

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Cort van der Linden (1846-1935) : Minister-president in oorlogstijd : een politieke biografie

Hertog, J.P. den

Citation

Hertog, J. P. den. (2007, November 7). *Cort van der Linden (1846-1935) : Minister-president in oorlogstijd : een politieke biografie*. Uitgeverij Boom, Amsterdam. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/12418>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/12418>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Minister-president in oorlogstijd

Cort van der Linden (1846-1935).
Minister-president in oorlogstijd

Een politieke biografie

Proefschrift
ter verkrijging van
de graad van Doctor aan de Universiteit Leiden,
op gezag van de Rector Magnificus, prof.mr. P.F. van der Heijden,
volgens besluit van het College voor Promoties
te verdedigen op woensdag 7 november 2007
klokke 13.45 uur

door

Johannes Paul den Hertog
geboren te 's-Gravenhage
in 1977

Promotor: Prof. dr. J.Th.M. Bank

Promotiecommissie: Prof.dr. W. van den Doel
Prof.dr. C. Fasseur
Prof.dr. F.S. Gaastra
Prof.dr. G. Hirschfeld
Prof.dr. P. de Rooy
Prof.dr. H. te Velde (referent)
Dr. D. Bos

Dit boek kwam mede tot stand dankzij financiële steun van:

Dr. Hendrik Muller's Vaderlandsch Fonds
J.E. Jurriaanse Stichting
Leids Universiteits Fonds
NWO reisbeurs
Stichting Het Scholten-Cordes Fonds

Inhoud

Woord vooraf 11

Inleiding 13

Cort van der Linden in de geschiedschrijving 15

Opzet en bronnen 22

Waarde en methode van de politieke biografie 25

DEEL I – POLITIEK VANAF DE KATHEDER

HOOFDSTUK 1

De jonge jaren 31

Een onbezorgde jeugd en een actieve studententijd 34

Advocaat van Jut 44

De carrièrekansen van een commies-griffier 50

HOOFDSTUK 2

Een hoogleraar met idealistische opvattingen 59

Liberaal idealisme 66

Staatsinrichting en staatstaak 72

HOOFDSTUK 3

Het belang van de evolutiethese 83

Sociaal-darwinisme en de oud-liberalen 87

Progressief sociaal-darwinisme 93

HOOFDSTUK 4

Staatsbeleid volgens een sociaal-liberaal 101

De staat en de sociale kwestie 101

Het belastingdebat 109

INHOUD

HOOFDSTUK 5

Politieke desillusies 119

Met één been in de actieve politiek 119

De strijd om het kiesrecht en Tak van Poortvliet 126

Een teleurgestelde hoogleraar 135

DEEL II – EEN PARTIJLOZE LIBERAAL EN
ZELFSTANDIGE MINISTER

HOOFDSTUK 6

Een vakjurist in de politiek 145

De kindervetten van Cort van der Linden 149

De politieke betekenis van de kindervetten 160

De vrouw en het buitenechtelijke kind 165

De ongevallenwet 174

Staatssteun voor gemeenschapszin 184

HOOFDSTUK 7

‘Bedreigd door het volk’ 189

Een vermeende aanslag op Cort van der Linden 191

De zaak-Hogerhuis en de kracht van het recht 193

De juridische speelruimte van een minister van Justitie 198

Volkswoede en recht in de zaak-Hogerhuis 203

HOOFDSTUK 8

Koninklijke contacten 213

Hofjurist 214

Politiek raadsman 223

Persoonlijke sympathieën 228

HOOFDSTUK 9

Formateur van een gemengd kabinet 231

Formatie 1905: een kabinet bedoeld om te vallen 233

Formatie 1907: van kraakporselein en staal 237

Mogelijkheden en onmogelijkheden van een gemengd kabinet 243

INHOUD

HOOFDSTUK 10

- Gemengde samenwerking in het diepste geheim** 249
 - Algemeen en organisch, algemeen of organisch 252
 - De oorzaken van de partijstrijd 257
- De onderwijskwestie tot aan de staatscommissie-Heemskerk 261
 - Schoolstrijd en partijpolitiek 267
 - Vertrouwen als breekpunt 273

HOOFDSTUK 11

- Een extraparlamenteair kabinet** 275
 - De formatie van 1913 276
 - De ontvangst van het kabinet 286

HOOFDSTUK 12

- Zelfstandig regeren volgens de volkswil** 291
 - Volkswil en rechtsbewustzijn 293
- Ostrogorski en het euvel van de partijpolitiek 298
 - Zelfstandig regeren in de praktijk 304
 - De kracht van zelfstandigheid 307

HOOFDSTUK 13

- Een politiek noodzakelijke kiesrechthervorming** 311
 - Beleid en onvermijdelijkheid 314
 - Het algemeen mannenkiesrecht in de Kamer 317
 - Het vrouwenkiesrecht 324

HOOFDSTUK 14

- De resultaten van democratisering** 333
 - Evenredige vertegenwoordiging 334
 - De kracht van regering en parlement 339

HOOFDSTUK 15

- De staatscommissie voor het onderwijs** 351
- De totstandkoming van de pacificatiecommissie 353
 - 'Stille politiek' 365

INHOUD

HOOFDSTUK 16

- De onderwijspacificatie van 1917** 373
Een politieke koehandel? 374
De pacificatie voltooid 379
'De eerlijke makelaar en de handige toovenaar' 388
Pacificatiepolitiek? 395

DEEL III – OORLOGSPREMIER

HOOFDSTUK 17

- Een vaste zelfstandige neutraliteitspolitiek** 405
De motieven achter een zelfstandige politiek 410
Twijfels over het volkenrecht 415

HOOFDSTUK 18

- Neutraliteit en plichtsbesef** 419
Het gevaar van de leuze 419
De pers als oorlogswapen 423
Plichtsbesef en vluchtelingen­zorg 432

HOOFDSTUK 19

- Een handelsnatie te midden van oorlogsgeweld** 437
De Nederlandsche Overzee Trustmaatschappij 440
Kröller, Allizé en het belang van informele invloed 446

HOOFDSTUK 20

- Militaire gevaren** 457
De belangen van generaal Snijders 459
Zelfstandigheid tussen twee vuren 467
De alerte van 31 maart 1916 473

HOOFDSTUK 21

- Vredespolitiek** 481
Vrouwen en vrede 482
Een gezantschap bij het Vaticaan 484
Een mis­slag van Cort van der Linden in de Kamer 489
Het Haagse vredescongres als troef in de neutraliteitspolitiek 497

INHOUD

HOOFDSTUK 22

- Regering en parlement in oorlogstijd** 507
 - 'De nationale gedachte' 507
- De houding van een zelfstandige premier 511
- Volkswil contra parlementaire democratie 520
- Oorlog, decentralisatie en verzuiling 530

HOOFDSTUK 23

- Een vaderlijke voorzitter** 541
- De stille stem van een kabinetsleider 544
- Treub: val en wederopstanding 548
- Homogeniteit in het gedrang 555

HOOFDSTUK 24

- Topdiplomaat met Duitse connecties** 569
- Johannes Kriege, spil in de Duitse oorlogspolitiek 572
- Een aaneenschakeling van nieuwe twistpunten 578
- Door het oog van de naald 589

HOOFDSTUK 25

- 'De mannen van de daad'** 603
- Informele steunpilaar of potentieel gevaar? 605
- Het 'complot' Kröller-Van der Linden-Posthuma 609
- Kolen, krediet en Kröller 616

HOOFDSTUK 26

- Zelfstandigheid onder druk** 625
- Van der Linden contra Loudon en het einde van zelfstandigheid 629
 - De 'schepenroof' 636
 - Een stevig Duits weerwoord 644

HOOFDSTUK 27

- Stuurloos** 653
- Op de rand van een constitutionele crisis 654
 - De konvoikwestie 665

INHOUD

HOOFDSTUK 28

'Caught unter den Linden' 675

De oorzaken van de oorlog en de Nederlandse plichten 678

'Duitsgezindheid' en volkenrecht in de praktijk 683

DEEL IV – VADER DES VADERLANDS

HOOFDSTUK 29

Grijze staatsman 693

Volkenrechtsgeleerde 695

Staatsraad en staatsman 701

Begrafenis 707

Epiloog 711

Noten 731

Afkortingen 851

Archieven 853

Geraadpleegde literatuur 859

Personenregister 887

Summary 893

Curriculum vitae 901

Woord vooraf

Geen baan biedt meer vrijheid om eigen interesses te volgen dan het aio-schap. Dat is mij goed gebleken sinds ik begin 2002 het plan opvatte om als aio een biografie van Cort van der Linden te gaan schrijven. Gelukkig besloten de leden van de sollicitatiecommissie om mij mijn gang te laten gaan en maar af te wachten wat er komen zou van het voorstel om een boek te schrijven over een zo veelzijdige man als Cort van der Linden. Mijn promotor liet mij vervolgens alle ruimte om mijn eigen spoor te trekken.

Zo kon ik genieten van een optimale onderzoeksvrijheid en alle risico's van dien. Ik kreeg de kans om tijdens mijn aanstelling van september 2002 tot juni 2007 te zwerven door archieven en bibliotheken op zoek naar die ene man en zijn invloed op de Nederlandse politiek. Met veel genoegen denk ik terug aan de avonturen tussen onoverzienbare stapels papier in binnen- en buitenland. Het is een van de mooie kanten van het onderzoek om na lang spitten in archiefdozen het handschrift van Cort van der Linden te zien of totaal onverwachte correspondentie te vinden. Plotseling bleek er bijvoorbeeld veel 'nieuwe' informatie met een onverwachte inhoud over de onderwijskwestie te bestaan. Het onderzoek in de archieven van de ministeries van Buitenlandse Zaken in Berlijn, Wenen, Parijs en Londen leverde veel meer op dan ik vooraf had kunnen vermoeden. Wat inventiviteit, af en toe een blinde gok en ook veel gezwoeg op doodlopende wegen hebben aan dit resultaat bijgedragen. De vrijheid mijn eigen persoonlijke speurtochten uit te zetten, is zo van grote waarde geweest voor mijn proefschrift. In een onderzoeksklimaat waar die vrijheid niet gewaarborgd is, zou dit hele project misschien nooit van de grond zijn gekomen. Hoe belangrijk het resultaat van mijn onderzoek ook is, minstens zo waardevol is echter het werkplezier dat ik heb gehad bij het archiefonderzoek of het schrijven van weer een nieuw hoofdstuk.

Toch was mijn werk natuurlijk geen eenmanszaak. Als promovendus bij geschiedenis maakte ik aanvankelijk deel uit van het onderzoeksinstituut Pallas, later van het nieuwe Instituut voor Geschiedenis. Bovendien kreeg

ik ruim de gelegenheid onderwijservaring op te doen. Eerst mocht ik twee keer een semester lang colleges geven aan eerstejaarsstudenten, vervolgens gaf ik een college over de politieke biografie. Ook buiten de universiteit hebben veel mensen direct bijgedragen aan dit proefschrift. In de onderzoeksfase hebben archiefmedewerkers gesjouwd met hoeveelheden dozen waarvan ik het totale gewicht niet kan, maar eigenlijk ook niet wil uitrekenen. Enkele vaste bibliotheekmedewerkers wisten bij mijn verschijnen direct dat er weer stapels papier tevoorschijn moesten komen die het daglicht al vele decennia niet meer gezien hadden. Bijzonder was mijn verblijf bij de heer P.W.A.G. Cort van der Linden, de kleinzoon van mijn hoofdpersoon. Ik mocht aan het begin van mijn onderzoek enige dagen logeren in zijn huis in de prachtige Franse Dordogne. Hij vertelde mij over zijn grootvader en ik bestudeerde enige archiefstukken, die inmiddels aan het Nationaal Archief te Den Haag zijn overgedragen. Ik maak van dit woord vooraf gebruik om hem en zijn vrouw nogmaals te bedanken.

Ook het prettige contact met andere promovendi van het Instituut voor Geschiedenis was van groot belang voor het slagen van dit onderzoek. Bij naam noem ik Sjoerd Bijker, Serge ter Braake, Esther van Gelder, Arjan Nobel, Michael Serruys en Hans Wilbrink. Tevens bedank ik Niels van Driel. Met hem sprak ik geregeld over onze onderzoeken en aan hem heb ik ook diverse taalkundige en inhoudelijke adviezen te danken. Al deze collega-historici hebben er niet alleen aan bijgedragen dat ik als promovendus een aangename tijd heb gehad. Een stimulerende omgeving is ook van groot belang voor de kwaliteit van een promotieonderzoek.

In die omgeving was één persoon altijd van bijzonder belang. Niemand heeft meer bijgedragen aan de voltooiing van dit boek dan mijn echtgenote. Van begin tot eind heeft ze het boek met de haar kenmerkende taalvaardigheid en nauwkeurigheid onder handen genomen. Maar dat is slechts een fractie van datgene wat ze voor mij betekend heeft in de jaren sinds wij elkaar als student door Leiden zagen lopen.

Inleiding

In 1922 maakte Piet van der Hem een groot schilderij van het kabinet-Cort van der Linden. Het doek doet denken aan een zeventiende-eeuws regentstuk. Alle ministers zitten rond een groene tafel. De plek in het midden is voor de grijze premier met hoog voorhoofd, lange witte baard en een subtiel bezwerend handgebaar. Op de achtergrond is een buste te zien van koningin Wilhelmina. Het schilderij werd gemaakt in opdracht van W. Broese van Groenou. Deze schatrijke Indische suikerplanter zette zich na zijn koloniale avontuur als Haagse idealist in voor zaken als vrouwenemancipatie en de vredesbeweging. Het schilderij was een uiting van zijn pacifisme. Broese van Groenou wilde Cort van der Linden en zijn kabinetsleden eren omdat zij Nederland buiten de Eerste Wereldoorlog hadden gehouden.¹

De handhaving van de neutraliteit tussen 1914 en 1918 was een omvangrijke taak. Neutraliteit was geen volledige afzijdigheid. Op militair gebied kende Nederland een verdediging met een gemobiliseerde legermacht om zo nodig een aanval te kunnen afslaan. Politiek gezien weigerde Nederland traditioneel elk bondgenootschap, maar om de neutraliteit te kunnen handhaven, was vanaf augustus 1914 wel een actieve politieke en diplomatieke opstelling vereist. In een land dat met beide oorlogvoerende partijen handeldreef, was het onmogelijk alle contacten te verbreken. De regering had tot taak beide partijen met deze actieve diplomatie ervan te overtuigen dat handhaving van de Nederlandse neutraliteit gunstig was ondanks de contacten met de tegenpartij. Tevens worstelde de regering met de gevolgen van de mobilisatie. Soldaten bevonden zich ver van huis, terwijl hun bedrijf stillag of hun land niet werd omgeploegd. Een permanente roep om demobilisatie was het gevolg. Tegelijkertijd nam de schaarste in de loop van de oorlog toe, waardoor er grote distributieproblemen ontstonden. Deze taken hebben Cort van der Linden tot aan zijn aftreden in september 1918 (dus nog voor de wapenstilstand van november 1918) beziggehouden.

Al tijdens de oorlog was de manier waarop de premier deze neutraliteitspolitiek ter hand nam voor Broese van Groenou reden een schilderij van het

kabinet te laten maken, maar pas ruim na de oorlog zag hij zijn ideaal verwezenlijkt.² Bij de aanbieding vertelde zijn dochter dat hij een eerbetoon wilde brengen aan de ministers, die als ware ‘vredeshelden’ de Nederlandse neutraliteit verdedigd hadden. Bij die neutraliteitshandhaving zouden zij echter niet zijn uitgegaan van een ‘utopisch’ vredesverlangen. Het volkenrecht zou bij de neutraliteitspolitiek altijd het richtsnoer zijn geweest. Broese van Groenou waardeerde zodoende een volkenrechtelijke benadering van de internationale politiek die in Nederland toen al een traditie had.³

Jarenlang hing het schilderij van het ‘oorlogskabinet’ van Cort van der Linden in de rookzaal van de Tweede Kamer. Er werden verschillende reproducties verspreid, onder meer als bijlage van het kerstnummer van de *Haagsche Post* van 1923.⁴ Zo werd Van der Hems schilderij het bekendste beeld van het kabinet. Iedere bezoeker van de rookzaal van het Kamergebouw werd herinnerd aan Cort van der Linden. Tot de Tweede Kamer begin jaren negentig van de vorige eeuw een grote verbouwing onderging. Het schilderij werd per ongeluk naar de vuilverbranding afgevoerd. De politie gaf het eerst als gestolen op, en officieel geeft de Tweede Kamer nog steeds geen duidelijke lezing van wat er met het schilderij is gebeurd. Een enkele ingewijde publiceerde echter over de blunder, en het Eerste Kamerlid E.C.M. Jurgens verwees in het openbare debat naar de verdwijning van het schilderij van het kabinet-Cort van der Linden.⁵

De staatsrechtgeleerde Jurgens vond de verdwijning ‘niet te geloven, want ik heb het over de regering die heeft gezorgd voor de invoering van het algemeen kiesrecht en het vrouwenkiesrecht’.⁶ Zo legde hij een verband tussen het schilderij en de grondwetsherziening van 1917. Deze grondwetsherziening was de tweede grote taak van Cort van der Linden in zijn jaren als minister-president. Hij was verantwoordelijk voor de invoering van het algemeen mannenkiesrecht, de evenredige vertegenwoordiging en de stemplicht. Bovendien kregen alle vrouwen passief kiesrecht en werd de latere invoering van het actieve vrouwenkiesrecht constitutioneel mogelijk gemaakt. Op grond van deze hervormingen is Cort van der Linden wel afgebeeld als de man die Thorbeckes constitutionele monarchie verving door een nieuw democratisch stelsel. Tegelijkertijd kwam in 1917 ook de gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs tot stand. Met deze combinatie van kiesrecht hervorming en onderwijs pacificatie zou de premier de twee belangrijkste politieke twistpunten van de voorgaande decennia uit de weg hebben geruimd. Zo zou hij met een op verzoening en consensus gerichte politiek bovendien hebben gezorgd voor voltooiing van het stabiele verzuilde politieke systeem van de eerstkomende decennia.

Door dit consensusdenken is Cort van der Linden tevens aangeduid als de eerste premier die het zogenaamde ‘poldermodel’ hanteerde. Dat overlegmodel was rond de laatste eeuwwisseling een reden om Cort van der Linden in een anachronistische zienswijze te betitelen als de ‘vader van de paarse gedachte’.⁷ De ‘paarse’ regeringen van 1994 tot 2002 stonden immers voor een op consensus gerichte politiek. Het beeld van Cort van der Linden als consensuspremier leverde hem in maart 2002 na een enquête onder leden van de Eerste en Tweede Kamer zelfs de titel ‘beste premier van Nederland uit de twintigste eeuw’ op. Het consensusdenken van de ‘ware liberaal’ die algemeen kiesrecht en onderwijsgelijkstelling bracht, bleek dus ook in de politieke omstandigheden van dat moment een vruchtbare benadering te zijn.⁸

Enkele jaren daarna was de waardering voor die consensus bij sommige liberalen verdwenen. Deze liberalen zetten de aanval in op het bijzonder onderwijs. Er werd een beroep gedaan op de geschiedenis om aan te tonen dat ‘de’ liberalen altijd weinig op hadden gehad met de vrijheid van de burger om het onderwijs naar eigen inzicht in te richten. Die vrijheid zou segregatie van het onderwijs in de hand werken. Opnieuw kwam de grondwetwijziging die Cort van der Linden in 1917 tot stand bracht daarom volop in de belangstelling te staan. Nu heette die herziening echter niet het gevolg van een lovenswaardig consensusstreven. De grondwetsherziening zou het resultaat zijn van een koehandel, waarbij de liberalen de onderwijsgelijkstelling hadden geaccepteerd om algemeen mannenkiesrecht in te kunnen voeren.

In verschillende tijden en politieke omstandigheden blijkt Cort van der Lindens erfenis dus moeilijk te negeren. Zijn grondwetsherziening heeft daardoor zelfs een plekje gevonden in discussies over de samenstelling van een ‘canon’ van de vaderlandse geschiedenis.⁹

Cort van der Linden in de geschiedschrijving

Ondanks alle aandacht voor Cort van der Linden als grondlegger van grote staatkundige hervormingen en als redder van de Nederlandse neutraliteit tijdens de Eerste Wereldoorlog is zijn rol in de Nederlandse geschiedschrijving altijd verwaarloosd. Van biografische studies is vrijwel geen sprake. In de jaren vijftig kwam de staatsrechtgeleerde C.W. de Vries in zijn afscheidsoratie met een korte schets van het optreden van Cort van der Linden als premier in de binnenlandse politiek getiteld *Cort van der Linden. De visie van een groot staatsman*.¹⁰ C. Gerretson schreef er een uitgebreide recensie over die verder ging dan de staatsrechtelijke beschouwingen van De Vries. Ook de

Eerste Wereldoorlog komt hierin aan bod.¹¹ Verder kan de geïnteresseerde alleen nog terugvallen op twee korte portretten van G. Puchinger, een beknopte biografische schets in een bundel over 'hoofdpersonen uit de geschiedenis van het Nederlandse liberalisme' en de tweeënhalve pagina die J.T. Minderaa in het *Biografisch woordenboek van Nederland* aan hem wijdde.¹² Meer wetenschappelijke literatuur is niet beschikbaar. Er zijn alleen wat schetsen van journalisten die in de jaren na zijn premierschap op Cort van der Linden terugblikten, bij zijn overlijden werden wat korte herdenkingsartikeltjes geschreven en in 1997 verscheen nog een portretje in *de Volkskrant* in een reeks over 'kopstukken' van Nederland uit de twintigste eeuw.¹³

Die beperkte biografische aandacht valt wel te verklaren. Lange tijd miste Nederland een biografische traditie (iets wat de laatste jaren is omgeslagen in een hausse aan biografieën). Wanneer er wel biografieën verschenen, gebeurde dat dikwijls in het kader van een verzuilde geschiedschrijving. Zo werd in de loop van de twintigste eeuw een reeks portretten gepubliceerd van voormannen uit vooral de confessionele en socialistische zuilen, geschreven door vertegenwoordigers van diezelfde zuilen. In de minder georganiseerde vrijzinnige zuil, die zich het meest verwant voelde met de 'laatste liberale premier' was nauwelijks sprake van biografisch onderzoek. De geschiedschrijving van het liberalisme als stroming heeft als geheel jarenlang de sporen van zulke verwaarlozing gedragen.¹⁴ Daarom is er nooit een biografie verschenen van de man die als 'pacificatiepremier' en 'oorlogspremier' bekend kwam te staan.

De beperkte biografische belangstelling voor Cort van der Linden heeft ook gevolgen gehad voor de geschiedschrijving over de Nederlandse politiek en over Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog. Voor zover Cort van der Linden in andere dan biografische geschiedschrijving werd besproken, was daarin namelijk vaak uitsluitend sprake van ofwel zijn betekenis als pacificatiepremier ofwel zijn betekenis als oorlogspremier. Het belang van de wisselwerking tussen beide is weinig ter sprake gekomen.

Ook los van het belang van Cort van der Linden zelf is in de literatuur over de Nederlandse politiek niet veel aandacht besteed aan de betekenis van de Eerste Wereldoorlog. In de traditionele politieke en parlementaire geschiedenis zijn de consequenties van mobilisatie en distributieproblematiek voor de verhoudingen tussen regering en parlement maar beperkt beschreven.¹⁵ Evenmin was er in deze politieke geschiedschrijving veel aandacht voor de invloed van de oorlog op de naoorlogse politieke en sociale verhoudingen in het verzuilde Nederland. Toch waren de naoorlogse verhoudingen

al een belangrijk discussiethema toen de Nederlandse regering nog moest hopen de neutraliteit tot het einde toe te kunnen handhaven. Vooral in de Kamerdebatten over de distributieproblematiek kwam de sociaaleconomische toekomst van Nederland aan bod. Ook Cort van der Linden heeft zich over deze thema's moeten uitlaten. Door de beperkte belangstelling voor de oorlog in de politieke geschiedschrijving werd nooit veel aandacht besteed aan deze bijdrage van de premier aan het politieke debat. Het verband tussen de oorlog, de distributieproblematiek, de grondwetsherziening en de voltooiing van de verzuiling kwam daardoor weinig ter sprake.

Het thema 'Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog' komt vooral aan bod in literatuur die losstaat van de geschiedschrijving over de Nederlandse politiek. Lange tijd was de hoeveelheid literatuur over Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog echter beperkt. Het belangrijkste werk was de vooral diplomatiek georiënteerde studie van C. Smit uit de jaren zeventig van de twintigste eeuw. De parlementaire politiek en thema's als distributie bleven daarin grotendeels achterwege. In deze studie was zelfs helemaal geen aandacht voor de gevolgen van de oorlog voor de verzuilde samenleving.¹⁶ Meteen na de Eerste Wereldoorlog was wel literatuur verschenen met andere thematische keuzes, maar de hoeveelheid studies over Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog was tot aan het eind van de twintigste eeuw toch niet omvangrijk.¹⁷ Pas de laatste vijftien jaar komt veel meer literatuur beschikbaar. Inmiddels is er zelfs volop belangstelling voor de Eerste Wereldoorlog, al moeten we nog steeds wachten op een synthese over Nederland in de jaren 1914 tot 1918.

Uiteraard moet de neutrale positie, waardoor Nederland zich fundamenteel onderscheidde van de oorlogvoerenden, bij zulk onderzoek steeds het uitgangspunt zijn. M.C. Brands legde daar alle nadruk op in een lezing uit 1997 met de veelzeggende titel "The great war" die aan ons voorbijging. De blinde vlek in het historische bewustzijn van Nederland'.¹⁸ Hij concludeerde dat Nederland als gevolg van de neutraliteit zijn onschuld en naïviteit nooit verloren had. Nederland miste zo een cruciale wissel van de moderne Europese geschiedenis, met alle grote gevolgen van dien voor de Nederlandse visie op de Tweede Wereldoorlog. Nederlandse historici leden aan een bijziendheid die alleen kon worden opgelost door een 'Europeanisering' van het geschiedbeeld. De Nederlandse geschiedenis moest worden bestudeerd in vergelijking met die van de grote mogendheden, die wel de 'Urkatastrophe' van de twintigste eeuw hadden meegemaakt. Dat vereiste een historisch bewustzijn van het feit dat Nederland in die eerdere oorlog geen partij was.

Volgens Brands moest de Eerste Wereldoorlog in de vaderlandse geschiedenis dus vooral bestudeerd worden om aan te geven wat het betekende dat

in Nederland vergeleken met het buitenland zoveel niet gebeurde. In 2006 herhaalde Brands zijn standpunt nogmaals. Hij deed dit in reactie op nieuw onderzoek naar Nederland in de jaren 1914-1918. De hoeveelheid onderzoek leek volgens hem op een kleine hype, maar al dit werk zou niets bijdragen aan het door hem gewenste perspectief. Deze literatuur kwam voort uit een 'softere' traditie van mentaliteitsgeschiedenis. Vanuit dat perspectief betrokken historici Nederland met gemak bij dezelfde gebeurtenissen als in het buitenland. Hier was tenslotte ook veel gebeurd, zo vatte Brands de teneur van zulke studies samen. De Nederlandse 'oorlogservaringen' waren echter wel heel iets anders dan de harde militaire werkelijkheid, die het buitenland wel, maar Nederland niet onderging. De Eerste Wereldoorlog bleef dus aan Nederland voorbijgaan, herhaalde Brands daarom in de hoop het bredere internationale perspectief onder de aandacht te brengen.¹⁹

De conclusies van Brands kunnen de indruk wekken dat Nederland van 1914 tot 1918 een eiland vormde waar de 'hardere' politiek-militaire gevolgen van de oorlog geen rol speelden. De neutraliteit en het daaropvolgende bijzondere internationale perspectief lijken Nederland te zijn overkomen. Die gedachte komt vooral gemakkelijk op, omdat zowel militaire afzijdigheid als neutraliteit een indruk van passiviteit wekken. Militair gezien kende Nederland weliswaar zijn gemobiliseerde defensie, maar die was verbonden met de politiek-diplomatieke traditie om geen samenwerking te zoeken met andere mogendheden. Initiatieven bleven beperkt tot handelspolitiek en Indië, maar juist met het oog op de conflicterende geopolitieke en economische belangen tussen kolonie en moederland kon er geen sprake zijn van openlijke politiek-diplomatieke samenwerking met een van de grote mogendheden.

Deze situatie heeft in de historiografie het beeld gestimuleerd van neutraliteit als afzijdigheid op politiek-diplomatiek vlak. De door het volkenrechtelijke uitgangspunt opgelegde plicht geen militaire contacten of bondgenootschappen met andere landen aan te gaan, heeft zelfs geleid tot de stelling dat de juridische benadering van de neutraliteit Nederland op realistische gronden dwong zich op politiek-diplomatiek vlak zelfs zo passief mogelijk op te stellen. De volkenrechtelijke benadering zou niet samengaan met politieke en diplomatieke initiatieven. Nederland zou tijdens de Eerste Wereldoorlog zelfs in de problemen zijn gekomen omdat Loudon vanuit zijn juridische benadering geen ruimte liet voor politieke stappen. Pas in het interbellum zou met de toetreding tot de Volkenbond deze benadering van de neutraliteit noodgedwongen iets minder rigide zijn geworden, maar nog steeds zou passiviteit het hoogste goed zijn geweest.²⁰

Door de voorheen beperkte belangstelling voor Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog is echter nooit duidelijk onderzocht of de neutraliteit in de jaren 1914-1918 wel zomaar met politiek-diplomatieke passiviteit gelijkgesteld kan worden. Recente oorlogsgeschiedenis die zich richt op mentaliteit en maatschappij in plaats van op de 'harde' politiek-militaire geschiedenis bracht dat thema evenmin ruim onder de aandacht. Daardoor werd nauwelijks bestudeerd wat Nederlands neutrale positie politiek gezien eigenlijk inhield. Brands signaleerde dat in 1997 ook, toen hij stelde dat over de Nederlandse neutraliteit nog veel valt op te helderen, waarbij hij de periode vanaf 1919 niet het belangrijkste noemde. Brands nadruk op de militaire afzijdigheid leidde er echter toe dat zijn betoog het beeld van passiviteit bevorderde.

Deze biografie van Cort van der Linden ontkracht dat perspectief van passiviteit op politiek gebied. Hier wordt duidelijk hoezeer neutraliteit een kwestie was van actieve politiek en diplomatie, veel meer nog dan uit het werk van C. Smit blijkt. De oorlog was naar het bekende gezegde niet alleen de voortzetting van diplomatie met andere middelen. Ook tijdens de strijd bleven politiek en diplomatie belangrijk. Dat gold voor alle oorlogvoerenden. Voor de Nederlandse neutraliteitshandhaving was het onontbeerlijk zich daar actief mee te bemoeien. Cort van der Linden en minister van Buitenlandse Zaken jhr. J. Loudon speelden de hoofdrol in deze actieve neutraliteitspolitiek. Bij deze taak dienden zij nauw samen te werken met koningin Wilhelmina, wat vooral aan het eind van de oorlog tot ingewikkelde verhoudingen met potentieel grote consequenties leidde. Als Cort van der Linden en Loudon zich alleen passief zouden hebben opgesteld, dan was van neutraliteitshandhaving niets terechtgekomen. Cort van der Linden moest contacten met de strijdende partijen aanknopen om ze te overtuigen van de waarde van de Nederlandse neutraliteit. Voor die taak was een goed gevoel vereist voor de verhoudingen tussen de bondgenoten onderling en die tussen de legers enerzijds en de politici en diplomaten anderzijds. In die zin ging de oorlog dus zeker niet aan Nederland voorbij.

Bij beantwoording van de vraag welke bijdrage Cort van der Linden met zijn actieve politiek en diplomatie leverde aan neutraliteitshandhaving is het onmogelijk de geruchten over zijn vermeende Duitsgezindheid te negeren. In de epiloog komt ook aan de orde hoe deze actieve opstelling zich verhiel tot de visie dat pas met de toetreding tot de Volkenbond de passieve neutraliteit werd vervangen door een zelfstandigheidspolitiek. De toenmalige minister van Buitenlandse Zaken, jhr. H.A. van Karnebeek, gebruikte de term 'zelfstandig' graag, maar deze term werd ook al veel gebruikt door Cort

van der Linden, zowel in de buitenlandse als in de nationale politiek en zowel voor als tijdens de oorlog.

Ook op binnenlands gebied heeft Cort van der Linden meer met de gevolgen van de oorlog te maken gehad dan vaak is gemeend. Zijn werkzaamheden betroffen ook in dat geval niet alleen de thema's van mentaliteits- of maatschappijgeschiedenis. De verhoudingen tussen regering en parlement zijn diepgaand door de oorlog beïnvloed. Ook de uitwerking van de grondwetsherziening draagt diepe sporen van de 'neutrale oorlogservaringen', onder meer veroorzaakt door de distributiechaos. De door Cort van der Linden altijd gewenste decentrale maatschappelijke organisatie kwam onder druk te staan. Er kwam een van bovenaf ad hoc geïnitieerd distributiesysteem. Voor de ontwikkeling van de verzuilde samenleving in het interbellum zou die structuur van grote betekenis zijn. Een biografie van Cort van der Linden is bij uitstek geschikt om een verband te leggen tussen deze binnenlandse politiek en de betekenis van de Eerste Wereldoorlog.

Ook voor Cort van der Lindens politieke werk dat geheel losstond van de oorlog bestond tot op heden in de geschiedschrijving weinig aandacht. Over de kindwetten van 1901, die een juridische regeling boden voor de kindbescherming en de bestraffing van kinderen, is niet veel meer historische literatuur beschikbaar dan een overzicht in het tweede deel van *Schets eener parlementaire geschiedenis van Nederland*.²¹ Ondanks alle belangstelling voor de sociale kwestie in de recente geschiedschrijving is dit juridische onderwerp altijd blijven liggen. Met deze wetgeving hanteerde Cort van der Linden reeds dezelfde uitgangspunten die later ook aan de basis lagen van de grondwetsherziening. Ze zijn daarom net als de grondwetsherziening van groot belang om te bepalen welke invloed Cort van der Linden heeft gehad op het ontstaan van het verzuilde Nederland tijdens het interbellum.

Over de grondwetsherziening van 1917 zelf bestaat evenmin veel historische literatuur. De 'pacificatie' heeft jarenlang vooral aandacht gekregen van politicologen, die schreven over de zogenaamde 'pacificatiedemocratie', een term van de politicoloog A. Lijphart voor het politieke overlegmodel in het verzuilde Nederland tot aan de jaren zestig.²² Deze theoretische discussies over de pacificatiedemocratie gingen in de eerste plaats over het functioneren van de politiek voor en na de Tweede Wereldoorlog. Er werd echter ook gediscussieerd over de vraag hoe en waarom juist in 1917 een op consensus gericht politiek systeem tot stand kon komen. Het leverde interessante inzichten op voor de geschiedschrijving over de grondwetsherziening. Voor bronnenonderzoek was bij al deze debatten echter niet veel ruimte. Onderzoek naar de grondwetsherziening steunde vooral op de oude overzichten

van zowel C.W. de Vries in het vierde deel van *Schets eener parlementaire geschiedenis van Nederland* als van N. Japikse in *Staatkundige geschiedenis van Nederland 1887-1917* en op de inleiding in het eerste deel van de parlementaire geschiedenis van P.J. Oud.²³ Daarnaast was in de jaren twintig enige literatuur verschenen. Het belangrijkste was het katholiek gekleurde en nu verouderde, maar in elk geval gedetailleerde werk van C. Hentzen.²⁴ Bovendien stipten enkele biografieën de grondwetsherziening aan, evenals een aantal andere, meest verzuilde, studies over de schoolstrijd met nadruk op de negentiende eeuw.²⁵ Een moderne historische monografie over de pacificatie bestaat niet.

De politicologische literatuur over de pacificatie heeft het moeilijk gehad met deze lacune in de geschiedschrijving. Zo was namelijk niet bekend wat de opvattingen van de leidende politici over de grondwetsherziening waren, welke standpunten zij innamen en hoe zij uiteindelijk tot overeenstemming kwamen. Meestal wordt slechts geschreven over een koehandel tussen confessionele partijen enerzijds en liberalen anderzijds. In ruil voor het algemeen kiesrecht zouden de liberalen de onderwijspacificatie hebben geaccepteerd. Deze simplistische voorstelling van zaken staat vandaag de dag weer geregeld in de belangstelling. De pogingen van een aantal liberalen om de segregatie in het onderwijs tegen te gaan door de vrijheid van het bijzonder onderwijs te beperken, werden verdedigd met het argument dat de liberalen de onderwijsgelijkstelling in 1917 slechts hadden geaccepteerd in ruil voor algemeen kiesrecht.²⁶ Deze opvatting bracht een forse strijd onder liberalen aan het licht.²⁷

Uit recente historiografische literatuur bleek hoezeer nader bronnenonderzoek een noodzakelijke aanvulling is op de oudere politicologische literatuur. C.M. van Driel bood met zijn biografie van de Unieliberaal B.D. Eerdmans op basis van brochures, kranten en de Handelingen van de Staten-Generaal veel nieuwe informatie over de totstandkoming van de pacificatie.²⁸ Deze biografie biedt nieuwe inzichten over de standpunten van enkele leden van de Liberale Unie, een partij waarin naast voorstanders ook tegenstanders van de onderwijspacificatie waren te vinden. Deze kritische liberalen komen ook aan bod in het vrijwel gelijktijdig verschenen proefschrift van P.G.C. van Schie, de huidige directeur van het wetenschappelijk bureau van de VVD. Van Schie benadrukte dat de voorgangers van zijn partij de onderwijsgelijkstelling eigenlijk afwezen, maar toch doorzetten om algemeen kiesrecht te kunnen realiseren.²⁹ Het is echter de vraag of deze conclusie over 'de' liberalen die onderwijspacificatie afwezen niet te generaliserend is. Die twijfel geldt alle liberale partijen, ook dat deel van de liberale stroming waartoe Van Schie

zich beperkte. De Vrijzinnig-Democratische Bond behandelde Van Schie niet. Een proefschrift over deze progressieve liberalen is nog in voorbereiding.

Van Schie behandelde de doelstellingen van de regering achter de pacificatie begrijpelijkerwijze niet uitgebreid. Dat was niet het thema van zijn partijgeschiedenis. Voor een biografie van Cort van der Linden is het wel van groot belang of hij als partijloze liberaal de pacificatie slechts wilde om confessionele steun voor de rest van zijn grondwetsherziening te verwerven, net zoals dat volgens Van Schie met 'de' overige liberalen het geval zou zijn. Nog veel minder aandacht was er voor Cort van der Lindens opvattingen over de gewenste inrichting van het onderwijs, terwijl hij zich daar toch al sinds de jaren tachtig van de negentiende eeuw over had uitgelaten. Vanzelfsprekend kwam dus nooit aan de orde welke invloed Cort van der Lindens gedachtegoed heeft gehad op de pacificatie van 1917, noch werd in de literatuur duidelijk hoe de premier de pacificatie uiteindelijk tot stand wist te brengen en in welke mate hij zijn stempel drukte op de invoering ervan.

In de bestaande geschiedschrijving wordt tot slot aangestipt dat Cort van der Lindens premierschap van belang was voor staatsrechtelijke opvattingen in Nederland over de verhouding tussen regering en parlement. De staatsrechtgeleerde De Vries had in zijn afscheidsoratie speciale belangstelling voor de bijzondere opstelling van de partijloze premier tegenover het parlement. De zelfstandigheid die Cort van der Linden in de oorlogspolitiek tussen de strijdende partijen liet zien, kwam ook hier tot uiting. Hij sprak al in 1913 zelfs graag van een zelfstandig kabinet. In deze biografie zal de betekenis van Cort van der Lindens zelfstandige opstelling voor zowel de totstandkoming van de grote binnenlandse politieke hervormingen als voor het verloop van de neutraliteitspolitiek nader aan de orde komen.

Opzet en bronnen

Cort van der Linden kon grote wetgevingsinitiatieven als de kindervetten en de grondwetsherziening van 1917 alleen tot stand brengen door een praktische beoordeling van de politieke mogelijkheden. Bij de neutraliteitshandhaving tijdens de Eerste Wereldoorlog was zo'n praktische benadering nog belangrijker. Hij moest rekening houden met een internationaal netwerk van diplomatieke connecties en belangen.

Deze pragmatische handelwijze van Cort van der Linden ging echter altijd samen met een intellectueel imago. Dat was niet verwonderlijk gezien zijn diepgravende beschouwingen over politieke mogelijkheden en noodzakelijkheden in zijn parlementaire redevoeringen. In die woorden weerklonk altijd

de echo van zijn oudere politiek-filosofische opvattingen. Als hoogleraar staathuishoudkunde, eerst in Groningen en daarna in Amsterdam, had hij van 1881 tot 1896 nagedacht over de gewenste politieke ontwikkelingen en de mogelijkheden daar iets van te realiseren. Hij werd daarbij geïnspireerd door Duitse idealistische filosofie. Toen hij in 1897 minister werd en in 1913 minister-president was die achtergrond nog altijd in zijn denken en handelen terug te vinden.

Om te achterhalen welke politieke doelstellingen Cort van der Linden nastreefde, zijn de opvattingen die hij als hoogleraar ontwikkelde dus van groot belang. Ze komen in het eerste deel – ‘Politiek vanaf de katheders’ – aan de orde. Dit deel is niet opgezet als een inleiding op zijn ministeriële loopbaan. De werkzaamheden van Cort van der Linden als hoogleraar worden geplaatst in de context van het einde van de negentiende eeuw. In deze hoofdstukken komt aan de orde welke standpunten Cort van der Linden innam over destijds actuele thema’s als sociale zekerheid of kiesrecht en hoe zijn opinies over de meest besproken politieke thema’s werden beoordeeld, ook wanneer dat thema’s betrof die later minder in de belangstelling stonden. In de rest van het boek blijkt hoe belangrijk de toen door Cort van der Linden geuite opinies ook later nog steeds voor hem waren.

In het tweede deel worden Cort van der Lindens werkzaamheden in de binnenlandse politiek behandeld, eerst als minister van Justitie, daarna als lid van de Raad van State en vervolgens als premier. Cort van der Linden bleek bij deze werkzaamheden in staat om zijn theoretische opvattingen uit zijn tijd als hoogleraar in overeenstemming te brengen met zijn praktische politieke opstelling, een combinatie die altijd kenmerkend voor zijn optreden is geweest. Voor onpraktische idealisten had hij geen waardering, zo zei hij zelf. In het tweede deel komt dat tot uiting. Hier blijkt allereerst hoe Cort van der Linden zich, uitgaande van zijn overtuigingen, praktische doelen stelde, zoals de verbetering van de positie van kinderen of oplossing van de schoolstrijd. Bewust hield hij zich daarbij altijd afzijdig van de diverse partijen of stromingen. Hij wilde zichzelf onafhankelijk zijn doelen stellen en die op zakelijke wijze realiseren. Daarbij moest hij inschatten wat zijn positie was te midden van de botsende belangen. Juist dat bleek een van zijn grote kwaliteiten te zijn. De manier waarop Cort van der Linden probeerde consensus te bereiken te midden van alle tegenstellingen in het politieke krachtenveld is het best te achterhalen op basis van primair bronnenonderzoek. Tevens kan dan worden vastgesteld welke grondwetsherziening Cort van der Linden met die werkwijze wilde realiseren en wat zijn bijdrage was aan de totstandkoming van het resultaat. Ook wordt zo duidelijk welke

bijdrage hij met kindwetten en grondwetsherziening leverde aan de totstandkoming van de verzuiling. Daarnaast komt in het tweede deel de staatkundige betekenis van Cort van der Lindens zelfstandige opstelling aan bod.

In het derde deel, over de oorlog, komen deze debatten over zelfstandigheid en de verhouding tussen regering en parlement opnieuw aan de orde. De oorlogssituatie beïnvloedde deze discussie namelijk sterk. Bovendien had die zelfstandigheid in oorlogstijd invloed op de ontwikkeling van het ambt van minister-president. Tot slot behandelt dit deel Cort van der Lindens zelfstandige opstelling in de internationale diplomatie. De parallellen met de binnenlands-politieke zelfstandigheid zijn daarbij groot. Meer nog dan voor het tweede deel leverde het bronnenonderzoek voor dit deel van het betoog veel onbekende gegevens op. Dat bood de mogelijkheid om duidelijk in kaart te brengen binnen welke diplomatieke context de actieve bijdrage van Cort van der Linden aan de handhaving van de neutraliteit plaatsvond. Net als in het tweede deel wordt ook hier onderzocht welke doelstellingen Cort van der Linden nastreefde en in hoeverre hij die kon realiseren. Welke mogelijkheden had hij te midden van de opvattingen over neutraliteitshandhaving en de diversiteit aan meningen over de oorlogvoerenden? Welke handelingsruimte boden de nationale en internationale politieke verhoudingen hem? En hoe ging hij daarbij te werk? Vervolgens komt op basis van de beschreven gebeurtenissen ook de vraag aan de orde wat er klopt van de veelgehoorde suggestie dat de premier ‘eigenlijk’ Duitsgezind was.

Het bronnenonderzoek vond met name plaats in de diplomatieke archieven van de oorlogvoerende landen. Daaruit blijkt hoe actief politici en diplomaten uit deze landen zich met Nederland bemoeiden en hoezeer Cort van der Linden zijn best deed hun bemoeienis in goede banen te leiden. Duitse archieven boden veel nog onbekende informatie om die vragen te beantwoorden. Franse en Oostenrijkse archieven werden voor zover bekend tot nog toe zelfs nauwelijks in historisch onderzoek over Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog gebruikt.³⁰ Cort van der Linden blijkt echter het belang van de betrekkingen met deze landen goed te hebben ingezien en er veelvuldig gebruik van te hebben gemaakt om zijn mogelijkheden in de internationale politiek te vergroten. Aan Britse zijde boden de persoonsarchieven van minister Robert Cecil en van Charles Hardinge, de hoogste ambtenaar op het *Foreign Office*, veel nog onbekende openhartige brieven van de gezanten in Nederland. Ook dat gaf meer inzicht in de politieke positie van Cort van der Linden.

Daarnaast bevatten ook Nederlandse archieven veel nog onbekende en relevante gegevens. In het bijzonder het archief van de staatscommissie van 1910-1912, dat voor geen enkele andere historische publicatie lijkt te zijn geraadpleegd, geeft veel informatie over de doelstellingen achter Cort van der Lindens grondwetsherziening. Dit onderzoek werd aangevuld met de bestudering van kranten en tijdschriften. Daarin zijn veel gegevens te vinden over het oordeel van tijdgenoten over Cort van der Lindens binnenlandse en buitenlandse politiek. Hoofdartikelen van dagbladen waren een belangrijke bron voor de opinievorming in het land. Ook de mening van parlementaire journalisten woog zwaar, en hun parlementaire overzichten bieden bovendien vaak een bredere blik op de Kamerdebatten dan de Handelingen van de Eerste en Tweede Kamer. Het neemt niet weg dat de Handelingen de meest volledige en systematische bron vormen. Het doornemen van de Handelingen was dan ook een substantieel onderdeel van het onderzoek.

Waarde en methode van de politieke biografie

De uitgebreide bestudering van primaire bronnen is noodzakelijk om de invloed van het politieke denken en handelen van Cort van der Linden te kunnen onderzoeken, zo was het uitgangspunt bij het schrijven van deze politieke biografie. Zowel naar zijn leven als naar de belangrijkste politieke gebeurtenissen uit zijn levensjaren is nog niet veel bronnenonderzoek verricht. Zonder primaire bronnenstudie zouden daarom dusdanig grote lacunes in de beschikbare hoeveelheid informatie bestaan dat er nog maar een beperkt houvast zou overblijven voor een verantwoorde interpretatie van Cort van der Lindens leven.

Een en ander neemt niet weg dat de beschikbare gegevens over Cort van der Linden nooit volledig kunnen zijn. En als dat al het geval zou zijn, dan zou een biografie een 'herhaling' van het leven van Cort van der Linden vereisen om al die gegevens in hetzelfde verband als in het verleden op te nemen. Een zuiver biografisch probleem is dit niet. Iedere historicus worstelt met de interpretatie van de 'gaten' tussen de feiten. Gezien dit algemene bezwaar kan een op voldoende bronnen gebaseerde biografie een bijzondere bijdrage leveren aan de geschiedwetenschap. De specifieke details die in een grotere interpretatie niet in ogenschouw kunnen worden genomen, krijgen in een biografie hun plek. Door de nadruk op één persoon te leggen, kan deze interpretatie zich bovendien specifiek richten op diens invloed. Het bronnenonderzoek voor deze studie leverde zo een bijdrage aan de hoofddoelstelling van elke politieke biografie: het onderzoek naar de invloed van

een politicus. De politieke biografie zal proberen aan te geven welke bijdrage de hoofdpersoon leverde aan de ontwikkeling van zijn omgeving op bijvoorbeeld politiek, maatschappelijk en economisch vlak.

Die doelstelling impliceert dat de biografie aangeeft in hoeverre Cort van der Linden in staat was zijn omgeving naar zijn hand te zetten. Een politicus kan zijn doelstellingen alleen realiseren als er in de samenleving voldoende steun bestaat voor zijn opvattingen. Vervolgens moeten de onmiddellijke (partij)politieke verhoudingen gunstig zijn en pas in derde instantie moet een politicus op dat juiste moment ook in staat zijn om de gewenste plannen door te voeren door de benodigde steun te winnen. Het betekent dat Cort van der Linden bijvoorbeeld bij zijn pogingen de grondwet te herzien allereerst rekening moest houden met de vraag of er in de samenleving wel ruimte bestond voor opvattingen over de gelijkstelling van het onderwijs en de invoering van algemeen kiesrecht. Vervolgens moesten ook de machtsverhoudingen in het parlement gunstig zijn. Als derde was er de directe taak van Cort van der Linden om de grondwetsherziening tot een goed einde te brengen. De mate waarin hij op deze drie niveaus kon ingrijpen, bepaalde zijn politieke handelingsruimte en dus zijn invloed.

Cort van der Linden was zich altijd goed bewust van de beperktheid van zijn politieke handelingsruimte. 'Politiek is de kunst van het bereikbare', zo stelde hij. Een politicus 'stelt zich een doel dat hij wil bereiken en overweegt in hoeverre de middelen waarover hij kan beschikken toereikend zijn. En zijn zij niet toereikend dan stelt hij zich een doel overeenkomstig zijn beginselen dat wat hij wenscht te bereiken het meest nabijkomt.'³¹ De parlementaire journalist C.K. Elout gaf aan dat Cort van der Linden succes had omdat hij optrad als 'politieken realist'. Daarnaast was hij echter ook een 'idealistischen denker'.³² Ook heette hij 'een wetenschappelijke man' die 'den geweldigen bergstroom welke alles schijnt mede te moeten sleepen, gebruikt, om electriciteit te ontwikkelen of kracht te ontplooien'. Hij maakte kortom goed gebruik van de omstandigheden. Volgens het katholieke blad *De Tijd* lag daarin de kracht van Cort van der Linden, die hem in staat stelde de onderwijspacificatie te voltooien, iets wat 'geen andere thans levende staatsman' had gekund.³³

De biografie zal moeten aantonen welke kwaliteiten Cort van der Linden bezat, waardoor hij de omstandigheden zo goed naar zijn hand kon zetten. Daarnaast moet de biografie laten zien hoe Cort van der Linden die kwaliteiten aanwendde. De politieke biografie moet zich daartoe richten op zijn werkwijze. Dat begrip werkwijze moet breed worden opgevat. Het betreft bijvoorbeeld de manier van optreden in de Kamer. Hoe overtuigde de premier

in het parlement? Daarbij gaat het niet alleen om de feitelijke standpunten. ‘Het was niet de *inhoud* van wat hij zeide, het was zijne houding die tot vertrouwen dwong’, zo schreef de politieke commentator P.H. Ritter ooit over Cort van der Lindens optreden.³⁴ Ook die houding verdient daarom aandacht. De werkwijze omvat tevens de manier waarop Cort van der Linden overleg tot stand bracht met en tussen politici om zo gebruik te maken van de onderlinge verhoudingen. Ook de presentatie van intellectuele opvattingen hoort daarbij. Reeds in zijn jaren als hoogleraar was de manier waarop hij probeerde zijn politieke gedachtegoed uit te dragen van belang voor zijn invloed. Aangezien hij in de actieve politiek altijd duidelijk bleef verwijzen naar zijn opvattingen uit de jaren daarvoor werd deze presentatie van zijn ideeën alleen maar belangrijker. Noch als hoogleraar noch als politicus zou het hem echter gemakkelijk vallen steun te vinden voor zijn op Duitse idealistische filosofie geïnspireerde opvattingen.

Privégegevens kunnen ook van belang zijn om Cort van der Lindens doelen en werkwijze te beschrijven. In deze politieke biografie komen zulke gegevens aan bod, voor zover beschikbaar en wanneer ze relevant zijn voor een beter begrip van zijn publieke optreden. De informatie over zijn privéleven is vooral te vinden in de eerste twee hoofdstukken. Familieachtergrond, ervaringen als student of jonge werkende jurist, gezinsomstandigheden en religieuze belangstelling bieden in die hoofdstukken meer inzicht in de intellectuele opvattingen van Cort van der Linden. Met zulke gegevens zijn zijn politieke doelstellingen beter te begrijpen. De hoeveelheid beschikbare bronnen over zijn privéleven is over de latere jaren echter beperkt. Noodgedwongen worden deze lijnen dus niet uitgebreid voortgezet. Wel is er voldoende informatie om in de epiloog ook terug te kijken op de persoonlijke kant van Cort van der Linden.

Dit mondt niet uit in diepere psychologische beschouwingen. De mogelijkheden om het handelen van een persoon uit het verleden psychologisch te duiden, zijn altijd beperkt.³⁵ De geringe hoeveelheid gegevens over Cort van der Linden persoonlijk betekent dat een uitgewerkte karaktertekening zelfs zeer speculatief zou zijn. Het is bijvoorbeeld moeilijk vast te stellen welke betekenis het grote persoonlijke verlies had dat Cort van der Linden tijdens zijn leven moest dragen. Hij verloor zijn eerste vrouw in het kraambed en moest tot twee keer toe de dood van een zoon verwerken. Mogelijk hebben deze diep ingrijpende ervaringen zijn belangstelling voor de filosofie gewekt, maar dat verband is moeilijk te bewijzen. Nog lastiger is het om de betekenis van zulke ervaringen voor zijn handelen als minister weer te geven. Zonder aanvullende gegevens wordt die taak vrijwel onmogelijk. Het probleem dat

te weinig informatie tot een te grote mate van speculatie leidt, doet zich dus ook weer voor op dit psychologische terrein. Bij grote nadruk op het innerlijke leven van Cort van der Linden dringt zich anderzijds het probleem op dat de voor een psychologische beschouwing bijzonder belangrijke distantie tot de hoofdpersoon moeilijk is te handhaven. S. Dresden heeft dit permanente biografische dilemma ooit beschreven als de tegenstrijdige eisen aan de biograaf om een hoofdpersoon zowel te 'hebben' als te 'zijn'.³⁶ In plaats van een uitgebreide karaktertekening van Cort van der Linden te geven, is hier gekozen voor beperking tot de bestudering van de invloed van Cort van der Linden op zijn omgeving. Op grond van dat uitgangspunt wordt hier gesproken van een politieke biografie.

DEEL I

Politiek vanaf de katheders

P.W.A. Cort van der Linden rond 1900.
[privé-collectie P.W.A.G. Cort van der Linden]

De jonge jaren

Op 14 mei 1846 kreeg Jacoba Henriette van der Linden in Den Haag haar eerste kind. Haar zoon kreeg de namen Pieter Wilhelm Adrianus Cort van der Linden. Pieter zou in de eerste vijf jaar van zijn leven nog drie zusjes krijgen: Bernardina, Adriana en Geerarda. Op zijn twaalfde volgde ook nog een broertje met de namen Jan Rudolph Anne.¹

Vader Gijsbertus Martinus van der Linden was bij de geboorte van Pieter een bekende Haagse advocaat en zou dit werk na de politieke omwentelingen van 1848 meer dan dertig jaar lang combineren met het Kamerlidmaatschap. Hij wist snel een vooraanstaande positie te verwerven als trouwe secondant van de liberale leider J.R. Thorbecke. Daarom hebben sommigen hem wel een ‘notoire Thorbecke-paladijn’ genoemd.² Het deed niets af aan zijn omvangrijke initiatieven in de Kamer, onder meer op justitieel gebied. Hij was dan ook meer dan een volger. Thorbecke vond in Van der Linden juist een collega aan wie hij in netelige politieke situaties advies vroeg.³

De uitvoerige contacten tussen beide mannen bleven bovendien niet beperkt tot de politiek. Van der Linden werd een huisvriend van Thorbecke en leerde zo ook de persoonlijke kant kennen van de publiekelijk zo ongeennaakbare leider. Deze Thorbecke maakte zich in hun briefwisseling bijvoorbeeld bezorgd om de kinderziektes van de kleine Pieter.⁴ Thorbecke kwam ook geregeld bij de Van der Lindens over de vloer. Die bezoeken kunnen de politieke en filosofische kennis van de wat oudere Pieter zeker hebben bevorderd. Beider vrouwen waren eveneens goed bevriend. Jacoba van der Linden kookte bijvoorbeeld soep toen Johan Thorbecke ziek was en op haar beurt zorgde Adelheid Thorbecke voor luiers toen Jacoba die eens nodig had.⁵ Dat laatste kan wel voor de hand hebben gelegen. Thorbecke had een zoon, Willem, en een dochter, Marie, die maar drie en één jaar ouder waren dan de jonge Cort van der Linden. De contacten tussen de zonen Thorbecke en Cort van der Linden waren zeer nauw. Jarenlang leken hun levens parallel te lopen. Ze studeerden tegelijkertijd en werkten samen als advocaat. Samen

groeiden ze ook bijna vanzelfsprekend op tot voorstanders van het liberale gedachtegoed.

Deze beslissing te studeren en de positie als liberale advocaat lag voor een telg uit een typische liberaal-burgerlijke patriciërsfamilie na 1848 voor de hand. In tegenstelling tot Thorbecke kon vader Van der Linden zichzelf beschouwen als vertegenwoordiger van een min of meer gevestigde familie, ook al kon hij niet bogen op wortels in een eeuwenoude regententraditie. De fundamenten voor de goede sociale positie van de familie werden gelegd door verschillende generaties achttiende-eeuwse Dordrechtse handelaren en fabrikanten. Aan het eind van die eeuw verwierf overgrootvader Florus van der Linden een lucratieve houthandel aan het Maartenschat, die overging op zijn zoon Adrianus (1779-1869). Het bedrijf werd later voortgezet via de vrouwelijke lijn door de man van een dochter van Adrianus, maar ook veel Van der Lindens bleven nauw verbonden met Dordrecht.⁶ Florus en zijn kinderen konden door deze houthandel een welgesteld leven leiden. Met die achtergrond huwde grootvader Adrianus van der Linden in 1806 Petronella Wilhelmina Heyligers, de zuster van de Utrechtse hoogleraar Philippus Heyligers en van de generaal Gijsbert Martinus Cort Heyligers. Deze Cort Heyligers was een bekende militair uit de Bataafs-Franse tijd, die als generaal onder koning Willem 1 tot de hoogste militaire rang van Nederland zou opklimmen.⁷ De verbintenis met deze familie Heyligers is tekenend voor de plek in de gegoede burgerij die Adrianus van der Linden had verworven. Zijn stand stelde hem in staat om ook in het publieke leven carrière te maken, eerst als wethouder van Dordrecht en later tevens als lid van de Provinciale Staten van Zuid-Holland.⁸

Door het huwelijk met Cort Heyligers kwam ook de naam Cort de familie binnen. Cort was de achternaam van de moeder van de generaal, Anna Euphemia. Haar familie had geen mannelijk nageslacht, dus de naam dreigde uit te sterven. Daarom werd de naam Cort toegevoegd aan de naam van haar oudste zoon. In de achttiende eeuw bestond nog geen wetgeving op dat gebied, dus de latere generaal Cort Heyligers kon zonder problemen een nieuwe familietak beginnen. Helaas had ook Cort Heyligers enkel een dochter, zodat de naam Cort alsnog uit de familie zou verdwijnen. Gijsbertus van der Linden, de vader van Pieter, bedacht toen dat zijn familie de naam Cort kon overnemen. Het zou immers zonde zijn als de naam zou uitsterven en Cort van der Linden klonk vanzelfsprekend deftiger dan enkel Van der Linden. Zelf had hij zijn stamboom nog verder kleur gegeven door te trouwen met de dochter van de Utrechtse hoogleraar Gerard Wttewaall, een telg uit een geslacht met regentenbloed. Een dubbele naam voor zijn kinderen klonk

nu wel mooi. Met zo'n stap stond hij allesbehalve alleen. Vele aanzienlijke families verdubbelden in de negentiende eeuw op de een of andere manier hun naam. Nog voor het overlijden van generaal Cort Heyligers op 79-jarige leeftijd in 1849, besloot Gijsbertus Martinus van der Linden dat al zijn kinderen de naam Cort zouden krijgen, maar was daarmee werkelijk de familienaam Cort van der Linden geboren? Kon hij werkelijk een deel van de achternaam van de broer van zijn moeder overdragen op zijn kinderen? Sinds de Franse tijd bestond immers een formele achternaam, die alleen bij Koninklijk Besluit gewijzigd kon worden. Het is echter een feit dat velen zich daar niet zo druk over maakten. Daarom is het begrijpelijk dat ook vader Van der Linden in de naamswetgeving geen belemmering zag om de naam Cort in de familie te houden.

Er was bovendien een eenvoudige oplossing. Zijn oudste zoon kreeg gewoon de voornamen Pieter Wilhelm Adrianus Cort.⁹ Pieter van der Linden heeft daar ook altijd zorgvuldig naar gehandeld. Hij tekende zijn stukken nooit met P. Cort van der Linden, maar gebruikte altijd alle voorletters of alleen zijn volledige laatste voornaam. P.W.A. Cort van der Linden werd dus de gebruikelijke ondertekening of een enkele keer Cort van der Linden. Zo was nooit onderscheid te maken tussen voor- en achternamen. Door de veelvuldige toepassing van deze combinaties raakte de zuivere achternaam Van der Linden vanzelf in onbruik. Alleen in zijn jongste jaren gebruikte hij wel eens P.W.A.C. van der Linden. Tijdgenoten verwezen soms wel naar hem als Van der Linden en zodoende staat hij ook in diverse registers bij de L, maar met het verstrijken der jaren nam dat af.¹⁰ Een enkele keer werd hij in zijn studententijd nog wel als P. van der Linden aangeschreven. Deze waarheid kwam bijvoorbeeld van de hand van Willem Thorbecke, die Pieter sinds zijn jongste dagen kende en zelf aan een te bescheiden achternaam 'leed'.¹¹

Cort van der Linden deed ondertussen wel zijn best zijn mooie achternaam verder ingang te doen vinden. Zijn oudste zoon gaf hij bij de Haagse burgerlijke stand nog de voornamen Gijsbertus Martinus Cort. Hij ondertekende met P.W.A. Cort van der Linden.¹² In de volgende jaren liet hij de voornaam Cort bij de geboorte van zijn drie andere zonen zelfs maar achterwege. Zo kreeg zijn jongste zoon de voornamen Pieter Willem Jacob Henri, maar deze latere Groningse burgemeester zou wel altijd de achternaam Cort van der Linden blijven voeren. De negentiende-eeuwer was zoiets wel gewend en zal er misschien even om hebben geglimlacht als hij zich al niet geroepen voelde iets dergelijks te doen. Verwarring schiep het soms wel. Toen Van der Linden tot hoogleraar in Groningen werd benoemd, vroegen

de curatoren hem maar eens expliciet wat toch zijn voornamen waren. Nu kon hij nergens meer omheen en antwoordde: 'Mijne voornamen zijn Pieter Wilhelm Adriaan Cort, ik ben lidmaat der Remonstrantsche gemeente en geboren te 's Hage 14 mei 1846. Met de meeste hoogachting noem ik mij, Uwdwdr. P.W.A. Cort van der Linden'.¹³ Met die wetenschap in het achterhoofd blijft Cort van der Linden de beste naam om in dit boek te gebruiken, met als afkorting Van der Linden.

Een onbezorgde jeugd en een actieve studententijd

Als telg uit de hogere burgerij van na 1848 lag een gerieflijke jeugd in het verschiep. De eerste jaren van Cort van der Linden lijken vooral zorgeloos te zijn verlopen. Stout kon hij natuurlijk wel eens zijn, maar dan schreef de bijna 7-jarige Pieter aan zijn vader om zich te verontschuldigen. Aan de spelling diende nog gewerkt te worden, maar de boodschap was duidelijk: 'Ik zal mij tegen het kibelen verzetten, vind u dat niet mooi? Maar dit is nu heusjes wezenlijk waar: ik zal mij wezenlijk tegen het kibelen verzetten want voor niemand is het plezierig; en voor mij ook niet.'¹⁴

Enige maanden later kon zijn moeder wegens ziekte langere tijd niet bij hem zijn. Het zal hem zeker hebben aangegrepen, maar aan de levenslust van de kleine jongen deed het niets af. Dagelijks schreef hij al zijn kinderbelevissen vol enthousiasme aan zijn moeder. Keer op keer speelde hij soldaatje en natuurlijk was hij daarbij de generaal. In een mum van tijd had hij een leger van wel 1500000000 soldaten paraat waarmee hij zijn diensten aan de koning kwam aanbieden. Hij kon er maar geen genoeg van krijgen. In elke brief kwamen de 'vijftienduizendmiljoen soldaten' terug. 'Lieve moeder. Is u nu al bang voor die 1500000000 soldaten? Er zijn er nog 3000000000 soldaten bij gekomen dus er zijn er nu 1800000000 maar ik denk dat er nog bij die 1800000000 nog 1200000000 soldaten bij zullen komen', zo schreef hij al gauw. Slechts de vrieskou kon zijn aandacht even verleggen, al viel het hem wel op dat er ook soldaten over het ijs schaatsten, en binnen de kortste keren gingen de oorlogsbelevissen weer gewoon verder.¹⁵ Ondertussen probeerde zijn vader hem wat studiezijn bij te brengen. Samen bekeken ze een Duitse brief 'en in grieks boek heb ik ook gekeken en papa heeft mij er wat uit voorgelezen, maar ik kon er niets van verstaan, ik heb ook een woordtje er van gelezen, maar papa heeft mij de letters er van gezegt'.¹⁶ Vervolgens kreeg hij met Kerstmis stapels cadeaus van mevrouw Thorbecke, zodat het plezier ook nu weer van zijn briefje spatte.¹⁷ Daarna

kwam zijn moeder gelukkig snel weer thuis en hoefde hij geen briefjes meer te schrijven om van zijn kinderleven verslag te doen.

De opgroeiende Cort van der Linden kreeg een voor de hand liggende opvoeding. Hij volgde eerst onderwijs aan een particuliere lagere school.¹⁸ Daarna ging hij niet meteen naar het Haagse gymnasium, wat toch te verwachten zou zijn geweest. In plaats daarvan kreeg hij nog steeds particulier onderwijs. Tijdens een interview in 1924 vertelde Van der Linden dat zijn vader hem voor de handel had bestemd. Indien hij een passende opleiding volgde, zou hij een betrekking kunnen krijgen in de zaak van grote fabrikanten in Twente. De familie zou daar contacten hebben. Gezien de handelsachtergrond van grootvader Van der Linden klinkt dat niet vreemd.¹⁹ Naar eigen zeggen beviel het particuliere onderwijs Cort van der Linden echter niet. In 1862 meldde hij zich daarom toch maar aan bij het Stedelijk Gymnasium, thans Gymnasium Haganum, om hier de laatste twee jaar van zijn middelbare opleiding te voltooien.²⁰ Zo trad hij in de voetsporen van Willem Thorbecke die dezelfde school had gevolgd. Hij ontmoette ook J.D. Veegens, die een klas hoger zat en met wie hij, niet altijd tot zijn genoegen, nog vaak te maken zou krijgen. Op het gymnasium maakte hij daarnaast kennis met W.G.C. Bijvanck, een toekomstige bibliothecaris van de Koninklijke Bibliotheek en litterator met wie hij jarenlang een goede vriendschap zou onderhouden. Bijvanck kwam in hetzelfde jaar als Van der Linden vanaf het gymnasium Willem III te Batavia één klas lager op deze school. De kleine wereld van de Haagse liberale elite bleek voor Cort van der Linden een levenslange sociale basis te vormen.

Met veel succes doorliep Van der Linden twee jaar lang het lesprogramma van zijn nieuwe school. Hij kreeg een zuivere alfa-opleiding. Bijna de helft van de lessen ging op aan klassieke talen, de andere helft werd verdeeld over de moderne talen en geschiedenis met een schamele vier of vijf uur per week voor wis- en natuurkunde samen.²¹ Na een jaar had Van der Linden getuigschriften binnen voor Hoogduitsch, wiskunde en vaderlandse geschiedenis.²² Nog een jaar later kon hij aan een studie in Leiden beginnen. Met trots zagen de leraren Van der Linden gaan. 'Van hem kan er wel iets, wellicht veel worden', zo tekenden zij aan in hun 'matrikelboek'.²³

Zo begon in september 1864 Cort van der Lindens studententijd. Als vanzelfsprekend koos hij voor rechten aan de Leidse universiteit. De vaderlandse politiek maakte in deze jaren grote staatkundige ontwikkelingen door en over de oostgrenzen timmerde het almaar machtiger Pruisen aan de weg met ook voor Nederland ongewisse gevolgen. De student Cort van der Linden was allereerst een actieve en breed geïnteresseerde corpsstudent aan wie deze

gebeurtenissen in de wereld niet ongemerkt voorbijgingen. Daarnaast was hij ook een intelligente student. Nog geen negen maanden nadat hij was ingetrokken bij zijn hospita aan de Leidse Beestenmarkt kon hij al het behalen van zijn propedeutisch examen vieren. Dit straffe werktempo zette hij voort. Op 5 december 1866 haalde hij zijn kandidaatsexamen, op 13 juni 1868 volgde het doctoraal en op 8 mei 1869 sloot hij zijn studie af met een promotie op het proefschrift *Beschouwingen over het strand*.²⁴ Dit onderzoek ging niet over 'badstoeltjes en flirt' zoals hij later voor de zekerheid aangaf.²⁵ Van der Linden bestudeerde welk gebied juridisch gezien tot het strand behoorde en welke staatsmacht daar gezag kon doen gelden. De conclusie was weinig verrassend: het strand stond in elk opzicht volkomen gelijk met alle andere gronden in het rijk en dus golden rijks-, gemeentelijke, provinciale en waterschapswetten er zoals overal.²⁶ Veel moeite lijkt Van der Linden hier gezien de snelheid van zijn studie niet voor te hebben hoeven doen. Het leek allemaal vanzelf te gaan. Zijn studententijd werd vooral getekend door zijn actieve bijdrage aan het Leidse academieleven. De studie deed hij erbij.

Zowel studie als studentenleven zouden fundamenteën blijken voor zijn latere optreden in wetenschap en politiek. Veel van zijn maatschappelijke opvattingen en morele beginselen wortelden in zijn Leidse jaren, en hoezeer de tijden in de volgende decennia ook zouden veranderen, ook veel van zijn politieke handelwijze en gedachtegoed was al in deze jaren terug te vinden. Naast de tijdsomstandigheden droegen zeker ook de hoogleraren bij aan zijn vorming. Voor het merendeel bestond het corps hoogleraren bij Van der Lindens aankomst in 1864 uit doctrinaire liberalen. Een uitgesproken vertegenwoordiger van die richting was S. Vissering, hoogleraar in de staathuishoudkunde en de statistiek. Hij was de kampioen van de *laissez faire*-ideologie met een nimmer aflatend pleidooi voor vrijhandel.²⁷ Deze voorstander van het klassieke liberalisme had zijn benoeming direct aan Thorbecke te danken, die geen behoudende hoogleraar duldde op de politiek zo gevoelige Leidse leerstoel staathuishoudkunde.²⁸ De hoogleraar strafrecht J. de Wal was een minder uitgesproken vertegenwoordiger van de klassieke richting, maar ook hij mag zeker tot de liberalen gerekend worden. De iets jongere hoogleraar Romeins recht R.T.H.P.L.A. van Boneval Faure stond wel duidelijk als doctrinaire liberaal te boek en 's lands eerste Joodse hoogleraar J.E. Goudsmit, die aan Van der Linden de encyclopedie van het recht uiteenzette, was een actieve thorbeckiaan.²⁹

De staatkundige omwentelingen van 1848 hadden deze groep in het centrum van de macht gebracht. Directe verkiezingen en de ministeriële verantwoordelijkheid maakten een einde aan de conservatieve koninklijke

regering van een oude elite. Daarvoor in de plaats kwam het liberale parlementaire stelsel van de rationele, juridisch georiënteerde '48'ers. Enkele grootprotestanten en andere conservatieven voerden samen met koning Willem III nog jarenlang een achterhoedegevecht dat juist tijdens de studententijd van Cort van der Linden in 1866 en 1868 tot een laatste confrontatie leidde. In deze jaren werd duidelijk dat een kabinet dat de steun bezat van de koning, maar niet van de volksvertegenwoordiging noodgedwongen moest opstappen. Voor mannen als Vissering en zijn grote liberale aanhang in Leiden was het de definitieve triomf van hun rationalistische en individualistische liberalisme. Ook binnen de muren van de academie kon Van der Linden deze strijd volgen. Naast alle liberalen ontmoette hij in 1864 nog de bejaarde hoogleraar H. Cock, de wetenschappelijke verpersoonlijking van het conservatisme. Deze ouderwetse professor gaf al sinds 1825 colleges in opvallend sierlijk Latijn over onder meer volkenrecht en publiekrecht. Hoewel hij wel beperkingen veronderstelde aan het goddelijk gezag der vorsten, was hij een conservatief in de ware zin van het woord. Koning Willem I gaf hem de eervolle opdracht onderwijs in het staatsrecht te geven aan de latere koning Willem III. Deze droeg op zijn beurt weer het onderwijs aan zijn oudste zoon aan Cock op. Als lid van de dubbele Kamer stemde deze hoogleraar tegen de grondwetsherziening van 1848.³⁰ Cock was naast alle doctrinaire liberalen een marginale figuur geworden en ging in 1865 met emeritaat.

Zijn opvolger werd Johan Theodoor Buys (1828-1893). Deze opvolging stelde Cort van der Linden in staat totaal verschillende werelden te vergelijken. Waar Cock zich bleef richten op de staatkundige strijd tussen conservatisme en klassiek liberalisme, kwam de jonge Buys met nieuwe opvattingen. Na twee jaar hoogleraarschap in Amsterdam had hij kennisgemaakt met het gedachtegoed van Duitse idealistische staatsrechtgeleerden. In zijn Leidse oratie presenteerde hij zijn toen nog niet helemaal uitgewerkte ideeën over een andere verhouding tussen staat en maatschappij. Hij keerde zich zo niet alleen tegen het conservatisme, maar stelde ook de grondvesten van het doctrinaire liberalisme ter discussie met zijn steeds toenemende waardering voor een krachtige staat.³¹

Bijna dertig jaar lang zou dit onderwerp de kern van zijn staatsrechtelijk onderzoek uitmaken.³² Hij verdiende er direct een prominente plek aan de Leidse academie mee, dankzij zijn boeiende stijl van doceren. 'Zoo fris, zoo bezielend, zoo meeslepend was nog zelden over het staatsrecht in ons land op het college gesproken', zo meende zijn collega H.P.G. Quack later.³³ Buys zou ook Cort van der Linden met zijn opvattingen weten te inspireren. Van

der Linden zal de oratie van zijn leermeester in 1865 wel hebben bijgewoond. Daarin viel Buys het rationalisme van veel '48'ers nog niet helemaal af, maar hij plaatste tegenover hun individualisme wel een gemeenschapsdenken dat uit meer moest bestaan dan een rationeel besef deel te zijn van een grotere samenleving. Vooral het geloof dat de vrijheid om individuele belangen na te streven vanzelf ook gemeenschapsbelangen diende, schaadde het hogere gemeenschapsideaal waarin de staat als rechtshandhaver de ordenende rol toekwam. Buys stelde daarom in zijn oratie dat 'vele beoefenaars van de staathuishoudkunde met hun blind *laissez-faire*, een ruim aandeel hebben gehad aan die te enge grensbepaling van de staatsmagt'.³⁴ Noch het eigenbelang, noch de onderlinge morele afspraken van individuen konden de ordeningscheppen die voorwaarde was voor de individuele vrijheid. Daarvoor was een onafhankelijke staat nodig, oftewel een staat die niet door de samenleving zelf werd vormgegeven. Zijn opvattingen impliceerden dus een scheiding tussen staat en maatschappij. De staat was niet louter werktuig in handen van individuen, maar 'een levend organisme' met een 'eigen persoonlijkheid, een eigen inwonend idee'. Tot de staatstaak behoorde alles wat nodig was tot verwezenlijking van die idee. De 'hoofdstelling' van zijn oratie was daarmee kernachtig: 'De staat is een levend organisme, bestemd om de bereiking van het menscheidsdoel mogelijk te maken.'³⁵

Een levend organisme betekende ontwikkeling. De staat was daarom niet gebonden aan onveranderlijke grenzen. Toch kon de staatstaak ook niet plotseling radicaal veranderen. Een organisme groeide immers gestadig, maar geleidelijk. Zo ook de staat. Daarop baseerde Buys zijn huiver voor revolutie of grote vernieuwingen. Hij erkende de noodzaak van vooruitgang en zag daarin de tegenstelling tussen zijn liberalisme en het conservatisme waarin een elitaire staatsmacht de belangen van de maatschappij negeerde. Ter verwezenlijking van die vooruitgang leek Buys de staat als zelfstandig organisme een onafhankelijke, dus soevereine rol te willen toekennen om maatschappelijke botsingen te beteugelen. In 1865 was Buys nog bezig met de ontwikkeling van zijn eigen staatsvisie. Hij zou met die visie uitgroeien tot de belangrijkste liberale staatsrechtgeleerde van zijn tijd, vooral door zijn onomstotelijk gezag onder de regerende elite. De hoogleraar werd zelfs 'minister zonder portefeuille' genoemd.³⁶

Voor de student Cort van der Linden was de kennismaking met Buys belangrijk. Toen hij later als hoogleraar zijn eigen staatsvisie wilde uitwerken, baseerde hij zich ook zelf op een organische staatspersoonlijkheid zonder dat hij de opvattingen van zijn leermeester in alles volgde. De opvattingen van Buys over staatssoevereiniteit zou hij niet overnemen. In zijn eigen visie op

soevereiniteit zou hij later dichter bij Thorbecke staan, die niet uitging van een onafhankelijke staat, maar van een staat die zelf onderdeel was van de samenleving. Van der Linden heeft deze opvattingen van Thorbecke waarschijnlijk eveneens in zijn studententijd leren kennen. Hij heeft Thorbecke in die tijd vast ook wel ontmoet. Thorbecke stierf in 1872, toen Van der Linden 26 was, dus ook met de grote liberale leider kan hij over het staatsbegrip van gedachten hebben gewisseld. Desalniettemin heeft Buys als Van der Lindens belangrijkste hoogleraar grote invloed op hem gehad. Buys bracht de opkomende twijfels over het liberale individualisme de academie binnen, terwijl hij zelf nog openstond voor de ontwikkeling van zijn staatsvisie. Hij gaf dus stof tot nadenken over andere inzichten in de korte tijd dat de rationalistische en individualistische staatsvisie van bijvoorbeeld Vissering nog dominant was.

Tegelijkertijd stond Buys met zijn opvattingen nog tegenover de oude conservatieven, die in 1866 de consequenties van de constitutionele monarchie niet wilden accepteren. Ze meenden dat de Kamer inconstitutioneel gehandeld had door in een motie de benoeming van een gouverneur-generaal af te keuren, omdat deze benoeming een prerogatief van de Kroon was. De koning stond aan hun zijde. Willem III koos voor Kamerontbinding in plaats van regeringswisseling, met veel onrust tijdens de verkiezingen als gevolg. Buys stookte het vuurtje zelf op. Aan het hoofd van tien hoogleraren stelde hij een 'advies' aan de kiezers op dat in de *NRC* verscheen.³⁷ Hij schreef er persoonlijk nog een vinnige brochure bij. Natuurlijk mocht de Kroon de Kamer ontbinden wanneer zou blijken dat de regering het vertrouwen van de Kamer kwijt was. Het was echter onacceptabel daarbij te stellen dat de Kamer niet het recht had het regeringsbeleid af te keuren en dat de Kamer de crisis dus nooit had mogen veroorzaken. Het recht om het regeringsbeleid af te keuren, was de praktische consequentie van het constitutionele stelsel.³⁸ De voor een groot deel liberale Leidse studentengemeenschap volgde alle stappen in dit politieke spel met spanning.³⁹ Uiteindelijk zou Cort van der Linden na nog een herhaling van zetten in 1868 de definitieve overwinning van de constitutionele visie van Buys meemaken. Opnieuw keurde de Kamer het beleid van dezelfde regering af, nogmaals volgden verkiezingen. Pas na een derde motie van afkeuring ging de regering heen en was duidelijk dat geen enkele regering kon aanblijven zonder steun van de Kamer. Het was een van die grote politieke gebeurtenissen die veel indruk op Van der Linden zullen hebben gemaakt.

Bescherming van het constitutionele stelsel alleen vond Buys echter niet voldoende. Daarmee onderscheidde hij zich ook niet van de doctrinaire

'48'ers. De staat moest in dit stelsel ook actief de eenheid van de samenleving bevorderen. Alle burgers, deelnemers aan het zelfstandige staatsorganisme, moesten zich voor de ontwikkeling van maatschappelijke harmonie inzetten. Ieder had daarbij zijn eigen taak. Voor de hoogleraar Buys betekende dat natuurlijk in de eerste plaats vorming van de generatie die de staatsmacht later zou uitoefenen. Dat hield meer in dan college geven. Het betekende bijdragen aan karaktervorming, wat alleen kon lukken te midden van een gezond academieleven. Al in januari 1866 richtte Buys een debating society op, waarmee hij jarenlang grote waardering onder de studenten oogstte. Hij was daardoor meer dan een hoogleraar die vanaf de kathedraal stimulerende lessen voordroeg, maar ook de intellectueel die met zijn studenten de degenen kruiste over zijn opvattingen. De nieuwe vereniging hield geregeld een bijeenkomst waarin een lid een stelling verdedigde die iedereen mocht amenderen. Zo wilde Buys de studenten oefenen in het spreken in het openbaar en het handhaven van hun mening voor een grote groep. Bovendien kon hij zijn eigen lessen met een veelzijdige discussie aanvullen.⁴⁰ Cort van der Linden zal zijn retorische kwaliteiten hier zeker hebben vergroot. Hij was zelfs zo overtuigd van de waarde van deze vereniging dat hij, toen hij zelf hoogleraar was, een identieke vereniging leidde, zij het helaas zonder het succes waarop de vereniging van Buys mocht bogen.

De stellingen op de vereniging van Buys bieden een uitstekende blik op de politieke en maatschappelijke barometer van de late jaren zestig van de negentiende eeuw. Stellingen gingen bijvoorbeeld over de doodstraf, het dagbladzegel of de wenselijkheid van het bestaan van politieke partijen in de volksvertegenwoordiging. Ook het thema onderwijs kwam uitgebreid aan bod. Eenmaal werd een bijeenkomst daarover zelfs bijgewoond door L.W.Ch. Keuchenius, lid van de Tweede Kamer. Op initiatief van Cort van der Linden werd een amendement aangenomen op een stelling over de wenselijkheid om kinderen van bedeelde ouders verplicht naar school te laten gaan. Hij wist na verhit debat succesvol de volgende stelling te poneren: 'Al neemt men de schoolplichtigheid in het algemeen aan, dan nog behoort men de keuze tusschen openbare en bijzondere school den ouders te laten.'⁴¹ Vrije schoolkeuze voor de ouders ging voor de jonge Van der Linden dus voor de ondersteuning van het openbaar onderwijs. Eenmaal nam Cort van der Linden zelf de taak op zich om een stelling te verdedigen. Hij koos voor de stelling: 'Het politiek stemrecht komt toe aan hen, die door het een of ander feit kunnen geacht worden de noodige bekwaamheid te bezitten.' Op initiatief van Buys werd dit aangevuld met de woorden: 'en tevens belang hebben bij het behoud van de orde in den Staat.' Van der Linden wilde ter uitwerking

het stemrecht toekennen aan drie categorieën. Een inkomen 'boven een zeker minimum' gaf als eerste het kiesrecht. Daarnaast wilde hij een capaciteitenkiesrecht invoeren. Gepromoveerden, hoofdonderwijzers en anderen met wettelijk te bepalen kwaliteiten mochten kiezer worden. Tot slot verrassend genoeg ook 'alle ongehuwde vrouwen en weduwen, die onder deze kategoriën vallen'. Het kiesrecht voor de eerste groep werd aangenomen, dat voor de twee nieuwe groepen verworpen, in het tweede geval met zeer grote meerderheid.⁴²

Naast zulke nationale thema's hield ook de internationale politiek de studenten bezig. Nadat de Pruisische eerste minister Otto von Bismarck samen met Oostenrijk in 1864 al de kleine staatjes Sleeswijk en Holstein had veroverd, volgde in 1866 de korte Pruisisch-Oostenrijkse oorlog waardoor Bismarck diverse Duitse staten kon annexeren. Vervolgens vormde hij de Noordduitse Bond met een groot Pruisisch overwicht. De gevolgen van deze expansiedrift voor Nederland waren onduidelijk, vooral door de positie van Limburg dat voor een deel lid was van de oude Duitse Bond. De debaterende society besteedde veelvuldig aandacht aan de Pruisische machtsuitbreiding met stellingen over de dienstplicht, het nationaliteitsbeginsel en eventuele annexatie van Nederland door Pruisen. Een enkeling vond die annexatie niet in strijd met het Nederlands belang, maar niemand wilde dat Nederland tot de Noordduitse Bond zou toetreden.⁴³ De Pruisische machtsuitbreiding leidde in de studententijd van Cort van der Linden tot een voorheen ongekende roep om kracht en karakter als verdedigingsmiddelen voor het vaderland. Dit stimuleerde de studenten tot de oprichting van Pro Patria, aanvankelijk opgericht onder de naam 'Vereeniging tot vrijwillige oefening in den Wapenhandel'. Uit deze naam kwam al naar voren dat de leden er zelf voor kozen gehoor te geven aan hun militaire plicht.⁴⁴ Het typeert het gedachtegoed van een nieuwe generatie liberalen. Deze generatie legde de nadruk op karaktervorming die tot uiting kwam in de vrijwillige inzet voor de gemeenschap. Kracht en idealen gingen daarbij een grotere rol spelen dan het rationalisme van oudere liberalen die liever beschaafd overleg zagen dan defensie-inspanningen.⁴⁵

De jonge Cort van der Linden was gevoelig voor de nieuwe opvattingen. De weerbaarheidsvereniging vormde een van de hoogtepunten uit Van der Lindens studentenleven, maar zijn enthousiasme werd niet algemeen gedeeld. Erg gemakkelijk ging de oprichting van de vereniging niet. Na twee vergaderingen kreeg ze wel steun van het corps (echter niet financieel), terwijl een eerste luitenant uit de plaatselijke kazerne bereid was de studenten te leren exerceren, maar van schietoefeningen kwam bij gebrek aan een schietbaan

niets.⁴⁶ Dat was natuurlijk jammer, want een partijtje schieten was ondanks alle hoge idealen voor veel studenten toch het aantrekkelijkste wat de vereniging in het vooruitzicht stelde. Pas in september 1867 kwam er een baan in gebruik bij de Marepoort, maar helaas drong al snel een kogel de bovenkamer van een naburig huisje binnen. Daarmee was de baan meteen afgekeurd en de vereniging voorlopig kwijnende.⁴⁷ Van der Linden liet zich er niet door afschrikken. Hij bleef een warm voorstander van de ‘schietvereniging’ zonder schietbaan. Al snel mocht hij dan ook het voorzitterschap op zich nemen. Het leverde hem een hoofdrol op bij de gedenkwaardige aanbidding van een vaandel voor zijn nieuwe vereniging op de dies van 1867. De leden van het weerbaarheidscorps stonden die dag in het gelid voor het academiegebouw blauwbekkend de plechtigheden af te wachten, wat een sceptische medestudent later deed opmerken dat dat een voorproef was van de ongerieflijkheden van de strijd om het vaderland. Na deze ‘ontberingen’ mocht voorzitter Van der Linden met enige leden de senaatskamer van de universiteit betreden. Daar stonden de dochters van de hoogleraren gereed om hem een zelfgemaakt vaandel aan te bieden, waarmee vervolgens een trotse militaire parade door de stad werd ondernomen.⁴⁸ Het was een groots moment uit de geschiedenis van het Leidse studentenleven. Toen het corps in 1889 vijftig jaar bestond, kwam het studentenweekblad *Minerva* met een feestnummer waarin de gebeurtenis opnieuw uit de doeken werd gedaan.⁴⁹ In dat jaar werd emotionele trots voor het vaderland dan ook veel meer gewaardeerd dan een kwarteeuw eerder.

Van der Linden werd gelijktijdig met zijn inzet voor Pro Patria de Leidse redacteur van het landelijke studentenblad *Vox studiosorum*.⁵⁰ Een anonieme auteur die hier de Leidse opinies over de Pruisische annexatiedreiging beschreef, liet zich kennen als een doctrinaire liberaal. Wetgeving en vrijheid waren volgens hem een beter middel tegen het kwaad van de oorlog dan defensie-uitgaven. Van der Linden plaatste er een kritische kanttekening bij.⁵¹ Hij stond voor een wereldvisie waarin de student karakter toonde en zijn vaderlandse plichten nakwam. Niet alleen rationalisme, maar ook emotie en gevoel speelden daarin een rol, zij het dat karakter nu juist inhield dat de student zijn gemoed in goede banen wist te leiden.

Ook een actieve bijdrage aan de studentengemeenschap hoorde bij die karaktervormende plichten. Debatingavonden, weerbaarheidscorps en redacteurschap wijzen er al op dat Van der Linden daaraan voldeed, maar het was voor hem nog niet genoeg. Hij werd ook lid van het bestuur van het studentencorps. In zijn tijd kende de studentenwereld corpsfaculteiten, naast het overkoepelende collegium supremum als hoogste bestuursorgaan. In het

zo drukke jaar 1866/67 vond Van der Linden ook nog tijd voor de functie van vicepraeses van zijn juridische faculteit, om in het studiejaar 1867/68 praeses van deze faculteit te worden.⁵² Het jaar erop stootte hij door naar de eerbiedwaardige functie van praeses collegii.⁵³ Dergelijke functies in het academieleven brachten hem in contact met medestudenten die levenslang zijn pad zouden blijven kruisen. Dat bleef niet beperkt tot de Leidse studentenkring. Van der Linden kwam al jong in contact met de latere behoudende liberaal W.H. de Beaufort, die in Utrecht bij het corps zat en daar in 1867 zelfs praeses van was.⁵⁴

Als voorzitter van de studentengemeenschap verwelkomde Van der Linden in september 1869 een nieuwe lichte leden van het corps. In zijn rede gaf hij een verantwoording van zijn eigen levensopvatting en maatschappijbeschouwing. Hij drukte de studenten op het hart dat de net verworven vrijheid samenging met plichten, zoals de plicht om voor de maatschappij werkzaam te zijn en zich te onthouden van onverantwoord baldadig of seksueel gedrag. Toch was dat iets heel anders dan een kleurloze slaafse levensinstelling. Studenten waren tenslotte jong. 'De jeugd en de kracht en de geestdrift zij behooren ons, studenten. En wanneer ik U aanried de vrije slaaf te zijn van uw plicht, dan wil ik niet dat gij vóór elk uwer daden bij u zelf een betoog houdt of hetgeen gij ondernemen gaat overeen te brengen is met de regelen eener stricte zedeleer. Ik wensch slechts dat gij om uw jeugd niets zult doen tegen uw geweten.' De student moest dus niet elk gedurfd initiatief afknijpen, maar wel controle houden over zijn eigen gemoed. Wie met die instelling toch zwichtte voor de verleidingen waaraan de student blootstond, was nog steeds te loven, meer dan hij die het leven niet opzocht maar angstvallig in gebaande paden bleef lopen. Wel afkeurenswaardig was de karakterloze ofwel de egoïstische gewetenloze.

Ook in de microkosmos van het corpsleven diende de student zich voor de eenheid van de gemeenschap in te zetten. In het corps ontmoette de conservatief liberalen en radicalen. Die conservatief zou merken dezelfde corpsbelangen te delen en 'in gezelligen kout en vriendschappelijken omgang tot de overtuiging komen dat een liberaal een warm hart kan paren aan een helder hoofd, dat ook een radicaal een edel mensch kan zijn'. Zo zou ook de liberaal zijn oordeel over de conservatief herzien en zou blijken dat ook de student uit het volk vriendschap waardig was. De laatste zou op zijn beurt zijn verachting voor elk elitebesef opzijzetten.⁵⁵

Cort van der Lindens nadruk op plicht, karakter en gemeenschap was kenmerkend voor een hele generatie liberalen. Eind jaren zestig begon dit waardenpatroon zich steeds verder te ontwikkelen. Ook voorheen werd inzet

voor de gemeenschap gewaardeerd, maar de liberale elite in de voorgaande jaren had zich nog meer gericht op het rationele bezadigde debat als weg naar ontwikkeling van die gemeenschap. Bovendien ging dit samen met de economische gedachte dat vrijheid en eigenbelang ook het grootste belang voor allen realiseerden. Juist in de studententijd van Cort van der Linden kwam dit rationalisme onder druk te staan. Van der Linden was gevoelig voor deze omslag. Het bleek vooral uit zijn opvattingen over het wezen van de corpgemeenschap en zijn inzet voor de studentenweerbaarheid. De intellectuele en politieke situatie rond 1866 heeft daarmee zeker bijgedragen aan zijn maatschappijbeschouwing. In de rest van zijn lange leven zou hij de nu verworven opvattingen niet meer loslaten.

Advocaat van Jut

Met de meesterstitel op zak was voor Cort van der Linden het pad naar een maatschappelijk aanzienlijke functie gebaad. Van der Linden werd advocaat in Den Haag, zoals vele jonge juristen voor hem. De stap naar de advocatuur werd net als de vervulling van hoge ambtelijke functies in zekere zin beschouwd als de logische afsluiting van een opleiding, die voorbereidde op een vooraanstaande publieke functie. Juristen waren in de Nederlandse politiek ruim vertegenwoordigd. Bovendien hielden de volksvertegenwoordigers onder hen met ervaring in de advocatuur dit beroep vaak aan, terwijl ze al jarenlang in het landsbestuur werkzaam waren. Het lidmaatschap van de Kamer en het ministerschap waren dan ook niet zomaar 'banen'. Het waren vooral eervolle functies. Vader Gijsbertus van der Linden was voor zijn zoon het voorbeeld van zo'n jurist-volksvertegenwoordiger. Soms rende hij verlaat de vergaderzaal van de Tweede Kamer binnen met de processtukken nog onder de arm.⁵⁶

Cort van der Linden leek geknipt om in zijn vaders voetsporen te treden. Uit de publicatie van een wetenschappelijk artikel in het prominente tijdschrift *Themis* 'over het ontstaan van den rechtsband uit overeenkomsten' blijkt zijn wens om zijn juridische ontwikkeling voort te zetten, zoals zijn vader ook geregeld wetenschappelijke artikelen publiceerde.⁵⁷ Deze juridische interesse ging net als bij zijn vader samen met grote politieke belangstelling. Hij zou in de ogen van zijn omgeving zelfs zijn geschapen voor een carrière op dat gebied. In een terugblik op zijn leven heeft Van der Linden gezegd in deze jaren twee keer te zijn gevraagd voor een Kamerlidmaatschap. Hij had dit aanbod graag aangenomen, maar hij was te jong.⁵⁸ De kieswet eiste

dat Kamerleden minstens dertig jaar oud waren. Tot die tijd was de advocatuur de ideale voorbereiding.

Daarnaast was hij al langere tijd verloofd met zijn nichtje Johanna Diderica Wttewaall. Zij was de dochter van Bartholomeus Willem Wttewaall, de broer van Van der Lindens moeder. De 27-jarige Van der Linden had een voldoende stevige positie als Haags advocaat verworven om op 29 mei 1873 in het huwelijk te kunnen treden met zijn vijf jaar jongere verloofde en zich te vestigen aan het Hoge Westeinde. Johanna raakte vrijwel direct zwanger. Het gaf Cort van der Linden alle vertrouwen in een glanzende toekomst als gezinshoofd en jurist met een open oog voor de politiek. De bevalling van zijn vrouw werd echter een drama. Op 1 maart 1874 baarde zij een doodgeboren kind, terwijl zijzelf een week later stierf.⁵⁹ Het was vanzelfsprekend een diepe schok. Cort van der Linden heeft later gezegd dat hierdoor zijn belangstelling voor de filosofie is gewekt. Die gaf hem steun en troost.⁶⁰

De eerstkomende tijd verwerkte Van der Linden deze persoonlijke tegenslagen. Zijn werkzaamheden als advocaat waren even niet belangrijk en nieuwe artikelen bleven uit. Twee jaar later zou hij als advocaat echter landelijk in de belangstelling komen te staan. In 1876 trad hij op in het proces tegen Hendrik Jut, zonder meer de meest aansprekende taak uit deze jaren. De gebeurtenissen die leidden tot dit geruchtmakende proces vonden enige jaren eerder plaats. Op 14 december 1872 bleef het huis van de rijke Haagse weduwe W.T. van der Kouwen aan de Bocht van Guinea opeens gesloten voor aanbellende bekenden en verkopers. Een buurman en de gewaarschuwde politie forceerden 's avonds de deur en vonden in de keuken de lijken van de bewoonster en haar dienstmeisje Helena Beeloo. Zij waren door messteken om het leven gebracht. Een grote hoeveelheid geld en effecten was spoorloos verdwenen. De kranten besteedden veel aandacht aan deze 'misdadthriller' en prompt klonk de roep om harde straffen voor de onmenselijke daden op hun geweten hadden. De moord kreeg zoveel publiciteit dat de straatgenoten van de slachtoffers vreesden voor de goede naam van hun buurt. De naam Bocht van Guinea werd daarom gewijzigd in Huygensplein, zoals het ook nu nog heet. Bij al deze verontwaardiging en sensatielust stond de politie onder grote druk om de daders te vinden. In korte tijd werden er drie verdachten aangehouden. Tot oktober zaten ze in hechtenis, maar ook al waren ze geen lieverdjes, justitie had toch geen gronden een proces tegen hen te voeren.⁶¹

De sensatie zakte wat af, tot het erop volgende jaar nieuwe verdachten werden gevonden. De gewezen Haagse kelner Hendrik Jut en zijn vrouw Christina Goedvolk trokken de aandacht van de politie, onder meer door

hun verkwistende levenswijze. Christina was bovendien een voormalig dienstmeisje van mevrouw Van der Kouwen en op het moment van de moord in dienst bij een bekende van haar vroegere bazin. Kort na de moord trouwde Jut met zijn zwangere verloofde, waarna ze in 1873 naar Amerika vertrokken, maar snel terugkeerden. Ze leefden op grote voet in Vught, maar voerden niets uit en besloten opeens naar de Kaapkolonie te vertrekken. Ook daar hielden ze het niet lang uit, waarna Jut een koffiehuis in Rotterdam opende.⁶² De commissaris van politie aldaar onderwierp Jut na een anonieme tip aan een verhoor om achter de herkomst van zijn geld te komen. Jut verklaarde als kelner twintigduizend gulden van een Russische baron te hebben ontvangen 'voor het met dezen plegen van onnatuurlijke handelingen'. In Juts hotel bleek in die tijd echter maar één Rus geweest te zijn, een arme ziekelijke man.⁶³

De nieuwe verdachten waren voor de pers meteen monsterlijke moordenaars. Hun hele levenswandel zou daarop wijzen. Christina Goedvolk heette een vrouw van lichte zeden te zijn die al eerder buitenechtelijke kinderen had gebaard. Ze zou Jut zelfs een krachtig drankje hebben gegeven om hem vlak voor de moord moed en bloeddorst in te geven, en was daarmee 'een der meest satanische figuren, welke men zich denken kan'.⁶⁴ Uit het arrest bleek echter niets van dat alles. Jut zelf heette meteen de 'gruwelijke moordenaar'. Zelfs de negentiende-eeuwse commercie sloeg hier een slaatje uit. Aan de vooravond van de rechtszaak liet een fotograaf nieuwsgierigen intekenen op een afbeelding van de rechtszaal met rechters, publiek, getuigen en 'de zeer duidelijke portretten van Jut en Goedvolk'. Na hun proces verscheen prompt een 'leesbare' bewerking van alle officiële stukken.⁶⁵

Cort van der Linden verdedigde het monster Jut. Diens vrouw werd bijgestaan door een naaste bekende: Willem Thorbecke. De contacten tussen beide families bleven dus nauw. Vanzelfsprekend deed Van der Linden bij de verhoren en in zijn pleidooi alles om het bewijs tegen Jut te ontkrachten. Dat Jut tijdens zijn omzwervingen door de wereld diverse effecten van mevrouw Van der Kouwen te gelde had gemaakt, kon zelfs Van der Linden niet ontkennen. Maar was hij de enige verdachte? Veel waardepapieren waren nooit getraceerd. Bovendien doken het zilveren knipje van een beursje en een doosje met foto's op dat diverse getuigen herkenden.⁶⁶ De hoofdschuldigen hadden dat volgens Van der Linden onvreemd en die liepen dus nog vrij rond. Diverse getuigen hadden bovendien verklaard dat voor de moord en nog op de avond van de moord twee of drie mannen rond het huis hadden gezworven. Ook de gevonden bloedsporen wezen op een andere dader. Wie dat was liet Van der Linden natuurlijk onverschillig. Jut was het niet.⁶⁷

Maar waarom had Jut dan bekend? Dat lag aan zijn edele karakter, de rode draad in de verdediging. In dat thema kwam het waardenpatroon van beschaving en karakter naar voren dat de liberale burgerij ontwikkelde en dat ook in de strafrechtswetenschap en de omgang met misdaad in de samenleving bleek. De beschaafde burger toonde zijn ontwikkeling door het eigen gevoel innerlijk in goede banen te leiden, ook in de reacties op misdaad. Wie beschaafd was, verwierp daarom de ongebreidelde volkse emotionele veroordeling van geweld, wat bijvoorbeeld ook was te zien in de toepassing van nieuwe straffen. In plaats van publieke lijfstraffen werden gevangenen aan het zicht onttrokken door ze op te sluiten. Het was een langdurige ontwikkeling naar een nieuwe omgang met misdaad en straf, die in de loop van de negentiende eeuw steeds verder voortschreed.⁶⁸

Daar kwam bij dat bestraffing in de vorm van ruwe vermaakzucht voor een groot publiek alleen zin had als middel tot vergelding en afschrikking. De beschaafde burger ging echter in de eerste plaats uit van de hogere moraal van de mens. Zoals de elite zijn emoties beheerste door ontwikkeling van het eigen morele besef, zo zou dat ook met lagere klassen mogelijk zijn, mits het volk maar werd opgevoed. Ook misdadigers, of in elk geval een groot deel van hen, bezaten moreel besef. Dat moest alleen tot ontwikkeling komen. Daar lag de taak van de beschaafde burger. Hij ontwikkelde het morele besef van de misdadigers onder meer door hen 'humaan' op te sluiten in volledige afzondering, al zou ook de effectiviteit van dat middel snel ter discussie staan. In elk geval stonden ze niet bloot aan de ruwe invloeden van medegevangenen en kon hun moreel gemoed tot ontwikkeling komen.⁶⁹ Misdadigers waren in deze opvatting dus niet de dierlijke wezens waar het volk ze voor hield en die de maatschappij ter afschrikking, bescherming en vergelding zelf kwaad mocht doen, tot de doodstraf aan toe. Straf was er in de eerste plaats om tot morele verbetering te komen. In de langdurige discussie voorafgaand aan de afschaffing van de doodstraf in Nederland in 1870 was dat argument ook naar voren gebracht. De doodstraf was ongewenst en onnodig dankzij de toenemende beschaving. Die zou zichtbaar zijn in de alomtegenwoordige afkeer bij de elite van vulgaire terechtstellingen, die vervangen werden door de als 'opvoedend' beschouwde gevangenisstraf die iedereen moreel kon ontwikkelen.⁷⁰ Maar bij gruweldaden als die van Jut was het moeilijk nog in diens morele goedheid te geloven.

Het proces tegen Jut zou de discussie over doodstraf daarom weer aanwakkeren.⁷¹ Volgens Cort van der Linden werkten journalisten het beeld van misdadigers als onverbeterbare onmenselijke in de hand. Inderdaad bekommerde niemand onder de grote massa zich om criminologisch getheoretiseer.

Jut was een gewetenloze misdadiger, die vanzelfsprekend de moorden gepleegd had en hoorde te hangen. Hij werd in de kranten zelfs afgeschilderd als ‘een bijna dierlijk wezen’. Uiteraard bestreed Van der Linden dat in het belang van Jut. Het valt op dat hij een beroep deed op de jongste strafrechtelijke opvattingen om de rechter te overtuigen dat Jut geen levenslange gevangenisstraf verdiende. Dat hij met zulke opvattingen succes hoopte te hebben, toont hoezeer de beschavingsdiscussie het dominante thema was, niet alleen in strafrechtelijke kringen, maar ook te midden van de elite als geheel. Hij appelleerde in zijn pleidooi feitelijk aan het beschavingsgevoel van de hogere burgerij. Mits Jut maar een goede wil had, kon deze burgerij de inhumane behandeling van het ‘monster’ toch niet accepteren?

Om die reden presenteerde Cort van der Linden Jut als een man die zeker voor zedelijke ontwikkeling vatbaar was. Uit zijn vroegere leven bleken zijn eerlijkheid, matigheid en ijver. Bovendien was hij intelligent. Hij had weliswaar hoogmoedige trekken, maar ook de samenleving was daar debet aan. Dit karakterfoutje had zich ‘door het lezen van romans in slechte richting ontwikkeld’. Als zijn emoties maar niet waren geprikkeld door deze verderfelijke lectuur, had hij zichzelf wel in de hand kunnen houden. Cruciaal was bovendien ‘een zekere ridderlijkheid’ in het karakter van Jut. Van der Linden wees op het inschrift in de bijbel die Jut zijn vrouw had gegeven: ‘aan mijn geliefde Christina door H.J. Jut, bij gelegenheid van hun aanstaand huwelijk, die beiden hopen in de goedertierenheid van Jezus Christus.’ Hieruit bleek het ‘betere gevoel’ van een gelovig man. Juist door deze edele, liefdevolle kant van zijn karakter nam hij nu alle schuld op zich zodat Christina vrijuit zou gaan en voor zijn kind zou kunnen zorgen. Tot Juts grote ontzetting kwam zij echter ook met een bekentenis. Toen Jut dat hoorde, liet hij zich eenmaal gaan, zo bleek uit de verhoren. ‘Ik moet mijne vrouw rechtvaardigen maar zonder den *dader* te noemen, kan ik niet waarmaken dat mijne vrouw onschuldig is’, zo verklaarde hij. De ridderlijke Jut wilde zelfs de hoofddader niet bezwaren, ook al had dat zijn grootste wens kunnen bevorderen.⁷²

Succes had dit pleidooi niet. De rechters veroordeelden Jut tot de zwaarste straf, levenslang. Hij zou nooit meer de kans krijgen zijn goede eigenschappen in de maatschappij te ontwikkelen. Zijn vrouw werd enkel veroordeeld voor de diefstal, wat haar op twaalf jaar ‘tuchthuisstraf’ kwam te staan.⁷³ Ook op de berichtgeving in de pers had het pleidooi geen invloed. De demonisering van Jut ging gewoon door. Het links-liberale *Het Vaderland* was zeker geen sensatiekrant, maar ook in dit blad gingen alle registers open om te beschrijven hoe Jut reageerde op zijn veroordeling. ‘Bijtende en trappende als een dier, brullende en snuivende van woede, mocht het eerst, nadat de terechtzitting

minstens tien minuten geëindigd was, den veldwachters gelukken hem op een aangebrachte krib neder te leggen en daarop te binden, na hem voortdurend met koud water te hebben begoten (...) 't was een afgrijselijk schouwspel, waarbij evenals bij zijn vreeselijk moorden op de ongelukkige weduwe v.d. Kouwen en haar dienstmaagd, Helena Beeloo, de wildheid en woestheid zijner dierlijke natuur zich in al haar ruwe kracht openbaarden.⁷⁴ Zo werd Jut het prototype van de misdadiger op wie iedereen zich kon afreageren. Hij was zo bekend dat een slimme kermisexploitant zijn al bestaande attractie de naam Kop van Jut gaf. De kermisklant kon zijn agressie botvieren door te hameren op dit slagapparaat.⁷⁵

Voor een maatschappijcriticus als Eduard Douwes Dekker oftewel Multatuli was het pleidooi voor Jut een mooie gelegenheid om in te haken op de jarenlange criminologische discussies. Dat Van der Linden iemand als Jut ridderlijkheid en gelovigheid toedichtte, vond Multatuli de omgekeerde wereld. Hoe kon het volk dat accepteren, zoals het ook al de juichkreten over politici accepteerde?⁷⁶ Een paar jaar later vond hij in het proces nog steeds aanleiding het advocatendom te hekelen. Advocaten waren een voorbeeld van 'specialiteiten', volstrekt eenzijdige vakidioten voor wie hij in het boekje *Duizend en eenige hoofdstukken over specialiteiten* geen goed woord overhad. Van der Linden moest het hierin danig ontgelden. Van der Lindens beroep op Juts ridderlijkheid was een voorbeeld 'van de hoogte waarop men 't brengen kan in onbeschaamdheid, als men zich gedekt waant door de specialiteit der advokaterij'. De consequenties van het specialiteitendom waren de eenzijdige en schadelijke theorieën zoals die tot uiting kwamen in de discussies over zedelijke verbetering van de gevangene. Daarom waren de pleidooien van de advocaten 'akademisch-doktoraal-slecht', niet alleen waar het taal en stijl betref, maar ook 'ten aanzien van de systemen waarop ze hun zoogenaamde verdediging meenden te kunnen gronden'.⁷⁷

Multatuli veroordeelde dus de houding van de 'ontwikkelde' elite die zich zogenaamd beschaafd opstelde. Konden die beschaving en het opvoedingsideaal werkelijk van toepassing zijn op criminelen als Jut? Was Van der Lindens pleidooi niet de omgekeerde wereld waarin een crimineel opeens bejubeld werd om zijn resterende beetje goedheid? Had Jut niet bewezen dat er onverbeterlijke misdadigers bestonden, in wie geen greintje beschaving te ontdekken was en op wie alle mooie ideeën over zedelijke ontwikkeling dus niet van toepassing waren? De discussie zette zich vanzelfsprekend voort, en ook Cort van der Linden zou er nog meerdere malen mee te maken krijgen, maar dan niet meer vanuit de invalshoek van de advocaat.

De carrièrekansen van een commies-griffier

Voor Van der Linden was zijn werk als advocaat een springplank naar een verdere carrière. De politiek bleef hem daarbij aantrekken. Daarom solliciteerde hij in 1878 naar de baan van commies-griffier bij de Tweede Kamer. De baan leek in de eerste plaats aantrekkelijk als een kennismaking met het politieke bedrijf. Van der Linden zou zich gaan bezighouden met de administratieve kanten van het Kamerwerk, zoals het samenstellen van de commissieverslagen. Hij zou werken onder griffier D. Veegens, een man van 77 met een lange staat van dienst, die zijn post dus wel binnen afzienbare tijd zou verlaten.⁷⁸ Dat zal ook Van der Linden niet zijn ontgaan. Het griffierschap was een aantrekkelijke en lucratieve functie in het hart van de volksvertegenwoordiging.

De Kamerleden kozen de griffier en commies-griffiers in een plenaire vergadering. Een summier sollicitatiebriefje leek Van der Linden voldoende om hen over te halen hem te benoemen.⁷⁹ De Kamerleden kenden hem dus kennelijk al. Twee maanden later werd hij zonder problemen gekozen. Al in een eerste stemronde liet hij zijn twee concurrenten met de vereiste absolute meerderheid achter zich.⁸⁰ Daarmee had hij een stabiele betrekking verworven met het inkomen van 2250 gulden. De Kamer zou bij de begrotingsbehandeling in 1880 besluiten de ondersteunende functies nog wat beter te honoreren, waardoor hij vanaf dat moment een personele toelage van 500 gulden kreeg.⁸¹ Zijn gedroomde positie had Cort van der Linden met deze functie niet verworven. Het was vooral een kans kennis te maken met de politiek. Hij koos voor het commies-griffierschap in een tijd waarin hij erover twijfelde wat voor hem een geschikte plek in de maatschappij was. Hij zocht een plek die paste bij zijn sociale achtergrond en tevens de ruimte bood om zijn persoonlijke filosofische interesses te ontwikkelen.

In zijn nieuwe functie was Van der Linden inhoudelijk bezig met wetgeving en leerde hij tegelijkertijd het dagelijks functioneren van de Kamer tot in detail kennen. Hij zag als commies-griffier alle mogelijke wetsontwerpen hun gang door de Kamermolen maken. Uit proeven voor de gedrukte Kamerstukken is zijn bijdrage af te lezen. Hij diende ervoor te zorgen dat concepten werden opgemaakt van bijvoorbeeld de voorlopige verslagen. Deze verslagen bevatten de mening over een wetsontwerp, zoals de Kamerleden die ter voorbereiding op de openbare behandeling in kleine kring hadden geformuleerd. De Kamer was daartoe verdeeld in een vijftal afdelingen, waarna een commissie van rapporteurs deze meningen in een voorlopig verslag optekende.⁸² Vervolgens moest Van der Linden zorgen dat deze

verslagen als nette gedrukte stukken in de Kamer zouden circuleren. De concepten bevatten soms opdrachten als 'Heden avond schoone proef ten huize van de heer Mr. Cort van der Linden, Hooge Westeinde 45'.⁸³ De commies-griffier was daarbij meer dan doorgeefluik en veredelde klerk. Hij verzorgde zelf de samenstelling van diverse voorlopige verslagen voor de commissie van rapporteurs.

Van der Lindens belangrijkste verslag betrof het ontwerp van een nieuw wetboek van strafrecht. Dit was een zeer omvangrijke wet, die de politiek al jaren bezighield. Daarom had de Kamer speciaal voor deze wet een wijziging aangebracht in het veelbekritiseerde systeem van afdelingsonderzoek om de plenaire behandeling voor te bereiden. Er werd een speciale parlementaire commissie benoemd. Nadat het afdelingsonderzoek op een enigszins afwijkende manier had plaatsgevonden, zou die commissie het ontwerp onderzoeken en een verslag opmaken.⁸⁴ Het toentertijd door de Grondwet voorgeschreven afdelingsonderzoek was niet werkbaar voor de bijzondere wet die hier aan de orde was. Nederland kende tot 1880 geen modern wetboek van strafrecht. De oude *code pénal* uit de Franse tijd was nog in gebruik, aangevuld met een wirwar van wetjes. Bij de grondwetsherziening van 1848 was wel bepaald dat er een nieuw wetboek van strafrecht moest komen, maar politieke moeilijkheden stonden uitvoering van dat plan steeds in de weg. In 1870 werd eindelijk een staatscommissie benoemd, die na vijf jaar een omvangrijk wetsontwerp wist te vervaardigen. Na wat politiek en bestuurlijk gekrakeel, leidde dit in februari 1879 daadwerkelijk tot de indiening van een regeringsontwerp bij de Tweede Kamer.⁸⁵ De speciale parlementaire voorbereidingscommissie kreeg er een hele kluif aan. Niet minder dan 475 artikelen moest de commissie doornemen.⁸⁶ Aan de commies-griffier Cort van der Linden de taak om dat alles in een voorlopig verslag op papier te zetten.

Op het verloop van de beraadslagingen had Van der Linden geen directe invloed, maar zijn werk wierp hem wel midden in de discussies over de zich ontwikkelende strafrechtswetenschap waarbij hij in het proces-Jut al zo duidelijk was aangesloten. Bovendien was hij nauw betrokken bij de uiteindelijke formulering van het commentaar op het ontwerp. De staatscommissie had geen misdaadbestrijdingsmodel afgeleverd dat een helder standpunt innam tegenover de heersende strafrechtstheorieën. Dat zou politiek gezien ook moeilijk realiseerbaar zijn geweest. Wel sloot het ontwerp duidelijk aan bij de liberale maatschappijvisie. Het land had volgens de commissie vooral behoefte aan consistente wetgeving, die de mens zou stimuleren het gemeenschapsbelang in het oog te houden. Voor wie daar niet uit eigen overtuiging van te doordringen was, bestond er de strafmaatregel om dat alsnog op te

wekken. De straf was dus wel repressief ter bescherming van de samenleving, maar hoorde tegelijkertijd humaan te zijn, in de zin dat de straf bijdroeg tot ‘de verbetering, de rehabilitatie’ van de gestrafte.⁸⁷ Met name de Amsterdamse en later Leidse hoogleraar strafrecht A.E.J. Modderman had in de staatscommissie veel aandacht voor het thema van de zedelijke verbetering, waarover hij ook zijn eerste oratie met de veelzeggende titel *Straf – geen kwaad* had gehouden. Hij legde de nadruk vooral op de idealistische ontwikkeling van een maatschappelijke harmonie die met het straffen zou ontstaan en daarmee zowel de samenleving beschermd als de misdadiger opvoedde.⁸⁸

In de zomer van 1879, midden in de Kamerbehandeling van het strafrechtsontwerp, viel het kabinet, maar de enorme klus kwam niet in gevaar omdat Modderman als nieuwe minister van Justitie aantrad. Als voormalig lid van de staatscommissie en als levenslang pleitbezorger van strafrechtshervorming was hij vast van plan het ontwerp van zijn voorganger ongeschonden door de Kamers te loodsen. Modderman zou grote waardering gaan koesteren voor Van der Lindens werk als commies-griffier. Al gauw zou hij zelfs een beslissende invloed uitoefenen op Van der Lindens levensloop. Moddermans nadruk op de idealistische ontwikkeling van een hoger moreel doel zoals die in zijn strafrechtswetenschap bleek, paste goed bij Van der Lindens eigen visie. Ook bij hem vormde de mens een onderdeel van de ontwikkeling naar grotere maatschappelijke harmonie. Daarnaast gaf ook Van der Lindens werkkraft bij de vervaardiging van het verslag omtrent het wetboek van strafrecht zonder meer aanleiding tot Moddermans waardering. Het was de bedoeling het wetsontwerp in september 1880 in de Tweede Kamer te verdedigen, waardoor de parlementaire commissie van voorbereiding onder druk stond om al voor de zomer haar oordeel te vormen. De commissie is daar uiteindelijk in geslaagd, waarna Van der Linden in ijltempo het verslag kon voltooien.

De publieke waardering kwam toen het ontwerp in 1881 tot wet werd verheven. Modderman droeg diverse mannen voor een koninklijke onderscheiding voor. De voorzitter van de commissie van rapporteurs M.H. Godefroi werd minister van Staat, diverse andere Kamerleden en de griffier van de Eerste Kamer kregen andere onderscheidingen en te midden van dit vooraanstaande gezelschap werd ook de 34-jarige commies-griffier van de Tweede Kamer Ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw. Volgens Modderman verdiende hij de onderscheiding als steller van het voorlopig verslag, ‘waaraan hij een even talentvollen als ijverigen arbeid heeft besteed en waarvan in beide Kamers is erkend dat het tot onze beste parlementaire stukken behoort’. Te midden van de eenvoudige wijze waarop de verdiensten

van de andere onderscheiden personen waren weergegeven, sprong dit er natuurlijk uit. Bij nader inzien gingen deze woorden zelfs wel wat ver voor een officieel stuk. Al in het concept is de zinsnede doorgehaald en in de verzonden brief aan het Kabinet des Konings is zij niet terug te vinden. De grote bewondering van Modderman voor Van der Lindens capaciteiten bleef zo enigszins binnenskamers, maar zij was er niet minder om.⁸⁹

Modderman wist bovendien dat Van der Linden zich werkelijk tot het uiterste had moeten inspannen op een ogenblik waarop hem dat niet goed uitkwam. Toen het twijfelachtig werd of de commissie van rapporteurs het strakke tijdschema zou halen, had Kamervoorzitter W.H. Dullert zelfs gesuggereerd dat van vrije dagen voor de commies-griffier geen sprake kon zijn als het verslag niet tijdig gereed was. Van der Linden stond daarentegen op zijn verlof, want juist in deze tijd was zijn tweede huwelijk met huwelijksreis in aantocht. Hij verloofde zich met zijn achternichte Johanna Cornelia de Koning. Zij was een kleindochter van de broer van Gijsbertus van der Linden en bij de verloving nog maar nauwelijks twintig jaar oud. De verstokte vrijgezel Dullert leek daar weinig clementie mee te hebben. Van der Lindens verloofde kreeg de ergernis natuurlijk uit de eerste hand te lezen. 'En nu had Dullert aan Veegens geschreven, dat ik toch eigenlijk niet goed gemist kan worden. Het zijn flauwe bezwaren, want per telegraaph ontboden is men toch binnen een of twee dagen thuis. Ik heb Dullert dadelijk geschreven, dat ik blijf aandringen op verlof en dat ik alleen als het noodig is gaarne zal blijven alhoewel de dokter gezegd heeft dat ik rust hoog noodig heb. Ik heb niets geen lust om mijn huwelijk uit te stellen, ik wil van geen bezwaren hooren.'

Van der Linden zette alle middelen in om dit onheil te keren. Hij toonde Dullert zelfs een brief van zijn arts, die schreef dat overspannenheid nabij was. Andere Kamerleden reageerden opgetogener op het aanstaande huwelijk, maar het wetboek van strafrecht domineerde wel de geesten. 'In de Kamer wist iedereen ons engagement en ik werd zéér gefeliciteerd en Godefroi vroeg of gij mij wilde helpen aan het strafwetboek', zo schreef Van der Linden zijn verloofde. Voor Van der Linden zelf was het strafwetboek nu hoogstens een prikkel om inderdaad hard te werken zodat hij alles tijdig af zou hebben. Hij twijfelde in een brief zelfs over een weekendbezoekje aan zijn verloofde, 'maar ik zal toch maar komen en breng mijn werk mede'.⁹⁰

Zijn prioriteiten lagen nu elders, zo blijkt uit de brieven die hij zijn verloofde schreef. Johanna Cort van der Linden heeft de brieven ooit met grote zorg tweemaal in schriftjes gekopieerd.⁹¹ Het zal waarschijnlijk een selectie van de oudere weduwe zijn geweest, met alle eenzijdigheid van dien. Het lot van

de originelen is onbekend. De schriftjes zijn een van de weinige bronnen die inzicht bieden in het persoonlijke leven van Cort van der Linden. Een groot deel van deze bijzondere en intieme correspondentie betreft de periode vlak voor zijn tweede huwelijk. De veertien jaar jongere Johanna ontving bijna vaderlijke brieven van haar aanstaande. Van der Linden stuurde zijn verloofde meteen diepgravende epistels die zijn belangstelling voor de idealistische filosofie aantonen. In al deze brieven lag de nadruk op de ontwikkeling van een eeuwige harmonie, waarin hij ook Johanna graag wilde laten delen. ‘Tracht in eigen boezem de overtuiging te vinden dat allen een wezenlijken eenheid vormen, alle schepselen één enkele ziel hebben en dat zij, die wij het meest liefhebben, het meest één met ons zijn. Hoe vreemd het moge schijnen, toch moet gij begrijpen, dat wanneer er niet een innerlijke eenheid was, de wezens als zandkorrels los van elkaar zouden zijn en niets met elkander gemeen hebben.’

Ook in Van der Lindens geloofsbeleving kwam deze zoektocht naar innerlijke eenheid naar voren. In de christelijke kerk vond hij die eenheid niet. Daar zag hij een strijd *binnen* de kerk als nooit tevoren, waarbij de moderne richting stilzwijgend misbruik maakte van de waarden en gebruiken van deze christelijke kerk. In de idealen van het christendom vond hij veel goeds, maar ‘de groote dingen, die in naam van het Christendom gedaan zijn, worden geëvenaard door de Buddhisten, terwijl de schandalen waardoor het Christendom is besmet, misschien op geen godsdienst vorm zoo kleven’. Daarom keerde hij zich af van de christelijke kerk. Bij zijn huwelijk wilde hij daaruit ook de consequenties trekken door niet voor de kerk te trouwen. Dit tot grote teleurstelling van zijn verloofde en zijn schoonouders. Het leverde de enige grote onvrede op in de briefwisseling uit deze verlovingsstijd. Uiteindelijk gaf Cort van der Linden toe. Voor hem betekende een kerkelijke inzegening niet dat hij bekende tot die kerk te behoren. Hij onderbouwde dat met een inventief argument: ‘nu er geen andere en betere is, kan men onmogelijk beweren dat men door in deze kerk te trouwen te kennen geeft, dat er geen betere kan zijn.’ Van der Linden was dus niet kerkelijk maar evenmin atheïstisch. Geloofsbeleving was voor hem iets zeer persoonlijks, niet met enige kerk verbonden. Wanneer officieel naar zijn geloofsrichting gevraagd werd, noemde hij zich desalniettemin remonstrants.

Cort van der Linden zette alle beschouwingen over filosofie en godsdienst echter ook af en toe opzij. Ook hij rende, zoals hij zelf schreef, diverse malen naar de brievenbus als zijn vele brieven even niet meteen werden beantwoord. In zijn eigen brieven liet hij zich een enkele keer ook wel gaan. ‘Gisteravond ben ik prachtig uitgedost naar de receptiën geweest. Ik kwam kwart voor

tien aan, maar het was nog niet vol, eerst om half elf toen ik wegging begon het stampvol te worden. Ik wou dat je eens gezien had al die vette ruggen van al die lekker etende dames, het was erg sjiek en er waren veel mooie meisjes, want ik heb ze allemaal goed opgenomen, maar er was er geen een die zulke trouwe hartelijke oogen had, en ik was zeer trotsch op je in mijn hart.'

Hier sprak een zekere vaderlijkheid uit die in al zijn brieven overheerste en vaak zelfs overging in een opvoedende toon. Hij stelde zich meteen op als de negentiende-eeuwse pater familias die het huiselijk domein graag overliet aan de vrouw, maar verder wel de touwtjes in handen hield. Alleen in huis werd de hartstocht toegelaten die op publiek terrein meer dan verderfelijk was, maar zelfs daar moest het een 'geadelde', beschaafde hartstocht zijn. Tot zijn vreugde vond hij in elk geval hartstochtelijk gevoel bij Johanna. Hij wenste zijn verloofde toe 'dat gij het houden zult, al wordt ge honderd jaar. Het is het onderscheid tusschen een raspaard en een knol. Maar, gij kunt nog niet rijden. Gij rijdt niet met uw paard, maar uw paard rijdt nog te veel met u.' Aan Van der Linden de opvoedende taak zijn 'vrouwtje' met de hartstocht te leren rijden. Dan zou zijn negentiende-eeuwse huiselijke ideaal werkelijkheid worden. Dat ideaal betrof een huisgezin met een vrouw die emoties vooral kon beheersen en sturen en zou zorgen dat er altijd een warme thuiskomst gegarandeerd was. 'Maar lieve kind, het is een hoog ideaal en een moeilijk ideaal, want men moet zijn als de gezondheid. Niemand moet de liefde en de geur der vriendelijkheid bespeuren, dan wanneer zij ontbreekt. Men moet krachtig zijn en geheel vertrouwen op eigen veerkracht en eigen plichtsbesef en opgeruimd en vroolijk zijn, ook dan zelfs als de huisgenooten anders zijn', zo waarschuwde hij zijn aanstaande vrouw wel.

In de zomer van 1880 trouwde hij en een jaar later werd zijn zoon Gijsbertus Martinus Cort van der Linden geboren, in 1882 gevolgd door een tweede zoon, Jacobus. Met langere tussenpozen werden in 1886 ook nog Rudolph Adriaan Damas en in 1893 Pieter Willem Jacob Henri geboren. Met dit huwelijk en de geboorte van zijn eerste zonen leek in elk geval op persoonlijk vlak een gelukkige tijd te zijn aangebroken. Hij wist toen uiteraard nog niets van het tragische lot van twee van zijn kinderen, dat later aan de orde komt.

Op zakelijk gebied was na zijn huwelijk ondertussen nog lang onduidelijk waar hij zijn toekomst moest zoeken. In melancholieke buien zag hij het wetboek van strafrecht vooral als een plicht en ondanks zijn voorgaande studies niet zozeer als zijn interesse. 'Al wat met vergelijkende godsdienst in verband staat is toch veel ruimer en frisscher, dan wat nu mijn dagelijksch

werk is', schreef hij zijn verloofde toen hij met het verslag bezig was. Diep in zijn hart ambieerde hij een functie waarin hij die interesses kon ontwikkelen. Of was een hoge functie in politiek of ambtenarij voor een man van zijn opleiding en achtergrond passender? Lag die weg niet veel meer voor de hand en was die niet beter te realiseren? Hij had er als dertiger de leeftijd voor en had grondig kennism gemaakt met het reilen en zeilen van de Haagse politiek. Bovendien gaf de vooraanstaande positie van zijn vader hem natuurlijk een uitstekende ingang in het Haagse wereldje. Lag een promotie tot griffier dan niet voor de hand? De griffier D. Veegens zou in 1881 zijn ambt neerleggen. Van der Linden zinspeelde er in brieven aan zijn verloofde al vroeg op dat hij misschien diens opvolger kon worden.

Toch was een promotie tot griffier geen gelopen race. Van der Linden had wel een machtige vader, maar de zittende griffier had op zijn beurt een zoon, J.D. Veegens, dezelfde die Cort van der Linden van gymnasium en studententijd nog zo goed kende. De jonge Veegens had ook wel oren naar de baan. Cort van der Linden wachtte de gebeurtenissen maar gelaten af. Het zal wel eens wat spanningen hebben veroorzaakt tussen de oude griffier en zijn commies. De leden van de commissie werkend aan het wetboek van strafrecht kan dat niet zijn ontgaan, en Van der Linden hield zijn oren goed open voor hun terloopse opmerkingen. Zijn verloofde deelde in zijn gedachten over de betekenis ervan. 'En nu heb ik je nog wat te vertellen, dat natuurlijk een groot geheim is. Je moet dan weten, dat al een paar leden [van de commissie] uit gekheid gezegd hebben: je kunt nu wel professor in het strafrecht worden en de heer Sandberg zei laatst in ernst: ik beklaag je wel dat je zoo hard moet werken, maar je zult er je heele leven plezier van hebben, want niemand zal er zooveel van weten als jij. Nu dacht ik zoo het een en ander combineerende waarom zou het professoraat in het strafrecht in Amsterdam zoolang onvervuld blijven. Zouden zij geen van drie, die op de voordracht staan willen hebben en zou jij daar niet eens een gooi naar doen, mannetje.'

Hij besloot eerst maar eens inlichtingen in te winnen bij A.F.K. Hartogh, ook al een bekende uit zijn studententijd, inmiddels advocaat in Amsterdam en later liberaal Kamerlid. Zelf durfde hij er niet veel aan te doen. Dat zou zijn kansen voor het griffierschap geen goed doen. Gespannen was hij er toch wel over. 'Schrijf eens wat gij er van vindt', zo vroeg hij zijn verloofde. 'Ik kan mij je best voorstellen als een waardig vrouwtje van een prof, wat zou dan je thé bezocht zijn met jongelui.'

Een voor de hand liggende carrièrestap leek het op het eerste gezicht niet, maar met zijn intellectuele belangstelling kan Cort van der Linden bij de Kamerleden zeker de indruk van een toekomstig hoogleraar hebben gewekt.

Hij kon echter op geen enkele wetenschappelijke prestatie op strafrechtelijk gebied wijzen, waardoor het toch een onverwachte stap zou zijn. Ook bij zijn verloofde wekte het heel wat twijfels, maar dan vooral om persoonlijke redenen. De schrik sloeg het twintigjarige meisje om het hart bij de gedachte te moeten converseren met hoogleraren. Van der Linden wuifde dat bezwaar natuurlijk weg, maar erg ambitieus klonken zijn gedachten toch niet. ‘Hebt gij er lust in, vraagt gij. Neen evenmin als in het griffierschap. Maar ik doe het om te eten. Mijn lust is filosofie en vergelijkenden godsdienst, geschiedenis en tot eenheid brengen van de Resultaten der Wetenschap. Mijn lust is de studie van de groote vraagstukken van den dag – de godsdienst en de moraal. Maar het professoraat geeft meer vrijheid om te zeggen en te schrijven wat men wil dan het griffierschap. Hartogh raadde het mij niet aan en moeite zal ik er niet voor doen, in de eerste plaats om mijn verhouding in de Kamer en ook om Papa.’

Het verbaast dan ook niet dat van nadere pogingen om in Amsterdam hoogleraar te worden niets is te vinden. De hoofdstad verdween weer uit beeld en Van der Linden richtte al zijn aandacht op het strafwetboek en het aankomende huwelijk. Hij bleef druk in de weer met de inrichting van een huis aan het Haagse Alexanderveld 19, trouwde en werkte vervolgens gestaag verder als commies-griffier en advocaat.

Het griffierschap, eventueel als begin van een politieke carrière, leek toch de aangewezen levensweg voor Cort van der Linden. Het zou wel een flinke strijd vergen om de baan te verwerven. De Kamerleden namen zelf de beslissing, en bij zo’n stemming konden allerlei persoonlijke belangen meespelen. Een gedoodverfde kandidaat was er niet. Over de jonge Veegens waren ook twijfels. Hij was als drijvende kracht achter een nog maar pas verschenen adres aan de Tweede Kamer van het comité voor algemeen stemrecht wel erg progressief.⁹² Zijn vader deed echter her en der een goed woordje voor hem en diende hem van advies. ‘In alle gevallen moet gij, dunkt mij, U thans tegen vd L verklaren. Naar mijn gevoelen is, al wordt gij niet gekozen, het verkrijgen van een zeker aantal stemmen voor U winst. Maar gij moet zelf beslissen, of ge de moeite doen wilt.’⁹³ Bij Van der Linden was de onzekerheid niet minder groot. Binnenskamers verzamelden zich de voorstanders van Veegens. Bovendien waren er ook nog andere kapers op de kust, zoals de Groningse gemeentesecretaris J. Oppenheim. Hij was toen nog een onbekende voor Van der Linden, maar dat zou veranderen. Ook hij zou het bij de stemming waarschijnlijk afleggen tegen Veegens, zo was onderhand al wel duidelijk geworden. De Groningse hoogleraar B.D.H. Tellegen riep zijn mede-Groninger en leerling H. Goeman Borgesius op om

Oppenheim te steunen. De nog jonge Borgesius was toen al vier jaar Kamerlid en was daarvoor de hoofdredacteur van het Haagse blad *Het Vaderland*. Hij had dus ook in Den Haag zijn contacten. ‘Als de jonge Veegens gaat solliciteeren meen ik verplicht te zijn aan dezen de voorkeur te geven. Tien jaren heb ik met Veegens saamgewerkt en ik heb de overtuiging dat niemand beter dan hij zijn vader kan opvolgen. Als Veegens niet meedingt wil ik de candidatuur van O. wel steunen.’⁹⁴

De kansen van Cort van der Linden om in zo’n slangenkuil de baan in de wacht te slepen, waren niet groot. Velen zullen het met bezorgdheid hebben aangezien, onder wie zeker ook minister Modderman van Justitie. Juist op dat moment kreeg Modderman plotseling een kans om in een enkel moment iemands levensbestemming te bepalen. Toen vader en zoon Veegens hun mogelijkheden wikten en wogen, had Modderman het lot van Van der Linden al bezegeld.

Een hoogleraar met idealistische opvattingen

Terwijl Cort van der Linden in de zomer van 1881 twijfelde over zijn kansen op het griffierschap van de Tweede Kamer, stierf in het verre Groningen geheel onverwacht op 6 september de 39-jarige hoogleraar in de staathuishoudkunde J. Freseman Viëtor. Modderman zag het als een uitgelezen kans Van der Linden een aantrekkelijke maatschappelijke positie te bezorgen. Aangezien Moddermans broer op dat moment rector magnificus van de Groningse universiteit was, kon de minister van Justitie binnenskamers gemakkelijk invloed uitoefenen op de benoeming van een nieuwe hoogleraar. Dertien jaar later zou Van der Linden daar tegenover zijn goede vriend Bijvanck echter met gemengde gevoelens op terugkijken. Het hoogleraarschap zou helemaal niet zijn levensbestemming zijn geweest. ‘Toen is Modderman gekomen als noodlot. Men heeft een filosofisch adertje bij mij ontdekt: ik was eigenlijk geschapen voor professor enz. De pret was uit. Als er iets is, waar ik niet voor geschapen ben, dan is het professor. Maar dit is een staatsgeheim.’¹

Modderman dacht daar in 1881 duidelijk anders over, toen de Groningse faculteit der rechtsgeleerdheid plotseling op zoek moest naar een opvolger voor Freseman Viëtor. De faculteit moest de hoogleraar Romeins recht ook al missen wegens een slepende ziekte. Het nieuwe studiejaar leek dus verloren te zullen gaan. Al op 17 september volgde daarom een uitgewerkte voordracht ter vervulling van de vacature. De faculteit wist precies wie de opvolger diende te zijn: W.A. Reiger. De hoogleraar staatsrecht en voorzitter van de faculteit B.D.H. Tellegen was jaren eerder al onder de indruk geraakt van de student Reiger. Tellegen had hem al eerder hoogleraar willen maken, maar om financiële redenen wilde Reiger een hoogleraarschap voorheen niet aannemen. Hij bleef echter juridische boeken en artikelen publiceren, schreef in *De Gids* en speelde een voorname rol in het Groningse leven. De faculteit meende dat hij in 1881 alsnog hoogleraar zou willen worden. Zo niet, dan viel de keus op G. Heymans. Naar zijn proefschrift te oordelen viel van hem voor de wetenschap ‘veel, zeer veel te verwachten’, maar hij was wel erg jong

en ‘nog in het begin zijner ontwikkeling’. Dat was scherp gezien. Hij zou later als grondlegger van de Nederlandse psychologie uitgroeien tot een buitengewoon succesvol hoogleraar, tot op de dag van vandaag geëerd als één van de grote mannen uit de geschiedenis van de Groningse universiteit. Tot slot stond als derde op de voordracht ook nog de Groningse gemeentesecretaris Jacques Oppenheim, naarstig op zoek naar een nieuwe functie, zoals wel bleek uit zijn interesse voor het griffierschap van de Tweede Kamer. Hij was volgens de faculteit zeer bekwaam, maar had naast wat praktische artikelen helaas nog weinig gepresteerd op wetenschappelijk gebied.²

Modderman trok zich niets aan van deze facultaire wensen. Al drie dagen nadat de voordracht van de faculteit was ontvangen, viel de beslissing over de aanbeveling aan minister jhr. W. Six van Binnenlandse Zaken. ‘Gelezen eene missive van de Regtsgeleerde faculteit dd. 17 september jl. (geheim)’, zo stellen de notulen van het college, werd besloten om in de eerste plaats als nieuwe hoogleraar Cort van der Linden voor te dragen en op de tweede plaats A.F. baron van Lynden, adjunct-commies op het departement van Binnenlandse Zaken. Hij moest die tweede plaats delen met Oppenheim, een naam waaruit misschien moest blijken dat de voordracht van de faculteit ook echt gelezen was.³ Het was een benoeming geheel buiten de faculteit om. Voorzichtigheidshalve werd het faculteitsadvies daarom niet aan minister Six voorgelegd, wat deze wel verbaasde. Aangezien spoed gewenst was, wilde hij de benoeming van Cort van der Linden niet tegenhouden, maar hij verzocht toch ‘voor het vervolg in dergelijke gevallen bij de aanbevelingslijst een afschrift van het advies der faculteit over te leggen’.⁴

De woorden van Six bewijzen hoezeer Modderman de benoeming van Cort van der Linden heeft doorgedrukt. Zo hoopte de minister van Justitie de zo gewaardeerde commies-griffier te helpen aan een baan die hemzelf voorheen veel voldoening had gegeven. Vrijwel meteen na zijn studie was Modderman hoogleraar strafrecht geworden, eerst in Amsterdam en zo gauw de vacature vrijkwam in Leiden. Hij vervulde deze functie tot hij minister werd. Voor de sensitieve en filosofisch ingestelde Modderman was het de gelukkigste tijd van zijn leven. Hoeveel succes zijn vierjarige ministerschap hem zeker in het begin ook bracht, in het harde politieke leven kon het beschouwende en op harmonie gerichte hoogleraarsgemoed geen rust vinden. Hij liet zich te zeer overdonderen en trok zich de kritiek op zijn beleid te zeer aan.⁵ Modderman herkende in de idealistisch-filosofische interesse van de commies-griffier veel van zichzelf. Het heeft hem vast gestimuleerd om Van der Linden, die in de strijd om het griffierschap aan het kortste eind dreigde te trekken, te helpen met een heel andere baan.

Modderman was na zijn ministerschap ook zelf graag weer hoogleraar geworden. Dat was hem wegens een ernstige ziekte echter niet gegeven. Wel werd hij na een schijnbare verbetering van zijn gezondheidstoestand benoemd tot raadsheer bij de Hoge Raad. Uit Van der Lindens felicitatie blijkt hoe persoonlijk hun relatie was en hoe diep de waardering voor de oud-minister. Ook valt Van der Lindens belangstelling voor de politiek op. De jurisprudentie zou welvaren bij de benoeming van Modderman, maar hij hoopte 'dat uwe retraite naar den hoogen Raad u niet van een eventueel krachtig optreden in de politiek zal afhouden. Het ware een veeg teeken als de oude rotten het schip verlieten.'⁶ Of Modderman zelf werkelijk nog zoveel interesse voor de politiek kon opbrengen, mag echter worden betwijfeld. Als raadsheer van de Hoge Raad leek hij toch beter op zijn plaats. Helaas zou hij door zijn ernstige ziekte de functie niet meer aannemen. Hij stierf voor de beëdiging. Van der Linden deed intussen zijn best zijn weg te vinden in het Groningse leven, maar kon de politiek toch niet uit zijn hoofd zetten.

Voor de buitenwacht was Van der Lindens benoeming een verrassing. Hij had amper blijk gegeven te beschikken over economische belangstelling. Bovendien had hij naast zijn proefschrift niet meer dan één artikel op zijn naam staan, dat bovendien weinig met staathuishoudkunde van doen had. Het even overwogen professoraat in het strafrecht in Amsterdam leek nog wel op hem van toepassing, maar hier betrof het in hoofdzaak een economische leerstoel, en dan nog wel in Groningen, een stad waarmee hij in tegenstelling tot de mannen op de voordracht geen enkele voeling had. Er was daarom wrevel over zijn benoeming, zoals bij de in Groningen machtige Tellegen. De kogel was binnenskamers al door de kerk toen deze zijn eerste college van het nieuwe jaar gaf. Hij herdacht Viëtor en sprak lovende woorden over diens student Reiger.⁷ Het geeft aan hoe graag Tellegen hem had benoemd. Pas na het vertrek van Cort van der Linden zou Reiger alsnog de hem toebedachte plaats innemen. Voor het zover was, zou Van der Linden tien jaar lang in het hoge noorden de wetenschap dienen. Zoals hij het zelf in zijn oratie uitdrukte, kwam hij 'naar Groningen verre weg uit den kring, waarin ik leefde sedert mijn geboorte, verre weg van mijn vader, verre weg van verwanten en vrienden; ik kom uit liefde voor vrije wetenschap en zelfstandige studie'. Om de stad kwam hij overduidelijk niet.⁸

Het was 24 november toen hij deze woorden uitsprak, waarna hij op 3 december 1881 met zijn lessen begon. Ondanks de haast die de universiteit had, achtte hij zich niet in staat zijn werkzaamheden in Den Haag sneller af te ronden en zich in Groningen te vestigen.⁹ Hij vond een woning in de Poelestraat, dichtbij de academie, die hij in 1884 kon verruilen voor een statig

herenhuis aan de Ubbo Emmiussingel dat hij zelf liet bouwen.¹⁰ Zo verschaftte hij zich na enige tijd het gewenste woongenot en de distinctie die paste bij het negentiende-eeuwse hoogleraarschap. Daarnaast werd van zijn positie in de deftige professorenstand ook een maatschappelijke betrokkenheid verwacht, waaraan hij snel probeerde te voldoen. Hij werd bijvoorbeeld lid van de commissie van administratie over de gevangenen te Groningen. Hij verloochende zijn oude strafrechtelijke interesse dus niet. Tevens was hij lid van de plaatselijke commissie van toezicht op het lager onderwijs.¹¹ Die functie had een zeker politiek tintje in een tijd van oplaaiende schoolstrijd. Zo adviseerde de commissie het gemeentebestuur over zaken als onderwijzerssalarissen op de openbare scholen, die door aanzienlijke verhoging alleen maar verder uit de pas liepen met de confessionele salarissen. Ook scholenbouw was een heikel punt. Wachtlijsten voor lager onderwijs stonden natuurlijk haaks op de wens ontwikkeling te bevorderen.¹²

In de universitaire gemeenschap liet hij zich eveneens snel gelden, precies zoals dat van een hoogleraar werd verwacht. Hij begon het nieuwe academisch jaar in september 1882 met de functie van assessor van de senaat en nam vervolgens twee jaar lang het voorzitterschap van de juridische faculteit op zich.¹³ Daarnaast probeerde hij het studentenleven te verrijken door middel van zijn voorzitterschap van de 'juristen debating-club'. Zo trad hij in de voetsporen van zijn gewaardeerde leermeester Buys die immers in Van der Lindens studententijd de Leidse evenknie oprichtte. In 1884 was de Groningse vereniging aan de vijftigste bijeenkomst toe, wat groots werd gevierd. Van der Linden stimuleerde het debat met een welbespraakte verdediging van enkele stellingen over sociale politiek, maar retorische belangstelling wekte zijn optreden op de lange termijn toch niet. De vereniging stierf een stille dood, om vervolgens door Van der Lindens collega H.L. Drucker weer tot leven te worden gewekt.¹⁴ Daarna zakte zijn belangstelling voor maatschappelijke en universitaire functies in. In de academie had hij geen bestuurstaken meer. In de onderwijscommissie liet hij na verloop van tijd meestal verstek gaan bij de vergaderingen, en toen zijn zittingstermijn in 1889 om was, liet hij zich ook niet meer herbenoemen.¹⁵

Na enige jaren was wel duidelijk dat het Groningse leven hem niet erg kon bekoren. Toen hij in 1886 eens in Den Haag was, kon hij in een brief aan zijn vrouw de weemoed niet verbergen. 'Nieuws is hier niets, of liever men hoort hier zooveel praatjes over de politiek, dat ze niet aan te schrijven zijn, maar het is hier veel meer leven dan in Groningen. Het is hier het centrum van het land. Daar valt niets op af te dingen (...) Ik voel mij hier in den Haag meer thuis, dan in Groningen en men hoort hier op een avond

meer dan in drie maanden in Groningen. De menschen zijn er knap en intelligent genoeg, maar ze zien alles scheef en eenzijdig. Zij die niet anders gekend hebben, merken dat niet, maar ik merk het drommels goed. Er is hier meer volheid van leven, meer smaak, meer veelzijdigheid en minder eenzijdige intelligentie. Dat hebt gij spoedig goed gezien. Professoren zijn beste menschen, maar zij vormen geen prettig geheel.¹⁶

Het Groningse professorenleven was dus een teleurstelling. Van der Linden was plotseling naar het noorden vertrokken, ver van zijn wortels en ver van zijn politieke interesses. Deze beslissing was ingegeven door gebrek aan carrièrekansen en hoop op een werkomgeving waarin hij zijn filosofische ideeën verder kon ontwikkelen. Al gauw beseftte hij echter toch niet gelukkig te zijn buiten het mondaine leven in de hofstad, hoezeer de onderlinge wrijvingen in dat wereldje hem vaak ook hadden tegengestaan. Hij praatte toch te graag binnenskamers over het prinsesje dat met de gouvernantes in Scheveningen was geweest en zo aardig speelde met een emmertje en een schepje. ‘Ze ziet er nog al lief uit, maar wat ouwelijk, ik denk dat het ook komt van de kleeding, want zij had een zwaar rood pluchen hoed op met groote veeren en een pluchen mantel’, zo moest hij in dezelfde brief even kwijt. Bij een later bezoekje aan zijn geliefde geboortestad in 1889 hield hij het bijna niet meer uit. ‘Ik ben overigens in mijn voorliefde voor den Haag versterkt. Ik heb meer menschen gesproken en meer gehoord in een half uur, dan in een heel jaar in Groningen en in het bosch was het verrukkelijk. Hier leeft men en in Groningen veeteert men. Men went aan alles en als men in Groningen blijft, ziet men het niet zoo in, maar ik vind het verschil enorm.’¹⁷

Opgesloten ver van zijn geboortestad begon Cort van der Linden zich daarom te bezinnen op een andere invulling van zijn leven. De Haagse politiek was een optie, maar naar nog zal blijken, leverden zijn pogingen politicus te worden hem niet veel op. Hij overwoog daarom al om voor zichzelf te beginnen. Hij zou bijvoorbeeld weer als advocaat aan de slag kunnen. In 1891 deed zich echter een andere mogelijkheid voor wegens het overlijden van zijn Amsterdamse collega A. Beaujon. Cort van der Linden sprong meteen in het gat en kreeg de benoeming tot hoogleraar Staathuishoudkunde aan de gemeentelijke universiteit in Amsterdam opvallend gemakkelijk rond. De faculteit nam niet eens de moeite andere namen op de voordracht te zetten.¹⁸ Voor de vorm moest de gemeenteraad echter een keuze hebben, dus daar werd maar aan voldaan door te wijzen op A. Kerdijk, M.W.F. Treub en A.J. Cohen Stuart. De benoeming was geen moment in gevaar.¹⁹ Het is niet helemaal duidelijk hoe deze benoeming zo gemakkelijk

tot stand kon komen. Misschien heeft Van der Lindens publicatie *Richting en beleid der liberale partij* in Amsterdam indruk gemaakt. Daarnaast was de faculteit er waarschijnlijk van overtuigd dat zijn wetenschappelijke kwaliteiten in Amsterdam beter tot hun recht zouden komen. In zijn oratie maakte Van der Linden in elk geval geen geheim van de motieven voor zijn overstap. ‘Groningen kon niet geven, wat ik hier zal vinden; de groote verscheidenheid van maatschappelijke verschijnselen, de machtige beweging van handel en verkeer, den snellen polsslag van het leven en de oude historische traditiën van ons volk.’²⁰

Veel geluk bracht de benoeming in Amsterdam desondanks niet. Voor een groot deel lag dat aan een nieuw persoonlijk drama: het overlijden van zijn oudste zontje Gijs op tienjarige leeftijd.²¹ Dit gebeurde in 1891, vlak na zijn benoeming in Amsterdam. Toch is het de vraag of het onbevredigende verloop van zijn hoogleraarsbestaan enkel lag aan zijn leefomgeving en persoonlijke omstandigheden. De vervulling van het vak zelf ging hem ook niet gemakkelijk af. Jaar in jaar uit klaagden de studenten over de duisterheid van zijn colleges. Het begon al in de eerste jaren, vooral bij de colleges over economie en encyclopedie van de rechtswetenschap. Sommige studenten weten die duisternis aan Van der Lindens hoge dicteertempo, waarin hij in de loop der jaren enige verbetering wist aan te brengen. De ijver waarmee Van der Linden probeerde het vak van docent onder de knie te krijgen, verdiende bovendien lof. Toch meenden zijn studenten nog in 1890 dat het zijn colleges ten goede zou zijn gekomen als hij niet ‘voor een deel de duidelijkheid aan zijn woordenrijkheid had opgeofferd’.²² Onder die studenten bevond zich de latere socialistische leider Pieter Jelles Troelstra. Ook in zijn herinnering was de hoogleraar Staathuishoudkunde niet erg helder en ‘vrij sterk belast met Duitsche filosofische duisterheden’. Het neemt niet weg dat Van der Linden indruk op hem had gemaakt, zo tekende hij op nadat hun wegen elkaar nog vele malen hadden gekruist.²³

Een geboren docent had misschien grotere groepen warm kunnen maken voor zijn diepzinnige gedachtegoed, maar dat was Cort van der Linden niet. Ook in Amsterdam liep de aanvankelijk stampvolle collegezaal snel leeg. Voor een deel lag het weer aan zijn stijl van doceren dat sommige punten ‘zoo vaag geschetst waren’. Van der Lindens voorliefde voor uitgebreide geschiedkundige beschouwingen werd ook niet gewaardeerd. Zelfs de praktische behandeling van de statistiek begon met de Chinezen in 2238 v.Chr. Hoewel de studenten erkenden dat de stof zich niet leende voor een gemakkelijke uiteenzetting, beviel het hun toch niet dat hij bijna alle wetten verwierp zonder er iets tegenover te stellen.²⁴ Aan het eind van zijn leven erkende

Van der Linden ook zelf dat hij de kwaliteiten ontbeerde om een groep studenten te inspireren. ‘Zoo’n docent was ik niet, en dat voelde ik, en dat was mijn zwakte. Alleen wie zelf enthousiast is, kan invloed geven.’ Zijn gedachtegoed en zijn benaderingswijze bevorderden deze onmacht. Hij stond naar eigen zeggen te sceptisch tegenover het bestaande kennisniveau en kwam daardoor niet met eenduidige standpunten. ‘Dan concludeert een student: “Hij weet het zelf niet! Waarvoor hebben we dan een prof nodig?”’²⁵

De kritiek over dubbelzinnigheden en duisterheden bleef niet beperkt tot studenten met een wat sterke drang tot rechtlijnigheid. Ook de collega’s van Cort van der Linden deelden die opvattingen. Hij ontbeerde bij die collega’s een goede voedingsbodem voor zijn Duitse filosofie en maakte zijn positie er niet eenvoudiger op door de soms ondoordringbare schrijfstijl met volzinnen van vele regels. Juist in zijn artikelen met een levensbeschouwelijke tint bediende hij zich daarvan, terwijl het meer toegepaste werk ook qua stijl een stuk toegankelijker was. Daar hadden velen echter geen oog voor. Zo gauw een artikel steunde op een Duits fundament, lag het woord ‘duister’ zijn collega’s in de mond bestorven. Toen hij eenmaal bekendstond om zijn ‘Duitse duisterheden’, raakte hij dit beeld ook niet meer kwijt. In 1884 schreef een collega zelfs in een recensie van twee zakelijke artikelen over monetaire politiek over Duitse duisterheden. Nu verloochende Van der Linden zijn levensbeschouwing ook in deze artikelen niet, maar hier werd de duisternis toch wel opgevoerd als holle standaardkritiek.²⁶

Het neemt niet weg dat de ‘Duitse duisterheden’ wel degelijk kenmerkend waren voor Cort van der Linden. Ook zijn persoonlijke denkwereld werd erdoor getekend. In zijn belangstelling voor filosofische bespiegelingen was de interesse in een Duits gedachtegoed dikwijls terug te vinden. Al in de moeilijke tijd rond het overlijden van zijn eerste vrouw had die interesse zich ontwikkeld. Van der Linden vond in zijn Amsterdamse tijd na het overlijden van zijn oudste zoon opnieuw troost in de filosofie. Nog jaren later schreef hij aan zijn vrouw over dit overlijden als ‘de ramp van ons leven’. Hij kon die ramp slechts accepteren, omdat deze onderdeel was van een grotere voortdurende ontwikkeling. ‘Omdat de liefde iets eeuwig in zich heeft, kan de scheiding geen verlies zijn. Alles wijst er op, dat wat wij leven noemen, alleen de zelfkant is van een groote ons onbegrijpelijke harmonie van ontwikkeling.’²⁷

In december 1913, toen Cort van der Linden net minister-president was geworden, zou hij nogmaals een zware persoonlijke slag te verwerken krijgen. Op kerstavond kreeg zijn zoon Jacobus, roepnaam Coos, die met de trein vanuit Groningen op weg was naar zijn ouders in Den Haag, bij het Drentse

Beilen een dodelijk ongeluk. Het achterste deel van de trein ontspoorde, waarna twee wagons kantelden. In dit stuk van de trein vielen zes slachtoffers. Precies op eerste kerstdag vertrokken Cort van der Linden en zijn vrouw daarom 's morgens vroeg naar Drenthe, waar zij één van de lijken als dat van hun zoon herkenden.²⁸ Van der Linden bewaarde kranten met berichten over de tragische gebeurtenis en de verslagen van onderzoeken waartoe zijn collega van Waterstaat C. Lely opdracht gaf. De precieze oorzaak van de ramp werd nooit bekend. Het onderzoeksrapport gaf alleen aan dat er geen menselijke fouten waren gemaakt en dat trein en materieel in orde waren. Het rapport sprak slechts het vermoeden uit dat een afwijking in een wissel, zoals die vaker zou voorkomen, tot het ongeluk had geleid.²⁹ Koningin Wilhelmina kwam haar minister-president na deze aangrijpende gebeurtenissen samen met prins Hendrik persoonlijk condoleren en stuurde ook een jaar later nog een brief. Ook haar gedachten gingen uit naar de tragische gebeurtenissen een jaar eerder.³⁰ Ondanks deze derde grote slag in Van der Lindens leven, behield hij een grote kalmte, zo viel De Beaufort op, toen de premier begin januari 1914 de staatscommissie voor het onderwijs moest openen.³¹

Het is moeilijk aan te geven hoe deze ingrijpende ervaringen invloed hebben gehad op Cort van der Lindens denkwereld en zijn werk als hoogleraar en politicus. Wel blijkt dat de persoonlijke, filosofische beschouwingen waarin hij troost vond ook in zijn professionele leven veelvuldig terugkeerden. Deze opvattingen hadden een grote invloed op het gedachtegoed dat hij als hoogleraar ontwikkelde en in de politiek toepaste.

Liberaal idealisme

De publieke betekenis van Cort van der Lindens filosofische interesse kwam naar voren in zijn omvangrijke beschouwingen over het wezen van het recht en de staat. Deze opvattingen lagen ten grondslag aan al zijn wetenschappelijke en politieke werkzaamheden. Niet alleen als wetenschapper liet hij zich erover uit, maar aan het eind van zijn leven greep hij er als premier in Kamerdebatten en in zijn schriftelijke staatstukken opnieuw openlijk op terug.

De hoofdlijnen van dit gedachtegoed over recht en staat gaf Cort van der Linden al weer in zijn oratie uit het jaar 1881. In die oratie definieerde hij 'de wet van het recht' met de volgende enigszins cryptische woorden: 'De barensweeën van de vrijheid zijn de ontwikkelingsgang van het recht. Wat fysisch en objectief is recht, is psychisch en subjectief vrijheid. – Het recht

is de wordende harmonie der vrijheid, het recht leidt ieder naar de plaats waar hij zichzelf genoeg is. De geboorte der vrijheid is de ware triumph van het recht.³² Deze woorden waren heel geschikt om meteen de kritiek te ontketenen over de Duitse duisterheden van de net benoemde hoogleraar. Inderdaad had Cort van der Linden zich hier wel wat toegankelijker kunnen uitdrukken. Het neemt niet weg dat het citaat de kern bevat van een rechtstheorie waarop heel Van der Lindens liberalisme was gebaseerd.

Het uitgangspunt van zijn beschouwingen was een vrijheidsbegrip dat steunde op de Duitse idealistische wijsbegeerte. Van der Linden nam daarmee een element over uit een stroming met grote filosofen die onderling verschillende opvattingen verkondigden. Wel is in deze idealistische filosofie een gemeenschappelijke vrijheidsopvatting te onderkennen. Vrijheid werd opgevat als de mogelijkheid om een autonome persoonlijke ontwikkeling te volgen waarmee mensen tegelijkertijd een hoger doel oftewel filosofische idee realiseerden.³³ Onder de Duitse idealisten bestonden verschillende opvattingen over de manier waarop dit verloop van de geschiedenis en het uiteindelijke doel moesten worden opgevat. Ze gingen er echter allemaal van uit dat de vrijheid van de mens de vrijheid inhield om dit historische verloop te realiseren. De idealistische vrijheid betrof dus geen absolute vrijheid. Wie vrijheid had, had de mogelijkheid om bij te dragen aan het hogere doel.

Cort van der Linden nam deze uitgangspunten over. Het idealistische doel zag hij als volledige maatschappelijke harmonie. In de hoogst ontwikkelde samenleving zou iedereen zoveel moreel gemeenschapsbesef hebben dat hij uit vrije wil de gemeenschapsbelangen diende. Dat was het stadium van de volledige harmonische eenheid, waarin de tegenstelling tussen individueel belang en gemeenschapsbelang was opgeheven. Waar dat gemeenschapsbesef nog ontbrak, moest de vrijheid geordend worden om ervoor te zorgen dat iedereen met de belangen van de samenleving rekening kon en zou houden. Dat gebeurde via de ontwikkeling van rechtsregels, die afgedwongen konden worden, maar ook via de groei van een moreel bewustzijn dat in de plaats trad van de rechtsregels. In het ideale eindstadium was alleen dat morele bewustzijn nog maar over. In dat stadium deden de individuen alleen datgene wat in het belang was van de gemeenschap, terwijl zij toch hun vrijheid behielden en zij dus niet geblokkeerd werden in de door hen gekozen ontwikkeling, juist omdat zijzelf alleen de gemeenschapsbelangen wilden. Dan was de volledige vrijheid gerealiseerd en was dwang niet meer nodig.³⁴

Zover was het in de wereld van Cort van der Linden natuurlijk niet. Daar was naast de moraal nog sprake van afgedwongen rechtsregels om de idealistische vrijheid tot ontwikkeling te brengen. Het richtsnoer om te bepalen

hoe die rechtsregels moesten luiden, was volgens Cort van der Linden het 'rechtsbewustzijn' in het volk. Dit rechtsbewustzijn was een sleutelbegrip in zijn gedachtegoed. Hij meende dat er geen eeuwig geldende natuurwet bestond over hoe mensen met elkaar moesten omgaan. Evenmin bepaalden de mensen volgens hem naar het voorbeeld van Rousseaus *contrat social* zelf wat het recht was. Het recht was volgens hem een verschijnsel dat 'leeft en zich organisch ontvouwt'.³⁵ Van der Linden gaf zo in navolging van het Duitse idealisme aan dat er een hogere eenheid bestond dan de samenleving die de mens zelf vormgaf. In zijn aan de Duitse filosofie ontleende woorden was de mens onderdeel van een grote 'organische' ontwikkeling. Hij vergeleek het met de verhouding tussen ledematen en een menselijk lichaam. Al die ledematen samen zijn nog geen menselijk lichaam, want dat lichaam heeft ook een persoonlijkheid met een hoger doel. Dat gold ook voor de samenleving waar het idealistische doel de grote harmonische eenheid was. Volgens Van der Linden ontwikkelde het rechtsbewustzijn zich in deze organische maatschappij, die meer was dan een afspraak van losse individuen. Het rechtsbewustzijn was daarmee de overtuiging die binnen de samenleving bestond over de manier waarop maatschappelijke harmonie tot stand moest komen. De groei van dit rechtsbewustzijn stond dus gelijk met de groei van het gemeenschapsbesef naar de uiteindelijke ideale toestand waar volledige vrijheid tot stand was gekomen.

De kern van Van der Lindens rechtsopvatting was dat het in de samenleving geldende recht altijd in overeenstemming moest zijn met dit hogere rechtsbewustzijn.³⁶ Aangezien dat hogere rechtsbewustzijn zich ontwikkelde, moest het positieve recht daarin meegaan. Van der Linden gaf aan hoezeer deze veranderlijkheid van het rechtsbewustzijn in het volk bij voortgaande ontwikkeling van de samenleving tot problemen kon leiden bij de opstelling van het positieve recht. 'Wetten zijn krukken', zo stelde hij. 'Juist omdat de reglementen blijven en de mensch ontwikkelt, komt de menselijke wet telkens in strijd met de wetten der natuur, en telkens weder wordt hij of als belemmering en dwang of als noodeloos stutsel gevoeld.'³⁷ Ontwikkelde zich het morele gemeenschapsbewustzijn, dan waren er immers geen wetten meer nodig om gemeenschapsbesef af te dwingen. Tegelijkertijd mochten er geen wetten gemaakt worden die individuele opvattingen over het rechtsbewustzijn tegenhielden. Dat zou de vrijheid belemmeren en mogelijk een vruchtbare kiem voor de ontwikkeling van het hele maatschappelijke organisme vernietigen.

De staat had tot taak het positieve recht weer in overeenstemming te brengen met het veranderende rechtsgevoel in de samenleving. De staat stond

dus niet buiten de samenleving om vanuit die autonome positie zelf bepaalde regels vast te stellen. De staat was dat onderdeel van de samenleving dat rechtsregels afdwong die zich in de gemeenschap vormden. Dit was van cruciaal belang voor Van der Lindens visie op het staatsbegrip. Toen Van der Linden in Groningen zijn colleges opende met een redevoering getiteld *Volk en staat* definieerde hij de staat expliciet als het lichaam dat het rechtsbewustzijn van het volk in positieve rechtsregels moest vatten. De staat was daarom 'de openbaring van het rechtsleven van een volk'.³⁸ De staat stond dus niet boven de maatschappij, noch was de staat het gevolg van een afspraak van individuen.

Deze idealistische visie op recht en staat van Van der Linden, zoals hij die vanaf zijn oratie van 1881 levenslang verkondigde, kende veel overeenkomsten met de opvattingen van zijn patroon Modderman in diens eigen oratie uit 1864. Van der Linden zal deze oratie ongetwijfeld hebben gelezen en herlezen voor hij zijn eigen oratie opstelde. Ook volgens Modderman bestond er noch een door de staat gevormd recht noch recht in de vorm van een afspraak van het volk, zoals bij Rousseaus *contrat social*.³⁹ Ook voor Modderman was het in de samenleving groeiende recht een uiting van een hogere, zij het onkenbare, maatschappelijke bestemming waarin alleen op basis van moraal harmonie tot stand kwam.⁴⁰

Modderman gaf expliciet aan dat hij in zijn rechtsfilosofie veel had ontleend aan de Duitse filosoof Karl Christian Friedrich Krause (1781-1832).⁴¹ Dit was een buitenstaander in de wereld van de Duitse idealistische filosofie. Hij had weliswaar bij Fichte en Schelling gestudeerd, maar hij kwam in zijn immense oeuvre ook met afwijkende benaderingen. Hij was echter gedwongen die in de marge te vervaardigen. Terwijl Hegel in Berlijn de Duitse filosofie domineerde, bleef hij een intellectuele eenling in Hegels schaduw, die nooit een academische aanstelling van niveau kreeg.⁴²

Een centraal thema in Krauses omvangrijke werk was zijn rechtsfilosofie, die bij Modderman dus op veel waardering kon rekenen. Daarna heeft Cort van der Linden zonder twijfel ook uit dit werk van Krause geput. Meer nog dan bij Moddermans oratie zijn er treffende overeenkomsten tussen Van der Lindens oratie en de rechtsfilosofie van Krause. Krauses opvattingen over een historische ontwikkeling van een hogere, bij hem goddelijke, eenheid waar de maatschappij deel van was, gingen op precies dezelfde manier samen met beschouwingen over een hoger recht waar het recht in de samenleving zich naar moest richten. Alleen dan was de ontwikkeling van de hogere eenheid te realiseren.⁴³ Ook Krause gaf daarom expliciet aan dat het rechtsgevoel vanuit de samenleving opkwam. De staat was een onderdeel van die

samenleving en moest alle burgers in de samenleving gelijkwaardige kansen geven onbelemmerd te handelen volgens dat rechtsgevoel. Dan kon de idealistische vrijheid tot stand komen.⁴⁴ Ook voor Krause was de eenheid van moraal en recht daarbij van belang. De staat vervulde zijn taak door middel van positief recht, maar wat op een gegeven moment met wetten werd afgedwongen, kon later overgaan in het gebied van de moraal.⁴⁵

Krause heeft bij de ontwikkeling van zijn filosofie veel aandacht gehad voor de klassieke natuurrechtsfilosofie, zoals bijvoorbeeld Thomas van Aquino die hanteerde.⁴⁶ Cort van der Linden had eveneens interesse in deze dertiende-eeuwse kerkvader. Deze interesse zou volgens zijn zoon zijn gewekt in een goede vriendschap met de katholieke politicus en priester H.J.A.M. Schaepman. Van der Linden zou zelfs een studie over Thomas van Aquino hebben geschreven die verloren zou zijn gegaan.⁴⁷ Er verscheen in deze tijd wel een boek over hem, maar dan van de hand van Willem Hubertus Nolens, destijds leraar zedelijke wijsbegeerte aan het seminarie Rolduc. Als politiek leider van de katholieken werkte hij jarenlang nauw samen met Van der Linden. In 1890 publiceerde de toen dertigjarige Nolens een proefschrift getiteld *De leer van den H. Thomas van Aquino over het recht*.⁴⁸ Veel geleerden en theologen kregen een exemplaar toegezonden, onder wie ook Cort van der Linden. Van der Lindens woorden in zijn bedankkaartje springen in het oog. ‘Thomas van Aquino is mij niet geheel onbekend en wat ik van hem las wekte steeds bewondering’, zo schreef hij.⁴⁹ Zijn interesse in Krause zal zijn gestimuleerd doordat hij in Krause een wijsgeer vond met dezelfde belangstelling voor Thomas van Aquino.

Van der Lindens bekendheid met Krauses opvattingen ligt nog extra voor de hand omdat ook Thorbecke veel belangstelling had voor diens denkbeelden.⁵⁰ Hoewel er geen directe bewijzen zijn dat Thorbecke en Cort van der Linden met elkaar over filosofie spraken, is het toch aannemelijk dat de liberale leider uitgebreid contact had met de zoon van zijn vriend Gijsbertus. Van der Linden was tenslotte al 26 toen Thorbecke overleed. Bovendien zal Cort van der Linden nadien zeker het filosofische werk van Thorbecke erop hebben nageslagen. Daarin zal hij een staatsvisie vergelijkbaar met die van Modderman hebben gevonden. Ook Thorbecke baseerde zich op een organische maatschappij bestaande uit verschillende delen. De samenleving bestond echter uit meer dan deze delen. Alleen samen vormden ze een hogere maatschappelijke eenheid.⁵¹ Bij Thorbecke was de staat net als later bij Cort van der Linden één van deze zelfstandige delen, die bijdroeg aan de groei van het geheel. Bovendien had de staat daartoe ook bij Thorbecke de specifieke taak een harmonische rechtsontwikkeling te bevorderen.⁵² De staat was ook

bij hem dus de instantie die een rechtsstelsel verwezenlijkte op basis van rechtsopvattingen die over de generaties heen in de samenleving ontstonden.⁵³

Hoewel Thorbecke vanaf de jaren 1840 een leidende politicus was en ook Modderman vooral in zijn hoedanigheid als jurist waardering oogstte, waren hun Duits georiënteerde filosofische opvattingen nooit gemeengoed in Nederland. Thorbecke slaagde dan ook niet in zijn poging in Leiden een overtuigde aanhanger van Krauses gedachtegoed als hoogleraar filosofie te benoemen.⁵⁴ Cort van der Linden zou, meer nog dan Thorbecke en Modderman, tegen de gebrekkige belangstelling voor de organische rechtsfilosofie opboksen. Zijn rechtlijnige en eigenzinnige opstelling, en bovenal de ondoordringbaarheid van zijn politiek-filosofische geschriften, maakten het hem ook extra lastig. De problemen begonnen al meteen bij Cort van der Lindens benoeming als hoogleraar. Volgens de doctrinaire liberaal Tellegen, de Groningse faculteitsvoorzitter, konden alleen volwaardig rationeel individualisme en dogmatische staatsonthouding de liberale vrijheid tot stand brengen.⁵⁵ Elke metafysica wees hij af. De staat was volgens Tellegen 'eene zuiver menselijke instelling'. Hij bestond slechts als gevolg van afspraken over de gewenste wijze om gemeenschappelijke belangen te behartigen.⁵⁶ Deze Tellegen, die Cort van der Linden toch al niet wilde benoemen, zal niet blij geweest zijn met diens oratie. Het zal Van der Lindens geïsoleerde positie tot aan 1885, toen Tellegen stierf, in de hand hebben gewerkt.

In de jaren tachtig van de negentiende eeuw was de visie van Tellegen echter niet meer overheersend. Van der Lindens leermeester Buys was inmiddels 's lands grootste autoriteit op staatsrechtelijk gebied. In de jaren zestig had Buys de student Van der Linden zijn eerste inzichten over het staatsorganisme voorgehouden. Sindsdien had het gedachtegoed van Buys zich ontwikkeld. Het gemeenschapsbesef waarover hij in zijn oratie sprak, was het kernpunt in zijn werk geworden. De persoon kwam pas tot zijn recht als lid van de gemeenschap. De staat vertegenwoordigde die gemeenschap en stond daarmee los van de maatschappij. Buys bekeerde zich zodoende tot de Duitse leer der staatssoevereiniteit van onder meer de nationaal-liberalen dat de staat identiek was aan het gezag. Buys benadrukte dat de staat alleen voor gemeenschapsbelangen mocht worden gebruikt. Gebeurde dat niet, dan zou ieders najagen van het eigenbelang in de samenleving leiden tot botsingen als nooit tevoren.⁵⁷ Reeds in 1874 waarschuwde Buys zijn studenten expliciet met de woorden: 'Er is een tijd geweest, toen ook ik geloofde, dat de onbeteugelde maatschappij, geheel aan eigen krachten overgelaten, de beste staat was: maar voor het licht der ervaring is dat liefelijk geloof geweken. Ik heb geen recht u erfgenamen te maken van illusiën, welke

voor mij zelve teleurstellingen zijn geworden.’⁵⁸ De destructieve maatschappelijke strijd kon alleen worden voorkomen als de mens zich onbaatzuchtig dienstbaar zou maken aan de staat.⁵⁹

Ten tijde van Cort van der Lindens hoogleraarschap overheerste onder de liberale elite dit paternalistisch getinte plichtsbef.⁶⁰ De idealistische staats- en maatschappijopvatting van Van der Linden paste in die zin uitstekend bij het heersende gedachtegoed. Ook hij wilde het oude individualisme vervangen door gemeenschapsbep. Hij ging echter uit van een ander beginsel dan Buys. Cort van der Linden kon zich niet vinden in de autonome staatsmacht van Buys. De leden van de maatschappij moesten bij Buys uit gemeenschapsbep. deelnemen aan het zelfstandig staatslichaam om zo de eenheid van de samenleving te bevorderen. Bij Buys stonden staat en maatschappij dus naast elkaar. Voor Cort van der Linden was de staat dat deel van de samenleving dat tot taak had het rechtsbewustzijn via positieve rechtsregels af te dwingen.

Staatsinrichting en staatstaak

Cort van der Lindens filosofische beschouwingen over het rechtsbewustzijn kwamen direct naar voren in zijn opvattingen over de gewenste staatsinrichting en bij de vraag hoe omvangrijk de taak van de staat moest zijn. Veel meer dan bij filosofische beschouwingen over het wezen van de staat, raakte Van der Linden bij deze vraagstukken aan actuele politiek gevoelige kwesties. Op grond van de wijze waarop de beschouwingen over rechtsbewustzijn werden toegepast bij vragen naar staatsinrichting en staatstaak probeerden collega-wetenschappers en politici hem daarom te plaatsen in een politiek spectrum. Gemakkelijk was dat niet. Sommigen zagen in hem een progressieve liberaal, maar hij had toch ook veel kenmerken van een behoudende liberaal. Waar stond Van der Linden met zijn opvattingen als hoogleraar ten opzichte van andere wetenschappers en politici?

Een vergelijking tussen de opvattingen van Cort van der Linden en die van andere behoudende liberalen toont veel overeenkomsten op het gebied van de staatsinrichting. Van der Linden had op dit gebied bijvoorbeeld veel gemeen met de vooraanstaande Buys, ondanks het feit dat hij zich niet had kunnen vinden in Buys’ opvattingen over staatssoevereiniteit. Van der Lindens opvattingen over het rechtsbewustzijn, bleken verrassend goed samen te gaan met het behoudend-liberale gemeenschapsdenken van Buys. De gevolgen van hun gemeenschapsideeën waren vooral gelijkwaardig waar het

ging over de betekenis ervan voor de samenstelling van volksvertegenwoordiging en regering.

Buys worstelde zijn hele leven met dit thema. Zijn opvattingen over een autonome staatsmacht gescheiden van de maatschappij konden natuurlijk worden uitgelegd als de opmaat voor een almachtige staat naar Pruisisch model die de constitutionele vrijheden zou vernietigen. De confessionelen wreven hem dat dan ook onder de neus.⁶¹ Uiteraard bestreed Buys dat, maar het was lastig te verdedigen dat alleen zijn vorm van liberalisme uit naam van het gemeenschapsbelang het regeringsbeginsel kon zijn. Hij kwam niet verder dan de gedachte dat staat en maatschappij ieder hun eigen verantwoordelijkheden hadden. Daarom mochten alleen mannen die beseften wat de gemeenschapsbelangen waren zich met staatszaken bezighouden. De politiek was er daarom voor ontwikkelde mannen die niet over deelbelangen, maar over gemeenschapsbelangen discussieerden. Vervolgens brachten zij de noodzakelijke regelgeving tot stand. Buys had weinig vertrouwen in de capaciteiten van de grote massa om aan zulke vraagstukken van staatsbestuur bij te dragen. Dan zou een situatie ontstaan waarin de maatschappij de staat ging overheersen.⁶²

Aangezien er volgens Cort van der Linden geen autonome staatsmacht bestond, hoefden er geen burgers geselecteerd te worden die de verantwoordelijkheid aankonden om zelf rechtsregels te ontwerpen. Volgens hem ontstond het recht immers in de samenleving. Het was alleen nodig dit groeiende recht vast te leggen en af te dwingen. De regering moest daartoe inzicht hebben in 'de groote persoonlijkheid der natie' ofwel het 'volkskarakter' waarin het rechtsbewustzijn lag opgesloten. Dit 'volkskarakter' ontwikkelde zich gedurende vele eeuwen. Een simpele meerderheidsbeslissing gebaseerd op de mening van de huidige generatie kon daarom nooit leiden tot bestuur volgens het rechtsbewustzijn der natie. Om inzicht te krijgen in het volkskarakter waren bijzondere capaciteiten nodig. In sommige periodes zouden die alleen bij enkelen of slechts bij één persoon voorkomen. Zelden had ook de menigte het benodigde inzicht. De massa zou zich laten leiden door oppervlakkige gegevens en zich laten gebruiken als speelbal van het eigenbelang van de sluwe enkeling. Van der Linden zag in de monarchie of aristocratie veel minder gevaren. 'Het gevaar voor rechtsverkrachting door de democratie, is in onzen tijd van opgewekt publiek leven, het meest dreigende gevaar.'⁶³ Buys zal zijn oud-leerling hier geen moment hebben willen tegenspreken. Hoewel hij de soevereiniteit neerlegde bij de staat en Van der Linden bij de historisch gegroeide samenleving, was het landsbestuur volgens beiden voorbehouden aan een elite met inzicht in het gemeenschaps-

belang. Op het gebied van staatsinrichting paste Cort van der Lindens idealisme dus uitstekend bij het behoudende liberalisme.

In het verlengde van deze gemeenschappelijke visie op de staatsinrichting pasten ook de opvattingen van Van der Linden en Buys over de manier waarop politiek bedreven moest worden goed bij elkaar. Politiek was er voor een ernstige onzelfzuchtige elite. De mannen die de staat bestuurden, dienden door middel van zuivere discussies zonder aandacht voor deelbelangen hun inzichten in het belang van de samenleving te ontwikkelen. Alleen zulke discussies, gevoerd volgens de regels van het constitutionele stelsel, konden leiden tot wetgeving in het landsbelang. Inmenging van buitenparlementaire groepen of partijstrijd waren uit den boze.

Deze opvatting van politiek leidde al in de jaren tachtig tot pessimisme bij de behoudende elite als gevolg van de opkomst van confessionelen en later socialisten. Hun opkomst betekende de ongewenste inmenging van een 'partijbelang'. Bij liberalen van alle soorten als Tellegen en Buys kon confessionele politiek niet bestaan in een maatschappij waarin kerk en staat gescheiden waren. Dergelijke partijen zouden geen eigen politiek beginsel hebben. Om de nieuwe groepen in de politiek op te nemen, had Buys liever een 'nationale' partij ofwel een flexibele politieke richting van gelijkgestemden die het gemeenschapsbelang vooropstelde en openstond voor confessionelen.⁶⁴ Ook in dat laatste opzicht zou Cort van der Linden in de jaren tachtig en negentig dicht bij de opvattingen van Buys in de buurt komen, en uiteindelijk zou hij zichzelf ook sterk maken voor nieuwe partijverhoudingen.

De overeenkomsten tussen de opvattingen van Cort van der Linden en Buys omvatten meer dan de overeenkomsten die gewoonlijk te vinden waren tussen progressieve liberalen en de behoudend-liberale gevestigde orde. Ook bij de progressieven was de gemeenschapsterminologie alomtegenwoordig. Zij wezen eveneens op de morele plicht om werkzaam te zijn voor de gemeenschap. Ze bekritiseerden de oud-liberalen echter met ditzelfde wapen omdat de behoudende groepen in hun starheid op economisch gebied niet genoeg actie ondernamen om die plicht te vervullen.⁶⁵ Bovendien eisten de progressieven dat steeds bredere lagen van de samenleving zouden participeren in het landsbestuur. Alleen dan was te rechtvaardigen dat iedereen zich voor de gemeenschap moest inzetten. In deze visie was politiek in toenemende mate een maatschappelijke discussie, die direct werd gedragen door de opvattingen van een brede en diverse groep burgers. Bij die diversiteit bleef echter weinig over van het debat onder ernstige intellectuelen dat Van der Linden altijd voorstond.

Toch had Cort van der Linden vanaf het begin van zijn hoogleraarschap met recht en reden een progressief imago. De gevestigde elite zag met bezorgdheid hoe hij op basis van zijn idealisme pleitte voor een uitgebreide staatstaak. Direct in 1882 stelde Cort van der Linden in zijn voordracht *Volk en staat* dat de staat moest ingrijpen, 'omdat de staat alleen, als drager der gemeenschap onverdiende ongelijkheid kan verevenen, omdat door de openbare werken die hij in het leven roept het publiek belang wordt gediend, in dien zin, dat in plaats van voorrechten die enkelen genieten onafhankelijk van hunne eigene waarde, een publiek domein ontstaat, waarvan ieder de vruchten kan genieten naarmate van zijne eigene inspanning'.⁶⁶

Cort van der Linden schaarde zich met deze opvattingen bewust aan de linkerzijde van het politieke spectrum. Daar bevonden zich de progressieve liberalen die via staatsinmenging de sociale problemen wilden aanpakken en zo een scheuring in het liberalisme teweeg dreigden te brengen. Hij verbond zich openlijk met deze jonge vooruitstrevende stroming in het liberalisme, onder meer door te publiceren in de periodiek *Vragen des Tijds*, de progressieve tegenhanger van het bezadigde tijdschrift *De Gids*. Zo kwam hij in contact met vooraanstaande mannen in deze stroming, zoals zijn leeftijdgenoot Arnold Kerdijk, over wiens sociale beleid hij vele jaren later nog met waardering sprak.⁶⁷ Deze Joodse liberaal zette zich als Kamerlid actief in voor de ontwikkeling van de lagere klassen. Bovendien richtte hij het *Sociaal weekblad* op.⁶⁸ Cort van der Linden werd met onder anderen zijn collega-hoogleraren staathuishoudkunde H.P.G. Quack en B.H. Pekelharing redacteur van dit blad, maar schreef nauwelijks artikelen. Toch wenste hij zijn naam er dus aan te verbinden, wat aangeeft dat hij zich deel voelde van deze progressieve kring.

Ondanks Van der Lindens pleidooien voor een uitgebreide staatstaak en zijn participatie in progressieve intellectuele kringen, stuitte zijn idealistische liberalisme onder vooruitstrevende liberalen op onbegrip en kritiek. Een belangrijk voorbeeld daarvan vormen de opvattingen van Veegens, de studiegenoot die hem van het griffierschap van de Tweede Kamer had afgehouden. Veegens kwam met een vernietigende recensie van de redevoering *Volk en staat* van zijn 'vriend'. Hij viel vooral over Van der Lindens stelling dat de omvang van de staatstaak was te bepalen op grond van het rechtsbewustzijn in het volk. Van der Linden had gesteld dat hij met die visie wilde bijdragen aan de ontwikkeling van een beginsel 'dat een betrouwbaar richtsnoer kan zijn bij alle moeilijkheden van practisch staatsbeleid'.⁶⁹ Zijn criticus meende dat de idealistische rechtsopvatting van Van der Linden nooit zo'n 'ware steen der wijzen' op staatkundig-maatschappelijk gebied kon zijn. Het zou

de praktische staatsman nooit gegeven zijn het idealistische rechtsbewustzijn van het volk te leren kennen en vervolgens in positieve rechtsregels te vatten. Het was al moeilijk genoeg een zakelijke afweging te maken van de maatregelen die in het belang van de natie gewenst waren, maar dan konden 'feiten en cijfers' de staatsman in elk geval nog de weg wijzen.

Bovendien was het ook een dwaalspoor om het recht tot wijsbegeerte te willen verheffen, zoals volgens Veegens bij Van der Linden gebeurde. Er bestond helemaal geen idealistisch rechtsbewustzijn dat bepaalde hoe de maatschappelijke verhoudingen geregeld moesten worden. Wie zich daarop wilde beroepen, maakte de weg vrij voor tirannie. Bij Van der Linden zou dat niet zo'n vaart lopen, 'maar in andere handen, dan de zijne, kan zijne theorie daartoe leiden'. Van der Linden moest daarom geen beginsel ontwikkelen om de staatstaak te bepalen. Met een variant op Van der Lindens eigen woorden uit *Volk en staat* waarmee deze een pragmatische benadering afkeurde, bepleitte Veegens juist zulk pragmatisme. 'De maatschappij zal er wel bij varen wanneer de opportunistische regel, dat de Staat het ware volksbelang moet bevorderen, als richtsnoer van practisch staatsbeleid zal worden gehuldigd.'⁷⁰

Veegens voegde zelf ook altijd de daad bij het woord. Al in 1873 gaf hij in een artikel in *De Gids* zijn pragmatische beschouwingen ten beste. Hij benadrukte het belang van praktisch staatsbeleid op financieel en militair gebied in plaats van te zoeken naar een beginsel voor de progressieve stroming.⁷¹ Partijverhoudingen waren wel van belang, maar ze werden niet gedragen door diepgewortelde principes.⁷² Veegens behoorde tot de eerste redacteuren van het in 1874 opgerichte *Vragen des Tijds* en schreef daarin zakelijke artikelen met een gedegen juridische onderbouwing over kiesrecht, belastingen en onderwijs zonder grootse analyse. Hij liet zich ook hier kennen als de pragmaticus, die zich bij het feitelijke debat hield, vanaf 1888 ook als Kamerlid en later als minister.⁷³

Veegens droeg het pragmatisme uit volle overtuiging uit, maar dikwijls was er onder progressieve liberalen eerder sprake van pragmatisme bij gebrek aan beter. Zo richtte ook H. Goeman Borgesius zich in de politiek vooral op toepasbare maatregelen. Hij ondernam ook praktische acties, zoals ondersteuning bij een arbeidsconflict of een poging tot oprichting van een coöperatie.⁷⁴ Toch realiseerde hij zich wel dat het verwijt een helder beginsel te missen de achilleshiel van de progressief-liberale stroming was. Het was door dat gemis moeilijk zich duidelijk te onderscheiden van socialisten en doctrinaire liberalen en het staatsbeleid helder af te bakenen. Al vanaf de jaren zeventig, dus nog voor Cort van der Lindens hoogleraarschap, deed

Borgesius daarom met veel andere progressieve liberalen zijn best een helder eigen beginsel te ontwikkelen om tegenover het doctrinaire liberalisme te plaatsen. Dat bleek echter niet gemakkelijk. Eenmaal hoogleraar haakte Cort van der Linden in op dit debat met pogingen op basis van zijn idealisme een eigen alternatief te formuleren.

Tijdens een stevig debat tussen 's lands vooraanstaande economen op de jaarvergadering van de 'Vereeniging voor statistiek in Nederland' in 1875 keerde de nog jonge Goeman Borgesius, destijds hoofdredacteur van *Het Vaderland*, zich tegen de klassiek-liberale visie dat de 'invisible hand' ervoor zorgde dat het eigenbelang vanzelf zou zorgen voor de grootste welvaart voor allen. Volgens de oud-liberalen kwam die welvaart vanzelf tot stand dankzij het bestaan van onveranderlijke natuurwetten, maar Borgesius zette daartegenover dat niet de natuur maar 'den mensch zelf den grootsten invloed uitoefent' op de productie en verdeling van rijkdom. Bij de vraag wat die menselijke rol betekende voor de staatstaak, kwam Goeman Borgesius niet veel verder dan een beredeneerd pragmatisme. In elk geval apart moest worden overwogen of het particulier initiatief aanvulling nodig had.⁷⁵ De 'rode' hoogleraar staathuishoudkunde Pekelharing stelde daarom dat er 'vooralnog iets onbepaalds in deze richting is gelegen'.⁷⁶ De daaropvolgende jaren deden de progressieve liberalen veel pogingen alsnog een methodologie te ontwikkelen waarmee de staatstaak helder was af te bakenen.⁷⁷ Heel veel succes had het niet. Goeman Borgesius erkende dat. 'In abstracto valt zelfs niet te zeggen wat regel behoort te zijn', zo stelde hij. Praktische handelingen volgden daarom nooit uit hogere theorieën.⁷⁸ Een consistente visie op mens en maatschappij wist hij dus niet te bewerkstelligen.⁷⁹

Voor Cort van der Linden was dat echter onverteenbaar. Hij stelde zich in zijn doorwrochte artikel 'De methode in de rechts- en staatswetenschappen' uit 1882 niet tevreden met de eenvoudige constatering dat de mens deel was van een steeds veranderende samenleving die per geval de staatstaak moest bepalen. Geheel volgens zijn idealistische uitgangspunten wilde hij aantonen dat de diversiteit die het organische staatslichaam kenmerkte toch ook weer deel was van één allesoverheersende ontwikkeling.⁸⁰ Van der Linden wilde aangeven hoe alle delen van de samenleving in dat grotere geheel pasten. Volgens Van der Linden moest de econoom proberen 'den zamenhang te vinden van de in ieder *tijdvak* niet alleen maar evenzeer bij ieder *volk* wisselende toestanden, en daarbij begrijpen, dat iedere verklaring en iedere theorie hoe dan ook ingekleed of aangedrongen, niet buiten het kader mag beschouwd worden van den tijd waarin zij geboren is en in onmiddellijk verband staat met het geheele organisme der maatschappij zooals zich dit in

een bepaalde periode en bij een bepaald volk openbaart'.⁸¹ Na het slaken van een diepe zucht, zullen de meeste progressief-liberale wetenschappers en politici deze metafysica van Van der Linden hebben gelaten voor wat ze was. De organische terminologie en het gemeenschapsdenken waren alomtegenwoordig, maar zijn idealistische uitwerking niet. In academische kringen stuitte zulke grootse metafysica op toenemende scepsis. Van der Lindens beschouwingen bleven allemaal te algemeen en ondoelmatig. Zo ontstond er een belangrijke tegenstelling tussen Cort van der Linden en veel andere progressieve liberalen als gevolg van zijn nadruk op het belang van een idealistische eenheid en de noodzaak van een helder progressief beginsel.

In de dagelijkse politiek bleek voor de fundering van het sociaal-liberale beleid in een hoger beginsel op basis van een grootse maatschappijvisie nauwelijks aandacht meer te bestaan. Het werd tijd voor daden. Niet het academische debat, maar een geruchtmakende parlementaire enquête naar arbeidsomstandigheden werd uiteindelijk de aanjager van maatregelen. Vanaf het eind van de jaren tachtig zou deze enquête eindelijk leiden tot sociale wetten. De rij werd geopend door de belangrijke arbeidswet van 1889, waarbij niet alleen de arbeid van vrouwen en jongeren aan banden werd gelegd, maar ook de arbeidsinspectie werd opgericht. Voor het eerst werd nu dus breed erkend dat de overheid in beperkte mate moest ingrijpen, maar op de theoretische vraag hoe en in welke mate kwam geen antwoord. De sociaal-liberalen lieten dat over aan de praktijk.⁸²

Er was daardoor weinig te bespeuren van directe invloed van Van der Lindens idealistische gemeenschapsvisie. Nu blijft het altijd de vraag in hoeverre er een verband te leggen is tussen theorie en praktijk. Van der Linden trok echter zelf vergaande conclusies uit het feit dat de grenzen van de staatstaak niet op basis van hogere theoretische beginselen werden vastgelegd en dat die beginselen dus ook niet in de dagelijkse politiek doordrongen. Voor Van der Linden was dat niet alleen een zwakgebod van de wetenschap. Het had vooral kwalijke gevolgen voor politiek en maatschappij. Als het doctrinaire liberalisme niet werd bestreden op basis van een helder idealistisch beginsel bleef 'de hoofdfout der oude economie en der liberale politiek' in stand. Die fout lag daarin dat de behoudende liberalen 'de mensen opvatten als individuen, als in zich zelf afgeslotene zelfstandige wezens, die, zich met elkander vereenigende, de maatschappij vormen'.⁸³ Elk overheidsingrijpen was in dat geval inconsequent en zelfs gevaarlijk. Wie op die basis het oude beginsel van *laissez faire* bestreed, zette een stap op de helling waarvan de mensheid vanzelf naar het socialisme zou afglijden. Alleen dat stelsel verbond individualisme met staatszorg. Dat de socialisten zich net

als zoveel stromingen beriepen op de organische samenleving deed daar niets aan af. Volgens Van der Linden was hun invulling van de organische samenleving niet de zijne, zo schreef hij in deze tijd aan de socialist F. van der Goes.⁸⁴ Bovendien was bestrijding van dit socialisme niet alleen uit oogpunt van de vrijheid van belang. Bleef verzet tegen een opportunistische uitbreiding van de staatstaak achterwege, dan zou een conservatieve reactie van individualisten daar maar wat graag gebruik van maken. Die stroming zou dan niet verdwijnen, maar kracht putten uit het feit dat de progressieve liberalen daardoor hoe langer hoe minder waren te onderscheiden van socialistisch getinte groepjes.⁸⁵

Evenmin was het mogelijk de staatstaak op basis van een beminnelijk opportunisme uit te breiden met het oog op morele verplichtingen. Met een beroep op 'broederliefde en mensenmin' werd de hervorming van de maatschappij op hetzelfde drijfzand gebouwd als dat waarop de socialisten steunden. Individuele pogingen tot barmhartigheid leidden slechts tot een 'humanitaire verwatering der theorie' van een liberaal stelsel dat door eigenbelang tot algemene harmonie hoopte te komen. Het geloof in zo'n altruïstische maatschappijvisie getuigde van een miskenning van het menselijk karakter. In de individualistische samenleving leidde de strijd om het bestaan noodzakelijkerwijs tot de overheersing van de zwakkere door de sterkere.⁸⁶ 'Wanneer men in beginsel de individualistische maatschappij handhaaft, bereikt men spoedig grenzen waar Staatsbemoeiing groter onheilen in het leven dreigt te roepen dan men wil voorkomen', zo was dan ook Van der Lindens pessimistische veronderstelling.⁸⁷

Volgens Van der Linden was slechts op basis van zijn idealistische opvattingen bestrijding van het doctrinaire liberalisme mogelijk. Hiermee konden allerlei politieke eisen die tegenstanders veroordeelden als inconsequente en onredelijke aspiraties, worden gepresenteerd als maatregelen die gebaseerd waren op het rechtsbewustzijn van het volk zelf. Staatsingrijpen stond dan in dienst van de groei van de hogere harmonische gemeenschap.⁸⁸ Het politieke opportunisme van de progressief-liberale praktijk leek daar echter weinig boodschap aan te hebben. Volgens Cort van der Linden was gemeenschap vooral een etiket, gebruikt waar vroeger van volk of staat werd gesproken 'in de naïeve verwachting dat men door deze woordverandering het individualisme heeft afgelegd'.⁸⁹

Hoewel Van der Linden en de sociaal-liberalen dus gemeen hadden dat ze een rol voor de staat zagen weggelegd, zij het nooit een allesoverheersende rol, had Van der Linden toch zijn twijfels over de sociaal-liberale opvattingen. Van der Linden hield vast aan zijn idealistische gemeenschapsidealisme. Met

dat gedachtegoed had hij wat betreft staatsinrichting en de manier waarop volgens hem politiek moest worden bedreven veel meer raakvlakken met de behoudende liberalen dan met de sociaal-liberalen. Hij veroordeelde alleen de volgens hem ongefundeerde staatsonthouding. Die zou inconsequent zijn. Aangezien juist die staatstaak voor Van der Linden altijd een hoofdzaak was en niet kwesties van staatsinrichting stond hij daarom toch dicht bij de sociaal-liberalen. Zolang zijn bijzondere opvattingen over het rechtsbewustzijn geen plek kregen in het sociaal-liberale gedachtegoed, kon hij de sociaal-liberale opstelling in de politiek echter niet onderschrijven.

Van der Linden had nog een lange weg te gaan om zijn idealistische gemeenschapsopvatting ingang te doen vinden. Het mocht niet baten dat zijn Amsterdamse collega Quack filosofisch gezien dicht bij hem stond en dat hij ook in de hoogleraren Jacques Oppenheim en Hugo Krabbe in diverse opzichten geestverwanten en bovendien levenslange kennissen vond. Oppenheim volgde in Groningen de in 1885 overleden Tellegen op. Hij werd een persoonlijke kennis en zou ook professioneel Cort van der Linden nog vaak tegenkomen. Ze zouden nauw samenwerken in de Raad van State en in de staatscommissie voor de grondwetsherziening tijdens het kabinet-Heemskerk.⁹⁰ Voor het zover was, hield Oppenheim zijn aandacht echter bij het theoretische werk, wat hem in 1893 op de prestigieuze leerstoel van de overleden Buys bracht. Hij hield een oratie over ‘De theorie van den organischen staat’. Het was een vurig pleidooi voor de waarde van de organische staatsvisie. Van der Linden meende echter dat Oppenheim niet ver genoeg ging. ‘Hier en daar schijnt het dat de analogie van den staat met een individueel organisme voor hem niet meer is dan een beeld.’⁹¹

Krabbe was volgens Van der Linden net als Oppenheim ‘meer jurist dan socioloog’. Hij zocht daardoor niet genoeg naar bredere maatschappelijke theorieën.⁹² Krabbe was de opvolger van Oppenheim in Groningen en zou in 1907 ook in Leiden diens leerstoel gaan bezetten. Intellectueel gezien heeft hij als een van de weinige hoogleraren veel aan Van der Linden te danken gehad. Hij ontwikkelde in diverse publicaties zijn theorie van het rechtsbewustzijn, die voor het overgrote deel al in de Groningse oratie van Van der Linden is terug te vinden.⁹³ Ten tijde van Cort van der Lindens premierschap, en in het bijzonder bij de grondwetsherziening van 1917, zou Krabbe met zijn beschouwingen over volkswil en rechtsbewustzijn een belangrijke intellectuele ondersteuning bieden. In die zin vonden Van der Lindens idealistische rechtsopvattingen een vruchtbare voedingsbodem. Bij de beschrijving van de grondwetsherziening zal dat ook nog nader blijken. Krabbe hield echter altijd enige afstand tot de filosofie en noemde zichzelf bij voorkeur

ook geen rechtsfilosoof.⁹⁴ Hij was bovendien te veel een aan de academie verknochte vakhoogleraar om zijn visie uit te werken in grotere politieke beginselen. Dat was echter waar de maatschappij volgens Van der Linden om verlegen zat.⁹⁵

De enige die wel in de buurt kwam van de idealen van Cort van der Linden was Quack. Deze impressionabele romanticus stond als een van de weinige Nederlandse geleerden open voor het Duitse idealisme. Hij hechtte aan kennis van de actuele maatschappij en had ruime ervaring opgedaan met het economisch leven door onder meer zijn arbeid voor de spoorwegen en de Nederlandsche Handel-Maatschappij en zijn directeurschap van De Nederlandsche Bank. Daarnaast schreef hij zijn levenswerk *De socialisten* over alle vormen van gemeenschapsleven van Plato tot aan de twintigste eeuw. Hij begon er al aan tijdens zijn Utrechtse professoraat in de staathuishoudkunde van 1868 tot 1877.⁹⁶ Hij was twaalf jaar ouder dan Van der Linden en ging hem op een aantal intellectuele wegen voor. Al in zijn oratie 'Staat en maatschappij' ontvouwde hij een organische visie op de gemeenschap. De staat stond volgens hem niet naast de maatschappij, maar was 'niets anders dan de georganiseerde maatschappij' ofwel het 'levend organisme' dat de ordening van de gemeenschapsbelangen verzorgde ten behoeve van de wording van een grotere eenheid. Bij de veranderlijkheid van de maatschappij betekende dat ook veranderlijkheid in de taak van de staat, die de maatschappelijke ontwikkeling volgde en in ordening vatte.⁹⁷ Deze visie vertoonde al veel verwantschap met Van der Lindens latere gedachtegoed, ook al ontbrak de juridische terminologie over het rechtsbewustzijn waarmee Van der Linden probeerde het idealisme aan het praktische staatsbeleid te koppelen.

Net als bij Van der Linden kwam in deze idealistische visie van Quack de vrije ontwikkeling van de gemeenschap alleen tot haar recht als de mens zelf meewerkte aan de vorming van grotere maatschappelijke harmonie. Aanvankelijk meende Quack nog optimistisch dat staat en maatschappij daartoe altijd een vaste koers voeren 'die men de wet van den vooruitgang noemt'.⁹⁸ Al gauw greep het pessimisme hem echter bij de keel toen hij de grote maatschappelijke tegenstellingen in het geïndustrialiseerde buitenland zag. Dat wees niet op een maatschappij waar de mens uit naastenliefde zorgde voor verzoening van ieders belangen. Net als Cort van der Linden realiseerde Quack zich dat zulke barmhartigheid niet in de menselijke natuur lag en dat deze zelfs schadelijk zou zijn voor de maatschappij. De mens had voor vooruitgang de prikkel van het eigenbelang nodig.⁹⁹ Quack zocht de oplossing in hernieuwde waardering voor het middeleeuwse corporatistische gildensysteem. In dit 'communauteitsgevoel' ging de welvaart van de sterksten

samen met 'de zelfverloochenende beginselen, die het heil der anderen in de eerste plaats bedoelen'.¹⁰⁰ De totstandkoming van deze harmonie hoopte Quack te verklaren door zijn idealisme te combineren met een alomvattende evolutiewet. Daarbij liet hij zich inspireren door de Engelse filosoof Herbert Spencer, die de maatschappelijke ontwikkeling uit een zuiver individualistische strijd om het bestaan verklaarde.

Met die opvatting maakte Quack gebruik van een progressieve vorm van het sociaal-darwinisme. Al in zijn rectorale rede van 1875 liet hij daar iets van zien. Cort van der Linden zal het stuk waarschijnlijk wel hebben gelezen toen hij in 1881 zijn oratie opstelde. Bij Quack kwam het echter niet tot de uitwerking van dit sociaal-darwinisme in politieke beginselen. Hij verliet zijn hoogleraarschap om als een van de directeuren van De Nederlandsche Bank in het volle economische leven werkzaam te zijn en daarnaast zijn levenswerk te schrijven, maar nam in die tijd niet actief deel aan de politiek. Hij werd naast zijn directeurschap in 1885 liever buitengewoon hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam, waar hij Cort van der Linden dus in 1891 als collega ontmoette. Quack herinnerde zich zijn ambtgenoot als een begaafde man die in richting en denkwijze niet ver van hem afstond.¹⁰¹ Beiden steunden immers op hun idealistische levensvisie, die de tegenstelling tussen individuele vrijheid en gemeenschapsbelang moest opheffen. Beiden waren er bovendien van overtuigd dat dat niet via barmhartig pragmatisme kon gebeuren. Ook Van der Linden meende dat de liberale vrijheid alleen tot haar recht zou komen, als de mens uit eigen prikkeling meewerkte aan de vorming van grotere maatschappelijke harmonie.

Het ligt dan ook voor de hand dat Van der Linden openstond voor Quacks toepassing van de evolutiegedachte. Cort van der Linden zou dat zelfs nog veel verder uitwerken. Quack beperkte zich tot de theorie en droeg dus weinig bij aan de politieke acceptatie van zijn gemeenschapsvisie. Van der Linden hoopte met deze combinatie van idealisme en evolutiedenken wel de verbinding met de politiek te leggen. Zo wilde hij bijdragen aan de progressieve pogingen een eigen vooruitstrevend politiek geluid te formuleren tegenover het doctrinaire liberalisme.

Het belang van de evolutiethese

Cort van der Linden hoopte een beginsel voor de progressieve politiek te kunnen formuleren door zijn idealisme te combineren met de evolutiethese. Dat maakte van het sociaal-darwinisme naast het idealisme de tweede pijler die het bouwwerk van Cort van der Lindens politieke filosofie fundeerde.

Hij ondersteunde zodoende de stelling dat Darwins evolutietheorie ook op de maatschappij van toepassing was. De beroemde bioloog had zich daar in zijn werk *On the origin of species* uit 1859 niet aan willen branden, maar zag in dat de politieke consequenties van zijn gedachtegoed groot konden zijn. Velen namen dan ook snel de handschoen op, met een mondiale discussie over het sociaal-darwinisme als gevolg. In hoog tempo ontstond een heel scala aan sociaal-darwinistische opvattingen die bovendien gebruikt konden worden om politieke standpunten van uiterst rechts tot uiterst links te rechtvaardigen. De 'harde' variant wees op de waarde van de onbarmhartige strijd om het bestaan, die alleen door de sterksten gewonnen kon worden. Door deze onbelemmerde strijd zouden alleen de beste eigenschappen van de mens overleven. Dat zou een rechtvaardiging zijn voor absolute staats-onthouding.

Toch achtten ook veel sociaal-liberalen dit mechanisme heilzaam. Mits iedereen gelijke kansen had, was de strijd niet alleen rechtvaardig, maar zou deze ook morele ontwikkeling bevorderen. Zelfs voor socialisten was het sociaal-darwinisme een aantrekkelijke rechtvaardiging van hun politieke gedachtegoed. De noodzakelijke ontwikkelingen langs de natuurwetenschappelijke lijnen van het evolutionisme zouden in de toekomst elke strijd overbodig maken en uitmonden in de socialistische maatschappij.¹ Zo werd het sociaal-darwinisme een diffuus en breed begrip, waardoor tot op heden overeenstemming over de inhoud ver te zoeken is.² Daarom is het in dit hoofdstuk ook niet de bedoeling Cort van der Lindens opvattingen met een strikt gedefinieerd sociaal-darwinisme te vergelijken. Het gaat er hier om duidelijk te maken wat Cort van der Lindens standpunt was over de toentertijd gangbare toepassingen van de evolutieleer op het maatschappelijk

leven in de breedste zin en welke plaats dat standpunt innam in zijn politiek-filosofische gedachtegoed.

Cort van der Linden baseerde zich bij zijn toepassing van deze theorieën over de evolutie van de mens vooral op de filosofie van de destijds veelbesproken Herbert Spencer. Al ruim voor Darwins baanbrekende publicatie ontwikkelde deze Engelsman eigen theses over sociale evolutie.³ Het maakte hem tot een bekende, zij het niet overal gewaardeerde filosoof, die in het laatste kwart van de negentiende eeuw ook in Nederland in intellectuele kringen veel pennen in beweging bracht.⁴ Al in Van der Lindens oratie was Spencer een belangrijke inspiratiebron met zijn natuurwetenschappelijke evolutiethese over de totstandkoming van een hoogontwikkelde samenleving die zich kenmerkte door productiegroei en arbeidsdeling. Het grote probleem van de diverse evolutietheorieën was echter het gedetermineerde verloop van deze ontwikkeling volgens natuurwetten. De socialisten onderschreven tot op zekere hoogte deze onmacht van de mens om zelf in te grijpen, terwijl de sociaal-liberalen dit niet goed in hun gedachtegoed konden inpassen.

Van der Linden kon deze natuurwetenschappelijke determinatie niet accepteren. In de moderne historiografie is gesteld dat hij zich daarom expliciet afkeerde van het sociaal-darwinisme en zich op het idealisme richtte.⁵ Alleen al gezien de vele toepassingen van het sociaal-darwinisme in zijn publicaties, klopt dit niet. Bij alle onduidelijkheid omtrent de term ‘sociaal-darwinisme’ kan er een eindeloze discussie gevoerd worden over de vraag welke elementen in Cort van der Lindens denken dit etiket mogen dragen. Het is echter duidelijk dat hij probeerde een synthese te vormen van idealisme en evolutiedenken. Dat moest een alternatief bieden voor het individualisme in liberale of socialistische vorm, zonder te vervallen in altruïsme en zonder het determinisme van de individualistische evolutietheorieën te accepteren.

Reeds in zijn oratie van 1881 probeerde Cort van der Linden dit sociaal-darwinistische element in zijn gedachtegoed te verhelderen aan de hand van een parafrase van één van Spencers belangrijkste conclusies. Expliciet wees hij op Spencers centrale stelling dat de maatschappelijke ontwikkeling wordt gekenmerkt door de evolutie van het homogene naar het heterogene.⁶ Dit was de kernachtige samenvatting van Spencers al in de loop van de jaren vijftig van de negentiende eeuw steeds verder uitgewerkte these over de evolutie van de samenleving. Vanuit een homogene uitgangssituatie ontwikkelde zich in de natuur een biologische diversiteit die aan opeenvolgende generaties werd doorgegeven. Hetzelfde gebeurde in de maatschappij. Daar ontwikkelde zich bijvoorbeeld de arbeidsdeling. Aanvankelijk zorgde één persoon in de primitiefste samenlevingen voor alle behoeften om in

leven te blijven, maar dit gebeurde met beperkte capaciteiten en dus beperkte resultaten. Alles wat in deze beginfase door één en dezelfde persoon werd gedaan, werd vervolgens gesplitst in arbeid die over vele mensen met verschillende talenten werd verdeeld. Aanpassing leidde er zo toe dat de één zich bijvoorbeeld specialiseerde in het verbouwen van graan, de ander in de verwerking van huiden tot kleding. Dit ging voort tot aan de ultieme specialisatie van Spencers eigen industriële samenleving. Deze aanpassing was universeel. Cort van der Linden noemde als andere voorbeelden onder meer de ontwikkeling van diverse talen uit één taalfamilie of misschien zelfs één enkele oertaal en de splitsing van de wetenschap in steeds meer specialisaties.⁷

Volgens Spencer was het de mens zelf die zich aanpaste en nieuw verworven eigenschappen doorgaf aan de volgende generatie, om zo de specialisatie mogelijk te maken. Alleen wie zich kon aanpassen, zou overleven. Er was kortom sprake van *survival of the fittest*, een beroemd gebleven en door Spencer gemunte zinsnede. Hij vulde Darwins theorie aan met de visie dat de evolutie mede werd gestimuleerd door natuurlijke selectie. De bij toeval best aangepasten hadden een natuurlijk voordeel en konden zich daarom voortplanten. Er was geen vaste weg naar een vaste toekomst, maar de evolutie liet wel een ontwikkeling zien van een ‘militante’ maatschappij met een harde strijd om het bestaan, aristocratische voorrechten en uitbuiting, naar een producerende geïndustrialiseerde maatschappij op basis van arbeidsdeling. Daarin maakte geweld plaats voor het besef dat vreedzame productie en handel voor iedereen voordelig waren. Dit was een ontwikkeling van een ‘instabiele’ uitgangssituatie van geweld en eenvormigheid, naar een ‘stabiele’ samenleving waarin iedereen van elkaar afhankelijk was en dus elkaars belangen uit eigen beweging in het oog hield.⁸

De optimistische victoriaanse liberaal Spencer was overtuigd van de heilzame natuurwetten die deze evolutie stuurden. Daarin werd hij beïnvloed door de economische theorieën over de ‘invisible hand’ waarmee hij in zijn jongere jaren schrijvend voor *The economist* veel in aanraking was gekomen. Spencers optimistische theorie betekende dus niet dat hij enkel een meedogenloze strijd van allen tegen allen voorstond. Bij hogere ontwikkeling van de maatschappij zou die slechts destructief zijn. Zoals de economische theorie van de vrije markt de hoogste ontwikkeling gaf, zo zou de mens ook deel worden van een harmonieuze samenleving mits de evolutie maar ongehinderd, dus zonder ingrijpen van de staat, kon plaatsvinden.⁹ Deze evolutie was mogelijk doordat hetzelfde aanpassingsmechanisme dat in de lagere

maatschappijtypes op natuurlijk gebied werkte, in de hogere vormen ook op het gebied van het bewustzijn werkte.¹⁰

Dit was een redenering met verstrekkende consequenties. Als het bewustzijn op deze manier onderdeel was van de evolutie, zou de hele natuur, inclusief het bewustzijn, onderworpen zijn aan dezelfde natuurwetten. Daarom kwam bij de individualistische evolutietheorie het probleem van het determinisme om de hoek kijken. Desalniettemin was het voor een klassieke liberaal als Spencer van groot belang dat de onderworpenheid van de mens aan deze natuurwetten de individuele vrijheid van denken en handelen niet zou aantasten. Spencer loste dit op met de stelling dat de mens in de lagere fases van de evolutie zich vooral ontwikkelde volgens de wetten van de natuurlijke selectie. In hogere vormen van evolutie ontwikkelde de mens een zodanig aanpassingsvermogen dat die minder afhankelijk werd van natuurlijke selectie. Zo gauw de evolutie het bewustzijn van de mens tot hogere ontwikkeling had gebracht, was deze in staat zelfstandig te reageren op prikkels uit de omgeving. Dan kon de mens zich verheffen boven de wetten die lagere ontwikkelingsvormen regeerden.¹¹

Deze verwrongen redeneringen had Cort van der Linden niet nodig. Hij kon dankzij zijn idealisme het determinisme omzeilen en toch de heilzame werking van de op eigenbelang gebaseerde evolutiewetten behouden. Het idealisme wees immers op de wording van 'idealen' ofwel groei van hogere harmonie waar ook het menselijk bewustzijn onderdeel van was. Die 'groei' impliceerde dus wel een hogere ontwikkeling, alleen was deze voor de mens niet kenbaar. Anders gezegd, deze hogere objectieve ontwikkeling was subjectief, dus voor de mens zelf, niet waarneembaar. Het nam niet weg dat deze ontwikkeling wel degelijk plaatsvond. Dat zou bovendien gebeuren volgens Spencers natuurwetenschappelijke theorie over groei vanuit een gewelddadige, instabiele homogene samenleving naar een stabiele heterogene samenleving, gekenmerkt door productiegroei, arbeidsdeling en onderlinge samenwerking.

De gelijktijdige waarneming van de mens ging echter in tegenovergestelde richting. Waren er immers niet ook vele ontwikkelingen waar te nemen die niet van het homogene naar het heterogene gingen maar juist andersom? Van der Linden dacht aan de eenwording van naties en centralisatie van bestuur, het verdwijnen van taalvarianties en dialecten of de noodzaak van samenwerking in de wetenschap door de wederzijdse in elkaar grijpende complexiteit van vakgebieden. Voor het menselijk bewustzijn was dit duidelijk een 'hogere' ontwikkelingsfase dan het 'lagere' fenomeen van specialisatie. Eerst ging de wetenschap zich specialiseren om alle verschijnselen te

leren kennen, maar het uiteindelijke doel was het samenbrengen van die gegevens in een groot alomvattend inzicht. Zo ging het in het idealisme met de hele maatschappij. Alle onderscheiden delen in de samenleving ontwikkelden zich samen tot een hogere harmonie. In het uiteindelijke ideaal ontstond zodoende een stabiele samenleving waarin de tegenstellingen tussen de delen waren opgeheven. De mens zag ondertussen ook wel de ontwikkeling naar differentiatie, maar dit was slechts de uiting van een 'lagere' evolutiefase.¹²

De subjectief waargenomen ontwikkeling naar een stabiele harmonie sloot Spencers 'objectieve' visie over de ontwikkeling van instabiele homogeniteit naar stabiele heterogeniteit niet uit. De waargenomen ontwikkeling was slechts een psychische constructie van het menselijke bewustzijn. Het bracht Van der Linden tot het volgende verband tussen de idealistische en evolutionistische redeneringen. 'Het objectief homogeen is instabiel en subjectief heterogeen, en de subjectieve en tevens stabiele homogeniteit berust op het objectief gespecialiseerde.'¹³ Op basis daarvan verbeterde hij Spencers formule: 'De ontwikkeling is van de objectieve instabiele homogeniteit naar de subjectieve stabiele homogeniteit.'¹⁴ Deze zinsneden zijn weer goede voorbeelden van de metafysische redeneringen waarmee Cort van der Linden zijn imago als verkondiger van ondoordringbare duisterheden en dromerijen verwierf.

Het doet niets af aan het belang van deze gedachtegang in Van der Lindens politieke filosofie. Van der Linden kon dankzij het idealisme de historische ontwikkeling van de samenleving in een alomvattend beginsel vangen dat de liberale vrijheid juist behield binnen de evolutiethese. De mens vormde immers geen harmonische samenleving ten behoeve van zijn individuele eigenbelang, zoals bij Spencer. Het vrije individu leefde juist voor de ontwikkeling van de harmonische samenleving. De evolutionaire ontwikkeling van de gemeenschap blokkeerde daardoor de ontwikkeling van het individu niet, want die ontwikkeling van het individu was tegelijkertijd de ontwikkeling van de hogere eenheid. Het idealisme was daardoor geen alternatief voor de evolutietheorie. Het vormde samen met de evolutiethese twee zijden van één politieke filosofie.

Sociaal-darwinisme en de oud-liberalen

Cort van der Lindens combinatie van sociaal-darwinisme en idealisme kwam onder meer prominent naar voren toen hij tien jaar na zijn eerste oratie in Amsterdam opnieuw een oratie mocht uitspreken. Hij koos voor een methodologische bespreking van de staathuishoudkunde als sociale wetenschap.

Net als bij zijn eerste oratie beschouwde hij de maatschappij als een organisme dat meer was dan de optelsom van individuen. Hij wees op de bioloog die de mens niet kon leren kennen uit alleen de kennis van enkele cellen. Net zo min kon de sociale wetenschapper de maatschappij leren kennen uit de kennis van individuen. De sociale wetenschap hield zich juist bezig met de 'geschiedenis van de soort'. Om die soort te leren kennen, moest de sociale wetenschapper rekening houden 'met de groote hypothese van de evolutie. De verschijnselen der heriditeit, zoowel op physisch als psychisch gebied, mogen haar evenmin vreemd blijven als de invloed van het klimaat, de natuurlijke gesteldheid van den bodem, de flora en fauna op de ontwikkeling van het ras. Voortdurend zal zij bovendien moeten acht slaan op de meer bekende feiten van de vorming en wijziging der diersoorten.'¹⁵

Bovendien paste Cort van der Linden de evolutiethese ook toe op de ontwikkeling van gezin, volk, staat en zelfs natie. Alle waren dat levende onderdelen van dezelfde grote eenheid. Zij konden dus op dezelfde manier volgens natuurwetten evolueren. 'Ik geloof dan ook niet dat er één socioloog van beteekenis is die niet in hoofdzaak aanneemt dat de maatschappij aan gelijksoortige wetten onderworpen is als de levende natuur', zo kon Van der Linden daarom rustig stellen.¹⁶ Een tastbaar voorbeeld was de opkomst en ondergang van naties. Dat proces was voor Cort van der Linden een onderdeel van de ontwikkeling van een hoger organisme. Het was de reden dat het individu zich deel diende te voelen van de natie, en daarin wortelde ook de 'plicht om te leven voor het vaderland'.¹⁷ Uit vrije wil zou aan die plicht worden voldaan, want 'voor het vaderland te leven, met het vaderland te lijden, voelen de besten onzer als een hooge adeldom'. Dit was geen zelfverloochenende opoffering, want de evolutionaire strijd tussen naties was tegelijkertijd de verwezenlijking van grotere harmonie.¹⁸

Hiermee gaf Cort van der Linden een collectieve toepassing aan het evolutiebegrif die veel verder ging dan Spencers individualisme. Daarin volgde hij veel tijdgenoten. In Spencers gedachtegoed draaide evolutie nog om de ontwikkeling vanuit een 'militaire' samenleving naar de vreedzame productieve heterogeniteit in de vorm van arbeidsdeling. Het optimistische geloof in deze evolutie was eind negentiende eeuw bij velen echter omgeslagen in pessimistische beschouwingen over een wereld waarin economische crises, sociale ellende en koloniale oorlogen, overheersten. De flexibele evolutiethorie bleek goed te passen bij een pessimistische visie waarin strijd om te overleven onophoudelijk domineerde. Kracht was daarbij de sleutel tot succes, ten eerste individuele kracht om de meedogenloze strijd om het bestaan te kunnen winnen ten koste van anderen en ten tweede collectieve kracht.

Naties moesten de beste mannen voortbrengen om de strijd te kunnen winnen. De evolutietheorie werd zodoende ook toegepast op de hele samenleving.¹⁹ Door het toenemende pessimisme van veel intellectuelen werd op dezelfde manier snel gesproken over degeneratie van de hele samenleving en de noodzaak over te gaan tot veredeling van geslachten en rassen. De industriële samenleving stond niet meer zomaar voor vooruitgang, maar voor een ziekmakende maatschappij. Ondertussen raakte de gedesoriënteerde elite overspannen in een wereld vol luidruchtigheid en snelheid, met de ‘ontdekking’ van een zenuwziekte als neurasthenie als gevolg.²⁰

Ook in Cort van der Lindens geschriften is deze pessimistische kant van het fin de siècle te vinden. Het bleek duidelijk uit de klaagzang op de snelheid van het moderne leven waarmee hij een van zijn artikelen begon. ‘Het lot’ had ‘ons, kinderen van de 19e eeuw, niet daar een plaats gegeven, waar het water zachtens voortglijdt over effen bodem’. Zijn tijd leek nog het meest op de eindtijd van het Romeinse rijk, ingestort door anarchie en decadentie. Maar Cort van der Linden ontwaarde daar tenminste nog de opkomst van ‘tot in den kern gezonde barbaren, vol leven, vol naïeve geestkracht’, waardoor de Romeinse wijsgeer niet behoefde te wanhopen over de toekomst van het menselijk geslacht. Voor de negentiende-eeuwer bestonden alleen ‘de kleine hartstochten der ontzenuwde mannen en vrouwen’ en de ineensstorting van de lagere klassen naast de overdadige weelde van een elite met haar ‘lustige leven vergezeld door levenszathed’. Van der Linden miste elk uitzicht op hernieuwde kracht, en tot overmaat van ramp was de intensiteit van het leven zo zeer toegenomen dat alle ellende meteen voor iedereen duidelijk werd en de weelde door eenieder gezien en daarmee gewenst werd. Het tastte het hele maatschappelijke organisme aan en leidde tot ongekende sociale ellende. Zulke sociale ellende was weliswaar niet nieuw, maar nimmer hadden de kwalen zich zo diep ingevreten en nimmer had ‘de menschheid zich zo ziek gevoeld’.²¹

Bovendien verbond Cort van der Linden deze opvatting over een zieke samenleving met een geloof in degeneratie van de zuiverste soort. Zijn opvattingen over het malthusianisme laten goed zien hoezeer zijn pessimistische gemoed de onderkenning van de erfelijkheid van menselijke eigenschappen direct liet overvloeien in degeneratie van de hele samenleving. De kern van de malthusianistische redeneringen lag in het gevaar van bevolkingsgroei. Als de bevolking te sterk toenam, zou de aarde nooit genoeg middelen kunnen voortbrengen om iedereen een menswaardig bestaan te bieden. Ook Van der Linden erkende dat bevolkingsgroei welvaartsstijging moeilijker kon maken, al achtte hij het niet onmogelijk. Zolang de mens in

staat was nieuwe technieken te vinden om door middel van toenemende productie steeds grotere groepen een bestaan te verschaffen, was er niets aan de hand. Het probleem lag in de wijze waarop hij deze innovatie koppelde aan de evolutiethese en de daaruit voortkomende degeneratie. De evolutie zou de capaciteiten om nieuwe bestaansmiddelen te vinden juist verkleinen. Als de bevolking zou groeien, zou het aantal hoogontwikkelden dat daarvoor kon zorgen naar verhouding steeds verder afnemen ten opzichte van de grote massa onontwikkelden. Juist die onontwikkelden zorgden namelijk voor roekeloze voortplanting waardoor zij de noodlottige eigenschappen van de lagere beschaving steeds verder verspreidden. 'De ongebreidelde bevolkingstoename is dus een oorzaak van degeneratie die het streven naar hooger beschaving voortdurend tegenwerkt en ten slotte zou overwinnen.'²²

Cort van der Linden twijfelde bovendien aan de effectiviteit van het nieuw-malthusianistische pleidooi voor vrijwillige beperking van de voortplanting. Het malthusianisme kon eventueel voor enige welvaartsstijging zorgen, maar hoe kon beperking van de bevolkingsgroei leiden tot 'de veredeling van het geslacht'? De raad van de nieuw-malthusianen zou het eerst worden opgevolgd door de hogere standen met hun goede eigenschappen, terwijl bij de lagere standen 'de hartstocht van het ogenblik' zou blijven heersen. 'Deze politiek is dus geen geneesmiddel voor de kwaal van ons geslacht, maar het is in waarheid een politiek van zelfmoord.'²³ Zelfs al was evenwichtige beperking van de voortplanting mogelijk, dan was het malthusianisme nog geen oplossing. Het zou een futloze statische samenleving brengen, omdat het systeem 'de angel der concurrentie' zou breken door de eigenmachtige regeling van vraag en aanbod op de arbeidsmarkt.²⁴

Met zijn pessimistische opvattingen sloot Cort van der Linden in eigen land nauw aan bij een brede groep behoudende liberalen, ook al reageerde deze groep niet eenduidig op het zo veelzijdige begrip 'sociaal-darwinisme'. Deze groep stond met name ambivalent tegenover de discussie over degeneratie, een thema waar sommige Nederlandse intellectuelen in het algemeen toch wat gereserveerder naar keken dan in het buitenland gebeurde. De interesse was er evenwel niet minder om.²⁵ Tot hun schrik kon degeneratie worden opgevat als beschikking volgens natuurwetenschappelijke wetmatigheden met noodzakelijke neergang als gevolg. Het tastte de zo gekoesterde liberale vrijheid aan. Daarom verwierpen de oud-liberalen zulk determinisme. Aan hun pessimistische gemoed veranderde dat niets.²⁶ Het pessimisme kwam vooral voort uit desoriëntatie in een samenleving waarin hun dominante positie onder druk stond. Het ontbrak de elite aan houvast in een vreeswekkend voortrazende wereld. In de moderne tijden dreigden zelfbe-

heersing en toewijding het te verliezen van hartstocht, en onbeschaamde pronkzucht van plotseling opkomende nieuwe rijken. Het was niet meer vanzelfsprekend welke plek iemand in de samenleving innam, en voor de man van beschaving en talent leek geen beloning meer te zijn weggelegd.²⁷

De behoudende elite klampte zich vast aan een stabiele maatschappij waarin iedereen op basis van zijn eigen plek in de samenleving de plicht had zich voor de gemeenschap in te zetten. Voor een ruime groep ethisch geïnspireerde liberalen was een ernstige moralistische levensovertuiging of religie de laatste strohalp. In een omvangrijk verweer tegen Spencers materialistisch *laissez faire* benadrukte de Leidse hoogleraar W. van der Vlucht hoe de mens dit ideaal dankzij zelfverheffing kon en moest verwezenlijken.²⁸ Aan Cort van der Linden waren zijn redeneringen, die zich kenmerkten door moralistische lyriek, elitaire inslag en de nadruk op een hoger ideaal ook wel besteed. Al deze elementen kwamen ook al aan bod in Van der Lindens beschouwingen over het idealisme en de staatkundige toepassing daarvan. In die zin wees zijn maatschappijvisie daarom helemaal niet veel af van die van iemand als Van der Vlucht, ook al was bij hem geen dominante rol weggelegd voor de sociaal-darwinistische terminologie die bij Van der Linden nu juist expliciet met zijn pessimisme was verbonden.

Bovendien waren veel behoudende liberalen in Nederland wel degelijk gevoelig voor trefwoorden uit het sociaal-darwinisme, zoals kracht en strijd, zonder dat daarmee noodzakelijkerwijs erkenning van een agressief sociaal-darwinisme was verbonden.²⁹ De metafoor van de zieke samenleving werd eveneens veel gebruikt. De ziekte wees eind negentiende eeuw niet zomaar op maatschappelijke problemen die om een oplossing vroegen, maar werd verbonden met verval. Om de leden van de verslachte samenleving er weer toe te bewegen aan hun gemeenschapsplichten te voldoen, was opvoeding nodig. Die opvoeding moest de mens geestelijk maar vooral ook lichamelijk geschikt maken de strijd aan te gaan met de eigen zwakheden én de zwakkeren in de samenleving. Strijd als middel tot opwekking van hernieuwde levenskracht en groei van de moraal was dus de uitweg.³⁰

De oud-liberale voorstanders van zulke emotionele pleidooien voor de vorming van mannen vol energieke wilskracht, zelftucht en toewijding aan de gemeenschap, stonden dus nog dichterbij Cort van der Lindens wereldbeschouwing dan een ethicus als Van der Vlucht. De laatste was toch wat huiveriger om zulke termen aan het algemeen erkende moralisme te verbinden. Van der Lindens pathetische uitroepen over strijden en sterven voor het vaderland, over vervolmaking van het geslacht en kracht van de natie sloten direct aan bij deze terminologie. Van der Linden was daar expliciet

in. Een voorbeeld was de uitgebuite arbeider. Als radertje zonder vrijheid in een groter productieproces werd hij vanzelf een verweekte arbeider, die zich niet ontwikkelde om de steeds gecompliceerdere samenleving vooruit te brengen. Dat verschijnsel nam hand over hand toe, omdat 'nieuwe geslachten opstaan welke reeds de kiemen van verzwakking en onmacht in zich dragen, kinderen van ondermijnde ouders'.³¹

De weg naar hernieuwde levenskracht lag bij de behoudende liberalen altijd in individuele ontwikkeling en ging samen met een paternalistisch besef dat de elite verplichtingen had ten opzichte van de zwakkere in de samenleving. De ethische Van der Vlugt was weliswaar bereid de rol van de staat onder ogen te zien, maar ook hij liet daar een stevige waarschuwing op volgen.³² Armeezorg draaide in oud-liberale ogen daarom vooral om maatschappelijke initiatieven. De armen moesten vervolgens zelf de kracht herwinnen om de handen uit de mouwen te steken. Sociale maatregelen waren daarmee dus in de eerste plaats een uiting van het lovenswaardige plichtsbef en hadden niets van doen met een recht op staatsondersteuning.³³ Toch was het moeilijk om te betogen dat een samenleving die vooruitkwam dankzij individualistische strijd, behoefte had aan filantropische zorg voor de zwakken. Werden de eerste stappen gezet op een charitatieve weg, dan was er geen logisch eindpunt van deze ontwikkeling. Als zulke initiatieven ter verbetering van de kracht van de onderlaag van de samenleving mogelijk waren, dan was het slechts een logische stap om ook de noodzakelijke kracht van de elite te bevorderen.

Consequent doorgeredeneerd leidde dat tot de extreme opvattingen van enkele individualisten onder een jongere generatie liberalen, die vol overtuiging een 'rechts' sociaal-darwinisme aanhingen. S.R. Steinmetz werd na de eeuwwisseling het Nederlandse boegbeeld van deze 'harde' variant waarin de ongebreidelde strijd uit het liberale *laissez faire* overging in de zuiverende werking van oorlog en de noodzaak van actieve veredeling van geslacht en ras. Reeds als jonge wetenschapper hield Steinmetz zich eind negentiende eeuw veel bezig met het darwinisme. Hij betoogde al vroeg dat beschaving tot ondergang zou leiden, als die de zwakken in de samenleving beschermde. Medelijden was sociale zelfmoord. Alleen door strijd kwam het beste in de mensheid tot stand en om de maatschappij van het uitschot te ontdoen, moest actief werk gemaakt worden van de voortplanting van de goede elementen en het uitroeien van de slechte.³⁴ Dit was voor Nederland aan het eind van de negentiende eeuw wel extreem, maar niet zozeer door termen als degeneratie, kracht en strijd. Extreem was slechts de manier waarop hernieuwde levenskracht gestimuleerd moest worden: door te erkennen dat

mensen in de strijd moesten sneuvelen en dat het noodzakelijk was actief in te grijpen in de voortplanting. Die laatste stap vormde de basis voor autoritaire denkbeelden. Daar was op termijn in Nederland wel een zekere voedingsbodem voor, maar het werd geen breed gedragen toepassing van de evolutietheorie.³⁵ Voor Cort van der Linden waren zulke consequenties ongewenst. Ze waren niet te verzoenen met de vrijheid en de moraal die de karaktervolle mens hoorde te huldigen. Om deze waarden te verdedigen, keerde Van der Linden zich af van de oud-liberale wereldbeschouwing. Steinmetz richtte zich volgens hem te veel op de waargenomen feiten en had niet voldoende aandacht voor de gemeenschapsidee.³⁶

De kritiek laat goed zien dat de gemeenschapsvisie hier weer Cort van der Lindens uitgangspunt was. Zo stelde hij zich op tegenover de ideeën van zowel Spencer als van de behoudende liberalen, ongeacht de oud-liberale visie op het maatschappelijke gebruik van de evolutietheorie. De oud-liberale huiver voor bevordering van levenskracht via de staat was, gezien de morele consequenties, begrijpelijk, maar volgens Van der Linden was hun afwijzing van staatsingrijpen in welke vorm dan ook niet goed gefundeerd. Om de bestaande maatschappelijke organisatie in goede banen te leiden, bestond immers allerlei wetgeving. Waarom was dit dan wel overeen te brengen met het *laissez faire* en de individualistische wedstrijd die de kracht zou bevorderen? Volgens Van der Linden lag hierin een ‘grove inconsequentie’ van de liberale pleidooien voor het *laissez faire*. ‘Men geeft voor vertrouwen te stellen in het particulier initiatief en men heeft een gansch arsenaal van wetten dat de vrijheid van handelen der individuën aan alle zijden aan banden legt.’³⁷

Ondertussen leidde het sociaal-darwinisme van Van der Linden in combinatie met zijn idealisme wel tot het hem kenmerkende pessimisme dat veel vaker in behoudende kringen werd gevonden dan bij de progressieve liberalen. Daarbij kon hij zich ook nog eens goed vinden in de elitaire gevolgen die de oud-liberalen aan hun gemeenschapsmoraal verbonden. Dankzij zijn pessimistische toepassing van het sociaal-darwinisme bracht deze theorie Van der Linden dus toch dicht in de buurt van behoudend-liberale opvattingen, ook al veroordeelde hij het onderliggende liberale individualisme.

Progressief sociaal-darwinisme

In progressieve kringen waren de pessimistische gevolgtrekkingen van Cort van der Linden veel minder gangbaar, maar de terminologie van kracht, strijd, selectie en eigenbelang was er net zo goed wijdverbreid. Het gecompliceerde en zo flexibele begrip ‘sociaal-darwinisme’ was dan ook prima

overeen te brengen met een progressief gedachtegoed.³⁸ Behoudende en progressieve stromingen onderscheidden zich vooral op grond van de gevolgen die zij aan de evolutietheorie toedichtten voor de maatschappelijke verhoudingen, de staatsinrichting en de staatstaak. Cort van der Linden nam op basis van zijn idealisme een middenpositie in, die hij beschouwde als de enige consequente visie op het sociaal-darwinisme.

Dat blijkt goed uit de overeenkomsten en verschillen tussen het denken van Cort van der Linden en dat van de progressieve hoogleraar en politicus M.W.F. Treub. Het is opvallend hoezeer Cort van der Linden zelf zijn waardering voor Treub altijd benadrukte. Cort van der Linden had Treub zelfs uitverkoren als zijn opvolger als hoogleraar in Amsterdam en deed tijdens de Eerste Wereldoorlog al het mogelijke om de energieke Treub in zijn kabinet te houden. In 1896 wenste de rechtenfaculteit in Amsterdam Treub tot hoogleraar te benoemen, maar de curatoren zagen weinig in hem. Die hadden liever de klassieke staathuishoudkundige C.A. Verrijn Stuart, een man die door zijn klassieke uitgangspunten politiek veel minder radicaal was dan Treub. Cort van der Linden zag dat anders. Hij verzocht persoonlijk toegang tot een buitengewone vergadering van het college van curatoren. Hij nam faculteitsvoorzitter G.A. van Hamel mee, maar deed zelf het woord. De curatoren klaagden dat Treub zich altijd had beziggehouden met onderwerpen die wel met de economie in verband stonden, maar toch niet tot de economie zelf hoorden. Een wetenschappelijke econoom kon hij dus niet genoemd worden. Van der Linden erkende dat, want hier lag juist het verschil van richting. Stuart ging uit van een bepaalde wetenschappelijke stelling, terwijl Treub zijn kennis uit de historie putte.

De curatoren gebruikten deze uitspraak als de stok om Treub mee te slaan. De universiteit had volgens hen niets aan een hoogleraar die volgens de faculteit zelf niet wetenschappelijk was.³⁹ Van der Linden gaf echter niet op. Toen de beslissing moest vallen, schreef hij nog maar eens dat deze uitleg van zijn woorden op een misverstand berustte: 'Wat de wetenschappelijke beoefening der oeconomie vereischt, wordt tegenwoordig verschillend opgevat. Volgens de oudere opvatting behoort niet tot de wetenschap wat anderen een hoofdzaak van de wetenschap achten. Beschouwt men de taak der economie: na te gaan welken invloed de veranderingen van zeden en rechtsinstellingen op de welvaart der volken hebben, dan heeft zich de heer Treub zeer zeker met wetenschappelijke oeconomie bezig gehouden, en zeer zeker op wetenschappelijke wijze. De oudere opvatting echter, die oeconomische wetten afleidt uit individuele eigenschappen moet deze studien buiten

het gebied der oeconomie stellen.⁴⁰ Van der Linden brak niet tevergeefs een lans voor Treub, want hij werd benoemd.

Cort van der Linden had dus veel waardering voor Treub en zijn economische opvattingen. Hij deelde bovendien de sociaal-darwinistische uitgangspunten van Treub, die geloofde dat maatschappelijke strijd tot harmonie zou leiden. Wie de strijd zelf wilde wegnemen, hield volgens Treub niets anders over dan levenloze materie en offerde vooruitgang en beschaving op aan 'ziekelijke sentimentaliteit, zoo niet aan erger'.⁴¹ Volgens Treub kon efficiënte samenwerking echter alleen tot stand komen als iedereen gelijke kansen had in de noodzakelijke strijd. Hij meende dat verhoudingen in de samenleving die niet zorgden voor gelijke ontwikkelingskansen en beloning naar verdienste 'van darwinistisch standpunt veroordeeld' waren omdat zo de kracht niet overwon.⁴² In hogere vormen van evolutie zou dat inzicht vanzelf doorbreken.⁴³ Iedereen zou dan gaan begrijpen dat het voor de hele samenleving nadelig was als sommigen zonder verdienste voordelen bezaten, zoals bijvoorbeeld het geval kon zijn door erfenissen. Dat was echter uitdrukkelijk iets anders dan de strijd zelf te veroordelen.

Op dezelfde manier was Cort van der Linden expliciet tegen alle theorieën over de weldadigheid van mededogen en belangeloze hulpvaardigheid. Dergelijke christelijke deugzaamheid kon wel helpen om leed te verzachten, maar 'de hartstochten en gebreken die zijn opgegroeid en ontkiemd en voortgewoekerd van geslacht tot geslacht kunnen niet worden uitgeroeid door eene bekeering'. Evenmin had het ideaal van de vrede enige toekomst. Dat was slechts een utopie waar al eeuwenlang vruchteloos om werd geroepen. Ook het socialisme was zo'n vredesutopie.⁴⁴ Bovendien geloofde het socialisme in een revolutionaire omwenteling, wat onverenigbaar was met de evolutietheorie.⁴⁵

De noodzaak de strijd in stand te houden, betekende bovendien niet dat de maatschappij de verliezers moest laten creperen, zoals 'rechtse' sociaal-darwinisten als Steinmetz beweerden. Zolang de harmonieuze maatschappij op basis van vruchtbare strijd nog niet tot stand was gekomen, had de samenleving nu eenmaal te kampen met de negatieve gevolgen van de oneerlijke strijd. Die gevolgen mochten beperkt worden, want de vernietiging van het 'uitschot', waarop Steinmetz actief aandrong, was geen voorwaarde voor hogere vormen van ontwikkeling. Volgens Van der Linden was er sprake van 'een wedstrijd van kameraden, niet een kamp om het leven van klasse tegen klasse en van man tegen man'.⁴⁶ Daarom mochten 'de wonden worden verzacht en gelenigd'.⁴⁷ Ook Treub wees op de noodzaak van armenzorg 'voor zoolang' er nog verliezers aan de maatschappelijke strijd ten onder

gingen.⁴⁸ Van der Linden en Treub zagen dit verzorgende staatsoptreden dus als een lapmiddel, een noodzakelijk kwaad zolang de evolutie nog geen harmonieuze maatschappij had gebracht waarin de vruchtbare strijd gevoerd zou worden zonder verderfelijke gevolgen. Dit was dus geen concessie aan een wereldbeschouwing gefundeerd op de christelijke deugd van barmhartigheid en hulp aan de medemens.

Van der Linden benadrukte net als Treub dat de noodzaak van gelijke ontwikkelingskansen heel iets anders was dan strijd op basis van absolute gelijkheid tussen de mensen. Gelijke omstandigheden en uitgangssituaties waren noodzakelijk, maar daarnaast zouden er wél erfelijke verschillen in talenten bestaan. Cort van der Linden stelde uitdrukkelijk dat die verschillende talenten iemands maatschappelijke positie mede bepaalden en ook moesten bepalen. 'De mensch is ongelijk geboren en (...) alleen door erkenning dier ongelijkheid vindt men het recht.'⁴⁹ Ook dit verbond hij weer met de erfelijkheidsthese. Als deze natuurlijke ongelijkheid het uitgangspunt was van de zuivere maatschappelijke strijd en niet een onterecht verworven elitepositie door bijvoorbeeld rijkdom in de familie, gaven kracht en verdienste op de huwelijksmarkt immers de doorslag. Verdienste werd zo beloond en dat zou de aanwezigheid bevorderen van talentvolle mannen die een staatsbestuur konden vormen met inzicht in gemeenschapsbelangen.⁵⁰

Dezelfde redering over de combinatie van verdienste en erfelijkheid was de basis voor Cort van der Lindens pessimistische geloof in degeneratie, die volgens hem een heel volk te gronde kon richten. Als de in de massa heersende ongebreidelde hartstocht tot nageslacht leidde, zouden de slechte eigenschappen zich altijd sneller verspreiden dan de goede eigenschappen van de zich beschaafd voortplantende elite. Dit probleem kon slechts worden opgelost door 'een doelmatige regeling van den geslachtsdrift; de subordinatie van zeden en gewoonten en wetten aan het hoogere doel: veredeling van het ras, de langzame uitzifting der beteren, de langzame verdwijning der slechteren'.⁵¹ In Van der Lindens opsomming over de manieren waarop deze doelmatige regeling verwezenlijkt moest worden, kreeg de wetgeving niet voor niets slechts een bescheiden derde plaats toebedeeld na de zeden en gewoonten. Hij maakte zich geen illusies. In de seksualiteit was de natuur volgens hem sterker dan de wet. Hij leek wettelijke ondersteuning hoogstens mogelijk te achten door de materiële voordelen van incestueuze huwelijken te beperken. Actief ingrijpen in de voortplanting door gedwongen sterilisatie was voor de vrijheidslievende Cort van der Linden geen thema, in tegenstelling tot bijvoorbeeld de gynaecoloog Hector Treub, de broer van Wim.⁵²

Op dit punt verschilden Cort van der Linden en Wim Treub duidelijk van mening. Volgens Treub rechtvaardigde de darwinistische leer juist 'vertrouwen in de toekomst', want deze leer stelde de 'voortgang der beschaving en haar zegepraal over domheid en brute kracht buiten twijfel'.⁵³ De evolutie stond garant voor de komst van de verlichte elite die beschaafde samenwerking bevorderde. Volgens Treub ontwikkelde ook het sociale instinct zich in die samenleving, want de evolutie bevorderde een onderlinge afhankelijkheid die de mensen zou doen beseffen dat gewelddadige strijd destructief was.⁵⁴ De gevaren die Van der Linden zag opdoemen, kende hij niet.

Volgens Cort van der Linden was dat echter ongefundeerd optimisme op basis van een verkeerd wereldbeeld. Treub hield in tegenstelling tot Van der Linden namelijk vast aan het individualisme.⁵⁵ Hij maakte wel gebruik van de zo bekende organische terminologie, maar voor hem stond het individu niet in dienst van de groei van het organische geheel. Het geheel was er ten behoeve van het individu. Mensen waren zelfstandig, maar onderling van elkaar afhankelijk. Het geheel zorgde er daarom voor dat de onderdelen op efficiënte wijze samenwerkten.⁵⁶ Volgens Cort van der Linden kon Treub op basis van dat individualistische uitgangspunt niet verdedigen dat het sociaal-darwinisme tot harmonie leidde. In de individualistische samenleving was er geen reden waarom immoreel eigenbelang en hartstocht zouden verdwijnen.

Volgens Cort van der Linden vormde alleen zijn combinatie van sociaal-darwinisme en idealisme een consequent alternatief. Alleen dan zouden voortplanting en evolutie leiden tot hogere harmonie. Dat gebeurde door aanpassing van de wetgeving aan het heersende rechtsbewustzijn. Bij de voortplanting moest de mens eveneens leren dat hij 'zijn handelingen moet richten naar de belangen der gemeenschap'.⁵⁷ Dankzij het idealisme verschaftte de evolutietheorie dan op basis van het eigenbelang een 'nobeler, door meer kennis verlicht zedelijk bewustzijn'. De mens zou zich dan dus in vrijheid richten op een hoger ideaal.⁵⁸

Voor veel van Cort van der Lindens tijdgenoten waren dit zweverige en nutteloze denkconstructies, maar voor Van der Linden zelf was het een belangrijke overtuiging, die kon ontstaan door zijn combinatie van idealisme en evolutietheorie. Het was volgens hem een standpunt op basis van een helder beginsel, dat hem houvast bood in de grote politieke vragen van zijn tijd. Hij meende daarbij consequenter te zijn dan zowel de behoudende als de progressieve liberalen. Zijn idealisme stelde hem in staat de oud-liberale paternalistische gemeenschapsmoraal en de bijbehorende opvatting van politiek en van staatsinrichting te behouden zonder de uiterste implicaties van

het liberale *laisser faire* te accepteren. Op basis van hun individualisme en pleidooi voor staatsonthouding hadden de oud-liberalen zich volgens Van der Linden uitsluitend moeten richten op de evolutionaire strijd om het eigenbelang en was er geen plaats voor hun opvatting dat de beschaafde elite de plicht had de gemeenschap vorm te geven. De individualistische wetmatigheden boden daartoe geen mogelijkheid en bovendien was de beperkte, door de oud-liberalen wel geaccepteerde staatstaak daarbij al inconsequent.

Tegelijkertijd meende Cort van der Linden consequenter te zijn dan de beginselloze progressieve liberalen. Allereerst waren hun individualistische pogingen om door middel van de staat gemeenschapszin te bevorderen, gedoemd af te glijden naar socialisme. Eveneens inconsequent was het progressieve argument dat de evolutie vanzelf tot gemeenschapszin zou leiden, omdat enkelen de capaciteiten verwierven een zodanige staatstaak af te bakenen dat de vrijheid van de mens behouden bleef. De evolutie kon geen menselijk bewustzijn scheppen dat zelf boven die evolutie stond. In de individualistische samenleving waar de gemeenschap er was ten behoeve van de afzonderlijke leden, had iedereen bovendien evenveel recht op deelname aan die staatstaak en kon er dus geen sprake zijn van een capabele elite. Volgens de pessimistische Cort van der Linden kon dit allemansbestuur in de individualistische samenleving slechts leiden tot bestuur gegrondvest op deelbelangen in plaats van gemeenschapszin.

Alleen in combinatie met het idealisme zou een gemeenschapsinzicht doorbreken, dat aanvankelijk slechts bij enkele staatsburgers was te vinden. De staatsburger moest vervolgens dat bewustzijn, dat zich over de generaties heen ontwikkelde, in steeds nieuwe positieve rechtsregels vatten. Pas in de uiteindelijke ideale harmonie zou de gemeenschapsmoraal zover zijn doorgedrongen dat iedereen dan zou deelnemen aan dat gemeenschapslichaam en uit vrije wil de gemeenschapsbelangen nastreven. Tot die tijd moest de staat het rechtsbewustzijn in wetgeving vatten. Ondanks Van der Lindens waardering voor de behoudend-liberale paternalistische moraal en zijn pessimistische instelling voelde hij zich daarom toch het meest verwant met de progressieve liberalen. In tegenstelling tot de plannen van de meeste sociaal-liberalen was zijn pleidooi voor een uitgebreide staatstaak volgens hem niet gebaseerd op pragmatisme. Dit pleidooi was in zijn ogen juist het gevolg van een helder en politiek toepasbaar beginsel, namelijk de verwezenlijking van de vrijheid door middel van wetgeving op basis van het rechtsbewustzijn in het volk.

Dit klonk even onbepaald als de plannen van de individualistische progressieve liberalen en leek bovendien in strijd te zijn met Van der Lindens

pleidooien voor de zo gekoesterde 'vrijheid'. Dat lag volgens Van der Linden echter enkel aan de onjuiste invulling die nog vaak aan het begrip 'vrijheid' werd gegeven. Te vaak nog werd vrijheid opgevat als absolute vrijheid van handelen, in plaats van de vrijheid om bij te dragen aan de ontwikkeling van het geheel. 'Indien men echter het volle, ruime begrip der vrijheid vasthoudt en in iedere belemmering der persoonlijkheid een vermindering van vrijheid ziet, is de staatszorg door de zorg voor de vrijheid volkomen bepaald. Zij geeft een vast beginsel van beslissing waar de staatsbemoeiing moet eindigen.'⁵⁹ Met dat vaste beginsel was dus ook het doel van heel Van der Lindens politieke filosofie bereikt. 'Doch met de vastheid van beginsel is nog de zekerheid der toepassing niet gegeven.'⁶⁰ Die verwezenlijking van het beginsel in het praktische staatsbeleid mocht echter niet achterblijven. Ook als hoogleraar zou Cort van der Linden zich daar dus voor inzetten.

Staatsbeleid volgens een sociaal-liberaal

Cort van der Lindens bekendste boek, *Richting en beleid der liberale partij* uit 1886, was een poging zijn politieke filosofie te vertalen naar het praktische staatsbeleid. In tegenstelling tot veel van zijn artikelen, bevatte dit boek geen filosofisch getinte verhandelingen over het wezen van staat, volk en gemeenschap. Evenmin was het een pragmatische brochure om een bepaald program aan te prijzen. De kracht lag in de uitwerking van beginselen. Dat bracht het boek nog decennialang onder de aandacht van velen met interesse in liberale politiek, ook al is de politieke situatie zoals die in de jaren tachtig van de negentiende eeuw bestond, er duidelijk in te herkennen. In combinatie met een aantal artikelen in *Vragen des Tijds* en later *De Gids* probeerde Van der Linden zo een bijdrage te leveren aan het praktische politieke debat.

De staat en de sociale kwestie

Cort van der Linden verbond in het eerste hoofdstuk van *Richting en beleid* zijn idealisme en sociaal-darwinisme met oude liberale uitgangspunten. Het liberalisme was gegrondvest in de rede. Met die meetlat werd het gezag beoordeeld op de bevordering van het publiek belang, een belang dat was te vinden in de grootst mogelijke vrijheid voor allen in plaats van de hoogste vrijheid voor enkelen. Individuele vrijheid was daarom ‘het doel’ van de liberale politiek. Het was het uitgangspunt van de noodzakelijke eerlijke strijd. Alleen dan zou de hogere gemeenschap zich ontwikkelen. ‘Want waar in volkomen vrijheid het menselijk karakter zich ontvouwt, daar ontwikkelt zich niet alleen de zelfzucht, maar daar komt ook de liefde voor den naaste tot haren rijksten bloei.’¹ In de rest van het boek wilde Van der Linden aangeven hoe de staat die vrijheid kon garanderen om zo de voorwaarden te scheppen voor een vruchtbare strijd, die ‘veer van het groote uurwerk van het leven’.²

De vraag naar de gewenste overheidstaak gold eind negentiende eeuw vooral de oplossing van de sociale kwestie. ‘De sociale beweging beheerscht

de politiek', zo stelde Van der Linden zelfs.³ De debatten waarmee aanhangers van de klassieke economie en de sociaal-liberalen in de jaren zeventig intellectuele kringen beroerden, bleven immers niet beperkt tot de studeerkamer. Deze debatten vormden ook een van de grote twistpunten in de politiek, die vooruitstrevende en behoudende liberalen dreigden te splijten. Vooral nog kwam het overigens niet tot veel praktische politieke daden. In 1874 was wel het beroemde kindernetje van Van Houten tot stand gekomen, maar dit was slechts een beperkte maatregel. Bescherming van kinderen kwam het gezin ten goede. Kinderen groeiden zo op tot gezonde volwassenen en het kindertal zou beperkt blijven als het kroost geen extra dubbeltjes binnenbracht. Op die basis was een beperkte wet wenselijk en haalbaar, maar Van Houten dacht geenszins aan een verstrekkender rol van de overheid in het economisch leven. Zijn wetje ging slechts om de positie van onmachtigen.

Aanvankelijk bleef het daar dan ook bij. De schoolstrijd domineerde de politiek, de sociale ellende ontbeerde naar progressieve maatstaven voldoende wetgevende aandacht. De ideeën over sociaal beleid bleven steken in geleerde beschouwingen van progressieve hoogleraren en politici. Ook het werk van Cort van der Linden valt daaronder. Direct ingrijpen was nodig op straffe van ineenstorting van de samenleving, zo was feitelijk de rode draad van al zijn beschouwingen over sociale politiek. Nog in 1886 stelde Van der Linden dat deze kwesties niet aan de orde gesteld moesten worden; ze waren dat al. Als de liberalen zich er niet mee bezighielden, zouden anderen dat doen, op hun manier. Die anderen waren uiteraard de socialisten, die volgens hem de menselijke vrijheid te gronde zouden richten.

Van der Linden beschouwde de snelle ontwikkeling van de samenleving als de oorzaak van alle problemen. Sociale ellende op zich was van alle tijden. In de jaren veertig was de armoede minstens zo groot. Nieuw waren de problemen van de industriële maatschappij. De schrijnende arbeidsomstandigheden en uitbuiting van fabrieksarbeiders en de groei van steden met ellendige woonomstandigheden in verpauperde wijken namen steeds grotere vormen aan. Toch was er meer aan de hand. Cort van der Linden benadrukte hoezeer alle vernieuwingen de sociale structuren aan het wankelen brachten. De samenleving leek op hol geslagen. In het industrialiserende Nederland konden mensen opeens naar duizelingwekkende hoogte stijgen en plotseling in de afgrond storten. De roekeloze vorming van fortuinen werkte 'hardvochtig en triumfeerend egoïsme' en zedelijk verval in de hand. Verschillen werden in deze moderne tijden uitvergroot. Volgens Van der Linden leek het leven in zijn tijd daarom op een 'hashisroes'.⁴

De oorzaak van dat intense leven zocht Van der Linden vooral in de wetenschappelijke vooruitgang, die vele praktische uitvindingen tot gevolg had. Nieuwe communicatiemiddelen brachten bestaande tegenstellingen pijnlijk aan het licht. Hij verbond deze constatering met de economische conjunctuur, een verschijnsel dat nu voor het eerst onderzocht werd. In zijn brochure *De oorzaken der malaise* zette hij dit fenomeen voor een breder publiek uiteen, omdat die feiten 'niet zo algemeen bekend zijn als zij verdienen'. Dat lag voor de hand, want in de klassieke economie was geen plaats voor conjunctuuranalyses. Daar draaide alles om de vaststelling van de permanent geldige natuurwetten in de samenleving. Recessies waren het gevolg van een slechte toepassing van die wetten en de arme had het aan zichzelf te wijten dat hij niet genoeg kracht had getoond om zich aan neergang te onttrekken. Pas met het economische historisme ontstond aandacht voor de veranderlijkheid van economische omstandigheden, waarvan de arbeider willoos het slachtoffer kon worden omdat er niet genoeg werk was.

In *De oorzaken der malaise* maakte Van der Linden duidelijk hoe de bestaande recessie een uiting was van die economische veranderlijkheid waar de arbeider door werd getroffen. De brochure was een zakelijke analyse van de economische zeepbel die in de jaren zeventig was gesprongen. Om te delen in de winsten van onder meer de spoorwegaanleg waren onverantwoorde investeringen gedaan. Deze hadden niets meer van doen met de werkelijke vraag. Een 'verbazende uitbreiding van het spel' had de crisis ingeleid. Dat moest wel fout gaan. Zelfs gewezen officieren, actrices, prinses, vorsten en hertogen stortten zich immers in de handel. Zij waren volgens Van der Linden de spelers die opeens banken bestuurden en zich daarbij minder richtten op de zaak zelf, 'waarvan zij geen verstand hadden, dan op het beursspel waarbij aan berekening en soliditeit wel het allermindst werd gedacht'.⁵ De oude aristocratie kreeg het zwaar te verduren, omdat bij die groep de verdienste voor de samenleving ver te zoeken was. Hetzelfde was aan de hand met actrices, die leefden van de verbeelding en dat koppelden aan een mondain leven dat het spel slechts in de hand werkte. Het zou nooit goed komen tussen Van der Linden en de actrices. Ze waren bij hem steeds opnieuw de vertegenwoordigers van luchtigheid, ledigheid en onzedelijkheid.

In deze wereld van het snelle leven was volgens Van der Linden het toeval in de strijd om het bestaan cruciaal. Conjunctuur en beursmoraal maakten van de verwerving van fortuinen een loterij die losstond van verdienste. Daar lag de kern van het probleem. Door beloning zonder verdienste werd niet de beste de winnaar in de strijd om het bestaan. Tot overmaat van ramp bevorderde het toeval in de volgende ronde van het spel ook nog eens de

kansen van de geluksvogel, die zonder evenredige verdienste plotseling kapitaal had kunnen verwerven. Alleen wie kapitaal bezat, kon immers voldoende sparen en investeren om dat kapitaal te vergroten. Wie veel kapitaal bezat, kon daar naar verhouding ook nog eens veel meer winst mee maken. De beschikbaarheid van dat geld maakte het immers telkens gemakkelijker om steeds meer daarvan opzij te leggen. Anders gezegd, de opoffering om geld te bestemmen voor een lucratieve belegging nam bij toename van vermogen exponentieel af, maar de verdienste bleef gelijk. Deze situatie gaf de maatschappelijke strijd een onrechtvaardig karakter. 'Het is alsof in een wedloop van zwaar belasten degeen die voorkomen, telkens van een deel van hun last worden bevrijd en te meer bevrijd naarmate zij reeds meer bevrijd zijn.'⁶ Dit spel had volgens Van der Linden in korte tijd een nieuwe klasse rijken geschapen, samengesteld uit 'bekwame en gelukkige, maar niet zelden weinig fijn beschaafde burgers', die in invloed en aanzien de oude elite evenaarde en zelfs overtrof. 'Duidelijker dan ooit te voren bleek de macht van het geld. Meer dan ooit te voren ook werd spel en list een gewone weg naar de fortuin', zo was daarom zijn conclusie.⁷

Terwijl de nieuwe conjunctuurgevoelige economie de rijkdom van de nieuwe rijken almaar vergrootte, hield het systeem de armen arm. Zij bezaten geen kapitaal en konden daardoor nooit meedoen aan het grote spel. Erger nog, zelfs een rechtmatige beloning naar verdienste was niet voor hen weggelegd. In de strijd met de grote kapitalen hadden zij immers geen mogelijkheid om hun arbeid alleen tegen een goede prijs in te zetten en anders het werk te weigeren. Zij konden niet even op hun geld teren en investeren wanneer het moment gunstig was. Voor hen was er slechts de keus tussen werken of honger, gebrek en niet zelden de dood. Volgens Van der Linden waren de arbeiders daarom feitelijk de 'slaven der kapitalisten'.⁸ Hoezeer de aanhangers van het *laisser faire* zich ook beriepen op de zoveel geroemde liberale vrijheid, dat was hier 'eene valsche leuze'. Het *laisser faire* bevorderde niet de vrijheid, het belemmerde haar. De onthouding van de overheid werkte hier juist het toeval in de hand, bestendigde de ongelijkheden en bevorderde de overmacht van enkelen.⁹

Het oude *laisser faire* kon de vrijheid tenietdoen door de onrechtvaardigheid van de bestaande eigendomsverhoudingen. Die was weer terug te voeren op het bestaande liberale individualisme. Ook in de eigendomsverhoudingen diende rekening te worden gehouden met de ontwikkeling van de gemeenschap. Iedereen was afhankelijk van die gemeenschap. 'Zonder haar wordt geen werk volbracht, geen arbeidsprodukt in stand gehouden. Aan haar alzoo behoort een deel van de opbrengst.'¹⁰ Dit gemeenschapsdeel in de productie

noemde Van der Linden de 'sociale rente'. Toen hij nog maar net hoogleraar was, schreef hij een artikel in *Vragen des Tijds* om dit begrip te verklaren. Hij wees erop dat iedereen die de vruchten van zijn arbeid niet consumeert, maar spaart en investeert, daarmee nog niet meteen beschikt over renderend kapitaal (onroerend goed, machines, liquide middelen of wat dan ook). Renderend kapitaal ontstond pas doordat de maatschappij dit kapitaal productief maakte. Dat gebeurde niet alleen door veiligheid of rust. In de moderne maatschappij met zijn vergevorderde arbeidsdeling was iedereen afhankelijk van de zich almaar verder ontwikkelende gemeenschapsharmonie. Niet alleen 'wat de maatschappij nu is, maar wat de maatschappij waarschijnlijk worden zal' bepaalde daarom de waarde van het kapitaal. Wie kapitaal bezat, legde daarmee ook beslag op die toekomstige maatschappelijke component in het kapitaal in een mate die in geen verhouding stond tot de opoffering die hij zich getroostte.¹¹

Iedereen die spaarde en investeerde, verdiende weliswaar een beloning voor het uitstellen van consumptie in de vorm van een premie, maar die beloning diende in overeenstemming te zijn met de opoffering. Alles daarboven behoorde tot de sociale rente en behoorde dus aan de gemeenschap toe. De kapitalist die steeds grotere sommen bezat en daardoor voor zijn investeringen steeds minder genot hoefde op te offeren, profiteerde dus in steeds grotere mate van de sociale rente.¹² Daarmee was hij volgens Van der Linden een parasiet: hij genoot zonder de daartoe vereiste verdienste. Deze term 'parasiet' werd onder sociaal-liberalen veel gebruikt voor de onverantwoordelijke rijken, die teerden op inkomen waar geen arbeid tegenover stond, of dat nu oud geld was of het snelle inkomen verdiend in het beursspel en de handel. De noeste arbeider en werkmans waren het slachtoffer. De parasieten teerden op hun verdienste.¹³ Tot overmaat van ramp ging dit onverdiende voordeel ook nog eens van generatie op generatie over als gevolg van het geldende erfrecht. Het grootste deel van het onverdiend geïsurpeerde algemeen belang werd daardoor aan de volgende generatie doorgegeven. Enkele gelukkigen hadden zo weer een groot onverdiend voordeel in de maatschappelijke strijd.¹⁴

In de industriële maatschappij waren toeval en geld ook meer en meer de weg naar machtige functies, ook al werden die slecht beloond. Natuurlijk stortten nieuwe rijken zich op die posten. Veel posities werden zodoende ingenomen door onbekwame mensen die wat geld hadden, terwijl veel bekwamen met mindere arbeid genoeg moesten nemen.¹⁵ In de bestaande maatschappij zouden vele bekwame burgers zich dus niet ontwikkelen. Hun capaciteiten zouden daardoor niet ten goede komen aan de ontwikkeling van de gemeenschap. Geheel volgens zijn sociaal-darwinistische uitgangspun-

punten zag Van der Linden de gevolgen daarvan in vele generaties voortwoekeren. Zolang de bekwame man werd ondergewaardeerd, had hij ook op de huwelijksmarkt het nakijken. Hij zou niet kunnen opboksen tegen de rijke, die met zijn onterecht verworven positie alle aanzien genoot. Dit zou onvermijdelijk leiden tot een lagere kwaliteit van het nageslacht en zou dus schade toebrengen aan de groei van het maatschappelijk lichaam.¹⁶

Dit doemscenario kon alleen worden voorkomen als de grote macht van het toeval werd gebroken. Alleen zo zou sprake kunnen zijn van een eerlijke strijd om het bestaan, die Cort van der Linden getrouw aan zijn progressieve toepassing van het sociaal-darwinisme tot stand wilde brengen. Slechts in het geval van zulke werkelijk vrije concurrentie kon iedereen zich ontwikkelen, al naargelang zijn capaciteiten, en zou iedereen naar verdienste worden beloond. Dat was de ware liberale vrijheid die in de hoogontwikkelde en volkomen rechtvaardige maatschappij vanzelf ontstond. Door de onderlinge afhankelijkheid zou het individualisme verdwijnen en iedereen zou de belangen van de gemeenschap leren inzien. Dan zou iedereen naar eigen vermogen precies zoveel arbeid voor de gemeenschap verrichten als hij zelf aan die gemeenschap schuldig was.¹⁷ In iedere andere samenleving was het nodig de onterecht verworven voordelen van enkelen weer aan de gemeenschap terug te geven. Alleen dan was een eerlijke strijd mogelijk die ieders capaciteiten en de gemeenschap als geheel tot ontwikkeling bracht.

De staat als uitdrukking van het rechtsbewustzijn van de gemeenschap moest zelf garanderen dat deze eerlijke strijd tot stand kwam. Zo was een praktische toepassing mogelijk van de idealistische vrijheid, die niet werd gekenmerkt door totale afzijdigheid van de overheid. De klassieke liberalen wensten soms te geloven dat die totale afzijdigheid mogelijk was, maar in werkelijkheid kenden ook zij volgens Van der Linden allerlei ordenende regels om de vrije ontwikkeling van iedereen te beschermen. In de zich razendsnel ontwikkelende samenleving zou ook deze klassiek-liberale ordening herziening vereisen.¹⁸ Gebeurde dat niet, dan zou dat zelfs tot vermindering van de vrijheid voor allen leiden.¹⁹ De liberaal 'moet zich bewust zijn van het feit, dat de vrijheid niet door bandeloosheid is te verwezenlijken, maar door orde en regel, en dat de politiek van het laissez faire geenszins noodwendig de politiek is der vrijheid', zo was daarom zijn conclusie.²⁰ In de individualistische maatschappij zou de staat die ordening echter nooit tot stand kunnen brengen, zo was de inmiddels bekende opvatting van Van der Linden. De staat kon alleen bijdragen aan de vrije, eerlijke strijd om het bestaan door het gemeenschapsbesef te bevorderen.

Juist door die nadruk op de rol van de gemeenschap, hoefde ordening ook niet per definitie ingrijpen van bovenaf te betekenen. Cort van der Linden bleef dat altijd beschouwen als een noodgreep. Idealiter kwam de bescherming van de vrijheid van onderaf uit de samenleving. De staatstaak was dan 'bovenaf te ordenen en te organiseren de gemeenschapsgroepen, in wier autonomie de waarborgen zullen liggen van tevredenheid en ontwikkeling'.²¹ Associaties van werknemers in de vorm van aandelenmaatschappijen of coöperatieve bedrijfsverenigingen vormden het belangrijkste voorbeeld van zulke organisatie van onderaf. Samen zouden de arbeiders sterk staan en tegenover de grote kapitalen ook zelf een groot kapitaal plaatsen. Diverse liberale politici ondersteunden met name eind jaren zeventig en in de jaren tachtig van de negentiende eeuw dit ideaal. De progressief-liberale voorvechter van de arbeidersbelangen Goeman Borgesius zette zich er zelfs persoonlijk voor in door een coöperatie op te richten. Het werd echter een grote mislukking.²² Hoezeer Van der Linden zulke initiatieven als uitdrukking van de gewenste samenwerking vanuit de samenleving zelf ook toejuichte, tevens begreep hij dat dit nooit het wondermiddel kon zijn dat de hele sociale problematiek oploste. Allereerst was een vrijwillige organisatie van allen ondenkbaar, omdat 'in de diepte alle ondeugden tieren' als haat, afgunst, oneerlijkheid en grof egoïsme. Associatie verwachtte te veel van de goedheid van de mens. Bovendien kon organisatie de zwaksten in de samenleving misschien een beetje helpen, maar waar de maatschappelijke orde de sterkste schouders van de lasten bleef verlossen, zou dat niets uitrichten. Dan werd de sterke nog steeds voortdurend sterker.²³

In dat geval moest toch van bovenaf worden ingegrepen om de structuur van de samenleving zo te wijzigen dat de grootste vrijheid voor allen mogelijk zou worden. In *Richting en beleid* wees Van der Linden op een hele serie praktische maatregelen. Zo was het noodzakelijk om de vrijheid van de arbeider in zijn betrekkingen met de werkgever te regelen volgens de beginselen van het civielrecht. Dat klinkt basaal, maar volgens Van der Linden was datgene wat daarover in het burgerlijk wetboek voorkwam 'voor een deel verouderd, voor een ander deel ten eenenmale onvoldoende'. Zo werd de noodsituatie van arbeiders nog vaak uitgebuit, door bijvoorbeeld bepalingen in een arbeidscontract op te nemen over verplicht kopen in de winkel van de baas, en ontbeerde de arbeider rechtszekerheid omtrent de verbindbaarheid en ontbindbaarheid van arbeidscontracten. Evenzo waren bepalingen over verplichte spaarfondsen of ziektekassen tot dan toe 'een ware jammergeschiedenis'. Zelfs al was het soms vaderlijk goed bedoeld, het schaafde de vrijheid van de arbeider en was daarmee een uiting van 'het

grootte kwaad van onze maatschappelijke orde', namelijk de volslagen afhankelijkheid waarin de arbeider verkeerde tegenover de ondernemer.²⁴

Daarnaast diende strafrechtelijke vervolging van ondernemers mogelijk te zijn als zij zich niet hielden aan te stellen regels over arbeidsomstandigheden of werktijden. Nederland kende nog slechts het kinderwetje over de arbeidstijden voor fabriekskinderen, maar Van der Linden wenste veel verder te gaan. Hij wilde regels tegen overmatige arbeid van volwassenen, want 'de bandelooze concurrentie maakt hun arbeid feitelijk tot slavenarbeid' en in het geval van zwangere vrouwen kon arbeid 'niet anders dan als mishandeling' worden beschouwd. Bovendien kwam beperking van vrouwenarbeid de 'zindelijkheid en orde' in het huisgezin ten goede.²⁵ Tot slot moest de staat de vrijheid van arbeiders bevorderen door regelgeving én toezicht op het gebied van de gezondheid. Dat betrof zowel de arbeidsomstandigheden als bijvoorbeeld de veiligheid van voedsel en woningen. Dit raakte tevens aan de onzedelijkheid, maar hier bleef Van der Linden uiterst voorzichtig. Meesterachtige leiding om prostitutie of het gebruik van sterke drank te voorkomen, verweekte het karakter en hield in stand 'wat door eigen schuld en zwakheid behoorde ten onder te gaan'. Slechts onmondigen dienden beschermd te worden.²⁶

Toch zouden ook al deze wetgevende maatregelen de belangrijkste kwaal nog niet verhelpen. Zolang het toeval kapitalen kon vormen en de bezitters van grote kapitalen een onverdiend voordeel behielden in de maatschappelijke strijd, zou de scheefgroei in eigendomsverhoudingen in stand blijven. Er was maar één manier om dit recht te trekken. De staat zelf moest de ongeoorloofde totstandkoming van kapitalen tegengaan. Het bijbehorende middel lag voor de hand: 'De staat vordere de *sociale rente* terug. Daardoor zal de vrijheid gediend en het recht hersteld worden.'²⁷ Het belangrijkste middel om dat financiële evenwicht tot stand te brengen was belastingheffing. Cort van der Linden concludeerde dan ook 'dat inderdaad een der hoofdgrievens tegen de tegenwoordige maatschappij kan worden weggenomen door een meer juiste belasting'.²⁸ Het Nederlandse belastingstelsel in de negentiende eeuw was het weinig consistente resultaat van oude ad-hocregelingen. Decennialang werden wel pogingen gedaan om tot een grote belastinghervorming te komen, maar dit bleef steken in een eindeloze politieke strijd. Tijdens Van der Lindens hoogleraarschap bracht dit de pennen volop in beweging, maar er was nog geen resultaat. Dit was bij uitstek een debat waarin Cort van der Linden zich als hoogleraar wenste te mengen.

Het belastingdebat

Cort van der Linden heeft veel energie gestoken in de discussie over de juiste belastingpolitiek. Daarbij profileerde hij zich in een lezing uit 1884 als voorstander van belastingen als middel om de sociale kwestie op te lossen.²⁹ Een belangrijk deel van zijn plannen was de hervorming van de successiebelasting. Overerving werkte het toeval immers bij uitstek in de hand. Daarnaast waren vooral directe belastingen nodig. In tegenstelling tot de voor de lagere klassen ongunstige accijnzen, werd dan de persoon zelf direct aangeslagen, waarbij volgens Van der Linden vooral ook het roerend kapitaal zoals effecten belast hoorde te worden.³⁰ Daarmee plaatste hij zich in het al jarenlang slpende belastingdebat meteen in een progressieve hoek.

Dat bleek ook uit zijn fiscale magnum opus, het *Leerboek der financiën*. Dit was een lijvig werk van ruim zeshonderd pagina's over de theorie der belastingen. Hij behandelde daarin allereerst de economische en rechtsbeginselen van belastingheffing. Het tweede en derde deel van het boek bevatten een minutieuze technische uiteenzetting van de manier waarop belasting geheven kon worden en van het daarop te baseren coherente belastingstelsel. Het eerste deel sloot naadloos aan op het gedachtegoed dat hij in zijn oratie en zijn artikelen in *Vragen des Tijds* had ontvouwd. Hij liet er in een korte inleiding geen twijfel over bestaan dat ook het belastingstelsel gebaseerd moest zijn op de organische staatsleer. 'Uit volle overtuiging verwerp ik de platte Staatsleer der individualistische school.' De staat was een vorm van gemeenschapsleven en de instelling die door organisatie van de vrijheid de hoogste ontwikkeling van allen moest bereiken.³¹ Uit deze staatsopvatting leidde Van der Linden de 'hoogste regel van belastingrecht' af volgens welke de belastingdruk gelijkmatig moet worden opgelegd. Alleen dan was het recht te verwezenlijken.³²

In de bestaande eigendomsverhoudingen, waar een toenemend inkomen een meer dan evenredige toename van draagkracht betekende, diende zulke gelijkmatigheid onvermijdelijk tot een progressieve belastingheffing te leiden. Immers, hoe meer iemand verdiende, hoe minder genot iemand hoefde op te offeren om hetzelfde percentage van zijn inkomen af te staan. Toch bleef zulke progressie om de belastingdruk gelijkmatig te verdelen de uiting van onrechtvaardige eigendomsverhoudingen. Het bleef een lapmiddel om de gevolgen te ondervangen van een situatie waarin het draagvermogen niet was gegrond op de wet maar op het toeval.³³ Het ideaal was een samenleving waarin een toename van het inkomen een evenredige toename van draagkracht betekende. Dan was progressie zelfs niet meer nodig. Er moest daarom

een belastingstelsel komen dat ‘niet alleen bedoelt te verkrijgen een proportionele belasting naar het draagvermogen, maar wijziging van het draagvermogen zelf zooals de wet het heeft geschapen’.³⁴ Dat doel was echter nog zo ver weg dat de bestaande belasting niet alleen aan de eis van gelijkheid, maar ook aan de eis van sociale politiek moest voldoen. De belasting was er dus enerzijds om het geschapen onrecht op te heffen. Daarnaast was de belasting het middel om de staat de benodigde middelen te verschaffen om in het algemeen belang werkzaam te zijn.

Het *Leerboek der financiën* was een poging om in algemene termen te beschrijven hoe zo’n belastingheffing tot stand kon komen zonder over te gaan tot een praktische beschouwing van de in te voeren belastingen. Cort van der Linden hoopte natuurlijk dat zijn ‘arbeid, met lust volbracht, strekken kan tot bevordering van het publiek belang’.³⁵ Toch behoort zijn onderzoek naar belastingheffing niet tot het meest aansprekende en invloedrijkste deel van zijn werk als hoogleraar. Aan gebrekkige belangstelling voor het thema lag dat niet. Niet lang voor dit boek uit 1887 had Treub al zijn proefschrift over belastingpolitiek voltooid. Daarnaast hield N.G. Pierson, op dat moment hoogleraar in Amsterdam en zonder twijfel de invloedrijkste econoom van Nederland, zich met de belastingpolitiek bezig. Beiden hadden veel aandacht voor het werk van de Groningse hoogleraar, maar waren niet erg enthousiast. Het viel beiden allereerst op hoezeer door het boek een wijsgerige wind uit het oosten waaide, zoals Pierson dat uitdrukte. Treub zou het boek eerder aan een Duitser dan aan een Nederlander toeschrijven en vond het een ‘in het Hollandsch geschreven Duitsch werk over de theorie der belastingen’. Bij gebrek aan aandacht voor de specifiek Nederlandse situatie zou Van der Lindens algemene stelsel weinig invloed hebben op de praktische belastinghervorming.³⁶

Pierson betoonde zich in een lang *Gids*-artikel nog kritischer over het boek van zijn Groningse collega. Hij vond Van der Lindens belastingplan niet alleen onuitvoerbaar, ‘maar rondit gesproken, ik kan niet wenschen, dat het wordt verwezenlijkt’. De toonzetting was verder wel gematigd, maar Pierson maakte toch pijnlijk duidelijk hoe groot de kloof was tussen Van der Lindens Duitse idealisme en zijn eigen economische theorieën, die gebaseerd waren op een Brits rationeel individualisme. Pierson liet bovendien goed blijken dat zijn kritiek niet alleen was gebaseerd op politieke stellingnames. Ook de technische kanten van Van der Lindens werk lieten veel te wensen over. Diens nadruk op de verwezenlijking van het staatsdoel was een holle frase: hoe was daaruit op te maken hoe de belastingwetgever de tegenstrijdige belangen van staatsfinanciën, economische ontwikkeling en

rechtvaardigheid moest verzoenen? Daarnaast leidde de gegeven uitwerking van het progressiebeginsel tot een stelsel dat zeer rijken een aanslag van honderd procent of zelfs meer van hun aanvullend inkomen zou opleggen!³⁷

Cort van der Linden had moeite met de kritiek. Geprikkeld klom hij in de pen om Pierson van repliek te dienen met een eigen *Gids*-artikel. Tot overmaat van ramp weigerde de redactie deze aanval op de gewaardeerde econoom te plaatsen. Van der Linden moest uitwijken naar *De Tijdspiegel*. Hij schreef een scherp artikel dat kenmerkend is voor zijn opvattingen én mede verklaart waarom zijn verdere pogingen bij te dragen aan de praktische belastinghervorming weinig succes hadden. De aanval op zijn Duitse bronnen was natuurlijk pijnlijk. De door hem geraadpleegde Duitse economen hadden tenminste oog voor theoretische bespiegelingen. Nederlanders negeerden alles waarvan de praktische toepassing niet onmiddellijk duidelijk was. Dat was 'de reden, waarom wij zoo vaak, en zoo vaak met recht, als de Chineezers van Europa worden aangezien',³⁸ Alleen door zich rekenschap te geven van de logische samenhang van de belastingbeginselen was een coherent stelsel te bouwen dat tegenstrijdige belangen kon verzoenen. En om beginselen was het Van der Linden steeds te doen. Pierson zou daarentegen helemaal geen onderscheid in beginselen maken. Hij stelde alleen dat rechtvaardigheid niet altijd vooropstond, maar 'hoe hij denkt over de staatstaak, heb ik niet kunnen ontdekken. Wat hij verstaat onder publiek belang, is onbepaald.' Van der Linden moest wel erkennen dat zijn uitwerking van de progressieve belasting niet geslaagd was, maar met de verdere technische uitwerking van het stelsel was niets mis. Hij had er juist voor gezorgd dat het belastingstelsel 'een organisch geheel' kon worden door er samenhang in aan te brengen. Dat gaf een veel vaster richtsnoer dan de schadelijke systematiek van Pierson. Die zorgde er bijvoorbeeld voor dat grondbezitters onevenredig zwaar belast werden, omdat Pierson een vaste heffing op onroerende goederen voorstelde, een vaste last die effectenbezitters niet diende te treffen. Maar hoe paste zo'n vaste heffing los van gemaakte winsten in het grotere stelsel? Het kon niet anders of het individualisme kwam hier weer om de hoek kijken in de vorm van ongelijke heffingen, die met geen gemeenschap rekening hielden. Het zou de maatschappelijke harmonie slechts schaden. Of het stelsel van Pierson meer kans op invoering had dan het zijne, wist Van der Linden niet. 'Wel weet ik, dat ik vooralsnog niet overtuigd ben, dat dit een geluk zou zijn voor ons vaderland.'³⁹

Cort van der Linden zal na de kabinetsformatie van 1891 misschien nog wel even aan deze zin hebben teruggedacht. De plannen voor belastinghervorming en de verantwoordelijke minister zullen hem aan het denken hebben

gezet. De nieuwe minister was Pierson. Voortvarend begon hij aan zijn grote taak, waarbij hij voorzichtig te werk ging. Het progressieve stokpaardje van de algemene inkomstenbelasting zou hij niet in een klap invoeren. Pierson kwam met een gesplitste inkomstenbelasting. Eerst zou hij een belasting op het inkomen uit vermogen invoeren en pas daarna in een volgende wet een bedrijfsbelasting om ook een heffing over het inkomen uit ondernemingen op te kunnen leggen. Tot slot zou een herziening van de personele belasting en de gemeentelijke belastingen moeten volgen.⁴⁰

Met dit plan was Pierson inderdaad behoudender dan veel liberalen, onder wie Cort van der Linden, in eerdere jaren hadden gewenst. De vergelijking met de voorgaande poging tot belastingherziening uit 1889 is tekenend. Een aantal leden van de Tweede Kamer probeerde toen onder leiding van Hendrik Goeman Borgesius via een initiatiefwetsvoorstel een algemene inkomstenbelasting in te voeren.⁴¹ Ter ondersteuning van deze progressief-liberale wens benoemde de Liberale Unie een commissie, die zich gunstig over de voorstellen moest uitspreken, opdat een algemene vergadering van de Unie op basis daarvan ‘morele steun’ zou kunnen geven. Cort van der Linden nam deel aan de commissie en ondertekende het eindverslag van progressieve snit.⁴² De wat minder vooruitstrevende Pierson was na enig geruzie niet uitgenodigd als commissielid.⁴³ Of het heeft bijgedragen aan zijn oordeel over de voorstellen van Borgesius – ‘jammerlijk diletanten-werk’ – is niet zeker. In elk geval waren zijn eigen plannen veel verder uitgewerkt, maar wel wat aan de voorzichtige kant. Goeman Borgesius gaf in 1891 ook toe dat Piersons plannen beter waren en schaarde zich er volledig achter. Het was tijd voor een oplossing van het belastingvraagstuk die de reactionaire opvattingen zou overwinnen, niet voor onderling geruzie over details, zo vond de pragmatische politicus.⁴⁴

Cort van der Linden dacht er anders over. De Groningse hoogleraar besloot tot een frontale aanval op zijn ex-collega met een stekelige brochure. Beginselen waren beginselen. Die waren tenslotte het ‘begin’ van alles. De grootste grief van Van der Linden was dan ook Piersons grondslag van belastingheffing. Hier was volgens hem geen sprake van een inkomstenbelasting, zelfs geen partiële die met een bedrijfsbelasting moest worden gecombineerd. De heffing werd namelijk niet direct bepaald naar het inkomen, maar naar een schatting van dat inkomen op basis van het renderend vermogen. Wat Pierson een belasting op het inkomen uit vermogen noemde, was dus feitelijk geen inkomstenbelasting. Cort van der Linden noemde het een kapitaalbelasting, die de kip met de gouden eieren slachtte. Hij presenteerde de voorstellen van Pierson als een hoogoplopende belasting op alle kapitaal in de breedste

zin: vermogen, machines, gebouwen, voorraden. Ook als het vermogen eens niet goed rendeerd, zou belasting moeten worden betaald: de fiscus at dus langzamerhand het hele kapitaal op en bracht zo velen tot armoede.⁴⁵

Van der Linden maakte zich vooral zorgen om de landbouw. Die had het al moeilijk door de conjunctuur, betaalde de bestaande grondrente en zou nu een extra klap krijgen. Hij pleitte niet voor beschermende rechten, maar net als in andere pleidooien om de landbouw te steunen, veroordeelde hij hier weer de onverschillige staat. Er was simpelweg geen aandacht voor de specifieke omstandigheden van de landbouw.⁴⁶ Van der Linden deed nog vaak zijn best daar verandering in te brengen. Hij was zelfs ondervoorzitter van de landbouwcommissie, een staatscommissie die de overheid moest adviseren over de wijze waarop zij de toestand van de landbouw kon verbeteren.⁴⁷ Als adviserend lid namens het Ministerie van Binnenlandse Zaken zou hij in het vervolgens opgerichte landbouwcomité opnieuw de landbouwbelangen behartigen.⁴⁸ Het belastingprobleem ging echter dieper dan de verwaarlozing van de landbouw. Bovenal miste Van der Linden de 'hoogere eischen der rechtvaardigheid' in de voorstellen van Pierson. De beoordeling van het vermogen hield geen rekening met verschillen in draagkracht veroorzaakt door verschillen in levensomstandigheden van mensen. Er was wel een beperkte progressie, maar die kon nooit de noodzakelijke rechtvaardigheid opleveren. Bovendien was progressie bij een partiële belasting onuitvoerbaar. Hoe kon een toekomstige bedrijfsbelasting immers rekening houden met de progressie in de 'kapitaalbelasting'?⁴⁹

De grote liberale kranten maakten de brochure met de grond gelijk. Het *Algemeen Handelsblad* opende het vuur met de mededeling dat Van der Linden de voorgestelde wet niet eens goed gelezen had. Er werd helemaal geen belasting geheven wanneer kapitaal niet rendeerd. Schulden waren aftrekbaar en kapitaal dat weinig opleverde mocht de eigenaar zelf laag waarderen. Daarmee was ook de 'Don-Quichottischen kamp voor de landbouwbelangen' overbodig. Wie inteerde op zijn kapitaal door de slechte landbouwconjunctuur betaalde simpelweg niet.⁵⁰ De *NRC* kwam in drie lange hoofdartikelen met vergelijkbaar commentaar.⁵¹ Het blad sprak van lichtvaardige opmerkingen over de onrechtvaardigheid van de belasting. De personele en bedrijfsbelasting zouden al veel compenseren. Bovendien was de waarde van vermogen weliswaar moeilijk te schatten, maar bij een zuivere inkomstenbelasting was schatting van het inkomen nog veel moeilijker. Daarom koos Pierson deze oplossing, zo deed ook *Het Vaderland* een duit in het zakje.⁵² Gepikeerd stuurde Van der Linden ingezonden stukken om hard te maken dat deze belasting slechts onbillijkheden en economische

nadelen kon opleveren.⁵³ Slechts de toon van zijn brochure had eventueel minder hard kunnen zijn. ‘Ware mij meer tijd gegund geweest, waarschijnlijk had ik in zachter woorden mijne meening scherper kunnen uitspreken.’⁵⁴ Pierson zelf bezag hoofdschuddend alle ophef over de ‘dolle brochure van Cort van der Linden’.⁵⁵ Over Van der Lindens inzicht in het belastingvraagstuk zal hij al geen illusies meer hebben gehad. Ditmaal leek de hoogleraar zelfs alle grip op de discussie te verliezen. ‘De man heeft het druk, want hij “wederlegt” alles. Dat is, op zijne manier. Treurig om te zien, hoe iemand zich zelf zoo kan afbreken’, zo tekende Pierson aan in zijn dagboek.⁵⁶

Pierson vierde ondertussen triomfen. Zijn belasting op inkomen uit vermogen en de bedrijfsbelasting werden door het parlement aangenomen. Van de personele en gemeentebelasting kwam het niet meer wegens de val van het kabinet.⁵⁷ Cort van der Linden moest het als hoogleraar aan de zijlijn van de politiek aanzien. Op belastinggebied was hij met zijn nadruk op idealistische beginselen niet meer dan een stem in de marge, ondanks het vele werk dat hij aan dit onderwerp besteedde. Bovendien hield hij daar ook nog eens krampachtig aan vast, terwijl de meerderheid van vooruitstrevende liberalen Pierson steunde. Andere kritiek op de minister kwam vooral uit behoudende hoek, zoals van een elite van Haagse kapitaalbezitters. Die namen Pierson zijn plannen zozeer kwalijk dat ze hem tevergeefs trachtten te deballoteren als lid van sociëteit De Witte.⁵⁸ Zowel liberale leden van de Tweede Kamer als liberale journalisten wensten de belastingkwesie nu eindelijk tot een oplossing te brengen. De beperkte progressieve kritiek betrof vooral details of de afkeuring van enkele radicalen die het onderste uit de kan wilden halen.⁵⁹ Zodoende versterkte Van der Linden met zijn opstelling in het belastingdebat zijn isolement. Hij zat al op een dood spoor doordat de idealistische fundering van zijn belastingtheorie ongebruikelijk was. Zijn koppigheid maakte het isolement compleet.

Desondanks is zijn gedachtegoed op fiscaal gebied van belang voor zijn positionering binnen het liberalisme. Met zijn nadruk op belastingen als middel om gelijkheid in de samenleving te bevorderen, plaatste Cort van der Linden zich te midden van de progressief-liberalen. Daarbij waren belastingen voor hem vooral een deel van de grotere maatschappelijke eenheid. Zolang die zich nog niet voldoende had ontwikkeld, was het aan de staat om harmonie te bevorderen. Uit zijn aandacht voor de moeilijkheden in de landbouw, bleek dat ook bescherming van bepaalde sectoren daarbij niet werd uitgesloten, voor de ware aanhanger van het *laissez faire* natuurlijk een doorn in het oog. Zo maakte zelfs een technisch belastingdebat deel uit van Van der Lindens idealistisch georiënteerde gemeenschapsdenken. Het

belastingdebat toonde echter goed aan hoe moeilijk het steeds weer voor hem was om de individualistische uitgangspunten van veel links-liberale plannen te verzoenen met dit idealisme.

Op een vergelijkbare manier liet ook het debat over de door Nederland aan te nemen muntstandaard zien hoe moeilijk zijn positie te midden van het Nederlandse liberalisme was. Dit debat lijkt meer nog dan het belastingdebat een technische discussie die zonder grote beroering in de samenleving gevoerd kon worden. Toch was ook hier de toepassing van Cort van der Lindens theoretische gedachtegoed duidelijk zichtbaar. Hij wees op het belang van een principieel beleid, benadrukte de rol van het eigenbelang in de internationale strijd tussen naties en zag bovenal scherp hoe belangrijk de ‘muntquaestie’ was in de bestrijding van de toevallige rijkdom van een parasitaire elite. Tot op heden is de betekenis van dit debat voor de sociale politiek echter over het hoofd gezien. Om de toepassing van Van der Lindens opvattingen te begrijpen, verdient dit debat echter behandeling.

De monetaire achtergronden van de al jarenlang spelende muntkwestie zijn interessant, maar een technische beschrijving van Van der Lindens onderbouwing van zijn standpunten is minder passend voor een politieke biografie. Ook zonder gedetailleerde beschouwing van de negentiende-eeuwse monetaire discussies zijn Van der Lindens opvattingen te begrijpen. De kern van het debat lag in de vraag of Nederland de in de negentiende eeuw gehanteerde zilveren standaard net als de meeste andere Europese landen moest vervangen door de gouden standaard. In de praktijk lukte het niet daar een beslissing over te nemen, waardoor jarenlang een overgangssysteem bestond waarbij de gouden en zilveren standaard naast elkaar werden gebruikt.⁶⁰ De overgang naar de gouden standaard was zeer kostbaar en leverde nadelen op voor sommige handelaren en voor bezitters van grote kapitalen in Indië, waar in feite nog een zilveren standaard bestond. Het bestaande afwachtende beleid zorgde wel voor binnenlandse prijsstijgingen, maar daar werd geen acht op geslagen. Veel politici en kapitaalbezitters wachtten tot een terugkeer naar de zilveren standaard mogelijk zou worden, ook al leek de internationale politieke realiteit dat onmogelijk te maken.

Van der Linden waarschuwde dat buitenlandse regeringsleiders als Bismarck nooit tot die zilveren standaard zouden overgaan. Dat was niet in hun belang. Volgens Van der Linden kon niet worden genegeerd dat zulk realistisch eigenbelang het verloop van de internationale politiek bepaalde. Duitsland zou zich nooit opofferingen getroosten ter wille van Frankrijk. ‘Zou dit niet eerder van Don Quichot, dan van vorst Bismarck te wachten zijn?’ zo vroeg hij zich retorisch af.⁶¹ Wie hoopte op zulke opofferingsge-

zindheid hield geen rekening met de basiswetten van de natuur, waarin de strijd tussen naties vooropstond. Wie erop inzette dat Bismarck zijn belangen zou opgeven, voerde een speculatieve politiek waar iedere verstandige man zich verre van hield. 'De verstandige man handelt naar gronden, niet naar het spel van het toeval.'⁶²

Bovendien maakte niet alleen de internationale politieke situatie de zo afwachtende handelwijze in de muntkwestie tot onverantwoord beleid. De tweede reden waarom Van der Linden dit beleid afkeurde was de sociale rechtvaardigheid. Als de staat niet zou overgaan tot goudaankopen, zou dat in de bestaande laagconjunctuur gemakkelijk kunnen leiden tot binnenlandse prijsverhogingen. Het reële inkomen van iedereen die een vast loon ontving nam daardoor af, terwijl ook pensioentjes en andere spaarcenten van de kleine man hun waarde verloren. Het was volgens Van der Linden verbaazingwekkend dat dat gevaar de publieke opinie nog niet had wakker geschud.⁶³ Het feit dat de export ondertussen goedkoper werd, was slechts 'de kiem van een zeer groot kwaad'. Handelaren zouden willen profiteren van de starheid van de maatschappij waar 'de maatschappelijke verhoudingen zich niet zo snel naar de nieuwe feiten schikken'. Zo bleven onder meer loonstijgingen altijd enige tijd uit en was export dus zeer lucratief. De zo gegenereerde productie hield echter geen verband met de vraag. De profiteurs waren daardoor 'spelers, de speculanten'. Zij exporteerden meer dan de behoefte, zorgden zo voor prijsstijgingen en maakten van de grote handel 'een spel, waarbij ten slotte de soliede huizen vaak het gelag betalen'.

Met de typerende negentiende-eeuwse biologische metaforen gaf Van der Linden lucht aan zijn pessimisme over de gevolgen. De kapitalistische speculatie was een uiting van de grote negentiende-eeuwse ziekte van de maatschappij waar koortsachtige overprikkeling leidde tot onverantwoorde zucht naar ijdele winsten. 'De spelers zijn altijd en overal aanwezig, zij zijn de sociale bacteriën, die zolang er een gezonde beweging is onschadelijk zijn, maar bij de minste ziekelijke afwijking, hevige organische beroeringen in het leven roepen.' Verlaging van de muntwaarde zou volgens Van der Linden altijd leiden tot zulke gevaarlijke acute ziektes. Zo'n verlaging werkte immers de parasitaire politiek van enkele kapitalisten in de hand dankzij een 'winst, die behaald wordt ten koste van de armoede der arbeiders en van de minder begunstigde klassen der maatschappij'. De talenten van de lagere klassen konden zich daardoor niet ontplooien.⁶⁴

Deze ergernis bleef niet beperkt tot de muntkwestie. De eenzijdige parlementaire werkwijze gericht op deelbelangen was een fundamenteel probleem dat keer op keer de noodzakelijke sociale politiek in de weg stond. Daar zou

enkel verandering in kunnen komen wanneer Van der Lindens idealistische gemeenschapsvisie door zou breken. Zelfs voor een op het eerste gezicht zakelijk punt als de muntkwestie was dat van belang. Ook in de muntpolitiek moest de maatschappelijke groei op basis van gelijke uitgangspunten het richtsnoer zijn, en dat kon alleen met een goudpolitiek die de kleine man niet benadeelde. Bovendien kon alleen met het idealistische wereldbeeld grillig pragmatisme plaatsmaken voor beginselvast beleid, waarin enerzijds ruimte bleef voor het vruchtbare nastreven van eigenbelang, maar tegelijkertijd ook de gemeenschapsbelangen werden gediend. Dat zou leiden tot het sociale beleid dat voor Van der Linden altijd vooropstond. Om die sociale politiek ook mogelijk te maken, kon hij echter niet zonder de toepassing van zijn politieke filosofie op de staatkundige praktijk. Ook die toepassing vormde dus een belangrijke taak tijdens zijn hoogleraarschap. Bovendien had hij de ambitie ook zelf de politieke arena te betreden en zo het gewenste sociale beleid in de praktische politiek te verwezenlijken.

Politieke desillusies

Cort van der Linden had tijdens zijn hoogleraarschap altijd veel interesse in de praktische politiek. Dat bleek uit zijn pogingen om niet alleen een omlijdend beginsel voor het progressieve liberalisme op te stellen, maar daar ook een praktische uitwerking aan te geven. *Richting en beleid der liberale partij* sprong op dat terrein het meeste in het oog. Daarnaast werd hij in 1894 redacteur van *De Gids*. Het is niet helemaal duidelijk hoe hij deze functie verwierf. Waarschijnlijk werd *Richting en beleid* gezien als een geslaagd commentaar op de politiek dat een vervolg verdiende. Bovendien zocht Van der Linden zelf ook duidelijk naar een nieuw platform. Als hoogleraar in de staathuishoudkunde was hij immers niet helemaal op zijn plek. In deze artikelen in *De Gids* zou hij veel aandacht hebben voor de praktische werking van de politiek. Bovendien overwoog hij zich daar ook zelf als politicus voor in te zetten. Zowel in 1884 als in 1888 probeerde hij daarom lid van de Tweede Kamer te worden. Zo'n positie als parlementariër leek bovendien een goede manier te zijn om te ontsnappen aan het Groningse leven, toen hij daar al na een paar jaar geen voldoening meer in bleek te vinden.

Met één been in de actieve politiek

Uiteraard was er geen sprake van dat Cort van der Linden de functie van parlementariër opzichtig zocht. Een lidmaatschap van de Tweede Kamer was een eervolle taak, waarvoor iemand als de geschiktste werd uitverkoren. Een patriciër als Cort van der Linden wilde gevraagd worden. Formeel hoefde hij zich ook helemaal niet kandidaat te stellen. Volgens de kieswet van 1850 kon de stemgerechtigde helemaal vrij een keuze maken voor een geschikt geachte kandidaat. In de praktijk bevalen de lokale kiesverenigingen echter wel bepaalde kandidaten aan. Dit systeem, waarbij kiesgerechtigde notabelen kleinschalige politieke verenigingen vormden, werd steeds belangrijker. De zo ontstane organisaties bestonden bij de gratie van het fungerende districtenstelsel. Het land was verdeeld in kiesdistricten die elk hun afgevaardigden

voor de Tweede Kamer kozen, aanvankelijk meestal twee per district. Sommige steden hadden één eigen afgevaardigde, de grotere steden hadden er juist weer meer. Aanvankelijk resulteerde dit verkiezingssysteem in de standspolitiek waarmee Cort van der Linden zich sterk verbonden voelde. Lokale netwerken selecteerden een eminente persoonlijkheid, vaak een lokale man van aanzien, maar soms ook iemand uit een heel ander gebied. De uitverkorene diende bovenal te beschikken over onafhankelijke bestuurskwaliteiten als gemeenschapsgevoel. Politieke standpunten kwamen op de tweede plaats.¹

Op zo'n eervolle manier hoopte ook Cort van der Linden als kandidaat te worden uitverkoren. In 1884 leek daar in het kiesdistrict Groningen kans op te bestaan, maar de manier waarop zijn kandidatuur tot stand kwam, liet meteen al zien dat de selectie van kandidaat-leden voor de Tweede Kamer niet altijd voldeed aan de beschaafde uitverkiezing van een hoogstaande persoonlijkheid. Cort van der Linden kwam bij de kiesvereniging Burgerplicht in beeld omdat het zittende Groningse Kamerlid S. van Houten steeds grotere weerstand opriep. De twee concurrerende liberale kiesverenigingen gingen opnieuw in zee met Van Houten, al vijftien jaar lang de Groningse vertegenwoordiger, maar Burgerplicht twijfelde. Het tekent de groeiende verdeeldheid in het liberale kamp. Groningen was en bleef een vooruitstrevend liberaal bolwerk, maar in de eigen gelederen ontstonden haarscheurtjes. Dat beloofde weinig goeds voor een verheven verkiezingsstrijd. Van der Linden zou het al snel merken.

In Van Houten vond Van der Linden een tegenstander die geheel steunde op een klassiek liberalisme en dus ver afstond van Van der Lindens gedachtegoed. Van Houtens liberalisme was voor alles een zuiver rationeel liberalisme van zelfstandige individuen. Die zelfstandigheid ging bij hem zeer ver, waardoor hij altijd een intellectuele eenling is gebleven.² Aanvankelijk werd Van Houten met dit rationalisme de progressieve tegenstander van de oude Thorbecke. De grote leider zou de Kroon nog te veel macht laten tegenover het parlement, de staat moest actief de confessionele kracht breken en alleen via overheidsingrijpen zou een samenleving kunnen ontstaan waarin de arbeider dankzij een zelfstandige positie het productiefste was.³ Vandaar het beroemde kindernetje dat de positie van onmondigen versterkte en vandaar ook Van Houtens jarenlange strijd voor versterking van de positie van de vrouw. De krachtige man moest zijn eigen boontjes doppen en zou ook worden beloond naar de mate waarin hij dat deed. Toen eind jaren tachtig ook werd gepleit voor staatsondersteuning van volwassen mannen ging de individualistische Van Houten niet mee. Zijn vooruitstrevende imago verbleekte zodoende.⁴

Voor diverse leden van kiesvereniging Burgerplicht was dat een eerste reden zijn kandidatuur in twijfel te trekken. Erger was dat deze gebrekkige hervormingszin voortkwam uit zijn eigenzinnigheid, die de eenheid van de liberale partij schaadde. Zo'n polariserende geest moest worden vervangen door een constructieve geest met aandacht voor het algemeen belang. Bovendien zou Van Houtens extreme individualisme de positie van de openbare school in gevaar brengen. Ondanks zijn levenslange kruistocht tegen confessionalisme zou hij als rechtlijnig individualist in een nieuw onderwijsartikel in de grondwet de invloed van de overheid op het onderwijs wel eens kunnen beperken. Hij zou er volgens de verkiezingsretoriek de confessionelen mee ondersteunen.⁵

Het ligt voor de hand dat een aantal leden van Burgerplicht Van der Linden bij het bestuur voordroeg als alternatief voor de man die als de zittende scheurmaker werd gezien. Van der Linden leek niet alleen interesse te hebben in de Haagse politiek, maar stond ook voor het gewenste sociale beleid. Kandidaat en kiesvereniging leken dus tevreden, en Van der Linden accepteerde. Daarna begon echter het 'spel' met alle lage trucjes en persoonlijke aanvallen. Een deel van de burgerij was minder tevreden met de koers van de jongeren in de partij. De behoudende oude garde waardeerde Van Houtens beleid en zag in zijn eigenzinnigheid geen risico voor handhaving van de liberale eenheid. Geen middel werd vanaf nu geschuwd. De kritiek op Van der Linden werd verbonden met persoonlijke aanvallen. Volgens de progressieve liberalen zou de kruistocht tegen hem zelfs zijn gesteund door winkeliers bij wie hij toevallig niet kocht. Daarmee waren Van der Lindens kansen op de overwinning tegenover Van Houten twijfelachtig, maar erger nog: op die manier was van een eervolle uitverkiezing als eminente afgevaardigde geen sprake.

Van der Linden gooide daarom de handdoek bij voorbaat in de ring. Naar eigen zeggen zag hij af van de kandidatuur omdat zijn vertrek naar Den Haag schade zou berokkenen aan de universiteit. Bovendien wilde hij zijn rustige hoogleraarsbetrekking niet ruilen voor de politiek 'waar men niet op rozen wandelt'. De ware reden noemde hij niet. Hij wilde eervol kandidaat zijn of geen kandidaat. Dat begreep zijn collega-hoogleraar jhr. B.H.C.K. van der Wijck ook. Toen Burgerplicht de definitieve keuze moest maken, wist hij Van der Linden over te halen toch door te zetten. IJlings had Van der Wijck de Groningse kandidatuur aangeboden aan De Beaufort, maar aangezien die weigerde zou het zelfs 'bijna eene daad zijn van staatkundige immoraliteit' om nu de liberale kiezers die Van Houten niet wilden een alternatief te onthouden. Zo'n beroep op Van der Lindens moreel gevoel was natuurlijk

voldoende. Zijn terugtrekken leek nu niet meer dan wat tegensputteren voor de vorm. Met 53 tegen 7 stemmen kreeg Van der Linden de voorkeur boven Van Houten.⁶

Toch zou dit terugtrekken hem in de verkiezingsstrijd nog opbreken. De weerstand tegen Van der Linden was bij een deel van de burgerij nog niet verdwenen. De twee plaatselijke kranten stonden daarom bol van de verkiezingsretoriek. Toen de pers met aanvallen op Van der Lindens ‘wankelmoe-digheid’ kwam, voelde Van der Wijck zich verplicht hem te verdedigen. Van der Wijck stelde dat hij ‘door een toevallige samenloop van omstandigheden’ voor de kandidatuur verantwoordelijk was. Als De Beaufort had ingestemd, was er niets aan de hand geweest. Helaas had De Beaufort een kwartier voor de vergadering van Burgerplicht een kandidatuur geweigerd. Het was dus een eervolle opoffering van Van der Linden dat hij nu toch de strijd aanbod. Hij verschafte zo een alternatief voor ‘een obstructionist gelijk de heer Van Houten’ die met zijn eigengereide standpunten de eenheid onder de liberalen in gevaar bracht. Bovendien had Van Houten op gevoelige punten als het onderwijs weinig te bieden, omdat zijn ‘volledige vrijverklaring’ van het onderwijs de confessionelen in de hand zou werken.⁷ Hij zou het bestaande onderwijsartikel in de grondwet daarom niet voldoende verdedigen.

Van der Linden zelf beweerde op de vergadering waarin hij werd gekozen echter ook dat hij een grondwetsherziening niet wilde laten afketsen op behoud van het onderwijsartikel. Hij wilde de overheid haar onderwijstaak zeker laten houden, maar dat betekende geen bestrijding van confessionele scholen. Bovendien zaaide ook zijn oratie met haar ode aan de vrijheid, zelfs op onderwijsgebied, twijfel aan zijn liefde voor de openbare school.⁸ Tegenstanders wisten wel raad met die woorden. Was hier geen sprake van onzuivere argumenten van Van der Lindens voorstanders? Het feit dat hij zijn standpunten een beetje bedekte, deed toch niets aan af aan zijn distantiëring van het openbare onderwijs? Dit toonde hoogstens eens temeer dat hij slechts een draaikont was.

Zo duurden de discussies voort tot Van der Linden zich persoonlijk gedwongen zag nog eens duidelijkheid te geven, ook al nam hij ongaarne in zulke roerige dagen zelf de pen ter hand. Het onderwijsartikel kon gewijzigd worden, maar alleen als bij gewone wet ‘het openbaar, voor ieder toegankelijk staatsonderwijs’ gewaarborgd werd.⁹ Volgens de *Provinciale Groninger Courant* bleek zo nogmaals hoeveel ‘onrecht’ Van der Linden was aangedaan met de kritiek op zijn onderwijsstandpunten. Bovendien zou zo genegeerd zijn dat hij in tegenstelling tot Van Houten eenheid in de liberale gelederen zou brengen.¹⁰ Ondertussen bleek uit ingezonden stukken in de concurre-

rende *Nieuwe Groninger Courant* echter dat alle kritiek op Van Houtens polemiserende karakter en gebrekkige hervormingszin niet overal aansloeg.¹¹ Het was een teken aan de wand, want al in de eerste ronde van de verkiezingen won Van Houten met 527 van de 1009 stemmen. Van der Linden moest het doen met 371 stemmen.¹²

Zo bleef Van Houten onomstreden het Groningse Kamerlid, ondanks zijn afnemende hervormingsgezindheid. Pas in 1894 moest hij zijn zetel verlaten voor de vooruitstrevender Drucker, Van der Lindens collega-hoogleraar strafrecht in Groningen, die in die tijd al naar Leiden was vertrokken. Toch leken de kansen voor Van der Linden om Kamerlid te worden nog niet verkeken. Na de grondwetsherziening van 1887 volgden in 1888 namelijk vrijwel meteen nieuwe Kamerverkiezingen volgens een voorlopig kiesreglement dat de volksvertegenwoordiging in overeenstemming moest brengen met de gewijzigde grondwettelijke kiesrechtbepalingen. De zo gekozen Kamer moest vervolgens een definitieve kieswet behandelen.

Voor Groningen en Cort van der Linden had dit kiesreglement bijzondere gevolgen. De belangrijkste veranderingen in het kiesrecht waren een forse verlaging van de census en een nieuwe districtsindeling. De oude dubbele districten verdwenen. De meeste districten kozen nu één afgevaardigde. Alleen de grote steden behielden hun meervoudige kiesdistricten tot zelfs negen Kamerleden in het geval van Amsterdam. Groningen gold nu ook als stad van grotere omvang en vaardigde daarom voor het eerst twee Kamerleden af. De stad kreeg er in tegenstelling tot de meeste districten dus een kandidaat bij. In combinatie met de lagere census die voor progressieve kandidaten gunstig was, leek een vooruitstrevende kandidaat dus kansrijk om naast Van Houten gekozen te worden.

In de liberale kiesverenigingen Burgerplicht en Eendracht werd Van Houten weer gemakkelijk gekozen als de eerste kandidaat. De spanning concentreerde zich op de nieuwe Tweede Kamerzetel. Cort van der Linden kreeg daarbij tot zijn teleurstelling concurrentie van niemand minder dan Veegens, de griffier van de Tweede Kamer die hem al vaker dwars had gezeten. Al bij de voorlopige eerste selectie van kandidaten leidde het in de kiesverenigingen tot geprikkelde taferelen. Een van de leden deed via slinkse stemprocedures al het mogelijke om Van der Linden buiten de deur te houden. ‘Er was veel sprake van “waardigheid” en dan wordt het ernst’, aldus de verslaggever van de *Nieuwe Groninger Courant*.¹³ Beide mannen kwamen uiteindelijk toch als voorlopige kandidaat naar voren. Dat was ook de uitkomst van vergelijkbare debatten in de concurrerende vereniging Eendracht.¹⁴

Om de definitieve kandidatuur te verwerven, sprak Van der Linden nu op uitnodiging van Burgerplicht op een verkiezingsbijeenkomst met de leden van de vereniging. Hij legde weer de nadruk op vooruitstrevende standpunten als belasting naar draagkracht, toezicht op arbeidsomstandigheden en onderwijs voor de lagere standen. Bij dat onderwijs wenste hij kerk en staat gescheiden te houden. Hij suggereerde dus dat de liberalen hun neutrale school zouden verdedigen. De vraag welke rol de bijzondere school daarnaast vervulde, liet Van der Linden zo vlak voor de verkiezingen wijselijk buiten beschouwing. 'Vooral in dezen tijd moet men pal staan voor zijn beginselen', want er was alles aan gelegen een confessionele reactie te voorkomen. Toezeggingen aan confessionelen werkten dan averechts. Bij het heikele kiesrechtthema maakte de onduidelijke grondwetstekst het Van der Linden gemakkelijk. Hij wilde kiesrecht voor allen die dat volgens de grondwet konden krijgen, maar weigerde een nieuw grondwetsartikel. De precieze invulling bleef onduidelijk. Het zou wel tot een flinke uitbreiding leiden met het 'gros der werklieden'. De census wees Van der Linden bovendien af. De reactie van Veegens was zeer opvallend. Hij weigerde op deze verkiezingsbijeenkomst te verschijnen. Allereerst had hij geen tijd om naar Groningen te reizen en bovendien zou hij als griffier geen politieke standpunten kunnen uitdragen.¹⁵ Hij plaatste alleen een stuk in de krant waarin hij zich opstelde als de bekende progressief van het comité voor algemeen kiesrecht.¹⁶

Daarmee waren de standpunten duidelijk en kon de strijd tussen de twee levenslange bekenden om de ene kandidatuur echt losbarsten. De kandidaatstelling verzandde vervolgens in een staaltje opportunistische ruziepolitiek zoals een districtenstelsel in verkiezingstijd dat vaker vertoonde. Enerzijds kwam er kritiek op de professorengemeenschap. Die zou medeprofessor Van der Linden kandidaat willen stellen. Toch waren er onder de academici ook wel wat afvalligen, die als gelegenheidsargument naar voren brachten dat Van der Lindens vertrek naar Den Haag schadelijk zou zijn voor de universiteit. Van der Lindens tegenstanders zagen er ook geen been in hem op zijn theoretische werk aan te vallen. Zijn duisterheid kwam weer ter tafel. Die zou niet alleen liggen aan zijn stijl, maar ook aan zijn gedachten. Daardoor zou hij zelfs meewaaien met de politieke modewind. Dat was vier jaar eerder toch ook al gebleken?¹⁷

Veegens had het evenmin gemakkelijk. Was Van der Linden de kandidaat der professoren, Veegens hette een zetbaas van Goeman Borgesius, het vooraanstaande liberale Kamerlid. Veegens stond openlijk voor eenzelfde pragmatische politieke stijl als zijn patroon, en wel precies de stijl die Van der Linden met zijn nadruk op beginselvast debat verafschuwde. Dat was

echter ook de stijl die in de slangenkuil van de politiek in verkiezingstijd wel tot persoonlijk succes kon leiden. Als een duveltje uit een doosje had Veegens zich door Borgesius in het verre Groningen laten parachuteren, zonder dat hij ook maar enige kennis had van het district, aldus zijn tegenstanders. Zelfs de zittende Van Houten had verder weinig met de kandidaatstelling van doen gehad, al had hij in elk geval niet geprotesteerd. Er waren nogal wat leden van Burgerplicht die hier met lede ogen naar keken en toch liever iemand kozen met kennis van de lokale belangen. De voorzitter van Burgerplicht, Drucker, liet zijn ongenoegen het duidelijkst blijken. Hij was ervan overtuigd 'dat de candidatuur Veegens niet in 't brein van één Groninger is opgekomen; als men den draad volgt kom men tot het besluit dat deze candidatuur is ontstaan enkel in het hoofd van den heer Borgesius'. Het leek de echte Groningers dus maar beter dat Veegens, die als griffier de juiste man op de juiste plaats werd genoemd, maar stilletjes op die plaats bleef. Dat scheen dan ook de uitkomst van de strijd te zullen worden. Van der Linden verwierf met 55 stemmen tegenover 20 voor Veegens de candidatuur.¹⁸

De strijd was daarmee nog niet gestreden. Dezelfde dag werd in de kiesvereniging Eendracht een vergelijkbaar spel opgevoerd met opnieuw aanvallen op de onduidelijke standpunten van Van der Linden. Een enkel lid probeerde nog wel hemel en aarde te bewegen om deze aanvallen onschadelijk te maken, maar te midden van de zeer progressieve mannen van deze kiesvereniging kwam Veegens toch als winnaar uit de bus.¹⁹ Daarmee zou de verkiezingsstrijd zelf een harde dobber worden voor Van der Linden. Hij zou nu *en plein public* de strijd moeten aanbinden met de vermaledijde Veegens, met een grote kans dat de progressieve stemmen tussen hen verdeeld werden en een confessioneel er met de buit vandoor zou gaan.

Bovendien was het voor Van der Linden zijn eer te na om via zo'n vechtkandidaatstelling binnen Burgerplicht in de Kamer te moeten komen. En dat nog wel na een strijd met de opportunistische Veegens. Eens temeer bleek hoe de politieke praktijk in elkaar zat. Allereerst was deze gang van zaken het bewijs van de negatieve gevolgen die de opkomst van partijpolitiek had. Opeens waren het de grote mannen van de Liberale Unie in Den Haag die bepaalden dat Veegens in Groningen kandidaat zou zijn. Die gang van zaken ging in tegen alle mores van goede politiek. De kandidaatstelling zou moeten zijn voorbehouden aan de kiesverenigingen zelf. Daarnaast zou het ware kandidaat-Kamerlid gevraagd worden dankzij het grote vertrouwen dat zijn kiesvereniging in hem stelde op grond van zijn beginselen en werd hij niet gekozen na een strijd om de personen zelf.²⁰ Helaas ging de politieke praktijk de tegenovergestelde richting uit. Daarmee was er was maar één

oplossing: Cort van der Linden bedankte voor het lidmaatschap van de Tweede Kamer en bleef als hoogleraar achter in Groningen, ver weg van de Haagse politiek. Burgerplicht besloot toen toch maar Veegens te kandideren, ondanks lovende woorden van onder anderen Oppenheim aan het adres van Van der Linden. Deze zou de eenheid der liberalen boven het eigenbelang plaatsen.²¹ Veegens zou vervolgens de zetel in de wacht slepen.

Dankzij deze twee kortstondige politieke avonturen was Van der Linden in elk geval een belangrijke ervaring rijker. De gevoerde politieke strijd had hem voorgoed de animo ontnomen om in de Tweede Kamer zitting te nemen. Ook de partijpolitiek had definitief afgedaan; hij werd nooit lid van een liberale partij. Zoals hij later zelf toegaf: 'Daarin heb ik het geloof verloren in Groningen.'²² Met dat standpunt leek ook Den Haag verder weg dan ooit.

De strijd om het kiesrecht en Tak van Poortvliet

Na de politieke ergernissen van de verkiezingen van 1884 en 1888 werden de teleurstellingen voor Cort van der Linden zelfs nog groter. Het bleef niet bij de overschaduwning van beginselen door opportunisme en partijpolitiek. Hoewel in het nieuwe kabinet aanvankelijk eindelijk enige sociale maatregelen tot stand kwamen, zij het dan zonder beginselvast beleid, leek de sociale kwestie toch niet het primaire politieke thema te blijven. Ten tijde van het kabinet-Van Tienhoven/Tak van Poortvliet (1891-1894) was de kiesrecht-kwestie zelfs het allesoverheersende discussiepunt dat de fundamentele scheidslijn voor de partijverhoudingen dreigde te worden. De tegenstellingen op het gebied van de sociale kwestie leken daaraan ondergeschikt. Zelfs de schoolstrijd verdween even in de luwte na de grondwetsherziening van 1887 en de nieuwe schoolwet die het confessionele kabinet-Mackay vervolgens realiseerde.

Cort van der Linden zag met grote bezorgdheid hoe de kiesrecht-kwestie diepe voren trok in het politieke veld. Hij wenste zich te binden aan de progressieve sociale politiek, maar in de kiesrecht-kwestie stond hij gereserveerd tegenover de plannen van de meest linkse liberalen. Bovendien had dat thema volgens hem niets van doen met beginselvragen. In *Richting en beleid* noemde Van der Linden de staatsinrichting een politiek thema van voorbije jaren. Rond 1848 was staatsinrichting urgent omdat dit noodzakelijke politieke middel eerst tot stand moest komen voor de aandacht zich op de sociale politiek kon richten. 'De inspanning, welke de vervaardiging kost van het werktuig, belet nauwgezette overweging van hetgeen door het werk-

tuig zal moeten worden volbracht', zo meende Van der Linden.²³ In de jaren tachtig was het werktuig echter voorhanden en kon de sociale kwestie niet meer worden genegeerd.

Deze opvattingen impliceerden ook een rechtvaardiging van de oude politieke instellingen. Tegenover de staatssoevereiniteit van Buys noemde Van der Linden de volkssoevereiniteit weliswaar zijn onaantastbaar uitgangspunt, maar zijn voorkeur voor een 'volksregering' betekende bij hem geen regering door het volk zelf, al dan niet ingericht volgens de regels van een parlementair stelsel met algemeen kiesrecht. Een volksregering was een regering gevormd op basis van het gemeenschappelijk volksbewustzijn in de natie, dat zich van generatie op generatie ontwikkelde. 'Iedere regering welke wortelt in dit volksbewustzijn, is inderdaad eene volksregering en het volk blijft soeverein ook als het niet door de menigte wordt bestuurd.'²⁴ Het landsbestuur diende te worden overgelaten aan mannen met de benodigde talenten en ontwikkeling. Alleen zij die in staat waren het zich door alle generaties heen ontwikkelende rechtsbewustzijn te bevatten, waren geschikt om te regeren. De volksovertuiging selecteerde deze bestuursklasse.²⁵

Niet ieder mens nam aan deze keuze deel. Die taak was volgens Van der Linden weggelegd voor elke 'zelfstandig burger tot handelen bekwaam' die zelf belangstelling had voor deze bijdrage aan het landsbestuur. Om dit 'onderscheid tusschen mensch en burger' te kunnen maken, was er volgens Van der Linden maar één richtsnoer: 'het rechtsbewustzijn der natie.' Met de opkomst van de zelfstandige arbeider ontstond echter onenigheid over de inhoud van dat rechtsbewustzijn. De arbeiders ontwikkelden zich en kregen bovendien met steeds meer overheidsregels te maken. Daarom wilden zij ook meepraten. Volgens Van der Linden kon dat. Alleen zij die geen begrip hadden van de gemeenschap waartoe zij behoorden, en dus geen besef hadden van staat of vertegenwoordiging, waren uitgesloten van het stemrecht.²⁶ De census was hoogstens een minder geslaagde manier om dat gemeenschapsbewustzijn te bepalen. Geletterdheid of het gevolgde onderwijs waren geschiktere criteria. Elke maatstaf zou echter altijd enigszins willekeurig blijven, zoals ook de leeftijdsgrens voor meerderjarigheid al willekeurig was. Toch was het duidelijk dat niet alle mensen die in de staat leefden burger konden zijn. Er was altijd 'een overschot, een residu, een afval van het organisme hetwelk niet kan medewerken tot instandhouding van het leven'.²⁷

Daarnaast namen ook minderjarigen nog niet volwaardig deel aan de maatschappij. Evenmin was het kiesrecht weggelegd voor vrouwen. 'Zij behoren ongetwijfeld tot de nationale gemeenschap als zelfstandige leden, maar krachtens haar eigen wil – enkele onbeteekende uitzonderingen daar-

gelaten – nemen zij geen deel aan het staatsbestuur. Zij behouden ook in de organisatie van den staat hare eigene natuur, hare eigen werkkring. Vrijheid en onafhankelijkheid hebben zij zich veroverd zonder politieke rechten en zij zullen, naarmate de beschaving toeneemt, haren invloed uitbreiden. Mochten zij inderdaad zoozeer ontrouw worden aan hare instincten dat zij – algemeen – stemrecht zouden eischen, het zoude haar niet kunnen worden onthouden. Vooralsnog bestaat voor een groote uitbreiding van wat thans nog zijn, onnatuurlijke neigingen, geen gevaar.²⁸

Zo was burgerschap, opgevat als het lidmaatschap van een staatsgemeenschap, dus gekoppeld aan ambities en capaciteiten. De volkssoevereiniteit van Cort van der Linden was daardoor goed in overeenstemming te brengen met de staatkundige opvattingen van de behoudende liberalen. Zowel voor de oud-liberalen als voor Cort van der Linden was algemeen stemrecht voor alle meerderjarige mannen wel een mogelijkheid, maar een mogelijkheid voor een verre toekomst. Vooralsnog waren de omstandigheden daar nog niet rijp voor. Het kon pas zover komen als de staatkundige ontwikkeling van het volk verder zou voortschrijden. Dat kon door middel van verbetering van de sociale omstandigheden.

Anders dan bij Cort van der Linden bestond binnen de Liberale Unie wel steun voor een onmiddellijke en nog veel verdere uitbreiding van het kiesrecht. Van der Linden reageerde in december 1885 met twee artikelen in het dagblad *De Amsterdammer*. Hij stelde voor kiesrecht te geven aan iedere meerderjarige die het lager onderwijs had voltooid. Slechts wie later tot de bedeling verviel, verloor dat kiesrecht weer.²⁹ Met deze uitsluiting van ongeschoolde arbeiders bleef Cort van der Linden in de praktische toepassing van zijn opvattingen dichter in de buurt van de behoudende liberalen dan veel progressieven. Hij tilde daar echter niet zwaar aan en voelde zich nog steeds verbonden met deze progressieven. Een progressief sociaal beleid stond immers voorop, niet de kiesrecht kwestie.

In 1894 leek de discussie over het kiesrecht echter de primaire politieke scheidslijn te worden, met alle gevolgen van dien voor Van der Lindens positie binnen het liberalisme en zijn opvattingen over de partijverhoudingen. De belangrijkste liberale politicus van het moment, J.P.R. Tak van Poortvliet, had zelfs alleen in het kabinet zitting willen nemen als een forse kiesrechtuitbreiding een kabinetskwestie zou zijn. Tak wilde een groot deel van de arbeidersmassa kiesrecht geven. Hij stelde dat het kiesrecht zover uitgebreid zou worden als de nieuwe grondwet van 1887 toeliet. Dat plan leverde niet meteen een concreet kiesrechtvoorstel op, want de grondwetstekst was niet erg helder. Er stond slechts dat het kiesrecht zou worden toegekend aan

‘mannelijke ingezetenen, tevens Nederlanders, die de door de kieswet te bepalen kentekenen van geschiktheid en maatschappelijke welstand bezitten’. Een zo rekbaar artikel verdiende zijn bijnaam ‘caoutchouc-artikel’ ten volle.³⁰

Tak kreeg zijn zin. Alle kandidaat-ministers ondertekenden zijn eisen, en dus kon eindelijk weer een zuiver liberaal kabinet aan de slag. Door de grote liberale verdeeldheid was dat sinds de val van het kabinet-Kappeyne van de Coppello in 1879 niet meer gebeurd. Na een jaar kwam Tak met de nieuwe kieswet. Zoals te verwachten viel van de progressieve Tak wilde hij het kiesrecht zeer ver uitbreiden, namelijk tot iedereen die niet bedeed was en schriftelijk aangaf kiezer te willen zijn.³¹ Het wekte grote onvrede in behoudende kringen. De voorstellen werden ongrondwettig geacht. Het niet bedeed zijn was geen kenmerk van geschiktheid. Zo konden volgens Van der Lindens behoudende collega-hoogleraar in de staathuishoudkunde J. baron d’Aulnis de Bourouill boerenknechten en orgeldraaiers, scharenslijpers en baliekluiers kiesrecht krijgen.³² Zelfs zwervers die de bedeling ontlieden, kwamen in aanmerking. Er moesten positief geformuleerde criteria komen. De soms wat eigengereide werkwijze en onbuigzame opstelling van de minister versterkten de onenigheid. In die omstandigheden was het twijfelachtig of de al zo lang verdeelde liberalen bij elkaar waren te houden, ook al onbrak het Tak volgens voorzichtige inschattingen niet aan steun in het land. Integendeel, op deze manier zou de kieswet wel eens de definitieve breuk in de liberale gelederen kunnen veroorzaken en zo de plaats innemen van de sociale kwestie als ijkpunt van de politieke verhoudingen.

Cort van der Linden besteedde veel aandacht aan deze toenemende tegenstellingen in de liberale politiek. Precies ten tijde van de kieswet van Tak van Poortvliet in 1894 begon hij aan zijn redacteurschap van *De Gids*. Hij had veel aandacht voor de politieke strijd rondom het kiesrecht, die volgens hem eigenlijk niet meer was dan een discussie over de toepassing van algemeen erkende uitgangspunten. In hoofdzaak was de kwestie volgens hem allang beslist.³³ Sinds de grondwetsherziening van 1887 stond voorgoed vast dat het kiesrecht niet was voorbehouden aan een elite. Iedereen die de capaciteiten en de ambities had om kiezer te worden, hoorde dat ook te zijn. Die regel impliceerde echter ook de overtuiging dat er altijd een ‘maatschappelijk afval’ was, ‘geboren onder den vloek eener bedorven hereditieit’. Het was een groep ‘maatschappelijk impotenten die ieder gemeenzaam streven bezoedelen en belemmeren’. Van deze verdorvenen was geen inzicht in de gemeenschapsbelangen te verwachten. En al bevonden zich in deze laagste klasse zeker ook ongelukkigen die daar buiten hun schuld terecht waren gekomen, dat was geen reden hun het kiesrecht te verlenen. Het was slechts een reden niet te

dralen met maatschappelijke hervormingen opdat de laagste klassen een vermogen tot zelfstandig oordelen ontwikkelden.³⁴

De kiesrecht discussie draaide slechts om de praktische uitwerking van deze regel en was zodoende geen thema voor principiële verdeeldheid. Er was immers een goede theoretische grens, namelijk de grens van de grondwet. De onduidelijkheid van die grondwet stond eensgezindheid over de betekenis zelf niet in de weg: 'om kiezer te kunnen zijn moet men actief deelgenoot wezen in onze volksgemeenschap.'³⁵ Het ging er dus slechts om deze grens in de praktijk te trekken. De census of criteria op basis van de woning bleken daarvoor niet geschikt. Ze hadden de tegenstellingen slechts verdiept, ondanks de eerlijke wens van alle zijden om het kiesrecht zover uit te breiden als de grondwet toeliet. Het probleem met deze kiesrechteisen was duidelijk: of de kieswet hield te veel geschikten buiten de deur van het staatsgebouw, of te veel ongeschikten werden toegelaten.³⁶

Volgens Van der Linden was er een alternatief mogelijk. Gedetailleerd werkte hij eigen kiesrecht criteria uit: allereerst verschaftte regelmatige arbeid het kiesrecht, waarbij rekening moest worden gehouden met het feit dat sommige werklieden per seizoen werkten. Ook de eigenaar van een stabiel bedrijf kon kiesrecht krijgen. Die stabiliteit kon worden vastgesteld door te kijken of de eigenaar continu dezelfde woning had, want die woning was 'bewijs van zekere soliditeit en levensvatbaarheid der zaak'. Dan bleven er nog wat restcategorieën over van mannen met onregelmatige arbeid. Als die via bewijsstukken van hun baas of gemeente aantoonde dat ook zij aan de criteria voor arbeiders of zelfstandigen voldeden, kregen zij kiesrecht. Dat zou wel moeite kosten, maar kiesrecht was een groot goed en zo bleven alleen zij over die echt de ambitie hadden aan het staatsbestuur mee te werken. Tot slot verdiende het overweging de bezadigde oudere die bijvoorbeeld al tien jaar kiesrecht had, alleen al op grond van die leeftijd toe te laten. Dat was een goed tegenwicht tegen 'heethoofdige jongeren'.³⁷

Van der Linden meende dat deze criteria een verscheurende partijstrijd konden voorkomen. Het kwam erop aan dat alleen zij die geschikt waren en ook wilden kiezen daartoe in staat werden gesteld. Dat zou met deze regel gebeuren. Niemand kreeg het kiesrecht in de schoot geworpen, want dat maakte de burger vatbaar voor oppervlakkige verkiezingsretoriek en huichelarij of vleierij. Als het verwerven van kiesrecht enige moeite zou kosten, zou de gewenste selectie op basis van duurzame en waarachtige gemeenschapszin ontstaan. Tegelijkertijd zou het kiesrecht zo wel voor brede groepen bereikbaar zijn. Volgens Van der Linden konden zijn criteria dus progressieve

waardering vinden. Met zijn voorstel zou de kiesrechtstrijd derhalve opgelost kunnen worden.³⁸

De werkelijkheid was anders. De tegenstellingen in de kiesrecht kwestie balden zich juist samen. Volgens de progressieven vereiste de moderne staat, die almaar dieper ingreep in het leven van de inwoners, ook een volksvertegenwoordiging die steunde op de stem van al die inwoners. Hoewel de behoudende groepen die toenemende betekenis van de politiek voor de lagere klassen niet konden negeren, traptten zij toch zo goed als dat ging op de rem om kiesrechtuitbreiding zo lang mogelijk voor zich uit te kunnen schuiven. Typerend is de bijdrage van de eerbiedwaardige Buys in *De Gids* over het kiesrechtontwerp van Tak. Met vrees bezag Buys de uitbreiding van het kiesrecht tot mensen 'van wie noch de regering, noch iemand onzer iets weet'. De vrijheid was echter een hoog goed. Hij wist daarom niet goed hoe de invloed van de massa's geweerd moest worden en wilde zich in het belang van de eenheid ook niet tegen het ontwerp uitspreken. Anderzijds verwachtte hij van het ontwerp slechts teleurstelling. Algemeen kiesrecht zou er in een verre toekomst wel komen, maar voor het heden wees hij met een waarschuwend vinger naar de Bataafse tijd, waarin de volkssoevereiniteit volgens hem de oorzaak van maatschappelijke chaos was geweest. Een census en opleidingsvereisten zouden de angst voor herhaling daarvan wegnemen.³⁹ De onmacht en ambivalentie stralen van deze woorden af. Wie in deze tweestrijd de 'veilige' weg koos, scheen zich nauwelijks meer te kunnen verzoenen met de progressieve liberalen. Nu onomwonden een stem voor of tegen Tak gevraagd werd, leek een scheuring in liberale gelederen daarom onvermijdelijk.

Te midden van deze tegenstellingen tussen de liberale stromingen, gaf Cort van der Linden zijn beschouwingen ten beste over de lotgevallen van Taks kieswet. De behandeling van het wetsontwerp in de Tweede Kamer beschreef hij achteraf als 'een toneel van verbijstering'.⁴⁰ Tijdens de plenaire behandeling trok Borgesius de progressieve verdedigingslijnes op om het ontwerp ongeschonden tot wet te verheffen, terwijl De Beaufort en Van Houten de hoofdlijnen uitzetten van het behoudende verzet. De regering werd nauwelijks nog ruimte gelaten te laveren tussen behoudend en progressief.⁴¹ Concessies om met name zwervers van het kiesrecht uit te sluiten mochten niet baten. Van Houten nam geen genoegen met de toezegging dat iemand drie maanden op hetzelfde adres gehuisvest diende te zijn en niet veroordeeld mocht zijn wegens bedelarij of landloperij. Om als concessie een strengere kwaliteitseis voor woningen te bepalen, daalde het debat over de voorwaarden voor kiesrecht vervolgens af tot aantallen kamers in de

woning of de beschikbaarheid van haardsteden! Het sluitstuk van de reeks was een wat naïef amendement van het Kamerlid W. de Meijier. Hij dacht verzoening te bewerkstelligen met het voorstel gezinshoofden kiesrecht te geven als ze een jaar lang een woning hadden met minstens twee afgesloten vertrekken of één vertrek en een keuken; voor inwonenden gold de eis van een afgesloten vertrek met een haardstede. Een afgematte Kamer kon niet eens meer becijferen wat de gevolgen waren voor de aantallen kiezers. Volgens Van der Linden was het een ‘spel’ met als inzet de hoogste rechten van de staatsburger.⁴² De weifelende houding van Tak van Poortvliet voerde de verwarring ten top. Hij had het amendement-De Meijier nooit duidelijk onaannemelijk verklaard. Toch gooide hij tot ieders ontgoocheling wel de handdoek in de ring toen de Kamer De Meijier bleek te steunen. Hij trok het ontwerp in en het kabinet vroeg zoals bij de formatie afgesproken om Kamerontbinding. De regentes stemde daar uiteindelijk mee in, met een hooglopende verkiezingsstrijd rondom de persoon van Tak van Poortvliet als gevolg.

Dit was meer dan de stranding van een wetsontwerp. Hier was sprake van een gedenkwaardige politieke averij met gevolgen voor de hele liberale stroming, zo besefte ook Van der Linden. De liberalen vielen nu definitief uit elkaar. Al voor de verwerping van Taks wet slaagde de liberale Kamerfractie er niet meer in alle leden aan één tafel te houden. Bij de eerste discussie over het ontwerp in eigen gelederen kwam het tot een definitieve breuk, zodat er vanaf nu ook in de Kamer een vooruitstrevende en een behoudende liberale fractie bestonden, die gescheiden vergaderden.⁴³ In het hart van de verkiezingspolitiek, binnen de kiesverenigingen, ontbrandde de strijd ook als nooit tevoren. Progressieve verenigingen wensten alleen nog voorstanders van Tak te kandideren. De Amsterdamse vereniging Burgerplicht wilde dat potentiële kandidaten daaromtrent eerst uitsluitel gaven. Volgens de bedachtzame Kamervoorzitter J.G. Gleichman eiste de vereniging een ‘mandaat’ voordat iemand kandidaat kon worden, wat in strijd was met de grondwettelijke onafhankelijkheid van de parlementariër. Het leidde tot een geprikkelde brief aan de voorzitter, afgedrukt en veelbesproken in de pers.⁴⁴ Ook andere kiesverenigingen deden meer of minder rigide pogingen om vooraf de mening over de kieswet van potentiële kandidaten te polsen.⁴⁵ Cort van der Linden bezag het allemaal met stijgende ongerustheid en schreef Gleichman hoe ingenomen hij was met de ‘voortreffelijke brief aan Burgerplicht’. Vervolgens liet hij zijn ergernis de vrije loop tegenover de conservatieve liberaal Gleichman, de echtgenoot van zijn zuster Adriana. Alle ‘coups de théâtre’ zouden het constitutionele stelsel in het hart treffen. ‘Ontbinding van een Kamer

zonder conflict over beginselen, de Kamer aan de verachting prijs gegeven, het persoonlijk gouvernement geëerd, een mandaat opgelegd en aanvaard tegen letter en geest der Grondwet! Waar gaan wij toch heen?'⁴⁶

Hieruit blijkt wel dat Cort van der Linden meer dwarszat dan de inhoudelijke strijd om het kiesrecht. De spelregels van de politiek zelf werden hier overtreden. Voor alles had er een conflict over beginselen moeten zijn, anders was de ontbinding ongeoorloofd. De kiesrecht kwestie ging daarentegen over een specifiek onderwerp, door Van der Linden beschouwd als een kwestie van opportuniteit, van eerder of later. Bovendien had Tak door de Kamerontbinding de strijd voortgezet nadat hij het amendement van De Meijer had afgewezen. Hij vroeg zo zelfs een kiezersuitspraak over dat ene onderwerp. De strijd was daardoor niet eens de strijd over de grondwettelijkheid van Taks plannen, die al nooit aan de kiezer had mogen worden overgelaten. De strijd werd de strijd voor of tegen Tak. Dat was nu de leuze in het land. De politiek ging opeens geheel over een persoon, over de wenselijkheid van een regering-Tak. Het persoonlijk bestuursbelang kwam dus voorop te staan. Dat was verwerpelijk. Taks handelwijze bij het amendement-De Meijer was al niet fraai, maar daarmee had hij tenminste een eind gemaakt aan een hopeloos verwarde toestand. Alleen lag er daarna voor hem maar één weg open: hij had de kieswetplannen moeten opgeven. Hij had dan ongetwijfeld geen grote rol gespeeld, maar had zijn partij voor de ondergang behoed en 'den dank verdiend van ieder weldenkende'. Hij deed het niet en werd zo de politieke strijder die het volk wist te interesseren in een specifiek thema in plaats van een beginselvaste leider.⁴⁷

Het is opvallend dat Tak van Poortvliet die rol op zich nam, terwijl hij helemaal niet de persoonlijkheid had voor een rol als volksleider. Hij werd vaak getypeerd als stug, eigenzinnig, vastberaden en uiterlijk zeer kalm. Gemakkelijk in de persoonlijke omgang was hij in zijn hoedanigheid van politicus niet. Volgens zijn goede vriend Quack was hij van nature enigszins wantrouwend, omdat hij er niet altijd zeker van was met eerlijke bedoelingen te worden gesteund. Zijn onverzettelijkheid leidde daarnaast tot een gebrek aan plooibaarheid en tact.⁴⁸ Hij was ook geen man die precies aanvoelde wat er leefde in de Kamer of in een massa. Daardoor had hij evenmin de kwaliteiten om op te treden als een publieke leider rond wie zich een hele verkiezingscampagne kon vormen. Wat Van der Linden hem kwalijk nam, was dan ook niet zozeer zijn optreden als volksleider op de wijze van bijvoorbeeld de antirevolutionaire leider A. Kuyper en de socialist P.J. Troelstra. Zij ontwikkelden een charismatisch leiderschap waarmee ze de massa achter zich wisten te krijgen. Als profeten wezen ze de weg naar de

toekomst of als een veldheer organiseerden ze hun partij en leidden ze hun troepen.⁴⁹ Bij Tak was geen sprake van zo'n actief leiderschap. Toch waren de verkiezingen van 1894 wel geheel rond zijn persoon geconcentreerd.⁵⁰ Hoezeer sommigen dat ook betreurden, de leuze voor of tegen Tak had precies dezelfde uitwerking als in 1905 de leuze voor of tegen Kuyper. Alleen was Tak eerder het lijdend voorwerp van die verkiezingen dan het leidend voorwerp.

Niet zozeer de persoonlijke opstelling van de leider bepaalde het verschil met vroegere jaren, maar de strijd over een specifiek onderwerp die rondom Tak was opgeworpen. Cort van der Linden nam het Tak daarom vooral kwalijk dat hij de omstandigheden voor deze strijd over een enkel onderwerp had geschapen. Zijn leiderschap had niet gefaald omdat hij zich als een verkiezingsleider opstelde, maar omdat hij zich aan het hoofd stelde van de uiterst linkse vleugel van de liberalen en vanuit die positie met een verrassende stormloop zijn kieswet wilde doordrukken. Van der Linden eiste van een leider heel andere kwaliteiten. Het moderne politieke landschap kende vele fracties, 'bijeengehouden door een band van meer algemeene grondbeginselen of gelijkheid van algemeene levensbeschouwing'. De leider had tot taak deze fracties binnen een stroming zoals de liberale te laten samenwerken in het belang van de gemeenschap. Hij moest niet verdelen, hij moest verzoenen. Dat gebeurde niet door aan de spits van een partij een bepaald wetsontwerp door te drukken. 'De plaats van den veldheer is, in onze moderne oorlogen, niet vooraan bij de voorhoede.'⁵¹

Cort van der Linden zag in deze leider met zijn verzoenende kwaliteiten geen pragmatische politicus die belangen tegen elkaar afwoog. Een leider kon juist leider zijn omdat hij zich niet zoals Tak richtte op een specifiek thema om een bepaald doel te bereiken. Een leider steunde juist op brede algemene grondbeginselen van zijn fractie en probeerde op basis daarvan de eenheid te bewaren. Cort van der Linden bleef er steeds op hameren dat het beginsel de basis was van de politiek. Alle grote politieke leiders hadden gestreden in naam van zo'n beginsel, ook de grote Thorbecke. Slechts omdat Thorbecke zo lang een vooraanstaande rol speelde en zulke ingrijpende resultaten behaalde, werd hij een politieke persoonlijkheid. Thorbecke was altijd de vertegenwoordiger van iets groters. 'Die voor Thorbecke was, was voor een groot beginsel, belichaamd in onze constitutie. Maar waarvoor is hij die thans zich verklaarde voor Tak? Welke betekenis kan deze instemming hebben met onzekere plannen ten aanzien van een enkel punt van politiek beleid?' De steun voor Tak had geen fundament, het was gelegenheidssteun. Toch had Tak de strijd aangevat alsof hij een partij aanvoerde en daarmee

had hij op basis van een specifiek punt van staatsbeleid die partij verdeeld. ‘Thorbecke had de liberale partij gevormd en bezielde; Tak heeft haar gebroken’, zo meende Cort van der Linden.⁵²

Een teleurgestelde hoogleraar

Van der Lindens kritische beoordeling van de politiek van Tak van Poortvliet toont dat hij de diepste oorzaak van alle problemen waarin de liberale partij was terechtgekomen bleef zoeken in de gebrekkige belangstelling voor een groot beginsel. In het snelle moderne leven waren directe successen nodig. Grote gedachten werden verworpen, inhoudsloze formules domineerden. Zelfs ministers moesten zich wel richten op die ‘formules, wiskunstige vraagstukken, wier oplossing ook het ministerie oplost, dat ze heeft uitgevonden’.⁵³ Politiek werd zo een opportunistisch spel, in plaats van het onderbouwde staatkundige debat van Thorbeckes tijd. Moest ‘de’ politiek daarom terugkeren naar de oude tijden om die formules af te zweren? Cort van der Linden was niet eenzijdig behoudzuchtig, maar de formules moesten weer plaatsmaken voor beginselen. Politiek moest weer een ernstig debat worden door een geselecteerde groep mannen met de juiste aanleg en ontwikkeling. Dat betekende echter niet dat de politiek de geschiedenis van de laatste decennia kon negeren. Daarvoor had de samenleving te veel veranderingen ondergaan, die hun invloed hadden op de politieke thema’s én de politieke handelwijze.

Allesoverheersend was de ontwikkeling van de gemeenschap, elke keer weer het kernthema in de opvattingen van Cort van der Linden. Daarin lag de kiem voor een nieuwe beginselstrijd, die het hele politieke landschap moest omgooien. De gemeenschap zou zich steeds verder ontwikkelen. Meer en meer zou die gemeenschap zich openbaren in de talloze kringen in de samenleving en meer en meer werden de burgers daardoor afhankelijk van elkaar. Steeds meer ook herkenden zij de gemeenschapsbelangen en de waarde van de ordenende taak van de staat als één van de kringen. Als uiteindelijk iedereen dat gemeenschapsbesef had, zou iedereen ook aan het staatsbestuur kunnen meewerken.⁵⁴ Dat zou onvermijdelijk tot democratie leiden. Men kon er bang voor zijn en vrezen dat de massa niet de wijsheid, bezadigdheid en zelfopoffering bezat om de gemeenschap te dienen, van belang was die angst niet. ‘De democratie komt. Ten goede of ten kwade. Een stroom keert naar zijn oorsprong niet terug.’⁵⁵ Democratie op zich was echter nog steeds een vage frase. De term alleen waarborgde de liberale waarden van recht,

gelijkheid en vrijheid niet. Het volk zou nog steeds vatbaar blijven voor de lokroep van een enkeling, het geld zou van invloed blijven.

De democratie moest daarom het middel zijn in een toekomst waarin zou worden gestreden voor een hoog gemeenschapsbeginsel en de praktische uitwerking ervan in een sociale politiek.⁵⁶ Daarom diende die gemeenschaps-gedachte volgens Van der Linden ook het ijkpunt te zijn voor de indeling van het politieke landschap. Democratie zonder meer ofwel de zuivere kiesrecht kwestie vormde daarentegen niet meer dan een discussie over het tempo van een reeds vaststaande ontwikkeling. Een dergelijk punt van staatsinrichting speelde geen grote rol meer. Van der Linden was ervan overtuigd dat zijn gemeenschapsopvatting zou leiden tot de vorming van een nieuwe progressieve partij met eigen inzichten omtrent de verwezenlijking van het recht en de praktische uitwerking daarvan in de sociale kwestie. Die partij zou zich losmaken van het oude individualisme en van het staatsrechtelijk georiënteerde liberalisme van voorheen. Van der Linden tekende in een brede schets van de toekomstige politiek hoe de progressieven zo de strijd zouden aanbinden met het oprukkend socialisme. 'Voor mij zelve twijfel ik er geen oogenblik aan, dat een groote partij in wording is, saamgehouden door machtige beginselen, die de hervorming van ons rechtssysteem en de organisatie onzer maatschappij zullen beheerschen en wier volgelingen campagne na campagne zullen maken, en iedere overwinning zullen rekenen als een schrede naar een groot en weldra klaar begrepen doel. En evenzeer ben ik er van overtuigd dat alleen door deze idee, hooger en meer omvattend als zij zijn moet, de sociaal-democratie zal worden teruggedrongen (...) Zoover is het echter nog niet. Er zal nog veel gehaspeld worden voor het zoover is. Veel oude hoofden zullen moeten te ruste gaan en in veel jonge hoofden zullen onbekookte denkbeelden moeten komen en verdwijnen. Velen die thans samengaan zullen moeten scheiden. (...) Zal deze hervormingspartij de geregenereerde liberale partij kunnen zijn? Ik zoude het wenschen. Niet omdat de naam veel zou vermogen maar omdat de liberale partij in haar schitterend verleden tradities medebrenge van mannelijkheid, zelfvertrouwen en individueele verantwoordelijkheid die jongere hervormers voor veel overijling en veel eenzijdigheid zouden behoeden.'⁵⁷

Het bestaande spel met formules zou verdwijnen in zo'n politiek die georganiseerd zou zijn rond de tegenstelling tussen een nieuwe liberale partij en het socialisme. In een wereld van opportunisme was juist dat socialisme immers de enige stroming die wél trouw bleef aan beginselen en ook in het parlement soms zorgde voor een opflikkering van het fundamentele debat. Ongetwijfeld zou dat debat zich verdiepen en de cruciale scheidslijn worden

in de politiek.⁵⁸ Het was de grote uitdaging van de progressieve politiek om daar een partij met even hechte grondslag tegenover te stellen. Voor diverse radicalen zou dat betekenen dat ze de achterhoede van het socialisme moesten gaan vormen, terwijl anderen zich aan de spits van de progressieven zouden scharen. In de toekomst van de radicale partij zelf geloofde Van der Linden niet.⁵⁹

Een scheiding met de behoudende liberalen hoefde dat niet te betekenen. Nog steeds stonden de nieuwe progressieven het dichtst bij deze groep. Om meerderheden te vormen, was samenwerking nu eenmaal nodig; een politiek gegroepeerd rond twee grote stromingen bestond niet meer. 'Zou men dan niet tot de erkenning komen dat een verbond met de oud-liberalen het best is en het natuurlijkst?' Ook de oud-liberalen voelden de 'ademtocht der nieuwe denkbeelden' en velen zouden meegaan in de sociale politiek.⁶⁰ Daarnaast stonden natuurlijk de kerkelijke partijen. In de grootse toekomstvisies die Van der Linden rond 1894 ontvouwde, wist hij niet goed raad met de houding van de confessionele politiek. 'Hare groote krachten zijn even onmiskenbaar als haar weifeling en tweestrijd.' Verder kwam hij nog niet. Hij bepaalde zich tot de constatering dat onder vrijzinnigen geen plek meer was weggelegd voor de oude behoudzucht. In de nieuwe partijstrijd ging het niet om vooruitgang tegenover het conservatisme, waaronder ook veel van de nieuwe confessionelen geschaard konden worden. Iedere partij had een achterhoede en een voorhoede, maar voor een uitsluitend conservatieve partij was geen toekomst meer. 'Het zal eene worsteling zijn tusschen hervorming en hervorming, democratie en democratie.'⁶¹

Op grond van deze opvattingen had Van der Linden niet alleen de strijd om de kieswet van Tak met argusogen bekeken. Het vervolg van het kiesrechtdebat maakte hem niet opgewekter. Tak verloor de verkiezingen en moest het roer overgeven aan een nieuw kabinet onder leiding van jhr. Joan Röell. Deze liberale aristocraat paste uitstekend in de deftige behoudend-liberale hoek. Röell nam het departement van Buitenlandse Zaken op zich en vroeg als nieuwe minister van Binnenlandse Zaken Samuel van Houten, de man met wie Cort van der Linden tien jaar eerder in Groningen de degen had gekruist.⁶² Van Houten had zich fel tegen Taks kieswet gekeerd, wat veel verbazing had gewekt. De oude progressief stimuleerde nu de breuk onder de liberalen. Deze opstelling versterkte zijn imago van obstructionist en betekende zijn definitieve overgang naar de behoudende vleugel van het liberalisme. Zelf meende hij echter altijd zich als enige consequent op te stellen omdat hij eraan vasthield dat het liberalisme de klassieke uitgangspunten moest blijven nastreven.⁶³

Van der Linden had in zijn artikelen geen goed woord over voor deze regering, die hij conservatief noemde. Toen Van Houten met een eigen kieswetsontwerp kwam, bleek overduidelijk dat hier geen sprake was van een achterhoede van de nieuwe liberale partij die in eigen tempo dezelfde beginselen verwezenlijkte. Van Houten had een heel ander uitgangspunt, namelijk dat van het individualisme. Keurige tabellen plaatsten alle individuen in hokjes aan de hand van belastingaanslag, arbeidssituatie, huurwaarde en opleiding om op die gronden kiesrecht te verlenen. Het paste 'volkomen bij eene wereldbeschouwing die de maatschappij zoowel als de natuur indeelt in vaste, onveranderlijke vormen. Het is een levensbeschouwing waaraan de jongere generatiën meer en meer ontgroeien.'⁶⁴ Bovendien zouden deze tabellen onophoudelijk gewijzigd moeten worden. Het kiesrecht berustte daardoor op een onvaste grondslag, die het onrechtvaardig maakte. Zo kreeg een werkmans niet alleen kiesrecht bij een bepaald inkomen, maar moest hij ook minstens dertien maanden bij dezelfde baas werken. Maar was de bouwvakker die per seizoen werkte minder dan de werkmans bij een vaste baas? Waarom iemand het kiesrecht ontnemen als hij zijn spaargeld gebruikte om zijn vrouw te onderhouden als deze in het kraambed lag? Daar was dat spaargeld toch juist voor bedoeld? Nog erger was de afhankelijkheid van andere invloeden. Patroons konden kiezers maken of breken door bijvoorbeeld met de huurwaarde van woningen te sjoemelen. Kortom, Van Houten kwam volgens Van der Linden met een stelsel dat enerzijds velen van het kiesrecht uitsloot, en anderzijds vele anderen kiesrecht gaf op gronden die niets met het rechtsbewustzijn in de samenleving te maken hadden. Zij werden kiezer dankzij een door Van Houten geschapen 'recht' ofwel kunstmatige regel die geheel losstond van de ontwikkeling van de gemeenschap.⁶⁵

Het hele kabinet-Röell/Van Houten berustte volgens Van der Linden op deze onacceptabele gronden, die niet de volkswil uitdrukten, maar slechts mogelijk waren geworden door de rampzalige strijd van Tak van Poortvliet. Een beginselvaste meerderheid in de Kamer had het kabinet immers niet. Daarvoor had Röell of confessionelen in zijn kabinet moeten opnemen of sociaal-liberalen. Hij deed geen van beide, maar handelde alsof de dagen van het oude doctrinaire liberalisme nog bestonden. Volgens Van der Linden konden de liberalen van vroeger alleen nog regeren in samenwerking met andere stromingen. Toch wilden zij een regering vormen alsof er niets veranderd was. Daartoe richtten ze zich op kunstmatige meerderheden. Volgens Van der Linden had deze situatie de vreselijkste gevolgen. 'Willen zij toch op eigen houtje evenals vroeger politiek bedrijven dan kan het niet

anders zijn dan avontuurlijke politiek, een politiek die hoopt op gelukkige kansen en op de fouten der tegenpartij.⁶⁶

Kortom, Röell en Van Houten steunden op opportunisme en formules! De ellende die was veroorzaakt door Taks ontbinding hield niet op. En het drama was daarmee nog niet eens compleet. De kunstmatige meerderheden van het nieuwe kabinet leken nog tot stand te komen ook en wel dankzij die andere groepering waarvoor geen toekomst was weggelegd. Radicalen in de brede zin bleken opportunistisch genoeg te zijn om de wet van Van Houten te accepteren. Een half ei was beter dan een lege dop. Het was het doemscenario voor Cort van der Linden. Hij zag de mogelijkheid om te komen tot een grote liberale partij die stoelde op het gemeenschapsbeginsel steeds verder achter de horizon verdwijnen, terwijl het kwalijke opportunisme om zich heen greep. Opeens hielpen juist de radicalen een bouwwerk op te richten dat steen voor steen weer zou moeten worden afgebroken om Van der Lindens idealen te verwezenlijken. Hier gold maar één conclusie: 'De tactiek vermoordt de politiek.'⁶⁷

Het kabinet-Röell had door deze tactiek de weg afgesneden voor een partij van alle liberalen. In plaats daarvan moest de nieuwe sociaal-liberale partij zich nu ontwikkelen tussen Scylla en Charibdys, tussen behoudend en socialistisch.⁶⁸ De jonge partij stond daarmee tegenover stromingen met heldere beginselen, terwijl zij die zelf nog aan het ontwikkelen was. Dat was een zwak punt voor de sociaal-liberalen, maar volgens Cort van der Linden was het ook een bewijs van jeugd en een belofte voor de toekomst. Een jonge partij in opbouw kon die belofte echter alleen waarmaken als zij geen opportunistische halve maatregelen accepteerde. 'Hare eigene zwakheid moet de grootste zorg zijn der jonge partij en waar zij duidelijk een beginsel ziet doorblinken, waar zij zich op eenig gebied een klaar doel heeft gesteld, moet zij meer dan de andere partijen getrouw zijn aan zich zelve, afwijzende alle compromitterende concessies, meer bezorgd voor het behoud harer levenskracht dan voor de kansen van een dadelijk succes.'⁶⁹ De nieuwe kieswet kon daarom nooit worden gesteund. Het zou ongefundeerde gelegenheidssteun aan andere partijen zijn, die de aanhang van de nieuwe partij zou aantasten. Zelfs al kwam de regering met concessies, dan mochten die nog niet worden aangenomen. 'Het is een ander beginsel dan het hare, dat zij tegenover zich ziet.' Juist daarmee mocht een partij 'niet transigeren'.⁷⁰

Cort van der Linden meende als hoogleraar dit transigeren te moeten voorkomen door de sociale liberalen een helder uitgangspunt te verschaffen. Een gemakkelijke taak voor de hoogleraar was dat evenwel niet. In een tijd waarin alle maatregelen bevochten moesten worden tegenover socialistische

en confessionele opinies, en de eenheid in de eigen liberale gelederen ver te zoeken was, kregen de pragmatische progressieve liberalen de overhand. Daardoor plaatste Van der Linden zich met zijn afkeer van pragmatisme vanzelf buiten de politieke praktijk van veel progressieven. Bovendien steunden zijn voorstellen steeds weer op zijn opvatting van politiek, die bij vooruitstrevenden niet altijd in goede aarde viel. Alleen ontwikkelde burgers met gemeenschapsinzicht konden volgens hem het politieke debat voeren dat gebaseerd moest zijn op grotere beginselen. De relevantie van zijn hoogleraarschap zocht hij vooral in de overdenking van die beginselen. Het was een moeilijke uitgangspositie voor een hoogleraar die in zijn theoretische werk met een schuin oog de politieke praktijk verlangend in het oog hield, maar daar slechts zag dat voor zijn doelstellingen geen vruchtbare voedingsbodem was te vinden. Gedesillusionneerd keerde hij zich daarom steeds verder af van de politiek.

De desillusies betroffen daarnaast ook het bestaan als hoogleraar. Cort van der Linden voelde zich nooit erg gelukkig in dat ambt. Zijn positie als intellectuele eenling was slechts één element dat zijn bestaan als hoogleraar minder aangenaam maakte. Nog los van alle kritiek op zijn Duitse duisterheden ging ook de dagelijkse vervulling van zijn ambt hem niet gemakkelijk af. Hij had niet de kwaliteiten om zijn gedachtegoed helder uiteen te zetten en grotere groepen ervoor enthousiast te maken. Dat gold voor collega's en in nog veel sterkere mate voor de studenten. Veel talent voor het vak van docent had hij niet. Bovendien had hij als hoogleraar staathuishoudkunde een vakgebied dat niet in alle opzichten aansloot bij zijn interesses. Hij hield zich het liefste bezig met hogere bespiegelingen over het wezen van recht en staat. Daarnaast richtte hij zich graag op de uitwerking daarvan op het gebied van de staatstaak. Dat was een thema waarin de economie zeker van belang was, maar de klassieke economische wetenschap liet hij liggen. De publicaties waarin hij daaraan raakte, zoals zijn studies over belastingheffing of de muntkwestie, waren bovendien de minst aansprekende van al zijn geschriften. Van der Linden zou als hoogleraar in bijvoorbeeld het staatsrecht of het strafrecht, een positie die hij als jongeman even overwoog, waarschijnlijk al beter op zijn plaats zijn geweest. De praktische juridische arbeid zou hem in de laatste functie eveneens hebben aangetrokken.

Van der Lindens oordeel over de statische professorenomgeving was een ander teken dat hij geen geboren hoogleraar was. Hij voelde zich aanvankelijk opgesloten in het verre levenloze Groningen. Hij verlangde naar het volle leven in Den Haag, waar hij uit de eerste hand informatie kreeg over de politieke gebeurtenissen. In Amsterdam hoopte hij dichter bij dit actieve

leven te staan, maar veel geluk vond hij daar wat dit betreft evenmin. Collega's merkten ook wel iets van zijn gebrek aan enthousiasme en talent voor zijn vak en van zijn weerzin tegen het professorenmilieu. Quack herinnerde zich hoe Van der Linden zich in Amsterdam enigszins in zichzelf terugtrok, en de filosoof Van der Wijck die zo zijn best had gedaan Van der Linden Kamerlid te maken, meende later eveneens dat zijn hart altijd bij de politiek had gelegen.⁷¹ Vijftien jaar had Van der Linden het desondanks als hoogleraar volgehouden. Hij was inmiddels de vijftig gepasseerd, maar slaagde er toen toch in het leven als Amsterdamse staathuishoudkundige te verruilen voor een juridische functie in zijn geliefde Den Haag. Als raadadviseur op het Ministerie van Justitie zou hij eenheid gaan brengen in de wetgeving.

DEEL II

Een partijloze liberaal en zelfstandige minister

DE DRAGER VAN DEN VOLKSWIL

Motto: IK SJACHER NIET!

MINISTER CORT v. d. LINDEN: Veilig zal ik u dragen door de woelige wateren van partijhaat.

In tijden van partijpolitiek brengt Cort van der Linden het algemeen kiesrecht door los van de politieke partijen te regeren volgens de volkswil. Tekening van Louis Raemaekers.
[*De Telegraaf*, 13 december 1913]

Een vakjurist in de politiek

Op zijn vijftigste jaar bereikte Cort van der Linden een hoogtepunt in zijn juridische carrière. Twee decennia eerder had hij als advocaat en daarna als commies-griffier werkend aan het wetboek van strafrecht al stappen in die richting gezet. Nu pakte hij die draad weer op en liet hij het hoogleraarschap achter zich als een lang en in sommige opzichten minder gelukkig intermezzo. Dit keerpunt in zijn leven werd mogelijk dankzij de toenemende rol die de staat werd toegedacht bij de behandeling van maatschappelijke problemen. Deze ontwikkeling had een groot beslag gelegd op het bestuurlijke apparaat. Vooral op het Ministerie van Justitie dijde het werk door uitgebreidere wetgeving almaar uit. De langzaam toenemende werkdruk bracht de minister van Justitie in het kabinet-Röell (1894-1897), W. van der Kaay, er in 1896 toe om op zijn toch al niet altijd even efficiënt werkende ministerie een topambtenaar aan te stellen met de nieuwe rang van raadadviseur. Deze ambtenaar zou zich uitsluitend bezighouden met het opstellen van de benodigde nieuwe wetten en moest waken voor de eenheid binnen die wetgeving. Dat was natuurlijk een kolfje naar de hand van Cort van der Linden, die deze kans om als vakjurist naar Den Haag terug te keren zonder aarzelen aangreep. Het zittende kabinet had hij weliswaar veroordeeld, maar hij kon als ambtenaar afstand houden van de politieke kleur van het kabinet. Bovendien waren de verkiezingen al een jaar later.

Het duurde even voor Van der Kaay de Tweede Kamer van het nut van de nieuwe functie had overtuigd. De bestaande wetgevingspraktijk waarin buitenstaanders nogal eens te hulp schoten, zou volstaan. Die mensen wisten bovendien wat er speelde in de maatschappij, dus waarom zou de minister dan een dure topambtenaar benoemen?¹ De Kamer ging uiteindelijk toch overstag. Per 1 mei 1896 nam Cort van der Linden de betrekking aan.² In de functie van raadadviseur op het Ministerie van Justitie stond hij aan de wieg van de wetgeving van minister Van der Kaay. Deze minister met een achtergrond als behoudend liberaal Kamerlid had de naam een beminnelijke en altijd goedgehumeerde man te zijn met wie geen ruzie te maken viel.³

Van daadkracht was bij alle vriendelijkheid niet veel te bespeuren. De Beaufort vond hem een bekwaam en voortreffelijk mens, maar in zijn ambt was hij 'zeer zwak en zeer ongeschikt', een oordeel dat in de parlementaire geschiedschrijving is overgenomen. Veel blijvende prestaties heeft zijn ambtsperiode tijdens het kabinet-Röell dan ook niet opgeleverd. Hij bracht maar twee wetsontwerpen van enig gewicht in het staatsblad, die achteraf ook nog eens weinig succesvol bleken te zijn.⁴

Enige ondersteuning kon Van der Kaay dus wel gebruiken. Van der Linden leek daar vanaf het laatste jaar van Van der Kaays ambtstermijn uitgebreid de handen voor uit de mouwen te zullen gaan steken. Het was duidelijk dat Van der Kaay in het ene jaar dat hem restte niet zo heel veel baat meer bij die steun zou hebben, maar iedereen verwachtte dat Van der Linden ook zijn opvolgers zou dienen. Van der Linden dacht te beginnen aan een ambtelijke juristentaak, zoals ook wel blijkt uit zijn benoeming tot lid van een staatscommissie die voorstellen moest doen ter bevordering van de codificatie van het internationaal privaatrecht.⁵ In deze commissie leek hij op zijn plaats als energieke vakjurist, die met wetsvoorstellen een voorzet gaf voor de discussies in de staatscommissie. Volgens voorzitter T.M.C. Asser had de raadadviseur met een van zijn ontwerpen een 'hoogst belangrijk stuk' vervaardigd dat bestond uit 'geheel oorspronkelijke arbeid'.⁶ Vanaf de zomer van 1897 zijn echter geen notulen van deze commissie meer in Van der Lindens archief te vinden en aan het eind van het jaar trad hij op eigen verzoek vroegtijdig af.⁷

Toeval was dat niet. In de loop van de formatie van die zomer was Van der Linden plotseling voorzichtig hoop gaan koesteren op een ministerschap, ten eerste als gevolg van de verkiezingsuitslag, maar vooral door de opstelling van de formateur. De liberale verkiezingsoverwinning kwam voor rekening van de progressieven. De ongeorganiseerde behoudende liberalen hielden nog maar 13 van hun 23 zetels, maar daartegenover stonden 35 Unieliberalen (een winst van drie zetels). De liberalen hadden dus 48 van de 100 zetels en kregen aan de linkerzijde gezelschap van vier radicalen, twee SDAP'ers en een vrije socialist. De vicevoorzitter van de Raad van State jhr. J.W.M. Schorer en de beide Kamervoorzitters adviseerden koningin-regentes Emma in deze omstandigheden eensgezind dat de linkervleugel van de liberalen een grote stem in het nieuwe kabinet moest hebben. Anderzijds kon deze groep de formatie niet alleen af. Er moest iemand komen die de progressieve liberalen en hun behoudende geestverwanten kon verenigen. Röell en Tweede Kamervoorzitter Gleichman werden aanvankelijk geschikt geacht.⁸ Toen zij

weigerden, kreeg Pierson de opdracht de verschillende vleugels van de liberale partij in een kabinet te verenigen.⁹

Zo trad een formateur aan die in Cort van der Linden op voorhand een geschikte figuur zag om hem te steunen als zijn progressieve collega's wat te voortvarend te werk zouden willen gaan. Beide oud-hoogleraren hadden vroeger weliswaar hun wetenschappelijke twisten uitgevochten, maar dat vond Pierson niet relevant. Hij was veel te zachtaardig om zich daar nog druk om te maken. Pierson vond Van der Lindens kabinetsdeelname zelfs zo belangrijk dat hij ondanks alle formatiemoeilijkheden onverkort aan dit ministerschap vasthield. Dat bleek goed uit de manier waarop H.L. Drucker buiten het kabinet bleef. Er gonsden geruchten dat Drucker geknipt was voor minister van Justitie. Ook Schorer had hem bij Emma als zodanig aanbevolen.¹⁰ Pierson had echter een ander plan. Drucker moest naar Binnenlandse Zaken, want voor Justitie had hij Cort van der Linden in zijn hoofd. Pierson haalde zich zo flinke pressie op de hals van Schorer. Die drong erop aan Drucker alsnog Justitie te geven.¹¹ In deze omstandigheden had Pierson zich heel wat moeite kunnen besparen door daaraan gehoor te geven. Pierson deed het niet, want hij vreesde Cort van der Linden dan buiten het kabinet te moeten houden. Pierson wilde hem anders dan Drucker namelijk niet op Binnenlandse Zaken neerzetten. 'C. v.d. Linden's optreden aan Binn. Zaken zou niet gemotiveerd zijn; hij is Raad-Adviseur van Justitie', zo vertrouwde Pierson aan zijn dagboek toe.¹² Op Justitie zou Van der Lindens apolitieke ambtelijke achtergrond bovendien het beste tot uiting komen. Dat zou een goed tegenwicht bieden aan de liberale tweestrijd.

Volgens Pierson was Van der Linden zo geschikt om een brug te slaan tussen de behoudende en progressieve liberalen in zijn kabinet, omdat hij parallel aan zijn vooruitstrevende sociale voorstellen uit zijn tijd als hoogleraar kiesrechtuitbreiding bleef afwijzen. Dat laatste thema wilde Pierson na alle voorgaande onenigheid voorlopig buiten de politiek houden. Cruciaal was bovendien dat Van der Linden zich niet te politiek geprofileerd had.¹³ Ook dat zou hem bij beide vleugels acceptabeler maken dan een actieve politicus. Dat laatste voordeel woog het zwaarst als hij op het departement van Justitie zat. In die omstandigheden kon Drucker Binnenlandse Zaken krijgen of niets. Aangenaam was dat voor Drucker natuurlijk niet, maar de situatie werd voor hem nog vervelender omdat Pierson als tweede keus voor Binnenlandse Zaken Goeman Borgesius achter de hand hield. De ietwat scrupuleuze Drucker, die toch al liever Justitie had gekregen, wilde met ere minister worden. Het lag niet in zijn aard om met Borgesius de strijd aan te binden. Hij zou het ministerschap daarom alleen aannemen als Borgesius

een aanbod daartoe zou afslaan.¹⁴ Omdat de behoudende patriciër De Beaufort, een ware tegenpool van de vooruitstrevende Borgesius, werd gevraagd voor Buitenlandse Zaken leek dat scenario niet denkbeeldig. Het zou een kunststukje zijn als Pierson hen in één kabinet wist te verenigen. Maar Borgesius was voor alles een pragmatisch man die zo'n avontuur met De Beaufort wel aandurfde.

Tot veler verrassing presenteerde Pierson zodoende een kabinet zonder de veelgenoemde Drucker, maar mét de nauwelijks als minister genoemde Cort van der Linden. De reacties op het departement gaven aan hoe weinig daar rekening mee was gehouden. Toen alles reeds in orde was, vroeg een van de referendarissen nog aan Van der Linden of hij wist wie hun nieuwe baas zou worden. De aftredende minister Van der Kaay liet hem zelfs bij zich komen om de overdracht van zaken aan zijn opvolger te regelen. Van der Linden mocht op dat moment nog niet over zijn aanstaande benoeming spreken, dus achteraf leek het wel of hij zijn minister voor de gek hield door niet te zeggen dat hij de bewuste opvolger was.¹⁵ Het oude Kamerlid A. van Delden was eveneens verbaasd over de benoeming van Van der Linden. 'Zoo iets had ik in dien man nooit gezien, na het onpraktische, dat hij heeft gepresteerd na zijn griffierschap bij de Tweede Kamer. Maar hij is een eerlijk en rechtschapen man, die zich in zijn droomerijen licht zal laten verschalken door meer uitgeslapen collega's.'¹⁶ Van der Linden was zelf net zo goed verrast. Het raadadviseurschap had hij niet gezien als een vanzelfsprekend voorportaal van het ministerschap. 'Dat had ik niet gedroomd, toen ik mijn taak begon!' zo stelde hij later.¹⁷

In 1897 was Cort van der Lindens opstelling als intellectuele eenling in de academische wereld dus opeens goed voor een spilpositie tussen twee vleugels. Zijn kortstondige apolitieke ambtenarenfunctie versterkte dat nog. Hij kon zich zo duidelijk opstellen als een vakjurist die zich niet in de liberale tweestrijd mengde. Dat kon Pierson goed gebruiken in zijn zo veelzijdige kabinet. Bij de algemene beschouwingen legde Kuyper veel nadruk op deze diversiteit in het kabinet. Daartoe rakelde hij ook de oude vete tussen Pierson en Van der Linden weer op. Zo stelde hij de homogeniteit van het kabinet ter discussie. Er waren te veel kapiteins op het schip. Hoe kon een kabinet functioneren waarin de minister van Financiën had te strijden met een minister van Justitie die er radicaal andere denkbeelden op nahield op zijn eigen economische terrein? Hetzelfde kon bijvoorbeeld ook gezegd worden van staatsrechtelijke opvattingen van Van der Linden en De Beaufort of De Beaufort en Goeman Borgesius.¹⁸

In de pers bleven zulke kritische noten bij het aantreden van de nieuwe regering achterwege. De brede samenstelling van het ministerie werd over het algemeen juist goed ontvangen. 'De heren De Beaufort en Borgesius samen in één ministerie, het is een monument van het herstel der liberale eendracht', zo meende *De Telegraaf*.¹⁹ Er werd wel verwacht dat de vooruitstrevende koers zou gaan overheersen. Volgens de *NRC* was een 'vrijzinnig hervormingskabinet' aangetreden. Het was minder duidelijk welke positie de nieuwe minister van Justitie – in de actieve politiek nog een onbeschreven blad – daarin zou gaan innemen. De *NRC* verwachtte dat Borgesius, Lely en Van der Linden maatregelen op sociaal gebied zouden nemen, terwijl deze krant ook veel van Van der Linden verwachtte voor de hervorming van het burgerlijk recht.²⁰

Ondertussen hoedde Van der Linden zich ervoor zich te duidelijk aan de zijde van Goeman Borgesius te scharen. Hij was juist uit overtuiging een vakminister. Partijpolitiek had hij immers afgezworen. Die voorzichtige houding herkende ook zijn collega De Beaufort. Van der Linden zou vanuit zijn 'juridisch-filosofische begrippen redeneerend' zijn hervormingszin niet zo ver doordrijven als Borgesius.²¹ Tegelijkertijd waren ook de progressieve liberalen positief over de nieuwe minister. Ze begroetten hem blijkens hun blad als een 'bekwaam jurist, meer wijsgeer dan man van de praktijk'. Wel zagen ze een steeds gematigder kleur in zijn economische opvattingen.²² Anderzijds was Van der Lindens progressieve imago nog steeds wijdverbreid, zozeer zelfs dat een oppositioneel blad als de behoudend-katholieke *Maasbode* klaagde dat zijn benoeming een socialistisch tintje aan het kabinet gaf.²³ Een eenduidig oordeel over de nieuwe minister was dus ver te zoeken. Het zou een groot voordeel blijken voor de vakjurist op de ministerszetel. Van der Linden hoopte zelf dat hij in zijn nieuwe functie de kracht zou vinden om 'verzoenend in te werken op personele veeten en om bij te dragen tot een breder en dieper gevest partijverband'.²⁴

De kindervetten van Cort van der Linden

Het kabinet-Pierson formuleerde bij zijn aantreden ambitieuze plannen op sociaal gebied, waaronder de regeling van de armenzorg, onderwijsverbetering, leerplicht en persoonlijke dienstplicht. De kiesrechtkwestie zou na de wet van Van Houten blijven rusten. Ook voor Van der Linden stond er veel op stapel, onder meer verbetering van de juridische positie van de vrouw, regeling van het politiek gevoelige onderzoek naar het vaderschap en het scheppen van regelgeving om betere arbeidsomstandigheden zo nodig wet-

telijk af te dwingen. Het paradepaardje op Van der Lindens werkprogramma was tot slot de burgerrechtelijke regeling van ouderschap en voogdij.²⁵

Dit laatste punt vloeide direct voort uit de nalatenschap van de aftredende minister Van der Kaay, die al plannen had gepresenteerd voor de juridische regeling van de kindbescherming. Als raadgever had Van der Linden zich uitgebreid mogen inzetten voor deze grootste wetgevende opdracht van zijn minister. Van der Linden mengde zich zo in een maatschappelijk actuele kwestie, waar hij zich als hoogleraar al zijdelings mee had beziggehouden. Op grond van zijn uitgangspunt dat de staat hoorde te zorgen voor een zodanige ordening van de vrijheid dat iedereen met gelijke kansen de maatschappelijke strijd kon aangaan, zag hij kindbescherming als een logische staatstaak.²⁶

Het Nederlandse recht kende alleen het kindwetje van Van Houten uit 1874. Dat bond slechts de arbeidsomstandigheden van kinderen aan regels en nog niet eens vanuit het oogpunt van kindbescherming, maar om zuiverder arbeidsverhoudingen in het leven te roepen.²⁷ Behalve werkgevers konden echter ook de ouders of voogden kindermisbruik of -mishandeling op hun geweten hebben. Nog vaker ontstond de ellende niet door bewuste hardheid van de opvoeders, maar uit onmacht. Daar lag vooral de armoede van het volk aan ten grondslag. De kleinste kinderen bedelden daarom in de achterbuurten, de jongens groeiden op tot criminelen en de meisjes verdwenen in de bordelen.

Deze ellende was bekend. Diverse individuele hulpverleners en grote verenigingen probeerden hier iets aan te doen. Wie dit 'reddende werk' op zich nam, stuitte echter op de onaantastbare macht van de ouders, in het bijzonder de macht van de vader. Ook al mishandelde een vader zijn kind, het was onmogelijk dit kind tegen de wil van de vader bij hem weg te halen om voor een betere opvoeding te zorgen. Nog schrijnender was het recht van ouders om een kind dat eenmaal een vervangend thuis had gevonden, weer onder eigen beheer te nemen. Daar was niets tegen te doen, want niemand kon de opvoeder iets opleggen. Was de dure kleuter eenmaal opgegroeid tot een kostwinnertje, dan haalden de behoeftige ouders het kind vaak terug en werd het werk van de kindbescherming dikwijls weer tenietgedaan. Liefdadigheid was er dus te over, maar de kindbescherming kon geen vuist maken.²⁸

De maatschappelijke druk op de overheid om actie te ondernemen nam daardoor toe. Toen de Vereeniging tot steun van verwaarloosden en gevallen na zes jaar vergeefse arbeid in 1893 een verzoek aan de minister van Justitie richtte om de overheid de mogelijkheid te geven ouders uit de macht

over hun kind te ontzetten, volgden in korte tijd zo'n twintig steunbetuigingen van allerlei instellingen.²⁹ Ook onder rechtsgeleerden gingen stemmen op voor juridische regeling van de kindbescherming.³⁰ Onafgebroken verschenen juridische artikelen en brochures om de kindbeschermers te ondersteunen.³¹

Het gevoel dat maatregelen urgent waren, brak dus wel door. Onder deze maatschappelijke druk diende Van der Kaay in mei 1897 een wetsontwerp in met als kern de mogelijkheid tot ontzetting uit de ouderlijke macht en de regeling van de voogdij. De invloed van Cort van der Linden was er duidelijk in te herkennen, al moest hij zich als ambtenaar natuurlijk voegen naar de wensen van zijn minister. Correspondentie, zoals verzoekschriften uit het land, kreeg de raadgever toegestuurd en het uitgebreide antwoord op het verslag van de Raad van State heeft hij persoonlijk opgesteld.³² Het wetsontwerp was pas vlak voor de verkiezingen van 1897 aan de Kamerbehandeling toe. Het kon dus pas tot wet worden verheven toen Cort van der Linden zelf minister was.

Meteen bleek dat hij als bewindspersoon omvangrijkere plannen wenste te verwezenlijken dan het toegespitste wetsontwerp van Van der Kaay. In die plannen zijn de politieke en filosofische uitgangspunten zoals Van der Linden die als hoogleeraar weergaf direct terug te vinden. Wetgeving kwam zijns inziens voort uit het rechtsbewustzijn van de samenleving en vormde dus de weerslag van het maatschappelijk leven. Zoals dat leven aan alle kanten ineengreep en zich tot grotere harmonie ontwikkelde, zo moest die eenheid ook in de wetgeving haar afspiegeling vinden.³³ Als raadgever zette Van der Linden de eerste stappen naar zo'n coherent wetgevingscorpus, maar nu had hij, met een vierjarige ambtstermijn als minister voor zich, veel meer middelen tot zijn beschikking om daar echt werk van te maken.

Van der Linden nam het ingediende ontwerp over de regeling van de ouderlijke macht daarom terug en kon – reeds ingewerkt in de materie – al in het nieuwe voorjaar veel omvangrijkere wetsontwerpen presenteren. De hoofdmoot werd gevormd door diverse wijzigingen in het burgerlijk wetboek, die de positie van kinderen tegenover nalatige ouders versterkten en die de verwaarloosde jeugd een vervangende leefomgeving moesten bieden. Deze wetten moesten tevens jeugdcriminaliteit helpen voorkomen. Die criminaliteit was immers vaak het gevolg van de kwetsbare positie van de verwaarloosde jeugd. Daarom was het van belang om ook dat vraagstuk in het grotere geheel te betrekken.

Voor Van der Linden was echter geen enkel kwaad onuitroeibaar en dus ook jeugdcriminaliteit niet. Daarom volgden in een paar weken tijd nog drie

andere ontwerpen. Ze moesten naast bescherming van de jeugd ook een op pedagogische leest geschoeide dwangopvoeding en bestraffing regelen.³⁴ Tot slot was er nog een wetsontwerp dat de rechtspositie van buiten het huwelijk geboren kinderen zou verbeteren. Voor deze vier wetten kwam in de wandeling de naam 'kinderwetten' in zwang. Het totale pakket was daarmee een combinatie van burgerrechtelijke en strafrechtelijke ontwerpen. Dat paste goed bij Cort van der Lindens ideaal van grotere eenheid en structuur in het wetgevingslichaam. De eerste wet waarmee de positie van kinderen tegenover nalatige ouders en voogden werd versterkt, bleef wel de belangrijkste, omdat de overige wetten daarop waren gebaseerd.

Na alles wat in het land over kinderbescherming was gezegd en geschreven, stond de noodzaak van zulke wetgeving wel buiten kijf. De kindrewetten leken daardoor niet zozeer een politieke discussie in het parlement los te zullen maken, maar een praktische gedachtewisseling. Al voor de openbare behandeling kon beginnen, waren in de Kamercommissies diverse ontwerpen herzien.³⁵ Toen het openbare Kamerdebat eenmaal begon, werden zelfs nauwelijks algemene beschouwingen gehouden. Met genoegen constateerde Van der Linden dan ook dat over zijn ontwerpen kon worden gedebatteerd 'zonder politieke hartstocht, ja zelfs zonder dat er eenige politieke strijd mee gemoeid is'.³⁶ Dit technische en 'partijloze' karakter van de kindrewetten mag zonder meer opvallend heten. Bij al het juridische gepuzzel op de vierkante millimeter raakten de wetten aan belangrijke politieke kwesties over de taak van de staat. Die ging hier verder dan bij menig ander debat over de sociale kwestie, want de kindrewetten grepen in in het hart van het individuele leven, het gezin. Dat was voor confessionelen toch een cruciaal thema. Bovendien hadden de wetten invloed op de wijze waarop de jeugd gestraft kon worden en op de juridische positie van de vrouw en eventuele buitenechtelijke kinderen. Naast staatsinvloed in het gezin waren ook dat thema's die wel eens een stevige discussie met de confessionelen zouden kunnen losmaken.

Bij het ontwerpen van de kindrewetten moest Cort van der Linden dus stelling nemen in onverwacht belangrijke politieke debatten. Zijn standpunten in deze discussie laten zien hoe zijn idealistische visie op het recht ook in de politieke praktijk het richtsnoer bleef. De praktische uitwerking van zijn ideeën over sociale politiek was in deze wetten goed te zien. Volgens Van der Linden hoorden zwakke onmondige kinderen een gelijkwaardige uitgangpositie te hebben in de maatschappelijke strijd. Dat was echter niet het geval, omdat de samenleving en de wetgeving de grote maatschappelijke veranderingen eind negentiende eeuw niet hadden kunnen bijbenen. Daarom

moest de wet gewijzigd worden. Van der Linden stelde in het Kamerdebat duidelijk dat de nieuwe tijd met zijn nieuwe maatschappelijke verhoudingen ook nieuwe problemen schiep. Hij dacht daarbij in de eerste plaats aan 'de materiele revolutie op oeconomisch gebied (...) waardoor menig huisgezin, ondanks de ouders, wordt ontwracht'.³⁷ Om ook in deze situatie toch te zorgen voor stabiele gezinnen waarin kinderen na een gedegen opvoeding hun plek in de samenleving konden verwerven, moest de inrichting van de maatschappij weer in overeenstemming komen met de veranderde verhoudingen.

Alle burgers zouden zich in een gezonde samenleving in vrijheid en op basis van onbaatzuchtig gemeenschapsinzicht naar eigen vermogen inzetten voor de ontwikkeling van de hele gemeenschap. Zo zouden ze zelf de benodigde nieuwe verhoudingen scheppen. Idealiter was er daarom helemaal geen ingrijpen van de staat nodig. De hervorming van de samenleving kwam van onderaf. Alleen wanneer het gemeenschapsorganisme 'ziek' was, vond zo'n opheffing van belangentegenstellingen niet langer plaats. Dan hadden sommigen niet langer de kans zich naar eigen vermogen in te zetten voor de gemeenschap. In het ergste geval zorgde dat voor zodanige degeneratie dat een hele natie ten onder ging. De staat was er alleen om dat onheil te keren.³⁸

Dat was een cruciaal uitgangspunt voor de kindervetten. De nieuwe wet was niet bedoeld om de staat de opvoeding van verwaarloosde kinderen in handen te kunnen geven. 'Waar ouderplicht te kort schiet, behooren naast-liefde en burgerzin de taak over te nemen. Er is geen grond tot twijfel dat ons volk deze plichten niet met lust en ijver zou trachten te vervullen', zo stelde Van der Linden dan ook. Deze maatschappelijke initiatieven verdienden echter wel wettelijke ondersteuning. Daarom moest de wetgever toegeven aan de 'talrijke klachten, dat onze wetgeving hoofdzakelijk oorzaak is van het mislukken der pogingen van verschillende zijden ondernomen om ten behoeve van minderjarigen helpend tusschen beiden te treden, waar de krachten der natuurlijke beschermers ontbreken of misbruikt worden'.³⁹

Om daaraan te kunnen voldoen, ontwierp Cort van der Linden de ontzetting uit de ouderlijke macht. Dit was een burgerrechtelijke maatregel waarmee de rechter een ouder voorgoed het gezag over een kind kon ontnemen. Dat kon in geval van misbruik van de ouderlijke macht of grove verwaarlozing van de verplichting tot onderhoud en opvoeding, en daarnaast nog bij slecht 'levensgedrag', veroordeling wegens bepaalde misdrijven gepleegd samen met of tegen een minderjarige en onherroepelijke veroordeling tot vrijheidsstraf van twee jaar of meer.⁴⁰ Tot dan was ook in zulke gevallen alleen ontzetting mogelijk als tijdelijke en aanvullende straf wanneer een

ouder door de strafrechter werd veroordeeld. Cort van der Linden wijzigde dus een strafrechtelijke maatregel ter veroordeling van een ouder in een burgerrechtelijke maatregel om het kind te beschermen.⁴¹ Dat was een ingrijpende stap. De wetgever ontkende dus dat een ouder, in het bijzonder de vader, enkel op basis van zijn vaderschap met zijn kind kon doen en laten wat hij wilde. Vanaf nu zou onomstotelijk vaststaan dat ouderschap in de eerste plaats de plicht tot verzorging meebracht.

Naast deze mogelijkheid tot ontzetting kende het wetsontwerp ook de ontheffing uit de ouderlijke macht. De gevolgen van ontheffing uit de ouderlijke macht waren bijna gelijk aan die van ontzetting, maar de maatregelen zelf kenden één essentieel verschil: een ouder zou nooit worden ontheven tegen zijn wil.⁴² Waar de rechter ontzetting kon uitspreken over een ouder die zijn verzorgingsplicht moedwillig niet nakwam, was de ontheffing bedoeld voor ouders die niet in staat waren hun kind op te voeden. Omdat de ouders met deze maatregel moesten instemmen, nam Cort van der Linden geen expliciete voorwaarden in de wet op. In reactie op kritiek in het voorlopig verslag, besloot Van der Linden wel dat de rechter in geval van ontheffing de onmacht tot opvoeding moest erkennen. Anders zouden ouders door middel van ontheffing wel eens wat al te gemakkelijk van hun kinderen af kunnen komen.⁴³ Met deze maatregel moest de wet kinderen een betere opvoeding bieden dan ouders die konden geven, reeds voor er sprake was van ernstige problemen. Wanneer ouders zelf aangaven hun kind niet te kunnen opvoeden, hoefde immers geen duidelijke grond voor ontzetting wegens bijvoorbeeld verwaarlozing aanwezig te zijn.

Zowel bij ontheffing als bij ontzetting lag het initiatief dus bij de samenleving. De macht over het kind werd bij ontheffing of ontzetting bovendien altijd opgedragen aan een particuliere voogd of voogdij-instituut. De wet voorzag niet in staatsvoogdij. Tevens sloot de wetgever elke kans op een rol voor de staat bij de opvoeding uit door de eis dat ontheffing en ontzetting slechts konden worden uitgesproken als zo'n particuliere voogd beschikbaar was. In het bijzonder bij de ontheffing lag dit punt gevoelig. Al bij het verzoek tot ontheffing moest zo'n voogd worden voorgedragen. Lukte dat niet, dan ging de hele ontheffing niet door, want 'de zorg van een ongeschikte is te verkiezen boven geen zorg hoegenaamd', zo stelde Cort van der Linden.⁴⁴

Hiertegen stak niet alleen in de Kamercommissie, die de plenaire behandeling van de wetsontwerpen voorbereidde, maar ook in de literatuur een progressieve storm op, aangewakkerd door onder anderen Treub en de latere vrijzinnig-democratische politicus J. Limburg. Zij vonden dat de overheid *zelf* verwaarloosde kinderen onderdak moest geven en dit niet aan particu-

lieren mocht overlaten. Ze verwezen in verschillende artikelen naar het Franse voorbeeld, waar de staat als voogd kon optreden. Alleen dan kon de verwaarloosde jeugd werkelijk uit zijn ellende worden verlost.⁴⁵ Overigens was deze discussie ook relevant voor de ontzetting, maar in iets mindere mate omdat in dat geval zonder voordracht een voogd benoemd kon worden, die niet mocht weigeren. Toch zullen weinigen vertrouwen hebben gehad in de geschiktheid van zo'n voogd tegen wil en dank. Cort van der Linden bleef echter weigeren de staat een aandeel te geven in de opvoeding van kinderen. Dan zou hij toegeven aan een individualisme dat lijnrecht inging tegen de hoofdprincipes van zijn wetsontwerp. De staat moest juist uitgaan van het organische karakter van de samenleving door slechts steun te bieden aan initiatieven vanuit de samenleving. Bovendien hadden zijn debatten met sociaal-liberalen hem wel duidelijk gemaakt dat het in die omstandigheden volstrekt niet duidelijk was waar dan de staatstaak zou eindigen. In welke gevallen moest de staat het ingrijpen van het maatschappelijk initiatief overnemen? Daar lag volstrekt geen beginsel aan ten grondslag. Daarin lag voor Van der Linden de basis van gevaarlijke, ongeoorloofde willekeur.

Van der Linden nam dus een ander standpunt in dan de sociaal-liberale, individualistische voorstanders van de uitgebreide staatstaak. Het verschil met deze groep leek zelfs groter te zijn dan de tegenstelling met de confessionelen, die zich zorgen maakten om inmenging van de staat in het gezin. Een aanvullende wijziging in de regeling van de voogdij verklaart die verhoudingen. Staatsvoogdij bleef weliswaar uit den boze, maar het wetsontwerp bood wel de mogelijkheid verenigingen of instituten met de voogdij te belasten, al zouden deze instanties daar nooit toe kunnen worden verplicht. Bovendien zou de staat, evenals particulieren, deze verenigingen of instituten financieel kunnen ondersteunen. In noodgevallen kon de voogdij bovendien tijdelijk worden opgedragen aan de zogenaamde voogdijraad, een nieuwe instelling met nog vele andere taken.⁴⁶

Ook bij deze voogdijraad was geen sprake van echte staatsvoogdij. Deze nieuwe raad bevond zich juist in het schemergebied tussen staat en maatschappij. In het ontwerp van Van der Kaay kwam deze raad nog niet voor, maar Cort van der Linden verwachtte er juist veel van. In elk gerechtelijk arrondissement zou minstens één zo'n instelling komen, bestaande uit allereerste deskundigen als predikanten, pastoors, artsen, notarissen, schoolopzieners en burgemeesters. Deze raad vormde het sluitstuk op de institutionele maatregelen om kinderen te beschermen. De belangrijkste taak was het adviseren van de rechter bij beslissingen omtrent ontheffing en ontzetting. Hiertoe diende de raad contacten te onderhouden met liefdadigheidsinstel-

lingen, voogdij-instituten, particuliere voogden en andere relevante maatschappelijke organisaties. Kortom, de leden waren de ogen en oren van de rechters. Ze zouden het dagelijks leven van de kinderen in hun gebied op de voet moeten volgen. Op basis van die informatie kon de raad verzoeken tot ontheffing of ontzetting bij de rechter indienen. Voor die taak moest de raad niet alleen bestaan uit personen met diverse maatschappelijke posities, maar ook van diverse religieuze opvattingen. Alleen dan kon Cort van der Linden van de raad de 'schakel tusschen de maatschappij en de regeering' maken, zoals hij zich die voorstelde.⁴⁷

Deze nadruk op een intermediaire laag tussen staat en maatschappij past weer in de organische opvattingen van Cort van der Linden waarin de groei van het staatslichaam vanuit de samenleving zelf moest komen. Als hoogleraar had hij hier veel nadruk op gelegd. De staat hoorde een dergelijke organisatie van onderaf alleen 'te erkennen waar zij spontaan ontstaat, haar in het leven te roepen waar baatzucht of kortzichtigheid ze tegenstreeft en ze bekleeden met een deel van het gezag dat alleen aan hem kan worden ontleend. De staat moet niet als een deus ex machina alles regelen waar de individu te kort schiet, maar hij moet waken over de organisatie die van onderop de maatschappij bestuurt.'⁴⁸ Met de voogdijraad vormden de kindervetten een uitstekend voorbeeld van deze kern van Van der Lindens staats- en maatschappijopvatting.

Uit de tweede en derde kindervet, die de strafrechtelijke kant van de kindervet bescherming regelden, blijkt opnieuw dat deze staatsvisie aan de kindervetten ten grondslag lag. Met deze wetten kreeg de staat de kans om de criminele jeugd aan te pakken met een combinatie van straf en opvoeding. Criminaliteit moest volgens deze wetten dus niet zomaar worden tegengegaan met straf opgevat als middel tot afschrikking en vergelding. De staat moest de criminele jeugd vooral gemeenschapszin bijbrengen. Daarvoor was straf lang niet altijd nodig. Volgens Cort van der Linden was dwangopvoeding de belangrijkste maatregel om dit doel bij de aanpak van ontspoorde jeugd te bereiken. Daarbij was het van groot belang dat deze maatregel geen straf was.⁴⁹ De wet gaf de rechter een duidelijke keus. Beging een kind een overtreding of zelfs een misdrijf, dan kon hij drie dingen doen: het kind teruggeven aan de ouders (mits het onder de zestien was), het kind straffen of langdurige dwangopvoeding opleggen. Vaak zou dat laatste veel betere resultaten hebben dan straf.⁵⁰

Om de dwangopvoeding mogelijk te maken, gaf de wet een belangrijke rol aan de al bestaande rijksopvoedingsgestichten. Deze gestichten moesten voortaan de dwangopvoeding uit Van der Lindens ontwerp uitvoeren en

zouden dus geen strafinrichtingen vormen. Van der Linden gaf echter de voorkeur aan dwangopvoeding in gezinnen en particuliere inrichtingen boven een rijksopvoedingsgesticht, de 'minst gelukkige van de drie'. Zo'n rijksopvoedingsgesticht haalde kinderen namelijk uit hun natuurlijke omgeving en kon geen rekening houden met levensbeschouwelijke gevoeligheden. Deze instellingen leenden zich alleen voor een regime van strenge tucht, ook al waren het dan geen strafinrichtingen.⁵¹ Daarom wilde Cort van der Linden zo veel mogelijk jongeren aan wie de rechter dwangopvoeding in een rijksopvoedingsgesticht oplegde, op termijn naar een gezin of particuliere instelling overbrengen. Deze voorkeur zou een wettelijk steuntje voor de particuliere kinderbescherming zijn waardoor deze zich over alle kinderen kon buigen, crimineel of niet. De staat hoefde dan alleen nog maar te zorgen voor 'de kinderen met bijzonder verdorven, weerbarstig of gevaarlijk karakter'.⁵²

Er lijkt dan ook weinig grond te zijn voor de latere kritiek van belanghebbers dat particulieren zich alleen wensten bezig te houden met de jeugd waarmee nog wel te werken viel, terwijl de kindervetten de staat opzadelden met de grootste probleemjongeren.⁵³ Dat was juist de bedoeling van de wet, die de staat zo veel mogelijk op de achtergrond wilde houden om de samenleving zich van onderaf te laten ontwikkelen.⁵⁴ Het toont opnieuw dat de kindervetten in de eerste plaats de nadruk legden op het belang van het gezin en onafhankelijke organisaties tussen de staat en de maatschappij in. De overheid schiep zo alleen de voorwaarden voor maatschappelijke ontwikkeling en bood pas de helpende hand als er geen alternatief meer was. Alleen via zo'n decentrale organisatie was Van der Lindens organische visie op staat en recht te realiseren.

De idealistische gemeenschapsvisie was zo belangrijk voor Van der Linden, dat hij daar niet alleen de decentrale inrichting van de kindervetten mee verdedigde, maar deze ook gebruikte voor een theoretische verantwoording van de strafrechtelijke uitgangspunten in zijn wetten. De invloed van Modderman, de drijvende kracht achter het bestaande strafwetboek, was daarbij direct merkbaar. Wel was het strafrechtelijk debat natuurlijk voortgegaan sinds de tijd van Van der Lindens oude bewonderaar, die hem had geholpen om hoogleraar te worden. Dat begreep de minister van Justitie maar al te goed en hij handelde daar ook naar bij zijn pogingen het werk van Modderman aan te vullen. Zijn uitgangspunt bleef echter altijd de opvatting die al aan Moddermans oratie *Straf – geen kwaad* ten grondslag lag: straf moest een middel zijn om een harmonieuze ontwikkeling van de samenleving mogelijk te maken.

Volgens Modderman moest straf de zedelijke verbetering van de misdadiger bevorderen en potentiële misdadigers van misstappen weerhouden of deze na hun misdaden onschadelijk maken. Modderman had het nieuwe wetboek van strafrecht ingevoerd zonder dat er sprake was van een duidelijke voorkeur voor zijn strafrechtstheorieën. Politiek gezien was dat ook onhaalbaar geweest. Op de universiteiten ging het debat echter voort. Uitgebreid werd gesproken over straf als middel ter vergelding of opvoeding, over de rechtvaardigheid van straf voor een mens die misschien helemaal niet vrij was in zijn daden en over de vraag of die mogelijk gedetermineerde mens wel ‘verbeterd’ kon worden.

Toen Cort van der Linden eenmaal op de ministerszetel zat waar zijn vroegere patroon ooit had gezeten, raakte de reeds bij Modderman ontlukkende gedachte van straf als opvoedingsmiddel verder verbreid, in het bijzonder bij het jeugdstrafrecht. In heel West-Europa was in deze jaren een tendens waar te nemen naar een strafstelsel met de nadruk op psychologie en pedagogiek.⁵⁵ Volgens Van der Linden was de bestaande wetgeving daar echter allesbehalve op toegesneden. Alle kinderen vanaf tien jaar kregen de normale vrijheidsstraf of boete. Alleen kon een kind onder de veertien jaar niet in afzondering worden vastgehouden en lagen voor alle minderjarigen tot zestien jaar de maximale straffen wat lager. Vanaf die leeftijd kon de rechter de volwassen straffen eisen, mits het kind besepte wat het had gedaan. Cort van der Linden beschouwde dit als de ‘fouten van het strafstelsel zelf’. Daarin lag de ‘voornaamste oorzaak’ van de problemen van de jeugdcriminaliteit. De bestaande straffen hadden slechts een averechts effect. Korte celstraffen hadden geen enkel opvoedend karakter en hadden voor de jeugd uit verpauperde buurten zelfs geen afschrikwekkende werking. Tot slot zouden kleine misdadigers in de gevangenis maar al te gemakkelijk leren van de kwade praktijken van meer geharde lotgenoten. Dit kon alleen veranderen als de wetgever niet keek naar de criminaliteit op zich en daar een straf aan verbond, maar de ‘psychische oorzaken’ van misdaden zou wegnemen.⁵⁶

Met die redenering helde ook Van der Linden over naar strafrechtopvattingen gebaseerd op preventie door middel van aandacht voor de individuele misdadiger. Aan het eind van de negentiende eeuw gingen sommige strafrechtsgeleerden, in navolging van de opkomende sociologie en antropologie, zelfs nog een stap verder. Dat gold bijvoorbeeld voor de Amsterdamse hoogleraar G.A. van Hamel.⁵⁷ In beschouwingen over de ‘nieuwe richting’ wees hij vooral op het noodzakelijk onderscheid tussen ‘onverbeterbaren’ en ‘verbeterbaren’. De eersten konden hun vrijheid voorgoed kwijtraken ter bescherming van de maatschappij. Of dat straf moest heten, vond Van Hamel

niet zo interessant. Voor de laatsten, gelukkig de grootste groep, was vooral aandacht voor psychische en sociale omstandigheden nodig.⁵⁸

Tijdens het Kamerdebat over de kindervetten maakte Cort van der Linden duidelijk weinig te voelen voor zulke moderne opvattingen. In reactie op jhr. A.F. de Savornin Lohman, die een lans brak voor oude straffen volgens het principe van vergelding, zocht hij een middenweg tussen vergelding en de moderne richting. Die weg was zeker het makkelijkste te verdedigen en dus politiek verstandig. Even realistisch was Van der Lindens stelling dat hij zich niet te diep in de theoretische rechtvaardigingen diende te verliezen, omdat de invloed van de theoretische strijd op de praktijk van het strafrecht betrekkelijk gering was.⁵⁹ Vervolgens liet Van der Linden zich daartoe echter toch verleiden. Zijn drang tot filosoferen was te sterk. Moddermans idealisme bleek ook nu zijn alternatief tegenover het nieuw opkomende positivisme van Van Hamel, precies op de manier waarop hij als hoogleraar in zijn idealisme een complement had gevonden voor het sociaal-darwinisme.

Volgens Van der Linden moest straf leiden tot 'bereiking van het Staatsdoel' in de zin van verwezenlijking van de vrijheid tot ontplooiing. Vandaar dat het staatsdoel dat met de straf bereikt moest worden, niet alleen bestond uit de handhaving van de rechtsorde. Ook de ontwikkeling van omgangsvormen was van belang om de hogere harmonie tot stand te brengen. Daarom moest straf ook zorgen voor 'verzoening van het individu met die zedelijke orde'.⁶⁰ Het klinkt alsof Van der Linden de oratie van Modderman uit 1864 hier weer uit de kast haalde, net zoals hij dat bij zijn eigen oratie uit 1881 had gedaan. Ook bij Modderman stond immers de 'noodzakelijke harmonie tusschen wetgeving en zedeleer' voorop. In die harmonie lag het doel van de mensheid. Straf diende volgens Modderman om de mens het vervullen van die bestemming mogelijk te maken en mocht dus geen kwaad zijn dat die zedelijke ontwikkeling juist schaadde.⁶¹

Cort van der Linden meende dat de jeugd met een combinatie van dwangopvoeding en jeugdstraffen kon worden overtuigd van dit belang van harmonieus samenleven. Straffen bleef voor hem dus essentieel. Hij meende dat kinderen een 'ontvankelijk gemoed' hadden voor straffen. Daarom maakte straf een belangrijk deel uit van de opvoeding thuis en op school, en daarom had straffen ook maatschappelijke waarde. Dat vereiste alleen een beter soort straffen, die 'tuchtmiddel en opvoedmiddel' tegelijkertijd moesten zijn.⁶² Indien de rechter tot straf besloot en het tuchtaspect van de kindervetten dus in werking trad, kon de rechter die straf op meerdere manieren een opvoedende waarde geven. Voor de lichte gevallen stelde Van der Linden als nieuwe straf de berisping in. Dit was een flinke donderpreek van de

rechter, die kleine deugnieten tot inkeer moest brengen. Bij de zwaardere gevallen van jeugdcriminaliteit kon de rechter een boete opleggen, waarbij het gevaar dat de ouders betaalden, vermeden moest worden. Tot slot was er voor jongeren die zich schuldig maakten aan grove misdaden de tuchtschool. Dit instituut onderscheidde zich slechts van de gevangenis door de pedagogische leiding en het verplichte onderwijs. Verder kregen de veroordeelden de gewone gevangenisstraffen. Daarbij konden ze voor langere of kortere tijd flink worden aangepakt, tot water en brood, eenzame opsluiting en in de boeien slaan aan toe. Cort van der Linden vond deze straffen essentieel, want onder de veroordeelden bevonden zich ook 'jonge misdadigers, die zich schuldig kunnen gemaakt hebben aan ernstige misdaden, sterke personen, die geneigd zijn verzet te plegen'. Hij zinspeelde er zelfs op de wet niet in te voeren als zulke straffen uit zijn ontwerp zouden verdwijnen.⁶³

Van der Lindens achterliggende doelstelling om de wetgeving tot een coherent geheel te maken, bleek ook uit zijn overige strafrechtelijke ambities. Hij wilde naast de kindervetten een grondige verbetering doorvoeren van het hele wetboek van strafrecht, dat hij jaren eerder als commies-griffier had helpen opstellen. Hij dacht daarbij aan allerlei praktische wijzigingen, maar ook aan hoognodige aanpassingen van de wetgeving aan de moderne tijd, bijvoorbeeld door bij diefstal niet alleen van voorwerpen te spreken. Diefstal kon ook betrekking hebben op een 'kracht' bijvoorbeeld elektrische kracht, 'door deze af te leiden'. Een praktischer voorbeeld van zijn visie dat de wet moest meegroeien met de ontwikkeling van de samenleving was haast niet denkbaar. De Kamer heeft zich echter niet meer beziggehouden met deze omvangrijke herziening van het wetboek van strafrecht, waarna de voorstellen door zijn opvolger werden ingetrokken.⁶⁴

De politieke betekenis van de kindervetten

Cort van der Linden heeft de eerste drie kindervetten opvallend gemakkelijk door het parlement kunnen loodsen. Bij de oppositie was weinig verzet. In de geschiedschrijving is zelfs gesproken van een 'bijna gretige aanvaarding van de kindervetten door de confessionelen'.⁶⁵ De kritiek kwam vooral van de links-liberale stroming, waartoe Cort van der Linden zelf toch zo vaak werd gerekend. Dat gebeurde binnen, maar vooral ook buiten het parlement, zoals het pleidooi voor staatsvoogdij toonde. De confessionele leiders Kuyper en De Savornin Lohman mengden zich wel in het debat, maar stemden uiteindelijk gewoon voor de kindervetten. Zij beperkten zich voornamelijk tot pogingen nog wat extra waarborgen te krijgen voor de positie van het

gezin. Kuyper richtte zich daarbij enkel op de discussie over ontheffing. Hij wenste nog duidelijker te stellen dat ouders zich alleen in uiterste noodzaak van hun ouderplicht konden ontdoen. Bovendien was hij bang dat dat zou gebeuren bij lijdelijke toestemming van de ouders. Hij wilde daarom waarborgen dat ontheffing alleen werd uitgesproken als daar uitdrukkelijk om werd gevraagd. Zijn amendementen werden echter verworpen.⁶⁶ Alleen De Savornin Lohman kwam met uitgebreidere en principiëlere kritiek op de mogelijkheden tot ontzetting. Allereerst vond hij de aanduiding van de gronden voor ontzetting te onduidelijk. Cort van der Linden erkende de vaagheid van die bepalingen, maar liet bij gebrek aan een betere omschrijving de vraag of een ouder ontzet kon worden liever over aan de rechter, die hierover in concrete gevallen kon beslissen. Het kwam erop neer dat de wetgever de belangrijkste twistappel in het ontwerp omzeilde door te verklaren niet in staat te zijn om heldere criteria voor ontzetting op te stellen. Daarmee werd het probleem op de rechter afgeschoven. Lohman vreesde dat de rechter deze ruimte zou gebruiken om veel sneller dan hij wenselijk vond tot ontzetting te besluiten.

Met betere criteria alleen was Lohman bovendien niet tevreden. Hij wenste ook de wettelijke gronden voor ontzetting te beperken. Uitsluitend verwaarlozing van de verplichting tot onderhoud en opvoeding mocht daar nooit onder vallen. Goedwillende buitenstaanders konden wel staan te trappelen om kinderen naar hun maatstaven een betere opvoeding te geven, maar zolang niet was aangetoond dat een ouder 'met opzet' zijn plichten niet nakwam, had niemand het recht hem uit zijn natuurlijke ouderrechten te ontzetten. Die opzet zag Lohman alleen in aantoonbare daden van misbruik, niet in het nalaten van verzorging door verwaarlozing. Daarom wilde hij verwaarlozing als grond voor ontzetting schrappen. Een amendement van deze strekking was zo vergaand dat Cort van der Linden duidelijk stelde het amendement 'te betreuren'.⁶⁷ Desondanks verscherpte Lohman zijn argumenten. Wat moest er bijvoorbeeld gebeuren als een ouder weigerde een kind medicijnen toe te dienen, terwijl de rechter meende dat daar op medische basis goede redenen toe waren? Een ouder kon daar best gegronde bezwaren tegen hebben, waarbij Lohman natuurlijk op een religieuze overtuiging doelde.⁶⁸ Zo bleken de kindervetten toch aan belangrijke principiële discussies te raken, wat de gemakkelijke invoering en de uiteindelijke steun van zelfs De Savornin Lohman extra opvallend maakte.

De oorzaak van die eenvoudige acceptatie lag in de gemeenschapsvisie van Cort van der Linden, die in de kindervetten zo duidelijk tot uiting kwam. Die paste uitstekend bij het confessionele gedachtegoed van Abraham Kuy-

per. Het maakte een opvallende samenwerking mogelijk dwars over een diepe kloof in de vaderlandse politiek heen. Net als Cort van der Linden baseerde Kuiper zich op een organische staatsopvatting. Die presenteerde hij onder meer in zijn cruciale rede bij de opening van de Vrije Universiteit, *Souvereiniteit in eigen kring*, en in *Ons Program*. Kuiper noemde de samenleving een 'samengesteld organisme'. Hij wees daarmee op een zodanige inrichting van de samenleving dat die alleen 'groepsgevijs bestaat en eerst in die groepen zich het geheel kan openbaren'.⁶⁹ Hij zag in die groepen of kringen in elkaar grijpende delen van de samenleving van lagere naar hogere orde. Kuiper vond die kringen in vakbonden, wetenschap, kunst of gezin. Hij zag vooral een voorbeeld in het oude rijke 'organisme van gilde en orde en vrije gemeenschap', zoals dat met name had bestaan in de Nederlandse Republiek, 'in eigen polderkringen ingedeeld'.⁷⁰ Dat paste naadloos bij Van der Lindens voorkeur voor groepsvorming in de samenleving zelf, zoals hij die bijvoorbeeld zag in coöperaties en vakbonden.

Voor zowel Cort van der Linden als Kuiper was de staat slechts één zo'n kring, die net als alle kringen een eigen taak had in het grotere geheel. Volgens Van der Linden betrof die taak het weergeven van het rechtsbewustzijn in het volk in concrete rechtsregels. Daarin lag een cruciaal onderscheid met de opvattingen over staatssoevereiniteit van veel individualistische liberalen. Bij hen stond de staat juist tegenover de maatschappij. De staat was er om vanuit een onbaatzuchtig gemeenschapsbesef een evenwichtige samenleving te bevorderen. Ook daarbij was de organische terminologie van grote waarde, maar anders dan bij Van der Lindens staatsbegrip was hier sprake van een autonome staat die de samenleving vanuit eigen initiatief vormgaf. Omdat Van der Lindens staat daarentegen onderdeel was van de grotere maatschappelijke ontwikkeling kon zijn staat juist niet van buitenaf ingrijpen.

Juist in dit staatsbegrip vond Van der Linden Kuiper aan zijn zijde. Ook voor Kuiper was de staat een onderdeel van de maatschappij en wel het onderdeel dat zorgde voor een zodanige regulering van de maatschappelijke kringen dat zij in harmonie met elkaar waren. Kuiper wees erop hoe de ontwikkeling van de verschillende kringen kon leiden tot onderlinge frictie. De afzonderlijke kringen ontwrichtten dan het geheel, zoals een machine niet meer werkt als de raderen van de tandwielen niet meer in elkaar grijpen. Dan was de staat nodig om het geheel weer in goede banen te leiden. Dit moest gebeuren zonder zelf te leiden, maar door het gemeenschapsleven te bevorderen. 'Niet het leven te beklemmen noch de vrijheid te binden, maar vrije levensbeweging voor en in elk dier kringen mogelijk te maken, is het niet voor elk edelijker Staatssouverein het hem wenkend ideaal?' zo stelde Kuiper.⁷¹

Kuyper en Van der Linden verschilden natuurlijk wel van mening over het uiteindelijke doel van het menselijk bestaan. Voor Kuyper was de staat het 'middel ter voorbereiding van dat gemeenschapsleven van nog hogere orde' dat zich in de toekomst zou openbaren, het Koninkrijk Gods. Voor de praktijk maakte dat verschil in religieuze uitgangspunten tussen Kuyper en Van der Linden echter weinig uit.⁷² In beide gevallen moest de staat ingrijpen wanneer andere kringen die ontwikkeling belemmerden. In beide gevallen gebeurde dat zodanig dat alle groepen in de samenleving van onderaf hun vrijheid behielden en samen de hele natie vormden.

De kindervetten boden precies de uit onafhankelijke groepen opgebouwde eenheid die Kuyper aanduidde met 'soevereiniteit in eigen kring'. Allereerst benadrukte Cort van der Linden in zijn wetsontwerp het belang van een laag tussen staat en maatschappij, zoals te zien in de voogdijraad en het college van toezicht. Zo werd eenheid in de samenleving niet door de staat opgelegd, maar van onderaf gevormd. Ten tweede benadrukte Van der Linden in de kindervetten het belang van decentralisatie, zoals dat bleek in de particuliere voogdij en (dwang)opvoeding in gezinnen. Ook hier had Van der Linden de van onderaf tot eenheid gesmede samenleving op het oog. Op deze manier konden de levensbeschouwelijke wensen van de antirevolutionairen goed tot hun recht komen. Ten derde ontzette de wet ouders die de eisen van het gezinsleven niet nakwamen weliswaar uit hun ouderlijke macht, maar daarvoor in de plaats kwam verzorging die het oorspronkelijke gezinsleven zo dicht mogelijk benaderde. Ook dat was belangrijk, want van alle kringen was het gezin als onderste kring volgens Kuyper het fundament van de samenleving.⁷³

Door de nadruk op maatschappelijke organisaties, de bevordering van hun samenwerking vanuit de maatschappij en de versterking van het harmonieuze gezin hadden de confessionelen, en Kuyper in het bijzonder, dus genoeg redenen om de kindervetten te steunen. Vooral de gemeenschapsvisie van Cort van der Linden heeft daardoor geleid tot de soepele invoering van zijn wetten. Daarnaast stimuleerde ook de jarenlange arbeid van vele kinderschermingsorganisaties de uitvoering van deze wetten. Dankzij deze arbeid van zowel liberalen als confessionelen hoefden de gewenste instellingen niet meer van de grond af te worden opgebouwd. De hoofdoorzaak van de confessioneel-liberale overeenstemming lag echter in de overeenkomsten tussen de achterliggende gemeenschapsopvattingen van confessionelen en Van der Linden. Dit weerlegt de stelling dat de liberalen organisatie van de kinderscherming vanuit de maatschappij slechts bevorderden omdat ze de medewerking van de confessionelen nodig hadden. De liberalen zouden

voorstanders zijn van staatsingrijpen. Om dat in de praktijk te brengen, zouden ze echter hebben moeten toegeven aan de door confessionelen gewenste decentralisatie, want zij beschikten over een wijdivertakt netwerk van verenigingen en instellingen.⁷⁴ In plaats daarvan presenteerde Van der Linden uit eigen overtuiging wetgeving die dicht bij de confessionele wensen in de buurt kwam.

De kindervetten van Cort van der Linden hadden wel een versterking van de confessionele machtspositie tot gevolg. De maatschappelijke organisaties kregen nu immers steun van de staat. Dat leidde tot erkenning van de diversiteit in de samenleving en institutionalisering van de levensbeschouwelijke scheidslijnen. Daarmee hebben de kindervetten en de organische gemeenschapsvisie van Van der Linden in het algemeen ook de verzuiling bevorderd. Natuurlijk heeft Cort van der Linden met zijn visie die verzuiling niet voor ogen gehad. Hij pleitte juist, nog zijn hele leven voor eenheid boven de scheidslijnen op basis van zijn organische gedachte. Zijn staatsvisie was daarmee ook de basis van zijn afkeer van parlementair geruzie en deling van de natie. In een land waarin geen enkele stroming dominant was, bleken zijn gemeenschapsopvattingen echter bij uitstek geschikt te zijn om de verzuiling te bevorderen. Juist op het cruciale terrein van de opvoeding, waar confessionele instellingen het fundament van de verzuiling vormden, hebben de kindervetten deze ontwikkeling in de hand gewerkt.

Van vrijzinnige oppositie tegen de kindervetten was desondanks weinig sprake. Vandaar ook dat er nauwelijks algemene beschouwingen werden gehouden. De meeste behoudende liberalen konden zich weliswaar niet vinden in de idealistische maatschappijopvattingen van Cort van der Linden, maar de individualistische staatssoevereiniteit die zij plaatsten tegenover Van der Lindens theorieën over rechtsbewustzijn ging in de praktijk evenmin in tegen decentrale organisatie. In de oud-liberale wereldbeschouwing ging het individualisme immers samen met een moralistisch pleidooi voor gemeenschapsplichten waarvoor de ontwikkelde burgers zich ten behoeve van allen uit vrije wil inzetten. Dat was goed overeen te brengen met Van der Lindens opvattingen.

Ook voor veel progressieve liberalen was staatsingrijpen niet noodzakelijkerwijs de eerste keus. De staat had ook voor hen in de eerste plaats een ondersteunende functie, maar vanuit een individualistische opvatting was het niet mogelijk goed aan te geven hoe ver die steun volgens hen moest gaan. De sociaal-liberalen konden alleen een pragmatisch antwoord op die vraag geven. In de praktijk leidde dat ertoe dat veel sociaal-liberalen toch meer staatsinvloed bepleitten dan Van der Linden voor wenselijk hield. Het

was volgens deze pragmatische sociaal-liberalen echter al heel wat dat er eindelijk iets voor de verwaarloosde jeugd werd gedaan. Felle kritiek was daarom niet gepast, maar vooral buiten het parlement lieten ze wel weten dat meer staatsinvloed de voorkeur had gehad. Vandaar dat bijvoorbeeld Treub en Limburg voor staatsvoogdij pleitten, iets wat geheel niet paste in de staatsvisie van Cort van der Linden.

Aan de kindervetten lag daarmee een bijzondere overeenstemming van behoudende liberalen en confessionelen ten grondslag. Uiteindelijk was dat voor de invoering ook praktisch nog van belang. Zonder de confessionele steun was die invoering ook na het aannemen van de wetten misschien helemaal niet zo gemakkelijk gegaan. Voor de wetten echt in werking traden, moesten er namelijk nog vele uitvoerende maatregelen worden genomen. Op dat moment was Kuyper premier en dus moesten de confessionelen de daadwerkelijke invoering van de kindervetten op zich nemen. De wetten waren bij de confessionelen echter in goede handen, juist wegens de grote aandacht voor het decentrale beginsel.

De staatsvisie waarmee Van der Linden als hoogleraar een intellectuele eenling werd, heeft hem als minister van Justitie dus juist een gunstige uitgangspositie gegeven om zijn wetten in het staatsblad te krijgen. Samen met de algemene overtuiging dat maatregelen ter bescherming van kinderen urgent waren, kon zijn decentrale beginsel er toen voor zorgen dat de kindervetten zonder grote politieke strijd werden doorgevoerd. Van der Linden hield daarbij duidelijk vast aan een levenslange overtuiging. Er was geen sprake van dat de kindervetten een concessie vormden aan de confessionele wereldbeschouwing, omdat Van der Linden hun maatschappelijke organisaties nodig had. Hij wilde die organisaties zelf oprichten en heeft ook altijd zelf principieel aan zijn visie vastgehouden. Ondertussen hield hij ook de politieke haalbaarheid van zijn doelen wel degelijk in de gaten, maar vasthouden aan een eigen staatsvisie kon daar prima mee samengaan. Ook dat bleek goed uit de discussies over de kindervetten, wanneer op deelterreinen de confessioneel-liberale samenwerking het liet afweten. Dat was bijvoorbeeld het geval wanneer de positie van de vrouw in het parlementaire debat een rol speelde.

De vrouw en het buitenechtelijke kind

Als bij de behandeling van de kindervetten over de positie van de vrouw werd gedebatteerd, had Van der Linden meteen de grootste moeite een parlementaire meerderheid voor zijn ontwerpen te krijgen. Bij dit thema kon

hij de confessionelen met zijn opvattingen over decentralisatie niet voor zijn wetten winnen. Tegelijkertijd was het ook niet eenvoudig de hele liberale stroming van behoudend tot progressief te verenigen om zo een meerderheid te verwerven. Ondanks het apolitieke karakter van de discussies over de kindervetenen, werd de vaardigheid om tegenstellingen te overbruggen dan toch opeens heel belangrijk.

Deze gecompliceerde verhoudingen waren bij de kindervetenen niet te ontlopen. Het debat over de rechtspositie van de vrouw was juist een integraal onderdeel van die wetten. Om de belangen van het kind te versterken, wilde Cort van der Linden ook de juridische positie van de moeder wijzigen. Een veelzeggende aanpassing was de vervanging van de oude term 'vaderlijke macht' door 'ouderlijke macht'.⁷⁵ Deze wijziging kon ingrijpende gevolgen hebben, ook al zou de man in normale huwelijkse omstandigheden net als voorheen het hoofd van het gezin blijven en was voor de vrouw dus slechts een onmondige positie weggelegd. Bij afwezigheid of ontzetting van de vader zou de moeder nu zelfstandig het gezag over haar kinderen kunnen uitoefenen. Zij was niet langer slechts een plaatsvervanger. Bovendien kwam Cort van der Linden met twee uitzonderingen op de onmondige positie van de vrouw in het huwelijk. Voortaan zou haar toestemming noodzakelijk zijn voor het huwelijk van een minderjarig kind en voor beslissingen over onderwijs en beroepskeuze.⁷⁶

Bij die wijzigingen ging het Cort van der Linden uitsluitend om de belangen van het kind. Hij had 'geen sympathie' voor pogingen man en vrouw gelijk te stellen.⁷⁷ Voor het kind was het echter van belang dat ook de vrouw haar stem kon laten gelden. De minister erkende dat dat tot onenigheid in het huwelijk kon leiden. Voor de cruciale beslissingen over huwelijk en beroep moest dan de kantonrechter uitsluitsel geven. Verder wilde hij niet gaan, want dan tastte hij de positie van de man als gezinshoofd aan. Van der Linden hield in de memorie van toelichting vol dat er in geval van onenigheid in het huwelijk altijd 'één van beiden moet beslissen' en dat was de man. Hij was er eveneens van overtuigd dat de invloed van de vrouw 'in normale omstandigheden' groot genoeg zou zijn om tegen de wettelijke bevoegdheden van haar man op te wegen, al zei hij er niet bij hoe dat in zijn werk zou gaan. Een betere regeling was niet mogelijk, want het was niet haalbaar om bij alle dagelijkse onenigheden een uitspraak van de rechter te verlangen.⁷⁸

Nog los van de doorslaggevende praktische bezwaren zou zo iets bovendien politiek volstrekt onhaalbaar zijn geweest. Zelfs het beroep op de kantonrechter in beslissingen die bepalend waren voor het hele leven van een kind, maakte onder Kamerleden meer stemmen los dan de minister lief was. De

confessionelen zagen de onaantastbaarheid van de door God gegeven eenheid van het huwelijk al op het spel staan. Bovendien kwam Van der Linden in botsing met de behoudend-liberale voorzitter van de commissie van rapporteurs, M.J. Pijnappel. Deze scherpzinnige jurist van de oude stempel had net zijn zeventigste verjaardag gevierd. Hij had weliswaar de naam opgebouwd verzoenend te zijn, maar stemde in 1900 toch als enige liberaal tegen de leerplicht.⁷⁹ Ook hield hij vast aan een oud-liberale opvatting over huwelijk en afstamming. Volgens hem had de man vooral op grond van zijn positie als vader een beslissende stem in zaken die betrekking hadden op afstamming. Op grond van de bloedband gaf de vader zijn zoon een plek in zijn geslacht, dus had ook hij binnen het huwelijk de doorslaggevende stem over de toekomst van zijn zoon. Hij had dus zeggenschap over opvoeding en een eventueel huwelijk, want dan waren de hoogste belangen van zijn familie, zoals de naam en de financiële positie in het geding. Anderzijds gingen er in de samenleving vooral onder progressieve liberalen juist stemmen op om de positie van de vrouw te versterken. Voor de kindwetten kon deze tegenstelling gevaarlijk worden zo gauw de confessionelen de minister niet meer aan een meerderheid konden helpen.

Cort van der Linden beseftte dat hij zijn wetten op dit punt alleen zou kunnen doorvoeren als hij de liberale stroming bijeen wist te brengen. Hier moest hij dus de middenpositie waarmaken waarvoor Pierson hem had uitgezocht. In de manier waarop hij dat deed, was goed te zien dat hij bij de kindwetten aan zijn eigen uitgangspunten vasthield en tegelijkertijd het politiek haalbare goed in het oog hield. In reactie op kritiek in het voorlopig verslag wees de minister erop dat 'het rechtsbewustzijn van velen in den lande' de doorslag gaf bij zijn beslissing om de vrouw haar stem te laten horen bij de meest ingrijpende beslissingen in het leven van haar kind.⁸⁰ Op grond van deze opvatting over het rechtsbewustzijn, die Van der Linden levenslang voorstond, was hij van mening dat hij als minister nauwelijks kon ingrijpen in de snel veranderende samenleving. Hij moest alleen de opvattingen die in de samenleving opkwamen in rechtsregels vatten, een taak waarvoor in zijn ogen organisatie van onderaf de hoofdvoorwaarde was. De kennis van het rechtsbewustzijn bleef vervolgens wel altijd een kwestie van interpretatie. Het debat in het parlement was er om daarover tot consensus te komen.

Op grond van die redenering kwam Van der Linden aanvankelijk met een beperkte versterking van de positie van de vrouw, ook al leek hij persoonlijk wel waardering te hebben voor de oud-liberale patriarchale opvattingen. Zo gauw bleek dat dat aan de behoudend-liberale zijde van Pijnappel én bij de

confessionelen op groot verzet stuitte, liet Van der Linden het beroep door de vrouw op de kantonrechter echter vallen. Nog voor de kindervetten in openbare behandeling kwamen, gaf hij toe aan de kritiek van de commissie van rapporteurs in de hoop in elk geval de steun van de behoudende liberalen te verwerven. De moeder kon een huwelijk of beslissingen over onderwijs- en beroepskeuze nooit tegenhouden.⁸¹ Om de vooruitstrevende groepen niet helemaal te ontstemmen, ging Cort van der Lindens concessie om geen beroep op de kantonrechter in te stellen wel samen met een verlaging van de meerderjarigheidsleeftijd van 23 naar 21 jaar. In progressieve kringen leefde deze wens al langer, en zo zou de trouwlustige jeugd niet onacceptabel lang hoeven te wachten als er geen huwelijkstoestemming was gegeven.⁸²

Dit was een duidelijk voorbeeld van politiek zakendoen. Van der Linden liep daar nooit voor weg. Een concessie aan zijn opvattingen over rechtsbewustzijn vond hij dat niet. Het parlement was de plek om daarover te debatteren. Wel vond hij altijd dat dat debat erop vooruit zou gaan als het rechtsbewustzijn zich beter zou uiten. Daartoe moest het volk zich van onderaf bezighouden met zaken die het raakten. Bovendien moesten Kamerleden voor alles allemaal de intentie hebben het rechtsbewustzijn te interpreteren. Deze redenering van Van der Linden maakte bij anderen echter snel de indruk dat hij met theoretische kunstgrepen de noodzaak van pragmatisch politiek handelen erkende en daar zelfs zijn idealisme een plek in gaf. Die kritiek was vooral veel te horen toen Van der Linden van 1913 tot 1918 premier was, maar tijdens zijn eerste ministerschap was die opstelling dus al te zien.

Deze opvattingen over wat het in de politiek betekende om het rechtsbewustzijn tot uiting te brengen, waren ook te zien in het ondergeschikte debat over het beroep van de vrouw op de kantonrechter. Met het gesloten compromis leek de kou uit de lucht. Bij het Kamerdebat bracht Pijnappel namens de commissie van rapporteurs echter opnieuw bezwaren in. Hij wilde de toestemmingsbepalingen bij een huwelijk van minderjarigen weer wijzigen voor het geval er moeilijkheden ontstonden met voogden of afwezige vaders. Van der Linden stelde het niet op prijs dat zo het aanvankelijke compromis weer ter discussie werd gesteld. In het Kamerdebat sprak hij Pijnappel geprikkeld toe. Volgens van der Linden was hij 'in andere gevallen buitengewoon vlug van begrip, maar wanneer hij tegenover een stelsel staat, dat hem niet bevalt, laat zijn begrip hem in den steek en ziet hij de meest eenvoudige zaken niet in'.⁸³

Deze hautaine woorden, die Van der Linden nog vaak zou bezigen, waren al voorafgegaan door een informele reprimande. De minister beschuldigde

Pijnappel ervan de regels voor goede politiek te schenden. Volgens Van der Linden was het duidelijk dat hij had besloten tot een compromis om behoudende en progressieve liberalen bijeen te brengen. Zo'n handelwijze was een noodzakelijk onderdeel van de politiek waar iedereen mee moest leren leven. Onderhandse concessies waren dan ook uitstekend, maar eenmaal gesloten moest er ook niet meer over worden gezeurd. Pijnappel deed dat wel, wat hem op stevige kritiek kwam te staan. 'Parlementaire arbeid, toch reeds zoo moeilijk, wordt weldra volkomen onvruchtbaar indien men bij iedere phase van voorbereiding weder nieuwe denkbeelden te berde brengt, of wat als transactie en vrucht van gemeen overleg wordt voorgesteld weder uit elkaar rafelt.'⁸⁴ Het laat zien dat Van der Lindens opvattingen over rechtsbewustzijn wel degelijk samengingen met politiek zakendoen, maar dat mocht niet verzanden in eindeloze tegenstellingen. Het doel bleef consensus, en dat leek Pijnappel hier te vergeten. Toch wist Pijnappel het amendement doorgevoerd te krijgen.

Het beroep op de kantonrechter bleef door het amendement zeer beperkt en uitstel van een huwelijk vaak nodig. De progressieven hadden dus heel wat water bij de wijn gedaan. Er was nauwelijks meer sprake van versterking van de positie van de vrouw. De meeste behoudende liberalen konden dus probleemloos voorstemmen. Elke beperking van de zelfstandigheid van de man en de mogelijke aantasting van zijn geslacht door ongewenste huwelijken waren verdwenen. Heel anders lag dat echter met de confessionelen, die bij discussies over de rechtspositie van de vrouw niet meer zo gemakkelijk met de behoudende liberalen meegingen. Het ging hen om de handhaving van bestaande verhoudingen in het huwelijk. Vooral in katholieke en christelijk-historische kringen lag dit punt gevoelig. Overeenstemming tussen liberaal en confessioneel was daardoor alleen mogelijk geweest waar Van der Linden zijn gemeenschapsidealisme in het debat bracht. Bij kwesties over de positie van de vrouw telde dat niet. Daarom moest hij hier terugvallen op de liberale samenwerking die alleen rondkwam als de progressieve liberalen flink zouden inbinden.

De confessionelen gingen in hun verzet tegen een versterkte positie van de vrouw een stapje verder dan de behoudende liberalen. Ook het voogdij-schap voor de gehuwde vrouw dat Van der Linden mogelijk wilde maken, werd bestreden. De minister wilde de vrouw een beroepsmogelijkheid bij de kantonrechter geven als haar echtgenoot bezwaar maakte tegen zulke voogdij, maar de confessionelen kwamen hiertegen in het geweer. De stemmen staakten over een amendement, waarna De Savornin Lohman de handschoen opnam. Hij benadrukte op provocerende wijze de 'partijvormende' tegen-

stellingen in deze discussie. In de stemverhoudingen over het amendement was een opvallende tweedeling te zien tussen liberalen en socialisten enerzijds, en de confessionelen anderzijds, ondanks alle verhalen over de apolitieke kinderwetten.⁸⁵ Begrijpelijk was het wel. Voogdijkwesties hadden immers geen invloed op de toekomst van het door de mannelijke lijn doorgegeven geslacht. Voor de liberalen was er dus geen reden om tegen te stemmen. Confessionelen beriepen zich bij hun verzet tegen versterking van de positie van de vrouw echter niet op het geslacht, maar op de door God gegeven macht van de man, en dan was het niet relevant of hier huwelijk of voogdij in het spel was.

Grote politieke consequenties waren bij deze ondergeschikte punten uit de eerste kinderwet nog te omzeilen. Lohman moest in het debat over voogdij voor de vrouw uiteindelijk toegeven. Heel anders lag dat bij de vierde kinderwet, die roemloos achter de horizon verdween. Dit betrof een ontwerp om de positie van buitenechtelijke kinderen te versterken. Verder dan de schriftelijke behandeling heeft dit ontwerp het niet gebracht. Meteen werd duidelijk dat er geen ruimte was voor de noodzakelijke compromissen. Anders dan bij de overige kinderwetten stonden de confessionelen hier te ver af van de behoudende liberalen en konden ook de progressieve en behoudende liberalen niet tot consensus komen.

Om zijn plannen met de kinderwetten niet in gevaar te brengen, had Van der Linden dit ontwerp bewust niet tegelijkertijd in behandeling gebracht. Ook hier bleek dus dat Van der Linden een open ogen had voor het politiek haalbare. Dat neemt niet weg dat Van der Linden zijn decentrale maatschappelijke organisatievorm wilde doorvoeren. Daarom wilde hij andere delen van de wet zo nodig achterwege laten. Uiteraard hielp de confessionele steun hem daarbij. Hij kon progressieve staatsgerichte plannen dan eenvoudiger negeren. Voor zover haalbaar wilde hij vervolgens ook andere maatregelen nemen om kinderen te beschermen. Deze berekenende benadering was ook goed te zien aan een ondergeschikte bepaling over buitenechtelijke kinderen in de eerste kinderwet. In de Tweede Kamer gingen bij de behandeling al stemmen op om dit punt maar naar het ontwerp over de buitenechtelijke kinderen over te brengen. Cort van der Linden spoorde de Kamer aan in plaats daarvan zo veel mogelijk in de eerste kinderwet te regelen. Het was nog lang niet zeker of de vierde kinderwet de eindstreep zou halen.⁸⁶

Moeilijkheden met dit ontwerp waren dan ook te verwachten, zelfs al werd het streven om buitenechtelijke kinderen een betere rechtspositie te geven breed gedeeld. Deze kinderen waren in de toenmalige wetgeving vogelvrij. De biologische vader en moeder hoefden slechts voor het kind te zorgen als

zij het kind ook erkend hadden. Was dat niet gebeurd, dan hoefden ze zich ook niet om het kind te bekommeren. Waar het de moeder betrof, was deze rechteloosheid van het buitenechtelijke kind niet zo'n probleem. Het extreme geval van vondelingen kwam natuurlijk voor, maar meestal onthield de ongehuwde moeder haar baby de hoogst nodige zorgen niet. Was ze toch onwillig, dan kon justitie het moederschap proberen te bewijzen en de erkenning afdwingen. De publieke moraal rond de eeuwwisseling had alleen weinig mededogen met zulke alleenstaande ongehuwde moeders, dus financieel konden zij feitelijk niet zonder de vader. De gevolgen ervan, zoals primitieve abortussen in afgelegen schuurtjes, verwaarlozing of uit wanhoop bedreven grove misdaden, konden dus niet uitblijven. Kortom, vaders moesten worden opgespoord om hun plichten te vervullen. En daar lag de twistappel, want onderzoek naar het vaderschap was bij wet verboden tenzij er sprake was van verkrachting.⁸⁷ Vanaf de jaren zeventig was hier steeds luider over getwist. Dit verbod was echter altijd in stand gebleven met een beroep op de mogelijke schandalen die zich anders zouden voordoen. Bovendien zou verplichte erkenning kwaadwillende vrouwen een goede gelegenheid tot afpersing geven.⁸⁸

Het buitenechtelijke kind verdiende echter een beter lot, zo stelden steeds meer mensen. Cort van der Linden wilde in zijn kinderwetten ook dat verzoek meenemen. Zo nam hij stelling in een jarenlang en heftig debat. Zijn benadering was daarbij zeker niet vooruitstrevend. Hij hield strikt vast aan een patriarchale waardering van het huwelijk en de macht van de man. Het bleef de wil van de vader om het kind op te nemen in zijn geslacht met alle rechten die daarbij hoorden, zoals de familienaam en de erfenis. Het kind zou die rechten dus alleen kunnen krijgen na erkenning. In zijn ontwerp stelde de minister echter dat enkel de afstamming het kind ook rechten moest geven, maar die waren veel beperkter. Van der Linden introduceerde dus een scheiding tussen erkenning en afstamming. Uit de afstamming volgde slechts de verplichting van onderhoud en opvoeding. Alleen het vrijwillig door de vader erkende kind kreeg de naam van de vader en had recht op een deel van de erfenis. Voortzetting van geslacht en kapitaal waren zaken die niets met natuurlijke afstamming te maken hadden, maar met de op vrijwilligheid gegrondveste familieband. Zo voorkwam Van der Linden elke invloed van het buitenechtelijke kind op het door de mannelijke wil doorgegeven geslacht met alle consequenties van dien voor behoud van aanzien en kapitaal van de familie. Tegelijkertijd hoefde hij buitenechtelijke kinderen niet helemaal aan hun lot over te laten.⁸⁹

De minister onderstreepte deze klassieke opvattingen in de memorie van toelichting bij zijn wetsontwerp. Hij vermeldde expliciet dat de wet geen versterking mocht inhouden van de positie van de moeder die buitenechtelijke seks had gehad. De wet zou juist moeten voorkomen 'dat de moeder zich het feitelijk genot verschaffe van de rechten aan het kind toegekend'.⁹⁰ Alleen om het kind was het te doen, de moeder had rechten genoeg. Immers, had de moeder vrijwillig ingestemd met de geslachtsgemeenschap, dan moest zij ook de consequenties daarvan dragen; zo niet dan was er het strafrecht om maatregelen te nemen. Gaf de wet vrouwen desondanks rechten waarmee steun van de vader was af te dwingen, dan lag vooral het gevaar van misbruik en afpersing op de loer. In Van der Lindens wereldvisie, geënt op de oude liberale moraal, gaf dat de vader geenszins een vrijbrief om erop los te leven en voor zijn verantwoordelijkheden weg te lopen. De vader diende juist uit vrije wil zijn maatschappelijke plichten na te komen en zelf zorg te dragen voor de kosten die de opvoeding meebracht van het kind dat hij had verwekt. Idealiter leidde dat tot een erkenning van het verwekte kind, mits natuurlijk wettelijke bepalingen betreffende overspel en incest in acht werden genomen. De wet was er alleen om in te grijpen waar dat maatschappelijk initiatief niet voldeed en zo het buitenechtelijke kind voor de ondergang te behoeden.

In die opvatting was bescherming van de vader net zo min een drijfveer voor de wetgever als het verlenen van rechten aan de ongehuwde moeder. Van bescherming tegen afpersing door de vrouw wilde Van der Linden dan ook niet weten. De man diende altijd zijn verantwoordelijkheid te nemen. 'Teergevoeligheid voor niet onbesproken mannen mag geen onrecht schep- pen. Het recht van het kind behoort zwaarder te wegen dan het belang, dat de vader heeft om onbekend te blijven', zo was zijn stelling. Van der Linden bepleitte daarmee het onderzoek naar het vaderschap op grond van de bestaande oud-liberale patriarchale opvattingen en de noodzaak om het bijbehorende morele plichtsbefef zo nodig te kunnen afdwingen.⁹¹

Er was wel het praktische probleem van de bewijslast. Het had natuurlijk weinig zin om een directe getuigenis van de geslachtsgemeenschap te eisen. 'Toegegeven moet worden, dat dit feit zelden rechtstreeks zal worden waargenomen en dus ook zelden door getuigen zal kunnen worden bewezen', zo moest de minister wel stellen. De rechter kon volgens Van der Linden echter op indirect bewijs afgaan. Er was geen reden dit 'bewijs door vermoedens van de gemeenschap te verbieden'. De rechter ging daar soms al stilzwijgend toe over als in echtscheidingskwesaties buitenechtelijke affaires bewezen moesten worden.⁹² Daartoe nam Van der Linden in de wet een aantal situaties op die zonder tegenbewijs het vaderschap vaststelden als zij in de conceptie-

periode voorkwamen, mits de moeder maar geen ‘ontuchtig leven’ had geleid, bijvoorbeeld wanneer de vermoedelijke vader op de een of andere wijze met de moeder samenleefde of haar ‘als bijzit’ onderhield.⁹³

Ondanks alle waarborgen voor geslacht en bezit van de vader, ging dit sommige Kamerleden getuige het voorlopig verslag toch te ver. Het wetsontwerp betrof vooral ‘concessies aan het feminisme’ en bevorderde chantage na verleiding door onzedelijke vrouwen. Van der Linden kon zich niet vinden in deze kritiek. Hij ontkende elke neiging tot feminisme. Het hele ontwerp kwam voort uit de belangen van het buitenechtelijke kind. Veel Kamerleden waren het daar wel mee eens, maar daarmee was het pleit nog niet beslecht.⁹⁴ Afgezien van tegenstanders die zich op oud-liberale gronden van de gevolgen van het vrouwelijk venijn wilden vrijwaren, waren er ook nog confessionele opposenten, zowel binnen als buiten de Kamer. In die hoek lag het ontwerp eveneens erg gevoelig, maar nu vooral omdat de wet afbreuk zou doen aan de onaantastbaarheid van het huwelijk.⁹⁵ Loskoppeling van erkenning en afstamming zou het concubinaat bevorderen. De man kon dan enkel met een verzorgingsplicht volstaan, iets wat zo nodig met vele vrouwen tegelijkertijd mogelijk was.⁹⁶

Zo leek Cort van der Linden hier niet tot een compromis te kunnen komen met de liberaal-confessionele coalitie die de andere kindervetten erdoor had gesleept. De progressieven waren evenmin massaal bereid tot steun. Voor hen hield het ontwerp juist te veel vast aan de behoudende uitgangspunten. Zij wilden op zijn minst een flinke stap in de richting van gelijke rechten, zowel van binnen en buiten het huwelijk geboren kinderen als van man en vrouw. Sommigen zochten dat echter in automatische erkenning door de man, terwijl sympathisanten van het opkomende feminisme in dit voorstel juist weer een ondergeschiktheid van de vrouw zagen. Voorlopig waren zulke ideeën echter nog marginaal. Zelfs voor gematigde progressieven, die bereid waren compromissen te sluiten, zagen de kansen er bij de ruime confessionele en behoudende tegenstand slecht uit.⁹⁷ Bij deze tegenstellingen was er voor de vierde kindervet geen toekomst. Al snel werd het ontwerp ingetrokken. Pas toen de andere wetten vorderingen maakten, kwam het weer op de agenda. Toen was het echter al te laat om het ontwerp nog in de zittende kabinetsperiode te bespreken. Pas in 1907 kwam er een nieuw, veel beperkter ontwerp van de vrijzinnig-democratische minister E.E. van Raalte. Dit ontwerp wist Van Raaltes katholieke opvolger A.P.L. Nelissen in 1909, gesteund door een confessionele meerderheid, zonder veel aanpassingen tot wet te verheffen. Het gaf de vader een onderhoudsplicht na de geboorte van een buitenechtelijk kind, maar er kon geen sprake zijn van onderzoek naar

het vaderschap om dit kind een gelijkwaardige positie te geven aan kinderen die binnen het huwelijk waren geboren.⁹⁸

Het qua wetgeving al met al zeer daadkrachtige kabinet-Pierson was zoiets niet gegeven. Op dit terrein kon het kabinet-Pierson geen compromis vinden tussen progressief en behoudend liberaal wegens te grote onenigheid over de taak van de staat. Zo gauw de progressieve liberalen een te staatsgerichte centralistische stelling innamen, was verzoening uitgesloten. Ook bij de andere kindervetten was dat het geval, maar hier waren ze minder snel geneigd het debat op scherp te zetten. Iets was beter dan niets en bovenal: deze wetten kwamen toch, ongeacht hun standpunt. Ook zonder liberale overeenstemming kregen deze wetten een meerderheid, omdat hier sprake was van wetsontwerpen die een decentraal systeem boden waarmee confessionelen en behoudende liberalen elkaar konden vinden. Bij debatten over de positie van de vrouw was dat thema echter irrelevant. Van der Linden verloor hier dus de strijd. Hij voorzag op voorhand dat dat kon gebeuren. Om zijn hoofddoelstelling van decentraal georganiseerde kindbescherming niet in gevaar te brengen, diende hij deze vierde kindervet daarom bewust apart van de andere drie in.

De ongevallenwet

De ongevallenwet zou tot grote ergernis en onderlinge onenigheid van de ministers in het kabinet-Pierson het belangrijkste bewijs worden van de problemen waartoe progressief-liberale opvattingen konden leiden. Uit dit wetsontwerp, dat het leed moest beperken waaronder arbeiders na ongevallen op het werk gebukt gingen, bleek duidelijk hoezeer een individualistische staatsgerichte wetgeving in het parlement op grote tegenstand van confessioneel én behoudend-liberaal kon rekenen. Dit in tegenstelling tot wetgeving die uitging van burgerinitiatief van onderaf.

Cort van der Linden had zich als hoogleraar al beziggehouden met het vraagstuk van ongelukken op de werkvloer. In 1885 wees hij er in een artikel in het juridische tijdschrift *Themis* op dat ook bij de omgang met bedrijfsongevallen de razendsnelle ontwikkeling van de samenleving tot ingrijpen noopte. 'Door het gebruik van zeer ingewikkelde werktuigen, in beweging gebracht door machtige natuurkrachten, door de opeenhooping van vele arbeiders in groote fabrieken, – door de intensiteit van het bedrijf, is de werkman onvermijdelijk blootgesteld aan gevaren, welke in vroegere tijdperken van ontwikkeling ten eenenmale onbekend waren.' Deze nieuwe gevaren in de gemechaniseerde wereld hoefden niet altijd het gevolg te zijn van

nalatigheid of onvoorzichtigheid van ondernemers. Zelfs de beste veiligheidsmaatregelen konden niet voorkomen dat machines soms ongelukken veroorzaakten.⁹⁹ De bestaande wetgeving was niet op deze nieuwe omstandigheden toegesneden. Een arbeider kon alleen een schadeloosstelling wegens arbeidsongeschiktheid krijgen als hij kon aantonen dat zijn baas schuld had aan het ongeluk. Bij ongelukken in grote fabrieken was dat bewijs vaak nauwelijks te leveren, zodat deze civielrechtelijke bepalingen een dode letter bleven.¹⁰⁰ Omkering van de bewijslast zou dat in de moderne gemechaniseerde wereld, waar ongevallen vaak aan het toeval moesten worden toegeschreven, niet veranderen. Bovendien was dat onbillijk tegenover de werkgever.

Het schuldbegrip kon dus dikwijls het leed dat ongelukken veroorzaakten niet verhelpen. Daarvoor was wetgeving nodig die ongevallen opvatte als risico's die inherent waren aan het productieproces. De kosten om het slachtoffer compensatie te bieden, waren dus een deel van de productiekosten. Zoals met alle productiekosten het geval was, lag het volgens Van der Linden voor de hand dat deze kosten in de prijs van het product aan de consument werden doorberekend.¹⁰¹ De ondernemer had dan de financiële ruimte om zijn arbeiders te verzekeren of hij kon zijn arbeiders zoveel betalen dat zij zelf een verzekering tegen ongelukken af konden sluiten. Dit onderscheid zou later nog voor veel discussie zorgen. Welke van beide methodes werd gekozen, was volgens Van der Linden echter irrelevant, zolang arbeiders en werkgevers maar beseften dat ongelukken deel waren van de productiekosten.

Betaalde de werkgever niet, dan moesten de arbeiders volgens de voorstanders van de klassieke economische theorieën over laissez faire hoger loon eisen om zich te kunnen verzekeren. Van der Linden zag hierin echter het grote knelpunt van het individualistische kapitalisme. Zelfs al waren ondernemers overtuigd van de billijkheid van loonsverhoging, dan nog gingen ze daar vaak niet toe over omdat ze zichzelf dan uit de markt zouden prijzen. Loonsverhoging ten behoeve van private arbeidsongeschiktheidsverzekering was dus alleen mogelijk als iedereen meewerkte. De harmonieuze samenleving waarin dat het geval was, bestond echter nog niet. Volgens Van der Linden was daarom tussenkomst van de overheid gerechtvaardigd. 'Wanneer de Staat den ondernemers verplicht de (sic) risico te dragen van ongevallen bij de uitoefening van het bedrijf, wordt den arbeiders een noodeloze en wellicht hopeloze worstelstrijd bespaard.'¹⁰² De overheid mocht kortom met nieuwe regelgeving de noodzakelijke gemeenschapszin bevorderen.

Volgens Cort van der Linden kon dat door middel van wetgeving die ondernemers verplichtte om arbeiders tegen de financiële gevolgen van ongelukken te verzekeren. Zij konden daartoe zelf verzekeringsmaatschap-

pijen oprichten, en als 'laatste remedie' was ook de oprichting van een staatsinstelling mogelijk om 'nevens de bijzondere maatschappijen verzekeringen aan te nemen'.¹⁰³ Toen in 1893 voor het eerst overleg tot stand kwam tussen arbeiders, werkgevers en overheid bleken deze opvattingen inmiddels op brede steun te kunnen rekenen. Ook Van der Linden nam als hoogleraar deel aan deze besprekingen.¹⁰⁴ Hij droeg, samen met onder anderen de radicale Treub, ook bij aan de publicatie van een rapport waarin de verplichte verzekering werd bepleit. Zij wilden een verzekering waarbij werkgevers en werknemers samen het algemene risico van ongevallen afdekten. Ook hier was dat risico dus onderdeel van de productiekosten. De staat werd nu opgeroepen om het initiatief te nemen om zo'n verzekering af te dwingen, maar de staat hoefde zich niet noodzakelijkerwijs bezig te houden met de vraag hoe die verzekering verder tot stand zou komen. Alleen ter ondersteuning was het mogelijk om een rijksverzekeringsbank in het leven te roepen, maar dit rijksorgaan moest uitdrukkelijk ook lokale verzekeringsverbanden vanuit de samenleving stimuleren.¹⁰⁵

Van groot werkgeversverzet tegen deze opvattingen was geen sprake, maar een echte werkgeversorganisatie bestond ook nog niet. Toen het kabinet-Röell begin 1897 de heersende opvattingen over een ongevallenverzekering uitgevoerd door een rijksverzekeringsbank in een wetsontwerp neerlegde, leek zo'n wet dan ook haalbaar. Slechts de formatie van 1897 vormde een mogelijke hobbel. Minister C. Lely van Waterstaat, Handel en Nijverheid kreeg de kwestie toen als eerstverantwoordelijke op zijn bureau. Hij besloot al snel om het ontwerp meteen weer in te dienen, zij het met wat aanpassingen. Cort van der Linden ondertekende als tweede minister en nam in het parlement de verdediging van de juridische kanten voor zijn rekening, terwijl ook Pierson op financieel vlak een bijdrage leverde. Zo werd de ongevallenwet een product van drie ministeries.

Lely was echter de drijvende kracht achter de wet en dat zou de politiek snel merken. Hij was in de eerste plaats een vakminister, maar verwierf in de loop der jaren binnen de liberale politiek wel een gezaghebbende positie en stond als progressief bekend. Hij deed dat imago eer aan toen hij in 1897 voor de tweede maal het departement van Waterstaat onder zijn hoede kreeg. Ook al had hij geen grote wijzigingen in het oude ontwerp aangebracht, hij liet wel meteen duidelijk merken waar zijn prioriteiten lagen. De memorie van toelichting stelde net als in het vorige ontwerp expliciet dat 'de Staat de organisatie der verzekering aan zich heeft te houden'.¹⁰⁶ Lely hield daar strikt aan vast en liet geen enkele ruimte voor grote ondernemers om zelf het ongevalrisico te dragen. Zij zouden de belangen van arbeiders niet goed in

het oog houden. Het wetsontwerp op de ongevallenverzekering kreeg dus een sterk centralistisch karakter. Daarmee lokte Lely grote kritiek uit van fabrikanten als Stork en Van Marken. Zij hadden in de loop der jaren zelf al initiatieven genomen om hun arbeiders tegen ongevallen te verzekeren en hadden daar gunstige resultaten mee behaald. Het duurde lang voor zij de gevolgen van Lely's ontwerp in de gaten kregen, maar toen kwam een krachtig verzet tot stand dat uiteindelijk onder meer de oprichting van de Vereniging van Nederlandsche Werkgevers en het ondernemersdagblad *De Nieuwe Courant* tot gevolg had.

Politiek minstens zo belangrijk was de samenwerking die zij aangingen met Abraham Kuiper. De antirevolutionaire leider besloot tot dit monsterverbond om zijn organische opvattingen te redden uit de klauwen van een 'on-Nederlandsch, socialistisch en bureaucratisch' ontwerp, zoals hij de ongevallenwet omschreef. De wet ging voorbij aan de Nederlandse traditie van het vrije burgerinitiatief ten gunste van uitkeringen door een centralistische staatsinstelling met dure administratieve rompslomp als gevolg.¹⁰⁷ Kuiper kreeg in de Tweede Kamer alle gelegenheid zijn kritiek op de plannen te spuien. Hij mocht bij de voorbereiding van de plenaire behandeling van het wetsontwerp optreden als voorzitter van de commissie van rapporteurs. Tegelijkertijd schreef hij een aantal artikelen in zijn *Standaard* waarin hij opriep een organisch, decentraal stelsel in te richten. Dan zouden werkgevers en arbeiders in gezamenlijk overleg de verzekering tot stand kunnen brengen.¹⁰⁸ Uit het voorlopig verslag bleek dat het grootste deel van de commissie van rapporteurs achter Kuiper stond en 'met nadruk' pleitte voor organisatie van de verzekering vanuit de bedrijven zelf.¹⁰⁹ Daarbij hielp natuurlijk wel dat het lot de antirevolutionaire leider in de commissie in gezelschap van een confessionele meerderheid had gebracht.

Het was een handige steun in de rug voor Kuypers hoofdaanval. Hij zette grof geschut in met een omvangrijk amendement dat de decentrale verzekeringen vanuit de bedrijven zelf mogelijk moest maken. De werkgevers hielpen Kuiper graag om het amendement op te stellen, maar het initiatief kwam toch van de antirevolutionaire leider.¹¹⁰ Hij was er dan ook niet zomaar op uit de werkgevers tegenover het kabinet te helpen. Zoals blijkt uit zijn toelichting ging het Kuiper erom 'de zelfstandigheid en spontaneïteit van de levensuitingen der maatschappij tegenover de te ver gaande indringing van het Staatsgezag te verdedigen'. Daartoe mochten werkgevers bedrijfsverenigingen oprichten die voor de verzekeringen zorgden. Tevens wenste hij werkliedencommissies in te stellen die advies konden geven en een commissie van arbitrage om geschillen te beslechten. Staatsinmenging was alleen mo-

gelijk waar het erom ging deze zelfwerkzaamheid te bevorderen. Lely's ontwerp zorgde daarentegen voor vernietiging van de zelfstandige organen. Het hele volkslichaam zou daarvan schade ondervinden.¹¹¹

Als tweede ondertekenaar van de ongevallenwet kreeg Cort van der Linden nu de taak Lely's centralistische ontwerp te verdedigen tegenover de organische idealen van Kuypers en de roep om decentralisatie van de werkgevers. Hij bestreed nu dus opvattingen waarmee hij zich bij de kindwetten juist zo ingenomen had getoond. Was Van der Linden hier van zijn geloof gevallen? Dat zeker niet, maar in het belang van de homogeniteit van het kabinet heeft hij zich naar buiten toe zo goed mogelijk met Lely's onbuigzame centralistische opstelling verzoend. Van harte ging dat echter niet. Lely had binnen het kabinet dan ook wel enige harde noten moeten kraken om zijn collega's te overtuigen. Minister-president Pierson, tevens derde ondertekenaar van het ontwerp, liet daar in zijn vele dagboekaantekeningen geen twijfel over bestaan. Toen concessies aan de werkgevers noodzakelijk bleken, was Lely de grote dwarsligger. 'Er is nu iets in de maak, maar Lely kan het met v.d. Linden en mij niet recht eens worden. Het door hem ontworpen schijnt mij te eng', zo tekende Pierson voor zichzelf op.¹¹² Ook voor het Kamerdebat had Pierson tegenover Lely al eens bakzeil moeten halen. De premier schreef aan de industrieel Stork een additioneel artikel te willen ontwerpen dat hem in staat zou stellen zelf het risico te dragen. Lely was daar echter tegen, en van het artikel kwam niets. Stork kon dan ook terecht concluderen dat Lely de man was die van geen overleg of schikking wilde weten.¹¹³

Dat bleek ook wel uit het Kamerdebat. Lely kwam met een frontale aanval op Kuypers 'groot-amendement'. Uitvoering van de ongevallenverzekering door werkgevers en werknemers leidde tot verderfelijke speculatie. Vooral kleine bedrijfjes zouden zich zo kunnen ruïneren, omdat ze zich zouden kunnen laten verleiden hiervoor geen verzekeringen af te sluiten, maar het risico zelf te dragen. Met een aanlokkelijke hogere winst in het vooruitzicht zou immers maar al te snel onterecht worden verwacht dat er geen ongelukken zouden plaatsvinden. De bedrijfsverenigingen die zo'n beleid konden voeren, zouden volgens Lely beter 'spelers-vereenigingen' kunnen heten.¹¹⁴ Kuypers reageerde fel. Deze aanval wekte het idee van iets crimineels en dat paste niet in het parlementaire debat. Bovendien was het niet waar, want alleen in samenwerkingsverbanden van solide bedrijven met gezamenlijk voldoende medewerkers waren de zelfstandige verzekeringen mogelijk.¹¹⁵

Kuypers had meer waardering voor Cort van der Linden. Die voerde tenminste een welwillend debat, ook al meende de minister dat het amendement tot oneerlijke arbeidsvoorwaarden zou leiden.¹¹⁶ De decentrale be-

drijfsverenigingen zouden volgens Van der Linden in geval van ongelukken nooit allemaal gelijkwaardige uitkeringen geven.¹¹⁷ Veel verder ging zijn kritiek niet. Hij had bij de algemene beschouwingen wel even Kuypers achterliggende organische stelsel aangestipt, maar ook daar ging hij niet veel verder dan Kuypers kritiek op de socialistische tendens in het ontwerp af te doen als 'boeleeren' met terminologie. Kuypers opvattingen pasten veel te goed bij zijn eigen visie. Hij hield het er maar op dat de aandacht moest uitgaan naar de werkelijkheid. Van der Linden eindigde daarom met een beroep op de urgentie van maatregelen.

Van der Linden erkende zelfs 'dat deze zaak op een andere wijze zou kunnen geregeld worden; ik wil zelfs aannemen op betere wijze, maar wij hebben nu hier een regeling voor ons, en wanneer wij nu, terwijl wij het er allen over eens zijn dat zij urgent is, wanneer wij nu niet door over en weer concessiën te doen tot een regeling, een daad kunnen komen, dan zal dat niet een échec zijn voor de Regeering of voor eenige partij, maar dan zal dat een échec zijn voor het geheele parlementaire stelsel.'¹¹⁸ Het is niet waarschijnlijk dat Lely met plezier heeft aangehoord dat zijn collega het onderhavige ontwerp niet het beste vond, maar gelukkig conformeerde de minister van Justitie zich met deze woorden wel loyaal aan de ingeslagen weg. Zo bleek Cort van der Linden, die zich als hoogleraar altijd voor beginselvastheid had uitgesproken, waar het de dagelijkse politiek betrof toch wel flexibel te zijn. Compromissen waren nodig, mits die het uiteindelijke doel in elk geval dichterbij brachten. Ook Kuyper begreep dat: toen zijn kruistocht door afstemming van zijn amendement was mislukt, stemde hij toch voor de wet.¹¹⁹

Ondertussen hadden de werkgevers zich verenigd. Ze deden een laatste lobbypoging bij de vele bevriende senatoren om de wet alsnog tegen te houden. Ook in de Eerste Kamer vormde de centralistische uitvoering een groot kritiekpunt. Door de rechtlijnige houding van Lely in de Tweede Kamer dreigde dat nu tot problemen te leiden. Enige beperkte amendementen in de Tweede Kamer hadden het ontwerp aan de overzijde van het Binnenhof, waar de senatoren het zonder het recht van amendement moesten stellen, misschien aannemelijk kunnen maken. Lely had een amendement van beperkte strekking zelf echter niet willen voorstellen. Hij was alleen bereid geweest het Kamerlid jhr. W.H. de Beaufort (niet te verwarren met de minister, die het predicaat jonkheer ontbeerde) te helpen een amendement op te stellen. Helaas slaagde De Beaufort er vervolgens niet in zijn amendement aangenomen te krijgen. Pierson vermoedde toen meteen al dat grotere oppositie in de Eerste Kamer het gevolg kon zijn, al had hij na het aannemen

van de hele wet nog vurig gehoopt dat de grote meerderheid in de Tweede Kamer de senaat zou weerhouden van een tegenstem.¹²⁰

Piersons vrees werd bewaarheid toen de Eerste Kamer op 1 juni 1900 de wet met 29 tegen 20 stemmen verwierp.¹²¹ Lely's vasthoudende centralistische opstelling was daarmee de grootste oorzaak van het ongevallendebacle. Heel erg vond Pierson deze nederlaag echter niet. De weg lag nu open voor een nieuw ontwerp dat wel aan de bezwaren tegen het centralisme tegemoet zou komen. Hij wilde dat zo spoedig mogelijk indienen.¹²² Gelukkig werkte Lely daar nu als een goed verliezer loyaal aan mee.¹²³ Hij bood de werkgevers ditmaal wel de mogelijkheid zelf de ongevallenverzekering uit te voeren, mits dat zou gebeuren volgens door de wet te stellen regels.¹²⁴ Alle kou was daarmee uit de lucht. Over de noodzaak van het ontwerp bestond immers grote eensgezindheid. Ook de Eerste Kamer was nu tevreden, en binnen een jaar stond het ontwerp in het staatsblad als ongevallenwet 1901.¹²⁵

De felle discussie over de centralistische uitvoering van de ongevallenwet heeft Cort van der Linden slechts zijdelings hoeven voeren. Lely speelde hier de eerste viool en Van der Linden accepteerde zijn beleid. Zijn bedenkingen hield hij voor zich. De minister van Justitie was als tweede ondertekenaar vooral betrokken bij de gelijktijdig gevoerde discussie over de rechtsgrond van een ongevallenverzekering. Van der Lindens opvattingen kwamen hier opnieuw dicht in de buurt van Kuypers gedachtegoed, terwijl hij in het kabinet Lely weer tegenover zich vond. Het ligt voor de hand dat Lely als minister van Waterstaat op dit juridische terrein meer ruimte moest laten aan zijn collega van Justitie dan bij de vraag naar de uitvoering. Dat alleen maakt al aannemelijk dat Cort van der Linden verantwoordelijk was voor enkele wijzigingen die het kabinet-Pierson in het oude ontwerp van zijn voorganger aanbracht. De overeenkomsten met Van der Lindens artikel in *Themis* nemen vervolgens alle twijfel weg. Het oude ontwerp ging er nog van uit dat de kosten van een ongeval altijd te wijten waren aan het handelen van de werkgever. Daarom was het rechtvaardig om de werkgever een verplichte verzekering tegen zulke ongevallen te laten betalen. De staat moest deze plicht afdwingen. Cort van der Linden verwierp deze aansprakelijkheid van de werkgever. Bedrijfsongelukken, waarbij de werkgever vaak geen enkele blaam trof, waren door toeval veroorzaakte gevaren waar de samenleving als geheel mee te maken had. De kosten van die ongelukken moesten daarom ook door de hele samenleving gedragen worden. 'Het zijn gemeene gevaren, waaraan de arbeiders blootgesteld zijn, die gemeen gedragen moeten worden.

Dit is ten slotte het rechtsbeginsel waarop de regeling rust', zo stelde Van der Linden daarom in de Kamer.¹²⁶

Dit uitgangspunt betekende dat werkgever en werknemer samen voor de kosten moesten opdraaien, die vervolgens eventueel op de consument konden worden verhaald. In de ideale gemeenschap onderhandelden de werkgevers en arbeiders daartoe in harmonie over het vast te stellen loon, dat ook de kosten van ongelukken inhield. In dat geval kon de werkgever rekenen op de loyaliteit van de arbeider. De arbeider had op zijn beurt genoeg inkomen om zich te verzekeren, of – wat voorlopig effectiever leek – de werkgever kon deze taak ten behoeve van de arbeider op zich nemen. Dat maakte natuurlijk niets uit. In geval van een ongeluk zou de via het verzekeringssysteem uitgestelde loonbetaling alsnog plaatsvinden in de vorm van een uitkering. Helaas was in de individualistische samenleving echter nog weinig te merken van deze maatschappelijke harmonie. Precies zoals Van der Linden in *Themis* al had gezegd, mocht de staat de werknemer daarom helpen in de strijd tegen de werkgever en de loonsverhoging in de vorm van een verzekeringssysteem afdwingen. Slechts omdat de werkgever de leider was van het bedrijf en de sterkste schouders had, wees de overheid hem aan om de eerste stap te zetten in de richting van een ongevalverzekering.

Troelstra merkte het verschil tussen deze rechtsgrond en de aansprakelijkheid van de werkgever in de Tweede Kamer scherp op. Hij gaf echter ook met priemende vinger aan dat de regering in de nieuwe memorie van toelichting niet erg veel duidelijkheid verschaftte over deze omslag naar wat hij noemde een arbeidersplicht om zich te verzekeren. Uit dezelfde toelichting haalden anderen de opvatting dat de werkgever verplicht was om een verzekering voor zijn arbeiders af te sluiten omdat de werkgever zelf aansprakelijk was. Troelstra bleef echter van mening dat de regering op het standpunt stond van de wettelijke plicht van de arbeider om zich te verzekeren. Met nog heel wat sociale wetgeving op het verlanglijstje was er Troelstra veel aan gelegen dat standpunt te vervangen door de verzekering van de arbeider van overheidswege. De ongevallenwet kon anders wel eens werken als een precedent dat de arbeider verplichtte via verzekering in alle gevallen van ellende zelf zijn boontjes te doppen. Voor de socialistische leider was dat vooruitzicht verwerpelijk. Door de onduidelijkheid van het regeringsstandpunt zo te etaleren, suggereerde Troelstra echter ook dat het kabinet zelf niet homogeen was over dit punt. Wie enigszins ingewijd was in de ongevallenkwestie kon inderdaad vermoeden dat de dubbelzinnige formuleringen waren ontstaan doordat Lely minder zag in de wijziging van de oude memorie van toelichting dan Van der Linden.¹²⁷

In het Kamerdebat wilde Cort van der Linden dat uiteraard niet toegeven. Hij constateerde slechts dat zijn rechtsgrond een andere was dan Troelstra graag had gezien.¹²⁸ Verder wist hij deze discussie handig in de marge te houden, zodat Troelstra's verkapte poging om hem en Lely op dit punt tegen elkaar uit te spelen geen succes had. Van der Linden ging in zijn redevoeringen over de ongevallenwet liever uitgebreid in op de kritiek van De Savornin Lohman. De behoudende leider van de latere CHU verzette zich als een van de weinigen tegen een publiekrechtelijke verzekeringsplicht. De staat moest zich overal buiten houden. Werkgevers en arbeiders moesten de ongevallenproblemen zelf maar oplossen volgens de regels die aan een arbeidscontract werden gesteld.¹²⁹ In de Kamer was zijn privaatrechtelijke uitgangspunt inmiddels een opvatting uit vervlogen tijden. Vrijwel iedereen ging mee met het publiekrechtelijke ontwerp van Lely, waarin de staat een verzekeringsplicht afdwong. Slechts de uitvoerende taak van de staat was het discussiepunt. Desalniettemin legde Lohman de aansprakelijkheid wel bij de werkgevers, al mocht de overheid ten behoeve van de arbeider dan niet meer doen dan de opstelling van arbeidscontracten aan civielrechtelijke regels binden.¹³⁰

Ook Lohman verwierp zodoende Van der Lindens theorie van de 'gemene gevaren'. In de Kamer leek dus weinig steun te vinden voor de ideeën van de minister. Van der Linden wist de aanvallen echter te pareren door met zijn tactische redevoering met een grote boog om de kritiek heen te lopen. Bovendien had hij geluk dat de kwestie de uitvoering van de wet nauwelijks raakte. Dat zal het voor Lely vast gemakkelijker hebben gemaakt om op dit juridische punt enigszins toe te geven bij het opstellen van de memorie van toelichting. Daarnaast was dit voor de liberale voorstanders van de wet ook geen punt waarmee ze de regering wilden lastigvallen, gezien de beperkte betekenis voor de uitvoering van de wet. Maar doorslaggevend was iets anders. De grote agitator in het ongevallendeбат, Abraham Kuyper, had zelf ook geen enkele behoefte gebruik te maken van de mogelijkheid die Troelstra hem bood om de regering aan te vallen. Hij stond juist als een van de weinige Kamerleden achter Van der Lindens visie op harmonieuze samenwerking tussen arbeider en werkgever om gezamenlijk het loon zodanig te regelen dat verzekering tegen ongevallen mogelijk zou worden. Dit op grond van dezelfde gedeelde staatsopvatting waardoor hij Van der Linden ook bij de rest van het ongevallendeбат positiever toesprak dan Lely en waardoor hij Van der Linden bij de kindrewetten zozeer steunde. Op grond van die visie maakte het idealiter niet uit of de werkgever of de arbeider de verzekering afsloot. Helaas handelden de laagste klassen vaak nog zo impulsief 'dat de zelfbeheersching om voor het gevaar der toekomst te zorgen, niet kan geacht

worden bij elken arbeider als zoodanig aanwezig te zijn'. Daarom wilde hij de verzekeringsplicht toch in handen van de werkgever leggen.¹³¹

Zo bleef het debat over de rechtsgrond in de Tweede Kamer dankzij Kuyper toch vooral een discussie in de marge. Heel anders lag dat in de Eerste Kamer, waar het thema veelvuldig ter tafel kwam. Hier bleek de kwestie wél schadelijk te zijn voor de regering, die het zoals bekend toch al niet makkelijk had met het centralistische ontwerp van Lely. Ditmaal was er niet alleen socialistische kritiek op Van der Linden, maar bleek de rechtsgrond een tweede groot discussiepunt. Dit debat werd bovendien gevoerd in nauwe samenhang met pleidooien voor een privaatrechtelijke regeling, zoals Lohman zich die aan de overzijde van het Binnenhof als een van de weinigen ook had voorgesteld. Onder de grootkapitalistische senatoren konden Lohmans opvattingen op veel meer steun rekenen, wat natuurlijk funest was voor Lely's centralisme, het andere grote discussiepunt. Diverse leden van de Eerste Kamer verbonden hun pleidooien voor een privaatrechtelijke regeling eenvoudig met een aanval op Van der Lindens anti-individualistische rechtsgrond. De belangrijkste woordvoerders onder hen waren R.T.H.P.L.A. van Boneval Faure, als oud-hoogleraar in de rechtswetenschap in Leiden een voormalig ambtgenoot van de minister, en de juridische specialist B.M. Vlieland Hein. Zij wilden de werkgever aansprakelijk stellen en dus tot (private) verzekering verplichten. De voorgestelde regeling was volgens Vlieland Hein zelfs in strijd met de grondwet omdat het niet de bedoeling was dat de staat de wegens risico gevormde winsten en verliezen van zijn inwoners zou verevenen.¹³² Cort van der Linden stelde hier weer zijn visie tegenover dat men 'alleen kan komen tot een billijke regeling, wanneer men de schade omslaat over allen en aanneemt een solidaire aansprakelijkheid der werkgevers'.¹³³

Zo heeft de discussie over de rechtsgrond de senatoren zeker een extra duwtje in de rug gegeven om de wet af te stemmen.¹³⁴ Ook al zette Van der Linden dit keer met een stevig betoog de hakken in het zand, het baatte weinig. Hij kon dat niet zo goed verkroppen en kreeg daarbij ook nog eens een extra socialistische aanval te verduren van *Het Volk*. Dat blad liet niet na te vertellen dat de minister van Justitie zich opstelde als de man die alles altijd zo goed wist, 'en die driftig wordt als een ander het beter meent te weten. Met een heftigheid alsof de ergernis van veertien tegensprekers hem den geheelen nacht had vervolgd, stak hij van wal'.¹³⁵ Het neemt niet weg dat de centralistische uitvoering van de wet waar Van der Linden zich slechts node bij had neergelegd, de hoofdoorzaak was van al het verzet tegen de ongevallenwet, maar in de Eerste Kamer bleef ook de rechtsgrond van Van der Linden niet overeind. Daar heerste het individualisme van de grote

kapitalisten, waartegen de minister van Justitie zich altijd zo had verzet. Bij gebrek aan die ene opvallende ‘geestverwant’ Abraham Kuyper om het debat in andere richting te sturen, redde Van der Linden het hier niet.

Het was duidelijk dat Van der Linden met zijn opvattingen over ‘gemene gevaren’ de eenzame positie innam die hij als hoogleraar had. Toch zorgde hij als minister persoonlijk voor een wijziging van het ongevallenontwerp in lijn met deze opvatting. Het laat zien hoe belangrijk deze uitgangspunten voor Van der Linden waren. Compromissen waren volgens hem in de politiek onontbeerlijk, zodat hij zich niet meteen lijnrecht tegen Lely keerde. Hij koos echter nooit uit politieke overwegingen een makkelijker weg, maar zocht naar het hoogst haalbare. Ook in de politiek stonden zijn oude overtuigingen dus op de voorgrond.

Staatssteun voor gemeenschapszin

De kindervetten en de ongevallenwet vormen twee belangrijke voorbeelden waaruit blijkt dat het ‘kabinet van de sociale rechtvaardigheid’ – zoals het kabinet-Pierson wel werd genoemd vanwege de vele wetgeving die de positie van de zwakkeren verstevigde – niet in de eerste plaats steunde op het gedachtegoed van de progressieve sociaal-liberalen (en de enkele socialist in de politiek). Deze sociaal-liberalen waardeerden gemeenschapszin zeer, maar zij redeneerden evenmin als de behoudende liberalen vanuit de idealistische gemeenschapsopvattingen van Van der Linden. Zij stonden op het standpunt van het individualisme en wilden bij gebrek aan een helder beginsel in elk geval apart op grond van maatschappelijke noodzaak de staatstaak bepalen. Sociaal-liberalen onderschreven daarbij het uitgangspunt dat staatsingrijpen bedoeld moest zijn om initiatief vanuit de samenleving te stimuleren, maar dikwijls wensten deze progressieve liberalen ter ondersteuning van de maatschappelijke ontwikkeling toch veel verder te gaan op de centralistische staatsgerichte weg dan hun op grond van de politieke omstandigheden gegeven was. De gevaarlijkste opposenten voor het kabinet van de sociale rechtvaardigheid waren daarom de sociaal-liberalen, zo moest Van der Linden ook zelf bij zijn wetgevingsinitiatieven ondervinden. Met enige politieke behendigheid was steun te verwachten, maar tegelijkertijd dreigde verzet omdat de initiatieven niet ver genoeg zouden gaan.

Het gevolg was een balanceract van het kabinet, zowel binnen de eigen gelederen als tegenover het parlement. De regering moest intern tot overeenstemming komen en was vervolgens afhankelijk van dikwijls van samenstelling wisselende meerderheden. Cort van der Linden plaatste zich met zijn

bijzondere idealistische opvattingen in een middenpositie, waarmee hij zowel in de Kamer als in het kabinet de partijen bijeen hoopte te houden. Juist op die kwaliteit had Pierson hem uitgezocht. In het kabinet bood hij een tegenwicht tegen Lely en Borgesius, zo gauw deze twee progressieve ministers de staat een te grote rol wilden geven. Dat gevaar was altijd aanwezig, temeer omdat deze ministers zelf een soms erg vooruitstrevende achterban te vriend moesten houden. In de debatten tussen Lely, Pierson en Van der Linden over de ongevallenwet kwamen deze verschillen duidelijk aan het licht.

Tegenover het parlement speelde naast deze intern-liberale tegenstellingen ook de verhouding met de confessionelen. Cort van der Linden kon zijn kindervetten zonder veel problemen invoeren, omdat hij op grond van zijn gemeenschapsopvattingen juist met die confessionelen tot overeenstemming kwam. De kindervetten gingen niet uit van staatssteun maar van een laag tussen staat en maatschappij, initiatief uit de samenleving en de waarde van het gezin. Bovendien konden ook veel behoudende liberalen, ondanks hun individualistische uitgangspunten, hierin meegaan, omdat de staatsinvloed zo beperkt bleef. Zo gauw dergelijke gemeenschapsopvattingen een rol begonnen te spelen, was het dus gemakkelijk de progressieven de wind uit de zeilen te nemen. Zij konden eenvoudigweg niet te veel eisen stellen, maar als zij de kans zouden hebben gekregen, hadden zij dat wel gedaan. Vandaar de pleidooien van bijvoorbeeld Treub en Limburg voor staatsvoogdij. Omdat voor die opvattingen dankzij de samenwerking van confessionelen en behoudende liberalen geen meerderheid bestond, was het voor de sociaal-liberalen slikken of stikken. Bij de ongevallenwet had Lely zelf het heft in handen. Meteen deed hij zijn best ten opzichte van het ontwerp van zijn voorganger de rol van de staat te vergroten met een centralistische, staatsgerichte benadering, maar in de verhoudingen tijdens het kabinet-Pierson bleek dat onhaalbaar te zijn.

Bij andere ontwerpen, waarbij het decentrale beginsel een minder grote rol speelde, lag de positie van de progressieve liberalen gecompliceerder. Was er geen consensus te bereiken met de confessionelen, zoals bij debatten over de positie van de vrouw, dan moesten de liberalen onderling tot overeenstemming komen. Mislukkingen lagen dan op de loer, zoals bij het wetsontwerp over buitenechtelijke kinderen. Hier telde de stem van de progressieve liberalen zwaarder, omdat hun goedkeuring nodig was. Eisten zij te veel, dan was consensus echter al snel onhaalbaar. De progressieven hadden dus vooral de rol van aanpassers of soms brekers wanneer zij in plaats van één vinger de hele hand wilden.¹³⁶

Lely en Borgesius, de twee meest progressieve ministers, hebben het er dikwijls moeilijk mee gehad. Borgesius werd wel de man die de leerplicht invoerde, maar bij gebrek aan confessionele steun voor deze aantasting van het ouderlijk gezag, was hem niet meer gegeven dan een zeer gematigd alternatief voor zijn grootse plannen, omdat hij anders de benodigde behoudend-liberale steun kon vergeten. Ondertussen moest hij continu vrezen dat de meest progressieve elementen zich niet meer zouden lenen voor een schamel compromiswetje. De aanvankelijk ambitieus opgezette leerplichtwet met leerplicht tot dertienjarige leeftijd, was onder behoudend-liberale druk daarom al snel afgezwakt tot een wet die verplichtte tot het volgen van zes leerjaren. Bovendien mochten plattelandskinderen in het oogstseizoen tijdelijk van school worden gehaald voor het verrichten van veldarbeid.¹³⁷

Ook de omvangrijke overige wetgeving uit het kabinet-Pierson past in dat beeld. Het besef was bijvoorbeeld doorgedrongen dat openbare hygiëne van groot belang was, maar ook hier bleef de rol van de overheid beperkt. Centrale regelgeving om een gezondere samenleving te bevorderen, ging veel te ver. De wet hoorde alleen te ondersteunen. Hooguit konden daartoe richtlijnen voor gemeenten worden opgesteld, want de lokale overheid stond dicht bij het maatschappelijk initiatief. In de woningwet probeerde de regering opnieuw het decentraal initiatief te bevorderen. Deze wet stelde vooral *dat* gemeenten de kwaliteit van de woningen moesten regelen, maar *hoe* mochten ze merendeels zelf bepalen. Progressieve liberalen wilden de centrale overheid echter graag mogelijkheden geven woningkwaliteit ook af te dwingen. Zelfs voor een 'stok achter de deur' door de gemeenten te verplichten van zulke regels werk te maken, was in het parlement maar moeilijk een meerderheid te krijgen. Meteen was confessionele en behoudend-liberale kritiek te verwachten.¹³⁸ Wetgeving die de eindstreep haalde, betrof in het kabinet-Pierson daardoor nooit meer dan beperkte overheidssteun voor gemeenschapszin en decentralisatie of een sterk ingeperkt vrijzinnig compromis. Progressieve liberalen die de staat meer mogelijkheden wilden geven, moesten heel wat slikken, ook als het hen er alleen om ging dat de staat meer middelen moest hebben om de oprichting van organisaties vanuit de gemeenschap tot stand te kunnen brengen. In de praktische toepassing wilden zij de staat dikwijls een grotere rol geven dan veel behoudende liberalen accepteerden. Een staatsverzekering zoals Lely voorstond, ging velen helemaal te ver.

In deze omstandigheden wist Cort van der Linden bij te dragen aan diverse successen van het kabinet dankzij zijn vaardigheden om in zijn middenpositie de partijen met welafgewogen compromissen bijeen te houden. Hij betoonde zich daarbij overtuigd dat de praktische parlementaire arbeid altijd een kwestie

van geven en nemen was. Dit behoorde voor hem tot de regels van het politieke spel. En uiteraard waren regels er om zuiver te worden nageleefd. Voor Van der Linden betekende het dat onderlinge concessies in orde waren, maar aan een eenmaal gesloten compromis mocht niet meer worden getornd. Van der Linden heeft zo met zijn combinatie van overtuigd vasthouden aan zijn gemeenschapsvisie en een realistische blik op het politiek haalbare met de kindernetten en de ongevallenwet een belangrijke bijdrage geleverd aan de hervormingsarbeid van het kabinet-Pierson. Met die combinatie kon hij progressieve liberalen achter zich krijgen die eigenlijk nog verder wilden gaan, bijvoorbeeld bij debatten over de positie van de vrouw. Dat de ongevallenwet aanvankelijk centralistischer was opgezet dan bij deze benadering paste, kwam geheel voor rekening van Lely, die de gevolgen daarvan uiteindelijk ook ondervond.

Begrijpelijk was Lely's rigide opstelling wel, gezien de moeilijke middenpositie die hij innam tussen zijn progressieve geestverwanten en het kabinetsbeleid. Daarbij had hij net als Borgesius ook nog eens een dubbelfunctie. Hij was behalve minister ook Kamerlid. De grondwet stond dat destijds nog toe, al was de combinatie ongebruikelijk. Beide ministers zagen het als een mooie manier om hun achterban in het gareel te houden, maar deze dubbelfunctie leverde in de praktijk vooral hoofdbrekens op. De ministers stonden steeds onder druk, omdat leden van de Kamerfractie waarvan ze zelf deel uitmaakten en een groot deel van hun partijachterban de staat een grotere rol wilden geven bij de organisatie van de samenleving, of dat nu gebeurde door direct ingrijpen of door steun voor maatschappelijke organisaties. Het gevaar lag op de loer dat de Kamerleden de strijd staakten, omdat ze het gevoel kregen onder leiding van Lely en Borgesius lijdzaam in de pas te moeten lopen die werd aangegeven door de behoudende liberalen en confessionelen.

Het vereiste vervolgens weer van de minister van Justitie dat hij uiterst voorzichtig was met de bespreking in het parlement van de paradoxale opvattingen in zijn wetsontwerpen. Vandaar ook zijn onduidelijke toelichting op de rechtsgrond voor de ongevallenwet, uit vrees op progressieve tenen te gaan staan. Toch werd deze wet het begin van een grote verwijdering tussen Lely en zijn progressieve geestverwanten in de Kamer. Sinds de perikelen rond de kieswet van Van Houten vormden de progressieven een eigen liberale Kamerfractie, zodat er vanaf dat moment drie vrijzinnige stromingen bestonden.¹³⁹ Ten tijde van het kabinet-Pierson bleef deze verdeling bestaan, waarbij de vooruitstrevende groep zich de vrijzinnig-democratische club ging noemen. Het woord 'liberaal' was inmiddels al te zeer besmet met een notie

van *laissez faire* en behoudzucht.¹⁴⁰ Deze progressieven konden niet accepteren dat Lely als een van hen bij de debatten over de ongevallenwet uiteindelijk door de knieën ging. De wet heeft zo de betrekkingen tussen de regering en de vrijzinnig-democratische groep in de Tweede Kamer duidelijk verslechterd, wat nogmaals laat zien dat hier het beginsel van Van der Linden het overwon en niet de progressieve wens om de staatsmacht te vergroten.¹⁴¹ De breuk werd voor het einde van het kabinet al bijna definitief. Borgesius en Lely hebben zelfs schriftelijk bij hun Kamerfractie gevraagd om vertrouwen, anders zouden ze beiden als minister hebben moeten afzien van de samenwerking binnen het verband van hun Kamerfractie.¹⁴²

Slechts omdat de heikele kiesrecht kwestie tijdens het kabinet-Pierson bewust op de achtergrond bleef, kwam er toen buiten het parlement nog geen volledige scheiding tussen de vrijzinnig-democraten en de rest van de liberalen tot stand. Dat zou nog duren tot de aanloop naar de verkiezingen van 1901, toen het progressieve partijbestuur van de Liberale Unie het algemeen mannenkiesrecht bovenaan het verkiezingsprogramma wilde zetten. Toen de aangesloten kiesverenigingen deze progressieve koers in meerderheid afwezen, vormden de progressieven onder hen de Vrijzinnig Democratische Bond. Ook de laatste radicalen en Treub gingen hier deel van uitmaken.¹⁴³ Vanaf 1901 was dus definitief geen sprake meer van de Liberale Unie als overkoepelende partijorganisatie van de Nederlandse liberalen. Bovendien had een deel van de liberale kiesverenigingen zich toch altijd al verre gehouden van deze Unie. Ook een handvol prominente mannen als De Beaufort en Röell had het liberale individualisme nooit willen opgeven voor een partijverband, hoe los ook.¹⁴⁴

Met die dreigende splitsing al in de lucht, vormde de groep progressieve liberalen al tijdens het kabinet-Pierson het grootste gevaar voor het kabinet der sociale rechtvaardigheid. Bij die groep was de kans het grootst dat de Kamerleden een breuk forceerden, omdat ze bij de door iedereen noodzakelijk geachte sociale hervormingen niet lijdzaam wensten toe te kijken hoe ver de hervormingen van behoudende liberalen en confessionelen mochten gaan. Het is de hoofdreden dat Cort van der Linden alle behendigheid aan de dag heeft moeten leggen om politieke compromissen uit te werken. De opvatting dat Cort van der Linden met zijn wetgevingsinitiatieven in het kabinet van de sociale rechtvaardigheid als een sociaal-liberaal kan worden getypeerd, is daarmee slechts in zoverre te verdedigen dat hij de progressief-liberale vleugel in de uitwerking van zijn idealistische gemeenschapsvisie soms dicht naderde. Zo gauw de progressieven te veel staatsingrijpen nodig achtten om de gemeenschapszin te bevorderen, was de overeenstemming verdwenen.

‘Bedreigd door het volk’

De bestuurlijke taak van een minister omvat meer dan het realiseren van nieuwe wetgeving. Minister van Justitie Cort van der Linden moest ook veel energie besteden aan het veiligheidsbeleid, en dan met name aan bescherming tegen de gewelddadige consequenties van politieke en sociale onrust. De gevolgen van alle armoede en sociale ellende in het zich snel industrialiserende Nederland bleven niet beperkt tot teleurgestelde betogingen van de arbeidersbeweging tegen sociale uitbuiting en het in de politiek heftig gevoerde debat over de sociale kwestie. Het land kreeg ook te maken met verzet uit extreme hoek.

Socialistische groeperingen hadden tot aan de jaren negentig van de negentiende eeuw vergeleken met het buitenland in de nationale politiek van Nederland niet veel te betekenen. Het socialisme vertegenwoordigde vooral lokale bewegingen.¹ Ook de socialist F. Domela Nieuwenhuis had geen invloedrijke positie in de nationale politiek. Hij had zich al vroeg gedistantieerd van de sociaal-liberalen van *Vragen des Tijds*, onder meer na kritiek op het werk van Cort van der Linden voor dat blad. Hij ging een eigen socialistische politiek voeren.² Verschillende desillusies later bekeerde hij zich tot het anarchisme. De hem toen ten deel vallende toejuichingen waren een teken dat ook het Nederlandse volk gevoelig was voor zijn opvattingen. In het licht van de opkomst van het internationale anarchisme baarde deze radicalisering van Domela Nieuwenhuis de Nederlandse regering grote zorgen.³

Nederland sloot zo aan bij een internationale vrees voor het anarchisme, die niet onderdeel was voor de strijd tegen internationaal terrorisme in een latere eeuw. De wortels van het anarchisme lagen al in de jaren zeventig van de negentiende eeuw.⁴ Volgens deze leer zou overheidsgezag door de inperking van de vrijheid de ontwikkeling van de mensheid benadelen.⁵ Veel anarchisten lieten zich echter weinig gelegen liggen aan de diepere idealen achter die stelling. Zolang de vreedzame anarchistische samenleving nog niet tot stand was gekomen, moest de anarchist die met geweld dichterbij brengen. Daar-

voor werden al vroeg harde militante acties beraamd.⁶ Aan het eind van de negentiende eeuw raakten zulke radicale opvattingen wijdverbreid. De Nederlandse regering begon na de bekering van Domela Nieuwenhuis tot het anarchisme te vrezen voor de gevolgen in eigen land, ook al beperkte de pacifistisch ingestelde Domela Nieuwenhuis zich in werkelijkheid tot de wens de bestaande samenleving bijvoorbeeld door middel van stakingen te ondermijnen.⁷

Al vroeg was uit de internationale anarchistische stroming een revolutionaire voorhoede ontstaan die nog een stap verder ging en met gerichte terroristische aanslagen de gevestigde orde wilde vernietigen. In het bijzonder in de zwakke Italiaanse staat wemelde het van de anarchisten, die met hun roep om 'de propaganda van de daad' hun geestverwanten in de rest van Europa tot geweld aanzetten. Dit leverde grote onrust op. Het aantal slachtoffers was dan ook niet mis. In 1894 vermoordde een Italiaanse anarchist bijvoorbeeld de Franse president Sadi Carnot. In 1897 volgde de Spaanse premier zijn lot en als klap op de vuurpijl stierven ook keizerin Elizabeth van Oostenrijk en koning Umberto van Italië in 1898 en 1900 na aanslagen.⁸

De moord op Elizabeth vond plaats ten tijde van de inhuldigingsfeesten van koningin Wilhelmina. In Nederland was de vrees alom aanwezig dat Wilhelmina zelf ook het slachtoffer van zo'n aanslag zou worden. De regering hield serieus rekening met gevaar.⁹ Tijdens de feesten reed de koningin rond met een escorte van de cavalerie en veel politie.¹⁰ Na de moord op keizerin Elizabeth werd de beveiliging van de koningin flink opgevoerd. Zelfs bij gewone bezoeken in het land in het erop volgende jaar mocht haar koets niet door de straten rijden zonder dat er een bewaker naast het portier reed. Rond het paleis namen geheime rechercheurs hun intrek. Wilhelmina vond het allemaal onzin. Ze wilde niet toegeven aan bedreigingen en stelde niet bang te zijn.¹¹ Voor de regering lag dat anders. Toen twee maanden later in Rome een groot geheim internationaal overleg werd gehouden om het anarchisme gezamenlijk te bestrijden, besloot Cort van der Linden daar alle aandacht aan te schenken. Hij wilde de aanvankelijk voorgestelde delegatie bij nader inzien zelfs nog uitbreiden om meer gewicht te kunnen geven aan de Nederlandse bijdrage. Helaas was dit niet meer te realiseren.¹² Het resultaat van de conferentie was vooral een vage belofte tot samenwerking op het gebied van anarchismebestrijding door onder meer het uitwisselen van geheime informatie.¹³

Een vermeende aanslag op Cort van der Linden

Al heel snel zou Cort van der Linden ook zelf ervaring opdoen met de gevreesde anarchistische bedreigingen, persoonlijke bewaking en een verijdelde halfslachtige aanslag. In januari 1899 ontving de politie de eerste signalen dat de minister van Justitie gevaar zou lopen. Ene Simon Polak waarschuwde dat de Duitse anarchist Oscar Rüdiger, de president van het Belgische anarchistclubje ‘de jonge garde’, bij loting was aangewezen om de minister van Justitie te vermoorden. Rüdiger, die in Nederland verbleef, had Polak het hele verhaal verteld toen hij geld van Polak wilde hebben om een koffer met geheime materialen uit Rotterdam te kunnen ophalen.¹⁴ De politie nam de zaak in elk geval zo serieus dat het huis van Cort van der Linden in Den Haag meteen door twee agenten bewaakt werd.¹⁵ Ondertussen ging de politie de gangen van Polak na. De man kwam al meteen niet erg geloofwaardig over. Hij had vaker geprobeerd tegen betaling achteraf nutteloze informatie over Amsterdamse socialisten aan de overheid te slijten. Geregeld was hij dronken en hij probeerde geld binnen te krijgen met muziekkuitvoeringen waarvoor hij in de *Vrije Socialist* van Domela Nieuwenhuis reclame maakte.¹⁶ Zijn naaste familieleden twijfelden zelfs aan zijn geestvermogens, zodat de politie zich al gauw afvroeg of anderen daar niet gebruik van maakten om hem af te persen.¹⁷ De geheimzinnige Rüdiger bleef bovendien onvindbaar. Hoewel Polak de politie had beloofd hem op te sporen, verbleef de tipgever vooral in Amsterdamse kroegen. Erg gevaarlijk leek de zaak dus niet, al ging er wel een verzoek naar Berlijn om informatie over Rüdiger op te sporen. Na ruim een week hield de politie de bewaking van Van der Lindens huis maar voor gezien.

De alarmbellen gingen echter opnieuw af toen twee Haagse agenten op 12 februari rond vijf uur 's middags opeens zagen hoe een sjofel gekleed persoon bij het huis van de minister van Justitie wilde aanbellen, maar wegluchtte toen de agenten aankwamen. De identiteit werd nooit met zekerheid vastgesteld. Aanvankelijk dachten de agenten met een vrouw te maken te hebben omdat de gesignaleerde een vrouwenmantel droeg, maar bij het weggrennen bleek toch duidelijk dat hier sprake was van een man. Veel meer was niet bekend, dus of dit Rüdiger was, zal waarschijnlijk nooit vast komen te staan. De bewaking werd echter weer ingesteld. Gelukkig kwam al snel enige informatie van de Berlijnse politie over de vreemdeling binnen. Rüdiger bleek een armzalige socialistische zwerver te zijn die, ooit voor diefstal was veroordeeld. In 1895 was hij naar Rotterdam vertrokken. Navraag leerde dat hij daar had geleefd als venter, behanger en beeldhouwer, maar na enige tijd

als ongewenste vreemdeling over de grens was gezet. Na tweeënhalf jaar kwam hij terug, maar hij zag snel in dat hij beter de wijk kon nemen naar Brussel, waar hij zich als een fervente anarchist liet kennen.¹⁸ Ook na zijn jongste terugkeer in Nederland scheen hij nog steeds te leven van spaarzame giften van zijn anarchistische vrienden in België. Er was dus in elk geval alle reden eerst eens in Brussel na te vragen wat er met Rüdiger was gebeurd.¹⁹

Tot opluchting van de politie werd Rüdiger al drie dagen na de vermeende aanslag opgepakt in een Amsterdamse kroeg waar Polak inderdaad over had gesproken. Hij bleek brieven te hebben die verdacht veel leken op brieven die Polak had overgelegd, wat reden genoeg was om hem gevangen te zetten.²⁰ Voldoende bewijs om hem een aanslag ten laste te leggen, was er echter niet. De politie wilde hem daarom als behoeftig vreemdeling naar Duitsland uitzetten. Omdat het hier een vermeende anarchist betrof, zou Van der Linden overeenkomstig de afspraken van de conferentie te Rome zo gauw het zover was de Duitse autoriteiten waarschuwen.²¹ Daarmee leek een vervelend incident van de baan te zijn, en na enige tijd besloot de politie ook de bewaking van Cort van der Linden maar weer op te heffen.²² Rüdiger wist zich echter snel te onttrekken aan de oplettendheid van de Duitse beambte die hem in het oog moest houden en was na drie dagen alweer in Utrecht. Het was natuurlijk lastig dat zo'n man nu nog steeds binnen de landsgrenzen rondliep, maar echt vervelend werd het toen een Brussels dagblad de zaak in de openbaarheid bracht. Onder de kop 'un attentat anarchiste manqué à la Haye' presenteerde de krant *Le petit bleu* het verhaal over Rüdiger die door het lot was aangewezen om Cort van der Linden te vermoorden.

Van der Linden nam de zaak hoog op. Dit was niet alleen gevaarlijke publiciteit, het ging lijnrecht in tegen de afspraken over geheime samenwerking gemaakt op de conferentie in Rome. Hij corrigeerde zelf een minuut van een ambtenaar aan zijn collega De Beaufort van Buitenlandse Zaken om aan te dringen op 'beklag' bij de Belgische regering.²³ Het gevolg was een vinnige correspondentie met het Belgische departement van Justitie en bovenal de afspraak dat anarchismezaken alleen op het allerhoogste niveau behandeld mochten worden.

Gelukkig kon Rüdiger na enige tijd opnieuw worden opgepakt en werd hij nogmaals de grens overgezet.²⁴ Ditmaal waren de Duitse collega's alert. Ze hielden Rüdiger goed in de gaten en brachten conform de afspraken de minister van Justitie geregeld op de hoogte van zijn handel en wandel. Daardoor wist Justitie dat Rüdiger in zijn briefwisseling te kennen gaf weer naar Nederland te willen terugkeren, maar ditmaal slaagde hij daar niet in. Uiteindelijk vertrok hij maar weer naar België waarna niets meer van hem

werd vernomen.²⁵ Serieus gevaar heeft deze haveloze zwerver met zijn contacten in anarchistische groepjes dus niet opgeleverd. Tekenend is echter de ophef die zo’n man in 1899 kon veroorzaken, zodanig zelfs dat zijn acties stapels papier in het geheime archief van het Ministerie van Justitie opleverden, dat Cort van der Lindens huis tot tweemaal toe enige tijd bewaakt werd en de autoriteiten in drie landen uitgebreid en na een lek in Brussel tot op hoog niveau over hem discussieerden.

Ook in Nederland was de angst voor het anarchisme dus diep geworteld. Met man en macht werd dan ook gewerkt aan de uitwerking van de afspraken uit Rome. Maandelijks dienden alle procureurs-generaal van Nederland een geheim overzicht in bij het Ministerie van Justitie waarin zij verslag deden van alles wat op het gebied van anarchismebestrijding was voorgevallen.²⁶ Meestal betrof dat helemaal niets. Het veroorzaakte slechts grote stapels archiefmateriaal. Desondanks bleven de onrust en de pogingen tot internationale samenwerking, wat tijdens het huwelijk van Wilhelmina in 1901 zelfs zou leiden tot de komst van buitenlandse agenten om verdachte vreemdelingen op te sporen.²⁷ Aan de woorden van de ontoerekeningsvatbaar geachte Simon Polak had de overheid zich ondertussen niets meer gelegen laten liggen. Als tipgever van Rüdiger voelde hij zich inmiddels ernstig miskend en na enige jaren besloot hij zelf de daad maar bij het woord te voegen. In 1907 werd de toenmalige minister van Justitie E.E. van Raalte daarom bijna vermoord door de man die Cort van der Linden wilde waarschuwen voor een moordaanslag. Twee schoten troffen Van Raaltes huis, maar er braken slechts glasruiten.²⁸ Het bewees slechts dat zulke onberekenbare acties niet enkel van het zo gevreesde anarchistische proletariaat afkomstig waren, maar net zo goed van enkele geestelijk labiele personen in hun voetspoor.

De zaak-Hogerhuis en de kracht van het recht

De Nederlandse regering meende dat de radicaal-socialistische en anarchistische bedreigingen bij de eigen onderdanen vooral uit Friese hoek zouden komen. Het ‘rode’ Friesland behoorde tot de armste en onrustigste streken van het land.²⁹ De felste voorvechters van Friese arbeidersrechten vonden nu hun weg naar de gevreesde onbestemde anarchistische clubjes.³⁰ Het ‘neem- en eetrecht’ werd in deze kringen al gauw openlijk verdedigd: wie zelf niet genoeg te eten had, mocht dit van de rijken stelen. Inbraken waren aan de orde van de dag en sommige geldbezitters begonnen zich grote zorgen te maken over hun veiligheid.³¹ Het rijk stuurde extra politie; de lokale politie zou zelf ook te rood zijn.³² Voor deze gezagsdragers van buiten stond of viel

hun reputatie natuurlijk met harde bestrijding van het socialistische geweld. Zorgvuldig optreden schoot er dan wel eens bij in.

In de kwestie van de broers Hogerhuis zou dat een grote volksbeweging opleveren. Deze broers, veroordeeld wegens inbraak met geweld, zouden onschuldig gevangen zijn gezet. Juist op het toppunt van alle onrust rondom de Hogerhuizen trad Cort van der Linden aan als minister van Justitie. Geen kwestie leverde hem meer hoofdbrekens op dan deze. Dat er sprake was geweest van een onzorgvuldige rechtsgang leek niet te ontkennen, maar tegelijkertijd zou volgens hem elke concessie aan de socialistische agitatie in deze periode van toenemend anarchistisch geweld het overheidsgezag kunnen ondermijnen. Eventuele fouten in de rechtsgang konden volgens Van der Linden alleen door middel van de bestaande procedures worden rechtgezet. Anders zou het anarchistische geweld alleen maar beloond worden en toenemen.

De aanleiding tot deze geruchtmakende zaak lag op sinterklaasavond 1895 toen bij boer Gatze Haitsma werd ingebroken. Haitsma had een broer van zijn huishoudster op bezoek en samen wisten ze de inbrekers te verjagen. De door de regering naar Friesland gestuurde politie pakte de zaak ferm aan. Ene Wiebren Hogerhuis werd aangehouden, omdat hij vaak bij Haitsma kwam en dus zou weten dat deze geld had. Bovendien had hij een relatie met de huishoudster Ymkje Jansma. Dat Haitsma zelf hierover aanvankelijk twijfelde, deed er niet toe. Nadat de politie op Haitsma en Ymkje had ingesproken, geloofden dezen in de schuld van Wiebren. Wiebren had bovendien twee broers, Keimpe en Marten Hogerhuis. Aangezien er drie daders waren gesignaleerd, pasten de puzzelstukjes mooi in elkaar. Uiteindelijk verklaarden Ymkje en Haitsma dat ze de Hogerhuizen tijdens de inbraak hadden herkend. De drie socialistische broers verdwenen achter de tralies met de voor een mislukte diefstal overmatige straffen van zes, elf en twaalf jaar. Het bewijs was flinterdun, maar in het radicaliserende Friesland waar het gezag er alles aan gelegen was een daad te stellen, was het genoeg. Hoger beroep en cassatie mochten niet baten.³³

Er waren mensen te over die aan de schuld van de Hogerhuizen twijfelden, al was het maar omdat ze in het donker onmogelijk goed herkend hadden kunnen worden. In het 'anarchistische' Friesland was echter niemand bereid zijn mond te openen. De houding van de plattelandsbevolking kenmerkte zich door een sterk wantrouwen tegen justitie en politie en een sterk solidariteitsgevoel, dat zich vooral uitte in een grote mate van stilzwijgendheid.³⁴ Pas na de verwerping van het cassatieberoep in september 1896 werden er vier beëdigde verklaringen afgelegd dat de broers Hogerhuis onschuldig

waren. Deze verklaringen waren afkomstig van de naar Amerika vertrokken socialistische voorman Tjeerd Stienstra, met wie justitie al veel te stellen had gehad, zijn ex-vrouw, zijn broer en een vriend.³⁵ De laatste twee gaven expliciet aan dat hun socialistische streekgenoten Paulus van Dijk, Sybolt Albarda en Allard Dijkstra de daders waren geweest.³⁶ Noch bij minister van Justitie Van der Kaay noch bij het Openbaar Ministerie maakte het indruk. Justitie stelde in april 1897 vast dat alle verklaringen afkomstig waren van een ‘werkelijk verfoeilijke beweging’ die twijfel wilde wekken aan de schuld van de Hogerhuizen ‘door misleiding der justitie’. Nog weer twee maanden later stelde ook de minister dat er geen reden was de zaak weer te openen.³⁷ In het land lag dat inmiddels anders. De kwestie-Hogerhuis kreeg de socialistische beweging in haar greep en werd zo het voorwerp van een landelijke agitatie.

Bij deze stand van zaken werd Cort van der Linden minister van Justitie. In de eerste paar weken van zijn ministerschap realiseerde hij zich het gewicht van deze kwestie waarschijnlijk nog niet. In elk geval schoof hij ondanks grote aandrang het nieuwe bewijsmateriaal aanvankelijk terzijde. Er was een nauwkeurig onderzoek geweest en dus was er geen aanleiding voor tussenkomst van regeringswege.³⁸ Toch betwijfelde hij snel daarna of de rechtsgang uit voorgaande jaren wel in de haak was. Hij besloot het dossier maar eens bij de procureur-generaal in Leeuwarden op te vragen.³⁹ Daaruit maakte hij snel op dat Allard Dijkstra in maart 1897 een klacht had ingediend wegens smaad in reactie op de beschuldigingen dat hij samen met Paulus van Dijk en Sybold Albarda de inbraak had gepleegd. Van der Linden vroeg de procureur-generaal waarom hier niets mee was gedaan.⁴⁰ Deze antwoordde met de in elk geval creatieve redenering dat de drie socialisten zich bewust hadden laten beschuldigen om zo een nieuw proces uit te lokken dat hun veroordeelde kameraden Hogerhuis op vrije voeten zou stellen. Justitie kon zich zo natuurlijk niet om de tuin laten leiden.⁴¹

Dit antwoord heeft bij Cort van der Linden veel twijfel opgeroepen. Hij besloot zelfs om de veroordeelde broers incognito in de gevangenis op te zoeken. Marten Hogerhuis schreef over dat bezoek in een brief aan een familielid, die in tegenstelling tot veel andere brieven van de broers niet door de gevangenisdirecteur in beslag werd genomen. Al gauw werd hij afgedrukt in het *Friesch Volksblad*, natuurlijk tot grote woede van Cort van der Linden.⁴² Aanvankelijke geruchten over zijn bezoek waren nog afgedaan met de formalistische redenering dat de minister de gevangenis kwam inspecteren. Hij moest controleren of gevangenen met elkaar konden communiceren. De brief van Marten ontmaskerde dit verhaal. Van der Linden was op Marten

afgestapt met de vraag of deze zijn onschuld kon bewijzen, zij het zonder zich als minister bekend te maken. De minister leek Martens verhaal niet erg verrassend te vinden, maar uit Van der Lindens ogen sprak volgens Marten wel 'de grootste gulheid'. De actie leverde de minister zelfs nog een woord van waardering op in het progressieve *Friesch Volksblad*. Die waardering zou echter niet lang aanhouden.⁴³

Even later pakte Troelstra als net benoemd Kamerlid de kwestie-Hogerhuis op. Bij de algemene beschouwingen in 1897 weidde hij lang over de kwestie uit om het 'klassekarakter' van de Nederlandse justitie aan te tonen. Bovendien kroop hij in zijn oude rol van advocaat. Hij nam onder meer een houten model van een raampje mee van de afmetingen in Haitsma's boerderij van 45 bij 57 centimeter. Uitdagend vroeg hij of het kleinste Kamerlid als een slangenmens door het raampje kon springen, met een zwaai en tussen de handen door, zoals Wiebren Hogerhuis dat volgens de verklaringen had gedaan.⁴⁴ Ondertussen werd tot Troelstra's verbazing niets gedaan met nieuw bewijsmateriaal. De zittende magistraten waren duidelijk niet in staat tot objectief handelen. Ze maakten de rechten van het volk ondergeschikt aan wat een erezaak voor de machthebbers was geworden, aldus de socialistenleider.⁴⁵ De ruwe volksagitatie zelf ondersteunde Troelstra echter niet. Die was opgezet door zijn antiparlementaire rivaal Domela Nieuwenhuis. De 'vele bijmengsels, vreemd aan de zaak zelve' en de 'oppervlakkigheid, ruwheid en eenzijdigheid' veroordeelde hij om Domela Nieuwenhuis zwart te maken.⁴⁶ Troelstra wilde de Hogerhuizen met juridische middelen vrij krijgen. Hij had daarom een aanklacht wegens meened tegen Haitsma ingediend.

Toen Van der Linden werd geconfronteerd met Troelstra's rede in de Tweede Kamer, was hij er inmiddels van overtuigd dat de rechtsgang tegen de broers Hogerhuis op zijn minst te wensen had overgelaten. Hij ontkende in zijn antwoord niet dat er fouten konden zijn gemaakt, maar zag evenmin reden om persoonlijk in te grijpen. De rechterlijke macht was immers onafhankelijk. Desalniettemin bood het rechtsstelsel volgens de minister wel degelijk mogelijkheden om fouten te herstellen. De wet gaf welomschreven aan hoe een eenmaal gewezen vonnis alsnog ter discussie gesteld kon worden: bij een tweede veroordeling wegens hetzelfde vergrijp of als de getuigen meened bleken te hebben gepleegd. De minister stond daarbuiten. Al voor het debat had hij daarom geweigerd Troelstra over de zaak te spreken of hem processtukken ter inzage te geven. Volgens Troelstra was het een 'formalistisch klein standpunt'.⁴⁷

In het bijzonder in de zaak-Hogerhuis meende Van der Linden niet te mogen afwijken van deze formele houding. Als hij zich actief in de rechtsgang

zou mengen en dus zijn ondergeschikten bij de rechterlijke macht zou bekritisseren, zou dat lijken op toegeven aan de verwerpelijke volksagitatie. In deze zaak waarin de volkswoede al zo hoog was opgelopen, zou dat gezagsondermijnend kunnen werken, zo vreesde Van der Linden, en dat was het laatste waar de regering op het vrijgevochten Friese platteland behoefte aan had. Wiebren Hogerhuis legde ook zelf een link met het anarchistische gedachtegoed. In zijn brieven vanuit de gevangenis liet hij blijken Kropotkin te kennen. Getergd door zijn onmachtige strijd tegen de justitie meende hij dat diens geschriften ook wel op zijn situatie van toepassing waren.⁴⁸ De gevangenisdirecteur las dat natuurlijk ook, waarmee de volkswoede in een steeds roder daglicht kwam te staan. De Hogerhuizen en hun beweging maakten het voor Cort van der Linden zo nog moeilijker om justitie aan te zetten een mogelijke dwaling te onderzoeken. De minister betreurde in zijn memorie van antwoord bij de behandeling van de staatsbegroting dan ook het ontstaan van de brede volksbeweging, die zich beriep op een mogelijke gerechtelijke dwaling. Die beweging was ‘gevaarlijk’, omdat zij ‘de verbeelding prikkelt en onrust verwekt’ maar niets bijdroeg aan de rechtshandhaving.⁴⁹

In Van der Lindens ogen negeerde hij de zaak-Hogerhuis met dit standpunt niet. Hij hield gewoon vast aan de bestaande procedures. Uit Van der Lindens Kamerrede bleek dat goed. Enerzijds gaf hij de Leeuwarder justitie een gevoelige tik op de vingers met de erkenning dat Dijkstra’s aanklacht wegens smaad in behandeling had moeten worden genomen. Tegelijkertijd hield hij eraan vast dat deze gang van zaken hem als minister niet was aan te rekenen. De aanklacht had hem persoonlijk namelijk niet bereikt. Bovendien was het niet aan de minister om bevel te geven tot behandeling. Dan zou hij de bestaande rechtsorde geweld aandoen.⁵⁰ Troelstra’s aanklacht wegens meened aan het adres van Haitsma was echter volledig in overeenstemming met de bestaande juridische mogelijkheden om de zaak van de Hogerhuizen in de rechtszaal ter sprake te brengen. Van der Linden beloofde die opstelling met waardering voor ‘de bezadigde wijze’ waarop Troelstra had gesproken. Hij liet bovendien direct weten dat de aanklacht behandeld zou worden. Het was een overwinning voor Troelstra’s wens om met juridische middelen de zaak van de Hogerhuizen te bepleiten. Zo wilde hij aan zijn antiparlementaire tegenstanders in eigen gelederen de waarde tonen van participatie in de bestaande samenleving.

Als dit proces zou slagen, dan zou het ook een overwinning zijn voor Van der Lindens formele juridische opstelling. Intern bracht hij ook de procureur-generaal in Leeuwarden op de hoogte. Van der Linden stelde dat het ‘in jure onjuist’ was geweest de aanklacht wegens smaad niet te behandelen. Nader

debat erover kon nu echter alleen nog maar schaden. Wel waarschuwde hij vooraf dat er in de net ingediende aanklacht tegen Haitsma een zorgvuldig en ‘zoo volledig mogelijk’ onderzoek behoorde te worden verricht waarop ‘zoo dit slechts eenigszins mogelijk is’ rechtsgang moest volgen.⁵¹ Dergelijke druk leek hem genoeg om de justitie in Leeuwarden te bewegen met een gedegen onderzoek de waarheid in de zaak-Hogerhuis te laten achterhalen. Eventueel kon dan een nieuw proces volgen. Zo zou de kracht van het bestaande rechtssysteem tot uiting moeten komen.

De juridische speelruimte van een minister van Justitie

Cort van der Linden had met zijn overtuiging dat het rechtssysteem krachtig genoeg was om een eventueel onterechte veroordeling van de Hogerhuizen te herstellen buiten de Leeuwarder magistratuur gerekend. De officier van justitie G.J.P. graaf Schimmelpenninck en de procureur-generaal W.A. Visscher zochten slechts uitvluchten om de zaak niet weer te hoeven oprakelen. Een nieuw proces vonden zij schadelijk voor het gezag, maar bovenal zou dan wel eens aan het licht kunnen komen dat zij onzorgvuldig waren geweest in hun poging een daad te stellen tegen het rode gevaar. De Hogerhuisbeweging vreesde meteen voor zo’n obstructieve houding van justitie in Leeuwarden.

Ook Van der Linden begreep dat in Leeuwarden eigenbelang een eerlijk proces zou kunnen belemmeren. Hij had het gerechtelijk vooronderzoek in de aanklacht tegen Haitsma daarom opgedragen aan een rechter-commissaris, die voorheen op geen enkele manier bij de Hogerhuiszaak betrokken was geweest. Zo zou de onafhankelijkheid van de rechter-commissaris gewaarborgd zijn. Deze man startte een uitgebreid onderzoek met veel nieuwe verhoren waarin de twijfels over de verklaringen in het proces tegen de Hogerhuizen volop werden meegedeeld.⁵² Toch bleef een rechtszaak uit. De twijfels over de zogenaamde onafhankelijkheid van de rechter-commissaris namen daardoor in het land al toe. Van der Linden moest zich gaan bezinnen op de vraag welke mogelijkheden hij als minister van Justitie had om ervoor te zorgen dat het rechtstelsel ondanks zulke belemmeringen goed zou functioneren.

Toen in maart 1898 nog steeds geen proces was gestart, herinnerde Van der Linden Justitie in Leeuwarden aan zijn correspondentie over de zaak-Haitsma. In de ‘veronderstelling dat het daarbij bedoelde onderzoek in de klachte van meined tegen Gatzte Haitsma weldra zal zijn afgelopen’ vroeg hij Visscher of er een proces zou worden gestart. Als Schimmelpenninck zou

besluiten dat daar geen reden toe was, dan wilde Van der Linden de stukken inzien om te overwegen of hij zelf opdracht tot een proces zou geven.⁵³ Dit was natuurlijk een slag in het gezicht van de officier van justitie en procureur-generaal. Cort van der Linden vertrouwde hen niet meer.

Deze ministeriële kritiek maakte in Leeuwarden minder indruk dan Van der Linden hoopte. Visscher en Schimmelpenninck vormden een hecht front en besloten de aanklacht af te wijzen. Voor het geval Van der Linden zijn twijfels had, moest hij maar eens spreken met de rechter-commissaris, zo lieten zij weten. Deze man, die tijdens de verhoren bij de Hogerhuisbeweging al een slechte indruk had gemaakt, bleek zich uiteindelijk geheel op één lijn te bevinden met Schimmelpenninck en Visscher. Volgens Visscher had hij echter een geheel onpartijdig onderzoek verricht. Hij zou zeker bereid zijn om de minister indien nodig nadere inlichtingen te verschaffen over het uitblijven van een proces.⁵⁴ Cort van der Linden stond hiermee voor het blok. Van der Lindens ondergeschikten hielden een door justitie zelf onderzochte aanklacht tegen Haitsma zorgvuldig buiten de deur, terwijl dat volgens Van der Linden toch de aangewezen handelwijze was. Hij kon daar echter geen verandering in aanbrengen zonder zijn eigen rechtsopvattingen geweld aan te doen. Bovendien zou een ministerieel ingrijpen wijzen op een overwinning voor de volksbeweging die de Hogerhuizen vrij wilde hebben. Ook dat was schadelijk voor het vertrouwen in het rechtsstelsel. Van der Linden eiste de stukken op, maar in de brief waarbij hij dat deed, gaf hij aan geen kans te zien een nieuw onderzoek te gelasten, ‘ofschoon de door u voorgedragen motieven mij niet volkomen afdoende voorkomen’. Deze formulering vond hij beter dan de minuut van zijn ambtenaren. Daarin stond nog dat de argumenten van Visscher indruk op hem hadden gemaakt en dus van gedachten hadden doen veranderen.⁵⁵

Toch gaf Cort van der Linden zich niet helemaal gewonnen. Hij besloot de negatieve beschikking van de officier van justitie op de meened-aanklacht tegen de gewoonte in te publiceren. De officier moest maar een concept opstellen, waarin ‘alles’ aan de orde kwam wat na uitspraak van het arrest aan het licht was gekomen.⁵⁶ Toen dat allemaal niet zo gemakkelijk bleek te gaan, wenste hij in persoonlijk overleg met Schimmelpenninck de redactie van de tekst vast te stellen. Het stuk kende daardoor een lange geboorte, maar uiteindelijk kon de publicatie toch plaatsvinden.⁵⁷ Het was een slimme manier van de minister om de verantwoordelijkheid voor de beslissing met de magistraten in Leeuwarden te delen. Hij kon dus vasthouden aan zijn opvatting dat hij publiekelijk niet in zulke zaken hoorde te treden, terwijl

hij het volk in dit bijzondere geval wel liet zien op welke gronden de beslissing was genomen.

Troelstra was natuurlijk zeer teleurgesteld. Nu kon hij zijn socialistische tegenstanders niet laten zien dat meewerken met de burgerlijke maatschappelijke structuren succes opleverde. De bezadigdheid van zijn vorige Kamer-optreden over de zaak-Hogerhuis maakte daarom plaats voor harde beschuldigingen over verdraaiing van de feiten uit eigenbelang. Minutieus weerlegde hij in de Kamer de feiten in de negatieve beschikking op de meened-aanklacht, in de woorden van Troelstra niet meer dan 'het romannetje' van de officier van justitie.⁵⁸ Hij riep Van der Linden op tot de 'kloeke daad' zich van deze beschikking te distantieren. De minister diende eindelijk zelf zijn invloed aan te wenden om alle feiten boven tafel te krijgen, opdat er geen onschuldigen gevangen konden blijven.⁵⁹

Cort van der Linden hield tegenover deze tirade van Troelstra zijn rug recht. De meened-aanklacht was verworpen en de Hogerhuizen waren veroordeeld op basis van wettig en overtuigend bewijs. In een rechtsstaat ging het erom dat de rechter overtuigd was van schuld 'en niet: dat ieder ander, het publiek, deze Kamer of wie ook moeten overtuigd zijn'. Alleen de rechter kon immers door het horen van getuigen de waarheid aan het licht brengen. Het was noch de taak van de Kamer noch van de regering die gerechtelijke beslissing aan te vechten. Zelfs de minister van Justitie stond daar buiten, ook al nam hij natuurlijk wel de verantwoordelijkheid op zich voor het handelen van justitie. Die verantwoordelijkheid had Van der Linden ertoe gebracht de beschikking te publiceren, opdat het publiek kennis kon nemen van het verloop van deze zaak. Daar was blijkens alle ophef behoefte aan. Van der Linden stelde uitdrukkelijk dat het hem er niet om ging een nieuwe discussie over schuld of onschuld op te rakelen. Die discussie hoorde immers helemaal niet thuis bij het grote publiek. Van een nieuwe aanklacht kon dus ook geen sprake zijn nu door de meened-beschikking was vastgesteld dat de vermeende ware daders onschuldig waren.⁶⁰ Alleen een revolutionair kon van dat standpunt afwijken. Terecht had Troelstra zo'n revolutionaire benadering aanvankelijk afgewezen. Nu het resultaat niet naar zijn zin was, moest hij dat blijven doen. 'Men kan niet te gelijk zijn een revolutionnair en een parlementair socialist', zo waarschuwde de minister zijn opponent.⁶¹

In de samenleving leverde deze gang van zaken veel verbazing op. Dat gold niet alleen voor de Hogerhuisstrijders, maar ook voor de hoogste juridische kringen. De Utrechtse hoogleraar strafrecht D. Simons noemde de meened-beschikking een 'merkwaardig stuk'. Bij alle heersende twijfels in deze zaak was er juist veel reden om de meened-aanklacht te onderzoeken.⁶²

Even later kwam hij met een lang artikel waarin ook Cort van der Linden het moest ontgelden. Simons vond dat de minister beslissingen van de rechter onterecht buiten het publieke debat wilde houden. In de discussie over de Hogerhuizen mocht de vraag naar hun vermeende onschuld wel degelijk aan de orde komen. Wie op basis van redelijke argumenten twijfel aan een veroordeling bevorderde, stimuleerde juist een goede rechtspraak. Waar het de beschikking van de officier van justitie betrof, hoorde de minister zelfs nog een stap verder te gaan. Als hoofd van het Openbaar Ministerie was hij direct verantwoordelijk voor die beslissing en dus moest hij die in antwoord op Troelstra ook met argumenten omkleed verdedigen. Hier kon hij zich, in tegenstelling tot een beslissing van de rechter, niet buiten houden met een beroep op de onafhankelijkheid van de rechterlijke macht. Dat betekende echter niet dat hij de beschikking had moeten afwijzen, hoe slecht die ook was. Binnen de bestaande wetgeving was het maar de vraag of er een ander besluit zou kunnen vallen. Simons pleitte daarom voor ruimere wettelijke mogelijkheden om een vonnis te herzien.⁶³

Met deze discussie werden de broers Hogerhuis het lijdend voorwerp van een debat over de fouten van de bestaande rechtsorde. In brede kring klonk het pleidooi voor wetswijziging om revisie vaker mogelijk te maken. Cort van der Linden hield in dit debat vast aan zijn formele opstelling dat de zaak-Hogerhuis inmiddels door justitie was afgedaan. De veroordeling had volgens alle regels plaatsgevonden en met het verwerpen van de meined-aanklacht waren er geen gronden meer om de zaak weer op te rakelen. Over het rechtsstelsel zelf kon daarentegen gediscussieerd worden, mits elk direct verband met de Hogerhuizen maar achterwege bleef. Van der Linden reageerde dan ook welwillend toen een aantal vooraanstaande liberale en confessionele Kamerleden van progressieve en behoudende snit in september 1898 een initiatiefwet indiende. Dit wetsontwerp moest de gronden voor herziening verruimen.⁶⁴ De minister erkende de noodzaak van zo'n wetje, maar had het zelf op de lange baan geschoven als onderdeel van een grotere herziening van het wetboek van strafvordering. Als de Kamer nu zou besluiten alvast een partiële wijziging door te voeren, was hij daar niet tegen. Hij weigerde echter het plan meteen een stempel van goedkeuring te geven door zelf een wetje in te dienen. Dat zou lijken op ministeriële erkenning dat de Hogerhuisagitatie gerechtvaardigd was.⁶⁵ De indieners van de initiatiefwet hadden minder moeite gehad om te erkennen dat de Hogerhuiskwestie een aanleiding voor hun ontwerp was.⁶⁶

De zaak van de broers Hogerhuis bracht dit debat over de noodzaak nieuwe gronden voor revisie van rechtszaken in de wet op te nemen in de komende

maanden nog verder onder de aandacht. De eerste reden was te vinden bij Allard Dijkstra. Alle beschuldigingen dat hij een van de ware daders was, namen steeds verder toe. Net als in maart 1897 diende hij daarom opnieuw een aanklacht wegens smaad in tegen drie dorpsgenoten. Visscher en Schimmelpenninck waren woedend. Ze schreven zonder omhaal aan Cort van der Linden te betreuren dat Dijkstra 'zich heeft laten vinden om in de kaart zijner zoogenaamde tegenstanders te spelen'. Hoewel een aanklacht bij een dergelijke belediging normaal gesproken in behandeling zou komen, wilde Schimmelpenninck in dit bijzondere geval vervolging maar achterwege laten. Het zou de kwestie-Hogerhuis maar weer oprakelen.⁶⁷ Van der Linden vond echter dat justitie in Leeuwarden moest optreden.⁶⁸ Met zijn eerste woorden in de Kamer over de Hogerhuiszaak had hij tenslotte zelf aangegeven dat justitie een fout had gemaakt door Dijkstra's eerste aanklacht niet te behandelen.

De vastberaden Schimmelpenninck liet zich echter niet zomaar uit het veld slaan. Hij besloot dat er geen aanklacht wegens smaad, maar eenvoudig wegens belediging zou komen. In geval van belediging hoefde de rechter namelijk slechts vast te stellen of de gewraakte uitlatingen waren gedaan. Alleen bij smaad kon ook de waarheid van die uitlatingen worden getoetst. Dit was een tegenslag voor Van der Linden, die de zaak-Hogerhuis immers niet in de doofpot wilde stoppen. Cort van der Linden probeerde justitie in Leeuwarden nog op andere gedachten te brengen, maar zonder succes.⁶⁹ Er kwam alleen een proces wegens belediging. Daarom kapte de rechter tijdens de zitting iedere poging om de beruchte inbraak ter sprake te brengen resoluut af. Toen een van de beklaagden vroeg 'mag ik hier de waarheid niet zeggen', antwoordde hij dan ook: 'neen, want...'. Hierop volgde een oorverdovend lawaai. Pas na ontruiming van de zaal vervolgde de president 'de inbraak te Britsum, wordt hier vandaag niet behandeld'.⁷⁰ Dijkstra kreeg tot aan de Hoge Raad gelijk.⁷¹ Net als bij de meened-aanklacht vroeg Cort van der Linden weer uitdrukkelijk om de stukken.⁷² Hij kon echter weinig doen. De bestaande juridische procedures waren immers niet geschonden.

In reactie hierop kwam Troelstra met een ongemeen felle rede in de Tweede Kamer. Cort van der Linden moest het danig ontgelden wegens zijn nadruk op het belang van de bestaande procedures voor een goede rechtsgang. De minister had zelf moeten ingrijpen in plaats van zich te verschuilen achter de vermeende onafhankelijkheid van de rechterlijke macht en de noodzaak het rechtssysteem te handhaven. De minister had 'te veel het oog gehad op de soevereiniteit van de rechterlijke macht en daardoor te weinig op de soevereiniteit van het recht'. Daardoor bleven vermeend onschuldigen zonder

nader onderzoek in de gevangenis. Troelstra sprak nu expliciet van ‘eene gerechtelijke misdaad’ waar niets aan was te doen omdat de beklaagden waren overgeleverd aan ‘de willekeur en aan den laster van het Openbaar Ministerie’. Alleen als de minister zijn blind vertrouwen in de justitie en zijn ondergeschikten eindelijk eens opgaf en ophield mee te doen aan de ‘vermoffeling van de zaak’, kon het recht zegevieren. Vanzelfsprekend zorgde dit voor grote commotie in de Kamer. Troelstra riep met deze rede een berisping van de Kamervoorzitter over zich af, die tevens dreigde de publieke tribune te ontruimen waar het applaus voor Troelstra de debatten overstemde.⁷³

Cort van der Linden achtte zich echter niet in staat zelf een herzieningsproces voor de Hogerhuizen te bevorderen. Hij bleef bij zijn oude standpunten. De beslissing over schuld van de Hogerhuizen en eventuele revisie van het proces was alleen aan de rechter, niet aan hem, noch aan de Kamer of het debat in de samenleving. Wel kon er gesproken worden over het rechtssysteem zelf. Van der Linden zou het toejuichen als dat tot wijzigingen zou leiden, mits dat gebeurde binnen de daarvoor bestaande regels. Niets stimuleerde Van der Linden om de magistraten in Leeuwarden die het ook hem zo lastig maakten de hand boven het hoofd te houden. Alleen was de door Troelstra gewenste kloeke daad van de minister niet de juiste weg. De magistraten moesten worden aangepakt volgens de bestaande rechtsorde, niet door een ministerieel ingrijpen van buitenaf. Daarmee zette hij zichzelf echter wel buitenspel. Hij kon zelfs niet publiekelijk uitspreken dat hij graag een behandeling had gezien van de meened-aanklacht of de beschuldiging van smaad, want zelfs dat behoorde al tot de gewraakte gezagsondermijnende inmenging in individuele gerechtelijke beslissingen. In de Hogerhuiszaak lag die bescherming van de rechtsstaat bovendien extra gevoelig. Afwijking van de geldende gang van zaken bij strafprocessen zou worden opgevat als een overwinning van de beweging voor de Hogerhuizen. Dat zou de staat benadelen in de strijd tegen het anarchisme, zo meende ook Van der Linden.

Volkswuede en recht in de zaak-Hogerhuis

Van der Linden had juist op grond van zijn overtuiging dat alleen de rechter door middel van vooraf vastgestelde procedures over schuld of onschuld kon oordelen grote bezwaren tegen de volksagitatie in de zaak-Hogerhuis. Het publiek kon zich geen oordeel aanmeten over de vraag of het vonnis van de onafhankelijke rechter al of niet terecht was. Volksopruiming was zelfs gevaarlijk, want zulke onrust tastte het aanzien van het recht aan.

Die mening van Cort van der Linden bleek goed in zijn reactie op een adres van een groep progressieve intellectuelen. Eind augustus 1898 kreeg Van der Linden dit adres met 207 handtekeningen om ter gelegenheid van de inhuldiging van koningin Wilhelmina de Hogerhuizen gratie te verlenen. Ook anderen riepen in deze tijd om gratie.⁷⁴ Uit Van der Lindens eerste reactie aan de koningin bleek hoezeer de acties uit de samenleving hem dwarszaten, omdat ze het vertrouwen in het rechtsstelsel ondermijnden. 'Deze agitatie, ofschoon naar de overtuiging van ondergeteekende volkomen ongegrond, heeft groote afmetingen aangenomen, zoo dat het wenschelijk is van regeeringswege zooveel mogelijk te bevorderen, dat de publieke opinie in dezen wordt gerustgesteld.'⁷⁵

Toen Cort van der Linden kort daarna een negatief advies kreeg van het Leeuwarder gerechtshof over het gratieverzoek, zette hij justitie in Leeuwarden, net als een paar maanden eerder bij de meineed-aanklacht, onder druk door meteen aan te geven het advies van de procureur-generaal over de gratieverzoeken te zullen publiceren.⁷⁶ Het gerechtshof nam de conclusie van de procureur-generaal over dat alle twijfel aan de schuld van de broers Hogerhuis was gebaseerd op geruchten. Het was uitgesloten dat iemand die zulke geruchten als waar aannam te goeder trouw was.⁷⁷ Cort van der Linden hield vast aan de onafhankelijkheid van dit oordeel, maar in dit bijzondere geval wilde hij wel dat de beslissing over de gratieverzoeken zo zuiver mogelijk genomen zou worden. Het negatieve advies van gerechtshof en procureur-generaal gaf hem het recht het gratieverzoek niet aan de koningin voor te leggen, maar gewoon af te wijzen. Desalniettemin stuurde hij het verzoek door naar Wilhelmina, 'vermits het hier een zaak geldt welke door de beweging die door het geheele rijk op touw is gezet, eene buitengewone beteekenis heeft gekregen'. Uiteraard volgde zij de adviezen, die Van der Linden vervolgens publiceerde in de *Staatscourant*.⁷⁸ Een nadere motivatie liet hij achterwege. Dat ging in tegen zijn opvatting dat elke inmenging in beslissingen van justitie door de minister schadelijk was. De Hogerhuisagitatie kon alleen tot bedaren komen als de handelwijze van justitie voor iedereen duidelijk was.

De regering kon niet meer doen dan duidelijkheid verschaffen. De rechtsorde zou worden ondermijnd als de samenleving ook zelf een oordeel kon geven over vonnissen, zo meende Van der Linden. Dat bleek goed bij een andere geruchtmakende episode in de zaak-Hogerhuis, namelijk de veroordeling van Troelstra. De sociaal-democratische leider zocht nog steeds naar middelen om de onschuld van de Hogerhuizen voor de rechter te kunnen aantonen. Tijdens een vergadering over de zaak in Leeuwarden beschuldigde

hij de officier van justitie in Leeuwarden daarom openlijk van bedrog. Dat zou normaal gesproken een aanklacht wegens smaad moeten opleveren, maar dat was precies wat Troelstra wilde. In dat geval zou hij namelijk in de rechtszaal kunnen aantonen dat hij de waarheid vertelde. Dan zou een herziening van het vonnis tegen de Hogerhuizen wegens meined moeten volgen. En niet minder belangrijk: hij zou en passant persoonlijk in de zaak-Hogerhuis de show stelen en Domela Nieuwenhuis op een zijspoor rangeren. Schimmelpenninck en Visscher zagen Troelstra's bedoeling natuurlijk ook. De anders zo fervente socialistenbestrijders wilden daarom dat er geen vervolging zou plaatsvinden. Het dossier-Hogerhuis moest koste wat kost gesloten blijven en Troelstra mocht geen kans krijgen propaganda te maken bij 'de ingezetenen in de noordelijke streken, die hij in zijn eigenbelang te vriend wil houden' en om vervolgens na een veroordeling 'tegenover dat publiek als martelaar op te treden'.⁷⁹

Dit politieke oordeel ging Cort van der Linden te ver. Ieder ander zou voor woorden zoals Troelstra uitsprak, aangeklaagd worden. Dat gold dus ook voor de socialistische leider. Bovendien zou hij ongetwijfeld voortgaan met zijn beschuldigingen als nu niet werd ingegrepen. Dan zou de onrust alleen maar groter worden en belangrijker nog: als Troelstra publiekelijk een oordeel kon vellen over de schuld van de Hogerhuizen, dan kon iedereen dat doen. Als Troelstra niet werd veroordeeld, zou dus de volgens Van der Linden zo gevaarlijke volksagitatie alleen maar worden ondersteund. Troelstra moest worden veroordeeld om de bestaande juridische procedures te kunnen handhaven. Met schuld of onschuld van de Hogerhuizen had die mening niets te maken. Van der Linden had zeker zijn twijfels over de schuld van de Hogerhuizen, maar er moesten andere middelen worden aangewend om die twijfels te onderzoeken dan opruiing door het volk. In het geval van Troelstra kon justitie in Leeuwarden een proces niet tegenhouden.

Er kwam een proces in Den Haag. Cort van der Linden schreef aan Visscher dat hijzelf niet aan diens onpartijdigheid twijfelde. Bij het volk lag dat anders en dus zou het proces niet in Leeuwarden kunnen plaatsvinden. Alleen dan was onpartijdigheid gewaarborgd en het beperkte hopelijk de volksagitatie.⁸⁰ Verder hield hij zoals steeds vast aan het standpunt dat hij als minister weliswaar hoofd van het Openbaar Ministerie was, maar zich niet hoorde te mengen in de rechtsgang. Van der Linden paste dus wel op zich publiekelijk over het proces uit te laten, net zoals hij dat met Dijkstra's aanklacht had gedaan. Hij liet zich echter wel nauwkeurig op de hoogte houden van de beide processen.⁸¹

Het was al zomer 1899 geworden toen het proces tegen Troelstra plaatsvond. Cort van der Linden had bij de officier van justitie gevraagd hoe het er toch voorstond met de zaak. Hij probeerde vertraging dus duidelijk te voorkomen.⁸² Het proces zou in alle opzichten het spektakelstuk worden waar Troelstra op hoopte. Hij riep samen met zijn advocaat J. Limburg, de latere belangrijke vrijzinnig-democratische politicus, veel hoofdfiguren uit de zaak-Hogerhuis als getuige op. Hij had daartoe graag op voorhand een gesprek met Marten Hogerhuis willen hebben, maar Van der Linden wees dit af. De Hogerhuizen mochten alleen contact onderhouden met hun familie en hun advocaat, en zelfs dat slechts onder strikte voorwaarden.⁸³ De weigering zou het proces niet schaden. Limburg erkende in zijn pleitrede dat Troelstra met zijn belediging naar een 'revolutionair middel' had gegrepen, maar enkel omdat de zaak-Hogerhuis op dat moment in een impasse verkeerde 'waaruit zij op dat oogenblik langs legalen weg niet kon geraken'.⁸⁴ Verrassend genoeg sprak de Haagse rechtbank Troelstra vrij. Volgens de rechter was Troelstra's beschuldiging in het algemeen belang. Zijn woorden konden nieuwe getuigenverklaringen opleveren, die langs andere weg niet te verkrijgen waren en konden dus de waarheid aan het licht brengen. Groot gejuich was natuurlijk het gevolg. Het kwam erop neer dat justitie in de zaak-Hogerhuis zo onzorgvuldig te werk was gegaan, dat justitie beledigd mocht worden om herziening af te dwingen!

Cort van der Linden gruwde van dit vonnis. In een persoonlijk briefje aan De Savornin Lohman noemde hij het vonnis 'abracadabra'. Hoe kon de rechtbank toch besluiten dat de beschuldigingen in het algemeen belang waren, omdat zo revisie van het vonnis tegen de broers Hogerhuis mogelijk werd? De wet gaf helemaal geen mogelijkheid tot revisie op grond van nieuwe verklaringen. Er was een beroep op rechtbank en hof mogelijk in geval van meened en wanneer de drie vermeende ware daders daadwerkelijk van het misdrijf werden verdacht. 'Het is een onzinnig vonnis en een gevaarlijk vonnis dat de ambtenaren à la merci laat van ieder die ze wil beledigen. Er is geappelleerd en ik hoop dat het Hof wijzer zal zijn', zo luidde Van der Lindens harde oordeel.⁸⁵ Maar dan natuurlijk wel binnenskamers. In functie was het hem niet geoorloofd zijn mening over een vonnis van de rechter te geven.

Uit deze opinie over het vonnis van de Haagse rechtbank bleek goed hoezeer Cort van der Linden vond dat het volk zich geen oordeel mocht aanmeten over rechterlijke beslissingen. Zoiets was gevaarlijk. Als de samenleving naar hartenlust de rechter kon bekritisieren, werden alle bestaande procedures voor een zuivere rechtsgang ondermijnd en werd het vertrouwen

in het rechtsstelsel aangetast. Troelstra's aanhangers geloofden te midden van al het gejubel niet dat ook het hof die opvatting zou voorstaan. Limburg meende zelfs dat de minister de procureur-generaal wel zou gelasten geen hoger beroep in te stellen!⁸⁶ In werkelijkheid zou Troelstra in hoger beroep echter alsnog veroordeeld worden tot een maand gevangenisstraf. Van der Linden kon dus opgelucht ademen. Het bestaande strafprocesrecht kwam niet onder druk te staan.

Wel was er het langs volkomen legale weg tot stand gekomen initiatief-wetsontwerp dat de gronden voor revisie van een vonnis uitbreidde. Dit initiatiefwetje was in het voorjaar van 1899 eindelijk door de Staten-Generaal aangenomen. Troelstra wilde toen dolgraag als advocaat van de Hogerhuizen optreden tijdens de nu mogelijk geworden aanvraag om revisie bij de Hoge Raad. Zo ver kwam het echter nooit. De anarchistische vrije socialisten verweten hem de zaak te gebruiken voor zijn eigen politieke doelen. Het leidde tot een langdurige advocatenstrijd. De zuster van de Hogerhuizen, die geheel aan de kant van de anarchisten stond, zorgde er met hulp van Troelstra's vijand Z.W. Middelkoop uiteindelijk voor dat de buitenstaander Z. van den Bergh als advocaat werd gevraagd.⁸⁷ Voor Cort van der Linden zal deze strijd slechts de bevestiging zijn geweest dat de Hogerhuiskwestie steeds door een politieke bril werd bekeken. Dat stimuleerde alle gevaarlijke ophef en was de reden dat de zaak zo schadelijk was voor de rechtsorde.

Van der Linden wenste niet mee te werken aan deze vermenging van politieke bijbelangen in de zaak, maar dat zou langzamerhand erg lastig blijken. Juist door zijn bewuste afzijdigheid zou hij er zelfs persoonlijk van beschuldigd worden de politieke spelletjes aan de zijde van justitie mee te spelen toen er een nieuwe advocaat-generaal bij de Hoge Raad benoemd moest worden. Cort van der Linden stemde in met de aanstelling van T.J. Noyon, die als rechter in Leeuwarden tot over zijn oren in de Hogerhuiszaak zat. Hoe capabel deze man verder ook mocht zijn, het was volgens de voorstanders van de Hogerhuisbeweging onmogelijk hem te benoemen nu hij weldra bij de Hoge Raad zou moeten beslissen of hij en zijn collega's in Leeuwarden een fout hadden gemaakt.⁸⁸ Cort van der Linden zag dat anders. De Hogerhuiszaak mocht geen invloed hebben op beslissingen over belangrijke benoemingen. Dat was nu juist de ongewenste vermenging van belangen die al zoveel problemen had opgeleverd. Helaas was het voor Cort van der Linden na alle verwickelingen bijna niet meer mogelijk de kwestie tot de proporties van een ingewikkelde en dubieus verlopen rechtszaak terug te brengen. Met de jongste aanvallen van Troelstra en de benoemingsaffaire kwam zijn eigen functioneren als minister nu steeds openlijker ter discussie

te staan. Met name in de progressieve pers was de kritiek op zijn afzijdigheid groot.

Cort van der Linden kreeg het nog lastiger toen de Hoge Raad het revisieverzoek afwees. Getrouw aan zijn houding dat de minister zich niet hoorde uit te spreken over rechterlijke beslissingen zou hij hier gewoon in moeten berusten. Tegelijkertijd zou dat alle kritiek op zijn afzijdige houding versterken. Ondertussen moest ten tijde van zijn ministerschap een van de meest spraakmakende leden van de Tweede Kamer de gevangenis in. Van der Linden had gehoopt met zijn formele houding het aanzien van justitie te redden. Nu keerde deze tactiek zich definitief tegen hem. Ze maakte hem in veler ogen tot een verdediger van een gerechtelijke dwaling. Uit alles bleek dat de twijfels over het vonnis tegen de Hogerhuizen bij Van der Linden vanaf het begin aanwezig waren. Vandaar dat hij zelfs persoonlijk de gevangenen bezocht. In de overtuiging dat de Nederlandse rechtsorde niet alleen sterk genoeg was om eigen fouten te herstellen, maar ook gebaat was bij de bestaande procedures had hij de volksovertuiging echter altijd afgewezen en zichzelf buiten de zaak gehouden.

Was Van der Linden nu bereid om alsnog op de voorgrond te treden om een vermeende dwaling met andere middelen recht te zetten? Die mogelijkheid kreeg hij toen een nieuw gratieverzoek werd ingediend. Toegeven aan dit verzoek zou zonder meer een slag in het gezicht zijn van de Leeuwarder magistratuur die nu eindelijk dacht van de kwestie af te zijn. Misschien nog wel erger was de gevoelige tik die de hele Nederlandse rechtsorde zo zou krijgen. Gratie voor de Hogerhuizen betekende na alles wat er was gebeurd de erkenning van het klassekarakter van de rechtsorde dat Troelstra had willen aantonen. Voor Troelstra persoonlijk gold iets dergelijks, want zowel Troelstra's vader als enige vooraanstaande Amsterdamse advocaten hadden een gratieverzoek voor hem ingediend. Justitie weigerde hier echter gehoor aan te geven en Van der Linden nam die beslissing zonder meer over.⁸⁹ Ongetwijfeld speelde daarin dezelfde gedachte dat het gezag dan zou capituleren voor socialistische agitatie.

Cort van der Linden bleef dus altijd overtuigd dat hij niet plotseling van zijn formele opstelling kon afwijken door zich alsnog openlijk achter de Hogerhuizen en Troelstra te scharen. Het betekende echter wel dat de Hogerhuizen, nu al vijf jaar lang de vermeend onschuldige slachtoffers van politieke ontwikkelingen, nog langer achter de tralies zouden blijven. Bij alle onmacht om de zaak recht te zetten, heeft die gedachte bij Van der Linden toch wel gespeeld. In de laatste fase van de Hogerhuiszaak besloot hij zich daarom toch weer onderhands in te zetten voor zaken waar hij zich naar

eigen inzicht publiekelijk buiten diende te houden, zoals hij dat ook deed bij de publicatie van de meeneed-beschikking tegen Haitsma of bij zijn incognito bezoek aan de gevangenis. Ook ditmaal ging hij een kleine stap verder dan hij publiekelijk liet merken, zowel tegenover de broers Hogerhuis als tegenover Troelstra.

Allereerst was hij welwillend bij de vaststelling van de datum van Troelstra's gevangenisstraf. De SDAP-leider had op 21 februari 1900 al achter de tralies gemoeten, maar hij wilde met het oog op het 'publiek belang' zijn werkzaamheden in de Kamer voortzetten. In juli had hij echter tijd om een maand de cel op te zoeken. Van der Linden verzocht de procureur-generaal dit verzoek in te willigen.⁹⁰ Zo zat Troelstra in de zomer een maand vast in de Scheveningse gevangenis met wat socialistische literatuur bij de hand. Volgens zijn memoires was hij als reguliere boef vastgezet op de gewone onverteerbare gevangenskost.⁹¹ Cort van der Linden vond dat hij zijn oud-student en een vooraanstaand Kamerlid zoiets niet kon aandoen. Als Troelstra in de gevangenis ziek zou worden, werd hij een martelaar voor de socialistische zaak. In het diepste geheim heeft Van der Linden daarom met de gevangenisleiding afgesproken dat de gevangenisarts buiten Troelstra's weten om zijn gezondheid goed in de gaten zou houden. Bovendien eiste de minister dat hij betere voeding zou krijgen dan gevangenen normaal ten deel viel. Of dat in de praktijk werkelijk tot bijzondere maatregelen heeft geleid, is onduidelijk. In elk geval schreef de gevangenisleiding na Troelstra's vrijlating aan de minister dat hij geen nadelige gevolgen van zijn detentie had ondervonden.⁹² Ondanks de klachten over het eten, lijkt Troelstra ook zelf zijn gevangenisstraf niet bijzonder zwaar te hebben gevonden.⁹³

Ten opzichte van het gratieverzoek voor de Hogerhuizen lag de zaak voor Cort van der Linden veel gevoeliger. Toch zou hij ook hier hun lot persoonlijk iets verlichten. De aanleiding was het aanstaande huwelijk van Wilhelmina en Hendrik van Mecklenburg in februari 1901. Dit was een traditionele gelegenheid voor strafvermindering voor gevangenen, die kon worden aangegrepen om het gratieverzoek te omzeilen. Het college van regenten van de gevangenis in Leeuwarden stelde voor om Keimpe Hogerhuis die met zes jaar van de drie broers de kortste straf uitzat, een strafvermindering van een jaar te geven. De getergde Visscher in Leeuwarden ontstak meteen in woede toen hij hierover aan Van der Linden moest adviseren. De Hogerhuizen waren 'hoogst onverschillige en gevaarlijke individuen'. Dat gold ook voor Keimpe, die weliswaar het kleinste aandeel had gehad in de inbraak, maar deze toch met beide anderen had beraamd. Alleen al het feit dat hij 'in strijd met de waarheid en tegen beter weten' andere geheel onschuldigen als dader

aanwees, was voldoende reden om hem zijn hele straf te laten uitzitten. Bovendien verzette het staatsbelang zich tegen de strafvermindering, omdat dan 'bij het publiek op nieuw twijfel zal ontstaan aan de juistheid der veroordeelende rechterlijke uitspraken', met nieuwe onrust als gevolg. Dat mocht niet, omdat de Hoge Raad onomstotelijk hun schuld had vastgesteld en 'de even ongepaste als onverdiende beschuldigingen van partijdigheid' die de rechterlijke ambtenaren herhaaldelijk naar het hoofd geslingerd hadden gekregen, volkomen gelogenstraft waren.⁹⁴

Van der Linden had geen enkel begrip voor deze tirade. Conform de procedure zond hij dit advies door aan de Hoge Raad, maar hij stelde tegelijkertijd voor om in strijd met het advies de Hogerhuizen alle drie strafvermindering te geven, en wel drie jaar in plaats van één. Het zou betekenen dat Keimpe meteen vrij zou komen.⁹⁵ De Hoge Raad heeft dat voorstel overgenomen, waarna het door Van der Linden natuurlijk met een positief advies aan de koningin werd voorgelegd. Dat kwam goed uit, want Wilhelmina kreeg net drie mannen op audiëntie die opnieuw kwamen pleiten voor gratie voor de Hogerhuizen. Dat gratieverzoek kon gelukkig worden genegeerd toen Wilhelmina de strafvermindering verleende.⁹⁶ Zo deed Cort van der Linden toch nog enigszins zijn best om verlichting te brengen in wat een onrechtmatig vonnis mag heten. Achteraf moet worden geconcludeerd dat de hele veroordeling nooit had mogen plaatsvinden op basis van zulk summier bewijs en de wil een daad te stellen tegenover het socialisme.⁹⁷ Ook Cort van der Linden besepte dat.

Cort van der Linden bleef echter tot het einde toe overtuigd dat de rechtsstaat erbij was gebaat als hij de bestaande procedures stipt zou naleven. Toegeven aan bedreigingen uit het volk was schadelijk. Vandaar zijn grote kritiek op Troelstra's aanvankelijke vrijspraak. In de Hogerhuiszaak was behoud van deze bestaande rechtsorde extra belangrijk. Als de Hogerhuisagitatie succes kon hebben, betekende dat toegeven aan anarchisme. Het vertrouwen in gezag en de rechtsorde zou worden ondermijnd op een moment dat de overheid er juist veel aan gelegen was die rechtsorde te handhaven. Juist op het platteland van Friesland, waar de Hogerhuiszaak begon, was dat een belangrijk thema. De zaak was daar tot stand gekomen door een handelwijze van justitie en politie die geheel niet overeenkwam met de zorgvuldige rechtsgang die ook Van der Linden voorstond. Dat besepte hij uiteindelijk ook goed. Dat was echter geen reden om herstel van de mogelijke dwaling buiten de bestaande procedures om tot stand te brengen. Het rechtstelsel moest krachtig genoeg zijn om zelf eventuele dwalingen te herstellen. Alleen de procedures zelf konden ter discussie staan.

De situatie in Friesland en de vrees bij de regering voor het anarchisme stimuleerden Cort van der Linden stipt aan zijn ingenomen opstelling vast te houden. Anarchistisch geïnspireerde Hogerhuisstrijders op het Friese platteland waar het ‘neem- en eetrecht’ openlijk werd verkondigd, zouden immers alles in het werk blijven stellen om overheidsgezag of rechterlijke macht te bestrijden. Toegeven gaf hun een vrijbrief daarmee door te gaan. Juist in de hoogtijdagen van het internationaal anarchisme was dat weinig aantrekkelijk. Het zou neerkomen op een capituleren voor gezagsondermijnende groepen en betekende een beloning voor geweld en aanslagen, zoals Cort van der Linden er zelf al bijna één had moeten meemaken. Als het aan de anarchisten lag, gebeurde dat nog een tweede maal. Na de afwijzende beschikking op de aanvraag om revisie, besloten enkelen, ‘namens een groep verspreide anarchisten te Spanje, Portugal, Italië, Nederland, België en Amerika’, tot een bedreiging aan het adres van de koningin en Cort van der Linden. Ter gelegenheid van de twintigste verjaardag van Wilhelmina stuurde deze groep een dreigbrief met opvallend taalgebruik en vol spelfouten. De koningin diende het op handen zijnde nieuwe gratieverzoek te ondertekenen indien zij niet medeplichtig wilde zijn aan de ‘moord’ op drie onschuldigen door de ‘grootste schavuit in Nederland, namelijk de minister van Justitie, een bloedhond, die nota bene minister der sociale rechtvaardigheid wordt genoemd (...) Mocht gij u evenwel voor den zoveelste maal door den schurk Cort v/d Linden laten raden en gratie weigeren wat betekend vier menschen vermoorden, dan zweren wij op ons woord van eer, dat gij noch Cort v/d Linden October 1900 tot de levende behoord.’⁹⁸

Het was bluf. Een verband met de anarchistische groep die twee jaar eerder een halfslachtige aanslag op Van der Linden had willen plegen, is in elk geval niet te vinden, laat staan dat dit groepje diep was doorgedrongen in de levensgevaarlijke internationale anarchistische cellen die al verschillende gekroonde hoofden hadden vermoord. De brief was wel een reden strikt vast te houden aan de overtuiging dat het recht volgens bestaande regels zijn loop moest hebben. Zulke bedreigingen mochten volgens Cort van der Linden geen vruchten afwerpen.

Koninklijke contacten

Koningin Wilhelmina sprak in 1900 tegenover jhr. J.W.M. Schorer, de vicevoorzitter van de Raad van State, haar oordeel uit over de leden van haar kabinet. In het bijzonder haar minister van Justitie bleek zij hoog te achten.¹ Voor het politieke functioneren van een minister was dat geen onbelangrijk gegeven. De constitutionele Koning had invloed op de politieke ontwikkelingen, met name in tijden van politieke patstellingen. Cort van der Linden was zich daar als staatsrechtelijk goed ingevoerde jurist terdege van bewust. In *Richting en beleid der liberale partij* had hij de rol van de constitutionele Koning aangeduid als die van 'het groote vliegwiel om de beweging der staatsmachine onafhankelijk te maken van het doode punt'.² Hij bedoelde daarmee dat de Koning tot taak had om de politieke verhoudingen weer vlot te trekken als de krachtsverhoudingen in het parlement zo verdeeld waren dat er een impasse ontstond.

Gedurende Van der Lindens leven zou deze omschrijving steeds vaker van toepassing blijken op de werkelijkheid. Dikwijls kreeg de politiek te maken met het dode punt. Toen Van der Linden in 1886 zijn vergelijking maakte, werd daarbij gedacht aan de evenwichtstoestand tussen de conservatieven en confessionelen aan de rechterzijde tegenover de linkse liberalen. Beide groepen hadden in 1885 evenveel zetels, waardoor meerderheden op ideologisch gevoelig terrein onmogelijk waren. Met de ontwikkeling van de partijpolitiek zou een vergelijkbare patstelling alleen maar makkelijker ontstaan. Dankzij de politieke partijen stonden de parlementariërs in steeds duidelijker afgebakende blokken tegenover elkaar, wat meerderheden minder fluïde maakte. Dat ging samen met het ontstaan van de antithese, de tegenstelling tussen confessionele en vrijzinnige politiek. Dwars door die scheidslijn heen liep bovendien de tegenstelling tussen progressieven en behoudenden op sociaal en economisch terrein. Niet alleen samenwerking tussen confessioneel en vrijzinnig was daarom onmogelijk. Ook samenwerking tussen de linkse ofwel vrijzinnige groepen onderling werd op die manier lastig en was, indien de socialisten voor een meerderheid nodig waren, voorsnog uitgesloten. Het

stond garant voor impasses bij de vorming van werkbare regeringen. In zulke situaties moest het ‘vliegwieltje van staat’ ervoor zorgen dat ondanks alle partijpolitieke tegenstellingen toch stabiele regeringen tot stand kwamen.

Omdat er in zulke omstandigheden geen voor de hand liggende coalitie-meerderheden waren, waren de formatieadviezen aan het staatshoofd dikwijls niet eensluidend. Hoe groter de verschillen, des te zwaarder wogen de koninklijke opvattingen. Vanzelfsprekend kon er dan in toenemende mate iets doorklinken van de persoonlijke vorstelijke opinie in de staatsrechtelijke taakuitoefening. Daarnaast kon een gelijklopende visie met die van het staatshoofd ook in het dagelijkse politieke leven waardevol blijken. Cort van der Linden zou geregeld de vruchten plukken van de goede contacten die hij had met de vorstin.

Hofjurist

De fundamenten voor de goede band tussen Cort van der Linden en het koninklijk huis werden gelegd tijdens zijn ministerschap in het kabinet-Pier-son. Aanvankelijk was hij daarin gewoon een van de vele ministers, aangesteld toen koningin-regentes Emma nog het regeringsgezag voor haar dochter waarnam. Al na een jaar volgde echter de lang voorbereide inhuldiging van de jonge Wilhelmina. Vanzelfsprekend deelde Cort van der Linden in het enthousiasme over deze grootse gebeurtenis, maar veel zakelijke arbeid op staatsrechtelijk gebied leverde hem dit niet op. De voorbereidingen hadden zich over jaren uitgestrekt. Wel was er natuurlijk het veiligheidsvraagstuk, waarmee zijn departement zoals bekend veel te stellen had. Er waren ook wel enkele andere juridische kwesties op staatsrechtelijk gebied, zoals wat kritische parlementaire vragen van Kuyper over de gang van zaken bij de inhuldiging. Met een verwijzing naar *Richting en beleid der liberale partij* probeerde hij Cort van der Linden bij dit debat te betrekken.³ Emma overlegde zulke kwesties echter in eerste instantie met Schorer en liet de publieke verdediging over aan haar premier. Voor Van der Linden bleef de inhoudelijke bemoeienis met de langverwachte inhuldiging van Wilhelmina dus beperkt.

Na de verloving van Wilhelmina in oktober 1900 zou Van der Linden echter nauw bij hofaangelegenheden betrokken raken en zo vanuit zijn staatsrechtelijke functie goede betrekkingen opbouwen met de koningin, die zijn leven lang zouden blijven bestaan. Het aanstaande huwelijk met hertog Heinrich von Mecklenburg-Schwerin, na zijn naturalisatie meestal aangeduid als prins Hendrik van Mecklenburg, bracht heel wat ingewikkelde juridische

arbeid met zich mee, waarvoor Van der Linden geknipt leek. Hij liet zich daarbij, net als tijdens zijn ministerschap, kennen als een strikte formalistische jurist. Steeds opnieuw rechtvaardigde hij met dat formalisme een stipte en onafhankelijke opstelling, zelfs in de meest delicate hofaangelegenheden.

Dat bleek vooral uit zijn bijdrage aan de onderhandelingen over de huwelijksvoorwaarden en het te sluiten familie- of huisverdrag waarin met het hof van Mecklenburg afspraken werden vastgelegd over de positie van Hendrik in zijn nieuwe familiekring.⁴ Deze twee juridische aangelegenheden waren voor de minister een veel grotere hobbel dan de politieke taak om de voor een koninklijk huwelijk noodzakelijke toestemmingswet door het parlement te loodsen. Wilhelmina's (of eigenlijk Emma's) keuze voor een protestantse hertog uit een kleine Duitse staat had geen grote politieke consequenties, precies zoals de bedoeling was. Een prins uit het machtige Pruisen of – gezien de Boerenoorlog – een Engelsman, zouden meer kritiek hebben opgeroepen.⁵ Het koninklijke huwelijk werd daardoor vooral een juridische zaak, waarvoor de formalistische Van der Linden de aangewezen persoon was.

Aanvankelijk werden de meeste besprekingen met de Duitsers nog gevoerd door Schorer en enkele andere intimi van oud-regentes Emma, maar de regering had vervolgens het laatste woord over het onderhandelingsresultaat. Daarbij zou Van der Linden zich meerdere malen op constructieve wijze in de discussie mengen. Alleen in de eerste regeringsbijdrage aan de huwelijkskwestie was van Van der Lindens constructieve opstelling nog niet veel te merken. Al vroeg kwam de regering met een plan voor een jaarlijkse uitkering aan Hendrik, maar het voorstel werd teruggenomen toen enkele invloedrijke liberale Kamerleden zich hier tegen verklaarden. Er zat voor Wilhelmina niets anders op dan dit jaargeld voor haar echtgenoot uit eigen zak te betalen. Het was een beschamende vertoning om een prins zo binnen te halen, ook volgens Pierson en De Beaufort, maar zij noch Van der Linden deden hun best om hierin verandering te brengen.⁶ De minister van Justitie liet zich beter gelden bij andere onderhandelingspunten. Waar het de Mecklenburgse voorwaarden betrof, bleek dat niet zo'n probleem. De Duitsers betoonden zich namelijk redelijk inschikkelijk. Van der Lindens al vroeg uitgesproken wens om Hendrik prins der Nederlanden te maken, kon hier juist op steun rekenen. De aanstaande gemaal zou in officiële stukken aangeduid worden als Z.K.H. Hertog van Mecklenburg, prins der Nederlanden. Nog voor de ministerraad daarover had gesproken, liet Van der Linden dat al aan Wilhelmina doorgeven.⁷ Er was geen reden om anders te beslissen. Aan de prinsentitel waren 'de liefste historische herinneringen' verbonden, zoals Van

der Linden vervolgens nog eens aangaf, dus die titel kwam er zonder omhaal.⁸ Voor Nederland geen hertog in het voetspoor van de koningin.

Iets moeilijker lag de Duitse eis om Hendrik een dubbele nationaliteit te geven. Van der Linden had al snel na de verloving tegenover Wilhelmina gesteld dat Hendrik alleen Nederlander mocht zijn. Tot opluchting van de regering kwam dat standpunt er in Mecklenburg door. Enige strubbelingen gaf het wel, vooral toen de Duitsers door de afwijzing van het jaargeld voor Hendrik in de wiek geschoten waren. Erg moeilijk hebben de onderhandelaars uit Mecklenburg het de regering desondanks niet gemaakt. De Beaufort en Van der Linden konden zich bij het definitieve regeringsoordeel in nauw overleg beperken tot ondergeschikte punten.⁹ Zelfs de lastigste juridische kwestie rond de hele huwelijksonderhandelingen ontmoette geen grote Duitse tegenstand. Het Mecklenburgse hof accepteerde gemakkelijk dat Hendriks eventuele kinderen behalve hertog of hertogin van Mecklenburg in de eerste plaats prins en prinsessen van Oranje-Nassau zouden zijn.

Desondanks was over dit laatste punt veel discussie. Die discussie werd echter niet zozeer in Mecklenburg gevoerd, als wel in Nederland zelf en bovenal in Luxemburg. Het kleine Luxemburg had een grote vinger in de pap, omdat het maar de vraag was of de daar regerende groothertog, immers ook een lid van de familie Van Nassau, zij het van de Walramse tak, ermee akkoord zou gaan dat zijn familienaam via de vrouwelijke lijn werd doorgegeven.¹⁰ Nu wreekte zich het feit dat de betrekkingen tussen de Luxemburgse en Nederlandse familie Van Nassau allesbehalve hartelijk waren. Voor Wilhelmina was dat zelfs een reden de hele naam Nassau in de ban te doen. Als het aan de koningin had gelegen, was er nooit moeite voor die naam gedaan. Ze had weinig waardering voor de Luxemburgse groothertog, die met een roomse vrouw was getrouwd en zijn kind rooms had opgevoed. Waar Nassaus de tradities van de helden der reformatie zo met voeten hadden getreden, wenste Wilhelmina dat hun onteerde naam zou uitsterven. Toestemming aan de Luxemburgse groothertog vragen om de naam Nassau aan haar kinderen te mogen geven, was voor Wilhelmina helemaal een stap te ver.¹¹

De meeste Nederlanders tilden niet aan deze smet op het Nassause blazoen, maar wilden de naam met de grote traditie juist in ere houden. Alleen voor de antirevolutionaire Kuyper was het verlies van de eeuwenoude stamnaam een onvermijdelijke goddelijke beschikking. De familienaam werd altijd doorgegeven door de man, die krachtens Gods wil het hoofd van het gezin was. Het huwelijk van Wilhelmina bracht dus een nieuwe dynastie op de troon, het huis Mecklenburg-Schwerin.¹² Schorer en de regering daarentegen wensten dat koste wat kost te voorkomen. Als zij de naam Nassau niet konden

redden, dan moest toch op zijn minst de naam Oranje behouden blijven. Inmiddels had de koningin Cort van der Linden uitgenodigd advies te geven. Hij vond het vanzelfsprekend dat Wilhelmina na haar huwelijk hertogin van Mecklenburg zou zijn, maar in de naam van de toekomstige kinderen mocht Oranje zeker niet ontbreken. Dat was geen enkel probleem. Er was al in 1732 bij traktaat besloten dat alle nakomelingen van Johan Willem Friso prinsen van Oranje zouden zijn. Zodoende zou het stamhuis Oranje-Mecklenburg tot stand komen.¹³

Schorer had dat bij wet willen vastleggen, maar Van der Linden vond het voldoende om dit in het huisverdrag te regelen. Anders zou het parlement maar lastige vragen kunnen stellen.¹⁴ Geen wet belemmerde de afspraken in het huisverdrag over de naam van Wilhelmina's kinderen, dus dat verdrag alleen was voor Van der Linden voldoende om ze geldigheid te verlenen. Schorer vond zulke slinkse wegen maar niets. De stamnaam werd bij wet vastgesteld. Geen huisverdrag ter wereld kon daar voor Nederlanders verandering in brengen. 'Dat de mensen nu toch [iets] zóó eenvoudig niet begrijpen', schreef hij vertwijfeld over Van der Lindens pogingen het parlement te omzeilen.¹⁵ De regering had hierin echter het laatste woord. Daar domineerde dus Van der Lindens scepsis over de gevolgen van parlementair debat over zulke bestuurlijke aangelegenheden. De Kamer diende op basis van debat over de gewenste uitwerking van grotere beginselen haar wetgevende en controlerende taak uit te voeren. Daartegenover stond de regering. Alleen zij regeerde, dus wanneer buiten de wetgeving om bestuurlijke zaken tot stand moesten worden gebracht, hoorde de regering dat zonder die Kamer te regelen. De Kamer had dan alleen haar controlerende taak. Juist hier was dat van groot belang opdat de Kroon niet in een publieke discussie zou worden gemengd.

Toch was het pleit daarmee allesbehalve beslecht. Wilhelmina had wel de vrije hand om het stamhuis Oranje-Mecklenburg in het leven te roepen, maar Schorer vond dat niet voldoende. Hij probeerde de koningin in de beleefdsten bewoordingen te bewegen alsnog werk te maken van de naam Oranje-Nassau, ook al was daar dan toestemming van de Luxemburgse naamgenoot voor nodig.¹⁶ Wilhelmina besloot bij nader inzien een commissie advies over deze kwestie te laten uitbrengen aan Cort van der Linden, die hier als minister van Justitie uiteindelijk over te beslissen had. Het driemanschap dat op pad werd gestuurd, kwam al snel tot de verheugende conclusie dat in 1736 bij verdrag was vastgelegd dat de laatste nog levende erfdochter van het geslacht Nassau, mits binnen haar stand getrouwd, het recht had haar naam aan haar echtgenoot te geven. Er was alle reden aan te nemen dat

Wilhelmina zo'n erfdochter was. De in Luxemburg regerende Walramse tak kende namelijk geen mannelijke nazaten. De hoop leek dus gerechtvaardigd dat de Luxemburgers met deze overname van de naam Nassau akkoord zouden gaan. Op termijn zou die overname dankzij het ontdekte verdrag immers toch plaatshebben.¹⁷ De drie enthousiaste genealogische speurders wilden zelfs nog een stapje verdergaan. Wilhelmina had de naam en titel Oranje-Nassau, dus ze meenden dat de koningin Hendrik op grond van deze redenering ook de naam en titel Oranje kon geven, net zoals dat gebeurde met de naam Nassau. Hendrik zou dan zowel de naam als de titel prins van Oranje-Nassau krijgen en kon die naam en titel dus overdragen op zijn kinderen.

Het klonk allemaal erg mooi, maar de juridisch altijd precieze Van der Linden had toch zijn bedenkingen tegen het laatste voorstel. Het verdrag van 1736 had enkel betrekking op de naam Nassau, niet op de naam Oranje. Volgens Van der Linden hoefde dat overigens geen problemen op te leveren. Allereerst kon Wilhelmina zonder inbreuk te maken op welk verdrag dan ook de naam Oranje aan haar kinderen geven als daar een afspraak over zou worden gemaakt in het nog te sluiten huisverdrag met de Mecklenburgers. Aangezien Wilhelmina op grond van het verdrag van 1736 de naam Nassau wel mocht doorgeven, zouden de kinderen van Hendrik, prins van Nassau, hertog van Mecklenburg dus prins van Oranje en van Nassau mogen heten. En natuurlijk ook hertog van Mecklenburg. In het voetspoor van het familiegebruik kon dat beter als prins van Oranje-Nassau, hertog van Mecklenburg geschreven worden. Dat zou meteen alle twijfel uitsluiten over de vraag of prins van Nassau een naam of een titel was.¹⁸ Het was hoogstens vervelend dat de bestaande Nederlandse wet allerlei formaliteiten vereiste als de koningin bij Koninklijk Besluit zo'n naamswijziging zou doorvoeren, zoals een publieke afkondiging waarna het besluit pas op termijn genomen kon worden. Gelukkig had Van der Linden een creatieve oplossing. De wet op de naturalisatie van Hendrik zou kunnen bepalen dat deze formaliteiten in zijn geval niet nodig waren.¹⁹ Inventief was het wel, zij het weinig elegant. Van der Linden liet zich hier van zijn beste kant zien als strikt formulerende jurist en op zijn handelingsvrijheid gestelde bestuurder.

Dat deed hij opnieuw na een vergeefse poging om ondanks het interne meningsverschil in elk geval de toestemming van de Luxemburgse groothertog te verwerven voor het gebruik van de naam Nassau. De gepensioneerde kolonel F. de Bas, het energiekste lid van het naar Luxemburg gestuurde driemanschap, meende toen dat Wilhelmina de naam Nassau dan maar zonder toestemming aan Hendrik moest geven. Opeens vond hij die toe-

stemming helemaal niet meer zo nodig: het veelbestudeerde verdrag uit 1736 was gesloten toen het Roomse Rijk nog bestond. Sindsdien was de Franse Revolutie over Europa gekomen, waarna in 1806 een definitief einde aan dit rijk was gekomen. De geldigheid van het verdrag was daarom te betwisten.²⁰ Volgens Van der Linden was dat echter niet mogelijk nu eenmaal onderhandelingen waren gevoerd op grond van datzelfde verdrag. Bovendien kon Wilhelmina er na het overlijden van de huidige mannelijke Walramse Nassaus nog rechten aan ontlenuen. Het was dus niet verstandig de geldigheid te ontkennen. Van der Linden zocht weer een inventieve oplossing. Hij adviseerde de koningin Hendrik niet zomaar de naam Nassau te geven, net zo min als hij prins van Oranje mocht zijn. Maar waarom voegde ze niet gewoon de naam Oranje-Nassau, de hele eigen geslachtsnaam dus, toe aan de naam van Hendrik? 'Er kan toch met recht worden aangenomen dat de gebruikmaking van den naam Oranje-Nassau niet is die van den naam Van Nassau en dat derhalve daardoor geen inbreuk zoude kunnen gemaakt worden op de krachtens het Verdrag van 1736 aan de Hooge Partijen toekomende rechten', zo durfde Van der Linden te adviseren!²¹

Het was formalisme ten top, maar daar was Van der Linden zoals gezegd dan ook sterk in. Voor de tweede maal toog De Bas naar Luxemburg waar hij de groothertog liet weten wat een eer het toch was dat het Nederlandse volk zoveel waarde hechtte aan de naam Nassau. Het kostte moeite, maar uiteindelijk gaf de groothertog uit eerbied voor Emma en Wilhelmina ten slotte toch toestemming de naam Oranje-Nassau te gebruiken. De Bas was door het dolle heen van vreugde. 'Victorie! Ons pleit is gewonnen. Na zwaren strijd kwam de zegen...', zo schreef hij zijn collega A.C. baron Snouckaert van Schauburg, die ook deelnam aan de onderhandelingen in Luxemburg.²² De beslissing zou alleen pas bij de geboorte van een troonopvolger publiek gemaakt worden. Het was immers wat onkies al voor het huwelijk over kinderen te praten.²³

Donderdag 7 februari 1901 was voor het jonge paar de grote dag. Cort van der Linden mocht in paleis Noordeinde als ambtenaar van de burgerlijke stand het vorstelijke huwelijk voltrekken. Zelfs hier was wat juridische inventiviteit voor nodig. Een huwelijk hoorde volgens de wet door een gemeenteburgemeester op het gemeentehuis voltrokken te worden. Gelukkig had de ministerraad dat tijdig beseft. Cort van der Linden zorgde voor een aparte uitzonderingsbepaling in de toestemmingswet waarna de hoge eer hemzelf ten deel viel. Hij moest er alleen wel kritiek voor weerstaan van de republikeinse Troelstra, die niet naliet te vragen waarom voor een koningin een uitzondering op de huwelijkswet nodig was.²⁴ Een duidelijk antwoord

gaf Van der Linden niet. Hij draaide een beetje om de kwestie heen, waarna de weg vrij was voor de huwelijksvoltrekking. Daarbij sprak hij een korte gelukwens tot de jonggetrouwden. Hij memoreerde hoe Hendrik zijn dierbaar Mecklenburg had verlaten uit liefde voor zijn koninklijke bruid. 'De dankbaarheid en aanhankelijkheid van Haar Volk, zijn U gewaarborgd.' Zijn wens gold echter 'bovenal' de koningin, het 'lieve koningskind', dat het Nederlandse volk van haar wiegje af had zien opgroeien onder de hoede van haar beminde moeder.²⁵

Alleen al de uitnodiging aan Cort van der Linden voor dit optreden als ambtenaar van de burgerlijke stand mag als blijk van waardering gelden voor zijn goede bijdrage aan de onderhandelingen voorafgaand aan het huwelijk. Vervolgens werd hij ook nog eens beloond met de benoeming tot Commandeur in de Orde van de Nederlandse Leeuw.²⁶ De waardering bleek bovendien constant. Nog vele malen zou Van der Linden de koningin mogen adviseren op juridisch gebied. De onderhandelingen voor het huisverdrag hadden hem tot een soort hofjurist gemaakt. Een paar maanden voor de geboorte van haar dochter prinses Juliana vroeg Wilhelmina bijvoorbeeld advies over de juridische maatregelen die de geboorte van een troonopvolger nodig maakten.²⁷ Er moest onder meer een wet komen die regentschap en voogdij regelde voor het geval Wilhelmina onverhoopt mocht komen te overlijden. Van der Linden, inmiddels lid van de Raad van State, zou de koningin en de regering terzijde staan om de wet tot stand te brengen.²⁸

Het ontwerp bepaalde dat Emma als eerste voor het regentschap in aanmerking kwam. Hendrik kwam pas op de tweede plaats. Emma had bewezen een goede regentes te zijn en bovendien bestond er de theoretische mogelijkheid dat Hendrik ooit in Mecklenburg de troon zou bestijgen of daar regent zou worden. Voor het geval Hendrik toch in Nederland tot het regentschap geroepen zou worden en tegelijkertijd de troon in Mecklenburg open zou vallen, wenste de regering bovendien te bepalen dat er dan binnen drie maanden een nadere wet moest komen om vast te stellen of Hendrik regent kon blijven.²⁹ Op het gebied van de voogdij was een vergelijkbare regeling nodig, want het leek niet gewenst dat Hendrik tegelijkertijd vader-voogd van de Nederlandse troonopvolger was én vorst van Mecklenburg. Dit was natuurlijk allemaal zeer hypothetisch. Aangezien Emma de eerst aangewezen regentes zou zijn, was de kans op een gelijktijdig openvallen van het Nederlandse regentschap en de troon in Mecklenburg aan Hendrik wel heel gering. De regering achtte zulke wetjes echter door de grondwet verplicht.

Met die vastberadenheid liep de regering wel tegen een kleine hobbel aan. Om deze situatie goed te regelen, was een aanvulling op het gesloten

huisverdrag nodig. Daarin was niet duidelijk vastgelegd of Hendrik zijn voogdijschap met de functie van groothertog van Mecklenburg kon verenigen. Cort van der Linden legde de kwestie daarom eerst aan Hendrik voor en daarna moest de Mecklenburgse groothertog toestemming geven.³⁰ Het zou enige tijd in beslag nemen, maar onoverkomelijke problemen heeft het niet opgeleverd. Het gaf Van der Linden veeleer een mooie gelegenheid zich in vorstelijke kringen te begeven. Om het verdrag in orde te maken, mocht hij met prins Hendrik naar Mecklenburg reizen. Hendrik zou ter gelegenheid van de verjaardag van zijn moeder toch zijn vaderland opzoeken. Van der Linden werd vervolgens uitgenodigd voor een soiree, waarna hij de volgende ochtend op het slot Schwerin zou ontbijten en de groothertogin nader kon feliciteren.³¹ Tegelijkertijd was er vast alle gelegenheid voor het noodzakelijke voorwerk betreffende het familieverdrag, waarover al was gecorrespondeerd. Op voorhand was te verwachten dat de onderhandelaars in Mecklenburg duidelijk wilden stellen dat Hendrik zijn rechten op hun troon behield. Hij moest dus de voogdij over een Nederlandse troonopvolger kunnen neerleggen om die troon aan te nemen.³² Even later werd ook nog gevraagd om een verduidelijking in het verdrag. Het moest onomstotelijk vaststaan dat het aannemen van het regentschap in Nederland geen definitieve afwijzing inhield van Hendriks rechten op de Mecklenburgse troon. Indien de situatie zich zou voordoen dat Hendrik tot beide tronen werd geroepen, dan zou nader overleg tussen Nederland en Mecklenburg nog moeten kunnen bepalen welke troon hij zou aannemen. De Nederlandse regering gunde Hendrik deze keuzevrijheid, zodat het verdrag toch nog voor de geboorte van Juliana rondkwam.³³

Dergelijke juridische puzzels waren Cort van der Linden wel toevertrouwd. Het was bovendien een uitstekende manier zich verder te verdiepen in de juridische kanten van het hofleven. Met name de staatsrechtelijke aspecten van het koningschap zou hij daarbij nog veelvuldig onder de loep nemen. Het maakte hem tot een algemeen erkende specialist op dit gebied. Van der Lindens belangrijkste poging om zich hiermee te doen gelden, deed zich voor toen premier Heemskerk hem tijdens zijn lidmaatschap van de Raad van State vroeg zitting te nemen in een staatscommissie ter herziening van de grondwet. In het bijzonder over de bepalingen omtrent troonsopvolging liet Van der Linden zich veelvuldig uit. Hij meende dat de grondwet bij afwezigheid van mannelijke troonopvolgers na prinses Juliana een nieuw vorstenhuis tot de Nederlandse troon zou roepen, waarvoor op grond van de bestaande regels waarschijnlijk een Duits geslacht in aanmerking zou komen. Een subcommissie had vijf vergaderingen nodig om de zaak te

bespreken. Van der Linden bleek hier alleen te staan met zijn interpretatie en besloot tot een afzonderlijk advies aan de plenaire commissie.³⁴ Voor Van der Linden werd het een ware erezaak. Eerst weerlegde hij nog een weerwoord van de voorzitter van de subcommissie, waarna hij in de staatscommissie zijn interpretatie verdedigde. Het resultaat was een voorstel tot aanvulling van de grondwet in het eindverslag.³⁵ Heemskerks algemene grondwetswijziging slaagde echter niet. In 1913 nam Cort van der Linden de taak zelf in afgeslankte vorm ter hand. Hij zou slechts een aantal artikelen wijzigen. Vanwege de toen uitgebroken Eerste Wereldoorlog weigerde hij daar de troonsopvolging bij te betrekken. Het was in die omstandigheden niet opportuun een Duits vorstenhuis expliciet van de troon uit te sluiten. Het zorgde wel voor enkele gefronste wenkbrauwen. Van een premier die 'geacht mocht worden, meer dan menig ander, in dit vraagstuk geconfijt te zijn' was toch een andere houding te verwachten.³⁶

Aan de algemene erkenning van Van der Lindens kwaliteiten op het gebied van juridische hofaangelegenheden deed het niets af. Ook in later jaren zou hij Wilhelmina er nog mee van dienst zijn, zoals bij de achttiende verjaardag van Juliana. Steeds opnieuw werden zijn adviezen gekenmerkt door zijn strikte formalisme, ook wanneer dat Wilhelmina misschien minder goed uitkwam. Al snel na zijn aanvaarding van het lidmaatschap van de Raad van State bleek hoezeer hij zijn juridische stiptheid ook ten aanzien van het hofleven handhaafde. In 1904 diende Van der Linden in deze functie advies uit te brengen over de instelling van een door Wilhelmina gewenste huisorde, waarmee zij onderscheidingen zou verlenen wegens verdiensten voor het Koninklijk Huis. De toekenning zou plaatsvinden zonder tussenkomst van de regering. Wilhelmina hechtte hieraan omdat zij niet meer kon beschikken over de door haar vader gebruikte Luxemburgse Orde van de Eikenkroon. Willem III kon die Orde zonder ministerieel contraseign verlenen om persoonlijke waardering uit te spreken. Koningin-regentes Emma had inmiddels ondervonden hoe lastig het was dat ze deze onderscheiding moest missen, aangezien ze niet over het groothertogdom regeerde. Voor de Orde van Oranje-Nassau en de Orde van de Nederlandse Leeuw was het ministerieel contraseign namelijk wel nodig. Emma kon voordrachten daardoor nooit zelf regelen, alleen afkeuren. Ze maakte veelvuldig van dat afkeuringsrecht gebruik.³⁷

De meeste leden van de Raad van State stemden gemakkelijk in met Wilhelmina's poging dit probleem te ondervangen door een eigen huisorde in te stellen, behalve de formalistische Cort van der Linden. Hij kwam met een afwijkend advies. Volgens hem was de verlening van een ridderorde altijd

een regeringsdaad, want de erkenning van verdiensten jegens de vorst en zijn huis had politieke betekenis. Het toekennen van een huisorde noemde hij 'een vorstelijk praerogatief dat geen burger zich aanmatigt noch feitelijk zou kunnen uitoefenen', en waar het staatshoofd 'handelt als vorst handelt hij als bekleed met staatsgezag'. Toekenning van een huisorde vereiste dus een ministerieel contraseign. Succes had Van der Linden niet met deze opvatting. In de Raad van State stond hij helemaal alleen.³⁸ Het laat vooral zien dat Van der Linden voor alles een formeel denkend jurist was, of dat de naam Oranje-Nassau nu in stand hield of de familie Van Oranje-Nassau onder het ministersjuk bracht. In beide gevallen behield de koningin overduidelijk steeds waardering voor zijn scherpe onafhankelijke juridische analyses. Het lijkt niet te gewaagd om te veronderstellen dat in het bijzonder die onafhankelijkheid de koningin aansprak. Juist een krachtige zelfstandige mening werd door Wilhelmina gewaardeerd. Het naar de mond praten van de vorstin werkte bij haar vaak averechts.

Politiek raadsman

Wilhelmina's instemming met Van der Lindens taakopvatting ging samen met een aantal gelijklopende opinies over de richting waarin het politieke stelsel zich zou moeten ontwikkelen. Al een paar jaar nadat Wilhelmina de troon had bestegen, kwam dat steeds duidelijker naar voren. De klinkende verkiezingsoverwinning van de confessionele partijen in 1901 had de weg gebaad voor een rigide toepassing van Kuypers antithese, de tegenstelling tussen confessionele en vrijzinnige politiek. Met een rechtse meerderheid van 57 van de 100 zetels en liefst zeven zetels winst voor de ARP, kwam toen feitelijk alleen Kuiper voor het premierschap in aanmerking. Daarmee trad een regering aan, die in eerste instantie de vermeend achtergestelde confessionele belangen leek te zullen behartigen. Uiteraard was het een bittere pil voor de vrijzinnigen. Zij vreesden voor hun als nationaal beschouwde liberale politiek gericht op het veronderstelde algemeen belang. Bovendien werd zo het socialistische gevaar genegeerd ten gunste van scheidslijnen op grond van in de politiek irrelevant geachte levensbeschouwelijke opvattingen. Meer dan ooit kwamen confessionelen en vrijzinnigen onverzoenlijk tegenover elkaar te staan.

Dit ging lijnrecht in tegen de opvattingen over goede politiek van zowel Cort van der Linden als koningin Wilhelmina. Van der Linden deed zijn politieke doelstellingen nog eens uit de doeken tegenover De Beaufort toen hij net was aangetreden als lid van de Raad van State. 'Mij dunkt, er moet

zich weder een middenpartij vormen, principieel tegen het socialisme gekant, anderdeels de vrijheid van gedachten handhavend tegenover de dogmatici en minder angstvallig dan de liberalen om de nieuwe maatschappelijke toestanden te organiseren.³⁹ Zijn woorden herinneren in alles aan de geschriften uit zijn jaren als hoogleraar. Hij herhaalde zijn overtuiging dat voor terugkijken naar het liberale verleden geen plaats was, maar wenste evenmin te erkennen dat de politiek daarom maar moest toegeven aan het socialistische gevaar en de antithetische strijd. Dat was geen goede politiek, maar machtspolitiek ofwel belangenpolitiek zoals die zich al jarenlang in de kiesverenigingen voordeed en nu ook in de georganiseerde partijen vorm kreeg. Daartegen moest de middenpartij, in de zin van een klassieke middenfractie, zich verweren door de snelle veranderingen in de samenleving in goede banen te leiden, daarbij het nationaal belang in de gaten houdend.

Deze opvattingen, gestoeld op Van der Lindens filosofische werk als hoogleraar, zouden als een rode draad door zijn hele politieke carrière blijven lopen. Nadat hij zich ooit geërgerd had afgewend van het gekonkel in kiesverenigingen bleef zijn afkeer van belangenpolitiek zo sterk dat hij zich nooit meer in een dergelijke strijd wenste te mengen. Hij wilde alleen buiten het parlement om bijdragen aan pogingen om dit kwaad te temperen. Vanuit die positie wilde hij bijdragen aan een doelmatig politiek systeem dat de instabiliteit van de verhoudingen in een tijdperk van antithese en klassenstrijd zou overwinnen. Wilhelmina stond open voor dit idee. Zij meende als vorstin van het hele vaderland te moeten streven naar een krachtadig landsbestuur dat de eenheid van haar natie zou bevorderen. In Cort van der Linden zag zij een man die daar dankzij zijn niet sterk geprofileerde politieke kleur aan kon bijdragen. Meerdere malen won ze dan ook zijn advies in en vroeg ze om zijn praktische inzet.

Van der Lindens lidmaatschap van de Raad van State kwam hem daarbij goed van pas. Zo gauw er een plek in de raad openviel, had Kuyper aan Van der Linden gevraagd of hij lid wilde worden van dit hoge college van staat.⁴⁰ Met genoegen ging Van der Linden daarop in. Op 20 oktober 1902 begon hij aan zijn taak.⁴¹ Zijn nieuwe functie was Cort van der Linden op het lijf geschreven. Als staatsraad moest hij vertrouwelijke onafhankelijke adviezen uitbrengen over ingediende wetsontwerpen vóór de Staten-Generaal erover debatteerden. Daardoor hoefde hij niet vaak in de politieke schijnwerpers te staan, want die lieten hun licht vooral vallen op de partijen en de parlementaire politiek, waarop Van der Linden altijd zoveel kritiek had gehad. 'De werkring mij nu geopend, trekt mij aan en zal mij de gelegenheid geven de ontwikkeling van onze politieke toestanden van nabij en toch van terzijde

te volgen', zo antwoordde hij dan ook op een gelukwens van zijn ex-collega De Beaufort naar aanleiding van zijn benoeming.⁴² Het was precies die opstelling, wars van partijpolitiek, die de koningin waardeerde. Het zal de onderlinge contacten hebben bevorderd, ook omdat Van der Linden als staatsraad de formele taak had de koningin van staatsrechtelijk advies te dienen. Zo bleef op basis van zijn functie dus een zeker contact met de vorstin in stand.

Om het gevraagde oordeel over ingekomen wetsontwerpen te kunnen formuleren, stelden de leden van de Raad eerst in kleine kring voorlopige adviezen op. De staatsraden hadden daartoe allen zitting in enkele afdelingen, elk bedoeld voor wetten van een ander ministerie. Een van de leden stelde als rapporteur het conceptadvies van deze afdeling op, waarna een plenaire vergadering er een definitief oordeel over moest geven. Van al deze beraadslagingen werden helaas alleen summiere notulen gemaakt, waarin niet werd vastgelegd welk lid welk standpunt innam. Een staatsraad had echter altijd het recht om een minderheidsadvies aan de koningin uit te brengen naast het meerderheidsadvies. Zo'n minderheidsadvies werd wel met naam ondertekend. Slechts in dat geval wisten buitenstaanders formeel wie voor een standpunt verantwoordelijk was; verder bleven beraadslagingen duister.

Ook voor de historicus onttrekt de precieze bijdrage van Van der Linden in de Raad van State zich daardoor nogal eens aan het oog. Wel is bekend in welke afdelingen hij optrad en bij welke ontwerpen hij rapporteur en dus eerste steller van het advies was. Zijn bekende juridische en economische interesses zijn hier weer goed te zien. Het grootste deel van zijn jaren als staatsraad was hij lid van de afdeling Binnenlandse Zaken en de afdeling Waterstaat, Handel en Nijverheid, een Ministerie dat al gauw in twee andere werd gesplitst. In zijn eerste jaar als staatsraad en de laatste jaren voor zijn premierschap zat hij ook in de afdeling Buitenlandse Zaken. Vanaf 1909 zou hij tevens een toen openvallende plaats als lid van de afdeling geschillen van bestuur innemen.⁴³ Dankzij zijn ruime strafrechtelijke en staatsrechtelijke kennis, was Cort van der Linden geknipt voor deze taak. Dit min of meer zelfstandige onderdeel van de Raad van State behandelde diverse onderlinge conflicten waarmee de overheid en burgers te maken kregen. Hij heeft de functie met veel interesse vervuld, al vond hij na zijn premierschap, toen hij opnieuw in deze afdeling zitting kreeg, dat steeds meer zaken inhoudelijk niet zo interessant waren.⁴⁴

Van der Lindens lidmaatschap van de afdeling Binnenlandse Zaken leverde hem zeer diverse werkzaamheden op. Aan de ene kant hield hij zich hierdoor bezig met allerhande kleine wetjes. Zo was hij rapporteur bij een wetje dat

regels vaststelde waaronder vrouwen werkzaam mochten zijn om haring te speten.⁴⁵ Het was een van de vele ontwerpjes die voortvloeiden uit de pogingen om sociale wetgeving niet in een paar grote wetten te regelen, maar te beginnen met maatregelen in die bedrijfstakken waar dat urgent was. Al die kleine wetsontwerpen tezamen noopten wel tot een breder oordeel over het heikele thema sociale zekerheid, dat Cort van der Linden met zijn organische wereldvisie altijd graag op deze decentrale wijze beschouwde.

Daarnaast bracht de afdeling Binnenlandse Zaken Van der Linden veel werk omtrent een paar andere grote gevoelige ontwerpen. Opvallend is vooral zijn aandeel in het advies over Kuypers hoger onderwijswet. Daarmee wilde Kuypers zijn Vrije Universiteit het recht geven net als de openbare universiteiten wettelijk erkende academische graden te verlenen. De wet zou tevens staatsubsidie voor bijzondere universiteiten invoeren. De Raad bracht een negatief advies uit over dit ontwerp. Deze keerde zich echter niet tegen financiële gelijkstelling van staatsuniversiteiten en bijzondere universiteiten, noch tegen de gelijkstelling van getuigschriften en graden. Subsidiëring van het lager onderwijs was al voor een deel gerealiseerd, dus er was niets tegen dat ook voor het hoger onderwijs te doen. Er werden wel bezwaren geopperd, maar alleen door een minderheid. Principieel bezwaar tegen verlening van het zogeheten *effectus civilis*, de rechtskracht van de universitaire graden, was er evenmin. Wel eiste de Raad van State dat deze hervormingen zouden samengaan met waarborgen voor de kwaliteit van het hoger onderwijs. Daar schortte het aan. De bijzondere universiteiten hoefden slechts drie faculteiten te hebben. Dat zou de algemene vorming schaden, omdat er dan slechts met een beperkte groep hoogleraren omgang mogelijk was en studenten niet eenvoudig in contact kwamen met uitmuntende medestudenten van andere studierichtingen. Bovendien ontbrak elke waarborg voor de wetenschappelijke kwaliteit van de hoogleraren als zij niet werden benoemd door de Koning, maar door de universiteit zelf, die alleen naar dogmatische gronden keek.⁴⁶

Gelijkstelling was kortom wel in orde, maar dan moest ook toezicht volgen. Wat dat betreft zocht de Raad van State een creatieve weg, die ook Thorbecke jaren eerder al had aangewezen. Het zou beter zijn alle examens – tot dan toe door de hoogleraren afgenomen – op zowel openbare als bijzondere universiteiten te vervangen door staatsexamens. Kuypers had zo'n staatsexamen voorgesteld als tweede manier om getuigschriften te halen, opdat ook zonder vooropleiding aan de gymnasia en universiteiten een bewijs van bekwaamheid gelijk aan het doctoraat was te verkrijgen. Die lijn wilde de Raad van State doortrekken. Een door de overheid benoemde commissie

van hoogleraren van alle universiteiten en andere deskundigen zou alle examens moeten afnemen. Ook voor studenten van rijksuniversiteiten bood dat een groot voordeel. Ze konden aan alle universiteiten colleges volgen of zelfs geheel zelfstandig hun opleiding verwerven, en discussies over de noodzakelijke waarborgen voor wetenschappelijke onafhankelijkheid waren meteen uit de wereld. Iedereen viel immers onder hetzelfde regime.

Cort van der Linden steunde deze opvattingen. In het door hem als rapporteur gecorrigeerde definitieve advies voegde hij zelfs een concluderende zin toe waarin deze opvatting nog krachtiger tot uitdrukking kwam. Ook als er geen gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs tot stand kwam, vond hij deze staatsexamens aan te bevelen. Dan kon het hele stelsel van het *effectus civilis* zelfs worden afgeschaft.⁴⁷ Kuyper was hier niet tevreden mee. Het ging hem niet om neutraliteit, ook niet in examens. Hij wilde juist erkenning van de kleur van het onderwijs. De staatsexamens, tenslotte een onderdeel van die neutraliteit, zouden bovendien nooit echt neutraal zijn. Het was niet te verwachten dat hoogleraren van gewone universiteiten met dezelfde welwillendheid keken naar studenten van dogmatische opleidingen als naar andere studenten bij het bepalen van hun 'academische' kwaliteiten.⁴⁸

Bijzonder aan de behandeling van de hoger onderwijswet was de aanwezigheid van de koningin tijdens een deel van de eerste vergadering over dit onderwerp. Formeel was zij de voorzitter van de Raad van State, ook al kon zij daar gezien haar dagelijkse bezigheden geen grote taak van maken. Een enkele keer liet zij zich echter in een vergadering van de Raad van State op de hoogte stellen van belangrijke wetsontwerpen. Zo kreeg zij bij de hoger onderwijswet opnieuw de kans om de grote juridische kwaliteiten van Van der Linden in ogenschouw te nemen en werd het haar duidelijk hoe hij via de weg van neutraliteit probeerde verzoening tussen de twee politieke blokken te bewerkstelligen. Alleen dan kon de noodzakelijke nationale eensgezindheid tot stand komen die ook Wilhelmina zo graag wilde bevorderen.

Zowel Wilhelmina als Van der Linden was ervan overtuigd, dat de antithese daartoe uiteindelijk zou moeten verdwijnen, maar voorlopig leek daar nog niet veel kans op. De hoger onderwijswet zelf werd eerder een schoolvoorbeeld van antithesepolitiek. Na goedkeuring door de in meerderheid confessionele Tweede Kamer strandde het ontwerp namelijk in de Eerste Kamer, waarin de vrijzinnigen de meerderheid hadden. De samenstelling van de Senaat wijzigde zich destijds langzaam, aangezien leden een zittingstermijn van negen jaar hadden. Na elke verkiezing trad een derde deel af. Kuyper liet zich door dit probleem niet uit het veld slaan. Hij vroeg om ontbinding van de Eerste Kamer, zodat deze in haar geheel vernieuwd zou worden. Dankzij

de samenstelling van Provinciale Staten, het kiescollege voor de Eerste Kamer, was hij op voorhand zeker van een confessionele meerderheid. Hoe twijfelachtig ook, dit was niet in strijd met de grondwet. De nieuwe Eerste Kamer kwam er dus en daarmee ook de nieuwe hoger onderwijswet.⁴⁹

De antithese die zo aan de wet bleef kleven, droeg er wel toe bij dat de verkiezingen van 1905 uitmondde in een veldslag voor of tegen Kuiper. Het resultaat was een nederlaag voor de ARP-leider, maar zonder dat de verkiezingsuitslag perspectief bood op een stabiele regering van het concurrerende vrijzinnige blok. De vrijzinnigen hielden Kuiper wel van de meerderheid af, maar met hun 45 zetels hadden ze de socialisten nodig om een meerderheidsregering te vormen. Dat werd in 1905 nog onmogelijk geacht. De antithese had daarmee gezorgd voor een politieke patstelling tussen twee onverzoenlijke blokken en dus onregeerbare verhoudingen in plaats van de door de koningin gewenste eensgezinde samenwerking in het belang van het land.

In het geval van zulke vastgelopen politieke verhoudingen viel aan de koningin de taak toe om, zoals Van der Linden al in 1886 had gezegd, als 'vliegwielen de staatsmachine weer aan te drijven'. De verkiezingsuitslag van 1905 vormde wat dat betreft slechts een sterk staaltje van omstandigheden waarover Wilhelmina zich tijdens haar lange regering nog dikwijls het hoofd moest breken. Keer op keer blokkeerden partijpolitici volgens zowel Wilhelmina als Van der Linden met hun onenigheid de formatie van een stabiele eensgezinde regering. Het sterkte de koningin in haar overtuiging dat zij de bestaande tegenstellingen tussen confessioneel en vrijzinnig moest helpen overwinnen om in het belang van het land gemengde regeringen met leden van beide zijden te vormen, een regeringsvorm die zij aanduidde met de term 'fusiekabinet'.⁵⁰

Wanneer de leidende partijpolitici er zelf niet meer in zouden slagen tot werkbare meerderheden te komen, zou blijken dat instemming met deze visie en goede contacten met de vorstin van grote invloed konden zijn. Dat vergrootte dus ook de politieke betekenis van zulke contacten. Het leidde tot een bijdrage van Cort van der Linden aan een flink aantal van de lange reeks formaties in de eerste helft van Wilhelmina's regeerperiode.

Persoonlijke sympathieën

Van der Linden ontwikkelde zich tot een van de meest vertrouwde politieke raadgevers van de koningin. Hij was zonder meer haar eerstaangewezen adviseur van vrijzinnige zijde, zoals van confessionele zijde jhr. A.F. de

Savornin Lohman, A.W.F. Idenburg en later ook H. Colijn zich in dezelfde gunst mochten verheugen. Er was ook een groeiende wederzijdse persoonlijke waardering. Correspondentie tussen Van der Linden en de vorstin op diverse indringende momenten laat dat goed zien. Na de tragische dood van zijn zoon Jacobus op kerstavond 1913 betuigde vanzelfsprekend ook Wilhelmina haar medeleven met de ongekende slag die haar premier had getroffen. Bijzonder is vooral de warme ondersteuning die de vorstin wenste te geven door een persoonlijk bezoek te brengen aan Van der Linden en zijn vrouw. Met dankbaarheid schreef Van der Linden haar na afloop hoeveel troost het had gegeven.⁵¹ Een jaar na de fatale kerst liet Wilhelmina bovendien in een persoonlijk schrijven nog eens van haar deelneming blijken, in plaats van zomaar de kerstgroet aan te bieden die zij voor haar hele volk had opgesteld, dit alles ondertekenend met ‘uwer U toegenegene Wilhelmina’.⁵²

Daarnaast waren er gelukkig ook prettiger momenten waarop de wederzijdse waardering bleek. Dat gold niet alleen tijdens het premierschap, maar ook ervoor en erna. Uit een aantal briefjes van een van Wilhelmina’s medewerkers, waar helaas niet op staat in welk jaar ze zijn geschreven, blijkt hoe de vorstin Van der Linden op zijn verjaardag vereerde met een bezoek. Eenmaal droeg ze een hofdame zelfs op aan Johanna Cort van der Linden ‘nevensgaande rozen te zenden. De bloemenpracht hier in den tuin ziende, kwam H.M. op de gedachte U er een mandje van te sturen om de kamer van uwen echtgenoot mee te vervroolijken.’⁵³

Deze nauwe betrekkingen bleven tot Van der Lindens dood in stand. In 1934, dus een jaar voor zijn overlijden, condoleerde de inmiddels zwakke Van der Linden de vorstin met het overlijden van Emma. Zijn briefje toont een bibberig handschrift dat in niets meer lijkt op de hand die jarenlang zovele staatsstukken had bewerkt. Het schrijven viel hem nu duidelijk zwaar. Toch betuigde hij zijn deelneming. Hij schreef warme woorden over Emma, die haar leven had gewijd ‘aan ons volk, aan U, en aan haar kleinkind’. In godsdienstige eenvoud had zij haar roeping volbracht en was daarbij zelfs een licht geweest in zijn eigen politieke leven. Wilhelmina was geroerd over deze woorden. ‘Bewaren’ tekende ze aan op het briefje.⁵⁴ Het jaar erop kwam ze zelfs nog eens samen met prinses Juliana bij Van der Linden en zijn vrouw op bezoek. Johanna Cort van der Linden was er zo van onder de indruk dat ze een verslag schreef over deze ‘ongewone eer’. Heel gemoedelijk sprak de vorstin over haar vakantiebelevissen in het mooie Noorwegen, al had het eten haar daar niet kunnen bekoren. Toch kwam ook haar dankbaarheid voor Van der Lindens politieke werk aan bod. De koningin was dit informele gesprek begonnen met een woord van spijt omdat Van der Linden zich

HOOFDSTUK 8

wegens ziekte uit de Raad van State had moeten terugtrekken. Ze hoopte echter dat ze in moeilijke tijden nog steeds een beroep mocht doen op zijn oordeel.⁵⁵ Daarvan zou het niet meer komen. Twee maanden later overleed Cort van der Linden. Hij bleef bij de vorstin altijd in haar herinnering als een gewaardeerde premier. Hij was zelfs de enige politicus die ze in haar memoires noemde.

Formateur van een gemengd kabinet

Cort van der Lindens ervaringen met de politiek gedurende zijn jaren als lid van de Raad van State versterkten zijn mening dat het belang van georganiseerde partijen moest verminderen. De partijpolitiek dwong politici volgens hem om steeds het partijbelang voorop te stellen. Met dat partijbelang in het achterhoofd moesten zij bij verkiezingen proberen de massa achter zich te krijgen. Een andere mogelijkheid was er niet meer, want wie niet deelnam aan deze strijd om het partijbelang had geen plek meer in de politiek. De noodzaak voor partijen om zo groot mogelijk te worden, betekende allereerst dat de minder ontwikkelde massa werd opgezweept om deelbelangen te ondersteunen. Bovendien overheersten in de politieke strijd vervolgens opnieuw de partijbelangen. Die weerhielden politici ervan om gezamenlijk maatregelen in het belang van het land door te voeren.

De politieke patstelling na de verkiezingen van 1905 was daar volgens Van der Linden een extreme uiting van. De confessionelen raakten hun meerderheid kwijt en dus moest Kuyper vertrekken. Toch had de vrijzinnige verkiezingszege de liberalen evenmin een meerderheid opgeleverd. Er kwamen namelijk ook nog zes SDAP'ers en één vrije socialist in de Kamer. Het was destijds echter uitgesloten dat zij zouden gaan deelnemen aan een regeringscoalitie. Een meerderheid was dus alleen te vormen als vrijzinnig en confessioneel zouden samenwerken. Volgens beide blokken was zulke samenwerking echter niet in het partijbelang. Het politieke landschap bleef dus verdeeld tussen confessionelen en vrijzinnigen oftewel tussen rechts en links in de destijds gebruikte terminologie. In het vervolg wordt bij dat woordgebruik aangesloten.

Geconfronteerd met deze impasse dacht Cort van der Linden al gauw met weemoed terug aan de idealen van de politieke generatie van Thorbecke. Voor deze mannen was politiek idealiter een zaak van onafhankelijke mannen die ieder individueel het debat aangingen met een regering bestaande uit zelfstandige ministers. Van georganiseerde partijblokken was in dit dualistische stelsel geen sprake. Zulke blokken konden dus ook de vorming van

meerderheden niet blokkeren. Die meerderheden kwamen per onderwerp tot stand. Bij de formatie van regeringen hoefden de politici dus nog niet uit te gaan van scherp afgebakende partijgroeperingen. Voor Van der Linden was die werkwijze nog steeds aantrekkelijk.

Cort van der Linden zag echter in dat deze vorm van politiek bedrijven er een was uit een lang vervlogen tijd. De partijen hadden inmiddels een rotsvaste plek verworven. De parlementaire werkzaamheden waren er net als de kabinetsformaties onvermijdelijk diep van doordrongen. Daar moest mee gerekend worden bij pogingen patstellingen te doorbreken. Zoals sinds jaar en dag bleef de uitkomst van formaties het gevolg van schimmige besprekingen tussen enkele politieke kopstukken, maar de partijpolitiek zorgde ervoor dat zelfs die informele politieke contacten nauw verbonden waren met de stroming buiten het parlement waar iemand toe behoorde. In de moderne politiek ging dat onvermijdelijk samen met de mobilisatie van een achterban. De politicus en zijn opvattingen raakten daardoor steeds meer op de achtergrond ten gunste van een strijd om de macht van een partij. Zelfs de paar politici die als boegbeeld van partijen wel nadrukkelijker dan ooit tevoren persoonlijk op de voorgrond traden, deden dat in het partijbelang. Ook formaties draaiden daardoor meer dan ooit om onderhandelingen langs de lijnen van de eigen programma's. Een regeerakkoord vloede nu direct voort uit deze debatten en kreeg daarmee een veel groter gewicht. De formatie van een stabiele parlementaire regering was zodoende meer dan voorheen een kwestie van overleg tussen de leiders van de parlementaire fracties op basis van de programma's waarover de jongste verkiezingen waren uitgevochten.

Zelfs een zogeheten 'extraparlamentair kabinet' zou de partijtegenstellingen niet eenvoudig kunnen omzeilen. In de negentiende-eeuwse verhoudingen werd bij de term 'extraparlamentair' nog vooral gedacht aan een kabinet bestaande uit ministers zonder binding met het parlement. De bewindslieden waren meestal kleurloze vakspecialisten. Als gevolg van de moderne partijpolitiek begon dat echter te veranderen. Extraparlamentair kwam steeds meer te staan voor kabinetten die niet tot stand kwamen op basis van een formeel akkoord met de fractieleiders, ook al konden er wel (enkele) politiek gekleurde ministers in zitten. Het waren kortom kabinetten die niet het directe gevolg waren van overleg tussen de voormannen die de moderne partijpolitiek vormgaven. Deze ontwikkeling zou zich steeds verder doorzetten, maar al in de eerste jaren van de twintigste eeuw was de tendens zichtbaar dat partijpolitici in een extraparlamentair kabinet konden zitten, ook al hadden de meesten dan geen directe binding (meer) met het parlement. In 1923 zou

het zelfs zover komen dat een eenmaal gevallen parlementair kabinet bij gebrek aan een alternatief onder het etiket ‘extraparlamentair’ gewoon bleef doorregeren.¹ Een onderling gesprek in de wandeling had in de kleine elite waaruit de politici werden gerekruteerd altijd wel plaats, dus dat zo iets bij een extraparlamentair kabinet eveneens gebeurde, was minder opvallend of vernieuwend. Een extraparlamentair kabinet wees begin twintigste eeuw dus niet op een apolitieke opstelling. Wel was bij een dergelijk kabinet sprake van een lossere verhouding tussen regering en parlement, en dus ook van een lossere opstelling tegenover de antithese.

Liberalen politici zagen in 1905 in zo’n extraparlamentair kabinet een manier om de impasse te doorbreken. De regering kon dan in tegenstelling tot een kabinet van partijpolitici makkelijker steun vinden bij wisselende meerderheden. Vooraanstaande behoudende liberalen voelden veel voor zo’n kabinet.² Cort van der Linden werd in deze kringen genoemd als mogelijke formateur. Oud-premier Pierson wees al in zijn advies aan de koningin op hem en bereidde hem ook zelf voor op ‘de mogelijkheid van een appèl op zijn vaderlandsliefde’. Ook Goeman Borgesius, nu de centrale liberale politicus, sprak tegenover Pierson over een eventueel optreden van Van der Linden.³

Koningin Wilhelmina dacht meteen na de verkiezingen van 1905 eveneens na over een eventueel kabinet-Cort van der Linden. In haar aantekeningen ter voorbereiding op haar audiënties noemde ze onder andere zijn naam.⁴ De vorstin zag in hem een geschikte premier van een kabinet met zowel vrijzinnigen als confessionelen, volgens haar de beste oplossing voor het land. Het liefst wilde ze dat dat een gewoon parlementair kabinet zou worden, maar dat was in de gegeven verhoudingen nu eenmaal onmogelijk. In de praktijk moest ze aansturen op een kabinet van extraparlamentaire signatuur met vertegenwoordigers van beide zijden. Dat gemengde kabinet, ofwel een fusiekabinet zoals Wilhelmina dat noemde, zou ervoor moeten zorgen dat de antithese verdween.⁵ Daarna zou ook een parlementair gemengd kabinet mogelijk worden.

Formatie 1905: een kabinet bedoeld om te vallen

‘Fusie min. mijn wensch. Te bereiken door lib. onmacht te laten verklaren min. te formeeren’, zo tekende koningin Wilhelmina bij het begin van de formatie van 1905 aan ten behoeve van haar audiënties.⁶ Volgens deze aantekening hoopte ze dus dat de confessionelen een gemengd kabinet zouden steunen als maar was gebleken dat de liberalen zelf geen minderheidskabinet

wensten te formeren. De koningin zette zich zo nadrukkelijk voor deze tactiek in, dat ze zelfs haar adviseurs erop uitkoos. Ze diende een 'stijfkop uit te zoeken als Karnebeek'.⁷ Ze bedoelde jhr. A.P.C. van Karnebeek, inderdaad een behoudend-liberale stijfkop die elke samenwerking met vooruitstrevende liberalen waarschijnlijk zonder omhaal zou afwijzen. Onbekend met Wilhelmina's tactiek, wekte deze audiëntie bij Van Karnebeeks liberale collega's wel enige wrevel. Hij was zeker niet representatief voor de ideeën van de oud-liberale stroming. De Unieliberaal Pierson deed daarom nog zijn best bij Wilhelmina's referendaris om te bevorderen dat ook M. Tydeman een advies zou mogen geven.⁸ Wilhelmina had er geen behoefte aan. Zij wilde alleen horen wat Van Karnebeek inderdaad kwam vertellen. De liberalen zouden volgens hem te verdeeld zijn om een regering te formeren.⁹

Toch was het maar de vraag of liberale steun voor een extraparlamenteair kabinet de gemengde samenwerking dichterbij kon brengen. Anders dan de liberalen waren de confessionelen niet erg geneigd een dergelijk kabinet te steunen. Zij zagen liever een liberaal minderheidskabinet optreden. Zij wensten een eenvoudige weigering van de liberalen om te regeren zoals Van Karnebeek die uitsprak, niet te accepteren.¹⁰ Zelfs De Savornin Lohman was die mening toegedaan. Hij toonde in zijn advies aan Wilhelmina wel sympathie voor een gemengd kabinet, maar gaf aan dat de tijd daar nog niet rijp voor was.¹¹ Hij zou zich een grote botsing met Kuyper op de hals halen als hij de antithese zo doorbrak en dat durfde hij alleen aan als die werkelijk onvermijdelijk was. Nog voor Lohman dit advies schriftelijk had kunnen bevestigen, vroeg de vorstin hem in een eigenhandig geschreven brief of de christelijk-historische leider wel mogelijkheden zag voor een fusiekabinet als eerst een vrijzinnige formatie was mislukt. Zij vond dat van groot belang 'omdat ik eene voor ons vaderland gelukkig partij ontwikkeling in de Staten-Generaal niet zoude willen belemmeren'.¹² Voorzichtig stelde Lohman dat hij na de val van een liberaal kabinet of een mislukte liberale formatie over een gemengd kabinet wilde denken, maar ook alleen dan.¹³

Als het aan Wilhelmina lag, kwam er dus eerst een formatie van een liberaal minderheidskabinet. Zo'n kabinet zag zij echter het liefste zo snel mogelijk als gevolg van liberale onenigheid vallen. De aangewezen formateur daarvoor was Goeman Borgesius. De Unieliberaal leider was destijds de meest voor-
aanstaande liberale politicus. Bovendien had hij bij de verkiezingen Kuyper te vuur en te zwaard bestreden, dus nu hij als winnaar uit de bus was gekomen, diende hij ook een alternatief voor het oude kabinet te bieden. Borgesius voelde er echter weinig voor om een liberaal minderheidskabinet tot stand te brengen. Hij besefte maar al te goed dat dat nooit meer dan een wankel

bouwwerk kon worden. Vandaar dat een extraparlamentair kabinet-Cort van der Linden zijn voorkeur had, zoals hij al tegen Pierson zei. Noodgedwongen zei hij dat niet tegen Wilhelmina. Hij kon immers niet openlijk voor de verantwoordelijkheid weglopen. Dat was een argument voor Kuyper om zijn eigen aanblijven op het regeringspluche te bepleiten. Uit de omfloerste woorden van Borgesius' advies kon de koningin echter wel opmaken dat hij liever een extraparlamentair kabinet zag dan een minderheidsregering van Unieliberalen en Vrijzinnig-Democraten.¹⁴ Denkend aan de standpunten van Lohman was dat voor Wilhelmina alleen maar een reden Borgesius juist wel een formatieopdracht te geven: het zou haar goed uitkomen als het kabinet-Goeman Borgesius snel ineens stortte, want dan lag het fusiekabinet in het verschiet.

De volgende formatie van Goeman Borgesius was één grote lijdensweg met een resultaat dat vrijwel niemand kon bekoren. Allereerst had Borgesius grote moeite alle liberale groepen op één lijn te krijgen. Tydeman probeerde hem wel serieus te steunen, vooral uit vrees dat een mislukking van zijn formatie Kuyper weer aan de regering zou brengen. De niet voor niets door Wilhelmina uitgenodigde Van Karnebeek lag bij deze groep echter dwars.¹⁵ Borgesius moest daarom wel accepteren dat de behoudende liberalen alleen wat onzekere gedoogsteun toezegden.¹⁶ Veel vertrouwen in de waarde daarvan had hij niet. Borgesius besloot zelfs het premierschap maar aan een ander over te laten. Hij zou zelf in de Kamer blijven. Met die beslissing gaf Borgesius de door hem te formeren regering al enigszins een extraparlamentair karakter. Zijn keuze voor een premier versterkte dat. Hij wilde Cort van der Linden graag voor de post vragen, daarmee zo dicht mogelijk naderend tot het extraparlamentaire kabinet dat hij zelf al had voorzien maar niet aan Wilhelmina had durven voorstellen. Borgesius had echter meteen zijn twijfels over de haalbaarheid. 't Zou zoo heerlijk zijn als vd L het deed. Hij is juist de man van het ware midden in dit stadium. Maar zeg eens, ik geloof dat hij het tenslotte toch niet zal doen', zo liet hij zijn vriend en ministerskandidaat P. Rink weten.¹⁷

Natuurlijk wenste Cort van der Linden zich niet in dit wespennest te steken. Van der Linden gaf dat open en duidelijk aan Goeman Borgesius te kennen. Hij zou echter wel graag willen bijdragen aan een kabinet met behalve liberale ook confessionele ministers.¹⁸ Als de koningin hem zou roepen om een extraparlamentair kabinet naar zijn eigen inzicht samen te stellen, zou hij die taak daarom aanvaarden. Voor een parlementair kabinet zag hij geen kansen. Bovendien stelde Cort van der Linden dat hij ook niet geschikt was voor het formeren van zo'n kabinet. Het laat eens te meer zien

hoezeer hij uit volle overtuiging afstand hield tot de partijpolitiek en het juist als zijn taak zag om buiten die partijen om aan het landsbestuur bij te dragen.¹⁹

Borgesius wist zich vervolgens geen raad. Links en rechts hoopte hij alsnog een premier te vinden. Na Van der Linden zou hij maar liefst vijf man vragen voor de eervolle vacature, maar het leverde niets op. Hij werd er moedeloos van. ‘Het onmogelijke is ook niet van mij te vorderen. Ik word ziek van al dat gezeur. Zelfs afgezien van het premierschap zijn de moeilijkheden nog zoo groot, dat ik erg verlang van de last ontslagen te worden.’²⁰ Toch wist hij uiteindelijk zijn opdracht te voltooien. Hij had dan ook een goede stok achter de deur. ‘Telkens stond ik op het punt het op te geven, maar dan las ik dat Kuiper op het vinketouw zat, en ging maar door’, zo vertelde hij achteraf.²¹ De oplossing kwam toen Th. de Meester, die als minister van Financiën was aangezocht, het minister-presidentschap accepteerde. Deze vrijwel onbekende in de vaderlandse politiek was vicepresident van de Raad van Indië en net op verlof in Nederland. In tegenstelling tot Kuiper, die voor zichzelf een formeel premierschap in de wacht had gesleept, werd De Meester, zoals in Nederland gebruikelijk, formeel slechts tijdelijk voorzitter van de ministerraad. Van roulatie is echter nooit sprake geweest; tijdelijk hield in: tot het aftreden van het kabinet. Zo had Nederland weer een regering, maar één die rammelde aan alle kanten. ‘Wat zal men van deze dingen zeggen’, zo vroeg Pierson zich af. ‘Comment il ne faut pas former un ministère – is wel recht aangetoond. Het had iets van het maken van een sneeuwpop. De kop het laatst. Of nee, wat aanvankelijk als been was bestemd, werd nu kop – echter “tijdelijk”.’²²

Al met al was hiermee een regering tot stand gekomen waar niemand echt gelukkig mee was. Borgesius formeerde tegen wil en dank, terwijl de oud-liberalen slechts vanaf de zijlijn vage gedoogsteun toezegden. Hun leider Tydeman liet bij de algemene beschouwingen in 1905 meteen weten dat het nieuwe kabinet voor hem geen ‘wolkenloos vergezicht’ opende. Hij had liever het extraparlamenteaire kabinet gezien, dan een zwakke vrijzinnige minderheidsregering vol van progressieve plannen.²³ Een breuk tussen de liberalen leek dus op voorhand in de lucht te hangen. De Meesters wankele regerings-scheepje mocht dan ook nauwelijks zeewaardig heten, maar daar was het in dit geval ook helemaal niet om begonnen. De koningin had De Meester op pad gestuurd om schipbreuk te lijden. Daarna zou uit de wrakstukken van de oude politiek een nieuw kabinet opgebouwd kunnen worden met Cort van der Linden als mogelijke leidsman. Tot het zover was, had Van der Linden zich bewust buiten de formatie gehouden.

Formatie 1907: van kraakporselein en staal

Binnen twee jaar waren alle boze voorspellingen over het tere gestel van de jongste regeringsploeg werkelijkheid geworden. Begin 1907 gebeurde waar Wilhelmina al bij het aantreden van De Meester op hoopte: het kabinet werd naar huis gestuurd. ‘In het verschiet ministerie Cort van der Linden’, zo tekende de koningin vervolgens op naar aanleiding van een audiëntie met de vicevoorzitter van de Raad van State.²⁴ Idealiter zou dat een gemengd extraparlamenteair kabinet worden, de eerste stap op weg naar het parlementaire fusieministerie waar ze al zolang naar uitkeek.

Cort van der Linden zou er natuurlijk graag aan meewerken de partijstrijd te temperen door middel van een dergelijk kabinet. Tegelijkertijd zal hij goed hebben beseft dat een gemengde formatie op grote problemen zou stuiten. De achtergrond van de kabinetscrisis bood weinig perspectieven. Wilhelmina had gehoopt op liberale onenigheid over een traditioneel twistpunt, zoals grondwetsherziening, om kiesrechtuitbreiding mogelijk te maken. Zulke onenigheid zou aantonen dat de liberalen niet in staat waren te regeren. Dan zou een gemengd kabinet onvermijdelijk zijn. Inderdaad werd er serieus rekening mee gehouden dat die tegenstellingen aan het licht zouden komen zo gauw een staatscommissie die op dat moment de grondwetsherziening onder handen nam haar werk zou hebben voltooid.²⁵ Nog voor dit verslag beschikbaar kwam, was het kabinet echter al over de defensiebegroting gevallen. De socialisten stemden namelijk standaard tegen die begroting. Het kabinet kon zijn forse bezuinigingsvoorstellen, die ook bij de oud-liberalen veel weerstand opriepen, dus alleen met confessionele steun doorvoeren. Na een spectaculaire vergadering kreeg oorlogsminister H.P. Staal die steun in de Tweede Kamer.²⁶ In de Eerste Kamer ging het echter alsnog fout. Het ‘kabinet van kraakporselein’²⁷ zoals het broze bouwwerkje van De Meester beeldend werd genoemd, stortte daardoor niet ineen als gevolg van liberale onenigheid, maar als gevolg van confessionele oppositie.

Deze oorzaak van de crisis paste niet in Wilhelmina’s geheime agenda naar haar gedroomde fusiekabinet onder leiding van Cort van der Linden. De leidende politici meenden dat de oorzaak van de crisis er niet op wees dat een liberaal kabinet onmogelijk was. Dit was slechts een stemming over een deelonderwerp. Ze ergerden zich er daarom aan dat met Staal het hele kabinet was afgetreden. Zowel confessionelen als liberalen adviseerden de koningin om De Meester gewoon te laten doorregeren, eventueel met een andere minister van Oorlog. Pas als duidelijk zou worden dat de zittende premier echt niet kon aanblijven, wilden ze over een nieuw kabinet nadenken. Zelfs

Tydeman, in 1905 de grootste voorstander van een extraparlamenteair kabinet, wilde dat nu niet. Hij vreesde dat een nieuwe formatie op een confessionele regering zou uitdraaien.

De Meester wilde echter alleen met Staal aanblijven. Dat die daar zelf zijn twijfels over had was al een complicatie, maar ook Wilhelmina keek daar met afgrijzen naar. Staals defensieplannen zouden het land volgens de vorstin in de afgrond doen storten.²⁸ Wilhelmina zette daarom toch in op een kabinet-Cort van der Linden. Ze begon met een op voorhand tot mislukken gedoemde formatie van een confessioneel kabinet, zodat formeel duidelijk was dat dit geen alternatief vormde voor de zittende regering.²⁹ Vervolgens probeerde zij de oud-liberalen via de vooraanstaande oud-premier Röell over te halen aan haar gedroomde kabinet-Cort van der Linden mee te werken. Het kostte Röell wat moeite, maar na enige tijd zegde Tydeman zijn steun toe.³⁰ Volgens Wilhelmina was deze toezegging voldoende om Cort van der Linden informeel te laten onderzoeken of hij een gemengd kabinet kon formeren.³¹

Het was echter onzeker of Van der Linden ondanks al Wilhelmina's onderhandse steun nu bij confessionelen en liberalen op medewerking zou mogen rekenen. De partijleiders hadden immers gesteld alleen aan een nieuw kabinet te willen denken als De Meester echt niet kon aanblijven. Van der Linden kon alleen slagen als ze dat standpunt zouden opgeven. Om te achterhalen of de partijleiders zover te krijgen waren, ging hij eerst maar eens op bezoek bij enkele bekenden uit het Haagse netwerk dat alle formaties beheerste.

Aan confessionele zijde was het resultaat niet erg bemoedigend. Kuyper en ook de katholieke J.A. Loeff gaven duidelijk aan weinig in een gemengd kabinet te zien. De Savornin Lohman, die persoonlijk wel voelde voor een gemengd kabinet, sloot zich daarbij aan. De confessionelen waren alleen bereid hun opstelling nader te overwegen als bleek dat de voorwaarden, die De Meester aan een eventueel aanblijven verbond voor Wilhelmina onacceptabel waren. Wat er in zo'n constitutioneel moeilijke situatie precies moest gebeuren, hield Lohman nog maar even voor zich. Hij moest dan eerst goed weten wat die eisen van De Meester inhielden, en daar bestond op dat moment geen duidelijkheid over.³² Wilhelmina was er niet erg over te spreken dat ook Lohman zo haar gewenste kabinet in de steek dreigde te laten. Ze verzocht Van der Linden bij de eerstvolgende ontmoeting met de christelijk-historische leider duidelijk te maken dat zij Lohmans medewerking aan de oplossing van de crisis in het belang van het land achtte.³³

Maar zelfs als De Savornin Lohman aan de wensen van de vorstin zou toegeven, was Cort van der Lindens kabinet nog niet rond. De liberalen

hadden evenmin veel zin om hem te steunen. Ook hier maakte Van der Linden een ronde. Alleen Lely was bereid aan een gemengd kabinet deel te nemen, vooral toen de uitvoering van zijn Zuiderzeewerken in het vooruitzicht werd gesteld.³⁴ Pierson had nog steeds een voorkeur voor het aanblijven van de zittende premier. Een fusiekabinet leidde 'tot louter confessie'.³⁵ Cruciaal was natuurlijk het standpunt van Goeman Borgesius. Hij was in een zeer lastige positie terechtgekomen. Allereerst stond zijn samenwerking met de Vrijzinnig Democratische Bond op het spel. Die partij, een groot voorstander van de defensiebezuinigingen van Staal, zou hem een definitief vertrek van De Meester ten gunste van een waarschijnlijk veel behoudender extraparlamenteair kabinet niet in dank afnemen. Borgesius steunde een gemengd kabinet daarom liever niet. Tegelijkertijd zag hij in dat een al te harde afwijzing tot een confessioneel kabinet kon leiden als De Meesters aanblijven toch onmogelijk bleek te zijn. Aangezien wel duidelijk was dat Wilhelmina het zittende kabinet niet goed gezind was, zou het daarop best kunnen uitdraaien als hij het gemengde kabinet blokkeerde. De harde opstelling van De Meester tegenover Wilhelmina over het aanblijven van Staal vond hij daarom gevaarlijk. Hij haalde de premier, tevens zijn partijgenoot, daarom over zijn eisen te matigen. Het aftreden van Staal moest bespreekbaar zijn.³⁶ Dit werd slechts vertrouwelijk aan Wilhelmina doorgegeven. Borgesius lichtte Van der Linden wel met wat onduidelijke woorden in, maar gaf geen zekerheid over De Meesters eisen.³⁷ Borgesius wachtte liever af, in de hoop dat de confessionelen het gemengde kabinet definitief zouden tegenhouden.

Van der Linden zag in dat hij zo geen stap verder kwam. Hij wilde precies weten welke eisen De Meester aan een eventueel aanblijven verbond. Daarom gaf hij Wilhelmina zijn correspondentie met De Savornin Lohman en Borgesius, waaruit bleek hoeveel onduidelijkheid er over die eisen bestond. Ondertussen ergerde Wilhelmina zich aan het gedraai van Borgesius en De Meester. Volgens Van der Linden kon zij 'niet aannemen dat in ernstige zaken zoo spoedig een verandering van inzicht mogelijk was'.³⁸ Wilhelmina was dan ook maar al te graag bereid De Meester te vragen schriftelijk precies aan te geven onder welke voorwaarden hij bereid was aan te blijven.³⁹ De Meester kwam met een antwoord geheel volgens de tactiek van Borgesius. Hij gaf nu in elk geval openlijk toe dat Staal niet zou terugkeren, maar hij wilde een nieuwe minister van Oorlog die hetzelfde beleid voerde. Bovendien meende hij in zo'n benoeming de 'bereidverklaring' van de koningin te mogen zien om aan zulk beleid mee te werken.⁴⁰ Wilhelmina reageerde gebeten. Ze las in De Meesters woorden dat hij haar op voorhand aan een

bepaald beleid wilde binden, in plaats van enkel te zeggen dat hij zou aftreden als de bezuinigingen niet doorgingen. Dat vatte zij op als een aantasting van haar prerogatief wetsontwerpen al dan niet te ondertekenen.⁴¹ Het sterkte haar slechts in haar overtuiging dat er een gemengd kabinet-Van der Linden moest komen. Om dat voor elkaar te krijgen, bleef ze druk uitoefenen op De Savornin Lohman.

Vervolgens werd Van der Linden op het paleis ontboden. De koningin benadrukte dat ze 'van vertrouwbare zijde' had vernomen dat de confessionelen nu misschien wel wilden meewerken.⁴² Ze hoopte hem vervolgens een formele formatieopdracht te kunnen geven. De koningin wilde dus een nieuw kabinet laten aantreden, ondanks de bereidheid van de zittende premier om onder voorwaarden door te regeren. Als Van der Linden besloot het nieuwe kabinet te leiden, was hij verantwoordelijk voor die werkwijze. Hij verklaarde als minister eventueel in de Kamer te zullen verdedigen dat De Meesters voorwaarden onvoldoende waren om de crisis op te lossen en dat die dus niet door de koningin aangenomen konden worden. Daarmee was de handelwijze van de koningin gedekt bij een eventueel optreden van Van der Linden. Tegelijkertijd verzocht hij Wilhelmina echter hem geen formeel advies te vragen. Dan stond hij sterker tegenover de linkerszijde! Dit standpunt staat dus ook nergens formeel op schrift. Slechts omdat de directeur van het Kabinet der Koningin een verslag van het verloop van de formatie liet maken, is het bekend.⁴³ De ijverige directeur liet zo dus een voorbeeldje na van de strikt juridische en tegelijkertijd besloten werkwijze van Cort van der Linden. Geheim overleg stond voor hem altijd voorop, formele stukken dienden zo weinig mogelijk inhoudelijke informatie te bevatten.

Vanzelfsprekend kreeg Van der Linden, toen hij zich eenmaal bereid had verklaard een gemengde formatie in het parlement te verdedigen, de taak waar hij zich al langere tijd op oriënteerde. Hij moest een gemengd kabinet samenstellen. Zoals gebruikelijk nam hij deze opdracht in beraad.⁴⁴ Alles stond of viel nu met de houding van de Unieliberalen. Als die De Meesters onmacht om terug te keren wilden erkennen, zou ook Lohman wel door de knieën gaan. Het zou grote onenigheid met Kuyper opleveren, maar Lohman zou daarbij voldoende gesteund worden door een openlijke mislukking van De Meester. Het einde van de antithese was dan een noodsituatie. Geërgerd besefte Borgesius dat het nu toch aan hem en zijn fractiegenoten was om knopen door te hakken. Zij weigerden tot grote teleurstelling van zowel Van der Linden als Wilhelmina het gemengde kabinet te steunen. De Unieliberale Kamerleden eisten een kabinet dat vasthield aan de progressieve defensiepo-

litiek. Dat was voor Lohman onacceptabel. Er zat voor Van der Linden niets anders op dan zijn opdracht terug te geven.⁴⁵

Volgens Van der Lindens privé-aantekeningen gaven bij die beslissing van de Unieliberalen 'zuivere partijconsideratien' de doorslag, namelijk de vrees de samenwerking met de vdb bij de nieuwe verkiezingen op het spel te zetten. De liberalen zouden zich daar wel eens mee kunnen misrekenen. Of Kuyper nu aan de macht zou komen of De Meester zijn kabinet zou voortzetten, 'het resultaat kan voor de liberale partij niet gunstig zijn en groote liberale maatregelen worden naar achter gedrongen om een ondergeschikt punt dat zich meester heeft gemaakt van de fantaisie der menigte'.⁴⁶

De koningin behield ondanks de grote teleurstelling haar vertrouwen in Cort van der Linden. Ze vroeg hem advies over de nu ontstane situatie 'afgezien van alle partijoverwegingen'. Van der Linden constateerde daarin dat de legerkwesitie nu een principieel vraagstuk was geworden. Hij meende dat de betekenis van die kwesitie voor de partijpolitieke scheidslijnen zou worden verduidelijkt als de regering de noodzakelijk geachte maatregelen in een aparte wet opnieuw indiende. Dan zou immers nader blijken of de confessionelen in de Tweede Kamer werkelijk anders dan hun collega's in de Eerste Kamer het bestaande defensiebeleid verdedigden. Daarmee werd 'de verantwoordelijkheid der verschillende partijen beter dan thans blijkt, vastgesteld'. Wilhelmina zou het zittende kabinet dus kunnen laten doorregeren met hetzelfde beleid, gevoerd door een nieuwe minister van Oorlog. De enige voorwaarde was wel, dat het kabinet dan zou afzien van de vermeende aantasting van het koninklijke recht om wetsontwerpen al dan niet te bekrachtigen. Van der Linden benadrukte echter dat hij het verantwoord achtte De Meesters voorwaarden meteen af te wijzen en een nieuwe rechtse formateur te benoemen. Welke oplossing de vorstin ook koos, de politieke schade was volgens Van der Linden al aangericht. Noch een rechts, noch een links kabinet zou een krachtig landsbestuur bieden. Zijn beschouwing eindigde hij daarom in mineur: 'Nu tot mijn groot leedwezen, een kabinet dat zou streven naar rustige afdoening van belangrijke zaken eene onmogelijkheid is gebleken, schijnt een tijdperk van hevigen partijstrijd in geen geval te vermijden'.⁴⁷

Voor Wilhelmina was het duidelijk dat ze hier zo goed en zo kwaad als het ging voor moest blijven waken. Geprikkeld tekende ze ten behoeve van een nieuwe audiëntie van Lohman op dat de linkerkant het bestaande beleid wilde handhaven 'in haar pol. belang, onverschillig of het land er al dan niet bij te gronde gaat'. Ondanks de mislukte formatiepoging van Cort van der Linden wilde ze De Meesters voorwaarden daarom niet accepteren. 'Ik doe

dus thans een beroep op vaderlandsliefde van rechts waar links maatregel wil doorzetten waarvoor legertoestanden niet rijp zijn.⁴⁸

Het resulteerde in een gezamenlijke nota van de confessionele leiders aan de koningin, die nu in een viertal punten de lucht klaarde. De confessionelen waren nog steeds niet bereid om in de bestaande omstandigheden de regeertaak over te nemen. De koningin hoefde volgens Lohman echter niet bang te zijn dat aanblijven van het kabinet schadelijk zou zijn voor de toestand van het leger. Als het gewraakte defensiebeleid zou worden doorgezet, kon zij haar veto uitspreken, waarna de rechterzijde alsnog bereid was te regeren. De Meesters voorwaarde dat zij vooraf bekrachtiging van de defensiewetten moest toezeggen, diende zij daartoe natuurlijk wel te negeren. Die was dan ook inconstitutioneel en dus zou de rechterzijde ook bereid zijn te regeren als De Meester daarin bleef volharden.⁴⁹ Noodgedwongen vroeg Wilhelmina daarom toch maar aan De Meester om met een nieuwe minister van Oorlog aan te blijven. Uitdrukkelijk mocht echter geen sprake zijn van enige aantasting van haar vetorecht. In die omstandigheden nam De Meester wat gas terug. De eisen waren wel wat ongelukkig uitgedrukt, maar niemand had aan koninklijke rechten willen tornen.⁵⁰

De ontevreden Wilhelmina accepteerde dat standpunt pas nadat De Meester diep door het stof was gegaan. Ze had veel liever Cort van der Linden als premier zien optreden. Ze riep hem zelfs nog naar het paleis toen De Meester zo onverstandig was opnieuw woorden te wijden aan alle onenigheid met de vorstin. Hij had alleen willen zeggen af te treden als Wilhelmina na het aannemen van de legerwet niet wilde tekenen, zo stelde hij. Wilhelmina zag er 'eene bedreiging' in. Het leek er volgens haar op dat De Meester haar wilde dwingen om te tekenen.⁵¹ Cort van der Linden liet de kwestie echter niet uit de hand lopen, zodat Wilhelmina geen nieuwe kans kreeg zich van een ongewenst kabinet te ontdoen door hem te laten formeren. Verzoenend stelde Van der Linden dat De Meester er beter aan had gedaan niet meer te praten over wat er kon gebeuren na het aannemen van de legerwet door de Kamer. 'Een politiek man' had dat zeker ingezien. Een bedreiging zag hij echter niet in de gewraakte woorden.⁵² De weg lag weer open voor het dagelijkse regeringsbeleid.

Lang duurde het alleen niet, want al in december 1907 sneuvelde de oorlogsbegroting opnieuw. Voor De Meester was het meteen duidelijk dat het definitieve aftreden van zijn regering nu de enige optie was.⁵³ De nieuwe regeringsploeg stond ditmaal snel klaar. De confessionelen waren aan de beurt om het roer over te nemen. Iedereen was het direct eens over deze oplossing. Lohman sprak de verwachting uit dat een confessioneel minder-

heidskabinet nu gesteund zou worden door rechts en misschien ook wel door enkele oud-liberalen.⁵⁴ Voor een gemengd kabinet-Cort van der Linden was in deze omstandigheden geen ruimte, hoe graag Wilhelmina dat ook wilde. Aan het begin van het jaar was dat immers door Borgesius afgewezen en niets wees erop dat hij daar nu anders over dacht. Eén ding stond voor Wilhelmina echter als een paal boven water: ze wilde zich niet weer tot Kuyper wenden. Het Kamerlid Th. Heemskerk werd minister-president. Kuyper was er woedend over, maar stond machteloos.⁵⁵ Lohman had Heemskerk al meteen aanbevolen en net als de katholieken gaf hij die steun ondanks Kuypers harde stelling niet op.⁵⁶ Het bood Heemskerk de gelegenheid zijn partijleider buitenspel te zetten.⁵⁷ Ter versterking haalde Wilhelmina bovendien haar vertrouweling Idenburg, minister van Koloniën onder Kuyper, uit Suriname, waar deze gouverneur was.⁵⁸ Deze als verzoenend bekendstaande ARP'er zou ervoor kunnen zorgen dat Kuyper het kabinet niet al te krachtig aanviel. Het resultaat van alle formatieperikelen was dus de totstandkoming van een gewoon partijkabinet, nu echter van confessionele snit. De partijpolitiek had overwonnen, alle idealen van Cort van der Linden ten spijt.

Mogelijkheden en onmogelijkheden van een gemengd kabinet

Cort van der Lindens teleurgestelde veroordeling van de partijpolitiek als hoofdschuldige aan alle formatieproblemen was een begrijpelijke eerste reactie. De koningin had hem alle kansen gegeven. Het door hem te vormen fusiekabinet was het richtsnoer voor haar handelen en ze was zelfs bereid geweest onderhands druk uit te oefenen om de formatie door Van der Linden te laten slagen. Over de praktische betekenis van zijn goede contacten met het staatshoofd had hij dus niets te klagen. Toch was het uiteindelijke resultaat gering. Ook het staatshoofd kon de omstandigheden van de moderne partijpolitiek niet negeren. Uit Van der Lindens laatste formatieverslag bleek wel hoezeer dat een geïrriteerd gevoel van machteloosheid in hem had losgemaakt.

Van der Linden moest tot zijn spijt erkennen dat de moderne massapolitiek een partijsysteem met machtspolitiek op de voorgrond had gebracht. Iedereen hield bij elke verkiezingsronde vast aan eigen partijprogramma's met het oog op de partijachterban. Alle politieke manoeuvres van Borgesius kwamen immers voort uit zijn angst zijn coalitie met de VDB te schaden. Dat kon hij alleen voorkomen met een pacifistisch programpunt als handhaving van de legerbezuinigingen. Lohmans huiver een gemengd kabinet mogelijk te maken, kwam voort uit vrees voor het opzeggen van zijn coalitie met Kuyper.

Volgens Cort van der Linden was dit het definitieve bewijs van de desastreuze gevolgen van de moderne partijpolitiek. Al sinds de jaren tachtig stond voor hem vast dat hij niet aan parlementaire machtspolitiek zou meedoen. Deze ervaringen versterkten dat besluit alleen maar. Van der Linden sloeg een eervol aanbod van de Liberale Unie om bij de komende verkiezingen een kandidatuur voor de Tweede Kamer te aanvaarden dan ook zonder enige bedenking af. Als de partijleiding werkelijk heeft gemeend bij hem enige kans te maken, heeft zij zich in elk geval danig vergist in zijn opvattingen.⁵⁹

Hoewel zelfs pogingen om een extraparlamenteair gemengd kabinet te formeren geen haalbare manier bleken om de partijstrijd te temperen, verloor Cort van der Linden zijn idealen niet uit het oog. Nog steeds wenste hij zich vanuit zijn positie als staatsraad wanneer dat maar mogelijk was in te zetten voor een vermindering van de invloed van georganiseerde partijen. Van der Linden vond in de persoon van de nieuwe premier Heemskerk een sprankje hoop dat er toch nog iets van zijn wensen terecht zou komen. Heemskerk was een man van een totaal ander slag dan Kuyper. Hij was geen verbeterde strijder voor christelijke beginselen, maar bedreef de politiek met een kwinkslag. Zijn beleid kreeg daardoor al snel de bijnaam 'het jolige Christendom'.⁶⁰ Persoonlijk gaf hij zijn uitgangspunt eens met de volgende woorden prijs aan zijn dochter: 'Ik ben anti-revolutionair, maar zeg het niet gaarne zeer dikwijls, en word daartoe niet gaarne gedwongen.'⁶¹ Na de Staal-crisis had hij zelfs openlijk sympathie getoond voor een eind aan de antithese.⁶² In de aanloop naar de verkiezingen van 1909 leek daardoor werkelijk even uitzicht te bestaan op nieuwe partijverhoudingen. Er leek toenadering mogelijk tussen de behoudende liberalen en De Savornin Lohmans Christelijk Historische Unie (CHU), die in juli 1908 was ontstaan na een tweetal fusies in de voorgaande jaren.⁶³ In haar beginselprogramma verwierp de CHU in elk geval de antithese; de kiesrechttopvattingen van beide stromingen lagen dicht bij elkaar en misschien was er ook wel een verstandshuwelijk op onderwijsgebied mogelijk mits financiële gelijkstelling te bereiken was.⁶⁴ De Liberale Unie had zich in haar partijblad ondertussen frontaal tegenover de oud-liberalen geplaatst. Volgens het partijblad moest de Unie 'alles zorgvuldig vermijden waardoor wij voor de oud-liberalen aannemelijk zouden worden, en zelfs in bepaalde gevallen tegenover hen gaan staan'.⁶⁵

Lang zouden de geruchten over aardbevingen in het partijpolitieke landschap echter niet duren. Lohman en Heemskerk mochten zich dan wel gematigd opstellen, Kuyper was er ook nog. In 1908 zat hij niet in de Tweede Kamer, maar bekritiseerde in zijn *Standaard* de twijfelachtige houding van het kabinet. Terwijl de antithese leek te verslappen, kwam zijn blad met een

waarschuwend woord over de 'kleurverschieping' bij de oud-liberalen, natuurlijk mede om zijn geestverwanten weer in het gelid te krijgen.⁶⁶ Het kabinet diende dezelfde lijn te volgen als hij in zijn jaren als premier had gedaan. Alleen dan wilde hij weer Kamerlid worden. Heemskerk weerstond de druk van zijn partijleider uiteindelijk niet. Vermeed hij in maart 1908 te spreken over de waarde van een echt christelijk kabinet, bij de algemene beschouwingen in de herfst was het kabinet-Kuyper zijn grote voorbeeld.⁶⁷ Zelfs De Savornin Lohman schaarde zich daar nu achter.⁶⁸ De linkse reacties waren evenmin hoopvol voor Van der Lindens gemengde wensen. Goeman Borgesius noemde Heemskerks nieuwe opstelling een verbazingwekkende frontverandering en Tydeman, die vlak na het aantreden van de nieuwe premier een andere partijverhouding even een realistisch vooruitzicht had gevonden, was van zijn illusies genezen.⁶⁹

Voor Kuyper was het voldoende om dankzij een tussentijdse verkiezing weer een Kamerlidmaatschap te aanvaarden en zo de stembusstrijd van 1909 vanuit het politieke centrum te leiden. Hij zou dat met groot succes doen. De confessionele partijen behaalden een riante verkiezingsoverwinning. De ARP won maar liefst 8 zetels en kwam op 23 zetels uit, de CHU ging van 8 naar 12. De katholieken behielden hun 25 zetels. Het bracht de totale rechterzijde met zestig man in de Kamer, een ruime meerderheid dus van de in totaal honderd Kamerleden. Een langdurige, ingewikkelde kabinetsformatie kon nu achterwege blijven, de confessionelen zouden als vanzelfsprekend blijven regeren. De koningin vond het zelfs onnodig een nieuw kabinet te formeren. Ze volgde daarmee het advies van de regering zelf.⁷⁰ Heemskerk heeft dus zelfs nooit zijn ontslag aangeboden, maar regeerde gewoon door. Het zou de laatste keer zijn in de parlementaire geschiedenis dat na verkiezingen geen nieuwe regering werd geformeerd.⁷¹

Op grond van de machtsverhoudingen vanaf 1909 was samenwerking tussen liberalen en confessionelen verder weg dan ooit. Van der Linden leek voorlopig weinig te kunnen doen om de politiek een nieuwe richting op te sturen. Zelfs de zogeheten 'lintjesaffaire' die na de verkiezingen losbarstte, leek de verhoudingen niet aan te tasten. Abraham Kuyper raakte in deze dubieuze zaak in opspraak. Hij zou in 1903 de verlening van een decoratie hebben bevorderd, nadat degene die dit lintje wenste geld in de antirevolutionaire partijkas had gestort. Kuyper wilde na veel discussie dat een onafhankelijke commissie de zaak zou onderzoeken.⁷² Cort van der Linden werd als lid gevraagd, maar weigerde. De commissie zou een aanhangig voorstel voor een parlementaire enquête naar Kuypers dubieuze handelen maar in de weg zitten. Bovendien kon de commissie getuigen niet dwingen en dus nooit

tot resultaat komen. Tot slot waren de uitkomsten van het onderzoek ‘als rakende de eer en het private leven van derden’ niet voor publicatie vatbaar. Daarmee was een commissie zinloos.⁷³ Van der Linden zou zich dan slechts moeten bezighouden met het politieke gekonkel dat hij juist graag ver op afstand hield.

Zonder gevaar voor de antithese wist Kuiper ondertussen de affaire achter zich te laten. Hij moest in de Tweede Kamer diep door het stof, maar van een parlementaire enquête kwam het niet. Bovendien ontbrak het de anti-revolutionaire leider nog steeds niet aan respect en bewondering. Hij zou er zo goed mogelijk gebruik van maken om de antithese, toch zijn levenswerk, met hand en tand te blijven verdedigen. Als vanzelfsprekend bleef hij de voor hem noodzakelijke partijpolitiek bevorderen door middel van strakke organisatie en zijn scherpe pen in *De Standaard*. Daarnaast werkte ook de linkerzijde dat verder in de hand. Zelfs de oud-liberalen, altijd de grootste tegenstanders van partijpolitiek, draaiden bij. Inmiddels hadden ze eveneens toegegeven aan de moderne tijd en een partij opgericht: de Bond van Vrije Liberalen.⁷⁴ Hun fractievoorzitter, Tydeman, realiseerde zich dat voor deze Bond alleen een toekomst was weggelegd indien hij zich met de rest van de vrijzinnigen eensgezind tegenover de confessionelen opstelde. Kuiper maakte elke toenadering tot de rechterzijde onmogelijk en de verkiezingen, die voor Tydemans partij met zes zetels verlies desastreus waren verlopen, gaven wel aan dat er geen plaats meer was voor het zelfstandige optreden waarmee hij de strijd van 1909 had gevoerd. Voorzichtig probeerde Tydeman zijn partij daarom in progressievere richting te sturen. In 1912 accepteerde het partijbestuur invoering van het algemeen mannenkiesrecht. Dat maakte nauwe linkse samenwerking mogelijk, waardoor de antithese dus alleen maar duidelijker vorm kreeg.⁷⁵

Vanuit de Raad van State zag Cort van der Linden aan hoe deze versterkte blokvorming precies tot de voortgaande patstellingen dreigde te leiden, waar hij altijd voor waarschuwde. Op grond van partijbelangen werden de twee blokken tegenover elkaar gesteld. Zakelijke beslissingen uitgaande van het landsbelang waren volgens hem daarom onmogelijk. Concreet dreigde dat gevaar vooral bij de voortdurende discussies over kiesrechtuitbreiding en onderwijsgelijkstelling. Inmiddels was iedereen het er wel over eens dat deze al decennialang slepende kwesties alleen door middel van grondwetsherziening waren op te lossen. Het kabinet-De Meester was daarom al bezig geweest om zo’n herziening voor te bereiden, maar daar was door de val van het kabinet verder niets van terechtgekomen. Heemskerk zou die taak nu moeten overnemen. De voor een grondwetsherziening benodigde tweederdemeer-

derheid zou hij echter nooit bijeen krijgen als de twee grote politieke blokken zich uit partijoverwegingen steeds tegenover de tegenstander bleven opstellen. Volgens Van der Linden zou er daarom van een doelmatig landsbestuur simpelweg geen sprake meer kunnen zijn als de politieke patstellingen niet werden doorbroken.

In 1909 wees niets erop dat Cort van der Linden daar snel iets aan zou kunnen doen. Het was nu Heemskerks taak de tegenstellingen te overwinnen. De premier probeerde inderdaad alle partijen achter een grondwetsherziening te krijgen. Enkele liberalen lagen echter dwars, opnieuw uit partijoverwegingen. Om een grondwetsherziening te kunnen voorbereiden, had Heemskerk daarom al in 1910 iemand nodig die buiten de partijpolitiek stond, maar wel een liberale achtergrond had.

Gemengde samenwerking in het diepste geheim

Premier Heemskerk begreep terdege dat de ruime confessionele verkiezingszege van 1909 geen garantie bood voor de haalbaarheid van de gewenste grondwetswijziging. Zijn herzieningsplannen zouden pas kans van slagen hebben als hij de partijpolitieke blokkades wist te ontlopen. Volgens de premier was dat alleen mogelijk als de belangrijkste politici de grondwet eerst onderling zouden bespreken, voordat een wijzigingsvoorstel in het parlementaire strijdperk werd geworpen. De politici moesten kortom eerst maar eens in stilte een zakelijk debat voeren zonder het oog gericht te houden op de achterban.

Heemskerk wilde daartoe een nieuwe inhoud geven aan het beproefde middel van een staatscommissie om grote wetgevingsinitiatieven voor te bereiden. Tot dan toe domineerden in zulke geregeld ingestelde commissies meestal deskundigen. Zij werden gevraagd om de technische aspecten van ingewikkelde wetsontwerpen te onderzoeken.¹ Pas als een staatscommissie een voorstel had gedaan, was het de beurt aan de politiek om zich erover uit te spreken. Cort van der Linden had er als commies-griffier veel mee te maken gehad ten tijde van de staatscommissie voor de herziening van het wetboek van strafrecht en later als lid van de staatscommissie die maatregelen voorbereidde om de codificatie van het internationaal privaatrecht te bevorderen. Ook de grondwetsherziening van 1887 was voorafgegaan door zo'n staatscommissie, waarin niet-parlementaire leden de meerderheid vormden. De voorzitter was toen premier J. Heemskerk geweest, de vader van de premier van 1910.²

Het voorbeeld van een staatscommissie lag voor de zoon dus voor het oprapen. Toch had hij andere plannen dan zijn vader. Hij dacht niet aan een technische commissie, maar aan een politiek samengestelde grondwetscommissie. Van confessionele zijde namen onder anderen Kuiper, De Savornin Lohman en de katholieke leider Nolens deel. Het progressieve geluid kwam van Troelstra en Drucker, toentertijd fractievoorzitter van de VDB, en verder mocht ook Tydeman de linkerkant aanvullen. Op Goeman

Borgesius na waren alle partijleiders dus aanwezig en zij kregen gezelschap van een groep andere leden van de Eerste en Tweede Kamer. Heemskerk probeerde als voorzitter al deze politici zelf op één lijn te brengen. De behoudend-liberale oud-premier Röell werd vicevoorzitter.

De premier had de partijverhoudingen in de Kamer bij de samenstelling van de negentien man sterke commissie goed in het oog gehouden. Er was alleen één zeer opvallende afwezige: de Liberale Unie ontbrak. In plaats daarvan zocht Heemskerk aanvulling vanuit de Raad van State, en wel in de personen van Cort van der Linden en diens goede bekende uit Groningen, Jacques Oppenheim. Daarmee waren zij duidelijk de vreemde eenden in de bijt. Slechts één ander commissielid was geen lid van de Staten-Generaal. Dat was jhr. S. van Citters, de Gelderse commissaris van de koningin. Tot voor kort had deze echter wél voor de ARP in de Tweede Kamer gezeten, en het was niet zo snel duidelijk welk ander fractielid zijn plaats beter kon innemen.

Cort van der Linden heeft zonder omhaal toegezegd zitting te nemen in deze staatscommissie.³ Hij heeft waarschijnlijk gemeend dat zijn deelname aan het politieke gezelschap dat de premier om zich heen verzamelde, kon bijdragen aan zijn grotere doelstelling: het temperen van het gewicht van belangenpolitiek ten gunste van een efficiënt debat over het voor de natie gewenste beleid. De bijzondere samenstelling van de commissie bood daartoe unieke mogelijkheden. De pers had daar uitgebreid aandacht voor. Iedereen was doordrongen van de grote betekenis van zo'n commissie voor de werking van de politiek. Het kwam erop neer dat Cort van der Linden zou gaan deelnemen aan een soort voor-parlement, waarin de leidende politici de gevoeligheden vooraf uit de weg konden ruimen. *De Nieuwe Courant* speculeerde dat de commissie ervoor moest zorgen 'dat het werk der Grondwetsherziening reeds vóór het begin van den eigenlijken parlementairen arbeid om zoo te zeggen half zou zijn afgedaan'.⁴ Het katholieke blad *De Tijd* ging zelfs nog een stapje verder. De commissie zou zonder aandacht voor verkiezingsprogramma's kunnen onderzoeken welke voorstellen op een meerderheid konden rekenen. 'In de Commissie kan alzoo plaats vinden het overleg der partijen, dat dan ten slotte in de openbare vergadering slechts zijn bekrooning krijgt.'⁵

De unieke samenstelling heeft ook de politici veelvuldig beziggehouden. De linkse partijleiders waren aanvankelijk niet erg overtuigd van Heemskerks bedoelingen. Borgesius en Drucker hadden bij het bekend worden van Heemskerks plan voor een staatscommissie flinke kritiek geuit. Toen de werkwijze van de commissie bekend werd, was Drucker echter van mening

veranderd. *Land en Volk*, het orgaan van de vrijzinnig-democraten, wees erop dat de commissie feitelijk aan het begin stond van de parlementaire arbeid en daarom een heel ander karakter had dan aanvankelijk gedacht. Borgesius hield echter voet bij stuk en kreeg daarin steun van *Het Vaderland*, dat zich afvroeg of Drucker niet 'eene vergissing' had begaan door het politieke spel mee te spelen.⁶

De kritiek in *Het Vaderland* sterkte de 'Haagsche briefschrijver' in *De Tijd* in de mening dat Heemskerk een zuiver parlementaire commissie wilde, maar stuitte op het besluit van de Liberale Unie om niet mee te doen. Hij stelde dan ook duidelijk dat er een parlementaire groep door eigen schuld ontbrak en zo bij voorbaat aan de grondwetsplannen de oorlog had verklaard. Het kon dan ook geen toeval zijn dat Borgesius de enige van de zeven partijleiders was die geen zitting had in de commissie. Alleen W.Th.C. van Doorn vertegenwoordigde de Liberale Unie, een vreemde keuze. Van Doorn was een 'wilde' die geregeld met zijn partij in botsing kwam en misschien wel daarom zitting had genomen. *De Tijd* suggereerde dat Cort van der Linden en Oppenheim het alternatief voor de Liberale Unie moesten vormen.⁷

Dat Heemskerk hechtte aan deelname van alle partijen was eveneens goed te zien toen de benoeming van Tydeman op problemen bleek te stuiten. In het bijzonder Kuypers maar in mindere mate ook andere commissieleden hadden bezwaren tegen hem. Zijn deelname zou garant staan voor te veel onenigheid en met Röell zat er al een behoudende liberaal in de commissie. Helaas meende Röell als vicevoorzitter niet in naam van die behoudende liberalen te kunnen optreden. Heemskerk accepteerde dat, maar hield wel vast aan de wens dat alle partijen vertegenwoordigd moesten zijn. Tegen de zin van Kuypers benoemde hij Tydeman daarom toch.⁸ Zo was alleen de Liberale Unie niet vertegenwoordigd. In plaats van Unieliberalen werden daarom Cort van der Linden en Oppenheim lid van de commissie. Toevallig was de keuze voor deze twee staatsraden als vervangers voor de Unieliberalen vast niet. Als er liberalen waren die de linkse politici van hun partijpolitieke gevoeligheden konden afhelpen, dan was Cort van der Linden de eerstaangewezen. Bovendien kon Oppenheim met zijn vooruitstrevende imago misschien zorgen voor steun van de progressieven.⁹ Zo kreeg Van der Linden een brugfunctie tussen alle vrijzinnige partijpolitici onderling en tussen de linker- en de rechterzijde.

Het leek mogelijk dat de debatten in de grondwetscommissie op een veel zakelijker manier gevoerd konden worden dan in de arena van de Tweede Kamer, waar veel van de commissieleden als voormannen over dezelfde

thema's de degens kruisten. De staatscommissie vergaderde namelijk in besloten zittingen en leden hadden een geheimhoudingsplicht. Het wakend oog van de achterban was dus niet aanwezig en praatjes voor de bühne hadden geen zin. Bovendien werd alleen het uiteindelijke resultaat gepubliceerd, en dat was afgezien van eventuele afzonderlijke adviezen niet tot de standpunten van de leden te herleiden. Er werden wel uitgebreide notulen van de geheime vergaderingen gemaakt. In het archief van het Ministerie van Binnenlandse Zaken bleef het hele pakket bewaard, bijna achthonderd pagina's dik, nog aangevuld met beraadslagingen in diverse subcommissies.¹⁰

Het omvangrijke verslag biedt een bijzondere blik op de gevolgen van de beslotenheid van de staatscommissie voor de werkwijze van de leidende politici. Het laat veel zien van hun mogelijkheden en onmogelijkheden om in die omstandigheden de partijpolitieke machtsstrijd terug te dringen ten gunste van een zakelijker debat. Cort van der Linden heeft in de grondwetscommissie een weloverwogen poging gedaan bij te dragen aan zo'n zakelijk debat tussen beide politieke vleugels. Daarbij springen de twee politiek zwaarst beladen thema's, kiesrecht en onderwijs, natuurlijk het meest in het oog, maar de commissie nam ook alle andere artikelen onder de loep. Wie eenmaal de grondwet wilde herzien, moest dat ook goed doen. Voor het beantwoorden van de vraag of de commissie door haar bijzondere samenstelling en werkwijze kon bijdragen aan het doorbreken van de partijpolitieke impasses en belangenpolitiek, waren deze artikelen echter van minder belang.

Algemeen en organisch, algemeen of organisch

Op voorhand was duidelijk dat de kiesrecht kwestie in de staatscommissie tot veel tegenstellingen kon leiden. De uitwerking van het begrip 'organisch kiesrecht' bleek daarbij het grootste struikelblok. De debatten over dit begrip gaven de kiesrecht discussie enerzijds een duidelijk antithesekarakter. Anderzijds bleken de confessionelen het ook onderling allerminst eens te zijn over de invulling van het begrip organisch kiesrecht.

Kuyper was voorstander van kiesrechtuitbreiding maar wilde dit alleen in een zodanige vorm dat het gezinshoofd namens het hele gezin een stem uitbracht. Het gezin was volgens Kuyper namelijk het 'volksvormend beginsel' dat zorgde voor het karakter van de samenleving als een historisch gegroeide, organische gemeenschap in plaats van een opeenhoping van individuen. Het gezin was 'als het ware de organische kiem van het volk' waaruit alle kringen, ook op het gebied van handel en industrie, voortvloeiden.

Dit gezinshoofdenkiesrecht kon worden aangevuld met mensen die geen deel van een gezin uitmaakten. Ook de alleenstaande weduwe kon dan eventueel stemmen, ‘desnoods met behulp van iemand, die krachtens hare machtiging stemt’.¹¹

Hiertegenover stond De Savornin Lohman. Hij vond de bestaande toestand helemaal niet zo slecht. Als er dan toch kiesrechtuitbreiding moest komen, dan mocht dat niet op basis van Kuypers gezinshoofdenkiesrecht gebeuren. ‘Er zit niets verheffends in, om het kiesrecht toe te kennen aan gezinshoofden, en het is ook niet juist, dat handel en industrie uit het gezin zijn opgekomen.’ Kuypers gezinshoofdenkiesrecht bleef daardoor een verkapte vorm van individueel kiesrecht.¹² De hamvraag was natuurlijk hoe echt organisch kiesrecht er dan uit moest zien. Ondanks veel debat bleek dat men daarover geen overeenstemming kon vinden, zelfs niet toen een kleine subcommissie een nadere redactie voor het kiesrechtartikel zou ontwerpen. Met onder anderen de katholiek jhr. O.F.A.M. van Nispen tot Sevenaer deed Kuypers een voorstel dat zijn bestaande opvattingen geheel volgde. Lohman hield hij bewust buiten dit initiatief. Daardoor was brede steun voor het voorstel van de subcommissie bij voorbaat uitgesloten.

Inderdaad hield Lohman vast aan een eigen invulling van het organische beginsel. Erg ver kwam hij niet bij zijn pogingen die invulling nader te omschrijven. Dat gaf hij zelf ook ruiterlijk toe. Het was volgens hem beter om de organische samenstelling van de maatschappij in het kiesrecht tot uitdrukking te brengen dan kiesrecht te geven aan Jan en alleman, maar hoe bleef duister.¹³ Ondertussen bleef Kuypers net zo onduidelijk over zijn stelsel. Toen Troelstra hem daarop aanviel, kon hij slechts zeggen dat socialisten het antwoord altijd maar schuldig bleven als hun werd gevraagd hoe de toekomstige maatschappij er moest uitzien. Daarom wilde hij zich ook niet verder uitlaten over woorden, waarvan hij de betekenis aldus zijn zeggen al genoeg had uitgelegd.¹⁴ Zo verzandde het kiesrechtdebat in een eindeloze discussie met open einde, waarbij de katholieken zich vooral stilhielden. Slechts eenmaal gaf Nolens te kennen dat alleen Kuypers volgens hem een consequent stelsel tegenover het algemeen kiesrecht plaatste. Hij steunde dat stelsel, al erkende hij het bezwaar dat moeilijk was uit te maken wie gezinshoofd was.¹⁵

Naast deze discussie over organisch kiesrecht was er inmiddels veel minder plaats voor de strijd tussen progressieve en behoudende vrijzinnigen over de vraag of de grondwet algemeen kiesrecht mogelijk moest maken en, zo ja, of dat dan ook direct in de grondwet moest staan. Al snel bleek dat er nog slechts één stem was te vinden voor het vroeger veelbesproken ‘blanco’ artikel,

een 'leeg' kiesrechtartikel dat de hele kwestie aan de gewone wetgever zou overlaten.¹⁶ Aan de linkerkant zag iedereen verder wel in dat een nieuw kiesrechtartikel de zaak inhoudelijk moest oplossen. Dat gold ook voor Tydeman, die in de staatscommissie al pleitte voor algemeen kiesrecht toen hij dat standpunt in zijn partij nog moest bevechten.¹⁷ Vanzelfsprekend waren ook Troelstra en Drucker overtuigd van de noodzaak algemeen kiesrecht in te voeren.

Te midden van dit debat over algemeen kiesrecht en de invulling van een organisch alternatief nam Van der Linden een opvallend standpunt in dat precies paste bij zijn opvattingen uit zijn tijd als hoogleraar. Van een bekering tot het algemeen kiesrecht, zoals bij Tydeman, was bij hem geen sprake. Het zou er waarschijnlijk wel van komen en hij zou zich er, behoudens de nodige uitsluitingen zoals onder curatele gestelden en veroordeelden, ook wel bij neerleggen, maar hij geloofde nog steeds 'dat algemeen stemrecht noch rechtvaardig, noch redelijk is; het is eene absurditeit, omdat de gelijke waarde in stem in strijd is met de ongelijke waarde in het sociale leven. Men let noch op ontwikkeling, noch op moraliteit, noch op den invloed, die in de maatschappij wordt uitgeoefend.' Het ongewenste individualistische karakter van het kiesrecht was echter al sinds 1848 een feit en noodgedwongen accepteerde hij dat ook voor de toekomst, 'omdat in onze tegenwoordige maatschappij geen redelijke maatstaf voor een beter kiesrecht te vinden is'.¹⁸

Kuypers gezinshoofdenkiesrecht voldeed volgens Van der Linden namelijk evenmin. Kuyper had gelijk met zijn stelling dat de staat als orgaan van het volk in harmonie moest zijn met de overige organen van het volksleven. Alleen dan droeg de staat eraan bij dat de samenleving een stabiel geheel vormde. Die stelling maakte volgens Van der Linden echter niets duidelijk over de manier waarop het organische karakter van de gemeenschap in een parlement tot uiting moest komen. Niets wees erop dat het gezin als 'volksvormend beginsel' de fundamentele eenheid was. 'Het gezin is niet de eenheid die alle volksorganen vormt gelijk de cel de eenheid is van alle organen van het dierlijk organisme.' Noodgedwongen moest Kuyper zijn gezinshoofdenkiesrecht dan ook aanvullen met kiesrecht voor bijvoorbeeld alleenstaanden. Daarmee gaf hij toe aan het individualistische karakter van het kiesrecht. Kuyper had dus helemaal geen oplossing voor de organische inrichting van de staat. Daarbij kwam ook nog eens dat Kuyper het organische beginsel annexeerde alsof het specifiek antirevolutionair was. Het was echter al uiteengezet door Spencer, en die was 'wat wij zouden noemen een oud-liberaal', zo stelde Van der Linden.¹⁹

Zo verzette Cort van der Linden zich dus tegen Kuyper. Tegelijkertijd keerde hij zich tegen het klassieke individualistische liberalisme zoals de oud-liberale Tydeman dat verkondigde. Aangezien Tydeman inmiddels voorstander van het algemeen kiesrecht was geworden, kwam Van der Linden aan vrijzinnige zijde op de meest behoudende vleugel terecht. Toch bevond hij zich daar niet op grond van de conservatieve opvatting dat elitebestuur de voorkeur verdiende boven volkssoevereiniteit. Volgens Van der Linden moest de wil van het volk juist zo direct en zo volledig mogelijk in het parlement tot uiting komen. Dat wilde voor hem zeggen dat de organische samenstelling van de gemeenschap tot uiting moest komen. Dat ging het beste als de interpretatie van die wil werd overgelaten aan degene die daarvoor het meest geschikt was, zo had hij al als hoogleraar gesteld.²⁰

Van der Lindens verzet tegen algemeen kiesrecht kwam dus voort uit zijn gemeenschapsopvattingen. Daardoor had hij overeenkomsten met De Savornin Lohman, ook al hoorde die dan bij de confessionelen. Ook Lohman meende immers dat de maatschappij meer was dan een individualistische optelsom; naast het getal telden ook ontwikkeling en groepsverbanden. Ook in de samenstelling van het parlement moesten zulke thema's tot uitdrukking komen. Alleen dan vormde het parlement werkelijk een vertegenwoordiging van het volk in al zijn verscheidenheid. Van der Linden stelde die eis al sinds zijn hoogleraarschap, maar gaf ook toen al aan dat de uitvoering daarvan erg lastig was. Slechts daarom was het kiesrecht noodgedwongen nog op min of meer individualistische leest geschoeid, precies wat Lohman ook verkondigde.²¹

Deze visie geeft aan dat er voor Lohman en Van der Linden geen noodzakelijke tegenstelling bestond tussen organisch en algemeen kiesrecht. Het debat over organisch kiesrecht ging over de manier waarop het karakter van de samenleving het best tot uitdrukking was te brengen. Dat speelde niet alleen als algemeen individualistisch kiesrecht werd ingevoerd. Dit debat was ook actueel bij een minder uitgebreid individualistisch kiesrecht. Algemeen kiesrecht betekende in dat opzicht noch een verbetering noch een verslechtering, maar handhaving van een minder volmaakt systeem. Het organische karakter van de samenleving kon dus nooit het enige argument zijn tegen algemeen kiesrecht. In verband met de antithese hield Kuyper echter altijd het tegenovergestelde vol. Hij zette de tegenstelling met Lohman en Van der Linden zelfs extra aan met een afzonderlijk advies over zijn gezinshoofdenkiesrecht, dat naast het eindverslag gepubliceerd werd.²² Kuyper keerde zich met deze stap dus publiekelijk van Lohman af. Hij nam daarmee wel een zeker risico. Als de overige leden van de staatscommissie tot overeen-

stemming zouden komen, zou hij voor iedereen zichtbaar alleen komen te staan.

Daarvan zou het echter niet komen. Dat lag mede aan een ander punt in de kiesrechtregeling. Naast algemeen mannenkiesrecht kwam ook vrouwenkiesrecht ter sprake. Voor de confessionelen was dat vanzelfsprekend nog onmogelijk. Voor Van der Linden gold dat eveneens. Hij wilde dat expliciet in de grondwet kwam te staan dat alleen mannen kiesrecht konden krijgen. Er waren volgens hem vrouwen die even bekwaam en geschikt waren als mannen, maar deelname aan het publieke leven bracht hen af 'van de taak, waarvoor zij het meest geschikt zijn: instandhouding van het gezin en opvoeding der kinderen'. Van der Linden wees daarbij op een artikel van Steinmetz. De behoudende socioloog betoogde dat 'een van de grootste gevaren voor ons ras, (namelijk) dat de nakomelingschap niet wordt voortgebracht door de besten en de meest waardigen, gelegen is in de feministische beweging'.²³

Uiteindelijk werd het voorstel om vrouwenkiesrecht mogelijk te maken verworpen met vijf stemmen voor en twaalf tegen, waaronder natuurlijk die van Van der Linden. Hij bevond zich hier in opvallend gezelschap. De stemming verliep vrijwel geheel volgens de scheidslijn van de antithese. Alleen Van der Linden en de vaak solistisch optredende Van Doorn stemden mee met de confessionelen. Bij de tweede behandeling van het onderwerp nam Van der Linden ondanks linkse kritiek niets van zijn woorden terug. De vrouw had nu eenmaal een geheel andere functie dan de man. Van der Linden stelde met zijn opvattingen over het rechtsbewustzijn in het achterhoofd dat hij misschien van dat standpunt had kunnen afstappen als hij een zuiver persoonlijke mening had verdedigd. Hij betwijfelde echter of er in het land een meerderheid voor vrouwenkiesrecht was te vinden.²⁴

De discussie over het vrouwenkiesrecht maakte de toch al zo moeilijke strijd over het kiesrechtthema dus nog lastiger. Naast het afzonderlijke advies van Kuyper besloten de progressieve Drucker en Oppenheim ook tot een afzonderlijk advies. Zij pleitten voor de invoering van vrouwenkiesrecht.²⁵ Daarmee waren de standpunten zodanig verdeeld dat alle voorstellen voor een nieuw kiesrechtartikel werden afgestemd.²⁶ Het eindverslag van de staatscommissie bevatte dan ook het ultieme zwakgebod. De commissie besloot helemaal geen advies over dit onderwerp te publiceren.²⁷ Voor de buitenwacht, die enkel moest afgaan op het eindverslag en de twee afzonderlijke adviezen, leek overeenstemming over het kiesrecht dus verder weg dan ooit.

Toch was zo'n vermoeden van totale onenigheid bedrieglijke schijn. Door het gebrek aan informatie bleek niet hoezeer de onenigheid vooral afhing van het aanvullende probleem van het vrouwenkiesrecht en de harde houding van Kuiper. Lohman en Cort van der Linden stonden helemaal niet zo ver van de rest af. Zij stelden vast hoeveel haken en ogen er zaten aan individualistisch kiesrecht, maar begrepen ook dat die discussie feitelijk losstond van het debat over algemeen kiesrecht. Invoering daarvan zou niets veranderen aan het probleem dat op grond van het getal nooit de verscheidenheid in het volk was weer te geven. Dan moesten ook zaken als groepsvorming of ontwikkeling meespelen. Met of zonder algemeen kiesrecht was dat probleem er. Met dat standpunt gaf Van der Linden aan dat de strijd om algemeen kiesrecht voor hem nooit de fundamentele kwestie kon zijn. Het ging hem niet zozeer om de vraag hoe uitgebreid het kiesrecht zou moeten zijn, maar vooral om de vraag op welke manier dat kiesrecht het beste de verscheidenheid binnen het volk kon weergeven. Het algemeen kiesrecht zou dat door het individualistische karakter nooit geheel kunnen bereiken.

Van der Linden noch Lohman had een duidelijke invulling van een organisch alternatief voor individualistisch kiesrecht voor ogen. Daarom kon hun organische visie geen doorslaggevend argument zijn om het algemeen mannenkiesrecht af te wijzen. Alleen Kuiper hield eraan vast dat zijn gezinshoofdenkiesrecht een duidelijk alternatief was, maar hij was de enige. Als zijn tegenstem maar buiten beschouwing bleef, bleek de strijd om organisch kiesrecht dus helemaal niet zo verbeterd te zijn als het leek. Van der Linden erkende zelfs dat het waarschijnlijk ooit toch van algemeen mannenkiesrecht zou komen, ook al vond hij het niet nodig. Het enige fundamentele probleem was dus dat vrouwenkiesrecht hiervan moest worden losgekoppeld. Dan was er meer uitzicht op overeenstemming tussen liberalen en confessionelen over algemeen kiesrecht dan gedacht.

De oorzaken van de partijstrijd

Van der Linden verbond zijn overtuiging dat het debat over individualistisch of organisch kiesrecht nooit het fundamentele struikelblok kon zijn voor invoering van algemeen mannenkiesrecht met de opvatting dat algemeen mannenkiesrecht alleen ingevoerd mocht worden als het belang van partijpolitiek verminderde. Meer nog dan individualistisch kiesrecht belemmerde partijpolitiek namelijk een goede weergave van de diversiteit onder het volk in het parlement. Als er geen organisch kiesrecht was om die goede weergave te bewerkstelligen, dan moest toch op zijn minst deze grote blokkade van

de partijpolitiek uit de weg worden geruimd. Alleen dan was hij bereid om algemeen kiesrecht te accepteren. Ook dan deed hij dat liever niet, maar hij zag in dat het algemeen kiesrecht onvermijdelijk toch komen zou. Als de invoering maar zo geregeld kon worden dat de partijpolitiek verdween, dan zou hij zich niet meer verzetten.

Van der Linden gaf ter verdediging van zijn opvattingen met een ware litanie aan hoe algemeen kiesrecht het gewicht van partijpropaganda zou versterken, omdat alleen zo de massa was te bereiken. Propaganda werkte 'meer op de phantasie dan op de werkelijkheid'. Als daarop een vertegenwoordiging werd gebaseerd, was de daarin weerspiegelde opinie 'niet zelden geheel anders dan het gevoelen van het volk inderdaad is'.²⁸ Het was dus niet meer dan een fictie dat algemeen kiesrecht zou zorgen voor wetgeving in overeenstemming met het rechtsbewustzijn van het volk. Dat besef zou ook in de samenleving doordringen, met als gevolg dat de eerbied voor de wet meer en meer zou afnemen.²⁹

Cort van der Linden onderstreepte dat tijdens de kiesrechtdiscussies nog eens met een afsluitend professoraal betoog over politiek leiderschap en kiesrecht. Het was niet te ontkennen dat partijorganisatie en het bijbehorende politieke leiderschap nadelen met zich meebrachten die onvermijdelijk zouden toenemen bij de uitbreiding van het kiesrecht. Om stemmen te trekken, moest de partijleider immers zoveel mogelijk mensen verenigen met zijn toespraken. Dat was funest voor de inhoud. 'Immers een ieder, die spreekt tot een gehoor, moet zich zo veel mogelijk richten naar de minst ontwikkelden van dat gehoor', met als gevolg dat de spreker zijn toevlucht moest nemen tot vage leuzen of pakkende woorden. De leiders vonden daarmee echter geen weerklank bij degenen met een dieper inzicht. De volksvertegenwoordiging werd in werkelijkheid dus niet gesteund door degenen met de hoogste ontwikkeling.

Het grootste probleem lag echter niet bij de partijleiders zelf. Van der Linden nam aan dat dat 'idealisten zijn en in sommig opzicht zelfs profeten'. Zij zagen echter niet in dat hun volgelingen meer en meer in handen vielen van minder idealistische politici die hun belangen verwaarloosd achtten en hun invloed door middel van partijleuzen hoopten te herwinnen. Daarnaast waren er ook nog de vertegenwoordigers van belangengroepen. Terwijl het kiezersaantal toenam, zou zo de innerlijke kracht van de partijen afnemen. In Frankrijk was het al zover gekomen dat partijleiders niets meer tot stand brachten voor de arbeidende klasse. Hun achterban liep aan de leiband van volksmenners die uit eigenbelang de politiek opzochten. Onvermijdelijk zou dat ook in Nederland gaan gebeuren. 'Immers door de verzwakking van de

godsdienstige en zedelijke regulatieven gaan tal van personen, wien de strijd voor het leven te zwaar is, uitsluitend uit op eigen belang en gebruiken daarvoor ook de politiek.³⁰ Met deze analyse verdedigde Cort van der Linden dat partijprogramma's en partijleiders de oorzaak waren van de problemen die de politiek in hun greep hielden. Zolang daar niets tegen werd gedaan, was algemeen kiesrecht alleen maar een versterking van het kwaad. Vandaar dat hij algemeen kiesrecht alleen wilde accepteren als er een manier werd gevonden om de rol van partijpolitiek en partijprogramma's terug te dringen.

Het was echter moeilijk een oplossing te vinden. Er was al sinds vele jaren gewezen op de evenredige vertegenwoordiging als een middel om de wil van het volk beter tot uitdrukking te laten komen in het parlement. Van der Linden meende dat zijn betoog over de gevaren van partijprogramma's en partijpolitiek reeds 'een richtsnoer' vormde voor de beantwoording van de vraag of zo'n kiesstelsel er moest komen. Hij was daar helder in: absoluut niet. 'In het algemeen zal door de evenredige vertegenwoordiging het kwaad, dat onafscheidelijk is van partijorganisatie versterkt worden', zo was zijn oordeel over het stelsel dat hij in 1917 als premier uiteindelijk invoerde.³¹ Toen de evenredige vertegenwoordiging in de staatscommissie-Heemskerk gedetailleerd aan de orde kwam, werkte hij zijn mening nader uit. De kundige toepassing van beginselen zou plaatsmaken voor belangenvertegenwoordiging door mannen die pakkende leuzen verkondigden. In een districtenstelsel bestond er een band tussen kiezer en gekozene. De kiezer kon daardoor gemakkelijker achterhalen hoe de kandidaat zijn beginselen zou gaan toepassen. Dat was bij de evenredige vertegenwoordiging niet meer mogelijk. Het kwaad van de verkiezingsleuze zou dan nog sneller om zich heen grijpen.

Bovendien herhaalde Van der Linden zijn argument dat een individualistische vertegenwoordiging een volkomen foute maatstaf was voor het gewicht van stemmen. 'Immers het belang van eene groep meet zich af naar de intelligentie, de energie, het kapitaal en dergelijke, niet alleen naar het aantal der individuen.' Hoewel dergelijke verschijnselen moeilijk in een parlement tot uitdrukking waren te brengen, was het toch duidelijk dat de evenredige vertegenwoordiging een stap in de verkeerde richting was.³² Daarom wilde hij in de grondwet de evenredige vertegenwoordiging expliciet afwijzen.³³ Het was echter een achterhoedegevecht voor Van der Linden. In de staatscommissie behoorde hij met de CHU'er J.W.H.M. van Idsinga en de katholiek F.J.M.A. Reekers tot een conservatief driemanschap dat zich niet in de evenredige vertegenwoordiging kon vinden. Zij vonden liefst veertien voorstemmers tegenover zich. Ook De Savornin Lohman meende dat bij gebrek aan beter het getal maar de doorslag moest geven.³⁴

Van der Linden zag meer in een ander middel om de wil van het volk tot uitdrukking te brengen, namelijk het referendum. Voor dit standpunt vond hij in behoudende kringen steun. Het referendum was volgens een progressieve liberaal als Drucker daarentegen 'de conservatiefste instelling die men zich denken kan'. Het was gemakkelijk iemand de nadelen duidelijk maken, maar veel lastiger het volk te overtuigen van de ideële voordelen, die in de toekomst zouden komen.³⁵ Ook volgens Van der Linden kon een referendum conservatief werken. 'Dat moet men aanvaarden', meende hij simpelweg. Het was de enige manier om wetgeving in overeenstemming te brengen met de wil van het volk. Het volk, dat bij de Kamerverkiezingen zozeer de leuzen van enkele volksmenners volgde, zou veel beter in staat zijn een oordeel te geven over een concreet thema.³⁶ Van der Linden onderscheidde twee soorten referenda. Allereerst was het koningsreferendum aan te bevelen. Dat moest worden gehouden in geval van een conflict tussen Eerste en Tweede Kamer. Als de Eerste Kamer een wet verwierp zou het volk het laatste woord krijgen bij het advies aan de Koning over ondertekening ervan. Daarnaast zou het volk zelf om een referendum moeten kunnen vragen als een wet door beide Kamers was aangenomen.³⁷

Opnieuw stond Van der Linden hier dichtbij De Savornin Lohman. De CHU-leider wilde het volk eveneens de gelegenheid geven zich uit te spreken in een referendum.³⁸ Toch werd dit volksreferendum met twaalf tegen vier stemmen verworpen.³⁹ Tydeman, die niet deelnam aan de stemming, had echter aangegeven dat hij na het betoog van Van der Linden meer voor het referendum was gaan voelen.⁴⁰ Net als bij de discussie over de wenselijkheid om het organische volkskarakter in het kiesrecht tot uiting te brengen, sloeg Van der Linden hier dus een behoudende brug tussen links en rechts, ook al was het niet voldoende voor een meerderheid. De tegenstand van de progressieven, zowel over vrouwenkiesrecht als over het te conservatieve karakter van het referendum, was te groot. De overeenstemming met Lohman bood echter perspectieven voor het doorbreken van de antithese.

De grondwetscommissie bood daardoor op het gebied van het kiesrecht meer uitzicht op het doorbreken van de partijverhoudingen dan het eindverslag op het eerste gezicht deed vermoeden. De commissie kon er in elk geval op wijzen dat de antithese in de beslotenheid van de staatscommissie op staatsrechtelijk gebied weinig meer betekende. Kuyper had weliswaar nog altijd een cruciale stem in de politiek, maar hij was bij de discussies over thema's van staatsinrichting wel de enige uitzondering op de groeiende toenadering.

De onderwijskwestie tot aan de staatscommissie-Heemskerk

Naast de tegenstellingen tussen liberaal en vrijzinnig op kiesrechtgebied bestond ook de diepe onderwijskloof tussen links en rechts. Het eindverslag van de grondwetscommissie-Heemskerk wees er niet op dat de antithese uit deze onderwijsdebatten was verdwenen. Het resultaat van de commissie was een zuivere scheiding tussen het meerderheidsadvies van de confessionelen, de grote voorstanders van het bijzonder onderwijs, en een minderheidsadvies van alle linkse leden, die de openbare school wensten te beschermen. Of gold opnieuw dat de schijn bedroog, zoals bij de kiesrechtkwestie?

In elk geval blijken in de commissie pogingen te zijn gedaan om de tegenstellingen te overbruggen. Vooral Cort van der Linden en De Savornin Lohman hebben zich daar weer voor ingezet. Zij vatten zo een nog veel grotere tegenstelling aan dan het geval was bij de kiesrechtkwestie. Sinds jaren hoopten orthodox-protestanten en katholieken tegenover de aanvankelijk dominante vrijzinnige stroming ook hun eigen vrije plaats in politiek en samenleving te veroveren. De schoolstrijd zou altijd de kern uitmaken van dit confessionele emancipatiestreven in de Nederlandse samenleving, zozeer dat deze kwestie wel werd gezien als de bestaansreden voor de confessionele politiek.

De wortels van deze diepe tegenstelling lagen al ver terug in de negentiende eeuw. Al gedurende de hele negentiende eeuw wilden de vrijzinnigen in Nederland één enkele door de overheid verzorgde ‘nationale’ school, toegankelijk voor zowel protestanten als katholieken. Alleen algemene christelijke beginselen hoorden de grondslag van het onderwijs te vormen. Dit was in 1806 de doelstelling achter de eerste Nederlandse schoolwet, waarmee de protestantse bevoorrechtiging uit de tijd van de Republiek ook op onderwijsgebied formeel verdween. Toch was de algemeen-christelijke school in de praktijk nog vaak een school met een protestantse inslag. Daardoor ontstond gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw vooral in katholieke kring een steeds sterkere voorkeur voor eigen scholen boven het algemeen-christelijke ideaal.⁴¹

Thorbecke maakte de oprichting van zulke katholieke scholen in 1848 mogelijk toen hij de vrijheid van onderwijs in de grondwet vastlegde. Daarmee keerde hij zich dus tegen het vrijzinnige ideaal van algemeen-christelijk onderwijs van staatswege. Al in zijn eerste politieke geschriften uit de jaren twintig van de negentiende eeuw had Thorbecke dit standpunt bepleit. De staat moest het onderwijs wel organiseren, maar niet los van het eigen initiatief van ‘bijzondere corporaties of personen’. Alleen door het lokaal initiatief te

stimuleren en dit van overheidswege hoogstens in goede banen te leiden, konden de delen van de samenleving met elkaar de gehele gemeenschap vormen. De staat had dus enkel de verplichting een aanvulling te bieden waar het particulier initiatief tekortschoot. Daarom verwierp Thorbecke een van staatswege geleide neutrale school. Dat standpunt was volgens hem echter iets heel anders dan steun voor godsdienstig geïnspireerde 'sektescholen'. Juist het bijzondere initiatief moest leiden tot 'christendom boven geloofsverdeeldheid'.⁴²

Thorbecke kreeg tegenstand uit eigen vrijzinnige kring en uit protestantse hoek. Nog voor Thorbecke zijn idealen in een schoolwet had kunnen uitwerken, brachten zijn antikatholieke tegenstanders hem bij de instelling van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853 ten val.⁴³ Daardoor kwam pas in 1857 een nieuwe schoolwet tot stand. Die ging net als de wet van 1806 uit van de door de overheid opgerichte algemeen-christelijke school. Anders dan in de eerste helft van de negentiende eeuw leek de overheid hier nu een steeds striktere 'neutrale' interpretatie aan te geven. Het protestantse ideaal van religieuze openbare scholen was daarmee definitief verkeken. Het gevolg was een luide roep vanuit orthodox-protestantse hoek om bijzonder onderwijs.⁴⁴ De katholieken, die zich voor een deel altijd achter Thorbecke hadden geschaard en vooral in het zuiden wel tevreden leken met de bestaande wetgeving, gingen in navolging van de pauselijke veroordeling van het politieke liberalisme ook steeds krachtiger ijveren voor eigen bijzondere scholen.

Zo leek de onderwijspolitiek in plaats van nationale eenheid maatschappelijke verdeeldheid te bevorderen. Een jongere generatie liberalen probeerde deze verdeeldheid met strikt neutraal openbaar onderwijs te overwinnen. Voor deze progressieve liberalen lag de kern van het onderwijs niet zozeer in de christelijke leer. Zij benadrukten het belang van eenheid. Dat ging samen met de wens om kinderen uit de lagere klassen door middel van onderwijs de kans te bieden om in de samenleving die positie te bereiken waar zij op grond van hun capaciteiten thuishoorden. Dat zou de welvaart voor allen bevorderen. Die opvatting rechtvaardigde een actievere rol van de staat, want die moest de middelen verschaffen om zo'n verlichte, beschaafde natie tot stand te brengen, ook op onderwijsgebied. Dit was het uitgangspunt van de nieuwe vooruitstrevende liberale voorman J. Kappeyne van de Coppello.⁴⁵ De overheid, die zich met haar middelen inzette voor eenheid, welvaart en nationale kracht, mocht volgens hem verwachten dat iedereen zich aan dit onderwijsideaal zou houden.⁴⁶

In 1878 kreeg Kappeyne de kans om als premier zijn wensen in daden om te zetten met een nieuwe schoolwet, die de kwaliteit van het onderwijs met

strengere eisen bedoelde te verhogen. Een deel van de kosten die dat met zich meebracht, werd nu betaald door het rijk en niet langer door de gemeente.⁴⁷ Bijzondere scholen hadden echter geen recht op deze financiering, terwijl deze wel aan de hogere eisen moesten voldoen. De nieuwe schoolwet kwam daardoor vrijwel meteen onder druk te staan. De confessionele tegenstanders bestreden Kappeyne met het argument dat hij zijn eigen liberale uitgangspunten verloochende. De liberalen waren toch de grote voorstanders van de vrijheid? Dan mochten zij de vrijheid van de confessionelen om naar eigen inzicht onderwijs te geven ook niet belemmeren.⁴⁸

Cort van der Linden bleek, in tegenstelling tot Kappeyne en veel van zijn liberale tijdgenoten, gevoelig te zijn voor het confessionele argument dat de liberalen inconsequent waren. Hij merkte in zijn oratie in 1881 op dat de strijd voor openbaar neutraal staatsonderwijs niet in overeenstemming was met de ontwikkeling van de vrijheid. Gelukkig mocht men, 'met het oog op de algemeene richting der rechtsontwikkeling, veilig aannemen dat deze beweging is eene reactionaire beweging, eene voorbijgaande ebberende strooming in den grooten vloed der vrijheid'.⁴⁹ Net als voor Thorbecke betekende dat voor Cort van der Linden echter geen pleidooi voor de ontwikkeling van 'sektescholen'. Beiden waren van mening dat nationale eenheid alleen mogelijk was door toenemende initiatieven vanuit de samenleving. Zonder te verdelen, speelde de eigen signatuur van het christendom van de schoolgaande kinderen daarbij een onvermijdelijke rol. Wie dat niet wilde accepteren, zou de vrijheid tekortdoen. Dat is precies wat Van der Linden zijn geestverwanten verweet. Zij zouden hun overheidsscholen oprichten 'in de naïeve onderstelling dat het onderwijs waartoe de staat hetzij direct hetzij indirect dwingt, inderdaad neutraal zou kunnen zijn'.⁵⁰

De overtuiging dat zulk werkelijk neutraal overheidsonderwijs onmogelijk en zelfs ongewenst was, bleef levenslang de kern van Van der Lindens onderwijsopvattingen. In *Richting en beleid der liberale partij* noemde hij het bestaan van openbare scholen wel noodzakelijk, maar niet omdat dankzij de daar heersende neutraliteit onderwijs werd gegeven dat beter aan de liberale onderwijsdoelstellingen beantwoordde. De staat moest bijspringen omdat zij in de bestaande verhoudingen de enige was die het benodigde onderwijs kon verschaffen. Wie keek naar 'de groote lijnen van de ontwikkeling der menschheid' zou inzien 'dat eenmaal, door allen behoorlijk zal kunnen worden gezorgd voor hun kroost zonder tusschenkomst van den staat', maar dat ideaal lag nog 'in verre toekomst'.⁵¹ In de dagelijkse realiteit was het een illusie om te denken dat iedereen in staat was voor zijn kinderen het gewenste

onderwijs te bekostigen. Te veel arbeiders hadden daar eenvoudigweg de middelen niet voor. Daarom moest de staat openbaar lager onderwijs geven.

De staat deed dat niet in het belang van de ouders, maar in het belang van de toekomstige burgers. Alle jongeren moesten, geheel volgens Van der Lindens sociaal-darwinistische uitgangspunten, gelijke kansen op onderwijs hebben om de maatschappelijke concurrentie aan te kunnen.⁵² Tegelijkertijd garandeerde de staat de beschikbaarheid van onderwijs ten behoeve van 'opvoeding, welke de vorming ten doel heeft van het karakter, de ontwikkeling van zedelijke eigenschappen, de kweeking van een edel hart en een vroom gemoed'. De eerste plaats kwam daarbij toe aan de ouders, maar op de lagere school mocht de onderwijzer deze karaktervorming niet uit het oog verliezen.⁵³ Ten derde had de staat ook nog belang bij het geven van onderwijs omdat de natie zich alleen met goed onderwijs kon handhaven in de internationale strijd. Als het volk geen krachtige, hoogontwikkelde eenheid vormde, ging een volk ten onder, 'even zeker als de enkeling in den voortdurenden maalstroom van het leven'.⁵⁴

Met deze onderwijsdoelstellingen van economische slagvaardigheid voor iedereen, karaktervorming en ontwikkeling van nationale kracht, onderschreef Van der Linden de doelstellingen die Kappeyne hadden gestimuleerd om de kwaliteit van het onderwijs te verbeteren. Deze doelstellingen waren volgens Van der Linden echter niet haalbaar met Kappeynes ideaal van een openbare neutrale school voor iedereen. 'Op godsdienstig gebied is geen vergelijk mogelijk', zo meende Van der Linden.⁵⁵ De staat kon slechts twee dingen doen om toch door middel van het onderwijs de noodzakelijke krachtige, eensgezinde natie tot stand te brengen. Ten eerste zou de staat zelf op godsdienst gebaseerd onderwijs voor alle stromingen apart kunnen geven. Dat was echter onmogelijk en niet alleen in financieel opzicht. De staat zou onophoudelijk aan een vraag naar nieuwe scholen moeten voldoen. Zij zou dan onvermijdelijk keuzes moeten maken en daarbij altijd groepen benadelen. Dan zou de scheiding van kerk en staat ter discussie komen te staan. Het enige alternatief was neutraal onderwijs te geven. Dat moest volgens Van der Linden op zo'n manier gebeuren 'dat de absolute neutraliteit, welke de theorie voorschrijft, in de praktijk met een korrel zout wordt opgenomen en dat de onderwijzer rekening kan houden met de meeningen der ouders, wier kinderen hij onder zijn hoede heeft'.⁵⁶ Neutraal onderwijs was niet de beste vorm van onderwijs, maar wel de hoogst haalbare vorm van overheidsonderwijs.⁵⁷ Zolang de samenleving niet volledig in de behoefte aan onderwijs voorzag, was neutraal onderwijs namelijk de enige manier om ervoor te zorgen dat ieder kind goed onderwijs kon krijgen.

Cort van der Linden liet met deze neutraliteitsopvatting en met de erkenning in zijn oratie dat de bijzondere school ooit de enige vorm van onderwijs kon worden niets aan duidelijkheid te wensen over. Minder uitgesproken was hij over de vraag of het bijzondere onderwijs ook overheidssubsidie moest krijgen. Deze vraag was van cruciaal belang in de politiek en verdiende daarom een prominente plek in zijn boek *Richting en beleid der liberale partij*. Hij behandelde dit vraagstuk echter in een voetnoot. Subsidiëring heette hier een slechts schijnbaar afdoende middel, want ook subsidiëring zou tot ongelijkheid leiden. Er waren altijd ouders die geen mogelijkheid hadden het gewenste onderwijs in eigen gesubsidieerde scholen te verzorgen. Dit gold voor gereformeerde ouders in het zuiden die te verspreid woonden om een school te stichten en voor leden van zeer kleine minderheden overal in het land. De subsidie zou dus vooral ten goede komen aan machtige kerkgenootschappen en daardoor de ongelijkheid niet verminderen maar bevorderen. Er zat dus niets anders op dan enige ongelijkheid te accepteren.⁵⁸

Door deze beschouwingen weg te moffelen in een voetnoot, gaf Van der Linden aan open te staan voor alternatieven. Een jaar later had de praktijk hem wat dat betreft al ingehaald. Bij de grondwetsherziening van 1887 werd erkend dat de grondwet subsidiëring van het bijzonder onderwijs toestond.⁵⁹ Weer twee jaar later wist 's lands eerste confessionele premier, Æ. baron Mackay, de gedeeltelijke subsidiëring ook in een nieuwe onderwijswet vast te leggen. Vanaf dat moment werd een deel van de rijkssubsidie voor de openbare school ook uitgekeerd aan de bijzondere school. De gemeenten, als bestuurders van de openbare scholen, betaalden echter niets aan hun bijzondere concurrenten.⁶⁰

Deze omslag in de Nederlandse onderwijspolitiek werd natuurlijk in de eerste plaats mogelijk door de toenemende politieke macht van de nieuwe confessionele partijorganisaties. De liberalen konden de grondwetsherziening van 1887 niet doorvoeren zonder steun van de confessionelen. Deze toenadering werd nog verder gestimuleerd doordat de liberalen meer nadruk gingen leggen op vakonderwijs. Bij deze onderwijsvorm trad de schoolstrijd minder prominent op de voorgrond. Volgens behoudende liberalen stimuleerde vakonderwijs de gewenste karaktervorming, terwijl progressieve liberalen erop wezen dat vakonderwijs de ontwikkeling van de lagere klassen bevorderde. Beide opvattingen zijn ook in *Richting en beleid* te lezen.⁶¹ De latere VDB-leider Dirk Bos benadrukte eind negentiende eeuw als liberale schoolopziener in Winschoten dat ontwikkeling van vakonderwijs veel belangrijker was dan de tegenstelling tussen openbaar en bijzonder onderwijs, waaraan zoveel politieke energie was besteed.⁶²

Het was echter de vraag of de langzame toenadering in de onderwijskwestie het politieke belang van de tegenstelling tussen openbaar en bijzonder onderwijs kon opheffen. Enerzijds waren er tekenen dat de schoolstrijd na 1889 daadwerkelijk luwde. De Savornin Lohman publiceerde na het aannemen van de nieuwe schoolwet een brochure met de veelzeggende titel *Pacificatie* en benadrukte in 1916 nogmaals dat de schoolstrijd na het kabinet-Mackay niet meer 'de felheid van vroeger' bereikte.⁶³ De laatste jaren van de negentiende eeuw ging de aandacht vooral uit naar kiesrecht en sociale kwestie. Bovendien had Abraham Kuyper in zijn jaren als premier (1901-1905) meer aandacht voor vakonderwijs en de belangen van het confessionele universitaire onderwijs dan voor de financiële gelijkstelling van de lagere scholen. De gevoelige strijd voor het bijzonder onderwijs liet hij rusten tot het einde van zijn premierschap. Bovendien wisten de bijzondere scholen hun rijkssubsidie zonder grote strijd in stapjes steeds verder op te voeren. Nu het beginsel eenmaal was erkend, heette dat slechts een uitwerking.

Niettemin kon van gemeentesubsidie geen sprake zijn. Het rijk gaf alleen subsidie om de kwaliteit van het onderwijs te handhaven. Gemeenten betaalden de basiskosten voor onder meer salarissen en gebouwen van door henzelf opgerichte openbare scholen en niet de kosten van de bijzondere concurrent. Bij deze kwestie van gemeentesubsidie ging het probleem bovendien verder dan het geld zelf. Als de bijzondere scholen net zoveel geld zouden krijgen als de gemeenten uitgaven aan het openbare onderwijs, dan moesten deze scholen volgens veel liberalen ook aan precies dezelfde eisen voldoen als de openbare scholen. De confessionelen vreesden dan echter een grove inbreuk op hun vrijheid de inhoud van lessen te bepalen. Bovendien was subsidie voor de confessionelen niet eens hun hoofddoel. Zij wilden 'rechtsgelijkheid'. Voor hen betekende 'recht' dat de bijzondere school niet werd beschouwd als een tweede keus, beschikbaar gesteld voor hen die het overheidsonderwijs niet accepteerden. Bij veel liberalen kon deze opvatting echter nog op weinig steun rekenen. De beschikbaarheid van de openbare school kon in gevaar komen als de openbare school niet de eerstaangewezen vorm van onderwijs was. Volgens de liberalen moest duidelijk zijn dat er hoe dan ook in elke gemeente openbaar onderwijs werd gegeven, zoals de grondwet tot dan voorschreef.

Hoewel in de decennia na 1889 de scherpte van de schoolstrijd afnam, was voor deze kwesties nog geen oplossing gevonden. De schoolstrijd bleef daardoor altijd nog een belangrijk thema bij de tegenstellingen tussen confessionelen en vrijzinnigen. In de felle partijpolitieke strijd aan het begin van de twintigste eeuw was het lastig deze ideologisch gevoelige kwestie tot een

oplossing te brengen. De onderwijsproblematiek stond zo politieke hervormingen in de weg waarvoor samenwerking tussen de confessionelen en vrijzinnigen nodig was. Zodoende was de onderwijskwestie nog altijd een grote belemmering voor Cort van der Lindens ideaal van een politiek die losstond van de antithese.

Cort van der Linden keek natuurlijk met argusogen naar deze politieke omstandigheden. Deze verhoudingen stonden voor alles wat hem zo had opgebroken bij de formatiepoging in 1907, toen zowel liberalen als confessionelen uit partijpolitieke overwegingen een gemengd kabinet blokkeerden. Machtsoverwegingen van een enkele partij gaven destijds de doorslag boven de inhoudelijke discussie. De schoolkwestie was volgens hem de uiting van eenzelfde partijpolitieke strijd. Daardoor werd het moeilijk om achter de partijstrijd de eigenlijke onderwijsopvattingen nog te ontwaren. Van der Linden heeft in de grondwetscommissie samen met De Savornin Lohman zijn best gedaan daar verandering in te brengen. Hij hoopte het schooldebat te kunnen beperken tot een zakelijke, inhoudelijke discussie.

Schoolstrijd en partijpolitiek

Cort van der Linden en De Savornin Lohman gingen bij hun pogingen een nieuw onderwijsartikel voor de grondwet te ontwerpen uit van het standpunt dat het onderwijs idealiter vanuit de samenleving tot stand kwam. De overheid was er alleen om de kwaliteit van dat onderwijs te garanderen en waar nodig zelf met onderwijs bij te springen. De overheid had dus wel een verplichting om er op voorhand altijd voor te zorgen dat voor iedereen een passende vorm van onderwijs beschikbaar was. De grondwet zou in deze visie echter geen voorkeur moeten uitspreken voor een soort onderwijs. De maatschappij zelf zou bepalen welk onderwijs gewenst was. Op die manier hoefde het onderwijs geen splijtend politiek thema meer te zijn.

Kuyper deed in de grondwetscommissie echter geen enkele moeite de tegenstellingen te verkleinen. Hij opende de bespreking van het beruchte onderwijsartikel (artikel 192 in de toen geldende grondwet) met een voorstel dat het bijzonder onderwijs boven het openbaar onderwijs stelde. Pas als 'in een gebleken behoefte aan onderwijs niet door de ingezetenen is voorzien', mocht de overheid daar een aanvulling op geven. Blijkens Kuypers toelichting wilde hij zo de beslissing hoe de jeugd 'op te voeden' in handen van de ouders laten, opdat hun opvattingen nooit konden worden gekrenkt. Nog los van de subsidiekwestie was daar nu geen sprake van, omdat de wetgever op basis van het bestaande artikel 192 'een denkbeeldige nationale eenheid'

wilde vormen, terwijl het nodig was om uit te gaan ‘van de nationale gesteldheid gelijk die thans is’. Dat kon alleen met een nieuw grondwetsartikel waarin ‘het vrije onderwijs regel worde, om het onderwijs van Overheidswege daarnaast als aanvullend te doen optreden’. Kuyper liet er geen twijfel over bestaan dat er pas ruimte was voor openbare scholen als de ouders zelf eerst het gebrek aan geschikt onderwijs aantoonde. De beschikbaarheid van het openbaar onderwijs hoefde dus niet te worden gegarandeerd. De zinsnede in de oude grondwet dat het onderwijs een aanhoudende zorg van de regering was, accepteerde Kuyper wel, maar die vond hij slechts ‘vaag’ en aan enige nadere beschouwingen hierover had hij geen behoefte.⁶⁴

Hiertegenover kwam De Savornin Lohman met zijn mening dat in de samenleving zelf moest blijken welke soort onderwijs gewenst was. Dat kon het beste als de grondwet de ontwikkeling van het onderwijs niet aan banden legde. Hij wilde daarom geen enkel onderwijsstelsel in de grondwet opnemen. Het was voldoende om duidelijk te maken dat de regering altijd zorg moest dragen voor goed onderwijs, iedereen vrij was om onderwijs te geven, de regering het toezicht regelde en de inrichting van het onderwijs verder bij gewone wet werd vastgelegd. Op deze manier hoopte Lohman volledige rechtsgelijkheid tussen alle vormen van onderwijs mogelijk te maken. Een gevoelig grondwetsdebat was dan bovendien niet nodig. De gewone wetgever kon de onderwijskwestie zakelijk behandelen. Zelfs subsidiëring van het onderwijs hoefde niet in de grondwet. Dat zou ‘vanzelfsprekend’ zijn in een systeem waarin de maatschappij bepaalde aan welk onderwijs behoefte was. In zo’n systeem was er immers geen verschil tussen de soorten onderwijs.⁶⁵ De gewone wet werkte dat uit naargelang van de omstandigheden. Alle antithesedebatten over de grondwet konden dankzij zo’n zakelijk debat achterwege blijven.

De liberale commissieleden zagen hierin aanknopingspunten. De als vooruitstrevend bekendstaande Oppenheim meende dat de linkerzijde ‘niet zover af’ stond van datgene wat De Savornin Lohman wilde. Als echte progressief stelde hij weliswaar dat alleen de overheid de minder geprivilegieerden gelijke kansen op onderwijs kon bieden, maar dat hoefde niet te betekenen dat het openbaar onderwijs boven het bijzonder onderwijs kwam te staan. Kuyper kon er volgens Oppenheim alleen niet van uitgaan dat het een burgerplicht was om in het onderwijs te voorzien. Het volk had namelijk noch het geld noch de intellectuele capaciteiten om het onderwijs te verzorgen dat nodig was voor de eigen ontwikkeling. De overheid moest daarom met het oog op haar sociale taak zelf het initiatief nemen. Zij moest er altijd voor zorgen dat er naast de door het volk opgerichte bijzondere scholen ook openbaar onder-

wijs beschikbaar was.⁶⁶ Dat zou volgens hem mogelijk zijn met Lohmans plan voor gelijkwaardigheid van openbaar en bijzonder onderwijs. Oppenheim had echter wel één belangrijke eis. Hij wenste waarborgen voor de beschikbaarheid van openbaar onderwijs.⁶⁷ Vanuit behoudend-liberale hoek hadden ook Tydeman en Röell de nadruk gelegd op deze waarborgen dat voor iedereen het onderwijs dat hij wenste beschikbaar zou zijn. Dan hoefde de grondwet geen voorkeur uit te spreken voor het ene of het andere soort onderwijs.⁶⁸

Lohman interrompeerde met een vervolg op zijn al ingezette tactiek. Hij erkende in elk geval dat er altijd een mogelijkheid tot het geven van openbaar onderwijs moest zijn, maar ook dat hoefde niet uitdrukkelijk in de grondwet. 'Dat spreekt toch van zelf, zo meende Lohman opnieuw.⁶⁹ Weer liet hij de oplossing dus over aan de gewone wetgever, maar daarmee gaf hij ook aan dat de haalbaarheid van de gevraagde waarborgen voor hem wel grenzen kende. Gelijkstelling was noodzakelijk en dus zou de grondwet geen voorkeur uitspreken, maar dan was er ook geen reden om garanties te geven voor de beschikbaarheid van openbaar onderwijs. Het zou tenslotte ooit zover kunnen komen dat al het onderwijs door het volk zelf werd geregeld, omdat niemand ergens anders behoefte aan had. Verder dan de mogelijkheid van openbaar onderwijs wilde Lohman dus niet gaan.⁷⁰

Op grond van dezelfde redeneringen en werkwijze kwamen Cort van der Linden en Drucker, de vrijzinnig-democratische leider, heel dicht in de buurt van De Savornin Lohman. Ook Van der Linden wilde niets weten van een verplichting voor de staat om onderwijs te geven. Iedereen had recht op goed onderwijs, maar of de staat daarvoor moest zorgen, was 'eene quaestie van omstandigheden en opportuniteit'. Slechts als er behoefte aan was omdat het bijzondere onderwijs onvoldoende was of voor bepaalde groepen onbruikbaar, moest de overheid met een openbare school bijspringen. Vandaar dat in de grondwet 'geheel in het midden moet gelaten worden wat voor onderwijs men krijgt, bijzonder of openbaar'.⁷¹

Van der Linden wilde wel zekerheid hebben dat er voor iedereen een school beschikbaar zou zijn die de godsdienstige gevoelens van de ouders niet zou krenken. De formulering was veelzeggend. Heemskerk, de voorzitter, merkte scherp het verschil op tussen deze zinsnede over de godsdienstige gevoelens van de ouders en een bepaling over een school waarin niemands godsdienstige overtuiging werd gekrenkt.⁷² Hij stelde meteen dat Van der Lindens opvatting ook de 'openbare secte-school' mogelijk maakte, bijvoorbeeld van katholieke ouders in een protestantse streek. Impliciet lag de toelaatbaarheid van zo'n religieuze openbare school ook ten grondslag aan het betoog van

De Savornin Lohman, die met zijn inhoudsloze artikel het overheidsonderwijs alle vrijheid liet.

Van der Linden durfde een openlijke erkenning van deze openbare sekteschool niet aan. Hij weigerde het kleurloze openbaar onderwijs op te geven, maar erg standvastig klonk zijn verdediging niet. Het openbaar onderwijs zou altijd 'min of meer een neutraal karakter dragen'. Ook Drucker verwierp religieus geïnspireerd onderwijs van overheidswege, al zou de openbare school in sommige streken wel 'een getint karakter' kunnen krijgen.⁷³ Alleen van Oppenheim kwam er kritiek op Van der Linden en Drucker. Oppenheim wees er meteen op dat zij een openbare school voor godsdienstige groepen mogelijk maakten.⁷⁴ Erg schadelijk vond Van der Linden dat echter niet. De theorie eiste wel dat de overheid geen sektescholen oprichtte, maar daarnaast was er altijd nog de praktijk. Om het onderwijs goed te laten functioneren, was het ongewenst de neutraliteit op de spits te drijven.⁷⁵

Bij dit debat over de inhoud van openbaar onderwijs was het verschil tussen Van der Linden en Lohman dus niet erg groot, evenmin als bij de vraag wat de grondwet moest aangeven over de soort te geven onderwijs. Daarmee leken er kansen te bestaan om de schoolkwestie succesvol los te koppelen van een ideologisch en machtspolitiek debat over artikel 192. Door de schoolkwestie zo veel mogelijk over te laten aan de gewone wetgever en de lokale omstandigheden, zouden de tegenstellingen worden teruggebracht tot een zakelijke discussie over een wet die op praktische wijze rekening zou houden met ieders specifieke belangen. Van ideologische scherpslijperij zou dan geen sprake zijn.

Alleen Kuiper voelde nog steeds helemaal niets voor zo'n pragmatische verzoening. Hij hield vast aan het standpunt dat iedere stroming eigen scholen kon oprichten. Hij kon zich daarom helemaal niet vinden in Van der Lindens opvattingen over 'getint' openbaar onderwijs. Zulk onderwijs kwam hoogstens tegemoet aan de wensen van de katholieken, die net als bij de kiesrecht kwestie niet erg prominent aan het debat deelnamen. Voor Kuipers achterban was zo'n 'getinte' school niet interessant, want 'het feit, dat eene school zou zijn "protestant", of zelfs "orthodox", is niet voldoende'.⁷⁶ Volgens Van der Linden was daar niets aan te doen; nadere opsplitsing schaadde de kwaliteit van het onderwijs. Ook Kuiper diende rekening te houden met de praktijk.⁷⁷ Lohman kwam dat in zijn repliek nog weer ondersteunen. Kuipers standpunt vereiste dat bijzonder onderwijs regel zou zijn. 'Dat kan niet worden voorgeschreven', zo stelde Lohman uitdrukkelijk. Als op het beschikbare bijzonder onderwijs godsdienstige gevoelens van de ouders niet zouden

worden gerespecteerd, zou de overheid moeten zorgen voor onderwijs waar dat wel het geval was.⁷⁸

Hoe ver de toenadering tussen de vrijzinnigen en de confessionelen kon gaan als Kuyper geen roet in het eten gooide, bleek ook goed toen een subcommissie een redactie moest formuleren voor het onderwijsartikel, dat in een tweede ronde van de plenaire debatten nader zou worden besproken. In deze subcommissie, waarin Kuyper geen zitting had, ontmoetten Drucker en Tydeman van confessionele zijde Van Citters, Van Idsinga en Nolens. Van Citters ging met Druckers voorstel mee. Daarin stond weliswaar een waarborg voor de mogelijkheid tot het verkrijgen van openbaar onderwijs, maar de absolute neutraliteit bleef achterwege. Van Citters had nog liever een eigen redactie gezien, maar zo lag er dankzij een pragmatische benadering van de neutraliteitsvraag wel een eensgezind voorstel.⁷⁹

Het voorstel van de subcommissie werd aangevuld met de belangwekkende zinsnede dat de grondwet niets over subsidiëring zou bepalen. Ook dat hele thema bleef voorbehouden aan de gewone wetgever, precies zoals Lohman dat aanvankelijk graag zag. In een tweede ronde van de plenaire debatten haalde dit voorstel het uiteindelijk niet. In plaats van de ontwikkeling van het onderwijs over te laten aan de samenleving met zo'n pragmatisch 'leeg' artikel laaide de ideologische strijd weer op. Volgens de confessionele commissieleden interpreteerden de liberalen de voorstellen te veel als vasthouden aan de bestaande toestand. Volgens Röell kon op grond van het voorstel van de subcommissie aan de bijzondere scholen echter volledige subsidie worden gegeven en dus moesten de confessionelen nu niet meer dwarsliggen.⁸⁰ Zij deden dat toch omdat in de beschouwingen van vooral Tydeman en Röell nergens bleek dat onderwijs vanuit de samenleving tot stand zou komen. Bij deze liberalen werd niet in de samenleving bepaald welk onderwijs werd gegeven, maar leek het openbaar onderwijs toch nog voorop te staan. Röell gaf dat nog eens extra aan in verband met de subsidiekwestie, nadat Lohman vroeg waarom hij zo teleurgesteld was over de confessionele houding. Röell vond gelijke subsidie wel mogelijk, maar noodzakelijk vond hij dit niet.⁸¹ Daar kwam nog bij dat aan liberale zijde niet duidelijk werd of de overheid inhoudelijk toezicht zou uitoefenen op het onderwijs waar de samenleving om vroeg. Iedereen was het erover eens dat de overheid moest zorgen voor kwalitatief hoogwaardig onderwijs. Dat vereiste toezicht op zaken als klas-sengrootte en hygiëne. Als de liberalen zozeer vasthielden aan de bestaande praktijk die het openbaar onderwijs vooropstelde, zouden zij wel eens het standpunt kunnen innemen dat subsidiëring ook controle vereiste op de inhoud van het onderwijs. Zo althans vreesden de confessionelen.

Uiteindelijk bleek dat er grenzen waren aan de mogelijkheden om de ideologische tegenstellingen te overbruggen door het onderwijs aan de samenleving over te laten. Het opstellen van een beperkt grondwetsartikel dat veel aan de gewone wetgever overliet, bleek uiteindelijk onhaalbaar te zijn. Toen De Savornin Lohman eenmaal kennis had genomen van de debatten over het voorstel van de subcommissie, schaarde hij zich toch achter het oude voorstel van Kuiper. Hij kon geen voorstel accepteren dat de financiële achterstelling van het bijzonder onderwijs niet uitsloot. Toch gebeurde dat met de liberale interpretatie, ook al was een andere uitleg net zo goed mogelijk.⁸² De garantie van gelijke subsidie zonder inhoudelijke overheidsbemoediging bleek nu een harde eis voor de confessionelen. Ondanks alle moeizame discussies over recht en neutraliteit, eindigde het debat over het onderwijsartikel daarom toch in een zuivere stemming van rechts tegen links over het voorstel van Kuiper. Gezien de samenstelling van de commissie werd dat voorstel dus aangenomen.⁸³ De zes liberale commissieleden, onder wie Van der Linden, ontwierpen vervolgens een eigen advies, waarin de subsidiekwestie inderdaad aan de gewone wetgever werd overgelaten.⁸⁴

Daarmee was duidelijk dat de onderwijskwestie, die al verbonden was met ideologische kwesties, ook nog tot zeer principiële inhoudelijke controverses kon leiden. Bij Cort van der Linden en Lohman was de wil zeker aanwezig hiervoor een praktische oplossing te zoeken. Door principiële tegenstellingen en machtspolitieke discussies bleek het echter niet mogelijk deze thema's op pragmatische wijze naar de gewone wetgever te verwijzen. Dat kon alleen door te vertrouwen op elkaars goede bedoelingen, wat nog niet gebeurde. Kuiper deed zelfs zijn best toenadering te voorkomen. Verder hielden beide partijen vast aan waarborgen. De liberalen wilden het openbare onderwijs in confessionele ogen te zeer beschermen. Niets wees op de erkenning van volledige gelijkheid waarbij de maatschappij bepaalde welke vorm van onderwijs gewenst was. De confessionelen vertrouwden er nog niet op dat de liberalen in geval van het door Lohman voorgestelde beperkte onderwijsartikel volledige subsidie en inhoudelijke vrijheid zouden toestaan. Beide partijen hadden nog extra grond voor hun aarzelingen, omdat er nog met geen woord was gesproken over de praktische onderwijsproblemen. Zij moesten dus hun troeven uit handen geven ten gunste van een onderwijswet waarvan nog niets bekend was.

Vertrouwen als breekpunt

De onzekerheid over de uitwerking van een beperkt onderwijsartikel in de grondwet zoals De Savornin Lohman dat wilde, was niet het enige punt waarop de commissie als gevolg van een gebrek aan vertrouwen niet tot resultaat kwam. Vertrouwen was een cruciaal probleem voor al het werk van de commissie. Hoewel het idee om het grondwetsdebat te verplaatsen naar een geheime staatscommissie waar de belangrijkste leiders binnen vier muren vrij konden spreken, vruchten had afgeworpen, zouden de besprekingen pas effect kunnen hebben als de gemaakte afspraken ook in het felle publieke Kamerdebat standhielden. Daar wrong de schoen. De fractieleiders hoorden ook hun Kamerleden buiten de lopende debatten in de staatscommissie te houden en hadden er dus geen zicht op of eventuele concessies wel voldoende steun in hun fractie zouden vinden. In een tijd waarin nog geen sprake was van rigide fractiediscipline, maar juist nog veel belang werd gehecht aan het onafhankelijke Kamerlid, betekende dat een grote hindernis voor de staatscommissie. Precies om die reden besloot Cort van der Linden later bij de staatscommissie voor het onderwijsvraagstuk in 1913 om commissieleden wel de mogelijkheid te geven met fractiegenoten te spreken, zij het strikt vertrouwelijk.⁸⁵

Daar kwam nog bij dat de Liberale Unie niet in de staatscommissie vertegenwoordigd was. Cort van der Linden liep daardoor altijd tegen een muur van onzekerheid op bij zijn pogingen om een brug te slaan tussen de fracties. Het was heel goed mogelijk dat eventuele liberale toezeggingen om minder stevige waarborgen te eisen bij te veel (Unie)liberalen in de Kamer op verzet zouden stuiten. Niemand kon dus duidelijk aangeven in hoeverre toenadering in de staatscommissie tot resultaat zou leiden. Daardoor had Van der Linden weinig middelen om zijn medeleden te overtuigen van de noodzaak tot toegeven. Dat zal hij hebben begrepen en dus ging ook hij niet al te ver in zijn concessies. Een staatscommissie alleen bleek daardoor niet voldoende te zijn om het vertrouwen tot stand te brengen dat de antithese zou kunnen doorbreken. Ten eerste bestonden er nog te veel inhoudelijke verschillen en ten tweede waren de mogelijkheden tot overleg ontoereikend. De partijpolitiek bleef dus bestaan en het zicht op een gemengd kabinet verdween weer ver achter de horizon.

De gevolgen voor Heemskerks grondwetsherziening waren ongewis. Hij diende bij de Kamer uiteindelijk een ontwerp voor een nieuwe grondwet in dat was voorzien van het gezinshoofdenkiesrecht met een bij de wet nog nader in te vullen artikel en een artikel 192 waarin het bijzonder onderwijs

boven het openbaar onderwijs stond.⁸⁶ Het had een uitzichtloos loopgravengevecht in de Staten-Generaal kunnen opleveren. Of de vereiste tweederdemeerderheid voor zo'n grondwet ooit tot stand zou zijn gekomen, mag twijfelachtig heten. De in de grondwetscommissie gevoerde debatten gaven weinig hoop dat Heemskerks standpunten in het volle licht van de schijnwerpers in de Kamer wel tot een haalbaar compromis waren om te werken. De verkiezingen van 1913 behoedden de Kamerleden echter voor een oeverloze herhaling van bekende antithesediscussies over het onderwijs en het gezins-
hoofdenkiesrecht. Links won de verkiezingen, wat het hele politieke landschap veranderde. Alle arbeid die de politieke top van het land in de staatscommissie had gestoken, leek dus vruchteloos. De ervaring die de belangrijkste politici hadden opgedaan met de voor- en nadelen van hun uniek samengestelde staatscommissie bleef hen echter bij. Dat zou nog van groot belang worden.

Een extraparlamenteair kabinet

Voor buitenstaanders leek het enige resultaat van Heemskerks grondwetscommissie een verdieping van de kloof tussen confessionelen en vrijzinnigen. Met de verkiezingen van 1913 in het vooruitzicht stonden de partijen als vanouds tegenover elkaar. In *De Standaard* werden de vrijzinnigen weer geprovoceerd, die op hun beurt fel tegen Kuiper van leer trokken. Voor het eerst gebeurde dat in gesloten vrijzinnige formatie. Tydeman had uit de verkiezingsnederlaag van 1909 lessen getrokken: het was duidelijk dat zijn partij geen zelfstandig bestaansrecht meer had, maar noodgedwongen in samenwerking met de rest van de linkerkant moest optreden. Dit leidde tot de zogeheten 'liberale concentratie'. De drie liberale partijen presenteerden een gemeenschappelijk verkiezingsprogramma met als belangrijkste punten grondwetsherziening om algemeen mannenkiesrecht in te voeren en het staatspensioen.¹ Ondertussen vlogen de eerbiedwaardige Kamerleden De Beaufort en De Savornin Lohman elkaar in de haren.² Vervulling van de oude wens van Wilhelmina om een gemengd kabinet onder leiding van Cort van der Linden tot stand te brengen, leek verder weg dan ooit.

Toch kreeg koningin Wilhelmina in de zomer van 1913 alsnog haar gedroomde premier. Cort van der Linden zou een extraparlamenteair kabinet gaan leiden met op het programma kiesrecht hervorming en staatspensioen, de grote wensen van de concentratiepartijen. Daarnaast stelde Van der Linden ook een nieuwe staatscommissie in het vooruitzicht om de mogelijkheden voor subsidiëring van het bijzonder onderwijs te onderzoeken.³ Van der Linden zou geen echt gemengd kabinet formeren. Dat was aanvankelijk wel zijn doel, maar bij zowel vrijzinnigen als confessionelen bleek daar te veel weerstand tegen te bestaan. Het alternatief was een kabinet waarin veel ministers een meer of minder uitgesproken vrijzinnige kleur hadden, maar geen van allen recent gekozen Kamerleden waren.

De formatie van 1913

Het kabinet-Cort van der Linden was de verrassende uitkomst van een politiek woelige zomer. De heftigheid van de verkiezingen deed niet onder voor die van 1905, ook al ging de strijd niet meer direct tegen Kuypers. Evenals acht jaar eerder stuurde de linkerzijde de confessionele regering naar huis. Rechts moest genoeg nemen met 45 zetels, maar opnieuw hadden ook de vrijzinnigen geen meerderheid. Zij kwamen slechts tot 37 zetels. De overige 18 zetels gingen naar de onverwacht sterk gegroeide SDAP. Net als in 1905 vormde de partij daarmee een grote hobbel op de weg naar een meerderheidskabinet. Alleen bestond er nu een hecht vrijzinnig blok, dat bij de herverkiezingen zelfs met de SDAP had samengewerkt. Concentratiepartijen en SDAP steunden toen steeds elkaars kandidaten tegenover de confessionelen.

Meteen na de uitslag barstten daarom de speculaties los dat de oude revolutionairen nu deel zouden moeten nemen aan een burgerlijk kabinet. Vrijwel alle grote linkse en rechtse kranten verzoenden zich al met socialistische ministers.⁴ Binnenskamers besloten ook de concentratiepartijen dat een vrijzinnig-socialistisch kabinet nu gewenst was. Lely vond het verstandig als 'een zoo bekwaam man als Troelstra' de verantwoordelijkheid kreeg voor het departement van Binnenlandse Zaken, de plek dus waar veel gevoelige benoemingen plaatsvonden.⁵ Zelfs voor Tydeman was een kabinet van concentratiepartijen en socialisten meteen eerste keus.⁶ De burgerlijke partijen adviseerden de koningin daarom unaniem zo'n kabinet een kans te geven.⁷ Van socialistenvrees was dus geen sprake. Het scheen een formatietaak voor Van der Linden onnodig te maken. Hij was de troef in handen van de koningin bij pogingen om de gemengde, dus confessioneel-liberale, samenwerking tot stand te brengen of bij noodscenario's over een extraparlamentaire formatie. Weinigen leken daar in de nieuwe politieke verhoudingen aan te denken.

Behalve Troelstra. Voor het eerst ging hij bij de koningin op audiëntie. Hij liet zijn bedenkingen doorschemeren over het algemeen verwachte vrijzinnig-socialistische kabinet. Het was veel beter als de burgerlijke partijen een kabinet zouden formeren. Idealiter zou dat het gemengde kabinet zijn dat ook Wilhelmina en Van der Linden al zo vaak hadden bepleit. Socialistische regeringsdeelname zou de opheffing van de antithese alleen maar bemoeilijken. Troelstra moest wel erkennen dat een gemengde formatie in de bestaande situatie kon mislukken, maar dan kon de concentratie altijd nog een minderheidskabinet formeren. De SDAP zou zich in dat geval vanuit de Kamer coulant opstellen.⁸ Dit standpunt kwam voort uit vrees voor

verdeeldheid in eigen kring over de wenselijkheid van regeringsdeelname. De fervente revolutionairen in zijn partij waren gevoelig voor de kritiek van de enige jaren eerder afgesplitste communisten en van de oude Domela Nieuwenhuis. Vandaar dat Troelstra de hele formatie het liefst aan zich voorbij liet gaan.

Toen de koningin desondanks aan de vrijzinnig-democraat D. Bos de opdracht gaf een vrijzinnig-socialistisch kabinet te formeren, sloegen de twijfels bij Troelstra toe. Moest hij toch deelnemen? Tot het maken van een heldere keuze bleek hij niet in staat te zijn. Het socialistische partijblad *Het Volk* gaf alleen aan dat de partijleider vasthield aan een gemengd burgerlijk kabinet. Hoe die oplossing moest worden gerealiseerd nadat de SDAP bij de herstemmingen zelf de antithese had gesteund, was niet te lezen.⁹ Tegenover Bos, aan wie Troelstra het idee van een gemengd kabinet ook opperde, liet hij eveneens in het midden hoe zijn voorstel uitgevoerd kon worden. Bos zette zijn poging om een vrijzinnig-socialistisch kabinet te formeren daarom toch maar door.¹⁰ Troelstra zag lijdzaam toe hoe de beide vleugels van zijn partij frontaal in botsing kwamen toen op een partijconferentie de beslissing over regeringsdeelname moest vallen. Het gevolg was een overwinning voor de revolutionairen. Daarmee was regeringsdeelname van de baan. Een toegezegd partijcongres was niet eens meer nodig. Bos was gedesillusioneerd en kon niets anders doen dan zijn opdracht teruggeven. De politiek was terug bij de patstelling van 1905.

Zo kwam Cort van der Linden weer in beeld. Hij kreeg de opdracht een extraparlementair kabinet samen te stellen. Na de eerdere mislukte formaties en de ervaringen uit de grondwetscommissie zou hij zich dus weer mogen bezinnen op de beste manier om de impasse te doorbreken en de rol van partijen en programma's te keren. Het gemengde (extraparlementaire) kabinet gold voor Van der Linden nog altijd als meest gewenste oplossing, en ook bij Wilhelmina stond de verzoening tussen de partijen nog steeds voorop. Ze drong bij Van der Linden aan op 'apaisseeren en slechte gevolgen verkiezingen doen verdwijnen'.¹¹ Een kansloze opdracht was dat niet. De grondwetscommissie was weliswaar stukgelopen, maar er was wel gebleken dat Lohman en Van der Linden elkaar dicht naderden, als de subsidiekwestie maar werd opgelost.

Tegenover Wilhelmina liet de CHU-leider dat meteen na de verkiezingen weer blijken. Mocht een formatie uit de hele linkerzijde mislukken, dan zou een gemengd kabinet dat algemeen kiesrecht en onderwijspacificatie op het programma zette, bij zijn partij op steun kunnen rekenen. De door links zo verafschuwde grondwetsvoorstellen van Heemskerk mochten daartoe best

van tafel verdwijnen. Het doel hoefde niet te zijn ‘de openbare school in een mindere conditie te brengen dan thans, doch alleen den wetgever te noodzaken, den strijd op geestelijk gebied met gelijke wapenen te voeren’. Volgens Lohman stond onder anderen Bos helemaal niet ver van dat standpunt af. Er waren dus mogelijkheden voor verzoening.

Op aandringen van de koningin sprak Lohman ook met Hendrikus Colijn over de kans om de onderwijskwestie op te lossen. Deze minister van Oorlog uit het afgetreden kabinet was een vooraanstaande persoon binnen de ARP. Kuyper was nog wel de leider, maar toen hij het premierschap aan Heemskerk had moeten laten, begon zijn almachtige positie in de partij af te brokkelen. De invloed van mogelijke opvolgers als Idenburg en Colijn werd groter. Dat zag ook Lohman in. Bovendien had Colijn kort daarvoor in het diepste geheim aan Lohman verteld diens opvattingen te delen, dit natuurlijk tot genoegen van Wilhelmina.¹² Toen Bos op zijn audiëntie inderdaad aangaf de financiële gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs te wensen, was de vorstin helemaal overtuigd dat het nu tijd was voor pacificatie. Dat zou de opstap zijn naar een gemengd kabinet zoals zij dat al eerder had willen aanstellen.¹³

Bos achtte verzoening tussen vrijzinnigen en confessionelen mogelijk zonder wijziging van het onderwijsartikel in de grondwet, de taak waar de staatscommissie-Heemskerk zich op had stukgebeten. Het was veel beter eerst te kijken naar de praktische uitwerking van het onderwijsbeleid in een nieuwe onderwijswet. Volgens Bos konden de belangrijkste politieke leiders daarover in de beslotenheid van een nieuwe staatscommissie overeenstemming bereiken. De grondwetscommissie was als vanouds op ideologische tegenstellingen gestuit, omdat de pogingen om langs zakelijke weg een oplossing te bereiken, werden gesmoord in alle aandacht voor het grondwetsartikel. Een commissie die zich op een praktische onderwijswet zou richten, had wel kans van slagen. Volgens Bos kon ook financiële gelijkstelling daarbij aan de orde komen. De bestaande grondwet verbood dat niet. Was er eenmaal overeenstemming, dan kon altijd nog worden gekeken of er weer een nieuw debat op de vierkante millimeter nodig was om daar een passende grondwetsformulering bij te bedenken. Een extraparlamenteair kabinet zou volgens Bos steun vinden voor zo’n politiek, maar voor een minderheidsregering van de concentratie was dat veel moeilijker. Dan zouden de rechtse leiders zich immers meteen tegen de kleur van het ministerie afzetten. Hij was dus ook niet bereid tot de formatie van een minderheidsregering vergelijkbaar met het ongelukkige kabinet-De Meester.¹⁴ Daarvoor bleken alleen enkele Unie-liberalen te vinden te zijn.¹⁵

Voor Wilhelmina waren de onderwijsidealen van Bos reden genoeg te veronderstellen dat grondwetsherziening ook in een extraparlementair kabinet kansen had, als de onderwijsgelijkstelling maar werd aanvaard.¹⁶ Cort van der Linden, die door Wilhelmina van de opvattingen van Bos en Lohman op de hoogte was gebracht, besloot zich vervolgens voor deze plannen in te zetten.¹⁷ Hij dacht aan een gemengd kabinet met twee hoofddoelstellingen. Enerzijds moesten de concentratiewensen omtrent algemeen kiesrecht en staatspensioen worden uitgevoerd; daar had het volk immers voor gekozen. Dat zou, anderzijds, moeten samengaan met de plannen voor een staatscommissie die een nieuwe onderwijswet zou voorbereiden. Een bezoek aan de belangrijkste politieke leiders moest duidelijkheid verschaffen over de haalbaarheid. Van der Linden formeerde weliswaar een extraparlementair kabinet, dus van een directe partijbinding zou geen sprake zijn, maar in de verhoudingen van de moderne partijpolitiek was het wel degelijk nodig om enig zicht te hebben op de te verwachten steun voor zijn plannen.

Kuyper bestookte een eventueel extraparlementair kabinet inmiddels al met zijn journalistieke pijlen. Vanuit die hoek viel dus weinig van gemengde samenwerking te verwachten.¹⁸ Uit Lohmans advies aan de koningin bleek dat de rest van de confessionelen steun aan een gemengd extraparlementair kabinet niet uitsloot, maar in dat geval zou expliciete vermelding van plannen voor volledige onderwijsgelijkstelling in het regeerprogramma nodig zijn. Met de verkiezingsstrijd en de problemen uit de grondwetscommissie in het achterhoofd, was het echter twijfelachtig of Cort van der Linden daarvoor voldoende vrijzinnige steun zou vinden. Bos zou natuurlijk achter hem staan, maar het was nog maar de vraag of de mannen van de harde lijn hem zouden steunen. De formateur sprak tegenover Tydeman daarom voorzichtig over volledige financiële gelijkstelling 'zonder rechtsgelijkheid in het algemeen te willen erkennen'. Toch bleven Tydeman en zijn vrij-liberale achterban huiverig voor gemengde samenwerking met een vooropgezette eis van financiële gelijkstelling. Daarom waarschuwde hij Van der Linden in hun eerste onderhoud over de formatie al bedekt dat hij 'niet te veel op rechts moet gaan steunen'.¹⁹

Met deze liberale opstelling zou Van der Linden de onderwijskwestie waarschijnlijk alleen kunnen oplossen als een zakelijk debat eerst toenadering bracht. De ideologische tegenstellingen waren nog te groot om al tijdens de formatie van de behoudende liberalen de toezegging te kunnen krijgen dat financiële gelijkstelling mogelijk was. Net zo min zouden de confessionelen steun willen toezeggen aan een regering die alleen een debat in het vooruitzicht stelde over de mogelijkheden van gelijkstelling. Dat betekende wel dat het

gemengde extraparlamentaire kabinet niet meteen tot stand kon komen. Hoe graag Van der Linden het ook anders had gezien, hij zou zich op een beperkter samengesteld kabinet moeten richten in de hoop dat dat eerst op een zakelijke manier toenadering in de onderwijskwestie bracht. Daarmee gaf hij zijn plannen voor een nieuwe onderwijswet en toekomstige gemengde samenwerking niet op; hij besepte alleen dat hij dit beter niet kon proberen door middel van de onmiddellijke formatie van een gemengd kabinet.

Hij week uit naar een extraparlamentair kabinet met ministers die naar verwachting op vrijzinnige steun konden rekenen. Zo'n regering moest algemeen kiesrecht en staatspensioen – de hoofdpunten van het winnende linkse verkiezingsprogramma – combineren met pogingen het onderwijs praktisch aan de orde te stellen. Met dat uitgangspunt liet Van der Linden de vrijzinnige leiders bij zich komen. H.P. Marchant verving Bos, die voor zijn gezondheid naar Wiesbaden was vertrokken. Verder waren alle voor-aanstaande namen aanwezig.²⁰ De formateur liet direct weten 'in afwijking van zijn vroeger geuit gevoelen' niet met leden van rechts te zullen optreden. Dat vond algemeen bijval. Op een aantal hoofdpunten kon Van der Linden vervolgens gemakkelijk steun vinden. Het belangrijkste was het algemeen kiesrecht. De evenredige vertegenwoordiging zou eveneens op de agenda komen, maar Van der Linden wilde dat thema eerst door een staatscommissie laten onderzoeken. Tydeman maakte enige reserves ten aanzien van de ouderdomsvoorziening, maar daar bleef het bij. Tydeman meende dan ook 'dat allen met de poging van mr. CvdL ingenomen waren'.²¹

Zover kon het echter alleen komen doordat duidelijke afspraken over het onderwijsvraagstuk achterwege bleven. Deze kwestie achtten de vrijzinnige leiders niet voor oplossing vatbaar. Van der Linden sprak nog over een door de regering in te stellen staatscommissie over de onderwijswet, die uit zou gaan van verplichte subsidie voor het bijzonder onderwijs. Het punt van rechtsgelijkheid liet hij nog in het midden. Na zijn ervaringen uit de grondwetscommissie begreep Cort van der Linden maar al te goed dat het met deze benadering nog moeilijk genoeg zou zijn om bij de grondwetsherziening rechtse tegenstemmen omtrent algemeen kiesrecht te voorkomen. Alleen was tot zijn spijt bij de vrije liberalen weinig animo voor zulke opvattingen te bespeuren.

Daarom wilde Van der Linden de onderwijspacificatie buiten de vrije liberalen om realiseren. Het programma dat hij Wilhelmina bij de voltooiing van zijn opdracht aanbood, sprak over een staatscommissie die moest onderzoeken in hoeverre het mogelijk was te komen tot een bevredigende regeling van de subsidiëring van het bijzonder onderwijs.²² De commissie

zou dus niet uitgaan van een nieuw grondwetsartikel, maar van de voorwaarden die de partijen aan een onderwijswet stelden. Hij hoopte dat de politieke leiders zo praktische overeenstemming over de wet zelf konden bereiken. Dan zouden zij er ongetwijfeld toe willen overgaan de onderwijskwes- tie via een initiatiefwet tot een oplossing te brengen. Bewust koppelde Van der Linden dat niet aan de grondwetsherziening. Het was tenslotte helemaal niet zeker dat een nieuw artikel 192 nodig was. Op deze manier zou Cort van der Linden voorkomen dat zijn kabinet wegens de onderwijsplannen meteen aan grote kritiek bloot zou staan. Het kabinet stelde die kwestie immers niet zelf aan de orde, maar liet dat over aan de partijen. Van der Linden besefte zijn hand te zullen overspelen als hijzelf te veel nadruk zou leggen op de onderwijskwes- tie. Hij beperkte zijn regeringsprogramma kortom tot het maximale dat volgens hem bij de behoudende vleugel van de liberalen haalbaar was. Hij gaf zijn wens om de onderwijskwes- tie op te lossen en gemengde samenwerking te bevorderen niet op, maar noodgedwongen zocht hij andere oplossingen dan een regeringsvoorstel.

De uitkomst van het overleg met de vrijzinnige leiders had daardoor allesbehalve het karakter van een akkoord op basis van de concentratievoor- stellen.²³ Van der Linden was niet verdergegaan – en had ook niet verder willen en kunnen gaan – dan het aftasten van de onderlinge standpunten. Uitgaande van zijn eigen plannen over onderwijs en gemengde samenwerking had hij bepaald wat voor hem het hoogst haalbare was. Dat leidde weliswaar tot overeenstemming over een groot deel van het concentratieprogramma, maar hij deed zijn best buiten de concentratiepartijen om nog meer van zijn ideeën te realiseren. De uiteindelijke overeenstemming ontstond dus niet omdat Van der Linden zelf zich met dat concentratieprogramma identifi- ceerde.

Dat bleek ook toen Troelstra al snel na Van der Lindens benoeming tot formateur bij hem op bezoek kwam om na te gaan hoe het stond met het algemeen kiesrecht. Hij had zelf weliswaar zijn kansen om dat in te voeren laten lopen, maar nu bekropen hem de twijfels of hij daar goed aan had gedaan. Na Troelstra's afwijzing van regeringsdeelname kreeg de SDAP bij twee naverkiezingen meteen de kous op de kop. Aan het eind van het jaar verloor de partij ook nog eens de verkiezing in het 'eigen' district Amsterdam III, nodig geworden doordat H. Polak naar de Eerste Kamer vertrok. Zo had Troelstra's fractie dus een vrije val gemaakt van 18 naar 15 zetels. De revisi- onisten in de partij waren er al bang voor geweest. Ze hadden meteen na het omstreden besluit geen regeringsverantwoordelijkheid te dragen al po- gingen gedaan de zaak terug te draaien. Bos zegde toe in dat geval alsnog

een kabinet te zullen samenstellen en zou zelfs hebben gemeend dat de koningin hem daartoe wel een nieuwe opdracht wilde geven.²⁴ Dat valt echter te betwijfelen.²⁵ Voor Troelstra was het wel een reden zich aan herstelwerkzaamheden te zetten om in elk geval het algemeen kiesrecht uit de strijd te slepen. Hij stapte op Van der Linden af en wilde weten of hij zijn opdracht zou neerleggen als hij geen kabinet kon vormen dat algemeen kiesrecht invoerde. Tot Troelstra's spijt weigerde de formateur dat toe te zeggen. Van der Linden zou proberen een kabinet op basis van staatspensioen en algemeen kiesrecht te formeren. Lukte dat niet, dan zou hij zich inzetten voor een ministerie met een ander programma. Aan het concentratieprogramma voelde hij zich als formateur van een extraparlamenteair kabinet niet gebonden.²⁶

Dit standpunt blijkt niet alleen uit de soms wel erg gekleurde herinneringen van Troelstra, die achteraf alle reden had om te verantwoorden waarom hij alsnog probeerde om aan de regering deel te nemen. Hij riep daarvoor zelfs alsnog een partijcongres bijeen, wat echter opnieuw op een nederlaag uitliep. Veel minder gekleurd was de mening van de vrijzinnige leiders. Zij deden meteen hun best duidelijk te maken dat hier geen sprake was van een verkapt parlementair vrijzinnig minderheidskabinet op basis van het concentratieprogramma. Natuurlijk identificeerden tegenstanders Van der Linden met de concentratie om hem zo tegenover de andere partijen te plaatsen, maar Marchant liet er in een publicatie in *Vragen des Tijds* geen misverstand over bestaan dat dit geen concentratiekabinet was. De regering had een eigen programma. Daar zouden de debatten in de Kamer over gaan, niet over het verkiezingsprogramma van de concentratiepartijen.²⁷

Dat sloot voorafgaande besprekingen natuurlijk niet uit. Toen in een Kamerdebat over het optreden van het kabinet het overleg tussen Van der Linden en de vrijzinnigen ter sprake kwam, vormde niet zozeer het gegeven van overleg als wel de inhoud het discussiepunt.²⁸ Het is dan ook opvallend dat het in de geschiedschrijving wel is voorgesteld alsof de bewuste besprekingen aan het daglicht werden onttrokken.²⁹ Marchant maakte in zijn publicaties evenmin een geheim van de besprekingen tussen formateur en vrijzinnige leiders.³⁰ Aan het extraparlamenteaire karakter van het kabinet deed het volgens hem niets af en daarin had hij gelijk. Een extraparlamenteaire regering stond in tijden van partijpolitiek voor een regering die zich niet identificeerde met een vast regeerakkoord dat was overeengekomen met fractieleiders. Een politieke kleur kon zo'n kabinet wél hebben en een gesprek in de wandeling was natuurlijk altijd mogelijk. Het was tenslotte heel iets anders dan een zakenkabinet dat politiek ongevoelige kwesties afhandelde. Het blijkt ook uit de reactie van Tydeman op het aantreden van Cort van

der Linden bij de algemene beschouwingen. Tydeman sprak na afloop van de formatie wel van een 'liberaal' kabinet, maar dan met betrekking tot Van der Lindens filosofische beginsel. Dat was heel iets anders dan te spreken van een parlementair concentratiekabinet. Niet voor niets stelde Tydeman (net zoals Bos) tegelijkertijd dat het kabinet losstond van de verschillende partijen ter linkerzijde. De suggestie dat Tydeman het kabinet bij de algemene beschouwingen als een concentratiekabinet begroette enkel omdat hij het woord liberaal gebruikte, houdt dus geen stand.³¹

Tot slot past ook de ministerskeuze in Van der Lindens extraparlementaire opstelling. Er is veel gewezen op de vrijzinnige kleur van diverse ministers, maar dat kon best samengaan met het extraparlementaire karakter van het kabinet. Anders lag het natuurlijk met de opname van vrijzinnige leiders, die op basis van hun verleden bij de concentratie de tegenstellingen met de rechterzijde zouden versterken. Voor iemand als Goeman Borgesius, maar ook voor Bos, was daarom geen plek in het kabinet. Voor de vdb-leider moet dat wel een grote tegenslag zijn geweest. De oud-formateur had waarschijnlijk graag een ministerszetel ingenomen. Het is dan ook begrijpelijk dat hij zich inzette voor een nieuwe linkse formatie ingeval de SDAP op haar weigering zou terugkomen om portefeuilles te aanvaarden.

De grote teleurstellingen waar Bos mee kampte, verklaren misschien ook zijn wat rancuneuze houding tegenover Drucker. De voorgaande jaren had hij al vaker aanvaringen gehad met zijn voorganger als vdb-fractievoorzitter. Deze botsingen zetten zich voort toen Drucker wel voor een ministerspost werd gevraagd. Van der Linden wilde zijn Groningse oud-collega minister van Justitie maken. Deze strafrechtjurist leek geknipt voor de baan, maar de post was in 1897 al eens aan zijn neus voorbijgegaan. Drucker had destijds wel Binnenlandse Zaken kunnen krijgen, maar weigerde die portefeuille omdat Borgesius – die de baan zelf aannam – hem daar niet genoeg voor zou steunen.³² In 1913 gaf Drucker zijn leiderschap van de vdb op en vertrok hij naar de Eerste Kamer. Volgens Van der Linden kwam hij daarmee in aanmerking voor een ministerschap in zijn extraparlementaire kabinet. Bos stak hier vanuit zijn vakantieadres in Duitsland echter een stokje voor. Drucker was te politiek gekleurd voor een extraparlementair kabinet.³³ De rol van persoonlijke verhoudingen moet daarbij niet uit het oog worden verloren, maar het benadrukt ook de waarde die Bos aan het extraparlementaire karakter van het kabinet hechtte. Vanaf het begin van de formatie van Van der Linden had hij dat standpunt ingenomen. De concentratie moest vrij blijven staan tegenover het kabinet. De scrupuleuze Drucker ging door de knieën. In zijn plaats kwam de politiek gezien kleurloze B. Ort. Ook dat

was een oude bekende uit het vriendennetwerk van de formateur: Van der Linden had hem als minister van Justitie al aangenomen als zijn raadadviseur.³⁴ Hij zou zijn hele leven vriendschappelijke banden met de familie Ort onderhouden.

Ook de ministerskandidaten Treub en Lely hadden Van der Lindens pad al vaak gekruist. Zij waren de opvallendste bewindslieden in een zo uitdrukkelijk als extraparlamentair gekarakteriseerde regering. Lely was tenslotte een prominent lid van de Liberale Unie en oud-Kamerlid. Hij nam echter plaats op het vakdepartement van Waterstaat, waar hij zich vooral met het Zuiderzeevraagstuk zou gaan bezighouden. De belofte zijn levenslange wens tot inpoldering te kunnen realiseren, was voor hem een harde voorwaarde voor kabinetsdeelname, maar lag buiten de discussie over de antithese.³⁵ Alleen Treub leek op het eerste gezicht niet op zijn plaats in een extraparlamentair kabinet. Voor de verkiezingen van 1913 was de overactieve oud-radicaal weer eens in een aanvaring beland. Hij had grote kritiek op het concentratieprogramma, waarin voor staatspensioen werd gepleit. Treub wenste ouderdomsverzekering en weigerde daarom een Kamerlidmaatschap.³⁶ Dat bleek achteraf een gouden beslissing te zijn want, nu kwam hij als ‘apolitiek’ man in aanmerking voor een ministerschap. Treub kreeg het departement van Landbouw, Nijverheid en Handel, waaronder de sociale zekerheid ressorteerde. Hij kreeg daarmee een aantal van de gevoeligste dossiers, waaronder het staatspensioen! In de woorden van Treub heette het nu echter een kosteloze ouderdomsrente. Ook hier kan echter gesteld worden dat zijn optreden voor de oplossing van de antithese ongevaarlijk was. De tegenstellingen liepen hier immers dwars door de antithetische scheidslijnen heen.

De overige ministerskandidaten versterkten het extraparlamentaire karakter van het kabinet. Voor Financiën kwam Cort van der Linden na veel moeilijkheden terecht bij A.E.J. Bertling, een volstrekt onbekend gemeenteraadslid uit Leeuwarden. Tijdens de Eerste Wereldoorlog zou blijken dat deze keuze weinig gelukkig was. Het Ministerie van Oorlog ging naar Nicolaas Bosboom, een militair die banden had met de Vrije Liberalen, maar nooit in de Kamer had gezeten.³⁷ Zijn collega J.J. Rambonnet van Marine was zelfs nooit met enige politieke partij in aanraking geweest.³⁸ Ook jhr. J. Loudon, de beoogde minister van Buitenlandse Zaken, stond geheel buiten de politiek.³⁹ Hij was een steile beroepsdiplomaat, op dat moment gezant in Washington. Als gevolg van die functie kon hij niet stante pede zijn nieuwe baan oppakken. Van der Linden heeft daarom eerst enige weken zelf dit departement ad interim waargenomen.⁴⁰

Tot slot was er de benoeming van een minister van Koloniën. Hier circuleerde in de persoon van C.T. van Deventer wel een politiek gevoelige naam. Deze vdb'er had zich dikwijls zeer kritisch uitgelaten over het koloniale beleid van het aftredende kabinet en had er mede voor gezorgd dat dit in het concentratieprogramma aan de orde werd gesteld.⁴¹ Volgens de arp'er Idenburg, destijds gouverneur-generaal, had dit de koloniale politiek in de antithesesfeer getrokken. Hij weigerde daarom pertinent aan te blijven als Van Deventer minister werd, zo schreef hij aan Wilhelmina, met wie hij een uitstekend contact had. Dat zal zeker tot een onderhandse vorstelijke hint aan de formateur hebben geleid over de ministerskeuze en de wens Idenburg rustig in Indië te laten.⁴² Van der Linden koos nu voor de voorzichtige weg en benoemde Th.B. Pleyte. Die was wél een vdb'er die zelfs op het advocatenkantoor van Van Deventer had gewerkt, maar zijn politieke werk had hem nog nooit op een prominente post gebracht. Hij had bij de laatste verkiezingen in het district Amsterdam ix geprobeerd een Kamerzetel in de wacht te slepen, maar verloor daar kansloos.⁴³ Dat was nu een voordeel, want hij werd zo een ideale compromiskandidaat. Idenburg kon uiteindelijk met deze benoeming instemmen en Van der Linden zorgde er op zijn beurt voor dat deze vertrouweling van Kuypers rustig in Indië kon blijven. Net na de formatie schreef Kuypers aan Idenburg hoe hij bij Van der Linden 'tafelen ging, om de gespannen positie weer wat vriendschappelijk te maken. Dan gaat 't publieke debat veel beter.' Van der Linden vertelde daar al dat de regering Idenburg niet zou terugroepen. Dat was met Pleyte afgesproken. Drie weken later bevestigde Van der Linden dat nog eens, zodat ook deze koloniale minister met een confessionele gouverneur-generaal het extraparlamentaire karakter van het kabinet versterkte.⁴⁴ Een concentratiekabinet zou Idenburg nooit hebben willen dienen.

Het was wel de vraag of van deze extraparlamentaire constructie veel regeerkracht uit kon gaan. Nu links en rechts bij de verkiezingen zo sterk tegenover elkaar waren blijven staan, zou dat gemakkelijk kunnen doorwerken. Regeren werd dan snel een labiel laveren tussen uitersten. Van der Linden ging dus een onzeker avontuur tegemoet, waar hij zich ook niet al te veel illusies over maakte. Nog voor hij zijn formatieopdracht aannam, vroeg hij de koningin of hij na een eventueel premierschap kon terugkeren in de Raad van State. Daar voelde hij zich thuis en dat wilde hij niet graag opgeven voor een twijfelachtige politieke toekomst. Dat hij na afloop van het ministerschap niet in de partijpolitiek wenste te worden meegezogen, behoefde zelfs geen betoog. Wilhelmina begreep dat terdege en gaf meteen

de gewenste garanties.⁴⁵ Niets weerhield Van der Linden er dus van om op 29 augustus 1913 zijn nieuwe taak op zich te nemen.

De ontvangst van het kabinet

Cort van der Lindens formatiearbeid bleef in augustus 1913 onttrokken aan het oog van 'de buitenwacht'. De formatie verliep in grote vertrouwelijkheid. Zijn opdracht was bij het grote publiek bekend, maar meer ook niet. Zelfs na Van der Lindens aantreden werd over het regeringsprogramma niets medegedeeld. Daarover zou Prinsjesdag 1913 duidelijkheid moeten verschaffen. Tot die tijd bestonden de commentaren over de formatie en de politieke gevolgen van de nieuwe regeringsploeg dus vooral uit speculaties.

Uit de eerste reacties spreekt dan ook grote onzekerheid over de persoonlijkheid en de plannen van de nieuwe premier. Er was uiteraard het een en ander bekend over zijn vroegere politieke geschriften en activiteiten. In de wandeling sijnpelede ook wel door dat zijn opvattingen in de staatscommissie van Heemskerk nog weinig verandering hadden ondergaan. Maar wat zou dat betekenen voor de nieuwe regeerperiode? Niemand wist het zeker, maar bij het horen van de naam Van der Linden als formateur twijfelde *Het Vaderland* al snel over de uitvoerbaarheid van alle concentratiewensen. Het blad hoopte op een concentratiekabinet dat het algemeen kiesrecht zou invoeren. Van Van der Linden leek dat niet te verwachten. Hij zou zich wel eens kunnen ontpoppen tot een staatsman die naar het conservatisme overhelde.⁴⁶ Het Unieliberale Kamerlid A. Roodhuyzen, die deze woorden als hoofdredacteur van *Het Vaderland* op zijn naam had staan, beschreef de nieuwe formateur in het partijblad van de Liberale Unie zelfs als 'een van de laatste onverzoenlijke tegenstanders onder de liberalen van het algemeen kiesrecht'.⁴⁷

Daarnaast was het nog maar de vraag of de man die zich ruim een decennium in de Raad van State had teruggetrokken wel zo geschikt was als aanvoerder van een kabinet. Hij leek vooral een kleurloze bestuurder. De *NRC* vroeg zich daarom al af of Cort van der Linden wel op zijn plaats was op het Ministerie van Binnenlandse Zaken. Had hij niet beter een ander departement kunnen nemen? Het blad meende een veel geschiktere staatsraad te kennen, zonder diens naam te noemen. Misschien werd er gedacht aan zijn goede bekende Oppenheim. Op wie het oog ook viel, 'het kabinet zou door die keuze in aanzien, kracht en voortvarendheid hebben gewonnen, en de kans op welslagen, in ieder geval op spoedig welslagen, van de grondwetsherziening ware vergroot'.⁴⁸ Van der Linden werd dus zeker niet gezien als de vanzelfsprekende

leider voor tijden van partijpolitieke tegenwind. De hoogleraar C.W. de Vries, die als secretaris van de Raad van State Van der Linden in dit college meemaakte, gaf dat later ook weer in zijn afscheidsoratie. Dit overigens zonder een zweem van kritiek op Van der Linden, die hij waardeerde.⁴⁹

Toch deelde niet iedereen de indruk dat Van der Linden een naar conservatisme neigende bestuurder was die in kleurloze stagnatie zou kunnen vervallen. *De Telegraaf* kende deze opvatting, maar wenste die niet te volgen. Cort van der Linden was inderdaad geen gepassioneerd politicus, maar had iets 'koel-zakelijks en gematigds' in zijn optreden. Juist daardoor was hij niet populair bij 'de vele vrienden van "relletjes", van emotie in de parlamentsdampkring'. Rustige, bedachtzame en weinig luidruchtige figuren als Van der Linden hadden nu eenmaal 'in sommige kringen minder "succes" dan andere van drukker, bewegelijker, kleuriger soort (...) en dat omzichtig-bedachtzame geeft ook wel aanleiding tot het vermoeden van neiging tot 't "conservatieve"'. Terecht was dat volgens *De Telegraaf* echter niet. Van der Linden zou als 'bestuursman' juist veel kunnen realiseren.⁵⁰

Wat de premier precies zou kunnen realiseren, zou blijken als er meer duidelijkheid was ontstaan over de invulling van het extraparlementaire karakter van zijn kabinet. Pas dan was meer te zeggen over zijn houding tegenover de partijen en het beleid dat hij daarop zou baseren. Voorlopig bleef dat voor zowel links als rechts nog een vraagteken. Het vrij-liberale partijblad *De Fakkel* was wel blij dat Van der Linden met een extraparlementair kabinet de crisis had opgelost, maar in hoeverre er reden tot ingenuïteit was met de inhoudelijke grondslagen waarop hij het kabinet bouwde, kon pas na enige tijd beslist worden.⁵¹ De grote liberale pers kwam met dezelfde reserves. Het *Algemeen Handelsblad* vertrouwde er wel op dat het kabinet volgens vrijzinnige beginselen zou regeren, maar tot de troonrede was het slechts mogelijk te speculeren over de daden van het nieuwe ministerie. 'Wij zullen ons er niet aan wagen', zo luidde de opvatting.⁵² Ook de confessionelen hielden zich op de vlakte zolang over de staatkundige opstelling en het program zo weinig duidelijk was. *De Nederlander* van De Savornin Lohman schreef over het kabinet 'dat zoowel de wording als de samenstelling raadselachtig is, en zelfs de vrijzinnige pers schrijft reeksen vraagteekens. Waarom zouden we dan thans een prognose beproeven?'⁵³ De rechterzijde dacht wel dat het zou uitdraaien op een kabinet vol vrijzinnige wensen, wat enige reserves opriep, maar afwachtende welwillendheid leek op zijn plaats. Dat gold voor zowel protestanten als katholieken, zo bleek ook uit de mening van Nolens in zijn spreekbuis de *Nieuwe Venlosche Courant*.⁵⁴ De troonrede van 16 september 1913 zou duidelijkheid moeten verschaffen.

Helaas bood de langverwachte troonrede minder duidelijkheid dan was gehoopt. De koningin kondigde wel aan dat de vrijzinnige ministersploeg de belangrijkste concentratiewensen ter hand zou nemen, namelijk het staatspensioen en uiteraard de grondwetsherziening om te komen tot algemeen mannenkiesrecht. Tevens zou het kabinet vrouwenkiesrecht mogelijk maken zonder het direct in te voeren. Daarnaast kondigde ze ook de staatscommissie voor het onderwijsvraagstuk aan.⁵⁵ Dat was waardevolle informatie, maar over de invulling van het extraparlamentaire karakter van het kabinet zei dat nog weinig. De vrijzinnigen hoopten stilletjes op een zo liberaal mogelijk kabinet waar zij geen verantwoordelijkheid voor hoefden te dragen, maar men bleef voorzichtig. De confessionele pers leek ronduit teleurgesteld te zijn nu bleek dat de regering slechts een staatscommissie wenste in te stellen om te onderzoeken in hoeverre een bevredigende regeling mogelijk was voor de subsidiëring van het bijzonder onderwijs. Van een regeringsplan tot wijziging van het onderwijsartikel in de grondwet was geen sprake. Getrouw aan zijn tijdens de formatie ingenomen standpunt liet Van der Linden het aan de Kamer over om met een initiatiefwet te komen als de commissie succes zou hebben. De toon van de rechtse reactie hierop verschilde enigszins. Van de gematigde, zakelijke klachten van het katholieke blad *Het Centrum* tot aan de veel hardere woorden van het christelijk-historische blad *De Nederlander* was de kritiek echter duidelijk. Het kabinet heette dan wel extraparlamentair, maar zolang er geen zekerheid bestond over de onderwijsplannen, was het de vraag of dat niet tot eenzelfde oppositionele houding moest leiden als een links kabinet ten deel zou zijn gevallen. Zonder onderwijshervormingen zou de regering-Cort van der Linden zich namelijk wel eens kunnen ontpoppen als een 'verkapt concentratiekabinet'.⁵⁶

Ook de confessionele politici spraken in het voorlopig verslag over de staatsbegroting hun vrees uit voor een verkapt concentratiekabinet.⁵⁷ Als die mening door zou zetten, leek er weinig toekomst voor de regering-Van der Linden. Een verkapt concentratiekabinet betekende tevens een verkapt minderheidskabinet dat gegarandeerd dezelfde machteloosheid zou vertonen als het kabinet-De Meester. Abraham Kuyper zag dat goed in. Als hij Van der Linden maar een zuiver vrijzinnig etiket kon opplakken, zou zijn antithese gered zijn. Hij leek daar alles voor over te hebben. Het was zijn bedoeling de oppositie tegen het kabinet meteen sterk aan te zetten om Van der Linden zo in de hoek van krachteloze minderheidspremier te drukken. Dat zou de minister-president niet lang volhouden. Kuyper bereidde Colijn er al op voor dat deze dan wel eens de nieuwe formateur zou kunnen worden. De antirevolutionaire leider hoopte dat Colijn daarvoor zijn plannen wilde opgeven

om als man van onbemiddelde afkomst eerst een aantal jaren in het bedrijfsleven geld te verdienen.⁵⁸

Colijn hield echter de boot af. Na kennis te hebben genomen van de troonrede, meende hij te kunnen concluderen dat ‘het gevaar voor zulk optreden – dat toch altijd ongewenscht is indien het *spoedig* gebeuren zou – niet voor de deur staat’. De socialisten zouden geen reden hebben het kabinet in de Tweede Kamer een spaak in het wiel te steken en in de Eerste Kamer zou rechts in elk geval ‘*dezen winter* geen aanleiding hebben vijandig op te treden’. De oorlogsbegroting die Colijn zelf had opgesteld, was ongewijzigd gebleven. Er was dus geen reden om de oorlogsminister het vuur zo na aan de schenen te leggen als bij Staal was gebeurd om het kabinet te laten vallen. De moeilijkheden kwamen vanzelf als de door de regering in het vooruitzicht gestelde wetsontwerpen op de legerorganisatie aan de orde zouden komen. ‘En dat heeft de tijd nog! Zelfs moet hen, zoo eenigszins mogelijk, de tijd gelaten worden om zonneklaar te doen *blijken* dat de gedane beloften *niet* vervuld worden! Het wil mij voorkomen, dat elk offensief – hetzij gericht tegen enkele begrotingen, hetzij zich openbarend in eene motie – moet worden vermeden. Althans de eerste maanden! Niet *wij* moeten de vervulling der gedane beloften *verhinderen*; neen, *zij* moeten ten slotte onmachtig *ineenzinken*. En *dat* gebeurt!’

Colijn maakte wel één uitzondering. ‘In der *eeuwigheid*’ was hij niet bereid om een grondwetsherziening in behandeling te nemen als de onderwijsgeleijkstelling niet eveneens tot stand kwam. ‘Komt nu op eenig tijdstip, b.v. nog vóór de Treubsche wetten, de voordracht tot Grondwetsherziening, dan zal m.i. *niets* ontzien mogen worden en zal er *rücksichtslos* op los geslagen moeten worden.’ Zou de koningin hem vervolgens een opdracht geven, dan zou hij optreden. ‘In *alle andere* gevallen kunt ge niet op mij *rekenen*.’ Dan moest Kuyper maar aan Idenburg denken, die zich geen grote financiële opofferingen hoefde te getroosten.⁵⁹

Erg gelukkig zal Kuyper niet zijn geweest met dit antwoord. Misschien bevorderde het de wat gepikeerde ondertoon in zijn oordeel over Van der Linden. Kuyper had zich tot lid van de Eerste Kamer met haar rechtse meerderheid laten kiezen om zo vrijzinnige plannen te kunnen tegenhouden. Nu leek hem dat niet meer zo’n goede keuze. ‘Had ik geweten, dat een zoo mak man als Van der Linden het roer in handen zou krijgen, dan ware dit eigenlijk niet noodig geweest’, zo schreef hij even later aan Idenburg.⁶⁰ Veel geloof in Van der Lindens regeerkracht had hij dus nog steeds niet, maar zijn intentie de oppositie maar meteen krachtig ter hand te nemen, leek te

zijn vervangen door Colijns tactiek om Van der Linden voorlopig te laten aanmodderen.

Cort van der Linden zou zo'n lange lijdensweg alleen kunnen voorkomen door eindelijk duidelijkheid te verschaffen over het karakter van het kabinet. Daarvoor zou hij de kans krijgen bij de begrotingsbehandeling van december 1913. Bij die gelegenheid zou hij de confessionelen ervan moeten overtuigen dat er geen sprake was van een concentratiekabinet en dat de voorgestelde grondwetsherziening ook uitzicht bood op een oplossing van de onderwijskwestie. Uiteraard moest hij dat wel zo doen dat hij de linkerzijde niet van zich vervreemde. Alleen dan zou hij zich kunnen manifesteren als een krachtdadig regeringsleider aan wie de confessionelen de regeringstaak konden overlaten. Gemakkelijk zou dat niet zijn: de formatie en de eerste regeringsmaanden hadden al wel aangetoond dat het benodigde vertrouwen zeker niet overal bestond.

Zelfstandig regeren volgens de volkswil

Cort van der Linden begreep terdege dat zijn kabinet tot mislukken was gedoemd als hij steeds opnieuw probeerde een middenpositie tussen vrijzinnigen en confessionelen te vinden. Als hij werkbare compromissen kon vormen door wat wensen van links en wat wensen van rechts te mengen, dan had hij dat ook tijdens de formatie wel gekund. Dan had hij dus het gemengde kabinet tot stand kunnen brengen. Het leek uitgesloten dat hij datgene wat hij als formateur niet kon in de geladen parlementaire atmosfeer wel zou kunnen, want daar was het gewicht van partijpolitiek en antithese alleen maar groter. De enige oplossing was zich geheel afzijdig te houden van de partijen. Hij moest een eigen zelfstandige politiek voeren en niet de indruk wekken daarmee compromissen tussen beide zijden tot stand te willen brengen.

Als Van der Linden nog twijfelde aan de noodzaak daarvan, dan hebben de algemene beschouwingen in 1913 de laatste illusies verdreven. De debatten vormden een ongekende woordenstroom, waarin de parlementariërs vooral de aloude antitheseproblematiek herkauwden en daaraan eindeloze beschouwingen koppelden over de mislukte formatie-Bos.¹ Toch waren de algemene beschouwingen zelden zo belangrijk als in december 1913. Het was de eerste goede gelegenheid voor de Kamerleden hun opvattingen met die van Cort van der Linden te vergelijken, zodat er eindelijk meer helderheid zou kunnen komen over de opstelling van het kabinet. De grote waarde van de debatten zat echter in een paar redevoeringen verstoep. Volgens de liberale commentator H.T. Colenbrander moesten ze als parels uit een moeras worden gevist. Het ontlokte hem de verzuchting dat de Nederlanders, als zij de volksvertegenwoordigers hadden die ze verdienden, wel een langademig, zeurderig en kleingeestig volk moesten zijn.²

Een van die parels was ongetwijfeld de grote redevoering van Cort van der Linden. Hier zou hij eindelijk duidelijkheid scheppen over het karakter van zijn kabinet en de houding ten opzichte van de strijdende partijen. Hij deed dat met een geleerd betoog, her en der voorzien van de hem kenmerkende

filosofische tintjes. Diverse politici zouden er de komende jaren op terugkomen. Hij wees allereerst op het 'uitgangspunt' dat de richting van de regering in het constitutionele stelsel hoorde te worden aangegeven door de verkiezingsuitslag. Dat klonk wel heel basaal, maar door de hooglopende partijstrijd ging dat niet zoals dat in een optimaal werkend parlementair stelsel het geval zou moeten zijn. Gezien de partijverhoudingen had dat na de mislukte formatie-Bos immers tot een gemengd kabinet moeten leiden, maar helaas was dat niet te realiseren.

In de memorie van antwoord noemde Van der Linden het daarom 'een politieke noodzakelijkheid' dat een extraparlamentaire regering, dus een regering buiten het partijverband om, 's lands zaken zou behartigen. Tegelijkertijd moest dat wel een regering zijn die rekening hield met de verkiezingsuitslag. Deze uitslag wees op een meerderheid voor de programpunten van de liberale concentratie. Er was kortom sprake van een 'dubbele noodzakelijkheid'.³ Daarom had Van der Linden bij de formatie moeten 'terugtasten tot de kiezers zelf', zoals hij het in zijn rede bij de algemene beschouwingen uitdrukte. Hij had een kabinet geformeerd dat geheel en al buiten de partijen stond, 'maar dat niettemin aan de hoofdgedachte van het constitutionele stelsel, dat de richting wordt bepaald door de richting van de kiezers, voldeed'. Enkel om die reden had hij algemeen kiesrecht en staatspensioen op het programma gezet. Van enig verband tussen regeringsprogramma en concentratie-eisen was dus geen sprake. 'Het was een evenwijdig loopende gedachte.' Het overleg met de concentratieleiders tijdens de formatie deed daar volgens de premier niets aan af, omdat hij daarna 'nog precies even vrij was, en wat de keuze van personen van het kabinet betreft, en wat de vaststelling van zijn regeeringsprogramma betreft en dat, eenigen tijd daarna zelfs nog, niet bij hem vaststond hoe zijn programma definitief behoorde te worden vastgelegd'.⁴

Er was volgens Van der Linden dus geen verkapt concentratiekabinet aangetreden. De katholiek Loeff had zich daar tijdens het Kamerdebat ongerust over getoond. Hij mocht tijdens deze algemene beschouwingen namens de katholieke fractie het woord voeren. Dat is opvallend, want hij nam zo de plaats in die eigenlijk aan zijn fractievoorzitter Nolens toekwam.⁵ De katholieke leider hield zijn mening over Van der Lindens kabinet uit tactische overwegingen nog even voor zich nu de verhoudingen nog zo onduidelijk waren. Het zal nog blijken dat dat met het oog op de samenstelling van de door Van der Linden aangekondigde onderwijscommissie niet zonder betekenis was. Loeff verweet de premier voor de concentratiepartijen de kastanjes uit het vuur te halen. Die partijen hoefden zich niet verantwoordelijk

te voelen voor het kabinet, maar kregen wel precies wat ze wensten.⁶ Ondertussen moesten de confessionelen maar afwachten wat er van het onderwijsbeleid terecht zou komen. Van der Linden kon nog zo hard roepen dat het niet zijn bedoeling was om een concentratiekabinet te formeren, maar op deze manier leek dat een woordspelletje. 'Het karakter van een kabinet hangt toch niet af van hetgeen werd *beoogd* maar van hetgeen *is*.'⁷

De premier bleef er echter bij dat hij eigen opvattingen huldigde. Hij kon om politieke redenen alleen niet zelf een voorstel tot wijziging van artikel 192 indienen. Vandaar dat hij een staatscommissie had ingesteld. Als die succes zou hebben en de Kamer diende vervolgens een initiatiefwet in, dan zou hij daar welwillend tegenover staan. Ook hij was namelijk 'innig overtuigd' van het belang van pacificatie en de noodzaak tegemoet te komen aan de confessionele eis van rechtsgelijkheid op onderwijsgebied. Hij kon dat alleen niet via een regeringsontwerp doen. Dat was 'uit een politiek oogpunt' onmogelijk.⁸ In de publieke arena van de Kamer zou een dergelijk voorstel de antithesestrijd aanwakkeren.⁹ Het was beter dat hij boven de partijen bleef staan. Vanuit die positie zou hij stimuleren dat de partijen onderling tot overeenstemming konden komen. Zijn beleid mocht daarom niet beoordeeld worden op de mate waarin het links en rechts tegemoetkwam. Met die partijpolitieke tegenstelling had hij niets te maken.

Volgens Cort van der Linden was er dus geen sprake van een liberaal partijkabinet, maar wel van een kabinet met liberale beginselen die meer waard waren dan een of ander partijprogramma, zoals eerbied voor de menselijke persoonlijkheid. Die eerbied moest er zijn ten aanzien van geweten, geloofsopvattingen en ten aanzien van de drang naar ontwikkeling en rechtsvorming. Dat moest tot uiting komen in vrije verenigingen of in de organisatie van de maatschappij in de 'historische geworden gemeenschapsvormen'.¹⁰

Volkswil en rechtsbewustzijn

Bij de algemene beschouwingen moest Cort van der Linden niet alleen de kritiek van Loeff weerleggen dat zijn onafhankelijke opstelling in de praktijk zou kunnen uitdraaien op een gewoon concentratiekabinet met een bijzonder etiket. Hij had ook te maken met een radicaal tegenovergestelde opvatting. Een extraparlamentaire regering die zich los van de partijen opstelde, zou een regering kunnen zijn die het parlement opzijschoof en zich alleen richtte naar de eigen wensen. Het Latijnse 'extra' betekende toch niet voor niets 'buiten'?

De Savornin Lohman verwoordde die opvatting zonder een dergelijke ‘buitenparlementaire’ regering af te keuren. Volgens hem zou een extraparlamentair kabinet zich bij gebrek aan steun van een homogene partijmeerderheid enkel verantwoordelijk hoeven te voelen aan de koningin. Een extraparlamentair kabinet kwam kortom op hetzelfde neer als een koninklijk kabinet dat geheel onafhankelijk van het parlement optrad. Lohman hoopte dat de premier daarbij de ‘koninklijke’ weg van de rechtvaardigheid zou kiezen door de onderwijsgelijkstelling te realiseren. Op een andere wijze dan Loeff bepleitte hij dus toch weer hetzelfde.¹¹

Van deze redenering was Cort van der Linden echter net zo min gediend als van pogingen hem in de concentratiehoek te duwen. Het woord ‘koninklijk’ kon de gedachte wekken dat de kritiek waaraan het kabinet blootstond eigenlijk direct de koningin trof, ook al bedoelde De Savornin Lohman het in zijn rede niet zo. Zulke op Pruisische leest geschoeide koninklijke verantwoordelijkheid paste niet in het Nederlandse staatsrecht. In de Nederlandse situatie was een extraparlamentair kabinet, net als een parlementair kabinet, verantwoording schuldig aan het volk dat werd vertegenwoordigd door het parlement. Het volk was altijd soeverein, in wat voor regeringsstelsel ook, zo had Van der Linden als hoogleraar al gesteld.¹² Ook in zijn eigen kabinet wilde hij dat graag benadrukken. Vandaar zijn uitgangspunt dat de richting van het staatsbeleid hoorde te worden aangegeven door de richting die door de verkiezingen was aangegeven.¹³

In de bestaande constitutionele verhoudingen waarborgde het parlement dat de regering die taak zo goed mogelijk uitvoerde. De regering kon de volksvertegenwoordiging dus nooit negeren. Idealiter had dat in de karakterisering van het kabinet beter tot uitdrukking moeten komen dan volgens Van der Linden met de term ‘extraparlamentair’ gebeurde. Hij sprak daarom liever van een ‘zelfstandig’ kabinet om aan te geven dat zijn regering weliswaar los van de partijen in het parlement optrad, maar zich niet buiten het parlementaire stelsel plaatste. De formateur had wegens de vastgelopen partijpolitiek juist moeten ‘terugtasten tot de kiezers zelf’ om dat stelsel in stand te houden.¹⁴

Kortom, Van der Linden moest naar eigen zeggen over de hoofden van de ruziënde partijen heen bepalen wat de ware wensen van de kiezers in het land waren. Op die manier kon hij buiten de bestaande patstelling om regeren volgens de ‘volkswil’, een cruciaal begrip voor zijn parlementaire opstelling. Er zou de komende tijd nog heel veel over dat woord te doen zijn, alleen al omdat de betekenis zo schimmig bleef. Het klonk wel heel voor de hand liggend dat de regering moest regeren volgens de volkswil, maar hoe kon die

volkswil te vinden zijn los van de partijen in het parlement? Er was toch juist een *volksvertegenwoordiging* om die volkswil uit te drukken? De volkswil was dus toch gelijk aan de besluiten van de volksvertegenwoordigers? Daarvoor waren ze toch gekozen door de kiezers? Om tot die besluiten te komen, hadden de parlementariërs zich in de bestaande praktijk voor het overgrote deel gegroepeerd in landelijk georganiseerde partijen. Van der Linden wilde zich daar los van maken om de bestaande partijpolitieke patstelling te omzeilen, maar maakte hij zich dan niet ook meteen los van de volkswil, ook al gaf hij nog zo duidelijk aan de rol van het parlement te willen eerbiedigen?

Volgens Van der Linden was er geen sprake van dat hij met zijn zelfstandige opstelling de volkswil negeerde. De volkswil kon namelijk niet zomaar worden gelijkgesteld met de meerderheidsopvatting in het parlement. Om aan te geven wat de volkswil dan wel was, verwees hij naar zijn ideeën over het rechtsbewustzijn, die hij trouw gebleven was sinds hij er in zijn oratie in 1881 voor het eerst over had gesproken. In zijn *Wet van het recht* gaf hij reeds aan dat zowel de staat als de maatschappij onderdeel waren van een veel groter organisme. Daarin ontwikkelde zich over de generaties heen een hoger rechtsbewustzijn.¹⁵ Regering en parlement zorgden er samen voor dat het politieke beleid overeenstemde met dit rechtsbewustzijn. Ze hadden daarbij ieder een eigen verantwoordelijkheid. De regering regeerde en stelde wetten voor; parlementariërs debatteerden daarover met de ministers.¹⁶

Het was maar tot op zekere hoogte mogelijk om parlementariërs te kiezen die in staat waren het rechtsbewustzijn nauwgezet te bepalen. Niet alleen waren hun capaciteiten beperkt, er was ook sprake van ongeoorloofde belangenpolitiek en machtsbegeerte. Anno 1913 had zich dat zelfs geïnstitutionaliseerd in de vorm van partijpolitiek. Ook dan bleef het rechtsbewustzijn echter overeind als het uitgangspunt voor het staatsbeleid in plaats van de belangenpolitiek van parlementariërs. Dit staatsbeleid kwam kortom nooit voort uit autonome opvattingen van de staat zelf, zoals Van der Lindens leermeester Buys nog meende met zijn opvattingen over staatssoevereiniteit. Een rechtswaarde kwam niet tot stand omdat een regering die maakte, maar was enkel te vinden in de gemeenschap zelf. Al het ongeschreven en geschreven recht vond zijn oorsprong in dit zich over de generaties heen ontwikkelende rechtsbewustzijn, ook als de parlementariërs daar geen inzicht in hadden.

Het woord 'volkswil' gebruikte Cort van der Linden als toegespitste variant op dit 'rechtsbewustzijn', het centrale begrip uit zijn liberale gedachtegoed. De termen waren zo goed als uitwisselbaar, zij het dat bij rechtsbewustzijn de gedachten sneller uitgingen naar de hogere metafysische ontwikkeling.

Met het begrip volkswil paste Cort van der Linden zijn theoretische uitgangspunten in 1913 dus toe op de staatkunde. Daarbij kreeg hij wetenschappelijke ondersteuning van Hugo Krabbe. Deze Groningse en later Leidse hoogleraar had Van der Lindens opvattingen over het rechtsbewustzijn uit zijn jaren als hoogleraar verder ontwikkeld. Hij leverde daarmee nu een bijdrage aan de theoretische verantwoording van Van der Lindens wijze van regeren.

Krabbe had op basis van de theorie van het rechtsbewustzijn een nieuwe staatsleer uitgewerkt waarmee hij de Duitse leer van de staatssoevereiniteit bestreed.¹⁷ In zijn nog in Groningen geschreven *Die Lehre der Rechtssouveränität* had hij erop gewezen dat een staat, hetzij in de vorm van een absoluut vorst hetzij in de vorm van een parlementair stelsel, niet zomaar het recht vormde. Krabbe meende dat zo'n staatsmacht het volk in werkelijkheid dwong tot gehoorzaamheid aan zogenaamd als recht voorgestelde wensen. De ware bron van het recht was de in het volk levende overtuiging van wat recht was. Sinds het absolutistische tijdperk brak dit besef van staatssoevereiniteit steeds verder door.¹⁸ Krabbe erkende dat die visie nauw verbonden was met Rousseaus opvattingen over volkssoevereiniteit. Toch verwierp hij Rousseaus leer van het *contrat social*. Het rechtsbewustzijn vereiste geen afspraken tussen de leden van een gemeenschap. Het was de fundamentele bron voor rechtsnormen die er altijd zou zijn. Niet de overheid vormde het recht, ook niet wanneer de overheidsmacht zoals bij Rousseau op het volk werd overgebracht, zo stelde hij in zijn in 1915 verschenen *De moderne staatsidee*. Er bestond een onafhankelijke 'geestelijke macht' van het recht. Die moest zich uiten in door de overheid vast te stellen normen.¹⁹

Met deze onderbouwing van het begrip 'rechtsbewustzijn' had Krabbe gezorgd voor een wetenschappelijk fundament onder Van der Lindens parlementaire opstelling. Wie niet overtuigd was van het diepgravende gedachtegoed over het bestaan van een autonoom rechtsbewustzijn, kon de opstelling van de premier echter niet accepteren. Van diverse kanten was dan ook kritiek te horen op zijn regeren naar de volkswil. Buiten het parlement stonden confessionele geleerden als de calvinist D.P.D. Fabius en de katholiek A.A.H. Struycken vanaf zijn aantreden op de voorgrond om zijn onduidelijke regeringsopstelling te bekritisieren. De VU-hoogleraar Fabius, die overigens ook in eigen kring als conservatief gold, deed zijn uiterste best om duidelijk te maken dat de bron van het gezag niet was te vinden in een autonome volkswil. God had de soevereiniteit bij Koning en ministers neergelegd. Volgens Fabius stond Krabbe slechts een revolutionaire theorie in Rousseaus stijl voor. Op dezelfde wijze miste ook Van der Lindens theorie over de

volkswil elke grond. In die theorie werden ‘volksoploopen’ tot ‘een zeer belangwekkend verschijnsel’ waarvoor de liberaal zou moeten wijken.²⁰

Invloedrijker dan de visie van Fabius waren de geschriften van de voor-
aanstaande hoogleraar staatsrecht Struycken. Dankzij zijn maandblad *Van
onzen tijd* bereikte hij met zijn staatkundige beschouwingen een breder
publiek dan alleen academische kringen. Als de grote opponent van Krabbe
was hij de eerstaangewezen criticus van het hele concept van de rechtssoe-
vereiniteit. Hij stond in zijn bestrijding van de volkswil dichter bij Buys
(twintig jaar na zijn dood nog altijd veel geciteerd) dan bij Fabius’ gedachte
van Gods soevereiniteit. In zijn omvangrijkste kritiek op Krabbe benadrukte
hij het zelfstandige overheidsgezag. Toch moest dat zich wel naar de belangen
van het volk richten. Dat zou ook altijd gebeuren. Een onbepaalde despoot
bestond volgens Struycken niet, want die liep altijd tegen door de samenleving
gestelde grenzen op. ‘Absolute willekeur van één over velen is feitelijk en
daarom ook rechtens ondenkbaar’, zo meende hij. Gezag en samenleving
waren altijd tot elkaar veroordeeld.²¹ Juist Krabbes alternatief voor het
staatsgezag leidde tot grote willekeur. Krabbes rechtsbewustzijn was namelijk
geen ‘hogere’ macht, maar zou altijd het subjectieve oordeel van de mens
zelf inhouden. Het recht kwam voort uit wat de mens zelf zijn rechtsbewust-
zijn noemde. Op die grond zou echter nooit een rechtsnorm tot stand mogen
komen. Een rechtsnorm moest een objectieve norm zijn, een norm dus
gegrondvest buiten de van Krabbes rechtsbewustzijn doordrongen individuen
zelf. Alleen een autonome staat kon de vaststelling van dit recht op zich
nemen.²²

Struycken reageerde op Cort van der Lindens regeren volgens de volkswil
met precies hetzelfde weerwoord. Dat was natuurlijk niet verwonderlijk,
want, zo stelde Struycken, ‘de gedachte van den zelfstandigen volkswil van
Mr. Cort van der Linden toont nauwe verwantschap met Prof. Krabbe’s leer
van het rechtsbewustzijn der bevolking. Zooals de laatste ondeugdelijke
grondslag is der positieve rechtsleer, zoo is de eerste onbetrouwbaar funda-
ment voor positieve staatkunde.’²³ Aangezien Struycken het hele idee van
de hogere geldigheidswaarde van een onafhankelijk rechtsbewustzijn ver-
wierp, was er voor hem dus geen onafhankelijke volkswil. De volkswil was
niets anders dan de beslissing van de Kamerleden. Als de regering toch een
andere gezagsbron meende te moeten aanboren, kon dat niets anders zijn
dan regeren volgens eigen subjectieve wensen. Het kabinet-Cort van der
Linden leek dat te doen, want de ministers voelden zich volgens Struycken
‘niet gebonden door de uitspraak der kiezers’, zoals die in de partijpolitieke

verhoudingen was weergegeven. Hij sprak daarom van ‘de surséance van het parlementaire stelsel’.²⁴

Deze bedenkingen waren ook te horen in het parlement, in het bijzonder in de Eerste Kamer waar het debat zoals vaker op een wat theoretischer niveau werd gevoerd dan in de Tweede Kamer. Senator F.J.M.A. Reekers vond het hele idee van een zelfstandig kabinet ook verre van ideaal, al ging hij niet zover het inconstitutioneel te noemen. Slechts de persoon van Cort van der Linden was voor hem een waarborg dat er toch goed beleid kon volgen. De hele theorie van de volkswil als onderbouwing sneed echter geen hout. ‘De minister had moeten zeggen: “Ik ben zelf een groot voorstander van algemeen kiesrecht en acht dit een zeer nuttigen maatregel.”’ Dan had Reekers een debat op basis van argumenten afgewacht, ‘maar waar hij zich beroept op den volkswil, kan ik alleen zeggen, dat hij een mijns inziens heel gevaarlijken weg heeft ingeslagen’.²⁵

Ostrogorski en het euvel van de partijpolitiek

Cort van der Linden heeft zich altijd verzet tegen de kritiek op het zelfstandig regeren volgens de volkswil als een werkwijze waarmee hij het parlement omzeilde. In zijn repliek bij de algemene beschouwingen in de Tweede Kamer gaf hij aan dat zijn manier van regeren de werking van het parlementaire stelsel niet schaadde. Dat parlement bleef de instantie die door middel van onbaatzuchtig debat hoorde te waarborgen dat de wetgeving zo goed mogelijk met het rechtsbewustzijn overeenstemde. Zelf deed hij vanuit zijn positie als bewindsman precies hetzelfde door in zijn regeringsbeleid de volkswil zo goed mogelijk als leidraad te nemen. Zelfstandig regeren volgens de volkswil deed dus niets af aan de bestaande taken van regering en parlement.

Van der Linden stelde dat zijn opstelling ook helemaal niet bedoeld was om verandering in het parlementaire stelsel aan te brengen, al scheen dat soms in de kritiek besloten te liggen. Er was slechts een probleem met de werking van dat stelsel. De wijze waarop regering en parlement de volkswil tot uitdrukking trachtten te brengen, voldeed niet. De partijen in het parlement bleken niet meer tot overeenstemming te kunnen komen over de inhoud van de volkswil. Vandaar dat Van der Linden los daarvan die volkswil had geïnterpreteerd. Het parlement had hij daarbij geheel niet uitgeschakeld. ‘Wat ik heb uitgeschakeld’, zo meende de premier, ‘zijn de partijen in de Kamer. Maar ik heb gezegd: ik steun op een meerderheid in het land, maar ik steun niet op eenige fractie of op eenige partij. Dat is iets anders.’

Om duidelijk te maken waarom de partijen in de Kamer de volkswil niet goed tot uitdrukking brachten, baseerde Cort van der Linden zich op het werk van de Frans-Russische politicoloog Moisei Ostrogorski. In 1903 had deze gedreven wetenschapper het tweedelige *La démocratie et les partis politiques* gepubliceerd. Daarin gaf hij op basis van minutieuze studie van de Angelsaksische politiek een analyse van de gevaren van de moderne massapolitiek. De democratie zelf heeft hij echter nooit ter discussie gesteld.²⁶ Zijn werk is naderhand bij politicologen wel bekend gebleven, maar de belangstelling voor Ostrogorski was volgens deze specialisten ook in hun eigen kringen jarenlang veel beperkter dan hij verdiende.²⁷ De Nederlandse elite leerde hem kennen toen de premier hem in de Tweede Kamer citeerde als de auteur van een 'uitnemend gedocumenteerde' studie. Hij had 'een doorlopende aanklacht tegen het overdreven partijwezen en de overdrijving van de partijverantwoordelijkheid' geschreven.²⁸

In een omvangrijke litanie gaf Ostrogorski aan dat de weergave van de volkswil door parlementariërs in de moderne massapolitiek vertroebeld werd doordat de grote massa kiezers slechts apathisch partijleiders volgde, die stelden dat hun partij de belangen van het volk diende. In werkelijkheid gaf de massa zo in de eerste plaats toe aan het partijbelang.²⁹ Van een eigen wil was geen sprake meer, en daarmee waren de effecten van partijorganisatie niets anders dan 'la négation même de la démocratie'.³⁰ Dit leidde tot een 'mechanische' in plaats van 'persoonlijke' politiek, waar zelfs de leiders zich aan moesten onderwerpen. Zij waren net zo min vrij om behartiging van het algemeen belang na te streven. De macht van de partij werd van een middel in de strijd om liberale vrijheid nu tot het doel zelf. Zo gauw partijorganisatie tot stand kwam, was dit onvermijdelijk. Het was een vicieuze cirkel: om in zo'n situatie aan de macht te komen, was een georganiseerde partij nodig en om zo'n partij in stand te houden was machtspolitiek nodig. Wie in zo'n partij trad, moest zich direct aan de conventies ervan onderwerpen, wie er buiten bleef, had geen plek in de politiek.³¹ Zowel kiezer als kandidaat verloor dus zijn zelfstandigheid. De kiezer werd in de ban gebracht van een mooi partijprogramma, en de politicus zat eenmaal gekozen vastgeklonken aan de strijd om behoud van de partijmacht en aan partijstandpunten die hij moest verdedigen alsof hij met een bepaalde last in het parlement was gebracht. Van een zelfstandige interpretatie van de volkswil kon dus geen sprake meer zijn. De hoogontwikkelde onafhankelijke mannen waar het landsbestuur behoefte aan had, zouden daarom weigeren zich met de politiek in te laten. Zij zouden hun plek afstaan aan volksmenners die deelbelangen najoegen.

Cort van der Linden gebruikte tijdens zijn eerste algemene beschouwingen de redeneringen van Ostrogorski om het belang van zijn zelfstandige kabinet te verduidelijken. Er kon volgens hem geen sprake meer zijn van een onafhankelijke interpretatie van de volkswil als de partijpolitiek op de voorgrond stond. Parlementariërs zouden zich niet laten leiden door de volkswil, maar door partijprogramma's en de ermee verbonden belangenpolitiek.³² Bovendien konden partijen nooit een goede afspiegeling zijn van de volkswil bij alle thema's waarover in het parlement werd gesproken, omdat zij met hun programma's altijd enkele punten vertegenwoordigden. Door enkel te tellen hoeveel kiezers zo'n punt steunden, kwamen partijverhoudingen in het parlement tot stand die de uitkomst van debatten over veel meer thema's bepaalden. Partijen vormden zodoende een macht tussen de kiezers en het parlement zelf.

Alleen met een kabinet los van de partijpolitiek bleef de individuele verantwoordelijkheid behouden. Idealiter zou het parlementaire debat dan niet meer gaan over partijbelangen, maar zou de directe interpretatie van de volkswil weer vooropstaan. Anders dan bij politiek debat uitgaande van de partijpolitieke verhoudingen, konden dan ook morele en intellectuele factoren in de samenleving een rol spelen. Van der Linden meende dat hij als premier van een zelfstandig kabinet met zulke factoren rekening hield. Hij keek bij zijn persoonlijke interpretatie van de volkswil juist over het individualisme heen. 'Ik heb de kiezers niet alleen geteld, ik heb ze ook gewogen.' Zo had hij zich rekenschap gegeven van de duurzame ontwikkelingen in het land, iets waar juist de partijen niet toe in staat waren gebleken.³³ Op grond van deze voordelen van een partijloze politiek meende Van der Linden dat de toekomstige formatie van nog meer zelfstandige kabinetten helemaal niet schadelijk was voor de constitutionele ontwikkeling, een mening die in de kritiek op zijn kabinet opgesloten lag. Aantasting van de partijpolitieke praktijk zoals die zich tot dan toe had ontwikkeld, was juist 'zooals de Engelschen dit noemen een *blessing in disguise*. Want dan zouden wij Kabinetten krijgen, die los waren van de partijen, maar toch onmiddellijk steunden op de natie zelf. Zelfstandige kabinetten zouden geen kwaad zijn, mits het Kabinet zijn steun zoekt niet alleen in zijn eigen inzichten, maar ook in den uitgesproken wil van het volk.'³⁴

Zo'n parlementair stelsel waarin parlementariërs en ministers zelfstandig debatteerden over de eigen interpretatie van de volkswil deed veel denken aan de negentiende-eeuwse liberale manier van politiek bedrijven. Toch was Van der Lindens pleidooi voor zelfstandige kabinetten die direct de volkswil interpreteerden meer dan het verlangend terugkijken naar een voorbije

politiek. Deze negentiende-eeuwse politiek was een zaak van een kleine elite geweest. Van der Linden erkende dat daar in de twintigste eeuw geen sprake meer van kon zijn.

De grote massa sprak zich inmiddels steeds bewuster over politiek uit. Een eerste oorzaak lag in toenemende kennis en daarnaast bevorderde de fors groeiende staatstaak de betrokkenheid van het volk bij het staatsbeleid. Het gevolg was de niet te negeren roep om uitbreiding van het kiesrecht. Van der Linden had al in *Richting en beleid der liberale partij* gesteld dat het kiesrecht nooit kon worden onthouden aan burgers die dat recht wilden uitoefenen. De jongste maatschappelijke ontwikkelingen moesten dus onvermijdelijk leiden tot massademocratie. Van der Linden wilde dat niet negeren en terugkeren tot de oudere vorm van politiek, maar hoopte wel de slechte gevolgen zo goed mogelijk te kunnen temperen.

Dat kon alleen als de taak om de volkswil te interpreteren niet langer was verbonden met op partijmacht gerichte belangenpolitiek. Die taak moest weer worden uitgevoerd op grond van onafhankelijke onbaatzuchtigheid. Ook Ostrogorski, die meer in zijn mars had dan een eindeloze negatieve aanklacht tegen de georganiseerde partijpolitiek, nam dat als uitgangspunt bij zijn poging oplossingen te formuleren die pasten bij de moderne massapolitiek. Hij voorzag een ontwikkeling waarin het volk zich niet meer zomaar achter een partij schaarde, maar zich zelfstandig uitsprak over specifieke thema's en zich daartoe groepeerde in gelegenhedspartijen. In dergelijke losse groepen kon de leider het volk niet achter zich krijgen op basis van vage leuzen over het vermeende partijbelang, maar zou de inhoudelijke discussie terugkeren. Dat zou bovendien een stimulans bieden voor de ontwikkeling van het volk. Dan kon de negatieve vicieuze cirkel van belangenpolitiek worden omgebogen in een structurele positieve ontwikkeling. Politieke leiders bereikten hun positie dan weer op basis van persoonlijke verdienste, in plaats van door verdediging van een partijbelang. Vervolgens zou de onafhankelijke elite bereid zijn in de politiek terug te keren.³⁵

Deze gewenste nieuwe vorm van politiek kwam niet tot stand door eenvoudigweg de partijen af te schaffen en terug te keren naar het oude. Partijorganisatie in de vorm van overkoepelende eenheid moest worden vervangen door vereniging op basis van specifieke belangen.³⁶ Het volk moest zich in zulke gelegenheidsverbanden uitspreken over kwesties die het persoonlijke belang direct raakten. Volgens Ostrogorski kon dat door middel van 'decentralisatie', in de politicologie van zijn tijd een veelvuldig gebruikt begrip waar ook Van der Linden zich zoals bekend al sinds jaar en dag over boog. Juist door dat veelvuldige gebruik, was het echter wel een slechts begrip

geworden.³⁷ Toch was decentralisatie volgens Ostrogorski de manier waarop het volk zich verder kon ontwikkelen. Decentralisatie bood het volk de kans zich zelfstandig uit te spreken en zo langzaam over steeds meer onderwerpen een onafhankelijke mening te vormen. Decentralisatie voorkwam dus dat de massa slaafs het voetspoor volgde van volksmensen die partijen leidden. Dankzij decentralisatie zouden in hun plaats hoogontwikkelde onafhankelijke mannen weer wensen terug te keren in de politiek.³⁸

In de Eerste Kamer zou Cort van der Linden tijdens de algemene beschouwingen nader toelichten hoe deze decentralisatie en de terugkeer van onafhankelijke politici tot stand zou komen. Hij deed dat weer met een overduidelijk op Ostrogorski geïnspireerd professoraal betoog.³⁹ Volgens Van der Linden verliep de partijpolitieke ontwikkeling in drie fases. Aanvankelijk hadden hoogontwikkelde onafhankelijke mannen het parlementaire stelsel vormgegeven. Daarna was de bestaande fase van de massapolitiek ingetreden met alle onvermijdelijke problemen van de partijpolitiek. Van der Linden legde gedetailleerder en concreter dan in de Tweede Kamer uit waarom partijen in de Kamer niet de standpunten van het volk weergaven. Hij benadrukte dat de kiezers door een partij aan het roer te brengen niet in meerderheid een uitspraak ten gunste van de verschillende speciale punten van het programma van zo'n partij hadden gedaan.⁴⁰ De protestantse handelaar, die antirevolutionair stemde omdat hij bijzonder onderwijs wenste, koos door het partijstelsel ook voor de door confessionelen bepleite tariefmuren, terwijl hij eveneens voor een liberale vrijhandelspolitiek was. De textielabrikant koos misschien voor tariefmuren, ook als hij tegelijkertijd de openbare school waardeerde. Wanneer de tariefpolitiek in de Kamer aan de orde was, hoefde een confessionele meerderheid dus geen meerderheid in het land voor beschermende rechten te vertegenwoordigen. Regeren volgens door de meerderheid gesteunde partijprogramma's hoefde dus helemaal niet te betekenen dat zo'n beleid op de afzonderlijke programmapunten overeenkwam met de volkswil.

Door middel van decentralisatie kon dat probleem in een derde fase van de parlementaire ontwikkeling worden opgelost. Door de toenemende politieke belangstelling van het volk was dat volk in staat zich in eigen maatschappelijke kring uit te spreken over afzonderlijke politieke thema's. Het volk zou zich dan niet meer richten naar grote partijen, die door hun eenvormigheid de volkswil vertroebelden. De stem van het volk zou bij alle afzonderlijke thema's apart gehoord worden. Cort van der Linden meende daarom dat 'wanneer dus deze Regeering, zelfstandig optredende, omtrent bepaalde punten een beroep doet op den volkswil – men kan ook zeggen op

de publieke opinie –, dan is zij volkomen in harmonie met de richting waarin het parlementaire stelsel zich ontwikkelt'.⁴¹

Cort van der Linden vond behalve in het werk van Ostrogorski ook bij Krabbe een wetenschappelijke onderbouwing van zijn toepassing van decentralisatie. Krabbe stelde dat zijn opvattingen over rechtssoevereiniteit alleen praktische betekenis konden hebben in combinatie met decentralisatie van het overheidsgezag. Hij dacht daarbij aan kleine op lager niveau georganiseerde gemeenschappen oftewel associaties. Ook de selectie van vertegenwoordigers moest op dat niveau plaatsvinden. De kiezers zouden zich dan alleen uitspreken over zaken waar ze echt verstand van hadden. Daardoor zou de keuze van vertegenwoordigers een betere afspiegeling zijn van het rechtsbewustzijn van het volk. Vorming van associaties alleen was echter niet voldoende. Zulke decentralisatie had alleen effect als de associaties ook verordenende bevoegdheden hadden. Pas dan zou de rechtsvorming zelf op decentraal niveau volgens de volkswil kunnen plaatsvinden. Krabbe wenste daarom 'belangenkringen in het leven te roepen en deze toe te rusten met autonomie'. Daarbij dacht hij aan publiekrechtelijke bedrijfsorganisaties, die voor belangen van handel, industrie en landbouw autonome verbanden vormden.⁴² Gedurende het hele interbellum zouden die publiekrechtelijke bedrijfsorganisaties in het verzuilde Nederland nog een interessant politiek discussiepunt zijn.

Deze opvattingen vertoonden opvallend veel overeenkomsten met Van der Lindens wetenschappelijke werk. Ongetwijfeld heeft dat Krabbe geïnspireerd. Ook Van der Linden had immers altijd veel nadruk gelegd op het belang van gemeenschapsorganen van een lager niveau. Hij had deze organisaties altijd beschouwd als een manier om de eenheid van het land te bevorderen in een tijd waarin die eenheid met de opkomst van nieuwe groeperingen in het politieke debat steeds verder leek te verdwijnen. Als minister van Justitie had hij zich bovendien sterk gemaakt voor de realisatie ervan in de kindernetgeving. De opvattingen van Krabbe zijn een duidelijk bewijs dat dit gedachtegoed nog steeds doorwerkte en zich voortzette in de discussie over associatie en publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie. Krabbe verbond zijn ideeën zelfs expliciet met de oudere opvattingen van Van der Linden, niet alleen met verwijzingen naar de volkswil, maar ook met de stelling dat de kindernetgeving een eerste stap was op weg naar de gewenste decentralisatie.⁴³ Vandaar dat decentralisatie voor Cort van der Linden, net als in zijn tijd als minister van Justitie, ook als premier een leidraad bleef voor zijn beleid. De voorgestelde grondwetsherziening was zelfs in de eerste plaats bedoeld om deze decentralisatie mogelijk te maken.

Zelfstandig regeren in de praktijk

Cort van der Linden beperkte zich bij de algemene beschouwingen niet tot diepgravende beschouwingen over partijpolitiek en volkswil, waarop hij met zijn filosofische inslag zozeer het patent op leek te hebben. Het was waardevol om zijn zelfstandige opstelling theoretisch te verdedigen, maar bij de algemene beschouwingen ging hij ook in op de praktische betekenis van het zelfstandig regeren. Regeren los van de partijen betekende voor Van der Linden ook regeren op basis van een zuivere scheiding van verantwoordelijkheden tussen regering en parlement. De regering maakte wetten en bestuurde het land. Het parlement was er om te waarborgen dat die taken werden uitgevoerd volgens de duurzame volkswil. De bestuurszaak was daarbij uitsluitend voorbehouden aan de regering. In het geval van de wetgevingstaak debatteerden ministers en parlementariërs samen over de praktische toepassing van de volkswil. Dat debat verhoogde het inzicht in de volkswil, mits geen (partijpolitieke) deelbelangen werden nagestreefd natuurlijk. Afgezien van initiatiefwetten had de regering daarbij echter het heft in handen. Zij bepaalde welke wetten met het oog op de volkswil nodig waren, ze bereidde de wetten voor en diende ze in. Kamerleden stonden daarbuiten. Partijpolitiek had wel gestimuleerd dat de regering bij haar wetgevingsarbeid in partijprogramma's een richtsnoer vond. Net zo goed als de partijen ongewenst waren, was het natuurlijk ook ongewenst dat de regering zich aan hun programma's moest binden.

De vrijzinnig-democratische leider Bos was de eerste die deze opstelling aanviel. Over het aantreden van het kabinet had hij weinig te klagen gehad, hoe vervelend het voor hem ook was dat hij zelf geen premier was geworden. Van der Linden had van hem dan ook alle lof gekregen, net als van de overige vrijzinnige Kamerleden. Het zelfstandige karakter zou voor de liberalen alleen maar een voordeel kunnen zijn. Als concentratieminderheid hadden zij er helemaal geen behoefte aan om al te nauw met de regering te worden geassocieerd. Desondanks meende Bos als Kamerlid wél de vinger aan de pols te moeten houden over de manier waarop de regering haar zelfstandige programma uitvoerde. Hij riep de regering bijvoorbeeld meteen op om haar programma met spoed te voltooien.⁴⁴ Volgens Cort van der Linden ging hij daarmee een grens over. Dat liet hij ook duidelijk merken met een kort en krachtig gezegde uit de scheepvaartwereld: 'Don't speak to the man at the wheel.' Bos moest de leiding laten aan 'degene die aan het roer zit en die een bepaalde koers uitzet', en dat was hij. Van der Lindens functie gaf hem de verantwoordelijkheid voor het regeringsprogramma, dat hij zo snel en

goed mogelijk zou uitvoeren, maar dat was *zijn* taak. 'De leiding geef ik niet uit handen', zo luidde Van der Lindens heldere conclusie.⁴⁵

Deze strikte opvatting van Van der Linden over zijn eigen verantwoordelijkheid zou door het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog nog een cruciaal punt in het parlementaire debat worden. Uit de algemene beschouwingen van 1913 blijkt hoezeer die houding in de eerste plaats verbonden was met zijn staatsrechtelijke opvattingen. Hij stond al direct bij zijn eerste optreden bloot aan de kritiek niet genoeg openheid te betrachten tegenover parlement en publiek. Dat gebeurde zelfs van koninklijke zijde. Zo viel het koningin Wilhelmina bij het verschijnen van de memorie van antwoord op dat Cort van der Linden in dat stuk zweeg over alles wat er voor zijn aantreden als formateur bij de formatie van zijn kabinet was gebeurd. Vragen daarover wilde hij niet beantwoorden, want wat destijds was gebeurd, lag 'buiten de ministerieele verantwoordelijkheid'.⁴⁶

Toch vroeg Wilhelmina zich af of het – zeker na de vele discussies over de contacten tussen Bos en Troelstra – niet goed was als er van regeringszijde ook iets werd gezegd over het begin van de formatie. Ze overwoog al om de formatieopdrachten openbaar te maken. De koningin hoopte waarschijnlijk op die manier meteen duidelijk te maken dat Troelstra na zijn afwijzing om minister te worden geen invloed meer had gehad op het formatieverloop.⁴⁷ Wilhelmina wilde daarom graag met Van der Linden overleggen wat er bij de algemene beschouwingen wel en niet gezegd kon worden over het formatieverloop. Volgens haar was daar bij eerdere crises ook over gesproken. Uit de correspondentie van de directeur van het Kabinet der Koningin blijkt dat Van der Linden echter van mening bleef dat hij niets over het begin van de formatie hoefde te zeggen. 'De Kamer heeft daarmede *niets* te maken. Alleen voor hetgeen *na* zijn optreden gebeurde, is de minister bereid aan de vertegenwoordiging van zijn handelwijze verantwoording te geven. Van dit standpunt treedt hij niet af. Natuurlijk is het den minister thans onmogelijk maar één enkel uur zich niet bezig te houden met hetgeen hem de volgende week wacht. Hij kan dus onmogelijk weg.'⁴⁸ Inderdaad wist Van der Linden het verloop van de formatie tijdens de algemene beschouwingen vakkundig uit zijn eigen rede te weren. Wat anderen in hun eindeloze praatlust allemaal bespraken liet hem verder koud, zo luidde het enige wat hij kwijt wilde.⁴⁹

Het belang van een zelfstandige opstelling in het parlement bleek volgens Van der Linden ook in zijn houding tegenover de socialisten. De socialisten zou hij vaak nodig kunnen hebben om een parlementaire meerderheid te halen. Er leek kans op dat hij hun steun ook zou krijgen. De SDAP had het programma van het kabinet welwillend ontvangen, zij het dat de fractieleden

zich er net zo min als de vrijzinnigen verantwoordelijk voor voelden. Uit zulke socialistische steun mocht volgens Van der Linden echter niet worden opgemaakt dat het kabinet sympathiek stond tegenover de socialistische partij in het algemeen. In een tijd waarin geregeld steun werd gegeven door partijblokken als geheel, was echter niet ondenkbaar dat die conclusie van sympathie wél zou worden getrokken. Om zulke opvattingen te voorkomen, ging ook Troelstra in op de discussie over het karakter van het kabinet. Hij meende dat de regering 'over de meerderheidspartijen heen' in directe verbinding stond met de meerderheid, die bij de verkiezingen had overwonnen. De regering zweefde dus niet 'als een hemellichaam' buiten het parlement.⁵⁰ Het bood perspectieven voor vruchtbare samenwerking. In deze omstandigheden hoefde volgens Troelstra de band die door de verkiezingsuitslag tussen socialisten en regering was gelegd niet te knellen 'juist omdat wij elk ons zelf kunnen zijn'. Zodoende konden de socialisten de regering steunen bij de uitvoering van het program, zonder dat zij bereid waren enige kapitalistische politiek te steunen of in die richting concessies te doen.⁵¹ Cort van der Linden ging daar geheel in mee. Volgens hem kon er weliswaar geen overeenstemming zijn in beginselen met een partij die zich achter de klassenstrijd schaarde, maar er was wel overeenstemming over de doelstellingen voor de naaste toekomst. Zo gauw die doelstellingen bereikt waren, zouden socialisten en regering elkaar echter weer vaarwel zeggen. 'Wij zitten in dezelfde trein, wij zullen niet aan de noodrem trekken, maar als wij aan het station aangekomen zijn, gaan zij hun weg en wij den onzen.'⁵² Samenwerking was dus mogelijk juist omdat er geen knellende partijpolitieke band was.

De praktische betekenis daarvan was goed te zien bij het strijdpunt of er plaats zou zijn voor leden van de SDAP in bestuursfuncties, zodat zij verantwoordelijkheid kregen voor het overheidsbeleid. Volgens Van der Linden hing dat zuiver van de persoon en zijn opvattingen af. Binnen de SDAP waren genoeg capabele mannen te vinden die zonder gevaar voor de staat een functie als bijvoorbeeld die van burgemeester konden vervullen. Van der Linden weigerde dan ook om zulke benoemingen uit te sluiten, alleen omdat geschikte revisionisten binnen de SDAP nog een minderheid vormden naast de gevaarlijke revolutionairen binnen de partij. 'Mij dunkt, dat is toch aan het partijbegrip al te groote waarde toekennen.'⁵³ Al snel zou hij die opvatting ook gestand doen met de benoeming van de socialist K. ter Laan tot burgemeester van Zaandam.

De kracht van zelfstandigheid

Uit de opstelling van Van der Linden tegenover Bos, Wilhelmina en de SDAP-burgemeesters blijkt steeds op een andere manier dat gebrek aan partijpolitieke steun volgens hem geen zwakke positie hoefde te zijn. Zelfstandigheid hoefde geen geïsoleerde machteloosheid te betekenen, maar leidde juist tot kracht. Dankzij zijn zelfstandige positie kon hij zich richten op zijn taak om, in het belang van het land, de volkswil uit te voeren zonder dat iemand zich daarmee hoefde te bemoeien. Geen partij kon hem kwalijk nemen dat hij hun daden niet besprak of standpunten in het parlement niet bevorderde. Geen enkele partijbinding gaf daartoe aanleiding.

Ook bij de uitvoering van beleid maakte het gebrek aan een partijbinding het gemakkelijk om – zoals dat volgens Van der Linden constitutioneel gezien hoorde – de regeringsverantwoordelijkheid bij de regering te laten. Als controlerende macht had het parlement een heel andere verantwoordelijkheid, namelijk in het oog houden dat de regering werkelijk het landsbelang diende. Inmenging in het dagelijkse beleid was daar geen onderdeel van. Het parlement diende de regering alleen onbaatzuchtig te beoordelen op haar interpretatie van de volkswil en kon haar desnoods bij verlies van vertrouwen het regeren onmogelijk maken. Zoals Van der Linden aan het eind van de algemene beschouwingen zei, wist iedereen die als minister in de politieke arena trad ‘dat hij is moriturus, maar wat van hem verlangd wordt, dat is, dat hij als een goed gladiator past den strijd voert, en wanneer wij ons Ave Caesar uitspreken, dan is het niet met het oog op eenige partij hier in de Kamer, maar dan is het met het oog op hooger gericht, op het belang van het land’.⁵⁴

De enige voorwaarde voor zo’n krachtige positie van een zelfstandig kabinet was dat Cort van der Linden als minister vertrouwenwekkend en overtuigend was. Als minister zonder partijsteun moest hij die steun persoonlijk zien te winnen. Blijkens de artikelen van parlementaire verslaggevers was hij daar na zijn eerste algemene beschouwingen inderdaad in geslaagd.⁵⁵ Na een paar maanden regeren waren de perscommentaren over Van der Linden zelfs radicaal veranderd. De grote twijfel van de eerste maanden maakte plaats voor vast vertrouwen in het nieuwe kabinet. De oorzaak van die omslag lag er niet zozeer in dat Van der Linden parlementariërs en pers ervan had overtuigd dat zijn zelfstandige opstelling waardevol was. Die zelfstandige opstelling had in het Kamerdebat immers meteen onder druk gestaan. Van der Linden had bovendien stevig vastgehouden aan zijn eenmaal ingenomen

standpunt. Dat had zijn positie kunnen ondergraven, maar hij kreeg plotseling juist steun.

Uit de perscommentaren blijkt dat die plotselinge steun was toe te schrijven aan Van der Lindens houding. Die had hem het benodigde vertrouwen gegeven. De grootste lofredenaar was *De Telegraaf*. Van der Lindens optreden werd als 'uiterst gunstig' beoordeeld. 'Kalm, maar beslist, geen oogenblik uitdagend, doch zeer krachtig, rustig-langzaam, en met een solide, klare welsprekendheid, die sober maar indrukwekkend was, heeft de heer Cort van der Linden z'n politiek ontvouwd. Daar stond geen politicus, daar stond een staatsman in de ruime en goede beteekenis van 't woord.' Het was 'een verkwikking' na zijn rondborstige voorganger. 'O zeker, hij maakt geen grappen, geen kunstige woordspelingen, hij balanceert niet en hij jongleert niet. Hij doet ons niet óm-rollen van de pret. Maar, dat de Christelijke joligheid à la Heemskerk heeft plaats moeten maken voor ernstige, bedachtzame staatsmans-argumentatie, wie, in trouw zal dien ruil betreuren?'⁵⁶ Vergelijkbare waardering was inmiddels ook te vinden in de confessionele pers. Van der Linden zou met zijn werkwijze de onderwijspacificatie wel degelijk dichterbij kunnen brengen, zo was nu de overtuiging. Vandaar dat *De Maasbode* Cort van der Linden nu beschouwde als een eerlijk politicus, wars van slimmigheidjes en foefjes. 'Men houdt het ter rechterzijde er voor, dat men aan zijn woord zich houden kan, naar de letter en naar de geest.'⁵⁷

In januari 1914 deed het gloednieuwe blad *De Haagsche Post* deze lofrede in zijn allereerste nummer nog eens over. Alleen al Van der Lindens uiterlijke verschijning achter de ministerstafel deed de perslyriek nu stromen. 'Een verrassing, die figuur achter de Ministerstafel! Middelmattig van grootte, recht nog altijd, ondanks de 67 jaren. De baard is grijs, en oud, maar het gezicht, die oogen vooral, hoe krachtig en frisch nog! Hoe wijd-open en eerlijk. En hoe intelligent. De stem, niet sterk, van een heel bijzonder timbre, met iets van den klank der hooge violoncel-snaren erin.' Voor het blad ging 'boven al dit uiterlijke echter de inhoud'. Meer nog dan door de sobere welsprekendheid werd de Kamer gegrepen door de 'vergezichten' die Van der Linden opende: 'Vergezichten die een geheele wending van ons politieke leven doen verwachten. Men begon, onder die overtuigende en eerlijke woorden, te overzien hoe geheel nieuw aanzicht het parlementair gebeuren zal geven als deze Minister, zwak en wankelend gescholden, maar zich meer van kracht bewust en steviger op den grond staande dan een van zijn voorgangers, eenmaal zijn plannen zal hebben volvoerd'. Dan zou het land de vruchten plukken van meer van zulke zelfstandige kabinetten. Dan zouden de kiesrechtkwesie en de onderwijskwesie worden opgelost. Kortom, het zou de

politieke tegenstellingen doen verdwijnen. Of de naaste toekomst dat ook echt brengen zou, was nog niet te zeggen, maar *De Haagsche Post* geloofde er zeker in. 'Zal de stoute Staatsman de wegen ook weten te banen, die hij ziet, en de bruggen kunnen slaan, die hij aangaf? Hij heeft op het oogenblik waarschijnlijk heel de Kamer achter zich. Bij iedere poging tot slagen zal hij zeker een groot deel van het Nederlandsche volk naast zich hebben.'⁵⁸

Houding en uitstraling leken meteen na de algemene beschouwingen dus de grootste politieke kwaliteiten van Van der Linden te zijn. Zijn zelfstandige positie los van de partijen betekende daardoor geen zwakte, zoals kon worden gedacht. Evenmin had hij er last van dat sommigen vonden dat hij het parlement opzijzette en zich te onafhankelijk opstelde. Hij wekte voldoende vertrouwen om parlement en pers te doen geloven in de gunstige interpretatie die hij aan de volkswil gaf. Hij had met zijn houding en uitstraling het imago van de sympathieke verlichte gezagsdrager weten te ontwikkelen. Wel ging het debat door over de vraag of het wel gewenst was dat de regering regeerde naar een volkswil die niet in de meerderheid van de partijen te vinden was, maar in wat tegenstanders een eigen opvatting vonden. Dit debat zou een hoofdthema blijven in de staatsrechtelijke discussies over zijn regering.⁵⁹

Het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog in augustus 1914 plaatste deze discussie in een heel nieuw licht. Het debat over de wenselijkheid van het regeren volgens de volkswil en staatkundig dualisme, werd daardoor ook het debat over de vraag of er in oorlogstijd een speciale onafhankelijkheid van de regering noodzakelijk was. Uiteindelijk heette Van der Lindens opstelling zelfs tiranniek en dictatoriaal. In het betoog over Cort van der Linden als oorlogspremier komt het debat over het regeren volgens de volkswil daarom weer aan bod.

De staatsrechtelijke discussie bleef altijd ook verbonden met de binnenlandse politiek. De grote plannen met het kiesrecht en het onderwijs lagen te wachten. Begin 1914 ging alle aandacht ernaar uit dat Van der Linden die plannen met de hem kenmerkende onafhankelijke vertrouwenwekkende houding zou proberen uit te voeren. Nu was het tijd om alle verwachtingen ook waar te maken. Van der Linden zat daartoe aan het roer, maar 'don't speak to the man at the wheel'!

Een politiek noodzakelijke kiesrechthervorming

Het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog in augustus 1914 was een spaak in het wiel van Cort van der Lindens ambitieuze regeringsprogramma met grondwetsherziening en staatspensioen. Dat beleid was net goed op gang gekomen. De plannen voor algemeen kiesrecht stonden op het Ministerie van Binnenlandse Zaken in de steigers. Een staatscommissie onderzocht ondertussen de invoering van een stelsel van evenredige vertegenwoordiging. Al in mei lag er een gedetailleerd advies.¹ Een voorstel voor de kiesrechthervorming leek dus te verwachten en Treub had intussen nog ruim de tijd om ook het gewenste staatspensioen voor te bereiden. Tot slot was Cort van der Linden er in december 1913 in geslaagd de geplande staatscommissie voor het onderwijsvraagstuk in te stellen, een belangrijke politieke overwinning die in hoofdstuk vijftien wordt beschreven.² Hoewel de onderwijscommissie ook na het uitbreken van de oorlog haar werkzaamheden voortzette, kon toen van al deze plannen voor nieuwe wetgeving opeens geen sprake meer zijn.

In plaats daarvan besloten de Kamerleden tot wat al snel de ‘godsvrede’ of het ‘bestand’ werd genoemd. Deze termen werden ook in de oorlogvoerende landen gebruikt. Ze wezen op de noodzaak om de politieke discussie op te schorten om eensgezind het land te kunnen verdedigen. In de eerste weken na het uitbreken van de oorlog lag dat zo voor de hand, dat er zelfs nooit formeel werd besproken of zo’n bestand al of niet gewenst was. De godsvrede was er gewoon. Toen de grootste angsten wat waren gezakt, ontstonden echter heel snel de eerste haarscheurtjes. Al begin oktober had het socialistische blad *Het Volk* betwijfeld of de godsvrede lang kon duren.³ Tegelijkertijd verscheen een artikel van de vdb’er Bos in *Vragen des Tijds* waarin hij waarschuwde dat zo’n bestand de regering te zelfstandig kon maken tegenover het parlement. Beide moesten hun taak zo goed mogelijk blijven uitoefenen, anders kon dat tot in de verre toekomst kwalijke gevolgen hebben voor het parlementaire stelsel.⁴

Bos kreeg veel kritiek op zijn standpunt, onder meer toen hij voorstellen deed voor een bijzondere belastingheffing. Volgens de confessionelen hield hij zich niet aan de afspraak dat op grond van de godsvrede alleen 'neutrale' wetsontwerpen mochten worden besproken. Ondertussen deden de confessionelen zelf wel hun best om hun standpunten goed voor het voetlicht te brengen. Het meest liep dat in het oog bij een verhitte discussie over de eedswet. De confessionelen stemden zonder uitzondering tegen deze wet, de overige parlementariërs waren voor. In de Tweede Kamer, waar de confessionelen in de minderheid waren, werd deze wet dus aangenomen, maar in de Eerste Kamer met haar confessionele meerderheid werd de wet verworpen. Antithese en politieke strijd waren bij deze kwestie dus wel degelijk aanwezig. Een noodwetje bracht vervolgens een tijdelijke oplossing voor dit al jarenlang slepende en gevoelige probleem. Cort van der Linden liet de uitwerking van deze oplossing aan zijn minister van Justitie Ort over.⁵ Zulke perikelen sterkten Bos in zijn strijd tegen de godsvrede. 'Het is een mooi ding, die Godsvrede', zo mopperde hij in zijn partijblad, 'als men het maar goed weet te hanteren, op het rechte oogenblik daarmede tegenstanders als vaderlandsloozen of onverantwoordelijke lichtzinnigen weet te brandmerken en niet verzuimt er mee te schermen als er door de regeering iets wordt voorgesteld of gedaan dat niet bevalt.'⁶

In de loop der maanden werd de godsvrede zo een façade waarachter de politieke discussie zich gewoon voortzette. Alleen uitvoering van het regeringsprogramma bleef achterwege. Dat kon niet doorgaan. De koningin kondigde daarom in de troonrede van september 1915 aan dat de gewone wetgevende arbeid zou worden hervat zolang de militaire toestand dat toeliet.⁷ Cort van der Linden kon de grondwetsherziening dus weer oppakken. Hij diende nu snel de voorstellen voor algemeen mannenkiesrecht en evenredige vertegenwoordiging bij de Kamer in.⁸

Onmiddellijk barstte onder journalisten en parlementariërs een discussie los over de vraag of de godsvrede nu was beëindigd.⁹ Cort van der Linden weigerde het bestand zomaar vaarwel te zeggen. De onafhankelijkheid die het bestand de regering bood, bleef volgens hem in de oorlogspolitiek van belang. Toch zou nieuwe wetgeving niet achterwege hoeven te blijven. Het bestand was slechts een impliciete afspraak om de hogere belangen van neutraliteit te beschermen tegenover te ver doorgevoerde partijpolitieke onenigheid. Zo'n afspraak was heel iets anders dan het verwerpen van alle politieke strijd.¹⁰ Het zou bovendien verantwoord zijn om het parlement in oorlogstijd een grondwetsherziening voor te stellen, omdat een gezond debat daarover de nationale eenheid bevorderde.¹¹ Het lijkt tegenstrijdig: hoe kon

de Kamer debatteren over de politiek zo gevoelige grondwetsherziening en tegelijkertijd de nationale eenheid en de onafhankelijkheid van de regering respecteren? Toch was dat volgens de premier mogelijk. De regering zou altijd aanblijven om haar oorlogstaak te vervullen, wat ook het gevolg was van het grondwetsdebat. Juist door die houding had het parlement volgens hem alle vrijheid om zonder gevaar voor het landsbelang eventueel de grondwetsherziening tegen te houden. Het kwam erop neer dat de regering in zijn ogen door de oorlog een 'dubbele taak' vervulde.¹² Enerzijds was er de handhaving van de neutraliteit, die een speciale onafhankelijke opstelling van de regering noodzakelijk maakte, en anderzijds de gewone wetgevende arbeid, waarop het parlement in alle vrijheid kritiek mocht hebben, zonder bang te hoeven zijn de natie in de afgrond te storten. 'Die vraagstukken staan met elkaar in geen verband', zo was de conclusie.¹³

Het klonk mooi, maar in de praktijk was deze scheiding toch minder gemakkelijk aan te brengen dan Van der Linden had gewenst. Allerlei thema's die raakten aan het vraagstuk van de werking van de democratie liepen dwars door de oorlogspolitiek en het binnenlands beleid heen. Dat bleek vooral tijdens de al in 1915 aanzwellende parlementaire kritiek op het kostbare en belastende mobilisatiebeleid van de regering. Dit debat mondde uit in een nieuwe langdurige discussie over de verhouding tussen regering en parlement. Het was onmogelijk om de grondwetsherziening helemaal los te zien van zulke discussies. Algemeen kiesrecht, de evenredige vertegenwoordiging en de werkwijze van de onderwijscommissie hadden immers ook hun betekenis voor de verhouding tussen regering en parlement. Wanneer zo'n thema aan de orde werd gesteld, kon de noodzakelijke nationale eenheid dus gemakkelijk plaatsmaken voor partijpolitieke strijd. De Raad van State had daarin een argument gezien om de indiening van de voorstellen voor grondwetsherziening af te raden.¹⁴

Van der Linden had dat advies echter naast zich neergelegd, ondanks de verstrengeling van binnenlandse en buitenlandse politiek. De gevolgen konden wel eens heel groot zijn. Als de grondwetsherziening door alle debatten over de positie van de regering de onafhankelijke opstelling in de oorlogspolitiek zou aantasten, kon de nieuwe wetgevende arbeid zijn oorlogspolitiek bemoeilijken. Omgekeerd kon de oorlogstoestand hem ook van nut zijn als de roep om nationale eensgezindheid de overeenstemming in het heikele kiesrecht- en onderwijsdebat zou bevorderen.

Beleid en onvermijdelijkheid

Ongeacht de wijze waarop de oorlog invloed zou hebben op de binnenlandse politiek, stond toch één ding als een paal boven water. Als gevolg van het bestand bleef er minder tijd om alle omvangrijke wetten die in 1913 waren aangekondigd ook tot stand te brengen. Prioriteiten stellen werd nu dus van het grootste belang. Gelukkig had het regeringsprogramma al in 1913 een richtlijn gegeven. Het 'hoofddoel' was het algemeen mannenkiesrecht. Slechts 'als tweede punt op het programma, dat echter de bereiking van het hoofddoel niet in den weg mag staan', zou het kabinet proberen een ouderdomsrente voor mensen vanaf zeventig jaar in te stellen.¹⁵ De regering zou zich in 1915 aan deze prioriteiten houden. Nu de tijd begon te dringen, werd besloten de grondwetsherziening als eerste bij de Kamer in te dienen, zodat die in elk geval behandeld zou worden.

De nadruk op de kiesrechthervorming valt op. Allereerst had Van der Linden in de grondwetscommissie-Heemskerk het algemeen kiesrecht en evenredige vertegenwoordiging nog afgewezen, hoewel hij erkende dat algemeen kiesrecht waarschijnlijk wel ooit zou worden ingevoerd. Daarmee leek hijzelf echter niet de eerstaangewezen persoon voor die hervorming te zijn. Er waren bovendien redenen aan andere maatregelen voorrang te verlenen. Cort van der Linden had als hoogleraar altijd veel aandacht gehad voor sociale politiek en had als minister van Justitie het belang ervan nader aangetoond. Zijn kabinet zou met de ouderdomsrente waar al jaren over werd gestreden eindelijk een forse stap op die weg kunnen zetten. De uitvoering leek bovendien haalbaar. Treub was energiek bezig met de voorbereiding van een wet op de ouderdomsrente, voorafgegaan door een belastingwet. Daarnaast was er ook een praktische reden eerst aandacht aan de ouderdomsrente te geven. Als de grondwetsherziening eenmaal door beide Kamers was aangenomen, zou hooguit enige maanden later Kamerontbinding plaatsvinden. Dan was voor de ouderdomsrente dus niet veel tijd meer beschikbaar. Aanvankelijk leek het kabinet deze plannen daarom voorafgaand aan de grondwetsherziening bij de Kamer in te zullen dienen. Toch besloot Van der Linden in 1915 daarvan af te wijken. Die handelwijze heeft een eerste botsing opgeleverd met Treub, inmiddels minister van Financiën, maar met de ouderdomsrente nog in zijn portefeuille. Treub vreesde dat hij in het kabinet duimen zou moeten gaan zitten draaien, bij uitstek een bezigheid waar hij ongeschikt voor was. Hard ging het er echter niet aan toe, daarvoor hadden beide mannen te veel waardering voor elkaar. Het neemt niet weg dat de premier nu als sterkste uit de strijd naar voren kwam. Eerst zou zijn

grondwetsherziening in de Tweede Kamer aan de orde komen. Volgens Van der Linden kon de ouderdomsrente gerust daarna worden behandeld, nog voor de ontbinding van de Kamer. De Senaat had wel even tijd nodig voor de omvangrijke grondwetsherziening.

Na het nog nader te bespreken aftreden van Treub, zou Lely als nieuwe verantwoordelijke voor de sociale politiek echter noodgedwongen de onhaalbaarheid van de ouderdomsrente erkennen. Weer was de premier daar niet geheel onschuldig aan. Lely had zijn wet wel door de Tweede Kamer weten te krijgen, maar vlak daarna vond de Kamerontbinding plaats ten behoeve van de grondwetsherziening. Met het oog op staatsrechtelijke bezwaren nam de Eerste Kamer (in meerderheid confessioneel!) de wet vervolgens niet in behandeling. Alleen wetten die in de lopende zittingsperiode door de Tweede Kamer waren aangenomen, zouden volgens de senaat aan de orde kunnen komen. Lely wilde de wet daarom nogmaals bij de Tweede Kamer indienen, maar de premier stak hier een stokje voor. Er was afgesproken dat tot de voltooiing van de grondwetsherziening geen nieuwe, politiek gevoelige ontwerpen aan de orde zouden komen. Hoewel het hier een onvoorziene situatie betrof, op slinkse wijze door de confessionelen veroorzaakt, wilde hij zich daaraan houden. De premier offerde de ouderdomsrente op ten behoeve van zijn grondwetsherziening. Lely was er niet over te spreken en liet dat ook publiekelijk merken. In de memorie van antwoord op de staatsbegroting liet hij het meningsverschil zelfs optekenen.¹⁶

Deze botsing tussen Van der Linden en Lely bewijst eens te meer hoeveel waarde de minister-president hechtte aan zijn grondwetsherziening. De noodzakelijke sociale politiek, tijdgebrek en godsvrede waren mooie argumenten geweest om de grondwetsherziening na te laten. Toch hield Cort van der Linden vast aan de uitvoering van het regeringsprogramma met onomstotelijk op de eerste plaats het algemeen mannenkiesrecht. Bij de formatie was gebleken dat onderwijspacificatie nog veel hoger op Van der Lindens verlanglijstje stond. Om politieke redenen had hij zich op dat punt echter beperkt tot zijn voornemen een staatscommissie in te stellen. Toen het resultaat van die commissie nog ongewis was, besloot Van der Linden al om de voorstellen voor algemeen kiesrecht en evenredige vertegenwoordiging in te dienen.

In de memorie van toelichting gaf Cort van der Linden aan waarom hij algemeen kiesrecht inmiddels zo belangrijk vond. Zijn idealisme, Ostrogorski en de theorie van de volkswil domineerden het stuk weer. Hij benadrukte dat hij met zijn wetsontwerpen een interpretatie van het rechtsbewustzijn gaf. Zijn persoonlijke opvattingen konden nooit zijn leidraad zijn. Anno

1915 was Van der Linden ervan overtuigd geraakt dat het rechtsbewustzijn wees op het ontstaan van geheel nieuwe theoretische opvattingen over het kiesrecht. Die opvattingen maakten van het algemeen kiesrecht een noodzakelijke hervorming. Bij het vroegere, zeer beperkte kiesrecht kon nog worden volgehouden dat kiezers 'geschikt' waren op grond van voldoende ontwikkeling of maatschappelijke welstand. Met het groeiende aantal kiezers gold dit theoretische beginsel niet meer.¹⁷ Een tweede reden hiervoor lag in de toenemende staatstaak. Daardoor was het niet langer vol te houden dat niet-kiezers minder belang hadden bij het staatsbeleid. Deze beide ontwikkelingen in de moderne samenleving waren niet te negeren, zodat een terugkeer naar de oude opvatting over kiezen door capabele burgers onmogelijk was geworden. 'De praktijk heeft over de gansche lijn de theorie verslagen. Men moet haar prijsgeven', zo concludeerde Van der Linden.¹⁸

Cort van der Linden gaf in aansluiting op deze verklaring voor de omslag in zijn denken over algemeen kiesrecht nogmaals zijn beschouwingen over het ontstaan van de moderne partijpolitiek ten beste. Net als bij de algemene beschouwingen in 1913 klaagde hij over de gevaren van partijprogramma's en verkiezingsleuzen. Ze haalden het niveau van het politieke debat naar beneden en maakten het constitutionele stelsel gevoelig voor propagandisten en strijd om deelbelangen. Het lag echter voor de hand dat deze gevaren alleen maar zouden toenemen als algemeen mannenkiesrecht werd ingevoerd. Dat moest ook Van der Linden wel erkennen. 'Veel leden' van de Kamercommissie die de grondwetsherziening voorbereidde, stelden daarom dat de premier geen overtuigd voorstander was van de kiesrechthervorming. Uit het voorlopig verslag kon worden opgemaakt dat dit confessionele parlementariërs waren, ook al stond in zo'n verslag nooit vermeld wie welk standpunt innam.¹⁹ Volgens deze confessionelen wezen Van der Lindens twijfels over de slechte gevolgen van democratisering erop dat hij liever andere voorstellen zou doen. Uit zijn 'vooropstelling van de onbenulligheid van een toenemend aantal kiezers' bleek ook goed welke. Die benadering leek een argument om het kiesrecht te beperken. Toch zette Van der Linden die stap niet, enkel omdat de historische ontwikkeling nu eenmaal democratisering vereiste. Daarom meenden deze leden 'tot geen andere conclusie te kunnen komen dan dat het algemeen kiesrecht den Minister van Binnenlandsche Zaken volkomen koud laat en hij zijn voorstel alleen heeft ingediend, omdat dit naar zijne meening door de meerderheid des volks verlangd wordt of, om zijne terminologie te gebruiken, omdat dit overeenstemt met den volks-wil'. Ze gingen zelfs zover Van der Linden in bedekte termen te verwijten dat hij zich zo als een machine afhankelijk maakte van de veronderstelde

mening van de massa, die via de macht van enkele partijleiders de politiek beheerste.²⁰

Cort van der Linden las vooral onbegrip in deze woorden. Die reactie op de kritiek van het parlement werd nog versterkt door de mededeling dat Van der Lindens toelichting ‘duister’ was.²¹ Sinds zijn hoogleraarschap was de premier wat dat betreft wel wat gewend. Zijn repliek had hij dan ook paraat. Een korte greep uit de memorie van antwoord laat een soms bijtende toon tegenover de Kamer zien. Zijn toelichting mocht nog zo duister zijn, ‘de indruk van onklarheid is echter niet altijd te wijten aan hem die schrijft’, zo liet hij de Kamerleden weten.²² Wie zijn theorie van de volkswil goed begreep, zag in dat hij een interpretatie gaf van het rechtsbewustzijn in de samenleving. Wie zo’n opvatting slechts onduidelijk vond, snapte het gewoon niet goed, zo was de strekking. Het rechtsbewustzijn vereiste bovendien interpretatie. Kortom, ‘bestuur overeenkomstig den volkswil eischt overtuigde bewindslieden, geen willooze werktuigen’. Na alles wat al over dat thema was gezegd, vond Van der Linden het onnodig de theorie van de volkswil nog eens te ontvouwen. Hij hield het maar bij de mededeling dat zijn opvatting een geheel andere was dan hem vaak werd toegeschreven.²³

Verder gaf hij alleen nog een herhaling van zijn mening uit de memorie van toelichting dat algemeen kiesrecht onvermijdelijk was geworden, omdat het politieke bewustzijn van de massa toenam en het een fictie was dat alleen de huidige kiesgerechtigden echt geschikt waren om te stemmen. Op grond van die opvattingen noemde Cort van der Linden algemeen kiesrecht net als in december 1913 een ‘politieke noodzakelijkheid’. Die term zou ook in het plenaire debat over de grondwetsherziening nog dikwijls over de tong gaan.²⁴

Het algemeen mannenkiesrecht in de Kamer

Ondanks alle kritiek op Cort van der Lindens opvattingen over rechtsbewustzijn en volkswil deelde een meerderheid van de politieke partijen zijn conclusie dat algemeen kiesrecht een politieke noodzakelijkheid was. De meest kritische geluiden kwamen van de Vrije Liberalen. Zij hadden zich met de totstandkoming van de liberale concentratie wel aan het algemeen kiesrecht verbonden, maar altijd met een zekere berusting. Bij deze stroming was dan ook weinig meer dan lauwe waardering voor Van der Lindens plannen te vinden. Volgens de prominente behoudend-liberale journalist van het liberale *Algemeen Handelsblad* C.K. Elout was het tijd om maar toe te geven aan de ‘A.K.-leuze’, aangezien ‘wij het A.K. nu eenmaal evenmin

duchten als verlangen'. Hij gaf zijn steun, niet 'omdat wij het de voorziening achten in een *reële behoefte*, doch louter omdat wij het beschouwen als de voldoening van een *politieke eisch*'.²⁵ Bij de Liberale Unie, de grote liberale middenpartij, maakte het algemeen kiesrecht evenmin bij iedereen juichkrenten los. De Unieliberalen zagen in dat de komst van het algemeen kiesrecht onvermijdelijk was en velen maakten zich er verder niet meer druk om, al waren er ook overtuigde voorstanders van. Toen de partij zich in oktober 1916 over de aanstaande grondwetsherziening uitsprak, werden er weinig woorden meer vuilgemaakt aan het algemeen mannenkiesrecht. De onderwijskwestie verdiende de aandacht.

De berusting bleek ook uit de Kamerrede van de oude De Beaufort van de Vrije Liberalen. Hij trad als eerste spreker op tijdens het grote debat over de grondwetsherziening. Hij wees op de rust in de Kamer met een interessante vergelijking tussen de herziening-Van der Linden en de voorgaande grondwetswijzigingen. Samen met een vijftal andere Kamerleden had deze liberale *éminence grise* de grondwetsherziening van 1887 nog behandeld. Hij vergeleek 'de kalmte die thans in de Kamer heerscht en de min of meer beweeglijke opgewondenheid die er destijds heerschte'.²⁶ De Beaufort verklaarde die kalmte uit een 'politieke noodzakelijkheid' – een opzichtige verwijzing naar de woorden van de premier uit de memorie van toelichting – om de grondwetsherziening door te zetten. Dertig jaar na de grote oppositie tegen algemeen kiesrecht, waren de tijden veranderd. Niemand leek er meer fundamentele bezwaren tegen te hebben. Hij zou zeker zijn 'oogen niet hebben rood geweest, indien het algemeen stemrecht niet ware gekomen', maar nu het toch werd voorgesteld, zou hij er wel mee instemmen. Felle kritiek op het algemeen kiesrecht kwam alleen nog van buiten de Kamer, zoals van de oude Van Houten.

Aan confessionele zijde had Kuyper, die op dat moment evenmin in de Tweede Kamer zat, niet langer de mogelijkheid fel verzet tegen algemeen kiesrecht te mobiliseren. Persoonlijk was hij nog altijd een overtuigd voorstander van het organische kiesrecht dat onder confessionelen zolang was bepleit. Toen het voorstel voor individualistisch algemeen kiesrecht in de herfst van 1915 bij de Kamer werd ingediend, noemde hij dat zelfs 'een op haren en snaren zetten van heel onze politieke toekomst'.²⁷ Bij de meeste confessionelen werd het algemeen kiesrecht met de onderwijsprioriteiten in het achterhoofd nu echter tegen wil en dank aanvaard of zelfs met welwillende onverschilligheid begroet. De grootste voorstanders waren de CHU'ers.

Binnen de los georganiseerde CHU waren wel enkele uitzonderingen te vinden. Van Idsinga hield net als in de grondwetscommissie van Heemskerk

vast aan capaciteitenkiesrecht. Hij kon zich zo opstellen omdat hij zich anders dan veel confessionelen weinig zorgen maakte om een individualistische wereldbeschouwing. Juist daarom werd hij in de pers ook afgeschilderd als iemand die eigenlijk bij de Vrije Liberalen hoorde.²⁸ Hij had zich zelfs meerdere malen lovend uitgelaten over Van Houten.²⁹ Het klopt dus wel dat er in deze individualistische hoek van de CHU uitzonderingen bestonden van politici die de behoudend-liberale twijfels over het algemeen kiesrecht steunden. De rest van de CHU ging echter met de kiesrecht hervorming mee, nu de overtuiging terrein won dat het organisch kiesrecht praktisch niet te realiseren viel.

De vaak solistisch optredende Van Idsinga bleef onder de confessionelen in de Kamer een eenling met zijn verzet tegen algemeen kiesrecht. Ter verdediging van zijn standpunt zette hij frontaal de aanval in op Van der Lindens opvattingen over de 'politieke noodzakelijkheid'. Eigenlijk bedoelde de premier iets anders. Van der Linden 'had moeten schrijven: het is voor mij en mijn Kabinet een noodzakelijke politiek'. Invoering van algemeen kiesrecht was volgens Van Idsinga dus een politieke beslissing en daar hoefde hij niet in mee te gaan. 'Ook de oppositie moet haar hoofd buigen voor wat een politieke noodzakelijkheid is, maar van geen oppositie kan worden gevraagd, dat zij zich schikken zal naar hetgeen slechts is een noodzakelijke politiek van het Kabinet.'³⁰

De overige confessionelen konden zich vinden in het idee van een politieke noodzakelijkheid. De Savornin Lohman voelde nog steeds wel voor organisch kiesrecht, maar hij zag in dat de benodigde steun ontbrak en de praktische uitvoering zeer lastig was. Hij meende dat organisch kiesrecht daardoor al snel 'op hetzelfde neerkomt als algemeen mannenkiesrecht'. Daarom was het maar beter 'dat zoogenaamde organische kiesrecht te laten voor wat het is'.³¹ Voor de ARP'er C. van der Voort van Zijp ging dat wel wat ver. Tot aan de stemming bleef hij verkondigen het gezinshoofdenkiesrecht beter te vinden. Hij kon ook weinig anders, aangezien Kuyper in zijn driestarren in *De Standaard* nog altijd uithaalde naar het individualistische algemeen kiesrecht. Toch liet Van der Voort er nooit twijfel over bestaan vóór het individualistische kiesrecht te zullen stemmen, hoezeer dat de antirevolutionaire wensen ook voor lange tijd onmogelijk maakte. Dat was altijd nog beter dan de bestaande regeling van het kiesrecht, die willekeurig en ongegrond was.³² Deze pragmatische houding overheerste bij de rechterzijde. De katholiek Loeff sprak het ook expliciet uit. Hij accepteerde de voorstellen voor algemeen kiesrecht, want ze vormden geen 'quaestie van beginsel, of van recht, maar niet dan een quaestie van opportuniteit, van beleid', een

standpunt dat Nolens even later met vrijwel gelijke woorden herhaalde.³³ Krachtige steun voor het algemeen kiesrecht bleef beperkt tot de Vrijzinnig Democratische Bond, de partij die voor het algemeen kiesrecht was opgericht, en natuurlijk de sociaaldemocraten voor wie algemeen kiesrecht ook de vervulling betekende van het belangrijkste strijdpunt. De rest van de politici hield het erop dat de kiesrechthervorming een politieke noodzakelijkheid was.

Waarom de kiesrechthervorming een politieke noodzakelijkheid was, kwam ondanks het veelvuldige gebruik van deze terminologie in het Kamerdebat echter niet goed aan het licht. Cort van der Linden had al in 1913 gesteld dat algemeen kiesrecht politiek noodzakelijk was omdat de volkswil deze hervorming eiste. De Kamerleden weigerden echter om net als Van der Linden hun beschouwingen over een politieke noodzakelijkheid te verbinden met de theorie van de volkswil. Na alles wat daar inmiddels over was gezegd, hadden zowel Kamerleden als pers inmiddels wel genoeg van Van der Lindens 'deftige zonderlingheden', zoals Elout zijn opvattingen noemde.³⁴ De Savornin Lohman legde de memorie van toelichting maar liever opzij, anders zou de minister nog wel eens in de problemen kunnen komen. Als Lohman de toelichting in de hoedanigheid van hoogleraar als dissertatie had moeten beoordelen en zijn politieke gevoelens daarbij mocht laten meespreken, was het maar de vraag of hij de minister-promovendus wel op die dissertatie tot de promotie zou toelaten. Gelukkig hoefde de minister niet te promoveren. Het stuk kon gewoon worden genegeerd, want het bevatte 'niets anders dan de motieven die de regeering bewogen hebben om iets te doen wat wij misschien, zij het op andere gronden, ook willen'.³⁵ Zijn katholieke collega Loeff wees er eveneens op dat het maar het beste was om 's Ministers vreemde theorieën omtrent het kiesrecht en wat daarmee samenhangt te laten rusten'.³⁶

Volgens de Kamerleden was de politieke noodzakelijkheid om tot algemeen kiesrecht over te gaan dus niet te vinden in een hoger rechtsbewustzijn. Waar die noodzakelijkheid dan wel op was gebaseerd bleef echter onduidelijk. Politieke noodzakelijkheid leek in het Kamerdebat vooral te staan voor de noodzaak een pragmatische politiek te voeren. Een andere onderbouwing van het algemeen kiesrecht dan Van der Lindens opvattingen over het rechtsbewustzijn leek daarmee uit te zullen blijven. Alleen Troelstra probeerde daar met een urenlange redevoering verandering in te brengen. Ook volgens hem bevatte de memorie van toelichting 'merkwaardige beschouwingen', maar hij noemde ze tevens belangrijk.³⁷ Hij had er ook waardering voor, al bevredigden deze beschouwingen hem niet geheel. Dat kwam omdat ze te

algemeen en vaag waren. Daarom gaven ze ondanks alle theoretische diepgang geen rechtvaardiging voor het nu voorgestelde beleid.

Troelstra meende die rechtvaardiging wel te geven met een betoog waarin hij twee nauw verbonden discussiepunten voor het voetlicht bracht die de andere sprekers maar wat hadden laten zweven. Ten eerste probeerde hij te verklaren waarom het algemeen kiesrecht na jaren strijd opeens in alle rust op meer of minder opportunistische wijze door de Kamer geaccepteerd leek te worden. Hij raakte daarbij meteen aan de andere vraag welke rol Cort van der Linden daarbij speelde. Aan Troelstra was het wel besteed om zulke grotere vragen aan de orde te stellen. Hij wijdde lang uit over de onvermijdelijke opkomst van de arbeidersklasse. Aangezien de machtsovername door de arbeidersklasse een historisch gegeven was, was het maar beter de arbeiders ook bijtijds bij het staatsbestel te betrekken. Gebeurde dat niet, dan zou men 'hoogstens kunnen bereiken dat die ontwikkeling zou plaats vinden op een wijze, die door niemand wordt gewild'.³⁸ Cort van der Linden zag dat volgens Troelstra al in toen hij in *Richting en beleid der liberale partij* het beroemde woord schreef 'de sociale beweging beheerst de politiek'. Die uitspraak hield weliswaar geen volledige erkenning in van wat het historisch materialisme leerde, maar gaf toch het besef weer dat er een sociale kracht bestond die sterker was dan het individu. Die hogere kracht zou de geschiedenis voortdrijven. Volgens Troelstra was dit gezegde van zijn hoogleraar Van der Linden dan ook altijd een grote inspiratiebron voor hem geweest.³⁹ In zijn memoires zou Troelstra dat nog eens herhalen. Aan Cort van der Linden zou hij naar eigen zeggen zelfs de fundering van zijn socialistische overtuiging te danken hebben gehad.⁴⁰

Volgens Troelstra had Cort van der Linden op grond van diens visie dat er een hogere kracht bestond, besloten de ontvouwing van de geschiedenis zonder obstructie voortgang te laten hebben. Daarom begon Troelstra zijn redevoering met een woord 'van dankbare en eerbiedige hulde aan den man, wiens hooge figuur van uit de duisternis van deze tijden zal blijven lichten in de verre toekomst, aan den man, die het initiatief tot deze wetsontwerpen heeft genomen'.⁴¹ Natuurlijk had het concentratieprogramma hem enigszins verplicht tot algemeen kiesrecht, maar de oorlogsomstandigheden waren een mooi excuus geweest dit beleid op te schorten.⁴² Troelstra bracht alle hulde aan Van der Linden, omdat hij desondanks de rijpe vrucht van het algemeen kiesrecht had willen plukken. Tot de onderwijspacificatie was hij zelfs helemaal niet verplicht geweest. Hier had hij geheel zelfstandig het initiatief genomen.⁴³ Met zijn beschouwingen over een hogere sociale kracht benadrukte Troelstra dat dit initiatief van de premier paste in de loop van de

geschiedenis. De politieke noodzakelijkheid van algemeen kiesrecht had ook voor hem dus niets te maken met pragmatisme. Zo kwam Troelstra dicht in de buurt van Van der Lindens eigen beschouwingen over een hervorming, die op grond van een hoger rechtsbewustzijn was vereist. Dat hun meningen over het eindpunt van de historische ontwikkeling verschillend bleven, vond Troelstra bij het Kamerdebat in 1916 minder relevant.

Op 3 november 1916 was het eindelijk de beurt aan Cort van der Linden om deze algemene beschouwingen te beantwoorden. Heel politiek geïnteresseerd Nederland keek reikhalzend uit naar de nu te houden grote rede. De publieke tribune was bezet door de elite van het land. Leden van de Raad van State, de burgemeester van Den Haag en oud-ministers als Colijn en Heemskerk wilden niets missen van wat *De Telegraaf* noemde de ‘verhandeling van een politieken patriarch’. Ook Johanna Cort van der Linden was aanwezig om haar man te ondersteunen bij deze ‘grootte parlementairen dag’.⁴⁴ In een betrekkelijk korte redevoering – Van der Linden sprak ruim drie uur – wist de premier alle onderwerpen die de Kamerleden elf dagen lang de revue hadden laten passeren zo te bespreken dat hij niemand echt tekort leek te doen.⁴⁵ De rede imponeerde door Van der Lindens vermanende stem, zijn vaderlijke gebaar en de filosofische benadering die hem eigen waren. In zijn antwoord op alle kiesrechtbeschouwingen erkende hij meteen dat hij het zich er met die wijsgerige onderbouwingen niet gemakkelijker op had gemaakt. De opmerkingen over zijn theorie van de volkswil lieten wel zien dat hij zich heel wat kritiek had kunnen besparen als hij het algemeen kiesrecht gewoon zonder grondige verantwoording had voorgesteld. Toch deed hij dat liever niet. Hij meende dat de Kamer meer vertrouwen stelde ‘in een Minister, die rond voor zijn meening uitkomt – ook al wijkt men dan van diens meening af – dan in een Minister, die zijn meening hult in weinig zeggende zinsneden’.⁴⁶ Vandaar dat de Kamer toch weer de doorwrochte beschouwingen te horen kreeg, waar Van der Linden inmiddels zo bekend om was.

Zijn uitgangspunt was daarbij weer de historische ontwikkeling die ervoor zorgde dat de oude theorie over capaciteitenkiesrecht niet meer met de werkelijkheid te verenigen was.⁴⁷ De kiesrechtuitbreiding kon nu weliswaar worden afgekeurd, maar uiteindelijk was er niets tegen te doen. Het algemeen kiesrecht was onderdeel van de grote hervormingen die Van der Linden om zich heen waarnam en waar het individu slechts een onmachtig onderdeelje van was. Zelfs ‘voor den meest oppervlakkigen beschouwer’ moest dat wel duidelijk zijn. ‘Du glaubst zu schieben, und wirst geschoben’, zo had Goethe daar eens over gezegd. ‘Mij dunkt, de waarheid daarvan zal ieder in onzen

tijd wel ondervinden', zo kreeg de Kamer te horen.⁴⁸ Troelstra had volgens de premier dan ook gelijk met zijn stelling dat de sociale verschijnselen een onweerstaanbare invloed uitoefenden, waaraan de individuen zich niet konden onttrekken. Van der Linden gaf voor de zekerheid wel even aan dat hij daarmee niet bedoelde het historisch materialisme te erkennen. Die theorie wees de premier af als verouderd. Het zou een man van Troelstra's kaliber waardig zijn als hij die theorie aan de nieuwe omstandigheden aanpaste.⁴⁹

In het Kamerdebat ontkende Van der Linden net als voorheen niet dat algemeen kiesrecht kon leiden tot versterking van buitenparlementaire partijorganisaties en toename van hapklare generaliserende verkiezingsleuzen.⁵⁰ Van der Linden was dan ook de laatste om te weerspreken dat de democratie 'gevaaren medebrengt voor een gezonde ontwikkeling van het volk'. Die gevaren moesten onder ogen worden gezien, maar inzicht in die gevaren bood geen manier om de democratie te vermijden.⁵¹ Ook het door de confessionelen gewenste gezinshoofdenkiesrecht verschaftte geen beter alternatief voor de gevreesde individualistische democratie. Gezinshoofdenkiesrecht hield net zo min als het individualistisch kiesrecht rekening met de persoonlijkheid der kiezers. De hoogst ontwikkelde en de eerste de beste man uit de massa hadden er hetzelfde te zeggen, mits ze maar getrouwd waren. Gezinshoofdenkiesrecht sloot alleen ontwikkelde ongehuwden uit, en werd daarom toch maar met individualistische elementen aangevuld.⁵² Dat was dus ook geen oplossing. Het individualistisch algemeen kiesrecht moest simpelweg worden geaccepteerd.

Deze opvattingen wekten inmiddels weinig verwondering meer. Bij de overgrote meerderheid van de Kamerleden en in perscommentaren kon Van der Linden bovendien op waardering rekenen, maar dan weer vooral wegens de inhoudelijke gevolgen van zijn opvattingen over het kiesrecht. *De Nieuwe Courant*, het huisblad van de behoudende liberalen, moest bijvoorbeeld nog steeds weinig hebben van alle gedachten over een opkomend gemeenschapsleven. Het blad herhaalde te zullen 'berusten' in het algemeen kiesrecht, maar aan het individualisme wilde het niet tornen.⁵³ Elout, afkomstig uit dezelfde behoudend-liberale hoek, had echter minder bezwaren tegen het idealistische gedachtegoed, juist omdat het bij Van der Linden samenging met een open oog voor het politiek mogelijke. Elout had een rede gehoord van een idealistisch denker, maar ook 'van een *politieken realist*'.⁵⁴

Inderdaad was dat de combinatie waardoor Van der Linden, ondanks alle bezwaren tegen zijn gedachtegoed, inhoudelijk zoveel waardering ondervond voor zijn beleid. Zijn beschouwingen over historische ontwikkelingen, rechtsbewustzijn en volkswil vormden niet alleen een filosofische onderbouwing.

Voor Van der Linden waren die beschouwingen ook een houvast waarmee hij voor zichzelf een beleid kon verantwoorden dat zich richtte naar het politiek haalbare. Juist zijn overtuiging dat in de wereld een onkenbare hogere kracht bestond, rechtvaardigde voor hem een politiek waarin hij zich naar de bestaande mogelijkheden richtte. Daarin zag hij echter geen uiting van een pragmatisch of zelfs opportunistisch beleid. Hij richtte zich naar een hogere ontwikkeling die algemeen kiesrecht vereiste, hoezeer hij de nadelen ook erkende. Zo kwam hij ertoe om een hervorming die hij voorheen nooit erg gewaardeerd had nu toch zelf uit volle overtuiging in te voeren. Bij de debatten over algemeen kiesrecht kon hij zo de hele Kamer gemakkelijk meekrijgen. Om de hele grondwetsherziening tot stand te kunnen brengen, zou hij zijn combinatie van idealisme en pragmatisme echter ook moeten toepassen op kwesties waarover minder overeenstemming bestond.

Het vrouwenkiesrecht

In het bijzonder bij de discussie over het vrouwenkiesrecht kwam duidelijk naar voren hoe belangrijk politiek realisme was om de grondwetsherziening te kunnen voltooien. Het nieuwe kiesrechtartikel bevatte de bepaling dat vrouwenkiesrecht mogelijk gemaakt zou worden. Het werd niet direct ingevoerd, in tegenstelling tot het algemeen mannenkiesrecht, waarvoor tijdgenoten vaak de term 'algemeen kiesrecht' gebruikten (een terminologie die hier is overgenomen). Volgens de grondwetsvoorstellen zou de gewone wetgever op een later tijdstip beslissingen moeten nemen over het vrouwenkiesrecht. De grondwet stelde alleen als voorwaarde dat het kiesrecht in de toekomst niet op grond van 'bezit van maatschappelijke welstand' kon worden verleend.

In de memorie van toelichting bij de grondwetsvoorstellen schreef Cort van der Linden dat het vrouwenkiesrecht niet direct kon worden ingevoerd, omdat onder het volk geen eenduidige mening bestond over de maatschappelijke positie van de vrouw.⁵⁵ De vrouwen (en enkele mannen) die zich al sinds het einde van de negentiende eeuw inzetten voor vrouwenkiesrecht vonden dat dat standpunt niet paste bij Van der Lindens eigen regeren volgens de volkswil. De volkswil kon nooit als 'onduidelijk' terzijde worden geschoven. Bovendien had Cort van der Linden in zijn *Richting en beleid der liberale partij* geschreven dat de staat vrouwen het kiesrecht niet kon onthouden zo gauw ze dat zelf wilden hebben. Destijds noemde Van der Linden een wens bij vrouwen om te mogen kiezen nog een uiting van 'onnatuurlijke neigingen'.⁵⁶ Er was de beweging voor vrouwenkiesrecht alles aan gelegen

om de premier ervan te overtuigen dat daar dertig jaar later verandering in was gekomen. Dan zou de premier op grond van zijn theorie van de volkswil gedwongen zijn om tegelijkertijd met het mannenkiesrecht ook het vrouwenkiesrecht in te voeren.

In de voorgaande jaren was al een steeds aanzwellende propaganda gevoerd voor het vrouwenkiesrecht, compleet met massabetogingen voorzien van vlaggetjes en leuzen. Ook het feminisme ging met zijn tijd mee en beperkte zich niet langer tot gedegen voordrachten om de vrouw bewust te maken van haar taak.⁵⁷ Snel na Van der Lindens aantreden stuurde deze vrouwenbeweging hem een open brief.⁵⁸ Aanvankelijk leefde er nog wel hoop op een gunstige uitwerking daarvan. De koningin verklaarde in elk geval in de troonrede van 1913 dat bij de voorgenomen grondwetsherziening de belemmeringen voor het vrouwenkiesrecht uit de grondwet zouden worden gehaald.⁵⁹ Om ervoor te zorgen dat de uitwerking van die bepaling ook tot vrouwenkiesrecht zou leiden, werd de propaganda nog verder opgevoerd. De feministen wilden onder meer een petitionnement aan de premier aanbieden met 300.000 handtekeningen.

Na de gedwongen opschorting van de wetgeving door de godsvrede, kreeg Van der Linden die petitie bij de opening van de Staten-Generaal in september 1915 eindelijk aangeboden. De gewenste 300.000 handtekeningen kwamen er niet. Het bleef bij ruim 150.000 handtekeningen. Dat werd echter vergeenlijkt met een beroep op de oorlogsomstandigheden. Daardoor zou dit aantal toch voldoende zijn om te wijzen op de ruime steun voor het vrouwenkiesrecht.⁶⁰ De feministen mochten bij Van der Linden op audiëntie komen om de handtekeningen aan te bieden en hun zaak te bepleiten. Beleefd hoorde Van der Linden de dames aan, maar daar bleef het bij. 'Het is mij natuurlijk onmogelijk op dit oogenblik een bepaald antwoord te geven, dat hadt U dan ook niet van mij verwacht', zo maakte de premier zich verder van de audiëntie af. 'U weet 't, de voorstellen tot grondwetsherziening zullen al heel spoedig aan de orde komen en zullen U dan licht brengen wat de Regeering in zake vrouwenkiesrecht wenscht te doen.' Ondanks aandringen wilde Van der Linden verder niets kwijt.⁶¹

Bij de mannelijke politici was weinig waardering te vinden voor de aanbieding van zo'n petitie nog voordat duidelijk was wat de premier precies zou voorstellen. *De Vaderlander* vond het zelfs getuigen van 'grootte naïveteit' om meer te eisen dan in de troonrede was aangekondigd. Het was toch niet denkbaar dat de premier een zo zorgvuldig geformuleerd regeringsprogramma op het laatste moment nog grondig zou wijzigen? De enigen die daarop leken te hopen, waren de VDB'ers en met name Marchant, die de vrouwen opriep

tot hardere actie. Het kon de Liberale Unie niet bekoren. De grondwetsherziening was 'een teer plantje', dat zou bezwijken als het bij alle discussiepunten ook nog eens werd blootgesteld aan de strijd voor het vrouwenkiesrecht. Het was hoog tijd niet langer 'door maar steeds het meerdere en onvervulbare te eischen, het mindere, maar daarom toch ook zeer belangrijke, in gevaar te brengen'.⁶²

Toen bij de openbaarmaking van het voorstel voor het nieuwe kiesrechtartikel bleek dat ook Van der Linden vrouwenkiesrecht niet direct wilde invoeren, was de teleurstelling bij de vrouwenbeweging natuurlijk groot. Wel wist Aletta Jacobs een slimme dialectische uitleg aan het voorgestelde kiesrechtartikel (artikel 80) te geven. Het artikel bepaalde dat vrouwen kiesrecht konden krijgen 'voor zoover' de wetgever daartoe besloot. Die woorden betekenden volgens Jacobs *dat* er vrouwenkiesrecht kwam. Het was aan de wetgever te bepalen hoe beperkt, maar enige vrouwen dienden tot de stembus te worden toegelaten!⁶³ Deze twijfel over de interpretatie van de voorgestelde herziening was in de pers vaker terug te vinden.⁶⁴ Het was voor de vrouwen een stimulans hun acties voor te zetten, maar veel kans maakten de feministen niet. De vrouwvriendelijke vdb riep de regering in een motie weliswaar op om vrouwenkiesrecht in te voeren, maar deze partij stond alleen. *Het Vaderland* merkte kritisch op dat de vdb het concentratieprogramma waaraan hij zo gehecht was, voorbijliep. De concentratiepartijen hadden het recht niet 'om, nu Cort van der Linden ons de volle maat van het gemeenschappelijk programma toemeet, daarop een kop te eischen, dien wij zelve, als wij in zijn plaats zaten, niet daarop zouden hebben kunnen of mogen zetten'.⁶⁵ Hoezeer ook de premier zelf daarvan overtuigd was, bleek wel toen hij bij de definitieve indiening van de voorstellen de deur sloot voor de laatste dialectische opening die Jacobs had aangewezen. Artikel 80 stelde nu dat vrouwenkiesrecht mogelijk was 'indien en voor zoover' de wetgever daartoe besloot.⁶⁶

Van der Linden zou Van der Linden niet zijn geweest als hij dat in de memorie van toelichting niet wijsgerig had proberen te onderbouwen. Gemakkelijk zou hem dat echter niet vallen. Hij erkende in de toelichting bij artikel 80 dat vrouwen evengoed als mannen deel uitmaken van de nationale gemeenschap. Dat gegeven betekende echter niet dat de maatschappij vrouwen ook kiesrecht wilde verlenen. Het was nog maar de vraag of de inrichting van die gemeenschap de vrouw niet een principiële andere functie gaf dan de man. Zo ja, dan kon dat verschil een rechtvaardiging zijn om vrouwen niet te laten kiezen. Deze vraag wat de roeping van de vrouw in de samenleving was, behoorde volgens Van der Linden tot 'de groote problemen van onzen tijd' waarvoor nog geen oplossing was.⁶⁷ Een beslissing over het vrouwen-

kiesrecht was daarom voorbarig. Tegelijkertijd viel volgens Van der Linden niet te ontkennen dat steeds meer vrouwen dezelfde arbeid verrichtten als mannen. Een staatsman diende daarmee rekening te houden. De premier stelde zelfs dat degenen 'die meenen dat de vrouwen door deze beweging zich zelve en de maatschappij schaden' toch moesten toegeven om het gevoel van onrecht weg te nemen. Het was ongewenst om dit proces te blokkeren door de principiële uitsluiting van vrouwenkiesrecht in de grondwet te handhaven. Als het rechtsgevoel van de natie zich eenmaal duidelijker zou hebben gemanifesteerd, zou hebben kon de gewone wetgever zonder problemen een beslissing nemen.⁶⁸

In de praktijk kwamen deze beschouwingen erop neer dat vrouwenkiesrecht niet alleen de samenleving verdeelde, maar vooral politiek onhaalbaar was. Het was echter niet eenvoudig de theorie van de volkswil te gebruiken om dat te verdedigen. Vandaar de moeizame redeneringen van Van der Linden. Zelf zag hij ook wel in dat hij zijn standpunten over vrouwenkiesrecht niet eenvoudig met het begrip 'volkswil' kon rechtvaardigen. Het was vooral lastig te verdedigen dat ondanks de onduidelijkheid van de volkswil het vrouwenkiesrecht toch wel mogelijk gemaakt moest worden. Veel parlementariërs uitten die kritiek bij de schriftelijke voorbereiding van het Kamerdebat. Ter weerlegging herhaalde Van der Linden eerst zijn argument dat het vrouwenkiesrecht mogelijk gemaakt moest worden als gevolg van de veranderende ideeën en arbeid van vrouwen, maar dat het daar door de onduidelijke volkswil bij moest blijven. Hij eindigde nu echter met de erkenning van het 'feit' dat het vrouwenkiesrecht bij een groot deel van de confessionelen geen steun vond. Het was bovendien 'een feit dat bij de sterkte der politieke partijen in ons land aan een Grondwetsherziening zonder eenige concessie over en weder niet te denken valt. Ook dit is een reden waarom van invoering van het vrouwenkiesrecht, zelfs van een partieele of na een zekeren termijn in werking tredende regeling, behoort te worden afgezien.'⁶⁹ Zo werd de hele terminologie over rechtsbewustzijn en volkswil opeens aangevuld met een praktische beoordeling van de politieke mogelijkheden.

Hoe noodzakelijk dat was, bleek wel bij het Kamerdebat zelf. De feministen hadden de strijd toen nog niet opgegeven. Tijdens de hele openbare behandeling van de grondwetsherziening stonden enkelen van hen op het Binnenhof demonstratief op wacht om iedereen die de Kamer in wilde ervan te overtuigen dat het vrouwenkiesrecht voldoende steun genoot.⁷⁰ De politieke verhoudingen maakten dit echter tot een kansloze actie. De confessionele en behoudend-liberale kopstukken lieten daar geen twijfel over bestaan. Nolens stelde luid en duidelijk dat er onder de katholieke bevolking geen

referendum nodig was om te kunnen zeggen dat er noch bij mannen noch bij vrouwen steun was voor het vrouwenkiesrecht.⁷¹ Aan protestantse zijde was evenmin veel animo voor vrouwenkiesrecht te verwachten. Minstens zo belangrijk waren bovendien de onderlinge meningsverschillen die nader werden opgedist. De Savornin Lohman weigerde algemeen vrouwenkiesrecht in te voeren, maar kon wel instemmen met kiesrecht voor de zelfstandig wonende, ongehuwde vrouw. De gehuwde vrouw moest zich echter met het huishouden bezighouden.⁷² Daartegenover stond echter de ARP'er Van der Voort van Zijp. Hij was duidelijk tegen elk vrouwenkiesrecht, maar kwam het toch, dan moest het juist aan de gehuwde vrouw worden gegeven.⁷³ Met zulke tegenstellingen maakten de confessionele partijen overeenstemming over vrouwenkiesrecht vrijwel onmogelijk.

Bovendien waren ook de vrijzinnigen het niet eens. In behoudende kring bestond maar weinig belangstelling voor vrouwenkiesrecht. De Beaufort vertelde dat de demonstrerende vrouwen die bij de ingang van de Kamer het barre herfstweer hadden getrotseerd hem een stuk hadden aangeboden waarin werd gesproken over tienduizend vrouwen die het kiesrecht wensten. Fijntjes vroeg hij wat dat voorstelde naast de meer dan een miljoen andere vrouwen in het land. Op het platteland moest men de voorstanders van kiesrecht onder hen met een lantaarntje zoeken, en ook onder 'ontwikkelde vrouwen' waren er zeer vele die het kiesrecht niet verlangden.⁷⁴ Zo kwam de strijd voor het vrouwenkiesrecht in de Kamer vooral neer op de schouders van een liberale minderheid, in de eerste plaats Marchant van de vdb en onder anderen B.D. Eerdmans, P. Rink en J.E. Heeres van de Liberale Unie.

De pragmatische houding van Cort van der Linden was dus verklaarbaar. Tot overmaat van ramp voor de vrouwenbeweging bleek Troelstra hem daarin al snel te steunen. De verhouding tussen het feminisme en de socialistenleider was vaak moeilijk geweest. De SDAP had zich in haar verkiezingsprogramma's wel altijd uitgesproken voor algemeen vrouwenkiesrecht, en ook Troelstra stond daar volledig achter, maar toch hield hij zich altijd wat op de vlakte over dat thema. Deze discussie mocht invoering van algemeen mannenkiesrecht niet belemmeren. 'Dameskiesrecht' voor enkel ontwikkelde vrouwen was volgens Troelstra helemaal uit den boze. Tijdens het Kamerdebat had hij zich hiervan in zijn eerste termijn nog wel een pragmatische voorstander betoond, maar in zijn repliek liet hij geen twijfels meer bestaan. Als de minister aan het eind van het debat zou waarschuwen 'ga niet verder, plaats mij niet voor een decisie, die ik gevaarlijk acht voor de totstandkoming van het geheel, dan zijn wij, naar het mij voorkomt, verplicht, den Minister te volgen, aan hem daarmede ook de verantwoordelijkheid overlatende'.⁷⁵

Met deze woorden van Troelstra was het pleit beslecht. In zijn repliek stelde Van der Linden definitief dat de tijd voor vrouwenkiesrecht nog niet was gekomen. Er zou echter ook 'in geen enkel opzicht' een stap in een bepaalde richting worden gezet, zodat vrouwenkiesrecht niet hoefde te wachten 'tot alle vrouwen even rijp waren voor het kiesrecht als nu de mannen, want dit zou niet anders zijn dan een uitstel ad Kalendas Graecas'.⁷⁶ Van der Linden was zozeer gekant tegen elke beslissing over het beginsel van vrouwenkiesrecht, dat hij amendementen in welke richting dan ook meteen afraadde. Een poging van Heeres om in elk geval het woordje 'indien' dat Van der Linden had ingevoegd weer te schrappen, wees hij resoluut van de hand. Dat kon niet, want dan werd feitelijk al over het beginsel beslist.⁷⁷

Politieke berekening was dus doorslaggevend bij Van der Lindens weigering nadere stappen richting vrouwenkiesrecht te zetten. Toch neemt dat niet weg dat ook zijn eigen hart niet overstroomde van blijdschap bij de gedachte aan een vernieuwing als het vrouwenkiesrecht, net zo min als dat het geval was geweest bij de invoering van het algemeen mannenkiesrecht. In het bijzonder waar die roep om vrouwenkiesrecht voortkwam uit een streven naar volledige gelijkstelling tussen man en vrouw in het maatschappelijk leven was hij negatief. Zulke gelijkstelling vond hij 'een inbreuk op het groote beginsel van de arbeidsverdeling'.⁷⁸ Na alle maatschappelijke ontwikkelingen die Van der Linden in zijn leven aan zich voorbij had zien trekken, begreep hij echter dat hij zich hier niet tegen zou kunnen verzetten. Persoonlijk had hij er alleen geen behoefte aan om zulke gelijkstelling te stimuleren. Het gevolg was zijn tweeslachtige standpunt om vrouwenkiesrecht wél mogelijk te maken, maar níet direct in te voeren en zich bovendien verre te houden van beschouwingen over de te verwachten volgende stappen in deze kwestie.

Slechts één vernieuwing wenste Van der Linden stilletjes te accepteren. 'Bij de tegenwoordige samenstelling onzer maatschappij schijnt er geen gegronde reden te zijn om de vrouwen niet tot het passieve kiesrecht toe te laten', zo meldde de memorie van toelichting zonder enige nadere argumentatie.⁷⁹ Waarschijnlijk hoopte de premier met deze summiere mededeling het debat tot een minimum te beperken. Toch lieten enkele Kamerleden het hier niet bij zitten. Volgens hen getuigde het van de 'geringe zorg' die aan de memorie van toelichting was besteed dat over mogelijke nadelen werd gezwegen.⁸⁰ Van der Linden bleef er echter bij dat het hier 'een weinig ingrijpende hervorming' betrof. Anderzijds was het gewenst dat de enkele hoogontwikkelde vrouwen die door hun maatschappelijke arbeid een waar-

devolle bijdrage aan de volksvertegenwoordiging konden leveren niet op grond van hun geslacht werden uitgesloten.⁸¹

Het leek er lang op dat de vrouwen dit ongevraagde presentje inderdaad zonder veel debat toegeschoven zouden krijgen. Veel confessionelen gingen gemakkelijk overstag, zoals Loeff aangaf omdat het passieve vrouwenkiesrecht nu eenmaal tot 'bepaalde uitgelezen vrouwen' beperkt bleef.⁸² De enkele tegenstanders legden weinig gewicht in de schaal. Pas aan het eind van het Kamerdebat over de grondwetsherziening kwam het passieve vrouwenkiesrecht alsnog op de voorgrond. De Savornin Lohman probeerde door middel van een amendement met steun van de laatste confessionele tegenstanders van passief vrouwenkiesrecht te voorkomen dat vrouwen lid konden worden van de Staten-Generaal. Voor andere vertegenwoordigende instanties gold zijn wijzigingsvoorstel niet.

Lohman, die zelf het actief vrouwenkiesrecht voor ongehuwde vrouwen had bepleit, had heel andere motieven dan veel van zijn medestanders. Hij wilde niet dat 'de stille, de onbewuste invloed, dien de vrouw op den man kan uitoefenen' in de Staten-Generaal een rol zou spelen. Die was gevaarlijk, want in het parlement kon de politieke loop der zaken van één enkele stem afhangen. 'Wanneer nu die stem uitgebracht wordt uit een zekere genegenheid voor een vrouwelijk Kamerlid, dan heeft dat op den verderen gang van de politiek een grooten invloed, maar een invloed, die niet valt te controleren, en die ook niet is tegen te gaan, een invloed die verborgen is en dien men zelfs onbewust kan ondergaan.' In de Kamer wekte deze argumentatie enige hilariteit, maar De Savornin Lohman zette zijn rede in alle ernst door. Hij zei vrouwen niet te willen achterstellen, maar was bezorgd om de slechte invloed van het onderling contact. 'Wanneer de Staten-Generaal in den regel door vrouwen waren samengesteld, zou ik zeggen, dat de mannen moeten worden uitgesloten. In dit geval is in mijn oogen de man de zwakke sekse.' Het Kamerlid M. Mendels kon het nu niet meer laten te interrumpen: 'Stelt u dan een leeftijdsgrens.' Lohman: 'Een leeftijdsgrens helpt niet. Er zijn mannen, die op alle leeftijden de vrouwen charmant en beminnelijk vinden. Dat gaat niet over.'⁸³

Lohman kreeg geen enkele steun voor zijn opmerkingen. Wel namen zijn opposenten een gepaste terughoudendheid in acht bij hun kritiek om geen open zenuwen van de oude weduwnaar Lohman te raken. Al enige jaren eerder was het De Beaufort opgevallen hoe de CHU-leider na het verlies van zijn vrouw geneigd was om onbesuisde uitspraken te doen. Hij was daardoor 'op sommige punten niet geheel toerekenbaar. Zijne hartstochtelijkheid is met de jaren niet af- maar toegenomen, vooral sedert den dood van zijne

vrouw, die naar ik vernam hem zeer verstandig leidde en voor buitensporige handelingen waarschuwde.⁸⁴ Uiteindelijk stelden de meeste tegenstanders van het ingediende amendement maar voorzichtig dat het beter was de invloed van de vrouw niet buiten de Kamer te houden, maar juist in alle openheid in de Kamer te halen. Van der Linden kon zich daar helemaal in vinden. Bovendien was de Nederlander bezadigd genoeg om een weloverwogen keuze voor vrouwelijke Kamerleden te maken. 'De vrouwen, die den slechtsten invloed uitoefenen, zullen hier wel nooit toegang vinden.'⁸⁵

Elout vroeg zich na afloop in het *Algemeen Handelsblad* bovendien af of het effect van de verleiding van de vrouw wel zoveel verschilde van allerlei andere persoonlijke overwegingen. Die waren niet uit te bannen. Kuyper wist met zijn persoonlijkheid velen te boeien. 'En zoo doet de persoon van minister Cort van der Linden het bij deze Grondwetsherziening. Er gaat van hem een persoonlijke bekoering uit die ongetwijfeld in sterke mate tot de gunstige stemming der Kamer ten aanzien van zijn voorstellen medewerkt'.⁸⁶ Kortom, Cort van der Linden was als staatsman zo verleidelijk als een mooie vrouw.

Op het eerste gezicht kwam Elouts uitspraak direct voort uit het debat over passief vrouwenkiesrecht. Toch zaten er meer kanten aan zijn woorden. De manier waarop Cort van der Linden in de Kamer wist te overtuigen, bleek steeds opnieuw van meer af te hangen dan zakelijke argumentatie alleen. Vanuit zijn zelfstandige positie had hij al in 1913 vooral met zijn houding en uitstraling de Kamer weten te overtuigen. Dat bleef een doorslaggevend element voor zijn politieke successen. De indruk die Van der Linden zo op de Kamer maakte, was daarom van belang voor de invoering van algemeen mannenkiesrecht en het wegnemen van de belemmeringen voor vrouwenkiesrecht, maar het was toch ook weer niet van doorslaggevende waarde. Het betrof hier immers noodzakelijke hervormingen. De premier zette zich er weliswaar persoonlijk voor in, maar hij deed dat op basis van een zekere berusting en het realistische politieke inzicht dat hij geen andere keuze had dan de hervormingen door te voeren op de manier zoals hij ze doorvoerde.

De resultaten van democratisering

Cort van der Linden maakte bij de beraadslagingen met de Tweede Kamer nooit een geheim van de nadelige gevolgen die algemeen kiesrecht kon hebben. Democratisering kon de door hem afgekeurde partijpolitiek versterken, want de massa zou zich nog meer laten leiden door enkele partijleiders. De premier wilde de invoering van het algemeen kiesrecht daarom aanvullen met andere hervormingen. Die moesten ervoor zorgen dat zijn opvattingen over een goede manier van politiek bedrijven ook in combinatie met algemeen kiesrecht waren te verwezenlijken.

Het was de Kamerleden sinds de algemene beschouwingen in 1913 wel duidelijk dat die gewenste vorm van politiek bedrijven in de ogen van Van der Linden bestond uit het optreden van zelfstandige kabinetten en onafhankelijke politici. Van der Linden had destijds al laten merken hoezeer hij ervan overtuigd was dat ontwikkelde onafhankelijke mannen de volkswil moesten interpreteren. In de moderne tijd kon dat volgens Van der Linden alleen gebeuren in combinatie met een van onderaf georganiseerde politiek waaraan het hele volk deelnam. Dan kon de volgens hem gevaarlijke partijpolitiek met gevolgen als de verlamdende antithese en de verkiezingsleuzen verdwijnen. Het volk zou zich dan uitspreken over politieke thema's die het direct raakten en zou dan volgens de premier ook zonder tussenkomst van partijen volksvertegenwoordigers kiezen.

De onderwijsreformatie, die in het volgende hoofdstuk aan bod komt, was volgens Cort van der Linden essentieel om deze vorm van politiek bedrijven tot stand te brengen. Er waren echter ook op het gebied van de staatsinrichting aanvullingen nodig op de invoering van het algemeen kiesrecht. Zo voerde Cort van der Linden tegelijk met het algemeen kiesrecht ook de stemplicht in. Dat zou het ronselen van stemmen tegengaan. Als iedereen toch naar het stembureau moest komen, was het zinloos mensen met meer of minder dubieuze middelen en beloftes naar het stembureau te lokken of zelf te brengen. Zulke 'diensten' konden dan niet meer worden ingezet om te

stimuleren dat op de 'juiste' partij zou worden gestemd. Voor deze hervorming was zoveel steun te vinden, dat er nauwelijks debat over is geweest.¹

Daarnaast was volgens Cort van der Linden opvallend genoeg ook de invoering van evenredige vertegenwoordiging een noodzakelijk onderdeel van de grondwetsherziening. Ook die evenredige vertegenwoordiging zou eraan moeten bijdragen dat de bestaande partijpolitiek plaatsmaakte voor een politiek waarin onafhankelijke hoogontwikkelde mannen los van de partijen de volkswil interpreteerden.

Evenredige vertegenwoordiging

Cort van der Lindens beslissing het bestaande districtenstelsel te vervangen door het stelsel van evenredige vertegenwoordiging was in de praktijk ingrijpender dan de invoering van het algemeen kiesrecht. De strijd om algemeen kiesrecht trok weliswaar meer belangstelling dan technische discussies over het kiesstelsel, maar grote politieke gevolgen zou het algemeen kiesrecht waarschijnlijk niet hebben. Onder de fungerende kieswet van Van Houten was het aantal kiezers in de loop der jaren gegroeid tot ongeveer 71 procent van alle mannen van 25 jaar en ouder. Kiesrecht voor de laatste 30 procent zou waarschijnlijk geen enorme verschuivingen opleveren.² Dat kon heel anders uitpakken door de invoering van de evenredige vertegenwoordiging. Iedereen was daar wel van overtuigd. Over de precieze gevolgen van dit stelsel bestond echter grote onzekerheid.³ Het was niet alleen onduidelijk wat de consequenties waren voor de partijverhoudingen. Er bestonden ook grote twijfels over de vraag of evenredige vertegenwoordiging het belang van georganiseerde politieke partijen zou versterken of juist zou verminderen.

Voor Cort van der Linden was beperking van het gewicht van de partijpolitiek het hoofdargument om het stelsel in te voeren. Alleen al gezien de onzekerheid over de geldigheid van dat argument is deze verantwoording van zijn beslissing opvallend. Van der Lindens argumentatie springt echter pas echt in het oog, omdat hij nog maar kort daarvoor in de staatscommissie van Heemskerk precies het tegenovergestelde had beweerd. Hij verdedigde toen immers de opvatting dat evenredige vertegenwoordiging de dominantie van enkele partijleiders en strategisch handelende campagne politici zou versterken.⁴ Daarom wilde hij destijds expliciet in de grondwet vastleggen dat er geen evenredige vertegenwoordiging mocht komen.⁵ Na zijn aantreden als premier was Van der Linden echter al meteen een grote voorstander van evenredige vertegenwoordiging. Hij kondigde een staatscommissie aan om de werking van het stelsel te onderzoeken. Bij de installatie gaf Van der

Linden de opdracht te bestuderen *hoe* dit stelsel kon worden ingevoerd en niet *of* het ingevoerd moest worden.⁶ Waarom was Van der Linden als premier opeens van gedachten veranderd?

De politieke verhoudingen kunnen voor Van der Linden een eerste reden zijn geweest voor deze omslag. Alle twijfels over de gevolgen van evenredige vertegenwoordiging gingen samen met een breed gedragen overtuiging dat het stelsel er in elk geval komen moest.⁷ Alle partijen van de liberale concentratie hadden de evenredige vertegenwoordiging op hun verkiezingsprogramma's staan, zij het dat de geestdrift niet overal even groot was.⁸ De SDAP kon er eveneens mee instemmen, zolang in elk geval het algemeen kiesrecht maar werd ingevoerd.⁹ Ondertussen waren ook de meeste confessionelen welwillend of zelfs uitgesproken voor.¹⁰ Op grond van die verhoudingen kon evenredige vertegenwoordiging worden beschouwd als net zo'n politieke noodzakelijkheid als de invoering van het algemeen kiesrecht. Inderdaad opende Cort van der Linden de passage over evenredige vertegenwoordiging in de memorie van toelichting bij de grondwetsherziening met het standpunt dat alle partijen het stelsel een 'eisch des tijds' vonden.¹¹ Het zijn woorden die doen denken aan zijn argumentatie om algemeen kiesrecht in te voeren. De hervorming werd breed gesteund en daarmee was het voor Van der Linden politiek noodzakelijk om toe te geven.

Toch was de omslag in Van der Lindens denken over de evenredige vertegenwoordiging niet alleen gelegen in zo'n berusting, die ook wel als pragmatisme werd opgevat. Net zo belangrijk was de plek die het stelsel innam in zijn politieke opvattingen. Evenredige vertegenwoordiging was voor Van der Linden geen doel op zich. Zijn alom bekende hoofddoel met de staatkundige hervormingen was de verwezenlijking van een vorm van politiek bedrijven waarmee het rechtsbewustzijn in het regeringsbeleid tot uitdrukking kwam. Ondanks de enorme veranderingen die de politiek doormaakte, waren volgens Van der Linden voor dat doel door de jaren heen in elk geval een paar dingen nodig. Ten eerste bleef hij vanaf zijn vroegste geschriften overtuigd van de waarde van het parlementaire stelsel. Het parlement moest bijdragen aan de interpretatie van de volkswil.¹² Dat kon alleen als het parlement een zo goed mogelijke afspiegeling was van de verscheidenheid aan opvattingen in het volk. Het parlement moest 'de natie in het klein' zijn.¹³ Bovendien kon de gewenste interpretatie van de volkswil alleen tot stand komen als het parlement zou bestaan uit zelfstandig optredende, hoogontwikkelde mannen.¹⁴

Evenredige vertegenwoordiging was volgens Cort van der Lindens niet meer dan een middel dat gewenst of ongewenst kon zijn naarmate het al of

niet bijdroeg aan zijn permanente opvattingen. Gezien de voortgaande ontwikkeling van het parlementaire stelsel hoefde die betekenis van de evenredige vertegenwoordiging niet constant te zijn. Als hoogleraar beoordeelde Van der Linden de evenredige vertegenwoordiging op de mate waarin het stelsel de gevaren van het gekonkel in kiesverenigingen kon temperen. Hij had zelf ondervonden hoe in die verenigingen enkele leiders bepaalden wie zich in de verkiezingsstrijd mocht storten. De onafhankelijke parlementariër, die werd 'uitverkoren' om naar eigen inzicht het landsbelang te dienen, kwam in het gedrang. In deze omstandigheden was politiek volgens Van der Linden een verderfelijke machtsstrijd ten behoeve van de belangen van de eigen groep.

Deze 'macht der demagogen en der locale leiders' was alleen te temperen, zo stelde Van der Linden al in *Richting en beleid der liberale partij*, door minderheden betere kansen te geven om buiten hen om de verkiezingsstrijd te voeren. Dat zou de besten stimuleren om hun krachten in dienst van de natie te stellen. 'Bekwame en onbaatzuchtige mannen zullen zich niet langer met een gevoel van afkeer afwenden, maar zullen den kamp aanbinden en tenslotte de overwinning behalen.'¹⁵ Van der Linden meende destijds dat evenredige vertegenwoordiging een middel kon zijn om dat doel te bereiken. Hij besepte echter ook dat de praktische toepassing van dit stelsel nog op veel bezwaren zou stuiten. Vandaar dat hij aanvankelijk toch de voorkeur gaf aan een verbeterde werking van het districtenstelsel. Hij meende dat afschaffing van de meervoudige districten al een flinke stap in de goede richting zou zijn. Zo gauw oplossingen waren gevonden voor de praktische uitvoering van het stelsel van evenredige vertegenwoordiging zou hij dat stelsel echter graag willen toepassen.

Van der Linden deelde deze voorkeur voor evenredige vertegenwoordiging voornamelijk met de sociaal-liberalen, die zich verzetten tegen het gesloten bolwerk van de oude liberale elite, en buiten zijn liberale stroming met de doorbrekende confessionelen en Domela Nieuwenhuis.¹⁶ De opvattingen van de progressieve liberaal J.A. van Gilse, die zich veelvuldig over het kiesstelsel had uitgelaten, kwamen zelfs opvallend met die van Van der Linden overeen. Evenredige vertegenwoordiging zou ook volgens Van Gilse voorkomen dat de elite in een district onderling kon bekokstoven wie naar het parlement zou worden afgevaardigd. Het stelsel zou daardoor onverschilligheid bij 'buitenstaanders' tegengaan. Zodoende zouden in plaats van machtspolitici onbaatzuchtige parlementariërs zich in de politiek gaan mengen.¹⁷

Van der Linden droeg ook zelf bij aan de vele pleidooien voor evenredige vertegenwoordiging die Van Gilse en diverse geestverwanten in het sociaal-liberale blad *Vragen des tijds* publiceerden. Hij stortte zich in de technische discussies over de beste uitwerking van het stelsel met een voorstel voor de verdeling van restzetels. In zijn ingewikkelde stelsel moesten de kiezers zelf bepalen wat er met de reststemmen gebeurde door een tweede of zelfs derde keer naar de stembus te gaan in het geval hun kandidaat al gekozen was. Bij zo'n tweede of derde stemronde verloren de stemmen echter proportioneel gewicht aangezien er al iemand was gekozen. Om die afnemende waarde van tweede of derde stemmen te kunnen weergeven, moest de kiezer stembiljetten krijgen met een groter aantal coupons, die door een ambtenaar werden afgestempeld.¹⁸

De omvangrijke en ingewikkelde procedure laat zien dat Van der Linden dacht aan een stelsel voor een zeer beperkte groep. Met uitbreiding van het kiesrecht had de evenredige vertegenwoordiging voor Van der Linden dus niets te maken. Het stelsel was alleen bedoeld om belangenpolitiek tegen te gaan, opdat parlementariërs zelfstandige afgevaardigden zouden zijn. Met dat argument stond Van der Linden op staatkundig gebied dus toch ver af van de sociaal-liberalen, die kiesrechtuitbreiding belangrijk vonden. Bovendien hadden de sociaal-liberalen geen bezwaar tegen omvangrijke verkiezingscampagnes met leuzen en de er onvermijdelijk mee verbonden partijvorming. Dat verschil tussen Van der Linden en de progressieve liberalen kwam ook al in het eerste deel van dit boek aan de orde. Daar bleek al dat Van der Linden op sociaal gebied weliswaar veel overeenkomsten kende met de progressieven, maar in het debat over het kiesrecht juist de standpunten van de behoudende liberalen deelde. In de discussies over evenredige vertegenwoordiging was dat opnieuw te zien.

Met lede ogen zag Van der Linden dan ook aan hoe de progressieve staatkundige opvattingen terrein wonnen. Toen de moderne partijpolitiek eenmaal tot stand was gekomen, drong bij Van der Linden het besef door dat de evenredige vertegenwoordiging niet langer het middel was dat zou kunnen zorgen voor de uitverkiezing van onafhankelijke afgevaardigden. Het bekende partijpolitieke kwaad dat kiezers slechts de leuzen volgden van een grote leider die niet het landsbelang maar het partijbelang vooropstelde, zou alleen maar versterkt worden wanneer de band tussen kiezer en gekozene uit het districtenstelsel werd doorgesneden. Alle aandacht zou dan uitgaan naar enkele campagne politici met hun uitgewerkte programma's en verkiezingsleuzen, zo meende Van der Linden.¹⁹

Veel oud-liberale politici hadden die gedachtegang in de voorgaande jaren gedeeld. Toch nam de steun voor evenredige vertegenwoordiging in behoudende hoek uiteindelijk steeds verder toe, maar vooral uit bittere noodzaak en als minst slechte aller kwaden. Toen de antithese en de confessionele partijen eenmaal een centrale plaats in de politieke verhoudingen hadden ingenomen en het kiesrecht zich jaar in jaar uit langzaam uitbreidde, was de evenredige vertegenwoordiging voor de oude elite het laatste redmiddel om nog een aantal zetels in de wacht te slepen. In steeds meer districten werd het onmogelijk om de meerderheid te behalen. Veel behoudende liberalen staakten daarom ondanks hun afkeer van partijpolitiek hun verzet tegen de evenredige vertegenwoordiging. Vandaar dat bijvoorbeeld Tydeman in de staatscommissie van Heemskerk, anders dan Van der Linden, uiteindelijk zonder veel geestdrift erin toestemde dat de bepalingen in de grondwet die evenredige vertegenwoordiging bemoeilijkten, werden geschrapt.²⁰ Het opvallende gegeven dat Cort van der Linden destijds te midden van enkele behoudzuchtige eenlingen evenredige vertegenwoordiging nog afwees, bewijst dat hij nog meende met een districtenstelsel de rol van partijen in elk geval beter binnen de perken te kunnen houden.

Als premier moest Van der Linden echter erkennen dat de onvermijdelijke invoering van het algemeen kiesrecht hoe dan ook zou leiden tot een verdere versterking van de partijpolitiek. Algemeen kiesrecht zou de vatbaarheid van het volk voor leuzen en verkiezingscampagnes immers vergroten en maakte van Kamerleden partijafgevaardigden die partijbelangen verdedigden. Die ontwikkeling was niet tegen te houden. Ook evenredige vertegenwoordiging had daar in tijden van algemeen kiesrecht helemaal geen invloed meer op. Het algemeen kiesrecht zorgde er toch wel voor dat het gewicht van de partijprogramma's zou toenemen, ook in een districtenstelsel. De combinatie van evenredige vertegenwoordiging met algemeen kiesrecht zorgde er zelfs voor dat handhaving van het districtenstelsel nu gevaarlijk werd. Zolang in de nieuwe vorm van politiek, gedomineerd door enkele grote partijleiders, de districten toch nog de doorslag gaven, regelden die leiders in elk district dat partijleden zich kandidaat konden stellen. Er zou daarom zelden een district zijn waar iemand buiten het partijverband om een meerderheid kon halen. Ook in het districtenstelsel had de onafhankelijke afgevaardigde die op basis van bredere beginselen de belangen van het volk behartigde daarom nauwelijks nog kansen om verkozen te worden.

Nu het eenmaal zover gekomen was, vergrootte de evenredige vertegenwoordiging daarentegen de kansen voor de onafhankelijke vertegenwoordiger, zo meende Van der Linden. Alle losse stemmen op een bepaalde

onafhankelijke kandidaat werden dan immers bij elkaar opgeteld. Ook zulke partijloze kandidaten zouden waarschijnlijk meer nadruk op een programma moeten leggen dan ze wenselijk vonden, maar als zij met een eigen meer of minder expliciet programma een redelijk aantal stemmen in het land achter zich kregen, dan vormden ze toch een goed tegenwicht tegen de machtspolitiek van de grote partijen. Een hoogontwikkelde onafhankelijke kandidaat kreeg zo immers de kans de waarde van zijn opvattingen te tonen, waarna ze op bredere schaal verspreid konden raken. In een districtenstelsel zouden deze opvattingen echter nooit ontkiemen, omdat ze daar geen enkele kans kregen tegenover de grote partijen, aldus Van der Linden.²¹ Daarmee was de mogelijkheid om de macht van belangenpolitiek en partijen te temperen volgens Van der Linden net als dertig jaar eerder opeens weer een argument vóór de evenredige vertegenwoordiging.

Aangezien het overgrote deel van de Tweede Kamer deze voorkeur voor evenredige vertegenwoordiging deelde, leverde de invoering van het stelsel verder geen grote politieke moeilijkheden op. Slechts een handjevol verstokte critici nam de moeite om in het uitgebreide grondwetsdebat de evenredige vertegenwoordiging met meer dan een paar plichtmatig uitgesproken zinnen aan te roeren. Anderzijds bleven ook grootse beschouwingen over de wenselijkheid van het stelsel uit. Velen zagen evenredige vertegenwoordiging als een te technisch thema om er uitgebreid bij stil te staan. Het nieuwe kiesstelsel werd uiteindelijk zonder veel ophef aanvaard. De pers hield zich er grotendeels buiten.

Ondanks de brede steun voor de evenredige vertegenwoordiging waren de debatten die de laatste tegenstanders van het stelsel in de Tweede Kamer aanzwengelden wel degelijk van belang. De meeste sprekers in deze debatten namen de gevolgen van de evenredige vertegenwoordiging voor de verhouding tussen regering en parlement als uitgangspunt. Op basis daarvan ontwikkelde de discussie zich al snel tot een veel breder debat over de vraag hoe die verhouding tussen regering en parlement precies hoorde te zijn. Dat thema zou zelfs voortdurend terugkeren in de laatste fase van Van der Lindens premierschap.

De kracht van regering en parlement

Het debat over de verhouding tussen regering en parlement was van groot gewicht voor Van der Linden. Hij probeerde tegelijk met de invoering van het algemeen kiesrecht maatregelen tot stand te brengen waarmee de regering een zelfstandige positie tegenover het parlement zou behouden. Dit dualisme

moest het regeren volgens de volkswil los van de partijen mogelijk maken en de 'onafhankelijke hoogontwikkelde afgevaardigde' weer in de politiek terugbrengen. Op termijn moest deze wijze van regeren bijdragen aan de van onderaf georganiseerde politiek waarin het volk zich los van partijorganisaties direct zou uitspreken.

Een van de opvallendste stemmen in het debat kwam van de vaak solistisch optredende Van Idsinga. Hij hield pertinent vast aan zijn kritiek op zowel het algemeen kiesrecht als de evenredige vertegenwoordiging, zoals hij die ook in de staatscommissie van Heemskerk al weergaf. Destijds vond hij Van der Linden nog als een van de weinige medestanders aan zijn zijde, maar nu werd hij de grootste opponent van de premier. Van Idsinga bleef van mening dat evenredige vertegenwoordiging het gewicht van partijprogramma's en verkiezingsleuzen zou versterken. De enige oplossing was daarom zowel algemeen kiesrecht als een nieuw kiesstelsel af te wijzen. Alles moest blijven zoals het in de negentiende eeuw was. Een hoofdargument voor die behoudzucht lag in zijn voorkeur voor een politiek systeem waarin parlementariërs volstrekt onafhankelijk waren. Op grond van dat uitgangspunt noemde hij het 'niet alleen onjuist en dwaas, maar zelfs onzinnig' om een kiesstelsel in te voeren dat de verscheidenheid in het volk zo goed mogelijk kon weergeven. Zo'n stelsel leidde tot Kamerleden die gekozen werden met een soort inhoudelijk mandaat en vervolgens zonder ruggengraat en overtuiging zitting zouden nemen.²² De onafhankelijke afgevaardigde verdween dan dus uit beeld. Van Idsinga liet zulke kritiek al optekenen bij de schriftelijke voorbereiding van het Kamerdebat over de grondwetsherziening en kwam vervolgens tot vier maal toe met een geharnast betoog tegen het nieuwe kiesstelsel.²³

Cort van der Linden kon zich hier niet in vinden, hoeveel waardering hij ook had voor afgevaardigden die zich los van partijen opstelden. Allereerst meende Van der Linden dat een parlement bestaande uit onafhankelijke ontwikkelde mannen wel degelijk ook een parlement kon zijn dat de verscheidenheid in de natie zo goed mogelijk weerspiegelde. Parlementariërs mochten niet als buikspreekpoppen partijstandpunten voordragen, maar het was wel van belang dat de onafhankelijke afgevaardigden samen een afspiegeling vormden van de diversiteit aan opvattingen in de natie. Het probleem lag dus niet bij evenredige vertegenwoordiging, maar bij de partijprogramma's. Als Van Idsinga de onafhankelijke afgevaardigde wilde beschermen, richtte hij zijn pijlen volgens de premier dus op het verkeerde doel.

Van der Linden meende te weten waarom Van Idsinga zich zo fel keerde tegen een onjuist doel. Van Idsinga wilde namelijk niet zomaar een parle-

mentair stelsel met onafhankelijke afgevaardigden. Idealiter wilde hij een heel ander regeringsstelsel waarin elke band tussen kiezer en gekozene werd doorgesneden en het parlement een heel andere functie kreeg. Zijn stelsel was dat van de verlichte monarch of aristocratie, een stelsel dus met wijze bestuurders, die los van het volk de belangen van dat volk dienden. Natuurlijk was zo'n stelsel theoretisch verdedigbaar en het was ook 'mogelijk dat dit stelsel min of meer goede resultaten geeft', zo gaf Van der Linden toe, maar het was geen stelsel waarin het volk zich direct kon uitspreken. Daarom ging het 'lijnrecht in tegen de geheele ontwikkeling van het parlementaire stelsel', en dus moest de premier Van Idsinga's gedachtegoed afwijzen, hoe graag hij het zelf ook anders had gezien. Wie dat niet deed, was blind voor de 'eisch des tijds'.²⁴

Die eis hield in dat het volk zelf zich over de politiek wilde uitspreken, en dus was algemeen kiesrecht met alle partijpolitieke problemen die het met zich meebracht onvermijdelijk. In die omstandigheden kon evenredige vertegenwoordiging de positie van de onafhankelijke afgevaardigde in elk geval nog enigszins ondersteunen. Hoe belangrijk Van der Linden dat laatste vond, bleek nogmaals bij de technische uitwerking van het stelsel. Na een opmerking in het voorlopig verslag dat de door de staatscommissie voorgestelde verdeling van de restzetels de grote partijen bevoordeelde, besloot de premier prompt om op een andere verdelingsmethode over te gaan die minderheden meer kansen bood.²⁵

De twijfels over de effectiviteit van evenredige vertegenwoordiging als correctief voor de gevaren van het algemeen kiesrecht kwamen echter niet alleen van Van Idsinga. Zulke twijfels waren ook te vinden bij veel behoudende liberalen die anders dan de conservatief ingestelde Van Idsinga wel waardering hadden voor een parlementair stelsel waarin het volk zich direct kon uitspreken. Tydeman verklaarde weliswaar meteen vóór evenredige vertegenwoordiging te zullen stemmen, maar hij vond het toch een groot nadeel dat de partijbestuurders de 'politiek machtigste mannen in den lande' zouden worden. Het was gevaarlijk om zo'n grote macht in handen van enkelen te leggen.²⁶ Sommige liberalen wilden daarom een vluchtroute openhouden, onder wie Eerdmans. Hij stemde wel voor, maar diende ook vergeefs een amendement in om terugkeer naar het oude stelsel mogelijk te maken door de evenredige vertegenwoordiging niet in de grondwet op te nemen.²⁷

De behoudende liberaal J.H.W.Q. ter Spill verbond zijn steun voor dit amendement bovendien met vergaande conclusies over de gevolgen voor de verhouding tussen regering en parlement. Daarin zocht hij het andere uiterste

op dan Van Idsinga, ondanks hun gelijkkluidende vrees dat evenredige vertegenwoordiging de rol van de partijpolitiek zou versterken. Ter Spill was niet bang dat het nieuwe stelsel zou leiden tot parlementariërs die plichtmatig partijprogramma's voordroegen. Hij was eerder bang dat de parlementariërs door de evenredige vertegenwoordiging marionetten van de regering zouden worden. Omdat het stelsel de positie van de grote partijleiders versterkte, had de regering namelijk nog slechts te maken met een paar vooraanstaande partijbestuurders die alle Kamerleden van hun lijst dirigeerden. De regering zou gemakkelijk misbruik van deze nieuwe verhoudingen kunnen maken. Als de regering 'vooraf met eenige partij-comités, met eenige individuele leiders misschien, de zaak besproken heeft, dan is zij klaar en zeker van haar zaak'. De evenredige vertegenwoordiging had dus de potentie in zich om de positie van het parlement te ondermijnen.²⁸

Erg onder de indruk was Van der Linden niet. Allereerst was het maar de vraag of evenredige vertegenwoordiging deze ontwikkeling inderdaad zou bevorderen. Ten gevolge van de opkomst van de partijpolitiek was het gewraakte overleg al veel langer mogelijk. Bovendien had Van der Linden er in het debat juist alles aan gedaan om duidelijk te maken dat het nieuwe kiesstelsel de partijen helemaal niet nog machtiger hoefde te maken. En al zou de macht van de regering door de evenredige vertegenwoordiging toenemen, dan was het nog maar de vraag of dat wel zo slecht was. 'Ik zie in een krachtige Regeering geen kwaad, indien er naast staat een krachtige Volksvertegenwoordiging en ik zou meenen, dat juist de evenredige vertegenwoordiging, wanneer die de kracht van de Regeering versterkt, toch zeker in de eerste plaats versterkt de kracht van het Parlement.'²⁹ Met deze woorden hoopte Van der Linden de tegenwerpingen van Ter Spill eenvoudig als irrelevant van tafel te vegen. Dat zou hem echter niet lukken. Ter Spill boorde met zijn woorden juist twee diepere kritiekpunten aan. Ten eerste stimuleerde Ter Spill met zijn woorden opnieuw het debat over de positie van de regering en het regeren volgens de volkswil. Ten tweede kwam ook het functioneren van het parlement zelf nu ter discussie te staan. Al deze debatten ondermijnden het vertrouwen in Van der Lindens doelstellingen achter de grondwetsherziening. Natuurlijk bleef de premier verdedigen dat er een van onderaf georganiseerde politiek moest komen waarin het volk zich los van partijbelangen uitsprak en onafhankelijke parlementariërs koos. Ter Spill meende echter dat Van der Lindens eigen politieke maatregelen niet tot dat doel zouden leiden. Aangezien er maar weinig belangstelling bestond voor het debat over de evenredige vertegenwoordiging waarin Ter Spill zijn opvattingen naar voren bracht, kregen zijn woorden echter niet

veel aandacht. Dat lag heel anders bij vergelijkbare kritiek van zijn partijgenoot B. Nierstrasz.

Nierstrasz spuide zijn kritiek bij de behandeling van een laatste onderdeelje van de grondwetsherziening, namelijk de invoering van presentiegeld voor Kamerleden. Hij bracht met zijn bijdrage aan dit debat de journalistieke pennen enkele dagen lang volop in beweging met een ruzietje dat al snel als het 'incident-Nierstrasz' te boek stond. De behoudend-liberale Elout van het *Algemeen Handelsblad* kwam met de scherpste beschouwingen over de oorzaken van alle 'electriciteit' die zich eindelijk van de Kamer meester maakte na de wekenlange saaie grondwetsdebatten. Opeens was er sprake van 'een woest toneel van haat, een geloei van lawaai, een dreiging van handtastelijkheden', en dat allemaal omdat de Nederlandse Tweede Kamer debatteerde over het presentiegeld, terwijl vlak over de grens de meest desastreuze oorlog uit de geschiedenis woedde.³⁰

Wat was er aan de hand? Op aanraden van de Kamer had Cort van der Linden aan de grondwetsherziening een regeling toegevoegd omtrent pensioen en schadeloosstelling van de Kamerleden. Daaronder viel ook de invoering van presentiegeld om het absentisme te beperken. Dit was een doorn in het oog van Nierstrasz, een vooral bij de socialisten weinig geliefd Kamerlid. Met zijn hooghartige toon wist hij snel vijanden te maken. Als directeur van een grote scheepvaartonderneming was hij met omvangrijke oorlogswinsten op zak ook niet de geloofwaardigste persoon om een verhoging van de vergoedingen voor Kamerleden af te keuren. Toch mocht hij de debatten over dit thema openen. De regeling zou 'beroepspolitici' kweken en de klassieke rol van de onafhankelijke, zelfstandige afgevaardigde aantasten. Allereerst zou de hogere schadeloosstelling, die ook gold voor allerlei commissies, bevorderen dat Kamerleden 'naar bijbaantjes aspireeren'. F.E. Posthuma, de minister van Landbouw, zou onlangs handig gebruik hebben gemaakt van zulke vergoedingen. Hij zou daarmee Kamerleden van zich afhankelijk hebben gemaakt door hen in allerlei commissies de door de oorlog veroorzaakte distributieproblematiek te laten oplossen. Nierstrasz onderschreef dus de kritiek van Ter Spill dat de regering te zelfstandig dreigde te worden.³¹

Als gevolg van Nierstrasz' uitdagende toon zorgden alleen deze woorden al voor wrevel bij de Kamer. Na met allerlei citaten uit Franse woordenboeken te hebben aangetoond dat de minister ondanks al zijn geleerdheid het woord 'absentisme' verkeerd gebruikte, had Nierstrasz het helemaal verbruid, juist toen hij aan de kern van zijn betoog kwam. Het absentisme was geen probleem, want het bood parlementariërs de kans om naast hun bijdrage

aan het Kamerdebat ook een baan in het volle maatschappelijke leven op zich te nemen.³² De rol van Kamerlid was volgens Nierstrasz slechts een eervolle aanvulling op dat reële leven. Helaas was daar in de Kamer weinig van te merken. De Kamerleden maakten deel uit van een afgescheiden wereldje waarin eindeloos werd gebakkeleid over antithese en grondwet. Iedereen verdedigde in die debatten eigen politieke deelbelangen, terwijl niemand nog omkeek naar de noden van de natie. Dat zou pas veranderen als er ‘mannen van zaken’ in het parlement kwamen. Daarmee bedoelde Nierstrasz niet alleen ondernemers, maar iedereen die zijn Kamerlidmaatschap verbond met een maatschappelijke taak. De minister leek echter niet uit te zijn op zo’n verbetering van het gehalte van het parlement. Hij liet juist ‘met een hautain gebaar, zonder eenige toelichting, en a fortiori zonder eenige argumentatie, enkele rijksdaalders vallen in de hand van den afgevaardigde, die naar mijn meening liever zijn kiezers zand in de oogen strooit dan zijn plicht naar de ruimste opvatting te vervullen; of van den afgevaardigde, die zich vastklampt aan zijn mandaat als middel van bestaan.’³³

Dit ging veel te ver uit de mond van de directeur van een grote scheepvaartonderneming. De gelijksoortige woorden die hierop nog volgden, gingen verloren in rumoerige uitroepen. ‘Schandel! Schandel! De minister wordt beledigd’, zo klonk er uit diverse hoeken. De voorzitter had het allemaal niet meer verstaan en wilde de volgende spreker het woord reeds geven, maar de premier liet zich dit niet zeggen. Hij stapte op Nierstrasz af, die nu weer opstond, ‘en toen kon men waarnemen dat hij door den minister dreigend en vinnig werd toegesproken’.³⁴ Direct daarop volgde een ongekende woedeuitbarsting van Troelstra, die Nierstrasz te lijf wilde gaan: ‘Er uit met jou! Jij schurk, durf jij van idealen spreken!’ Troelstra werd tegengehouden en zonk vervolgens uitgeput ineen, net hersteld van een langdurige ziekte. Het was hoog tijd de vergadering te schorsen.³⁵ Pas de volgende dag werd de vergadering hervat. Nierstrasz bood zijn excuses aan, maar de premier achtte de zaak daarmee niet afgedaan. Van der Linden aanvaardde de excuses alleen waar het hemzelf betrof. Hij bleef verbolgen over de verdachtmakingen aan het adres van Posthuma en de typering van de Kamerleden als geldbeluste baantjesjagers en verkokerde beroepspolitici.³⁶

De Kamer liet het conflict vervolgens niet verder oplopen. In de pers werd de komende dagen breed uitgemeten wat de Kamerleden alleen dachten. Hier bleek duidelijk dat het incident meer inhield dan een wat al te sterk aangezette redevoering over het presentiegeld. De ophef over Nierstrasz’ rede raakte aan het wezen van het parlementaire stelsel. Nierstrasz rakelde met zijn kritiek op Posthuma allereerst de discussies weer op over de verhouding

tussen regering en parlement. Bovendien verbond hij dat nu met kritiek op het optreden van de parlementariërs zelf.³⁷ Dat waren dus weer precies de thema's die Ter Spill ook al aanroerde met zijn kritiek dat de parlementariërs zich leenden voor onderlinge afspraken met de regering in plaats van onafhankelijk en onbaatzuchtig te bepalen welk beleid in het belang van het land was. Het incident-Nierstrasz kwam zo in het verlengde te staan van alle debatten over de volkswil. Het betrof vanzelfsprekend ook de geestelijke vader van die volkswil in de discussie.

De Nieuwe Courant, het werkgeversblad dat zo dicht bij Nierstrasz' eigen partij stond, verwierp de krenkende vorm waarin het Kamerlid zijn rede had gegoten, maar vond er ook waarheden in 'die klinken als klokken'.³⁸ Het incident had vooral betekenis als uiting van de verwijdering tussen Kamer en volk. Op het Binnenhof voerden de partijen het woord in eindeloze antithesedebatten, maar de stem van de natie werd er niet gehoord. Terwijl de Kamer niet verder keek dan de grondwetsdebatten, hield die natie het oog gericht op de oorlog en zijn economische gevolgen. Het blad moest wel toegeven dat het de regeerkracht op economisch gebied ten goede zou komen als de kiesrechtstrijd en de onderwijskwestie zouden worden opgelost. Er was dus heel wat overdrijving te vinden in Nierstrasz' woorden over de eenzijdige politieke blik van de Kamer. Toch was het een feit dat het volk andere dingen aan het hoofd had.³⁹ De populaire *Telegraaf* zei het zoals vaak wat directer. Als de minister die zo 'verliefd' was op zijn theorie van de volkswil zijn oor eens te luisteren zou leggen in kringen van het volk, dan zou hij wel wat anders horen dan lofliederen op Kamer en regering. 'Maar naar het volk luistert hij alleen, als hij het noodig heeft voor zijn theorie.'⁴⁰

De kritiek op het 'verpolitiekt' parlement en het eigengereide optreden van de regering nam alleen maar toe toen bleek dat de politieke partijen in een onderonsje hadden besloten om bij de verkiezingen geen nieuwe kandidaten te stellen. Het parlement zou dan in gelijke samenstelling terugkeren om de grondwetsherziening in tweede lezing af te doen. Het was een partijbeslissing waar de regering in elk geval formeel buitenstond, al geloofde niemand dat de premier zich er helemaal afzijdig van had gehouden. Dit was precies waartegen de tegenstanders van het gekonkel van beroepspolitici in het parlement zich verzetten. Enkele politici buiten het parlement deden zelfs een poging om met de ATAG (Actie tegen de aanhangige grondwetsherziening) alsnog eigen vertegenwoordigers te kiezen.⁴¹

De ATAG had geen succes. Desondanks ging het debat voort over de werkwijze van parlementariërs en over de verhoudingen tussen regering, parlement en volk. Dat bleek wel bij de eerste algemene beschouwingen na

de 'laat-zitten-wat-zit-verkiezingen' van 1917. Tijdens deze debatten durfde de nieuwe vrij-liberale leider H.C. Dresselhuys te stellen dat Nierstrasz bij het 'incident' van een jaar eerder eigenlijk wel gelijk had gehad, ook al sprak hij dan op een ongewenste toon. Het parlement was in aanzien gedaald, hoe hard de leden ook werkten. De oorzaak was dat ze zich niet als 'mannen van zaken' opstelden, maar een eigen politiek spel speelden, los van het landsbelang. Nu de grondwetsherziening vrijwel rond was, was het tijd voor een 'nieuwe politiek'. Daarin zou de antithetische partijstrijd verdwijnen ten gunste van de tegenstellingen op sociaaleconomisch gebied. Die 'nieuwe politiek' stelde het economisch belang van de natie voorop. Dresselhuys noemde het graag een 'nationale welvaartspolitiek'.⁴²

Voor Cort van der Linden was dit idee van een 'nationale welvaartspolitiek' op zich aantrekkelijk, gezien het pleidooi om de antithese te doorbreken ten gunste van een zakelijk debat over economische vraagstukken. Van der Linden toonde dan ook waardering voor de omvangrijke redevoeving van Dresselhuys. Voor het einde van de oorlog was echter nog niet precies te voorzien welke maatregelen genomen konden worden om de economische kracht van Nederland te herstellen.⁴³ Minder ingenomen was Van der Linden met de kritiek op het parlementaire stelsel en de parlementariërs zelf. Hij was niet te spreken over de manier waarop voorstanders van een politiek door 'mannen van zaken' zulke kritiek aan hun opvattingen verbonden. Van der Linden had zich altijd gekeerd tegen partijen en partijpolitiek. Om die reden wilde hij de onafhankelijke afgevaardigde terug laten keren in de politiek. De voorstanders van 'mannen van zaken' richtten hun pijlen echter op 'de politiek' zelf.

Dit werd het duidelijkste gezegd door Treub, die eind 1917 de Economische Bond had opgericht. Volgens Treub moest deze Economische Bond buiten 'de politiek' staan. Daarom sprak hij ook van een 'bond' en niet van een 'partij'. Treub wilde zo met daadkrachtige mannen de belangen van de natie dienen. Het parlement zelf vond hij maar een inefficiënt werkend orgaan. Op zijn minst was het nodig de werkwijze te veranderen. Zo wilde hij de Kamerdebatten laten voorbereiden in kleine commissies die snel goed werk afleverden, een werkwijze die inderdaad meer en meer gevolgd zou gaan worden. Het zou de eindeloze partijpolitieke Kamerdebatten tegengaan.⁴⁴ Tegen zo'n efficiëntere werkwijze voor het parlement zal Van der Linden geen enkel bezwaar hebben gehad, maar de achterliggende kritiek op het politieke stelsel zelf paste niet bij zijn doelstellingen. Uitgaande van zijn voorkeur voor de negentiende-eeuwse politieke verhoudingen had hij de partijen willen afschaffen, maar hij had geen bezwaren tegen het parlementaire

stelsel. Dat moest alleen weer een efficiënt werkend orgaan worden waarin los van deelbelangen en partijoverwegingen zou worden gedebatteerd over de noden van de natie.

Van der Linden had met zijn levenslange voorkeur voor onafhankelijke, zelfstandige afgevaardigden dan ook een medestander in Treub. *De Nieuwe Courant* haakte daar graag op in. Het blad kwam tot die constatering in een beschouwing over Van der Lindens grote inspiratiebron Ostrogorski. De Economische Bond leek bijzonder goed te passen in diens nieuwe politieke fase, waarin het volk onafhankelijke afgevaardigden koos op basis van gelegenheidsgroeperingen. Zo zou de politiek zich aan het verstikkende partijsysteem ontworstelen. De Bond zou dus bijdragen aan de doelstellingen die de premier met zijn grondwetsherziening wilde realiseren.⁴⁵ Waar het de idealen omtrent onafhankelijke afgevaardigden betrof, klopte dat inderdaad. *De Nieuwe Courant* liet echter achterwege dat de premier Treubs kritiek op het parlement zelf niet deelde. Juist die kritiek op het parlement zelf ondermijnde de realisatie van Van der Lindens achterliggende motieven bij de grondwetsherziening. Tegelijkertijd stonden zijn idealen bloot aan kritiek van progressieve zijde.

Bos was inmiddels overleden. Zijn kruistocht tegen het regeren volgens de volkswil werd echter met gelijke kracht voortgezet door zijn opvolger Marchant. Ook die hamerde erop dat het regeren volgens de volkswil ondemocratisch is. Bovendien veroordeelde hij Van der Lindens pogingen om met zijn grondwetsherziening de partijpolitieke gevaren van het algemeen kiesrecht te vermijden. De premier zou met zijn staatkundige opvattingen zelfs de waarde van het algemeen kiesrecht ondermijnen. Als een regering zich direct op een zogenaamde 'volkswil' kon richten, was er volgens Marchant geen verschil met een dictatoriaal bestuur of een koninklijk kabinet, dat in naam van de vorst de eigen wil uitvoerde.⁴⁶ Het parlement stond er dan bij en keek ernaar. Dan was de stem van het volk nog steeds betekenisloos, ondanks de invoering van het algemeen kiesrecht. In plaats daarvan hoorde een regering zich te allen tijde direct naar de wensen van de parlementaire meerderheid te voegen. Moties behoorden bijvoorbeeld hoe dan ook uitgevoerd te worden. Alleen dan zou een regering echt democratisch zijn en had het algemeen kiesrecht betekenis. Zo niet, dan bracht het algemeen kiesrecht slechts een democratische pyrrusoverwinning.

Cort van der Linden reageerde op deze kritiek met een nieuwe uiteenzetting van zijn opvattingen over de gewenste verhouding tussen regering en parlement. Volgens hem hoorde de onvermijdelijke democratisering geen verandering te brengen in die verhoudingen. Het bleef even belangrijk als altijd

dat de regering een krachtig beleid voerde om de volkswil tot uitdrukking te brengen. Het parlement droeg daaraan bij door de verschillende opvattingen in de natie in te brengen in de debatten met het kabinet. Op basis van de zo verkregen inzichten bestuurdde de regering het land volgens het rechtsbewustzijn in de natie. Om te waarborgen dat dat ook echt gebeurde, kon het parlement in het bestaande systeem de voorgestelde wetgeving afkeuren, maar de interpretatie van de volkswil was in de eerste plaats een taak van de regering. De regering liep niet aan de leiband van het parlement, laat staan dat zij de interpretatie moest volgen van een partijmeerderheid die de volkswil helemaal niet goed weergaf. Het parlement kon het kabinet zo nodig wegsturen als het kabinet zijn bestuurstaak niet goed uitoefende, maar verder hoorde de rol van het parlement niet te gaan.

Marchant leek dat volgens de premier echter wel te willen. Hij ging zover dat wat hij zei feitelijk een variant was op het beruchte *l'état c'est moi* van de Franse koning Lodewijk XIV. Marchant zei immers niets anders dan 'wij, parlementariërs, zijn het Nederlandse volk, dus de regering moet altijd de partijmeerderheid in deze Kamer volgen'. Dat was volgens Van der Linden weinig democratisch. In 'democratische landen' was de regering erop uit steun te zoeken bij het volk zelf. En in 'zeer democratische landen' bestonden het referendum en het volksinitiatief. Dat referendum was niets anders dan 'een direct beroep op den volkswil', die dus zeker niet in het parlement was te vinden.⁴⁷ In Marchants vorm van democratisering was zoiets echter onmogelijk. Al het gezag was bij hem te vinden in de meerderheid der partijen. Dat had desastreuze gevolgen voor de regeerkracht. 'Indien de Regeering in den regel gebonden is aan besluiten der meerderheid, dan leidt dat tot verzwakking der Regeering, want sterke persoonlijkheden zijn niet licht te vinden als men verlangt, dat zij eigen inzicht steeds ondergeschikt hebben te maken aan decreten van een meerderheid, en voor een vruchtbare politiek acht ik een sterke Regeering even onmisbaar als een sterk Parlement.'⁴⁸

Regeerkracht bestond daarom alleen in een zuiver werkend dualistisch parlementair systeem waarin een onafhankelijke regering stond tegenover een even onafhankelijk parlement, bestaande uit zelfstandige afgevaardigden. Bij alle debatten over de grondwet vanaf 1916 kwam dit ideaal van de premier echter vanuit vele hoeken onder vuur te liggen. Veel progressieve politici bestreden zijn pogingen om de partijpolitieke gevaren van algemeen kiesrecht te ondervangen. Volgens hen was partijpolitiek juist gewenst en zij streden voor een zo machtig mogelijk parlement. Aan behoudende zijde daarentegen kwam niet alleen de partijpolitiek, maar ook het parlement zelf onder vuur

te liggen. De correctieven op de gevaren van algemeen kiesrecht, zoals stemplicht en evenredige vertegenwoordiging, leken hun uitwerking dus te missen. Het was de vraag of dat anders lag bij de onderwijspacificatie, die volgens Van der Linden net zo essentieel was om zijn doelstellingen met de grondwetsherziening te bereiken.

De staatscommissie voor het onderwijs

Cort van der Lindens publicaties als hoogleraar en zijn optreden in de staatscommissie van Heemskerk maakten duidelijk dat hij altijd de gelijkstelling tussen openbaar en bijzonder onderwijs had voorgestaan. In zijn oratie uit 1881 gaf hij immers al aan dat de overheid nooit bepaalde denkbeelden aan de samenleving kon opleggen. De overheid was geen macht boven de samenleving die richting gaf. Zij was juist een orgaan van die samenleving en had tot taak ervoor te zorgen dat de daar opkomende opvattingen zich konden ontwikkelen.

In hoofdstuk 10 bleek al dat die opvatting voor Van der Linden in de staatscommissie van Heemskerk reden was geweest om samen met De Savornin Lohman te proberen volledige rechtsgelijkheid van openbaar en bijzonder onderwijs mogelijk te maken. Alleen dan zouden alle opvattingen zoals die in de samenleving opkwamen tot ontwikkeling kunnen komen. De overheidsfinanciering van bijzonder onderwijs was slechts een onderdeel van deze rechtsgelijkheid. De wetgever zou ook geen voorkeur mogen uitspreken voor enig schooltype. De overheid verschaftte alleen onderwijs om ervoor te zorgen dat geen enkele ouder werd gedwongen zijn kind naar een school te sturen waar ongewenste denkbeelden werden geleerd. Het zou ooit zover kunnen komen dat geen enkele ouder behoefte had aan ander onderwijs dan het volk zelf al in bijzondere scholen verschaftte. Bovendien was het neutrale karakter van de openbare school slechts uit nood geboren. De overheid was praktisch niet in staat scholen voor elke kerkelijke richting te verzorgen en gaf daarom neutraal onderwijs. Een principieel uitgangspunt was dit neutrale onderwijs niet. Dat paste immers niet bij Van der Lindens opvattingen dat de overheid alleen de voorwaarden schiep voor de ontwikkeling van de samenleving.

De strijd om het onderwijs hoorde idealiter zelfs niet te gaan tussen overheidsonderwijs en bijzonder onderwijs. Er hoorde in de samenleving zelf concurrentie te bestaan tussen verschillende vormen van onderwijs met eigen ideologische én pedagogische uitgangspunten. In het ideale geval namen

ook de vrijzinnigen los van de overheid deel aan die strijd. Het kon zelfs zover komen dat de overheid dan helemaal geen scholen meer hoefde te onderhouden. Door de strijd tussen openbaar en bijzonder onderwijs werd de overheid echter partij. Zo werd de onderwijskwestie volgens Van der Linden een energieverblindend politiek discussiepunt dat een blokkade vormde voor zijn idealen over de Nederlandse staatkundige ontwikkeling. Het onderwijs werd een strijdpunt dat de samenleving spleet. Dat was precies de situatie die Van der Linden met de grondwetsherziening wilde tegengaan. De grondwetsherziening met algemeen mannenkiesrecht kon dus nooit het door Van der Linden gewenste resultaat hebben als die niet samenging met onderwijspacificatie.

Daarom zag Van der Linden de totstandkoming van onderwijspacificatie als een essentieel deel van de grondwetsherziening en nam hij persoonlijk het initiatief tot dit deel van de herziening. Troelstra erkende dat in de Kamer ook. Van de kiesrechthervorming kon worden gezegd dat de concentratiepartijen de premier daartoe verplichtten. Vandaar dat de socialistenleider Van der Linden op dit gebied huldigde omdat hij bereid was gebleken een rijpe vrucht, waar de concentratiepartijen naar verlangden, ook daadwerkelijk te plukken. De onderwijsgelijkstelling was echter een initiatief van Cort van der Linden zelf. Niets had hem daartoe verplicht, zo stelde Troelstra.¹ Van der Linden zou het jaren later zelf bevestigen, toen Troelstra schrijvend aan zijn memoires bij de oud-premier inlichtingen vroeg over zijn onderwijsopvattingen. Lang voor hij premier werd, was hij al voorstander van de gelijkstelling. Zijn oratie uit 1881 was daarvan het bewijs. In 1913 had hij de kans gegrepen om dat ideaal ook te verwezenlijken, zo antwoordde Van der Linden.²

Van der Linden was in 1913 overtuigd van die mogelijkheid pacificatie tot stand te brengen op grond van zijn ervaringen in de commissie-Heemskerk. Ondanks de mislukking van die commissie was immers wel duidelijk dat de middengroepen in de partijen naar elkaar toegroeiden. Verzoening vereiste echter dat de partijen zich bezighielden met een zakelijk debat over een nieuwe onderwijswet en niet uitsluitend het oog gericht hielden op het onderwijsartikel in de grondwet. Dan zou volgens Van der Linden blijken hoe dicht de partijen eigenlijk bij elkaar stonden. Eventueel kon artikel 192 dan zelfs ongewijzigd blijven. In 1913 gaf Cort van der Linden er als formateur de voorkeur aan zo'n oplossing van de onderwijskwestie tot stand te brengen in een extraparlamenteair kabinet bestaande uit zowel confessionele als vrijzinnige ministers.

Verschillende liberalen deelden de opvatting van Cort van der Linden dat zakelijk overleg over enkel de onderwijswet tot pacificatie kon leiden. Bos sprak deze mening zelfs uit tegenover de koningin. Enige behoudende liberalen, onder wie Tydeman, waren echter minder enthousiast over de plannen voor onderwijspacificatie. Tydeman sprak daarom zijn afkeuring uit over een gemengd extraparlamenteair kabinet dat onderwijspacificatie op het programma zette. Toch gaf Van der Linden zijn plannen niet op. Hij zette weliswaar op het regeringsprogramma enkel het algemeen kiesrecht, maar tegelijkertijd wilde hij met een nieuwe staatscommissie het gewenste zakelijke overleg over een nieuwe onderwijswet alsnog doorzetten. Kwam de commissie tot een akkoord, dan kon de Kamer de overeenstemming in een initiatiefwet tot stand brengen.

Met deze werkwijze dwong niets Van der Linden om Tydeman voor het hoofd te stoten met een regeringsvoorstel voor onderwijspacificatie, maar hij zou zo wel aan de rechterzijde duidelijk maken dat het hem ernst was met zijn mening dat zakelijk overleg tot onderwijsgelijkstelling kon leiden. Gezien zijn opvatting dat voor verzoening eigenlijk alleen een nieuwe onderwijswet nodig was, wilde hij de staatscommissie niet expliciet opdragen een nieuw grondwetsartikel te ontwerpen. Als de wet maar financiële gelijkstelling regelde, zou iedereen accepteren dat de openbare school volgens de overheid niet de voorkeur verdiende boven bijzonder onderwijs. Vandaar dat Van der Linden in de troonrede van 1913 een programma presenteerde, waarin wél algemeen kiesrecht stond, maar op onderwijsgebied alleen een staatscommissie werd aangekondigd om te onderzoeken 'in hoever eene algemeen bevredigende regeling mogelijk is ter zake van de subsidieering van het bijzonder onderwijs en de voorwaarden welke daaraan verbonden moeten worden'.³

De totstandkoming van de pacificatiecommissie

Op grond van de confessionele perscommentaren meteen na de troonrede leek het plan om een onderwijscommissie in het leven te roepen een grote inschattingsfout van Cort van der Linden te zijn. De premier had de commissie bedoeld als een manier om verzoening met de rechterzijde mogelijk te maken, maar tot zijn grote teleurstelling viel de hele confessionele pers over hem heen. Onder de kop 'Slaapdrank?' vroeg *De Standaard* zich af of de commissie was bedoeld 'als een pastille om ons te paaien'. Naar de letter kon alles wel in orde komen, maar er was geen enkele garantie dat de regering een wijziging van artikel 192 zou toestaan. De antirevolutionairen konden

evengoed worden opgescheept met een grondwetsherziening over het kiesrecht alleen. Dat was een 'val' waar ze niet in mochten lopen.⁴ Het christelijk-historische orgaan *De Nederlander* zag niet meer dan 'vage beloften' in de aangekondigde staatscommissie.⁵ Het katholieke blad *De Tijd* sprak zelfs van 'een angstwekkende troonrede'.⁶

Het katholieke Kamerlid A.C.A. van Vuuren schreef, terugblikkend op deze gebeurtenissen, dat de confessionele partijen na zo'n aankondiging geen andere keuze hadden dan deelname aan de staatscommissie te weigeren. Van der Linden had zijn aankondiging 'ongetwijfeld als een vriendelijkheid tegenover de rechterzijde' bedoeld, maar voldoende was het niet. Van Vuuren begreep wel dat de premier tegenover links zijn nek niet verder durfde uit te steken, maar de instelling van enkel een staatscommissie, zoals er al zoveel waren geweest, was voor hem onacceptabel. Het was dan ook 'een bittere teleurstelling' voor de premier toen bleek dat zijn voorstel door de confessionelen 'onmogelijk als een tegemoetkoming' kon worden beschouwd.⁷

Dit was niet zomaar een kleine tegenslag voor Van der Linden. De haalbaarheid van zijn regeerprogramma en de hele waardering voor zijn kersverse kabinet stonden op het spel. Zelfs de vrees dat het kabinet op deze wijze snel haar ondergang tegemoet zou gaan, leek niet ongegrond. Het was dus aan Cort van der Linden om actie te ondernemen. Hij begon bij De Savornin Lohman, met wie hij in de grondwetscommissie van Heemskerk zozeer op één lijn zat. In oktober vroeg hij de CHU-leider om eens langs te komen. Dat luidde het begin in van een paar belangwekkende onderhandelingen. Lohman heeft een uitgebreid verslag gemaakt van de daarop volgende politieke ontwikkelingen, getiteld 'De totstandkoming van de onderwijscommissie in 1913'. Hij beseftte dat verslaglegging van zulke onderhandse bezoeken aan de premier explosief materiaal zou opleveren en tekende daarom aan dat de gegevens niet openbaar mochten worden gemaakt vóór het aftreden van Cort van der Linden.⁸

De premier draaide bij het eerste bezoek van Lohman niet om de problemen heen. Hij betreurde de persreacties op de onderwijsparagraaf in de troonrede. Daaronder viel natuurlijk ook de negatieve bespreking van *De Nederlander*. Cort van der Linden hoopte Lohman ervan te overtuigen dat zo'n opstelling geen recht deed aan zijn oprechte wens tot overeenstemming over het onderwijs te komen. Bovendien vroeg hij Lohman meteen op de man af of hij lid wilde worden van de onderwijscommissie. Lohman was daar niet zomaar toe bereid. De regering stelde het voor alsof de subsidiekwestie, waarop de vorige grondwetscommissie was stukgelopen, het hoofdpunt was, zodat alleen daarover in een nieuwe commissie gesproken hoefde te worden.

Lohman wenste echter 'recht, geen geld' en zette nog eens uiteen wat dat recht inhield. De confessionelen wensten niet langer uitgescholden te worden omdat zij onterecht uit de staatsruif wensten mee te eten. Lohman meende echter dat die diepere ontevredenheid bij rechts was weg te nemen als naast de kiesrecht kwestie tegelijkertijd ook artikel 192 in de grondwetsherziening zou worden betrokken. Dan zou de schoolstrijd niet beperkt blijven tot een geldkwestie. Lohman wist dat met name de katholieken erop aandrongen dat de regering zelf met zo'n wijzigingsvoorstel zou komen, waarna beide artikelen tegelijkertijd behandeld konden worden. Daarom vroeg hij of de premier zelf het initiatief wilde nemen.⁹

De minister-president meende die stap niet te kunnen zetten. Zo'n voorstel kon te veel verzet opwekken bij leden van de uiterste vleugels onder de behoudende liberalen. Daarom stemde Lohman er toch maar mee in dat er geen regeringsvoorstel zou komen. Om desondanks de gewenste overeenstemming te kunnen bereiken, moest de opdracht aan de onderwijscommissie worden veranderd. Lohman wilde dat de commissie zich niet met een beperkt onderzoek naar onderwijs subsidie zou bezighouden. De positie van de openbare en bijzondere scholen in de breedste zin moest aan de orde kunnen komen. Het ging dan bijvoorbeeld om de vraag of een van beide onderwijstypen de 'eerstaangewezen' vorm van onderwijs was. Cort van der Linden wilde zo'n wijziging van de opdracht aan de commissie in overweging nemen, maar tot meer was hij niet bereid. Bovendien wilde hij eerst met zijn collega's spreken. Die stemden snel in met de wijziging van de opdracht, maar een regeringsontwerp over het onderwijs sloot het kabinet uit. De premier weigerde eveneens om een officiële verklaring te geven dat het kabinet aan een eventueel initiatief tot herziening van artikel 192 zou meewerken. Wel beloofde Van der Linden onderhands dat het kabinet zich welwillend zou opstellen.¹⁰

Ondanks deze magere toezeggingen, vertrouwde Lohman op een goede afloop. Er gaapte echter nog een diepe kloof tussen de intentie om de pacificatie tot stand te brengen en de daadwerkelijke instelling van de onderwijscommissie. Allereerst moesten Van der Linden en Lohman rekening houden met de kritische katholieke Kamerfractie. Van der Linden had meteen na de afwijzende katholieke reactie op de troonrede informeel contact gezocht met Nolens.¹¹ De katholieke leider werd net als Lohman uitgenodigd deel te nemen aan een staatscommissie voor het onderwijs, die niet noodzakelijkerwijs tot wijziging van artikel 192 hoefde te leiden. Met dit uitgangspunt was de katholieke Kamerfractie niet bereid mee te werken. Een poging tot

onderwijspacificatie was alleen acceptabel als de premier toezegde tegelijk met de kiesrechthervorming ook artikel 192 van de grondwet te wijzigen.¹²

Onder katholieken bestond minder eensgezindheid over de vraag of deelname aan een commissie ook uitgesloten was als de premier de opdracht aan de commissie anders formuleerde. Veel haast maakte de fractie niet om over dat geschilpunt een beslissing te nemen. Toen zij de knoop doorhakte, had Van der Linden al eens op duidelijkheid aangedrongen. De katholieke Kamerleden bepaalden dat deelname aan een staatscommissie alleen mogelijk was als de commissie een ruime opdracht zou krijgen die volledige gelijkstelling mogelijk maakte en als de regering tevens zou aankondigen een wijziging van artikel 192 zelf in te dienen.¹³ Nolens gaf deze voorwaarden niet meteen door aan Van der Linden. Pas nadat de premier Nolens uitdrukkelijk tot spoed had gemaand, wilde deze het katholieke standpunt weergeven. Nolens had duidelijk de ontwikkelingen liever nog even willen afwachten.¹⁴ Voor Van der Linden was de katholieke opstelling een grote teleurstelling. Hij moest concluderen dat de katholieken niet bereid waren aan de commissie mee te werken. Zij begrepen immers wel dat het onmogelijk was om artikel 192 van regeringswege in de grondwetsherziening te betrekken. Hij zou dus noodgedwongen buiten de Kamer om proberen leden voor zijn commissie te vinden.¹⁵

De opstelling van de ARP beloofde nog veel minder goeds. Het leek erop dat Kuiper geen enkele behoefte had aan welke nieuwe onderwijswet dan ook. Uit zijn reacties op het aantreden van Van der Linden bleek al dat de ARP-leider de nieuwe premier het leven het liefst meteen zo zuur mogelijk wilde maken. Colijn had hem er echter toe overgehaald geduld uit te oefenen. De regering zou vanzelf wel vallen. Alleen tot wijziging van het kiesrechtartikel in de grondwet zonder gelijktijdige wijziging van het onderwijsartikel was ook Colijn niet bereid.¹⁶ Veel illusies over Kuipers compromisbereidheid maakte Van der Linden zich dan ook niet. Hij ging er al bij voorbaat van uit dat Kuiper niet zelf in de commissie wilde zitten. Van der Linden schreef Kuiper wel dat hij uit wellevendheid ook niet stilzwijgend aan hem wilde voorbijgaan. Hij vroeg Kuiper bovendien hem te adviseren welke antirevolutionaire Kamerleden eventueel in de voorgestelde staatscommissie benoemd konden worden als hijzelf zou weigeren. 'Indien, wat mij waarschijnlijk voorkomt, politieke consideratien de antirevolutionaire Kamerleden zouden weerhouden dan ware buiten de Staten-Generaal om te zien', zo voegde de premier eraan toe.¹⁷

Het precieze antwoord van Kuiper is niet bekend, maar uit het weerwoord van de premier blijkt wel dat dat niet mals is geweest. Kuiper weigerde elke

medewerking en leek de antirevolutionaire Kamerfractie zelfs te willen verbieden om Van der Linden tegemoet te komen. Geprikkeld liet de premier hem weten desondanks toch graag met die fractie in overleg te willen treden. Wel wilde hij Kuiper daarover op voorhand informeren. Hij zou namelijk 'niet gaarne een stap doen die miskennen zou kunnen beteekenen van uwe positie in de antirevolutionaire partij'. Toch zou hij ook 'een gebrek aan deferentie jegens het bestuur der Kamerclub willen vermijden'.¹⁸ Uiteindelijk restte de premier zelfs niet anders meer dan tegenover Kuiper te concluderen dat er een meningsverschil was ontstaan dat 'niet te overbruggen' leek en waardoor 'een ernstige poging om den schoolstrijd te beëindigen op schipbreuk dreigt uit te loopen'.¹⁹ Zolang de katholieken ondertussen hun vertragingstactiek voortzetten, was de instelling van een staatscommissie voor het onderwijs dus nog ver weg.

De Savornin Lohman, immer Van der Lindens kompaan in confessionele kring, besloot daarom tot een onderhands politiek spelletje om de overige confessionelen mee te krijgen. Hij vroeg Van der Linden schriftelijk de door hem gewenste nieuwe formulering van de opdracht voor de onderwijscommissie vast te stellen. Daarmee zou hij naar de overige rechtse leiders gaan, zij het dat hij de formulering zou presenteren als een mogelijk door de rechterzijde bij de premier in te dienen voorstel. Zo zou de rechterzijde in elk geval het gevoel houden de zaak zelf in handen te hebben! Van der Linden schreef meteen de volgende dag een briefje met de gevraagde opdracht: 'wettelijke, zoonodig ook grondwettelijke, voorschriften te ontwerpen, ten aanzien van de voorziening in de kosten zoowel van het bijzonder als het openbaar onderwijs, waardoor ook bij verscheidenheid van opvoedkundig inzicht een krachtige vooruitgang van het onderwijs in zijn geheel wordt gewaarborgd'.²⁰ De premier voegde eraan toe dat de formule eventueel voor verbetering vatbaar was en dat hij als het maar enigszins mogelijk was met alle rechtse wensen rekening zou houden.

Precies toen Lohman en Van der Linden deze afspraken maakten, verscheen het voorlopig verslag op de staatsbegroting voor 1914. Hieruit bleek opnieuw dat verzoening tussen vrijzinnigen en confessionelen nog ver weg was. Na alle perscommentaren uitten hierin ook de rechtse Kamerleden publiekelijk hun zorgen dat de onderwijskwestie met de voorgestelde commissie wel eens op de lange baan geschoven zou kunnen worden. Dan zou dus eerst alleen de kiesrechtkwestie aan de orde komen. 'Veel leden' stelden dat de regering daarvoor geen steun van de rechterzijde zou vinden. Zij hielden vast aan hun eis dat de regering zelf het onderwijsartikel en het kiesrechtartikel tegelijkertijd zou wijzigen.²¹ Deze eis had Van der Linden tegenover Lohman echter

afgewezen met het oog op de te verwachten tegenstand van de uiterste vleugel van de liberalen. Niets bood hem de mogelijkheid nu wel toe te zeggen. De premier wenste alleen tegemoet te komen aan het andere, eveneens in het voorlopig verslag geuite bezwaar dat de opdracht voor een staatscommissie speciaal over de subsidiekwestie te beperkt was.

Kuyper was er in *De Standaard* snel bij om de oorzaak van deze moeilijkheden neer te leggen bij de liberalen, ook al waren zij anders dan de confessionelen bereid aan de geplande commissie deel te nemen. Door de liberale houding ontstond volgens Kuyper weliswaar het beeld dat de confessionelen zich te star opstelden, maar de ware oorzaak zou zijn dat de liberalen elke commissie onmogelijk maakten die tot een eerlijke oplossing van de onderwijskwestie kon leiden. Zij hielden liever hun poot stijf om profijt te kunnen blijven trekken van onrechtmatige schoolwetgeving. Volgens Kuyper waren de liberalen daarom het blok aan het been van de premier. De premier zelf zou wel rechtvaardiger voorstellen willen, maar de 'onverdraagzaamheid' van de liberalen maakte dat onmogelijk.²² Tot enige pogingen om die welwillendheid van Cort van der Linden met een constructieve daad te vergemakkelijken, leek echter geen enkele antirevolutionair bereid te zijn. Bovendien deed ook de katholieke pers in haar kritiek niet veel onder voor *De Standaard*. De Savornin Lohman bleef de enige confessioneel die steun gaf aan Van der Lindens pogingen om onderwijspacificatie tot stand te brengen. Na de verschijning van het voorlopige verslag op de staatsbegroting polste hij diverse katholieke en antirevolutionaire Kamerleden over zijn plannen, zij het alleen informeel. De meesten waren echter niet gemakkelijk tot medewerking te bewegen nu er in de confessionele pers alom twijfels werden geuit over eventuele deelname aan een onderwijscommissie.²³

Ondertussen beseftte Cort van der Linden maar al te goed dat Kuyper niet helemaal ongelijk had. Aan de linkerkant bestond inderdaad een groepje Kamerleden dat een regeringsvoorstel voor wijziging van artikel 192 niet zou steunen. Ook uit de vrijzinnige pers bleek goed hoe huiverig enkele liberalen nog steeds waren voor zo'n regeringsvoorstel.²⁴ De premier moest dus ook rekening blijven houden met de vrijzinnige gevoeligheden. Cort van der Linden besloot in die omstandigheden naar geen van beide zijden grote concessies te doen, maar strikt vast te houden aan zijn eenmaal ingenomen opvattingen. De paragraaf over het onderwijs in de memorie van antwoord, het stuk waarin hij reageerde op de schriftelijke beschouwingen van de Kamerleden, opende hij daarom glashard met een bekend standpunt. 'Een voorstel tot herziening van art. 192 der Grondwet is van het Kabinet niet te verwachten', zo schreef hij, terwijl hij toch wist dat dit het grootste kritiekpunt

van de confessionelen was. Zijn theorie van de volkswil getrouw wees Van der Linden erop dat zich bij de verkiezingen geen meerderheid had uitgesproken voor een regeringsvoorstel. Bovendien zou het aan de orde stellen van artikel 192 leiden tot een 'uitruil' oftewel een compromis over ongelijke kwesties. Dat zou in de Kamer de tegenstellingen slechts kunnen opvoeren.²⁵ Pas na deze woorden herhaalde de premier voorzichtig zijn standpunt dat een voorstel vanuit de Kamer wel acceptabel was. Onderwijs en kiesrecht zouden dan gescheiden onderwerpen blijven, zodat de regering geen koehandel bevorderde.

Vrijwel alle confessionele lezers van de memorie van antwoord vatten deze woorden op als een weigering om concessies te doen. Voor hen had het weinig betekenis dat de premier in de rest van het stuk stelde de onafhankelijkheid van de bijzondere school uitdrukkelijk te willen waarborgen en dat hij zelfs aangaf een wijziging van artikel 192 niet uit te sluiten als de staatscommissie daarvoor pleitte.²⁶ Die concessies telden niet zolang de confessionelen geen zekerheid hadden over de praktische resultaten ervan. Het grootste deel van de confessionele pers beschouwde de memorie van antwoord daarom als een oorlogsverklaring aan hun adres. *De Standaard* had geen enkel vertrouwen meer in de regering, zolang Van der Linden niet zijn erewoord gaf dat hij zelf artikel 192 gelijk met artikel 80 zou wijzigen. Anders kon de hele herziening slechts uitlopen op 'één reusachtig fiasco', waarbij rechts het onderspit zou delven.²⁷ De reacties in de katholieke pers waren ditmaal net zo hard als die van Kuyper.²⁸ Slechts De Savornin Lohman las in de woorden van de premier de wens om zich tegenover de confessionelen zo welwillend op te stellen als hem politiek maar haalbaar leek.²⁹

Met zulke kritiek dreigde voor Cort van der Linden een mislukking tijdens de algemene beschouwingen en daaropvolgend een ongewis premiersbestaan. Hij probeerde daarom uit alle macht de grootste criticus van allemaal, Abraham Kuyper, tot een gematigder houding te bewegen. Hun gesprekken waren echter opnieuw vruchteloos. Bovendien liet Kuyper de antirevolutionaire fractievoorzitter Van der Voort van Zijp niets weten over Van der Lindens pogingen om tot een vergelijk te komen. Dat bleek toen Lohman, die door de premier was ingelicht over diens contacten met Kuyper, op zijn beurt probeerde om een conferentie met Van der Voort van Zijp en Nolens te beleggen. Zo wilde Lohman de antirevolutionairen en katholieken alsnog voor de staatscommissie winnen. Van der Voort van Zijp stapte toen eerst zelf maar op de premier af, waarna hij bereid bleek over de instelling van de staatscommissie te onderhandelen.³⁰

Nolens was minder gemakkelijk tot onderhandelen te bewegen. Hij wenste eerst zijn fractiegenoot Loeff in zijn plaats met De Savornin Lohman te laten spreken, waarna Loeff het hele overleg afblies. 'Ik vermoedde dat men, zonder het mij te willen zeggen, de zaak niet wilde', zo meende Lohman.³¹ Bewust stelde hij Nolens en Van der Voort van Zijp schriftelijk van zijn vermoeden in kennis.³² Lohman wilde Nolens zo duidelijk maken dat hem een eventuele mislukking in de schoenen zou worden geschoven als de katholieken zich zo onduidelijk bleven opstellen. Veel indruk maakte het niet. Bij de voorbereidingen op de algemene beschouwingen was Nolens in zijn eigen fractie nog steeds terughoudend over concessies. Hij besloot dat Loeff, net als bij de deelname aan het overleg met Lohman, in de Kamer zou optreden als de katholieke woordvoerder, terwijl hij die taak toch eigenlijk zelf hoorde te vervullen. Nolens voorkwam zo heel handig dat hij persoonlijk op een eenmaal publiekelijk uitgesproken afwijzing zou moeten terugkomen. Bovendien was Loeff net ziek toen deze in de fractie werd verwacht om vooraf de inhoud van de katholieke rede bij de algemene beschouwingen met zijn katholieke fractiegenoten te bespreken! Die bespreking zou dus achterwege blijven.³³ Nolens keek dus even de kat uit de boom en trok zich niets aan van opmerkingen dat hij daarmee zelf de oorzaak van een eventuele mislukking zou zijn.

De algemene beschouwingen van 1913, het eerste grote Kamerdebat van Cort van der Linden als premier, werden in deze omstandigheden buitengewoon belangrijk voor de toekomst van zijn kabinet. In hoofdstuk 12, over het zelfstandig regeren volgens de volkswil, werd al duidelijk hoeveel twijfels er aan de vooravond van deze debatten nog bestonden over het programma en de levensvatbaarheid van de nieuwe regering. De onderwijskwestie maakte die spanning compleet.

De Savornin Lohman beet bij de algemene beschouwingen het spits af. Hij bleef proberen de onderwijscommissie tot stand te brengen, maar wilde bewust voorkomen dat de overige confessionelen hem ervan zouden beschuldigen zich door de liberalen te hebben laten inpalmem.³⁴ Hij benadrukte daarom het belang van de confessionele coalitie. Bovendien onderstreepte hij eens te meer dat de onderwijspacificatie geen centenkwestie was. De schoolstrijd was een kwestie van recht. Het mocht nooit zo zijn dat openbaar onderwijs de eerstaangewezen onderwijsvorm was, terwijl bijzonder onderwijs alleen een alternatief was voor wie bezwaar had tegen openbaar onderwijs.³⁵ De rechtse pers was opvallend goed te spreken over deze rede.³⁶ Enige stimulans om voor een staatscommissie te pleiten, zagen de bladen er echter niet in. *De Standaard* was nog steeds zeer kritisch met zijn oproep tot 'de

grootst denkbare voorzichtigheid' en ook *De Maasbode* was terughoudend.³⁷ Van der Voort van Zijp bleef in de Kamer eveneens op zijn hoede. Hij hield vast aan de eis dat de regering zelf een nieuw artikel 192 aan de orde moest stellen.³⁸

Vervolgens was het vier dagen na Lohman de beurt aan Loeff, naar wiens opstelling met spanning werd uitgekeken. Het is al uitgebreid aan de orde gekomen dat Loeff zijn bedenkingen had over het optreden van een kabinet dat de kastanjes voor de vrijzinnige concentratie uit het vuur leek te halen. De katholieke weerstand tegen de plannen voor een staatscommissie die artikel 192 buiten beschouwing liet, kwam daar nog bovenop. Voor de katholieken zou deze combinatie van ongewenste voornemens wel eens een reden kunnen zijn om samenwerking met het nieuwe kabinet uit te sluiten. Zover was het echter nog niet. Loeff stelde zich kritisch op, maar hield de mogelijkheid open dat zijn fractie de regering uiteindelijk toch zou steunen. Dan moest de premier na alles wat over de memorie van antwoord te doen was geweest wel komen met 'een duidelijk en kloek woord, waaruit zal moeten blijken, dat de Regeering haar categorische weigering, door haar in de memorie van antwoord uitgesproken als haar laatste woord, tegenover ons terugneemt'.³⁹

Er zou dus veel afhangen van de rede van Cort van der Linden. Uit de woorden van Loeff bleek duidelijk dat hij de confessionelen een handreiking zou moeten doen. Het was echter twijfelachtig of de premier dan niet te veel liberale tegenstand zou ontketenen. Tydeman herhaalde dat hij wijziging van artikel 192 niet op voorhand noodzakelijk vond. 'Het standpunt, door de Regeering te dier zake ingenomen, lijkt mij juist.'⁴⁰ Bovendien kwam ook de meestal gematigde Unieliberale leider De Meester met een stevig weerwoord op de rede van De Savornin Lohman.⁴¹ In deze omstandigheden benadrukte de premier in zijn redevoering vanaf het begin dat hij de onderwijspaceficatie graag wilde realiseren. Pas daarna herhaalde hij zijn argument dat een regeringsvoorstel 'uit een politiek oogpunt' onmogelijk was. Het speet hem dat de confessionelen niet goed hadden ingezien dat hij de gewenste verzoening wel op een andere manier tot stand wilde brengen, omdat hij 'innig overtuigd' was van het grote belang dat het volk had bij 'een pacificatie'. De schoolstrijd was namelijk 'een wig, die in ons volksleven is geslagen, die van ons volk twee volken maakt'. Zowel rechts als links beseften volgens de premier dat er geen sprake kon zijn van een krachtige ontwikkeling van het volk 'zoolang die wig niet uit ons volksleven is uitgehaald'. Het kabinet en de confessionelen zouden dus wel degelijk hetzelfde doel hebben. Er was

‘alleen en uitsluitend een verschil in de methode hoe wij tot een resultaat zullen komen’.⁴²

Cort van der Linden onderstreepte zijn verzoenende intenties nog eens met een verwijzing naar zijn oratie uit 1881. Daarin had hij de wenselijkheid van rechtsgelijkheid tussen openbaar en bijzonder onderwijs al erkend. Bovendien wenste de premier een concreet gebaar te maken. Hij zou de formulering van de opdracht aan de staatscommissie zo verbreden dat artikel 192 hier expliciet aan de orde zou kunnen komen. Hij gaf tevens aan dat bij de regering, mocht er een initiatiefvoorstel voor wijziging van artikel 192 tot stand komen, ‘geen principiele bezwaren zouden bestaan om dat voorstel in de revisie te betrekken en tegelijk met de revisie van art. 80 door te zetten’.⁴³

Bij de replieken bleek dat de premier de katholieken met zijn rede had weten over te halen. De uitbreiding van de opdracht aan de staatscommissie en de welwillende woorden van de premier waren voldoende om alsnog zitting te nemen in de geplande commissie.⁴⁴ Tegelijkertijd zag de linkerzijde geen reden om de uitbreiding van de taak van de staatscommissie te vrezen. Links en rechts bleven immers nog even vrij als altijd tegenover het onderwijsvraagstuk. De premier had niemand op voorhand gebonden aan het doen van voorstellen voor een nieuw artikel 192. Het bleef bij de mogelijkheid van wijziging indien de staatscommissie daartoe besloot.

Nu de katholieken overstag waren gegaan, hing alles dus af van de antirevolutionairen. Kuiper voorzag na de rede van Cort van der Linden al wel dat het zover zou komen. Precies op de dag voor Loeff in zijn repliek uitsluitel zou moeten geven over de katholieke opstelling, had Kuiper daarom aan het katholieke blad *De Tijd* een interview gegeven. Gevraagd naar zijn standpunt over de onderwijscommissie stelde hij: ‘Daarover kan ik kort zijn. Ik geef – niets – toe.’ Bovendien kende de linkerzijde de eisen van de confessionelen reeds voldoende. Een staatscommissie was dus niet meer nodig.⁴⁵ In zijn eigen blad *De Standaard* herhaalde Kuiper dat standpunt nog eens. Zijn partij mocht zich niet laten inpalmen door de plannen van ‘de vos’ Cort van der Linden, die niet verder ging dan rechts zelf het initiatief te laten.⁴⁶ Zulke woorden brachten de antirevolutionaire fractievoorzitter Van der Voort van Zijp in een lastig parket. Volgens Lohman liep hij verontrust in de Kamer rond, niet wetende hoe te handelen na wat Van der Voort zelf het ‘ellendig interview’ van zijn partijleider noemde.⁴⁷

Van der Linden deed in zijn dupliek een laatste poging de ARP tot deelname te bewegen. Hij gaf nog eens duidelijk aan dat in de staatscommissie alle wensen van de rechterzijde aan de orde konden komen. Hoewel hij zich wel de vrijheid voorbehield om de wijziging van artikel 80 voor te stellen wanneer

hij dat wenste, sloot hij gelijktijdige behandeling van onderwijs en kiesrechtartikel niet uit.⁴⁸ Oud-premier Heemskerk had inmiddels al duidelijk gemaakt dat de ARP volgens hem aan de staatscommissie moest deelnemen. Zo bleef voor Kuiper uiteindelijk geen andere positie meer over dan die van de geïsoleerde obstructionist. Uiteindelijk gaf ook hij daarom toe.⁴⁹

Veel betekenis had deze toezegging niet. Kuiper probeerde de uitvoering van de toegezegde samenwerking juist zo veel mogelijk te traineren. Al een dag nadat hij zijn fiat gaf voor een staatscommissie schreef hij in *De Standaard* dat de premier zich door de instelling daarvan wel 'heel lief' opstelde, maar wie keek naar het lot dat zulke commissies meestal beschoren was, begreep 'dat hier niet al te veel op te bouwen is'.⁵⁰ Bovendien deed hij zijn best om in de staatscommissie een antirevolutionair te laten plaatsnemen die net zo kritisch was over pacificatie als hijzelf. Kuiper dacht aan V.H. Rutgers. Van der Linden zag het gevaar en besloot in diens plaats de gematigde J. van der Molen uit te nodigen. Toch wees de antirevolutionaire fractie Rutgers aan als kandidaat, terwijl op Van der Molen druk werd uitgeoefend te bedanken, zo vertelde Van der Voort van Zijp aan Cort van der Linden. Van der Molen liet zich echter niet door Kuiper de les lezen.⁵¹ Een nieuw verzoek van de premier toch vooral lid te worden van de staatscommissie trok hem over de streep. Hij erkende wel enige tijd in tweestrijd te hebben gestaan, toen buiten hem om pogingen bleken te zijn gedaan Rutgers te benoemen, maar toen hij de toedracht daarvan had doorzien, aarzelde hij niet meer. Hij begreep 'dat in dit historisch moment de zwaarste verantwoordelijkheid komt op hem, die weigert mede te werken'.⁵² Zo kon op 30 december 1913 toch formeel een staatscommissie worden ingesteld. Bos werd voorzitter, een voor de hand liggende en alom gerespecteerde keuze.

Deze overeenstemming was van doorslaggevende betekenis voor het kabinet-Cort van der Linden. Zonder deze beslissing zou een grondwetsherziening vele malen moeilijker zijn geweest. Alle confessionele kritiek op een verkapt vrijzinnig concentratiekabinet die rond de troonrede van 1913 te horen was geweest, had zich dan voortgezet. Voor Kuiper zou dat een goede reden zijn geweest aan de poten van het kabinet te zagen. Na de algemene beschouwingen was daar geen sprake meer van. De premier had de confessionelen voor zich weten te winnen zonder de liberalen van zich te vervreemden. Toch had hij nauwelijks concessies gedaan. Artikel 192 zou in de staatscommissie aan de orde mogen komen, maar daar bleef het bij. Hoe kon het dat na een debat met slechts zo'n geringe aanpassing aan de eigen standpunten toch zo'n grote omslag plaatsvond?

Velen zagen in dat Van der Lindens succes niet alleen aan de geringe concessie aan de confessionelen kon liggen. Ook zijn houding was van groot belang om de Kamer achter zich te krijgen. Die houding werd wel weergegeven als een betoverende opstelling. Het mooiste gaf de politieke tekenaar Johan Braakensiek dat weer op een plaat met Van der Lindens optreden in de Tweede Kamer als onderwerp (zie fotokatern). Braakensiek beeldde de premier af als de klassieke held Orpheus. Deze maakte met zijn lier zulke betoverende muziek dat alle gevaarlijke dieren in het bos gebiologeerd aan zijn voeten lagen. Op de tekening van Braakensiek zijn de gevaarlijke dieren onder anderen een vriendelijk ogende leeuw Bos, een nieuwsgierige slang Troelstra en op niet al te grote afstand zelfs de beer Van der Voort van Zijp. Zo maakte Braakensiek goed duidelijk dat het belangrijkste succes van Van der Linden in zijn eerste maanden als premier op meer gebaseerd was dan enkele concessies. Van der Linden overbrugde juist als partijloze grote tegenstellingen door vertrouwen te bieden.

Het effect dat Van der Lindens 'betoverende' optreden had, kan worden beschouwd als een bevestiging van de opvattingen over de onderwijstegenstellingen als een vertrouwenskwesitie. In de staatscommissie van Heemskerk gaf hij die opvattingen al weer. Hij wees er toen immers op dat de druk van partijpolitiek ervoor zorgde dat iedereen met het oog op de achterban vooraf zekerheid wilde hebben over de uitwerking van een eventueel compromis in een nieuwe onderwijswet. Als de partijen niet langer waarborgen zouden eisen over de beschikbaarheid van openbaar onderwijs of de gevolgen van controle op de kwaliteit van het onderwijs, zou een akkoord echter haalbaar zijn. Om die eis van waarborgen te laten vallen, moesten de partijen echter wel een zeker vertrouwen hebben in elkaars goede bedoelingen. Grote concessies waren niet nodig. Het feit dat het parlement uiteindelijk akkoord ging met de instelling van een staatscommissie, zonder dat er belangwekkende toezeggingen waren gedaan, past zeker bij die gedachte van een vertrouwenskwesitie.

Erg ver ging de toenadering niet. De liberalen bonden zich niet aan de noodzaak van een wijziging en de confessionelen hadden geen zekerheid dat de regering artikel 192 aan de orde zou stellen. Niemand was dus genooddaakt om harde standpunten op te geven over de beschikbaarheid van de openbare school of de mate waarin inhoudelijke controle op het onderwijs mogelijk was. Ondanks de overtuiging van Van der Linden dat er sprake was van een 'vertrouwenskwesitie' bleven zulke inhoudelijke strijdpunten dus nog steeds bestaan. Het was maar de vraag of het middel van een staatscommissie daar verandering in kon brengen.

‘Stille politiek’

Cort van der Lindens keuze voor een staatscommissie stond niet los van zijn overtuiging dat bij de pacificatie sprake was van een vertrouwenskwesatie veroorzaakt door de partijpolitiek. Het gebrek aan vertrouwen in elkaars bedoelingen werd immers versterkt door de druk van de achterban van de diverse partijen. In een staatscommissie was die druk te omzeilen. In zijn redevoering bij de algemene beschouwingen maakte Cort van der Linden geen geheim van dit motief om met ‘stille politiek’ de pacificatie tot stand te brengen. ‘Wanneer men hier zou willen aansturen op een voorstel, dat hier rauwelijks kwam in deze Vergadering, dan zou men meen ik aansturen op mislukking, want dan zal men weer zien, wat men al zoo dikwijls gezien heeft, dat men krijgt een strijd van beginselen, dat men twist over formules, dat men weer de hartstochten ontketent, en dan zal er van de geheele zaak niets terecht komen. Maar wanneer men binnenskamers, gezamenlijk om de groene tafel gezeten, zich de zaak practisch voorstelt, en zich voorstelt hoe de zaak practisch zal werken, dan zal men zien, dat er zeer vele moeilijkheden zullen verdwijnen, en dan zal het niet zoo moeilijk zijn te komen tot een formulering, die voor allen acceptabel is.’⁵³

Van der Lindens ervaringen uit de staatscommissie van Heemskerk hadden hem bovendien geleerd dat het gewenste overleg achter de schermen de beste resultaten zou geven als hij een paar wijzigingen aanbracht in de werkwijze die destijds was toegepast. Ten eerste moest de commissie volgens Van der Linden nauwer in verbinding staan met de parlementaire fracties dan destijds het geval was. Hoewel Heemskerk al de kritiek had gekregen dat hij met zijn politiek samengestelde commissie een soort ‘voorparlement’ instelde, waar de partijleiders de parlementaire beslissingen voorkookten, was die werkwijze destijds echter niet ten volle gerealiseerd. De Liberale Unie ontbrak destijds immers in de commissie. Bovendien zou het Heemskerk hebben opgebroken dat er ‘geen overleg tusschen politieke partijen *mogelijk* was, terwijl dit overleg nu juist door de minister *begeerd* werd’.⁵⁴ Toen het er in de commissie-Heemskerk om spande, hadden de leden daardoor niet kunnen inschatten hoeveel concessies in hun partij acceptabel waren. Daardoor had iedereen op zijn standpunt moeten blijven staan.

Dit probleem wilde Cort van der Linden voorkomen met een cruciale afwijking van de bestaande gewoontes rondom staatscommissies. Op de dag van de installatie schreef Van der Linden formeel aan Bos dat de ‘bijzondere aard’ van de commissie een al te strikte handhaving van de geheimhoudingsplicht onwenselijk maakte. Als er overleg noodzakelijk werd geacht, mochten

partijgenoten in de Tweede Kamer worden ingelicht, ‘onder uitdrukkelijk voorbehoud evenwel dat die samenspreking over en weder als strikt confidentieel zal worden aangemerkt’.⁵⁵ Dat stelde de leden van de staatscommissie in staat tijdig bij hun fracties af te tasten hoe ver ze konden gaan met concessies. Bovendien gaf Van der Linden de commissie de bevoegdheid om ook de regering formeel te informeren zo gauw er enige hoofdpunten waren vastgesteld. Zo stelde hij dus tevens een eigen vinger in de pap veilig.⁵⁶

Zulk stil overleg tussen staatscommissie en partijen zou echter pas werkelijk waardevol zijn als ook alle partijen hun aandeel hadden in de beraadslagingen. Anders bleef de mening van een deel van de Kamer immers alsnog onduidelijk. Bovendien dienden van alle partijen leden in de commissie te zitten die geacht konden worden de standpunten van de Kamerfracties te vertegenwoordigen. Alleen dan zou duidelijk kunnen worden of een compromis ook in de Kamer op steun kon rekenen. Daarom benoemde Cort van der Linden van alle partijen de fractievoorzitter en een onderwijsspecialist tot lid van de commissie. Het was opnieuw een dankbaar onderwerp voor Braakensiek, die afbeeldde hoe van iedere diersoort oftewel van iedere partij twee exemplaren in de Ark van Noach plaatsnamen, namelijk een mannetje en een vrouwtje, oftewel een fractievoorzitter en een onderwijsspecialist (zie foto-katern).

De agenda voor de onderhandelingen van de staatscommissie getuigt eveneens van de centrale rol van de vertrouwenskwestie. Bos, die Van der Lindens opvatting deelde, wilde eerst zakelijke afspraken maken over een aantal hoofdpunten van de nog te vormen onderwijswet. De grondwet zelf liet hij aanvankelijk rusten. Hij hield er zelfs nog steeds rekening mee dat wijziging van artikel 192 niet nodig was, net als Cort van der Linden aanvankelijk dacht. Bos handhaafde dus het standpunt dat hij in 1913 bij de koningin had ingenomen. Hij besloot samen met De Savornin Lohman eerst een lijst op te stellen met 66 concrete vragen over de financiering en inrichting van het lager onderwijs, de opleiding van de onderwijzers, vakonderwijs en zelfs middelbaar en voorbereidend hoger onderwijs.⁵⁷ Op grond van het debat over die vragen zouden de commissieleden in kleinere subcommissies een onderwijswet ontwerpen. Pas als daar overeenstemming over bestond, wilde Bos bepalen of zo’n akkoord een nieuw grondwetsartikel vereiste.

De Savornin Lohman was ervan overtuigd dat de staatscommissie als gevolg van deze werkwijze zou ontdekken dat er inhoudelijke overeenstemming mogelijk was. Dat zou voorkomen dat de commissie hetzelfde lot tegemoet ging als de commissie-Heemskerk, die volgens Lohman mislukt was door een gebrek aan vertrouwen over de uitwerking van voorstellen in de onder-

wijswet zelf.⁵⁸ Hij wees er nog eens op dat het eindverslag daardoor een vertekend beeld van het overleg had gegeven. Dat verslag was een uiting van de ideologische tegenstellingen, die op de voorgrond kwamen door de nadruk op het grondwetsartikel. Lohman herinnerde zijn collega's eraan dat het verslag geen weerslag was van de onderwijsopvattingen. Ook deze woorden waren bedoeld om de net ingestelde onderwijscommissie ervan te overtuigen dat zakelijk overleg tot overeenstemming kon leiden. Niet alle leden van de nieuwe staatscommissie hadden echter in de commissie van Heemskerk gezeten. Vandaar dat Lohman aan de koningin toestemming wilde vragen om de geheime notulen van de vorige commissie te gebruiken. 'Dan zal men zien, dat er reeds toen meer overeenstemming was dan men wel denkt.'⁵⁹

De staatscommissie zou de door Bos en De Savornin Lohman voorgestelde werkwijze voor een groot deel volgen.⁶⁰ Toch verliepen de werkzaamheden van de commissie lang niet zo eenvoudig als men had gehoopt. Allereerst bleek de uitvoerbaarheid van de gekozen werkwijze een probleem te zijn. Het klonk heel mooi om Kamerleden vertrouwelijk te informeren, opdat de commissieleden konden aftasten welke concessies acceptabel waren en zij tegelijkertijd de druk van partijen en publiek door middel van geheimhouding konden omzeilen. Nadat Bos, zoals te verwachten was, had moeten erkennen dat van pacificatie geen sprake kon zijn zonder grondwetsherziening lekte een eerste concept voor het nieuwe artikel dat hij aan de Kamerleden ter inzage gaf echter prompt uit naar *De Telegraaf*.⁶¹ Bos was laaiend.⁶² De publicatie was natuurlijk een buitenkansje voor tegenstanders van de pacificatie. *De Nieuwe Courant* veroordeelde de ontijdige publicatie wel, maar nam het stuk vervolgens vrolijk over.⁶³ 'Doe naar mijne woorden, maar niet naar mijne werken', zo leek volgens commissielid Roodhuyzen in *Het Vaderland* de boodschap.⁶⁴ Ook Kuyper liet zich dit kansje niet ontglippen om in *De Standaard* weer kritische noten over de staatscommissie te kraken.⁶⁵ Bovendien heerste onder de katholieke Kamerleden nog altijd twijfel, die nu bovenkwam.⁶⁶

Ook inhoudelijk verliep het overleg in de commissie allesbehalve gemakkelijk. Daardoor was het meer dan ooit nodig om in stilte te kijken of er een compromis haalbaar was. Al in de subcommissie over de financiering van het bijzonder onderwijs had de vrij-liberale leider Tydeman zich hard opgesteld. Hij eiste in ruil voor financiering volgens de confessionelen nog steeds te veel waarborgen voor de kwaliteit van bijzondere scholen, zoals controle op het lesrooster.⁶⁷ Zijn eis dat het minimumaantal leerlingen voor bijzondere scholen hoog moest zijn opdat het land niet overspoeld zou worden met onrendabele schooltjes, werd bovendien gedeeld door Roodhuyzen

en de socialist K. ter Laan, grote voorstanders van pacificatie.⁶⁸ Ondertussen voerde Tydeman een kruistocht om ervoor te zorgen dat iedereen in de eigen gemeente openbaar onderwijs zou kunnen krijgen.

Bos wilde bij deze moeizame verhoudingen aftasten of de Kamer was te vinden voor een akkoord waarin beslissingen over de eisen van deugdelijkheid en de beschikbaarheid van openbaar onderwijs buiten de grondwet bleven. De ontijdige publicatie van dat voorstel in *De Telegraaf* maakte het nog moeilijker dan het al was om steun te vinden voor zo'n plan. Hij probeerde daarom toch maar een uitgebreider grondwetsartikel te formuleren. De linkerzijde maakte snel duidelijk dat een nieuw artikel 192 alleen op steun zou kunnen rekenen als het overheidscontrole op de kwaliteit van het onderwijs toestond. De confessionelen wilden echter nog steeds zekerheid dat zo'n artikel nooit zou leiden tot inperking van de vrijheid om zelf de inhoud van hun onderwijs vast te stellen. Een botsing leek onvermijdelijk.

Aangezien liberalen en socialisten samen in de meerderheid waren, kon Bos alleen een voorstel doen dat door deze linkse partijen werd gesteund. De drie confessionele partijen zouden dan echter tegenstemmen. Verschillende pogingen van Bos om over de eisen van deugdelijkheid een compromis te vinden, hadden deze links-rechtstegenstelling al te zien gegeven. De Savornin Lohman stemde aanvankelijk nog met de linkerzijde mee, maar toen de liberalen de hakken in het zand zetten, verdween zijn steun. De confessionelen weigerden een grondwetsartikel waarin eisen aan de bijzondere scholen moesten waarborgen dat dit onderwijs van 'gelijke deugdelijkheid' of 'even groote deugdelijkheid' zou zijn als het onderwijs op de openbare scholen.⁶⁹ Een verzoeningspoging van Bos om te spreken van 'even hooge, bij de wet te stellen, eischen van deugdelijkheid' mocht niet baten.⁷⁰ Niets wees erop dat de eindstemming een andere uitkomst zou hebben. Zo'n dictaat van links over rechts beloofde weinig goeds voor het resultaat van het openbare Kamerdebat over het voorgestelde artikel 192, dat toch met een tweederdemeerderheid aangenomen zou moeten worden. Bovendien zou dit resultaat ook de hele grondwetsherziening in gevaar brengen. Zonder onderwijspacificatie zouden de confessionelen immers vrijwel zeker tegen de kiesrechthervorming stemmen.

Cort van der Linden, die van de beraadslagingen op de hoogte werd gehouden, zag het gevaar in. Hij ging daarom maar eens langs bij Nolens, de belangrijkste confessionele tegenstander in de staatscommissie. De premier zal zich hebben herinnerd hoeveel moeite het in 1913 had gekost om de katholieken over te halen deel te nemen aan de commissie. Hij zal dus vast hebben begrepen dat Nolens niet te veel concessies kon doen. Volgens Cort

van der Linden zat er daarom niets anders op dan de door Bos voorgestelde artikelen zodanig te wijzigen dat ze gesteund zouden worden van confessionele zijde. Hij leek er dus wel begrip voor te hebben als Nolens bij de stemming over Bos' aanhangige voorstel over heel artikel 192 tegen zou zijn. Inderdaad was het resultaat van deze stemming dat de rechterzijde, afgezien van Lohman, tegen was en links voor. Alleen Tydeman was aan de linkerzijde een uitzondering. Hij bleef eisen dat iedere gemeente een openbare school zou bezitten, ook al zat er nauwelijks een leerling op. Daarom stemde hij uiteindelijk ook tegen.⁷¹

Cort van der Lindens contacten met Nolens hadden volgens Bos aan deze mislukking bijgedragen, zo blijkt wel uit diens correspondentie met Lohman en De Beaufort. Bos had nog gehoopt Nolens voor zijn voorstel te winnen, maar dat lukte niet toen Nolens merkte dat ook de premier liever wijzigingen zag.⁷² Bos meende echter tot zijn opluchting dat Nolens' houding niet voortkwam uit onwil. Nolens had hem zelf de verzekering gegeven 'dat hij Kuiper niet wil laten triumpheeren'. Hij zou dus wel een compromis willen, waarna de antirevolutionairen vast niet alleen durfden tegen te stemmen.⁷³ Met een andere formulering zou dus eventueel een oplossing te vinden zijn waarmee Nolens zijn fractie wel voor pacificatie kon winnen. Bos gaf daarom niet op, al wilde hij de zaak eerst laten rusten. 'Elke groep moet nu maar eens zelve overwegen wat er zou vastzitten aan een op het laatste oogenblik laten mislukken van het geheele werk. Niet onmogelijk acht ik het dat wij het over een redactie eens worden, ik geloof echter dat wij met het provoceeren daartoe nog een paar dagen moeten wachten.'⁷⁴

De verrassende interventie van Cort van der Linden, die op het eerste gezicht de tegenstellingen in de commissie op de spits dreef, zou bij zo'n hernieuwde poging nog wel eens vruchten kunnen afwerpen. De mislukking drukte de linkerzijde in de commissie met de neus op het feit dat er van beide zijden water bij de wijn moest worden gedaan. Bovendien begreep Cort van der Linden maar al te goed dat Nolens de aanvankelijke voorstellen van Bos in zijn fractie niet zou doordrukken. De interventie van Cort van der Linden en Nolens voorkwam zo ook dat er een voorstel werd aangenomen dat in het Kamerdebat tot grote problemen zou leiden.

In de laatste vergadering van de onderwijscommissie kwam Bos met een nieuwe redactie van het voorgestelde artikel 192. Volgens dit voorstel kon de overheid nog steeds eisen stellen aan de deugdelijkheid van het onderwijs, maar Bos liet achterwege of die eisen even groot, even hoog, gelijk of gelijkwaardig waren aan de eisen die aan de openbare school werden gesteld. Alleen de vrijheid van richting bleef natuurlijk gewaarborgd. Het was zeker

een geruststelling voor de confessionelen, omdat er nu geen kans meer was dat hun scholen, met een verwijzing naar de normen voor openbaar onderwijs, allerlei inhoudelijke verplichtingen opgelegd zouden krijgen. Hier durfde Nolens mee naar zijn achterban. Voor de linkse commissieleden was het wel een concessie, maar zij onderkenden de noodzaak van een breed gedragen eind-rapport. Anders was een tweederdemeerderheid in de Kamer onmogelijk.⁷⁵ Alleen Tydeman bleef op zijn standpunt staan. Hij nam dus openlijk afstand van zijn partijgenoot De Beaufort in dezelfde commissie. Hij kwam met een afzonderlijk advies, waarin hij eiste dat alle gemeenten een openbare school zouden hebben, hoe klein die schooltjes ook zouden zijn. Bovendien hield hij vast aan de beruchte eis dat bij openbaar en bijzonder onderwijs sprake moest zijn van 'gelijke deugdelijkheid'.⁷⁶

Met het definitieve voorstel van Bos was voor het eerst na decennia schoolstrijd een breed gedragen ontwerp voor een nieuw artikel 192 tot stand gekomen. Het middel van een geheime staatscommissie bestaande uit leden van alle partijen had dus in elk geval tot resultaat geleid. Gezien de manier waarop dat gebeurde, kon echter niet worden verwacht dat dit ontwerp zonder slag of stoot wet zou worden. De commissie had strikt vastgehouden aan de doelstelling om in de eerste plaats zakelijk overleg te plegen over een nieuw onderwijsartikel en pas daarna de grondwet aan de orde te stellen. Dit op grond van de overtuiging dat de onderwijstegenstellingen in de praktijk neerkwamen op een vertrouwenskwestie. Desalniettemin waren in de beslotenheid van de commissie heel wat problemen gerezen. Deze gang van zaken beloofde weinig goeds voor het lot van het akkoord in de Kamer.

De hoop van de deelnemers aan de commissie was erop gevestigd dat de leden van hun eigen fracties zich nu zonder te veel weerstand aan het akkoord zouden conformeren, zodat een nieuw ideologisch beladen Kamerdebat achterwege kon blijven. In het land was echter veel kritiek te horen geweest op het 'voor-parlement' dat de onafhankelijkheid van de Kamerleden leek aan te tasten. Ook een aantal parlementariërs had felle kritiek op de gevolgde werkwijze. Eerdmans was er meteen bij om zijn negatieve oordeel kenbaar te maken. Al een paar weken na het verschijnen van het rapport van de staatscommissie kwam hij met een brochure. Hij stelde hierin niet alleen de plannen voor het nieuwe artikel 192 aan de kaak, maar ook de door de commissie gevolgde werkwijze. De Kamerleden zouden immer hun vrijheid verliezen nu zij zich moesten uitspreken over het werk van hun fractievoorzitters en medeleden. Die werkwijze werd zelfs over de verkiezingen heen getild met voorstellen voor een nieuwe onderwijswet. Als de regering zich

voor die voorstellen zou verklaren, zou het op grond van ‘politieke vriendschap’ moeilijk zijn die wet later achterwege te laten.⁷⁷

Minstens zo belangrijk was Eerdmans’ stelling dat ‘dit bedenkelijk karakter van een soort van voor-parlement, dat voor de vrijheid van later te nemen beslissingen belemmerend moet zijn’ niet te verwachten was van een regering die zei te steunen op de volkswil.⁷⁸ Cort van der Linden had zich niet laten leiden door de wens van de kiezers, want die hadden zich uitgesproken voor het concentratieprogramma waarop de onderwijsgelijkstelling niet te vinden was geweest. De volkswil telde dus helemaal niet voor de premier, maar slechts de plannen van enkele partijleiders. In het Kamerdebat beschuldigde Eerdmans de premier zelfs van een onzelfstandige politiek. Omdat Van der Linden zich door enkele partijleiders de weg had laten wijzen, had hij zijn eigen uitspraak ‘don’t speak to the man at the wheel’ uit 1913 niet gevolgd.⁷⁹ Voor Van der Linden was dat natuurlijk het slechtst denkbare imago waarmee hij als leider van een ‘zelfstandige’ regering kon worden geconfronteerd. Eerdmans ontkwam er na een klacht van de premier niet aan zijn woorden met een formele verontschuldiging terug te nemen.⁸⁰

Als de premier zich niet door de partijleiders op sleeptouw had laten nemen, dan lag echter de conclusie voor de hand dat de premier de zelfstandigheid van het parlement negeerde. Dat was de conclusie van Ter Spill, die in de staatscommissie een weinig verheffend voorproefje zag van de manier waarop de regering het parlement na de grondwetsherziening opzij zou schuiven. Nu de macht van de partijen toenam, hoefde de regering slechts enkele partijleiders aan zich te binden.⁸¹ Deze kritiek op de staatscommissie ging net zo goed in tegen al Van der Lindens staatsrechtelijke opvattingen. Dit suggereerde dat hij handig gebruikmaakte van de toenemende macht van de partijpolitiek en zo het vrije oordeel van de onafhankelijke Kamerleden aan banden legde. Dit was stuitende kritiek voor Cort van der Linden, die zich juist levenslang tegen partijpolitiek had gekeerd en de grondwetsherziening, uitdrukkelijk inclusief de onderwijspacificatie, zag als een manier om die onafhankelijkheid te waarborgen.

Volgens Cort van der Linden was het middel van de staatscommissie slechts een manier om samenwerking tussen de regering en onafhankelijke hoogontwikkelde parlementariërs mogelijk te maken. Zulke samenwerking kon plaatsvinden als parlementariërs zich los van partijen en ideologische strijd uitspraken. De staatscommissie bood gelegenheid om op die manier met elkaar te debatteren, waarna de regering geheel volgens Van der Lindens dualistische opvattingen met de resultaten van dit ‘voor-parlement’ kon doen wat zij wilde. De premier hoopte dat na de grondwetsherziening ook het

echte parlement weer op die manier te werk kon gaan. Ook in het parlement moesten de Kamerleden dan immers weer los van ideologische strijd spreken over het beleid dat ieder afzonderlijk voor het land gewenst vond. De beslotenheid van de staatscommissie was dus alleen een manier om verkiezingsretoriek te ontlopen. Er moest bedachtzaam zakelijk overleg worden gevoerd. Vandaar ook dat de leden van de staatscommissie hun achterban konden raadplegen. Dat moest wel vertrouwelijk gebeuren, want anders zou de ideologische strijd weer ontvlammen. Zo gauw de partijstrijd verdwenen was, zou die hindernis echter ook verdwenen zijn en kon het echte parlement op dezelfde zakelijke manier overleggen als de staatscommissie had gedaan.

De onderwijspacificatie van 1917

Na de publicatie van het eindverslag van de staatscommissie voor het onderwijs in april 1916 ontbrandden in het land weer heftige discussies over de wenselijkheid en haalbaarheid van verzoening tussen de confessionelen en vrijzinnigen. Al deze discussies maakten meteen duidelijk dat oplossing van de onderwijskwestie niet te vergelijken viel met de ‘noodzakelijke politiek’ om algemeen kiesrecht in te voeren. Zelfs de antirevolutionairen en de behoudende liberalen, die noodgedwongen tot de liberale concentratie waren toegetreten, accepteerden de kiesrechthervorming lijdzaam, maar bij de onderwijspacificatie was het besef van ‘noodzakelijke politiek’ nergens te bekennen.

Dat verschil tussen beide onderdelen van de grondwetsherziening is opvallend. De schoolstrijd was ook een jarenlang een discussiepunt waarbij, net als bij de kiesrechthervorming in de voorgaande decennia, langzame toenadering te zien was geweest. Reeds bij de grondwet van 1887 was gelijktijdig met de toenmalige kiesrechtuitbreiding erkend dat het bijzonder onderwijs een rijksbijdrage kon krijgen. Nadat deze erkenning ook in een onderwijswet was uitgewerkt, schreef De Savornin Lohman zijn brochure met de veelzeggende titel *De pacificatie*.¹ In de loop der jaren nam de overheidssteun voor bijzonder onderwijs bovendien geleidelijk aan toe. De ervaringen van Cort van der Linden in de staatscommissie van Heemskerk hadden hem er vervolgens van overtuigd dat een eind van de schoolstrijd mogelijk was.

De *NRC* wees na het verschijnen van het rapport van de staatscommissie in april 1916 expliciet op het belang van deze langzaam gegroeide toenadering. Het was ‘de onloochenbare verdienste’ van Cort van der Linden dat hij daar oog voor had gehad en er vervolgens gebruik van had gemaakt door de groeiende overeenstemming op het juiste moment door middel van stil overleg in de staatscommissie in een akkoord om te zetten. Anderzijds viel het gesloten compromis volgens de *NRC* tegen. Het was niet te verwachten dat de voorstellen van de staatscommissie in de bestaande vorm het *Staatsblad*

zouden bereiken. De commissie had hooguit een richtlijn voor verzoening op tafel gelegd. Meer stelde het eindverslag niet voor. De premier zou nu zelf de partijen verder bijeen moeten brengen. Daar zou hij volgens de *NRC* nog een zware taak aan krijgen.²

Niet alleen de *NRC* verwachtte veel politieke strijd. *De Standaard* was zoals te verwachten zeer kritisch. De rest van de confessionele pers reageerde echter ook voorzichtig na het verschijnen van het rapport van de pacificatiecommissie. Het hielp niet dat De Savornin Lohman meteen in een omvangrijk artikel de gunstige gevolgen van de voorgestelde pacificatie had benadrukt.³ Zelfs de invloedrijke Unieliberale Antonie Roodhuyzen maakte duidelijk dat de pacificatie geen gelopen race was. Roodhuyzen was sinds jaren een groot voorstander van onderwijsgelijkstelling en had als Unieliberaal Kamerlid zelf zitting gehad in de staatscommissie. Hij was behalve Kamerlid ook hoofdredacteur van zowel het grote Haagse liberale dagblad *Het Vaderland* als *De Vaderlander*, het partijblad van de Liberale Unie. In die bladen maakte hij geen geheim van zijn waardering voor het compromis van de staatscommissie. Hij negeerde de heersende kritiek echter niet. Roodhuyzen erkende dat sommige vertegenwoordigers van de uiterste vleugels onder zowel liberalen als confessionelen het compromis beschouwden als de grondslag voor een afkeurenswaardige koehandel. Volgens sommige leden van de Bond van Vrije Liberalen zouden hun progressievere geestverwanten het onderwijscompromis maar accepteren om het algemeen kiesrecht veilig te stellen. De Vrije Liberalen vonden dat zij daar niet aan mee mochten doen. Omgekeerd was deze opvatting van een 'uitruil' voor kritische antirevolutionairen ook een mooi argument om een onderwijscompromis af te wijzen dat de bijzondere school volgens hen niet genoeg voordeel bood. Roodhuyzen kwam meteen met een krachtige veroordeling van zulke ideeën over een koehandel.⁴

Een politieke koehandel?

Cort van der Linden was zich er vanaf zijn aantreden goed van bewust dat de oplossing van de schoolstrijd altijd een compromis vereiste. Bij vrijzinnigen en confessionelen bestonden nu eenmaal verschillende opvattingen over het onderwijs, en ook binnen die groepen waren nog weer allerlei schakeringen te vinden. In zo'n verdeelde samenleving was het eenvoudigweg onmogelijk dat iedere stroming volledig haar zin kon krijgen.⁵

Al bij de algemene beschouwingen in 1913 benadrukte Van der Linden dat dit compromis op het gebied van het onderwijs alleen gevonden moest worden. Een compromis tussen de onderwijskwestie en de kiesrechtkwestie

vond hij toen al gevaarlijk. Compromissen moesten gaan over vragen van meer of minder of van sneller of langzamer binnen een bepaalde kwestie. Er mocht geen sprake zijn van 'wat Thorbecke noemde een offerfeest van beginselen', en daarom kon er geen simpele uitruil tussen artikel 192 en 80 plaatsvinden. De premier wilde dus wel degelijk 'een compromis in de onderwijsquaestie, maar niet een compromis tusschen twee heterogene onderwerpen'.⁶

Volgens Van der Linden had de staatscommissie zo'n compromis zuiver over het onderwijs tot stand gebracht. De staatscommissie stond immers los van de regering en had dus ook niets van doen met de voorstellen over algemeen kiesrecht. Die had de regering op dat moment al bij de Kamer ingediend. Aangezien hier sprake was van twee grondwetsvoorstellen was deze scheiding praktisch gezien echter niet volledig door te voeren. Dat had gekund als de onderwijskwestie met een nieuwe gewone onderwijswet was op te lossen, zoals Van der Linden tijdens de formatie voorstelde en aanvankelijk nog hoopte toen hij zijn voorstel voor een staatscommissie lanceerde. Volgens Van der Linden was het daarom alleen al om praktische redenen verstandig dat de regering een wijzigingsvoorstel indiende dat in dezelfde zitting als de voorstellen voor kiesrechthervorming behandeld kon worden. Hoewel hij in 1913 geen toezegging voor een regeringsontwerp had willen doen, ging hij daar nu dus toch toe over. Een uitgebreide memorie van toelichting vond hij echter onnodig. Dan leek het er te veel op dat het ontwerp uit zijn koker kwam. Hij wilde juist benadrukken dat hier het resultaat werd aangeboden van het 'geduldig overleg en verzoeningsgezindheid' uit de staatscommissie.⁷ Daarom diende het verslag van de staatscommissie verder als toelichting. Aangezien het overleg in die commissie geheel los had gestaan van de overige regeringsvoorstellen, zou dit ontwerp dus nooit direct verbonden kunnen zijn met de kiesrechtvoorstellen.

De confessionele partijen steunden de indiening van de onderwijsvoorstellen door de regering natuurlijk van harte. In 1913 was de onzekerheid of de regering eventuele voorstellen van de staatscommissie zou overnemen voor hen immers een reden om te aarzelen met deelname aan de commissie. Ze waren bang dat zonder een garantie voor een regeringsinitiatief uiteindelijk een grondwetsherziening tot stand zou komen mét algemeen kiesrecht, maar zonder gelijktijdige oplossing van de onderwijskwestie. Met de indiening van een regeringsvoorstel vergrootte Cort van der Linden dus de kans dat de confessionelen de grondwetsherziening zouden steunen. De liberale Tweede Kamervoorzitter Goeman Borgesius zag in de noodzaak confessionele steun voor de grondwetsherziening te verwerven vervolgens ook een reden

om de algemene beschouwingen over de beide grondwetsvoorstellen samen te voegen. De confessionelen hoefden dan niet te vrezen dat zij eerst met het algemeen kiesrecht moesten instemmen, waarna bij een later debat de onderwijspacificatie misschien zou stranden. Goeman Borgesius verklaarde dat hij deze samenvoeging van alle debatten uit eigen initiatief voorstelde. Cort van der Linden was wel geconsulteerd, maar had er niet de hand in gehad. Het was tenslotte een gouden regel van de Kamer dat deze zich bij de regeling van de werkzaamheden niet door de regering de les liet lezen. Hoe zuiver dat is toegepast, is niet te achterhalen, maar Van der Linden zal er niet ongelukkig mee zijn geweest.

Deze gang van zaken leidde wel tot een pittig Kamerdebatje dat later werd omschreven als een ‘tirailleursontmoeting’.⁸ Een kleine liberale minderheid was niet te vinden voor het plan van hun liberale geestverwant op de voorzittersstoel.⁹ Volgens hen werd hier de afkeurenswaardige koehandel in alle openlijkheid vertoond. Bij de regeling van de werkzaamheden deed deze liberale minderheid haar best om het voorstel af te stemmen. Weinigen zagen echter bezwaren tegen de voorstellen van Goeman Borgesius. Na enige nadere uitleg wist hij zijn voorstel met slechts tien tegenstemmen door te voeren.¹⁰ In de pers werden de tien liberale dwarsliggers weggezet als een onbetekenend groepje dat alleen veel herrie maakte. ‘Als de heeren de verzoening – het ideaal van Cort v.d. Linden – niet meer lusten, dan moeten zij het heusch maar eerlijk zeggen’, zo raadde het katholieke dagblad *De Tijd* hen aan. ‘De overgrootte meerderheid van de Tweede Kamer – dit bleek wel uit deze prealabele stemming – schijnt intusschen de oplossing wel te willen.’¹¹

De meeste Kamerleden meenden dat zij met de gekozen werkwijze niet overgingen tot de vermeende koehandel. Uit de vele woorden die journalisten en politici rond de aanvang van het monsterdebat in de Kamer aan de grondwetsherziening wijdden, bleek dat die opvatting van een uitruil alleen door de liberale minderheid werd aangehangen. De verhoudingen in de Kamer maakten bovendien duidelijk dat het erg simplistisch was om de tegenstellingen in het grondwetsdebat te zien als een scheiding tussen confessionele voorstanders van onderwijspacificatie en liberale voorstanders van de kiesrechthervorming, ook al suggereerden de tien tegenstanders in het debatje over de regeling van de werkzaamheden zoiets. Allereerst gingen de behoudende liberalen zelf immers ook maar lijdzaam akkoord met het algemeen kiesrecht, net zo goed als dat het geval was met de antirevolutionairen. De CHU had zich daarentegen juist een voorstander betoond van de kiesrechthervorming. Wel was het natuurlijk zo dat ook bij de CHU twijfels

bestonden over een grondwetsherziening met alleen wijziging van het kiesrecht.

Ook de verhoudingen in de onderwijskwestie bestonden niet uit een zuivere tegenstelling tussen confessionele voorstanders en liberale tegenstanders. Net als bij het kiesrecht was het enthousiasme bij de confessionelen ook op onderwijsgebied niet gelijkmatig verdeeld. Het is inmiddels wel duidelijk dat vooral de antirevolutionairen zich verzetten tegen de pacificatie. De breed samengestelde katholieke middengroep was al veel beter over de voorgestelde onderwijsgelijkstelling te spreken, maar voorzichtigheid overheerste toch bij de publicatie van het akkoord van de staatscommissie. Grote steun kwam in de eerste plaats van De Savornin Lohman, die al in de staatscommissie van Heemskerk zozeer zijn best had gedaan samen met Van der Linden verzoening te bereiken. De CHU'er ergerde zich dan ook zeer aan de kritische uitlatingen van Kuypers in *De Standaard* over de pacificatie. In het aan de CHU gelieerde dagblad *De Nederlander* klaagde hij veelvuldig over 'het zoeken van steunen om die op den weg naar Grondwetsherziening te leggen' door *De Standaard*.¹²

Op een vergelijkbare manier liepen ook de liberale opvattingen over het onderwijs uiteen van grote voorstanders tot fervente tegenstanders. De grootste steun voor de pacificatie was te vinden bij de progressieve liberalen. Niet alleen VDB-leider Bos en zijn opvolger Marchant stopten er al hun energie in. Ook de partij als geheel stond massaal achter het onderwijscompromis.¹³ Voor de grote liberale middenpartij, de Liberale Unie, gold dat laatste niet zo sterk. De partijvergadering waarop over het akkoord van de staatscommissie werd gedebatteerd, stond in elk geval niet eensgezind achter de voorgestelde hervorming. Het hoofdbestuur adviseerde desondanks het voorgestelde artikel 192 aan te nemen om de eigen waarde ervan. Het hoorde niet te worden geaccepteerd in ruil voor algemeen kiesrecht. Een aantal 'palstaanders' kon zich niet in die opstelling vinden. Eerdmans keerde zich met een felle rede weer tegen de plannen. Hij kreeg in het land steun van een groep openbare onderwijzers. Zij verzetten zich heftig tegen de dreigende pacificatie. Heel veel effect had het niet, want de Liberale Unie nam de motie van het hoofdbestuur aan met 52 tegen 7 stemmen.¹⁴

In de grote liberale bladen was er bovendien weinig ruimte voor de tegenstanders van de pacificatie. De eerstverantwoordelijke voor de beperkte weergave van de Unieliberaal kritiek op de voorgestelde pacificatie was Roodhuyzen, de Unieliberaal onderwijsspecialist van de staatscommissie. Dankzij zijn hoofdredacteurschappen van *Het Vaderland* en *De Vaderlander* was hij de ideale figuur om de verspreiding van kritische stemmen over de

pacificatie bij de Unieliberalen tegen te houden. Hij hield het er in zijn partijblad op dat de meerderheid van de Unieliberalen over de onderwijspacifiatie was te spreken, gezien de eindstemming op de partijvergadering. Wel stond de zaak volgens hem niet bij alle aanwezigen even hoog op de politieke agenda en leefden er zeker ook twijfels.¹⁵ Met zulke woorden was Roodhuyzen een belangrijke steunpilaar voor Cort van der Linden bij de pogingen de grondwetsherziening tot stand te brengen.¹⁶ Dankzij hem bleef de Unieliberale partij als geheel eenvoudiger in het gareel. Zulke woorden hadden natuurlijk minder betekenis om de partijtop achter de pacificatie te krijgen, maar daar was dat ook niet nodig. Bij de grootste liberale partij was in de hoogste gelederen juist de meeste steun te vinden voor de pacificatie. Vooraanstaande mannen als oud-premier De Meester en Kamervoorzitter Goeman Borgesius deden actief hun best de pacificatie tot een goed einde te brengen. Kritiek op de onderwijspacifiatie en beschouwingen over een gedwongen 'uitruil' bleven onder leidende Unieliberalen daarom toch beperkt tot enkele mannen.

Slechts bij de Bond van Vrije Liberalen waren meer van die onbuigzame tegenstanders te vinden, zo bleek wel uit hun partijblad en op hun algemene vergadering.¹⁷ Toch was ook hier het verzet niet algemeen. De vooraanstaande De Beaufort, voormalig lid van de staatscommissie, was bijvoorbeeld een voorstander van pacificatie. In de staatscommissie weigerde De Beaufort immers Tydeman te steunen toen deze twijfelde of hij met het voorgestelde compromis zou instemmen. Ook bij de Vrije Liberalen was het verzet tegen pacificatie dus zeker niet algemeen. Volgens Roodhuyzen was het maar het beste die mannen onder de Vrije Liberalen die terug zouden willen naar de periode van voor 1889 rustig te laten praten. 'Hun tijd is voorbij.'¹⁸

Uit de commentaren in de grote kranten en partijbladen bleek in de tijd rond het begin van het grondwetsdebat dus goed dat bij zowel vrijzinnigen als confessionelen een grote middengroep was te vinden die beide onderdelen van de grondwetsherziening graag wilde realiseren. Tevens waren er onbuigzame tegenstanders aan beide zijden van de Kamer. Een liberale minderheid die zich bevond op de behoudende vleugel was tegen de onderwijspacifiatie en had tevens maar weinig belangstelling voor algemeen kiesrecht, terwijl onder confessionelen vooral Kuiper en zijn antirevolutionairen de pacificatie en het algemeen kiesrecht afwezen. Onder de voorstanders in de middengroepen maakte de onderwijskwestie bij de confessionelen meestal wel meer geestdrift wakker en bij de linkse middengroepen was dat eerder het geval bij het kiesrecht. Daarom was een compromis toch onvermijdelijk. Voor de politici die tot de middengroepen behoorden, was het vooruitzicht van zo'n

compromis echter geen reden te klagen over een dreigende 'uitruil'. Roodhuyzen verwierp in *Het Vaderland* dan ook de 'hele legende van het do-ut-des'.¹⁹ Die kritiek kwam slechts van een aantal onbuigzame tegenstanders, vooral van liberalen die op onderwijsgebied geheel niet kregen wat ze wensten en in dat geval het maar lauw gewaardeerde kiesrechtbesluit niet wilden accepteren. Met een hard woord probeerde deze minderheid de dreigende herziening te keren. In die behoudende hoek werd dan ook gretig gebruikgemaakt van het idee van een verderfelijke uitruil.²⁰ Braakensiek wijdde er een plaat aan (zie fotokatern), waarop hij alle liberale leiders afbeeldde als de broeders die Jozef (hier de openbare school) verkochten. Het vrijzinnig-democratische lid van de pacificatiecommissie Th.M. Ketelaar verweerde zich meteen. De vergelijking voortzettend riep hij uit: 'Ik zal Jozef niet verkopen. Jozef werd onderkoning van Egypte. Ik hoop, dat onze Jozef zal worden de koning van het volksonderwijs.'²¹

Het neemt niet weg dat ook zonder kritiek op een uitruil een verband tussen kiesrechtkwestie en onderwijskwestie in deze omstandigheden onvermijdelijk was. Van der Linden gaf dat in de Tweede Kamer ook ruiterslijk toe. Het was volgens hem politiek onmogelijk dat slechts één van beide delen van de herziening zou doorgaan. Bovendien zou dat het aanzien van de regering te zeer schaden. Daarom zou hij niet meewerken aan de herziening van slechts één van beide artikelen.²² Dat was echter heel iets anders dan toegeven aan de kritiek op een vermeende uitruil waaraan Kamerleden zich moesten onderwerpen. 'Het verband dat de Regeering legt, bindt haar zelve, maar laat de leden volledig vrij', zo stelde de premier in de memorie van antwoord voor de Eerste Kamer.²³ Van der Linden wilde slechts een herziening waarbij de partijen op elk onderdeel apart een acceptabel compromis bereikten en dus geen sprake zou zijn van beginselverzaking. De verhoudingen in de herfst van 1916 wezen erop dat dat haalbaar zou zijn als vertegenwoordigers van de uiterste vleugels tot inkeer waren te brengen. Het katholieke blad *De Tijd* gaf dat ook expliciet aan. Het blad schreef op welwillende toon over de op handen zijnde herziening, maar vreesde de gevolgen als het verzet van een deel van de Vrije Liberalen en enige Unioliberalen tegen de onderwijspacificatie tot gevaarlijke amendementen zou leiden.²⁴

De pacificatie voltooid

Aan de vooravond van het grote grondwetsdebat stond Cort van der Linden voor een vergelijkbare taak als bij de algemene beschouwingen in 1913. Destijds had hij alle partijen vooral dankzij zijn overtuigende houding overgehaald

om zijn kabinet te steunen en deel te nemen aan de staatscommissie voor het onderwijs. De confessionele partijen vormden destijds het grootste struikelblok. In 1916 voorzag de premier de grootste problemen opnieuw aan de rechterzijde van het politieke spectrum.

Cort van der Linden vreesde na zijn ervaringen in de staatscommissie dat de meerderheid van de confessionelen weinig concessies meer zou accepteren. Nolens had destijds niet voor niets duidelijk gemaakt dat hij meende in zijn fractie niet voldoende steun te zullen krijgen voor de aanvankelijke compromissen van Bos. Het uiteindelijke akkoord leek voor de katholieken dus het hoogst haalbare. Dat kon Van der Linden niet negeren. De katholieken vormden nu eenmaal de grootste fractie in het parlement. Bovendien was het maar al te duidelijk dat Nolens niet zou willen breken met de ARP. Het was te verwachten dat Kuypers zich kritisch zou opstellen, maar steun van de overige antirevolutionairen was hoe dan ook nodig om ook Nolens over de streep te trekken.

Deze politieke omstandigheden zullen voor Van der Linden een argument zijn geweest om bij de schriftelijke voorbereiding van de grondwetsherziening confessionele gevoeligheden zo goed mogelijk te ontzien. Hij zal zich bovendien hebben herinnerd hoe hij in 1913 bij zijn memorie van antwoord op de staatsbegroting de confessionele pers over zich heen had gekregen omdat hij de confessionele belangen niet genoeg erkende. Toen hij bij de schriftelijke voorbereiding van de grondwetsherziening de memorie van antwoord opstelde, probeerde hij angstvallig een herhaling te voorkomen. Hij stelde zich zelfs geheel op confessioneel standpunt bij de cruciale discussie over de kwaliteitseisen die aan het bijzonder onderwijs gesteld mochten worden. 'Zij die de vrijheid van onderwijs willen eerbiedigen moeten niet verlangen dat die vrijheid door middel van deugdelijkheidseisen wordt ondermijnd', zo stelde hij over het punt waarop de staatscommissie bijna was mislukt.²⁵

Met zijn opvattingen over neutraliteit maakte de premier het de confessionelen ook niet moeilijk. Alleen de antirevolutionaire roep om de voorrang van de bijzondere school ging Van der Linden te ver. Onderwijs was geen zaak waarvan het belang door het particulier initiatief moest blijken. Los van ieders wensen, was het voor de hele samenleving van belang en dus moest de overheid er zelfstandig voor zorgen dat zij aan dat belang tegemoetkwam. Dat deed zij met neutraal onderwijs, maar enkel en alleen omdat er geen beter alternatief was. 'De openbare school is niet neutraal omdat neutraliteit de beste vorm van onderwijs is, maar omdat de openbare school geen ander dan neutraal onderwijs kan geven', zo herhaalde de premier een standpunt

dat hij al vaak had verkondigd. Van der Linden weigerde daarom te spreken over enige meerwaarde van het neutrale onderwijs. Wie dat idee voorstond, maakte van het openbaar onderwijs een strijdmiddel tegen het bijzonder onderwijs en klopte dus feitelijk bij de overheid aan om hulp bij de bestrijding tegen ongewenst religieus getint onderwijs.²⁶ Van der Linden gaf alleen nog geen zekerheid over de derde veelgenoemde confessionele eis dat er een termijnbepaling moest komen waarbinnen het nieuwe artikel 192 in een nieuwe wet zou zijn uitgewerkt.²⁷ Met deze woorden, die goed Van der Lindens eigen onderwijsopvattingen uitdrukten, meende hij een uitgebalanceerd compromis tot stand te kunnen brengen.

Sinds de instelling van de pacificatiecommissie stond de premier bekend als bruggenbouwer, maar de uitwerking van zijn memorie van antwoord leek niet helemaal bij dat imago te passen. Zijn woorden vonden wel steun bij de confessionelen, maar minder bij de liberalen. Na deze memorie van antwoord begonnen bij behoudende liberalen de zorgen over deze liberale premier die zich op onderwijsgebied zo confessioneel opstelde, toe te nemen. Zelfs Roodhuyzen, nog altijd een groot voorstander van het nieuwe artikel 192, uitte zijn bezordheid. Natuurlijk was er bij de confessionelen onrust over de uitwerking van het nieuwe grondwetsartikel. Volgens Roodhuyzen groeide onder vrijzinnigen inmiddels echter ook onrust, met name omdat zo betrekkelijk kort na het rapport van de commissie-Heemskerk, waarin rechts nog de voorrang van de bijzondere school vooropstelde, opeens zoveel concessies werden gedaan. In de memorie van antwoord leek de minister die vrijzinnige gevoelens echter te negeren. Had hij misschien wat te veel belang gehecht aan de rechtse oppositie, terwijl hij als 'eerlijke makelaar' eigenlijk wel wat meer aandacht aan de vrijzinnige opvattingen had mogen besteden? 'De Memorie van Antwoord zou den buitenstaander doen denken, dat Rechts het struikelblok was om tot elkaar te komen', maar in werkelijkheid was dat niet de enige hoek waar oppositie was te vinden. Gelukkig had de premier dat achteraf ingezien. Hij zou niet meer durven volhouden dat hij in de memorie van antwoord, 'anders zo meester in het aanslaan van den juisten toon, voortdurend op stem was'.²⁸

De ontknoping van de pacificatiepoging van de premier zou deze analyse onderschrijven. Er was zeker belangrijke confessionele oppositie. De onbuigzame liberale tegenstanders bleken echter ook van groot belang te zijn. Het was een klein groepje, maar, zoals Roodhuyzen aangaf, ze waren niet uit te vlakken. Deze liberalen wisten hun standpunten in het land goed voor het voetlicht te brengen en konden zo heel wat onrust zaaien. In de pers vonden deze tegenstanders van de pacificatie een stem bij de behoudend-liberale

journalist Elout. Ook de Unieliberale Eerdmans deed een duit in het zakje door na zijn brochure van april 1916 aan de vooravond van de Kamerdebatten opnieuw de afbraak van de openbare school aan de kaak te stellen. Hij beschuldigde Cort van der Linden ervan met de financiële gelijkstelling een ‘anti-nationaal’ beleid te voeren.²⁹

Dezelfde Eerdmans en de Amsterdamse onderwijsspecialist P. Otto zorgden namens de Liberale Unie ook in het parlement voor het benodigde vuurwerk. Eerdmans noemde de argumenten van de minister ‘bijzonder zwak’. Deugdelijk en alom beschikbaar openbaar onderwijs was net zo belangrijk als goede defensie. Als iemand zijn diensplicht niet wilde vervullen, trok de overheid toch ook niet de portemonnee om andere verdedigingsinitiatieven te subsidiëren? Op onderwijsgebied was dat dus evengoed uitgesloten. Dit argument had ook Kappeyne veertig jaar eerder in het parlement verkondigd. Eerdmans weigerde echter toe te geven dat hij zo het standpunt innam van vóór de schoolwet van Mackay.³⁰ Otto verdedigde met vergelijkbare argumenten dat onderwijs een staatstaak moest blijven. Die overtuiging zorgde voor verbijstering over Van der Lindens ‘wel zeer onvriendelijke en ook niet ongevaarlijke woorden’ in de memorie van antwoord.³¹ De bejaarde Unieliberaal F. Lieftinck zette de kroon op deze vrijzinnige aanvallen met een emotionele verdediging van de openbare school zoals Kappeyne zich die voorstelde. Hij deed geen moeite te verbergen dat hij terug wilde naar lang vervlogen tijden.³² Tydeman was iets gematigder, maar net zo goed onverzoenlijk tegenover de onderwijspacificatie. Hij accepteerde de financiële gelijkstelling als noodzaak – van een recht wilde hij niet weten –, maar dan moesten er wel waarborgen komen. Hij hamerde opnieuw op grotere zekerheid over de beschikbaarheid van de openbare school dan in het regeringsontwerp gebeurde en hij hield vast aan de beruchte waarborgen over de kwaliteit van het bijzonder onderwijs.³³

Tydeman werd als vooraanstaand Kamerlid de belangrijkste woordvoerder van een kritische groep liberalen. Daartegenover stond aan liberale zijde echter een grote groep voorstanders. De vdb’ers waren vol lof over het werk van Bos, die vlak voor de Kamerdebatten kwam te overlijden. Zijn opvolger Marchant ondersteunde de pacificatie meteen krachtig.³⁴ Vervolgens mocht onderwijsspecialist Ketelaar, die Bos in de staatscommissie terzijde had gestaan, artikel 192 gedetailleerd verdedigen. Kritiekloos deed hij dat niet. Hij liet goed blijken hoezeer de openbare school hem aan het hart ging, maar juist daarom pleitte hij voor wederzijds vertrouwen in de geest van Bos. Desnoods mocht dat best via enige amendementen gebeuren.³⁵ Ook kreeg het onderwijsartikel steun van de gezaghebbende De Beaufort met zijn zo

lange staat van dienst en bij de Unieliberalen van fractievoorzitter De Meester, beiden lid van de staatscommissie.³⁶ Het was echter onzeker of de brede groep voorstanders van pacificatie de invloed van behoudend-liberale tegenstand kon smoren. Als de stem van enige tegenstanders maar luid genoeg klonk, kon hun kritiek namelijk snel confessionele oppositie opwekken. De grondwetswijziging bracht immers nog geen nieuwe onderwijswet. Als er onder liberalen te veel kritiek was te horen, dan riep dat meteen twijfel op of de liberalen na een eventuele verkiezingsoverwinning wel bereid zouden zijn de nieuwe onderwijswet in de geest van Bos tot stand te brengen.

In deze omstandigheden spraken de meeste confessionelen, anders dan bij de instelling van de pacificatiecommissie, weliswaar hun waardering uit voor Cort van der Linden, maar dat betekende niet automatisch dat zij de pacificatie zouden steunen. Ze wensten eerst zekerheid dat na de grondwetsherziening ook snel een acceptabele onderwijswet tot stand zou komen. Slechts De Savornin Lohman had daar voldoende vertrouwen in.³⁷ Van der Voort van Zijp wilde meteen werk maken van een nieuwe onderwijswet en ook Loeff stelde zich hard op. Slechts om praktische redenen eiste Loeff niet onmiddellijk wettelijke maatregelen. Wel hield hij vast aan een termijn waarbinnen de nieuwe onderwijswet tot stand moest komen. Volgens Loeff viel namelijk niet te ontkennen 'dat er zekere ongerustheid is gewekt, een ongerustheid, welke in niet geringe mate ook is aangewakkerd door de leden dezer Kamer'.³⁸

Nolens nam pas later in het debat het woord. Hij had zo eerst de tijd gehad om de gang van zaken eens aan te zien. Uiteindelijk werd hem duidelijk dat de liberale tegenstanders van de pacificatie weinig moeite deden om het confessionele vertrouwen te winnen. Daarvoor waren de twijfels over de positie van de openbare school en de deugdelijkheid van bijzonder onderwijs te breed uitgemeten. Dat beloofde weinig goeds voor de nieuwe schoolwet, als de liberalen de komende verkiezingen zouden winnen. Volgens Nolens kon niet van de confessionelen worden gevraagd 'dat wij een kat in den zak koopen'.³⁹ Daarom vond hij een termijnbepaling onvermijdelijk. Die eis kon niet langer achterwege blijven, nu het confessionele vertrouwen in een goede afloop 'eenigszins geschokt' was.⁴⁰ Tot slot moest er zekerheid komen dat de liberale roep om deugdelijkheidseisen bij de uitwerking in een nieuwe onderwijswet geen afbreuk zou doen aan het confessionele karakter van het bijzonder onderwijs. Anders zou de grondwetsherziening 'op absoluten tegenstand' stuiten. 'Wij willen op dat punt klaarheid en als die er niet is dan geef ik de heeren de verzekering dat zij, wat mij betreft, met de moeite kunnen ophouden'.⁴¹

Cort van der Linden concludeerde uit deze harde woorden van Nolens over de even harde woorden van diverse liberalen dat er nog steeds veel ongerustheid bestond over de voorgestelde pacificatie. De linkerszijde vreesde de gevolgen van de pacificatie voor de beschikbaarheid van de openbare school en de kwaliteit van het onderwijs. Op dezelfde manier bestond bij de confessionelen ongerustheid over de uitwerking van artikel 192 in een nieuwe onderwijswet. Volgens de premier was de oorzaak hiervan nog steeds 'een zeker wantrouwen'.⁴² Inhoudelijk stonden de partijen helemaal niet ver van elkaar af. Ze moesten er alleen maar van overtuigd worden dat de uitwerking van artikel 192 aan ieders wensen zou tegemoetkomen.

Cort van der Lindens grote Kamerrede bij de grondwetsherziening stond in het deel over artikel 192 geheel in het teken van dit noodzakelijke vertrouwen. Om dat vertrouwen tot stand te brengen, sprak hij vooral de liberalen stevig toe. Net als in de memorie van antwoord nam hij daarbij als uitgangspunt dat de kritische liberale minderheid – met onder anderen Tydeman, Eerdmans en Otto – zich moest matigen. Deze groep, die blijkens de stemming bij de regeling van de werkzaamheden uit een tiental mannen bestond, moest zich voegen naar de verzoeningsgezindheid die vooraanstaande liberalen als De Meester en De Beaufort in de staatscommissie hadden getoond. De liberalen hadden namelijk geen enkele reden te twijfelen over de gevolgen van artikel 192 en hoefden dus ook geen nadere waarborgen te eisen, zo was de strekking van het betoog van de premier. Artikel 192 was juist geheel en al 'een toepassing van het liberale beginsel, door Thorbecke gedurende zijn gansche loopbaan hooggehouden'.⁴³ Ook Thorbecke bestreed daarom al de denkbeelden die Eerdmans nu nog voorstond. Eerdmans moest dus maar eens goed nadenken of hij gelijk had met zijn poging om het 'stempel van goede staatkunde, van uitsluitende liberaliteit' te drukken op een overtuiging die het land terugvoerde tot voor 1848.⁴⁴

Volgens de premier was er ook geen enkele grond voor Tydemans herhaalde roep om waarborgen voor de deugdelijkheid van bijzonder onderwijs. De grondwet eiste genoeg waarborgen voor de kwaliteit van het onderwijs. Alleen wie de bedoelingen van de overheid en de confessionele scholen wantrouwde stelde naast die kwaliteitseisen ook eisen aan de inhoud van het onderwijs.⁴⁵ Tydeman zou op grond van zijn liberale overtuigingen evenmin nadere waarborgen kunnen eisen voor de beschikbaarheid van openbaar onderwijs. Van der Linden ontkende niet dat het aantal bijzondere scholen vooral op het platteland wel eens kon toenemen ten koste van het openbaar onderwijs als de confessionele beginselen aanhangers zouden winnen. Hij zag daarin echter geen reden de voorstanders van de openbare school tegemoet te komen.

Prettig was de groei van het bijzonder onderwijs misschien niet, maar de overheid mocht nooit een bepaalde levensovertuiging bevoordelen. 'Ik eisch van de overheid dat zij de vrijheid van mijn denken, de vrijheid van mijn leer eerbiedige, maar ik mag niet van haar eischen, dat zij ook mijn gedachten bescherme.'⁴⁶

Van der Linden erkende echter dat Tydemans vrees verder ging. Waar de openbare school verdween, zou een minderheid gedwongen kunnen worden confessioneel onderwijs te volgen. Dergelijke dwang was ook volgens de premier ongeoorloofd. Tydeman hoefde echter niet bang te zijn voor die ontwikkeling. Het nieuwe onderwijsartikel verwierp immers de voorrang van het bijzonder onderwijs die Heemskerk enkele jaren eerder nog had voorgesteld. Bij Heemskerks voorstellen ging de overheid pas over tot het geven van onderwijs als het volk daarom zou vragen. Zijn eigen voorstellen verplichtten de overheid echter er al op voorhand voor te zorgen dat er 'gelegenheid' zou zijn tot het ontvangen van openbaar onderwijs wanneer iemand dat maar wilde. Ook hier gold dus dat het nieuwe artikel 192 geen reden voor ongerustheid gaf. Wie de bedoeling van artikel 192 goed in zich opnam, hoefde de gevolgen niet te vrezen.⁴⁷

Cort van der Linden besloot zijn rede daarom met een laatste indringende oproep aan alle Kamerleden om het heersende wantrouwen te laten varen. Als hij daaraan kon bijdragen door de voorgestelde grondwetstekst over de beschikbaarheid van de openbare school te verduidelijken, dan was hij daartoe bereid. Het mocht echter nooit iets anders zijn dan een verduidelijking. In ruil kon dan ook een termijnbepaling worden opgenomen.⁴⁸ Op inhoudelijke gronden vond hij het zelf allemaal niet noodzakelijk. Zo'n verduidelijking was vooral van belang opdat in de hele natie de geest van toenadering zou gaan heersen die in de staatscommissie al te zien was geweest.

Over het resultaat van dit beroep op toenaderingsgezindheid en vertrouwen bestond meteen na afloop van Van der Lindens grote redevoering nog weinig zekerheid. De meeste kranten waren lovend over de rede en vol goede verwachtingen, maar ze ontkenden niet dat de pacificatie nog best kon mislukken. 'Het blijft wachten', zo oordeelde *De Telegraaf*.⁴⁹ Volgens de behoudende liberaal Elout was men wel een heel eind verder gekomen, maar ook hij was 'nog niet zoo optimistisch'. 'De marktmeester heeft met vriendelijk gebaar en aangename stem de markt geëffend. Het loven en bieden kan nu gemoedelijk beginnen', zo vatte hij de stand van zaken samen.⁵⁰ Met spanning werd dan ook uitgekeken naar de reacties van de Kamerleden op de redevoering van de premier. De belangrijkste vraag was of Tydeman nu

zou toegeven. Als hij dat deed, dan zouden de laatste liberale tegenstanders wel inzien dat ze de strijd niet meer konden winnen.

De leider van de vrije liberalen zou zich echter nooit over Van der Lindens redevoering uitspreken. Vlak voor de replieken overleed hij tijdens een jachtpartij, naar verluidt door een afketsende kogel, alhoewel de officiële lezing het bij een hartstilstand hield.⁵¹ Het zou altijd de vraag blijven of hij van plan was geweest een geharnast betoog af te steken. Zijn inderhaast tot spreken genoodzaakte opvolger A.C. Visser van IJzendoorn deed dat in elk geval niet. Hij wenste de pacificatie loyaal te steunen, maar dan moest de premier wel over de brug komen met een aantal wijzigingen om de beschikbaarheid van de openbare school en de kwaliteit van het onderwijs te waarborgen. In tegenstelling tot Tydeman vond hij 'gelijkwaardige eischen van deugdelijkheid' voldoende.⁵² Overeenstemming leek dus mogelijk, mits alle partijen zich konden vinden in een nieuwe formulering van artikel 192.

Bij de vaststelling van zo'n nieuwe formulering was Nolens aan de rechterzijde als vanzelfsprekend weer de sleutelfiguur. Het was te verwachten dat de liberalen de daad bij het woord zouden voegen met amendementen. Nolens had het in zijn macht daar zijn goedkeuring aan te onthouden en zo de hele grondwetsherziening te blokkeren. Bovendien waren Nolens' eigen twijfels na de rede van Cort van der Linden evenmin helemaal verdwenen. In die omstandigheden was het maar de vraag of een Kamergevecht waarbij de amendementen over en weer vlogen het onderlinge vertrouwen zou bevorderen. Pogingen om een formulering te vinden die Visser van IJzendoorn accepteerde, zouden dan juist wel eens op chaos en mislukkingen kunnen uitdraaien. Nolens besloot daarom over te gaan tot een andere tactiek. Hij kapte de algemene beschouwingen liever af met de mededeling dat eerst maar eens aan de kiesrechtartikelen gewerkt moest worden. In de tussentijd konden de diverse groepen de zaak eens rustig bespreken en trachten de bestaande misverstanden uit de weg te ruimen. Het parlementaire debat was daar dus kennelijk niet geschikt voor!⁵³ Kortom, de oude tactiek uit de staatscommissie van pragmatisch overleg tussen de leiders moest de oplossing brengen.

Pas twee weken later volgde bij de afzonderlijke behandeling van de leden van artikel 192 het te verwachten debat over verschillende amendementen, die de partijen langs de bekende scheidslijnen verdeelden. Bijna drie dagen lang gingen de al zo vaak gehoorde standpunten opnieuw over en weer. Uiteindelijk kwam Nolens aan het woord. Hij achtte het nog niet onmogelijk na alle amendementen overeenstemming te bereiken over een redactie, maar de Kamerleden maakten dat er niet eenvoudiger op. Misschien was het maar

beter als de regering de strijdende partijen een alternatief voorstel gaf. Daar kon iedereen dan met een definitief ja of nee op reageren. Die werkwijze leek Nolens 'het eenige middel om uit deze moeilijkheden te komen, met of zonder succes'.⁵⁴

Direct na deze woorden van Nolens vroeg Cort van der Linden het woord. Hij verklaarde alle amendementen voor onaannemelijk en kwam met een geheel eigen wijzigingsvoorstel dat het wederzijdse wantrouwen moest wegnemen. Een wezenlijke verandering mocht het niet zijn. Het ging er alleen maar om 'dat datgene wat van den aanvang af werd bedoeld en waaromtrent men in de staatscommissie tot overeenstemming was gekomen, nauwkeuriger door de woorden der Grondwet zal worden omschreven'.⁵⁵ Vervolgens kwam de premier met zijn nieuwe toverformule. De beschikbaarheid van de openbare school wilde hij waarborgen met de volgende zinsnede: 'In elke gemeente wordt van overheidswege voldoende openbaar algemeen vormend lager onderwijs gegeven in een genoegzaam aantal scholen. Volgens bij de wet te stellen regels kan afwijking van deze bepaling worden toegelaten, mits tot het ontvangen van zoodanig onderwijs gelegenheid wordt gegeven.' Bij de hele discussie over deugdelijkheidseisen opperde de premier als sleutelwoord dat de deugdelijkheid van openbaar en bijzonder onderwijs 'even afdoende' geregeld moest worden. Om rechts tegemoet te komen, volgde daarop een nieuwe zin. 'Bij die regeling wordt de vrijheid van het bijzonder onderwijs betreffende de keuze der leermiddelen en het aanstellen der onderwijzers geëerbiedigd.' Krachtig merkte de premier op dat hiermee zijn laatste poging was gedaan om tot een bevredigende oplossing te komen 'en ik wijk verder van dat standpunt niet af'.⁵⁶

Het harde woord had succes, al zou Cort van der Linden nog wel een minieme wijziging moeten accepteren. De confessionelen wilden zekerheid dat leermiddelen en aanstelling van onderwijzers slechts voorbeelden waren van punten waarbij de vrijheid van het bijzonder onderwijs gegarandeerd was. Dit zou worden uitgedrukt door 'met name' voor deze opsomming te plaatsen. Zo kon de wijziging van de regering na nog een nieuwe dag praten uiteindelijk doorgang vinden. Er was slechts één tegenstem, die van Lief-tinck.⁵⁷ Bij de eindstemming over de hele grondwetsherziening beperkte Lief-tinck zich tot een mondelinge verklaring. Hij vroeg geen hoofdelijke stemming meer aan om tegen artikel 192 te kunnen stemmen.⁵⁸

Het is opmerkelijk hoe gemakkelijk Cort van der Linden dit resultaat bereikte nadat hij zelf een redactie van artikel 192 had voorgesteld. Dagenlang was er over amendementen getwist, tot Nolens vroeg om een regeringsvoorstel. Verrassend genoeg had Van der Linden toen meteen een nieuwe redactie

paraat. ‘Het had veel van afgesproken werk’, zo concludeerde de behoudend-liberale journalist Elout daarover. Het nieuwe voorstel van de premier ‘klopte bijzonder wel, in toon en inhoud, op het slot der rede van den heer Nolens’.⁵⁹ De opvallende overeenstemming die de premier zo plotseling bereikte, was dus net als het resultaat van de staatscommissie voor het onderwijs opnieuw een gevolg van stille politiek. Alleen het zakelijke debat achter de schermen bleek de partijen bijeen te kunnen brengen. Op die manier waren de partijen te overtuigen van de gunstige gevolgen van de grondwetsherziening. De geladen partijpolitieke debatten die bij de strijd om alle amendementen zo hoog waren opgelopen, waren slechts een obstakel.

‘De eerlijke makelaar en de handige tovenaarskoning’

Parlementaire journalisten schreven het resultaat van de debatten over de onderwijspacifictie toe aan de speciale kwaliteiten van Cort van der Linden. Elout van het *Algemeen Handelsblad* wees op het belang van de stille politiek buiten de openbaarheid, zoals die was toegepast in de staatscommissie en bij het ontwerpen van de definitieve redactie van artikel 192. Het woord ‘stille’ kwam bij Elout ook steeds terug om Van der Lindens uitstraling en houding te beschrijven. ‘Hij is een uiterlijk-stille figuur, stil van houding, stil van gebaar en bovenal *stil van stem*. En dit maakt het auditorium óók stil. Er gaat, van dezen aristocraat des geestes die een en al welwillende voornaamheid schijnt en bijna steeds in geestelijk evenwicht zich houdt, iets uit als de invloed die een dorper ondervindt wanneer hij, in de woning van een groot heer, in diens tegenwoordigheid wordt gebracht.’⁶⁰

Daarnaast noemde Elout in zijn politieke overzichten geregeld ook Van der Lindens goede oog voor politieke verhoudingen als verklaring voor het succes van de premier. *De Tijd* ging daarop door toen de pacificatie eenmaal tot stand was gekomen. ‘Indien politiek de kunst der verwerkelijking van mogelijkheden is, het leiden en realiseeren van meeningen, die in andere verlangens worden opgelost, het schiften, schikken, geven en nemen met een voor de personen, partijen of verhoudingen, welke bij deze schikking betrokken zijn, bevredigend eindresultaat, dan mag men Minister Cort van der Linden een meester in die kunst noemen.’⁶¹ Al tijdens het Kamerdebat vergeleek het blad deze politieke handigheid met tovenaarskunst, een vergelijking die nog vaak terug zou komen. De premier was ‘opgetreden als een handig tovenaarskoning, daar hij, de massa suggereerende, ten slotte met een tooverformule voor den dag kwam, die allen bevredigen moet’.⁶²

Deze opvattingen over imponerende stilte en handige tovenarij wijzen erop dat de pers overtuigd was van de grote rol van de premier bij de totstandkoming van de pacificatie. Dat gold zowel voor confessionele als voor liberale journalisten. 'Geen andere thans levende staatsman' dan Cort van der Linden had de wijziging van artikel 192 tot een goed einde kunnen brengen, zo meende *De Tijd* al toen de grondwetsdebatten nog maar net waren begonnen. Zonder hem was 'zeker het tijdstip niet te voorzien' waarop naast de kiesrecht hervorming ook de onderwijspacificatie tot stand zou zijn gekomen.⁶³ Ook de behoudend-liberale *Nieuwe Courant*, waarin nog wel eens wat kritische geluiden over onderwijsgelijkstelling te lezen waren geweest, was na de totstandkoming van de pacificatie overtuigd van de beslissende bijdrage van de premier. 'Als daar een andere man achter de regeeringstafel had gestaan dan de heer Cort van der Linden, zou de uitslag anders geweest zijn.'⁶⁴

De parlementaire journalisten meenden alom dat iedereen tevreden kon zijn met de grondwetsherziening die Cort van der Linden het land bracht. *De Tijd* benadrukte dat de 'handige tovenaer' bij de aanwending van al zijn kwaliteiten de rol van 'eerlijke makelaar' getrouw was gebleven.⁶⁵ Ook *Het Vaderland* en *De Nieuwe Courant* benadrukten dat Van der Linden als 'eerlijke makelaar' verzoening tussen de partijen tot stand had gebracht.⁶⁶ Met de woorden 'eerlijke makelaar' verwezen de kranten direct naar een uitspraak van de premier zelf. De premier had deze woorden gebruikt bij de algemene beschouwingen van 1913, toen hij probeerde om de staatscommissie voor het onderwijs tot stand te brengen. Hij benadrukte destijds dat hij om 'politieke redenen' de onderwijspacificatie weliswaar niet op het regeringsprogramma had gezet, maar wel 'innig overtuigd' was van 'het groote belang voor ons volk bij een pacificatie'. Alleen pacificatie kon de noodzakelijke eenheid brengen. Daarvoor zou de regering zich vanuit haar positie los van de partijen willen inzetten. Cort van der Linden meende de onderwijspacificatie dankzij zijn zelfstandige opstelling tot stand te kunnen brengen, 'juist omdat deze Regeering als een zelfstandig Kabinet de kracht in zich voelt om op te treden, niet (...) als een arbiter, maar als een eerlijke makelaar'.⁶⁷

Er is wel op gewezen dat Van der Linden met deze woorden een uitspraak van de Duitse rijkskanselier Otto von Bismarck tot de zijne maakte. Gezien Van der Lindens op Duitsland gerichte intellectuele belangstelling zou dat kunnen kloppen. Een adviseur van Bismarck had de rijkskanselier er echter al eens op gewezen dat het begrip 'eerlijke makelaar' niet goed paste in de politiek.⁶⁸ Inderdaad nam ook Van der Lindens nadruk op zijn bovenpartijdige positie als eerlijke makelaar natuurlijk niet weg dat hij zijn eigen

politieke doelstellingen had met de onderwijspacificatie. De kiesrechtvorming kon volgens hem alleen in combinatie met onderwijspacificatie leiden tot de gewenste nieuwe vorm van politiek bedrijven. Alleen dan kon de partijpolitiek plaatsmaken voor een decentraal georganiseerde politiek, die het volk in staat zou stellen zich direct uit te spreken over kwesties die de massa persoonlijk raakten. Dat doel meende de premier echter alleen te kunnen bereiken door zich niet aan één van beide partijpolitieke kampen te binden. Hij wilde juist de nadruk leggen op het zelfstandige karakter van zijn kabinet om zo, vanuit een positie los van de partijen, verzoening te kunnen bewerkstelligen. Zijn zelfstandigheid was kortom zijn kracht. In de memorie van antwoord voor de Eerste Kamer benadrukte hij dat expliciet. ‘Eene zuivere partijregering’ zou niet in staat zijn geweest ‘het invretend kwaad’ van verscheurende ideologische strijd te beteugelen. ‘Eene zelfstandige regering echter geboren uit eene wellicht niet wederkerende conjunctuur kon de poging wagen, de beide vraagstukken gelijktijdig tot oplossing te brengen.’⁶⁹ Uit het feit dat de pers de term ‘eerlijke makelaar’ in 1916 weer veelvuldig naar voren haalde, blijkt de overtuiging dat de premier die zelfstandigheid met zijn unieke politieke handigheid had aangewend om iedereen met elkaar te verzoenen. Zelfstandigheid stond in 1916 bij de grondwetsdebatten dus nog niet voor de persoonlijke antiparlementaire politiek waarvoor de vrijzinnig-democraten en in het bijzonder Marchant toen al vreesden. De pers bleek ervan overtuigd te zijn dat de premier als pacificator verzoening tussen de strijdende politieke partijen tot stand had gebracht op een manier waartoe niemand anders in staat zou zijn geweest.

Al deze waardering voor de wijze waarop Van der Linden zich vanuit zijn zelfstandige positie had ingezet voor verzoening betekende echter niet dat hij ook een einde maakte aan de politieke verdeeldheid langs antithetische scheidslijnen. Er bestonden zelfs grote twijfels over de vraag of de schoolstrijd na het aannemen van artikel 192 in de Tweede Kamer was beëindigd. In de debatten over de grondwetswijziging in de Eerste Kamer kwam die vraag uitgebreid aan de orde. Een aantal confessionelen maakte meteen duidelijk dat gelijkstelling op het gebied van het lager onderwijs nog maar het begin was. Het middelbaar en hoger onderwijs zouden moeten volgen.⁷⁰ Bovendien betekende het aannemen van artikel 192 nog niet de totstandkoming van een nieuwe onderwijswet. Aangevoerd door de behoudende patriciër A.J.F. Fokker van Crayestein van Rengerskerke lieten enkele liberale sprekers duidelijk blijken zich niet gebonden te voelen aan het compromis van de staatscommissie. Volgens Fokker stond het buiten kijf dat de inhoud van de onderwijswet beslist zou worden bij de komende verkiezingen, die dus geheel

in het teken van de schoolstrijd zouden staan. Als er een confessioneel kabinet zou komen, zou de schoolwet onvermijdelijk een confessioneel stempel krijgen. Een liberaal kabinet zou juist een liberale wet opleveren.⁷¹ Volgens Colijn was er daarom alleen sprake van een ‘wapenstilstand’ tot aan de behandeling van de nieuwe schoolwet.⁷²

Colijn gaf echter aan dat hij, afgezien van de te geringe aandacht voor middelbaar en hoger onderwijs, er niet op uit was het gesloten compromis aan te vallen. Wel bedoelde hij dat met het gevonden compromis, dat per definitie niemand helemaal bevredigde, een voortgaande strijd tussen het openbaar en bijzonder onderwijs te verwachten was. Colijn vond dat slechts aanbevelenswaardig. De kwaliteit van het onderwijs had juist baat bij een gezonde strijd. Colijn ontkende niet dat zijn geestverwanten zich bij die strijd ‘ook na het tot stand komen van het compromis’ zouden inzetten voor bijzonder onderwijs als ‘hoofdzaak’. Mits die strijd plaatsvond op basis van rechtsgelijkheid zou dat de politieke verzoening niet tegenhouden. De vrede zou echter uitblijven als de vrijzinnigen een schoolwet zouden doordrukken waartegen een confessionele minderheid zich keerde.⁷³

Cort van der Linden vond deze rede van Colijn scherper gesteld dan nodig, maar verwierp de inhoud niet. Ook hij hoopte dat de onderwijswet niet tot stand zou komen na een stemming van confessioneel tegen vrijzinnig, zodat de ene zijde de andere zou overwinnen. Deze tegenstelling kon echter vermeden worden als de partijen op elkaars goede wil zouden vertrouwen. De strijd zelf zou daarmee niet verdwijnen, maar er zou dan sprake zijn van een ‘goeden strijd tusschen de verschillende scholen, die moet voeren tot een hogere ontwikkeling van ons geheel volksonderwijs’. Als dat ertoe zou leiden dat ‘de openbare school uitzondering en de bijzondere regel werd’, dan zou hij dat ‘toejuichen’. Wel gold voor hem natuurlijk de voorwaarde dat er altijd neutraal onderwijs moest zijn als er ook maar één kind niet aan het bijzondere onderwijs wilde deelnemen. Als maar aan die voorwaarde was voldaan, zou strijd de nationale kracht bevorderen in plaats van ondermijnen. Bovendien zou de strijd dan op termijn niet meer gaan tussen openbaar en bijzonder onderwijs, maar tussen de diverse vormen van onderwijs die allemaal vanuit de samenleving opkwamen.⁷⁴

Deze discussies over de omvang en het karakter van de te verwachten toekomstige strijd over het onderwijs hielden de grondwetsherziening in de Eerste Kamer natuurlijk geenszins tegen. Wel waren deze discussies een teken dat alle lovende woorden over de ‘eerlijke makelaar’ die vanuit zijn zelfstandige positie alle partijen bijeenbracht verzoening nog niet tot een vanzelfsprekendheid hadden gemaakt. Er was lof voor de premier, maar ook voorzich-

tigheid over de toekomst. De pacificator was ondanks al zijn kwaliteiten toch altijd nog een politicus binnen de politieke realiteit. Vandaar ook dat de CHU'er W.L. baron de Vos van Steenwijk in de Eerste Kamer bij zijn beschouwingen over de pacificatie niet van een 'kunststuk' wilde spreken.⁷⁵

In de maanden na de voltooiing van de eerste lezing van de grondwetsherziening zou de premier hard tegen die politieke realiteit oplopen. Dat bleek goed bij de al lang gehoorde roep om verhoging van de onderwijzers-salarissen. Deze wens stond al op het verkiezingsprogramma van de vrijzinnige partijen, maar was plotseling ook in het licht komen te staan van de uitzonderlijke oorlogsomstandigheden. De oorlog had in de loop van 1917 gezorgd voor zodanige prijsstijgingen, dat de magere onderwijzers-salarissen erg krap werden. Marchant had daarom een initiatiefwet ingediend om de salarissen op te trekken. Zijn ontwerp werd in zowel de Tweede als de Eerste Kamer aangenomen, maar Cort van der Linden ontraadde de koningin het ontwerp te bekrachtigen. Hier deed hij zijn dualistische opvattingen en houding als zelfstandige premier weer eer aan. Dit was niet zomaar het negeren van een motie, hier werd voor het eerst sinds 1872 een door het hele parlement goedgekeurde initiatiefwet opzijgezet. Van der Linden verdedigde die houding met een beroep op de financiële nood van de staat.⁷⁶

Toch zat hier meer achter dan geldgebrek en staatkundige zelfstandigheid. Cort van der Linden vond Marchants regeling ook inhoudelijk ongewenst, omdat deze alle onderwijzers salarisverhoging gaf. De premier vond dat de overheid, gezien de beperkte middelen, alleen de laagstbetaalden moest helpen. Dat lag echter gevoelig, want tussen onderwijzers op openbare en bijzondere scholen bestonden grote salarisverschillen. De overheid betaalde alleen minimumsalarissen, maar gemeenten konden die minima voor onderwijzers op openbare scholen verhogen. De bestaande onderwijswet verbood gemeenten die toeslag ook aan de bijzondere scholen uit te keren. Bijzondere scholen hadden immers hun eigen schoolbesturen, onafhankelijk van de overheid. Deze besturen hadden echter niet altijd genoeg geld om dezelfde toeslagen te betalen met grote salarisverschillen als gevolg.⁷⁷ Toen Cort van der Linden een eigen wetsontwerp indiende om met ingewikkelde regelingen voor de minimumsalarissen alleen de financiële positie van de slechtst betaalde onderwijzers te verhogen, kwam dat ontwerp de bijzondere onderwijzers dus meer ten goede dan de openbare.

Prompt laaide de schoolstrijd weer op, nadat slechts enige weken eerder de grondwetsherziening plechtig was afgekondigd. Diverse liberale sprekers en ook Troelstra veroordeelden Van der Lindens salarisontwerp als een vooruitlopen op de financiële gelijkstelling, die pas in een nieuwe onderwijs-

wet haar beslag kon krijgen. Dit tot ergernis van de premier. Hij had alleen gekeken naar de positie van de onderwijzers, los van elke tegenstelling tussen openbaar en bijzonder onderwijs.⁷⁸ De premier verwierp daarom ten sterkste het verwijt dat hij de schoolstrijd oprakelde. 'Wij zitten er midden in', interrompeerde Troelstra, daarmee Van der Lindens wrevel over de partijpolitiek in het parlement weer eens opwekkend. Zoals vaker kon dat bij de premier een scherpe gepikeerde toon opleveren. Als de schoolstrijd, zoals Troelstra meende, weer was opgelaaid, dan was dat de schuld van de Kamer. Van der Linden vond dat hij daar zelf niet schuldig aan kon zijn. Zijn ontwerp zou de schoolstrijd juist hebben beperkt 'indien men het meer zakelijk en met minder hartstocht had bestreden; indien men er niet in had gezocht een strekking tot gedeeltelijke invoering van art. 192, een strekking, die er niet door mij in was gelegd en die er ook niet in lag'.⁷⁹

Toch vond zelfs het vrijzinnig-democratische lid van de pacificatiecommissie Ketelaar, die al zijn hele leven de onderwijsgelijkstelling bepleitte, dat Van der Linden met zijn salariswetje onterecht op de nieuwe schoolwet vooruitliep. Hij diende een amendement in, waarmee de initiatiefwet van zijn partijleider Marchant, die door de premier was afgekeurd, alsnog zou worden ingevoerd. Iedere onderwijzer, openbaar of bijzonder, zou eenzelfde toeslag krijgen. Gezien Van der Lindens verzet tegen Marchants initiatiefwet, zou hij consequent handelen als hij ook dit amendement afwees. Als de linkerkant in de Kamer zich in zijn geheel principieel bleef verzetten tegen een noodwet die de bijzondere onderwijzers meer geld gaf dan de openbare, kon het resultaat van zo'n afwijzing wel eens zijn dat geen enkele onderwijzer salarisverhoging kreeg. Uiteindelijk durfde Cort van der Linden dat niet aan. Hij ontraadde het amendement wel, maar zou het invoeren als het een meerderheid verwierf.⁸⁰ Na jarenlang zijn poot stijf te hebben gehouden tegenover het parlement moest hij zich voegen naar de politieke verhoudingen, die hem dwongen een wet in te voeren die hij eigenlijk afwees. Uiteraard roerden de confessionelen zich direct. Toen Ketelaar zijn zin kreeg, eisten zij alsnog meer geld voor de bijzondere onderwijzers. Dat zou natuurlijk handenvol geld kosten, terwijl Van der Linden voorheen alle amendementen afwees met een beroep op de te hoge kosten. Zo zette de Kamer de premier op een nog niet vertoonde manier voor het blok.

Van der Linden concludeerde in de Kamer dat dit verloop van het salarisdebat 'in zeer hoge mate onbevredigend' was. Ketelaars amendement ondermijnde niet alleen zijn stelsel om te helpen waar de nood het hoogste was, maar deed bovendien de schoolstrijd weer oplaaien. Aan de vooravond van de verkiezingen zou dat de partijstrijd weer in de hand werken, en dus

kwam 'de met zooveel moeite verkregen bevrediging in gevaar'. Om zich uit zijn hachelijke positie te redden, besloot Van der Linden toen maar om geld beschikbaar te stellen voor de confessionele verlangens. Het betekende dat hij vijf miljoen voor de verbetering van de onderwijzerssalariissen moest uittrekken, terwijl hij de wet-Marchant afwees omdat hij de daarvoor benodigde drie miljoen te veel vond. Hij erkende dat het inconsequent scheen, maar 'in het belang van het land' vond hij het niet erg om inconsequent te zijn.⁸¹ Dit geld haalde Van der Linden uit de brand. Nu de openbare onderwijzers allemaal geld kregen, konden de vrijzinnige Kamerleden ermee instemmen om de slechtst betaalde bijzondere onderwijzers nog een extraatje te geven.⁸² De vrijzinnigen dreven de hernieuwde schoolstrijd dus niet nog verder op de spits met een zeer rechtlijnige opstelling. Ze keerden zich niet principieel tegen de bereikte gelijkstelling of zelfs maar tegen hoger salaris voor bijzondere onderwijzers. Het was alleen uit den boze vooruit te lopen op de nieuwe onderwijswet, en dat heette nu opeens niet meer het geval. Linkse Kamerleden vonden de houding van de minister wel verwonderlijk of onbegrijpelijk, maar daar lieten ze het bij.⁸³

De 'eerlijke makelaar' en zelfstandige minister zwalkte zo opeens heen en weer tussen de vrijzinnigen en confessionelen. Van der Linden beriep zich in het Kamerdebat als vanouds op zijn onafhankelijke positie, toen zijn afwijzing van de wet-Marchant ter sprake kwam. Hij had zich 'nimmer gevoeld als mandataris van de Kamer' en kon dat staatsrechtelijk gezien ook niet zijn.⁸⁴ Het verloop van het debat gaf een andere indruk. Marchant, die dikwijls de zelfstandige opstelling van de regering had bestreden, kon niet laten daarop te wijzen. De minister meende wel dat extraparlamentaire kabinetten 'fier, krachtig en zelfbewust hun eigen weg zouden gaan', maar inmiddels was de 'onjuistheid' van dat standpunt aangetoond.⁸⁵ Van links tot rechts wezen ook anderen op deze zwakte van de premier.⁸⁶

Dat klonk toch heel anders dan alle woorden uit de herfst van 1916 over de 'eerlijke makelaar' die met zijn bijzondere kwaliteiten alle partijen bijeen had weten te brengen. Nu bleek dat Van der Linden de politieke verhoudingen niet altijd vanuit een bovenpartijdige positie naar zijn hand kon zetten. De politieke realiteit was weerbarstiger. In 1916 was overeenstemming haalbaar gebleken omdat Van der Linden de partijen overtuigde dat een compromis over het onderwijs in de verdeelde Nederlandse samenleving onontbeerlijk was. Met de verkiezingen van 1918 in zicht weigerden de vrijzinnigen echter vooruit te lopen op de uitwerking van het gesloten compromis. De uitslag van de verkiezingen volgens een heel nieuw kiesstelsel was meer dan ongewis, en dus wist niemand of eventuele concessies de latere onderhandelingspositie

konden verzwakken. Bovendien begon de zelfstandige regeerwijze na de grondwetsdebatten in 1916 de Kamerleden ook steeds meer te prikkelen. Naast de binnenlandse omstandigheden speelde ook de lange duur van de oorlog daarin een grote rol, zo zal nog blijken.

In die omstandigheden bleken de kunststukjes van de 'toovenaar' achter de pacificatie duidelijk een kwestie te zijn van handig politiek zakendoen binnen de bestaande politieke verhoudingen. In 1916 was Van der Linden met zijn kwaliteiten de juiste man om de grondwetsherziening tot stand te brengen. Dat succes was zijn persoonlijke verdienste. Hij bezat daarvoor de juiste capaciteiten en nam het initiatief om die op een geschikte manier aan te wenden voor de onderwijspacificatie. Dat was zeker een knap staaltje van politiek bedrijven, maar wat wel werd omschreven als het werk van een toovenaar was daarom nog niet iets fabelachtigs waarmee schoolstrijd en antithese als sneeuw voor de zon verdwenen. Ten tijde van alle perikelen met de salariskwestie, begin 1918, bleek dat goed. Prompt kwam er een einde aan alle beschouwingen over de betoverende houding van de premier waardoor politici gebiologeerd aan zijn zijde stonden.

Des te opvallender is het dat alle opvattingen over de uitzonderlijke kwaliteiten van de premier enkele jaren later plotseling weer terugkeerden. In het interbellum waren de perikelen over zoiets ondergeschikts als een salariskwestie zomaar weer vergeten en zelfs de kritiek op de theorie van de volkswil was verdwenen. Al snel was Van der Linden weer de grote pacificator. Nog jaren later werd hij zelfs vergeleken met de vader des vaderlands, een vergelijking die al tijdens zijn regeerperiode te lezen was geweest.⁸⁷ Hij werd gezien als de man die op bijzondere wijze de tegenstellingen in het land doorbrak. In korte tijd kreeg het werk van 'de toovenaar' bijna mythische proporties, waar zelfs in 1916 in het geheel geen sprake van was geweest. Cort van der Linden werd op grond van zijn rol als 'eerlijke makelaar' een symbool voor pacificatie en verzoening; andere opvattingen leken nooit te hebben bestaan.

Pacificatiepolitiek?

Door de opvatting dat Cort van der Linden in 1917 als eerlijke makelaar had gezorgd voor een grote verzoening kwam hij breed bekend te staan als een consensuspremier. Hij werd herinnerd als iemand met de juiste kwaliteiten om tegenstellingen tussen verdeelde partijen te overbruggen. Nog in 2002 werd die opvatting in de media herhaald toen leden van de Eerste en Tweede

Kamer Cort van der Linden uitriepen tot de beste premier van de twintigste eeuw.⁸⁸

De politicoloog Arend Lijphart beschouwde de grondwetsherziening van 1917 in zijn boek *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* uit 1968 eveneens als het ultieme voorbeeld van consensusstreven. De overeenstemming van 1917 zou zelfs de omslag markeren van ideologisch geladen partijpolitieke strijd naar het op consensus gerichte verzuilde overleg dat de Nederlandse politiek tot aan de jaren zestig van de twintigste eeuw kenmerkte. Voor 1917 benadrukten de partijen juist de tegenstellingen op het gebied van kiesrecht, onderwijs en sociale kwestie. Na de grondwetsherziening stond de pragmatische verzuilde samenwerking voorop, waarvoor Lijphart de term 'pacificatiepolitiek' gebruikte. Volgens Lijphart had Cort van der Linden deze omslag mogelijk gemaakt. De premier nam 'de moedige beslissing' om de onderwijs- en kiesrecht kwestie uit de weg te ruimen. Het feit dat hij dat deed door als 'eerlijke makelaar' de partijen op een zakelijke manier tot elkaar te brengen, betekende bovendien dat de premier reeds het belang van pragmatische consensuspolitiek inzag.⁸⁹

Deze stelling van Lijphart maakte veel reacties los. De politicoloog H. Daalder benadrukte dat de pacificatiepolitiek diepere wortels had dan de grondwetsherziening van 1917. Hij wees op de traditie van schikken en plooiën die de Nederlandse politiek al eeuwenlang kenmerkte.⁹⁰ Andere commentatoren gingen veel verder. Ze vroegen zich af of het wel klopte dat de Nederlandse politici na jarenlange strijd in 1917 tot consensus waren gekomen, omdat het kabinet-Cort van der Linden 'de moedige beslissing' had genomen twee grote twistpunten op te lossen. De politicoloog H. Spoormans betwijfelde zelfs of er überhaupt grote politieke geschilpunten waren opgelost.⁹¹ In het verlengde van zulke kritiek kwam ook de bijdrage van de 'pacificatiepremier' aan de totstandkoming van de plotselinge consensus ter discussie te staan. Lijpharts these werd daarbij, terecht of niet, gemakkelijk in verband gebracht met het beeld van een 'mythische' pacificatie die door het unieke optreden van Van der Linden tot stand kon komen. Van zo'n mythische consensuspolitiek zou volgens critici echter geen sprake zijn geweest.⁹²

Spoormans' standpunt was het radicaalste. Hij keerde zich faliekant tegen de visie dat het kabinet in 1917 plotseling consensus tot stand bracht. Hij ontkende dat de politici met de grondwetsherziening de twee grote kwesties van kiesrecht en onderwijs oplosten. De verdeeldheid over die kwesties zou toen allang verdwenen zijn. Beide thema's leefden alleen nog als ideologische strijdpunten. Politici hielden de tegenstellingen slechts in stand omdat ze

het cement vormden van de antithese, de partijverdeling tussen confessionelen en liberalen. Rond het aantreden van het kabinet-Cort van der Linden zagen de politieke kopstukken echter in dat die antithese moest verdwijnen.⁹³ Daarom besloten ze de strijd over kiesrecht en onderwijs te staken. Aangezien hier geen sprake was van de oplossing van 'praktische politieke knelpunten' was dat eenvoudig. De politici hoefden slechts ideologisch 'oud vuil' op te ruimen. Dat zou min of meer vanzelf zijn gegaan toen de partijen eenmaal beseften dat nieuwe partijverhoudingen gewenst waren.⁹⁴

Het verloop van de politieke strijd voorafgaand aan de pacificatie van 1917 wees er echter niet op dat alle tegenstellingen toen al waren opgelost, zo blijkt uit het hier gegeven betoog over de onderwijsgelijkstelling. Sinds de grondwetsherziening van 1887 en de nieuwe schoolwet van 1889 was er wel sprake van langzame toenadering tussen de partijen, maar dat betekende niet dat de onderwijskwestie inhoudelijk 'geen praktisch probleem' meer was. De langzame toenadering stimuleerde Cort van der Linden en De Savornin Lohman ten tijde van de in 1910 ingestelde grondwetscommissie wel om een verzoeningspoging te doen, maar ze zouden de politieke partijen daar niet voor winnen. De hoofdoorzaak was dat de commissieleden alleen spraken over artikel 192. De onderwijswet kwam niet aan de orde en dus wisten de partijen niet of na een akkoord in de gewone wetgeving rekening zou worden gehouden met hun belangen. Dat wijst erop dat de partijen er in elk geval nog niet op vertrouwden dat de tegenstanders inhoudelijk dezelfde wensen hadden. Zo bleef een praktische inhoudelijke oplossing van de onderwijskwestie nog altijd een groot probleem.

De gebleken onzekerheid over de inhoudelijke uitwerking van artikel 192 in een gewone wet stimuleerde Cort van der Linden in 1913 om de onderwijscommissie in te stellen die in de eerste plaats op zakelijke wijze een onderwijswet moest ontwerpen. Dan zou consensus wel degelijk haalbaar zijn, zo meende hij. Die commissie kwam echter pas tot stand na grote tegenstand van de antirevolutionairen en katholieken. Van der Linden moest in elk geval toezeggen dat zo nodig ook een nieuw artikel 192 zou worden ontworpen. De debatten in de staatscommissie bewezen opnieuw hoe moeilijk het nog was om tot inhoudelijke overeenstemming te komen. Van der Linden heeft zelf ingegrepen om zich te verzekeren van een acceptabel akkoord, dat Tydeman echter nooit heeft onderschreven. Bovendien zou de premier dit eindelijk gesloten compromis in het daaropvolgende Kamerdebat zelfs nog hebben moeten wijzigen. Ook dat leverde veel problemen op. De wijziging kwam pas tot stand na overleg achter de schermen met Nolens.

Deze gang van zaken bewijst dat er heel wat politieke behendigheid nodig was om de pacificatie tot stand te brengen. Ideologische en inhoudelijke strijd grepen daarbij aan alle kanten in elkaar. Er was geen sprake van dat iedereen het voor 1913 al eens was over inhoudelijke oplossingen. Evenmin bestond het debat uit een erkenning dat de ideologische strijd allang betekenisloos was geworden en plaats moest maken voor nieuwe partijverhoudingen. Tot het einde toe bleven vooral antirevolutionairen en een minderheid van de liberalen zich stug verzetten. Zolang de premier niet genoeg van deze tegenstanders aan zijn zijde kreeg, zouden ook de katholieken niet voor de pacificatie stemmen. Alle partijen zagen wel dat onder een meerderheid van politici sinds 1887 langzaamaan toenadering was te zien, maar dat hield de tegenstellingen ten tijde van de grondwetsherziening niet tegen. Desalniettemin had Cort van der Linden oog voor die langzame toenadering. Hij zag in dat de kansen op pacificatie door de heersende opvattingen en politieke verhoudingen gunstiger werden en zelfs onontbeerlijk waren voor succes. Hij maakte bewust gebruik van die veranderende verhoudingen en opvattingen bij zijn pogingen om alle partijen met elkaar te verzoenen. Het initiatief tot die verzoening nam hij echter zelf, en met zijn specifieke stille houding en werkwijze zorgde hij ook zelf voor het eindresultaat.

De manier waarop de grondwetsherziening van 1917 tot stand is gekomen, wijst dus wel degelijk op de realisatie van de inhoudelijke consensus die ook Lijphart in zijn boek *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* beschreef. Precies zoals de pers destijds al aangaf, was de rol van Cort van der Linden bij die omslag cruciaal. Daarmee is echter niet gezegd dat de premier de pacificatie van 1917 mogelijk maakte met een soort fabelachtige politiek. Lijphart zette met zijn beschouwingen de latere uitbundige bewondering voor Van der Linden als grote pacificator weliswaar gemakkelijk in dat licht, maar het feit dat Cort van der Linden in 1917 consensus wist te bereiken na jarenlange politieke strijd is geen reden om deze hervorming tot mythische proporties op te blazen. Cort van der Linden kon de pacificatie tot stand brengen dankzij zijn politieke kwaliteiten en handige werkwijze. Dat was een kwestie van goed politiek gevoel en slim zakendoen.

Lijphart meende dat de manier waarop Cort van der Linden de grondwetsherziening tot stand bracht nog decennialang navolging zou vinden. De op verzoening gerichte politiek van de premier zou immers het omslagpunt zijn geweest naar de verzuilde pacificatiepolitiek. Bij zo'n vorm van politiek bedrijven hanteerden politici een aantal impliciete politieke spelregels om consensus mogelijk te maken. De pacificatiepolitiek werd bovenal gekenmerkt door zakelijkheid in plaats van scherp ideologisch debat. Die zakelijk-

heid was goed te zien in een pragmatische omgang met ieders opvattingen en belangen. De leiders van de partijen vochten geen ideologische strijd uit, maar spraken in geheime topconferenties in alle ernst over elkaars standpunten. Zo kwamen zij los van de grote massa tot compromissen waarin evenredigheid vooropstond. Op deze manier kon politieke stabiliteit behouden blijven in een land waarin zowel klassentegenstellingen als religieuze scheidslijnen bestonden.⁹⁵

Lijphart stelde dat Cort van der Linden als ‘eerlijke makelaar’ en initiatiefnemer van de staatscommissie deze impliciete spelregels al hanteerde. Inderdaad past de manier waarop de premier afgevaardigden van alle partijen de grondwetsherziening in een staatscommissie liet voorbereiden bij deze spelregels. Een elite probeerde in een soort ‘topconferentie’ een compromis te vinden, waarbij met ieders belangen rekening werd gehouden. Bij de installatie van de staatscommissie benadrukte de premier de noodzaak van zo’n compromis zelfs expliciet. Hij gaf aan hoe de schoolstrijd de politiek jarenlang had beheerst. Alle politici hielden vast aan de standpunten die zij zouden innemen als zij alleen de macht hadden gehad. Van der Linden wilde dat de commissieleden in plaats daarvan uitgingen van ‘het feit dat uwe opvattingen over en weder elkaar beperken’. Die erkenning moest leiden tot een regeling waarbij de ‘historisch ontwikkelde gegevens’ van openbaar en bijzonder onderwijs beide tot bloei konden komen.⁹⁶ Om deze regeling te kunnen ontwerpen, dienden de commissieleden, net als bij Lijpharts spelregels, uit te gaan van zakelijk pragmatisch overleg. Daarnaast was de staatscommissie per definitie een voorbeeld van vertrouwelijke politiek. Die vertrouwelijkheid zette zich bovendien nog door in het Kamerdebat, toen Nolens en de premier achter de schermen een nieuwe redactie voor artikel 192 ontwierpen.

Toch kan ondanks al deze overeenkomsten tussen Cort van der Lindens werkwijze en de spelregels van Lijphart niet worden gesteld dat de manier waarop de premier consensus wilde bereiken, overeenkwam met de manier waarop in de verzuilde samenleving politieke beslissingen tot stand kwamen. Lijphart benadrukte krachtig dat compromissen en politieke stabiliteit in de verzuilde samenleving tot stand konden komen door de passiviteit van de achterban. Die achterban trad nauwelijks uit de gescheiden zuilen met elk hun eigen ideologische of religieuze kleur en eigen maatschappelijke organisaties als scholen, verenigingen, omroepen en ook politieke partijen. De elites van de zuilen hielden die structuur van bovenaf in stand. Politieke besluitvorming vereiste in die omstandigheden alleen overleg door partijlei-

ders. Daarna presenteerden die leiders de genomen besluiten van bovenaf bij de eigen achterban.⁹⁷

Die verzuilde structuur van de samenleving past echter in het geheel niet bij Van der Lindens doelstellingen achter de onderwijspacificatie. Uitgebreid kwam al aan de orde dat de premier onderwijspacificatie een noodzakelijk onderdeel vond van de grondwetsherziening, omdat hij alleen zo een centraal ingerichte politiek los van georganiseerde partijen tot stand dacht te kunnen brengen. Nu algemeen kiesrecht onvermijdelijk was geworden, moest er een vorm van politiek komen waarin het volk zich direct kon uitspreken op het niveau waar het zelf direct bij betrokken was. Dan kon de hartstochtelijke partijstrijd in het parlement vermeden worden en zou het parlement beter de volkswil representeren. Dan zou het dus ook niet meer nodig zijn om het gewenste zakelijke debat buiten het parlement om in een staatscommissie voor te bereiden. Het kwam erop neer dat het parlement zelf weer zou gaan werken zoals de staatscommissie voor het onderwijs dat had gedaan. Parlement en regering zouden los van ideologische partijstrijd bepalen welke beslissingen, gezien de verschillende opvattingen bij het volk, van belang waren voor het land.

Die verschillende opvattingen zelf waren volgens Cort van der Linden niet het probleem. Wel was het noodzakelijk dat de samenleving die verdeeldheid zou erkennen en zou beseffen dat juist gewetensvrijheid voor die verschillende richtingen de basis kon zijn van eenheid. Bij de behandeling van de grondwetsherziening in de Eerste Kamer verwees hij naar de Opstand tegen de Spanjaarden, waar dat besef al te zien was. Zo gauw het duidelijk was dat het ook in de onderwijskwestie ging om een zaak van gewetensvrijheid, zou de verscheurende strijd niet terugkeren.⁹⁸ Wat dan zou overblijven, was een gezonde natieversterkende strijd tussen de verschillende levensbeschouwelijke richtingen. Zoals Van der Linden in de memorie van antwoord voor de senatoren schreef, zou er dan sprake zijn van een 'zuivere concurrentiestrijd', uitsluitend gevoerd met geestelijke wapens.⁹⁹ Geheel volgens zijn idealistische en sociaal-darwinistische benadering van het liberalisme ging Van der Linden ervan uit dat deze strijd niet alleen de eenheid bevorderde, maar ook noodzakelijk was voor het voortbestaan van de natie. Goed onderwijs was een voorwaarde in de economische strijd. Juist de 'scherpe concurrentie' tussen scholen bevorderde die kwaliteit van het onderwijs.¹⁰⁰

Het was geheel in overeenstemming met Van der Lindens opvattingen over het rechtsbewustzijn dat die concurrentie moest opkomen vanuit de samenleving zelf. De overheid had alleen de plicht ervoor te zorgen dat iedereen goed onderwijs kreeg waarbij de eigen levensbeschouwelijke vrijheid

gewaarborgd bleef. Noodgedwongen moesten de overheidsscholen neutraal zijn: de overheid kon immers niet voor elke levensbeschouwing apart onderwijs oprichten. Volgens Van der Lindens opvattingen over het rechtsbewustzijn en sociale strijd was dat neutrale onderwijs slechts een manier om te zorgen dat ook andere dan de overheersende opvattingen konden ontkiemen. Uiteindelijk zouden die opvattingen zich zelfstandig in de samenleving moeten ontwikkelen.

Het is opvallend dat juist Krabbe, de hoogleraar die als een van de weinigen Van der Lindens opvattingen over rechtsbewustzijn overnam en zelfs uitwerkte, ten tijde van de grondwetsdebatten deze opvattingen gebruikte om de grondwetsplannen te steunen. De liberale Krabbe benadrukte dat goed onderwijs alleen uit kon gaan van de concurrerende kracht van eigen opvattingen. De verplichte neutraliteit van de openbare school was dus slechts een oplossing bij gebrek aan beter. De liberale levensbeschouwing kon daarom alleen overwinnen als liberalen net als de confessionelen hun eigen scholen hadden. Wie smalend sprak over confessionele 'sectescholen' moest inzien dat die alleen konden verdwijnen door daar 'vrijzinnige sectescholen' tegenover te stellen en in de gezonde concurrentiestrijd aan te tonen dat dat onderwijs het beste was. Op deze manier zou er ruimte komen voor alle onderwijsopvattingen, levensbeschouwelijk en ook pedagogisch. De eenheid en economische kracht van het land zouden er wel bij varen. 'De dwaling waarin de Liberalen verkeerd hebben, en ten deele nog verkeeren' was daarom volgens Krabbe dat 'zij geen andere tegenstelling kennen dan confessioneel en neutraal onderwijs'. Hij prees Van der Linden omdat de premier die onliberale tegenstelling vanuit zijn levensbeschouwelijke uitgangspunten ophief.¹⁰¹

Zijn hele leven had Van der Linden vastgehouden aan de overtuiging dat er geen tegenstelling behoorde te bestaan tussen overheidsonderwijs en bijzonder onderwijs. De overheid moest alleen bevorderen dat er in het onderwijs een vrije concurrentie mogelijk was tussen levensbeschouwelijke en pedagogische opvattingen zoals die in de samenleving opkwamen. Alleen dat uitgangspunt was liberaal. Toen Van der Linden na voltooiing van de grondwetsherziening bij de debatten over de onderwijzerssalaries ervan werd beschuldigd de schoolstrijd op te rakelen omdat hij alleen de onderwijzers wilde helpen die het minst verdienden, ongeacht of ze op openbare of bijzondere scholen werkten, benadrukte hij dat nogmaals expliciet: 'Ik ben bij de verdediging van dit standpunt, dat de tegenstelling tusschen openbaar en bijzonder onderwijs in strijd is met de liberale beginselen, onafhankelijk van en lang voor de grondwetsherziening, meermalen in conflict

gekomen met mijn liberale vrienden, maar ik ben nog steeds overtuigd, dat dit standpunt het juiste liberale standpunt is, en, ik mag er bijvoegen, dat men dit bij de grondwetsherziening aanvaard heeft.¹⁰²

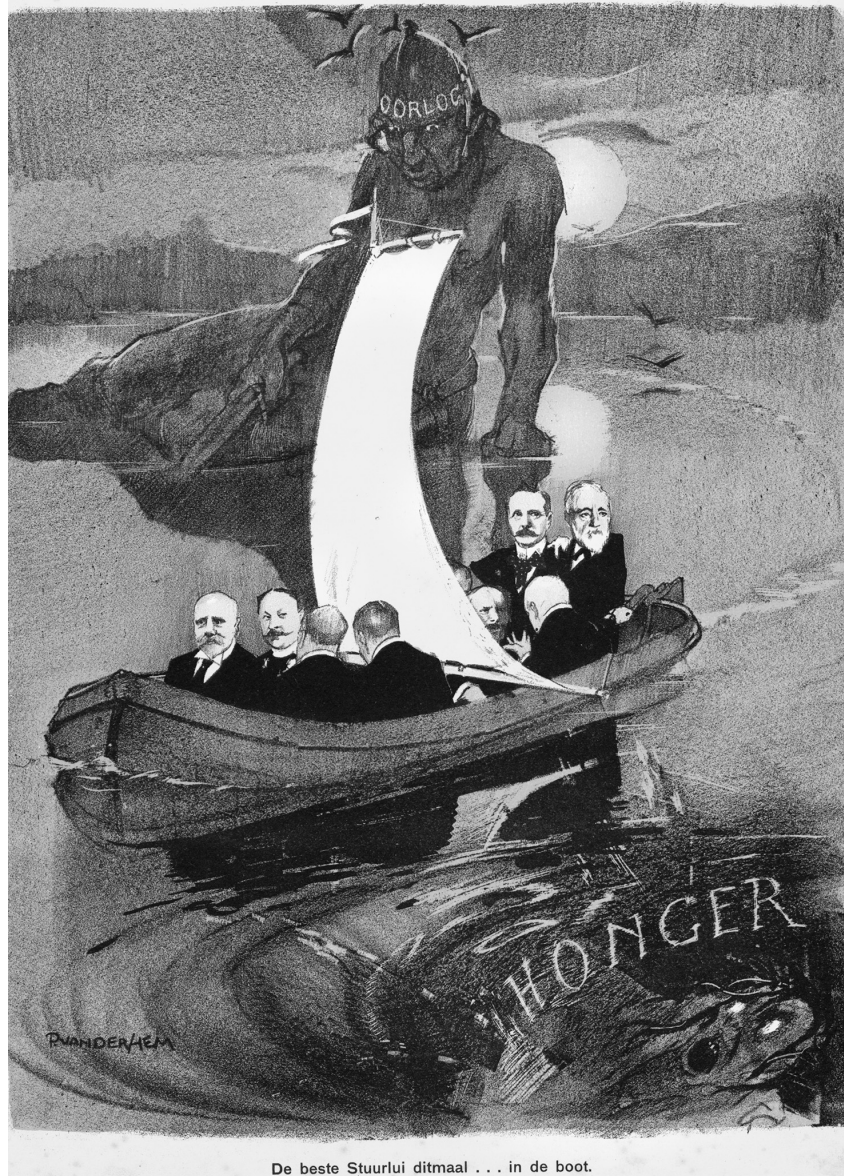
Aan het eind van Van der Lindens leven was zijn grootste teleurstelling over het resultaat van de grondwetsherziening van 1917 daarom zeker niet de forse groei van het bijzonder onderwijs, als wel de van bovenaf georganiseerde verzuilde samenleving waarvan dat onderwijssysteem deel uitmaakte. Hij moest toezien hoe ironisch genoeg de antirevolutionairen, die tijdens zijn kabinet onder leiding van Kuyper de grootste tegenstanders van de onderwijspacificatie waren geweest, achteraf het meeste van de grondwetsherziening profiteerden. Kuyper was immers de man die zijn ideaal van soevereiniteit in eigen kring bij uitstek combineerde met van bovenaf georganiseerde zuilvorming, want hij zette niet alleen een eigen kerk op, maar ook een eigen krant en tijdschrift en een eigen universiteit.

Een van de hoofdoorzaken van deze volgens Cort van der Linden ongewenste verzuilde uitkomst van de grondwetsherziening deed zich al ten tijde van zijn eigen kabinet gelden. De voltooiing van de verzuiling werd namelijk sterk gestimuleerd door het overheidsingrijpen in de samenleving tijdens de Eerste Wereldoorlog. Conform Van der Lindens decentrale idealen werd geprobeerd de noodzakelijk geworden sturing van de samenleving in handen te geven van maatschappelijke organisaties los van de overheid. De plotselinge noodsituatie vereiste echter wel dat deze organisaties niet vanuit de samenleving zelf opkwamen, maar door de overheid werden ingesteld. De wijze waarop Cort van der Linden die taak op zich nam en de gevolgen die dat had voor de Nederlandse samenleving vormen twee thema's, die aan de orde komen bij de beschrijving van Cort van der Lindens optreden als 'oorlogspremier'.

DEEL III

Oorlogspremier

TUSSCHEN SCYLLA EN CHARYBDIS.

De beste Stuurlied ditmaal . . . in de boot.

Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog. Aan het roer zit Cort van der Linden zelf, naast hem zit Treub. De overige heren in de boot zijn de andere leden van het kabinet.
Tekening van Piet van der Hem. [*De Nieuwe Amsterdammer*, 5 december 1914]

Een vaste zelfstandige neutraliteitspolitiek

Het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog begin augustus 1914 maakte van Cort van der Linden plotseling een 'oorlogspremier' en van zijn extraparlamenteaire kabinet plotseling een oorlogskabinet. Van der Lindens positie als leider van een 'zelfstandig' kabinet, waar hij sinds zijn aantreden als minister-president zoveel nadruk op legde, kwam daardoor nog geen jaar later opeens in een heel ander daglicht te staan. Bij de algemene beschouwingen van 1913 presenteerde hij zijn onafhankelijke 'zelfstandige' opstelling boven de partijen als de enige manier om niet vermalen te worden in de confessioneel-vrijzinnige antithesestrijd. Op eigen kracht hoopte hij zo los van de botsing tussen politieke deelbelangen de volkswil te verwezenlijken. Vanaf augustus 1914 kreeg de term 'zelfstandig' echter een tweede gewichtige lading. De Eerste Wereldoorlog verdeelde Europa in twee op leven en dood strijdende kampen. Duitsland, Oostenrijk-Hongarije en het Ottomaanse Rijk (de 'centralen') botsten met de ententemachten Rusland, Frankrijk en Groot-Brittannië, ook aangeduid als de geallieerden.¹ Het kleine Nederland zat daar midden tussenin. Het dreigde in de verdrukking te komen tegenover de blokken van grootmachten, precies zoals de regering in een heel andere context in de verdrukking dreigde te komen tussen de politieke blokken gevormd door de antithese.

'Zelfstandig' werd vanaf dat moment een sleutelwoord voor Cort van der Lindens neutraliteitspolitiek. Alleen met een eigen 'vaste' politiek was het mogelijk de neutraliteit te redden. Zoals de minister-president in de binnenlandse politiek zelfstandig, maar in overleg met de partijleiders de verwezenlijking van de volkswil mogelijk wilde maken, zo zou het landsbelang ook op internationaal gebied gediend zijn bij een regering die helder een eigen lijn volgde. Van der Linden zei het expliciet toen hij in januari 1915 in de Tweede Kamer de vraag stelde hoe de regering haar taak om de neutraliteit te handhaven diende op te vatten. Hij beoogde geen politiek waarbij de regering de neutraliteit meende te moeten redden door het oog op één van de oorlogvoerenden te richten. Zo'n politiek leidde tot een 'negatieve,

speculatieve neutraliteit' en ging uit van een wankel beleid, berustend op kansberekening en machtsverhoudingen. In plaats daarvan koos hij voor 'een hogere neutraliteit, en dat is de vaste wil om ons zelf te zijn'. Die neutraliteit was 'sterk', want 'onafhankelijk van eenige krijgskans, onafhankelijk ook van eenige voorkeur'.² Toen in 1917 bleek hoezeer Nederland in de verdrukking kwam door de geallieerde economische oorlogvoering en de Duitse beslissing neutrale schepen op zee te torpederen, veranderde dat nog steeds niets aan Van der Lindens houding. De regering had altijd 'haar houding zelfstandig bepaald' en zag geen reden dat te wijzigen.³

Zo'n beleid was uitdrukkelijk niet gebaseerd op volledige afzijdigheid van het oorlogvoerende buitenland. Nederland was afhankelijk van Duitse kolen en Duits ijzererts, maar kocht graan en veevoer vooral van overzee. Zonder deze handel zou het land dus eenvoudigweg bevrozen en verhongeren. Daarnaast was het niet haalbaar om culturele invloeden van beide oorlogvoerende blokken geheel op afstand te houden. Zoals Cort van der Linden in de binnenlandse politiek zelfstandig, maar in overleg met de partijleiders de verwezenlijking van de volkswil mogelijk wilde maken, zo zou het landsbelang ook op internationaal gebied niet gediend zijn bij een regering die angstvallig in zijn schulp kroop. Dat zou enkel leiden tot een 'weifelende' politiek in plaats van de 'vaste' politiek, die Van der Linden ook jaren later in een terugblik op de oorlog zijn onomstotelijke uitgangspunt noemde.⁴

Volgens de premier was er daarbij maar één leidraad voor de regering: het volkenrecht. Zijn beleid steunde altijd op een formele juridische rechtvaardiging. Dit paste bij zijn benadering van politiek, zoals hij die ook op nationaal niveau tot dan toe altijd had voorgestaan, en bij de belangstelling voor het volkenrecht die hij al jaren koesterde. Als lid van de Raad van State had hij in de afdeling voor Buitenlandse Zaken in de praktijk gewerkt aan de ontwikkeling van het volkenrecht in lijn met de Haagse Vredesconferenties van 1899 en 1907. Het maakte hem in 1910 tevens tot de geschikte man om als Nederlandse afgevaardigde naar een internationale luchtvaartconferentie in Parijs af te reizen. Hier zouden juridische regels voor de opkomende luchtvaart worden vastgesteld. Van der Linden zou er zijn faam als rechtsgeleerde verder uitbouwen. Hij was vooral actief in een eerste subcommissie die de volkenrechtelijke aspecten van de luchtvaart regelde, zoals de nationaliteit van vliegtuigen en de vrijheid van de lucht.⁵ Op deze conferentie zou Van der Linden bovendien contact leggen met Johannes Kriege, de Duitse voorzitter van dezelfde subcommissie met wie hij tijdens de Eerste Wereldoorlog nog veel te maken zou krijgen. Een andere uiting van Van der Lindens volkenrechtelijke belangstelling was zijn lidmaatschap van het Per-

manente Hof van Arbitrage, dat in het Vredespaleis zitting heeft. Dit Hof werd na de Eerste Vredesconferentie opgericht om conflicten tussen staten bij te leggen. Dat gebeurde op vrijwillige basis. De partijen die tot arbitrage besloten, kozen arbiters uit een vooraf vastgestelde lijst. Iedere deelnemende staat mocht een aantal leden op die lijst zetten.⁶ Voor Nederland viel Cort van der Linden die eer in 1912 te beurt.⁷ Hij heeft dit lidmaatschap tot zijn dood uitgeoefend, maar hij zou nooit in een arbitragezaak optreden.⁸

Deze volkenrechtelijke benadering van de internationale betrekkingen stond geheel in lijn met de opstelling die het Nederlandse buitenlandse beleid al sinds jaren karakteriseerde. Deze opstelling heeft bij sommigen geleid tot het beeld van Nederland als een moreel hoogstaande bakermat van het volkenrecht, maar de praktijk was minder verheven. Er waren wel volkenrechtsgeleerden vol van hoge idealen, maar voor veel geleerden en voor de regering werd de roep om internationaal recht vooral ingegeven door nationaal belang. De zwakke natie moest het in een wereld van toenemende spanningen hebben van internationale afspraken om het grondgebied en vooral de vrije zee te beschermen. Een volkenrechtelijke oriëntatie was daarmee het middel om het eigenbelang te verzoenen met de mogelijkheden in de internationale politiek.⁹

Dat was precies de opstelling van Cort van der Linden. Publiekelijk gaf hij deze visie in de Kamer weer. Zelfs toen eind 1917 duidelijk was geworden dat de belligerenten geen enkele waarde meer hechtten aan welke volkenrechtelijke regel dan ook, stelde hij nog dat Nederland zich moest laten leiden door het recht, 'want wie zich beroept op het recht, laat zich niet leiden door eenige partijdigheid, en bovendien, indien men vasthoudt aan het recht, waar het recht van alle zijden wankelt, staat men niettemin sterk'.¹⁰ Volgens de premier was bescherming van het volkenrecht daarom ook in het landsbelang, dus hij zou nooit nalaten te protesteren tegen de flagrante schendingen van het volkenrecht waaraan Nederland blootstond. De volkenrechtelijk geïnspireerde neutraliteitspolitiek werd zo een combinatie van 'ideale drijfveren' – Nederland wilde wel graag bijdragen aan het uitbannen van oorlogsellende door middel van rechtsontwikkeling – en 'ons belang' om buiten de oorlog te blijven.¹¹

Alleen met dit uitgangspunt meende Van der Linden Nederland te kunnen behoeden voor alle bedreigingen waar het land zich vanaf augustus 1914 zo plotseling voor zag gesteld. Voor heel Europa kwam het moment waarop de Eerste Wereldoorlog uitbrak onverwacht. De politieke en militaire spanningen waren in de loop der jaren steeds verder toegenomen, maar de betekenis van de moord op de Oostenrijkse kroonprins Franz-Ferdinand op 28 juni

1914 te Sarajevo hadden weinigen in de weken erna voorzien. Slechts een handjevol diplomaten hield zich aanvankelijk bezig met de gevolgen van deze moord op de Balkan, een wilde uithoek van Europa waar zoets nu eenmaal kon gebeuren. In Oostenrijk wisten de mannen van de harde lijn echter de overhand te krijgen met bijna een maand later een ultimatum aan Servië als gevolg. In het door allianties aan elkaar geknoopte Europa kon dit ultimatum tot een militaire kettingreactie leiden. Toch geloofden velen eind juli 1914 nog niet dat dat zo'n vaart zou lopen. De welgestelden verbleven aangenaam in badplaats of geriefelijk berghotel en lieten de toenemende diplomatieke spanningen voor wat die waren.

Ook in Nederland waren aanvankelijk weinig zorgen te bespeuren. Cort van der Linden was in de bewuste julimaand in Nederland, maar diverse andere leden van de regering waren elders rustig met vakantie. Lely was in het Duitse Bad Marienberg waar zijn vrouw een kuur onderging en geloofde nog op 27 juli niet dat er een Europese oorlog op uitbreken stond, ook al merkte hij op hoezeer de Duitsers enthousiast waren over het optreden van Oostenrijk.¹² Hij schreef ook aan Cort van der Linden nog geen reden te zien om terug te keren naar huis.¹³ Dat klinkt begrijpelijk want in de pers klonken nog evenmin veel zorgen door.¹⁴

Ondertussen verloor de Europese diplomatie haar greep op de situatie. Een maand na de aanvankelijk bijna onopgemerkte moord nam de militaire waakzaamheid toe. Snelheid van handelen was in een Europese oorlog cruciaal. In Duitsland, waar het beroemde Schlieffen-plan in geamendeerde vorm voor *Der Tag* gereedlag, besepte het leger dat, gezien zijn benarde positie tussen twee grootmachten in, elke dag kon tellen. Eerst moest Frankrijk verslagen worden om het hele leger dwars door Europa naar het verre Rusland te verplaatsen, dat wel even tijd nodig zou hebben om te mobiliseren. Een aanval op Frankrijk kon dus niet te lang wachten.¹⁵

De Nederlandse regering besepte eveneens hoe belangrijk snelheid was en handelde daardoor vergeleken met andere landen zelfs redelijk vroeg. Onbeschermden grenzen konden volgens sommigen bij de Britten wel eens worden opgevat als een uitnodiging aan Duitsland om gebruik te maken van het Nederlandse grondgebied, met Britse preventieve maatregelen als gevolg. Minstens zo groot was de vrees dat een uitblijvende mobilisatie de Duitsers wel eens op oorlogszuchtige gedachten kon brengen. Het was niet uitgesloten dat Duitsland bij gebrek aan vertrouwen in de Nederlandse neutraliteit uit voorzorg zou aanvallen. De regering bleek echter tijdig op de hoogte te zijn van het sluimerende gevaar.¹⁶ Al op zondagavond 26 juli werden de eerste voorbereidingen voor mobilisatie getroffen, dus nog ruim voor de oorlogs-

verklaring van Oostenrijk aan Servië op 28 juli en de eerste Duitse oorlogsverklaringen op 1 en 3 augustus aan Rusland en Frankrijk. Een mededeling aan de ministers in het buitenland lag op die 26e juli dus voor de hand. Toch zal nog niet iedereen erg ongerust zijn geweest; Lely kon de dag erna immers nog aan Cort van der Linden schrijven geen Europese oorlog te vrezen en hij werd dus niet meteen gesommeerd terug naar Nederland te komen. Hij had, gezien zijn zieke vrouw, ook wel privéredenen niet graag terug te keren, maar niets in zijn correspondentie wijst op grote zorgen, noch over de toestand van zijn vrouw, noch over de oorlog. Hij keerde pas twee dagen later terug met zijn vrouw, die vlak na de overhaaste thuiskomst plotseling overleed.¹⁷

Opperbevelhebber generaal C.J. Snijders werd op 26 juli wel direct gevraagd terug te keren van zijn vakantie in Duitsland en ook de koningin besloot de volgende ochtend voor het kriecken van de dag vanuit Het Loo naar Den Haag te vertrekken. Om geen onrust te wekken, reisde ze niet met de koninklijke trein, maar in een gewone treincoupé. Aangekomen in Den Haag ontbood ze Cort van der Linden. Hij meende naar Apeldoorn te moeten komen, maar de plichtsgetrouwe vorstin was al op haar post. Naar verluidt zou ze haar eerste minister zelfs maar wat graag uit zijn slaap hebben gehaald met haar bericht.¹⁸ Vanaf dat moment zou Van der Linden bijna dagelijks om tien uur 's morgens bij Wilhelmina langskomen om de nu in gang gezette eindeloze stroom oorlogsproblemen tot een oplossing te brengen.¹⁹ Een uur later kon hij hiervan dan direct verslag uitbrengen in de ministerraad, die na het uitbreken van de oorlog voortaan dagelijks om elf uur werd gehouden. Helaas werden van deze besprekingen geen notulen gehouden. Slechts genomen besluiten werden genoteerd.²⁰

Het is dus niet bekend of de ministers al in de augustusdagen veel discussieerden over de invulling van de 'vaste' neutraliteitspolitiek, zoals de premier die altijd had voorgestaan. Het lijkt toen geen groot thema te zijn geweest. In de verwachting dat de oorlog kort zou duren, ging alle aandacht uit naar de wens eensgezind de dreiging te keren en alle onontbeerlijke noodmaatregelen in goede banen te leiden. De regering moest mogelijke voedselschaarste voorkomen, dreigende inflatie en geldtekorten het hoofd bieden en vluchtelingen opvangen, om maar een paar zaken te noemen. Over de noodzaak van een 'vaste' politiek leek geen discussie nodig. De premier wenste niet tussen de strijdende partijen door te laveren, maar wilde in het belang van het land boven die partijen staand zijn eigen plan trekken, precies zoals hij in de binnenlandse politiek over de partijen heen de volkswil tot uitdrukking meende te moeten brengen.

Impliciet lag daarin natuurlijk al opgesloten dat de volkswil of het Nederlandse belang een neutrale opstelling vereisten. Daarvan was Van der Linden meer dan overtuigd. De geografische ligging van moederland en koloniën liet volgens hem geen andere keus, zo stelde hij na de oorlog. 'Indien wij ons bij Duitsland aansloten en D[uitsland] verloor den oorlog, dan waren onze koloniën verloren. Indien bij de geallieerden en D[uitsland] won den oorlog dan was ons zelfstandig bestaan verloren. Door partij te kiezen zouden wij de zekerheid hebben gehad van verschrikkelijke oorlogsrampen en de mogelijkheid van nog grooter toekomstige verliezen tegen over problematieke voordeelen bij een gunstig verloop van den oorlog.'²¹ De voorgaande jaren had die overtuiging in Nederland al breed postgevat, maar ook toen waren de nadelen nooit genegeerd. De discussies van voorheen werden daarom in oorlogstijd toch weer relevant. Toen de strijd langer ging duren dan voorzien, kwam het debat over de wenselijkheid van een 'vaste' politiek dan ook opnieuw in de belangstelling.

De motieven achter een zelfstandige politiek

Een zelfstandige opstelling, uitgaande van de eigen kracht en een positie boven de partijen, kon het Nederlandse belang alleen dienen als de Europese grote mogendheden overtuigd zouden zijn van deze kracht en de ijzeren wil om neutraal te blijven. Alleen dan zouden ze niet bang hoeven te zijn dat hun vijanden het belangrijke stukje rivierdelta aan de Noordzee voor hun neus wegkaapten. Cort van der Linden bleef altijd van mening dat zijn volkenrechtelijke oriëntatie in combinatie met de militaire mobilisatie de strijdende partijen van deze betekenis van de Nederlandse neutraliteit zou overtuigen.

Al jarenlang werd in militaire en politieke kring echter getwijfeld of die opstelling Nederland met zijn zwakke leger kon redden. Met de dreiging van een Europese oorlog op de achtergrond was daar in de voorgaande decennia veel over gedebatteerd. Premier Kuyper overwoog in 1905 of een vorm van samenwerking met Duitsland niet beter was. Hij wekte op zijn minst de indruk dat hij zelfs een uitgesproken pro-Duitse koers wilde varen die misschien wel op een bondgenootschap kon uitlopen. Tot vergaande concrete stappen heeft dit echter nooit geleid.²² De wenselijkheid lag dan ook hoogst gecompliceerd door 's lands koloniale belangen. Die waren precies tegengesteld aan de belangen van het moederland, zo werd algemeen erkend. Nederland was niet in staat Indië te verdedigen en was dus geheel afhankelijk van de Engelsen, maar het was de vraag of Duitsland een nieuwe machtsbalans

door versterking van de Britse invloed in Indië ooit zou toestaan. Daarnaast had Duitsland ook nog eens grote investeringen in Azië.

Tot op het hoogste niveau werd een uitgebreide en fundamentele discussie gevoerd over deze tegengestelde belangen. Om de koloniale bezwaren tegen samenwerking met Duitsland te ondervangen, stelde de staatsraad en gepensioneerd luitenant-generaal jhr. J.C.C. den Beer Poortugael bijvoorbeeld aan de koningin voor om Borneo aan Duitsland te geven (niet te verkopen, zo gaf hij uitdrukkelijk aan) in ruil voor een lening om de Nederlandse verdediging te versterken. Daartoe moest eerst een geheim traktaat worden gesloten, tot alle verdediging op orde was. Dan was het tijd om Borneo over te dragen, want dan zou Nederland militair tegen Groot-Brittannië en Japan zijn opgewassen. 'Waar het gevaar dreigt alles te verliezen, schijnt het geraden iets op te offeren om het voornaamste te kunnen redden', zo was de redenering van Den Beer Poortugael.²³ Dit was geen loze mededeling. De koningin, die in deze tijd twee gesprekken met haar staatsraad voerde over de landdefensie, was juist onder de indruk van deze gewaardeerde adviseur.²⁴ Zij verzette zich desondanks tegen alle bondgenootschappelijke plannen zolang een oorlog niet direct dreigde. Dat liet ze Kuyper na enige aarzelingen ook rechtstreeks weten.²⁵ Elk bondgenootschap leverde te veel gevaren op voor ofwel moederland ofwel kolonie. In beide gevallen was Nederland bij eventuele crises machteloos, want de Nederlandse positie zou volgens de beeldspraak van de koningin altijd 'neerkomen op de geschiedenis van de kleine boot en het lineschip, welke aan elkander zijn vastgebonden'.²⁶

De enige optie was versterking van de defensie om een krachtig signaal te kunnen afgeven dat Nederland zich altijd zou verdedigen. Vanaf 1911 had Colijn daarom als minister van Oorlog gezorgd voor versterking van het landleger.²⁷ Bovendien lagen er plannen klaar voor de bouw van nieuwe forten aan de kust.²⁸ Meteen bleek echter ook dat dit beleid net zo goed schaduwzijden had voor een klein land te midden van toenemende oorlogsdreiging. Prompt gingen er geruchten dat Duitsland de hand had in zulke plannen die Nederland moesten verdedigen tegen een Britse aanval.²⁹ Degenen met belangen in Indië konden zulke geruchten niet goed gebruiken. Veel grote ondernemers hechtten te veel waarde aan vriendschappelijke betrekkingen met Groot-Brittannië en handhaving van de bestaande verhoudingen in Azië om risico's te nemen met kustverdedigingsplannen. Zij vonden een krachtige verdediging van Indië veel belangrijker en steunden daarom de bouw van een sterke Indische vloot. Deze lang slepende kwestie dwong Cort van der Linden na zijn aantreden als premier om zich uit te spreken over de noodzaak van hoge uitgaven voor de Indische defensie.

Daarmee raakte hij vanzelf verzeild in het debat over samenwerking met de oorlogvoerende landen tegenover strikte zelfstandigheid dat in 1905 het duidelijkst was gevoerd, maar nog steeds de internationale en defensiepolitiek bleef beheersen.

Vooraf het bedrijfsleven oefende naar wens van de koningin druk uit.³⁰ De hele financiële elite van Nederland kwam bijeen om C.J.K. van Aalst, president van de Nederlandsche Handel-Maatschappij, af te vaardigen om bij Cort van der Linden de handelsbelangen te verdedigen.³¹ Uit financiële overwegingen zette Cort van der Linden echter niet veel vaart achter de vlootbouwplannen. Hij stelde eerst een topzware staatscommissie in waaraan hij zelf deelnam en liet de voormalige eerste minister en financieel specialist De Meester een plan opstellen om het benodigde geld bijeen te brengen. De beste oplossing leek een belasting op export uit Indië. Van Aalst en zijn collega's wilden de vloot echter betalen met een lening bij de Indische regering tegen een zacht prijsje. Die was toch rijk genoeg. In de voor hen natuurlijk onvoordelige belastingen hadden ze weinig vertrouwen.³² Het overleg tussen regering en bedrijfsleven stakte zodoende, en door het uitbreken van de oorlog zou de verdere strijd om de vlootwet nog tot een volgend kabinet op zich laten wachten. Toch is deze kwestie ook voor de oorlogspolitiek van belang. Zij toont hoe de grote ondernemers al bij de eerste daden van het kabinet-Cort van der Linden hun stem lieten horen. Ze zouden nog vaak een rol spelen in het beleid van de premier. De discussie over de bouw van een vloot wees ook opnieuw op de verstrengelde belangen van moederland en koloniën, waardoor Nederland gemakkelijk met één van de Europese grote mogendheden in botsing kon komen.

Meteen na het uitbreken van de oorlog bleek duidelijk hoezeer deze omstandigheden een belemmering konden vormen voor de uitvoering van Van der Lindens volkenrechtelijk geïnspireerde vaste neutraliteitspolitiek. Alleen al geruchten bleken zeer gevaarlijk te zijn, en deze kwamen gemakkelijk in omloop. Vrijwel meteen deden speculaties de ronde dat Nederland kleine grensoverschrijdingen bij de Duitse opmars door de vingers had gezien, in theorie voor de geallieerden een rechtvaardiging voor een oorlogsverklaring aan Nederland. Natuurlijk werden alle geruchten krachtig tegengesproken. Per ongeluk waren wel enkele Duitse soldaten op Nederlands grondgebied terechtgekomen, maar die had het leger meteen geïnterneerd. De regering deed alles om de geallieerden hiervan te overtuigen, maar toen in het zakboekje van een gesneuvelde Duitse soldaat een route over Nederlands grondgebied stond aangegeven, hielden vooral in de Franse pers de speculaties over neutraliteitsschendingen aan. Cort van der Linden heeft alle zeilen moeten

bijzeten om deze geruchten de wereld uit te helpen. Dat zou niet helemaal lukken. De Nederlandse gezant in Parijs wist wel een rectificatie in de Franse pers te bewerkstelligen en Cort van der Linden probeerde de verspreiding van de gewraakte artikelen in Nederland te verbieden.³³ Toch wilde Churchill toen hij in 1930 oorlogsherinneringen publiceerde de neutraliteitsschending als een feit presenteren. De Nederlandse regering vroeg hem meteen om een correctie, die ook werd aangebracht.³⁴

Geheel in lijn met Van der Lindens neutraliteitsopvattingen was de nadruk op internationale rechtsregels steeds het uitgangspunt van het regeringsbeleid, maar in de praktijk bleek dat volkenrechtelijke fundament tot gevaarlijke situaties te kunnen leiden. Op grond van het volkenrecht is het begrijpelijk dat de regering na de eerste Duitse oorlogsverklaringen de Schelde nog niet wenste te sluiten voor Britse oorlogsschepen. Groot-Brittannië was nog niet in oorlog, maar had slechts de plicht België te steunen op grond van het verdrag van 1839, waarbij de neutraliteit van de nieuwe Belgische staat werd gegarandeerd. Als België prijs stelde op Britse hulp, zou Nederland zich bij Brits gebruik van de Westerschelde slechts tot een formeel protest beperken. Dit kabinetsbeleid kreeg natuurlijk vorm bij monde van Loudon, maar ook Cort van der Linden heeft in zijn politieke richtlijnen aan Snijders precies dezelfde redenering gebruikt.³⁵ Pas toen Groot-Brittannië op 5 augustus zelf in oorlog raakte met Duitsland, heeft Nederland de Schelde voor alle oorlogsschepen gesloten. Op grond van de strikte 'vaste' neutraliteitspolitiek kon Nederland niets anders doen. Deze opstelling is in de geschiedschrijving wel beoordeeld als een gevaarlijke politiek, die tot een Duitse inval in Nederland had kunnen leiden.³⁶ De nadruk op het internationaal recht maakte het echter onmogelijk een neutraal land de toegang tot Nederlandse wateren te ontzeggen. Wel was het duidelijk dat deze situatie in geval van een oorlog zou veranderen.

Op grond van zijn uitgangspunten kon Van der Linden dus geen andere politiek voeren, maar hij deed wel alles om de risico's te beperken. Een 'zelfstandige' op juridische leest geschoeide politiek betekende voor hem daarom nog geen starheid, waarmee een belangrijk kenmerk van zijn werkwijze naar voren komt. Hij was stipt en handelde langs heldere juridische lijnen, maar daarbinnen zocht hij wel de grenzen van die regels op om tot een zekere flexibiliteit te komen die in de oorlogsjaren met alle onvermijdelijke uitvergroting van tegenstellingen soms hard nodig was. Dit bleek al gedurende de eerste oorlogsdagen, toen de reeds jarenlang slepende Eemskwestie plotseling ernstige gevolgen leek te hebben. Nederland en Duitsland waren er nooit in geslaagd tot overeenstemming te komen over de juiste grensafba-

kening in de Eems. Door de Duitse vlootbouwplannen en uitbreiding van de haven van Emden kwam deze kwestie begin twintigste eeuw plotseling hoog op de politieke agenda te staan. In de zomer van 1914 leek een crisis onafwendbaar, toen de Duitse *Staatssekretär* van Buitenlandse Zaken, Gottlieb von Jagow, en zijn belangrijkste juridische specialist, Johannes Kriege, uit woede over Loudons verdragende werkwijze dreigden de Eems eenzijdig te annexeren.³⁷

Door de oorlog is een botsing tussen beide landen voorkomen, maar hierdoor dreigde er ook een nieuw gevaar. Moest Nederland om de neutraliteit strikt te kunnen handhaven Duitsland ook dwingen het betwiste stuk van de Eems te respecteren? Dat leek uitgesloten en Duitsland legde ook zo snel mogelijk mijnen in dit deel van de Eems. Van der Linden heeft zich het dreigende gevaar bijtijds gerealiseerd. Op zijn initiatief schortte de minister-raad op 29 juli de Eemsdiscussie op. Als gevolg van die opschorting bracht de handhaving van de neutraliteit voor Nederland niet de plicht mee om het betwiste deel van de Eems te verdedigen, zo was zijn mening. Volgens de premier hoefde Nederland Duitse verdedigingsmaatregelen in dit gebied om het eigen aangrenzende grondgebied te beschermen evenmin te verhinderen.³⁸ Toch leefden er wel twijfels over de haalbaarheid van deze opstelling. Loudon heeft er daarom bij Duitsland op aangedrongen geen oorlogshandelingen in de Eems uit te voeren.³⁹ De geallieerden probeerde hij ondertussen duidelijk te maken dat zij zich nooit achtergesteld konden voelen als de Eems niet werd verdedigd. De onderhandelingen met de Duitsers waren niet afgerond en dus was het twijfelachtig of Nederland enig recht had op de Eems.⁴⁰ In de loop van de oorlog kwam de kwestie opnieuw bij de geallieerden in de belangstelling, maar ze hebben dit standpunt uiteindelijk nooit expliciet aangevallen.⁴¹

Zo heeft de door Van der Linden ontworpen opschorting van de Eemsdiscussie Nederland voor gevaarlijke situaties behoed. Kriege meende dat Duitsland aan deze interventie van Van der Linden de acceptatie van zijn militaire maatregelen in de hele beneden-Eems te danken had. Hij heeft dat later bij zijn regering opnieuw in herinnering gebracht toen hij nog veel ingrijpender bijdragen van de minister-president aan de neutraliteitshandhaving hoopte te kunnen ondersteunen.⁴² Zo bleek zelfs bij de meest strikte neutraliteits-handhaving de toepassing van het internationaal recht bij Cort van der Linden wel een zekere plooibaarheid te kennen, of het nu ging om Belgisch-Britse belangen in de Schelde of Duitse belangen in de Eems. Hij bewoog zich echter altijd binnen formele kaders. Van der Lindens flexibiliteit reikte tot de volkenrechtelijke grenzen van de neutraliteitsopvatting.

Twijfels over het volkenrecht

Van der Linden hoopte met zijn combinatie van een volkenrechtelijk geïnspireerd beleid en gezond pragmatisme de neutraliteit te redden. Het was inmiddels duidelijk dat aan de haalbaarheid van dat beleid wel getwijfeld kon worden. Er zou een moment kunnen komen waarop één van de partijen de actieve Nederlandse diplomatie naar twee zijden niet meer als teken van kracht en zelfstandigheid zag en tot de aanval zou overgaan, al was het maar om een aanval van de tegenstander voor te zijn. Zelfs in de ministerraad rezen zodoende twijfels over het gunstige effect van de volkenrechtelijke 'vaste' neutraliteitspolitiek. Na een aantal weken oorlog kwamen die twijfels aan de oppervlakte. Op dat moment werd het duidelijk dat de oorlog lang zou gaan duren. Een statische strijd lag in het verschiet. Na de slag aan de Marne begin september 1914 was de Duitse oorlogsmachine in Noord-Frankrijk knarsend tot stilstand gekomen. Aan de Aisne groeven de Duitsers de eerste loopgraven, terwijl de rest van het leger optrekkend naar de kust de Engelsen in de flank wilde aanvallen. Een verovering van Antwerpen, waar het Belgische leger zich schuilhield, was daarbij van groot belang. Het was dus te voorzien dat Duitsland zich veel gelegen zou laten liggen aan de havenstad aan de Schelde. Voor de Nederlandse zelfstandige politiek naar beide zijden was dit gevaarlijk.

In de ministerraad liet Treub als eerste van zijn zorgen hierover blijken. De val van Antwerpen zou wel eens kunnen leiden tot een zeehaven in permanent Duits bezit. Dat wilde Treub voorkomen, want Nederland zat dan economisch in de tang. Als handelsnatie zou het land zijn bron van inkomsten en economische zelfstandigheid verliezen als Duitsland de doorvoer van goederen voortaan via Antwerpen in eigen handen kon nemen.

Dit gevaar leidde tot de eerste crisis in de binnenlandse politiek tijdens de oorlog en één met mogelijk de grootste gevolgen. Op 2 oktober 1914 zag de Belgische legerleiding zich gedwongen Antwerpen op te geven.⁴³ Zonder te weten dat het einde voor de stad al zo nabij was, maar vervuld van bange vermoedens, stelden drie ministers de dag ervoor de Nederlandse neutraliteitspolitiek ter discussie. Naar Lely later schreef, wenste Treub, gesteund door de ministers van Oorlog en van Marine, Bosboom en Rambonnet, 'de neutraliteit te verlaten en aan den oorlog deel te nemen aan de zijde der Entente'.⁴⁴ Van het cruciale debat in de ministerraad dat dit op 1 en 3 oktober 1914 teweegbracht, zijn in tegenstelling tot de meeste andere ministerraadsvergaderingen uit de oorlogsjaren uitgebreide notulen gemaakt. Cort van der

Linden achtte ze zo explosief dat hij ze thuis bewaarde en pas na zijn aftreden als minister-president aan het ministerraadsarchief toevoegde.⁴⁵

Volgens Treub was een Duitse bezetting van Antwerpen zozeer strijdig met het Nederlandse belang, dat hij evenals Rambonnet de Duitse regering de vraag wilde stellen wat haar bedoeling met Antwerpen was. Was het alleen een militaire maatregel of bedoeld als permanente bezetting? Als Duitsland het laatste zou beamen, was oorlog onvermijdelijk, maar die kans leek Treub klein. Hij stelde daar het voordeel tegenover dat door het stellen van zo'n vraag met het Nederlandse standpunt gerekend moest worden, wat ook het verloop van de oorlog zou zijn.⁴⁶ De achterliggende overwegingen gingen echter nog veel verder dan enkel deze vraag naar 's lands economische belang. De hele neutraliteitspolitiek lag hieraan ten grondslag, zoals Bosboom en Rambonnet ook direct weergaven. Rambonnet was van oordeel dat de strikte neutraliteitspolitiek het Nederlandse belang prijs gaf aan het toeval. Het land dat als eerste Nederland aanviel, zou dan vanzelf de vijand worden. Nederland restte dan alleen nog de keuzes al of niet terug te vechten en al of niet met de tegenstander een bondgenootschap aan te gaan. Nederland werd kortom speelbal van het lot.

Bosboom viel zijn collega's krachtig bij met een expliciete veroordeling van de volkenrechtelijke uitgangspunten van de Nederlandse neutraliteitspolitiek. Die kwam neer op een 'idealistische neutraliteitspolitiek' waarmee het land volgens Bosboom rondobberde als een schip zonder roer, prijsgegeven aan het spel van wind en golven. Bosboom meende slechts op grond van 'doctrinaire overwegingen op het gebied van het volkenrecht (...) lijnrecht in strijd met de eischen van ons welbegrepen belang' een strikte neutraliteit te kunnen handhaven. Ondanks de oude overtuiging dat Nederland zich niet als de kleine boot aan een groot lineschip mocht vastklampen, vond Bosboom het daarom toch tijd de neutraliteitspolitiek prijs te geven.⁴⁷

Cort van der Linden hield echter vast aan zijn volkenrechtelijk geïnspireerde beleid. Een afwijking van het neutrale beleid kon alleen worden overwogen als de omstandigheden daartoe zouden dwingen. Dat zou bijvoorbeeld het geval zijn wanneer een ultimatum aan Nederland gesteld zou worden. Het was niet met de internationale goede trouw te verenigen om plotseling naar de zijde van de entente over te hellen, terwijl de Nederlandse regering eerst een neutraliteitsverklaring had opgesteld die door alle oorlogvoerenden was geaccepteerd. Bovendien was het voorlopig nog niet duidelijk wat er met Antwerpen zou gebeuren, zodat elk beleid gebaseerd op permanente Duitse bezetting speculatief was. Ook Nederlandse oorlogsdeelname zou niets aan die onzekerheid veranderen, terwijl Nederland dan wel zijn zelfstandigheid

op het spel zou zetten. Daarnaast behield Nederland alle vrijheid om later een weloverwogen partijkeuze te maken. Inname van Antwerpen zou voor Groot-Brittannië, dat als beschermer van de kleine staten de oorlog ingegaan was, geen reden kunnen zijn om oorlog met Nederland te voeren op grond van het argument dat Nederland zich afzijdig had gehouden.⁴⁸ Tot slot was er altijd ook nog het morele belang om tegenover alle landen ‘medegesleept door haat en hartstocht’ de eigen beschaving hoog te houden. Rambonnet mocht dan hebben gesteld dat ‘onthouding, waar de eigen belangen geschaad dreigen te worden, al even verkeerd is als het roekeloos en zonder noodzaak een oorlog risqueren’, voor Van der Linden was het maar al te duidelijk welke politiek roekeloos was. Een ‘roekelooze politiek’ was juist een politiek die levensbelangen op het spel zette en zo speculeerde op het behalen van voordelen die geen levensbelangen waren.⁴⁹ Dat was precies wat er gebeurde door de bestaande aandrang tot een politiek die welwillend overhelde naar Britse zijde.

De politieke crisis die Nederland in het diepste geheim op 1 en 3 oktober had beleefd, was de meest expliciete uiting van deze ‘welwillende’ neiging. Tot een oplossing kwam deze fundamentele discussie feitelijk nooit. De ministers erkenden hun meningsverschillen, maar beseften ook dat het onmogelijk was deze twist op een kabinetscrisis te laten uitlopen. De regering had de Staten-Generaal onvermijdelijk uitleg moeten geven, en dat was in de gegeven omstandigheden volledig in strijd met het landsbelang. De even onparlementaire als onvermijdelijke uitweg was erkenning van de onenigheid, waarna de minderheid zich naar de meerderheid zou moeten schikken. Dat is gebeurd. Nimmer zou tijdens de oorlog de neutraliteitspolitiek in het kabinet weer zo expliciet een punt van discussie vormen. De volkenrechtelijk geïnspireerde zelfstandige politiek van Cort van der Linden had overwonnen en zou vanaf nu steeds het richtsnoer blijven.

Dat werd impliciet onderstreept toen Van der Linden werd benoemd tot minister van staat, niet lang nadat hij begin 1915 dit beleid in de Tweede Kamer uitgebreid had toegelicht en verdedigd tegen de aandrang om de mobilisatielasten te verminderen. De Eerste Kamer huldigde Van der Linden bij de verlening van deze bijzondere onderscheiding, waarin de voorzitter de erkenning zag van de grote diensten die de premier het land in de moeilijke oorlogsomstandigheden had bewezen.⁵⁰ Slechts drie andere nog levende staatslieden hadden de titel gekregen (Van Karnebeek, De Savornin Lohman en Kuypers). Bovendien viel deze eer slechts bij hoge uitzondering een minister in functie te beurt. Het feit dat dat nu wel gebeurde, werd algemeen toegeschreven aan de persoonlijke waardering van Wilhelmina voor Van der

Lindens neutraliteitsbeleid.⁵¹ Die stap werd bovendien breed toegejuicht. In de oorlogsomstandigheden was zo'n onderscheiding volgens *Het Vaderland* passend als ondersteuning voor Van der Lindens rustige beleid, waarin evenmin plaats was voor zenuwachtige vrees als voor onverantwoord optimisme.⁵² Volgens *De Nieuwe Courant* was het verstandig om de 'hoogvereerden en algemeen vertrouwden leider' een rang te verlenen die hem boven al zijn collega's in het landsbestuur plaatste.⁵³

Neutraliteit en plichtsbesef

De uitvoering van een zelfstandige neutraliteitspolitiek was meer dan een kwestie van hogere politiek en militaire strategie. Het zelfstandige beleid moest vorm krijgen vanuit de hele samenleving en raakte daarom ook de opvattingen over cultuur en maatschappij van de oorlogvoerende landen. In een werkelijk neutraal Nederland zou ook het volk volgens Cort van der Linden bij het uiten van zulke cultureel-maatschappelijke voorkeuren niet eenzijdig naar de ene of andere zijde mogen overhellen. Anderzijds zou dat nooit mogen leiden tot het muilkorven van de samenleving. ‘Men spreke het hier in het land vrij uit, indien gemoed of verstand meer neigt naar de geallieerden of naar Duitschland, men kome op voor wat men houdt voor recht en menselijkheid’, zo stelde hij in de Tweede Kamer. Angstige terughoudendheid zou slechts de eigen krachtige stelling ondergraven. Deze heilzame eigen visie mocht alleen niet uitmonden in ‘een krenking en een belediging van de belligerente volken. Ik meen dit: wij moeten ons er bij onze kritiek voor wachten het goede slechts aan de eene zijde en het kwade slechts aan de andere zijde te zien. Wij moeten trachten te midden van dezen storm van haat en miskenning, die de wereld teistert, onze onbevangenheid te behouden.’¹ Volgens Van der Linden had iedere Nederlander daarom de plicht om zich in het belang van de neutraliteit genuanceerd op te stellen. Hij wees zo op een plicht, vergelijkbaar met de plicht waar hij al sinds de negentiende eeuw op wees, om zakelijk en los van deelbelangen voor de samenleving werkzaam te zijn.

Het gevaar van de leuze

Van der Linden meende dat het cruciale onafhankelijke oordeel alleen gewaarborgd was als het Nederlandse volk gevrijwaard bleef van de verspreiding van ‘leuzen’. Dat waren volgens hem ‘kort samengevatte algemeen erkende waarheden of begeerten’. Ze hadden ‘geen kracht van bewijs’, want ze haalden slechts enkele feiten uit de gecompliceerde werkelijkheid. Leuzen

waren echter wel zeer geschikt om de massa te mobiliseren, want de massa was 'meerendeels niet in staat het verband der feiten te begrijpen' en moest zich dus wel door zulke eenvoudige eenzijdigheden laten leiden. 'Leuzen wekken daarom meer de hartstochten op dan het verstand', zo concludeerde de premier. Zo koppelde hij in zijn negentiende-eeuwse liberale afkeer van publieke emotie karakteristiek het woord hartstocht aan alle ongewenste ontwikkelingen.

De gevaren van de leuze waren de premier al bekend uit de binnenlandse politiek. Verkiezingsretoriek zweepde het volk op en had de samenleving verscheurd in twee radicaal tegenover elkaar staande partijpolitieke blokken. Oorlogsleuzen werkten volgens hem precies hetzelfde. Ze waren alleen nog veel erger dan verkiezingsleuzen omdat ze 'ver buiten het eigen land zich doen gelden en veel grootter offers ten gevolge hebben: offers van goed en leven'. Daardoor hadden de oorlogsleuzen er zelfs aan bijgedragen dat de Europese grootmachten in twee oorlogvoerende blokken tegenover elkaar waren komen te staan. Onverantwoordelijke personen hadden door middel van de leuzen de openbare mening in oorlogszuchtige richting kunnen sturen en een zogenaamde rechtvaardiging voor de strijd kunnen geven. Aan de ene zijde regeerde de leuze van de strijd om de democratie en het recht van de kleine naties. Toch was de Russische tsaar, de meest absolute monarch van Europa, de bondgenoot van de geallieerden. En hoe stond het tijdens de Boerenoorlog met de Engelse voorliefde voor kleine naties, zo vroeg Cort van der Linden zich af. Aan de andere zijde was er de leuze van de verdedigingsoorlog, van de strijd tegen een Russisch-Franse bedreiging en de mondiale Britse heerszucht. Zo rechtvaardigden de leuzen niets minder dan een misdaad tegen de mensheid.²

Ook het Nederlandse volk was vatbaar voor deze druk van de oorlogsleuzen. Ze waren namelijk niet alleen bestemd voor de oorlogvoerende volken, maar dienden ook om 'de publieke opinie in neutrale landen te bewegen om mee te doen in den oorlog of althans over te halen tot een welwillende politiek. Wij hebben die aandrang tot een welwillende politiek beleefd, maar een welwillende politiek leidt meestal tot den oorlog.'³ Met ongerustheid zag Van der Linden hoe die druk op de publieke opinie tijdens de oorlog grote vormen aannam. Het leidde tot een ongenueanceerdheid die de kortst mogelijke uiting vond in het eenvoudige oordeel pro-Duits of pro-geallieerd. Niet alleen de oorlogvoerenden leken iedereen daarmee in een hokje 'vriend' of 'vijand' te duwen. Zulke etiketten lagen tijdens de oorlog ook in Nederland velen voor in de mond. Wie sprak over het recht van de kleine naties of de

oorlog als strijd voor de democratie heette meteen pro-Engels, wie sprak over de onrechtmatige geallieerde economische oorlogvoering pro-Duits.

Zo werden de etiketten de kern van alle oorlogssleuzen en konden ze de fundamenteën onder de zelfstandige neutraliteitspolitiek wegslaan. Wanneer het Nederlandse volk ze gebruikte, kon dat bij de oorlogvoerende mogendheden twijfels over de neutraliteit oproepen. Buitenlandse diplomaten in Nederland hadden voor weinig zaken zoveel aandacht als voor de oorlogssympathieën van zowel het Nederlandse volk als de Nederlandse regering. Bovendien deden zij omgekeerd ook hun uiterste best om zelf met oorlogssympathieën de Nederlandse opinie in gunstige richting te sturen. Het gebruik van de etiketten was dus niet alleen een fenomeen van de zogenaamd onontwikkelde massa, want de diplomatie hield dit verschijnsel evenmin in stand.

Ook Cort van der Linden ontkwam er niet aan dat hem een etiket werd opgeplakt. Steeds opnieuw werd hij als 'Duitsgezind' afgeschilderd. De Franse consul in Amsterdam had al bij het uitbreken van de oorlog zijn twijfels over de oorlogssympathieën van Van der Linden, maar gelukkig hadden de geallieerden in Treub een belangrijke medestander. Daardoor zou het voor de premier onhaalbaar zijn om zich echt Duitsgezind op te stellen.⁴ Bovendien was de 'Fransgezinde' Treub toch eigenlijk 'le réel président du Conseil des ministres'.⁵ Zo gingen de speculaties over oorlogssympathieën de hele oorlog door. De Britse gezant Townley zocht in Van der Lindens 'Duitsgezindheid' zelfs de verklaring voor problemen met de censor, toen Johanna Cort van der Linden bij hem klaagde dat de brieven van haar in Indië verblijvende zoon niet aankwamen. Briefwisseling van de jonge Van der Linden kon wel eens gekleurd zijn door 'a slight touch of Germanism that might shock the Censor, as his old papa is generally accused of Boche leanings, rightly or wrongly'. Hij raadde Charles Hardinge, de hoogste ambtenaar op het *Foreign Office* daarom aan de censor even te herinneren aan de familiebanden van de bewuste jongeman.⁶

Niet alleen Van der Linden, maar veel intellectuelen hoopten zich te verheffen boven deze bittere werkelijkheid van de leuzen 'pro-Duits' en 'pro-geallieerd'. Volgens hen hoorden de sympathieën voor de ene of andere oorlogvoerende partij een uiting te zijn van veel bredere culturele voorkeuren en invloeden. Wie het intellectuele debat in het neutrale Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog wil bestuderen, zal zich dus niet alleen moeten concentreren op de vraag naar de geallieerde of Duitse gezindheid. Zo zal immers niet aan het licht komen waar het debat echt over ging.⁷ Dat geldt ook voor de opvattingen van Cort van der Linden. Daarbij mag niet worden

vergeten dat hij vanwege zijn bijzondere ambt van premier extra voorzichtig moest zijn. Hij probeerde zo min mogelijk aanleiding te geven tot een oordeel over zijn opvattingen. Deze opstelling is in overeenstemming met Van der Lindens houding in binnenlands-politieke vraagstukken. Zoals de premier in de binnenlandse politiek een onafhankelijke opstelling nastreefde en zich daartoe voor zover dat lukte afzijdig hield van eenzijdige partijpolitieke standpunten, zo wilde hij ook de oorlogsleuzen zo veel mogelijk negeren. Zijn krachtige, zelfstandige neutraliteitspolitiek mocht juist niet beïnvloed worden door de schommelingen in het oorlogsverloop en de daarmee verbonden grillen in oorlogssympathieën. Zijn politiek moest losstaan van de eenzijdige oorlogspropaganda en ongefundeerde opinies over belligerenten.⁸

Van der Linden hield daarom altijd zoveel mogelijk afstand van het debat in de samenleving over verloop en consequenties van de oorlog. Vrijwel de enige plaats waar Cort van der Linden met enige regelmaat in de openbaarheid trad, was het parlement, maar hij was altijd spaarzaam met mededelingen over oorlogssympathieën. Als hij zich in de Tweede Kamer al uitliet over de oorlogsleuzen, dan was dat met een vermanende waarschuwing. Hij maakte nauwelijks gebruik van andere middelen om het grote publiek te bereiken. Hij gaf gedurende de oorlog bijna geen interviews, overigens toch al een nog minder gebruikelijk journalistiek genre in die tijd. Bij Van der Linden was ook geen sprake van de destijds veelvoorkomende persactiviteiten van partijpolitici, zoals van Kuiper, Marchant, Roodhuyzen of De Savornin Lohman. Evenmin publiceerde hij ooit (kranten)artikelen om zijn beleid te verdedigen, zoals bijvoorbeeld Posthuma en Treub deden.⁹

Toch betekende dit niet dat Cort van der Linden de publieke opinie buiten zijn Kamerredes maar langs zich heen liet gaan. Allereerst al niet omdat hij zijn hele politieke handelen rechtvaardigde met een beroep op de volkswil. Het is echter al gebleken dat hij bij de interpretatie van die volkswil rekening meende te moeten houden met de lange termijn. De taak van het publiek behelsde niet meer dan beheerst opinies inbrengen in een zakelijk debat. Het verzwaren van de regeringstaak met eenzijdige visies of directe aanvallen was daarentegen schadelijk voor het land. Dat gold altijd al, maar voor het handhaven van een zelfstandige neutraliteitspolitiek was het volgens de premier zelfs een onontbeerlijke voorwaarde. Vandaar dat de verhouding tussen Cort van der Linden en de publieke opinie in de oorlogsjaren werd getekend door een toenemende onafhankelijkheid van de premier en druk op de samenleving om een eenzijdige opstelling achterwege te laten. Zo moest het evenwicht ontstaan waarbij publiek en regering ieder de eigen

verantwoordelijkheid in acht namen om de invloed van de grillige oorlogssympathieën en leuzen te beperken.

De pers als oorlogswapen

Cort van der Linden was ervan overtuigd dat de houding van de pers cruciaal was bij de bestrijding van oorlogssleuzen. Alleen als de journalistiek haar verantwoordelijkheid zou nemen, kon de gevaarlijke verspreiding van oorlogssympathieën en leuzen worden beperkt. Al op 11 augustus 1914 zocht Cort van der Linden daarom contact met L.J. Plemp van Duiveland, de voorzitter van de Nederlandsche Journalisten Kring en hoofdredacteur van de behoudend-liberale *Nieuwe Courant*. Plemp moest de Nederlandse dagbladen ertoe overhalen zich zo gematigd en neutraal mogelijk op te stellen. Allereerst schreef Van der Linden hem dat onrustwekkende sensatieberichten en militaire informatie achterwege dienden te blijven. ‘Nog sterker aandrang meen ik te mogen oefenen, waar het geldt uitingen, die krenkend kunnen zijn voor een der oorlogvoerende partijen. Het behoeft wel geen betoog, dat met het oog op de geheel eigenaardige positie, die ons land thans inneemt, ten deze de uiterste voorzichtigheid plicht is. Wordt de volksstemming in een der ons omringende Rijken door dagblad-artikelen ten onzent geprikkeld, dan vermeerdert de kans, om in den oorlog te worden betrokken, aanmerkelijk.’¹⁰

Het was zeker niet overdreven dagbladartikelen als mogelijke aanstichters van een oorlog aan te merken in een tijd waarin de enige media nog kranten, brochures en tijdschriften waren. Belangrijke gebeurtenissen kwamen tot de mensen via de dagbladen, in het geval van een aantal grotere bladen zelfs twee keer per dag. De krant was ook het middel om de groten in het land te leren kennen. Wat er gebeurde in de politiek was te lezen in uitgebreide transcripties van toespraken en vooral in lange Kameroverzichten. Bij gebrek aan audiovisuele media was de krant ook de thuishaven van vaardige journalisten die met hun geschreven portretten de mensen achter de gebeurtenissen tot leven wekten met alle aandacht voor houding, optreden en uitstraling. Daarbij kregen zij steun van een aantal vaardige (politieke) tekenaars en de foto’s in beroemde geïllustreerde weekbladen als *Het Leven* en *De Wereldkroniek*. Beeldmateriaal maakte verder wel een voorzichtige opwachting in de vorm van films, maar deze speelden nog geen grote rol in het perslandschap.

Daardoor werd de dagbladpers in oorlogstijd natuurlijk op de voet gevolgd door iedereen die belang had bij de Nederlandse publieke opinie. Ook de buitenlandse diplomaten hielden de berichtgeving nauwlettend in de gaten.¹¹

Daarbij werden de onvermijdelijke oorlogssympathieën langs de meetlat gelegd. Zo kreeg de Franse minister van Buitenlandse Zaken uitgebreid te lezen dat de meeste kranten in Nederland wel min of meer neutraal waren, maar dat *De Standaard*, *De Nieuwe Courant*, *De Maasbode* en *De Rotterdammer* toch Duitsgezind moesten worden genoemd. Op de hand van de geallieerden waren bijvoorbeeld *De Amsterdammer*, het *Algemeen Handelsblad* en opvallend genoeg ook *Het Vaderland*.¹² Aan Duitse zijde heette dit laatste blad echter ook ‘im Ganzen freundlich’.¹³ Dit toont al aan hoe moeilijk het was om de oorlogssympathieën van dagbladen vast te stellen, maar ook hoezeer de speculaties over die sympathieën tot de dagelijkse werkelijkheid behoorden.

Vandaar dat Cort van der Linden er zoveel aan gelegen was om de krantenredacties ervan te overtuigen dat voorzichtigheid en genuanceerdheid van belang waren. Van der Linden had er vertrouwen in dat de pers dat zou inzien. De Nederlandse journalistiek had zich tot dan altijd van een beheerste kant laten zien. Geheel in overeenstemming met de gangbare burgerlijke waarden was er sprake van een afstandelijke en argumentatieve perscultuur.¹⁴ De bladen hadden elk hun eigen ideologische kleur, nog versterkt door de grote aandacht voor opiniërende stukken, en bestreden elkaar op basis van die ideologieën. Afgezien van de aanvallen onder de gordel die verkiezingsretoriek in vooral de kleinere lokale bladen soms liet zien, was het echter een ingehouden, fatsoenlijke vorm van journalistieke strijd. Hartstocht en emotie dienden hier, nog geheel in negentiende-eeuwse traditie, verre van te blijven. Zo’n pers zou de noodzakelijke zelfbeheersing in oorlogstijd wel in acht nemen. De persoonlijke oorlogssympathieën bestonden nu eenmaal en het gebruik van de termen ‘pro-Duits’ en ‘pro-geallieerd’ kon niet worden voorkomen, maar uiterste voorzichtigheid en genuanceerdheid stonden voorop.

Cort van der Linden heeft dan ook nooit reden gezien om de pers als geheel aan banden te leggen. Meerdere malen liet hij in de Tweede Kamer weten hoe belangrijk hij de vrijheid van drukpers vond. Het was ‘een juist en zeer heilzaam beginsel’.¹⁵ Een regering die de stem van de natie smoorde, kon bij haar beleid niet langer rekening houden met de opvattingen in de samenleving. Het was beter als plichtsgetrouwe journalisten zelf hun verantwoordelijkheden ten aanzien van het landsbelang erkenden. Het leverde de premier wel een botsing op met opperbevelhebber Snijders. Die gaf al meteen in augustus 1914 bij de eerste dreiging van minder neutrale persberichten de regering in overweging om censuur op de dagbladen mogelijk te maken.¹⁶ De premier zag daar vanaf het begin van de oorlog niets in en volhardde in dat standpunt. Harde maatregelen zouden volgens Cort van der Linden zelfs

averechts kunnen werken. Persoonlijk voegde hij in de minuut van de afwijzing op één van Snijders' verzoeken om censuur toe dat dan de ongewenste indruk zou worden gewekt 'alsof de afwijking van een neutrale houding in onze pers veel groter afmetingen had aangenomen dan inderdaad het geval is'.¹⁷

Toch waren de gevaren van eenzijdige leuzen en oorlogssympathieën voor de zelfstandige neutraliteitspolitiek daarmee nog niet verdwenen. Ook de oorlogvoerende landen zelf oefenden druk uit op de publieke opinie in het neutrale Nederland. De buitenlandse pers was echter niet met een onderhandse wenk stil te krijgen. De tegenstellingen waren er niet alleen scherper en de eenzijdigheid door de oorlog noodgedwongen groter, in het buitenland bestond ook de gevreesde schandaal- en sensatiepers waar burgerlijk Nederland de neus voor ophaalde. Het bekendste voorbeeld was het Engelse blad *John Bull* van de beruchte Horatio Bottomley, die ook Cort van der Linden tot ergernis dreef. Er leek geen kruid gewassen te zijn tegen dit voormalige Lagerhuislid met een geschiedenis van malafide financiële praktijken en populistische toespraken. Geld verdienen met sensationele artikelen leek zijn enige doel.¹⁸

Cort van der Linden beseftte hoe gevaarlijk die internationale opinie over Nederland kon worden. Als die verder zou gaan dan de schandaalpers alleen was er reden tot ingrijpen. Het is dan ook opvallend dat Cort van der Linden – juist op het moment dat er grote spanningen ontstonden tussen de Verenigde Staten en Nederland – ertoe overging één van zijn zeldzame interviews te geven, en wel aan een correspondent van de *United Press Associations of America*. Uiteraard waren de Nederlandse kranten hierin ook geïnteresseerd, maar de inhoud was puur voor Amerikaans gebruik, nadat in oktober 1917 de graantoevoer naar Nederland vrijwel stil was komen te liggen omdat Nederland te Duitsgezind zou zijn. 'Wij betreuren het, dat de verkeerde voorstellingen van de Nederlandsche politiek gegeven, misverstand wekten', zo zei de premier, 'en ik hoop, dat gij, Amerikaansche correspondenten, Nederlands politiek in 't volle licht zult zetten.'¹⁹

Zo mogelijk nog schadelijker voor de Nederlandse neutraliteit dan de opinies in de buitenlandse pers waren de pogingen van de oorlogvoerenden om zelf de opinie in Nederland te beïnvloeden. Dat gebeurde niet alleen met interviews zoals Van der Linden er een had gegeven aan de Amerikaanse pers. Interviews in een Nederlandse krant van buitenlandse politici kwamen wel eens voor, maar de ware oorlog om de publieke opinie werd met andere middelen gevoerd. De belligerenten waren reeds bedreven in moderne propaganda. Het Franse consulaat probeerde met geld de pers te beïnvloeden

en verspreidde bijvoorbeeld brochures en foto's.²⁰ Ook vertoonde het consulaat films in Nederland en werden er cursussen gegeven, in het bijzonder aan jonge meisjes. Wie succes wilde hebben, moest niet op de universiteiten zijn met hun geoefende geesten, maar in de maatschappij zelf. De meisjes waren het vatbaarst voor propaganda vlak voor zij hun gezin gingen stichten, aldus de consul.²¹ Vanzelfsprekend deden de Duitsers hier niet voor onder. De Duitse gezant R. von Kühlmann zag de beïnvloeding van de Nederlandse publieke opinie vanaf zijn aantreden in maart 1915 als een kerntaak.²² De Duitsers richtten al snel een persfonds op om de plaatsing van artikelen van Duitsgezinde strekking te bevorderen en de consul in Amsterdam deed in het eerste oorlogsjaar pogingen om met een flinke zak geld *De Maasbode* en de *NRC* voor zich te winnen.²³ Dat bleek echter niet zo gemakkelijk te zijn. Dat de *NRC* aan het begin van de oorlog een 'Duitsgezind' imago kreeg, hing samen met het feit dat de krant als enige in België mocht verschijnen.²⁴ Met geld een dagblad aan zich binden, was meer dan een stap te ver. De Duitsers mochten al blij zijn als ze hun kant van het oorlogsverhaal ergens in de pers kwijt konden. Noodgedwongen gingen ze daarom maar over tot de financiering van het nieuwe weekblad *De Toekomst*. Het zou uitgroeien tot een weinig gelezen maar des te geruchtmakender Duitsgezind propagandablaadje, dat door de opzichtige eenzijdigheid uiteindelijk tot een marginale positie was veroordeeld.²⁵

Deze propagandamachine vormde de gevaarlijkste bron van oorlogsleuzen, omdat hier het moeilijkste actie tegen te ondernemen was. Er was nauwelijks een vinger te krijgen achter de handel en wandel van de diplomaten op hun gezantschappen, en ook de Nederlandse inbreng bij hun acties was niet te keren zonder censuur, een maatregel die Van der Linden juist zo sterk afkeurde. Bij Franse pogingen om door middel van het dagblad *De Telegraaf* de Nederlandse opinie te sturen, bleek goed hoe weinig de premier kon uitrichten zolang hij vasthield aan de evenwichtige verdeling van verantwoordelijkheden tussen regering en samenleving voor de handhaving van de zelfstandige neutraliteit. De premier bleef de hele oorlog overtuigd van de wenselijkheid van dat beleid en de coöperatieve opstelling van het overgrote deel van de pers, maar juist dat maakte het extra moeilijk in te grijpen wanneer de oorlogvoerenden samenwerking met een enkele Nederlandse luis in de pels tot stand wisten te brengen.

Daarin ligt ook de oorzaak van de persperikelen rond *De Telegraaf*, die Van der Linden in politieke problemen zouden brengen. Dit blad maakte niet zomaar op een onverantwoordelijke manier gebruik van de persvrijheid, maar leverde zich feitelijk uit aan de geallieerden. De eigenaar, H.M.C.

Holdert, die lang in Parijs had gewoond, ontpopte zich zelfs als een soort spion van de ententemachten. Hij stond in contact met de Franse overheid en leverde informatie bestemd voor het Franse Ministerie van Oorlog. Zelfs over militaire gegevens als de opslag van voorraden meende hij uitspraken te kunnen en moeten doen.²⁶ Begin 1915 kreeg de Nederlandse regering iets in de gaten van deze contacten tussen *De Telegraaf* en de Franse overheid. Tot dat moment had de premier Sniijders' roep om ingrijpen steeds naast zich neergelegd. Het aanpakken van onneutrale berichten zou de hele pers immers maar in een kwaad daglicht stellen. Hier overschreed *De Telegraaf* echter de grens tussen persvrijheid en eerbiediging van de Nederlandse wet. Het blad gaf niet zomaar opruiende opinies, maar ondermijnde met haar steun voor de geallieerde oorlogvoering ook de veiligheid van de Nederlandse staat.

Van der Linden begon zich toch te bezinnen op maatregelen die hij tegen zulke acties kon nemen. Allereerst vroeg hij Sniijders om *De Telegraaf* in het oog te blijven houden.²⁷ Uitgebreide en zeer geheime onderzoeken waren het gevolg. Het leverde een hele stapel afgeluisterde telefoongesprekken op. Die waren soms inderdaad van nietsverhullende inhoud. De Franse gezant gaf feitelijk orders aan *De Telegraaf* over de inhoud van het blad en tot zijn ontsteltenis ontdekte Sniijders geheime lunchafspraken tussen Holdert en de Franse gezant.²⁸ Voor Cort van der Linden was het genoeg om in te grijpen, ondanks al zijn waardering voor de vrije pers. Hier betrof het namelijk een zaak die door de contacten met de Fransen veel dieper ging dan het verkondigen van de eigen opvattingen. Helaas was het echter niet zo gemakkelijk hier iets tegen te doen. Een eerste mogelijkheid was vervolging van de hoofdredacteur die verantwoordelijk was voor de onneutrale berichtgeving. Zo'n vervolging kwam er in juni 1915, nadat hoofdredacteur J.C. Schröder had geschreven over 'gewetenloze schurken, die deze oorlog veroorzaakt hebben' en die zich 'in het centrum van Europa' bevonden.²⁹ Het Openbaar Ministerie kreeg opdracht te onderzoeken of de auteur vervolgd kon worden wegens schending van de Nederlandse neutraliteit. Het zou een lijdensweg van eindeloos procederen worden, die in oktober 1917 in een definitieve vrijspraak resulteerde.³⁰ De oorzaak van dit debacle lag vooral in de aandacht voor het artikel van Schröder dat bij de bestaande persvrijheid niet snel was aan te pakken, terwijl de eigenlijke onneutrale contacten van Holdert buiten schot bleven.

Opperbevelhebber Sniijders meende uit de onmacht om Holdert aan te pakken te moeten concluderen dat de bestaande strafwetgeving 'voor de tegenwoordige tijdsomstandigheden absoluut onvoldoende is'.³¹ Van straf-

rechtelijke vervolging was volgens hem daarom niets te verwachten. Het eenvoudige alternatief was om in Amsterdam de staat van beleg af te kondigen, een wens die hij al vaker had geopperd. Dan kreeg hij als opperbevelhebber zelf de vrije hand over de Amsterdamse pers en kon hij met censuur de hele ontoereikende strafwetgeving omzeilen.³² Cort van der Linden had echter grote twijfels over dit paardenmiddel. Dat druiste te zeer in tegen alle eisen van ordelijk en geregeld bestuur. Zo'n maatregel betekende een beknutting van individuele vrijheden die in geen enkel opzicht paste bij de zelfstandige neutraliteit en de bestuurlijke opvattingen van Cort van der Linden. Hij was wel iemand die regeerde op basis van een onafhankelijke positie en eigen kracht, maar die opstelling moest hem worden mogelijk gemaakt door het vertrouwen van het volk in zijn karakter, maatschappelijke positie en daden. Een machtspositie gebaseerd op harde maatregelen was daar niet mee in overeenstemming te brengen. Tot slot zou de staat van beleg om *De Telegraaf* aan te pakken het beeld doen ontstaan dat de pers in het algemeen niet neutraal was, wat de fundamenten van de zelfstandige politiek kon aantasten.

Anderzijds werd de berichtgeving in *De Telegraaf* voor Van der Linden wel steeds gevaarlijker. Dat was natuurlijk net zo goed schadelijk voor de neutraliteit. De politieke tekenaar L. Raemaekers maakte zelfs een plaat van de Duitse gezant Von Kühlmann, die de koningin tot een huwelijk wilde overhalen (zie fotokatern). Dat ging ook de geallieerde gezanten te ver. De Franse gezant Allizé sprak er met zijn Russische collega over en moest wel toegeven dat de koningin er in elk geval buiten had moeten blijven.³³ In oktober 1915 viel het blad Cort van der Linden persoonlijk aan en ontketende het een gevaarlijke maandenlange discussie over het bestaan van een geheim verbond tussen Nederland en Duitsland dat de oosterburen er in 1914 van zou hebben weerhouden Nederland aan te vallen. De aanleiding was een publicatie door de Britse overheid van een telegram van 4 augustus 1914, waarin de Duitse *Staatssekretär* Von Jagow stelde dat België niet geannexeerd zou worden. Een annexatie van België was zinloos zonder ook Nederlands grondgebied te annexeren, en dat kon niet. De Duitsers hadden 'plechtig' beloofd de Nederlandse neutraliteit te eerbiedigen. De hoogleraar J.F. Niermeyer speculeerde in *De Telegraaf* dat dit zware taalgebruik op een geheim verdrag met Duitsland duidde waarbij de Nederlandse neutraliteit werd ontzien in ruil voor de verdediging van Duitslands noordwestgrens tegen indringers. Vandaar dus de snelle mobilisatie? En vandaar de handhaving van die mobilisatie?³⁴

Het was een giftige speculatie, bedreigend voor de Nederlandse neutraliteit, maar *De Telegraaf* maakte het regelrecht gevaarlijk toen het blad hierop een

directe aanval op Cort van der Linden baseerde in een artikel met de insinuerende kop 'Medeplichtig...': 'Is het nu reeds zoover met de Regeering gekomen dat de pro-Duitsche eerste minister de Pro-consul is, die al de overige ministers naar zijn hand zet? Hebben een Treub en een Loudon niets meer te zeggen in dit Kabinet, dat steeds openlijker Duitschland begunstigt? En is het dan toch waar, wat steeds hardnekkiger gefluisterd wordt, dat er een geheim verdrag bestaat tusschen Nederland en Duitschland, waarbij wij op ons genomen hebben Duitschlands Noord-West-grens te beschermen in ruil voor de zeer problematische belofte, dat onze neutraliteit niet geschonden zal worden?'³⁵

Dit was een speculatie die stof deed opwaaien. Vrijwel niemand geloofde in het geheime verdrag, maar daar ging het niet om. Het kwaad was geschied enkel door de speculatie. Iedereen sprak erover en dat alleen al zaaide twijfel over de oprechtheid van de Nederlandse neutraliteit. Een vooraanstaande journalist als Elout wilde de onderste steen boven hebben. 'De publieke aandacht (...) dringt naar antwoord.'³⁶ Voor De Savornin Lohman was juist deze publicatie aanleiding Cort van der Linden tijdens de algemene beschouwingen in december te vragen *De Telegraaf* aan te pakken. Als vanzelf kwam daarbij weer de hypothese aan de orde. Als *De Telegraaf* de insinuaties over het geheime verbond nu eens niet kon bewijzen... 'Er bestaat geen geheim verbond' was de onmiddellijke en felle interruptie van Cort van der Linden.³⁷ Elke twijfel leek daarmee uitgesloten, maar wie kranten las zou anders denken. Waar geen verbond bestond, kon toch nog wel een afspraak bestaan? 'De minister zal het wel niet bij deze interruptie laten', schreef Elout daarom al.³⁸ Voor Niermeyer was dat alleen maar extra stof om nog weer eens op de zaak door te gaan.³⁹

Ook de andere grote kranten konden er vervolgens niet meer omheen.⁴⁰ In een reactie op een stuk in *De Nieuwe Courant* deed ook Niermeyers collega G.W. Kernkamp weer een duit in het zakje, en zo woekerden de geruchten week na week voort.⁴¹ Het heeft de regering heel wat moeite gekost deze fabel de wereld uit te helpen. Uiteindelijk gaf het Eerste Kamerlid G.W. baron van der Feltz tijdens de begrotingsbehandeling van Buitenlandse Zaken met een vraag over het verdrag eind februari de aanzet voor een verklaring van Loudon. De minister greep de kans aan om te verklaren dat 'er geen geheim verbond bestaat, noch bestaan heeft tusschen Nederland en Duitschland. Niet alleen geen geheim verbond, maar ook geen geheime overeenkomst, geen geheime afspraak; dat er zelfs geen poging ooit is gedaan om te onderhandelen over zoodanig akkoord.' De 'plechtige' verklaring van Duitsland behelsde slechts de eenzijdige belofte de neutraliteit te eerbiedigen.⁴²

Die woorden riepen vervolgens weer de vraag op waarom de regering dan zo geheimzinnig deed. Dit had toch in augustus 1914 meteen bekendgemaakt kunnen worden?⁴³

Het zal duidelijk zijn welke ergernis *De Telegraaf* veroorzaakte met het stukje 'Medeplichtig...', waarin zelfs de premier werd aangevallen. De combinatie van dit stukje en alle voorgaande problemen met het blad waren genoeg reden om in te grijpen, hoe waardevol de persvrijheid volgens Van der Linden ook was. In december 1915 overwoog hij toch maar toe te geven aan de door Snijders gewenste harde maatregelen. Onderhands raadpleegde hij enkele liberale politici over zijn voornemen *De Telegraaf* aan te pakken door in Amsterdam de staat van beleg af te kondigen. Het werd hem echter ten zeerste ontraden.⁴⁴ Er kwam bovendien veel kritiek vanuit de Tweede Kamer op deze maatregel waarover de premier zelf ook al zijn twijfels had. Hoewel De Savornin Lohman er wel voor was te vinden de pers flink aan te pakken, bleef een gerespecteerde behoudende liberaal als De Beaufort ervan overtuigd dat maatregelen tegen de pers een averechts effect zouden hebben. Ook Nolens sprak zijn verontwaardiging uit over de aanval op de premier, maar hechtte eveneens te veel waarde aan een vrije pers om censuur te steunen. Wel was het belangrijk dat ook het buitenland besefte dat die pers helemaal vrij was en de regering dus geen enkele verantwoordelijkheid voor de inhoud kon dragen.⁴⁵

Zo zat Cort van der Linden gevangen tussen Snijders' roep om de harde lijn, de gevaren van het handelen van *De Telegraaf* en de breed gedragen waardering voor de belangen van de pers. Hij liep hier feitelijk aan tegen de grenzen van zijn zelfstandige politiek. Een blad als *De Telegraaf*, dat zich bewust en met Franse orders in de baan van de geallieerde oorlogvoering plaatste, was niet in het gareel te brengen met een beroep op het maatschappelijke plichtsbesef dat niet slechts aan de basis lag van Van der Lindens neutraliteitspolitiek, maar aan zijn hele wereldvisie. Uiteindelijk besloot hij de staat van beleg niet af te kondigen, maar hij was nu wel zozeer overtuigd van het gevaar van *De Telegraaf* dat hij de daden van het blad toch ook niet lijdzaam wilde aanzien. In arren moede besloot hij daarom maar weer terug te vallen op arrestatie van Schröder, ook al was dat al eens mislukt. Helaas zou het ditmaal zo mogelijk nog slechter aflopen.

Vlak nadat Nolens en De Beaufort bij de algemene beschouwingen nog eens duidelijk hadden gemaakt dat voor hard ingrijpen tegen Holdert en *De Telegraaf* als concern geen mogelijkheden bestonden en nog voor de premier deze vooraanstaande Kamerleden antwoord had gegeven, werd Schröder gearresteerd toen hij op de avond van vier december met zijn sinterklaas-

inkopen in de hand naar huis ging. Plotseling moest hij het sinterklaasfeest in de cel in plaats van bij zijn kinderen vieren. Het was een verhaal bijna te mooi om waar te zijn voor *De Telegraaf*. Er werd slechts bereikt waar De Beaufort al bang voor was geweest: Schröder kreeg de martelaarskroon opgezet. De hoofdredacteur kreeg zelfs vele steunbetuigingen uit binnen- en buitenland en werd na ruim twee weken voorwaardelijk vrijgelaten. Tot een veroordeling is het nooit gekomen.

Net als bij de eerste arrestatie van Schröder ondervond de premier dus dat hij met de wet in de hand nog geen middelen had om in oorlogstijd op te treden tegen de pers. Wie wilde was altijd in staat om met 'ongenuanceerde berichten' de samenleving in kampen te verdelen, iets wat ook in de binnenlandse politiek was gebeurd. De enige uitweg leek dan het negeren van de onverantwoordelijke verkondigers van gevaarlijke leuzen, die antithese of oorlogshetze in de hand werkten. Waar dat niet volstond, liep de zelfstandige politiek tegen haar grenzen op. Het onderdrukken van ongewenst geachte meningen paste immers niet in zo'n politiek.

Zo maakten de problemen met *De Telegraaf* Van der Linden pijnlijk duidelijk hoezeer ook de zelfstandige neutraliteitspolitiek afhankelijk was van overeenstemming over maatschappelijk plichtsbesef en morele verantwoordelijkheid. Iedereen hoorde zich daarnaar te voegen door zich van een eenzijdige opstelling te onthouden. Volgens Van der Linden had de pers daarbij een belangrijke verantwoordelijkheid, omdat die met leuzen het hele volk kon mobiliseren. Het volk was volgens hem zelf niet ontwikkeld genoeg om tot een veelzijdig oordeel te komen en mocht daarom niet worden blootgesteld aan de gevaarlijke ongenueanceerde berichtgeving ingegeven door het eigenbelang van een krantenredactie. De pers had de taak genuanceerd haar functie uit te oefenen van commentator, stimulator van argument en spiegel van de mening onder het volk. In een goed werkende democratie was dat een onmisbare functie, want het stelde de regering op haar beurt in staat de opinies in de samenleving te leren kennen en deze mee te wegen in de vaststelling van haar beleid.

Ook in oorlogstijd vond Van der Linden persvrijheid daarom heilzaam en zelfs noodzakelijk, maar het land zou daar alleen van profiteren als de pers haar verantwoordelijkheden inzag. *De Telegraaf* deed dat niet en bracht het land volgens de premier zo in gevaar. Het blad ondermijnde het vertrouwen van het buitenland in de wil en mogelijkheid van Nederland om neutraal te blijven. Een preventieve bezetting door één van de oorlogvoerenden lag dan op de loer. De overige grote bladen hielden zich veel beter aan de morele

conventies van het burgerlijke Nederland, waardoor gevaarlijke eenzijdigheid in de maatschappij toch beperkt bleef.

Plichtsbesef en vluchtelingen­zorg

Hetzelfde plichtsbesef dat de Nederlander er volgens Van der Linden toe moest aanzetten zich genuanceerd uit te drukken over de oorlogvoerenden, was tijdens de oorlog ook op andere terreinen te vinden. Deze op negentiende-eeuwse fundamentele geboude opvattingen toonde Van der Linden eveneens in zijn oordeel over de stroom vluchtelingen die Nederland voornamelijk vanuit België bereikte. Toen de Duitse legers oprukten, zochten zoveel Belgen hun toevlucht in Nederland dat uiteindelijk in de grensstreken volledige chaos heerste. De regering had de grootste moeite de plotselinge stroom in goede banen te leiden. Particulieren deden hun best om onderdak, kleding en voedsel te bieden, maar dat kon nooit volstaan. De regering probeerde de overige vluchtelingen daarom zo veel mogelijk over het land te verspreiden en ze bij gebrek aan andere huisvesting in een aantal grote vluchtelingenkampen te plaatsen. Cort van der Linden nam als minister van Binnenlandse Zaken deze taak op zich, nadat er eerst wat onduidelijkheden waren ontstaan over de taakverdeling tussen hem en Bosboom, die als minister van Oorlog verantwoordelijk bleef voor geïnterneerde militairen. In de troonrede van september 1914 gaf Wilhelmina aan dat de opvang van alle vluchtelingen als een nationale plicht moest worden opgevat. 'Diep begaan met het lot van alle volken, die in den krijg zijn medegesleept, draagt Nederland de buitengewone lasten die het worden opgelegd gewillig en ontvangt met open armen alle ongelukkigen, die binnen zijne grenzen eene toevlucht zoeken.'⁴⁶ Toen was nog niet te voorzien dat het aantal vluchtelingen na de val van Antwerpen begin oktober naar schatting zou oplopen tot één miljoen.⁴⁷ De bereidheid aan de plicht tot gastvrijheid te voldoen, bleef bij Van der Linden ook met de komst van deze enorme stroom echter bestaan.

In oktober 1914 leidde dat tot een meningsverschil tussen Bosboom en Cort van der Linden. Bosboom wilde graag dat alle vluchtelingen naar hun land terugkeerden.⁴⁸ Vanuit militair oogpunt was daar veel voor te zeggen. Alle middelen voor transport, voeding en kleding gingen ten koste van de schaarse legermiddelen en geregeld namen soldaten zelf allerlei taken op zich ten behoeve van de vluchtelingen. De minister werd bovendien onder druk gezet door Snijders, die zich erover opwond dat Cort van der Linden niet hard genoeg optrad. De opperbevelhebber klaagde veelvuldig en besloot bij

gebrek aan resultaat in november maar eens expliciet een harde lijn te bepleiten. Hij bleef 'de aanwezigheid van allerlei Belgen, die hier te lande hun heil zoeken, in die mate bedenkelijk achten, dat ik het zou toejuichen, als de Regeering besluiten kon de grens voor Belgen zonder voldoende middelen van bestaan te sluiten'.⁴⁹

Cort van der Linden was zich bewust van de lasten die de vluchtelingenstroom met zich meebracht en bleef ook zijn best doen de vluchtelingen te laten terugkeren, maar hij weigerde dat met harde hand te doen. De Belgen moesten vrijwillig en in alle veiligheid kunnen vertrekken. Anders dan bijvoorbeeld generaal-majoor W.H. van Terwisga, die met de Duitsers afspraken maakte over de terugkeer van vluchtelingen, maakte de premier zich daarom zorgen toen de Duitse bezetters bedreigingen aan het adres van de bevolking uitten. De Duitsers dreigden met gijzelneming van onschuldige burgers als inwoners van België acties tegen de bezetter zouden ondernemen, maar volgens Van Terwisga duidde dat niet op gevaar voor terugkerende vluchtelingen. De laconieke Van Terwisga noemde de berichten een afschrikmiddel om zelfs milde straffen te vermijden. Achter de actie ging dus een 'goede humane opvatting' schuil.⁵⁰ Van der Linden hechtte altijd een andere betekenis aan het woord 'humaan'. Hij bleef van oordeel dat de Duitse bezetter de Belgische vluchtelingen in gevaar bracht, zodat ze niet onder valse voorwendsels over een veilig thuis konden worden gestimuleerd terug te keren. Hij zou wel de voorzieningen beschikbaar stellen om iedere vluchteling die uit eigen beweging wilde vertrekken in staat te stellen kosteloos naar huis te gaan. Veel Belgen maakten daar na verloop van tijd daadwerkelijk gebruik van. Wie wilde blijven, verdiende echter gastvrijheid. Volgens de premier zat er dus niets anders op dan deze mensen zo goed mogelijk te helpen. Van der Linden probeerde daartoe de vluchtelingen over het land te verspreiden. Vervolgens kon de kwestie op gemeentelijk niveau worden afgehandeld. Organisatie van onderaf bleef dus zijn uitgangspunt. Zelfs de onkostenvergoedingen voor de opvang en de uitkeringen voor de vluchtelingen moesten eerst door de gemeenten worden voorgeschoten, wat nog tot problemen zou leiden.⁵¹

Na de leniging van de eerste nood was het volgens de premier het belangrijkste om de vluchtelingen een geregeld en ordelijk bestaan te bieden. Wie niet het voorrecht had daar zelf voor te kunnen zorgen of daar ook niet door particulieren toe in staat werd gesteld, moest die mogelijkheid van overheidswege krijgen. Daarom moest de overheid zorgen voor de bouw van vlucht-oorden, een term die Van der Linden prefereerde boven vluchtelingenkampen.⁵² Deze vlucht-oorden zouden functioneren als kleine gemeenschappen

waar de vluchtelingen zo veel mogelijk zelfstandig een bestaan konden opbouwen. Daarom moesten ook voorzieningen zoals scholen aanwezig zijn en dienden de bewoners dagelijkse bezigheden te hebben. Van der Linden erkende in de Kamer dat daar een groot probleem lag. Hij wilde niet dat de werkloosheid onder de eigen bevolking zou toenemen, omdat de vluchtelingen een baan nodig hadden. Dat mocht alleen geen reden zijn de vluchtelingen een ledig leven te laten leiden. Bovendien meende Van der Linden dat de vluchtelingen, net als in elke gemeenschap, niet zomaar op een hoop gegooid konden worden. De diversiteit in de samenleving moest ook in de vluchtoorden haar weerslag vinden. Aanvankelijk was de vluchtelingenstroom volgens Cort van der Linden een 'Massenerscheinung' geweest, maar al snel probeerde hij zo goed en zo kwaad als dat ging onderscheid te maken tussen gevaarlijke 'elementen', de gegoede burgers en vluchtelingen uit de volksklasse. Het was zelfs de bedoeling om de betere arbeider daartoe in andere kampen onder te brengen dan bijvoorbeeld dieven die evengoed massaal de grens over waren gekomen.⁵³

Alle vluchtelingen verdienden echter een behoorlijk onderkomen, ook die in de 'mindere' kampen. Dat bleek goed uit onenigheid met Hendrik Muller, de commissaris van een groot vluchtelingenkamp in Nunspeet. Dit kamp was door de daadkrachtige Muller in sneltreinvaart uit de grond gestampt om meer dan 10.000 mensen onderdak te bieden. Van der Linden noemde het waardevol dat Muller daarbij op elke penning had gelet, maar over Mullers regime was hij toch niet te spreken. Begin december had de premier vernomen dat de vluchtelingen als gevangenen in het kamp werden vastgehouden. Hoewel de premier zich kon voorstellen dat de burgemeester van Nunspeet de vluchtelingen liever niet zag rondslechteren en het risico's met zich mee zou brengen als iedereen maar in en uit kon lopen, twijfelde hij toch aan het 'recht' om de vluchtelingen in ruil voor voedsel en onderdak van hun vrijheid te beroven. Bovendien waren de voorzieningen niet voldoende. Vluchtelingen met tyfus lagen zelfs op één zaal met gezonde vluchtelingen. Nergens konden vluchtelingen een warme ruimte opzoeken en er waren geen kranten of tijdschriften. Bovendien meende de premier dat het de sfeer in het kamp ten goede zou komen als naast bewaking door marechaussees ook verpleegsters toezicht zouden houden. Als zulke aanbevelingen werden doorgevoerd, zou de gedachte dat allen 'als in een dorp' samenwoonden terrein winnen.⁵⁴

Het antwoord was een acht pagina's lange litanie van Muller over zijn zware taak, alle opofferingen die hij zich had getroost en de onrechtvaardige kritiek die hij op de koop toe kreeg. In zijn kamp had de regering 'alle lichtekooien en mensen van oproerig en slecht gedrag' bijeengezet, en die

konden toch niet ‘vrijelijk worden losgelaten op onze arme dorpingen?’ Muller vond het een verouderd standpunt dat vluchtelingen met een besmettelijke ziekte afgezonderd moesten worden, maar hij was bereid deze suggestie op te volgen. Vrouwen aanstellen zou alles in de war sturen, want die bemoeiden zich maar met alles wat ze niet aanging en een goede gang van zaken was juist afhankelijk van ‘mijn streng bevel’.⁵⁵ Het waren woorden waarmee Muller zijn inderdaad moeilijke taak alleen maar verzwaarde. Van der Linden besloot in zijn antwoord ‘geen aanstoot te nemen aan den eigenaardigen toonaard’ van Mullers brief, maar verder gewoon voet bij stuk te houden, omdat iedere vluchteling een behoorlijk verblijf in Nederland verdiende.⁵⁶

De botsing met Muller werd zeker in de hand gewerkt door alle kritiek in het land op de gang van zaken in zijn kamp, waarover Van der Linden bij de behandeling van de begroting van zijn ministerie in de Tweede Kamer ongetwijfeld aan de tand zou worden gevoeld. Om dezelfde reden had de premier vlak daarvoor al een groep journalisten uitgenodigd voor een bezoek aan de vluchtoorden in de hoop dat dat zou leiden tot evenwichtige berichtgeving.⁵⁷ De kritiek in de Kamer was er niet mee te voorkomen, hoewel hij altijd begaan was met de vluchtelingenzorg. In zijn antwoorden erkende de premier dat er door regering en particulieren in de chaotische eerste oorlogsmaanden zeker fouten waren gemaakt, maar hij viel Muller niet af, ondanks hun stevige briefwisseling. Verder benadrukte hij opnieuw de plicht om onderdak te bieden aan de vluchtelingen uit België, én die uit Duitsland die er in de eerste oorlogsdagen ook geweest waren.⁵⁸

De hele oorlog lang heeft Van der Linden die opstelling volgehouden en met hem ook zijn vrouw. Johanna Cort van der Linden was geheel volgens de verwachtingen van die dagen betrokken bij sociale activiteiten. Zo zette ze zich met onder anderen de vrouw van Loudon in voor krijgsgevangenen in een organisatie ‘Nederlandsche Hulp aan de Krijgsgevangenen van *alle* oorlogvoerende staten’.⁵⁹ Eind 1916 vatte ze het plan op voor een conferentie van vrouwen uit diverse landen om van elkaars humanitaire activiteiten te kunnen leren en zo het leed te verzachten. Vertegenwoordigers van de landen zouden ieder na elkaar met veilige tussenpozen in Nederland hun organisaties en activiteiten moeten presenteren.⁶⁰ Johanna Cort van der Linden verzocht de vrouwen van de gezanten te helpen de spreeksters uit te nodigen, wat in elk geval aan Franse zijde tot succes leek te leiden.⁶¹ De Franse gezant werd zelfs ingeschakeld voor propagandadoeleinden. Uiteindelijk ging het initiatief echter niet door omdat net de onbeperkte duikbootoorlog uitbrak. De spreeksters waren daardoor niet in staat naar Nederland te reizen.⁶² De

overtuiging dat het de Nederlandse plicht was zo goed mogelijk het oorlogsleed te lenigen, bleef echter bestaan.

Cort van der Linden hield nog steeds vast aan dat standpunt toen in Nederland de kritiek op de last die de vluchtelingenkwestie veroorzaakte, begin 1918 groot werd. Op dat moment vormden ook Russen en Polen een probleem. Een deel van hen was vanuit Duitsland naar Nederland gevlucht, waar ze aanvankelijk met geld van de Russische regering in hun levensonderhoud voorzagen. Na de Russische oktoberrevolutie was daar echter geen sprake meer van. Prompt gingen in het parlement stemmen op om de Polen en Russen dan maar het land uit te zetten. Cort van der Linden liet echter weten dat het inhumain was deze mensen zomaar naar Duitsland terug te sturen en ze daar bloot te stellen aan strenge straffen, misschien wel de doodstraf. Er zat dus niets anders op dan ze voorlopig op Nederlandse kosten te onderhouden.⁶³ Ondertussen begon in Nederland de voedselschaarste serieuze vormen aan te nemen, maar dat veranderde niets aan Van der Lindens mening dat de Nederlandse samenleving verplicht was om de vluchtelingen te voeden. De sociaaldemocraat G.W. Sannes wenste dat de Belgische regering voedsel naar Nederland zou sturen, maar dat ging de premier te ver, omdat voor 'de plicht van gastvrijheid' geen betaling hoorde te worden geëist. Sannes kreeg te horen dat de gastvrijheid zo ver ging dat ook gezinsleden van geïnterneerden naar Nederland mochten komen. Weigeren om hen toe te laten, was 'wreed' en zou 'in strijd zijn met de moraliteit'.⁶⁴ De premier zag de verzorging van vreemdelingen wel als een drukkende plicht die ook hij graag kwijt was, maar zolang de oorlogstoestand geen betere oplossing bood, moest die plicht vervuld worden.

Van der Linden kreeg internationaal brede waardering voor dit beleid, in de eerste plaats vanuit België. Bij het aftreden van zijn kabinet herinnerde de Belgische gezant zijn regering er nogmaals aan hoe genereus Van der Linden en Loudon voor de Belgische vluchtelingen waren geweest.⁶⁵ Het gemeentebestuur van Antwerpen huldigde hem in 1915 met een prachtige brief op groot formaat met een lint eraan.⁶⁶ Een Vlaamse letterkundige vereniging deed daar niet voor onder met het uiten van warme waardering voor het hulpvaardige Nederlandse volk en de verzekering dat er velen in Vlaanderen waren 'om de praatjes van enkelen te niet te doen die in Nederlands houding iets anders willen zoeken dan volkomen onzijdigheid, voorbeeldige zelfverloochening en edelmoedige opoffering'.⁶⁷

Een handelsnatie te midden van oorlogsgeweld

Cort van der Linden vond dat zijn zelfstandige neutraliteitspolitiek in het bijzonder voor een handelsnatie als Nederland van cruciaal belang was. Zonder handel met het buitenland zou Nederland bij gebrek aan import van voedsel en veevoeder uit de geallieerde landen simpelweg verhongeren. Tegelijkertijd zou de industrie stil komen te liggen en zou de kou toeslaan als Nederland geen kolen meer uit Duitsland kon halen. Het was kortom van levensbelang om in ruil voor deze import de export naar beide partijen in stand te houden. Volgens Cort van der Linden kon dat alleen door altijd uit te gaan van het eigen economische belang. Toegeven aan de wederzijdse eisen van de oorlogvoerenden zou leiden tot de gevreesde ‘welwillende’ neutraliteitspolitiek, waarmee het land op de helling zou staan.

Deze wens om strikt aan de eigen lijn vast te houden, was op economisch gebied bijzonder moeilijk te realiseren. De handelsoorlog hield namelijk niet op bij de grenzen. Hier leek Nederland eerder een spilpositie in de oorlog in te nemen. De economie werd tijdens de Eerste Wereldoorlog meer dan ooit tevoren een oorlogswapen. Beide partijen hechtten veel waarde aan het middel van de handelsblokkade om zo elke aanvoer van voorraden naar hun tegenstanders lam te leggen.¹ Dat betrof niet alleen oorlogsgoederen, maar alle producten, in het bijzonder voedsel, om zo de tegenstander uit te hongeren en van elke industriële kracht te ontdoen. Nederland kwam in deze economische strijd feitelijk in de vuurlinie terecht omdat het met beide kampen handelde en geografisch midden tussen die partijen in lag. De geallieerden hadden er baat bij om de Nederlandse handel met Duitsland af te knijpen, maar net zo goed wilden de Duitsers export naar Groot-Brittannië tegengaan. Daardoor werden de belangen van de oorlogvoerenden bij de Nederlandse opstelling op economisch gebied nog veel groter dan bijvoorbeeld hun belangen bij de oorlogssympathieën.

Net als bij politieke vraagstukken was het volkenrecht voor Van der Linden ook op economisch terrein weer het middel om de oorlogvoerenden te overtuigen van de onafhankelijke Nederlandse opstelling. Een gemakkelijk

richtsnoer was het echter niet. Van der Linden moest erkennen dat het volkenrecht 'veelal onbetrouwbaar' was wegens de vaak tegenstrijdige opvattingen. Slechts een klein deel van het volkenrecht was helder in traktaten vastgelegd, wat het afdwingen van de neutrale rechten natuurlijk moeilijk maakte.² In de jaren voorafgaand aan de Eerste Wereldoorlog waren wel pogingen gedaan hier enige verbetering in te brengen, maar veel hielp het niet. Zo waren bij de Declaratie van Londen in 1909 afspraken gemaakt over de positie van de handel in oorlogstijd, maar door tegenwerking van het Britse Hogerhuis werd deze declaratie nooit geratificeerd. Tot vlak voor het uitbreken van de oorlog deed de Britse regering nog wel pogingen de Lords tevreden te stellen, maar in juli 1914 was zij daar nog niet in geslaagd. Voor Nederland had dat grote gevolgen. In de Declaratie van Londen stelde het voor Nederland cruciale artikel 35 dat oorlogvoerende landen nooit de aanvoer van de zogeheten conditionele (ofwel relatieve) contrabande naar neutrale havens mochten tegenhouden. Dit betrof goederen die zowel voor oorlogs- als voor vredesdoeleinden gebruikt konden worden. Tot dan behielden de Britten zich het recht voor deze handel tegen te houden als er een risico bestond dat de goederen vervolgens naar de vijand werden doorverkocht. Vooral bij handel naar Nederland bestond dat risico, aangezien Nederland al sinds de Rijnvaartakte van 1868 met Duitsland de afspraak had dat zulke doorvoer over de Rijn nooit zou worden belemmerd.³

Door het uitblijven van ratificatie bleef de onduidelijkheid over de waarde van de al in de zeventiende eeuw door Hugo de Groot vermelde onaantastbaarheid van neutrale handel groot. Bovendien bleken niet alleen de Britse Lords de wenselijkheid van zulke afspraken te betwijfelen. Ook de regering zelf wijzigde in augustus 1914 haar mening. Duitsland stelde de Declaratie van Londen te zullen naleven en ook de Fransen waren dat van plan, maar de Britse regering weifelde en kwam pas op 20 augustus 1914 met een zogeheten *Order in Council*, een Koninklijk Besluit. De declaratie zou wel worden toegepast, maar artikel 35 werd buiten werking gesteld. Doorvoer via Nederland zou dus niet veilig zijn voor de geallieerde marine. De Fransen volgden toen dat voorbeeld.⁴ Zo bleek meteen al hoe gemakkelijk de belligerenten het volkenrecht bagatelliseerden. De Britse minister van Buitenlandse Zaken Sir E. Grey liet via zijn gezant de Nederlandse regering zelfs weten dat de volledige voedselaanvoer zou worden stopgezet tenzij hij garanties kreeg dat de producten niet naar Duitsland zouden gaan en dat ze niet werden gebruikt om gelijkwaardige goederen van Nederlandse oorsprong naar Duitsland te sturen. Om dat standpunt kracht bij te zetten, hield de

Britse regering tientallen Nederlandse schepen aan die goederen voor Duitsland vervoerden.⁵

In die omstandigheden stond Nederland meteen in augustus 1914 voor de vraag of het niet beter was toe te geven aan de geallieerde druk, alle overtuiging ten spijt dat Nederland zich onafhankelijk moest opstellen en dus nooit de onaantastbaarheid van de eigen handel mocht opgeven tegenover de maatregelen van een van de oorlogvoerende partijen. Als de Nederlandse regering door de knieën zou gaan, dan dreigde wel het levensgrote risico dat Duitsland zo'n aantasting van de Rijnvaartakte zou aangrijpen om Nederland te bezetten. Cort van der Linden zag in elke onderwerping aan de Britse druk daarom een gevaarlijke stap op weg naar welwillende neutraliteit. Hij hield dus toch vast aan het volkenrechtelijke richtsnoer en de opvatting dat een dergelijke beperking van de Rijnvaartakte juridisch gezien onmogelijk was.⁶

Het handhaven van dit standpunt veroorzaakte wel veel ophef. Zelfs Loudon wilde aanvankelijk een tijdelijke opschorting van de Rijnvaartakte om geen problemen met de geallieerden te veroorzaken. Daarmee steunde hij Treub, als minister van Landbouw verantwoordelijk voor de invoer van voedsel. Loudon liet de Duitse gezant al voor zijn beurt weten dat de beslissing gevallen was. De Rijnvaartakte zou tijdelijk buiten werking worden gesteld om de import van voorraden naar Nederland te garanderen. Helaas kon de minister niet aangeven hoe lang dat zou duren. De Nederlandse gezant in Berlijn W.A.F. baron Gevers zou ook de Duitse regering op de hoogte brengen.⁷ Gevers schrok zich een ongeluk bij het horen van deze opdracht en snelde stante pede in de auto naar Den Haag om Loudon te weerhouden van dit plan, dat oorlog met Duitsland kon veroorzaken. Hij vroeg de minister zelfs om hem in omgekeerde richting tegemoet te reizen om maar zo snel mogelijk over de zaak te kunnen spreken.⁸

Ondertussen greep de handelaar A.G. Kröller met zijn grote Duitse handelsbelangen meteen in. Kröller, die nog een bijzonder grote rol in de oorlogspolitiek zou gaan spelen, suste al in deze eerste oorlogsweken de onrust van de Duitse diplomaten met de stelling dat Loudon de Nederlandse plannen niet duidelijk had weergegeven. Er was geen sprake geweest van opschorting van de Rijnvaartakte, wel van plannen voor zogeheten 'doorvoercognossementen', bewijsstukken waarmee vooraf de eindbestemming van handelswaar te controleren was. 'Wahrscheinlich liege Mißverständnis Ministers des Äußern vor, der von diesen Dingen nichts verstehe.'⁹ Bij zulke technische zaken kon dat de beste overkomen, maar inderdaad wilde Treub zulke doorvoercognossementen invoeren nu de Britten zich niet aan artikel 35 van de Declaratie van Londen hielden. Na alle ophef wist Kröller ook dit echter

tegen te houden.¹⁰ Loudon moest vervolgens diep door het stof en gaf tegenover de Duitse gezant toe zich verkeerd te hebben uitgedrukt.¹¹

Zo waren de problemen door Loudons ongelukkige optreden verergerd, maar ondertussen was duidelijk hoe in het kabinet Treub tegenover de juridische opstelling van Cort van der Linden was komen te staan. Voor de premier stond de formele neutraliteit voorop, en die was het beste te waarborgen door alle voorheen opgestelde verdragen en opvattingen over vrije neutrale handel strikt na te leven. Een politiek waarbij de ene of de andere partij naar eigen inzicht en belang kon worden beoordeeld of benadeeld, was gevaarlijk. Bij een dergelijke opstelling was geen rechtvaardiging voor het gekozen beleid beschikbaar. Daarom stelde zo'n politiek Nederland bloot aan niet te pareren aanvallen van de tegenstander, kon deze het vertrouwen ondermijnen in de Nederlandse ambitie de neutraliteit tot het uiterste te verdedigen en bracht deze een preventieve neutraliteitsschending dus dichterbij.

Tegelijkertijd maakten de handelspolitieke problemen van Nederland ook duidelijk dat het ideaal van de zelfstandige neutraliteit op economisch gebied meer vereiste dan de gewenste onafhankelijke opstelling. Op geen ander gebied kwam deze onafhankelijke opstelling zo snel in botsing met de oorlogvoerende belangen door de directe invloed op de oorlogspolitiek. Daardoor stond Nederland hier ook snel bloot aan onacceptabele vergeldingsmaatregelen, zoals de Britse poging de Nederlandse handel geheel te blokkeren als Nederland geen verbod wou instellen op export naar Duitsland. In zo'n geval was het handhaven van een onafhankelijke, volkenrechtelijke opstelling wel een goede uiting van zelfstandige politiek, maar Cort van der Linden zou toch tegelijkertijd Britse vergeldingsmaatregelen moeten voorkomen.

De Nederlandsche Overzee Trustmaatschappij

In de eerste oorlogsmaanden bleek hoe langer hoe duidelijker dat met name de geallieerde machten elk respect voor de rechten van de neutrale handel verloren. Toen eenmaal duidelijk was dat er sprake zou zijn van een langdurige oorlog, nam het belang van het langetermijnmiddel van de economische strijd toe. Bovendien waren de geallieerde militaire vooruitzichten in deze eerste oorlogsfase allesbehalve rooskleurig. In 1915 konden ze tegenover de offensieven van de centralen aan het oostfront alleen slecht gecoördineerde tegenacties plaatsen, die dan ook niet veel direct resultaat hebben gehad. Pas met de grote aanvallen in de tweede helft van 1916, vooral aan de Somme,

leek de kracht van het geallieerde initiatief toe te nemen.¹² Te midden van deze militaire tegenslagen bleef slechts de handelspolitiek over als het aanvullende oorlogswapen. Gedurende de hele oorlog is er veelvuldig gebruik van gemaakt.

De geallieerden hadden daarom alle reden strikt aan hun standpunt vast te houden dat alle aanvoer naar Duitsland geblokkeerd moest worden. Bij gebrek aan Nederlandse medewerking besloot de Britse regering op 29 oktober 1914 om voortaan alle neutrale handelsschepen aan te houden, als er maar een vermoeden bestond dat er sprake was van (relatieve) contrabande.¹³ De Fransen stelden zich nog harder op. De minister van Oorlog wilde het als 'Duitsgezind' afgeschilderde Nederland het liefst helemaal isoleren. Ook de wat diplomatiekere minister van Buitenlandse Zaken had nauwelijks oog voor het handelsbelang.¹⁴ De Duitsers deden op hun beurt natuurlijk hun best om Nederland onder druk te zetten niet mee te werken aan de toenevende geallieerde blokkadepolitiek, die zozeer in strijd was met het volkenrecht.¹⁵ Het was duidelijk dat Nederland in deze omstandigheden vermalen zou worden tussen de oorlogvoerende partijen als er niet snel een oplossing kwam voor de neutrale handel.

Cort van der Linden beseftte dat hij, welke regeringsmaatregelen hij ook nam, altijd de ene of de andere partij voor het hoofd zou stoten en zo de oorlogsdreiging nog zou vergroten. Gelukkig vonden handelaren en regering eind 1914 een ingenieuze oplossing. De regering stelde zich weliswaar op het standpunt dat zij geen garanties kon geven dat goederen niet naar Duitsland zouden worden doorgevoerd, maar konden de handelaren die garanties niet zelf geven? Deze gouden greep vormde de grondgedachte achter de oprichting van de Nederlandsche Overzee Trustmaatschappij (NOT).¹⁶ Deze formeel particuliere organisatie garandeerde dat de aan haar geconsigneerde goederen niet naar oorlogvoerenden zouden worden uitgevoerd. Dat kon de NOT doen omdat de organisatie dit in contracten met haar afnemers afdwong. Wie zich hier niet aan hield, kon niet alleen een fikse boete verwachten, maar kwam op een zwarte lijst, wat handel met de geallieerden vrijwel onmogelijk maakte. Bovendien zette de NOT voor die controle al snel ook zelf een indrukwekkende organisatie op die binnen de kortste keren sterk groeide. Het NOT-bestuur, de 'uitvoerende commissie' geheten, onder leiding van de president van de Nederlandsche Handel-Maatschappij C.J.K. van Aalst, kreeg zo een spilpositie bij de bescherming van de Nederlandse handel. De NOT kon immers doen wat de regering uit neutraliteitsoverwegingen moest laten en bovendien kon de NOT makkelijker een vuist maken in de strijd tegen onwelwillende handelaren. Het bestuur is daarom dikwijls de 'nevenregering' van Nederland

in oorlogstijd genoemd en de NOT een 'staat in de staat'.¹⁷ Zeker voor de eerste oorlogsjaren is dat allesbehalve overdreven. Ook daarna zou de handelswereld Cort van der Linden nog grote diensten bewijzen, zij het niet enkel door middel van de NOT.

In het bijzonder de Engelsen hadden aanvankelijk waardering voor de NOT.¹⁸ Dankzij de NOT konden zij de doorvoerhandel naar Duitsland blokkeren, maar kon de handel met Nederland zelf voortgaan. Dat was belangrijk, want de Engelsen importeerden veel Nederlandse veeteeltproducten.¹⁹ De Fransen, die lang niet zoveel economische belangen in Nederland hadden als de Engelsen, hadden meer oog voor de beperkingen die werden gesteld aan een economische blokkade van Duitsland. Het leger bekritiseerde het plan voor de NOT als een ingewikkelde oplossing voor een probleem dat ook eenvoudig aangepakt kon worden. Voor het Franse leger was contingentering gedurende de hele oorlog het toverwoord.²⁰ Nederland zou alleen vooraf afgesproken hoeveelheden van een product mogen invoeren, de 'contingenten' oftewel rantsoenen. Die konden nooit groter zijn dan Nederland nodig had voor eigen gebruik en de Fransen zouden wel bepalen hoeveel dat was. De archieven puilen derhalve uit van de uiteraard plooibare statistieken over Nederlandse consumptie. Op het Ministerie van Buitenlandse Zaken heersten net zulke twijfels over de NOT als bij het leger en de minister van Oorlog, alleen was de toon wat voorzichtiger.²¹

De Franse regering wenste daarom op zijn minst dat het hele plan voor de NOT alsnog samen zou gaan met door de Nederlandse regering in te stellen exportverboden. Dat was natuurlijk precies wat Cort van der Linden met de NOT wilde voorkomen, omdat het de volkenrechtelijke onderbouwing van zijn zelfstandige politiek zou aantasten. Loudon was het daarmee eens. Bij de instelling van de NOT was hij als minister van Buitenlandse Zaken natuurlijk de eerstaangewezene om dit probleem uit de weg te ruimen. Bovendien leek Loudon daarvoor geknipt te zijn, gezien zijn uitstekende contacten met Henri Allizé, de Franse gezant in Den Haag. Vlak na het uitbreken van de oorlog werd deze diplomaat naar Den Haag gestuurd, waar hij gauw een goed inzicht verwierf in de belangen en moeilijkheden van Nederland in oorlogstijd. Al snel zag hij de waarde in van de NOT voor Nederland, maar hij begreep ook dat hij zijn regering alleen voor de organisatie kon winnen als hij toezeggingen zou krijgen over exportverboden van overheidszijde. Loudon bleek echter zeer voorzichtig met concessies te zijn, zeker als die op papier moesten staan, maar uiteindelijk kwam er toch een akkoord tot stand waarbij de regering haar rol zo goed mogelijk tot het informele beperkte.²² Volgens Loudon ging deze afspraak eigenlijk al te ver, wat hij Allizé ook

goed liet merken door op het laatste moment nog wat wijzigingen te eisen, maar hij zag ook in dat de Franse gezant al het mogelijke deed om de NOT tot stand te brengen.²³ Loudon accepteerde daarom het akkoord met Allizé, waarna deze op zijn beurt zijn minister op het hart drukte het aandeel van de Nederlandse regering in de onderhandelingen niet publiek te maken. Dit mocht nooit een formele betekenis krijgen.²⁴ Het had succes. De Franse minister van Buitenlandse Zaken stelde zich nu tegenover de minister van Oorlog vierkant op achter de NOT.²⁵

Om dat te bereiken, was Loudon wel afgeweken van de strikte zelfstandigheidspolitiek van de Nederlandse regering. De fictie van een volledig particuliere NOT was na deze onderhandelingen immers niet meer te handhaven, al zou Loudon dat publiekelijk natuurlijk altijd ontkennen. Vanaf het begin kon diplomatieke plooibaarheid in stilte strikte volkenrechtelijke opvattingen in de Nederlandse neutraliteitspolitiek dus wel vervangen, zolang daar maar geen formele consequenties aan vastzaten. Hier was dat het werk van Loudon, die in de contacten met de geallieerden en met de Fransen in het bijzonder meestal zonder direct aandeel van Cort van der Linden de onderhandelingen tot een einde bracht. Dat lag voor de hand gezien Loudons goede verhouding met Allizé en zijn grote voorliefde voor de Franse cultuur. Loudon koesterde toen al de wens om gezant in Parijs te worden. Na de oorlog zou dat ook echt gebeuren. Liefst 21 jaar, tot aan het opheffen van de diplomatieke betrekkingen in 1940, zou hij op zijn post in de Franse hoofdstad blijven.²⁶ De premier accepteerde dat Loudon informeel een zekere plooibaarheid in de zelfstandige neutraliteitspolitiek opzocht en legde ook zelf zijn gewicht in de schaal wanneer dat nodig en mogelijk leek.

Dat moment kwam bijvoorbeeld toen bleek dat ook de NOT nooit waterdichte garanties kon geven dat aangevoerde goederen niet naar Duitsland gingen. Een van de oorzaken was de grote smokkelhandel. Velen vielen voor het uitzicht op lucratieve winsten, die dankzij de grote prijsverschillen tussen Nederland en Duitsland voor het oprapen lagen. Uiteraard bekritiseerden de geallieerden deze smokkelhandel, met diverse klachten over de gebrekkige tegenmaatregelen als gevolg.²⁷ De uitvoerende commissie van de NOT maakte zich hier grote zorgen om. Zij besloot de meest betrokken ministers in een vertrouwelijke brief in te lichten over de geallieerde klachten. Zo hoopten de NOT-bestuurders Cort van der Linden en zijn collega's Treub en Posthuma over te halen om hun organisatie te steunen met maatregelen tegen de smokkelhandel, ook al werd dat niet met zoveel woorden gezegd. Dat kon immers niet, gezien de gevoelige verhouding tussen regering en NOT. De uitvoerende commissie stelde daarom ook expliciet dat zij niet als doorgeefluik

voor klachten van oorlogvoerenden aan de Nederlandse regering wilde dienen.²⁸ Zo langzamerhand liep de zaak echter de spuigaten uit en waren er maatregelen nodig.

Cort van der Linden zag in dat bij deze kwestie de grenzen van zijn zelfstandige politiek op economisch gebied in zicht kwamen. Toch was hij niet van plan om de NOT openlijk te steunen. De organisatie was echter zozeer doordrongen van de noodzaak tot het nemen van maatregelen, dat al snel een nieuwe brief aan de regering volgde, ditmaal vergezeld van een omvangrijke nota over de handelsoorlog. Uitgebreid kwamen de moeilijkheden waar de NOT tegenaan liep aan bod en 'de wijze waarop de Regeering haar hierbij hulp zal kunnen verleen'.²⁹ Cort van der Linden zat niet te wachten op dit pleidooi voor strikte exportverboden op alle producten, ook als er geen sprake was van schaarste in Nederland. Zo'n maatregel zou immers duidelijk als anti-Duits en dus onneutraal uitgelegd kunnen worden. Wel ging hij er evenals zijn collega's toe over om met de NOT over de zaak te spreken. Treub vond zo'n gesprek geen probleem. Hij stond dan ook als eerste bij de NOT op de stoep en liet Van Aalst weten zich wel voor exportverboden te willen inzetten.³⁰

Cort van der Linden was hier niet gelukkig mee. Dat blijkt wel uit het punt 'Moeilijkheden met den Minister van Binnenlandsche Zaken Z.E. mr. Cort van der Linden' dat Van Aalst bij de eerstvolgende vergadering op de agenda plaatste.³¹ De premier heeft om tegengas te geven dus het voorbeeld van Treub gevolgd om bij de NOT op bezoek te gaan. Dat was in zijn ogen echter al dubieus. Daarom is het waarschijnlijk geen toeval dat, in tegenstelling tot het gesprek met Treub en vele nog volgende 'ministeriële besprekingen', geen verslag aan de uitgebreide notulen van de NOT-vergaderingen is gehecht. Ook in de notulen zelf werd over Van der Lindens inhoudelijke inbreng niet gerept. Het is goed mogelijk dat Cort van der Linden de NOT verzocht heeft het gesprek niet vast te leggen. Dat past bij de werkwijze van Cort van der Linden. Er zijn immers al meer situaties genoemd, waarbij Cort van der Linden zich tot mondeling overleg beperkte of gevoelige dossiers in een persoonlijke la bewaarde. Zo zijn tenslotte ook de explosieve notulen van de ministerraadsvergadering van 1 en 3 oktober 1914 bij de premier thuis beland. Slechts omdat ze onmisbaar waren voor de verantwoording van het regeringsbeleid zijn ze later aan zijn opvolger overgedragen en in het ministerraadsarchief gevoegd. Was er geen noodzaak toe, dan leek de premier niet snel bereid te zijn iets aan het nageslacht na te laten. Gelukkig is uit de vervolggesprekken, die de NOT eerst met Snijders en Bosboom voerde en daarna geregeld met Posthuma, wel ongeveer op te maken waar de discussie met de

premier over ging. Het moet een moeizame bijeenkomst geweest zijn, waarin hij Treubs voorstellen niet acceptabel bleek te vinden. Posthuma zelf was er ook niet over te spreken. De enige oplossing leek om met Bosboom en Snijders te overleggen hoe de smokkel aangepakt kon worden. Dat is gebeurd, maar regeringssteun heette tot teleurstelling van Treub uitgesloten.³²

Erg veel heeft Treub zich er echter niet aan gelegen laten liggen. Van exportrestricties kwam het inderdaad niet, maar Treub verplichtte handelaren in een Koninklijk Besluit wel om van uit te voeren goederen met naam en adres op te geven van wie de goederen of grondstoffen waren gekocht. Zonder ingewikkelde controles konden alle producten dan aan de grens worden tegengehouden en zo kon dus gemakkelijk worden nagegaan of er goederen tegen de NOT-regels in werden geëxporteerd. Zo morrelde Treub wel aan het grondbeginsel van de NOT. Dit heette immers uitdrukkelijk een particuliere organisatie, waar de regering niets mee te maken had. Treubs houding tastte dus de fundamente van de zelfstandige neutraliteitspolitiek aan. Wat de NOT deed, kon de Nederlandse neutraliteitspolitiek formeel niet schaden, maar zo gauw de regering maatregelen nam, ging dat in tegen de Rijnvaartakte. Dat raakte aan de Duitse belangen en dus aan de neutraliteit.

Loudon had bij de oprichting van de NOT weliswaar hetzelfde gedaan, maar er was één belangrijk verschil. Treub handelde openlijk door met een Koninklijk Besluit de werkzaamheden van de NOT formeel van regeringswege te ondersteunen. Hij erkende aan het eind van 1915 zelfs in formele stukken voor de Tweede Kamer dat dit besluit bedoeld was om de particuliere NOT te helpen.³³ Precies op dit punt botsten de visie en werkwijze van Treub en Cort van der Linden. Cort van der Linden vond Loudons uiterst voorzichtige toezeggingen tegenover Allizé acceptabel, want Loudon hield zijn bijdrage zo stil mogelijk en deed genoeg moeite om zijn gesprekspartners duidelijk te maken waar de schoen wrong. Iedere andere handelwijze was echter uit den boze. Treubs maatregel hield daarom uiteindelijk geen stand. Na kritiek van Duitse zijde en van diverse handelaren met belangen aldaar, besloot de ministerraad met een verwijzing naar een oud wetsartikel dat Treubs maatregelen om de uitvoer te controleren niet rechtmatig waren. Treub moest zijn KB intrekken.³⁴ Plotseling bleek elke flexibele interpretatie van het recht dus uitgesloten, terwijl de diplomatieke plooibaarheid toch Cort van der Lindens middel was om het eigenbelang met zijn juridisch georiënteerde beleid te kunnen dienen. Zoiets mocht echter nooit in het volle daglicht gebeuren, laat staan via de formele wegen van een KB. Dat zou immers tot de levensgevaarlijke welwillende neutraliteitspolitiek leiden.

Treub maakte zich minder druk om dergelijke subtiliteiten. Hij benaderde de oorlogsproblematiek directer. Er moest gewoon een oplossing komen voor de stagnerende overzeese handel. De zogenaamd particuliere NOT was daarvoor een ideaal middel, maar als die het afdwingen van de garanties niet alleen afkon, moest de regering helpen. Formele bezwaren lieten hem koud. Het is een goed voorbeeld van de verschillen in werkwijze van de premier en Treub. Cort van der Lindens juridische wereldbeeld leidde niet tot starheid, maar de flexibiliteit moest in tegenstelling tot Treubs opvattingen wel tot het informele beperkt blijven.

Kröller, Allizé en het belang van informele invloed

Het private karakter van de NOT was slechts één reden waarom de organisatie zo goed paste in de zelfstandige neutraliteitspolitiek van de Nederlandse regering. Tegelijkertijd was juist de aanvankelijk nog beperkte reikwijdte van grote waarde. Vlak na de oprichting hoefden handelaren nog slechts een aantal gevoelige producten aan de NOT te consigneren. Bovendien hield de regering van het begin af aan de consignatie van belangrijke levensmiddelen, waaronder graan, in eigen hand om zo de voedselvoorziening veilig te stellen, en vanzelfsprekend had de NOT evenmin iets te zeggen over de export van goederen van Nederlandse bodem. Tot slot was de NOT een organisatie van handelaren voor wie het commerciële oogmerk vooropstond. Deze dienden de Britse blokkadepolitiek slechts zolang als met hun belangen in overeenstemming was.³⁵ De Nederlandse regering hoefde zich dus geen zorgen te maken dat de NOT de handel met Duitsland volledig stil zou leggen. Integendeel, in de eerste oorlogsjaren nam die juist een hoge vlucht. In ruil kreeg Nederland kolen.³⁶

De geallieerden trokken daaruit al snel de conclusie dat er meer maatregelen nodig waren om de Nederlandse handel met Duitsland te blokkeren. De Franse regering drong daarom onverminderd aan op invoering van contingenten. Deze maatregel zou de export van Nederlandse landbouwproducten vanzelf verminderen, want het Nederlandse vee was afhankelijk van buitenlands veevoer en kunstmest kwam eveneens van overzee. De Britse regering hechtte daarentegen veel waarde aan de import vanuit Nederland van vooral zuivelproducten. Zij zag daarom graag dat de Nederlandse boeren wel bleven produceren, maar dat zo veel mogelijk producten verplicht aan de geallieerden ter beschikking werden gesteld, ook al betaalden de Duitsers over het algemeen veel hogere prijzen. Dat gebeurde al in Denemarken waar van een vrije markt geen sprake meer was.³⁷ Om hun zin te krijgen, zetten de Britten

de Nederlandse handel geleidelijk aan steeds verder onder druk. Vanaf 1915 behielden ze zich het recht voor neutrale schepen in een Britse haven op ongewenste goederen te controleren. In 1916 hield de Britse regering zelfs alle Nederlandse schepen geladen met maïs vast zolang de Nederlandse regering toestemming gaf voor de export van varkens naar Duitsland. De rechtvaardiging was curieus. De Britten meenden dat hun maïs anders ‘op poten’ naar Duitsland zou gaan, namelijk in de vorm van vetgemeste varkens!³⁸

Het leidde tot grote ongerustheid bij Cort van der Linden, die begreep dat een neutraal land zijn handel nooit zo in handen van één partij kon leggen. Helaas was er weinig tegen te doen, zolang de Britten in staat waren de Nederlandse handelsvloot simpelweg aan te houden. Ondertussen besefte hij maar al te goed dat de Duitse oorlogvoering voor Nederland niet barmhartiger was. De Duitsers schonden ook het volkenrecht, maar dan met hun duikboten. Met dat wapen wilden zij hetzelfde doel bereiken als de Engelsen met hun blokkadepolitiek: uithongering van de vijand. Cort van der Linden was dus niet blind voor de gevaren uit Duitsland, maar de grootste dreiging zag hij – in deze eerste oorlogsjaren – toch aan Britse zijde wegens de grote druk van dat land om de gehele handel eenzijdig aan de Britse wensen ondergeschikt te maken. Duitsland kon daar in de strijd met een zeemacht als Groot-Brittannië eenvoudigweg minder tegenover stellen.³⁹

Om de dreiging te keren was enkel een onafhankelijke opstelling op economisch gebied niet langer voldoende, omdat Nederland op dit terrein in de praktijk eigenlijk direct bij de oorlog betrokken raakte. De bijna plichtmatige protesten tegen schendingen van het volkenrecht gingen natuurlijk door, maar in de Nederlandse economische politiek werd het al snel onontbeerlijk om ook actief op te treden tegen de handelwijze van de belligerenten. Volgens Van der Linden bleef het echter van belang niet de indruk te wekken dat dit gebeurde in reactie op hun drukmiddelen. Tegelijkertijd was hij nog steeds van mening dat hij als premier van een neutrale regering naar buiten toe op de achtergrond moest blijven. Hij zocht daarom in stilte andere partijen met overeenkomende belangen om de oorlogvoerende ieder op hun beurt van al te schadelijke maatregelen te weerhouden.

Cort van der Lindens belangrijkste ijzer in het vuur was daarbij gedurende de hele oorlog Anthony George Kröller (1862-1941). Qua karakter en werkwijze had deze Rotterdamse handelaar wel enige overeenkomsten met de premier. Te midden van een zakenwereld waar daadkrachtig publiek optreden steeds belangrijker werd, bleef hij juist een bron van geheimzinnigheid. In stilte oefende hij ondertussen een enorme macht uit. Ook in de diplomatieke

wereld had hij veel touwtjes in handen. Hij kon terugvallen op de beste contacten aan het hof en op het Ministerie van Buitenlandse Zaken, waar al eind negentiende eeuw zijn diplomatieke kwaliteiten werden erkend.⁴⁰ Weinigen konden ondertussen de draden van zijn relaties precies natrekken. Zelfs de kantoorbedienden van zijn firma hadden hun hoogste chef nooit gezien en zouden hem op straat als een vreemde voorbijgegaan zijn.⁴¹

De uitvalsbasis van Kröllers machtspositie lag in Duitsland, tevens het vaderland van zijn vrouw Helene, die bekend zou blijven om haar indrukwekkende schilderijenverzameling. Zij was de dochter van de baas van Wm H. Müller&Co., het bedrijf waar Kröller als jongeman in dienst was geweest. Dankzij vrouwe Fortuna kon zijn broer zich inkopen in het bedrijf nadat hij in een loterij veel geld had gewonnen. Vervolgens trouwde Anton tijdens een leertijd in Duitsland met de dochter van de baas. Aangezien zijn broer en andere bestuurders snel overleden, kwam Anton Kröller al jong aan het hoofd van Wm H. Müller&Co te staan.⁴² Deze positie en zijn kwaliteiten als onderhandelaar en ondernemer maakten hem in de Eerste Wereldoorlog tot een van de belangrijkste spelers in de neutraliteitspolitiek. Door zijn wereldwijde handelsbelangen kon ook de NOT niet om hem heen, al bleef hij hier iets op de achtergrond. Hij was geen lid van het hoogste orgaan, de Uitvoerende Commissie, waar NHM-president Van Aalst de scepter zwaaide. De 'Amsterdamse' Van Aalst en de 'Rotterdamse' Kröller waren levenslange rivalen. Van Aalst beschuldigde Kröller zelfs van leugenachtigheid toen deze hem feliciteerde met de toekenning van een koninklijk lintje. Het verwijt moest Van Aalst intrekken, want Kröller dreigde met zijn invloed bij zijn Duitse relaties.⁴³

Deze tegenstelling kon lastige onenigheid opleveren, maar had ook voordelen voor Cort van der Lindens zelfstandige politiek. Terwijl de NOT als particuliere organisatie in het Engelse belang de doorvoerhandel naar Duitsland aan banden legde, kon Kröller er juist voor zorgen dat de NOT niet oppermachtig de hele handel eenzijdig in geallieerde handen dreef. Met de almaar groeiende uitbreiding van het aantal goederen dat onder NOT-controles viel, leek dat hard nodig om het neutrale evenwicht te bewaren. Al in het voorjaar van 1916 had de regering daarom met de nieuwe landbouwminister Posthuma voorop in stilte de consignatie van een aantal landbouwgoederen in eigen hand genomen, zoals dat onder meer met graan al vanaf het begin van de oorlog gebeurde.⁴⁴ Die maatregel moest de gestage uitbreiding van de NOT een halt toeroepen en de Nederlandse regering in onderhandelingen met Duitsland meer wisselgeld geven.

Dit tegenwicht tegen een al te Britsgezinde opstelling van de NOT werd van grote waarde toen de Britse regering in 1916 de blokkadedruk steeds verder opvoerde om ook de export van Nederlandse producten naar Engeland veilig te stellen. De Britse gezant maakte zich er sterk voor dat de NOT de uitvoering van een eventueel akkoord zou controleren of dat er een landbouwtrustmaatschappij zou komen als pendant van de NOT.⁴⁵ Voor Nederland was dat natuurlijk niet gunstig, maar bij gebrek aan onderhandelingsruimte leek het moeilijk er iets tegen te doen. Ook de gezanten van de centrale machten moesten dat erkennen. Toch deden ze nog wel pogingen om Nederland te ondersteunen in de diplomatieke strijd met de Britten. De Oostenrijks-Hongaarse gezant was er snel bij met voorstellen om Nederland te helpen door levering van maïs uit de Balkan.⁴⁶ Veel effect had het echter niet. Nederland stond tegenover de geallieerden nu eenmaal met de rug tegen de muur. Vandaar dat uiteindelijk in juni 1916 toch het zogeheten *agricultural agreement* tot stand kwam over de export van landbouwproducten naar Groot-Brittannië. Dit was een pure oorlogsovereenkomst. Het gesloten akkoord legde de Nederlandse handelaren de plicht op voortaan een groot deel van de Nederlandse levensmiddelen naar de geallieerden uit te voeren, zelfs al betaalden de Duitsers beter.⁴⁷ De problemen met de Britten waren daarmee bovendien niet uit de wereld. Al snel raakten zij ontevreden over de uitvoering van het akkoord. Er zouden nog te veel producten naar de vijand gaan.⁴⁸ Bovendien hoopten ze nu zelfs de Nederlandse visvangst in handen te krijgen door eenvoudigweg een zo groot mogelijk deel van de Nederlandse vissersvloot vast te houden tot er gunstige afspraken zouden zijn gemaakt over de uitvoer van neutrale vis. Terwijl de vissers in Engeland 'gevangen' zaten en hun vrouwen de regering radeloze petitieën stuurden, zat er niets anders op dan toe te geven.⁴⁹

Vanzelfsprekend was de ontevredenheid in Duitsland groot, maar de Duitse gezant Von Kühlmann kon toch niets anders dan berichten dat Nederland geen keus had gehad bij de afsluiting van het *agricultural agreement*.⁵⁰ Het gevaar van harde vergeldingsmaatregelen door Duitsland nam nu toe. Het was dus van het grootste belang de centrale machten ervan te overtuigen dat Nederland voldoende weerstand kon en zou bieden aan de geallieerde druk. Bovendien was de samenwerking met de centralen ook nodig voor de praktische uitvoering van het *agricultural agreement*, terwijl dat akkoord diezelfde centralen zoveel schade toebrengt. Het akkoord veronderstelde namelijk de aanwezigheid van voldoende transportmogelijkheden over de Noordzee, waar de gevaarlijke Duitse duikboten voeren. Gezien de zelfstandige politiek was de formele diplomatie echter niet geschikt om beide partijen

te vriend te houden, net zo min als de NOT, want hoezeer de organisatie het evenwicht wilde bewaren, met haar Engelsgezinde imago zou ze in Duitsland weinig gedaan krijgen. In die omstandigheden was Kröller de aangewezen man om oplossingen te brengen.

Kröller heeft zich ingespannen de centrale machten te overtuigen van de neutrale bedoelingen van Nederland. Zodoende hoefde de regering de oostburen niet zelf duidelijk te maken dat de Duitse belangen niet werden vergeten, ook al zat er niets anders op dan met de Britse maatregelen in te stemmen. Tegelijkertijd konden de Britten niet om Kröller heen bij hun pogingen om de greep op de Nederlandse landbouw te verstevigen. Hij had namelijk een doorslaggevende stem in de Nederlandse voedselvoorziening. Minister Posthuma had hem in augustus 1916 zelfs benoemd tot voorzitter van de zogeheten commissie van bijstand, die een nieuwe distributiewet moest uitvoeren. In Engeland stond hij daarom al snel bekend als de ‘food dictator’.⁵¹ Het leverde hem in geallieerde kring wel een toenemend Duitsgezind imago op, nog versterkt door zijn grote private handelsbelangen bij de vijand. Die brachten het handelsministerie, de *Board of Trade*, er zelfs toe Kröller op een zwarte lijst te plaatsen, maar al snel werd dit plan door het *Foreign Office* tegengehouden. Een hoge ambtenaar schreef een halfjaar later zelfs bang te zijn dat kritiek op Kröllers handelen hem ertoe kon brengen zich tegen de NOT te keren, waardoor de hele NOT wel eens zou kunnen instorten.⁵² Bovendien trokken sommige Britten al snel weer in twijfel of Kröller wel zulke gevaarlijke bedoelingen had. De Britse gezant Sir Alan Johnstone was er in elk geval van overtuigd dat Kröller zijn best zou doen om een herziening van het *agricultural agreement* door te zetten.⁵³ Dat lag ook voor de hand, want daar zou hij met zijn scheepvaartbelangen zelf ook profijt van hebben. Waarschijnlijk gaf handelsattaché Sir Francis Oppenheimer eind 1916 dan ook de beste omschrijving van Kröller toen hij hem ‘the very incarnation of modern financial and commercial internationality’ noemde.⁵⁴

Zo kwamen dankzij Kröller langs de weg van de private onderhandelingen uiteindelijk overeenkomsten met zowel de centrale machten als de geallieerden tot stand. Aan het eind van 1916 werd het *agricultural agreement* herzien en tegelijkertijd werden ook met Duitsland afspraken gemaakt over de levering van de overige landbouwproducten in ruil voor vooral kolen.⁵⁵ De Nederlandse regering hoefde daarbij niet openlijk concessies te doen aan haar beginsel van onafhankelijkheid, want alle onderhandelingen werden gevoerd door zogenaamde ‘private organen’. Zolang de drukmiddelen van de oorlogvoerenden maar niet al te hard werden, kon de regering via zulke

private, stille en zo mogelijk informele wegen dus een hoop bereiken. Zelf zou ze alleen niet op de voorgrond treden. Johnstone zag dat goed in toen hij zijn regering waarschuwde 'that it is absolutely useless and can only entail our meeting with a rebuff, for us to press the Netherlands to in any way depart from their official attitude of strict neutrality, or to press them *as a Government* to admit any interference with what they deem to be their sovereign rights. We can do much unofficially, but nothing officially in these two directions.'⁵⁶

Het betekent echter niet dat de regering en de diplomatie zich helemaal buitenspel lieten zetten. Van der Linden hield niet alleen het oog gericht op de rol van private handelaren als de NOT-bestuurders en Kröller. Op dezelfde stille wijze wist hij ook diplomatieke ondersteuning voor zijn zelfstandige politiek te stimuleren. Tegenover de Britse druk op de Nederlandse handel bleek vooral de Franse gezant Allizé daartoe een waardevolle bondgenoot te zijn. Geheel in lijn met de opvattingen in Parijs was hij een groot voorstander van contingentering, maar hij wilde niet dat dat ten koste zou gaan van de NOT. Contingenten opleggen aan de NOT was voor de politieke verhoudingen met Nederland veel beter dan de strikte contingenten die het Franse leger en marine zelf graag instelden. De contingenteringsplannen van het leger zouden Nederland helemaal afsluiten en in Duitse handen drijven. Slechts de NOT kon dat voorkomen. Allizé bleef daarom net als bij de oprichting van de NOT druk in de weer om zijn land van de waarde van de organisatie te overtuigen.⁵⁷ Daarbij kon hij natuurlijk geen moeilijkheden tussen Engeland en Nederland over de blokkadepolitiek gebruiken. Dat zou het Franse leger wel weten uit te buiten.

Vandaar dat Allizé niet alleen zijn best deed om de NOT te steunen, maar ook de Nederlandse belangen tegenover Groot-Brittannië in de discussies over landbouwexport probeerde te dienen. Het mes sneed daardoor aan twee kanten. Op zijn beurt kon hij dan van de Nederlandse regering en de NOT verwachten dat ze met steun voor de contingenten zijn positie in Parijs zouden verstevigen.⁵⁸ Inderdaad kreeg hij al vroeg toezeggingen van de NOT over rantsoenering, waarmee de minister van Buitenlandse Zaken in Parijs ingenomen bleek te zijn.⁵⁹ De Britten pasten zelf ook rantsoenering toe in hun blokkadepolitiek, maar hoopten dat wel in overeenstemming te brengen met hun eigen handelsbelangen, die juist in de Nederlandse context een grote rol speelden.⁶⁰ Bij voorstellen voor overeenkomsten over bijvoorbeeld wol twijfelden ze daarom over de gevolgen daarvan voor hun eigen export naar Nederland.⁶¹ De Fransen waren daartegenover de partij die op het punt

van de contingenten de meeste druk zette, waarvan de Nederlandse regering op haar beurt weer gebruik kon maken in de onenigheid met de Britten.

Over de wederdiensten van Allizé in de handelspolitieke discussies tussen Nederland en Groot-Brittannië hadden Cort van der Linden en Loudon niet te klagen. In de aanloop naar het *agricultural agreement* van 1916 wist hij bijvoorbeeld in een gesprek met Van Aalst en de Britse gezant Johnstone de Nederlandse belangen bijzonder goed te dienen. Allizé was op verzoek van Van Aalst aanwezig. In een slim onderonsje wreven zij Johnstone de onredelijkheid van de Engelse maatregelen onder de neus. Alle export van Nederland werd afgeknepen, behalve die naar Groot-Brittannië. Daar ging voor miljoenen aan zuivelproducten heen. Hoe kon dat? Frankrijk kreeg toch ook niets?⁶² Allizé bracht bovendien zijn regering op de hoogte van het gesprek. Met een beroep op het gebrek aan orders uit Londen, bleek Johnstone bij herhaling niet bereid te zijn om samen te werken, zodat Allizé probeerde via het ministerie in Parijs de Britse regering zelf van de funeste gevolgen van het gevoerde Britse oorlogsbeleid te overtuigen.⁶³ Allizé kreeg zijn zin. Onomwonden schreef de Franse premier aan de ambassadeur in Londen dat contingenteringen in overeenstemming met de NOT gewenst waren. Van enige pogingen om de Nederlandse productie voor de export te stimuleren, kon bij deze methode natuurlijk geen sprake zijn. De ambassadeur moest de Britse regering daarvan overtuigen.⁶⁴

Uiteraard roerde Allizé zich in deze strijd tussen Nederland en zijn Britse bondgenoot in de overtuiging dat hij de belangen van Frankrijk zo diende. Deze belangen kwamen in de eerste oorlogsjaren echter wel overeen met veel belangen van de NOT en de Nederlandse regering. Cort van der Linden heeft daar gebruik van willen maken, maar paste ondertussen wel op de neutraliteit niet in gevaar te brengen door Allizé formeel te verzoeken om steun in de strijd met de Britten. De verhoudingen tussen de francofiële Loudon en Allizé waren echter zo goed dat zij heel wat zaken buiten de officiële kanalen om regelden. Het ging daarbij niet om de minste kwesties. Allizé schreef bijvoorbeeld zonder veel omhaal naar huis dat hij privé met Loudon gesprekken voerde over dreigende gevaren uit Duitsland. Natuurlijk privé, want een neutrale Nederlandse minister zag niet graag dat zoiets langs formele weg gebeurde. Vriendschappelijke onderonsjes tussen Loudon en Allizé bleken daarentegen heel normaal te zijn.⁶⁵

Door de overeenkomsten tussen Franse en Nederlandse belangen mocht ook de premier zich verheugen in een verrassend goed inzicht van Allizé in de problemen bij uitvoering van zijn zelfstandige politiek. De Franse gezant probeerde in zijn uitgebreide correspondentie met het ministerie van Bui-

tenlandse Zaken in Parijs zelfs begrip te kweken voor de moeilijke positie van Cort van der Linden, veroorzaakt door de harde houding van de Engelsen. Het waren immers vooral de Engelse maatregelen die in Duitsland de woede opwekten en Nederland zo in de handen van de vijand konden dwingen. Hoe was het in Duitsland uit te leggen dat een neutraal land zijn productie niet tegen hoge prijzen aan de oosterbuur mocht verkopen, maar wel tegen lage prijzen aan de Engelsen? In Duitse ogen rechtvaardigde dat alle mogelijke represaillemaatregelen. Die Duitse houding maakte de landbouwakkoorden van juni en november met de Britten zo gevaarlijk. Nederland bleef door die akkoorden onder Britse druk produceren, maar dan wel vrijwel uitsluitend voor de Britse markt. De landbouwafspraken lieten voor Duitsland weinig producten over. Zo ontstond er een ‘richesse agricole qui constitue précisément pour la Hollande la cause du plus grand péril qu’elle ait couru’. De problemen waren dus van Engelse oorsprong.

De Nederlandse regering, ‘dirigé par un homme d’un haut caractère’, deed juist haar best om alle gevaren te vermijden. Gedurende de eerste twee oorlogsjaren had dat Van der Linden heel wat crises opgeleverd die een beproeving vormden voor zijn koelbloedigheid en verdraagzaamheid. Gelukkig had Nederland aanvankelijk enkel een Duitse tegenstander. Dat leverde ‘une certaine liberté d’action’, waardoor Van der Linden zich met een beroep op de Nederlandse soevereiniteit en zijn opvatting van de rechten en plichten van een neutrale natie enkel nog om de nationale opinie hoefde te bekommeren. De landbouwakkoorden met de Britten maakten de problemen veel groter.

Het was Cort van der Linden – nog steeds volgens de berichtgeving van Allizé – niet kwalijk te nemen dat hij met het beeld voor ogen van het verschrikkelijke Belgische lot geen oorlog met Duitsland wenste, maar zich tot onderhandelen bepaalde. Nederland had geen enkele territoriale ambitie, had zelfs geen voordelen bij het winnen van een oorlog en was niet verplicht eraan deel te nemen. Daarom had de Nederlandse regering ook geen reden om ten gunste van Engeland in te grijpen in de economische verhoudingen. Als de Duitsers drie keer meer voor hun kaas wensten te betalen dan voor de oorlog, leverde dat vrijwel een monopolie op op de Nederlandse markt, en geen Nederlander zou daar iets aan kunnen doen. Uiteraard was Allizé niet blij met zulke export naar Duitsland, maar de nieuwe methode van handelsafspraken over verdeling van de productie was geen oplossing. Die afspraken maakten de situatie alleen maar gevaarlijker. Daardoor kon Cort van der Linden in een onmogelijke positie terechtkomen en gedwongen worden voortaan zelf de economische politiek ter hand te nemen.⁶⁶

Dat zou ten koste gaan van de NOT en zo ook de basis onder Allizés hele oorlogspolitiek wegslaan. Hij had de NOT immers in Parijs en Londen met hand en tand verdedigd, omdat hij de organisatie zag als de beste garantie voor een effectieve contingenteringpolitiek zonder de politieke verhoudingen met Nederland in gevaar te brengen. Uit Allizés uitgebreide en lovende beoordeling van Cort van der Lindens neutraliteitspolitiek en zijn begrip voor de Nederlandse economische en politieke moeilijkheden blijkt wel hoezeer Cort van der Linden en Allizé daarbij met gelijke belangen de strijd aangingen. Ze hadden niet zo'n goede persoonlijke band als Loudon en Allizé, maar Allizé beseftte wel de belangen van de premier bij de Britten te moeten verdedigen. Onderhands zal ook Loudon daar het zijne toe hebben bijgedragen. Door Allizé in goed vertrouwen ervan te doordringen hoezeer Nederland tegenover Groot-Brittannië met de rug tegen de muur stond, had Cort van der Linden zo toch een manier om tegenwicht te bieden. Ondertussen hield Allizé ook het Franse leger zo goed mogelijk in toom.

Allizé was zelfs van grote waarde om ook het evenwicht ten opzichte van de Duitse economische oorlogvoering in stand te houden. Uiteraard hadden niet alleen de geallieerden er belang bij om de bevoorrading van de centralen te blokkeren. Dat gold ook voor de tegenpartij. In de uitvoering was echter één groot verschil. De Duitsers gebruikten voor hun blokkadepolitiek het duikbootwapen, waarmee de scheepvaart op Groot-Brittannië getorpedeerd werd. Met de aanscherping van de geallieerde blokkadepolitiek besloten de Duitsers dat ook alle neutrale schepen dat lot konden ondergaan. Meteen beschuldigden de geallieerden hen van onrechtmatige acties. Het wapen veroorzaakte een verontwaardiging die volgens Van der Linden de kritiek op de geallieerde blokkadepolitiek nog overtrof.⁶⁷ De eerste acties tegen neutrale schepen waren nog wel betrekkelijk onschuldig, maar al op 25 maart 1915 werd met de torpedering van het schip *Medea* de woede in Nederland over het duikbootwapen geopend. Een Duitse torpedo stuurde het schip, dat met een lading sinaasappelen uit Valencia op weg was naar Londen, zonder pardon naar de bodem van de zee. De bemanning kon slechts dobberend in reddingsbootjes op hulp wachten.⁶⁸ De geallieerden overwogen deze actie aan te grijpen om Nederland tegen Duitsland op te zetten. Misschien zou dat Nederland zelfs aan geallieerde zijde in de oorlog brengen. In die omstandigheden was het voor Van der Linden niet alleen van belang de geallieerden van al te harde maatregelen te weerhouden, maar ook om alle kritiek op Duitsland in toom te houden. Anders zou de stemming wel eens zo anti-Duits kunnen worden dat de oosterburen de aanval verkozen. Ook voor dat doel was Allizé van belang.

De Franse gezant voelde weinig voor harde vergeldingsmaatregelen. Het geallieerde militaire belang zou zich verzetten tegen Nederlandse oorlogsdeelname. Cort van der Linden heeft handig gebruikgemaakt van die mening. Hij zag elke poging om de verhouding met Duitsland in reactie op de torpedering onder druk te zetten natuurlijk als aantasting van zijn zelfstandige politiek. Hoe verwerpelijk de duikbootacties ook waren, er was geen reden om hier anders tegenaan te kijken dan tegen de Britse blokkademiddelen. Ze hadden volgens hem hetzelfde doel en waren even onrechtmatig en schadelijk, maar niet iedereen zag dat zo. Minister Treub, die zich in oktober 1914 al voor oorlogsdeelname had uitgesproken, stapte zelfs persoonlijk op Allizé af om zijn voorkeur voor de harde lijn kenbaar te maken.⁶⁹ Waarschijnlijk was hij toen onbekend met een gesprek dat de Franse gezant vlak daarvoor al met Cort van der Linden had. De premier had daarin juist geprobeerd de medewerking van Allizé te krijgen voor de tegenovergestelde, verzoeningsgezinde weg.

Cort van der Linden liet wel blijken de Duitse maatregelen gevaarlijk te vinden en zich af te vragen wat de oosterburen van plan waren met Nederland. Allizé kreeg zelfs de indruk dat hij zich grotere zorgen maakte dan Loudon. Cort van der Linden maakte Allizé duidelijk dat de geallieerden dit dreigende gevaar zelf konden beperken. De Britse acties veroorzaakten immers de mogelijke problemen met Duitsland. De geallieerden hadden daarmee ook de macht de gevaren te voorkomen met een voorzichtiger beleid. De Rijnvaartakte maakte het Nederland onmogelijk zelf stappen tegen Duitsland te ondernemen. De kwestie van de torpederingen geeft weer een voorbeeld van de manier waarop Cort van der Linden dat ook aan Allizé wilde duidelijk maken.

Het was ook nu een geslaagde zet. Het gesprek stimuleerde Allizé om in een strikt geheim telegram aan de Franse minister van Buitenlandse Zaken over zijn onderhoud met de premier zijn opvattingen over de Nederlandse neutraliteit nog eens uiteen te zetten. Die bleef van grote waarde. Zou Nederland in de oorlog worden betrokken, dan zou dat de geallieerden slechts verzwakken. Gezien de slechte staat van het Nederlandse leger zouden zij Nederland juist met hun schaarse middelen te hulp moeten komen. Pogingen om een breuk tussen Nederland en Duitsland te forceren, konden er dan gemakkelijk toe leiden dat Duitsland de aantrekkelijke rivierdelta in bezit kreeg. Deze woorden vormden een overduidelijke waarschuwing aan het adres van de Franse regering: bind in en houd Nederland als neutrale natie te vriend.⁷⁰

In deze toch al explosieve situatie liepen de spanningen nog verder op toen met de Katwijk opnieuw een Nederlands schip door een Duitse torpedo verloren ging. Ditmaal zouden de Duitsers echter snel schuld bekennen en schadevergoeding betalen. Weer nam Cort van der Linden de beproefde methode ter hand om met een vertrouwelijk gesprek Allizé te overtuigen geen onbezonnen acties te beginnen. Treub had meteen samen met de geallieerde gezanten stappen willen ondernemen tegen de Duitsers, maar volgens Cort van der Linden ontstonden de problemen juist door zulke ophef. Vooral de buitenlandse pers droeg daar veel aan bij. Het zal de premier tevreden hebben gestemd dat Allizé vervolgens een mededeling naar Parijs stuurde dat het goed zou zijn voor de politieke verhoudingen als de buitenlandse pers zich van al te felle commentaren op de zaak zou onthouden. De kwestie van de Medea had wat dat betreft ongewenste voorbeelden vertoond.⁷¹ Treub zou zich bij dat beleid neerleggen.⁷²

Weer overwon Cort van der Lindens zelfstandige opstelling. Keer op keer wees hij elke poging af om op de druk van oorlogvoerenden te reageren met concessies of pogingen de hulp van de tegenstander in te roepen. Toch ging Van der Linden hier verder dan een zelfstandige politiek zuiver gebaseerd op onafhankelijk beleid en een volkenrechtelijk fundament. Aangezien de economische oorlogvoering Nederland direct raakte, was op dit vlak ook actief ingrijpen vereist. Vertrouwelijk overleg met Allizé heeft er op diplomatiek gebied voor gezorgd dat de Nederlandse regering zich desondanks niet zelf direct tegen één van de partijen hoefde te keren. Op precies dezelfde manier nam Kröller vanuit zijn functie als particulier handelaar Cort van der Linden de wind uit de zeilen. De zelfstandige politiek bleef dus wel het richtsnoer en Van der Linden hield zich nog steeds waar mogelijk afzijdig van de partijen, maar hij zocht wel steun van derden om in moeilijke situaties het noodzakelijke evenwicht te handhaven.

De volkenrechtelijke benadering bleef dus zo goed mogelijk overeind, maar deze opstelling kon alleen resultaat hebben als handel en diplomatie hun steun boden. Cort van der Linden kon die steun verwerven omdat Allizé en Kröller ieder voor zich met hun eigen belangen doelen nastreefden die evenwijdig liepen aan zijn eigen zelfstandige politiek. Vooral op economisch gebied hield de zelfstandige politiek daarom meer in dan onafhankelijk een eigen lijn trekken. Hoe ongewenst ook, hier was reageren op de druk van de oorlogvoerenden onvermijdelijk. Cort van der Linden zorgde er echter voor dat dat ingrijpen zo veel mogelijk buiten de schijnwerpers plaatsvond.

Militaire gevaren

In het ideale geval zou Cort van der Lindens krachtige, zelfstandige politiek leiden tot een beleid dat losstond van de gevolgen van de oorlog, maar dat bleek al snel onhaalbaar te zijn. Het belang van de Nederlandse handelscontacten maakte al duidelijk dat de economische oorlogvoering een actief beleid onvermijdelijk maakte. Op zuiver politiek en militair gebied leek zulk actief ingrijpen echter minder gewenst. De particuliere façade van een organisatie als de NOT en van Kröllers private overleg was dan niet te realiseren. Als gevolg daarvan zou de regering gedwongen kunnen worden af te wijken van het zuivere volkenrechtelijke richtsnoer.

Toch zou ook op politiek-militair gebied actief ingrijpen onvermijdelijk kunnen blijken. Het leek niet verstandig volledig te vertrouwen op de gedachte dat de strijdende partijen in alle redelijkheid zouden bedenken dat een neutraal Nederland voor iedereen het beste was. In augustus 1914 had die overtuiging Nederland wel buiten de oorlog gehouden, maar alleen al het uitbreken van de oorlog was volgens Van der Linden het bewijs dat ook in zulke nuchtere overwegingen verandering kon komen. De hele oorlog was volgens hem één groot gevolg van het roekeloze gebruik van geweld door leiders die niet nagingen of de gevolgen van een oorlog opwogen tegen het te behalen voordeel. De onvermijdelijke ineenstorting werd simpelweg genegeerd, zo meende Van der Linden.¹ Het was goed denkbaar dat ook Nederland alsnog het slachtoffer van zulke kortzichtigheid kon worden.

Dat gevaar werd des te groter wanneer één van de strijdende partijen niet langer overtuigd zou zijn van de Nederlandse wil of capaciteiten om neutraal te blijven. Dan zou de 'roekeloze' stap om Nederland aan te vallen heel snel worden opgevat als een defensieve stap, eventueel gezet om een aanval van de tegenpartij voor te zijn. Met het opvoeren van de drukkende economische maatregelen van de oorlogvoerenden groeide ook dat gevaar. De Duitsers zouden kunnen gaan vrezen dat Nederland door de knieën zou gaan voor alle Britse handelsmaatregelen. Omgekeerd speelde die vrees net zo goed bij de Britten. Tegelijkertijd was bij beide partijen echter ook de vrees aanwezig

dat te harde maatregelen Nederland in handen van de vijand zouden dwingen. Kortom, met het toenemen van de oorlogsdruk namen de onzekerheden toe en werden de tegenstellingen uitvergroot. Daardoor nam ook de speelruimte van de Nederlandse regering af om tussen de partijen door te laveren. Vandaar dat snel het moment kon komen waarop zelfstandigheid in het belang van de neutraliteit ook op zuiver politiek terrein actief ingrijpen vereiste om zo de strijdende partijen te overreden Nederland voldoende ruimte te laten voor een eigen koers.

Cort van der Linden erkende de noodzaak van zulk ingrijpen, maar hij beseftte ook dat er grote risico's verbonden waren aan een politiek van actief overleg met de strijdende partijen. Allereerst was het noodzakelijk elke schijn te blijven vermijden dat er sprake was van een welwillend beleid naar één van beide zijden. Anders zou het vertrouwen van de belligerenten in de Nederlandse wil en capaciteiten neutraal te blijven immers snel verdwijnen. Een politiek van actief onderhandelen vergrootte bovendien de risico's die een aantal ministers in oktober 1914 er bijna toe hadden gebracht om aan de oorlog deel te nemen. Indien de druk van de oorlogvoerenden te groot werd, zou Nederland met deze handelwijze nog makkelijker dan bij volledige afzijdigheid de willoze speelbal worden, overgelaten aan de grillen van de internationale strijd. Door een actief beleid te voeren, werd de kans immers groter dat de tegenpartij op een gegeven moment het geloof in de Nederlandse neutraliteit verloor en tot een preventieve aanval overging. Aan de andere kant kon ook een harde Nederlandse opstelling een aanval dichterbij brengen.

Deze risico's stonden bovendien op gespannen voet met de eis van een krachtige verdediging. Vanuit militair perspectief was het overduidelijk dat elke politiek waarbij het moeilijker werd om te overzien van welke zijde gevaar dreigde, een goede defensie belemmerde. Naast Van der Lindens taak om actief te voorkomen dat hij tegenover de strijdende partijen met de rug tegen de muur kwam te staan, moest hij, teneinde zijn zelfstandige politiek te handhaven, dus ook voorkomen dat zijn beleid hem in botsing bracht met militaire belangen. Ook dat was een kerntaak van Van der Linden, omdat hij als premier de contacten met opperbevelhebber Snijders diende te onderhouden. Zodoende kwam Van der Linden bij de toepassing van zijn zelfstandige beleid op politiek-militair gebied in een spagaat terecht tussen binnenlandse en buitenlandse druk.

De belangen van generaal Snijders

Reeds lang voor Van der Linden premier werd, was er veel gediscussieerd over de vraag wie in geval van oorlog de contacten moest onderhouden met de opperbevelhebber van land en zeemacht, de hoogste militair die alleen in oorlogstijd werd benoemd. Het lag voor de hand dat de minister van Oorlog deze taak op zich zou nemen. In augustus 1914 was dat aanvankelijk ook de bedoeling, maar uiteindelijk kwam er een heel andere taakverdeling tot stand. Daaraan ging een harde strijd vooraf over de juiste instructie voor de opperbevelhebber. De achtergrond was een gevoelig constitutioneel probleem. Aan wie was de opperbevelhebber verantwoording schuldig? Was hij een gewone ondergeschikte van de minister van Oorlog zoals de hele landmacht onder die minister viel? Of was hij verantwoording schuldig aan de hele regering, waarbij het nog maar de vraag was of die plicht tot verantwoording erg zwaar kon wegen voor een functie die maximale militaire vrijheid vereiste.²

In 1913 leek deze kwestie tot een oplossing te zijn gekomen. Toen werd bepaald dat de noodzakelijk geachte maximale militaire vrijheid voor de opperbevelhebber constitutioneel acceptabel kon zijn als hij verantwoording schuldig was aan de regering. Dan hoefde de opperbevelhebber niet aan de leiband te lopen van een minister van Oorlog, die misschien niet eens een militair was of in elk geval de mindere in rang, en werd het inconstitutionele alternatief van verantwoordelijkheid aan enkel de Koning vermeden. Daar kwam nog bij dat de kwesties waarmee de opperbevelhebber te maken kon krijgen, diverse ministers konden raken. De latere minister van Oorlog jhr. B.C. de Jonge, toen nog ambtenaar op hetzelfde ministerie, had de instructie naar eigen zeggen zo ontworpen met de bedoeling dat *iedere* minister opdrachten aan de opperbevelhebber kon geven.³

Toen deze instructie bij het uitbreken van de oorlog werkelijk zou moeten functioneren, bleek iemand alsnog te wensen dat Snijders verantwoording zou afleggen tegenover de minister van Oorlog. De Jonge heeft de minister van Oorlog Bosboom als schuldige aangewezen, maar hiervoor is geen bewijs voorhanden. Bosboom heeft alleen aangegeven dat de ministerraad op het *moment suprême* een andere instructie wenste. Aangezien de ministerraad met één stem spreekt, liet hij professioneel in het midden op wiens initiatief dat was. Wel suggereerde hij bedekt er geen eigen inbreng in te hebben gehad. Hij had in 1907 in een anoniem krantenartikel juist de oude instructie bepleit en vreesde dat de toenmalige minister van Oorlog, W.F. ridder van Rappard, zelf de leiding over de landsverdediging in handen wilde nemen.

Dat was ongewenst. Een minister kon niet tegelijkertijd ook legeraanvoerder of strategisch leider zijn. ‘Zoodra de oorlog daar is, treedt hij in militairen zin op het tweede plan’, schreef Bosboom, niet wetende daar zelf nog eens aan te moeten voldoen.⁴ Toch kreeg beoogd opperbevelhebber Snijders op 30 juli 1914 van Bosboom een ontwerp-instructie overhandigd die hem dwong verantwoording af te leggen aan de minister van Oorlog alleen. Snijders zou losjes zijn gevraagd deze instructie even door te kijken wegens een wijziging.⁵ De opperbevelhebber was eigenzinnig en vasthoudend genoeg om deze kwestie hard uit te spelen. Hij weigerde simpelweg zijn benoeming, tenzij de oude instructie in ere werd hersteld. De nieuwe instructie zou hem te sterk in zijn macht beperken.

De harde opstelling van Snijders had succes. Hij zou toch aan de regering verantwoording schuldig zijn, bovendien met één belangrijke wijziging. De interpretatie van De Jonge van de regering als de Kroon en één of meer individuele ministers haalde het niet. De regering werd vanaf nu opgevat als de *hele* regering, de regering als collectief. Het benoemingsbesluit van Snijders werd daarom gecontrasigneerd door Cort van der Linden in zijn functie van tijdelijk voorzitter van de ministerraad. Bovendien betekende deze interpretatie dat alle contacten tussen opperbevelhebber en regering over politiek gevoelige zaken liepen via de eerste minister. Van der Linden heeft de correspondentie met Snijders dus persoonlijk ondertekend. Van veel cruciale brieven zijn in het archief van de ministerraad ook concepten in het handschrift van Cort van der Linden of met uitgebreide correcties van zijn hand bewaard gebleven.⁶ Overleg omtrent technische zaken zou natuurlijk wel in eerste instantie door Bosboom en Snijders worden gevoerd. De hele kwestie van de instructie voor de opperbevelhebber is dus van grote invloed geweest op de formele taken van Van der Linden tijdens de oorlogsjaren. Hij was nu degene die op politiek terrein tegenwicht moest bieden aan Snijders, met deze instructie en interpretatie misschien wel de machtigste man van het land.

Van het begin af aan moest de minister-president zich echter parlementaire discussies over deze opvallende taakverdeling laten welgevallen. Al eind 1914 wilde de Tweede Kamer nadere inlichtingen hebben over de positie van de opperbevelhebber. Van der Linden verdedigde de gekozen verhoudingen op grond van de noodzaak dat de opperbevelhebber een ‘buitengewoon groote mate van zelfstandigheid’ moest hebben. Zijn verantwoordelijkheid bleef echter beperkt tot de defensie. De buitenlandse politiek was in handen van de regering. Alleen deze taakverdeling stelde de regering in staat aan Snijders opdrachten te geven zonder zijn vrijheid aan te tasten. De bestaande taak-

verdeling was dus alleen gekozen op grond van de eigenaardige taak van de opperbevelhebber. Van suggesties dat deze verdeling voortkwam uit wrijving met de regering wilde de premier niets weten.⁷ Het parlement bleef zich echter bewust van de moeilijkheden en hield aan. Al snel werd in geheime zitting de vinger direct op de zere plek gelegd. Reeds in juli 1915 moest Bosboom zich verdedigen voor het feit dat hij de opperbevelhebber niet zelf in toom kon houden.⁸ In december wees Nolens zelfs expliciet op onenigheid tussen Snijders en Bosboom. Marchant, die onderhands vertrouwelijk iets had opgevangen over de wijziging van de instructie van Snijders, ging zelfs zover te concluderen dat minister Bosboom zich volledig had laten overrompelen. Van der Linden kon niet anders doen dan zich ergeren over Marchants gebruik van zijdelings verkregen informatie en Snijders vrijpleiten van onoorbaar gedrag.⁹

Over Van der Lindens inbreng bij de vaststelling van de instructie is verder weinig met zekerheid te zeggen. Toch is het opvallend dat hij, toen Bosboom de machtige Snijders niet persoonlijk onder zich kreeg, die taak zelf uiteindelijk op zich nam. Was de minister-president zich al bij voorbaat bewust van de gevaren die een al te machtige opperbevelhebber zou opleveren en prefereerde hij bij gebrek aan beter deze uitweg boven een ondoorzichtig geharrewar van een machtige opperbevelhebber die naar believen met individuele ministers afspraken maakte? Er is niets over bewaard gebleven. Toch past het heel goed in de werkwijze van Van der Linden om, zonder met de vuist op tafel te slaan, te proberen de zijns inziens beste verhoudingen in te stellen, maar waar die niet haalbaar waren liever genoeg te nemen met datgene wat in stilte bereikbaar was dan openlijk de strijd aan te gaan. Hoe het ook zij, enige beknotting van de grote macht van Snijders door zelf alle contacten te onderhouden kon voor Van der Linden geen kwaad, al zou een opperbevelhebber die gewoon als alle militairen onder de minister van Oorlog diende nog gemakkelijker zijn geweest.

In elk geval wist Cort van der Linden met verve een rol te vervullen als bemiddelaar die in stilte de problemen zo goed mogelijk uit de weg ruimde door Bosboom binnenskamers te verzoenen met de opvattingen van de rechtlijnige generaal. Dit was de enige haalbare gang van zaken. Noodgedwongen voegde Van der Linden zich daarnaar. Een echte oplossing van de kwestie was het niet en dat zou ook nog wel blijken, maar dat was voor Van der Linden nu juist niet iets om zich druk om te maken. Hij hield moeilijke zaken liever voorlopig op de achtergrond om ze met stille diplomatie te regelen. Mochten ze tot problemen leiden, dan konden er altijd nog harde maatregelen worden genomen.

Cort van der Linden kreeg zo wel een lastige taak te vervullen. Generaal Cornelis Jacobus Snijders (1852-1939) was niet de makkelijkste man om mee te moeten samenwerken. Hij was zonder meer een bekwaam militair, maar hij was ook erg rechtlijnig. Met geen grof geschut was er beweging te krijgen in zijn onwrikbare principes. Bovendien was hij zich bewust van zijn strepen en wars van politiek. Hij had aanvankelijk carrière gemaakt als genist, voor een legerleider een opvallende achtergrond. Toch werd hij bij uitzondering in 1908 bij de generale staf geplaatst om in 1909 de hoogste vredesfunctie van chef op zich te nemen.¹⁰ Bij zijn benoeming tot opperbevelhebber bleef hij deze functie overigens gewoon vervullen. Tegenstanders hadden wel kritiek op deze bovenmenselijk zwaar geachte combinatie van functies, maar Snijders had waarschijnlijk geen behoefte aan een 'chef' onder hem.¹¹

Bij de benoeming van Snijders bepaalde Bosboom dat de opperbevelhebber *f* 15.000 per jaar zou verdienen. Dat was één mille minder dan de minister zelf kreeg. Later is hem dat, niet alleen in legerkringen, maar ook daarbuiten, wel kwalijk genomen.¹² Het lijkt een kleinigheid, maar het is tekenend voor de opstelling van Bosboom in een wereld van rangen en standen en een voorteken van de latere verstandhouding tussen beide militairen. De één een zeer actief legerleider zonder behoefte aan inmenging in zijn zaken, de ander een erudiet militair vol plannen voor hervorming van het leger, die hij door de oorlog in rook zag opgaan. Eén ding hadden ze gemeen. Ondanks Bosbooms lidmaatschap van de Bond van Vrije Liberalen en een mislukte poging een Kamerzetel te bemachtigen, hadden ze geen van beide gevoel voor politiek. Noch voor een opperbevelhebber, noch voor een minister van Oorlog was dat een handige uitgangspositie. Er lag Cort van der Linden dus een zware taak te wachten.

Hoe gemakkelijk Snijders met zijn compromisloze militaire instelling in botsing kon komen met de belangen van Van der Lindens zelfstandige politiek, werd begin 1915 duidelijk toen de spanningen met de Britten opliepen en Duitsland de duikbootoorlog ontketende. Aanvankelijk had Snijders het leger in een 'afwachtingsopstelling' geplaatst. De troepen lagen verspreid langs de kust en de landsgrenzen met al snel een zwaartepunt in het zuiden om soldaten uit België te kunnen interneren. Begin 1915 vond Snijders in 'de politieke toestand' aanleiding om de regering erop te wijzen dat een op één plek geconcentreerd leger sterker was. Voorzichtig liet hij daarop de vraag volgen of de regering in de bestaande situatie misschien al aanleiding had gezien te bepalen of zij 'haar onzijdig standpunt tegenover *beide* oorlogvoerende partijen in gelijke mate en tot het uiterste denkt te handhaven, dan wel of zij oorlog met een der beide partijen a priori uitgesloten acht'. In het

laatste geval kon hij zijn leger tegen de te verwachten vijand concentreren, wat de verdedigingscapaciteit ten goede zou komen.¹³

Vanuit militair oogpunt had Snijders daarin volkomen gelijk, maar het was bij voorbaat duidelijk dat dit een onacceptabele aantasting betekende van Van der Lindens zelfstandige politiek. De premier voelde dan ook niets voor zo'n keuze. Sterker nog, hij maakte een onderscheid tussen een aanval die wel of juist niet 'gepraemedeerd' was. Nederland zou alleen bij een bewuste neutraliteitsschending onherroepelijk met de agressor in oorlog komen. 'Geschiedt de schending uit oogenblikkelijken nood, b.v. bij vervolging door den vijand, dan zoude, nadat van onze zijde alles was gedaan wat vereischt werd om de schending te keeren, de regeering de vraag of de neutraliteit nog ware te handhaven nader wenschen te overwegen.'¹⁴ Als dit een reactie van de tegenpartij zou uitlokken, was de uiterste consequentie zelfs dat Nederland met beide partijen tegelijkertijd in oorlog zou komen.

Zo was een belangrijke botsing tussen de legerbelangen van Snijders en de zelfstandige politiek van Van der Linden tot stand gekomen. Beiden hadden op grond van hun verantwoordelijkheden gegronde redenen voor hun standpunten, die echter niet met elkaar te verenigen waren. Om de gevolgen zo beperkt mogelijk te houden, heeft Van der Linden dit verschil van mening niet op de spits willen drijven. Hij ging liever over op de tactiek van de halve antwoorden. Hij probeerde Snijders' kritiek in stilte te omzeilen door de werkelijke discussiepunten niet aan te roeren en verder zijn beleid gewoon voort te zetten. De premier heeft geprobeerd deze handelwijze de hele oorlog vol te houden, ook al bleven zo de tegenstellingen bestaan tussen militaire belangen en de zelfstandige neutraliteitspolitiek. De opperbevelhebber maakte zich echter steeds grotere zorgen over de slagkracht van zijn leger door de onduidelijke standpunten van de regering. Hij besloot op zijn strepen te gaan staan toen Duitsland begin 1917 de onbeperkte duikbootoorlog ontketende. De geallieerden zouden deze oorlog kunnen aangrijpen voor een aanval op Duitsland via Nederland. Anderzijds konden de Duitsers om dit te voorkomen Nederland bezetten, ofwel in reactie op een Britse aanval of misschien wel uit voorzorg. Snijders vroeg zich af of Nederland dan in oorlog zou zijn met de partij die als eerste zou aanvallen. Dat zou toch slapheid zijn? Nederland zou dan helemaal niet zelf bepalen tegen wie oorlog gevoerd moest worden. Het zou slechts afhangen van het toeval. Vervolgens zou het leger niet de tijd hebben de juiste tegenmaatregelen te nemen. Er was maar één uitweg: de regering moest zorgen voor een 'tijdige en scherp omlinjende instructie'.¹⁵

Snijders rakelde de oude discussie weer op, dat was duidelijk. Het zou alleen moeilijk zijn hem weer met een kluitje in het riet te sturen. De regering zocht een middenweg door Snijders een lange opsomming te sturen met mogelijke 'gevallen' waarin Nederland in oorlog kon komen. Zij beschreef de bijbehorende militaire maatregelen en gedragslijn. Het was een kwestie van veel woorden maar weinig inhoud. Bovendien werd meteen aangegeven dat de opsomming niet compleet was.¹⁶ Hier had Snijders niets aan. De regering leek zelfs de mogelijkheid open te houden dat Nederland tegen beide partijen oorlog zou voeren. Ze weigerde zich duidelijk te branden aan het dilemma wat te doen bij een gelijktijdige aanval door beide partijen. Een gedragslijn kreeg Snijders daarom niet. Dat wilde hij niet accepteren. Hij bleef hameren op 'tijdig partij kiezen op grond der politieken balans'. De opdracht tegen twee partijen te vechten zou hij niet aanvaarden.¹⁷

De reactie van Cort van der Linden tekent zijn werkwijze. Wekenlang heeft de ministerraad gewacht, getwijfeld en vervolgens geknutseld aan een antwoord. Bosboom mocht in een memorie aan de ministerraad als minister van Oorlog eerst zijn licht laten schijnen over het conflict met de opperbevelhebber. Het werd een lange samenvatting met de enig mogelijke conclusie: vooraf partij kiezen, hoe geheim ook, was niet in overeenstemming met de neutraliteit.¹⁸ Maar hoe moest dit verdict aan de opperbevelhebber worden medegedeeld? Cort van der Linden maakte een concept dat op het ministerie van Oorlog minutieus werd bestudeerd. Bosboom maakte ondertussen zijn eigen concept waarna De Jonge, de kabinetschef van Bosboom, de taak kreeg de heikle kwestie te becommentariëren. Zijn eerste opmerking over het stuk van de premier is alleszeggend: 'De motiveering waarom thans geen partij gekozen kan worden ontbreekt. De Opp[erbevelhebber] heeft m.i. op motiveering aanspraak.'¹⁹

Cort van der Linden heeft duidelijk zitten zwoegen op het stuk, gezien de correcties in zijn eigen handschrift. Of Nederland in geval van oorlog partij moest kiezen en dus met de tegenpartij een bondgenootschap moest aangaan, bleef moeilijk. Hij meende dat voor het zwakke Nederland zo'n 'bondgenootschap wel niet zal kunnen uitblijven', maar schrapte dit toch maar en bedacht dat een bondgenootschap eigenlijk 'in hoge mate wenschelijk waarschijnlijk zelfs onvermijdelijk zal blijken'. Deze citaten laten zien hoe de premier zocht naar een formulering waarmee hij de opperbevelhebber voldoende tegemoet zou komen en toch zou kunnen schrijven dat onderhandelingen 'in strijd zouden zijn met de strikte neutraliteit die wij in acht nemen'. De moeilijkheid lag natuurlijk vooral in de mogelijkheid van een vrijwel gelijktijdige aanval van twee partijen, een situatie van zuivere belan-

genpolitiek. Ook dan zou de regering geen gedragslijn vaststellen. Het was echter een 'wel niet denkbeeldig maar toch weinig waarschijnlijk geval', zo voegde Van der Linden later toe en hij kwam Snijders nader tegemoet. De opperbevelhebber had het recht 'voor dat geval en tot nader order, zich te keeren tegen die partij die om zuiver strategische redenen daartoe het meest in aanmerking komt'.²⁰

De Jonge zette door al deze passages een forse streep en gaf zijn baas Bosboom onder meer als commentaar dat hij het 'natuurlijk' helemaal niet eens was met de wenselijkheid van een bondgenootschap, al zou het er misschien van moeten komen. Voor een zwakke staat was elk bondgenootschap verderfelijk. De Jonge werd nog harder: 'De laatste al[inea] is zwak. Als het in dat geval louter belangenpolitiek is, waarom kan de Reg[ering] dan thans geen keuze doen. Men kan de belangen thans toch afwegen en dat later weer doen, zooals de Opp[erbevelhebber] vraagt. Een juist antw[oord] is ten deze alleen te geven als men zich op dit standpunt stelt: ik kies nu niet en nooit, ten zij ik daartoe gedwongen word en die dwang bestaat thans niet. Maar dan moet men een bondgenootschap niet als *wenschelijk* beschouwen!'

De Jonge had gelijk. Hier wreekte zich de onwil van de premier om een echt antwoord te geven. De Jonge had zelfs geen genade met de toezegging van Van der Linden dat Snijders bij schending van het Nederlandse grondgebied door terugtrekkende legers indien strategisch noodzakelijk de hulp van de tegenstander mocht aanvaarden, 'echter zoo mogelijk onder uitdrukkelijk voorbehoud dat deze hulp geen bondgenootschap insluit'. Dat kon volgens De Jonge niet: 'Bij behoud van dien zin kan het zijn, dat de Opperbev. krijgt te beslissen of wij een bondgenootschap zullen aangaan.' Immers, de regering kon na aanvaarding van die hulp geen kant meer uit.²¹

De Jonge kwam met heel nieuwe passages waaronder een stuk uit het concept van Bosboom. Die durfde Snijders tenminste luid en duidelijk te zeggen dat aanvaarding van een bondgenootschap misschien onvermijdelijk zou zijn, maar 'op zichzelf als een kwaad' moest worden beschouwd. Bosboom deed zelfs geen enkele poging Snijders tegemoet te komen. 'Het standpunt van den Raad van Ministers is dus dat wij zoolang mogelijk den *oorlog* moeten afwijzen, dus *geen* partij kiezen, ons bepalen tot *verdediging* van onze neutraliteit. Dat kunnen wij zelfs vechtende doen en zou zelfs in beginsel verzet tegen *ieder*en aanrander van ons grondgebied met zich brengen.' Dit laatste ging natuurlijk veel te ver. Het zou het conflict met Snijders alleen maar versterkt hebben.²²

Er kwam een tussenoplossing. Sniijders kreeg te lezen dat onderhandelingen voor een bondgenootschap ‘nu’ uitgesloten waren. Zulke onderhandelingen betekenden immers prijsgeven van de neutraliteit. Om Sniijders tegemoet te komen, werd de passage over het ‘kwaad’ van zo’n bondgenootschap op het laatste moment in de ministerraad geschrapt. Alleen ging het Sniijders daar niet om. Hij wilde geen bondgenootschap, hij wilde vooraf weten tegen wie hij zou moeten vechten bij een gelijktijdige aanval van beide partijen. Daaromtrent hield de ministerraad de harde lijn aan. De toezeggingen aan het eind van Cort van der Lindens stuk verdwenen. ‘Bij de snel wisselende feitelijke toestanden schijnt het der regeering geraden voor dat geval hare gedragslijn nog niet vast te stellen’, was het enige wat Sniijders te lezen kreeg. ‘Maar wat moet ik dan doen? De regeering weet nu, dat ik *niet* vecht tegen beide partijen’, was zijn vertwijfelde commentaar.²³

De discussie zegt veel over de verhoudingen tussen de militaire leiding van Nederland en de politiek. Bosboom had Sniijders het liefst hard aan de kant willen zetten. Als minister van Oorlog nam hij naar eigen inzicht een hogere positie in dan de opperbevelhebber. Hij was de militair specialist die de relevante informatie voor de correspondentie met Sniijders aanleverde en hem wees op consequenties van politieke besluiten. Hij leefde zich niet in in Sniijders’ belangen, en Sniijders op zijn beurt had niet de minste belangstelling voor de politieke belangen. Als Cort van der Linden zulke gevoelige onderwerpen aan Bosboom en Sniijders zou overlaten, leek een fikse botsing dus onvermijdelijk.

Cort van der Linden worstelde evengoed met zijn verhouding tot Sniijders. Hij wilde tegenstellingen juist graag voorkomen en zocht steeds de grenzen op van mogelijke toezeggingen. Het betrof meestal weinig meer dan welwillende frases. Echte inhoud liet hij achterwege in de hoop Sniijders zo tevreden te houden. De kabinetschef op het ministerie van Oorlog De Jonge ergerde zich over deze zachte methode die slechts zorgde voor onduidelijkheden en spanningen in de verhoudingen met Sniijders. De Jonge vond de frontale aanval van Bosboom weliswaar onnodig – daaruit sprak niet alleen discussie maar vooral ook wrok en persoonlijke wrijving –, maar hij wenste wel heldere taal. De ministerraad moest zeggen waar het op stond en Sniijders gewoon antwoord geven. Hij vermeed liever het gedraai dat hij waarnam in Cort van der Lindens werkwijze.

Voor de premier waren alle omzichtige formuleringen echter een manier om ervoor te zorgen dat de tegenstellingen niet aan de oppervlakte kwamen. Dat was essentieel om de toepasbaarheid van zijn zelfstandige politiek te beschermen. Elke onenigheid kon de twijfels over de kracht van de Neder-

landse neutraliteitspolitiek schaden, terwijl hij juist al zijn mogelijkheden nodig had om het buitenland van de waarde van zijn zelfstandige politiek te overtuigen. Militaire rechtlijnigheid moest daar noodgedwongen voor wijken.

Zelfstandigheid tussen twee vuren

Van der Lindens zelfstandige politiek kon alleen slagen wanneer diplomatieke plooibaarheid de voorkeur kreeg boven Snijders' wens om duidelijk partij te kiezen. Alleen die diplomatieke opstelling kon de Nederlandse regering de speelruimte verschaffen om actief de oorlogvoerende partijen te weerhouden van al te drukkende maatregelen zonder daarbij de indruk te wekken een voorkeur te hebben voor een van de strijdende partijen. Vanaf het begin van de oorlog bleek dat hard nodig te zijn, zelfs al was van een directe aanvalsdreiging niet meteen sprake.

Al in 1914 bestonden in Groot-Brittannië plannen voor een schending van de Nederlandse neutraliteit, maar het gevaar bleef beperkt tot de negatieve effecten van geruchten. Winston Churchill, de Britse minister van Marine, overwoog aan het eind van dat jaar om via de Schelde de Belgen te hulp te komen en een directe aanval op Duitsland mogelijk te maken. Hij heeft zich hier in het Britse kabinet maandenlang sterk voor gemaakt, maar moest uiteindelijk zijn wensen opgeven. Het leger zou volgens zijn collega-ministers niet in staat zijn Nederland militair voldoende steun te bieden, met als gevolg dat de Duitsers juist gebruik zouden kunnen maken van het Nederlandse grondgebied.²⁴ Op strategisch vlak liep dit dus met een sisser af, maar Churchills achterliggende motief dat de Schelde van grote waarde was, hield de gemoederen gedurende de hele oorlog bezig. Churchill zelf bleef de geruchten bovendien naarstig voeden. In de zomer van 1915 stelde hij vlak na zijn aftreden als minister in een interview met de journalist en historicus Pieter Geyl van de *NRC* dat de territoriale situatie in de Schelde hem aardrijkskundig en strategisch onnatuurlijk voorkwam.²⁵ De kranten stonden er dagenlang bol van en ook de diplomatie speculeerde erover.²⁶ Te midden van alle spanningen met Groot-Brittannië over de blokkadepolitiek zette dit de onderlinge betrekkingen verder onder druk. Als vanzelfsprekend kwam daardoor om de zoveel tijd de vraag op of er een Engelse aanval op komst was. Voor de Nederlandse gezant in Londen, jhr. R. de Marees van Swinderen, was de situatie al begin 1915 serieus genoeg om de Britse regering formeel te vragen om een hernieuwde garantie dat de Nederlandse neutraliteit zou

worden gerespecteerd. Die kreeg hij meteen van de Britse minister van Buitenlandse Zaken, waarmee de kou weer even uit de lucht was.²⁷

Angst voor een aanval was er dus niet direct, maar de geruchten ondermijnden wel de cruciale uitstraling van neutraliteitshandhaving op eigen kracht en konden dus een preventieve aanval van één van de partijen dichterbij brengen. De gevaren kwamen daarbij weer van beide kanten. Alle spanningen met de Britten hadden immers ook weer consequenties voor de mogelijkheden om de Duitsers over te halen tot een voor Nederland gunstig beleid. De Duitsers zouden daar eerder toe bereid zijn als ze overtuigd waren van de waarde van de Nederlandse politiek, maar bij de bestaande geruchten was daar geen sprake van.

In die omstandigheden had Van der Linden in de vroege zomer van 1915 al zijn diplomatieke kwaliteiten nodig om te voorkomen dat de Nederlandse politiek tegenover Duitsland met de rug tegen de muur kwam te staan. De oorzaak lag in een plotselinge publiciteitsstorm over de positie die België tijdens en vooral na de oorlog zou kunnen innemen. Het Duitse bezettingsregime verbond de Vlaamse kwestie in België zelf met zijn internationale politiek en oorlogsdoelen. De Duitsers zouden misschien gebruik kunnen maken van de emancipatiestrijd van de Vlamingen om eventueel na de oorlog Antwerpen in te lijven. Aangezien diverse Vlaamse groepen streden voor een prominentere plaats in de Belgische staat of zelfs een zekere vorm van scheiding van hun Franstalige landgenoten voorstonden, konden de Duitsers zich voor deze Vlaamse zaak inzetten met steun voor Duitsland als ruilmiddel. Als ook Nederland vervolgens met de strijd van de ‘stamverwante’ Vlamingen zou sympathiseren, zou het Nederlandse verzet tegen de Duitse overheersing van België en in het bijzonder de permanente Duitse inbezitneming van Antwerpen misschien achterwege blijven.

Deze gedachte was niet uit de lucht gegrepen. In de zogeheten ‘Grootnederlandse beweging’ leefde het idee van een ‘stamverwant’ Vlaams volk dat slechts door de grillen van de geschiedenis van het noorden gescheiden was. Met name de historicus F.C. Gerretson onderhield nauwe contacten met Duitsers en beriep zich erop zelf de initiator te zijn geweest van het Vlaamse activisme, zoals de Vlaamse strijd bekend kwam te staan. Nauwe samenwerking tussen Nederland en een Vlaamse staat na een Duitse overwinning in de oorlog kon ook bij enkele andere Nederlanders op steun rekenen. Abraham Kuyper bijvoorbeeld sprak zich tegenover de Duitse rijkskanselier Theobald von Bethmann Hollweg voor deze oplossing uit.²⁸ In *De Standaard* schreef hij eveneens over de Belgische kwestie en de betekenis voor de oorlog. Dit trok de aandacht van de Duitse gezant, waarna hij zijn ideeën in Berlijn

kennelijk nader is komen ondersteunen.²⁹ Het idee van Duitse annexatie van België lag echter veel gevoeliger dan eventuele samenwerking. Een enkele 'Grootnederlander' als de predikant J.D. Domela Nieuwenhuis stond dit voor, en zelfs Gerretson heeft zich er in elk geval niet duidelijk van gedis-tantieerd, maar het overgrote deel van de Nederlanders zag dit toch als schrikbeeld. Het betekende immers onvermijdelijk economische omsingeling door Duitsland. Antwerpen zou een Duitse haven worden en Nederland niet meer dan een satellietstaat van het grote Duitse rijk.

In de loop van 1915 ontstond in de Nederlandse pers plotseling grote beroering over mogelijke Duitse plannen voor annexatie van België. Volgens de Duitse gezant zou ook dat deel van de elite dat Duitsland voorheen meestal wel gunstig gezind was, zich nu opeens druk maken over de kwestie.³⁰ Hij drukte zijn landgenoten daarom op het hart alle discussies over de Duitse oorlogsdoelen in België achterwege te laten.³¹ De militair attaché Martin Renner volgde dezelfde voorzichtige lijn als de gezant. Ook hij zag hoezeer een Duitse annexatie van België voor alle Nederlanders onwelkom was, ook voor de Duitsgezinde. Hij pleitte ervoor deze gevoeligheden te ontzien en de kwestie zo lang mogelijk op de achtergrond te laten.³² Toch waren niet alle Duitsers zo overtuigd dat zij het beste de Nederlandse wensen in ogenschouw konden nemen. Er was ook een flinke groep ultranationalisten. Zij riepen op volle kracht om de annexatie van België.³³ In regeringskringen zorgde iedereen er daarentegen angstvallig voor niet publiekelijk voor annexatie te pleiten. De rijkskanselier besepte maar al te goed dat dat een ondenkbare optie was, die onder andere de economische betrekkingen met Nederland onherstelbaar zou schaden. De oplossing van het Belgische vraagstuk diende volgens hem onder alle omstandigheden te worden bereikt 'auf der Linie gemeinsamer holländisch-deutscher Interessen'.³⁴

De vraag was natuurlijk of hij die gemeenschappelijke belangen net zo opvatte als Nederland. Von Bethmann Hollweg was voorzichtig genoeg zijn persoonlijke mening over dit hoogst gevoelige thema niet uit te spreken, maar zich tegenover iedereen flexibel op te stellen. Toch is het wel duidelijk dat hij volledige annexatie afkeurde, omdat dat Nederland aan entente-zijde bij de oorlog zou betrekken. Hij leek de oplossing van de kwestie daarom te zoeken in een economisch samenwerkingsverband van België en Duitsland.³⁵ Vervolgens zou ook Nederland meer of minder nauw bij die economische zone betrokken kunnen worden.³⁶ Zo'n politiek wijst op pogingen de Duitse hand in Vlaanderen vanuit Nederland te versterken, waarbij Vlaanderen het lokaas was dat Nederland tot medewerking moest bewegen. Von Kühlmann ging daarin mee. Nederland zou voor de Duitse *Flamenpolitik*

(en daarmee voor opname in een Duitse economische sfeer) gewonnen worden als het een leidende rol kon spelen in Vlaanderen zonder dat hij daarbij dacht aan Duitse pressie om Vlaanderen en Nederland samen te voegen. Nederland en Vlaanderen zouden daar alleen zelf toe kunnen besluiten, en het was maar de vraag of de katholieke Vlamingen in het protestantse Nederland welkom zouden zijn.³⁷

Von Kühlmann meende dat in het bijzonder Cort van der Linden gevoelig was voor deze idealen. Op 11 mei 1915 zou hij een gesprek hebben gehad met Van der Linden. De minister-president zou zich hebben uitgesproken voor 'eine sehr weitgehende Autonomie der flämischen Gebietsteile dem Rest von Belgien gegenüber'.³⁸ Een nadere aanwijzing voor deze sympathie is wel gezocht in de liberale pers. Toen de Duitsers in 1917 een Raad van Vlaanderen oprichtten die op haar beurt de Duitsers weer moest vragen om zelfbestuur en bescherming na de oorlog, reageerde de Nederlandse pers hierop in meerderheid afwijzend. De AR en CHU-bladen, evenals een deel van de liberale pers, vormden de uitzondering. Er is beweerd dat de steun van enkele liberale bladen het gevolg was van ingrijpen door Cort van der Linden, maar dit is niet bewezen.³⁹ Het klinkt niet erg aannemelijk, gezien alle aandacht van Van der Linden voor de onafhankelijkheid van de pers.

Het is wel zeker dat Cort van der Linden niets moest hebben van het Duitse annexatiestreven, maar wat zag hij als alternatief? Hij lijkt te hebben betwijfeld of herstel van België in de oude vorm mogelijk was. Dit niet alleen wegens de Duitse politiek, maar vooral omdat de eenheid van België zelf ineen dreigde te storten. Dat compliceerde de zaak. De behoudende liberaal De Beaufort had er een gesprek over met de premier. In zijn dagboek legde hij zijn indrukken vast: 'Cort van der Linden deelde mijne vrees dat, zoo de vrede na een onbeslisten oorlog tot stand kwam, Duitschland, als het België niet kon behouden, de Vlaamsche gewesten aan ons zoude willen verpassen en de Waalsche bijvoorbeeld aan Luxemburg. Hij had ook de stemming der Belgen waargenomen, die de voortdurende vereeniging van Walen en Vlamingen onder één regeering onhoudbaar achten. Hij zoude aanhechting der Vlaamsche gewesten ook niet verlangen, maar was toch niet zoo beslist als ik wel zoude gewenscht hebben.'⁴⁰

Over deze belangrijke kwestie is helaas niet meer informatie beschikbaar dan bovenstaande summier aanduidingen. Het bewijst in elk geval dat Cort van der Linden zich bewust was van de problemen en nadacht over een nieuwe inrichting van het naoorlogse België. Daarbij kon hij waarschijnlijk wel enig begrip opbrengen voor de moeilijke positie van Duitsland, maar hij leek zeker niet bereid te zijn de Duitsers ver tegemoet te komen. Dat zou

Nederland te veel in een Duitse invloedssfeer brengen. Het past echter geheel in de werkwijze van Cort van der Linden om dat niet al te duidelijk tegen de Duitse gezant te zeggen. Het zou geen enkel belang dienen om zich al te hard tegenover Von Kühlmann op te stellen; dit kon slechts antipathie aan Duitse zijde wekken.

Het is bovendien de vraag of Von Kühlmann zelf in het bewuste gesprek erg duidelijk is geweest over zijn plannen met België. Von Bethmann Hollweg hield immers angstvallig zijn kaken op elkaar over de kwestie, en dat vond in diplomatieke kringen navolging. Vandaar dat de Nederlandse gezant in Berlijn Gevers er niet in slaagde een behoorlijk beeld van de Duitse plannen te krijgen. Onderminister A. Zimmermann liet Gevers in oktober 1915 slechts weten dat het niet de tijd was over de Belgische kwestie te spreken, al wilde hij wel kwijt dat de regering zich niet door geëxalteerde kringen zou laten leiden. In de pers deed hij ook zijn best dat laatste duidelijk te maken.⁴¹ Gevers vreesde op basis van dit gesprek dat het vooral de militairen waren die aan de touwtjes trokken. Hij meende dat 'hier inderdaad niemand, misschien niet eens de Rijkskanselier, iets positiefs kan zeggen over de plannen, welke ten opzichte van België door de militaire elementen wellicht worden voorbereid. Meer dan eens heb ik van ambtgenooten vernomen, en ook zelf ondervonden, dat men aan het *Auswärtige Amt* onvolledig op de hoogte wordt gehouden door het "Groot Hoofdkwartier", waar hoe langer hoe meer de wenschen van den chef van den generalen staf, generaal Von Falkenhayn, die thans persona gratissima is bij Zijne Majesteit den keizer, in alles den doorslag geven.'⁴²

Dit bericht werd enige maanden na het gesprek van Cort van der Linden en Von Kühlmann verstuurd, maar Gevers sloeg hier de spijker op de kop. De Duitse militairen bleken namelijk een geheel eigen België-politiek te voeren. Een ontluisterend bericht van Von Bethmann Hollweg aan de marineleider Grossadmiral A. von Tirpitz laat daar geen enkele twijfel over bestaan. In een nota van Von Tirpitz van eind oktober 1915 zag de rijkskanselier opeens een verwijzing naar een stuk van de generale staf van de Landmacht van 30 juli 1915 over de betekenis van België en zijn havens voor de Duitse heerschappij ter zee dat hij zelf nooit had gekregen. Woedend vroeg hij om nadere inlichtingen.⁴³ Het stuk zelf bestaat waarschijnlijk niet meer.⁴⁴ De verwijzing laat over de inhoud echter niets te raden over. De noodzaak België te annexeren was door de generale staf 'so ausschlaggebend nachgewiesen worden, dass weiteres darüber zu sagen hier nicht erforderlich ist'. Ook de nota van de marine zelf was desondanks weer een paginalange roep om annexatie van België. Het stuk liet geen enkele ruimte voor con-

cessies. ‘Halten wir Belgien fest, dann haben wir vor der ganzen Welt den englischen Plan zu nichte gemacht, wir zeigen klar unsere Ebenbürtigkeit, ja unsere Überlegenheit: nur solcher *Tatsache* werden sich die Nationen der Welt beugen wie z.B. Japan (...) vor allem aber – und das ist ganz wesentlich – Holland, das wir sicherlich in keiner Weise bedrängen wollen, das aber, ob es will oder nicht, nach dem Kriege wird wählen *müssen*, zwischen uns und England.’ Het Duitse oorlogsdoel heette zelfs niet enkel verovering van vestigingsgebieden in het oosten of van Franse ertsmijnen, ‘die wesentliche Bedingung ist unsere Festsetzung in Belgien’.⁴⁵ Een vergelijkbare 23 pagina’s lange nota ging eind oktober 1915 bovendien ook naar de keizer.⁴⁶

Deze verhoudingen in Duitsland plaatsden Cort van der Lindens woorden over België tegen Von Kühlmann in een belangrijke context. De premier zal zich hebben gerealiseerd hoezeer de Duitse politici en diplomaten rekening hadden te houden met de opvattingen in legerkringen. Daartoe hanteerden de Duitse politici een dubbele strategie. Von Kühlmann was zich er enerzijds van bewust dat enige Nederlandse vrees voor de Duitse plannen een gezond pressiemiddel was. Dat kon worden uitgespeeld door Nederland met enige concessies aan Rotterdam te paaien voor Duitse plannen met Antwerpen.⁴⁷ Tegelijkertijd hoopte Von Kühlmann sympathie te winnen in Nederland. Hij stelde dat de geallieerden hadden bepaald België na de oorlog schadeloos te stellen. Als dat niet ten koste van Duitsland kon, zou dat ten koste van Nederland gebeuren. De Nederlandse regering zou daarvan op de hoogte zijn, wat de steun voor de geallieerden natuurlijk niet bevorderde. Dat wilde Von Kühlmann uitbuiten. ‘Falls es bei uns gelingt, die Ausbrüche wohlmeinender Annexionspolitiker zu verhindern, kann der handgreifliche Beweis der gefährlichen Absichten der Entente nicht verfehlen, die Sympathien der holländischen Regierung für Deutschland zu steigern.’⁴⁸

Cort van der Linden zal zich bewust zijn geweest van deze tactiek van Von Kühlmann en zal erop hebben willen inspelen. In zo’n situatie was het te verkiezen zich niet frontaal tegenover zijn gesprekspartner op te stellen, maar zijn gewicht juist in de schaal te leggen om de gematigde partijen te ondersteunen. Het lijkt daarom duidelijk dat Cort van der Linden in zijn gesprek met Von Kühlmann geprobeerd heeft hem in zoverre tegemoet te komen dat hij over genoeg positieve berichten over de Nederlandse opstelling zou beschikken om de Duitse annexionisten de wind uit de zeilen te nemen.⁴⁹

Het is een goed voorbeeld van de handelwijze van Cort van der Linden. Om zijn zelfstandige politiek levensvatbaar te houden, zocht hij alle mogelijke middelen bij elkaar. Sommige hielden direct verband met zijn ideologische en juridische opvattingen, maar waar nodig kon hij in zijn diplomatieke

opstelling ook heel pragmatisch te werk gaan. Nooit zou hij daarbij het achterste van zijn tong laten zien. Diplomatie was voor Cort van der Linden onlosmakelijk verbonden met stilzwijgendheid. Vandaar dat zijn opvattingen wel eens wat schimmig blijven. Zijn mening over de toekomst van België is daar een voorbeeld van. Zijn standpunten stonden geheel in dienst van het allesoverheersende doel neutraal te blijven. Om dat doel te bereiken, maakte hij slim gebruik van de positie van Von Kühlmann. Zo probeerde hij het gevaar van de compromisloze annexionisten te omzeilen. Als die de overhand zouden krijgen en de inlijving van Antwerpen zouden voorstellen, was het met de Nederlandse neutraliteit immers gedaan. Dat had de ministerraadsvergadering van 1 en 3 oktober 1914 wel duidelijk gemaakt. Alleen door Von Kühlmann gematigd te steunen, kon hij dit gevaar afwenden en zo zijn speelruimte in de internationale politiek vergroten. Dat was in het bijzonder van belang voor de neutraliteitshandhaving wegens de gelijktijdige bedreigingen en handelspolitieke drukmiddelen van geallieerde zijde. Daardoor had Duitsland toch al heel wat drukkende maatregelen te slikken.

De alerte van 31 maart 1916

Een jaar na de plotselinge ophef over de Duitse oorlogsdoelen in België bleek nog veel duidelijker hoe belangrijk Cort van der Lindens diplomatieke speelruimte was voor de Nederlandse neutraliteitspolitiek. Op dat moment was de druk van de oorlogvoerenden alleen nog maar verder opgevoerd. De Britse handelsmaatregelen waren steeds verder uitgebreid. De Britten drongen nu zelfs zo krachtig aan op een handelsakkoord dat ook de gevaarlijke geruchten over militaire gevolgen weer aanzwollen. Tegelijkertijd namen de Duitsers steeds hardere maatregelen om door middel van de duikbootoorlog de aanvoer naar Engeland tegen te gaan.

Het gevolg was de torpedering van de *Tubantia* door een Duitse duikboot. Dit schip van de Hollandse Lloyd verging in de nacht van 15 op 16 maart 1916 met 450 passagiers aan boord. Zonder pardon vuurden de Duitsers midden in de nacht een torpedo af, waarna de passagiers zich soms maar half gekleed in kleine sloepen moesten redden. Al meteen leken de Engelsen van Nederland een harde veroordeling te verwachten, maar in Nederland bleef naast alle verontwaardiging toch het besef levend dat zulke kritiek de gevaren alleen maar kon opvoeren.⁵⁹ Ondertussen maakten de Duitsers het op hun beurt erg moeilijk om weerstand te bieden aan die druk, toen ze glashard bleven ontkennen de *Tubantia* te hebben getorpedeerd, ook al leverden stukken van de torpedo het bewijs van een Duitse aanval. Volgens

hen was de torpedo wel van Duits fabrikaat, maar hij zou al op 6 maart zijn afgevuurd om een Brits schip aan te vallen. Helaas was dat mislukt, de torpedo was tien dagen blijven drijven en had vervolgens de *Tubantia* geraakt.⁵¹ Zo'n verklaring zorgde voor verbijstering en hoongelach. 'Wie aan zoo'n torpedo gelooft, is van zijn verstand beroofd', rymde Treub, toen geen minister meer, in zijn niet veel later verschenen boek *Oorlogstijd*.⁵²

Het ergste was dat zulke ruzies Nederland dwongen tot een hard weerwoord om tegenover de geallieerden niet de indruk te wekken dat de neutraliteit een wassen neus was. Tegelijkertijd was rust de beste remedie om zulke crises aan Duitse zijde niet uit de hand te laten lopen, anders zou het lijken of Nederland de nadelen van de gelijktijdige Britse oorlogsacties negeerde. Vanzelfsprekend lag dan de kritiek voor de hand dat Nederland zich te Brits opstelde. De oorlogvoerenden dwongen Van der Linden zo hoe langer hoe meer tot balanceren in plaats van krachtig een eigen lijn trekken met alle risico's van dien. Er was weinig meer nodig om deze spanningen zover te doen oplopen dat de zelfstandige politiek onmogelijk werd. Het moment kon komen waarop de regering niet meer in staat zou zijn om de strijdende partijen er nog van te overtuigen dat Nederland strikt neutraal bleef. Dan zouden zelfs geruchten over oorlogszuchtige plannen van de tegenstander al een aanleiding kunnen vormen voor een preventieve aanval.

Tijdens de zogenaamde 'alerte' van 31 maart 1916 bleek hoe invloedrijk zulke geruchten en twijfels over oorlogsplannen waren. In deze plotselinge crisis, veroorzaakt door speculaties over een dreigende oorlog, was het gerucht zelfs het hoofdwapen in de politiek-militaire strijd. Omdat de Nederlandse regering niet afweek van een duidelijke zelfstandige neutraliteitspolitiek en openlijk blij gaf van de bereidheid militaire maatregelen naar alle kanten te nemen, leidden de geruchten echter niet tot werkelijke militaire acties. Deze zaak is daarom een uitstekend voorbeeld van de manier waarop Cort van der Linden afstand hield van elke voorkeur voor één van de oorlogvoerenden en eventuele militaire concentratie, maar wel met politiek-diplomatieke middelen actief ingreep om zo de strikte neutraliteitspolitiek te handhaven.

Voor het oog van de buitenwereld was deze handelwijze echter niet zichtbaar. De hele alerte maakte juist een indruk van grote geheimzinnigheid. De gang van zaken tijdens deze crisis bleef zelfs tot op de dag van vandaag onopgehelderd. Ondanks verwoede pogingen heeft nooit iemand precies kunnen achterhalen wat er op die beruchte dag aan de hand was. Voor de gewone Nederlander bestond de alerte vooral uit het plotseling intrekken van alle verloven bij het leger en verontrustende krantenberichten met een

uitgave van het kleine Haagse blad *De Avondpost* als belangrijkste bron. Dit blad vermeldde op 31 maart 1916 als eerste in een kort openingsberichtje de genomen maatregelen. De aanleiding zou zijn 'te zoeken in Engeland, welk rijk voor zijn troepen doortocht over ons land zou wenschen'.⁵³ Of het bericht waar was, wist niemand en de regering liet weinig van zich horen. De bladen konden alleen melden dat er spoedberaad was geweest in het kabinet en dat de Kamer waarschijnlijk in geheime zitting bijeen zou komen.⁵⁴

Cort van der Lindens pogingen de buitenwacht volledig in het duister te laten over de alerte, blijken ook uit zijn houding tegenover de Tweede Kamer. Al tijdens een buitengewone ministerraad op 31 maart 1916 besloot hij dat dit een zaak was waarover de Kamer in een geheime zitting, een comité-generaal, inlichtingen hoorde te krijgen. Op 4 april zou dat moeten gebeuren.⁵⁵ Op 31 maart beslissen om pas op 4 april over een zo belangrijke zaak een geheime mededeling te doen, is toch rijkelijk laat. De Kamer speciaal voor zoiets bijeenroepen, vond Cort van der Linden waarschijnlijk te veel op onrust wijzen. Vervolgens stelde de mededeling ook nog eens niets voor. De regering had informatie dat de oorlogshandelingen zich tot Belgisch-Vlaanderen zouden kunnen uitbreiden. Dat zou tot schending van de Nederlandse neutraliteit kunnen leiden. Meer zei de premier niet. 'De gegevens, waarover de Regeering beschikt, zijn van zoodanigen, streng vertrouwelijk aard, dat zij niet voor mededeeling of discussie vatbaar zijn', zo was zijn mening. De ergernis bij diverse Kamerleden is voorstelbaar.⁵⁶

De parlementariërs kregen zo niet te horen dat Gevers, de Nederlandse gezant in Berlijn, op 30 maart van de Duitse *Staatssekretär* Von Jagow de mededeling had gekregen dat een Britse aanval op handen was.⁵⁷ Duitsland zou de Nederlandse neutraliteit ondanks zo'n aanval respecteren, zolang Nederland er maar voor zorgde dat de verdediging van het land op orde was en er geen gevaar dreigde voor de Duitse stellingen in België. Hoe moest de regering deze dreiging opvatten? Was er echt sprake van Britse aanvalsplannen? Hoewel betrouwbare inlichtingen ontbraken, geloofde Snijders er weinig van. Was het dan een Duitse poging de Nederlandse verdediging te testen? Dat klonk aannemelijk op een moment dat de spanningen hoog waren opgelopen vlak na de torpedering van de *Tubantia*. Bovendien zou Duitsland zo misschien tegenwicht kunnen bieden aan de Britse pogingen om het land met behulp van de kwestie-*Tubantia* in een kwaad daglicht te stellen.

De Nederlandse regering had er op 30 maart nog geen enkele zekerheid over of deze gedachte klopte. Handelen leek echter onvermijdelijk om de kracht van de eigen verdediging te kunnen blijven aantonen. Al in de avond

van 30 maart werden daarom de militaire verloven ingetrokken, ook al vreesde Snijders voor de onrust die dat teweeg zou brengen. Deze maatregel drong ook de lopende discussie over de militaire politiek op de voorgrond. Was nu dan het moment gekomen om een zijde te kiezen? Tijdens een conferentie met Cort van der Linden een dag later wees Snijders weer op het gevaar tegen twee partijen te moeten vechten. Als de Engelsen werkelijk zouden aanvallen, zou hij tijdig met Duitsland samenwerken en als de Duitsers werkelijk uit voorzorg zouden binnenvallen, zou Engelse hulp zeker te laat komen. Van der Linden zag in de alerte echter geen reden om van zijn bekende standpunten af te wijken. Zo'n keuze was uitgesloten. Koningin Wilhelmina bleek deze mening te delen toen zij later op de dag een bespreking had met haar premier en Snijders. De opperbevelhebber hamerde er nogmaals op dat Nederland niet in staat was om zonder hulp van buitenaf een aanval af te weren, maar dit maakte geen indruk op Van der Linden.⁵⁸

De twijfels van de regering over de gegrondheid van de Duitse mededelingen zullen een rol hebben gespeeld bij Cort van der Lindens afwachtende houding. Had hij eenmaal een zijde gekozen, dan was er geen weg meer terug. Hoezeer deze terughoudende politiek gerechtvaardigd was, bleek al twee dagen later. Gevers seinde op 2 april het geruststellende bericht dat Von Jagow moest erkennen dat de vrees voor een Britse aanval voorbarig was. Bovendien uitte Von Jagow evenals Zimmermann zijn waardering voor de krachtige Nederlandse maatregelen. Deze maatregelen versterkten hun vertrouwen in de Nederlandse vastberadenheid de neutraliteit te handhaven.⁵⁹

Met dit bericht achter de hand, stapte Van der Linden de volgende dag op Von Kühlmann af. Naar Von Kühlmanns eigen mening was de premier 'frisch und zufrieden und äußerte er hoffe, daß die energische und unzweideutige Haltung Hollands und der Entschluß, die Neutralität des Landes nachdrücklich zu verteidigen, segensreiche Folgen haben werde'.⁶⁰ Dit lijken op het eerste gezicht cryptische woorden, maar voor wie de ware toedracht van de alerte kent, is eruit op te maken met welke opstelling Van der Linden meende tegenover de oorlogvoerenden zijn zelfstandige politiek te kunnen redden. Daarnaast bewijzen ze dat hij besepte hoe bij deze zaak de vork in de steel zat. Voor de geschiedschrijving over Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog gold dat laatste tot op heden echter niet. Teneinde Van der Lindens opvattingen over deze geheimzinnige episode in de neutraliteitspolitiek te kunnen verduidelijken, is daarom tevens een herziening van de bestaande historiografische opvattingen over de alerte vereist.

Uit de gang van zaken bij de alerte blijkt dat de 'segensreiche Folgen' waarover Van der Linden sprak, betrekking hadden op de gevolgen van de

alerte voor de interne verhoudingen in Duitsland tussen leger en politiek. Die verhoudingen waren op dat moment zeer gespannen, erger nog dan al het geval was bij de perikelen rond de oorlogsdoelen in België. De Duitse politieke top, en rijkskanselier Von Bethmann Hollweg in het bijzonder, waren zeer benauwd voor roekeloze acties van het leger. De militaire leiding wenste de onbeperkte duikbootoorlog op te voeren, ongeacht of dat Nederland in de oorlog kon betrekken. Vandaar dat het leger zich ook in de Tubantia-kwestie hard had opgesteld. Von Bethmann Hollweg wenste Nederland echter buiten de oorlog te houden, net als Von Kühlmann en Von Jagow. Zij waren ervan overtuigd dat de duikbootoorlog Nederland militair onvermijdelijk in geallieerde armen zou drijven, wat tot de economische ineenstorting van Duitsland zou leiden. Uitbreiding van de duikbootoorlog zou als gevolg van een Nederlandse oorlogsdeelname zo zelfs een Duitse eindoverwinning kunnen beletten.⁶¹

Volgens het leger was Nederlandse oorlogsdeelname echter geen risico. Zolang Nederland zich met handelsakkoorden te 'Engelsgezind' opstelde en zo misschien wel de weg baande voor Brits gebruik van de Schelde, was een mogelijke oorlog met Nederland volgens het leger zelfs een geschikte rechtvaardiging voor uitbreiding van de duikbootoorlog. Dan zou het 'Nederlandse' probleem immers juist uit de weg geruimd worden. Om dat argument te ondervangen, was de rijkskanselier er dus alles aan gelegen om in het belang van de beperking van de duikbootoorlog het leger te bewijzen dat Nederland zich altijd zou verdedigen. Aangezien hij door de duikbootdiscussies inmiddels serieus moest vrezen voor zijn positie, werd dat voor hem zelfs van politiek levensbelang. Cort van der Lindens zelfstandige neutraliteitspolitiek stond echter niet toe dat de Nederlandse legerleiding de benodigde geruststellende berichten over een krachtige verdediging tegen de geallieerden zou overbrengen. Hoewel onomstotelijk bewijs ontbreekt, lijkt het erop dat de kanselier daarom buiten het leger om de alerte heeft veroorzaakt teneinde in deze netelige situatie zijn positie te behouden. Zo dwong hij de Nederlandse regering om te laten zien dat zij bereid en in staat was het land te verdedigen tegen een Britse aanval. Zo'n bewijs dat Nederland zich goed verdedigde, zou de argumenten van het Duitse leger ontkrachten. Van der Linden begreep dat en doelde met zijn heilzame gevolgen dan ook op het succes van deze pogingen van de Duitse politieke top om de eigen positie veilig te stellen en met een omtrekkende beweging de duikbootoorlog te beperken.

In de geschiedschrijving is nooit de hypothese geopperd dat de politieke autoriteiten de alerte veroorzaakt heeft naar aanleiding van de interne strijd

met het leger. C. Smit verwierp in de jaren zeventig zelfs de hele gedachte dat de alerte voortkwam uit de Duitse tegenstellingen tussen leger en politiek, of nu het leger of de politiek daartoe de aanzet gaven.⁶² Dit deed hij in reactie op oudere historici als de communistische auteur A.S. de Leeuw en de liberale H.T. Colenbrander. Zij zochten de oorzaak van de alerte wel in die richting, maar wisten de vinger er nooit precies achter te krijgen. Ze beschouwden niet de politiek als bron van de alerte, maar veronderstelden dat deze was veroorzaakt door het leger. Dat leger zou een preventieve aanval op Nederland overwegen. De alerte was een waarschuwing en tegelijkertijd een bedreiging, bedoeld om Nederland van de Duitse gevaren op de hoogte te brengen en te dwingen om ernst te maken met een goede defensie.⁶³ Probleemloos was deze opvatting echter niet, zo zag de Nederlandse historicus N. Japikse goed in. Toen Bosboom als oud-minister een paar jaar na de oorlog in een krantenartikel bevestigde dat aan de alerte inderdaad een mededeling van de Duitse regering voorafgegaan was, betwijfelde Japikse of dat ook de visie ondersteunde dat de bron van de alerte in het leger was te zoeken. Japikse, die al jarenlang goed bevriend was met Von Kühlmann, achtte het niet uitgesloten dat het leger de beruchte mededelingen 'over het hoofd van het Duitse gezantschap heen' had gedaan, maar het leek hem toch ook 'een groote onwaarschijnlijkheid, dat de heer Von Kühlmann geheel buiten deze mededeeling zou hebben gestaan!' Japikse hoopte bij Bosboom nadere informatie los te krijgen, maar die wilde niet verder op de zaak ingaan.⁶⁴

Inmiddels is duidelijk dat de Duitse politiek inderdaad niet buiten de alerte stond. De onrust was tenslotte begonnen met een mededeling van de Duitse politici aan de Nederlandse gezant Gevers, voor Smit de reden om de hele gedachte van een interne Duitse strijd te verwerpen. Smit ging daarmee echter voorbij aan de omgekeerde gedachte dat de politieke leiding de alerte had veroorzaakt met het doel het leger te laten zien dat Nederland volledig neutraal was. Dat lijkt echter wel de gang van zaken te zijn geweest. In elk geval was niet de hele militaire top op de hoogte van het doel achter de alerte. Met genoegen wees Von Kühlmann de rijkskanselier er enige dagen na de alerte namelijk op dat 'das Geheimnis zunächst so gut gewahrt worden ist, daß selbst verhältnismäßig hochgestellte Beamten- und Militärkreise zwar über die Maßnahmen im einzelnen unterrichtet waren, nicht aber über die zugrunde liegenden politischen Tatsachen'.⁶⁵ Het feit dat zulke relatief hoge ambtelijke en militaire kringen de toedracht niet kenden, zou erop kunnen wijzen dat de politiek tegenover het leger slechts een bewijs wilde leveren van de standvastigheid van de Nederlandse neutraliteit. Bovendien was de

toedracht van de alerte in legerkringen niet bekend. Dat gold voor lagere militaire vertegenwoordigers in Nederland, maar ook voor die in Duitsland bij het Hoofdkwartier!⁶⁶ Het blijft echter de vraag in hoeverre de allerhoogste militairen wel van het doel achter de alerte wisten. Misschien waren zij hiervan wel op de hoogte, maar zagen zij dit als een mooie manier om desnoods oorlog met Nederland te kunnen voeren.

Deze hypothese wordt ondersteund door de handelwijze van Von Kühlmann. Tot dusver onbekende gegevens uit het archief van het Duitse Ministerie van Buitenlandse Zaken geven veel informatie over zijn opstelling. Von Kühlmann heeft inderdaad alles gedaan om een anti-Engelse stemming in Nederland op te wekken en zo de neutraliteit te testen. Daarbij deed hij zijn uiterste best om te voorkomen dat er speculaties ontstonden over een Duitse bron. De uitvoering van de alerte was alleen niet helemaal volgens plan verlopen, omdat een medewerker van Von Kühlmann op het gezantschap zo onder de indruk raakte van het bericht over de alerte dat hij het bericht onder meer in Amsterdam verspreidde zonder zijn baas over zijn handelen in te lichten. Hij bevorderde met deze persoonlijke stap, die in Amsterdamse kringen al snel bekend werd, de geruchten dat de alerte uit Duitse handen kwam. Von Kühlmann kon toen niet anders doen dan de verspreiding van deze informatie aan het Ministerie in Berlijn te rapporteren als een ongelukkig foutje van medewerkers die de ware toedracht van de alerte niet kenden.⁶⁷

Deze gang van zaken versterkte de speculaties dat Duitsland de Nederlandse neutraliteit wilde testen, maar niemand kon met zekerheid zeggen of dat zo was en hoe de zaak tot stand was gekomen. Een aantal Nederlandse ministers was duidelijk op de hoogte van de zaak, maar daarbuiten niemand. Loudon schreef er maanden later wel over aan de gouverneur-generaal van Nederlandsch-Indië J.P. graaf van Limburg Stirum, maar liet toch ook niet meer los dan de mening dat alle ophef in Duitsland gunstige gevolgen had gehad.⁶⁸ Colijn wenste een jaar later zelfs nog mee te werken aan pogingen van een Duitse journalist in de Verenigde Staten om de waarheid achter de Britse aanvalsplannen te onthullen en zo een nieuwe aanvalspoging onmogelijk te maken. Na overleg met de regering draaide Colijn echter bij. De alerte moest maar liever niet meer worden opgerakeld.⁶⁹ Dat ligt voor de hand als de alerte voortgekomen zou zijn uit de tegenstellingen tussen het Duitse leger en de civiele autoriteiten. Die verhouding was ook in 1917 zeer gespannen, en juist daarom waren Colijns plannen, die de positie van het Duitse leger ter discussie konden stellen, zo gevaarlijk.

Alleen Van der Linden begreep duidelijk de achtergrond van de alerte, zo blijkt uit zijn tegen Von Kühlmann uitgesproken wens dat de alerte gunstige gevolgen zou hebben. Dit was vooral een tactische manier om Von Kühlmann en Von Bethmann Hollweg te ondersteunen. Daar hebben zij vervolgens hun voordeel mee gedaan. Het was precies het bericht dat zij aan de legerautoriteiten wilden overbrengen. Zij konden zo bewijzen dat Nederland zichzelf zou verdedigen tegen Engelse gevaren en dat een neutraal Nederland dus van waarde was voor Duitsland. Ze konden waarschuwen dat niet in gevaar te brengen met een preventieve aanval en een onbeperkte duikbootoorlog. Deze woorden werden dan ook snel overgebracht aan de militaire autoriteiten.⁷⁰ Cort van der Linden, die zijn woorden meestal op een goudschaaltje woog, kwam waarschijnlijk met deze uitspraak omdat hij wist hoe de positie van Von Kühlmann en Von Bethmann Hollweg tegenover het leger in elkaar stak. Misschien was hij zelfs wel persoonlijk op de hoogte gebracht van de bedoelingen achter de alerte.

De alerte gaf zijns inziens aan hoe gevaarlijk geruchten konden worden als ze de Duitse militaire autoriteiten een excuus boden om Nederland aan te pakken. Hij wist deze gevaren echter te voorkomen door via Von Kühlmann handig gebruik te maken van de tegenstellingen tussen politiek en diplomatie. Zijn stappen kwamen de neutraliteit echter alleen ten goede omdat hij met zijn zelfstandige politiek de bereidheid toonde om ten opzicht van beide kanten militaire maatregelen te nemen. Wanneer van die zelfstandigheid geen sprake meer was, zou zijn speelruimte tussen beide partijen in verdwijnen. Daarom was het ook onmogelijk om de Duitse regering te helpen met een heldere mededeling dat het leger de Duitse belangen in de gaten zou hadden. Overleg over samenwerking in geval van een Engelse aanval was helemaal uit den boze, hoe graag de Duitsers dat ook zouden zien.⁷¹ Vandaar dat de Duitse politieke top moest terugvallen op het plan van de alerte. Om dezelfde redenen van zelfstandige neutraliteit moest Van der Linden tegenover Snijders noodgedwongen militair gezien begrijpelijke wensen afwijzen, omdat anders slechts geruchten al voldoende konden zijn om zijn diplomatieke mogelijkheden zodanig te beperken dat er oorlog kon volgen. De alerte had bewezen dat de kans dan te groot was dat roekeloze militaire plannen van één van beide zijden over het gezonde politieke verstand zouden zegevieren.

Vredespolitiek

Tussen al het wapengekletter van de Eerste Wereldoorlog waren toch jaar in jaar uit allerhande vredesidealen te horen. Soms leek het vooral te gaan om vredesillusies, maar in de loop van 1916 ontstond werkelijk zoiets als een vredespolitiek. Hierbij bleek opnieuw – net als bij de economische en de militaire politiek – hoezeer de internationale positie van Nederland Cort van der Linden dwong een beleid te voeren dat de gevoeligheden van elk land ontzag. Kwaadwillenden konden alles als minder neutraal uitleggen, of het nu ging om steun voor vredesvoorstellen van een der oorlogvoerenden of juist afwezigheid bij breed gedragen initiatieven. Maar bij deze ‘vredespolitiek’ speelde nog iets heel anders. Nederland, het land van de Haagse vredesconferenties, het Hof van Arbitrage en het Vredespaleis hoorde zichzelf toch als vredesapostel op te werpen? En daar hoorde toch een ondertekening van het vredesverdrag in Den Haag bij?

Vooraf onder de juridisch georiënteerde liberale burgerij bestond in de decennia voor de Eerste Wereldoorlog belangstelling voor vredesopvattingen, en ook Cort van der Linden was er gevoelig voor. Al sinds 1871 bestond ‘het’ Algemeene Nederlandsche Vredesbond, een uitvloeisel van de oorlog van 1870, na een fusie in 1901 omgedoopt tot Algemeene Nederlandsche Bond “Vrede door Recht”.¹ Het was een typische geleerdenclub waar uitgebreid werd gediscussieerd over vredeskwesties. Geheel in liberale traditie moest het systeem van binnenlandse rechtszekerheid ook in de internationale statengemeenschap gaan gelden, vredesactivisme door de man in de straat was niet het doel. Tijdens de Eerste Wereldoorlog schoten nieuwe vredesorganisaties als paddestoelen uit de grond. Velen bundelden de krachten in de Nederlandsche Anti-Oorlog Raad (NAOR), een overkoepelend orgaan waarin Vrede door Recht uiteindelijk zelfs gezelschap kreeg van wat fervente anti-militaristen, maar ook de NAOR behield het gematigde juridische studeerkamerkarakter.²

Het is inmiddels wel duidelijk dat Cort van der Linden zulke volkenrechtelijke opvattingen volledig onderschreef, maar zich daarbij niet liet verleiden

tot utopische vredesbespiegelingen. Hij hield steeds de doelmatigheid en het Nederlands belang in het oog. Voor onpraktische idealisten had hij geen waardering. De dagelijkse politiek-militaire werkelijkheid legde hem in zijn rol van oorlogspremier bovendien zodanige beperkingen op dat van een krachtige ondersteuning van de NAOR geen sprake kon zijn. De organisatie kon desalniettemin op sympathie rekenen, en één van de bladen van de organisatie verhef zelfs twee uitspraken van Cort van der Linden en Loudon tot lijfspreuk. De naam van de premier verscheen onder de zinsnede: 'Het is onze plicht, dat wij, die buiten den oorlog staan, naar de volheid van ons vermogen medewerken tot herstel van de niet te schatten schade, die de zieke menschheid lijdt.'³

Toch maakte Van der Linden zich ondertussen waarschijnlijk geen illusies over de effectiviteit van de NAOR. In het begin van de oorlog achtte de Nederlandse regering enig rechtstreeks eigen initiatief ter bevordering van de vrede bovendien nog niet opportuun. Ze ging niet verder dan de voorzichtige bereidverklaring aan vredesoverleg mee te werken als het moment daartoe gekomen zou zijn.⁴ Loudon was ervan overtuigd dat eigen vredesinitiatieven voorlopig beter in de ijskast konden blijven.⁵ Cort van der Linden ging daarin mee met zijn uitspraak in de Kamer dat vredespolitiek tot gunstiger tijdstippen moest wachten.⁶ Vrede was dus voorlopig een discussieonderwerp voor geëngageerde maatschappelijke organisaties en internationale socialistische groeperingen. Voor de eerste bleef het vooral bij idealen, voor de laatste bracht het eerder nieuwe tegenstellingen.⁷

De afzijdigheid van de regering deed echter niets af aan de oprechtheid van Cort van der Lindens vredesidealen en zijn wens Nederland daarin een rol te laten spelen. Hij bleef dan ook gespitt op alle ontwikkelingen die voor de regering van belang konden zijn.

Vrouwen en vrede

Cort van der Lindens aandacht voor vredesplannen en zijn hoop zelf op het juiste moment een rol te kunnen spelen, bleken onder meer uit zijn grote belangstelling voor het feministische pacifisme in de oorlogsjaren. Dit pacifisme stond in het voorjaar van 1915 volop in de belangstelling dankzij het initiatief van de Nederlandse feministe en eerste vrouwelijke arts Aletta Jacobs om een afgelaste vergadering in Berlijn van de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht, waarvan zij voorzitter was, om te vormen tot een vredescongres in Den Haag. Jacobs wist zelfs de beroemde Amerikaanse feministe Jane Addams naar Den Haag te halen om op te treden als voorzitter van het

Internationaal Congres van Vrouwen tegen den Oorlog. Helaas weerhielden zowel de Duitse als de Britse regering zo veel mogelijk vrouwen ervan de reis naar Den Haag te maken. De oorlogvoerenden hielden dus wel rekening met het congres, ook al was deze aandacht heel wat anders dan waardering. Natuurlijk sprak het congres zich uit voor vrede en er kwam een Internationaal Comité van Vrouwen voor Duurzame Vrede om dat te realiseren. Het comité zou daartoe onder meer neutrale samenwerking moeten bevorderen. Belangrijker was de op de valreep genomen onverwachte beslissing om deze resultaten ook persoonlijk aan de Europese regeringsleiders te melden en de eigen diensten aan te bieden voor bemiddelingspogingen.⁸

Jacobs en een aantal collega's gingen in twee groepen de Europese hoofdsteden af, waar ze werden ontvangen door vele ministers, presidenten en de paus. Cort van der Linden kreeg als eerste bezoek; Den Haag was tenslotte het vertrekpunt. Jacobs schreef later in haar memoires dat de premier niet zomaar belangstelling had. Hij was weliswaar onzeker over de wil van vrouwen in de oorlogvoerende landen zelf om vrede te sluiten, maar de 'eerbiedwaardigen grijsaard' mocht desondanks 'tot de meest oprechte pacifisten worden gerekend'.⁹ Dat klinkt idealistischer dan de premier zich opstelde en dat wist Jacobs zelf tien jaar eerder ook. Volgens haar verslag vertelde Van der Linden de vrouwen wel dat hij altijd zou proberen zich voor vrede in te zetten, maar dat ze moesten wachten op het juiste moment. Werd een aanbod tot bemiddeling afgewezen, dan kwam er geen tweede kans.¹⁰ Het doelmatige realisme van Cort van der Linden liet hem ook bij de vredespolitiek niet in de steek.

Een kans op succes zou hij echter niet graag voorbij laten gaan, zeker niet als daar een Nederlandse rol bij in het verschiep zou kunnen liggen. Hij bleef in een aantal nieuwe gesprekken met Jacobs dus wel graag op de hoogte van de rondreis en de eruit voortkomende resultaten.¹¹ Hij was één en al oor toen Jacobs en haar collega's in augustus vertelden dat zij van zowel Duitse als Britse zijde een schriftelijke bereidverklaring tot onderhandelen onder neutrale leiding hadden gekregen. Een bond van neutrale landen moest dat gaan doen. Was het werkelijk waar dat de strijdende partijen op dit moment de bemiddeling van een neutraal land zouden aanvaarden? Dan was snelheid geboden. Als Nederland te laat was, kon Cort van der Linden geen rol meer spelen. Anderzijds kon hij niet tegen andere landen ingaan. Vooral niet tegen het machtige Amerika van president Wilson. Hij moest dus eerst weten hoe Wilson over de zaak dacht en vroeg Jacobs dat zo snel mogelijk op informele wijze te achterhalen. De premier noemde het een daad van groot belang.¹² Vrijwel meteen vertrok Jacobs naar de Verenigde Staten. Daarbij hield ze

vast aan een vertrouwelijkheid die ze voorheen altijd zo verafschuwde in de mannenwereld der diplomatie.¹³ Het lukte haar na veel moeite om de president te bezoeken, maar helaas voelde Wilson weinig voor het plan. Op zijn minst was de tijd er niet rijp voor. De president toonde zich 'the good diplomat in saying a lot of words but nothing in it', zo kon Jacobs slechts concluderen over het gesprek.¹⁴

Het was een desillusie nadat de verwachtingen zo hooggespannen waren geraakt. Toch zegt de reis veel over de ambitie van Cort van der Linden om op het juiste moment zelf het initiatief te kunnen nemen voor een bemiddelende Nederlandse rol in de vredespolitiek. Even hoopte hij dat Jacobs de eerste stap kon zetten. Dat ging ditmaal niet door, maar Cort van der Linden hield de zaak in de gaten zonder zelf zijn nek uit te steken. Zo gauw ergens de vrede binnen handbereik leek te komen, wilde hij paraat zijn. Alleen dan kon hij zich tijdig inzetten voor Nederlandse inbreng bij de vredespolitiek, met als hoofdprijs natuurlijk het vredescongres in Den Haag.

Een gezantschap bij het Vaticaan

Cort van der Linden meende vooral het Vaticaan in het oog te moeten houden als bron voor vredesacties. Nu het grootste deel van Europa in oorlog was, leek de paus als leider van de katholieke kerk met haar supranationale achtergrond een van de weinige personen die kansrijke initiatieven kon ontplooiën. Het Vaticaan vormde samen met Nederland, Spanje en Zwitserland immers één van de weinige plaatsen waar diplomaten van alle partijen nog bij elkaar kwamen. Daarom had Groot-Brittannië, ondanks zijn overwegend protestantse karakter, begin 1915 een gezant naar het Vaticaan gestuurd. Met het oog op zijn vredesambities meende Cort van der Linden al snel dat Nederland dat voorbeeld moest volgen.

Dit was wel een uiterst gevoelige kwestie. Het plan raakte aan diepgaande spanningen in het religieus verdeelde Nederland. In de negentiende eeuw kende Nederland zo'n gezantschap bij het Vaticaan, maar dit was in 1871 opgeheven.¹⁵ Dit omdat de paus door de Italiaanse eenwording niet langer het soevereine gezag zou bezitten. Hij was slechts het hoofd van de katholieke kerk. Een gezantschap bij de paus zou dus geen politieke rechtvaardiging kennen en slechts wijzen op erkenning van de paus als hoofd van een kerk, die geen eerbied toonde voor het protestantse karakter van Nederland. Dat was uitgesloten volgens de toenmalige liberale en protestantse Kamermeerderheid. De oude gezant werd daarom teruggeroepen. Zijn aanstaande pensionering mocht hij niet afwachten.

Al snel na het begin van de oorlog gingen er in Nederland stemmen op om dit gezantschap te herstellen. Vanzelfsprekend kregen de katholieken hun gezantschap graag terug. Hun leider Nolens sneed het onderwerp daarom al in december 1914 aan in de Kamer.¹⁶ Cort van der Linden wenste deze plannen krachtig te ondersteunen, maar Loudon had zijn twijfels over zo'n gezantschap. De verhoudingen tussen het Vaticaan en het republikeinse Frankrijk lieten sinds de eeuwwisseling te wensen over. Met de eeuwige oorlogslogica 'wie niet voor ons is, is tegen ons' werd het Vaticaan daarom al gauw als Duits- en vooral Oostenrijksgezind bestempeld. Gedurende de oorlog zou paus Benedictus xv zich geregeld moeten verzetten tegen de beschuldiging met de centralen te sympathiseren.¹⁷ Uit vrees voor complicaties wenste de francofiel Loudon zich daarom niet te openlijk bij het Vaticaan aan te sluiten. Na de Kamerdebatten in december 1914 deelde hij in januari in de Eerste Kamer mee dat er nog geen voorstellen waren om een gezant bij het Vaticaan aan te stellen.¹⁸ Tegelijkertijd liet hij de Franse gezant Allizé weten dat hij persoonlijk niets zag in zo'n gezantschap en niet van plan was een voorstel bij het parlement in te dienen.¹⁹ Hij zette zich dan ook niet van harte in voor de gezantschapskwestie, zo zal nog wel blijken, ook al heeft hij altijd loyaal het eenmaal vastgestelde regeringsbeleid uitgevoerd.

Cort van der Linden was ondertussen de man achter de gezantschapsplannen.²⁰ De premier was ervan overtuigd dat het Vaticaan een vooraanstaande macht was in de internationale vredespolitiek. Nederland moest zich daarbij aansluiten en dat wilde hij snel realiseren. De uitstekende contacten tussen Cort van der Linden en Nolens, die bij de grondwetsherziening al zo waardevol waren gebleken, zouden nu van nog groter belang blijken. Wie was er immers geschikter om het pad voor een gezantschap te effenen dan de katholieke leider met zijn goede connecties in het Vaticaan? Cort van der Linden overlegde daarna met Loudon, tenslotte de eerstverantwoordelijke minister, over zijn plannen. Loudon bracht vervolgens aan Nolens het verzoek over om naar Rome te gaan, maar uit Nolens' aantekeningen blijkt dat dit geheel in samenspraak met de premier gebeurde. De bedoeling was invloed uit te oefenen bij het Vaticaan om er bij eventuele vredesinitiatieven voor te kunnen zorgen dat Nederland een rol zou spelen. Nolens moest poolshoogte gaan nemen of daartoe een vertegenwoordiger van Nederland aangesteld kon worden. Nolens stemde de volgende dag na een gesprek met Van der Linden in met het plan, mits hij een officieuze reis zou maken en hij een goed omschreven opdracht kreeg.²¹

Op het Ministerie van Buitenlandse Zaken werd vervolgens een nota voor Nolens opgesteld, die hem moest helpen Vaticaanse deuren te openen. Tot ongenoegen van de kabinetschef W.I. Doude van Troostwijk voegde Cort van der Linden persoonlijk een alinea toe over de wijze waarop het vredesdoel bereikt kon worden: 'Indien de bereiking van het doel zou blijken te kunnen worden bevorderd door de aanwezigheid te Rome van eene persoonlijkheid, die de gedachten der Ned. Regeering in haar naam zou kunnen vertolken en een band van vertrouwen en verstandhouding vormen, dan zal een kenbaar gemaakte wensch van het Vaticaan tot het bekleeden van zoodanige persoonlijkheid met het karakter van eene speciale missie op de zeer welwillende overweging van de zijde der Nederlandsche regeering kunnen rekenen.' Het was wollige taal vol stilistische kronkels om het woord gezant te vermijden, maar de strekking was duidelijk. Zou het Vaticaan de komst van een gezant waarden? Doude van Troostwijk vond dit 'praematuur en onraadzaam', maar Cort van der Linden zette door. Nolens moest met deze inzet op pad.²²

Omdat Loudon zich aanvankelijk in lijn met de mening van Doude van Troostwijk tegen een schriftelijke opdracht had verzet, kwam de reis van Nolens nog even op losse schroeven te staan. Opnieuw spraken Nolens en Van der Linden elkaar. De katholieke leider hield voet bij stuk en Cort van der Linden heeft dat geaccepteerd. 's Middags had Nolens bovendien nog een audiëntie bij de koningin.²³ Loudon maakte de brief toen in orde. Hij schreef persoonlijk aan Nolens hoe belangrijk hij de vertrouwelijke en officieuze missie naar het Vaticaan vond. De regering wilde graag weten hoe ver het Vaticaan met vredesinitiatieven was gevorderd en hij hoopte dat Nolens' persoonlijke relaties met de Heilige Stoel inlichtingen konden opleveren. In voorkomende gevallen kon Nederland dan misschien met het Vaticaan samenwerken bij pogingen vrede tot stand te brengen. Over het gezantschap zweeg Loudon in alle talen.²⁴ Daarmee kon Nolens niet instemmen. Hij wilde voor alles de zekerheid dat er een gezantschap zou komen. Dat moest bovendien permanent zijn, geen onbeduidende eis, gezien de bij protestanten veelgehoorde stelling dat een gezantschap alleen toelaatbaar was voor de duur van de oorlog. Loudon verzette zich tegen de gewenste toezegging. Nolens telefoneerde daarom met Cort van der Linden, die wel bereid was het instellen van een gezantschap toe te zeggen, dat bovendien na de oorlog permanent kon worden.²⁵ Daarmee was de kogel door de kerk.

Nolens noemde de instelling van een gezantschap in een geheime mededeling aan zijn katholieke fractieleden in de Tweede Kamer expliciet een doel van zijn opdracht, evenals het bevorderen van een eventueel Haags vredescongres.²⁶ Ook in de wereld der diplomatie was het snel duidelijk wat

Nolens in Rome te zoeken had.²⁷ Om de schade te beperken, liet Loudon de Franse gezant nadrukkelijk weten dat wat hem betreft de tijd voor Nolens' reis nog niet rijp was. Uit het feit dat Nolens zijn reis maakte met een ministeriële brief op zak maakte Allizé echter op dat er toch wel belangrijke zaken besproken zouden worden.²⁸ Uiteraard waren in de pers de speculaties over een gezantschap evengoed te lezen. De behoudend-katholieke *Maasbode* ging er zelfs al vanuit dat Nolens zelf de gezant zou worden.²⁹

Voor Vaticaanse begrippen gingen de zaken vervolgens razendsnel. Na een gunstig onthaal van Nolens in Rome, kreeg Loudon meteen positieve reacties van de kardinaal-staatssecretaris. Een gezant was welkom in Rome.³⁰ Zo'n open deur in het Vaticaan eiste wel snel handelen, anders was de toegang zo weer gesloten. Ook Nolens zal zeker op spoed hebben aangedrongen. Tot tweemaal toe sprak hij met Van der Linden over de zaak.³¹ Binnen drie dagen viel in een buitengewone ministerraad het besluit om de gelden voor een gezant aan te vragen. Dit 'op voorstel van den tijdelijke voorzitter', een toevoeging die bij de summiere ministerraadsnotulen uit die tijd veelzeggend is.³² Cort van der Linden presenteerde het wetsontwerp tegenover de buitenwereld als een kleine kwestie, die wel even snel afgehandeld kon worden. Hij zal beter hebben geweten. De plannen – tot ongenoegen van veel parlementariërs plotseling langs zijn neus weg aan de Kamer aangeboden – brachten parlement, pers en publiek in beroering.

Begin mei kwamen de geruchten al op. Streng-protestantse bladen vreesden meteen voor het Roomse gevaar, maar daar bleef het niet bij. De kritiek van heel protestants Nederland was dat het tijdelijke gezantschap na de oorlog wel eens permanent kon worden. Een oorlogsgezantschap was voor gematigder groepen wel bespreekbaar. Ook een gezaghebbende rechtsgeleerde als de katholieke staatsraad en publicist A.A.H. Struycken mengde zich in het debat om alle ophef te pareren. Het moest protestants Nederland toch maar eens duidelijk worden: 'De Paus, als Hoofd der Kerk, neemt eene plaats in, en eene hooge plaats, in het staatkundig leven, en de staten, of zij het gaarne doen dan wel met tegenzin, hebben daarmede rekening te houden.'³³

De behoudende liberaal De Beaufort voelde de spanningen en had bij Loudon nog pogingen gedaan de zaak af te blazen. Na overleg met Van der Linden zag Loudon daar echter van af.³⁴ Van der Linden wilde juist vaart achter de zaak houden. Op 1 juni zou de gezant in Rome moeten beginnen. Cort van der Linden wist de Kamer te bewegen het voorstel al op de dag van de indiening in de afdelingen te behandelen. Daarna kwam de sneltrein tot stilstand. Tot groot ongenoegen van Van der Linden lieten veel Kamerleden van links bij de behandeling in de afdelingen weten dat ze hun stem

voorbehielden. Sommigen wilden van katholieke zijde de verzekering dat het gezantschap niet het begin zou worden van een discussie over een permanent gezantschap, anderen wilden die verzekering ook van de regering zelf.³⁵ Het was de Kamer in elk geval wel duidelijk dat hier een gevoelig onderwerp aan de orde was. Dat mocht niet even tussen neus en lippen door worden afgehandeld. Een volwaardige behandeling kostte echter tijd en de Pinksterdagen stonden voor de deur. Alle reden dus om het debat uit te stellen. Cort van der Linden probeerde de Kamer desondanks publiekelijk over te halen. Hij meende dat 'de zaak waarom het hier gaat, ernstig zou worden geschaad, indien het onderzoek van het wetsontwerp werd uitgesteld'.³⁶ Het mocht niet baten, de debatten zouden na Pinksteren plaatsvinden.

Zodoende was er alle gelegenheid om de spanning te laten oplopen, nationaal en internationaal. De binnenlandse pers kon voortgaan met discussies over de vermeende opstap naar een permanent gezantschap en het pareren van de aanvallen van een selecte groep ultra-orthodoxe protestanten.³⁷ De gezantschapsdiscussie werd er bovendien niet eenvoudiger op toen Italië juist in deze weken aan de zijde van de geallieerden aan de oorlog ging deelnemen. Diverse gezanten bij de Italiaanse regering in Rome moesten noodgedwongen het land verlaten. Hun Vaticaanse collega's konden opgesloten in Italië natuurlijk ook niet veel meer beginnen. *De Nieuwe Courant* gaf de discussies daarom in een hoofdartikel een nieuwe draai. Was een gezant nog wel zinvol nu het niet meer zeker was of er nog wel gemakkelijk contacten te onderhouden zouden zijn? De krant had echter nog een andere reden: de Franse regering vertrouwde de plannen niet, al was dat dan ongegrond.³⁸

De Nieuwe Courant sloeg de spijker op de kop. Eens te meer bleek hoe juist dit blad met goede connecties in politieke en diplomatieke kring de verhoudingen soms wist in te schatten. Zelfs de meestal toch gematigde Franse gezant in Den Haag Allizé bleek opeens zijn twijfels te krijgen over de plannen van Cort van der Linden. Vanwaar toch die haast? Hij vroeg zich af of 'ce projet n'avait pas été encouragé par l'Allemagne désireuse d'avoir un agent plus ou moins officieux auprès du Vatican dans le représentant néerlandais auprès du Saint Siège'.³⁹ Dit wekte verbazing alom op het Franse ministerie van Buitenlandse Zaken. Zo'n bericht was van Allizé niet te verwachten. Prompt werd de Franse gezant in Le Havre, waar de Belgische regering zetelde, om een nader oordeel gevraagd. Een bevestiging van de gegevens vond hij niet bij de Belgische regering, maar 'il ne semble pas douteux que le ministre de France à La Haye ait vu juste'. De haast van Cort

van der Linden was geheel toe te schrijven aan de wens van Duitsland een gezant te hebben die de eigen belangen kon dienen. Nu de gezanten van de centralen uit Rome moesten vertrekken, werd dat extra belangrijk.⁴⁰

Kortom, het kwaad dat Loudon al van een gezantschap bij het Vaticaan had gevreesd, was nu geschied. De ongelukkige Loudon die het gezantschap helemaal niet had gewild, moest nu alle zeilen bijzetten om de schade te beperken. Een gesprekje met Allizé was natuurlijk de aangewezen weg. Als het gezantschap zou worden afgestemd, zou hij zelfs de Nederlandse agent die sinds jaar en dag nog in het Vaticaan was, ook terugtrekken.⁴¹ Kennelijk wilde hij het liefst niets meer te maken hebben met dat 'Duitse broeinest' in het hart van Italië. Bovendien zorgde Loudon ervoor dat ook in de memorie van antwoord elke mogelijke betrokkenheid van de nieuwe gezant in het Vaticaan bij de belangen van oorlogvoerenden werd ontkend, iets wat Allizé gelukkig direct aan Parijs doorgaf.⁴² Of dit alles de problemen zou verhelpen, was voorlopig echter de vraag. Eerst moest het inmiddels zwaarbeladen gezantschapsdebat achter de rug zijn.

Een misslag van Cort van der Linden in de Kamer

De Tweede Kamer was ondertussen niet van plan zich ook maar iets van alle tijdsdruk aan te trekken. Op 8 juni was de Kamer terug van reces en zaten de publieke tribunes eindelijk propvol, toen de voorzitter meldde dat het gezantschapsdebat was uitgesteld. Het eindverslag moest nog verschijnen. Weer een dag verder mocht de vrijzinnig-hervormde theoloog Eerdmans van de Liberale Unie het openingsschot lossen. Nog nooit had een liberaal Cort van der Linden zo hard aangevallen als deze Leidse hoogleraar nu deed. De getoonde haast was onnodig, de rol van de paus bij eventuele vredesbesprekingen was twijfelachtig en bovenal was het maar zeer de vraag of het tijdelijke karakter van het gezantschap wel zo tijdelijk zou blijken. De protestantse partijen die uit oorlogsnoodzaak (en impliciet uit vrees voor de antithese) het tijdelijke gezantschap accepteerden, zouden nog wel eens van een koude kermis thuis kunnen komen. Het was toch verbazingwekkend dat het zo aan een kleine liberale minderheid voorbehouden bleef de strijd met het gezantschap aan te binden? Tegenhouden kon hij de zaak waarschijnlijk niet, wel wilde hij nog de suggestie doen dat een eventuele gezant toch op zijn minst van protestantse huize moest zijn. De zwaarste aanval was van heel andere orde. Bedekt beschuldigde hij Cort van der Linden ervan met het gezantschap de katholieken om binnenlands-politieke redenen te willen paaien. Daarmee verwees hij natuurlijk naar de grondwetsherziening.⁴³

Zo scherp waren de overige Kamerleden niet, maar de toon van het debat was wel gezet. Vooral het tijdelijke karakter zou vele tongen losmaken. De Savornin Lohman vreesde zelfs voor een ‘godsdienstoorlog’ als dat niet gewaarborgd was.⁴⁴ Met het oog op het vredesbelang stemde hij uiteindelijk wel voor het tijdelijke gezantschap. Alleen een minderheid van samen negen liberalen en socialisten stemde tegen, evenals de onafhankelijke orthodox-protestantse C.J.A. Bichon van IJselmonde. Dit lag in de lijn der verwachting en dus had de regering zich ook niet zo druk hoeven maken. Loudon deed dat ook niet. Hij probeerde alle onnodige spanningen uit het debat te halen en zowel nationaal als internationaal de enige ware reden voor de instelling van een gezantschap helder te laten doorklinken. In een rustige rede wees hij keer op keer op het belang van de vrede. Wel wilde hij nog zijn afschuw kwijt over de anonieme brieven die hij – evenals anderen – door deze zaak had ontvangen. Het gezantschap zou het einde van zijn ministeriële loopbaan betekenen. ‘Is nu werkelijk bij sommigen in den lande het anti-papisme zoo fel, dat men liever geen vrede zou hebben, dan een vrede, tot stand gebracht met medewerking van het Vaticaan?’ zo vroeg hij zich af. Ondertussen hield hij de touwtjes wel strak in handen. Verwerping van de wet zou hij als een bewijs van wantrouwen beschouwen.⁴⁵

Vervolgens kreeg hij bijval van Cort van der Linden. Dat viel op. De eerste minister mengde zich normaal gesproken alleen in het debat als een minister in politieke problemen kwam. Het was echter wel duidelijk dat hij de drijvende kracht achter de gezantschapsplannen was. Hij had immers persoonlijk al op een spoedbehandeling van de wet aangedrongen. Vreemd genoeg schopte de altijd zo voorzichtige Van der Linden juist in deze rede tegen alle heilige huisjes. Waarschijnlijk mede door de irritaties van de afgelopen tijd, werd het de slechtste Kamerrede uit zijn carrière. Hij twijfelde aan het protestantse karakter van Nederland aangezien ‘een aanzienlijk deel van ons volk bestaat uit Rooms-Katholieken’ en zelfs al had Nederland een protestants karakter dan snapte hij niet hoe dat schade kon lijden door een diplomatieke vertegenwoordiging. Daarnaast vond de premier het ‘volmaakt onverschillig of men te doen heeft met dit tijdelijk of wel met een permanent gezantschap’. Het ging er maar om dat een diplomatieke vertegenwoordiger de paus niet automatisch erkende als hoofd van de hele christenheid. Door op deze manier een permanent gezantschap niet af te wijzen, raakte Van der Linden een zeer gevoelig punt, waarmee hij de protestantse partijen flink tegen zich in het harnas kon jagen.

Van der Linden maakte het in protestantse ogen nog erger. Nederland nam ‘een zeer bescheiden plaats in in de rij der Mogendheden en de Paus

behoort – of men dit dan wenschelijk acht of niet – tot de groote machten, al is hij dan ook geen wereldlijk souverein’. Nu raakte het debat verhit en de Kamer geprikkeld. De socialist J.H.A. Schaper interrumppeerde. ‘Moeten wij misschien den Hemel danken, dat er een gezant heen mag?’ De meestal kalme Van der Linden verloor nu zijn stille waardigheid. Gepikeerd bekritiseerde hij het verzet in het land tegen zijn plannen en hij betreurde ‘dat dat verzet hier en daar bezoedeld is door een toemeloozen geloofshaat’. Dit schokte de Kamer en de socialist J.E.W. Duijs gaf al aan zijn aanvankelijke steun in te trekken, maar Van der Linden herhaalde zijn woorden nog maar eens. Het ergste was nog wel de ‘hartstocht’ waarmee het verzet werd gevoerd. Natuurlijk was de bezorgdheid om het eigen geloof lovenswaardig, maar ‘wanneer men zich laat leiden door zijn gevoel, men ziet dan de zaken niet altijd in de juiste proporties’.⁴⁶

Ditmaal had Cort van der Linden ook zelf zijn voordeel kunnen doen met die woorden. Enige herstelwerkzaamheden waren nodig van de kant van Nolens. Meestal was de katholieke leider in werkwijze een evenbeeld van Van der Linden. Hij putte zijn kracht gewoonlijk uit zijn stille stem op de achtergrond. Nu achtte hij zich geroepen niet alleen de geplande korte verklaring af te leggen. Hij wilde toch ook nog enkele andere opmerkingen maken. Nolens ontkende niet dat de katholieken een permanent gezantschap verlangden, maar dat was nu niet aan de orde. Aan de orde was het noodzakelijke vertrouwen in de regering.⁴⁷ Daarin gingen de Kamerleden uiteindelijk mee. Een kabinetscrisis in oorlogstijd over zo’n onderwerp was immers uitgesloten.

Het enige pluspunt aan het Kamerdebat, behalve de eindstemming, was voor Cort van der Linden de mogelijkheid zijn neutraliteitspolitiek nog eens goed uit de doeken te doen. In dit deel van zijn rede kon hij religie buiten beschouwing laten en zo kon hij hier zijn misslag nog wat goedmaken. Hij benadrukte nog eens het belang van een strikte neutraliteitspolitiek, gebaseerd op de onafhankelijke kracht van de regering en de waarde van de godsvrede. Die omstandigheden dwongen de Kamer niet tot kritiekloze stilte, maar in het belang van het land diende de Kamer wel steun te verlenen aan het regeringsbeleid zolang er geen alternatieven waren. Bovendien was die steun de basis voor een vredespolitiek gegrond op het ‘volkenrecht dat wij vooraan in de rij der volken in trouwe traditie tot de laatste jaren toe hebben trachten te behoeden en te bevorderen’. Als Nederland na alle ellende erop kon wijzen dat in eigen land dat recht tenminste nog in aanzien stond, was dat de gewenste uitgangspositie om dit volkenrecht na de oorlog mondiaal weer in ere te herstellen en uit te bouwen.

De woorden waren kenmerkend voor Van der Linden, maar ze gingen verloren in alle ophef over de rest van het Vaticaandebate. Er zou nog heel veel over worden nagepraat. De meeste commentaren waardeerden de rede van Loudon, maar Cort van der Lindens optreden werd alom als zwak getypeerd, zowel in de pers als bij collega's. Zo ontging zijn zenuwachtige en geprikkelde stemming Bos niet.⁴⁸ Bijzonder mag de reactie van de katholieke P.J.M. Aalberse heten. De premier hield een rede 'zoo kras en pootig, dat 't wel scheen, of hij 't de tegenstemmers zoo moeilijk mogelijk wilde maken om onder 't Caudijnse juk door te gaan! Een katholieke had 't zóó mooi niet kunnen doen. Prachtig was zijn betoog over de realiteit: de groote politieke macht van den paus (...) 't Was 'n zure pil voor al die antipapisten om te slikken.'⁴⁹ De Beaufort vond Van der Lindens rede zelfs 'zeer slecht' en weet dit aan overmoed van de minister-president na alles wat hij tot stand had gebracht. 'Ik kan toch niet denken dat hij de Kamer heeft willen kwetsen door een uitdagende rede; ik vermoed dat hij er van overtuigd was, dat zijn woord elken tegenstand zoude doen verstommen.'⁵⁰

Inderdaad had Cort van der Linden deze laatste tactiek vaker toegepast in het parlement. Zijn werkwijze was meestal het geven van een puntige rede met een stevige sneer naar de Kamerleden, in de hoop dat ze dan stil zouden zijn. Vaak lukte dat, maar in het debat over het gezantschap werkte deze methode averechts. Gezien de gevoeligheid van alles wat maar met de religieuze verdeeldheid van Nederland te maken had, ging hij hier ook enigszins over de schreef. Zijn uitspraken klopten feitelijk wel, maar ze waren te uitdagend en soms ook niet relevant voor het debat. Hij heeft zijn handelingsvrijheid in de Nederlandse politiek zodoende wat overschat. De godsvrede dwong de Kamer tot terughoudendheid, en ook los daarvan moest de Kamer bij dit onderwerp uit morele overwegingen wel door de knieën voor een gezantschap dat de vrede heette te bevorderen, maar waar religie om de hoek kwam kijken, waren spanningen niet te vermijden. Een krachtig woord van de zich als zelfstandig en bovenpartijdig aandienende premier kon daar niets aan veranderen. Dat bleek Cort van der Linden met zijn aversie tegen de op religie gebaseerde partijpolitieke strijd te prikkelen.

Ook in de pers moest de premier het ontgelden. Kuyper, die de antithese niet in gevaar wenste te brengen, hield zich nog behoorlijk op de vlakte. Juist Eerdmans kreeg van hem de volle laag, omdat hij zo 'in-dom' was opgetreden.⁵¹ De overige kritiek was toch vooral op Cort van der Linden gericht. *De Telegraaf* vond zijn rede 'hoogst ontactisch en zelfs niet vrij van een zeker uitdagend karakter'.⁵² Volgens *De Nieuwe Courant* sprak de eerste minister wel waarheden uit, maar 'waarheden die best ongezegd hadden kunnen

blijven en zeker bij een delicate gelegenheid als deze (...) beter ongezegd waren gelaten'.⁵³ Zelfs *Het Vaderland* had het over 'sommige minder gelukkige wendingen'.⁵⁴ Alleen de katholieke bladen zagen dit natuurlijk anders. *De Tijd* meende bij monde van het Kamerlid A.I.J. baron van Wijnbergen dat er ondanks alles toch 'voor ons katholiek gevoel iets zeer streelends in deze regeeringsdaad' is. Het was tenslotte toch een hulding van de grote macht van het katholicisme en de internationale invloed van de paus.⁵⁵ De altijd wat scherpere ultramontaans gerichte *Maasbode* zei het duidelijker: 'Grootsch als de Kerk nu eenmaal is, dwingt Zij een waarlijk nobel man, als deze Premier is, tot handhaven der waarheid, tegenover de alles te buiten gaande omkeering der verhoudingen, die gisteren in de Kamer was ver-toond.'⁵⁶

Deze uitspraak van *De Maasbode* was meer dan een wat al te bombastische loftuiting voor een daad van de premier die de katholieke Nederlanders erg goed konden gebruiken. In een tijd waarin de integratie van de katholieken in de Nederlandse samenleving nog allesbehalve voltooid was en de katholieken nog de noodzaak voelden zich publiekelijk niet te zeer tegen het protestantse karakter van hun vaderland te verzetten, was deze hulp van buiten natuurlijk niet te versmaden.⁵⁷ Daarnaast is de uitspraak een extra aanwijzing voor de belangrijke toenadering tussen Cort van der Linden en het katholicisme aan de vooravond van de grondwetsherziening. Dat ook een blad als *De Maasbode* het belang van die samenwerking doorzag, is opvallend. Jarenlang had het blad hel en verdoemenis gepredikt over alles wat maar liberaal, rationalistisch en revolutionair was en bestreed het elk modernisme in eigen kring tot het uiterste. Na het aantreden van een nieuwe hoofdredacteur was deze scherpe kant wel van het blad af, maar het bleef de thuisbasis van het behoudende katholicisme.⁵⁸ Een gezant in het Vaticaan zou de ultramontaanse groeperingen echter kunnen versterken. Zelfs een liberaal verdiende daarvoor waardering.

De betrekkingen tussen Cort van der Linden en het katholicisme gingen bovendien verder dan deze pragmatische zinsnede van *De Maasbode* doet vermoeden. Erachter lag een diepere politieke toenadering. Ook voor de behandeling van de grondwetsherziening was die van het grootste belang, zo bleek al. De liberaalburgerlijke *Haagsche Post* legde er duidelijk de vinger op. De hele gezantschapskwestie was ook een uiting van de al langer zichtbare pogingen van Cort van der Linden de kloof te dichten tussen de katholieke Nederlanders en het liberalisme dat vooral in behoudende kringen vaak zo antikatholiek was. Het blad memoreerde nog eens dat Cort van der Linden 'bij de begrotingsbehandeling in 1913 zéér vriendelijke woorden voor de

Roomsch-Katholieken had gesproken, daarmee de staf brekende over wat bij de verkiezingscampagne door méér dan één liberaal was gezegd. Niet onopgemerkt was voorts gebleven, dat Minister Cort van der Linden in de Tweede Kamer dikwijls en lang bij eenige der Katholieke leiders gaat zitten praten. En had niet onmiddellijk toen de heer Nolens met een opdracht van onze Regeering naar Rome was gezonden het gerucht geloopt, dat de Regeering van het instellen van een *blijvend* gezantschap volstrekt niet afkeerig was.⁵⁹

Ook aan de andere zijde van het liberale spectrum hield deze gedachte de gemoederen. Het behoudend-liberale partijblad *De Fakkel* zag nog geen liberaal-katholieke entente, maar was zich meer dan bewust van de bijzondere plaats die de katholieken in het beleid van Cort van der Linden innamen: 'Als niettemin woorden zijn gesproken die zouden kunnen worden uitgelegd als woorden van wantrouwen in de uitsluitend *buitenlandsche* beteekenis van het Paus-wetje, dan gold dat wantrouwen zeker bij niemand het karakter, de oprechtheid van den Minister-President, maar vermoedelijk bij meer dan een de juistheid van zijn blik op sommige zijden van de binnenlandsche politiek. Evenals Thorbecke in 1853 begrijpt Minister Cort van der Linden blijkbaar hoegenaamd niets van zekere gevoeligheden bij een deel onzer natie, zoodra er sprake is van vergrooting van Romes *politieken* invloed. Ook ontgaat hem de zéér bijzonderen aard, dien de Roomsch-Katholieke Staatspartij aan haar gebondenheid jegens Rome voor een deel ook politiek, ontleent.'⁶⁰

Deze context maakt extra duidelijk hoezeer Eerdmans een gevoelige snaar raakte met zijn insinuaties over een koehandel door Van der Linden met de Roomsens. Eerdmans ging alle perken te buiten en dat heeft Cort van der Linden uiteraard ook zo geprikkeld, maar zijn woorden raakten wel aan een persoonlijke opstelling van Van der Linden die voor de nationale politiek van groot belang was. Het klinkt paradoxaal, maar ondanks alle problemen die het gezantschapsdebat veroorzaakte, heeft Van der Linden die binnenlandse positie er toch mee kunnen versterken: zijn banden met de katholieke partij waren hechter geworden. Dat was hem veel waard nu binnenkort de grondwetsherziening weer opgenomen zou worden. In zijn ongepubliceerde memoires vermeldde de vrijzinnig-democratische leider Marchant, aan het eind van zijn leven katholiek geworden, zelfs dat de premier hem later toevertrouwde het gezantschapsplan uitsluitend te hebben gelanceerd om de katholieken voor de grondwetsherziening te winnen.⁶¹ Dat klinkt wel wat kort door de bocht, maar de binnenlands-politieke gevolgen van het gezantschap waren zeker een nuttige bijkomstigheid.

De gezantschapskwestie verdiepte ook Van der Lindens persoonlijke betrekkingen met Nolens, die al sinds jaren zeer goed waren. Toen de confes-

sionele coalitieregering van de katholieke jhr. Ch.J.M. Ruijs de Beerenbrouck na de oorlog de katholieke wensen honoreerde door het gezantschap permanent te maken (de vrees daarvoor bij orthodox-protestants Nederland was dus terecht!), wenste hij Loudon, maar bovenal Cort van der Linden voor de eerste stap in dat proces te bedanken met een pauselijke onderscheiding. Gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs noemde Nolens niet eens in zijn aanbeveling aan de paus, zuiver de instelling van het tijdelijk gezantschap was voor Nolens reden voor zo'n onderscheiding.⁶² Zoals dat dan gaat, kon de paus natuurlijk niet alle verzoeken inwilligen. Loudons bijdrage was bovendien tegen wil en dank tot stand gekomen, dus de paus hield het bij één onderscheiding, die voor Cort van der Linden. Hij en zijn nabestaanden mochten zich vanaf dat moment tooien met een adellijke pauselijke titel. Voortaan was het nobilis Cort van der Linden, al werd deze titel in Nederland niet erkend.⁶³ In de dagelijkse politieke verhoudingen van 1915 hebben de goede contacten met Nolens bovendien bijgedragen aan handhaving van de eenheid en politieke stabiliteit, die in het gezantschapsdebat even zo ver te zoeken leek. Zo kwam er met de samenwerking met Nolens toch nog iets positiefs voort uit het gezantschapsdebat, dat in eerste instantie de kloof tussen katholieken en protestanten benadrukte.

Daarnaast had het gezantschap invloed op de internationale politiek. De Franse afkeer van de 'Duitsgezinde' gezantschapsplannen was voor Loudon een vervelende streep door de rekening van de strikte neutraliteitspolitiek geweest. Gelukkig zag Allizé uiteindelijk wel in dat hij een misstap had begaan met zijn interpretatie van de gezantschapskwestie. Toen de benoeming van de gezant L.H.W. Regout rondkwam, was zijn berichtgeving helemaal bijgedraaid. Volgens de Nederlandse regering was de gezant onmisbaar met het oog op het komende vredescongres. Daar moest Nederland zo snel mogelijk een rol in krijgen, want het land kon bij eventuele territoriale wijzigingen alleen maar verliezen. Allizé begreep dat de ideale rol voor Nederland natuurlijk die van gastheer was.⁶⁴ Hij bleef er wel van overtuigd dat in het bijzonder Cort van der Linden een speciale belangstelling koesterde voor deze samenwerking met het Vaticaan. Het viel hem bijvoorbeeld op toen Cort van der Linden in december aangaf dat een Nederlandse bijdrage aan de internationale vrede gewenst was, mits die op het juiste moment kwam. Volgens Allizé leek dat verdacht veel op de opstelling van de paus.⁶⁵ Helemaal vergeten waren de voorgaande speculaties van de Fransen bovendien niet. Zelfs in de pers kwamen ze nog aan bod. Zo achtte *De Nieuwe Courant* bij de benoeming van Regout het vredesstreven niet zijn enige taak. Belangrijker nog was het wegnemen van de verdenking dat hij in het Vaticaan

in stilte een rol vervulde als vervanger van de vertrokken Duitse gezant. Zo'n bericht was nog altijd diplomatieke aandacht waard.⁶⁶ Veel hielp de waarschuwing van *De Nieuwe Courant* echter niet. Binnen enige weken kreeg Regout door zijn Franse collega al het gevaarlijke etiket 'Duitsgezind' opgeplakt.⁶⁷ Het gezantschap heeft de strikte neutraliteitspolitiek zodoende niet vergemakkelijkt.

In dit licht bezien is de Duitse opinie over de Vaticaanse zaak opvallend. Aanvankelijk legde de gezant Von Kühlmann een verband met de Belgische kwestie, die toen net op haar hoogtepunt was. Nederland wilde graag een vertegenwoordiger in het Vaticaan, omdat de paus in Duitsland genoeg aanzien zou hebben om een oplossing te bewerkstelligen waarbij Vlaanderen niet geannexeerd werd.⁶⁸ Von Kühlmann meende hier in zijn strijd met de Duitse ultranationalisten natuurlijk van te kunnen profiteren en liet dus geen enkele kritische noot horen over de gezantschapsplannen. De zwakke Kamerredevoering van Van der Linden ontging hem vervolgens niet, maar anderzijds was deze 'von deutschen Standpunkt aus gesehen (...) sehr schön, sogar bedeutend'. Van der Linden had immers opnieuw gewezen op de absolute neutraliteit van Nederland en de wens deze desnoods met geweld te handhaven. Zoiets wilde het Duitse gezantschap thuis graag verspreiden. Bovendien zouden de katholieken overwegend Duitsgezind zijn, mede omdat zij hoopten op naoorlogse Duitse hulp aan het Vaticaan tegen Italië in de Romeinse kwestie. Versterking van het katholieke element kon dus geen kwaad, en daar wilde Van der Linden graag voor zorgen.⁶⁹

Hoe zat het ondertussen met de hoofddoelstelling achter de hele kwestie, de vredespolitiek? De Nederlandse regering had het wel bij het rechte eind met de verwachting dat de paus een vredesinitiatief voorbereidde. Bij de eerste verjaardag van de oorlog kwam Benedictus xv daadwerkelijk met een vredesoproep. Met zijn aan de Bijbel ontleende slagzin 'naties sterven niet' wees hij erop dat oorlog vijanden niet kon vernietigen. De enige weg was een oplossing aan de onderhandelingstafel.⁷⁰ Voorlopig waren de belligerenten daar echter nog niet toe bereid, zodat Regout nog weinig kon doen voor het Nederlandse vredesideaal. De kersverse gezant had even de tijd om zijn zaken op orde te brengen. Al snel werd hem duidelijk dat de praktische vredesactiviteiten weliswaar ver weg waren, maar dat er wel meer kapers op de kust waren, die meteen hun stem zouden laten horen als het zover zou zijn. De buit van het vredescongres zou dus wel eens verdwenen kunnen zijn als Nederland zou afwachten tot de vrede in zicht was. Dan zou het Vaticaan wel eens een ander land kunnen steunen.⁷¹ Regout heeft daar door zijn plotselinge dood verder weinig aan kunnen veranderen. Zijn opvolger, jhr.

O.F.A.M. van Nispen tot Sevenaer, slaagde er echter in om de kwestie met de paus te bespreken, waarbij hij zelfs de toezegging kreeg dat Den Haag als zetel voor het vredescongres de voorkeur had.⁷² Dat was van groot belang, want hij had al snel door dat met name Spanje op het vinkentouw zat.⁷³ Helaas was de oorlogsrealiteit weerbarstiger. Vrede was nog niet in zicht en daarom huiverde Loudon om namens Nederland zijn nek uit te steken. Het Haagse vredescongres bleef een droom.⁷⁴

Het Haagse vredescongres als troef in de neutraliteitspolitiek

Eind 1916 veranderde Cort van der Lindens waakzame wachten op het juiste moment om vredesinitiatieven te ontplooiën in behoedzame stapjes op de weg naar het Haagse vredescongres. Voor het eerst lieten toen niet alleen de idealisten, maar ook leidende politici heel voorzichtig het vredeswoord vallen.

De Nederlandse regering was prompt uitermate gespist op haar kansen om zelf een centrale rol te spelen. Koningin Wilhelmina wendde haar nieuwjaarsaudiënties met de gezanten, waar normaal niet veel meer dan beleefdheidsfrases werden uitgewisseld, zelfs aan om een Nederlandse rol als bemiddelaar te bepleiten. De recente kroning van de Oostenrijks-Hongaarse keizer en koning Karl I, van wie misschien vredesaspiraties konden worden verwacht, was een geschikte aanleiding om, via de gezant C. baron Giskra, het besef uit te drukken van de zware last die de jonge monarch nu droeg en hem ervan te overtuigen dat Wilhelmina in geval van een Haags congres al het mogelijke zou doen om de daar wachtende taken te vergemakkelijken.⁷⁵ De Russische tsaar kreeg van zijn gezant eveneens het bericht dat Wilhelmina zo gauw hij dat wenste haar steun zou geven bij pogingen om in Den Haag de vrede naderbij te brengen. Cort van der Linden ondersteunde dit ook persoonlijk, toen hij tegenover de Russische gezant A.N. Swetchine de verwachting uitsprak dat binnenkort onderhandelingen met de centralen mogelijk zouden zijn. Vanzelfsprekend bracht Swetchine zulke woorden ook over bij zijn geallieerde collega's, die één en al oor waren.⁷⁶

Het sterkte de Britse gezant Johnstone in zijn mening dat Nederland zich prepareerde voor eigen vredesinitiatieven. Tijdens zijn eigen audiëntie bij Wilhelmina had hij die indruk al gekregen, nadat hij uit eigen beweging even speculeerde op een congres in Bern. Een vurige reactie van Wilhelmina was het gevolg. 'She perked up and said that everything was ready at The Hague for peace negotiations, and it seemed to her the fittest place.'⁷⁷ De premier scheen daar dus hetzelfde over te denken, maar Johnstone had nog zo zijn twijfels over de Nederlandse kansen. Britse kringen leken er, tot op-

luchting van de regering in Londen, eerder van overtuigd dat het momentum voor vredesplannen inmiddels weer was overgewaaid nadat eerst de Duitse Rijkskanselier Von Bethmann Hollweg en daarna de toen nog neutrale Amerikaanse president Wilson zich tevergeefs sterk hadden gemaakt voor onderhandelingen tussen de oorlogvoerenden. De Britten hadden daar geen moment belangstelling voor getoond en leken niet te wachten op een herhaling van zetten, zelfs al maakte Van der Linden de indruk een alternatief te willen voor het voorgaande Duitse voorstel, dat hij als arrogant betitelde.⁷⁸

Deze Britse houding in de voorgaande weken maakt het extra opvallend dat Van der Linden na alle voorzichtigheid nu bereid leek het Haagse congres te bepleiten. Toch was er geen sprake van dat hij opeens blind zijn idealen najoeg door in het verlengde van de vorige initiatieven zelf het heft in handen te nemen. In de bestaande politieke omstandigheden bleek de opstelling van de premier juist bijzonder geschikt om niet alleen zijn volkenrechtelijke idealen over een vredescongres in Den Haag naderbij te brengen, maar ze ook te benutten ter ondersteuning van zijn zelfstandige neutraliteitspolitiek, hoezeer onafhankelijkheid en vredesplannen ook tegenstrijdig leken.

Het belang daarvan bleek uit de lotgevallen van de eerste voorzichtige vredesinitiatieven. Von Bethmann Hollweg had daarin het voortouw genomen, toen hij op 12 december 1916 in een rede de bereidheid uitsprak om over vrede te onderhandelen. Het gebeurde allemaal heel behoedzaam, en aan de haalbaarheid werd zowel in Duitsland als daarbuiten veel getwijfeld. De bereidheid vrede te sluiten zou vooral een gevolg zijn van de binnenlandse tegenstelling tussen politiek en legerleiding. De militairen gingen uiteindelijk wel akkoord, maar enkel omdat het plan bruikbaar kon zijn om de entente de loef af te steken. Als de entente zou weigeren te onderhandelen, kon Duitsland de geallieerden beschuldigen van voortzetting van de strijd. Dan lag de weg open voor de onbepaalde duikbootoorlog.⁷⁹ Anderzijds sprak Von Bethmann Hollweg ondanks zijn eigen scepsis over het resultaat zelf wel degelijk vanuit een oprechte vredeswens. De kansen daartoe moesten worden aangegrepen nu Duitsland nog relatief sterk stond.⁸⁰ Helaas wezen de geallieerden zijn voorstellen unaniem af. Zij wilden pas spreken als de Duitsers hun plannen concreter maakten. Die zagen daar op hun beurt weer een gebrek aan vredeswil in en zo gingen de verwijten over en weer.

De Fransen mochten het vonnis tegen Von Bethmann Hollweg publiek maken, want de Britten wilden Wilson tevreden houden, die geen oorlogszuchtige taal van hen kon gebruiken. Wilson meende een mogelijke Amerikaanse oorlogsdeelname om de Britse broeders te ondersteunen alleen te kunnen rechtvaardigen als die geheel aan Duitsland te wijten was.⁸¹ Boven-

dien liep Wilson zelf al lange tijd met vredesplannen rond. Zes dagen na de bekendmaking van de Duitse plannen, kwam hij met een beroemd geworden vredesnota. Dit was het meest serieuze initiatief dat de oorlog tot dan had gekend, ook al was het niet meer dan een oproep aan de strijdende partijen om hun oorlogsdoelen bekend te maken en op basis van die gegevens onder zijn leiding te onderhandelen. Mondiaal was er veel belangstelling voor zijn plan. Werd Kerst 1916 echt het begin van de vrede? Er leek werkelijk even enig vertrouwen in succes te ontstaan, ook in de Nederlandse pers.⁸² De regeringen in Scandinavië en Zwitserland besloten bovendien snel om zich bij Wilsons oproep aan te sluiten.

Cort van der Linden keek daar heel anders tegenaan. Hij was juist niet gelukkig met het plan, hoe graag hij ook een einde zag aan het oorlogsgeweld. De vredesverwachtingen in de pers gingen vergezeld van druk om het voorbeeld van de andere neutralen te volgen, maar in de ogen van de premier kon dat wel eens tot grote problemen leiden. Naar beide oorlogvoerende zijden toe kon het consequenties hebben voor de neutraliteit. Daarom leek het maar het beste om niet met een publiekelijke steunbetuiging te komen, zij het dat ook die houding moeilijkheden kon geven als alle andere neutrale landen wel hun steun zouden uitspreken.⁸³ Bovendien hadden Groot-Brittannië en Frankrijk zo weinig vertrouwen in Wilsons plan dat Allizé Loudon meteen dringend verzocht ervoor te zorgen dat de regering zich van elke steunbetuiging afzijdig zou houden.⁸⁴

Loudon heeft zijn bevriende gezant niet teleurgesteld. Aanvankelijk liet hij weten dat de beslissing nog moest vallen, maar dat hij zelf niets zag in ondersteuning van Wilson.⁸⁵ Allizé benadrukte daarom tegenover zijn Britse collega het belang van een heldere afwijzing van de vredesnota, omdat dat Loudons positie in het kabinet kon versterken.⁸⁶ De beide gezanten kregen bij een nu snel gehouden ministerraad vervolgens hun zin. Nog op Eerste Kerstdag kreeg Loudon bovendien van het Kabinet der Koningin toestemming voor deze opstelling.⁸⁷ Doorslaggevend was volgens Allizé de verklaring van Loudon in de ministerraad dat steun voor Wilson op dat moment de kansen zou verkleinen om met eigen initiatieven een rol te spelen bij het vredescongres.⁸⁸ In het bijzonder voor Cort van der Linden was die wens om te wachten op een eigen vredesinitiatief een tweede zwaarwegende reden om zich niet met Wilsons plannen in te laten, naast de gevolgen voor de neutraliteit wanneer hij tegen de geallieerde wensen in zou gaan. Hij stond er in de ministerraad daarom wel op dat de regering onderhands aan de Amerikaanse regering zou laten weten dat zij in geval van mislukking van Wilsons poging 'steeds bereid zou wezen langs strikt vertrouwelijke weg te

trachten de eventuele vredesvoorwaarden der Centrale machten te leeren kennen', zo voegde Loudon toe aan zijn verslag aan de koningin.⁸⁹

Van der Linden liet daar opnieuw geen twijfel over bestaan, toen de Duitse gezant Friedrich Rosen inlichtingen vroeg over de Nederlandse houding. De hoofdreden voor de afzijdigheid lag in de eigen vredesambities, maar hij bleef toch wel voorzichtig, want hij wilde ook niet dat Nederland als enige neutrale macht aan de zijlijn bleef staan.⁹⁰ Gelukkig hield de concurrerende vredesapostel Spanje zich uiteindelijk ook afzijdig, wat het gemakkelijker maakte om Wilsons plannen te negeren. Bovendien bood de Amerikaanse gezant Henry van Dyke een mooie formele uitweg. Hij had Wilsons vredesoproep naar het Ministerie van Buitenlandse Zaken gestuurd zonder een bijgaand verzoek tot steunbetuiging aan de vredesactie, iets wat in de andere neutrale landen wel gebeurde. Het was een onhandigheid van deze letterkundige die zich nooit thuis had gevoeld in de diplomatie en inmiddels al had aangekondigd zijn post te verlaten.⁹¹ Hij verklaarde nog wel publiekelijk dat hij op gezag van zijn regering had gehandeld. Wilson had begrip voor de moeilijke positie van Nederland tussen de oorlogvoerenden en wilde daarom geen druk uitoefenen.⁹² De kwestie heeft in Nederland nog wel wat onrust gegeven, tot Kamervragen aan toe. Loudon heeft de handelwijze van Van Dyke bevestigd, maar deze zou het beleid niet hebben beïnvloed. Loudon rechtvaardigde zijn afzijdigheid in de Kamer met de stelling dat het moment voor vredesplannen niet was gekomen.⁹³ De Nederlandse vredesambities hield hij achter deze façade verborgen.

Volgens Cort van der Linden was daarnaast ook de situatie in Duitsland een reden om zich niet bij Wilsons plan aan te sluiten. Ook dat bleek uit het korte onderhoud dat hij met Rosen had over het initiatief van Wilson. Er was de premier veel aan gelegen om ondersteuning te bieden aan de op vrede aansturende Duitse politici, die inmiddels hard in botsing dreigden te komen met het leger. Dat bleek ook al uit de alerte van maart 1916 en de Belgische kwestie. Als toenadering tot de tegenstander haalbaar leek, was het voor het leger moeilijker de harde lijn te bepleiten, die ook de Nederlandse positie kon schaden. Van der Linden betwijfelde echter of de Amerikaanse plannen daar geschikt voor waren. De premier was nog niet overtuigd van de ware motieven van de Amerikaanse president.⁹⁴ Het kon wel eens een middel zijn om bij weigering de weg te plaveien voor oorlogsdeelname. Van der Linden hield zijn kruit liever droog voor een doelmatiger ondersteuning van Von Bethmann Hollweg bij diens streven om zijn positie te redden tegenover de mannen van de harde lijn in het leger.

Gelukkig zag Rosen dat goed in. Hij had al aan zijn minister overgebracht dat pogingen om de Nederlandse premier voor vredesplannen te winnen wel eens gunstig konden uitpakken. In lobbypogingen bij Loudon had Rosen echter geen vertrouwen. Loudon zette zich inmiddels actief in voor Nederlandse vredesinitiatieven, zo was Rosen wel gebleken, maar hij liet zich daarbij leiden door zijn goede contacten met Allizé.⁹⁵ Daarmee had Rosen niets te veel gezegd. Dankzij Allizé had Loudon zelfs de goedkeuring van de Franse premier Aristide Briand gekregen voor eigen vredesplannen.⁹⁶ Die bleken zeer ver te gaan. Briands goedkeuring betrof niet minder dan Loudons vraag aan de Bulgaarse gezant of het niet mogelijk was de kwestie Elzas-Lotharingen op te lossen als Duitsland in ruil voor dit gebied compensatie kreeg in Indo-China of Madagascar.⁹⁷ Ook de Turkse gezant hoopte hij even later voor dit plan te winnen.⁹⁸ Loudon vatte hier dus maar meteen het grootste twistpunt van de oorlog aan. Zelfs voor gematigde Duitsers leek afstand doen van Elzas-Lotharingen uitgesloten. Loudon uitte zich tegenover Rosen wel wat voorzichtiger, maar hij kreeg toch prompt van de Duitse gezant te horen dat er geen kans was op vrede zolang in Frankrijk over Elzas-Lotharingen werd gesproken. Het enige wat Loudon met deze actie bereikte, was versterking van zijn entente-gezinde imago in Duitsland.⁹⁹

Bovendien maakte dit eenzijdige initiatief van Loudon de positie van Cort van der Linden er bepaald niet makkelijker op, ook al bevorderden Loudons stappen een goede relatie met de geallieerden. Loudon had bij voorbaat kunnen bedenken dat zijn plan zou zorgen voor verwijdering van de Duitse diplomatie. Dat kon de positie van de Duitse politici tegenover het leger verzwakken. Dat was niet alleen gevaarlijk voor de neutraliteit. Nederland zou bovendien een belangrijke kans op een bijdrage aan de vredespolitiek kunnen mislopen. Rosen en Von Bethmann Hollweg stonden immers vredespogingen voor. Rosen bevestigde tijdens deze verwickelingen in zijn berichtgeving aan de rijkskanselier nogmaals dat het ondanks alle Duitse successen toch niet de bedoeling kon zijn om de oorlog eindeloos voort te zetten. Het was alleen zeer de vraag of Wilsons initiatief wel de eerste stap richting vrede kon zijn. Rosen zag meer in bemiddeling door een ander neutraal land. Daarom was het voor hem zo lastig dat Loudon de zaken op scherp had gezet.¹⁰⁰

Van der Linden zag dat gevaar in. Hij heeft buiten Loudon om in gesprekken met Rosen zijn best gedaan negatieve gevolgen van Loudons stappen te voorkomen. En met succes. Na een onderling gesprek vond Rosen hem erg optimistisch. Dat kwam vast door de hoop een rol te spelen als bemiddelaar in de vredesonderhandelingen, zo meende de Duitse gezant.

Zelfs Loudon zou daar nu voor te winnen zijn, want de minister zou die deelname aan vredesbesprekingen nog belangrijker vinden dan de toekomst van Elzas-Lotharingen. Bij zulke sterke vredesverlangens was het misschien wel mogelijk Loudon om te praten, zo bleek uit cruciale adviezen van Rosen aan Von Bethmann Hollweg over het Nederlandse beleid en de houding van Cort van der Linden en Loudon. 'Herrn Loudons Hauptsorge besteht darin, immer möglichst korrekt und neutral zu sein, worunter er aber seinem ganzen Wesen nach in erster Linie zu verstehen scheint, daß er bei den Ententemächten keinen Anstoß erregen möchte. (...) Ich glaube aber nicht, daß Herr Loudon ganz auf dem Standpunkte der Ententemächte steht; als Holländer wie auch als Mensch wünscht er aufrichtig und sehnsüchtig den Frieden, und er hat eben den Eindruck gehabt, daß der starke Hinweis auf unsere siegreiche Stellung in Feindesland dem Abschluß eines baldigen Friedens nicht förderlich sei.' Bovendien constateerde Rosen een belangrijke invloed van Cort van der Linden, die Loudons optreden gunstig kon beïnvloeden. Loudon wilde natuurlijk allereerst resultaat, dat wil zeggen: Haagse vredesbesprekingen. 'Wenn er den Eindruck gewönne, daß bei einer zu starken Hinneigung zur Entente Deutschland seine Vermittlung ablehnen würde, so würde er meiner Ansicht nach zweifellos seine politischen Neigungen seinem persönlichen Ehrgeiz zum Opfer bringen. Hierzu kommt aber noch der gar nicht hoch genug anzuschlagende Einfluß, den der Minister-präsident Herr Cort van der Linden und möglicherweise auch die Königin auf Herrn Loudon ausüben. Herr Cort van der Linden ist uns durchaus wohl gesonnen. Er ist ein ruhiger und klar blickender Staatsmann und genießt im ganzen Lande ein außergewöhnlich hohes Ansehen.'¹⁰¹

Dit goede gesprek met Cort van der Linden bracht Rosen er zelfs toe in zijn bericht aan zijn minister te concluderen dat ondanks Loudons houding alleen Nederland een geschikte bemiddelaar was bij eventuele vredesonderhandelingen.¹⁰² De premier had handig gebruikgemaakt van de mogelijkheid Rosen voor zich te winnen door de Duitse gezant allereerst ondersteuning te bieden in zijn strijd tegen het leger en tegelijkertijd zijn eigen vredesambities te bevorderen. Wilsons nota kon hij daar niet bij gebruiken, noch de plannen van Loudon. Vandaar dat hij in gesprek met Rosen duidelijk aan Loudons plannen voorbijging en de Duitse gezant ervan overtuigde dat de minister van Buitenlandse Zaken ook voor andere initiatieven te winnen was. Van Loudons pogingen om met steun van Allizé voor de vrede werkzaam te zijn, kwam daarom niets terecht. Die moest hij opgeven.

Deze gang van zaken betekende wel een zekere botsing tussen Van der Linden en Loudon bij hun pogingen om hun ultieme doel van vredespolitiek

en neutraliteit te bereiken. Deze botsing kwam echter niet voort uit persoonlijke rancune of om Loudon dwars te zitten bij de vredespolitiek. Van der Linden handelde alleen buiten Loudon om omdat anders hun gezamenlijke doel in groot gevaar zou komen. Loudons stap zou eerder oorlog brengen dan de vrede waar beiden naar streefden. Bovendien vulden de verschillende wegen die Loudon en Van der Linden bewandelden om een gemeenschappelijk doel te bereiken elkaar op deze manier tegelijkertijd ook goed aan. Waar Loudon door zijn vriendschap met Allizé in een uitstekende positie verkeerde om de Fransen van de Nederlandse belangen te overtuigen, beschikte Cort van der Linden over de contacten om in Duitsland hetzelfde te doen.

Begin 1917 domineerde daarbij echter de weg van Cort van der Linden. Na het gesprek met Rosen had de overtuiging postgevat dat de tijd nu was gekomen om zelf actie te ondernemen. Het moment zou daar zijn om een voor Nederland gevaarlijke escalatie van de oorlog te voorkomen door de haalbaarheid van onderhandelingen aan te tonen. Vlak na het gesprek tussen Van der Linden en Rosen greep Wilhelmina dan ook de kans om zich hier tijdens haar audiënties met de gezanten sterk voor te maken. Het was een bewuste strategie om in de eerste plaats de Oostenrijkse en Russische gezanten van deze vredesidealen te doordringen. Aan de zijde van de entente bleef de in benarde positie verkerende Russische tsaar na de recente perikelen met de Britten en na Loudons stappen bij de Fransen immers de enig overgebleven voor de hand liggende gesprekspartner. Omvangrijker dan de gesprekken met de Russen was het overleg aan de centrale zijde met Oostenrijk-Hongarije. Deze onderhandelingen boden perspectief. In het grote Oostenrijks-Hongaarse rijk versterkten politiek en diplomatie eind 1916 hun positie ten opzichte van het leger.¹⁰³ Bovendien probeerde de nieuwe keizer Karl direct de vrede te bevorderen en de Duitse dominantie in te perken.¹⁰⁴ Vredescontacten met zo'n rijk konden misschien een tegenwicht bieden aan de oorlogsretoriek van het Duitse leger. Ook Rosen zou daar graag gebruik van maken. Tot groot genoegen van de Oostenrijkse gezant Giskra werd hij daarom de eerstaangewezen gesprekspartner voor Nederlandse vredesinitiatieven. Loudon had volgens Giskra expliciet gesteld dat vrede altijd van de Oostenrijkers uit moest gaan 'da unserem grossen Bundesgenossen hierfür erstens die doigtée fehle und zweitens ein derart tiefes Misstrauen seitens der Entente entgegengebracht werde, wie es sich gewiss nicht auf Oesterreich-Ungarn erstrecke'.¹⁰⁵ Van der Linden hoopte vurig dat met zulke Oostenrijkse steun voor de Duitse politici de weg zou openliggen om tegenover het leger

vredesvoorstellen door te zetten die verder konden gaan dan de voorzichtige eerste plannen van Von Bethmann Hollweg. Den Haag was er klaar voor.

Achteraf bleek het echter ijdele hoop. Een nieuw vredesplan van Duitsland en Oostenrijk-Hongarije begin 1917 is niet meer van de grond gekomen. Het Duitse leger nam de touwtjes juist steeds strakker in handen met oorlogsrhetoriek in plaats van vrede als gevolg. De Oostenrijks-Hongaarse connectie was daarmee echter niet ter ziele. Eind februari 1917 was de kersverse Oostenrijks-Hongaarse gezant Ludwig graaf Széchenyi, zelf ook gespitst op elke kans de vrede te bevorderen, er meteen bij zijn aantreden van doordrongen dat de Nederlandse regering 'innerhalb der Gruppe der Zentralmächte bei uns ein Gegengewicht gegen ein allzugrosses Überhandnehmen deutschen Einflusses suchen möchte'.¹⁰⁶ Voor de oorlogspolitiek in een geheel nieuwe fase van de strijd was deze opvatting van grote waarde. Bovendien bleef de Nederlandse regering de komende twee jaar ervan overtuigd dat het ineensstortende rijk van Karl I de sleutel tot vrede in handen had. Loudon bleef in de weer om overeenstemming over België en Elzas-Lotharingen te realiseren. Ook zijn gezant Gevers in Berlijn liet hij dat wel weten, maar die zag geen mogelijkheden resultaat te boeken. Loudon bleef er daarom van overtuigd dat vrede alleen in samenwerking met Oostenrijk-Hongarije tot stand kon komen.¹⁰⁷ Nederland werd zelfs de plaats waar de Oostenrijkers en de Engelsen via een geheime tussenpersoon toenaderingspogingen deden.¹⁰⁸ Alles werd uit de kast gehaald om de Oostenrijkse vredeswens te ondersteunen. Tot twee keer toe sprak Wilhelmina er weer over met Széchenyi.¹⁰⁹

Tot openlijke vredesplannen van de oorlogvoerenden zelf leidde dit echter niet. Het licht van de publieke schijnwerpers viel alleen op een nieuwe vruchteloze oproep van de paus tot onderhandelen.¹¹⁰ Hoogstens was daarmee het belang van het Vaticaanse gezantschap aangetoond, maar de vrede bracht dit pauselijke initiatief niet dichterbij. De socialisten kwamen zelfs niet verder dan door de entente gefrustreerde pogingen een congres te organiseren om een vredesplan op te stellen.¹¹¹ Cort van der Linden liet publiekelijk alleen voorzichtig doorschemeren dat Nederland zich gereed hield om als bemiddelaar op te treden zo gauw dat opportuun was. Hij stelde begin 1918 in de Eerste Kamer zelfs dat ter voorbereiding al gedaan werd wat er gedaan kon worden.¹¹²

Ondertussen hield vrede de publieke opinie in Nederland wel bezig en initiatieven om de oorlog te beëindigen werden gestimuleerd, maar groot optimisme over het resultaat was er niet.¹¹³ De mannen die aan de touwtjes trokken, meenden dat alleen een totale overwinning een gezonde nieuwe wereld kon opleveren.¹¹⁴ Toch bleef Loudon zich tot het bittere einde van

zijn ministerschap inzetten voor vredespogingen, maar tevergeefs.¹¹⁵ Pas eind 1918 was het zover en zou het Haagse vredescongres dus weer op de Nederlandse agenda verschijnen, maar toen had Cort van der Linden zijn premierschap al neergelegd. De allesbeslissende geallieerde overwinning maakte aan de Nederlandse ambities echter snel een einde. De Fransen lieten zich na de volledige vernedering van de vijand het genoeg niet ontglippen in eigen huis de vrede te dicteren.

Regering en parlement in oorlogstijd

‘Don’t speak to the man at the wheel’, had Cort van der Linden de Tweede Kamer bij zijn eerste algemene beschouwingen als premier in december 1913 al voorgehouden. Het was een kernachtige uitdrukking van Van der Lindens staatsrechtelijke opvattingen. Volgens de *Haagsche Post* beloofde dit gezegde voort te leven in de parlementaire taal.¹ Daar kreeg het blad gelijk in. Niet alleen tijdens Van der Lindens regering, maar zelfs nog in de jaren dertig werd dit citaat herhaald.² Door de oorlogsomstandigheden werden de woorden vanaf 1914 echter al snel in verband gebracht met de vermeende pogingen van de regering om het parlement in de oorlogspolitiek buitenspel te zetten. Zo bleek de oorlog dus ook van grote invloed op de in 1913 ingezette debatten over de verhouding tussen regering en parlement.

De invloed die Cort van der Linden als oorlogspremier had op de ontwikkeling van de Nederlandse politiek betrof daarom niet alleen de Nederlandse houding ten opzichte van de oorlogvoerenden, zoals die in de vorige hoofdstukken werd beschreven op het gebied van internationale politiek, economie en publieke opinie. Daarnaast had de oorlog ook binnenlandse consequenties voor het neutrale Nederland, zij het dat die ‘binnenlandse oorlogservaringen’ natuurlijk heel anders waren dan die van de strijdende partijen. Op politiek gebied waren de gevolgen van de oorlog duidelijk te merken in de debatten tussen regering en parlement over de zelfstandigheid van de regering. Hetzelfde gold voor de hier nauw mee verbonden regeringsopstelling in de distributiebeleid, die ook de uitwerking van de grondwetsherziening raakte. Al meteen in augustus 1914 waren deze gevolgen van de oorlog voor de binnenlandse politiek van belang, zodat de bespreking ervan hier begint bij het moment waarop de strijd uitbrak.

‘De nationale gedachte’

Niemand leek tijdens een memorabele Kamerzitting op 3 augustus 1914 gevaar te zien in Van der Lindens onafhankelijke parlementaire opstelling.

Alle aandacht van pers en parlement ging uit naar de diepe ernst in het optreden van Van der Linden, waarmee zijn woorden – ‘Wij zijn gereed en besloten onze onzijdigheid en, moet het, ons volksbestaan te handhaven met al onze krachten’ – extra veel indruk maakten. Volgens *De Nieuwe Courant* sprak hij met een ‘rustige, klare stem, licht bewogen door de plechtigheid van het oogenblik’. Het was een stem waarin volgens *De Tijd* ‘moed en vastberadenheid’ doorklonken.³ Die houding moest de noodzakelijke eenheid van het volk garanderen. Van der Linden vroeg daartoe ‘trouwe medewerking der Staten-Generaal’. In de uitzonderlijke tijden dienden eenheid en het behoud van het vaderland voorop te staan.⁴ Niemand dacht eraan dit tegen te spreken in een vergadering die geheel beheerst werd door het besef ongekende tijden mee te maken. Ook SDAP-leider Troelstra schaarde zich achter de regering met zijn beroemd geworden woorden dat het ogenblik van kritiek niet gekomen was, ‘omdat in deze ernstige omstandigheden de nationale gedachte de nationale geschillen overheerscht’.⁵

Zich bewust van de mogelijke tegenwerpingen van de marxisten in zijn achterban, liet Troelstra overigens niet over zich heen lopen. Hij pleitte wel voor een tegemoetkomende houding tegenover soldaten die socialistische liederen zongen en wilde goede regelingen om de economische oorlogsellende te verlichten, zoals een coulante houding bij belastingheffing. Tot slot liet hij weten te verwachten dat de regering de volksvertegenwoordiging op de hoogte zou houden van de internationale omstandigheden zo gauw dat met het oog op de veiligheid van de staat maar enigszins mogelijk was ‘opdat wij niet onnoodig eventueel worden geplaatst voor verrassingen, rakende de eerste belangen van het land’. Het antwoord van Cort van der Linden zal hem niet zijn meegevallen. Natuurlijk zou de premier inlichtingen verschaffen als het kon, maar hij liet meteen weten ‘dat mededeelingen betreffende de buitenlandsche politiek in den regel uitgesloten zijn’.⁶ Het was een voorteken van veel wat nog komen zou, en dat al op 3 augustus 1914, maar het belang van de woorden ging verloren te midden van alle diepe indrukken tijdens de eerste oorlogsdagen.

Lang zou het echter niet duren voor de parlementariërs hun stem weer gingen verheffen. Het luidste woord kwam van de vrijzinnig-democratische leider Bos, die al vanaf 1913 de grote verdediger was van de belangen van het parlement tegenover Van der Lindens regeren volgens de volkswil. Al in september 1914 vatte hij zijn strijd gewoon weer op met een artikel in *Vragen des Tijds*. Natuurlijk wilde ook Bos in de moeilijke oorlogssituatie vooral samenwerking gebaseerd op wederzijds vertrouwen tussen regering en parlement. Dat vertrouwen zou echter het grootst zijn als die ‘samenwerking

zoo veelvuldig en regelmatig mogelijk wordt gezocht'.⁷ Parlementariërs moesten er daarom voor waken dat de regering de plotselinge oorlogsomstandigheden niet zou aangrijpen om hen nog verder op een zijspoor te rangeren. Cort van der Linden had weinig waardering voor deze voorstelling van zaken. Dat was ook wel te verwachten op grond van zijn opvattingen over zelfstandig regeren volgens de volkswil. De oorlogstoestand maakte een doelmatig bestuur extra belangrijk. Het versterkte voor zijn kabinet slechts de plicht om in het belang van de nationale eenheid het regeren volgens de volkswil zo goed mogelijk tot stand te brengen. Dat had volgens de premier niets te maken met een toenemende neiging om een antiparlementaire houding aan te nemen, zoals Bos suggereerde.

De informatievoorziening over de internationale politiek was in dit debat steeds opnieuw een heikel punt. Volgens de grondwet had de Koning het opperbestuur over de buitenlandse politiek. Dat werd aangegrepen om zo min mogelijk inlichtingen te verstrekken. Daarachter lag natuurlijk de wetenschap dat het buitenland met argusogen naar de Nederlandse oorlogspolitiek keek. Van der Linden wilde daarom geen informatie aan de grote klok hangen. Die opstelling leidde niet alleen tot geheimzinnigheid over de 'hogere diplomatie' die voor Van der Linden zo'n belangrijk middel was bij de neutraliteitshandhaving. Tot ongenoegen van het parlement speelde deze discussie over de informatievoorziening ook bij debatten over de noodzaak om het leger op sterkte te houden. Tot 1917 bestond in het parlement veel twijfel over het belang van de dure mobilisatie, die bovendien diep ingreep in het leven van de burger. Om de zoveel tijd eiste het parlement dat de regering zou aantonen dat de legersterkte in het belang van het land niet kon worden verminderd. Al in januari 1915 leidde die eis tot problemen. De regering meende daar met een beroep op de noodzakelijke geheimhouding in het landsbelang niet aan te mogen voldoen. Troelstra stelde vervolgens voor een geheime zitting van de Tweede Kamer, een zogeheten comité-generaal, te houden. Dat zou de regering in staat te stellen alsnog de gevraagde inlichtingen te geven. Cort van der Linden maakte echter op voorhand duidelijk daar niet aan mee te willen werken. Hij had daar een heldere reden voor: 'Het is – en daarmee behoeft ik niemand, wien ook, te krenken – notoir dat het niet zeker is dat een geheim, dat aan honderd mensen wordt medegedeeld, een geheim blijft.'⁸

Daarnaast had het parlement ook helemaal geen reden om zich met de uitvoering van het oorlogsbeleid bezig te houden. Volgens Cort van der Linden waren de rollen duidelijk. De Regering had de verantwoordelijkheid voor het beleid, het parlement vormde daartegenover de wetgevende en

controlerende macht. Het was voor de Kamer onmogelijk ook (een deel van de) regeringsverantwoordelijkheid te dragen, net zo min als de regering haar verantwoordelijkheid kon afschuiven. 'De regering draagt haar eigen verantwoordelijkheid, onafhankelijk van de Kamer; de Regeering is niet de mandataris van de Kamer.'⁹ De woorden hadden zo afkomstig kunnen zijn uit Van der Lindens eerste grote rede als premier uit december 1913, maar in de oorlogsomstandigheden kregen ze wel een nieuwe lading. Waar de onafhankelijke opstelling voorheen werd gerechtvaardigd met het argument dat alleen zo het rechtsbewustzijn los van het partijpolitieke deelbelang was te interpreteren, kwam daarnaast nu de oorlogstoestand als tweede punt naar voren. Alleen zo was de noodzakelijke eensgezindheid in het belang van de nationale veiligheid te verzekeren.

Als laatste middel kon het parlement natuurlijk wel het vertrouwen in de regering opzeggen, mits de brekende partijen bereid zouden zijn de regeringstaak op zich te nemen. Dat laatste was in de bestaande situatie echter niet vanzelfsprekend. De partijen hadden in 1913 immers geen parlementaire regering kunnen vormen, en zolang dat niet veranderde, was het dus ook niet verantwoord het kabinet te laten vallen, zo had Van der Linden al bij zijn aantreden duidelijk gemaakt. In de oorlogssituatie werd dit argument alleen maar belangrijker. Kamerleden die hun vertrouwen opzegden, moesten wel beseffen wat in de bestaande omstandigheden de consequenties voor de nationale veiligheid waren, zo liet de premier niet na te zeggen.

De oorlogssituatie vergrootte zo dus ook de betekenis van Cort van der Lindens zelfstandige opstelling in de binnenlandse politiek. Het zelfstandige regeren, dus op basis van eigen kracht en boven de partijen, was nu tevens de rechtvaardiging om lastige oorlogskwesties buiten 's lands vergaderzaal te houden. Zolang die opstelling werd geaccepteerd, had de premier de mogelijkheid om het land naar eigen inzicht eensgezind door het oorlogsgevaar te loodsen. Ging het parlement zelf op de bestuursstoel zitten, dan was het echter gedaan met zijn krachtige zelfstandige politiek en zou Van der Linden als een verkapte leider van een coalitiekabinet partijbelangen moeten verzoenen om een kabinetslijn uit te zetten. Dan was het zelfstandig regeren niets anders dan meewaaien met de partijwind of vermorzeling tussen de partijstrijd. Dat gevaar dreigde in de binnenlandse politiek, zo bleek al uit het oordeel over Van der Lindens onderwijsbeleid in 1918. Zo gauw het gevoel dat de oorlogsdreiging eenheid urgent maakte verdween, gold dat ook in de politieke debatten over het oorlogsbeleid.

De houding van een zelfstandige premier

Tijdens het eerste debat over de mobilisatie in januari 1915 had Cort van der Linden nog weinig moeite gehad om het parlement stil te krijgen. De hooghartige woorden waarmee hij elke informatievoorziening aan de Kamerleden weigerde, leken gemakkelijk woede op te kunnen wekken, maar interessant genoeg wist Van der Linden er juist gezag mee uit te stralen. Hij had een overwicht dat duidelijk op meer gebaseerd was dan zijn woorden, waardoor de kritiek op zijn onafhankelijke opstelling achterwege bleef. De commentator P.H. Ritter vatte het later mooi samen: 'Het was niet de *inhoud* van wat hij zeide, het was zijne *houding* die tot vertrouwen dwong.'¹⁰ De pers van links tot rechts liet er geen onduidelijkheid over bestaan wat die houding inhield. Het was vooral de 'sereine kalmte'¹¹ waardoor deze 'monumentale rede, door de Kamer van het begin tot het einde in de meest gespannen aandacht aangehoord' zoveel indruk maakte.¹² Zo schreven liberale journalisten, maar ook volgens *De Maasbode* was de 'sobere rede' een treffend stuk door de eenvoud en 'de tinteling van oprecht, warm, vaderlandsch gevoel' in de woorden van de premier en de 'krachtige maar toch beleidvolle zeggwijze'.¹³

Het Volk, het partijblad van de SDAP van Troelstra, die met zijn motie en tegenstem tenslotte de spil was van het debat, onderschreef dergelijke woorden, maar gaf met een scherpe schets van Van der Lindens regeerstrategie ook precies aan waar de risico's van diens zelfstandige opstelling lagen: 'De minister-president regeert zijn volk als een ouderwetsche vader: met het gezag. Hij maakt daardoor de eenheid in het volk, het vertrouwen dat om te regeeren voor hem onmisbaar is, afhankelijk van het ontzag, dat de massa van het volk heeft voor zijn karakter. Gelukkig voor ons land, dat dit ontzag groot is. Maar het is een gevaarlijke methode van regeeren. Daartegen op te komen, daartegen te protesteeren, was voor de socialistische Kamerfractie plicht.'¹⁴ Als er te veel van zulke stemmen op zouden gaan, dan ondermijnde dat meteen de waardering die de premier nog als vanzelfsprekend voor zijn vertrouwenwekkende beleid kreeg. Zelfstandige kracht zou dan eenvoudig in eenzame zwakte omslaan, waarvoor juist de door het publiek afgekeurde harde opstelling het enige, maar ongewenste antwoord zou zijn.

In de volgende maanden zou Cort van der Linden in het parlement steeds vaker met dat gevaar worden geconfronteerd. Het voortgaande debat over de mobilisatie vormde de aanleiding. In dat debat was de minister van Oorlog Bosboom weliswaar de eerstverantwoordelijke om de stoten van het parlement af te weren, wat hem niet gemakkelijk afging, maar het was van het

begin af aan duidelijk dat zijn lotgevallen in de Tweede Kamer ook hun gevolgen hadden voor de positie van de minister-president. Als Bosboom zich te veel zou moeten voegen naar de grillen van het parlement, zou dat ook afstralen op het hele kabinet, dat in de oorlogspolitiek juist regeerde bij de gratie van zijn zelfstandige positie. Cort van der Linden had er daarom alle belang bij dat Bosboom in het parlement overeind bleef. De premier zou daar zijn uiterste best voor doen, maar eenvoudig was dat niet.

Alleen al door hun achtergrond kregen militaire ministers in de Kamer gauw het stempel van hiërarchisch ingestelde mannen die niet met de Kamer om konden gaan. De Beaufort schreef al eens: 'Een minister van oorlog is een van nature zwak wezen, die tegen een stoot in het parlement niet bestand is' en de hoeveelheid afgetreden ministers van Oorlog gaf hem gelijk.¹⁵ Het gemis aan goede voelhoorns voor de parlementaire atmosfeer ging bij Bosboom gepaard met nauwgezet plichtsbesef, dat slechts averechts werkte. Hij beet zich vast in alle details van het reilen en zeilen van het leger om het parlement maar aan te tonen dat hij overal rekening mee hield en de parlementariërs dus vertrouwen in hem moesten hebben. Hij stelde bij het eerste demobilisatiedebat zelfs dat hij slapeloze nachten had vanwege zijn taak alle belangen in de mobilisatieproblematiek te verzoenen. Berichten over slapeloosheid bleken echter niet de juiste manier om de Kamer ervan te overtuigen dat hij de legerproblematiek in de hand had.¹⁶

Het is niet overdreven te stellen dat een aantal Kamerleden deze stugge oorlogminister met alle mogelijke middelen probeerde weg te sturen. Dat had ook grote consequenties voor de onafhankelijkheid en krachtige uitstraling van Van der Lindens oorlogspolitiek. Eén van Bosbooms grootste criticasters was de vrijzinnig-democraat Marchant. Toen hij in juni 1915 misstanden in het leger op het spoor kwam, ging hij meteen in de aanval.¹⁷ Bij Bosbooms collega's nam de ongerustheid over zijn beleid toen in snel tempo toe. Treub had al wel door dat zijn collega weinig grip had op de Kamer én op het leger. Zelfs de koningin liet tegenover Treub haar zorgen hieromtrent blijken, wat deze minister vrolijk doorbriefde aan Marchant. Treub raadde vervolgens aan ook Cort van der Linden bij de zaak te betrekken. De premier verklaarde eveneens dat het optreden van Bosboom 'hem veel zorg baarde'. Bosboom was zenuwachtig en daardoor niet geschikt voor zijn taak. Van der Linden zou er met zijn minister over spreken.¹⁸

Tot ergernis van Marchant leidde zijn waarschuwing echter niet tot de vervanging van Bosboom of zelfs maar tot publieke stappen.¹⁹ Cort van der Linden begreep maar al te goed dat zijn minister van Oorlog een blok aan het been werd, maar toegeven aan Marchant kon volgens hem het kabinet

alleen maar verzwakken. Toegeven tastte zijn onafhankelijke positie ten opzichte van de Kamer aan. Bovendien had hij geen behoefte aan een debat om Bosboom weg te sturen, waarin plotseling alle onderwerpen besproken zouden moeten worden die hij zelf liever uit 's lands vergaderzaal weerde. Zelfs geheime zittingen bleef Van der Linden daarom afwijzen. Voor Marchant was het echter duidelijk dat het comité-generaal, dat Troelstra een halfjaar eerder al wilde, er nu echt moest komen.²⁰ Langs die weg zou de strijd tegen Bosboom worden voortgezet.

Cort van der Linden had zelf weinig mogelijkheden zo'n comité-generaal tegen te houden. De grondwet gaf de Kamer het recht een vergadering achter gesloten deuren te beleggen, zo gauw tien leden dat wensten, en dan te bepalen of de geheime zitting noodzakelijk was. Inmiddels bleek Marchant genoeg medestanders te hebben voor zo'n beslissing. Hij kreeg plotseling een seintje van de eerbiedwaardige De Savornin Lohman om eens langs te komen. De oppositie zou meewerken aan de geheime zitting. Ook de rechterzijde had namelijk weinig vertrouwen meer in Bosboom. Alleen de katholieken deden niet mee. Nolens was te verheugd over het zojuist ingestelde Vaticaanse gezantschap om Van der Linden als dank in de problemen te brengen, al schreef hij later aan Marchant dat hij zijn mensen niet op tijd bijeen had kunnen krijgen.²¹ Godsvrede of niet, zo was de strijd tussen Kamer en kabinet plotseling ontbrand. Om een man als Lohman kon niemand heen, en de geheime zitting kwam er dus. De premier moest nu voor het eerst zelf flink aan het werk om zijn gezag te handhaven, ook al was de aan Bosboom opgedragen technische kwestie van de noodzaak om (gedeeltelijk) te demobiliseren de spil waar dit debat om draaide.

De SDAP'er Schaper wilde bovendien meteen het hele buitenlandse beleid in de discussies meenemen. Er volgde direct een weigering van Van der Linden om daaraan mee te werken. Hij kon het natuurlijk niet voorkomen, maar zou gewoon zijn kiezen op elkaar houden.²² Het vanzelfsprekende gezag en de vertrouwenwekkende houding moesten hun werk weer doen om deze voor de Kamer toch dodelijke opmerking acceptabel te maken. Met diezelfde opstelling diende de premier in dit eerste slepende oorlogsdebat Bosboom te ondersteunen. Uit de discussies bleek nog eens goed hoe langdradig en inefficiënt een parlement kon werken. Bosboom werd moedeloos van alle gedetailleerde vragen die hij te beantwoorden kreeg van Kamerleden die ieder een eigen bijzonder onderwerpje aan de orde wilden stellen. Ondertussen reageerde hij minstens zo uitgebreid, saai en gedetailleerd. Cort van der Linden nam vervolgens de taak op zich om de Kamer

stil te krijgen met een beroep op de moeilijke positie van de regering. Met zijn machtswoord waren de aanvallen op Bosboom zo gepareerd.²³

Toch was de geheime zitting zelf al een groot succes voor Marchant. Het was maar de vraag of Cort van der Linden zijn minister van Oorlog met al diens geklungel bij een volgende gelegenheid weer zou kunnen redden. Al meteen na het comité-generaal bond Marchant de strijd weer aan. Hij schreef Cort van der Linden over de 'rotte plek' in het ministerie, maar de premier hield de boot af. Marchant moest geduld hebben: 'Er zal iets gebeuren.'²⁴ Ondertussen was Bosboom druk in de weer het leger juist uit te breiden. Hij had een wetsontwerp ingediend waarmee mannen die voorheen vrijgesteld of vrijgeloofd waren alsnog konden worden opgeroepen om na een training te dienen in de landstorm.²⁵ Dit legeronderdeel was in 1913 door Colijn ingesteld en bestond uit vrijwilligers tot veertig jaar en alle ex-leden van landweer en militia. Meteen de eerste twee dagen na het dramatische comité-generaal werd het ontwerp behandeld. Uiteindelijk nam de Kamer het ontwerp aan, maar het debat liep uit op een afgang van Bosboom. De minister werd door Van Raalte en Marchant fijntjes vernederd wegens een tegenstrijdigheid tussen zijn beweringen en de memorie van antwoord. Het werd bijna het einde van Bosbooms ministeriële leven. Hij kon het inspannende werk en 'de zenuwslopende, schriftelijke en mondelinge aanrakingen met de Kamer' niet meer aan en liet Cort van der Linden weten af te zullen treden. De premier vond de tijd echter nog niet gekomen. Over de kwaliteiten van de minister maakte hij zich geen illusies, maar hij overtuigde Bosboom aan te blijven. Collega's noch Kamer hadden immers het vertrouwen in hem opgezegd. Hij moest maar eens rustig van zijn zomervakantie gaan genieten. Bosboom liet zich overtuigen, al volgde hij de laatste raad niet op. 'De Kamer ging op reces, een prachtige tijd voor den minister van ongestoorden arbeid!' zo bedacht de getergde Bosboom en hij stelde zijn vakantie uit.²⁶

Cort van der Lindens raad was opnieuw ingegeven door kabinetsbelangen. Bosboom mocht niet vallen, want dat was in strijd met het zelfstandige karakter van het kabinet en de positie van het kabinet in de neutraliteitspolitiek. In de minister zelf had hij allang geen vertrouwen meer. Voor Marchant was er echter geen reden een minister van Oorlog de hand boven het hoofd te houden om een kabinet in oorlogstijd te redden. Voor deze vrijzinnig-democraat gold de speciale verantwoordelijkheid niet die Cort van der Linden de Kamer toedichtte. Voor hem was er geen Kamer die in oorlogstijd het kabinet in het landsbelang moest respecteren en voor hem stond een extra-parlementair kabinet niet los van de Kamer en hoefde een kabinet geen volkswil te interpreteren. Die volkswil was wel bekend. Dat was de Kamer

zelf, en die Kamer moest ministers wegsturen die een gevaar vormden voor het land.²⁷ Zo'n gevaar vormde Bosboom overduidelijk en hij maakte het alleen maar erger met plannen voor een commissie die de problemen met het leger aan een onderzoek moest onderwerpen.²⁸ Daar had Marchant niets aan, want Bosboom was zelf het probleem. Marchant had de vaste overtuiging dat inzicht bij iedereen te laten doorbreken. Zijn mening was helder: 'Ik zal nu beginnen met alles te doen om Bosboom weg te krijgen. Ik zal hem ondermijnen en aan de kaak stellen in het publiek.'²⁹

Hij hield woord. De Savornin Lohman kreeg een prikkelende brief in Marchants onnavolgbare stijl over de misstanden in het leger. 'Het lijkt wel alsof wij hier op Haïti leven', was zijn conclusie. En dat terwijl het land elk moment in oorlog kon raken en de verantwoordelijke minister alles maar liet begaan. Was het geen tijd om de koningin in te lichten? Misschien kon zij eens met wat generaals gaan praten om verandering te bewerkstelligen.³⁰ Lohman reageerde oprecht verontrust, maar achtte uitgesloten dat de koningin buiten haar ministers om de legerkwestie zou aanpakken.³¹ Marchant begreep dat alleen het kabinet zelf de zwakke plek uit zijn midden kon verwijderen, maar helaas leek daar de urgentie van die maatregel nog niet echt te zijn doorgedrongen. 'Periculum in mora schijnen de heeren niet te zien. Het bedenkelijke van de zaak is, dat tot dusver de oppositie ging tegen den minister van Oorlog, doch dat bij de volgende vriendschappelijke gedachtenwisseling het moeilijk zal zijn de leiding van het kabinet erbuiten te laten.'³²

Zo werd het vuur ook Van der Linden na aan de schenen gelegd. Bosboom alsnog laten gaan zou een zwakgebod zijn, zeker na het comité-generaal. Anderzijds was het niet te verwachten dat Bosboom te redden zou zijn met extra verloven. Zelfs zijn grootste bondgenoten, de vrije-liberalen, zagen zijn toekomst somber in. Visser van IJzendoorn stuurde hem een waarschuwend brief. Er was niets aan te doen, hij was aangeschoten wild, zo luidde feitelijk de inhoud. Ter verduidelijking volgde nog een veelzeggend ps. 'Of gij de argumenten, waarop de veranderde zienswijze steunt, kunt weerleggen, doet niet ter zake. Mijn indruk is, dat gij staat voor opvattingen, waarin betoogen geen verandering kunnen brengen.'³³ Bosboom heeft dit citaat later, geheel uit het verband gerukt, in zijn memoires als een gemene aanval van één van zijn tegenstanders gepresenteerd, daarbij bewust de naam niet vermeldend.³⁴ Dat is een wat scheve voorstelling van zaken. Het was juist bedoeld als waarschuwing, zij het zonder veel uitzicht op redding. Zo heeft Bosboom de brief ook gebruikt. Hij stuurde de brief in een uitdrukkelijk particulier schrijven van begin tot eind naar opperbevelhebber Snijders om hem duidelijk te maken dat de parlementaire kritiek legerinkrimping onvermijdelijk maak-

te.³⁵ Snijders ontplofte slechts en had een tien pagina's lange tirade nodig om te zeggen dat hij voor zo'n maatregel geen verantwoordelijkheid wilde nemen.³⁶ Hij maakte zo meer dan duidelijk dat Cort van der Linden er slechts een probleem bij zou hebben als hij het parlement met toegeven stil hoopte te krijgen. Die opstelling zou niet alleen zijn zelfstandige positie ondermijnen, maar zou hem ook in conflict brengen met de machtige Snijders.

In die omstandigheden besloot de Tweede Kamer tijdens de begrotingsbehandeling van december 1915 na een nieuwe aanval op Bosboom weer tot het beleggen van een comité-generaal over de Nederlandse defensiepolitiek. De minister moest nu eindelijk eens inbinden. Dit zou op 3 en 7 december 1915 een belangwekkend geheim debat opleveren. In dit debat moest Cort van der Linden zich bewegen tussen enerzijds het kwaad van het aftreden van Bosboom, met alle risico's voor zijn onafhankelijke opstelling, en anderzijds demobilisatie leidend tot ruzie met Snijders en gevaar voor de neutraliteit. De premier kon zich in die netelige situatie hoogstens gelukkig prijzen dat de aanval van het parlement niet altijd even doelmatig was. Het comité-generaal verzandde in twee dagen eindeloos geredekavel. Tot overmaat van ramp had de Kamer besloten dat alle onderwerpen die met het gemobiliseerde leger verband hielden, aan de orde mochten komen. De voorzitter deed wel pogingen de debatten te beperken, maar na deze beslissing moest hij steeds weer toegeven geen grond te hebben om de discussie over diverse vreemdsoortige onderwerpjes te verbieden. Het werd allemaal nog veel erger dan een halfjaar eerder en duurde ook veel langer.

Veel nieuws werd er ondertussen niet gezegd, waardoor het geheime debat over het algemeen enkel een onbevredigende indruk achterliet. Bosboom wilde alleen kwijt 'dat ons legertje eigenlijk veel te zwak is voor de reuzentaak die aan dat legertje bij een spoedig optreden van een vijand kan worden opgelegd'. Van demobilisatie kon dus geen sprake zijn, al zou een betere organisatie misschien wat verlichting kunnen brengen.³⁷ Hij kon ook weinig anders, nadat Snijders hem net weer een lange waarschuwing had gestuurd over de 'armoede aan troepen'.³⁸ Werkelijke informatie liet Bosboom daarover echter niet los, waarna Marchant de aanval weer mocht openen: 'En nu zou ik den heer Minister van Oorlog willen waarschuwen, dat het stelsel van geheimhouding en geheimdoenerij hem brengt op den fatalen weg.'³⁹ Cort van der Linden vond het verloop van het debat een ergerniswekkende vertoning van de zwakke kanten van het parlementaire stelsel. Toch bood de gang van zaken misschien ook mogelijkheden om met een herhaling van zetten weg te komen. De premier liet nog eens weten dat de landsverdediging

de mobilisatie noodzakelijk maakte. Het bleef mogelijk dat één van de oorlogvoerenden tot een aanval zou besluiten, een risico dat door het onderlinge wantrouwen van de strijdende partijen omtrent hun plannen met Nederland slechts werd vergroot. Waarop hij zijn mening baseerde dat die vrees nog bestond, wilde hij echter niet zeggen. Dat was niet in het landsbelang.⁴⁰

Het was Van der Lindens standaardantwoord, maar dit keer dwong dit antwoord minder respect af dan voorheen. Marchants fractieleider Bos, die al eerder aanvaringen met Cort van der Linden had gehad, bracht nu grof geschut in stelling tegen de woorden van de premier. Bos' werkzaamheden als voorzitter van de pacificatiecommissie mochten nog zo belangrijk zijn voor Cort van der Linden, waar het de rol van het parlement betrof, bleven ze lijnrecht tegenover elkaar staan. In het geheime legerdebat zag Bos zijn kans schoon nu eens hard op te treden door een motie in te dienen, uitdrukkelijk op het beleid van de hele regering gericht: 'De Kamer, van oordeel dat aanzienlijke vermindering van de lasten der mobilisatie, zoo persoonlijke als financieele, dringend noodzakelijk is, gaat over tot de orde van den dag.'⁴¹ Achter deze standaardformulering ging feitelijk de afkeuring van het hele kabinetsbeleid schuil. Immers, het was maar al te duidelijk dat de regering bij het aannemen van deze motie na alles wat er was gezegd haar beleid nooit zou kunnen aanpassen. Naar parlementair gebruik waren aftreden van de regering of ontbinding van het parlement dan de enige uitwegen.

Iedereen begreep deze strekking, ook al presenteerde Bos zijn motie niet als een poging om de regering weg te sturen. Hij benadrukte dat het alleen zijn bedoeling was helderheid te scheppen in de standpunten van de partijen en de kracht van de Kamer aan te tonen. Of dit debat daar zo geschikt voor was, valt echter te betwijfelen. Allereerst was niet te verwachten dat de Kamer deze motie zou aannemen. Weinigen durfden verantwoordelijkheid te nemen voor een botsing met Van der Linden, die de val van het kabinet kon veroorzaken als ze op de spits werd gedreven. Dat bleek ook al snel in de reacties. Bij de socialisten kreeg Bos wel steun, maar een behoudende liberaal als Tydeman met zijn waardering voor het leger ging niet met hem mee, net zo min als de confessionelen. Nolens wees erop dat de motie niet kón worden aangenomen omdat er geen andere regering beschikbaar was, en ook Lohman was helder: als de motie zou worden aangenomen, wilde hij een nieuwe motie voorstellen om de regering te vragen desondanks aan te blijven.⁴² Het zou een hele rare constructie worden, maar die zou de regering in staat stellen zonder omhaal op dezelfde voet door te gaan. Bovendien had Bos kunnen bedenken dat de regering wegsturen in een geheime zitting zijn doel niet dichterbij bracht. Hij zou immers publiekelijk nooit kunnen aangeven wat

er gebeurd was en dus niet duidelijk kunnen maken welke rol de Kamer in het debat had gespeeld, laat staan wat hij zelf naar voren had gebracht. Het zou dus erg moeilijk zijn om daarmee de kracht van de Kamer naar buiten toe aan te tonen.

Echt gevaarlijk voor Van der Linden was deze aanval dus niet. Hij zag er dan ook geen reden in om aan het parlement toe te geven. Hij liet alleen helder en duidelijk weten dat het aannemen van de motie een scherp conflict tussen Kamer en regering zou opleveren, 'zoo scherp dat één van beiden zou moeten wijken'.⁴³ Noodgedwongen trok Bos zijn motie vervolgens in. Bos herhaalde nooit een conflict met de regering te hebben gewild. Hij wilde helderheid, en die had de premier gegeven. Van der Linden was niet bereid tot demobilisatie over te gaan en wenste daar de volle verantwoordelijkheid voor te dragen. Het speet Bos wel dat de premier de Kamer niet in die verantwoordelijkheid liet delen, maar daar bleek weinig aan te veranderen.⁴⁴

Zodoende bracht het debat het kabinet geen onmiddellijke schade toe, maar het had wel grote gevolgen voor de positie van Cort van der Linden. Het debat vormde het omslagpunt naar een veel assertievere opstelling van de Kamer ten opzichte van de zelfstandige regeerwijze van het kabinet. Daardoor liepen de spanningen tussen kabinet en Kamer sterk op. Ook vanzelfsprekend gezag bleek nu verdiend te moeten worden, zelfs in oorlogstijd. Of Van der Linden dat nu wilde of niet, de parlementaire strijd zou hoe dan ook weer ontbranden.

Zich bewust van de nieuwe politieke atmosfeer besloot de minister-president om in de troonrede van september 1915 de godsvrede terzijde te schuiven. Gezien de debatten die zelfs het oorlogsbeleid opleverden, had de praktijk die godsvrede toch al ingehaald. De regering deed er dus verstandig aan de heersende politieke strijd te laten plaatsvinden op het gebied van de binnenlandse politiek. Zoals bij de bespreking van de grondwetsherziening al was gebleken, presenteerde Van der Linden daarom in zijn rede bij de algemene beschouwingen van december 1915, die hij vlak na het comité-generaal hield, zijn opvattingen over een scheiding tussen enerzijds de binnenlandse politiek, waar de verhoudingen golden zoals bij zijn aantreden, en anderzijds het oorlogsbeleid, waar de Kamer zich buiten moest houden.⁴⁵ Zo hoopte hij niet alleen zijn binnenlandse idealen alsnog te verwezenlijken, maar onder tussen in de oorlogspolitiek tevens de voordelen van een zo onafhankelijk mogelijke opstelling te kunnen behouden.

Ook deze scheiding was echter lang niet zo vanzelfsprekend door te voeren als de premier wel zou wensen. Plotseling viel daardoor in de houding van Van der Linden een opvallende verharding waar te nemen. Die kwam voort

uit toenemende wrevel over de soms ondankbare houding van het parlement tegenover de inspannende oorlogspolitiek en een strijd om behoud van de vanzelfsprekendheid van zijn macht. Het ultieme voorbeeld daarvan kwam een paar maanden later. Een bijtende, ietwat betweterige toon was Cort van der Linden toch al niet vreemd, maar toen Van Raalte in juli 1916 – dus niet lang na de alerte van 31 maart 1916 – nog weer eens een keer aan het eindeloze demobilisatie-debat begon, wees Van der Linden hem ronduit geïrriteerd terecht.

De Kamer had zich in mei al vier dagen beziggehouden met het oorlogsbeleid alvorens nieuwe mobilisatiekredieten eindelijk goed te keuren.⁴⁶ Desalniettemin was er nog steeds niet genoeg over het oorlogsbeleid gezegd, zo bleek bij een kleine wet over de aflossing van dienstplichtigen. Vergeefs liet de voorzitter weten dat het beleid van de minister en de toestand van het leger nu niet aan de orde waren.⁴⁷ Van Raalte rook juist zijn kans om zijn werk van een jaar eerder voort te zetten met een nieuw pleidooi voor uitbreiding van de verloven, ook al zocht hij naar eigen zeggen ‘geen oorlog met den Minister van Oorlog’. Het oorlogsgevaar was tenslotte verminderd en als de nood aan de man kwam, konden de dienstplichtigen toch altijd weer snel worden teruggeroepen? Nederland was toch geen Rusland of Duitsland?⁴⁸

Dit schoot Cort van der Linden na al het intensieve werk rondom de alerte in het verkeerde keelgat. Volgens de premier kon Van Raalte zijn beweringen nooit op goede gronden uitspreken. Hij beschikte helemaal niet over de benodigde informatie en het was natuurlijk uitgesloten dat hij die zou krijgen. Weer kwam de premier Bosboom te hulp met een ware uithaal naar Van Raalte: ‘Ik neem gaarne aan, dat de geachte afgevaardigde beter dan de Regeering den toestand kan beoordelen. Ik neem dat gaarne aan, want ik ben mij gedurende al dezen tijd pijnlijk bewust, dat ik niet de wijsheid in pacht heb. Maar *wij* regeeren en de geachte afgevaardigde uit Middelburg regeert niet. Wij hebben te handelen, elk oogenblik en de geachte afgevaardigde heeft niet te handelen. De geachte afgevaardigde kan de zaken beter inzien dan wij, de geachte afgevaardigde kan beter stuurman zijn dan wij; maar de geachte afgevaardigde staat aan den wal en wij staan op het schip. Maar wanneer de geachte afgevaardigde meent, dat zijn verantwoordelijkheid niet gedekt is, wanneer hij niet meer toezeggingen van de Regeering krijgt en dat hij dientengevolge tegen dit wetsontwerp moet stemmen, dan moet hij niet alleen dit overwegen, dat hij daardoor zijn verantwoordelijkheid dekt, maar dat hij tevens een votum uitbrengt, dat ik een votum van wantrouwen acht tegen de hele Regeering.’⁴⁹

Was dat nu de pacificator, die de partijen rond dezelfde tijd achter de grondwetsherziening hoopte te krijgen? Was dat nu de man die altijd probeerde openlijke tegenstellingen te voorkomen, die steeds weer zijn best deed onenigheid zo goed mogelijk binnenskamers uit de weg te ruimen en verder af te wachten in plaats van de zaken op de spits te drijven? Hier blijkt nogmaals dat deze diplomatieke Cort van der Linden indien hij dat nodig achtte ook hard uit de hoek kon komen om zijn staatsrechtelijke opstelling te bestendigen. Het had zijn voorkeur om binnen de gewenste kaders van zijn zelfstandige regeervorm rustig te overleggen en verder elkaars standpunten zo goed mogelijk te respecteren. Wie deze benadering zelf niet accepteerde, kon echter rekenen op een stevig weerwoord van Cort van der Linden. Kalmte was zijn kracht, maar dat mocht niet zover gaan dat het zijn gezag zou ondergraven. Daarom koos hij, geprikkeld door Van Raaltes onverantwoordelijke toon, in dit geval juist voor de hardste woorden en dreigde hij maar meteen met aftreden. Uiteraard was het net als bij de geheime motie-Bos duidelijk dat niemand dit aftreden voor zijn rekening durfde te nemen, dus de Kamer was meteen weer stil en Bosboom kon zijn wet doorvoeren. Wel was het ook publiekelijk eens te meer duidelijk dat de verhoudingen tussen regering en parlement niet meer die van augustus 1914 waren en dat de premier zijn optreden daarop afstemde.

Het Vaderland, dat de regering toch dikwijls steunde, kon bij monde van Decembrius niet ontkennen dat er 'wat misnoegen' in de Kamer was ontstaan over de eigengereide houding van de regering, die het onmogelijk maakte de noodzaak van de mobilisatieuitgaven te beoordelen. Na een 'zeer stekelig speechje' van de premier was de Kamer wel stil, maar het was de vraag of de verhouding tussen parlement en regering op den duur wel zo kon blijven. De krant sprak over 'groot vertrouwen' in de premier, maar had toch zoveel respect voor het constitutioneel stelsel dat andere verhoudingen wenselijk leken.⁵⁰ Ook bleek uit het beeld van de premier dat de pers naar voren bracht goed dat hij in reactie op deze situatie 'allerminst op zoetsappige wijze' te werk ging.⁵¹ De journalist Doe Hans signaleerde de 'scherpe kant' die Cort van der Linden aan het debat had gegeven.⁵² Zijn collega Elout vond het 'curieus' dat de eerste minister juist nu het zware geschut van de kabinetskwesie in stelling bracht.⁵³

Volkswil contra parlementaire democratie

De geprikkelde manier waarop Cort van der Linden in de zomer van 1916 de kabinetskwesie stelde, laat zien hoezeer de parlementaire strijd vanaf dat

moment ook in alle openheid werd gevoerd. Daar was geen comité-generaal meer voor nodig.⁵⁴ Speerpunten in die strijd bleven voornamelijk de informatievoorziening over de buitenlandse politiek en het defensiebeleid, maar alle discussies mondden meer en meer uit in een staatsrechtelijk debat over de gewenste verhouding tussen regering en parlement. Met hand en tand verdedigde Cort van der Linden in dit debat zijn positie als leider van een zelfstandig kabinet dat regeerde op basis van onafhankelijkheid van de partijen. Hij was zich wel bewust van de toenemende druk uit de Kamer en begreep daarmee rekening te moeten houden, maar hij wenste nooit de indruk te wekken directe concessies te doen aan de parlementaire opvattingen.

Die houding blijkt uit het vervolg van de demobilisatiediscussie. Van der Linden besefte de roep om demobilisatie niet meer helemaal te kunnen negeren. In de troonrede van september 1916 meldde de koningin daarom dat zou worden overwogen hoe met handhaving van de verdedigingskracht van het leger de druk van de mobilisatie verlicht kon worden.⁵⁵ De regering had inmiddels de daad al bij het woord gevoegd en een besluit tot uitbreiding van de verlofregelingen genomen.⁵⁶ Zonder omhaal verzocht Bosboom de opperbevelhebber vervolgens aan te geven hoe 'dit met de minste schade voor de legerbelangen en met het meeste profijt voor de gemobiliseerden zal kunnen plaats vinden' en liefst met spoed want de volgende maand zouden de eerste vervroegde verloven moeten ingaan.⁵⁷ De hierop volgende uitval van Snijders is voorspelbaar. Hij weigerde alle medewerking. Ook Cort van der Linden kon hem niet op andere gedachten brengen.⁵⁸

Zo lag dus een conflict met de opperbevelhebber op de loer. Eens te meer bleek hoezeer de militaire belangen de gevoelige discussies over de verhouding tussen regering en parlement verder compliceerden. In deze moeizame spagaat probeerde de premier zijn positie te redden met steun van de koningin. Zij was zelf uitermate gespits op alle ontwikkelingen in het leger. In een zeer interessante nota van de ministerraad werd zij van de situatie op de hoogte gebracht. Op verzoek van de ministerraad had Bosboom een concept van het stuk opgesteld.⁵⁹ Hij wees op de internationale toestand, die vermindering van de legersterkte mogelijk maakte, en op de grote druk die de mobilisatie de bevolking oplegde, waardoor 'bij het volk en bij de vertegenwoordiging steeds meer de overtuiging veld wint dat wij zonder bezwaar een groot aantal mensen naar huis zouden kunnen zenden. Een conflict tusschen Regeering en Volksvertegenwoordiging in dat opzicht behoort in 's lands belang vermeden te worden.' Het parlement had kennelijk toch indruk gemaakt met de al bijna twee jaar durende roep om verlichting van de mobilisatie.⁶⁰

Voordat Cort van der Linden als ondertekenaar de nota naar de koningin zond, werd deze passage echter door hem persoonlijk geschrapt. Hij vond toegeven aan parlementaire druk een zwakgebod. Het zou zijn onafhankelijke opstelling en uitstraling van gezag schaden als hij zich liet overhalen door argumenten uit de Tweede Kamer. De volksvertegenwoordiging was natuurlijk wel belangrijk en hij diende er ook alles aan te doen het vertrouwen van die volksvertegenwoordiging te handhaven, maar dat wilde hij niet doen met slap toegeven. Dat vertrouwen moest gebaseerd zijn op zijn onafhankelijke positie. Daarnaast leek toegeven aan parlementaire druk evenmin een geschikt argument te zijn om de zelfbewuste koningin en opperbevelhebber over te halen tot vermindering van het aantal gemobiliseerden. Zij hadden te veel oog voor de defensiekracht van het land. Vandaar dat Van der Linden benadrukte dat inkrimping van de legersterkte wel kon, ‘mits uiteraard die inkrimping geen ostentatief karakter drage’.⁶¹ De premier beperkte zich vervolgens tot argumenten over de verbeterde internationale toestand, die legerinkrimping toestond. Wilhelmina veegde ze echter snel van tafel. Daarmee is niet gezegd dat de koningin het kabinet afviel. ‘Te treffen compromis moet zijn dragelijke tactisch uitvoerbare regeling’, was haar conclusie.⁶² Tijdens onderling overleg van Wilhelmina, Cort van der Linden en Snijders bleek het mogelijk dit compromis te vinden. Snijders zou de beslissing van de ministerraad accepteren, al zouden de versnelde aflossingen minder omvangrijk zijn dan de ministers wilden.

Zoals vaker het geval was, had Cort van der Linden ook nu succes met zijn methode om moeilijke tegenstellingen via Wilhelmina uit de wereld te helpen. In het bijzonder interessant aan deze specifieke kwestie was de argumentatie die hij daarbij hanteerde. Daarin kwam alleen de internationale toestand naar voren, waardoor het stuk de ware motieven achterhield. Daar werd wel doorheen geprikt, in elk geval door Wilhelmina, maar het werd toch niet opportuun geacht om de druk van de volksvertegenwoordiging expliciet in de schriftelijke discussie te betrekken. Het was een tactische manoeuvre van Van der Linden, enerzijds bedoeld om Snijders en Wilhelmina niet voor het hoofd te stoten, anderzijds ook om zijn eigen gezag te handhaven. Elke verwijzing naar het parlement zou het regeringsplan tot een zwakgebod maken en dat zou zijn positie – gebaseerd op een onafhankelijke, krachtige uitstraling – maar schaden. Ondertussen besefte Cort van der Linden best dat het parlement een steeds belangrijker factor werd, hoe lastig dat ook was. Het was alleen uitgesloten om de indruk te wekken dat hij zich in zijn oorlogspolitiek door het parlement liet leiden.

De minister-president hield altijd strikt vast aan zijn opvattingen over de gescheiden verantwoordelijkheden van regering en parlement. Op het gebied van de buitenlandse politiek gaf de grondwet hem daarbij een steun in de rug met de bepaling dat de Koning het opperbestuur over de buitenlandse betrekkingen had. Op dit terrein bleef de rol van het parlement daarom traditioneel beperkt tot een enkel begrotingsdebat. Verdere inhoudelijke discussie over de te voeren buitenlandse politiek was schaars. Veel parlementaire interesse voor het departement van Buitenlandse Zaken bestond bovendien niet, dus de ministers – meestal politieke buitenstaanders uit de diplomatie – konden zich ook gemakkelijk verre houden van inlichtingen aan het parlement. Toen tijdens de Eerste Wereldoorlog de buitenlandse politiek opeens ieders aandacht trok, kwam er echter kritiek op deze ondergeschikte positie van de Kamer. Al in 1915 kwam de SDAP'er J. van Leeuwen met een initiatief om het aandeel van het parlement in het 'bestuur' van de buitenlandse betrekkingen te vergroten. Aanvankelijk bleef dit op de plank liggen, maar toen de Kamer zich in 1917 assertiever tegenover het kabinet-Van der Linden ging opstellen, werd ook dit plan naar voren gehaald. Zowel Loudon als Cort van der Linden probeerde meteen het tij te keren. Onderhands waarschuwde Loudon de oud-minister van Buitenlandse Zaken De Beaufort al dat hij 'bitter weinig' voor het plan voelde.⁶³

Toch volgde een debat dat werd getekend door voortslepende onenigheid tussen de Kamerleden over de betekenis van de grondwettelijke bepaling omtrent het opperbestuur van de Koning op het gebied van de buitenlandse politiek. Al gauw verbreedde zich dat echter tot een discussie over de verhoudingen tussen regering en parlement in het algemeen, waarbij Van der Linden zich weer sterk moest maken voor zijn dualistische opvattingen over de gewenste wederzijdse verantwoordelijkheden. Van Leeuwens ideeën, die hij van het begin af aan wat ongelukkig had geformuleerd, zakten daarbij steeds verder weg in het parlementaire moeras. Zijn aanvankelijke woorden over het 'bestuur' van het parlement bleken zoveel grondwettelijke bezwaren op te roepen dat hij ijlings besloot om te spreken van 'regelmatig overleg' tussen regering en een speciale parlementaire commissie waarin de regering op eigen initiatief vooraf het te voeren buitenlandse beleid in samenwerking met het parlement zou vaststellen. Loudon weigerde de Kamer echter in zijn beleid te betrekken en liet de zaak verder handig langs zich heen gaan. De Kamer kon volgens hem wel een eigen commissie benoemen, net zo goed als de Kamerleden vanzelfsprekend altijd met elkaar in overleg konden treden, maar daar stond de regering buiten. Aan de opstelling van de regering en de hoeveelheid inlichtingen over het buitenlands beleid zou zo'n commissie dus

niets veranderen.⁶⁴ Cort van der Linden kwam dat persoonlijk ondersteunen met de mededeling dat het inconstitutioneel was om het parlement een stem in de vorming van het buitenlands beleid te geven.⁶⁵

Noodgedwongen nam Van Leeuwen toen nog verder gas terug. Hij kwam met een motie die uitsprak dat de Kamer het gewenst vond om het reglement van orde zodanig te wijzigen dat er een Kamercommissie voor Buitenlandse Zaken benoemd kon worden. Dit was dus een commissie waarvan Loudon al had aangegeven dat die niets meer te horen zou krijgen dan de Kamer als geheel.⁶⁶ Volgens *De Nieuwe Courant* was Van Leeuwens voorstel daarmee aan zijn eigen zwakheid bezweten.⁶⁷ Uiteindelijk zou de motie wel worden aangenomen, maar met als enig gevolg dat pas in 1919, tegelijkertijd met een veel bredere wijziging van het reglement van orde, inderdaad een Kamercommissie voor Buitenlandse Zaken tot stand zou komen. Lang niet iedereen was over deze commissie te spreken. De historische waarde ligt dan ook niet zozeer in een veel grotere invloed van de Kamer op de buitenlandse politiek, maar in het feit dat hiermee een stap was gezet naar de tegenwoordig gangbare werkwijze van de Kamer waarbij allerlei commissies het plenaire debat voorbereiden.⁶⁸

Belangrijker dan dit na jaren bereikte resultaat was de omvangrijke discussie over de verhouding tussen regering en parlement, waarin het beperktere debat over de organisatie van de buitenlandse politiek al snel uitmondde. Dat lag niet in de laatste plaats aan Cort van der Linden, die dit thema in zijn rede op de voorgrond plaatste. Hij meende zijn constitutionele bezwaren tegen invloed van de Kamer op het buitenlands beleid namelijk niet enkel met een beroep op het opperbestuur van de Koning te kunnen afdoen. De buitenlandse politiek vormde wel een bijzondere kwestie, omdat de regering hier in haar beleid afhankelijk was van derde landen, maar de bezwaren tegen het idee van inmenging van het parlement in het landsbestuur gingen dieper. Het was niet alleen in strijd met een enkel grondwetsartikel dat misschien gewijzigd zou moeten worden, maar tastte het hele fundament van de Nederlandse constitutie aan, namelijk de scheiding tussen wetgevende en besturende macht. De wetgevende macht lag in handen van parlement en Koning samen, maar de bestuursmacht was in handen van de Koning alleen. Daarvoor was in de constitutionele monarchie de minister verantwoordelijk en niemand anders. De grondwet verbood die bestuurlijke verantwoordelijkheid op anderen af te schuiven, dus deze zou ook niet met een parlementaire commissie kunnen worden gedeeld.⁶⁹ Parlementariërs boden de regering los van hun wetgevende arbeid slechts een klankbord. Door middel van onderling debat met het parlement konden de ministers beter vaststellen

welk beleid in het landsbelang was. Door de eigenaardigheden van de buitenlandse politiek moest het debat op dat terrein noodzakelijkerwijs beperkter blijven, maar de gescheiden verantwoordelijkheden van regering en parlement vormden volgens Van der Linden het fundament van het constitutionele stelsel. Inmenging van het parlement in de door het kabinet vast te stellen bestuursdaden was daarmee altijd uitgesloten.

Het debat over de parlementaire invloed op de buitenlandse politiek was vooral een uiting van de toenemende druk waaronder het strikte dualisme van Cort van der Linden kwam te staan. Aangezien zo de fundamenteën van zijn hele methode van het regeren volgens de volkswil werden aangetast, moest de premier zich daar wel met kracht tegen verzetten. Geheel overtuigd was zijn publiek desondanks niet. Te zeer drong het besef door dat het land zich met Van der Lindens regeermethode afhankelijk maakte van het vertrouwen in een leider. In reactie op Van der Lindens optreden in het debat over de buitenlandse politiek vroeg een op staatsrechtelijk gebied meestal behoudend blad als *De Nieuwe Courant* zich daarom af wat er toch moest gebeuren in geval van oorlog tijdens het bewind van een incapabele minister van Buitenlandse Zaken, zoals het land er volgens de krant al vele had gehad. Dan moest het parlement toch bij kunnen sturen. *'Don't speak to the man at the wheel'*, is geen voorschrift dat gelden kan voor *iedere* noch voor de *geheele reis*, zo moest het blad dan ook concluderen.⁷⁰ Het was een opvatting die zich de maanden erna hoe langer hoe meer ging verspreiden.

De vrijzinnig-democraat Marchant, die in het demobilisatiedebat al zozeer op dit punt had gehamerd, bleef de grote aanjager. Aangezien hij Bosboom, precies zo'n incapabele minister die wel wat bijsturing kon gebruiken, op dat moment nog niet kwijt was, bleef de strijd tussen Marchant en Van der Linden over de constitutionele verhoudingen tussen regering en parlement steeds weer verbonden met de legerproblematiek. Daarbij kwam ook nog eens het fameuze zedelijkheidsincident. Zelden is een minister in het parlement zo gênant te kijk gezet. In januari 1916 verslikte Bosboom zich in een 'schandaal' over een voorstelling in circus Carré om de gemobiliseerden enige ontspanning te bieden. Volgens *De Tijd* waren in dit stuk, met de prikkelende titel *Des nachts tusschen twaalf en een*, onzedelijke uitlatingen gedaan en tot overmaat van ramp had een landweerkapitein de speelsters na afloop een zoen gegeven om ze te bedanken.⁷¹ Zoiets moest natuurlijk wel tot Kamervragen leiden.⁷² Het valt op dat Bosboom, toch iemand die zich overwerkte in details, zich misschien wel daardoor niet goed informeerde over het stuk. Hij vroeg een officier naar de inhoud. Die gaf wel een eerlijk antwoord op de vraag of het stuk onzedelijk was, maar zijn boodschap kwam niet helemaal

goed over op Bosboom. Ontwijkend liet de man eerst weten voor een maand gelachen te hebben en na serieus aandringen van Bosboom over deze ‘ernstige zaak’: ‘Onzedelijk, neen Excellentie; maar ... ja toch, dat stuk was onzedelijk, doch alleen voor hem, die onzedelijk denkt of onzedelijk is.’ Zijn kind van 15 zou hij er echter heen durven sturen. Daarmee was voor Bosboom duidelijk dat het stuk niet verboden zou worden. Het was maar hoe het werd opgevat. Dit tot grote ontsteltenis van de confessionelen in de Kamer, die uiteraard een verbod wensten.⁷³

De zaak lijkt een onbeduidende kleinigheid, het niet waard om ook maar te vermelden. Dat zal Bosboom ook gevonden hebben, maar de confessionelen lieten het er niet bij zitten. Het paste ook in een lange traditie van vooral de katholieken om zich zorgen te maken over het zedelijk gehalte van het leger. Aan de hand van deze affaire zou dat jaren oude thema weer diverse tongen losmaken, zeker nu als gevolg van de langdurige mobilisatie van bepaalde lichten vrijwel alle jongens alsnog voor hun dienstplicht moesten opkomen. Een jaar lang achtervolgden de confessionelen de minister met de zaak, waarna de geprikkelde Bosboom in februari 1917 een blunder beging bij een debat over zijn voorstel de militielichting van 1918 vervroegd op te roepen. Op de bewering van Ruijs de Beerenbrouck dat het stuk onzedelijk was, haalde Bosboom letterlijk de woorden van zijn officier aan dat het alleen onzedelijk was ‘voor hem, die onzedelijk denkt of onzedelijk is’, daarmee dus indirect de confessionelen in de Kamer van onzedelijkheid beschuldigend.⁷⁴ Natuurlijk was wel duidelijk dat hier vooral onhandigheid in het spel was.⁷⁵ Desondanks overtuigde de slepende kwestie een deel van de rechterzijde ervan dat deze minister niet geschikt was voor zijn taak. De vrijzinnig-democraten hadden een bondgenoot in hun niet aflatende hetze tegen Bosboom.

Deze gang van zaken zal Cort van der Linden ervan hebben overtuigd dat zijn minister bij de toenemende assertiviteit van de volksvertegenwoordiging niet te handhaven was. Zijn optreden zou de positie van de hele regering wel eens in gevaar kunnen brengen, zo vreesde hij bij de eerstvolgende aanvallen van Marchant. Diens aanvallen op Bosboom waren immers steeds weer verbonden met zijn kritiek op de vermeende antidemocratische opstelling van het kabinet. In mei 1917 slaagde Marchant er uiteindelijk in een motie aangenomen te krijgen.⁷⁶ De Kamer keurde daarin de volgorde af waarin bepaalde lichten dienstplichtigen werden opgeroepen, maar Bosboom hield desondanks vast aan zijn beleid. Binnen een week reageerde Marchant met een interpellatie en een nieuwe motie. Daarin werd betreurd dat ‘de regering’ het beleid niet had gewijzigd. Dit veroorzaakte opschudding!

Het leek erop dat Marchant meteen de aanval op het hele kabinet inzette. Ook Cort van der Linden was onaangenaam verrast en stapte direct op Marchant af om hem te laten weten dat zo'n motie onverantwoord was. Dit zou het aftreden van alle ministers betekenen.⁷⁷

Marchant zag dat echter anders. Hij stelde dat hij met 'de regering' hetzelfde bedoelde als met 'de minister'. Hij vond het dus niet erg die termen te vervangen.⁷⁸ Staatsrechtelijk gezien was dat ook zo. Bosboom was de enige in de regering die voor het legerbeleid verantwoordelijk was. Formeel kende Nederland geen minister-president die voor het hele kabinet instond. In de praktijk functioneerde Cort van der Linden wel zo en hij voelde zich dus ook verantwoordelijk voor het regeringsbeleid als geheel. Over de precieze betekenis van die taak als premier, bestond echter nog veel debat, zo zal in het volgende hoofdstuk nog blijken. De tactische Marchant gebruikte die discussies nu slim in de strijd tegen Bosboom. Marchant schreef achteraf dat enkel een ongelukkige formulering zijnerzijds zoveel deining had veroorzaakt.⁷⁹ De 'goedwillende' Marchant was zo kwaad niet, zo leek hij te willen zeggen. Hij wilde 'slechts' de minister van Oorlog weg hebben.

Het incidentje gaf hem betere kansen om Bosboom te laten vallen. Dat begreep ook Cort van der Linden. De premier stond wel achter het beleid van zijn minister, maar wilde nog liever voorkomen dat de regering alsnog onderwerp van debat werd. Hij deed zijn mond daarom niet meer open. Dat betekende natuurlijk het einde van Bosbooms ministerschap. Ondertussen was de overheersende mening wel dat Marchants kruistocht niet altijd even netjes was geweest. Volgens Schaper was Bosboom voortdurend 'getreiterd en gesard' en Nolens had het over 'martelingen', maar beiden stemden ze wel voor de motie.⁸⁰ Liberale bladen als *Het Vaderland* en *De Nieuwe Courant* bleven de oud-minister steunen en spraken schande van de parlementaire tactiek.⁸¹

Marchant was ondertussen onverzadigbaar. Allereerst ging tot zijn grote ergernis de aflossing van dienstplichtigen gewoon op de oude voet verder, ondanks de motie van de Kamer en het aftreden van Bosboom. Het kabinet stelde deze beleidslijn vrijwel meteen vast. Op dat moment was er nog geen nieuwe minister. De regering had alleen een voordracht aan de koningin gedaan om minister Rambonnet van Marine ad interim ook het Ministerie van Oorlog te laten waarnemen tot de opvolging van Bosboom geregeld was. Voor Marchant was deze handelwijze een reden om niet zozeer Rambonnet, maar juist Cort van der Linden in de Kamer aan de tand te voelen over de ongewijzigde voortzetting van het mobilisatiebeleid. Al na een week kwam hij met een interpellatie, de derde keer in mei 1917 dat Marchant de spil van

het debat vormde. Van der Linden beseftte het belang van de zaak. 'Dinsdag weer interpellatie Marchant, het belooft weer een heftige zitting', zo schreef hij zijn vrouw.⁸²

Met deze woorden had Van der Linden niets te veel geschreven. Volgens de vdb-leider had de regering door de motie van de Kamer niet uit te voeren het parlement op een onacceptabele manier terzijde geschoven. Zo had het kabinet het conflict met het parlement gewoon laten voortbestaan zonder zelfs maar een poging te doen tot een oplossing te komen, met als gevolg dat de Kamer de nieuwe minister feitelijk ook weer moest wegsturen. 'Is de bedoeling van den heer kabinetsformateur soms een ministerieele landstormreserve te kweeken ter aanvulling van te lijden verliezen?' was daarom de vraag.⁸³ Zo'n tactiek was een krachtige democratische kabinetsleider onwaardig. 'Wat gij regeerkracht waant, is niets beters dan krachtvertoon; krachtvertoon dat een krachtig en wijs bewindsman beneden zich acht', zo beet Marchant de premier dan ook toe, toen die op zijn standpunt bleef staan.⁸⁴ Als gevolg van die situatie kwam de vdb-leider in zijn derde interpellatie sterker dan ooit op tegen Cort van der Lindens constitutionele opvattingen en zijn verhouding tot het parlement, een thema dat hij nu expliciet aan de legerkwestie koppelde.⁸⁵ Ondertussen was de eerste lezing van de grondwetsherziening afgerond en hadden de persdebatten over het incident-Nierstrasz de discussie over democratisering verder onder druk gezet. De derde interpellatie van Marchant was daarom veel meer dan een vervolg op de eerste twee. Aan de hand van de legerkwestie en de genegeerde motie werd zo het hele debat over democratisering op scherp gezet.

De grondwetsherziening zelf viel Marchant daarbij natuurlijk niet aan. Hij richtte zich op de ondermijning van de werking van die herziening. Die ondermijning zou het gevolg zijn van de staatsrechtelijke opvattingen en regeerstijl van Van der Linden. Algemeen kiesrecht was wel zeer wenselijk, maar het was een middel op de weg naar democratisering, geen doel. Juist het negeren van de Kamer in het legerdebat tastte de waarde van dat middel aan. De door het algemeen kiesrecht gekozen Kamer had dan immers geen kracht meer. Volgens Marchant werd de militaire politiek zo een goed voorbeeld van de schadelijke gevolgen van Van der Lindens zelfstandige regeermethode. Op die manier versterkte het legerdebat ook de hele discussie over de volkswil die al sinds 1913 op veler lippen lag. De term 'volkswil' kwam opnieuw veelvuldig om de hoek kijken. In die situatie nam de Kamer geen genoegen meer met Van der Lindens standaardredenering dat het niet in het landsbelang was om het gevoerde mobilisatiebeleid toe te lichten. Ook in de oorlogspolitiek werd het regeren 'over de grondwettelijke vertegen-

woordiging van het volk heen', zoals Marchant het noemde, nu afgekeurd. 'Dat hebben in de historie alle tyrannen gedaan', zo meende de vdb-leider.⁸⁶ Deze regeringsopstelling zou zelfs een conflict in het leven hebben geroepen 'ernstiger wellicht dan er in de laatste tientallen van jaren één geweest is'. Volgens Marchant had de regering het in 'normale tijden' zelfs nooit zover kunnen laten komen, waarmee des te duidelijker werd dat zij 'misbruik' maakte van de omstandigheden. Marchant vond zelf ook wel dat in oorlogstijd continuïteit in het buitenlands beleid gewenst was. Van der Linden zou de uitzonderlijke situatie echter misbruiken om zijn staatsrechtelijke opvattingen door te voeren en zo de totstandkoming van de 'ware' democratie te belemmeren.⁸⁷

Ook in de pers bleek hoezeer de oorlogspolitiek van steeds groter belang werd voor dit debat over de democratie. De scheiding die Van der Linden na het opgeven van de godsvrede aanvankelijk had willen aanbrengen tussen 'gewone' politiek en oorlogsbeleid bleek verdwenen te zijn. Dat tastte tevens het beeld aan van een oorlogspremier op wie het land blindelings kon en ook hoorde te vertrouwen. Plotseling werd duidelijk dat er wel degelijk iets viel in te brengen tegen Van der Lindens zelfstandigheid. Zijn woorden bleven hetzelfde. Hij stelde weer hoe een regering die zich tegen haar eigen inzicht in naar de wensen van de Kamer richtte, ophield regering te zijn. 'De Regeering kan zich alleen laten leiden door hetgeen zij zelf in 's lands belang acht.'⁸⁸ Voorheen werden dat soort woorden als vanzelfsprekendheid onderschreven, dankzij Van der Lindens houding en het kalme gezag dat hij in zijn stem wist te leggen. 'Zóó moet het orakel van Delphi hebben gesproken', zo meende Elout nog steeds. Hij liet er nu echter op volgen dat de toehoorder misschien was geneigd te denken dat tegen de wijsheid van dit orakel niets was in te brengen, 'maar bij nuchtere beschouwing is dit soms wel het geval'.⁸⁹

Anderen gingen zelfs verder. Het katholieke Kamerlid Van Wijnbergen, in zijn woordkeus toch meestal wel gematigd, stelde in *De Tijd* onder de kop 'het dictatorschap 1913-1917' dat 'de grijze bewindsman' niet langer zelfstandig gezag uitoefende, maar gebruik of zelfs misbruik maakte van zijn machtspositie in oorlogstijd. Daardoor kon hij het conflict met de Kamer negeren en liep de jongste interpellatie van Marchant met een sisser af, 'maar er is nogal kwaad bloed gezet. Het ging immers niet om de magere landstormklasse, het ging om heel de verhouding van dit kabinet tot de Kamer.' Vooralsnog liet de Kamer zich de vuist van de premier welgevallen, 'maar als er een klein vleugje komt, dan stuurt men de heeren Cort c.s. naar huis. Men heeft genoeg van het dictatorschap 1913-1917.'⁹⁰ Van der Lindens tijd

als ongenaakbare minister-president was duidelijk voorbij. De oorlog was van een ondersteuning van zijn zelfstandige politiek verworpen tot een ondermijning ervan.

Oorlog, decentralisatie en verzuiling

Het duidelijke verband tussen de oorlogsomstandigheden en het al in 1913 gestarte debat over zelfstandig regeren, de volkswil en democratisering versterkte vanaf eind 1917 de kritiek op de kersverse grondwetsherziening. Ten tijde van de algemene beschouwingen van dat jaar waren de kiesrechtvervorming en de onderwijsgelijkstelling reeds breed geaccepteerd, maar inmiddels bleek wel dat Van der Lindens motieven achter die herziening en zijn staatkundige visie steeds verder onder druk kwamen te staan. In het vorige deel kwam al aan de orde hoe de grondwetsherziening direct werd gevolgd door het debat over een 'nieuwe politiek' en de roep om 'mannen van zaken'. De oorlogsomstandigheden hebben dat enorm versterkt. Dresselhuys meende dat de 'nieuwe politiek' waarmee de aandacht naar economische daadkracht zou gaan in plaats van naar antithetische strijd juist door de oorlog onontbeerlijk was. De economische nasleep van de oorlog trof immers ook het neutrale Nederland.⁹¹ Daartegenover stelde Marchant dat de positie van het parlement en de positie van de partijen in reactie op de 'ontzaglijke gebeurtenissen' verjongd en versterkt moesten worden.⁹²

Troelstra wees op een nog veel ingrijpender consequentie van de oorlog voor Van der Lindens staatkundige positie. Hij meende dat de oorlog 'zulk een kolossaal ingrijpende werking op alle levensverhoudingen uitoefent, als waarschijnlijk zelfs van de Fransche revolutie niet kan worden gezegd'.⁹³ Volgens de SDAP-leider, die nooit terugschrok voor diepgaande overpeinzingen, zou de oorlog een einde maken aan de op de Franse Revolutie geïnspireerde atomistische democratie-opvatting, waarop de bestaande politieke organisatie met haar tegenstelling tussen de confessionele rechterzijde en de liberaal-socialistische linkerzijde zou zijn gebouwd. Als gevolg van de oorlog zou die opvatting plaatsmaken voor het nieuwe begrip 'dat democratie is het zich uitleven van de verschillende delen des volks op sociaal, op nationaal, op godsdienstig en ander gebied'. De verschillende groeperingen in het volk zouden in de nieuwe democratie een publiekrechtelijke functie vervullen, waarmee Troelstra bedoelde dat zij allen op gedecentraliseerde wijze op die positie waar zij het best tot hun recht kwamen hun bijdrage aan het staatsbestel zouden leveren. Daardoor zou de oorlog ook voor de partijorganisatie grote gevolgen hebben, omdat het de mogelijkheid bood democratische groepen

met elkaar te verbinden. Deze redenering gaf Troelstra meteen een mooi bruggetje om te pleiten voor een eventueel kabinet van socialisten, vrijzinnig-democraten en vooruitstrevende confessionelen na de eerstvolgende verkiezingen.⁹⁴

Voor Van der Linden was het belangrijkste element uit Troelstra's overdenkingen over een nieuwe democratieopvatting niet zozeer zijn conclusie over de partijverhoudingen als wel de daaraan ten grondslag liggende visie op een toenemend gedecentraliseerd gemeenschapsbesef. Zoals bekend had Van der Linden reeds sinds zijn hoogleraarschap gepleit voor van onderaf georganiseerde decentrale gemeenschapsorganen als middel om een harmonieuze ontwikkeling van de samenleving mogelijk te maken. Ook in de kindervetten kwam dat ideaal tot uiting, en het was de hoofddoelstelling geweest achter de grondwetsherziening van 1917. Van der Linden meende immers met zulke decentralisatie de uitdrukking van de volkswil te kunnen bevorderen en de partijpolitieke strijd in het parlement te kunnen temperen zonder afbreuk te doen aan het parlementaire stelsel zelf. Troelstra plaatste zich nu achter precies dezelfde opvattingen en dus ligt het voor de hand dat Van der Linden hem bij de algemene beschouwingen krachtig ondersteunde. De premier noemde het in reactie op Troelstra 'zeker' dat in de bestaande maatschappelijke ontwikkeling een terugkeer was te zien tot de gemeenschapsorganisatie zoals die al in de middeleeuwen bestond. De reeds jaren oude autonomie van gemeenten en waterschappen zou daartoe waarschijnlijk worden uitgebreid tot autonomie van bedrijfsorganisaties, die publieke rechten zouden krijgen onder controle van de staat.⁹⁵

Dit laat Van der Lindens belangstelling zien voor decentralisatie op economisch en sociaal terrein. Zo zou het volk in staat worden gesteld om in lagere kringen het groeiende politieke bewustzijn tot uitdrukking te brengen. Voor de premier lag in die ontwikkeling altijd de hoofdbetekenis van het veelzijdige begrip decentralisatie, ook al stond dit zeker niet ver af van de decentrale vorming van kringen op ideologische grondslag. Dat bleek al uit de opvallende overeenkomsten tussen Van der Lindens gemeenschapsidealen en Kuypers opvattingen en uit Van der Lindens steun voor confessioneel onderwijs. Decentralisatie was er echter niet om ideologische scheidslijnen te bevorderen, ook al zouden religieuze verschillen in het land dankzij decentralisatie anderzijds ook niet verdwijnen. Het oplossen van de religieuze tegenstellingen in een grijze uniforme massa vond Cort van der Linden behalve onmogelijk zelfs ongewenst. In het vorige deel werd betoogd dat de minister-president alleen wilde voorkomen dat die tegenstellingen een doelmatig politiek debat zouden belemmeren. Hij wenste erkenning van de

verdeeldheid in combinatie met gezonde strijd in plaats van natiescheurende vasthoudendheid aan het eigen gelijk. De decentrale organen waren bedoeld als van onderaf gegroeide kringen die door middel van hun bestuursdaden zelf de volkswil weerspiegelden. Het was niet de bedoeling dat ze het karakter zouden krijgen van verenigingen met leden die passief de wensen van een kleine elite volgden. Initiatieven moesten vanuit die kringen zelf komen en zo een nationale eenheid bevorderen te midden van de verdeeldheid. Na voltooiing van de grondwetsherziening was er Van der Linden veel aan gelegen om juist dit levenslange ideaal te bevorderen. Alleen door middel van decentralisatie zou de pacificatie ook het gewenste effect kunnen hebben en daarnaast was dit onmisbare middel om de volkswil te interpreteren ook politiek noodzakelijk. Als Van der Linden een manier had om de volkswil goed kenbaar te maken, kon hij zich verdedigen tegen de kritiek van Marchant.

De oorlogstijd zou de verwachte heilzame gevolgen van decentralisatie echter blokkeren, met alle gevolgen van dien voor de positie van de premier, de werking van de grondwetsherziening en de inrichting van de Nederlandse samenleving in het interbellum. De vanaf 1914 plotseling veranderde overheidstaak om diep in de samenleving in te grijpen, zorgde er namelijk voor dat Van der Lindens ideaal over decentralisatie op economisch en sociaal gebied van een jaren oud geliefd staatkundig discussiethema opeens een actueel thema werd in de vorm van de distributieorganisatie. In het zogenoemde 'crisisbeleid', waarmee de hele overheidsregulering van de economie werd bedoeld, waaronder dus ook pogingen vielen om de grootschalige voedselschaarste het hoofd te bieden, trad het begrip 'decentralisatie' namelijk veelvuldig op de voorgrond. Uiteindelijk kende het land een woud aan organisaties, commissies en organen (de zogeheten crisisinstellingen) die handel en distributie in Nederland vanuit de samenleving tot in de kleinste details poogden te regelen.⁹⁶ Dit crisisbeleid kreeg echter zodanig vorm dat de gewenste organisatie van onderaf onder druk kwam te staan. De overheid greep al in augustus 1914 direct in, onder meer op de beurs, met maatregelen om geldontwaarding tegen te gaan en met exportrestricties om voedselschaarste te voorkomen. Vooral Treub heeft zich krachtig ingezet voor zulke centraal georganiseerde noodmaatregelen, waarmee de staat grote invloed op de economie kreeg.

Het grootste probleem lag in de enorme uitbreiding van het als decentraal bedoelde distributiesysteem, noodzakelijk geworden door de lange oorlogsduur. De regering was daar geheel niet op voorbereid. De verantwoordelijke minister Posthuma zag geen andere oplossing dan steeds opnieuw zelf de groei van een distributiesysteem in de samenleving te bevorderen. Posthuma

richtte daartoe al in 1915 diverse decentraal georganiseerde crisisinstellingen op waarin deskundigen de belangen van handel en consumptie zouden verzorgen. In zo'n systeem was de benodigde vakkennis aanwezig en kon de bemoeienis van de regering zich al snel uitstrekken tot veel artikelen, zonder dat het bestaande ministeriële apparaat ontwricht raakte.⁹⁷ Dit stond echter wel ver af van de invulling van het toch altijd al onduidelijke begrip decentralisatie, zoals Van der Linden zich die al jarenlang voorstelde. De organische groei maakte hier immers plaats voor van bovenaf opgelegde organisaties.

De wijze waarop de gewenste decentralisatie als gevolg van de oorlog vorm kreeg, bracht vooral de vraag naar de verantwoordelijkheid van alle crisis-medewerkers op de voorgrond. Posthuma benoemde Rijkscommissies van Toezicht om controle uit te oefenen op de crisisinstellingen. Als leden vroeg hij naast deskundigen vooral parlementariërs. Al gauw kreeg hij kritiek van de pers en van andere parlementariërs, omdat hij de Kamerleden zo aan zich zou binden en de verantwoordelijkheid af zou schuiven. Deze werkwijze zou zelfs corruptie in de hand werken, een punt van kritiek dat niet geheel onterecht bleek te zijn. Het Kamerlid W.J.E.H.M. de Jong, lid van zo'n Rijkscommissie, zorgde bijvoorbeeld voor een corruptieschandaal, een zeldzaamheid in de Nederlandse Kamer. Uiteindelijk werd hij na veel onderzoek van schuld vrijgepleit – hij was alleen onvoorzichtig geweest –, maar het beeld van het parlement in het land was er weer door aangetast.⁹⁸

Reeds halverwege 1916, toen de volle omvang van het distributiesysteem duidelijk was geworden, moesten de ministers zich steeds meer verweren tegen wat werd gezien als een aantasting van de democratische controle, een thema dat door alle debatten over volkswil en gebrek aan inlichtingen toch al zo op de voorgrond stond. Cort van der Linden vond de vele decentrale commissies echter onontbeerlijk. Departementsambtenaren konden nooit op dezelfde manier voeling houden met de praktijk. Bovendien was het niet schadelijk om parlementariërs als toezichhouders te benoemen. Ministers zouden zulke benoemingen niet gebruiken om zich aan hun verantwoordelijkheid te onttrekken. 'Wanneer men van het hout is, waaruit men Ministers snijdt, verheugt men zich in zijn eigen verantwoordelijkheid.'⁹⁹ De uitbreiding van dit decentraal georganiseerde distributiesysteem ging daarom in volle vaart door met de zogeheten distributiewet van 1916.

Cort van der Linden zette zich persoonlijk voor deze wet in en zijn rol werd nog groter omdat hij tijdens de totstandkoming van de wet de zieke Posthuma tijdelijk verving. Het uitgangspunt van de regering was distributieorganisatie door gemeenten en aparte crisisorganisaties. Zij moesten zorgen voor de aanschaf van de benodigde voorraden. Verder kreeg de minister van

Landbouw met de wet uitgebreide bevoegdheden om maximumprijzen in te stellen en producten te onteigenen, om zo door de gemeenten verlangde voorraden naar vaste maatstaven te kunnen leveren. Er bestond echter geen eensgezindheid over Van der Lindens plannen. Minister Posthuma van Landbouw deed als eerstverantwoordelijke zijn uiterste best voor de distributiewet, maar vanuit financiële kringen klonk kritiek op het peperdure woud aan oncontroleerbare commissies. Niet de commissies moesten bepalen wie wat waar nodig had. Het was beter om vanuit de regering de distributie geheel in handen te nemen. Van der Linden had daar geen boodschap aan. Hij stond pal achter Posthuma en zou de distributiewet zelfs buiten de minister van Financiën A. van Gijn om ontworpen hebben. Van Gijn zou woest geweest zijn, maar het haalde niets uit.¹⁰⁰ Met de distributiewet werd het systeem van decentrale commissies fors uitgebreid. Wel werd onder druk van de Kamer geëist dat duidelijk werd vastgelegd hoe de minister van Landbouw de distributie van goederen over de bevolking moest regelen.¹⁰¹ In het gekozen systeem was dat echter lastig aan te geven.

De uitvoering van de wet werd opgedragen aan de grote reus onder de crisisinstellingen, namelijk de Commissie van Bijstand, die feitelijk al in het voorjaar van 1916 was ontstaan om de zieke Posthuma te ondersteunen. Deze commissie, waarin Anton Kröller vanaf augustus de scepter zwaaide, werd nu geregeld bij de belangwekkendste economische kwesties geraadpleegd, maar zij stond geheel los van elke parlementaire controle. De kritiek op schimmige machtspolitiek van dit ‘Ministerie voor Levensmiddelen’ klonk dan ook luid. De na de oorlog ingestelde parlementaire enquêtecommissie die de distributie in oorlogstijd onderzocht, vond dat achteraf overdreven gesteld, maar kon zelf toch niet achterhalen hoe de werkzaamheden van de Commissie van Bijstand in elkaar hadden gezeten. De nagelaten archieven van deze belangrijkste crisisinstelling waren allesbehalve volledig en zoals vaker gebeurt voor enquêtecommissies, die een slechte invloed op het geheugen van de mens schijnen te hebben, konden de leden van de Commissie van Bijstand zich niet meer herinneren hoe hun arbeid eruit had gezien.¹⁰² Vanaf augustus 1916 was het semi-ambtelijke systeem van crisisverenigingen en Rijkscommissies van Toezicht zo oppermachtig dat het de hele handel en distributie in Nederland beheerste. Bovendien zorgde dit systeem voor controle op de uitvoer, want om de distributie in goede banen te kunnen leiden, moesten de commissies er ook zeker van zijn dat handelaren hun goederen niet zouden verkopen in het buitenland, waar vaak buitensporig hoge prijzen waren te krijgen. Daarom konden handelaren uitsluitend met

door de minister – in de praktijk de vele commissies – afgegeven consenten een product uitvoeren.

In 1917 werd dit consentensysteem gereorganiseerd door de oprichting van de Nederlandsche Uitvoer Maatschappij (NUM), ook wel de export-centrale geheten. De tegenstellingen zoals die tussen Van der Linden en Van Gijn hadden bestaan, kwamen nu nog duidelijker tot uiting. Inmiddels was Treub weer op de post van Van Gijn teruggekeerd. Hij was er niet de man naar zich op dezelfde manier als zijn voorganger aan de kant te laten zetten, maar van Posthuma was dat ook niet te verwachten. Het doel van de NUM werd daardoor nooit helder omschreven. De aanvankelijke bedoeling was een organisatie voor controle op de export vergelijkbaar met de Commissie van Bijstand. Dat paste uitstekend in het distributiesysteem van Posthuma. Treub daarentegen wilde de organisatie alleen als de regering daarmee de financiering van de buitenlandse handel onder controle kon houden en oorlogswinsten van handelaren kon afromen ten gunste van financiering van het stelsel van maximumprijzen.¹⁰³ Van het begin af aan deed hij alles om de NUM voor dit doel aan te wenden.¹⁰⁴ De decentrale gedachte werd hiermee echter niet verlaten. De NUM zou geen regeringsbureau worden, maar een naamloze vennootschap die ten behoeve van allerhande handelsverenigingen zou optreden. Ze droeg alleen een deel van haar winsten aan de staat af.¹⁰⁵

De regering wilde de nieuwe NUM langs haar neus weg oprichten. Veel discussie over de uitvoering van het regeringsbeleid vond Van der Linden altijd al ongewenst en bij de bestaande tegenstellingen was dat helemaal lastig. De meest betrokken ministers spraken alleen met de belangrijkste handelaren over de NUM. Hun werd uitdrukkelijk verzocht zelf de inrichting verder uit te werken.¹⁰⁶ Dat leek de regering voldoende, zo bleek uit een losse mededeling in de Eerste Kamer. Inmiddels was de parlementaire assertiviteit echter zozeer toegenomen dat er een aparte wet werd geëist.¹⁰⁷ De NUM gaf zo aanleiding tot een diepgaand debat over het economische stelsel dat de oorlog in het leven riep en waar de organisatie ondanks de inbreng van Treub geen einde aan maakte. De NUM werd juist een essentieel onderdeel van het bestaande systeem als pendant van de Commissie van Bijstand en andere crisisverenigingen (die de distributie bleven beheersen).

De kritiek op deze decentrale crisisorganisatie zou niet meer verstommen. Het thema heeft de werkzaamheden van de Tweede Kamer eind 1917 en begin 1918 volledig gedomineerd. De gevolgen van de inrichting van het decentrale systeem waren daarbij van groot belang, waardoor het debat dat begon als een economische discussie over de crisisaangelegenheden zich vanzelf ontwikkelde tot een nieuwe discussie over de democratie en het

parlementaire stelsel. Ook het vage begrip ‘decentralisatie’ vond daarin zijn plek. Daarbij was het natuurlijk wel duidelijk dat de decentralisatie zoals die inmiddels zichtbaar was, heel iets anders was dan de decentralisatie die Cort van der Linden voor ogen had als essentieel onderdeel van zijn grondwetsherziening. De vele van bovenaf geïnitieerde, maar verder ongecontroleerde organen bleken juist geen antwoord te bieden op de jarenlange kritiek op de verhouding tussen regering en parlement. Evenmin beperkten ze de rol van de partijpolitiek. De jaren oude debatten over de rol van het parlement werden juist langs de bekende scheidslijnen uittrenturen herkauwd.

Het hoogtepunt van alle discussies was een eindeloos Kamerdebat in februari en maart 1918 over de distributiekwestie. Wekenlang werd er gediscussieerd over een wetsontwerp van Posthuma waarvoor hij opnieuw heel veel geld voor de crisisorganisatie nodig had. Aan progressieve zijde liet Marchant de hardste aanvallen ditmaal over aan zijn partijgenoot jhr. E.A. van Berestejn, een even vurige voorstander van rechtstreekse parlementaire controle op alle regeringsmaatregelen en net zo’n onbuigzame politieke vechter. In 1917 had Van Berestejn al fel verzet aangetekend tegen het privaatrechtelijke karakter van de NUM en nu opende hij het distributiedebat met een anderhalve vergadering durende redevoering tegen het beleid van Posthuma.¹⁰⁸ Tot in de kleinste details liet hij zien wat er allemaal mis was met de distributie, voordat hij de staatkundige verhoudingen als oorzaak aanwees. Hij merkte op dat organen als de Commissie van Bijstand de parlementaire controle geheel ondermijnden, met alle gevolgen van dien voor het democratische stelsel dat net met de grondwetsherziening was voltooid.¹⁰⁹ Uiteraard kreeg hij ondersteuning uit socialistische hoek, zoals van Schaper en Troelstra.¹¹⁰ Hun collega Duijs riep tegelijkertijd om een ‘sterke man’, waarbij hij dacht aan Treub, ware het niet dat die zozeer de reactionaire weg op was gegaan. Hij was ‘ten minste een kerel en ons land heeft een kerel nodig’.¹¹¹

Daarmee kwam deze socialist, die later naar de NSB zou overgaan, dicht in de buurt van de roep om ‘mannen van zaken’ waarvoor onder meer Nierstrasz al bij de grondwetsherziening had gepleit. Deze behoudende liberaal haalde opnieuw zijn stokpaardje van stal met een rede waaruit de overtuiging sprak dat zulke mannen er wel waren en dat Nederland in de persoon van Krölller feitelijk al door zo iemand werd geregeerd. De minister was niet meer dan een uithangbord voor het beleid van koning Krölller. De bijbehorende verantwoordelijkheid droeg Krölller echter niet.¹¹² Los van alle kritiek op het parlement en ergernis over de uit de hand gelopen distributieorganisatie door belanghebbenden, schuldten achter deze woorden ook nog andere onuitge-

sproken motieven. Aan de woorden van de grote scheepvaarthandelaar Nierstrasz lagen ook de tegengestelde belangen van hem en zijn 'vriend' Kröller uit diezelfde handelswereld ten grondslag. Kröller zou vanuit zijn positie de verkeerde, namelijk 'Duitse' belangen dienen.¹¹³ Dat was echter ook meteen weer een mooie voorzet voor alle kritiek op het bestaande distributiesysteem, dat niet voorzag in een goede verdeling van verantwoordelijkheden van uitvoerenden. Met zulke woorden stelde Nierstrasz niet alleen het aanzien van het parlement ter discussie. Hij tastte er ook de bestuurskracht van de regering mee aan. Die werd immers ondermijnd door de kritiek op de belangenverstrengeling bij de distributieorganisatie.

Met deze woorden kreeg Cort van der Linden serieuze kritiek, die later ook door de enquêtecommissie is onderschreven. De distributieorganisatie, bedoeld als een tijdelijke en aanvankelijk nog beperkte maatregel, had zich door de lange duur van de oorlog en de interne dynamiek van het systeem zozeer uitgebreid, dat er plotseling veel tijdelijke medewerkers nodig waren. Daartoe werden deskundige krachten uit hun oude werkkring gehaald, die echter beseften dat ze na hun tijdelijke oorlogsarbeid in andere instanties zouden terugkeren. De voor de distributieorganisatie geselecteerde mannen waren daarom meestal bij uitstek belanghebbenden. Daardoor was het extra problematisch dat ze vrijwel autonoom werkten achter een façade van regeringsverantwoordelijkheid.¹¹⁴ Deze verhoudingen waren van klein tot groot te zien. De aanvallen van Nierstrasz op Kröller verwezen slechts naar de meest omvangrijke en ingrijpende vorm waarin deze verhoudingen zich voordeden.

Van der Linden erkende in het distributiedebat dat de economische regulering van onderaf zulke problemen met de verdeling van verantwoordelijkheden had veroorzaakt, met alle gevolgen voor de werking van het democratische stelsel van dien. De verantwoordelijkheid moest daarom niet langer 'in schijn, maar in werkelijkheid rusten bij de Minister, die door zijn ambtenaren of door andere regeringsorganen het bestuur voert'.¹¹⁵ In mei 1918 maakten de crisisverenigingen daarom plaats voor Rijkskantoren, die rechtstreeks onder het Departement van Landbouw, Nijverheid en Handel vielen. Tegelijkertijd vertrok de Commissie van Bijstand, de instantie die bij het omvangrijke distributiedebat in de Tweede Kamer van februari en maart 1918 de grootste klappen had moeten incasseren. In haar plaats werd op het ministerie een afdeling crisiszaken ingesteld.¹¹⁶

In zulke maatregelen zag de premier echter geen erkenning dat met de distributieproblematiek ook het hele idee van decentrale organisatie was veroordeeld. Hij zag geen verband tussen zijn staatkundige opvattingen over

de ontwikkeling van lagere organen met verordenende bevoegdheid en de bestaande problemen met de crisisinstellingen. Volgens hem bestonden er alleen problemen met de toepassing van de decentralisatie in het stelsel van rantsoenering en distributie. Die toepassing werd gekarakteriseerd door de overhaaste opzet van crisisinstellingen en door het vermeend tijdelijke karakter. Daardoor kwam er niets van de gewenste organische groei van decentrale organen vanuit de samenleving. Het gevolg was een stelsel dat inderdaad niet vrij was van kritiek door de onvermijdelijke belangentegenstellingen. Die kritiek raakte echter niet aan het ideaal van decentralisatie zelf.¹¹⁷

Toch leek het er in het parlementaire debat wel op dat de decentralisatie zelf onder vuur lag, zij het dat niemand hier erg duidelijk was over de invulling van het begrip decentralisatie, precies zoals dat al sinds jaar en dag het geval was. Organisatie van onderaf was in de Kamer in elk geval een belangwekkend discussiepunt. Dat lag ook voor de hand gezien de grote aandacht die onder publicisten voor dit thema bestond.¹¹⁸ Die belangstelling lag niet alleen aan de binnenlandse ontwikkelingen. Zij werd ook bevorderd door de verbinding van het begrip decentralisatie met de opvattingen over de ontwikkeling van de democratie elders in de wereld, waarbij alle etnische groepen hun eigen plek in een grotere gemeenschap zouden krijgen.¹¹⁹ Uitgaande van de economische beschouwingen over de distributieproblematiek groeiden de discussies in de Kamer daardoor uit tot een debat over de ontwikkeling van de democratie en de verhouding tussen regering en parlement. In eerste instantie leidde dit debat tot een nadere ondermijning van de positie van de regering, waarbij Cort van der Linden nu niet buiten schot bleef. Op de lange termijn had dit debat ook grote consequenties voor de uitwerking van Van der Lindens levenswerk, de grondwetsherziening, en de hele inrichting van de verzuilde samenleving in het interbellum.

Te midden van verreikende beschouwingen over de democratische gevolgen van de distributieproblematiek van vooral Troelstra waren in de Kamer ondertussen ook de directe politieke consequenties van belang. Grote beschouwingen waren mooi, maar tegelijkertijd stond voor de meeste Kamerleden het dreigende aftreden van Posthuma en met hem het hele kabinet op de voorgrond nu duidelijk was dat de 'zelfstandige' regering van Van der Linden de werking van de crisisinstellingen niet in de hand had. Het mooiste werd dit neergezet door de beroemde Braakensiek met een prent in *De Amsterdammer* van 23 februari 1918 getiteld 'Verdwijnend prestige', waarop een bevroren premier roerloos en machteloos in de februarisnieuw staat. Braakensiek leek daarmee de spijker op de kop te slaan, want het was ditmaal twijfelachtig of de premier nog wel bij machte zou zijn om Posthuma,

natuurlijk de eerstaangewezen zondebok tijdens het debat, van ondersteuning te voorzien nadat deze er met een redevoering van liefst negenhalf uur niet in was geslaagd een overtuigend weerwoord te geven op de parlementaire kritiek. Net zoals voorheen met Bosboom vaker het geval was, moest ook Posthuma's redding dus komen van de premier. Inderdaad sprak Van der Linden het machtswoord uit. De val van Posthuma betekende de val van het hele kabinet.¹²⁰ Of dat nog voldoende indruk zou maken, werd inmiddels echter betwijfeld.

Al aan de vooravond van het levensmiddelen debat verscheen in *De Tijd* een 'Haagse brief' met de nietsverhullende titel 'Tijd om naar huis te gaan'. Van der Linden had met zijn zelfstandige regeerstijl de politiek wel uit het moeras getrokken, maar inmiddels had hij 'alle kracht uit zichzelf verloren. Wetende dat hij heeft uitgediend, dat zijn schip zinkend is en de ratten het verlaten', zou ook hij in het komende debat zijn mogelijk doodvonnis wel moeten zien.¹²¹ Van het beeld van eigen kracht was geen sprake meer. Van der Lindens beleid heette nu opeens 'een toonbeeld van zwakheid en onvastheid'.¹²² Over zijn vertrouwenwekkende wijsheid werd nu gesproken als over zijn 'spreekwoordelijk geworden wijsheid' en de waarde van zijn 'spreekwoordelijk geworden zwijgzaamheid' werd nu in twijfel getrokken.¹²³ Dat zowel Posthuma als het hele kabinet uiteindelijk toch werden gered, lag ditmaal meer dan ooit aan krachten van buiten. Zoals Van der Linden aan het begin van de oorlog het buitenlandse gevaar had kunnen aanwenden om het parlement op een afstand te houden, zo werd het parlement nu plotseling opnieuw door een crisis opzijgezet. Juist op dit moment rekwireerde de Amerikaanse president Wilson de hele Nederlandse handelsvloot, met een hoog oplopende oorlogsdreiging als gevolg. Deze kwestie komt nog aan de orde. Hier is het vooral van belang te vermelden dat Cort van der Linden zonder Wilsons actie heel wat meer moeite gehad zou hebben om Posthuma – en dus het hele kabinet – te redden, zelfs al was er nog maar een paar maanden te gaan tot de verkiezingen van 1918.¹²⁴

Hoewel de crisisproblematiek uiteindelijk dus niet heeft geleid tot Van der Lindens vroegtijdige val, heeft de kwestie wel degelijk grotere gevolgen gehad dan de aftakeling van zijn imago en ondermijning van zijn 'zelfstandige' regeerkracht. De crisisproblematiek heeft op de lange termijn zelfs grote consequenties gehad voor de uitwerking van de grondwetsherziening en de inrichting van de samenleving. De ontwikkelingen tijdens de Eerste Wereldoorlog hebben ervoor gezorgd dat de decentrale inrichting van de samenleving die Van der Linden zo'n essentieel onderdeel van de grondwetsherziening achtte in een geheel andere richting werd omgebogen. De crisisinstellingen

werden immers van bovenaf opgericht. Hoewel decentraal, waren deze crisisinstellingen dus geen uitdrukking van organische groei vanuit de samenleving. Dat gegeven was ook na de oorlog nog van betekenis. Hoewel het overgrote deel van de instellingen snel weer werd afgebroken, bleven enkelen in gewijzigde vorm langere tijd bestaan.¹²⁵ Bovendien bestond er zodoende na de oorlog in elk geval een heel ander voorbeeld van decentralisatie dan Van der Linden voor ogen stond, terwijl dat als gevolg van de toenemende rol van gemeentelijke overheden op sociaal gebied ook uitgebreid werd toegepast. De oorlog fungeerde daarbij als katalysator.¹²⁶

Deze ervaringen met de crisisinstellingen en hun nog bestaande restanten hadden verstrekkende gevolgen. Gestimuleerd door de oorlog bleken de van bovenaf opgelegde decentrale organisaties opnieuw tot stand te komen in de verzuilde samenleving. Juist de oprichting van organen door de overheid bleek nu de ruimte te hebben geschapen voor versterkte samenwerkingsverbanden. Een elite structureerde deze organisatievormen en zorgde vervolgens tegenover een passieve achterban voor de totstandkoming van besluitvorming.¹²⁷ Dit ging echter lijnrecht in tegen de wensen van Van der Linden. Deze structuur was geen uitdrukking van het groeiende politieke bewustzijn van onderaf. Zo konden maatregelen als de kindwetten en grondwetsherziening het voortbestaan van partijorganisaties en religieuze tegenstellingen in de politiek niet voorkomen.

Daardoor konden Van der Lindens decentrale idealen verzuiling langs religieuze scheidslijnen bevorderen. De oorlogstijd met de crisisproblematiek heeft die volgens hem ongewenste ontwikkeling op een opvallende manier gestimuleerd. Door de noodzaak om vanuit de overheid in de samenleving crisisinstellingen op te richten, werd duidelijk dat de decentralisatie kon leiden tot een bestuursvorm waarbij weinig overbleef van de uitdrukking van het toenemende politieke bewustzijn van het volk. Het volk bleef passief ten opzichte van organen die de overheid opdrong. Daarmee was een precedent tot stand gekomen dat gemakkelijk kon worden aangegrepen om te laten zien dat decentralisatie geen alternatief bood voor de antithetische strijd in het parlement en partijpolitieke mobilisatie van een achterban. In de Kamer gebeurde dat ook. In de eerste plaats was er immers de kritiek van mannen als Marchant en Van Beresteyn die de parlementaire democratie ondersteunden. Daarnaast waren er de pleidooien voor een 'sterke man', omdat het parlementaire stelsel zelf op de schop zou moeten en niet alleen de partijpolitiek. Beide visies schaadden behalve Van der Lindens positie in het parlement ook de hele door hem gewenste uitwerking van 'zijn' grondwetsherziening.

Een vaderlijke voorzitter

Net zoals de oorlog gevolgen had voor het debat over de zelfstandige positie van Cort van der Linden in het parlement, was er sprake van vergelijkbare ‘binnenlands-politieke’ gevolgen voor de verhoudingen tussen de ministers onderling en de rol die Van der Linden daarbij speelde als minister-president. De oorlog liet zo ook haar sporen na in een al jaren oud debat over de positie van de minister-president in het Nederlandse staatsbestel.

Volgens de letter van het reglement van orde van de ministerraad was Cort van der Linden geen minister-president. Die functie kende Nederland helemaal niet. De ministerraad had slechts een voorzitter die de vergaderingen leidde. Bovendien werd die taak formeel bij toerbeurt door steeds een andere minister vervuld. In de praktijk nam één minister, meestal de minister van Binnenlandse Zaken, deze functie van tijdelijk voorzitter al in de negentiende eeuw permanent op zich. Hij werd bovendien aangeduid met de term ‘minister-president’ of ‘premier’.¹ Die woorden waren destijds al uitwisselbaar, en zo zijn ze hier ook gebruikt.

Niemand kon dus ontkennen dat de wisseling van het voorzitterschap een formaliteit was geworden, die elke innerlijke waarde miste. Het was moeilijker aan te geven welke rol de vaste voorzitter in de praktijk vervulde in het Nederlandse staatsbestel. Het thema was al sinds jaar en dag van belang en werd in 1917 weer in het bijzonder onder de aandacht gebracht, niet alleen in de politiek, maar ook in wetenschappelijke kring door twee proefschriften.² Daaruit bleek hoe moeilijk het takenpakket van de ‘tijdelijke’ voorzitter was af te bakenen. Als voorzitter hanteerde hij de hamer in de ministerraad, maar die taak gaf hem geen andere positie dan zijn collega’s. Hij zou zich met zijn departement moeten bezighouden, zoals iedere andere minister. Afhankelijk van de persoon van de voorzitter, ging de invulling van de functie van voorzitter echter veel verder. Sommige voorzitters groeiden uit tot ware kabinetsleiders, die hun ministersploeg coördineerden en zelfs naar buiten toe als het gezicht van het kabinet optraden. Dat laatste werd dan wel eens geassocieerd met het sterk klinkende woord ‘premier’.³

De discussie over de invullingen en gewenstheid van zo'n premierschap bleef voortduren. Er kon worden gesteld dat de voorzitter op grond van het formateurschap zo'n positie toekwam (met dat standpunt waren kabinetten waarvan de formateur geen deel uitmaakte natuurlijk onmogelijk), maar politici waren zeer voorzichtig met die opvatting. Een formele bevestiging van zo'n positie lag dan ook gevoelig. Begin twintigste eeuw had Kuyper tegen elke gewoonte in wel een permanent voorzitterschap in de wacht gesleept, wat in de praktijk natuurlijk al snel als een echt premierschap werd opgevat, maar dit heeft niet tot navolging geleid. Het zou de voorzitter maar een te machtige en autoritaire positie geven. Zijn opvolger De Meester was weer gewoon tijdelijk voorzitter en bovendien niet eens formateur, wat het herstel van de oude gewoonte ook in de hand gewerkt zal hebben.⁴

Tegelijkertijd viel niet te ontkennen dat de taak van de tijdelijke voorzitter in de praktijk meer moest inhouden dan de hamer in de ministerraad hanteren.⁵ Het leek noodzakelijk dat iemand zorg zou dragen voor naleving van de grondwettelijke eis dat de ministersploeg eensgezind een kabinetsprogramma uitvoerde. Het was maar de vraag of het voldoende was om van ministers te eisen dat ze zich onthielden van plannen en uitspraken die het beleid van collega's raakten. In de praktijk leek een minister-president nodig om die eenheid te handhaven. Zo'n taak stond echter wel op gespannen voet met een positie gelijkwaardig aan die van alle andere ministers. Met het groeiende gewicht van de partijpolitiek was het belang van het regeringsprogramma bovendien toegenomen. Dat programma was voor de partijen het richtsnoer voor hun oordeel over het nieuw optredende kabinet. Het was dus ook een programma waarop de voorzitter werd aangesproken waar het de punten betrof die niet tot zijn departement behoorden. Tot slot werd de voorzitter zo ook het gezicht van het kabinet. Al met al zou dat de minister-president in de praktijk heel wat meer taken kunnen geven dan alleen het voorzitterschap.

In de voorgaande hoofdstukken werd al duidelijk hoe Cort van der Linden in zijn opstelling tegenover het parlement zo'n bredere taak op zich nam. Als vanzelfsprekend verdedigde hij in zijn functie van 'tijdelijk voorzitter' het hele kabinetsbeleid bij de algemene beschouwingen. Bovendien liet hij zich in het contact met de Kamer en het publiek gelden wanneer dat nodig leek om de kracht van zijn regeringsploeg te handhaven. Voor Van der Linden was zo'n premierstaak ten opzichte van de Kamer in het bijzonder van belang, omdat hij als extraparlamentaire kabinetsleider niet kon terugvallen op de steun van enkele fractieleiders. De kracht van zijn regering stond of viel met zijn vermogen de Kamer te overtuigen dat hij in staat was om in

samenwerking met de overige ministers het land doelmatig te besturen en coherente wetgeving af te leveren. Dat kon alleen als hij de indruk zou wekken dat hij zijn regeringsploeg in de hand had en een eigen koers wist te varen. Vandaar ook Van der Lindens geregelde ingrijpen om bijvoorbeeld Bosboom en Posthuma te ondersteunen.

Cort van der Linden moest als kabinetsleider ook veel aandacht besteden aan de afstemming van het beleid tussen de ministers en het handhaven van een doelmatig werkende ministersploeg. Net als bij alle discussies over de gewenste verhouding met het parlement en de invulling van de democratisering, was de Eerste Wereldoorlog ook op dit gebied weer doorslaggevend voor de wijze waarop vernieuwingen werden ingevuld. De neutraliteitspolitiek vereiste enerzijds dat de ministers een nauwkeurig afgestemd beleid voerden, waarmee werd voorkomen dat één van de partijen reden had om zich benadeeld te voelen. Tegelijkertijd zorgde de oorlog voor zodanig tegengestelde belangen voor verschillende groepen in de samenleving dat dat ook tot de beleidsterreinen van de ministers kon doordringen, om nog maar te zwijgen van de betekenis van oorlogssympathieën van de ministers. Om te voorkomen dat de oorlogstoestand de daadkracht van zijn kabinet zou aantasten, zou Van der Linden daarom te midden van zijn collega's zijn best moeten doen voor een sturende rol.

De manier waarop Cort van der Linden invulling gaf aan dit onderdeel van zijn taak als oorlogspremier is van groot belang geweest voor de Nederlandse oorlogspolitiek én voor de ontwikkeling van het ambt van minister-president. Om tot die invulling te komen, had hij bij gebrek aan een 'echt' premierschap met een formele taakstelling natuurlijk geen vaste kaders om zich naar te richten. Zijn persoonlijke werkwijze als bestuurder was hier doorslaggevend. Het reglement van orde van de ministerraad, dat zich beperkte tot de voorzitterstaak en vooral werd gezien als een huishoudelijk reglement zonder staatsrechtelijke betekenis, stond ver af van de gangbare praktijk. Van der Linden zou op informele basis tot een bestuursstijl moeten komen, die hem in staat stelde om de zelfstandige kracht van zijn ministersploeg te handhaven. Dit informele premierschap van Van der Linden kreeg te midden van de woelige oorlogsjaren zelfs zodanig vorm dat hij er uiteindelijk in zijn laatste premiersjaar de positie van de minister-president in het Nederlandse staatsbestel na 1918 beslissend mee beïnvloedde.

De stille stem van een kabinetsleider

De zogeheten ‘leningwet’ over de dekking van de oorlogsuitgaven en het gelijktijdige aftreden van minister Bertling van Financiën vormen een eerste voorbeeld uit de oorlogsjaren van de bestuursstijl waarmee Van der Linden als kabinetsleider de samenstelling van zijn ministersploeg in de hand moest houden. Al in september 1914 had Cort van der Linden een vergadering belegd met diverse kopstukken uit de handelswereld, Treub en Bertling. Een staatslening vonden zij de beste oplossing voor de financiële problemen. Snel daarna besloot ook het kabinet tot een lening, ondanks de enorme bedragen die men nodig had.⁶ Desnoods moest het een gedwongen lening worden om genoeg geld binnen te halen. Om de rente te kunnen betalen, zouden de directe en indirecte belastingen worden verhoogd. Het kabinet achtte het te riskant om nieuwe belastingen in te voeren. Dat zou een politieke strijd tot gevolg kunnen hebben die niet met de godsvrede in overeenstemming was.⁷

VDB-fractievoorzitter Bos kwam rond dezelfde tijd in een tweetal artikelen met een plan voor een ‘heffing ineens’. Alle Nederlanders die – geen onbelangrijke aanvulling – daartoe financieel in staat waren, moesten deze eenmalige vermogensheffing betalen. Zo zou het land in één keer van alle kosten af zijn, wat na de oorlog van groot belang kon zijn.⁸ Uiteraard was destijds nog niet te voorzien dat de duur van de oorlog dit onmogelijk zou maken, maar ook los daarvan zag Treub hier niets in. Cort van der Linden steunde hem en heeft zich achter de schermen in overleg met de fractievoorzitters ook sterk gemaakt voor de lening. Bos had echter een brede aanhang onder progressieve politici en in het land. Zelfs een aantal industriëlen, onder wie D.W. Stork, stond achter Bos, maar wel met een zeker eigenbelang. Stork bouwde voort op een plannetje waarmee hij Cort van der Linden al in augustus had bestookt. Deze gulle gever had als ‘onbekende vaderlander’ tien procent van zijn vermogen in een oorlogsfonds willen storten, als hij dan maar tien jaar lang geen vermogensbelasting hoefde te betalen. Door tussenkomst van de vooraanstaande journalist Plemp van Duiveland kwam dit plan in discussie. In de krant verschenen stukken over de ‘onbekende vaderlander’ die andere rijke Nederlanders opriep mee te doen.⁹

Van der Linden liet de zaken verder voor wat ze waren en zette in op de lening, maar Stork hield vol. Hij bleek nu een onverwachte bondgenoot van Bos te zijn in dit debat over de oorlogsfinanciën. Het gevolg was een fel gevecht waarin Treub zijn tegenstanders onpolitiek hard aanviel. Aanvankelijk gingen de VDB’ers er nog van uit dat Treub na overleg met de Kamer de

‘ergste fouten’ wel uit het ontwerp zou halen, maar dat bleek ijdele hoop. Treub toonde volgens het Kamerlid Van Deventer weer zijn ‘militante houding’ in plaats van de strijd tot een geschikter tijdstip uit te stellen.¹⁰ Het gevolg was een scherp conflict, met uiteindelijk Treubs opzegging van zijn lidmaatschap van de vDB als gevolg.¹¹ Tijdens de Kamerdebatten waren de spanningen al zo hoog opgelopen dat de Unieliberaal R.R.L. de Muralt, toen Treub sprak van zijn ‘politieke vrienden’, vroeg ‘waar zitten die?’, om de tegenstelling tussen Treub en de vDB nog eens nader te onderstrepen.¹²

Inmiddels had de leningkwestie ook Cort van der Linden in moeilijkheden gebracht. De kwestie kon niet alleen tot negatieve opinies over het kabinet in de Kamer leiden, maar zou ook de eensgezinde kracht van het kabinet wel eens kunnen aantasten. De minister-president zou aan het werk moeten om dat te voorkomen, waardoor deze kwestie ook illustratief is voor zijn werkwijze als premier. Om de netelige situatie waarin Van der Linden terecht kwam goed te kunnen begrijpen, is het nodig eerst wat meer duidelijkheid te scheppen over de onderlinge verhouding tussen Cort van der Linden en Bos, de bijna-premier van 1913. De mislukte formatie van een jaar eerder was een enorme schok voor Bos geweest, die nog werd vergroot toen bleek dat Treub, allang niet meer zijn beste vriend, minister werd in het nieuwe kabinet. Zelf had hij dolgraag ook in het kabinet zitting willen nemen, maar het was uitgesloten dat de premier hem, een fractievoorzitter, in zijn extraparlamenteaire kabinet zou opnemen. Zijn concurrent Treub had toevallig goed gekozen door vlak voor die tijd te besluiten niet meer (voor de vDB) aan de verkiezingen mee te doen.

Treub heeft de gevolgen van Bos’ rancune ondervonden, zo is inmiddels al wel duidelijk, maar het bleek al snel dat ook Cort van der Linden problemen kreeg met dit oud zeer. De moeilijke verhouding met Bos escaleerde toen na het uitbreken van de oorlog de misstappen van de minister van Financiën Bertling de spuigaten uitliepen. Hij bleek totaal niet geschikt te zijn voor zijn taak. Het is niet overdreven te stellen dat Treub deze incapabele minister vrijwel op sleeptouw heeft moeten nemen. Al snel klonk daarom een luide roep om het aftreden van Bertling. Bos lette meteen goed op die geluiden om eventueel zelf de baan over te kunnen nemen. Van der Linden vreesde al dat de leningkwestie voor Bos een goede aanleiding zou worden om Bertling aan te vallen. De leningkwestie werd zodoende meteen ook onderdeel van de kwestie-Bertling waarmee de premier, als verantwoordelijke voor de coördinatie van het regeringsbeleid en de kracht van de ministerploeg, veel te stellen kreeg.

De oorzaak van het slappe ministeriële beleid aan Financiën is wonderbaarlijk. Bertling zou het ongeluk hebben gehad om bij vergissing tot minister te zijn benoemd. Deze belastingambtenaar zou tijdens de formatie zijn verwisseld met een collega met dezelfde functie, ene F. Bartelink of ene Bartstra, waarna Cort van der Linden de zaak maar op zijn beloop liet.¹³ Cort van der Linden, die tegenover anderen nooit over collega's oordeelde, heeft later enkel over Bertlings optreden wel mild kunnen lachen. Hij zag er wel een humoristische kant aan. Dit verhaal van zijn zoon versterkt in elk geval de geloofwaardigheid van het nooit goed onderbouwde gerucht over deze fout in de formatiearbeid van Van der Linden.¹⁴ Aanvankelijk heeft Van der Linden de plaatsvervanger van de door hem gewenste minister maar rustig laten doorploeteren, maar collega's hadden wel door dat hij 'geen groote kracht' was.¹⁵ Ook in de journalistiek had niemand enig vertrouwen in Bertling.¹⁶ Bovendien bleek op een vergadering van de drie fracties van de liberale concentratie dat Bertling daar het vertrouwen van de meeste leden verloren had. Tydeman en De Meester wilden echter geen politieke complicaties veroorzaken, maar Bos kreeg de vergadering zover dat hij en zijn twee collega-fractievoorzitters voorzichtig aan Cort van der Linden hun oordeel over Bertling doorgaven.¹⁷

Uiteindelijk moest Cort van der Linden wel ingrijpen en adviseerde hij de koningin om een nieuwe minister van Financiën te benoemen aangezien Bertling in de moeilijke oorlogsomstandigheden niet het gezag had om zijn werk uit te oefenen. Dit tot grote teleurstelling van de minister, die nog niet helemaal doorhad hoe de vlag erbij hing en zijn gebrekkige ministerskwaliteiten ook in zijn ontslagvraag probeerde te maskeren. Cort van der Linden raadde de koningin aan Bertling eervol ontslag te verlenen, maar meende wel diens 'request ter motiveering van zijn verzoek om ontslag geheel voor zijne rekening te moeten laten'.¹⁸

Op 24 oktober 1914 was het aftreden van Bertling pas rond. Dat dat aftreden zo lang op zich had laten wachten, is verbazingwekkender dan het aftreden zelf. Cort van der Linden zal meerdere redenen gehad hebben om zijn ongelukkige minister zo lang binnenboord te hebben gehouden. Allereerst was het toch al niet gemakkelijk een goede minister van Financiën te vinden. Bij de formatie had juist deze post veel problemen opgeleverd en ook nu leek een vervanger niet voor het oprapen te liggen. Verder maakte het aftreden van een minister natuurlijk geen sterke indruk, zelfs al was bij de direct betrokkenen heel goed duidelijk hoe de vork in de steel zat. Ook andere politici zoals Troelstra aarzelden om die reden stappen te ondernemen. Zeker voor Cort van der Linden met zijn onafhankelijke opstelling tegenover de

Tweede Kamer zou het lijken op buigen voor de volksvertegenwoordigers als hij zou voldoen aan het verzoek van de liberale fractievoorzitters. Zo'n buiging wilde hij hoe dan ook graag voorkomen, maar een buiging voor de liberale concentratie was helemaal uit den boze. Cort van der Linden deed immers alles om duidelijk te maken dat zijn kabinet geen concentratiekabinet was. Bos en de zijnen hadden dus niets over het kabinet te zeggen. De noodzaak om de extraparlamentaire verhoudingen tussen regering en Kamer, in het bijzonder Bos, te handhaven, zal Van der Linden hebben gestimuleerd om na het verzoek van de liberale leiders om Bertling te ontslaan nog een maand te wachten voor hij stappen ondernam.

Bos deed al enige tijd met steun van een aantal vdb'ers krachtig zijn best de post van Bertling over te nemen. Zelf heeft hij dat uiteraard altijd ontkend. Hij zou pas na het aftreden van Bertling op de hoogte zijn gebracht van pogingen van zijn fractiegenoten om hem benoemd te krijgen tot minister.¹⁹ Toch klinkt het verhaal niet onaannemelijk, al zal Bos zijn heimelijke verlangens nooit al te openlijk hebben geuit. Het was in 1913 tenslotte ook al een grote teleurstelling voor hem dat hij als prominent partijpoliticus en ex-formateur niet meer in aanmerking kwam voor een plek in het extraparlamentaire kabinet. Volgens Cort van der Linden was een ministerschap voor Bos ook in 1914 echter uitgesloten. Bos was als onderwijsspecialist uitstekend op zijn plek in de functie van voorzitter van de pacificatiecommissie, maar daar moest het bij blijven. In de oorlog werd het alleen maar belangrijker om zijn zelfstandige positie tegenover het parlement te handhaven en zelfs uit te breiden. Het gevolg waren de reeds beschreven botsingen met Bos, omdat deze de positie van het parlement met hand en tand verdedigde.²⁰

Tegen die achtergrond kwam Bos in september 1914 in zijn blad *Vragen des Tijds* ook nog eens met zijn plan voor een 'heffing ineens', terwijl het kabinet nu juist had besloten tot de lening. Het is natuurlijk geen toeval dat de Kamerleden die ijverden voor een minister Bos dezelfde progressieven waren die ook de 'heffing ineens' voorstonden. Helaas voor Bos ging de vacante baan vervolgens naar Treub. Vanaf dat moment werkten Treub en Bos elkaar openlijk tegen. De leningwet heeft de gevolgen daarvan ondervonden. Er waren nog verhitte discussies nodig voor Treub zijn wet kon doorvoeren.²¹ Aangezien vdb en sdap bij de rest van de Kamer echter geen steun vonden voor hun verzet tegen de leningsplannen, kon Treub uiteindelijk zijn gang gaan.²² Hij wist de lening vervolgens zelfs zonder enige dwang meer dan voltekend te krijgen.

Juist omdat de tegenstellingen in de leningkwestie zo op de spits werden gedreven, was deze zaak ook voor Van der Linden van groot belang. Als

minister-president werd het zijn taak om de tegenstellingen te beperken en de problemen met de zwakke Bertling te ondervangen. Van der Lindens afwachtende opstelling is tekenend voor de manier waarop hij die taak uitvoerde. Hij zou de moeilijkheden met Bos alleen maar groter maken als hij Bertling bij de eerste de beste gelegenheid opzijzette. Zelfs toen het moment van ingrijpen na het uitbreken van de oorlog volgens velen gekomen was, liet hij de situatie aanvankelijk nog voor wat die was. De verdediging van zijn zelfstandige positie bestond juist uit geduld. Dat zou hem in staat stellen problemen niet op de spits te drijven en nooit te hoeven handelen in reactie op anderen. Vandaar dat Van der Linden er pas toe overging Treub als de nieuwe minister van Financiën voor te dragen, toen de grootste internationale spanningen even iets geweken waren en de druk van de concentratie en Bos in het bijzonder alweer een maand achter hem lag. Toen verdween uiteindelijk alsnog de minister die nooit benoemd had mogen worden en wiens aftreden op zich dus minder belangwekkend was dan de gevolgen van zijn ministerschap voor de politieke verhoudingen.

Treub: val en wederopstanding

De kwestie-Bertling was ook van belang voor de machtsverdeling binnen het kabinet. Treub schoof namelijk niet zomaar door naar de functie van Bertling. Hij nam *en passant* ook de hele sociale wetgeving en diverse andere economische vraagstukken mee naar zijn nieuwe departement van Financiën. Zijn belangstelling voor de sociale zekerheid was in 1913 namelijk de reden geweest geen minister van Financiën, maar van Landbouw, Handel en Nijverheid te worden. Hij was nu niet bereid deze taak op te geven. Zo groeide Treub uit tot een soort superminister. Vanuit die positie liet hij zich veelvuldig en prominent gelden. In zijn werkwijze betoonde hij zich een ware tegenpool van Van der Linden. Treub was een dominante persoonlijkheid. Waar hij ook kwam, hij viel altijd meteen op. In de eerste plaats door zijn onafscheidelijke brede flapdas, een zogeheten 'lavallière', bij hem altijd blauw met witte stippen.²³ Met zijn energieke optreden vestigde Treub zelfs zozeer de aandacht op zich dat de premier gemakkelijk ondergesneeuwd had kunnen raken. Toch gebeurde dat niet, wat veelzeggend is voor de kracht van Van der Lindens stille bestuursstijl.

Van der Linden profiteerde juist in grote mate van Treubs energieke opstelling en zijn niet-aflatende werklust. Als een wervelwind stuurde Treub met zijn organisatorische talent het beleid. Juist onder grote spanning kon hij daarmee tot bijzondere prestaties komen. In de eerste oorlogsdagen was

dat meer dan ooit nodig. Nog los van de mobilisatie leek de samenleving geheel vast te kunnen lopen als er niets gebeurde. De man in de straat vreesde vooral de prijsstijgingen, de schaarste en de armoede door het stopzetten van kleine bedrijfjes of inkrimping van grote ondernemingen. Daarbij kwamen nog de geldschaarste die zelfs uitbetaling van lonen onmogelijk leek te maken en al op 29 juli 1914 de eigenmachtige sluiting van de beurs door het beursbestuur.²⁴ Binnen een paar dagen wist Treub deze dreigingen te keren. Met voortvarendheid stelde hij bijvoorbeeld een verbod in op gouduitvoer gecombineerd met een verlaging van de gouddekking bij De Nederlandsche Bank, een wet waarvoor bij hoge uitzondering zelfs een invasie van een twaalfstal handelaren en financieel specialisten in de ministerraad werd toegelaten.²⁵ Tot de verbeelding sprak vooral zijn levensmiddelenwet waarmee de burgemeesters producten in beslag konden nemen en tegen redelijke prijzen verkopen. In een tijdsbestek van 24 uur wist hij de wet te ontwerpen en het hele wetgevingsproces te laten doorlopen. De Raad van State moest er 's avonds laat voor terug naar de vergadertafel worden geroepen.²⁶

Cort van der Linden heeft altijd grote waardering behouden voor de bijzondere capaciteiten van Treub, die de premier sinds zijn hoogleraarschap in Amsterdam eind negentiende eeuw al zo vaak had kunnen waarnemen. Volgens Treubs biograaf waren beide mannen zelfs persoonlijke vrienden.²⁷ In elk geval wilde de premier Treub graag in het kabinet hebben. Dat blijkt wel uit twee van de vreemdste ministerscrises uit de Nederlandse geschiedenis, waarbij Treub het veld moest ruimen om na ruim een jaar weer in het kabinet terug te keren. Er lag een voor Nederlandse begrippen uitzonderlijke affaire aan ten grondslag. De pers vond er alle ingrediënten in, zowel politiek als privé, voor een onovertroffen verhaal. Directe aanleiding was een motie van de SDAP'er Schaper. Deze wilde zo snel mogelijk het staatspensioen invoeren, maar Treub had nog steeds zijn twijfels over dit plan, dat hem er in 1913 toe had gebracht geen plek als VDB-Kamerlid meer na te streven. Hij wenste in elk geval de financiering goed te regelen door vooraf een belastingwet speciaal voor de pensioenbetaling door te voeren, maar daarmee zou volgens Schaper het gewenste ouderdompensioen worden tot 'een verkapte verplichte verzekering', terwijl hij juist een premievrij pensioen wenste.²⁸ Treub hield echter onbuigzaam vast aan een koppeling van deze beide wetten, en daarmee was een motie van afkeuring geboren.²⁹ Een coalitie van vooruitstrevende liberalen, socialisten en enkele confessionelen zorgde voor zijn val.

Nu was koppigheid Treub toch al niet vreemd, maar in dit geval leek de minister wel erg weinig pogingen te ondernemen het tij te keren door iets toe te geven. Sterker nog, de pers had zich na eerdere incidenten al afgevraagd

of Treub niet zocht naar een voorwendsel om te vertrekken. Van conservatief-liberale zijde werd Treubs vertrek vervolgens wel betreurd.³⁰ Dat was zelfs de aanzet tot een krachtig protest van de liberale elite van Nederland. Machtige handelaren als Van Aalst, vooraanstaande wetenschappers en zelfs de bij het publiek zeer bekende luitenant-generaal J.B. van Heutsz (oud-gouverneur-generaal in Indië) ondertekenden een manifest waarin zij verklaarden pijnlijk getroffen te zijn door het aftreden van Treub en vreesden voor de toekomst van het land door dit besluit. Had Cort van der Linden met zo'n krachtige steun in de rug Treub niet kunnen redden? Hij had Treub door te dreigen met crisis vast wel in het kabinet kunnen houden, want een crisis in oorlogstijd was vrijwel ondenkbaar. Zo probeerde de premier ook Bosboom immers te redden. Het hoge woord bleef echter uit.³¹ Cort van der Linden woonde het drama-Treub in de Kamer wel bij, maar als toeschouwer. Dit tot ergernis van Tydeman, die zijn best deed Treub te redden. 'Den lijdelijke houding van Cort v.d. Linden vind ik treurig. Zij is voor mij een nieuw bewijs dat hij versleten is.'³² Deze gang van zaken ontlokte de journalist Elout de vraag wat Van der Linden toch eigenlijk met zijn minister van Financiën wilde. 'De houding (...) van den premier, in deze heele zaak verder zwijgend als een Sfinx, is raadselachtig', kon hij slechts concluderen.³³

De noodzaak tot zwijgen kan wel eens ingegeven zijn door een compliceerende factor in deze hele affaire: de persoonlijke levenswandel van Treub. Die was op zijn zachtst gezegd niet geheel volgens de normen van het puriteinse Nederland van die dagen. Treub wilde graag van zijn vrouw scheiden (de tweede scheiding in zijn leven, een derde zou nog volgen) om een andere vrouw te huwen, die eerst ook nog moest scheiden. Volgens zijn collega Lely stond deze dame bovendien niet al te best bekend. Treub meende weliswaar dat zulke particuliere aangelegenheden geen invloed hadden op zijn politieke leven, maar volgens Lely was dat zonder dat Treub zich ervan bewust was toch wel het geval, zodat 'zijn heengaan op die wijze is te verklaren'.³⁴ Dit ten eerste omdat enige confessionele Kamerleden in de particuliere handel en wandel van Treub een extra reden zagen hem te doen vallen, maar de strikte normen van enkele confessionelen zal Cort van der Linden de afkeuring van de machtige handels- en wetenschappelijke elite van het land toch niet waard hebben geacht. Echter... ook de koningin zou zich om die reden sterk hebben gemaakt voor Treubs aftreden.

Het gaat wat ver te beweren dat zij zich heeft laten beïnvloeden door de Duitse gezant, die Treub maar wat graag kwijt wilde zijn en daarom de koningin zou hebben ingefluisterd wat een afkeurenswaardig leven Treub leidde.³⁵ Wilhelmina had de Duitse gezant vast niet nodig om dat te weten

te komen. Dat de koningin haar stem liet horen bij de crises rond Treub staat echter vast. In een schrijven naar aanleiding van het aftreden van Treub komt daar iets van naar voren. Daarin wijst Cort van der Linden eerst op het politieke gevaar dat Treubs aanblijven vormt. 'Niettegenstaande de buitengewone, door iedereen erkende bekwaamheden van den heer Treub, is het wantrouwen in zijn beleid te groot gebleken. Het laat zich aanzien dat de karaktereigenschappen van dien bewindsman bij de bestaande ontstemming der Kamer weldra tot een nieuw conflict zouden leiden.' Bij zo'n nieuw conflict zou de val van Treub wel eens het hele kabinet mee kunnen slepen. Dat was echter niet het enige punt. 'Daar komt bij dat het particuliere leven van den heer Treub in verschillende kringen tot groote ergernis heeft aanleiding gegeven, een ergernis die zeer stellig een belangrijke factor is geweest bij het votum door de Kamer uitgebracht. Het is een factor die onvermijdelijk ook bij de oplossing der ontstane crisis behoort te worden in acht genomen.'³⁶

Kortom, Treubs karakter pleitte in de bestaande situatie al niet voor aanblijven, maar Treubs levenswandel was een aanvullend probleem. Cort van der Linden stelde de scheidingsaffaire in zijn brief aan de koningin dus niet als de enige kwestie voor.³⁷ Hij tilde daar dan ook niet zo heel zwaar aan en had Treub zelfs wel in zijn kabinet willen houden, precies zoals hij dat ook deed met Bosboom toen die in de Kamer onder vuur lag. Hij redde Bosboom tot het uiterste omdat een ministerscrisis niet in het belang was van een zelfstandig kabinet. Met de steun van veel machtige handelaren achter de hand, had Cort van der Linden ook Treub op die manier kunnen redden. Dan was Schapers motie van afkeuring niet tot stand gekomen. Maar de koningin vond Treubs levenswandel wel een gevaar voor Nederland, zo is op grond van tot op heden onbekende gegevens vast te stellen. Het ingrijpen van de premier bleef daarom uit, met als gevolg Treubs harde houding tegenover de motie-Schaper en zijn onvermijdelijke aftreden.

Een en ander blijkt uit correspondentie over deel twee van de Treub-soap: zijn wonderbaarlijke wederopstanding. Ook Van Gijn, de opvolger van Treub als minister van Financiën, zou namelijk geen lang politiek leven leiden. Een jaar na zijn aantreden struikelde hij eveneens in het parlement. Opnieuw moest Cort van der Linden een geschikte man vinden voor de taak om de schrikbarende hoge oorlogsuitgaven in goede banen te leiden. Niemand leek echter capabeler dan Treub, tenslotte nog steeds een vooraanstaande en machtige man in het land, en het verwondert dan ook niet dat hij Treub voor een herbenoeming voordroeg. Het heeft Van der Linden veel moeite gekost de koningin zover te krijgen. Op een conferentie op 20 februari 1917 ging Wilhelmina nog niet overstag, maar de dag erna schreef ze een eigen-

handige brief aan Cort van der Linden om hem vertrouwelijk het resultaat van verdere overwegingen mede te delen. Ze besloot uiteindelijk toe te geven en de positieve kanten van Treubs benoeming zwaarder te laten wegen 'dan het etische kwaad dat ik vrees van welker omvang men zich moeilijk reenschap kan geven, dat ik echter mij grooter blijf voorstellen als u'.³⁸ De koningin had echter nog enige eisen. 'Ik ben op de gedachte gekomen dat u enigszins aan mijnen bezwaren zoudt kunnen tegemoetkomen door (...) hem ronduit te zeggen dat ik aanvankelijk geen vrede had met zijne benoeming omdat ik vrees dat breede lagen van mijn volk geen zuivere scheiding zullen maken tusschen zijn particulier leven en de publieke daad zijner benoeming tot Min. v. Fin. en door deze daad niet te begrijpen vertrouwen in mijn beleid verloren zoude gaan'.³⁹

Dit verklaart ook waarom de opstelling van Cort van der Linden bij het aftreden van Treub in januari 1916 voor velen zo onduidelijk was. Marchant sprak bijvoorbeeld van een 'zonderlinge houding'. Van der Linden klaagde eerst wel over Treub, maar liet de zaak gewoon langs zich heen gaan. Pas daarna deed hij opeens of hij kwaad was over de gang van zaken.⁴⁰ Deze opstelling past bij de werkwijze zoals Cort van der Linden die vaker liet zien. De premier liet onderhands zijn mening wel blijken, maar wachtte verder liever af of een minister te redden was. Aftreden van een minister was tenslotte een zwakgebod voor zijn kabinet en al helemaal het aftreden van een zo belangrijke minister als Treub. Daarom wilde hij dit aftreden aanvankelijk graag voorkomen. Omdat ook Wilhelmina Treubs levenswandel sterk afkeurde, besefte hij echter dat Treub niet meer te handhaven was.⁴¹ In december prepareerde Van der Linden al de weg door in de Kamer uitdrukkelijk vast te stellen dat het aftreden van een minister niet het aftreden van het kabinet betekende.⁴² Vervolgens hield hij zich stil en daarmee liet hij Treub in het belastingdebat vallen.

Zo was Treubs levenswandel toch de directe aanleiding tot zijn aftreden, hoezeer hijzelf tegenover de koningin en publiekelijk in *De Nieuwe Courant* ook probeerde te ontkennen dat hij om persoonlijke redenen politieke zelfmoord had gezocht.⁴³ Hij had puur zakelijke motieven die al in oktober 1915 duidelijk zouden zijn geweest. Reeds toen zou hij Roodhuyzen, liberaal Kamerlid en hoofdredacteur van *Het Vaderland* hebben verteld dat hij wilde aftreden. Hij zou geen taak meer hebben in het kabinet, omdat alle aandacht naar de grondwetsplannen van Cort van der Linden ging. Daardoor kon hij zijn belastingwetten niet op tijd, vóór de ouderdomsrente, invoeren en zat hij duimen te draaien. Roodhuyzen deed echter niets met de informatie en de brief waarin Treub deze gegevens vastlegde, was volgens hem helaas ver-

dwenen. Opvallend genoeg ontkende zelfs *Het Vaderland* dit verhaal van Roodhuyzen. Slechts met ongeloof werd het aan eenieder doorgebriefd.⁴⁴ In 'de wandelgangen' bleef de overtuiging bestaan dat er meer aan de hand was. De vdb'er Marchant schreef het maar fijntjes aan Treub zelf toe. Zijn aftreden was te verklaren uit 'de psychologische inwerking van andere factoren', waarmee geen rekening werd gehouden door de vooraanstaande mannen in de samenleving die voor zijn ministerschap opkwamen. Door alle ontkenningen was het 'aan de gesprekken op de sociëteit en aan de vijandelijke pers' om op een minder zakelijke wijze aan die 'factoren' ruchtbaarheid te geven. Ook de buitenlandse gezanten verbaasden zich over de gang van zaken en speculeerden op een verzwakking van de macht van Van der Linden.⁴⁵ Voor de democraat Marchant was zulk geroddel onwenselijk. Hij was overtuigd van de 'pijnlijke noodzakelijkheid' om de hele zaak uit de doeken te doen.⁴⁶ Zover kwam het alleen nooit. Cort van der Linden worstelde immers met het 'geheim van Noordeinde' dat het hem onmogelijk maakte het volle licht over de zaak te laten schijnen.

De consequentie was uiteindelijk het aftreden van een minister op een manier die ook Van der Linden liever niet had gezien. Tegelijkertijd versterkte de kwestie zijn zwijgzame imago. Het was duidelijker dan ooit dat de premier zich bij zijn werk niet graag in de kaarten liet kijken, dit in tegenstelling tot Treub die juist fel zijn eigen visies verdedigde. Cort van der Linden hoopte datgene te realiseren wat haalbaar was en wilde vooral voorkomen openlijk op zijn schreden te moeten terugkeren of toe te moeten geven aan anderen. Pas als ingrijpen onvermijdelijk werd, kwam hij in actie en zelfs dan stuurde hij de zaken het liefst op de achtergrond bij. Door Bertling op een tactisch moment zijn congé te geven, ging hij publieke onenigheid met Bos uit de weg en hoopte hij de schade voor zijn extraparlamentaire kabinet te beperken. Aftreden van een minister paste immers niet bij zijn zelfstandige opstelling en zeker niet bij de onafhankelijke houding die hij in oorlogstijd wilde innemen. Om dezelfde reden wilde Van der Linden, toch al overtuigd van Treubs waardevolle capaciteiten, ook deze minister liever niet kwijt. Slechts omdat zijn eigen mogelijkheden niet toereikend waren, gebeurde het hier toch. Zo gauw de kans daar was, haalde hij Treub daarom weer terug, maar opnieuw op een tactische stille manier.

Het is opvallend dat Cort van der Linden met zijn stille, afwachende houding de indruk wist te wekken dat hij ook binnen het kabinet als eerste minister de touwtjes over beleid en verhoudingen binnen de ministersploeg in handen had. Het aanvankelijke dominante beleid van Treub en het aftreden van ministers had als zwakte uitgelegd kunnen worden. Toch gebeurde dat

niet. Zijn houding werd in de pers uitgelegd als krachtig, net als bij zijn zelfstandige opstelling tegenover het parlement. Die opstelling werd na de eerste algemene beschouwingen immers ook als krachtig gezien, terwijl hij toch losstond van alle partijpolitieke kopstukken. Bij zijn collega's was eenzelfde erkenning te vinden van zijn leiderschap in stilte. Hij was dan wel een man van weinig woorden, maar de woorden die hij sprak konden hard aankomen, ook bij zijn medeministers.⁴⁷ Hij had dan ook niet de gemakkelijke omgang van de vriendelijke collega, maar was vooral afstandelijk. Op die manier torende hij als de gezaghebbende wijze 'vader' boven zijn collega's uit.

De politieke tekenaar Braakensiek heeft deze verhoudingen in het kabinet typerend uitgebeeld naar aanleiding van de gevaarlijke tinkwestie uit 1915. Minister Pleyte van Koloniën balanceerde hierbij op het randje van de politieke ondergang, maar opnieuw, omdat het aftreden van een minister de onafhankelijke opstelling van het kabinet in gevaar bracht, gaf Van der Linden er de voorkeur aan een stevige reprimande te geven. Pleyte wilde de kleurstof aniline van Duitsland kopen. Die kleurstof was nodig voor de Indische batik-industrie, een belangrijke inheemse industrie waar textiel werd geleverd. Duitsland ging alleen akkoord als in ruil daarvoor een partij tin uit Banka zou worden geleverd. Pleyte accepteerde die eis.

Dat was gevaarlijk spel. Tin werd namelijk gebruikt voor de fabricage van munitie, dus hier zouden de geallieerden niet blij mee zijn. Bovendien vond Duitsland dit een mooie oplossing voor het tintekort en wilde het land meteen meer. Plotseling werd ook gevraagd om de levering van tin in ruil voor export naar Nederland, een stap die in oorlogstijd nooit gezet kon worden.⁴⁸ Toen de Fransen lucht kregen van de tinlevering en meteen hun bondgenoot waarschuwden, kon een stevige diplomatieke strijd dus niet uitblijven. Voor Loudon zat er daarbij niets anders op dan zijn collega van Koloniën af te vallen. Hij stelde dat Pleyte onafhankelijk had gehandeld.⁴⁹ Ook de NOT had geen bemoeienis met de zaak gehad. De tin kwam immers uit Indië, en volgens Pleyte kon hij daarom geheel zelfstandig optreden. Tot dan was dat niet zo'n probleem geweest. De Indische tin bleef voor een groot deel in Indië en de rest werd door de NHM in Nederland namens de regering verkocht. Pleyte kon die export dus niet zelf in de hand houden. Bovendien waren de voorraden van de NHM zo beperkt dat het moederland vooral tin van de geallieerden kocht. Nu lag daar echter het gevaar. De geallieerden verboden prompt alle aanvoer van tin naar Nederland met een tintekort en werkloosheid als gevolg.⁵⁰ Pas na een onvoorwaardelijk verbod op de uitvoer van tin werd de maatregel ongedaan gemaakt.⁵¹ Afgezien van de risico's voor

de neutraliteitspolitiek, stelde de hele affaire bovendien de positie van het kabinet openlijk ter discussie. De pers had er al snel lucht van gekregen met onder meer nieuwe kritiek op het regeren buiten de volkswil om van *De Telegraaf* en een ingezonden stuk uit handelskringen in het *Algemeen Handelsblad*.⁵²

Zoiets kon de minister-president niet op zich laten zitten. Pleyte heeft zich in een bijzondere ministerraad voor zijn handelen moeten verantwoorden. Braakensiek gaf mooi weer hoe Van der Linden daar de touwtjes in handen hield (zie fotokatern). Als onbetwiste leider van het ministerie hield de meester van de ministerraad zijn kwajongens bij de hand. Natuurlijk konden de ministers hun eigen gang gaan. Cort van der Linden plaatste zichzelf immers niet graag op de voorgrond. Zo gauw iemand uit de baan van de strikte neutraliteitspolitiek dreigde te raken, was hij er echter als vanzelfsprekende *primus inter pares*. Hij hoefde er niet voor op zijn strepen te gaan staan. Hij genoot het respect en het gezag om als echte kabinetsleider zijn ministersploeg en het beleid naar eigen inzicht te sturen.

Homogeniteit in het gedrang

Van der Linden leek het vanzelfsprekende ‘vaderlijke’ leiderschap over het kabinet, zoals Braakensiek dat uitbeeldde, aanvankelijk zonder veel problemen te kunnen uitoefenen. In de loop der jaren bleek dat echter steeds meer moeite te kosten. Zijn positie als kabinetsleider kwam daardoor net zozeer onder druk te staan als met zijn zelfstandige opstelling tegenover het parlement het geval was. Beide thema’s stonden dan ook niet los van elkaar. Het zelfstandig regeren volgens de volkswil was gemakkelijker zolang Van der Lindens imago van stil en onaantastbaar kabinetsleider in stand bleef. Dan was de Kamer ook sneller te overtuigen van de kracht van zijn zelfstandige opstelling. Omgekeerd straalde alle kritiek op Van der Lindens zelfstandige opstelling ook af op het hele kabinet. Die kritiek ondermijnde zijn mogelijkheden om als kabinetsleider een eensgezinde doelmatig werkende ministersploeg aan te voeren en zette daarmee dus ook het vanzelfsprekende vertrouwenwekkende leiderschap onder druk.

Het was een wisselwerking die Cort van der Linden het laatste jaar van zijn premierschap heel wat hoofdbrekens kostte. Tegelijkertijd met de toenemende kritiek op het regeren volgens de volkswil, kwam nu de eenheid van het kabinet steeds meer in gevaar. Dat liep het meest in het oog bij grote tegenstellingen tussen Treub en Posthuma over de invulling van het crisisbeleid. In het vorige hoofdstuk bleek al hoeveel er in de Kamer werd

gedebatteerd over dit crisisbeleid en de gevolgen voor de verhouding tussen regering en parlement. Daarbovenop vonden ook de ruzie tussen Treub en Posthuma en de gevolgen daarvan voor de positie van de premier hun weerslag in deze Kamerdiscussies. De toenemende spanningen over het oorlogsbeleid konden deze tegenstellingen eenvoudig op de spits drijven. Toen Van der Lindens zelfstandig regeren niet meer eenvoudig als oorlogsnoodzaak werd aanvaard, maakte diezelfde oorlogstijd het daarom juist extra moeilijk de tegenstellingen binnen zijn kabinet te beperken. In reactie op de crisistijd kon Van der Linden toen niets anders meer doen dan rigoureuze nieuwe opvattingen over de invulling van het premierschap presenteren.

Eind 1917 zetten Treub en Posthuma de discussie over de betekenis van het premierschap op scherp, maar de tegenstellingen tussen beide ministers lagen al op de loer sinds Posthuma de functie van minister van Landbouw van Treub had overgenomen na het aftreden van Bertling. Net als de meeste andere ministers had ook Posthuma geen specifieke partijachtergrond. Cort van der Linden vroeg deze directeur van de Werkgevers Risico Bank omdat hij een 'grote autoriteit op landbouwgebied' was.⁵³ Posthuma was een geboren Fries die een opleiding had gevolgd aan de landbouwhogeschool in Wageningen en aan het landbouwinstituut van de universiteit in het Duitse Halle an der Saale, en vervolgens onder meer gewerkt had voor de Algemene Nederlandsche Zuivelbond.⁵⁴ Een man met zo'n opleiding en achtergrond stond lichtjaren af van Treub. Posthuma was een vanzelfsprekende voorvechter van de op Duitsland gerichte landbouwbelangen, terwijl Treub meende dat de landbouwers het landsbelang uit het oog verloren. Zelfs in zijn memoires haalde Treub met zijn waardering voor de grote internationale handel regelmatig uit naar de onverantwoordelijke boerenstand, die export naar Duitsland, waar enorme winsten waren te maken, voor de nationale voedselvoorziening zou stellen.⁵⁵ Vanzelfsprekend werd Treub op grond van zulke opvattingen snel beschouwd als iemand die sympathie had voor de entente, terwijl Posthuma natuurlijk snel Duitsgezind werd genoemd. In het bijzonder bij Posthuma heetten zijn voorkeuren zeer uitgesproken, waarmee het risico van botsingen in oorlogstijd al snel op de loer lag.

De tegenstellingen tussen Treub en Posthuma werden nog versterkt door de eisen die hun respectievelijke functies stelden. Posthuma was als minister van Landbouw verantwoordelijk voor de distributieorganisatie. Hij kreeg heel wat met die taak te stellen, zo bleek al in het vorige hoofdstuk. Het verbaast niet dat velen in het land in de eerste plaats hun eigen (financiële) situatie beschermden. Dat gegeven maakte het echter wel lastig om de tegengestelde belangen van landbouw, industrie, handel en voedselvoorzie-

ning te verzoenen. Treub hield vanuit zijn functie als minister van Financiën vanzelfsprekend de financiële consequenties van de distributiemaatregelen in het oog. Die waren schrikbarend. Hij drong daarom sterk aan op hervormingen. Hij wilde dat de oorlogswinsten werden afgeroomd, export tegen dubieuze Duitse kredieten werd tegengegaan en nieuwe belastingen werden ingesteld. Hij hield er geen rekening mee dat die maatregelen de landbouwbelangen aantastten. Deze belangentegenstellingen gingen bovendien samen met verschillende staatkundige visies. Posthuma was een groot voorstander van gedecentraliseerde distributieorganisatie, Treub wilde direct van bovenaf ingrijpen om de staatsfinanciën op orde te kunnen houden. Het risico op botsingen tussen Treub en Posthuma werd nog vergroot door hun karaktertrekken. De eigenwijze en eezuchtige Posthuma schonk net zo weinig aandacht aan de wervelwind van uitgebreide financiële maatregelen die Treub voorstelde als de laatste op zijn beurt deed met Posthuma's belangen.

Cort van der Linden had al zijn kwaliteiten als grote verzoener nodig om Treub en Posthuma in het gareel te houden. Van het begin af aan was dat duidelijk. Hij is Posthuma daarbij ondanks alle kritiek altijd blijven steunen, en ook na de oorlog hebben ze een nauw persoonlijk contact onderhouden.⁵⁶ Ondertussen had de premier net zoveel waardering voor Treub, gezien alle moeite die hij deed om hem in 1917 terug te halen in het kabinet. Meteen na de terugkeer van Treub begonnen de speculaties over de tegenstellingen waar de premier zijn kabinet aan blootstelde. De Oostenrijks-Hongaarse gezant Széchényi stelde met een vooruitziende blik dat de op de landbouw gerichte uitvoerpolitiek van Posthuma gemakkelijk zou botsen met Treubs financiële opvattingen. Het was goed mogelijk dat dit Posthuma's aftreden zou betekenen. Aangezien Van der Linden zich naar ieders overtuiging solidair zou verklaren met zijn minister, achtte Széchényi het zelfs niet uitgesloten dat dan een kabinet-Treub in het verschiep lag.⁵⁷

Al met de oprichting van de NUM bleken de gevolgen van alle fricties. De tegenstellingen tussen beide ministers waren de oorzaak van de aanvankelijke onduidelijkheid over de doelstellingen van de nieuwe organisatie. Waar Posthuma de NUM vooral zag als een organisatie die hem in staat stelde om door middel van controle op de export de levensmiddelenvoorziening in de hand te houden, hechtte Treub vooral waarde aan de bankfunctie. Treub benadrukte dat de NUM exporteurs makkelijker kon dwingen om oorlogswinsten af te staan en beperkingen kon stellen aan het verlenen van kredieten aan het buitenland. Dit bleef natuurlijk niet verborgen. In zowel binnen- als buitenland was zodoende meteen duidelijk dat de oprichting van de NUM in het teken van deze strijd tussen Posthuma en Treub stond. Daarachter

lagen natuurlijk de tegengestelde belangen van centralen en entente. De Engelsen maakten zich meteen zorgen over de invloed van Kröller en mogelijke bevoordeling door Posthuma van de export naar Duitsland, de centralen vreesden juist dat Treub met de NUM zijn machtspositie zou versterken.⁵⁸

Door deze internationale implicaties werd het voor Cort van der Linden extra belangrijk om de tegenstellingen tussen de beide ministers binnen de perken te houden en zich te laten gelden als een echte kabinetsleider. Dat bleek al snel niet eenvoudig. In november 1917 kwam, tegelijk met de memorie van toelichting op de distributiewet, waarover zo'n eindeloos debat gevoerd zou gaan worden, ook de memorie van toelichting op een ermee verbonden wet over de financiering van de distributie tot stand. Deze wet was geredigeerd door Treub, in tegenstelling tot de distributiewet die van Posthuma's hand was. Beide ministers bleken elkaar in de toelichtingen op hun wetten openlijk tegen te spreken.⁵⁹ Vlak na die opvallende openbare schriftelijke uiting van onenigheid kwam bovendien, tot ergernis van Cort van der Linden, een ernstig verschil van mening over de uitvoerproblematiek en haar financiering publiekelijk aan het licht. Globaal kwam de zaak erop neer dat Treub niet bereid was om de uitvoer van een partij kaas naar Duitsland te accepteren, nadat Posthuma juist goedkeuring voor deze uitvoer had verleend. Treubs directe bezwaar lag in de financiering. Volgens de NUM-wet zou de regering de exporteurs kunnen verplichten kredietpapier als betaling te accepteren, in de ogen van Treub een voor de schatkist onontbeerlijke maatregel. Posthuma meende echter dat de exporteurs in dit geval gewoon contant geld voor hun export konden krijgen. De kaaslevering vond namelijk plaats op grond van akkoorden die dateerden uit de periode voordat de NUM in werking trad. Om toch zijn zin te krijgen, besloot Treub de onder zijn departement ressorterende douaneambtenaren op te dragen de kaas aan de grens tegen te houden, ondanks de goedkeuring die zijn collega aan de export had gegeven.⁶⁰

Deze stap van Treub was natuurlijk desastreus voor het aanzien van Van der Linden als leider die de tegenstellingen binnen zijn kabinet kon verzoenen. De schade aan Van der Lindens imago bleek onder meer uit een kritische beschouwing van Colijn. 'Het botert hier in de politiek slecht', zo schreef hij aan de gouverneur-generaal in Indië, J.P. van Limburg Stirum. 'De hoofdschuldige is wel "de witte tovenaars uit het land van Zoetekoekianda". Want trots al zijn aangeboren en ten deele misschien ook aangeleerde waardigheid heeft Cort v.d. Linden ten slotte toch niet kunnen verbergen, dat hij in het kabinet in het minst geen leiding uitoefent.'⁶¹ De premier

moest dat zelf ook erkennen. Hij sprak achteraf van ‘een tweespalt die niet meer was bij te leggen’.

De kern van het probleem was volgens de premier dat elke oplossing de regering kritiek zou opleveren óf Duitsgezind te handelen óf ententegezind, afhankelijk van welke minister zou moeten inbinden. Achteraf overwoog Van der Linden of het niet beter zou zijn geweest een crisis te riskeren en één van beide ministers op te offeren. Destijds leken de bezwaren hem echter te groot. ‘Doch het gemis aan eenheid heeft het wantrouwen sterk doen toenemen. Een in zich zelf verdeeld kabinet is altijd een zwak kabinet. En bij alles kwam de binnenlandsche politiek. De partijen verlangden een parlemen[tair] kabinet. De tijd van den godsvrede was voorbij. Ik had in de binnenlandsche politiek gestreefd naar de eenheid van ons volk en een partijman was ik niet. Weg was de eenheid van ons volk, weg was de godsvrede. Zoo werd de wind eene storm en ik gevoelde dat de macht en de kracht mij begonnen te ontbreken om den toestand te beheerschen.’⁶²

Van der Lindens pogingen om in deze omstandigheden de kempnen in zijn kabinet te verzoenen, hadden grote gevolgen voor zijn invulling van de functie van minister-president. Juist door de openlijke tegenstellingen tussen Treub en Posthuma, eerst in schriftelijke Kamerstukken en vervolgens zelfs in de vorm van direct botsend beleid, zwengelde de Kamer ook de discussie over de betekenis van het tijdelijk voorzitterschap van de ministerraad aan in een debat over de zogenaamde ‘kaasruzie’. Het Kamerlid De Jong gaf de aanzet door een interpellatie aan te vragen waarmee hij helderheid hoopte te krijgen over de ruzie en de rol van de minister-president. Erg prettig voor Van der Linden was dat natuurlijk niet. Het voorstel van De Jong zette zijn pogingen Treub en Posthuma weer op één lijn te krijgen extra onder druk. Bovendien kon een interpellatie zijn eigen functioneren belemmeren, vooral als de ruzie nog niet zou zijn bijgelegd tijdens het debat erover. Vandaar dat de premier om uitstel vroeg en dat ook kreeg.⁶³ Heel veel zoden zette dit uitstel echter niet aan de dijk. De geruchten verspreidden zich al snel in binnen- en buitenland dat naar aanleiding van de kaasruzie eerst Treub zijn aftreden had aangeboden en daarna Posthuma.⁶⁴ Toen de interpellatie na ruim een week aan de orde kwam, merkte de premier aan het begin van het debat echter op dat het geschil was bijgelegd. De werkelijkheid leek anders toen Treub, naar eigen zeggen tegen zijn aanvankelijke bedoeling in, het woord nam, omdat de redevoering van Posthuma ‘onvolledig en eenzijdig’ was.⁶⁵ ‘Een allerverrassendste vorm van “beëindiging” van een conflict’, zo meende Elout dan ook in het *Algemeen Handelsblad*.⁶⁶

Net zo min als het conflict werd bijgelegd, was er daarom sprake van beëindiging van de discussie over de invulling van het premierschap, die door de kaasruzie zozeer op de voorgrond was gekomen. Al tijdens de algemene beschouwingen in de herfst van 1917, toen Van der Linden de interpellatie nog korte tijd voor zich had kunnen uitschuiven, was dit debat naar aanleiding van de tegenstellingen binnen de ministerraad losgebroken. Deze discussie werd bovendien verder aangewakkerd door het in het tweede deel al kort aangestipte meningsverschil tussen Lely en de premier over de herindiening van de wet op de ouderdomsrente, nadat de Eerste Kamer op grond van de Kamerontbinding van 1917 had geweigerd dit ontwerp in behandeling te nemen. Ook dit verschil kwam openlijk in de memorie van antwoord tot uitdrukking.⁶⁷

De Kamerleden wezen in het debat op beide thema's als bewijs dat Cort van der Linden niet langer in staat was een homogeen kabinet, te leiden. Gezien de publieke weergave van meningsverschillen leek hij zelfs helemaal geen belang meer te hechten aan de homogeniteit van het kabinet oftewel aan de regel dat alle ministers met één mond spreken.⁶⁸ Marchant noemde die opstelling gevaarlijk. Allereerst omdat de meningsverschillen de positie van de regering verzwakten. Ze tastten tevens het aanzien van Nederland in het buitenland aan. Dat telde extra zwaar als het publiek de onenigheid in verband bracht met voorkeuren voor de ene of andere oorlogvoerende partij.⁶⁹ Niemand kon om die buitenlandse interesse heen, zo was ook het oordeel in de pers.⁷⁰ Toen het eenmaal tijd was voor de interpellatie-De Jong zaten buitenlandse correspondenten zelfs op de publieke tribune.⁷¹ Daarom was het volgens Marchant noodzakelijk dat de premier de meningsverschillen voortaan tegenging en bovenal ook binnenskamers hield.

Het weerwoord van Cort van der Linden was volgens velen niet acceptabel. Door de parlementaire ontwikkeling kon niet langer een kabinet geformeerd worden wanneer het begrip 'homogeniteit' te strikt zou worden toegepast. Van der Linden begreep dat die opvatting een aantal Kamerleden 'zeer kettersch' in de oren klonk. Hij meende echter een vernieuwing van het begrip homogeniteit te kunnen doorvoeren in overeenstemming met zijn staatkundige uitgangspunten. Volledige eenstemmigheid was een terechte, haalbare eis bij beginselvragen, maar die eis gold niet voor praktische bestuurskwesties. Die eis gold alleen als het kabinet steunde op een homogene parlementaire meerderheid, maar door de ontwikkeling van de partijpolitiek was die meerderheid 'hoe langer zoo meer een fictie'. In de praktijk waren er juist wisselende meerderheden voor thema's als defensie en sociale zekerheid. Daardoor deed de homogeniteitsopvatting volgens Van der Linden 'de

gevoelens van het Parlement en de gevoelens der natie geweld aan door voor al deze vragen een zelfde homogene meerderheid en derhalve ook een homogeen kabinet te eischen'.⁷²

In plaats daarvan moest de politiek ook in de moderne omstandigheden oog hebben voor de voordelen van het negentiende-eeuwse stelsel omdat dan een systeem kon ontstaan waarin 'de verantwoordelijkheid van de verschillende Ministers in de plaats zou treden van de verantwoordelijkheid van het hele Kabinet'. Coalitieministeries van verschillende kleur, bijvoorbeeld met socialisten en vrije liberalen, konden dan ondanks alle problemen van de moderne (partij)politiek tot stand komen. De enige eis was dat een heterogene ministersploeg door middel van onderling overleg zou voorkomen dat er tegenstrijdige voorstellen werden gedaan. In die zin moest de homogeniteit blijven bestaan, maar verder mocht de Kamer niet gaan. 'Eischt men eenstemmigheid, die ook in de toekomst eensgezindheid waarborgt, dan eischt men wat niet gegeven kan worden.'⁷³ Een groep ministers met diverse partijachtergronden was nu eenmaal niet één van zin. Het was dan ook kunstmatig om dat achter de façade van de ministerraad te verbergen en dus was er ook niets op tegen die diversiteit aan meningen aan de Kamer te laten zien.

Met die stelling nam Van der Linden een radicaal standpunt in in een al jaren voortgaande discussie over de betekenis van de grondwettelijk vereiste homogeniteit van een kabinet. In zijn net in 1917 verschenen proefschrift analyseerde H. Dooyeweerd de discussie en merkte al op dat volledige homogeniteit alleen mogelijk was in een tweepartijstelsel. Homogeniteit was onhaalbaar in het Nederlandse stelsel met twee blokken, die door coalitie en concentratie werden gevormd. De stap naar gelegenhidsmeerderheden had Dooyeweerd echter verworpen. Als die in de vorm van gemengde kabinetten regel zouden worden, ging dat niet alleen in tegen de grondwettelijke eis van eenstemmigheid; het behoefde voor hem zelfs geen betoog dat dan 'het parlementaire stelsel ten ondergang is gedoemd'.⁷⁴ Op dezelfde manier waren Kamer noch pers overtuigd van Van der Lindens 'heroriëntatie' op het homogeniteitsbegrip. Slechts *De Tijd* kon er als een van de weinige kranten mee leven. Het blad merkte bovendien op dat Troelstra bemoedigend knikte toen de premier stelde dat de eis van homogeniteit in de toekomst meer de verantwoordelijkheid van individuele ministers zou behelzen.⁷⁵ Het opende de weg voor een kabinet met socialistische regeringsdeelname, zo meldde de SDAP-leider ook zelf in zijn repliek.⁷⁶ Bij de overige Kamerleden en kranten was er weinig waardering te bespeuren voor de wijze waarop de premier als een tovenaar een 'fonkelnagelnieuwe staatsrecht-theorie' presen-

teerde, waarin de collectieve verantwoordelijkheid van het kabinet plaats moest maken voor de verantwoordelijkheid van de ministers afzonderlijk. Te gemakkelijk bespeurde de toeschouwer 'achter de klatergouden beelden en achter de radde woorden van den goochelaar' het geheim van de 'truc' waarmee de premier de onenigheid in zijn eigen ministersploeg wilde maskeren. 'En zoo heeft ook dit geschermd met een nieuwe theorie den president-minister niet gebaat.'⁷⁷

Toen even later eindelijk de interpellatie over de kaaskwestie werd behandeld, leken alle debatten de ruzie tussen twee ministers meer en meer te overstijgen en de positie van Van der Linden ter discussie te stellen. Zelfs de katholieken en socialisten, toch de grootste voorstanders van Van der Lindens 'homogeniteitstheorie' wezen er bij monde van hun leiders op dat Van der Lindens regeerkracht zou worden ondermijnd als het enige middel daartoe, een homogeen kabinet, ontbrak. Ook voor hen ging de premier daarom te ver toen hij aangaf geen waarborg te kunnen geven dat nieuwe conflicten zouden uitblijven.⁷⁸ Volstreekte homogeniteit mocht dan onmogelijk zijn, en inderdaad was het verschaffen van waarborgen in de politiek niet haalbaar, maar het was wel van belang dat de premier zijn best deed om meningsverschillen gezamenlijk in de ministerraad te behandelen, zodat 'de Kamer te doen krijgt met de Regeering en niet met elkaar bestrijdende Ministers'.⁷⁹

Van der Linden legde echter geen enkele nadruk op eenheid, waardoor zijn rol geheel naar de achtergrond leek te verdwijnen. Meteen zwol daarom de kritiek verder aan op het gebrekkige leiderschap van de man, die in de eerste jaren van zijn termijn als minister-president toch bekendstond als de vanzelfsprekende, vaderlijke leidersfiguur.⁸⁰ Deze kritiek maakte Van der Linden meer dan duidelijk dat hij zijn positie niet kon redden door een nieuwe 'homogeniteitstheorie' te presenteren die bewees dat de bestaande toestand een onvermijdelijk gevolg was van de ontwikkeling van het parlementaire stelsel. Er was meer nodig dan zo'n retorische 'truc'. Na het uitbreken van de kaasruzie had hij daarom in de ministerraad zijn best gedaan om de kempnanen weer op één lijn te krijgen. Gemakkelijk was dat echter niet geweest. Van der Linden besloot in samenwerking met Loudon onderling met de ruziënde ministers te overleggen, waarna nog twee ministerraden nodig waren om tot een ingewikkeld compromis te komen.⁸¹ Veel belangrijker dan dit compromis zelf was de beslissing 'dat in het vervolg maatregelen welke in strijd zouden komen met de bevoegdheid of het beleid van een der Ministers, door een andere Minister niet genomen zullen worden dan na voorafgaande beslissing van den Ministerraad'.⁸²

Van der Linden maakte deze beslissing aanvankelijk in de Kamer niet bekend. Hij beperkte zich tot de opmerking dat hij geen garanties kon geven dat niet weer een vergelijkbaar conflict zou ontstaan. Pas toen hem laksheid werd verweten, kwam hij met een voorzichtige mededeling, en pas aan het eind van het debat, toen hij de precieze tekst van het besluit in de ministerraad voor zich had, kreeg de Kamer daar echt duidelijkheid over.⁸³ Het maakte Van der Lindens positie in de Kamer er niet sterker op. Besluiten van de ministerraad kon hij anders dan de discussie erachter immers zonder problemen openbaar maken. Het zal hem in het debat nog wel even hebben gespeten dat hij dat in eerste instantie had nagelaten. Nu werd de kritiek alleen nog maar sterker aangezet dan toch al te verwachten was. Misschien zat er weer de gedachte achter liever niet direct in reactie op de Kamer te handelen, al zei hij dat natuurlijk niet. Volgens Van der Linden had de Kamer er gewoon niet naar gevraagd.

Tegelijkertijd deed Van der Linden nog een andere poging om als ware minister-president de eenheid in zijn regeringsploeg te bevorderen, evenwel zonder veel succes. Hij wenste de crisisproblematiek waarover Treub en Posthuma botsten onder verantwoordelijkheid van een nieuwe crisisminister te brengen. In directe reactie op de kaasruzie besloot de ministerraad een voorstel daartoe aan de koningin te doen.⁸⁴ Aan de vooravond van de bespreking van de kaasruzie in de Kamer vertelde Van der Linden persoonlijk aan onder anderen Colijn dat hij de Kamer zou verrassen met de benoeming van een crisisminister om zo de problemen uit de weg te ruimen.⁸⁵ Het was echter de vraag wie zich voor de paar maanden die het kabinet nog van de verkiezingen scheidde, voor die post zou willen lenen. Een naam was er dus niet meteen en de verrassende mededeling moest de premier daarom noodgedwongen achterwege laten. Geruchten over de crisisminister waren inmiddels natuurlijk wel in omloop, en Marchant deinsde er niet voor terug om daar in het kaasdebat ook publiekelijk op in te gaan. Hij was vooral sceptisch. Hoe meer hoofden, hoe meer zinnen, zo was zijn vermoeden.⁸⁶ De door dit plan veroorzaakte aantasting van Van der Lindens imago als krachtig kabinetsleider bleek helemaal compleet toen de regering even later in een onopvallend zinnetje in de memorie van antwoord bij het distributieontwerp erkende dat het onmogelijk was gebleken een crisisminister te vinden.⁸⁷ Tijdens het distributiedebat wilde de Kamer meteen weten aan wie de nieuwe portefeuille was aangeboden, maar dat weigerde de premier te vertellen. Hij bevorderde zo slechts de geruchten dat de regering in het crisisbeleid feitelijk onder de plak zat van de eigenlijke crisisminister Kröller,

die zich niet wilde laten beperken in zijn vrijheid door politieke verantwoordelijkheid op zich te nemen.⁸⁸

Als vanzelfsprekend fungeerde deze kritiek op de mislukte werving van een crisisminister ook weer als aanjager van het debat over Van der Lindens opvattingen over de homogeniteit van het kabinetsbeleid. Veel Kamerleden en commentatoren verbonden dat debat nog steeds met de strijd tussen Treub en Posthuma, maar voorop stond nu de onmacht van de premier om zulke geschillen binnenskamers te houden. De twee ministers zouden daarom helemaal niet de hoofdschuldigen zijn van de publieke onenigheid. 'De schuldige is voor mij de Regeering als geheel en de tijdelijke Voorzitter van den ministerraad in de eerste plaats', zo meende de liberaal Ter Spill.⁸⁹ Met zulke woorden leek Van der Lindens nieuwe 'theorie' over homogeniteit onvermijdelijk een verzwakking van het kabinet en de positie van de minister-president tot gevolg te hebben.

Daarmee was het effect van alle debatten over de homogeniteit en coördinatie van het ministerieel beleid averechts aan Van der Lindens bedoelingen. Hij had nooit beweerd dat zijn opvattingen over homogeniteit de bestuurskracht van het kabinet en de positie van de premier zouden verzwakken. Hij erkende wel dat een volstrekt homogeen kabinet – in zijn ogen in de moderne tijd een onmogelijkheid – eenvoudiger krachtig kon optreden dan een heterogeen kabinet, maar zolang er sprake was van eensgezindheid over de ingediende wetsontwerpen kon ieder kabinet over een doelmatige regeerkracht beschikken. De enige eis was een goede coördinatie van het beleid opdat alle ministers de ingediende ontwerpen onderschreven. Dat was natuurlijk bij uitstek een taak van de premier, en vandaar dus de plannen voor verplichte coördinatie van het kabinetsbeleid en het instellen van een crisisdepartement. Inmiddels werd Van der Linden nu zelf aangevallen op de slechte resultaten. Het verband dat vele Kamerleden legden met de veroordeling van de nieuwe opvattingen over homogeniteit leek hem daarbij echter niet terecht.

Alleen Troelstra onderschreef als opvallende uitzondering onder de politici en publicisten dat het getoonde gebrek aan homogeniteit een krachtig kabinetsbeleid niet noodzakelijkerwijs onmogelijk maakte. Hij bevestigde zo nogmaals zijn standpunt van de algemene beschouwingen eind 1917 dat zijn visie op homogeniteit en die van de premier niet ver van elkaar afstonden. Desalniettemin was hij ontevreden met de bestaande situatie, want de ruzie tussen Treub en Posthuma had ook de doelmatigheid van het beleid aangetast. Om dat voortaan te voorkomen, trok hij een heldere les uit alle onenigheid. 'Wat in het algemeen aan homogeniteit in het Kabinet ontbreekt, moet

zooveel mogelijk door een krachtige leiding worden aangevuld.' Daarom wilde hij de voorzitter van de ministerraad de mogelijkheid geven de regering krachtiger aan te sturen door hem de beschikking te geven over een eigen 'bureau' met specialisten op alle terreinen om de coördinatie te vergemakkelijken. In reactie op Van der Lindens vraag dat te specificeren, kwam hij met het idee van een minister-president zonder eigen departement, die zich geheel op zijn coördinerende taak kon richten.⁹⁰

Hiermee raakte Troelstra een gevoelige zenuw in het debat over de positie van de minister-president in het Nederlandse staatsbestel. De tijdelijke voorzitter was formeel niet voor niets altijd enkel de man die in de ministerraad de hamer hanteerde, ook al had het premierschap in de praktijk allang een bredere betekenis gekregen. Elke poging om dat premierschap ook een formele basis te geven, stuitte meteen op de vrees dat dit de verantwoordelijkheid van de overige ministers zou ondermijnen of zelfs zou leiden tot een gevaarlijk 'dictatoriaal' bestuur. Ook Van der Linden was daar gevoelig voor, zo bleek wel uit zijn reactie op Troelstra. Hij wees op de extreme invulling die aan Troelstra's woorden kon worden gegeven. Een premier met een eigen bureau zou zich kunnen ontwikkelen tot 'een soort dictator met Ministers als ondergeschikten', die niet alleen over een bureau zou willen beschikken maar ook over 'een van hem afhankelijke pers'. Zo'n 'koning ooievaar' hoorde niet thuis in het Nederlandse staatsrecht, waarin iedere minister zelf tegenover het parlement verantwoordelijk hoorde te blijven voor zijn beleid.⁹¹

Van der Linden wenste onder leiding te verstaan 'dat de Kabinetsformateur zij de eerste onder zijns gelijken, dat hij heeft te handhaven en ongeschonden te bewaren de algemeene beginselen van regeeringspolitiek en dat hij moet zorg dragen, dat zooveel mogelijk rijzende verschilpunten worden vereffend'. Ondanks zijn uitval naar Troelstra zal hij toch hebben begrepen dat dat feitelijk ook was wat de SDAP-leider bedoelde. In zijn repliek probeerde die dat ook nog eens duidelijk te maken. Troelstra verwees naar zijn woorden over de voorzitter van de ministerraad, die hij bewust had aangeduid als minister-president, maar enkel omdat hij de 'drijvende kracht' in de regering moest zijn die ervoor zorgde dat er een regeeringsprogramma in overeenstemming met de verkiezingsuitslag werd uitgevoerd. Aan Van der Lindens handgebaar zag hij dat de premier daarmee instemde.

Iets anders had Troelstra zich ook niet kunnen voorstellen. Zijn opmerkingen gaven tenslotte niet alleen weer wat de premier eveneens naar voren had gebracht, het was ook wat er feitelijk al gebeurde, dus moest Van der Linden het daar wel mee eens zijn. Dan was er echter ook geen reden om

kritiek te hebben op een mogelijke 'koning ooievaar'. Troelstra ging zelfs nog verder: 'Ik zou willen zeggen, wij hebben al zo'n koning ooievaar, in den tegenwoordigen leider van het Kabinet.'⁹² De politiek moest er rond voor uitkomen dat dat inmiddels de onvermijdelijke praktijk was, die met het oog op de bestaande en toekomstige moeilijke omstandigheden ook moest worden gehandhaafd. De conflicten in het kabinet waren dan ook niet ontstaan bij gebrek aan iemand die als kabinetsleider wilde optreden. Het probleem lag erin dat de politiek de minister-president ook in staat moest stellen 'zijn taak naar behoren te vervullen'. Daar had Van der Linden met de afspraken in de ministerraad en zijn pogingen een crisisminister te benoemen al een aanzet toe gegeven, nu was het zaak hem daarin te volgen en te bevorderen dat de minister-president de voor zijn taak benodigde middelen verkreeg.⁹³

Ondanks alle kritiek op Van der Lindens gebrek aan leiderschap bleek die aanzet de komende jaren toch van grote invloed te zijn. Ruijs de Beerenbrouck, zijn opvolger als premier, zou in lijn met de plannen voor een sterker accent op de premiersfunctie een deel van de taken van de minister van Binnenlandse Zaken afstoten naar een nieuw Ministerie van Onderwijs. Hij zou tevens Van der Lindens afspraak overnemen dat ministers beleid dat tot onderlinge belangentegenstellingen kon leiden in de ministerraad moesten bespreken. Ruijs legde dat nu formeel vast in een KB, aangevuld met de bepaling dat de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken permanente ondersteuning zou verlenen bij deze coördinatie van het regeringsbeleid. Bovendien werd Ruijs, om deze coördinatie in goede banen te leiden, vanaf 1922 anders dan zijn voorgangers ook formeel de voorzitter van de ministerraad. Het woordje 'tijdelijk' werd dus geschrapt. Verder gingen de staatsrechtelijke vernieuwingen echter niet. Het zou nog tot het aantreden in 1937 van het vierde kabinet-Colijn duren voor de voorzitter ook een eigen departement kreeg, nog tot 1945 voor hij echt minister-president werd en tot 1983 voor deze functie ook in de grondwet werd verankerd.⁹⁴ Er was dus nog een lange weg te gaan voor Nederland formeel een premier had, maar met zijn pogingen om afspraken over het kabinetsbeleid af te dwingen, zette Van der Linden toch een eerste stap.

Gemeenschappelijke verantwoordelijkheid van alle ministers bleef echter altijd het uitgangspunt. Er mocht geen *prime minister* op Britse leest geschoeid komen, die persoonlijk het hele kabinet naar zijn hand zette en daarmee boven zijn collega's stond. De staatsrechtelijke vernieuwingen waar Van der Linden als gevolg van de kaasruzie een eerste aanzet toe had gegeven, hadden daardoor nooit verstrekkende consequenties. Deze vernieuwingen onderken-

den alleen de reeds gegroeide praktijk. Het belang ervan lag daarom veel meer in de bestuursstijl waarmee Van der Linden zijn ministersploeg bijeen wilde houden, en in de invulling van het premierschap naar buiten. Van der Linden heeft in sterke mate een coördinerende rol in de ministerraad op zich genomen. Met zijn werkmethode om in stilte zijn ministersploeg te sturen, problemen niet op de spits te drijven, maar wel in te grijpen zo gauw dat nodig was, heeft hij een duidelijke invulling aan dit onderdeel van het premierschap gegeven. Van der Linden was als premier vooral de leidende bestuurder, die een waarborg bood voor coherente wetgeving en een doelmatig regeringsbeleid.

Ondanks alle problemen die de premier aan het eind van zijn premierschap bij zijn coördinerende taak te verwerken kreeg, heeft hij zo een stempel gedrukt op de vorm van politiek bedrijven van zijn tijd. Na de ideologische politiek van Kuyper had het land in de omstandigheden van vastgelopen partijpolitiek en oorlogsprikelen behoefte aan een leidende politicus, die vooral zorg droeg voor een efficiënt bestuur. Deze vernieuwing in de wijze waarop politiek werd bedreven, kwam bovendien ook naar buiten toe goed tot uiting. Van der Linden was meer dan zijn voorgangers een premier die deze functie naar het publiek toe een brede inhoud gaf en die dus verderging dan zijn centrale functie in de ministerraad en zijn rol als formateur. De ontwikkeling van deze 'externe' functie van de premier is in de loop van de twintigste eeuw een essentieel onderdeel geweest van de invulling van het ambt.⁹⁵ Ook op dit gebied gaf Van der Linden een aanzet, zoals Troelstra erkende toen hij, sprekende over de praktische betekenis van de functie van voorzitter van de ministerraad, meende dat Van der Linden daar meer dan zijn voorgangers een minister-presidentschap van maakte.⁹⁶ Van der Linden had de praktijk al getoond; alleen de juridische erkenning van die praktijk moest volgens Troelstra nog komen.

De juistheid van die opmerking bleek uit Van der Lindens optreden in de Kamer bij algemene beschouwingen en uit zijn regeringsmededelingen bij belangrijke oorlogsgebeurtenissen. Als hij werkelijk alleen voorzitter zou zijn geweest, hadden die mededelingen uitsluitend bij monde van Loudon gedaan kunnen worden. In de praktijk maakte Van der Lindens coördinerende bestuurlijke taak hem ook tot het gezicht van de regering. Diverse persbeschouwingen over de 'vader des vaderlands' die Nederland door de oorlog loodste, gaven aan dat het publiek dat beeld ook oppakte.⁹⁷ Van der Lindens bestuursstijl was daardoor meer dan een vorm van besturen. Het was tevens een vorm van politiek bedrijven, waarmee hij de manier waarop politiek kon

worden bedreven ook vernieuwde. Zijn bijdrage aan de invulling van het premierschap is daar een belangrijk onderdeel van.

Als gevolg van de oorlogstijd zou deze door Van der Linden ingezette vernieuwing van de Nederlandse politiek en de rol van het premierschap zelfs extra gewicht krijgen, want ze betroffen nu ook de buitenlandse politiek. Toen Kuiper minister-president was, werd zijn bijdrage als minister van Binnenlandse Zaken aan het buitenlandse beleid nog bekritiseerd. Wegens zijn grote belangstelling voor het buitenland werd hij zelfs wel spottend 'minister voor buitenlandse reizen' genoemd. Van der Linden heeft nooit zulk commentaar gekregen op zijn bijdrage aan de buitenlandse politiek, die als gevolg van de oorlogstijd vanaf 1914 een flinke omvang aannam. Loudon was wel de eerstverantwoordelijke, maar het leek vanzelfsprekend dat ook Van der Linden zich hiervoor inzette en er in de Kamer verantwoording over aflegde.

De precieze omvang van zijn bijdrage aan de internationale politiek en de taakverdeling tussen Van der Linden en Loudon bleef voor de buitenwereld echter onduidelijk. Zelfs in comité-generaal weigerde Van der Linden immers informatie te verstrekken. Zo bleek publiekelijk niet hoezeer Van der Linden vanaf eind 1916 als gevolg van de steeds grotere druk op Nederland van over de grenzen ook op internationaal gebied naast Loudon het heft in handen nam op een manier die waarschijnlijk nog verder ging dan de bijdrage van de premier die velen vermoedden en verwachtten. In de tweede helft van de oorlog werd hij als premier tevens een centrale figuur in de buitenlandse politiek en diplomatie.

Topdiplomaat met Duitse connecties

Al in de eerste oorlogsjaren voerde Cort van der Linden in goede samenwerking met Loudon actief overleg met diplomaten van de oorlogvoerende partijen om de neutraliteit van Nederland te kunnen handhaven. Beide ministers zetten zich in op de plek waar zij het beste tot hun recht kwamen. Loudon hield zich altijd in het bijzonder bezig met Frankrijk en daarnaast Engeland, terwijl Van der Linden vanaf het begin tegenwicht bood naar Duitse zijde. Bij kwesties als de Eems, de Duitse België-politiek en de alerte van 31 maart 1916 toonde hij daarbij zijn kwaliteiten als stille diplomaat.

Tot aan 1917 was dat voldoende om een broos evenwicht tussen de oorlogvoerende partijen te bewerkstelligen. Van een acute oorlogsdreiging was daardoor geen sprake. Groot-Brittannië was volgens Van der Linden het gevaarlijkste land, omdat het door zijn overmacht ter zee de striktste blokkade kon instellen. Het kwam echter nooit tot escalatie van deze economische strijd en tot een werkelijke oorlog. Stille contacten met de Franse diplomatie volstonden om de voorstanders van een hard beleid in Londen en Parijs de wind uit de zeilen te nemen en zelfs uit elkaar te drijven. Bovendien waren ook de gevaren uit Duitsland nog niet erg groot. Dat maakte het nog mogelijk de niet altijd strikt neutrale handelsafspraken met de Engelsen te accepteren en Duitsland er tegelijkertijd van te overtuigen dat de Nederlandse neutraliteit ondanks deze afspraken uit economisch oogpunt waardevol bleef. Zolang de discussie over Duitse oorlogsdoelen in België maar geen roet in het eten gooide, leek Cort van der Lindens actieve neutraliteitspolitiek dus vruchten te kunnen afwerpen.

In de loop van 1916 veranderden de verhoudingen in Duitsland echter dramatisch. Al jaren worstelde Von Bethmann Hollweg met de vrijwel onmogelijke opdracht een middenweg te vinden tussen de harde lijn van leger en industriële enerzijds en de almaar sterkere linkerkzijde. Dit geschipper leidde al snel tot botsingen met opperbevelhebber Erich von Falkenhayn, die steeds luider om de onbeperkte duikbootoorlog riep. De opperbevelhebber leek bovendien de ambitie te hebben Von Bethmann Hollweg uit te

schakelen om zelf rijkskanselier te kunnen worden. In veler ogen was hij incompetent, onder meer door het verlies bij Ieper, zijn mislukte aanval op Verdun en de verwaarlozing van de oorlogvoering in het oosten. Von Bethmann Hollweg wilde hem dus graag kwijt.¹ Von Falkenhayn genoot echter de onvoorwaardelijke steun van de keizer. Hij kon daardoor toch tot de zomer van 1916 aanblijven en proberen tegenover de rijkskanselier een hardere lijn door te zetten. Dit bleek ook weer uit de perikelen rond de alerte van 31 maart 1916. Wilhelm wist dat Von Falkenhayns opvolger niemand anders kon zijn dan Paul von Hindenburg met in zijn kielzog Erich Ludendorff. Deze generaals waren volgens velen niet minder dan helden na de slag in augustus 1914 bij het Oost-Pruisische Tannenberg (tegenwoordig het Poolse Stębark), omdat deze overwinning een Russische aanval op het hart van Duitsland had verhinderd. Als de 'volkstribuun' Hindenburg en het militaire genie Ludendorff naar het hoofdkwartier zouden gaan, lag de weg open voor alles wat de keizer verafschuwde. In plaats van een aristocratisch leger onder zijn leiding ontstond dan feitelijk een militaire dictatuur met Hindenburg als gezicht en volksdictator en de extremistische Ludendorff met zijn uitstekende relaties met leidende industriëlen als militaire leider.²

Von Bethmann Hollweg heeft dit gevaar niet zo goed onderkend als de keizer. Met opluchting zag hij hoe Von Falkenhayn zijn positie moest opgeven op het moment dat Duitsland in militaire problemen kwam toen Roemenië in de zomer van 1916 aan de oorlog ging deelnemen. Hindenburg werd de nieuwe opperbevelhebber, Ludendorff kreeg de speciaal voor hem gecreëerde functie van *Erste Generalquartiermeister*. Voor Von Bethmann Hollweg zou het een pyrrusoverwinning blijken. De rijkskanselier zag dit graag als de oprit naar zijn 'derde weg', een gematigde duikbootpolitiek zonder aanvallen op de neutrale staten met uiteindelijk een vredesakkoord door middel van overleg.³ Zoals bekend wilde hij die vredespolitiek krachtig doorzetten nadat in december 1916 Roemenië opvallend gemakkelijk was verslagen. Tegen die tijd was het echter allang duidelijk dat Ludendorff uit was op de totale oorlog en daarvoor met name geloofde in de kracht van het duikbootwapen. De onbeperkte duikbootoorlog moest nu worden ingezet, wat ook de gevolgen zouden zijn voor de betrekkingen met de neutrale staten. De vredespolitiek was volgens Ludendorff enkel nuttig om de Verenigde Staten na een mislukking ervan te kunnen beschuldigen dat dat land Duitsland dwong tot voortzetting en zelfs intensivering van de oorlog. Daarna kon niemand het besluit van de almachtige Ludendorff nog tegenhouden, hoeveel twijfels er op het *Auswärtige Amt* en bij de diplomatieke vertegenwoordigingen van

Duitsland ook leefden over deze meedogenloze politiek. Per 1 februari 1917 zou de onbeperkte duikbootoorlog een feit zijn.

Voor de Nederlandse politiek en handel nam de Duitse dreiging nu toe. De onbeperkte duikbootoorlog zou de Nederlandse scheepvaart stilleggen en daardoor de toch al zeer moeilijk geworden contacten met Indië en de uitvoering van de handelsovereenkomsten met Groot-Brittannië zo goed als onmogelijk maken. Bovendien dreigde hongersnood als de invoer stil zou komen te liggen. Een eventuele oorlogsdeelname van de Verenigde Staten zou dat nog verergeren. Kortom, de oorlog ging in 1917 een geheel nieuwe fase in. Het leek echter niet verstandig dit bewustzijn te duidelijk uit te spreken en vrees voor Duitsland te tonen. Cort van der Linden had openlijk reageren op de oorlogvoerenden immers altijd als een zwakgebod beschouwd dat niet paste bij de strikte neutraliteitspolitiek. Bovendien bleef Duitsland voor Nederland natuurlijk van belang als afzetmarkt en vooral als kolonleverancier.

De omstandigheden werden nog moeilijker doordat de Nederlands-Duitse betrekkingen op het hoogtepunt van de Duitse discussies over de onbeperkte duikbootoorlog ook op een aantal andere terreinen onder druk kwamen te staan. Zo ontstond een flinke strijd over Belgische vluchtelingen die vanuit Nederland naar huis waren teruggekeerd, nadat de Nederlandse regering van Duitsland de garantie had gekregen dat hen in België niets zou overkomen. Toch stuurden de Duitsers hen uiteindelijk als arbeidskrachten naar Duitsland.⁴ Hindenburg had een groots programma opgezet om de economie dienstbaar te maken aan de totale oorlogvoering, en daar moesten het bezette België en Polen aan bijdragen met arbeidskrachten en materieel.⁵ Mede omdat de onwillige en uitgeputte Belgen in de Duitse industrie van weinig waarde bleken te zijn, zijn ze na Nederlandse protesten uiteindelijk teruggestuurd naar huis, maar het heeft de verhoudingen tussen Nederland en Duitsland op dit cruciale moment in de oorlog wel geschaad.

Tegelijkertijd speelde de discussie over de Duitse en Amerikaanse vredesplannen, die Loudon op scherp zette met zijn eigen initiatieven voor een (door de Franse premier Briand gesteunde) vrede waarbij Elzas-Lotharingen aan Frankrijk zou worden teruggegeven. De timing is op zijn minst verbaazingwekkend, gezien de gevaarlijke omstandigheden die Ludendorff had geschapen. Tot slot was op dit moment ook nog eens een gevaarlijke spionageaffaire aan de gang. Toen bleek dat het Nederlandse leger een onderofficier met een Duitse moeder vragenlijsten meegaf om informatie te krijgen over de toestand in Duitsland, greep de Duitse legerleiding dit maar wat graag aan om de diplomatie in eigen land ervan te overtuigen dat het

tijd was om harde maatregelen te nemen.⁶ Vanaf eind 1916 zou Cort van der Linden al zijn diplomatieke kwaliteiten nodig hebben om deze dreigingen te keren.

Johannes Kriege, spil in de Duitse oorlogspolitiek

Cort van der Linden probeerde altijd de gevaarlijke compromisloze voorstanders van een totale oorlog van al te harde maatregelen te weerhouden door tussenpersonen te vinden die het Nederlandse belang bij de oorlogvoerenden konden behartigen. Hij betoonde zich daarmee op en top een diplomaat en volgde zo bovendien een tactiek die vanuit zijn positie als premier noodzakelijk was. Hij kon immers niet zomaar zelf over de grenzen in overleg treden met oorlogvoerenden. Dat zou de tegenpartij wel weten uit te buiten.

Van der Linden had zijn capaciteiten op dit gebied al bewezen, onder meer in zijn contacten met Allizé. Andere voorbeelden waren zijn gesprekken met Von Kühlmann ten tijde van de alerte en de discussies over de Duitse oorlogsdoelen in België. Bij de vredespolitiek bleek Loudon ook een gesprek met de Bulgaarse gezant van waarde te achten en vormde vooral de Oostenrijkse diplomatie de ideale onderhandse steunpilaar. Zoals bekend kwamen deze vredespogingen eind 1916 op stoom. Dit was dus precies aan de vooravond van het uitbreken van de onbeperkte duikbootoorlog, uiteraard geen toevallige samenloop van omstandigheden. Het betekent wel dat net op dat moment de Nederlandse ogen al sterk op de bondgenoten van Duitsland en in het bijzonder op Wenen gericht waren.

Toen de crisis omtrent de duikbootoorlog nijpend werd, heeft Cort van der Linden geprobeerd daar gebruik van te maken. Allereerst kon het na Loudons 'Fransgezinde' vredesplannen toch al geen kwaad de centralen ervan te overtuigen dat hij meer vertrouwen had in hun vredeswensen. Bovendien kon het contact met de centrale bondgenoten van Duitsland ook worden gebruikt om een waarschuwing aan Berlijn over te brengen. Tegenover de Bulgaarse gezant H. Mischeff liet Van der Linden daarom merken dat hij vanuit Engeland geen vrede verwachtte. Hij verwachtte juist economische en zelfs directe militaire gevaren als de druk op de geallieerden zou worden opgevoerd. Deze woorden leken een nauwelijks bedekte hint te zijn aan de centralen dat harde maatregelen zoals de duikbootoorlog slechts tot Nederlandse oorlogsdeelname zouden leiden, iets wat in Oostenrijk zonder meer als een nadeel werd gezien.⁷ Zo heeft Mischeff de woorden ook opgevat. Hij meende dat Van der Linden 'eine ausgesprochene "Warnung" an die Adresse

der Centralmächte habe gelangen lassen wollen, was ich hiermit *nachdrücklichst tue*, een opvatting waar de mondeling direct op de hoogte gestelde Oostenrijkse gezant geheel mee instemde. Waarschijnlijk precies volgens de bedoelingen van Van der Linden, belandde het bericht vervolgens via Wenen bij zowel de Oostenrijkse gezant in Berlijn als bij de Duitse regering.⁸

Opvallend genoeg bleef de Duitse gezant in Den Haag, Rosen, geheel buiten deze diplomatieke correspondentie, terwijl hij toch de eerstaangewezen persoon was voor de informatieuitwisseling met de Duitse regering. Al te veel succes leek in zulke gevoelige zaken van het directe contact met Rosen echter niet te verwachten. In de spionagekwestie probeerde Cort van der Linden de Duitse gemoederen nog wel te sussen door middel van samenwerking met Rosen, die toen net was benoemd tot opvolger van Von Kühlmann. De premier gaf uitdrukkelijk aan dat van leger en regering geen spionagemaatregelen waren uitgegaan, een bericht waarmee de Duitse gezant opgelucht naar huis ging.⁹ Snijders had hem dat ook zwart op wit geschreven, al was een concept voor een bericht aan Rosen, opgesteld door het hoofd van de Nederlandse inlichtingendienst, minder stellig.¹⁰ Wat er wel en niet klopte van alle mededelingen aan Rosen blijft dus wat schimmig. Veel maakte dat echter niet uit. De werkelijke gang van zaken bij de spionagekwestie was namelijk helemaal niet de belangrijkste kwestie. Rosen en Cort van der Linden vonden in deze zaak eerder een gemeenschappelijke tegenstander in de Duitse legerleiding, die dit een goede gelegenheid achtte om alle discussie over de gevolgen van de onbeperkte duikbootoorlog voor de verhoudingen met Nederland de kop in te drukken.

Helaas bleek Rosen daarbij eerder een slachtoffer dan een diplomaat in Duitse dienst te zijn. De zaak werd aangegrepen om de invloed van het leger op het gezantschap te vergroten en de positie van de als te zacht en vredelievend beschouwde oriëntalist Rosen te ondermijnen.¹¹ Er werden pogingen gedaan hem naar Perzië te sturen, een gebied dat door de Engelse invloed toch al verloren was voor de oorlogvoering. In Nederland was iedereen al overtuigd van zijn vertrek, maar uiteindelijk bleken Rosens betrekkingen met de keizer sterk genoeg om deze degradatie te voorkomen.¹² Hij bleef in Den Haag, in de oorlogsjaren voor een Duitse diplomaat niet de minste functie. Van een sterke uitgangssituatie tegenover het leger was evenwel geen sprake. Voor Cort van der Lindens kansen om Ludendorff, nu feitelijk de machtigste man van Duitsland, via Rosen van de Nederlandse belangen te overtuigen, beloofde dat weinig goeds. Toch was dat met de dreigende onbeperkte duikbootoorlog van levensbelang.

Het zal daarom zeker geen toeval zijn dat Rosen slechts een marginale rol speelde bij de cruciale diplomatieke strijd die vervolgens werd uitgevochten over de consequenties van de onbeperkte duikbootoorlog. Toen die eenmaal een feit was en duidelijk werd dat Ludendorff daarbij het risico nam dat hij niet alleen met de Verenigde Staten maar ook met Nederland in oorlog zou komen, probeerde Van der Linden het ernstige oorlogsgevaar niet in samenwerking met de gezant Rosen te keren. Hij zocht samenwerking met Johannes Kriege, het hoofd (*Ministerialdirektor*) van de rechtsafdeling van het *Auswärtige Amt*. Deze Kriege kwam met de uitdrukkelijke steun van Ludendorff persoonlijk uit Berlijn naar Den Haag om het bericht van de legerleider over te brengen dat de Nederlandse regering geen Duitse maatregelen hoefde te vrezzen, mits de regering meewerkte aan de onbeperkte duikbootoorlog. De geallieerden hadden een steeds striktere blokkadepolitiek ingesteld, dus niets kon Ludendorff ervan weerhouden hetzelfde te doen, maar dan met zijn middel, namelijk de duikboot. Op 30 januari 1917 had Kriege een cruciaal gesprek met Cort van der Linden om deze opvattingen mede te delen.

De rol van Kriege is opvallend. Op het eerste gezicht lijkt zijn functie niet te wijzen op veel diplomatieke invloed, noch op een vertrouwenspositie bij Ludendorff. Voor insiders lag het echter wel voor de hand dat juist deze topambtenaar Cort van der Linden opzocht. In werkelijkheid was hij namelijk een spin in het web van de Duitse oorlogspolitiek. Juist omdat hij niet de publieke positie van een machtige diplomaat had, kon hij uitstekende contacten onderhouden met Ludendorff. Door zijn werk op het *Auswärtige Amt* kon hij dat combineren met nauwe betrekkingen met de Duitse diplomatie, waar Ludendorff nu juist zo weinig vertrouwen in had. Kriege nam zo een unieke spilpositie in, die nog werd versterkt door zijn bevordering in de hoge rang van *wirklicher geheimer Rat*, waarmee hij in het hiërarchische Duitse keizerrijk heel wat deuren kon openen. Bovendien kon Kriege als ambtenaar voor het grote publiek op de achtergrond blijven, waardoor er nog minder kans was dat zijn naam aan één van de vele strijdende facties werd verbonden. Voor Cort van der Linden was zo iemand van onschatbare waarde toen de Duitse diplomaten in Nederland zich zozeer de vijandschap van Ludendorff op de hals hadden gehaald. Kriege leek de enige te zijn die Ludendorff van het nut van de Nederlandse neutraliteit kon overtuigen.

Het geluk wilde dat Kriege en Cort van der Linden elkaar ook nog eens prima kenden en goed met elkaar overweg konden. Karakter, werkwijze en professionele achtergrond van beide mannen sloten op elkaar aan. Net als Van der Linden overwoog Kriege in alle rust, om de problemen waarvoor hij stond te proberen op het juiste moment zonder veel omhaal en rucht-

baarheid op de door hem gewenste wijze op te lossen. Dikwijls kenmerkte die oplossing zich door de precieze juridisch correcte redenering, maar met oog voor de pragmatische uitleg van een kwestie. Dat was goed te zien in Kriege's optreden als volkenrechtsgeleerde, een achtergrond waar Cort van der Linden natuurlijk ook goed in thuis was. Kriege was bekend op dit terrein, onder meer door zijn optreden op de Tweede Haagse Vredesconferentie en de Conferentie van Londen. Bovendien zouden Kriege en Cort van der Linden ook persoonlijk nauw samenwerken op de Luchtvaartconferentie van 1910 waar regels voor de internationale luchtvaart werden vastgesteld. Tot slot blijkt hun gemeenschappelijke volkenrechtelijke achtergrond uit het feit dat Kriege net als Van der Linden lid was van het Permanente Hof van Arbitrage in Den Haag.¹³

Cort van der Linden had goed in de gaten dat Kriege een centrale positie innam in de Duitse oorlogspolitiek. Hij zal dus graag met Kriege in contact zijn getreden om de gevaren te bespreken van de nieuwe fase die met de onbeperkte duikbootoorlog zou intreden. Hoe het gesprek dat zij eind januari 1917 voerden tot stand is gekomen, is moeilijk te achterhalen. Hoogstwaarschijnlijk heeft Anton Kröller daar een rol in gespeeld, maar hoe precies is bij gebrek aan bronnen niet duidelijk. Het is echter al aan de orde geweest dat Kröller dikwijls belangrijke diplomatieke onderhandelingen voor Cort van der Linden voerde. Hij kon als handelaar immers veel stappen zetten die de regeringsleden maar beter konden laten. Regeringsonderhandelingen met Duitsland lagen voor een neutrale natie immers veel gevoeliger dan besprekingen door een particulier.

Kröller was in de anderhalve week voor het gesprek van Cort van der Linden en Kriege in Duitsland op zakenreis. Of Kröller hier namens Van der Linden ook de ontmoeting met Kriege heeft gearrangeerd, is niet zeker, maar wel goed mogelijk. In elk geval wist Kröller ook voor zichzelf een gesprek met Ludendorff te regelen, waarbij hij probeerde begrip te kweken voor de moeilijke situatie waarin Nederland terecht zou komen. Het leverde hem de toezegging op van de levering van 350.000 ton kolen per maand.¹⁴ Kriege moet van die toezegging op de hoogte zijn geweest, zoals nog zal blijken. Kriege heeft de problemen waar hij met Van der Linden over sprak dus in elk geval eerst met Ludendorff besproken, waarna de Duitse legerleider hem waarschijnlijk naar Den Haag heeft gestuurd om het Duitse standpunt inzake de duikbootoorlog nader toe te lichten. Vrijwel gelijktijdig met Ludendorff's toezegging aan Kröller kon Kriege dezelfde kolenlevering daarom aan Van der Linden toezeggen.¹⁵

Hoe het gesprek ook tot stand is gekomen, het zou van cruciaal belang blijken te zijn.¹⁶ Kriege was de enige die Ludendorffs twijfels over de Nederlandse opstelling na het uitbreken van de onbeperkte duikbootoorlog weg kon nemen. Voor de oorlogvoering vond hij het natuurlijk noodzakelijk dat Nederland de duikbootblokkade zou respecteren. De handel met Engeland wilde hij daarom volledig afsluiten. Bovendien speelde Ludendorff al met de gedachte van een preventieve aanval, ofwel voor het geval Nederland aan entente-zijde in de oorlog zou gaan of om te voorkomen dat de Britten in de duikbootoorlog een reden zagen Nederland aan te vallen. Alleen zekerheid over de Nederlandse houding kon die harde lijn voorkomen en Kriege moest die zekerheid gaan brengen. Daarom besprak Cort van der Linden in het diepste geheim met Kriege de consequenties van de onbeperkte duikbootoorlog. Vooraf eiste de premier absolute geheimhouding. Hoewel hem als neutraal minister-president niets in de weg lag om met geallieerden of Duitsers te spreken, kon zo'n onderhoud immers gemakkelijk op verkeerde wijze worden uitgelegd. Kriege had daar alle begrip voor. Vervolgens konden beide mannen elkaars belangen bespreken en de tussen Nederland en Duitsland slepende kwesties tot een oplossing proberen te brengen.

Kriege maakte het hoofddoel van zijn bezoek meteen duidelijk. Hij vroeg om begrip voor de duikbootoorlog en voor 'die Unmöglichkeit die neutrale Schifffahrt in den Sperrgebieten zu schonen, wenn nicht unsere ganze Aktion illusorisch werden soll'. Alleen met volledige stopzetting van neutrale scheepvaart kon de U-bootoorlog immers leiden tot een complete blokkade van de geallieerden, een blokkade – Kriege wees er nog maar eens op – die de geallieerden zelf ook tegenover Duitsland hadden ingesteld. Zij hadden daartoe onrechtmatige afspraken over de zeehandel gemaakt die de neutralen desalniettemin accepteerden. Cort van der Linden kon deze stopzetting van de Nederlandse handel door het *Sperrgebiet* echter nooit toezeggen. Het zou niet neutraal zijn en betekende bovenal economische zelfmoord. Wel wilde hij toezeggen dat Nederland hoe dan ook geen oorlog tegen Duitsland zou voeren en een ultimatum van de Engelsen zou afwijzen. Daarmee had Van der Linden in elk geval één belangrijke Duitse onzekerheid over de gevolgen van de duikbootoorlog uit de weg geruimd. Volgens de minister-president hoefde Duitsland bovendien niet te vrezen dat zijn regering door dit besluit vervangen zou worden en een andere regering alsnog tegen Duitsland in de oorlog zou gaan. Ook de koningin en de meerderheid van de Tweede Kamer stonden namelijk achter deze beslissing.

Cort van der Linden kwam wel met een zeer belangrijke toevoeging over de gevolgen van een eventueel Brits ultimatum. Nederland zou dat verwerpen

en een geallieerde aanval bestrijden, maar ‘am liebsten allein und ohne Inanspruchnahme deutscher Hilfe’. Hij had bovendien nog meer eisen voordat hij zijn toezegging aan Kriege gestand kon doen. Allereerst moesten wat kleinere kwesties opgelost worden, zoals de vergoeding voor de getorpedeerde Tubantia (het in maart 1916 getorpedeerde Nederlandse schip) en de Blommersdijk, die in oktober 1916 naar de zeebodem verdween. Duitsland moest tevens de terugkeer van de weggevoerde Belgische arbeiders accepteren. Bovendien wilde Cort van der Linden de toezegging dat in de eerste tijd geen Nederlandse schepen getorpedeerd zouden worden en bij eventuele torpederingen afdoende vergoedingen zouden worden betaald.

Minstens zo belangrijk was tot slot oplossing van de economische problemen waarin Nederland terecht dreigde te komen. Het leek nodig alle uitvoer naar Duitsland stop te zetten. Dat kon Kriege natuurlijk weer niet accepteren. Elke waarde van een neutraal Nederland zou verdwijnen en dan zou oorlog te verkiezen zijn. Kriege wilde juist economische toenadering tussen beide landen. Om dit te realiseren, kwam hij als tegenprestatie zelfs met een voorstel voor de maandelijkse levering van veel meer Duitse kolen dan voorheen, namelijk 300.000 tot 350.000 ton. Hieruit blijkt hoezeer dit gesprek in Duitsland voorbereid was. Allereerst kon zelfs Kriege zonder voorafgaande afspraken waarschijnlijk niet zo’n absolute toezegging doen, maar veel opvallender is dat ook Ludendorff deze afspraak maakte in zijn gesprek met Kröller als vertegenwoordiger van de Nederlandse handel. Het laat nogmaals zien dat de activiteiten van Kröller en Cort van der Linden niet los van elkaar stonden. Beiden waren druk bezig om de negatieve gevolgen van de Duitse duikbootoorlog te beperken, ieder op de plek waar hij het beste tot zijn recht kwam. Cort van der Linden kon natuurlijk niet naar Duitsland reizen. Hij zou zich compromitteren door gesprekken te voeren met Ludendorff, maar Kröller kon dat als particulier gerust doen. Ondertussen was er natuurlijk alle gelegenheid tegelijkertijd in het belang van Cort van der Linden werkzaam te zijn.

Toch was met de afspraak over de kolen de kou nog niet uit de lucht, ook al accepteerde de premier de kolen natuurlijk graag. Hij had ook begrip voor de Duitse wens om producten uit Nederland te importeren en zou zich daar naar vermogen voor inzetten. Over de belangrijkste Duitse eis, stopzetting van de neutrale scheepvaart op Groot-Brittannië, had Kriege echter geen enkele toezegging gekregen. Die stopzetting van de handel was echter wel de boodschap waarmee Kriege door Ludendorff op pad was gestuurd. Zolang Nederland daar niet aan toegaf, bleven torpederingen het devies. Cort van der Linden besefte echter maar al te goed dat toegeven gelijkstond aan

economische ineenstorting en de Britten misschien zelfs tot de aanval zou nopen wegens schending van de gemaakte handelsakkoorden. Hij kon dus eenvoudigweg niet toegeven, ook al zou Kriege op deze manier nog heel wat moeite moeten doen om de waarde van een neutraal Nederland uit te leggen aan Ludendorff.

Anderzijds was het hoognodig de militaire leider te vriend te houden. In die omstandigheden heeft Cort van der Linden aan het eind van zijn gesprek met Kriege duidelijk willen maken hoeveel begrip hij had voor de Duitse oorlogvoering en het lijden van het Duitse volk. Beide mannen hieven het glas en Cort van der Linden sprak: 'Wenn es auch nicht neutral ist, hoch Ihr Land! Trotz aller Leiden und Entbehrungen, die Ihr Volk durchmacht, trotz des tiefen Wehes, das durch Millionen Ihrer Familien infolge des Verlustes Ihrer besten Söhne geht, können Sie stolz darauf sein, in gewaltiger Zeit einem heroischen Volke anzugehören; mir ist dieses Glück leider nicht beschieden.'¹⁷ Hier moest Kriege het thuis mee doen, ook al had hij zijn zin niet gekregen op het belangrijkste punt stopzetting van de scheepvaart met Engeland.

Deze lofzang van Cort van der Linden op de Duitse oorlogvoering dient dus te worden gezien in het licht van de pragmatische stille diplomatie van Cort van der Linden. Het was noodzakelijk om Kriege's goede contacten met Ludendorff te onderhouden, maar tegelijkertijd kon Cort van der Linden niet aan de belangrijkste eis van Ludendorff voldoen. Kriege moest dus wel enig tegenwicht hebben om het gesprek in legerkringen als succes voor te stellen. Dat tegenwicht heeft Cort van der Linden in het diepste geheim willen geven, geheel en al in het belang van de Nederlandse neutraliteit. De slotwoorden van Cort van der Linden zijn echter vele decennia later bekend geworden zonder dat iemand tot op heden ooit de context van dit gesprek uitgebreid heeft bestudeerd. C. Smit kwam in 1973 niet verder dan de bekentenis dat hij zijn ogen niet vertrouwdde toen hij de uitspraak las.¹⁸ Zo werd niet duidelijk hoezeer Cort van der Linden met de verbazingwekkende uitspraak een belangrijke bijdrage leverde aan de Nederlandse zelfstandige neutraliteitspolitiek. De uitspraak kwam voort uit zijn taken als stille diplomaat. In het Nederlandse belang moest hij ervoor zorgen dat Kriege overtuigende woorden van hem bij Ludendorff kon overbrengen.

Een aaneenschakeling van nieuwe twistpunten

Cort van der Lindens optreden jegens Kriege bleek een geslaagde manier te zijn om de grootste spanningen in de betrekkingen met Duitsland weer even

onder controle te krijgen. Zijn gesprek met Kriege werd in Duitsland met tevredenheid ontvangen. *Staatssekretär* Zimmermann vond het bericht erover 'besonders erfreulich', zo liet hij zijn vertegenwoordiger bij het leger weten.¹⁹ Uiteraard hoopten Ludendorff en de marineleider Henning von Holtzendorff de scheepvaart op Engeland nog steeds zo goed mogelijk te beperken, maar ook zij accepteerden na deze woorden de gang van zaken voorlopig. Ze bleken zelfs bereid Nederland nog enigszins tegemoet te komen door Nederlandse reders wat extra tijd te geven zich op de nieuwe situatie voor te bereiden.

Werkelijke overeenstemming bereikte Van der Linden met zijn gesprek echter niet, maar die was feitelijk ook onmogelijk. Dat lag niet alleen aan Duitsland, maar minstens zozeer aan de opstelling van de Britten. Vanaf 1917 waren zij vast van plan hun blokkadepolitiek te verscherpen.²⁰ Een eerste teken aan de wand was de vervanging van de gezant Johnstone. Hij lag vanaf de zomer van 1916 onder vuur in de pers omdat hij niet doortastend genoeg zou zijn. Er gingen al geruchten over de komst van Churchill.²¹ Met het aantreden van het 'krachtige' oorlogskabinet van David Lloyd George eind 1916 was zijn lot bezegeld.²² De nieuwe premier zag het gezantschap in Den Haag als 'most important position', aangezien deze stad 'one of the keyholes of Germany' was. Daar wilde hij een daadkrachtige man die het Duitsgezinde beleid aldaar kon aanpakken.²³ Uiteindelijk werd dat echter niet Churchill, maar moest Lloyd George het tegen zijn zin doen met de handelsspecialist Sir Walter Townley. Die handelsachtergrond wees in elk geval niet op oorlogsintenties, maar algemeen werd de vervanging wel gezien als uiting van de wens een hardere lijn te volgen.²⁴ Toen Townley aankwam, was hij duidelijk onder de indruk van de anti-Nederlandse stemming op het gezantschap en de verwachtingen dat hij stevig zou optreden. In een persoonlijk bericht aan blokkademinister Lord Robert Cecil uit de eerste maand van zijn verblijf heette Den Haag nog erger dan hij al had verwacht. Hij bleek zich te bevinden in 'a hotbed of intriguers, semi-traitors, whole-traitors and spies'.²⁵ Ondertussen zwol de afkeer van Nederland in Londen aan. Cecil zelf had al gesteld dat het erg lastig was om met Nederlanders om te gaan. 'They have consistently been pro-German in their actions since the outbreak of war', was zijn conclusie. Hij pleitte daarom voor een politiek zuiver in het Britse belang 'without paying too much regard to Dutch susceptibilities'.²⁶

De harde maatregelen kwamen vervolgens snel tot stand. Nederlandse reders werd het bijna onmogelijk gemaakt nog schepen te laten uitvaren. De Britten eisten dat Nederlandse schepen die de Atlantische Oceaan op wilden

altijd een Britse haven zouden aandoen om de lading te laten controleren. Om daar te komen, moesten ze echter door het gebied waar de Duitse duikboten sinds februari elk neutraal schip torpedeerden, juist om te voorkomen dat er nog een schip een Britse haven aandeed. In die situatie voeren Nederlandse schepen nauwelijks meer uit, terwijl de Britten op hun beurt veelvuldig weigerden schepen uit hun land te laten vertrekken om te voorkomen dat er op korte termijn geen tonnage meer in het land zou zijn.²⁷

De Duitsers begrepen natuurlijk ook waar de Britse gevoeligheden lagen en probeerden zich daarom zelf van hun beste kant te laten zien door het *Sperrgebiet* zo te verleggen dat er een vrije vaargeul overbleef voor de Nederlandse scheepvaart naar de Atlantische Oceaan.²⁸ Om er gebruik van te kunnen maken, diende de door de Britten geëiste controle in een Britse haven echter achterwege te blijven. Elk scheepvaartverkeer naar Engeland toe was voor de Duitsers immers uit den boze. Duitse toestemming om schepen in Engeland zonder gevaar voor torpederingen te laten vertrekken, had evenmin weinig waarde voor Nederland: het was duidelijk dat de Britten de benodigde kolen zouden weigeren om te voorkomen dat alle neutrale tonnage op een gegeven moment het land uit was. Zo bleef de Duitse soepelheid dus beperkt tot loze concessies. De vrije vaargeul was niet te gebruiken en als er geen schepen naar Engeland mochten varen, maakte het al gauw weinig meer uit of er nog schepen uit Engeland mochten vertrekken. Al snel zouden die daar dan toch niet meer zijn, natuurlijk tot grote ergernis van de geallieerden met hun tonnagetekorten en onvervulde handelscontracten. Voor hen dus weer een reden het vertrek van schepen aan banden te leggen. Zo ging het kat-en-muisspel door.

In de eerste weken na het uitbreken van de onbeperkte duikbootoorlog per 1 februari 1917 moest blijken welke gevolgen dit zou hebben voor de positie van Nederland in de internationale politieke strijd. Van der Lindens doelstellingen waren daarbij van het begin af aan duidelijk. Hij zou alles doen om zijn zelfstandige neutraliteitspolitiek voort te zetten. In de Tweede Kamer liet hij het nog eens expliciet horen. Aanvankelijk wilde hij geheel in lijn met zijn houding tegenover de Kamer alleen maar zeggen dat de regering zich met de omstandigheden bezighield en er verder geen reden was tot ongerustheid. Al snel volgden toch de voorspelbare uitspraak dat de regering haar houding in de oorlog altijd zelfstandig had bepaald en dat geheel volgens haar eigen rechten zou blijven doen. ‘Wat recht is blijft naar haar meening recht, ook al wordt het door anderen geschonden.’²⁹

In Nederland zelf leek Van der Linden nog alle steun te hebben voor zijn pogingen om een eigen lijn te trekken. De media waren lovend over Van

der Lindens verklaringen en hielden zich verder afzijdig van harde woorden.³⁰ Slechts het *Algemeen Handelsblad* was een uitzondering. De krant van handeldrijvend Nederland met grote scheepvaartbelangen vond dat de regering harder moest optreden tegen de blokkadepolitiek en de duikbootoorlog. ‘Dat de regering “het beginsel van de vrije zee” hoog houdt, klinkt allerlieft, maar aan de vrije zee zelve hebben onze handelsschepen, die thans in de haven opgelegd zijn, toch wel iets meer.’³¹ Daarentegen zag Treub, nog net niet herbenoemd tot minister, de U-bootoorlog blijkens een interview slechts als een Duitse noodsporg die de geallieerden enkel kon versterken. Normaal schuwde Treub krachtige maatregelen niet, maar in dit geval zou Duitsland vanzelf snel inzien dat het de oorlog niet kon winnen met zijn wonderwapen. De oosterburen zouden daardoor vanzelf wel tot concessies ten behoeve van vrede bereid zijn.³²

In de internationale diplomatie werden deze rust en genuanceerdheid, die Van der Linden zo essentieel achtte voor het zelfstandige beleid, echter al snel opgevat als gelatenheid en onverschilligheid. De Franse gezant vermoedde naast de kalme persberichten veel emotie onder het volk, maar gaf toch al gauw aan dat die binnen de perken bleef.³³ De Duitse militair attaché Renner had dezelfde indruk. In de Verenigde Staten maakte de Duitse beslissing grote emoties los en werden de diplomatieke betrekkingen afgebroken, maar in Nederland scheen niemand zo’n stap te overwegen. Waardering voor de Duitse maatregelen was er niet, maar van angst voor Duitsland was ook geen sprake, evenmin als van vrees voor een Engelse aanval overigens. Al met al was de stemming volgens Renner dus niet anti-Duits. Wel vreesde hij dat de stemming kon omslaan door Amerikaanse oorlogsdeelname of toenemende kolenschaarste. Zo’n omslag zou Cort van der Linden volgens Renner zijn premierschap kunnen kosten met een ententegezind kabinet als gevolg.³⁴ Rosen vond zelfs dat de regering onverantwoordelijk bedaad bleef onder de duikbootoorlog. Loudon en zijn kabinetschef namen wel contact op met Rosen om te informeren naar de vaarroute via de Middellandse Zee naar Indië en naar de blokkade van Engeland, maar het gebeurde toch ‘mit großer Ruhe’.³⁵

Die rust paste precies bij het zelfstandige beleid dat Van der Linden voorstond, maar volgens Rosen stelde Nederland zich daardoor bloot aan grotere gevaren dan ooit. De Duitse legerleiding zou als gevolg van dit beleid niet overtuigd zijn van de waarde van het neutrale Nederland. Dit beleid zorgde voor twijfels over de wil en kracht om een eventuele Engelse aanval te keren. Daardoor leefde in Duitsland volgens Rosen de overtuiging dat oorlog met Nederland nabij was.³⁶ Inderdaad had de Duitse legerleiding

zich met het oog op de onderzeebootoorlog uitgebreid beziggehouden met een eventueel noodzakelijk militair ingrijpen.³⁷ Zelfs de Oostenrijkers, die toch weinig van de duikbootoorlog moesten hebben, hadden nu hun twijfels, maar ze beperkten zich tot een persoffensief om Nederland bij de les te brengen.³⁸

In de eerste weken van februari 1917 nam Rosens bezorgdheid over de Nederlandse lankmoedigheid alleen maar toe. Veel begrip voor de Duitse belangen meende hij niet te ontwaren. Steeds opnieuw vroeg Loudon om vrije vaart voor nog weer een schip.³⁹ Bij de marineleiding nam de irritatie over het lastige Nederland daardoor steeds verder toe.⁴⁰ In die omstandigheden rinkelden bij Rosen de alarmbellen toen Cort van der Linden in een onderling gesprek niet overtuigd leek te zijn van de effectiviteit van de duikbootoorlog. Zelfs Engelse schepen zouden nog gewoon over de Noordzee varen. Rosen gaf hem krachtig te kennen dat die houding elke Duitse soepelheid wel eens zou kunnen tegenhouden. Ook in zijn correspondentie met het Duitse ministerie van Buitenlandse Zaken maakte hij geen geheim van Van der Lindens houding. De altijd gematigde Rosen suggereerde nu dat het nodig was Nederland de ernst van de situatie onder ogen te laten zien. Dat moest wel zodanig gebeuren dat het publiek de schuld van harde actie zou leggen bij Engeland, dat het vertrek van schepen belemmerde.⁴¹

Cort van der Linden zal zich na de woorden van Rosen waarschijnlijk wel even hebben afgevraagd in hoeverre zijn zelfstandige politiek nog levensvatbaar was nu, ondanks zijn gesprek met Kriege, de betrekkingen met Duitsland in februari 1917 zo snel verslechterden. Een alternatief had hij echter niet. Het was onmogelijk zijn zelfstandige opstelling te verlaten en Rosen tegemoet te komen met een wat welwillender houding. Zulke welwillendheid zou de grootste problemen opleveren met de tegenpartij. Alleen al op grond van de handelsovereenkomsten met de Britten was het niet mogelijk toe te geven aan de door de Duitse duikboten ingestelde verkapte blokkade, hoewel de Britten op hun beurt de vaart net zo goed belemmerden. De enige weg was en bleef een eigen lijn gebaseerd op wat het volkenrecht Nederland toestond.

Het is dus begrijpelijk dat Van der Linden geen pogingen deed om de Nederlandse reders ervan te doordringen dat scheepvaartverkeer met Engeland in de nieuwe omstandigheden te gevaarlijk zou zijn, ook al wezen de Duitse berichten daar wel op. Ondanks de gespannen situatie besloot een aantal reders daarom op 14 februari toch een aantal schepen naar Engeland te laten varen, dit tot grote schrik van Rosen. De gezant vond het nu tijd Nederland hard duidelijk te maken dat de duikbootoorlog ernstig genomen diende te worden.⁴² Enige andere reactie kon Rosen zich ook niet permitteren.

Hij zou zijn positie hebben ondergraven tegenover de legerleiding die nu niet minder dan ontplofte. Ludendorff en Von Holtzendorff waren furieus.⁴³ Anders dan voorheen kregen zij nu ook direct steun van de militair attaché Renner, die altijd op de hand van Nederland was, en van Zimmermann, de *Staatssekretär* op het *Auswärtige Amt*, die aan Von Holtzendorff zijn zorgen liet blijken.⁴⁴ Het deed er volgens Renner niet toe dat de Nederlandse regering juist tegen de hervatting van de vaart op Engeland was en de reders misschien wel door Engeland onder druk waren gezet om de gemaakte handelsafspraken na te komen. Het was tijd voor maatregelen tegen de uitgaande scheepvaart naar Engeland. Wellicht is het zelfs geen toeval dat juist dit bericht door de Nederlandse geheime dienst werd onderschept.⁴⁵ Het kwam Renner in elk geval wel heel goed uit dat de regering zo werd gewaarschuwd.

De ernst van de situatie drong echter nog steeds niet tot de Nederlandse regering door. Het gevolg was de grootste torpedering van Nederlandse schepen uit de hele oorlog. Von Holtzendorff had genoeg van de Nederlandse houding. Er lag een nieuw verzoek van Nederlandse reders om schepen die door de Britse maatregelen nog steeds in Engeland werden opgehouden, alsnog te laten vertrekken. Van de Britten mocht dat nu. Von Holtzendorff gaf ze ook van Duitse zijde dat recht om uit te varen. Op 22 februari mochten ze vertrekken, al kregen ze slechts relatieve zekerheid over hun vrije vaart. Een aantal onderzeeboten kon namelijk niet meer tijdig op de hoogte gebracht worden van die vrije vaart. Op 17 maart konden de Nederlanders echter met absolute zekerheid uitvaren. Tegenover Rosen liet Von Holtzendorff de volgende dag de mededeling over relatieve zekerheid en de vrije vaart op 17 maart weg.⁴⁶ Hij wilde er kennelijk niet de nadruk op leggen. Opvallend is bovendien dat hij tegelijkertijd in overleg met keizer Wilhelm voorbereidingsmaatregelen liet treffen voor het geval Engeland Nederland zou willen ondersteunen in een eventuele oorlog.⁴⁷ Het wijst op een spelletje van Von Holtzendorff en de rechtlijnige Duitse marineattaché in Den Haag E. von Müller, de man die het contact met de scheepvaartwereld onderhield. Voor hen was dit het middel om Nederland aan te pakken.

Op de bewuste 22 februari besloten zeven schepen daadwerkelijk uit te varen. Ze werden meedogenloos getorpedeerd. Slechts één wist, gehavend, de kust te bereiken. Nu kwam in Nederland opeens de emotie los met een ongekende woede-uitbarsting. 'Zeeramp' kopte *Het Vaderland* bijvoorbeeld boven het eerste bericht over de torpedering, dat behalve in het ochtendblad ook in een apart eenbladig bulletin verscheen. Deze krant vond zelfbeheersing wel noodzakelijk. Het was verkeerd voortijdig te oordelen over de Duitse daad.⁴⁸ Voor alle bladen was de toedracht echter al snel duidelijk, met breed

uitgemeten veroordelingen van Duitsland als gevolg. Dit was ‘een slag in het aangezicht der Nederlandsche natie’ die elk vertrouwen in de oosterbuur ondermijnde.⁴⁹

Het is volstrekt onterecht Renner de schuld te geven van deze torpederingen, zoals de historicus C. Smit later heeft gedaan.⁵⁰ Renner en ook Rosen wilden Nederland juist bewustmaken van het gevaar, en Rosen heeft Loudon inderdaad gewaarschuwd dat de schepen slechts met ‘relative Sicherheit’ konden uitvaren.⁵¹ Beide Duitse diplomaten waren echter ongerust over de scheepvaart naar Engeland. Die wilden ze aanpakken, niet de vaart uit Engeland. Dezelfde standpunten waren op het *Auswärtige Amt* te horen. De *Staatssekretär* had nooit torpedering van scheepvaart uit Engeland naar Nederland bepleit, want dat zou de goede naam van Duitsland in gevaar brengen. Toen dat toch bleek te zijn gebeurd, kon grote onenigheid niet uitblijven. Zimmermann verweet Von Holtzendorff zelfs ‘Mangels an politischem Verständnis’, een uitspraak waarvoor bij de marine geen enkel begrip bestond.⁵² Echt witheet werd Zimmermann echter omdat de besluiten over de torpedering helemaal buiten hem om genomen waren. Hij beseftte dat de torpederingen alleen ter sprake waren gekomen in directe contacten tussen Von Holtzendorff en de marineattaché Von Müller. Dat was een zo grove aantasting van zijn macht als *Staatssekretär* van Buitenlandse Zaken dat hij dit niet kon accepteren. Hij stond erop dat het contact met de marineattaché altijd in samenwerking met zijn ministerie zou plaatsvinden. Zo was de spanning tussen leger en politiek weer helemaal terug.⁵³

Van der Lindens zelfstandige politiek kwam nu meer en meer onder druk te staan. Zijn politiek van de eigen lijn begon nu te veel te lijken op lijdzaam klappen incasseren in plaats van zelfstandige kracht tonen, met alle gevolgen van dien voor de cruciale overtuiging bij de oorlogvoerenden dat Nederland neutraal wilde en ook kón blijven. Duitse politici en diplomaten vreesden al dat Nederland door alle ophef over de door het leger gevoerde politiek gemakkelijk in geallieerde handen gedreven kon worden. Zimmermann zette zich meteen schrap om dat te voorkomen. Hij was zelfs zo verontwaardigd dat hij nauwelijks woorden wist te vinden om in diplomatieke termen zijn verontschuldiging aan Gevers aan te bieden. Kriege ondersteunde dat meteen (al liet hij wel weten dat beide partijen schuld hadden) en Rosen meende direct dat er schadevergoeding betaald moest worden. Verder zou een telegram van keizer Wilhelm aan Wilhelmina een gunstige uitwerking kunnen hebben.⁵⁴ Von Holtzendorff deed meteen zijn best dit te voorkomen en raadde de keizer alle plannen voor verontschuldiging aan Wilhelmina pertinent af.⁵⁵ Toch kwam het telegram er al twee dagen later. De keizer

schreef hierin de torpederingen te betreuren. De schuld legde hij echter wel bij de reders die wisten dat hun vaart niet veilig was. Wilhelmina sprak in haar antwoord waardering uit voor het getoonde medeleven, maar vond toch dat de torpederingen grotere consequenties hadden dan de keizer telegrafeerde. Het betekende immers niet alleen torpedering van schepen, maar bedreiging van de voedselvoorziening van een heel volk.⁵⁶

Juist toen deze perikelen speelden, ontstond bovendien nog een nieuwe crisis. In de nacht van 22 op 23 februari, dus vlak na de beruchte torpederingen, liep de Duitse duikboot UB 30 vast in de Nederlandse territoriale wateren. Zoals de neutraliteitsregels dat voorschreven, werd deze geavanceerde duikboot geïnterneerd. Al op 12 maart gebeurde hetzelfde met de duikboot UB 6. Het kostte grote moeite de UB 6 vlot te trekken. Een gewone torpedoboot slaagde er niet in. Een apart bergingsbedrijf werd ingeschakeld. Het is tekenend voor de verhoudingen dat deze berger niet zonder toestemming van de regering wilde werken uit angst op een zwarte lijst terecht te komen. Loudon stelde echter dat de regering zich buiten zulke afspraken hoorde te houden.⁵⁷

In Duitse militaire kringen was de maat nu vol. Na alle ergernis die de Nederlandse houding had opgeleverd bij de pogingen de Britten hun blokkade met gelijke munt terug te betalen – zij het dan met andere middelen –, nam Nederland nu ook nog eens het Duitse leger zijn ultieme wapen af. Volgens de Duitsers was er geen sprake van neutraliteitsschendingen, maar van pure pech. De schepen betraden de Nederlandse territoriale wateren enkel wegens navigatieproblemen en dan was internering niet aan de orde.⁵⁸ De vraag of die redenering klopte, zou nog heel wat inkt en woordenwisselingen vergen, maar was eigenlijk niet eens de hoofdzaak. De Duitse militairen hadden met de kwestie-UB 30 een volgende troef in handen in hun strijd tegen een te slappe politiek. Dit keer waren ze vastbesloten die uit te spelen. Van het begin af lagen Ludendorff en Von Holtendorff op ramkoers, en hun trouwe secondant Von Müller riep al meteen om vergeldingsmaatregelen. 'Ich bemerke dabei besonders, daß ich nicht an wirtschaftliche Druckmaßnahmen denke', voegde hij hier voor de zekerheid aan toe.⁵⁹ Von Holtendorff zelf had daartoe de wankelmoedige keizer Wilhelm al aangespoord door nogmaals zijn best te doen het beeld te vestigen van onwilligheid bij de Nederlanders om de Duitse blokkade serieus te nemen.⁶⁰

Van der Lindens zelfstandige politiek kwam in deze ernstige omstandigheden nog veel sterker onder druk te staan doordat de geallieerden op dit tot dan voor Nederland gevaarlijkste moment in de oorlog hun maatregelen ook tot het uiterste opvoerden. Al sinds januari was met de geallieerden een

diplomatiek steekspel aan de gang over een vergelijkbare interneringskwestie als met de UB 30. Toen was namelijk de Duitse torpedoboot v 69 na een zeeslag een Nederlandse haven binnengelopen, maar in dit geval waren reparaties toegestaan en was het schip weer vertrokken.⁶¹ De hierop volgende omvangrijke diplomatieke protesten maakten het nog lastiger om de recentelijk gestrande Duitse duikboten vrij te laten. Hoezeer de kwesties formeel uiteraard los van elkaar stonden, voor de geallieerden betekende vrijlating wat te veel pro-Duitse beslissingen op een rij. Nog ernstiger was de gelijktijdige rel over de Princess Melita. Met dit gewapende handelsschip probeerden de geallieerden de Nederlandse standvastigheid bij de handhaving van de neutraliteitsproclamatie te testen. In 1914 had de Nederlandse regering vastgesteld dat bewapende handelsschepen van oorlogvoerende naties niet welkom waren in Nederlandse havens. Dat was een bijzonder strikte uitleg van het internationaal recht. Alle overige neutralen hielden er een soepeler interpretatie op na. Voor hen was een handelsschip geen oorlogsschip, en handel met neutrale staten hoorde in oorlogstijd voort te gaan. Dit debat kwam in maart 1917 op scherp te staan toen de geallieerden willens en wetens tegen de regels in de Princess Melita naar een Nederlandse haven stuurden.

Al vanaf eind 1916 begon de kwestie van de gewapende handelsschepen de gemoederen bezig te houden. Met het uitbreken van de onbeperkte duikbootoorlog voor de boeg werd verdediging tegen de Duitse U-boten toen van groot belang. Daarvoor waren gewapende schepen nodig. Al in november werd het volgens de hoogste Britse ambtenaar op het *Foreign Office* Hardinge, tijd om Nederland te dwingen tot wijziging van een houding waarvoor hij geen enkele rechtvaardiging kon bedenken. 'I suppose they think that because the International Conference sat at The Hague they have some special privilege to interpret the Conventions to suit themselves – or the Germans. However that may be, the time may come when the line they have taken may cause us considerable inconvenience.' Hij suggereerde daarom dat het goed zou zijn de regels maar eens te laten voor wat ze waren en met een gewapend handelsschip een Nederlandse haven binnen te varen.⁶² De gezant Johnstone raadde dit echter af, waarna de zaak even op zijn beloop werd gelaten.⁶³ Toen in december een Frans gewapend schip in Paramaribo werd geïnterneerd, bleek echter al hoe gevoelig de zaak bij de geallieerden lag.⁶⁴ Na het uitbreken van de onbeperkte duikbootoorlog waren de geallieerden vastbesloten de kwestie hard te spelen.

In maart probeerde het gewapende handelsschip de Princess Melita tot drie maal toe de haven van Hoek van Holland binnen te varen. De eerste keer werd het schip weggestuurd, waarna de kapitein terugkeerde met het

verzoek een zieke aan land te mogen brengen en water in te mogen nemen voor de thuisvaart. Dat heeft Nederland uiteindelijk toegestaan, daarmee de grenzen van het juridisch haalbare opzoekende.⁶⁵ Daar bleef het echter niet bij. Het schip kwam een dag later nogmaals terug. De kapitein vond het te gevaarlijk de oversteek te wagen, want er was geen militaire geleide beschikbaar. Kon Nederland geen ligplaats bieden? Om dat mogelijk te maken, had de kapitein naar hij zei de wapens overboord laten gooien. Nederland gaf toen toe, naar verluidt nadat bij strenge controle nog één kanon was gevonden dat eerst onklaar werd gemaakt. Daarna was de Princess Melita een gewoon handelsschip. Het werd binnengelaten en voer later weer uit.⁶⁶

Hier bleef het echter niet bij. De regeringen in Parijs en Londen leken vast van plan te zijn om alsnog de toegang voor gewapende schepen af te dwingen.⁶⁷ Gelukkig werd Townleys opstelling in die dagen iets gematigder dan bij zijn aankomst. Hij kreeg nu oog voor de moeilijke situatie waarin Nederland zich bevond. Het voorgestelde beleid stond volgens hem gelijk aan spelen met oorlogsgevaar, terwijl de Britse politiek toch heette te zijn dat Nederland neutraal moest blijven. In de bestaande omstandigheden zouden de Duitsers de kwestie volgens hem uitbuiten, met alle gevolgen van dien. 'The Germans have long been watching for this raising by us of the question of armed merchantmen', aldus Townley. Uiteindelijk zette zijn regering de kwestie zelfs op scherp op een voor hen gunstig moment 'when they could claim with some show of reason that the internment of their submarines could not be upheld if the "Princess Melita" was released'.⁶⁸ Ondertussen deed Loudon, een meester in vertragingstactieken, zijn best de onheilspellende situatie met lange nietszeggende juridische nota's onder controle te houden. Inderdaad verwaterde de zaak daardoor.⁶⁹

De kwestie van de Princess Melita kon echter naar de achtergrond worden gedreven, doordat de geallieerden eind maart allang een nieuw doel prioriteit gaven. Sinds dezelfde maand maart 1917 waarin de Melita-kwestie speelde, vonden de Britten het niet langer voldoende de neutrale schepen aan de ketting te leggen tot de reders zouden besluiten bij tochten over de Atlantische Oceaan altijd via Engeland te varen. Bij gebrek aan een oplossing voor dit handelsprobleem overwogen zij een in hun ogen heel eenvoudig alternatief. Als de Nederlanders niet langer met hun schepen Britse havens zouden aandoen, zouden de Britten de hele Nederlandse handelsvloot die nu werkloos in hun havens lag, gewoon in beslag nemen (rekwireren) en er zelf mee gaan varen. Met die maatregel waren alle problemen met de controle van de lading van Nederlandse reders en met het grote tekort aan tonnage uit de wereld.⁷⁰ Bovendien overwoog Cecil zelfs om Nederland dan ook maar meteen volledig

onderdeel te maken van de tegen Duitsland ingestelde blokkade. De mislukte pogingen om met de Princess Melita toegang voor gewapende handelsschepen af te dwingen, hadden bij hem de indruk gewekt dat Nederland geheel in Duitse handen was gevallen. 'I want to say you this, if you go on playing the game of the Germans, you will be starved', zo beet hij de Nederlandse gezant in Londen daarom toe.⁷¹

Deze opstelling van blokkademinister Cecil kon desastreus uitpakken voor Nederland. De Duitsers voelden zich al ernstig benadeeld omdat de Nederlandse regering niet was overgegaan tot de internering van de Princess Melita, terwijl hun U-boten wel werden geïnterneerd. Als daar ook nog eens de rekwisitie van de Nederlandse tonnage in Britse havens bij zou komen, dan lag oorlog op de loer. Vlak na het uitbreken van de onbepaalde duikbootoorlog zou het Duitse leger niet toestaan dat de geallieerden zomaar schepen in handen kregen, waarmee ze het effect van die duikbootoorlog zouden verminderen.

Van der Linden probeerde daarom de geallieerden via de Franse gezant Allizé tot kalmte te manen. Hij hield dus vast aan zijn vaker toegepaste tactiek om zich te wenden tot een derde partij bij wie meer begrip voor zijn standpunt viel te verwachten, in de hoop dat die verder actie kon ondernemen. In de zomer van 1916 had Allizé de Nederlandse regering zo een grote dienst kunnen bewijzen om tegenwicht te bieden aan de almaar toenemende druk van de Britse blokkadepolitiek. Ook nu vroeg Van der Linden om begrip voor de moeilijke positie van Nederland. Hij stelde enkel een oplossing van de kwestie over de Princess Melita te willen die ook voor de Duitsers juridisch niet aanvechtbaar was.⁷² Of daarmee de neutraliteit nog te redden zou zijn, werd echter twijfelachtig. Allizé begreep wel hoe moeilijk de Nederlandse positie was, maar het was zeer de vraag of zijn standpunt net als in 1916 in Engeland enig gewicht in de schaal zou leggen.

Loudon probeerde daarom Townley er direct van te overtuigen dat de Britse maatregelen Nederland tegenover Duitsland in een onmogelijke positie brachten. Townley erkende dat gevaar. De voorgestelde harde maatregelen over een volledige blokkade en rekwisitie konden volgens hem slechts ave-rechts werken. Het zou alle handel beëindigen 'and throw the Dutch in the arms of Germany who will be able to take what surplus produce they may have to dispose of', zo schreef hij Cecil.⁷³ Toen die woorden weinig effect bleken te hebben, vond hij het tijd voor een ongekend hard gestelde waarschuwing aan Hardinge. Als zijn regering aan rekwisitie zou vasthouden, zou dat oorlog betekenen, zo stelde hij expliciet.⁷⁴ In Londen, waar nog steeds de overtuiging gold dat zo'n oorlog beter vermeden kon worden, kwam dat

stevig aan. Uit het commentaar dat werd aangetekend op de waarschuwendende brief bleek hoeveel indruk deze had gemaakt. Hardinge schreef over een ‘very serious warning’ en liet de brief ook aan premier Lloyd George en Cecil zien. De laatste hechtte weliswaar minder waarde aan de woorden van de Haagse gezant – daarvoor had hij een te grote afkeer van de Nederlanders, die zijn taak als blokkademinister zozeer verzwaaarden –, maar het effect van de brief was precies wat Townley wenste.⁷⁵ Het was voldoende om het War Cabinet te weerhouden van een mogelijke rekwisitie van de Nederlandse vloot. Wel moesten de schepen die al vastgehouden werden in Britse havens daar blijven in de hoop dat de eigenaars zelf zouden toegeven en de schepen aan de Britten zouden overdragen.⁷⁶

Ook zonder rekwisitie van de handelsvloot bleef het echter lastig om de Duitsers ervan te overtuigen dat Nederland bereid én in staat was neutraal te blijven. Als het Duitse leger niet tevens van mening bleef dat Nederland economisch van waarde was en de duikbootoorlog zou respecteren, zou Ludendorff zelfs elk gerucht over een aanval graag gebruiken als voorwendsel om Nederland te bezetten. Dan was het eenvoudiger met zijn duikboten een blokkade in te stellen die net zo effectief was als de Britse.

Zonder zekerheid over het effect van de stappen van Loudon bij Townley heeft Cort van der Linden zich gelijktijdig ingezet voor deze neutraliteits-handhaving naar Duitse zijde. Deze taakverdeling lag voor de hand. Loudon en Townley spraken elkaar frequent. Bovendien stond Loudon bij de geallieerden in hoog aanzien. Daardoor kon Townley bij het thuisfront meer bereiken op basis van gesprekken met de minister van Buitenlandse Zaken dan op basis van gesprekken met de hem minder goed bekende premier met zijn ‘Duitse’ imago. Voor Cort van der Linden gold datzelfde in Duitsland. Daar kon Loudon minder bereiken, terwijl de goede contacten van Van der Linden met Kriege Nederland al eens voor gevaren hadden behoord.

Door het oog van de naald

Direct nadat de geallieerden in maart 1917 met de Princess Melita de druk op Nederland opvoerden, greep de Duitse legerleiding de vermeende pro-Engelse koers van Nederland aan om tegenmaatregelen te nemen. Von Holtzendorff verloor al zijn geduld met Nederland toen bleek dat zijn U-boten geïnterneerd bleven, maar het gewapende Britse schip weer mocht uitvaren. Hij eiste direct harde maatregelen. Elke toezegging voor een vrije vaart voor Nederlandse schepen wilde hij terugdraaien, en het *Sperrgebiet* moest weer uitgebreid worden. De vrije vaargeul ging daarom dicht.⁷⁷ Ondertussen won

Ludendorff informatie in over de toestand van de Nederlandse verdediging, formeel enkel om voorbereid te zijn op een eventuele Engelse aanval.

Cort van der Linden had in deze omstandigheden weinig ruimte meer om Ludendorff door middel van stille diplomatie te overtuigen van de waarde van een neutraal Nederland. Een verwijzing naar de bestaande Britse houding bood geen enkel aanknopingspunt om te verdedigen dat de Nederlandse neutraliteit van die zijde werd gerespecteerd. Bovendien was Nederland in de ogen van de Duitse legerleider voor die harde Britse houding door de knieën gegaan met een onneutraal beleid. Zelfs de toch altijd gematigde Rosen keurde de Nederlandse houding nu af. Volgens Townleys waarschuwend berichten aan zijn ministerie in Londen was Rosen zelfs ronduit kwaad geworden, omdat de Princess Melita niet was geïnterneerd. Hierdoor kon de onenigheid tussen Nederland en Duitsland alleen maar escaleren.⁷⁸ Rosen kwam wel met verzoeningsplannen waarbij alleen de UB 30 zou worden vrijgelaten, maar in de gegeven omstandigheden kon de premier hem op straffe van problemen met de geallieerden niet veel bieden.⁷⁹

Van der Linden deed volgens Rosen wel zijn best een compromis te bereiken. Een akkoord was echter onmogelijk omdat de Duitse legerleiding zelfs geen genoegen nam met een verklaring van de Nederlandse regering dat zij bij de kwestie met de Princess Melita verkeerd had gehandeld. Noch Zimmermann noch Von Bethmann Hollweg zag kans zo'n akkoord door te drukken.⁸⁰ De belangrijkste diplomaten van Duitsland en Oostenrijk, zoals Renner, Rosen en Széchényi, zagen het allemaal radeloos aan. Het leger had de macht.⁸¹ In een uiterste poging een volledige breuk te voorkomen, stuurden ze alle drie paginalange verslagen naar huis waarin de diplomatieke toon meer dan ooit moest wijken voor ergernis over het oorlogszuchtige beleid van de legerleiding. Nogmaals wees Rosen op de grote gevolgen die een oorlog met Nederland zou hebben voor Duitsland zelf: een einde aan de noodzakelijke importen, onverantwoord grote militaire inzet en de morele verwerping door de rest van de wereld. 'Sind wir uns vollkommen klar darüber, was eine Kriegserklärung an Holland jetzt für uns bedeutet?' zo vroeg Rosen zich daarom retorisch af.⁸²

Tot overmaat van ramp werd de harde Duitse opstelling, die de Nederlandse regering geen enkele onderhandelingsruimte liet, in Den Haag gestimuleerd door de marineattaché, Von Müller. Zijn standpunt was helder: 'Wir gewannen binnen kurzen den Krieg. Je mehr Gegner wir hätten, desto mehr könnten wir beim Friedendiktieren für uns herausschlagen.'⁸³ Hij vertrok op dit cruciale moment naar Duitsland, waar hij als marinevertegenwoordiger een gesprek met de keizer wist te arrangeren, iets wat voor de belangrijkste

diplomaten en politici niet eens vanzelf sprak.⁸⁴ Ook Zimmermann had als hoogste man op het *Auswärtige Amt* niet het onbeperkte recht de keizer op te zoeken, zoals de legerleiding dat had. Von Müller zette zijn collega Rosen, met wie hij nota bene op hetzelfde gezantschap werkte, zelfs geheel buitenspel. Rosen kreeg zijn stukken niet eens te lezen, want Von Müller vond dat hij niets met de diplomatie te maken had. Een marineattaché was slechts aan de *Admiralstab* verantwoording schuldig. Rosen figureerde in zijn berichtgeving alleen als een gevaarlijke man met afwijkende meningen.⁸⁵

Volgens Rosen en Renner was het in het belang van de vrede onvermijdelijk de onverschrokken brokkenpilot Von Müller uit het diplomatieke circuit te verwijderen. Renner nam daartoe contact op met de hem goed bekende vertegenwoordiger van het *Auswärtige Amt* bij het Grote Hoofdkwartier. Dankzij deze Kurt Freiherr von Lersner bracht Von Bethmann Hollweg de zaak aan het rollen, waarna Ludendorff werd gevraagd om Von Müllers ontslag te bekrachtigen.⁸⁶ Ludendorff pakte de zaak ferm op, maar zeker niet op de manier die Renner heeft gewenst. Hij besloot niet om Von Müller terug te fluiten, maar greep de kwestie aan om de lastige diplomatie in Den Haag een hak te zetten. Ludendorff vond dat Renner zich op onverantwoorde wijze met van alles bemoeide waar hij niets mee te maken had. Hij eiste direct van Lersner dat hij een schriftelijk verslag over de gedane uitspraken zou krijgen 'um gegen Oberstleutnant Renner vorzugehen und ihn von seinem Posten abzulösen'.⁸⁷ Plotseling stond nu niet langer het vertrek van Von Müller op de voorgrond. De redding van Renner was voor Zimmermann opeens het devies, want door zijn jarenlange ervaring was de militair attaché onmisbaar en onvervangbaar. Bovendien zou zijn vertrek als 'Sieg der hollandfeindlichen Strömung aufgefaßt werden'.⁸⁸ In een eigenhandig schrijven aan Zimmermann hield Ludendorff echter vast aan zijn mening dat Renner zijn boekje te buiten was gegaan, al liet hij de zaak verder even op zijn beloop. Renner mocht blijven.⁸⁹ Het zegt echter genoeg dat hij vier maanden later alsnog werd overgeplaatst.⁹⁰

De ruzie was de zoveelste complicatie voor Van der Lindens delicate opdracht om op basis van een zelfstandige politiek tussen de extremisten bij beide oorlogvoerende partijen door te laveren. In combinatie met de harde geallieerde houding leken alle mogelijkheden voor ondersteuning van zijn lijn door het Duitse gezantschap in Den Haag en door de politici in Berlijn nu uitgeput. De enige Duitser van wie misschien nog een uitweg kon worden verwacht, was Kriege, die eind januari al zo welwillend had geprobeerd om Ludendorff op gematigder gedachten te brengen. Zelfs de speelruimte van Kriege werd er door alle interne Duitse onenigheid echter niet groter op.

Zolang er radicaal tegengestelde berichten uit Den Haag kwamen, was het lastig voor Kriege om daartegenover met een overtuigend verhaal Ludendorff op een gunstige koers te houden. Ook Kriege's ondersteuning van de politiek van Van der Linden zou daarom alleen effect blijven sorteren als Kriege erin zou slagen de onenigheid op het gezantschap binnen de perken te houden. Bovendien was het voor de in Berlijn werkende Kriege natuurlijk belangrijk om ten behoeve van zijn contacten met Ludendorff via het gezantschap op de hoogte te blijven van de Nederlandse toestand. Om zulke informatie over de situatie in Nederland te krijgen en om de interne ruzies te beperken, kon hij zich echter nooit gemakkelijk met één van de strijdende leden op het gezantschap inlaten. Als Ludendorff hem ervan zou verdenken dat hij Rosen direct zou ondersteunen, was het waarschijnlijk gedaan met zijn invloed in het Grote Hoofdkwartier en daarmee met zijn steun voor Van der Linden.

Cort van der Linden had in Kriege echter een contactpersoon met grote diplomatieke kwaliteiten. Kriege hanteerde net als Van der Linden de tactiek om zo veel mogelijk buiten de strijdende partijen om te handelen. Zijn belangrijkste informatiebron en tussenpersoon in Den Haag was niet de gezant Rosen, maar de handelsattaché Rudolph Gneist, die zich altijd zorgvuldig buiten de ruzies op het gezantschap had gehouden. Kriege correspondeerde uitgebreid met hem, terwijl over correspondentie met Rosen niets bekend is. Dankzij Gneist bleef Kriege toch nauw betrokken bij de Haagse perikelen, maar tegelijkertijd hoefde hij zich door de weinig geprofileerde positie van Gneist niet al te zeer aan een van de partijen te binden. Toen de crisis in maart 1917 echt dreigde te escaleren, riep Kriege de 'neutrale' Gneist zelfs naar Berlijn. Daar kreeg Kriege alles te horen over de stand van zaken in de vele slepende kwesties. Vervolgens zou hij optreden als de belangrijkste informatiebron en tussenpersoon voor het contact met Rosen.⁹¹

Vanaf dat moment zou Gneist de *Ministerialdirektor* Kriege precies op de hoogte houden van de omstandigheden in Den Haag. In een persoonlijk schrijven gaf Gneist aan hoezeer 'die Dinge hier eine unheilvolle Wendung nehmen (...) Was uns hier schadet und was die Dinge einem Konflikt entgegentreibt, ist die Schaukelpolitik die hier getrieben wird, dadurch, dass die Gesandtschaft auf eine friedliche, der marine-Attaché auf eine kriegerische Lösung hinsteuert. Man muss sich an oberster Stelle entscheiden, welche Politik man machen will. So wie jetzt gehen die Dinge nicht weiter.' Welke keuze Gneist voorstond, liet hij niet onvermeld. Luid en duidelijk stelde hij dat Von Müller Nederland zag als onbeduidende buur die zo snel mogelijk geannexeerd diende te worden. Daarmee ging Von Müller niet alleen voorbij aan de economische waarde van Nederland. De marineattaché zou ook

vergeten dat Nederland op militair gebied eveneens een flink gevaar vormde. Als de geallieerden er maar enige voet aan de grond zouden krijgen, zou een vernietigende aanval op het Ruhrgebied voor de hand liggen.⁹²

Kriege realiseerde zich dat een oorlog tussen Duitsland en Nederland zeer nabij was. Hij achtte daarom het moment gekomen om de belofte in te lossen die hij in januari aan Cort van der Linden had gedaan. Destijds had hij aangegeven de premier te steunen als er een nieuwe crisis in de Duits-Nederlandse betrekkingen zou uitbreken. Toen Ludendorff eind maart speciaal aan Kriege informatie vroeg over de stand van de Nederlandse verdedigingsmaatregelen bood Kriege de legerleider daarom aan om de defensiepolitiek in Nederland te bespreken, en wel met Cort van der Linden persoonlijk.⁹³ Zelfs daar had Ludendorff inmiddels echter zijn twijfels over. Hij wilde liever poolshoogte gaan nemen bij zijn grensleger om dan stappen te kunnen nemen.⁹⁴ Waarschijnlijk zijn daar al wel enige oorlogsvoorbereidingen getroffen. Bij terugkeer van zijn bezoek was Ludendorff ervan overtuigd dat Nederland nooit in staat kon zijn zich tegen een Engelse aanval te verdedigen. Er was maar één uitweg. Duitsland moest uit voorzorg een deel van Zeeland bezetten. Desondanks heette het dat de neutraliteit daarbij gerespecteerd zou worden. Duitsland zou beloven geen andere gebieden te bezetten. Het leger zou zich bovendien terugtrekken zodra de noodzaak tot bezetting was verdwenen en alle schade vergoeden. Ludendorff stelde het zeer op prijs als Kriege 'dies dem Ministerpräsidenten persönlich mündlich mitteilten und ihm unserer vollsten Aufrichtigkeit und Loyalität versicherten. Herr Cort van der Linden müsse einsehen, dass wir unmöglich den rechten Flügel unserer Armee im Falle einer Landung umgehen und vernichten lassen könnten'.⁹⁵ Het leek een opdracht die bedoeld was als de eerste stap op weg naar een oorlogsverklaring.

Kriege zag meteen in hoe moeilijk het zou worden om nu nog met Cort van der Linden tot overeenstemming te komen. Om de ernst van de situatie te laten doordringen en de mogelijkheden af te tasten, ging hij eerst bij Gevers en Zimmermann langs om wat 'voorwerk' te doen. Dat viel niet mee. Gevers gaf geen duimbreed toe aan het bestaande officiële standpunt in de lopende kwesties: Nederland wilde de zeven schepen volledig vergoed hebben, en met de handelwijze inzake de Princess Melita was volgens hem niets mis.⁹⁶ Ook Loudon zou dat even later nog eens formeel onderstrepen.⁹⁷ Het was duidelijk hoe moeilijk de verhoudingen waren geworden. Kriege en Cort van der Linden zouden er een zware kluif aan krijgen.

Net als eind januari was het de taak voor Cort van der Linden om gebruik te maken van Kriege's invloed bij de legerleiding en bovenal deze invloed te

behouden. Alleen leek de opdracht waarmee Kriege zich zag belast ditmaal veel moeilijker. Ludendorffs plan om zich van het lastige Nederland te ontdoen en simpelweg een deel van Zeeland preventief te bezetten, kon Cort van der Linden immers nooit accepteren. Ook Kriege zag dat in, waardoor zijn uiterst geheime opdracht een zeer reële oorlogsdreiging inhield. Kriege heeft er alles aan willen doen om oorlog te voorkomen. Allereerst hield hij zich verre van alle spanningen in de Duitse politiek door, zonder medeweten van de Duitse en Nederlandse diplomatie een persoonlijke afspraak met Cort van der Linden te maken.⁹⁸ Ze ontmoetten elkaar bij de minister-president thuis op de Koninginnegracht 59 in Den Haag. Zelfs dat leek al riskant. Cort van der Linden gaf tijdens het gesprek zelf aan ervan overtuigd te zijn dat Engelse spionnen hem in de gaten hielden. Zij zouden alles aangrijpen om hem in het licht van zijn bekende Duitsgezinde imago in opspraak te brengen. Als zij lucht zouden krijgen van een persoonlijke ontmoeting met Kriege zouden ze dat uitbuiten. Van der Linden vertelde dit om Kriege tot de grootst mogelijke behoedzaamheid aan te zetten. Vandaar dat alle informatie over deze ontmoeting ook in Duitsland altijd zeer voorzichtig is behandeld en in verzegelde enveloppen belandde.

Kriege zou natuurlijk nooit slagen in zijn doel de oorlogsdreiging af te wenden als hij de taak die Ludendorff hem had opgedragen simpelweg zou negeren. Opnieuw gold dat hij Ludendorff wel met substantiële resultaten onder ogen moest komen, anders zou hij zijn eigen positie schaden en daarmee ook de Nederlandse neutraliteit. In zijn verslag gaf Kriege dan ook aan hoe hij een uitgebreide toelichting gaf op de argumenten van Ludendorff. De generaal meende Nederland voldoende tegemoet te komen door enkel een stuk van Zeeland te bezetten en alle eventuele schade te vergoeden. Dan was er geen reden oorlog te voeren. Het zal alleen zeker niet Ludendorffs bedoeling zijn geweest dat Kriege meteen zijn mening erbij gaf ‘daß die niederländische Regierung im Hinblick auf ihre Neutralität keine bindenden Abmachungen nach der bezeichneten Richtung treffen könne.’

Daarmee was de toon van de bespreking tussen Cort van der Linden en Kriege gezet. Beide vrienden erkenden elkaars goede wil en eerlijkheid. Van der Linden beseftte hoezeer vredeshandhaving afhankelijk was van Krieges vermogen te midden van de zo moeilijke Duitse verhoudingen aan het thuisfront gunstige berichten over te brengen. In die omstandigheden heeft Van der Linden een belangrijke toelichting op zijn neutraliteitspolitiek gegeven. Uiteraard was elke afspraak over militaire samenwerking onmogelijk. Eén blik op de lotgevallen van België gaf al aan waarom. Van der Linden wilde Kriege echter wel toezeggen ‘daß die niederländische Regierung einen

Angriff Englands auf niederländisches Gebiet, den er nicht für unmöglich halte, als Kriegserklärung ansehen und mit allen Kräften niederschlagen wolle, sowie daß sie in diesem Falle nicht allein zu bleiben wünsche; die letzteren Worte bäte er mich nicht zu unterstreichen und nicht als Abrede hinzustellen, aber das daraus zu entnehmen, was sie indirekt besagten.'

Met zijn toezegging eventueel Duitse hulp in te roepen, ging Cort van der Linden een stap verder dan hij ooit had willen doen. Zelfs tegenover Snijders was hij nooit zo expliciet geweest. Hij bleef echter uiterst voorzichtig. Hij gaf uitdrukkelijk aan alleen samenwerking te zoeken wanneer 'ein unzweifelhafter englischer Gewaltakt voranginge, da er nur dann die öffentliche Meinung auf unsere Seite bringen könne'. Van zo'n duidelijke aanval was geen sprake als de Engelsen slechts de kust naderden of een enkel schot losten, maar alleen bij een volledige artillerieaanval of pogingen met oorlogsschepen de Scheldeblokkade te doorbreken. Uitdrukkelijk liet hij verder weten dat deze toezegging helemaal niets afdeed aan de wens de neutraliteit tot het uiterste te behouden. Ook de duikbootoorlog, 'dessen Berechtigung er persönlich anerkenne, werde die Niederlande zu einer Änderung ihrer Stellung Deutschland gegenüber nicht veranlassen'. Pas volledige uithongering van Nederland kon eventueel een wijziging in die situatie brengen. Daarbij dacht hij aan de problemen die de Engelsen veroorzaakten met hun pogingen graanschepen tegen te houden en incidenten in het Duitse *Sperrgebiet* uit te lokken. Kriege kreeg van Van der Linden te horen hoezeer de ophef in Nederland over die maatregelen toenam, 'und es schlugen bereits gewichtige Stimmen an sein Ohr, die dahin gingen, daß Holland, ehe es verhungere, in dem gegenwärtigen Kriege Partei ergreifen müsse. Er brauche mir kaum zu sagen, welche Partei er in diesem Falle zu nehmen wünsche'. Hiermee had Kriege een heldere uiteenzetting van de Nederlandse neutraliteitspolitiek in handen. Hij meende de legerleiding hiermee te kunnen overtuigen van de waarde van deze Nederlandse politiek voor Duitsland. Om dat kracht bij te zetten, legde hij in zijn verslag nog eens de nadruk op het belang van Cort van der Linden persoonlijk. 'Ich zweifle nicht, daß der Ministerpräsident spricht, wie er denkt und daß wir uns auf sein Wort unbedingt verlassen können, während andererseits sein Sturz bedauerlichste Ereignis für unsere Beziehungen zu den Niederlanden sein würde.'

De onderlinge overeenstemming over de Duitse en Nederlandse politiek was tevens de basis voor een oplossing van alle tot dan al zo lang slepende diplomatieke onenigheid. Cort van der Linden drong er zelf op aan om ook deze kwesties te bespreken. Beide gesprekspartners meenden dat dit het beste kon door drie los van elkaar staande besluiten te nemen. Allereerst was er

een aantal kleinere discussiepunten, waaronder de torpederingen van de schepen La Campine en Tres Frates. De oplossing daarvan meenden ze wel aan een commissie bestaande uit een Duitse en Nederlandse marineofficier te kunnen overlaten. Zelfs dat bleek echter nog niet eens zo makkelijk te gaan. De commissie kwam niet tot overeenstemming. Slechts na de uitspraak van een derde neutraal commissielid uit Zweden, wilde Nederland de torpedering accepteren. Vooral bij Kriege leidde de stugge Nederlandse houding tot groot ongenoegen. Hij wilde de Nederlandse protesten niet steeds aan de onbuigzame marine doorsturen. Dat zou zijn persoonlijke invloed maar verzwakken, terwijl hij die wilde sparen om met meer gezag op te kunnen treden als er definitieve beslissingen genomen zouden worden.⁹⁹

Hoezeer hij daarin gelijk had, bleek wel bij de tweede en vooral derde kwestie die hij met Cort van der Linden besprak. De tweede kwestie was de veel belangrijker ruzie over de zeven getorpedeerde schepen. Kriege bleef van mening dat Duitsland geen schuld op zich kon nemen voor deze torpederingen, maar dat was niet het enige: 'Lediglich aus politischen Rücksichten deutsche Schiffe unentgeltlich der niederländischen Regierung oder den niederländischen Reedern zur Verfügung zu stellen, sei schon deshalb nicht möglich, weil die öffentliche Meinung darin ein Zeichen des Schuldbewußtseins erblicken und infolgedessen der Ehre unserer Marine weiter zu nahe treten werde'. Cort van der Linden gaf toe dat Kriege hierin gelijk had, maar meende dat in deze zaak ook de publieke opinie in Nederland aandacht verdiende. Kriege had er zelf toch ook alle belang bij dat die zich pro-Duits en dus anti-Engels zou ontwikkelen?

De zaak leek daarmee tot een volledige patstelling te zijn gekomen. Cort van der Linden en Kriege zagen in deze situatie nog maar één inventieve oplossing. Nu de gewone vertegenwoordigers van Nederland en Duitsland niet meer tot overeenstemming konden komen, moesten de twee soevereinen maar een oplossing bedenken. Cort van der Linden had goede hoop dat een briefwisseling tussen Wilhelmina en Wilhelm de zaak tot een goed einde kon brengen, al kon hij 'nicht mit voller Sicherheit sagen, ob die Königin bei Ihrem hochgespannten Selbstbewußtsein einen solchen Schritt tun werde'. Het bleek echter mogelijk. De briefwisseling kwam er en leidde tot de oplossing van deze gevaarlijke kwesties.¹⁰⁰ Wilhelmina raakte kennelijk nog altijd een gevoelige snaar bij de keizer, die prompt persoonlijk ingreep. Hij liet admiraal Von Holtzendorff weten dat de duikbootoorlog niet tot een breuk met Nederland mocht leiden. 'Holland ist in Ruhe zu lassen', zo meende de keizer.¹⁰¹

Vervolgens gooide de wankel Wilhelm ook maar meteen het roer om. Nu was de marineleiding opeens de zondebok. ‘Wenn Admiralstab diese Sachen gleich gemacht hätte, hätten wir nicht all den Ärger und Aufregung mit den neutralen gehabt. Holtzendorff muß etwas Einsicht haben und nicht immer so starr auf seinem Schein bestehen’, zo luidde nu opeens het keizerlijk oordeel.¹⁰² Daarmee was de weg vrij voor opnieuw een Duits-Nederlandse commissie om een akkoord te bereiken over vergoeding van de schepen. De Nederlandse reder A. Plate deed in onderhandelingen met zijn Duitse collega W. Greve zijn uiterste best om zes Duitse, in Indië liggende, schepen te krijgen. Haast hadden de Duitsers uiteraard niet. Kriege klaagde nog een halfjaar later bij Gevers dat Plate zich te hard opstelde en wierp ook daarna zelf nog maandenlang bezwaren op. Uiteindelijk werden na zo’n anderhalf jaar toch zes Duitse schepen overgedragen, waarna de geallieerden eerst nog toestemming moesten geven voordat ze bruikbaar waren.¹⁰³

Als laatste bleef nog de uiterst gevoelige kwestie van de UB 30, de UB 6 en de Princess Melita over. Hier was Kriege er zonder meer van overtuigd dat Duitsland anders was behandeld dan de geallieerden. De Princess Melita had geïnterneerd moeten worden. Impliciet moest Cort van der Linden dat wel toegeven. Via Kröller was die overtuiging ook al informeel in Duitsland bekendgemaakt.¹⁰⁴ Daarmee was het probleem echter niet opgelost, want dit kon geen reden zijn om de geïnterneerde duikboten dan maar vrij te laten. Dat zou het einde betekenen van de geldigheid van de Nederlandse neutraliteitsproclamatie. Ook Rosen had dat maar al te goed beseft. Niet voor niets had Cort van der Linden zich daarom sterk gemaakt voor Rosens oplossing: vrijlating van de UB 30, maar internering van de UB 6, opdat Nederland op de waarde van de regels kon blijven wijzen. Rosen was in Berlijn met dat standpunt echter op problemen gestuit, terwijl het ook voor Cort van der Linden niet gemakkelijk was gebleken hier steun voor te vinden. Rambonnet had zelfs gedreigd ontslag te nemen als deze oplossing door zou gaan. Tegenover Kriege liet Cort van der Linden doorschemeren te vrezen dat dan een deel van het kabinet met Rambonnet mee zou gaan, zodat hij dan waarschijnlijk gedwongen zou zijn af te treden, met een veel minder Duitsgezind ministerie als opvolger.

Van der Linden meende hoogstens een nieuw onderzoek door een Duitse en een Nederlandse marineofficier door te kunnen drukken, maar aan dat soort voortdurend geredetwist hechte Kriege weinig waarde. ‘Andererseits bezweifle ich nicht, daß er mir die politische Lage zutreffend schildert habe; man würde sich also in Berlin darüber zu entscheiden haben, ob man sich mit seinen Erklärungen abfinden oder es zum Bruch kommen lassen

wolle.’ Erg blij was Kriege in elk geval niet met dit resultaat. Hij zag deze explosieve discussie liever op een zekerder manier uit de weg geruimd, maar hij zou de commissie van twee marineofficieren in Berlijn voorstellen. Wel hoopte hij dat Cort van der Linden ‘das Seinige tun werde, um das niederländische Kommissionsmitglied zu einer wohlwollenden Haltung zu veranlassen. Der Ministerpräsident sagte dies zu, glaubte aber für den Erfolg nicht eintreten zu können.’

Zo hadden Kriege en Cort van der Linden in dit cruciale onderlinge gesprek dus heel wat problemen uit de weg geruimd, maar was het uiteindelijk toch een discussie met een open einde. Een duidelijke afspraak over de Duits-Nederlandse commissie ter oplossing van de U-bootkwesitie was er immers niet.¹⁰⁵ Het is dan ook tekenend dat Kriege in een nader schrijven om de afspraken te bevestigen de U-bootkwesitie nogmaals als het belangrijkste twistpunt aanduidde. ‘Ich darf daher der zuversichtlichen Hoffnung Ausdruck geben, daß man bei Ihnen wegen der nochmaligen Untersuchung keine Schwierigkeiten machen wird, da wir einen anderen Ausweg nicht ausfindig zu machen wüssten.’¹⁰⁶ Toch zouden die nieuwe problemen wel ontstaan. Kriege wens dat Cort van der Linden zou zorgen voor een ‘wohlwollende’ Nederlandse vertegenwoordiger zou niet in vervulling gaan. Van der Linden had immers zelf ook te maken met een thuisfront waar hij dit nooit kon verkopen, hoe graag hij dat zelf ook zou willen. In Nederland bestond te weinig steun voor een Duits-Nederlandse commissie.

Ondanks dit probleem bleven Van der Linden en Kriege zich wel inzetten voor de oplossing van de kwesitie UB 30, dit met hulp van een aantal belangrijke juridische assistenten. Zo heeft de hoogleraar jhr. W.J.M. van Eysinga voor Cort van der Linden veel nuttig werk verzet. Kriege achtte het bij het gesprek verstandig dat er een Nederlandse jurist met hem mee terug naar Berlijn zou reizen om de te maken afspraken verder uit te werken. Cort van der Linden heeft Van Eysinga daarvoor gevraagd, een goede bekende van hem uit de academische wereld met de stipte en terughoudende instelling van de premier zelf, maar geen diplomaat. Juist dat zal ook Kriege hebben aangesproken.¹⁰⁷ Voor een definitieve regeling moesten Kriege en Cort van der Linden echter toch weer zelf aan de slag. Een wekenlange diplomatieke briefwisseling had niets anders opgeleverd dan het herkauwen van de bekende standpunten op nogmaals stapels papier.

Uiteindelijk probeerde Cort van der Linden een nieuwe oplossing te vinden, die uitstekend paste in zijn opvattingen over internationaal recht. Hij wilde de kwesitie aan een internationaal scheidsgerecht overlaten. Alleen dan kon hij een eventuele vrijlating van de duikboten in Nederland recht-

vaardigen. Het betekende dat de commissie niet uit twee leden uit Duitsland en Nederland mocht bestaan. Het moest een commissie van vijf leden worden met naast de Nederlander en Duitser drie neutralen. Het was weer Van Eysinga die dit voorstel in Berlijn kwam doen.¹⁰⁸ Het lag voor Kriege met name gevoelig dat zo'n commissie de schuldvraag leek te behandelen, terwijl Kriege beseftte dat die schuldvraag volgens veel Duitsers nooit ter discussie kon staan. Het woord 'arbitrage' wenste Kriege daarom niet te gebruiken. 'Het werkte op den marinestaf als een roode lap', aldus Van Eysinga. Door over een 'bindend resultaat' te spreken, leek Van Eysinga de weg voor de commissie toch vrij te maken.¹⁰⁹

Gevers hoopte vervolgens met Kriege tot overeenstemming te komen, maar Kriege was daar niet voor te vinden aangezien 'der Vorschlag des Herrn Cort van der Linden hier den ernstesten Bedenken begegnen würde'.¹¹⁰ Niet alleen de door Van der Linden voorgestelde commissieleden waren onaanvaardbaar, het hele plan van een commissie van vijf leden zag hij liever niet. Met grote nadruk vroeg hij of Cort van der Linden zijn plannen niet nog eens kon herzien. Daarbij was hij bereid geen commissie van twee, maar van drie leden te accepteren. Net als bij de commissie voor de La Campine moest die onder leiding staan van een Zweed. Die Zweedse nationaliteit van de voorzitter was een cruciale toevoeging, want in dat land beschikte Duitsland over voldoende sympathisanten om de kwestie tot een gunstig einde te brengen. Vandaar dat Kriege nog een kleine opening liet voor een commissie van vijf man, maar dan wel met twee Zweden en een Zwitserse jurist die door de Duitsgezinde Zwitserse bondspresident benoemd zou worden! Gezien de manier waarop Kriege dit presenteerde, lijkt het er niet op dat hij zelf in de haalbaarheid van dit plan geloofde.

Cort van der Linden hield voet bij stuk. Hij wilde een commissie van vijf leden. Opnieuw door tussenkomst van Van Eysinga werd zijn mening bekendgemaakt. Van der Linden accepteerde de Zwitser, gekozen door de bondspresident, mits die ook meteen voorzitter zou worden. Van de Zweden mocht er slechts één blijven, de ander diende door een Deen vervangen te worden. Twee Zweden was uitgesloten, 'weil eine solche Wahl, mit Recht oder nicht, für die öffentliche Meinung in den Niederlanden und außerhalb kaum die so nötige Gewähr der Unparteilichkeit bieten würde'.¹¹¹ Cort van der Linden heeft zich in deze zaak dus duidelijk zo hard mogelijk opgesteld. De gewenste oplossing, vrijlating van enkel de UB 30, accepteerde hij best, maar dit moest wel op een zuivere manier gebeuren. Anders zou hij zich in Nederland grote problemen op de hals halen. Dat zou de neutraliteitspolitiek schaden en kon ook voor Duitsland slechts negatief uitpakken.

Uiteindelijk ging Kriege door de knieën. Er kwam een internationaal scheidsgerecht van vijf leden met de door Cort van der Linden gewenste samenstelling. Standplaats werd Den Haag, tenslotte een volkenrechtelijk centrum. Kriege kon er uiteindelijk mee uit de voeten, zo blijkt uit een opgelucht persoonlijk schrijven van Kriege aan Van der Linden. 'Daß ich Ihre Wünsche trotz eines gewissen Widerstandes habe durchsetzen können, verdanke ich vor allem dem Umstand, daß man hier unbedingtes Vertrauen zu Ihnen hat, und davon überzeugt ist, daß Sie Sich mit diesen Wünschen auf das für die öffentliche Meinung Ihres Landes unbedingt Erforderliche beschränkt haben. Wie ich Ihnen bereits wiederholt gesagt habe, ist es für Ihr Land wie für dessen Beziehungen zu uns ein besonderes Glück, daß Sie gerade in dieser gefährlichen Zeit an der Spitze des Niederländischen Staates stehen und Sich hüben wie drüben des größten Vertrauens erfreuen; sonst möchten die bedauerlichen hinter uns liegenden Zwischenfälle wohl einen anderen Ausgang genommen haben.'¹¹²

Nu bleef nog slechts de praktische uitvoering van het plan voor een scheidsgerecht over. Zelfs dat bleek nog niet zo gemakkelijk te zijn als men had gehoopt. Welke neutrale mannen wilden zich immers in zo'n wespennest steken? Het was dan misschien afgesproken dat er een Zwitserse voorzitter zou komen, maar die moest wel gevonden en door beide partijen geaccepteerd worden. Zelfs andere leden waren nog niet zo eenvoudig te krijgen. De Deen werd in elk geval al snel vervangen door een Argentijnse marineofficier. Nederland maakte in Duitse ogen veel te weinig haast. Duitsland wilde uiterlijk 25 juni 1917 een besluit hebben, in de hoop dan weer van de duikboten gebruik te kunnen maken, maar er was telkens weer een ander probleem. Zelfs onderdak voor de commissieleden heette moeilijkheden op te leveren, waarna Kriege fijntjes schreef dat het scheidsgerecht dan best in Berlijn kon plaatsvinden.¹¹³ Tot Krieges spijt bleek van enige snelheid desondanks nog steeds geen sprake. Toen eenmaal een Zwitserse voorzitter was gevonden, trok deze zich al gauw weer terug. Hij vreesde uiteindelijk de beslissing te moeten nemen en dan technische kwesties voor de kiezen te krijgen. Daarachter lag natuurlijk zijn onwil om in deze delicate zaak de verantwoordelijkheid te moeten dragen.¹¹⁴ Na heel wat heen en weer geschrijf bleek het onvermijdelijk om naar een ander om te zien. Zwitserland had nu afgedaan. Opeens werd de Deense regering weer om medewerking gevraagd.

Zo duurde het dus wel even voor de kwestie tot een oplossing kon worden gebracht. Bovendien bleek ook Nederland nog steeds geen makkelijke partij te zijn door allerlei vertragende verzoeken en tijdrovende plannen. Zo wilde Duitsland aanvankelijk geen stenografen, want een verslag maken kostte

alleen maar extra tijd, en ontstond er uitgebreide discussie over de noodzaak van apart ondersteunend personeel en tolken. Duitsland weigerde die. De voertaal was Duits, dus die taal diende ieder lid maar machtig te zijn. Zelfs over een perscommuniqué had Nederland nog weer kleine bezwaren.¹¹⁵ Al met al zou het door dit soort stekeligheden tot 20 juli duren voordat het scheidsgerecht eindelijk een uitspraak kon doen.

Dat Kriege ondertussen met de plannen voor een scheidsgerecht van vijf leden op het randje van het haalbare balanceerde, blijkt wel uit de reacties van Ludendorff. Terwijl de onderhandelingen over de samenstelling van de commissie zich voortsleepten, liet hij onomwonden weten de duikboten vrij te willen hebben. Kriege heeft toen omwille van de vrede een stap toegestaan die eigenlijk niet paste in de opzet van het scheidsgerecht. Een collega liet Ludendorff strikt vertrouwelijk weten 'dass bereits auf Freigabe des einen Unterseeboots anerkannt worden ist; wegen des anderen wird noch verhandelt'. Dat mocht misschien de achterliggende doelstelling van de poppenkast van het scheidsgerecht zijn, het kon officieel natuurlijk niet vooraf afgesproken worden. Zelfs die al dubieuze stap leek Ludendorff echter niet genoeg. Opgewekt dankte hij voor de mededeling 'und sprach dringende Hoffnung aus, dass zweites gleichfalls freikäme'.¹¹⁶ De beslissing viel echter uit zoals Kriege en Cort van der Linden al op 1 april graag hadden afgesproken en Rosen nog eerder had voorgesteld: de UB 30 mocht uitvaren, de UB 6 bleef geïnterneerd.¹¹⁷

Geen episode uit de oorlog geeft beter aan hoe belangrijk de contacten van Cort van der Linden in Duitsland waren voor het behoud van de neutraliteit dan de internering van de beide duikboten. Kriege bleek daarbij de ideale contactpersoon te zijn door zijn invloed bij de legerleiding. Cort van der Linden deed ook wel zijn best om de vredespolitiek van Rosen en de zijnen op het gezantschap te ondersteunen, maar dat zou nooit veel effect sorteren. Het echte gevaar en de werkelijke macht lagen immers elders; bij het leger. Dat bleek wel uit de wijze waarop Renner het toneel had moeten verlaten. Alleen Kriege kon in legerkringen zijn stem laten horen, terwijl hij ook op het gezantschap goede contacten had. Wel heeft hij altijd bewust vermeden te nauw met Rosen en Renner in contact te treden. Waar nodig correspondeerde hij liever met de neutrale handelsattaché Gneist, die hiervoor op het kritieke ogenblik speciaal in Berlijn over de lopende zaken werd ingelicht. Het geeft al aan hoezeer ook Kriege op eieren moest lopen om niet de weg van Renner op te gaan. Cort van der Linden heeft dat begrepen en heeft daarom zijn best gedaan Kriege zo ver mogelijk tegemoet te komen. Daarbij ging hij soms ver in zijn uitspraken en toezeggingen, maar nooit

zover dat het de Nederlandse neutraliteit kon schaden. Die neutraliteit was juist het ultieme doel, het middel was de geheime samenwerking met Kriege die daarvoor een uiterst moeilijke balanceeract tussen leger en politiek had uit te voeren.

Het betekende niet dat Cort van der Linden altijd zo ver kon gaan als Kriege noodzakelijk achtte. Sommige wensen van Kriege waren in strijd met Van der Lindens eigen neutraliteitsbelangen. De minister-president had bovendien rekening te houden met de Nederlandse verhoudingen, zowel met de opvattingen binnen politiek en handel als met de bredere publieke opinie. Juist die binnenlandse situatie vereiste zijn harde houding inzake het internationale scheidsgerecht voor de duikboten, terwijl het natuurlijk ook paste in Van der Lindens juridische en specifiek volkenrechtelijke belangstelling. Op een subtiële manier slaagde de premier er echter in deze binnenlandse eisen in acht te nemen en tegelijkertijd succesvol af te tasten hoe ver hij kon gaan tegenover Kriege.

‘De mannen van de daad’

Sinds het begin van de oorlog had Cort van der Linden bij de handhaving van de neutraliteit veelvuldig geprofiteerd van de hulp van mannen zonder formele positie in de actieve politiek en diplomatie. Kröller had zich diverse malen op het diplomatieke pad begeven, en het bestaansrecht van de NOT was bij alle politieke waarde zelfs gebaseerd op de apolitieke opstelling. Dankzij deze handelaren kon de regering enigszins op de achtergrond blijven.

Tijdens de hoogtijdagen van de NOT in de eerste oorlogsjaren had Van Aalst als president van de organisatie daarom een spilfunctie in de neutraliteitspolitiek. Privéwerk en landsbelang grepen bij zijn handelsactiviteiten aan alle kanten in elkaar. Hij werd gezien als een van de ‘mannen van de daad’ zoals Treub bij de verkiezingen van 1918 de krachtadige elite aanduidde die het land moest leiden zonder zich om politiek te bekommeren. ‘De politiek’ was immers in diskrediet geraakt. Treub, die zichzelf ook graag onder deze ‘mannen van de daad’ schaarde, doelde met de term op de houding van aanpakken en recht door zee de handel en daarmee het land dienen. Politieke vormelijkheid en de formele politiek-diplomatieke structuren zaten die doelmatigheid maar in de weg.¹ Met zo’n instelling weerhield niets Van Aalst ervan zijn rol als president van de NOT meteen ook aan te wenden om zijn eigen handelsvetes uit te vechten. Die vetes konden zeer hoog oplopen, juist door het imago van daadkracht dat hij cultiveerde. Wars van subtiliteit gooide Van Aalst bij voorkeur zijn volle gewicht in de strijd via een directe woordenwisseling. Het leverde ingrijpende botsingen op tussen de ‘Amsterdamse’ Van Aalst en de ‘Rotterdamse’ Kröller. Hoe machtig Van Aalst ook was, het is tekenend dat hij bijvoorbeeld 28 commissariaten heeft gehad, waarvan niet één in Rotterdam.² In de economische oorlogspolitiek was deze tegenstelling ook terug te vinden. Kröller zette zich in voor onderhandelingen met Duitsland, waaraan de Rotterdamse haven veel waarde hechtte, terwijl de ‘Amsterdamse’ belangen van Van Aalst vooral aan geallieerde zijde lagen.

Van der Linden vond deze permanente twisten tussen twee kopstukken van de Nederlandse handel als onderdeel van de dagelijkse handelsstrijd geen

probleem. De ‘vaste’ zelfstandige neutraliteitspolitiek was er juist op gericht om die onbelemmerd voort te laten gaan. Bovendien waren de ‘geallieerde’ Van Aalst en de ‘Duitse’ Kröller ieder op hun eigen terrein waardevol voor de handhaving van het neutrale evenwicht. Zij droegen bij aan de neutraliteit op dezelfde manier als Van der Linden en Loudon resultaten boekten door, in overeenstemming met hun capaciteiten, de een naar centrale zijde en de ander naar geallieerde zijde het evenwicht te bewaren. Op dezelfde manier werden de sterk geallieerd gerichte daden van de NOT gecompenseerd door Kröllers stappen in Duitsland.

De handhaving van dit evenwicht werd echter een stuk lastiger toen de oorlog in 1917 tot een ongekende regulering van de economie leidde. Na de totstandkoming van het *agricultural agreement* met Groot-Brittannië was van een vrije markt geen sprake meer, en met het uitbreken van de onbeperkte duikbootoorlog kwam ook het scheepvaartverkeer nog strakker aan banden te liggen. De regulering van de economie leidde tot gedetailleerde onderhandelingen van een nooit vertoonde omvang tussen de neutrale en oorlogvoerende naties. De zakenelite werd direct bij deze onderhandelingen betrokken. Uit eigenbelang lieten de handelaren hun stem natuurlijk graag horen nu de geleide oorlogseconomie zozeer hun private ondernemingen raakte, maar zij namen uitdrukkelijk deel zonder de ambitie een formele politieke rol te spelen.

Het was echter de vraag in hoeverre de handelaren in deze nieuwe situaties tevens konden bijdragen aan Van der Lindens zelfstandige neutraliteitspolitiek. De crisis van maart 1917 toonde aan dat de druk van beide oorlogvoerenden enorme vormen aannam. Daardoor werd het steeds moeilijker om met een van de oorlogvoerenden nog economische overeenkomsten te sluiten, zonder bij de ander de indruk te wekken dat Nederland niet neutraal meer was. Ook de handelaren konden dat niet negeren. Konden zij nog wel een eigen lijn trekken en ondertussen aan de neutraliteit bijdragen doordat de ‘geallieerde’ stappen van bijvoorbeeld Van Aalst een tegenwicht boden aan de ‘Duitse’ stappen van Kröller? Het was allereerst de vraag hoe de ondernemingen van de grote handelaren deze oorlogssituatie zouden doorstaan. Die vraag zou toch altijd de eerste zorg van de handelaren blijven; pas in tweede instantie kwam het evenwicht van Nederland tussen de oorlogvoerenden aan bod. Wat waren de gevolgen voor Van der Lindens neutraliteitspolitiek?

Informeel steunpilaar of potentieel gevaar?

De Duitse duikbootoorlog had varen voor de reders levensgevaarlijk gemaakt; de geallieerde maatregelen maakten varen zelfs zo goed als onmogelijk. Rekwisitie van de handelsvloot was in maart 1917 weliswaar op de lange baan geschoven, maar er waren nog steeds geen afspraken over hervatting van de scheepvaart. De Britten stelden zich steeds harder op. Wekenlange discussies veranderden niets aan het Britse standpunt dat schepen die de Atlantische Oceaan op wilden eerst ter controle een Engelse haven moesten aandoen, hoe gevaarlijk dat als gevolg van de duikbootoorlog ook was. Toestemming om die controles te mijden, bleek alleen mogelijk als de reders voldeden aan de moordende voorwaarden, waarmee de schepen feitelijk geheel in Britse dienst voeren. Zo eisten de Britten dat schepen verplicht een deel van hun tonnage gebruikten om de goederen, die de Britten op grond van het *agricultural agreement* hoorden te krijgen, naar Engeland te verschepen voordat zij verder de oceaan op mochten. Bovendien werd een systeem van *letters of assurance* ingevoerd. Alle uit Amerika vertrekkende schepen moesten zo'n bewijsstuk hebben, afgegeven door een Britse consul in Amerika.³ Die *letters of assurance* waren echter bijna niet te krijgen, zodat Nederlandse schepen met graan in Amerika aan de ketting lagen. In de praktijk betekende dat bijna een totale blokkade door de geallieerden. Bij gebrek aan invoer raakte bovendien de productie in Nederland zelf in de knel en waren er dus ook geen ruilmiddelen meer voor de handel met Duitsland.

Voor de NOT waren de Britse maatregelen dodelijk. Met de *letters of assurance* namen de Britten de bestaansreden van de NOT, de controle op de import, feitelijk over. Bovendien was de organisatie formeel niet eens bedoeld voor de onderhandelingen over de toestemming tot varen en over scheepstonnage die nu op de voorgrond traden. De organisatie was opgericht voor de vrije import van de goederen op de schepen. Het was dus twijfelachtig in hoeverre de NOT iets kon doen om de Nederlandse graanschepen in Amerika weer in de vaart te krijgen. Alleen de volledige acceptatie van de Britse blokkadepolitiek leek oplossingen te kunnen brengen, maar dan was het overduidelijk dat van Duitse zijde geen concessie meer viel te verwachten. Vervoer van landbouwproducten naar Engeland zou nooit worden toegestaan. Het leek dus alleen mogelijk aan de Britse verlangens te voldoen door te varen onder begeleiding van oorlogsschepen. De Britten weigerden echter zo'n gewapende escorte mee te sturen.⁴ De reder Nierstrasz bleef zich daar desondanks hard voor maken. Door de Duitsers inmiddels op een zwarte lijst gezet, begreep hij maar al te goed dat zijn onderneming anders de eerstaangewezen prooi

voor Duitse duikboten was. Hij had onlangs nog een schip laten varen, dat weer meedogenloos getorpedeerd was. Zelfs deze volgens Townley dapperste en tegenover de geallieerden meest bereidwillige van alle Nederlandse scheepvaartondernemers kon echter niet op een Britse escorte rekenen.⁵ Dit voorbeeld gaf aan dat de scheepvaart simpelweg stillag en de handelswereld weinig kon doen om werkbare verhoudingen met de Britten te bewerkstelligen. De particuliere handel die voorheen voldoende speelruimte had gehad om op private titel het ondernemersbelang met 'minder neutrale' maatregelen te dienen, was zelfs niet meer in staat om los van elke neutraliteitsoverwegingen het eigen belang te dienen.

Ook uit diplomatieke oordelen over Kröller bleek hoezeer de handelaren zich nu in de problemen konden brengen als zij zich zuiver op hun handelsbelangen zouden richten zonder oog te hebben voor het evenwicht tussen de partijen. Kröller bracht bijvoorbeeld veel pennen in beweging toen hij Posthuma als verantwoordelijke minister voor de scheepvaartonderhandelingen wilde overhalen om een ontwerp voor een akkoord met de geallieerden te accepteren. Posthuma verzette zich (anders dan Loudon) tegen het plan dat inderdaad vrij ver ging voor een minister die verantwoordelijk was voor de landbouw. De schepen zouden volgens dit plan weer varen, maar slechts een deel van de Nederlandse scheepvaartcapaciteit werd ingezet om het door Posthuma gewenste graan en veevoer naar Nederland brengen. Kröller ondersteunde, anders dan Posthuma, het voorstel, al stond hij vaak als Duitsgezind te boek, want hij wilde voor alles de schepen weer in de vaart hebben. Uit de diplomatieke correspondentie bleek echter meteen hoezeer hij in Duitsland moest oppassen met zulke stappen, zelfs al was hij als particulier vrij om zijn lijn te trekken tussen de oorlogvoerenden door. De spanningen tussen de strijdende partijen waren zo hoog opgelopen, dat een Duitse informant die lucht kreeg van zijn wensen hem beschuldigde van geallieerde sympathieën en suggereerde dat de Duitse regering hem moest tegenwerken.

De Duitse handelsattaché Gneist besloot daar in een liefst twaalf pagina's lange tirade aan de rijkskanselier echter korte metten mee te maken. Kröller was veel te belangrijk. 'Alles im allem genommen, ist Kroeller zurzeit wirtschaftlich und zum Teil auch politisch der einflussreichste Mann Hollands, der hinter den Kulissen die Sache so schiebt, wie es nach seiner Ansicht den hollaendischen Interessen am meisten entspricht. Mit einer ausserordentlichen Geschicklichkeit versteht er es dabei, sowohl bei den Deutschen wie bei den Englaendern und Franzosen den Eindruck zu erwecken, als ob er den besonderen Interessen jedes einzelnen dieser Laender gerecht werde,

wahrend tatsaechlich nur hollaendische Interessen verfolgt werden. Mit dieser Sachlage muessen wir rechnen und koennten uns meines Erachtens nur schaedigen, wenn wir Kroeller vor den Kopf stossen.’⁶ Het bericht geeft aan hoe uitzonderlijk gevoelig het ook voor de handelswereld lag om te proberen met de geallieerden tot overeenstemming te komen. Iedereen die daar een bijdrage aan leverde, stond meteen bloot aan kritiek van Duitse zijde, zelfs Kröller met zijn vaak gememoreerde Duitse sympathieën.

In die omstandigheden was weinig meer over van de situatie zoals die aan het begin van de oorlog bestond, toen de particuliere handel naar beide zijden tegelijkertijd stappen kon zetten die de regering beter kon laten. Destijds dienden de handelaren zo niet alleen het ondernemersbelang, maar ook het landsbelang. In 1917 dreigden de handelaren door de beperktere speelruimte juist in botsing te komen met de regering. Het was namelijk maar de vraag of de handelaren, voor wie het ondernemersbelang vooropstond, bereid waren zich te matigen uit vrees voor sancties van één van de strijdende partijen. Vandaar dat de oude verhoudingen, waarbij regering en handel elkaar aanvulden, konden omslaan in een botsing. Dat bleek goed toen na de crisis van maart 1917 opnieuw werd geprobeerd met de Britten tot overeenstemming te komen over hervatting van de scheepvaart. Daartoe werd een nieuwe afdeling van de NOT opgericht, die zich niet bezig zou houden met de traditionele NOT-taak, de controle op de import, maar met de onderhandelingen over toestemming om te varen. Met deze Commissie voor de Scheepvaart werd de taak van de NOT dus verder verbreed.⁷ De regering besefte echter dat het niet in het landsbelang was dat de commissie zich geheel op geallieerde belangen zou richten, hoezeer sommige handelaren dat uit eigenbelang ook zouden willen. Voorheen konden de handelaren op informele basis ver gaan, maar in de nieuwe omstandigheden maakte dat Nederland te kwetsbaar voor Duitse represailles.

Volgens de Britse gezant Townley leidde deze situatie tot een botsing tussen enerzijds de NOT met de nieuwe commissie, die bereid was de Britse belangen te dienen, en anderzijds de ‘te Duitsgezinde’ regering. Hij vond het dan ook niet gunstig dat de regering in de nieuwe commissie een flinke vinger in de pap had gekregen. Als het aan de ministers zelf had gelegen, was het zelfs een hele hand geworden, aldus Townley. ‘They are the most obstructive and indolent lot of people I have ever met’, zo stelde hij over het Nederlandse kabinet. Hij raadde zijn minister daarom aan te proberen de speelruimte van de NOT en de nieuwe commissie te ondersteunen ten opzichte van de regering.⁸ Terwijl de NOT, vanaf 1917 een vrij krachteloze organisatie, bij de geallieerde regeringen hoe langer hoe minder steun genoot, hield

Townley zo dus vast aan de oude stelling dat de Britse belangen in Nederland het beste gediend zouden zijn bij overleg met een particuliere organisatie als de NOT, die informeel kon doen wat de regering formeel niet kon. Anders dan voorheen zou de Nederlandse regering die tactiek echter niet langer in stilte ondersteunen als de plannen te veeleisend zouden worden. Volgens Townley moesten de NOT en de geallieerden zich daar echter niets van aantrekken en nu verder gaan dan de Nederlandse regering voor wenselijk hield. Townley erkende wel dat de regering bij die opstelling ook geen andere keus had, gezien de harde houding van Duitsland.⁹

Net zoals de regering moest toezien hoe de NOT door haar beperktere speelruimte steeds minder waardevol werd voor de handhaving van de neutraliteit, zo gebeurde dat ook met de inbreng van de 'Duitse' Kröller bij de neutraliteitshandhaving. Ook dat had Townley goed door, maar waar hij de NOT in bescherming nam tegenover de regering, deed hij dat met Kröller niet. In dit geval legde hij juist de nadruk op de toenemende verwevenheid tussen handelspolitiek en regeringsbeleid die hij in het geval van de NOT wilde voorkomen. Die houding bleek goed toen Kröller probeerde om via Townley aan te dringen op matiging van de harde Britse politiek. Hij deed dit nadat Posthuma de geallieerde woede had opgewekt toen hij zijn beleid in de Tweede Kamer verdedigde.

In maart 1917, dus te midden van alle crises in die maand, wees Posthuma op de geallieerde maatregelen die de kolentekorten en voedselschaarste veroorzaakt hadden. Prompt protesteerden de geallieerden wegens de vermeende eenzijdigheid van Posthuma's woorden. Over de duikbootoorlog zou de minister met geen woord hebben gesproken. In werkelijkheid viel dat wel mee. Ook de duikbootoorlog werd genoemd, zij het elders in zijn rede verborgen en veel minder prominent dan de geallieerde maatregelen.¹⁰ Daar hadden de geallieerden echter geen oog voor. Een paar van zulke woorden in de Kamer konden daardoor grote gevolgen hebben voor het labiele evenwicht dat Van der Linden in het gevaarlijke voorjaar van 1917 zo moest koesteren. Allizé stapte zelfs direct op hem en Loudon af om te laten weten dat Posthuma ook de rol van de Duitse duikboten in zijn verdediging diende te betrekken. Allizé geloofde toen dat het gesprek met Van der Linden wel een goede uitwerking zou hebben.¹¹ Toch had Posthuma in geallieerde ogen weinig geleerd, want toen hij eind maart besloot om het broodrantsoen fors te verlagen, leek hij in een communiqué dezelfde conclusies te trekken zonder de rol van de duikbootoorlog aan te stippen.¹² Dat kon ten tijde van alle discussies met de Britten over de Princess Melita, rekwisitie en verscherping van de blokkade gevaarlijk worden.

Kröller zag het ook bij deze affaire weer als zijn taak om de Britten via Townley van een al te harde opstelling af te houden in de hoop de handel weer op gang te krijgen. Geregeld had een dergelijke bijdrage van de handelselite succes gehad, maar nu bleek hoe ingrijpen van Kröller kon omslaan van een voordeel in extra druk op de premier. Volgens Kröller had Posthuma zich alleen wat ongenueanceerd uitgedrukt. De Britse gezant had echter geen boodschap aan die woorden. Hij bleef erbij dat Posthuma een gevaar voor het kabinet was, zo liet hij Kröller weten. Vervolgens kwam Townley met een openhartige uiteenzetting van het bestaande Britse blokkadebeleid dat door Posthuma werd ondermijnd. Townley rechtvaardigde die uiteenzetting tegenover zijn minister met de stelling dat Kröller handelde als een afgevaardigde van de regering, ook al weigerde hij het om zichzelf zo te noemen.¹³

Met die opinie straalde het oordeel over Kröller meteen af op het kabinet en op Cort van der Linden in het bijzonder. De Franse consul in Amsterdam had iets eerder ook al gewezen op de betekenis van Kröller voor het regeringsbeleid. Daardoor werd de invloed van zijn Duitsgezinde opvattingen volgens de consul steeds groter, met alle gevolgen voor het beleid van de premier. Volgens de consul zou hij Cort van der Linden in Duitse richting sturen.¹⁴ De woorden maken duidelijk dat de regering in 1917 niet meer profiteerde van het voordeel dat private handelaren buiten regeringskringen om met de behartiging van het eigen ondernemersbelang tevens de neutraliteit dienden. De daden van de handelaren werden nu direct met het regeringsbeleid verbonden, waardoor hun speelruimte afnam. De regering kwam zo voor de moeilijke taak te staan om de handelaren in toom te houden, om te voorkomen dat zij op grond van hun ondernemersbelang al te ver zouden gaan met hun private maatregelen. Anders zou de regering zelf verantwoordelijk kunnen worden gehouden voor ‘onneutrale’ stappen.

Het ‘complot’ Kröller-Van der Linden-Posthuma

Bij de zogeheten ‘aardappelkwestie’ groeiden speculaties over de verhoudingen tussen handel en regering uit tot werkelijk gevaarlijke suggesties over het Nederlandse neutraliteitsbeleid. De oorzaak van de problemen lag bij de schaarste aan aardappelen. Dit product was het belangrijkste ruilmiddel voor Duitse kolen. Uitvoer naar het oosten was dus onvermijdelijk. Als gevolg van het *agricultural agreement* moest eenzelfde hoeveelheid aardappelen als naar Duitsland werd uitgevoerd echter ook naar Groot-Brittannië worden geëxporteerd. Daarnaast was de aardappel volksvoedsel nummer één. De beschikbaarheid was onontbeerlijk om de rust in het land te handhaven,

maar daar hadden de oorlogvoerenden geen oog voor. Dat was goed te merken in de beoordeling van het Nederlandse beleid. Cort van der Linden bevond zich daarbij in alle opzichten in de gevarenzone. Als minister van Binnenlandse Zaken was hij verantwoordelijk voor de openbare orde en tegelijkertijd moest hij een gunstig oordeel van de strijdende partijen over zijn neutraliteitsbeleid zien te handhaven. Bij de bestaande aardappelschaarste waren dat tegenstrijdige eisen.

In juni 1917 liep dit op een crisis uit. Posthuma zag zich gedwongen aardappelen naar Engeland te exporteren, omdat Duitsland (dat kolen leverde) nu eenmaal ook aardappelen had gekregen. Posthuma stuurde de aan Engeland beloofde aardappelen echter pas op het laatste moment, toen ook Nederland met schaarste kampte. In eigen land leidde het tot de 'roof' van de klaarliggende aardappelen door een groep vrouwen.¹⁵ Deze Rotterdamse 'roof' werd ruim een week later in nog veel ernstiger mate overgedaan tijdens een groot 'aardappeloproer' in Amsterdam, waar ook aardappelen voor de Britten gereedlagen. Er deden zich flinke rellen voor na afloop van een demonstratie op de Dam tegen de aardappelnood, met een aantal zwaargewonden en één dode als gevolg. Het te hulp geroepen leger zou machteloos hebben gestaan. Sommige soldaten zouden zelfs dienst hebben geweigerd.¹⁶ Cort van der Linden ontving de volgende ochtend samen met Posthuma een aantal vooraanstaande vakbondsleden die als vertegenwoordigers van het volk meer aardappelen eisten, maar de ministers deden slechts wat minieme toezeggingen. Voorlopig moesten er aardappelen naar Duitsland, en dus ook eenzelfde hoeveelheid naar Engeland. Gezien de ook in Duitsland bestaande aardappelschaarste waren in ruil namelijk veel kolen te krijgen.¹⁷ Posthuma zou de schuld voor de nood onder het volk tijdens dit gesprek op de Engelsen hebben geschoven. 'Engeland zendt nagenoeg geen kolen meer en verlangt toch een deel van de aardappelen', zo zou hij volgens het *Algemeen Handelsblad* hebben gezegd.¹⁸ Bij het volk wekten zulke woorden alleen maar nieuwe woede op, met de volgende dag nogmaals rellen en een bloedbad als gevolg. Er vielen zelfs meerdere doden.¹⁹

Meteen brak de kritiek van Franse en Engelse zijde los. Volgens Townley werden de geallieerden hier bewust in een kwaad daglicht gesteld. De Britten hadden recht op aardappelen op grond van het *agricultural agreement*. Ze vonden het in deze lastige situatie zelfs helemaal niet erg als er geen aardappelen zouden worden geleverd, mits de Duitsers dan ook niets kregen. Het was onverantwoord dat minister Posthuma desondanks de schuld in Britse schoenen durfde te schuiven en dat nog wel in het bijzijn van de premier, wat volgens Townley extra betekenis aan de woorden gaf.²⁰ Het ernstigste

gevolg was echter de geallieerde overtuiging dat Kröller achter deze handelwijze zat.²¹ Deze overtuiging was vooral gevaarlijk voor de uitvoering van de neutraliteitspolitiek, omdat wel was gebleken dat het onmogelijk was om vanuit regeringskringen met handhaving van de formele neutraliteit tot een oplossing met de Britten te komen. Daar kon alleen de handel voor zorgen, maar met zulke opvattingen over Kröller werd die handel slechts duidelijker dan ooit in regeringskringen gedrukt.

Vanuit de NOT viel bovendien geen ondersteuning te verwachten voor pogingen ondanks de aardappelkwestie met de geallieerden tot overeenstemming te komen. Van Aalst zou Kröller bij de Britten sowieso nooit helpen als hij dat al had gekund, maar ook verder was er weinig mogelijk om de Britten tot inkeer te brengen. Toch leek dat nodig. Daarom werd de ‘neutrale’ J. van Vollenhoven erop uitgestuurd. Deze voormalige NOT-bestuurder hoorde qua achtergrond eveneens bij de ‘mannen van de daad’, ook al had hij anders dan de meeste handelaren een – uiteindelijk kortstondig en mislukt – lidmaatschap van de Tweede Kamer aangenomen. Hij was in de zomer van 1917 net in dienst getreden van De Nederlandsche Bank, na zijn werk voor de kwijnende NOT.²² Van Vollenhoven moest nu namens Kröller de Britten van diens goede bedoelingen proberen te overtuigen en duidelijk maken dat Nederland wegens de kolennoed wel aardappelen aan Duitsland moest leveren.²³ Zijn inzet had echter geen enkel resultaat. Zo maakte dit vruchteloze initiatief glashelder dat de handelselite steeds minder steun kon bieden aan Van der Lindens neutraliteitspolitiek.

Townley verloor zelfs elke redelijkheid uit het oog bij zijn interpretatie van de kwestie. Hij raakte er meer en meer van overtuigd dat de hele zaak voortkwam uit een poging van een groep onder leiding van de machtige Kröller om omstandigheden te scheppen die Nederland in de armen van Duitsland zouden drijven. Die gedachte kwam bij hem op als gevolg van kritiek van Van Aalst op het handelen van Kröller en Posthuma in de aardappelkwestie. Aanvankelijk had Townley daar nog niet veel aandacht aan besteed, wetende dat Van Aalst altijd alles zou doen om Kröller een hak te zetten, maar na de uitlatingen van Posthuma in het bijzijn van Cort van der Linden, begon hij daar anders over te denken. Townley besprak zijn vermoeden openlijk met Loudon, die buiten deze geheime pogingen zou zijn gehouden.²⁴ Natuurlijk ontkende de minister alles. Posthuma was in de pers alleen verkeerd geciteerd. Er kwam daarom een kleine rectificatie.²⁵

Townley bleef desondanks van mening dat Loudon het slachtoffer was van Kröller, die het aardappeloproer aanwendde om een anti-Britse stemming op te wekken.²⁶ Er klonk zelfs iets van medelijden door in zijn privéberichten

aan Cecil. Hij beschreef hoe Loudon ‘literally put his hands up and screamed “Kamerad” for all he was worth’, toen hij hoorde dat hij door Kröller en Posthuma om de tuin was geleid. ‘It is always hard to hit a man when he is down, and there is no harder man to hit than friend Loudon under such conditions, because a gentleman himself, he can plead with great skill that his Agricultural colleague is also a gentleman, although he knows he is not’, zo merkte Townley met veel Brits gevoel voor de subtiliteiten van de upper-class op.²⁷ Het nam niet weg dat Loudon dringend werd verzocht om in het kabinet duidelijk te maken dat ministers voorzichtiger met hun woorden moesten omspringen. Minstens zo belangrijk was de waarschuwing dat ‘amateur diplomatists of the Kroeller type’ gevaarlijk waren.²⁸ In de Nederlandse oorlogsdiplomatatie was die bijdrage van ‘amateurs’ tenslotte van centrale betekenis. Tot slot werd ook Cort van der Linden zelf steeds verder meegesleurd in de nu wildweg uitgesproken Britse speculaties. A. Akers Douglas, topambtenaar op het *Foreign Office* was blijkens zijn aantekeningen overtuigd van Van der Lindens rol in het geheime ‘complot’.²⁹

Dat schaadde allereerst de hoofddoelstelling van de neutraliteitspolitiek om zonder een beeld van eenzijdigheid te scheppen de eigen economische belangen te blijven dienen. De debatten raakten nu aan de opstelling van het kabinet zelf, nu Loudon ervan werd beschuldigd zich door de ‘Duitse’ partij in de luren te hebben laten leggen. Het kan niet anders of hij heeft dit als een zeer gevaarlijke beeldvorming gezien, die hem dwong om Posthuma van repliek te dienen. Anders zou hij ook zijn eigen speelruimte tegenover de geallieerden geheel kwijtraken. Voor iedereen die een neutraal Nederland nastreefde, was dat natuurlijk van cruciaal belang. In dat verband zijn Loudons woorden na een nieuwe aanval van Townley op Kröller veelzeggend. De gezant had gewaarschuwd dat de Britse regering geen vertrouwen meer had in de goede intenties van de regering om alle overeenkomsten met de Britten loyaal uit te voeren ‘so long as Mr. Kroeller remained the hidden mentor of the Netherland government’. Loudon vroeg uitdrukkelijk toestemming om van die woorden gebruik te mogen maken.³⁰ Hij zal er in kabinetskring de toenemende risico’s van het beleid van Kröller mee hebben willen aantonen. Het was een nieuw bewijs dat de particuliere bijdrage van de handelaar Kröller in plaats van een steun vooral een bron van conflicten was geworden.

Uit de woorden van Loudon sprak bovendien grote vrees voor de consequenties van crises met de geallieerden. Die leken steeds grotere vormen aan te nemen, maar er was niemand meer om daar wat aan te doen. Inmiddels hadden de geallieerden namelijk net zo weinig op met de NOT als met Kröller. Bovendien werden in de zomer van 1917 zelfs nog heel wat nieuwe zaken

toegevoegd aan de lange rij van onenigheden met de geallieerden. Er vond bijvoorbeeld een vergissingsbombardement op Zierikzee plaats met drie dodelijke slachtoffers, waarvoor de Britten geen schuld wilden erkennen.³¹ Tegelijkertijd was er een oorlogsincident op zee bij Bergen. De Britten accepteerden niet langer dat er Duitse vrachtschepen door de Nederlandse territoriale wateren voeren en besloten over te gaan tot een aanval. Daardoor werd plotseling op Nederlands grondgebied gevochten, of er vlakbij zoals de Britten beweerden.³² Het belangrijkste was tot slot het Britse besluit om de blokkade te vervolmaken door mijnen te leggen in de vrije vaargeul waardoor Nederlandse schepen om Schotland heen naar Amerika voeren. Nederland besloot deze kwestie, die voor de scheepvaart van levensbelang was, hoog te spelen. De koningin stuurde meerdere verontruste telegrammen aan koning George V, waarin ook al de aanval bij Bergen ter sprake kwam. De Britten bonden na zoveel vorstelijk ongenoegen in.³³

Door deze aaneenschakeling van moeilijkheden met Engeland leek de rol van de VS, net tot de oorlog toegetreden, en die van Frankrijk wat op de achtergrond te blijven. Toch was de rol van deze landen in de blokkadepolitiek even ingrijpend. De Fransen waren zelfs de krachtigste voorstanders van een aanscherping van de blokkade, terwijl de Britten altijd nog de mogelijkheid in het oog hielden om door middel van het *agricultural agreement* zuivel uit Nederland te importeren. De Fransen stelden daar al sinds 1916 hun systeem van contingenten tegenover. Van de rol die Allizé daarbij in 1916 nog speelde als nuttig tegenwicht tegen de Britten en steunpilaar van de NOT was echter geen sprake meer toen in 1917 bij de Fransen de overtuiging postvatte dat het hele *agricultural agreement* in de praktijk niet zozeer tot een ruilverdeling met Engeland leidde, maar tot een bevoordeling van Duitsland.³⁴ In die omstandigheden had Allizé geen oog meer voor de kwijnende NOT als middel om Duitsland uit Nederland weg te houden. De Fransen, die niet veel economische banden met Nederland hadden, keken nog maar naar één ding: er mochten geen producten meer naar Duitsland.

Begin 1917 was dat nog lastig te realiseren, omdat Nederlandse boeren gebruikmaakten van voer van Amerikaanse, dus neutrale bodem, maar vanaf april kon Amerika zelf ook deze lijn volgen. De Franse regering en Allizé waren er allebei snel bij met het advies om dat krachtig te doen.³⁵ De Franse gezant in Londen werd bovendien bij herhaling voorzien van lange berichten van Allizé met het verzoek ook de Engelsen voor die politiek te winnen.³⁶ De Fransen hadden ondanks heel wat diplomatieke onenigheid succes met die opstelling.³⁷ De ‘oude’ geallieerden konden dus al snel gezamenlijk Amerika onder druk zetten om ook tot een stevige blokkade over te gaan.³⁸

Het duurde vele weken voor de VS tot een beslissing wisten te komen, maar na veel gesteggel kon president Wilson in de zomer vergaande blokkade-maatregelen doorvoeren.³⁹ Hoewel de exportbeperkingen aanvankelijk nog niet voor erg veel producten golden, was het effect meteen zeer groot, omdat Nederlandse reders vanaf dat moment het letterlijk broodnodige graan alleen nog na bijzondere toestemming van Wilson konden importeren. Geallieerde landen kregen die toestemming meestal wel, maar voor veel neutrale landen lag dat moeilijker, en Nederlanders bleken daar zelfs vrijwel niet voor in aanmerking te komen.⁴⁰

Toch bleef Groot-Brittannië in Nederlandse ogen lange tijd nog de gevaarlijkste partij. Dat land bleef de handel op Amerika ook zelf met harde maatregelen tegenhouden en was de oorzaak van de strenge blokkademaatregelen, met alle gevolgen van dien voor het evenwicht in de oorlogspolitiek. Ook Cort van der Linden was die mening toegedaan. In een gesprek met de reder E. Heldring stelde hij ‘het te betreuren, dat er onder de Engelschen in autoriteit klaarblijkelijk zoo weinig begrip van de situatie waarin Nederland zich bevindt, bestaat. Door den aanvoer af te snijden, is het volgens den heer Cort onvermijdelijk, dat er nog meer vee naar Duitschland gaat. “Zij drijven ons in de armen van Duitschland”, waren zijn woorden.’⁴¹ Heldring zag als enige oplossing dat een commissie van vooraanstaande mannen uit handel, nijverheid en landbouw naar Engeland zou worden afgevaardigd om de toestand in Nederland te verduidelijken en met kennis van zaken met de autoriteiten te onderhandelen. ‘De diplomatie is onbekwaam daartoe en de Nederlandsche Overzee Trustmaatschappij heeft geen invloed meer’, zo meende hij.⁴²

In dat laatste had Van Aalst groot gelijk. De geallieerden legden de NOT feitelijk stil, tot ongenoegen natuurlijk van Van Aalst. ‘Men like Van Aalst went nearly mad in their anger’, zo meende de Britse gezant. De NOT-voorzitter dreigde zelfs af te treden en zijn organisatie te ontbinden, want hij kon niets meer beginnen terwijl hij ondertussen wel van alle kanten werd aangevallen omdat hij de Britten niet van hun drukkende maatregelen weerhield.⁴³ Helaas leek het in Britse kring allemaal weinig indruk te maken, waarna het NOT-bestuur op 1 augustus de contacten met de Britten verbrak.⁴⁴ Alleen informeel schreven Van Aalst en Oppenheimer elkaar nog, wat leidde tot een correspondentie waar de crisisstemming vanaf straalde.⁴⁵ Oppenheimer schreef in zijn correspondentie met het *Foreign Office* nu zelfs over ‘the rebellion of the Trust’.⁴⁶

Oppenheimer meende echter dat niet de Engelsen maar de Amerikanen de oorzaak van deze problemen waren. De NOT dacht volgens hem wel dat

de Britten hun voordeel deden met de Amerikaanse oorlogsdeelname, omdat die de blokkadepolitiek vereenvoudigde, maar in werkelijkheid verloren de Britten zijns inziens juist aan invloed. Oppenheimer gaf aan de NOT wel te willen herstellen, maar dat pogingen daartoe zouden stuklopen op de vs.⁴⁷ Inderdaad adviseerde de Amerikaanse *War Trade Board* na een Brits advies om Nederland niet tegen de geallieerden in het harnas te jagen, eenvoudigweg geen enkel Nederlands schip een vergunning te geven om uit te varen.⁴⁸ Daarmee was het duidelijk dat van Britse zijde geen belangrijke toezeggingen aan Nederland waren te verwachten. Van de terugkeer van een krachtige NOT was dan ook geen sprake, met alle consequenties van dien voor de ondersteuning van Van der Lindens neutraliteitspolitiek door de handelselite.

Pas aan het eind van de zomer van 1917 drong ook in Nederland door dat de vastgelopen handel alleen in Washington vlot getrokken kon worden. Het was echter de vraag hoe. De diplomatie leek in Washington nog minder te kunnen bereiken dan elders. De gezant W.L.F.Ch. ridder van Rappard had terecht of onterecht een sterk Duitsgezind imago en bovendien weigerde hij pogingen te doen om daar verandering in te brengen.⁴⁹ Daarnaast was zijn kleine Nederlandse gezantschap niet uitgerust voor grote onderhandelingen.⁵⁰ Zo kwamen de handelaren dus toch weer om de hoek kijken, zelfs al was er nauwelijks een rol weggelegd voor de NOT. Er werd besloten een speciale commissie naar Amerika te sturen. Die moest de autoriteiten aldaar op andere gedachten brengen. Dit werd de commissie-Van Vollenhoven, genoemd naar de leider Van Vollenhoven, de handelaar en kortstondige parlementariër, die net bij DNB in dienst was getreden. Hij kwam rond 7 september in Washington aan.⁵¹ Tot die tijd stond Van Rappard toch alleen voor de onderhandelingen over graanaanvoer en de mogelijkheden Nederlandse schepen weer te laten varen. Ze mislukten pijnlijk.⁵² Na dit debacle was het vervolgens aan Van Vollenhoven om een brede handelsovereenkomst met de Amerikanen te sluiten. Het laat zich raden dat hij zijn kansen op succes weinig optimistisch inschatte.

Deze aaneenschakeling van onenigheid met eerst de Britten en later ook de Amerikanen zorgde voor een crisissfeer in de contacten tussen Nederland en de geallieerden die de grote handelaren niet konden wegnemen. Volledige medewerking aan de Britse blokkadepolitiek leek de enige oplossing te zijn voor herstel van de onderlinge verhoudingen. Tegelijkertijd kon echter met recht worden gewezen op de noodzaak economische banden met Duitsland te onderhouden. Als de handelscontacten met de oosterbuur geheel zou worden verbroken, dan zou het Duitse leger immers geen enkele reden meer hebben om Nederland neutraal te houden. Deze moeilijke situatie maakte

duidelijk hoezeer de toenemende druk van de belligerenten de speelruimte van handelaren beperkte om gelijktijdig in beide richtingen stappen te zetten. Van Aalst en Kröller konden dat in de eerste oorlogsjaren nog doen, maar de NOT dreigde nu zelfs ten onder te gaan, en elke stap van Kröller aan Duitse zijde werd door de geallieerden zo hard veroordeeld dat zijn daden de tegenstellingen eerder op scherp zetten in plaats van evenwicht te bewerkstelligen. De problemen met de aardappelen hadden bovendien aangetoond dat de conflicten in tijden van toenemende druk van de strijdende partijen eenvoudig doordrongen in regeringskringen, waar de 'Duitse' partij van Posthuma onder het toezicht van Kröller het 'geallieerde' beleid van Loudon en de NOT heette te ondermijnen.

Kolen, krediet en Kröller

Cort van der Linden moest in de zomer van 1917 erkennen dat de handelselite de spanningen in het kabinet en met de oorlogvoerenden eerder dreigde op te voeren dan die op private titel te verminderen. Tegelijkertijd was de positie van die handel juist cruciaal en nauw met regeringskringen verbonden in een tijd waarin de economie volledig gereguleerd was. Die situatie zou van doorslaggevende betekenis blijken te zijn in nieuwe handelspolitieke besprekingen met de beide kampen. Cort van der Linden zou bij die besprekingen een hoofdrol spelen. Nu de omstandigheden kritiek werden, nam hijzelf het initiatief om een dubbel gevaar te voorkomen: enerzijds de ineenstorting van zijn regering door de toenemende tegenstellingen binnen handel en politiek en anderzijds de schending van de neutraliteit.

Kolen vormden het centrale product in deze nieuwe ronde onderhandelingen. Duitse kolen bleven voor Nederland onmisbaar, maar de aanvoer ervan werd steeds moeilijker. De gouden tijden van de Duits-Nederlandse handel waren in 1917 voorgoed voorbij. Nederland had steeds minder beschikbaar om uit te voeren en wat er was kon Duitsland niet meer betalen. Zonder aanvoer en productie konden de oosterburen de oorlog echter niet volhouden. Er was feitelijk maar één oplossing. Het bijna failliete Duitsland moest lenen om producten te kunnen invoeren. Duitsland wilde dus krediet om de import veilig te stellen. Om dat voor elkaar te krijgen, beschikte Duitsland alleen over de voor Nederland onmisbare kolen als drukmiddel. Die zouden de Duitsers dus niet lichtvaardig uit handen geven.⁵³

Vanuit Nederlands gezichtspunt was import van Duitse kolen tegen hoge kredieten te verdedigen. Zonder Duitse kolen leed het land kou, lagen de fabrieken stil en, bovenal, had de Duitse legerleiding geen enkele economische

reden meer om Nederland neutraal te laten. Daarnaast was het in de zomer van 1917 twijfelachtig of Nederland de benodigde kolen voor een behoorlijke prijs van de geallieerden zou kunnen kopen. Mocht dat toch lukken, dan moesten de kolen vanuit Engeland de Noordzee over, waar ze ongetwijfeld door de Duitse duikboten getorpedeerd zouden worden als de Duitsers op hun beurt geen economisch voordeel meer haalden uit de contacten met Nederland.

Handelaren en politici met oog voor goede contacten met de geallieerden vreesden op hun beurt echter de gevolgen van zo'n kolen-kredietakkoord. Zij meenden dat een akkoord met de Britten, dat de economische contacten tussen Nederland en Duitsland stil zou leggen, de geallieerden er misschien toe zou overhalen de Nederlandse graanschepen in Amerika te laten gaan. Eventueel zouden de reders zelfs weer gewoon kunnen varen, want de Amerikanen hoefden in zo'n situatie niet meer bang te zijn dat de aanvoer naar Duitsland zou gaan. De Duitse gezant Rosen noemde de op het eerste gezicht technische kolenkwestie daarom van grote politieke betekenis. Deze zaak zou Nederland meer en meer tot een economische keuze tussen beide zijden dwingen. Dat kon doorslaggevende gevolgen hebben voor het geval Nederland eventueel ook op politiek vlak de zijde van één van de strijdende partijen moest kiezen.⁵⁴

Gezien de bestaande druk van de oorlogvoerenden zou deze gevoelige zaak grote gevolgen kunnen hebben voor de verhoudingen in de ministerraad, net zoals dat bij de aardappelkwestie het geval was. De ministers hadden immers steeds minder ruimte om hun eigen opvattingen over het Nederlandse belang te benadrukken. Bovendien zouden ook de handelaren opnieuw een verdelende rol kunnen spelen. Door het belang van de kolen voor de neutraliteitshandhaving zou Van der Linden nu alleen met veel grotere risico's te maken kunnen krijgen. Die situatie stimuleerde de premier om juist nu zelf stappen te ondernemen. Hij liet diplomatie en handelselite vaak eerst hun gang gaan, maar hij greep in wanneer de gevaren te groot werden. Dat deed hij al in zijn onderhandelingen met Kriege. In de kolenkwestie, die zijn kabinet zou kunnen splijten, leek opnieuw de tijd gekomen om zelf actie te ondernemen.

Al meteen toen Kröller met zijn Commissie van Bijstand namens de regering probeerde in Duitsland een kolenakkoord te sluiten, bleek hoe ingrijpend deze kwestie was. Kröller deed eind augustus 1917 een beperkt voorstel voor de levering van 350.000 ton kolen per maand in ruil voor tien tot vijftien miljoen gulden krediet. Ondanks verwoede pogingen van de Duitse onderhandelaars bleek daar in Berlijn echter geen steun voor te vinden.

De verantwoordelijken voor de kolenlevering stelden niet genoeg kolen te hebben voor welke toezegging aan het buitenland dan ook, en de hoeveelheid krediet was veel te klein.⁵⁵ De alomtegenwoordige Kriege probeerde daarom een akkoord te bereiken door een vrije vaargeul voor kolenscheperen uit Engeland in te stellen. Hij meende dat Nederland en Duitsland allebei voordeel hadden bij een kolenaanvoer vanuit zowel Duitsland als Engeland.⁵⁶ Kröller had hem al duidelijk gemaakt dat dat goed was voor de Nederlandse neutraliteit. Bij de bestaande kolenschaarste had Duitsland volgens Kriege geen andere keus. Zo gauw Ludendorff lucht kreeg van deze opvattingen, telegrafeerde hij echter furieus aan het *Auswärtige Amt* dat er van een vrije vaargeul geen sprake kon zijn.⁵⁷ In een brief aan Von Holtendorff liet hij over zijn opvattingen weinig aan duidelijkheid te wensen over: 'Ich sollte meinen, dass wir bei unserer starken militärischen Stellung gegenüber Holland und bei seiner Abhängigkeit von unserer Kohle u.a. zu so weitgehenden Zugeständnissen keinen Anlass haben. Ich halte diese Angelegenheit für so bedeutungsvoll, dass allein Seine Majestät der Kaiser auf gemeinsamen Vortrag hin hierin entscheiden kann.'⁵⁸ Daarmee was de eerste onderhandelingspoging van Kröller op niets uitgelopen.

De toestand werd kritiek doordat Treub tegelijkertijd heel andere initiatieven ontplooidde. Treub had onomwonden het standpunt ingenomen dat de betrekkingen met de geallieerden door de kolenonderhandelingen niet verder mochten verslechteren. Bovendien meende hij als minister van Financiën het recht te hebben om handelsakkoorden te blokkeren die de staatsfinanciën zouden schaden. Al met de oprichting van de NUM had hij zich daartoe middelen willen verschaffen, maar uit de ruzie over de inrichting van deze organisatie met Posthuma was al gebleken hoe gevoelig dat lag. Tot Treubs grote zorgen dreigde een kolen-kredietakkoord met Duitsland tot een financiële crisis te leiden, nog voor de NUM formeel in werking zou zijn. In plaats van de NUM zette hij daarom maar ander grof geschut in, precies op het moment dat Ludendorff in Duitsland in woede uitbarstte over mogelijke concessies aan Nederland. Waarschijnlijk zonder op de hoogte te zijn van Ludendorffs uitspraak verklaarde Treub in de Eerste Kamer dat van pogingen van Duitse zijde om tegenover een geringere aanvoer van kolen dan voorheen maandenlang een groter krediet te verkrijgen, niets terecht zou komen zolang hij minister van Financiën zou zijn.⁵⁹

Dit was in de gegeven omstandigheden een meer dan gevaarlijke verklaring. Cort van der Linden was dan ook zeer ontstemd over deze uitspraak, maar vooral over het eigengereide optreden van Treub. De minister van Financiën had namelijk met niemand overleg gepleegd. Van der Linden noch enige

andere minister was van zijn handelen op de hoogte. De premier en enkele collega's zaten naast Treub in de Eerste Kamer en hoorden plotseling allemaal aan hoe hij de broze onderhandelingen van Kröller en zijn Commissie van Bijstand in één klap van tafel had geveegd.⁶⁰ De moed zakte Cort van der Linden vervolgens even in de schoenen, net zoals dat het geval was bij Gevers, die dicht bij het Berlijnse vuur de zaken kon volgen. Treubs uitspraak kon een complete breuk van de economische contacten met Duitsland betekenen, met alle consequenties van dien.⁶¹ Treub had daar echter geen boodschap aan. Hij had slechts oog voor de noodzaak om de betrekkingen met de geallieerden aan te halen. De Britten probeerden daar meteen hun voordeel mee te doen. De kolenkwestie kon een goede dienst bewijzen als hefboom om in ruil voor kolen de langgewenste Nederlandse tonnage in handen te krijgen en te eisen dat Nederland zou meewerken aan een strikte blokkade van Duitsland.⁶² Meer dan ooit tevoren waren de tegenstellingen tussen de oorlogvoerenden daardoor tot in het kabinet doorgedrongen. Bovendien was bij deze botsing ook de rol van de mannen van zaken zeer belangrijk. Bij de kolenkwestie betrof het immers niet alleen een regeringszaak, maar ook onderhandelingen die de ondernemersbelangen direct raakten. Zodoende kregen de handelaren plotseling een directe invloed op het lot van het neutrale Nederland.

De grote invloed van de handelselite bleek al snel. Vlak na Treubs wilde uitspraak overwoog de ministerraad hoe de noodzakelijke kolen alsnog gekocht konden worden. Treub weigerde meteen te accepteren dat Kröller met zijn Commissie van Bijstand de onderhandelingen zou voeren. Het moest volgens hem uit zijn met de schadelijke informele belangenpolitiek van de Duitsgezinde Kröller. Treub meende zelf zijn stem te mogen laten horen bij onderhandelingen waarmee de staatsfinanciën gemoeid waren. De Commissie van Bijstand moest de onderhandelingen daarom opgeven ten gunste van een nieuwe commissie, waarin specialisten van de betrokken ministeries de onderhandelingen zouden voeren.⁶³ Om dat rond te krijgen, kreeg Treub krachtige ondersteuning van Van Aalst. De aartsvijand van Kröller deed bij de Britse gezant Townley zijn best om een voorstel van Treub geaccepteerd te krijgen om zo snel mogelijk 100.000 ton Britse kolen aan Nederland te leveren. Treub meende die nodig te hebben als tegenwicht om Kröller buitenspel te kunnen zetten en vervolgens een akkoord met Duitsland te sluiten dat de geallieerde in plaats van Kröllers 'Duitse' belangen diende.⁶⁴ De handelaren leken zo de strijd om het regeringsbeleid te gaan voeren. Loudon, die hier als minister van Buitenlandse Zaken tussen zat, achtte het zelfs maar beter zich op de achtergrond te houden, ook al stond

hij volgens Townley aan de geallieerde kant. Loudon was zo bang onneutraal te zijn dat zijn optreden volgens de gezant 'hopeless' was. De minister weigerde zelfs Townley te ontvangen.⁶⁵

Cort van der Linden was minder terughoudend toen hij inzag dat ministers en handelaren op het scherp van de snede een strijd uitvochten die het land de neutraliteit kon kosten. Ingrijpen vond hij nu noodzakelijk, maar in lijn met zijn werkwijze deed hij dat niet zo luidruchtig als Treub. De minister van Financiën kreeg op het eerste gezicht zijn zin. Hij mocht met een nieuwe commissie de onderhandelingen met Duitsland oppakken. Inderdaad sprak Treub vervolgens zelf met de Duitse onderhandelaars om te proberen de oosterburen met een beperkt krediet tevreden te stellen.⁶⁶ Dat betekende echter niet dat hij Krölller geheel aan de kant zette. Terwijl Treub en allerlei ambtenaren hun onderhandelingen bleven voeren, zorgde Krölller er juist voor dat hij samen met de premier door middel van geheime besprekingen op de achtergrond de zaken echt kon regelen. Die besprekingen begonnen met een nieuw voorstel aan de Duitse handelsattaché Gneist. Die twijfelde meteen hoe hij een dergelijk voorstel moest beoordelen. Hij kon zich niet voorstellen dat Loudon en Treub niets zouden weten van het voorstel dat volgens de handelsattaché weinig om het lijf had en dat werd dus meteen afgewezen.⁶⁷ Toch was het voorstel het begin van serieuzere plannen van Krölller en Van der Linden persoonlijk. De premier stuurde zelfs een telegram naar Gevers dat deze tijdens de onderhandelingen in Berlijn voorlas.⁶⁸ Deze actie druiste in tegen Treubs wens dat zijn nieuwe commissie (die hier geheel buitenstond) de onderhandelingen zou gaan voeren. Van der Linden handelde dus duidelijk buiten Treub en Loudon om.

Het initiatief van Van der Linden leidde niet tot grote toezeggingen aan Duitsland, maar na twee dagen kon toch onder supervisie van Krölller een voor Duitsland én Nederland gunstig akkoord gesloten worden. Duitsland kreeg per geleverde ton kolen een extra krediet van 33 gulden tegen gunstige voorwaarden, terwijl Nederland op een maandelijkse kolenlevering van 250.000 ton kon rekenen voor de opvallend lage prijs van gemiddeld zo'n *f* 42,50 per ton. Dat was veel minder dan de Scandinaviërs en Zwitsers betaalden. Bovendien gold dit voor een lange periode, namelijk tot 31 maart 1918. In de onzekere oorlogssituatie was dat een welkome luxe.⁶⁹ Feitelijk stonden de geallieerden buitenspel, omdat met deze partij ondanks de toezegging aan Treub de economische banden minder strak werden aangehaald. Rosen speculeerde zelfs dat Posthuma en Rambonnet in het kabinet met ontslag gedreigd moesten hebben om dit mogelijk te maken.⁷⁰ Nader bewijs daarvoor

is niet gevonden, maar het is wel duidelijk dat onderhands door Cort van der Linden en Kröller flinke druk is uitgeoefend.

Bovendien pakt Van der Linden en Kröller opnieuw de handschoen op toen de geallieerden ondanks het nu gesloten kolenakkoord tussen Nederland en Duitsland alsnog probeerden in ruil voor kolen Nederlandse scheepstonnage ter beschikking te krijgen. Met die scheepstonnage wilden de geallieerden voedsel naar België laten brengen.⁷¹ Alhoewel de Britse minister van Buitenlandse Zaken A.J. Balfour opnieuw benadrukte dat hij de Amerikanen niet kon binden om in ruil voor tonnage tevens te voldoen aan de belangrijkste Nederlandse eis – de vrijlating van de graanschepen in de vs – was dit toch een waardevol plan om aan extra kolen te komen en het evenwicht met de oorlogvoerenden in stand te houden.⁷² Ludendorff en Von Holtzendorff dreigden echter niet akkoord te gaan met zo’n aanslag op de duikbootoorlog. Er leefden al plannen om het net gesloten kolen-kredietakkoord dan maar niet te ratificeren. Bovendien konden de Duitsers de kolenschepen torpederen. Opnieuw waren ter aanvulling dus wat onderhandelingen nodig, maar dit keer zouden de beide Duitse legerleiders de zaak niet hoog spelen. ‘Beide vertrauen auf den günstigen Abschluß der Verhandlungen Exzellenz Kriege mit Herren Kroeller und Cort van der Linden’, zo meldde de vertegenwoordiger van het Ministerie van Buitenlandse Zaken bij het grote hoofdkwartier.⁷³ Inderdaad bleken de onderlinge stekeligheden verleden tijd. Van der Linden en Kröller lieten zich de moeizaam bereikte samenwerking met Duitsland niet meer uit handen slaan. De onderhandelingen hadden genoeg problemen gegeven om te beseffen dat het nu nodig was in goed vertrouwen met de Duitsers mee te werken. Dat lukte ook gemakkelijk. Het was eenvoudig duidelijk te maken dat Van der Linden in de kolenkwestie nu voor samenwerking met de Duitsers gekozen had en niet meer van die lijn zou afwijken.

Het optreden van Kröller was voor de premier onmisbaar geweest om dit akkoord te bereiken. Dankzij Kröller, die de Duitse economische toestand en handelswereld door en door kende, was het voor Van der Linden veel gemakkelijker de Duitsers over te halen tot het felbegeerde kolenakkoord tegen gunstige voorwaarden. Er was in 1917 echter minder te bespeuren van het grote voordeel dat Kröller zo ook een mooi tegenwicht bood tegen de ‘geallieerde’ politiek van de NOT. Het grote voordeel dat de ‘mannen van de daad’ door hun ‘minder neutrale’ private politiek beide kampen tevreden konden houden door ieder naar eigen zijde iets te ver te gaan, verdween meer en meer. De grote speelruimte die de handelselite aanvankelijk had, bestond niet meer. In die omstandigheden leverden de grote ondernemers zelfs een

extra gevaar op. Omdat zij voor alles hun handelsbelang bleven dienen, zouden zij net als voorheen een grotere eenzijdigheid aan de dag blijven leggen dan de regering uit neutraliteitsoverwegingen kon accepteren. Dat gevaar was extra groot omdat de tegenstellingen die sinds jaren te midden van de handelselite bestonden door de grote verwevenheid van politiek en economie steeds makkelijker in kabinetskringen doordrongen. Daardoor konden de gunstige resultaten van de ‘diplomatieke’ taak die de handel had uitgeoefend in 1917 gemakkelijk omslaan naar botsingen tussen twee ‘kabinetskampen’, ieder gesteund door de eigen handelspartij én de diplomatie van het bijbehorende oorlogvoerende land. De publicist en hoogleraar Van Hamel waarschuwde in zijn blad *De Amsterdammer* voor dit gevaar. ‘Er wordt in deze dagen op ons grondgebied een stille strijd gestreden, waarbij de aanvoerders geen manschappen, maar steenkolen commanderen (...) Nimmer misschien tijdens den oorlog hebben wij verkeerd in een toestand die van zoo vèrreikende gevolgen zwanger is, ook voor ons staatsbestaan.’⁷⁴

Met zijn diplomatieke kwaliteiten wist Van der Linden in samenwerking met Kröller de balans naar Duitse zijde in evenwicht te houden, maar dit was tegelijkertijd ook een mislukking van de pogingen om de neutraliteit te redden door individuele handelaren en diplomaten steeds in te zetten aan die zijde waar hun belangen en voorkeuren de gunstigste uitwerking zouden hebben. Eind 1917 lukte dat niet meer. Door de Amerikaanse oorlogsdeelname werd de blokkadepolitiek alleen maar krachtiger. Van aanvoer naar Nederland was geen sprake meer. Dat had directe invloed op de kolen-kredietonderhandelingen, omdat sommige ‘geallieerde’ handelaren en politici meer waarde hechtten aan een oplossing van de tegenstellingen met de geallieerden. Van der Linden moest zelfs noodgedwongen buiten de ‘geallieerdgezinde’ partij in zijn kabinet om handelen. Alleen dan zou het mogelijk zijn om de economische contacten met Duitsland in stand te houden. Een pro-Duits beleid was dat niet. Het was een uiting van het politieke realisme dat hij ook in zijn onderhandelingen over de duikbootkwestie aan den dag had gelegd. In het ideale geval zouden de handelaren en Loudon eenzelfde politiek voeren ten opzichte van de geallieerden.

In tijden van toenemende druk van de strijdende partijen bleek dat echter niet langer haalbaar. Vanzelfsprekend leverde dat ontevredenheid op over de keuze van Van der Linden om in die situatie de kolenkwestie op een voor Duitsland voordelige wijze op te lossen. De reders die de Nederlandse schepen weer wilden laten uitvaren, hadden liever afspraken gemaakt waarbij zij voor de geallieerden zouden gaan varen, ongeacht de oorlogsdreiging die dat van Duitse zijde kon opleveren. Dan hadden de Engelsen de kolen wel willen

leveren en de Amerikanen de graanschepen misschien willen laten uitvaren. Toen dat niet rondkwam, bleven de Nederlandse schepen echter aan de ketting liggen. Vandaar dat bijvoorbeeld de reder Heldring niet kon verkroppen dat er niet slimmer gebruik was gemaakt van het aanbod van 100.000 ton kolen aan Treub. ‘De regeering is weer eens in bekwaamheid tot onderhandeling te kort geschoten, want indien zij tijdig maatregelen genomen had om de kolen van Engeland te laten komen, welke dit land ons aangeboden heeft (100.000 ton), zouden wij niet zóó in nood zitten’, zo mopperde hij.⁷⁵

Deze ontevredenheid laat zien hoe weinig er nog over was van de pogingen om via de handel de balans met de oorlogvoerenden in evenwicht te houden. Daar lag vanaf eind 1917 de grote dreiging voor Van der Lindens neutraliteitspolitiek. Hij kon wel samen met Kröller proberen Duitsland van een aanval op Nederland te weerhouden, maar als daar aan geallieerde zijde niets tegenover stond, bleven de risico’s groot. Niet alleen de diplomatieke tegenstellingen konden toenemen, maar het kon ook tot nieuwe botsingen in het kabinet leiden met alle gevolgen van dien voor het land, waar geen korreltje graan meer binnenkwam. Van der Linden begreep dat het na het kolen-kredietakkoord voor een neutrale minister-president van groot belang was om dat gevaar te keren. Het was echter de vraag of hij daar nog wel de mogelijkheden toe had.

Zelfstandigheid onder druk

Tot de herfst van 1917 had Cort van der Linden de neutraliteit kunnen redden door in te grijpen wanneer het beleid van de handelselite en traditionele diplomatie spaak dreigde te lopen, zoals in april 1917 met Kriege of bij de kolen-kredietonderhandelingen. Aan het eind van dat jaar nam de speelruimte van de Nederlandse regering zodanig af dat zulk actief ingrijpen de onafhankelijke positie steeds eerder zou schaden. De oorlogsdeelname van de vs had grote invloed. Daarnaast nam de druk van de oorlog zozeer toe dat de strijdende partijen steeds minder oog hadden voor de positie van het neutrale Nederland. Vooral aan geallieerde zijde waren de oorlogsomstandigheden er niet gemakkelijker op geworden. De Duitsers waren na de Russische oktoberrevolutie in het oosten aan de winnende hand en startten eind maart een groot offensief in het westen. Bovendien verliep de Amerikaanse troepenopbouw aan het westfront slechts moeizaam. Ondertussen hadden de geallieerden moeten toezien hoe door de afsluiting van het kolen-kredietakkoord de economische contacten tussen Nederland en Duitsland in stand bleven zonder dat hun eigen wensen waren gehonoreerd. Het ergste was voor hen dat ze de kolenonderhandelingen niet hadden kunnen gebruiken om tonnage in bezit te krijgen. Daarnaast bleef de aanvoer van goederen naar Duitsland de geallieerden nog steeds een doorn in het oog. Ondertussen stonden de Britten er op hun beurt wel op dat ze een aantal Nederlandse producten mochten importeren. Daardoor werd eind 1917 de druk op Nederland vooral uit geallieerde hoek sterk opgevoerd, met alle gevolgen van dien voor de positie van handelselite én diplomatie.

In reactie op de dreigende hardere houding van de geallieerden bleef Van der Linden zijn werkwijze trouw. Afwachten was het devies tot duidelijk zou worden hoe de opstelling van de oorlogvoerenden zich zou ontwikkelen. Laveren tussen de oorlogvoerende partijen bleef voor hem nog altijd in de eerste plaats een zaak van de private handelselite en de traditionele diplomatie. Met het oog op een eventueel noodzakelijk ingrijpen, volgde Van der Linden hun lotgevallen wel op de voet, met toenemende bezorgdheid als gevolg. Hij

zag hoe de diplomatie hoe langer hoe meer vastliep, tot uiteindelijk zelfs niet meer was te voorkomen dat de Britten als pressiemiddel een blokkade instelden van het Nederlandse telegraafverkeer met het buitenland én Indië. Alleen regeringstelegrammen werden nog doorgelaten.¹ Daartoe waren zij in staat omdat het merendeel van de Nederlandse telegraafverbindingen over het grondgebied van het Britse rijk liep.

De maatregel was een vergeldingsactie voor de Nederlandse onmacht om de Duitse transporten van zand en grind over Nederlands grondgebied in Limburg tegen te gaan. Volgens de geallieerden verstevigden de Duitsers met dit zand en grind hun bunkers. Loudon snapte dat ook wel, maar kon het niet bewijzen, zodat het onmogelijk was de Duitsers iets in de weg te leggen.² In 1917 begonnen de Fransen de kwestie in overleg met de Britten hard te spelen.³ Na uitgebreide Franse onderzoeken en flinke geallieerde druk, vond Loudon wel dat de tijd voor een verbod was gekomen, maar het bleek zo moeilijk te zijn om maatregelen te nemen dat hij snel op toezeggingen terug moest komen.⁴ Cecil stelde zich vervolgens onbuigzaam op. Toen de zaak eenmaal in gang was gezet, moesten de Britten doorzetten, 'or we shall lose the whole of our reputation'.⁵ Het kabelembargo bleef daarom tot in 1918 in stand, alle diplomatieke protesten ten spijt.⁶ Zo werden de Nederlands-geallieerde betrekkingen, die na het kolen-kredietakkoord toch al een dreun hadden gekregen, verder aangetast. De spanningen liepen zelfs zo hoog op dat veelvuldig geruchten over een Britse aanval op de Schelde de ronde begonnen te doen. Hoewel er niet veel waarde aan werd gehecht, waren ze toch zo hardnekkig dat Kriege al werd betrokken bij de voorbereidingen voor samenwerking met Nederland in geval van oorlog.⁷

Militaire gevolgen hadden deze geruchten niet. Wel drukte de situatie de Nederlandse regering eens te meer met de neus op het feit dat ze in zo'n diplomatieke strijd tegenover de Britse regering machteloos was geworden. Bovendien verzwakte het telegraafembargo ook de positie van de handel. Hoewel de Britten beweerden dat het kabelembargo losstond van de discussies over export en tonnage, bleek het toch heel geschikt om handelaren onder druk te zetten om aan Britse eisen te voldoen. Vandaar dat de handelswereld bij deze zaak toch ook weer om de hoek kwam kijken. Van Aalst spande zich met een rondgang langs de Duitse, Oostenrijks-Hongaarse en Britse gezantschappen in om toch maar te proberen de zand- en grinddoorvoer te beperken.⁸ Zijn initiatieven liepen slechts uit op een nader bewijs van de onmacht van de handelselite. In die omstandigheden was er geen enkel uitzicht op wat voor overeenstemming dan ook in de kwesties van tonnage en van export naar Duitsland. Van Vollenhoven deed in Amerika alsnog zijn

best om Nederlandse graanschepen vrij te krijgen in ruil voor tonnage in geallieerde dienst, maar hij werd slechts beloond met nieuwe harde maatregelen. Op 5 oktober besloten de vs dat neutrale schepen geen bunkerkolen meer zouden krijgen, waarmee een totale blokkade van Nederland een feit was.⁹ In de praktijk veranderde er natuurlijk niet veel, de Nederlandse schepen lagen toch al stil. Desalniettemin was de NOT furieus, maar zich vooral ook bewust van de eigen onmacht. Van Aalst wist niets beters te doen dan een woedende open brief aan president Wilson te publiceren.¹⁰ Van Vollenhoven kreeg het gevoel zich in een land te bevinden waar de gehele sfeer werd beheerst door haat tegen Duitsland. In de Amerikaanse pers was het beeld ontstaan dat Holland die gemene kerels te eten gaf.¹¹ Begin november keerde hij in overleg met de regering maar onverrichter zake terug naar huis.¹²

De belangrijkste onderhandelingspartner van Van Vollenhoven, blokkademinister Vance McCormick, was op dat moment allang van mening dat alleen de eenzijdige rekwisitie van de Nederlandse handelsvloot een oplossing zou bieden. In zijn voetspoor gingen ook de Britten rekwisitie nu weer overwegen. Begin 1917 was die stap nog afgewezen omdat Nederland dan in Duitse handen zou kunnen vallen, maar dat leek nu niet meer te deren.¹³ Het alternatief om scheepsruimte en producten te verwerven door middel van handelsafspraken met Nederland leek namelijk onuitvoerbaarder dan ooit. De Amerikanen waren daar met geen grof geschut toe te bewegen, en ook de Franse minister van Buitenlandse Zaken wilde alleen nog een volledige blokkade. 'Le système des échanges et des accords a vécu', zo meende hij.¹⁴ Een ultieme Nederlandse poging om in de marge van een belangrijk geallieerd topberaad in Londen over coördinatie van de oorlogvoering tot een werkbaar akkoord te komen, stuitte dan ook weer snel op blinde muren.¹⁵ Alleen de overdracht van tonnage en een volledige blokkade van Duitsland zouden de Amerikanen kunnen overhalen graan aan Nederland te leveren. Zo'n stap was voor Nederland echter uitgesloten, hoe nijpend de voedselnood ook was. Iedereen kon vermoeden dat dan problemen met Duitsland zouden volgen. Inderdaad had Ludendorff al zijn ongerustheid getoond. Elke overdracht van tonnage aan de vs vond hij schadelijk voor de U-bootoorlog. Zijn beschouwingen aan het *Auswärtige Amt* over een mogelijk handelsakkoord van Nederland met de geallieerden lieten daarover geen twijfel bestaan.¹⁶

Het is opvallend dat Cort van der Linden, die zelden prominent op de voorgrond trad, juist nu publiekelijk pogingen deed om gunstiger omstandigheden te scheppen voor de onderhandelingen over tonnage en voedselvoorziening. De premier besloot eind november 1917 een interview te geven

aan de *United Press Associations of America* in de hoop de negatieve Amerikaanse opvatting bij te sturen. Zo'n interview was uitzonderlijk voor hem, maar ook hij beschikte over geen enkel ander middel meer. Toen ook de Nederlandse pers een paar dagen later van het interview op de hoogte was, gingen de kranten in eigen land natuurlijk ook uitgebreid op Van der Lindens woorden in.¹⁷ Zijn hoofddoel was duidelijk te maken dat in de vs een verkeerde visie leefde van de Nederlandse houding. Hij riep de Amerikanen op oog te hebben voor de oprechte Nederlandse wens om neutraal te blijven. Hij kon niet begrijpen waarom Wilson, die tot voor kort dezelfde boodschap over onafhankelijkheid en internationaal recht verkondigde die Nederland altijd hooghield, zich daar tegenover een neutraal land opeens niets meer aan gelegen liet liggen.

Die opstelling kon volgens de premier alleen maar voortkomen uit verkeerde beeldvorming over de positie van Nederland als kleine buur van het grote Duitse keizerrijk. Nederland moest gezien zijn economische structuur wel met Duitsland in contact treden, maar dat zou volgens de premier nooit tot bevoordeling van Duitsland leiden. De NOT gaf de waarborg dat ingevoerde levensmiddelen niet weer zouden worden uitgevoerd. 'Bovendien, de hoeveelheid van onze uitvoeren over de Oostgrens is zoo gering in verhouding tot de enorme bevolking der Centrale keizerrijken, dat het volmaakt onbegrijpelijk is, hoe de pers kan praten over een Nederland, dat Duitschland voedt, als zij niet verkeerd is geïnformeerd. Ik geloof niet dat de Amerikaanse regering van ons verlangt, dat wij de handelsbetrekkingen met onze Oostelijke burenen zullen afbreken. Amerika weet, dat dit onmogelijk is, omdat hierdoor de levensvoorwaarde voor onafhankelijkheid zou verdwijnen (...) Wij zijn zeker, dat indien de pers ten volle was geïnformeerd over Nederlands politiek, haar rechtvaardigheidsgevoel haar zou maken tot den besten advocaat van Nederlands behoeften.'¹⁸

Het valt te betwijfelen of dit interview veel invloed heeft gehad op de onderhandelingen die de Nederlandse delegatie net met de geallieerden voerde. Het is echter evenmin duidelijk wat de premier anders nog kon doen. Het interview is daarmee vooral het bewijs van de Nederlandse onmacht in de oorlogspolitiek. De steun die diplomatie en handelselite altijd hadden gegeven leek nu ten einde. Toen deze groepen voorheen ten opzichte van Duitsland het onderspit dreigden te delven, had Van der Linden tegenover Ludendorff en de Duitse politiek zelf met vaardige diplomatie de Nederlandse positie kunnen redden. Ditmaal lukte dat niet meer. De geallieerde en centrale visie kwamen tegenover elkaar te staan en Nederland moest hun drukkende maatregelen passief over zich heen laten komen.

Van der Linden contra Loudon en het einde van zelfstandigheid

Van der Lindens onmacht sloeg in maart 1918 om in een regelrechte crisis op zowel nationaal als internationaal gebied. Het is al uitgebreid aan de orde gekomen hoe de steeds beperktere speelruimte van de regering ook handelaren en ministers in de tweede helft van de oorlog tegenover elkaar zette. Tevens kwam de eenheid van het kabinetsbeleid op het spel te staan. Dat kwam het duidelijkst naar voren bij de openlijke botsingen tussen Posthuma en Treub en het gevaarlijke distributiedebat dat in maart 1918 bijna in een kabinetscrisis eindigde. Precies op het moment waarop Nederlandse politici serieus rekening hielden met de val van Van der Lindens regering liepen bovendien de tegenstellingen met oorlogvoerenden nog verder uit de hand. De geallieerden meenden uiteindelijk Nederland in de tonnagekwestie zo snel mogelijk met harde voorwaarden op de knieën te moeten krijgen. Het zou de handelingsruimte van de regering nog verder beperken, met alle risico's van dien voor botsende opvattingen.

In maart veroorzaakten de geallieerden een grote crisis met zowel gevolgen voor de neutraliteitspolitiek als voor de verhoudingen in de regering. Deze crisis was echter het hoogtepunt van een discussie die al maanden speelde. Al eind 1917 was te voorzien dat de graanvoorraad door de langdurige geallieerde blokkade uitgeput zou raken. Er was nu geen andere keus meer dan alles in het werk stellen om serieuze voedseltekorten te voorkomen, ook al leek daartoe nog slechts de weg van vernederende toezeggingen over te blijven. In die omstandigheden probeerde jhr. A.M. Snouck Hurgronje, handelsdeskundige op het Ministerie van Buitenlandse Zaken, de slepende onderhandelingen over voedselaanvoer in ruil voor tonnage alsnog tot een goed einde te brengen. Alle hoop was daarbij gevestigd op de Britten, met wie gezien de onderlinge handelscontacten beter afspraken zouden zijn te maken dan met McCormick. Zelfs Cecil vond het gevaarlijk om Nederland op economisch terrein helemaal aan Duitsland over te leveren. De Britse onderhandelaars probeerden daarom hun bondgenoten over te halen alsnog een akkoord met Nederland mogelijk te maken. Als voorwaarde voor een compromis werd nu vastgelegd dat de Nederlanders slechts die tonnage mochten gebruiken die nodig was om door de geallieerden zelf vastgestelde rantsoenen te vervoeren. De rest moesten ze afstaan.¹⁹

Snouck Hurgronje begreep dat hij geen andere keus had dan op deze basis te onderhandelen.²⁰ Na omvangrijke en gedetailleerde gesprekken sleepte hij een voorlopig akkoord uit de strijd met de belangrijke voorwaarde dat de afgestane tonnage niet zou varen in het gebied waar de Duitse duikboten

opereerden. In ruil voor de schepen kon het inmiddels hongerende Nederland rekenen op een flinke hoeveelheid goederen, waaronder 400.000 ton graan.²¹ Bij de Franse en Britse regeringen kon dit meteen op steun rekenen. Ook de Amerikaanse gezant in Den Haag begreep het belang ervan.²² Het kostte meer tijd voordat ook de regering van de VS ervan overtuigd was.²³ Pas op 12 januari hechtten de Amerikanen na Brits-Franse druk officieel hun goedkeuring aan de voorlopige voorstellen, ofwel het *basis of agreement* waar vanaf dat moment veel om te doen was.²⁴

De door de Amerikanen veroorzaakte vertraging maakte duidelijk dat de Nederlandse regering deze afspraken als het hoogst haalbare moest zien. Dat deed ze ook, maar wel in de wetenschap dat zulke gevoelige besluiten niet in werking konden treden zonder het oor eerst eens te luisteren te leggen in Berlijn. De onderlinge contacten waren na het kolonkrediet akkoord weliswaar iets verbeterd, maar de Duitsers zagen desondanks niet graag Nederlandse scheepsruimte in geallieerde handen vallen. De harde opstelling van Ludendorff in november maakte al duidelijk hoe moeilijk dit lag. Woedende reacties van de Duitse marineleiding waren te verwachten, allereerst over de overdracht van tonnage op zich en vervolgens over de onzekerheid of de overige Nederlandse schepen niet hetzelfde lot zouden ondergaan. De Duitse duikboten bleken toch al niet het wonderwapen dat de geallieerden in enige maanden op de knieën bracht. Met zo'n tonnage-akkoord zou het resultaat zelfs nog verder tenietgedaan worden. Verontrust trad Kriege weer naar voren met een verzoek aan de gezant Rosen om Kröller te waarschuwen in de hoop samen oplossingen te vinden.²⁵

Kröller werd nu weer de spilfiguur, die in Duitsland probeerde overeenstemming te bereiken. Hij was zelfs aanwezig tijdens een vergadering van de ministerraad over het *basis of agreement* om inlichtingen te kunnen geven over zijn pogingen om de Duitsers op andere gedachten te brengen. Deze rol van Kröller geeft nogmaals aan hoezeer hij in de oorlog een politieke taak op zich nam. De ministers konden na wat discussie instemmen met het akkoord dat Snouck Hurgronje had bereikt. Kröller eiste echter wel dat er meteen ook een verklaring zou komen om Duitse gevoeligheden te temperen. Hij wilde vastleggen dat alleen de schepen die toch al in Amerika lagen voor de Amerikanen zouden gaan varen en niet de schepen die nog in Nederland lagen. Die zouden alleen nog het land uit mogen als er een ander schip voor terugkwam. Dit alles vertelde Kröller ook aan de Duitse diplomaat A. von Maltzan.²⁶ Zo hoopte hij steun te verwerven, maar dat ging moeizaam. Marinebaas Von Holtzendorff bleef van mening dat elk dreigend gebruik van Nederlandse schepen in geallieerde dienst moest worden voorkomen.²⁷

Met zijn duikboten kon hij dat gemakkelijk afdwingen. Hij kon alle Nederlandse schepen torpederen en kon zo dus alle aanvoer blokkeren van het graan dat Nederland op grond van het *basis of agreement* zou krijgen.

Kröller bleef in Duitsland proberen om Von Holtzendorff van zulke acties te weerhouden. Het was echter maar de vraag wat hij nog kon doen. Von Holtzendorff leek niet langer vatbaar voor Kröllers argumenten, en het was ook maar de vraag of Kröller bij de hoogste marinebaas toegang kon krijgen. Hij sprak daarom met kapitein S. Vanselow, die zich ook tijdens de koloniekredietonderhandelingen al met Nederland had beziggehouden. Kröller speelde open kaart. Nederland had voedsel nodig, en aangezien de vs de macht hadden de Nederlandse schepen eenvoudig te rekwireren, moest Nederland wel toegeven. Duitsland had daar verder niets mee te maken, want Duitsland had niets te zeggen over de Nederlandse schepen. Het weerwoord van Vanselow lag voor de hand. De geallieerden hadden evenmin wat te zeggen over Nederlandse schepen. Kröller stond daarmee machteloos en riep vertwijfeld uit dat Nederland zonder vrije vaart en afspraken met de geallieerden het beloofde voedsel niet kon halen. 'Deutschland kann uns doch nicht durch Festhalten unserer Tonnage verhungern lassen!' Vanselow herhaalde nog maar eens dat dat aan de geallieerden lag, en zo ging het gesprek vruchteloos voort.²⁸

Het is opvallend dat Ludendorff zich anders dan de marineleiding juist van dreigende oorlogstaal leek te onthouden. Hij had daar echter redenen voor die Nederland weinig vooruithielpen. Hij hield het erop dat het voldoende was een aantal onmogelijke eisen te stellen. De Nederlandse schepen in de vs mochten alleen varen als Nederland voedsel kreeg dat tevens naar Duitsland uitgevoerd mocht worden, en natuurlijk mochten de schepen niet in het *Sperrgebiet* komen. Dan zou torpedering volgen. De geallieerden zouden nooit op die eisen ingaan, zo besefte ook Ludendorff. Anderzijds zou Nederland zijn vloot niet snel afstaan. Volgens Ludendorff zou dat de geallieerden uiteindelijk overhalen zelf in te grijpen. Zo zou een crisis in de geallieerde verhoudingen met Nederland ontstaan waar de Duitsers gebruik van konden maken. Ludendorff hoopte zelfs dat Nederland dan aan Duitse zijde de oorlog in zou gaan, wat natuurlijk heel wat beter was dan oorlog *tegen* Nederland.

Ludendorff achtte vooral tijdwinst van belang om zijn doel van oorlog tussen de geallieerden en Nederland te bereiken, zo bleek uit een belangrijk schrijven aan de rijkskanselier dat de hele militaire politiek tegenover de neutralen begin 1918 samenvatte. De opperbevelhebber begreep dat de neutralen afhankelijk waren van het Amerikaanse graan, maar door een Duitse

overwinning in het oosten kon het ogenblik snel komen waarop ruime aanvoer uit Oekraïne en Zuid-Rusland beschikbaar zou komen. Vanaf dat moment stond Duitsland sterker in de tonnageonderhandelingen. Dan kon Duitsland namelijk een alternatief bieden voor de onontbeerlijke graanaanvoer uit Amerika en zouden de neutralen dus zonder gevaar een breuk met de geallieerden kunnen riskeren. Daarom kwam het er voorlopig op aan 'die Verhandlungen hinausziehen und Zeit zu gewinnen, bis wir die Entwicklung der Zufuhr aus der Ukraine übersehen können. Entwickelt sich diese nach Wunsch, dann haben wir die Neutralen in der Hand, können ihnen unsere Kohleneinfuhr verweigern und andererseits sie mit allem, auch mit Verpflegung, versehen, wenn sie sich den Forderungen der Entente nach dem bei den Neutralen aufliegenden Schiffsraum verschließen.' Tot het zover was, mochten de geallieerden alleen geen in Nederland liggende scheepsruimte vorderen. Dat zou alle voordelen tenietdoen door toenemende kracht van de geallieerden. Dan waren de hardste maatregelen nodig. 'Eine Verringerung der in Holland aufliegenden Tonnage müßte von meinem Standpunkt aus als Kriegsfall angesehen werden.'²⁹

Ludendorff slaagde aanvankelijk uitstekend in de voorgenomen verdragstactiek. Het was al 28 februari toen Rosen een memorie indiende waarin hij de Duitse eisen formeel op een rijtje zette. De hoeveelheid tonnage in Nederland mocht niet afnemen en het *basis of agreement* mocht geen bepalingen bevatten die de uitvoer naar Duitsland beperkten. Anders zou Duitsland het kolen-kredietakkoord dat op 31 maart zou aflopen niet verlengen.³⁰ Dit bericht was de aanzet voor onderhandelingen met Nederland anderhalve week later die moesten leiden tot Duitse toestemming voor het *basis of agreement*.³¹ Vast tot opluchting van Rosen, leek Loudon deze trage gang van zaken zelfs te stimuleren. Uitstellen van een beslissing was voor de Nederlandse minister meer dan eens de oplossing voor onmogelijke omstandigheden. Om toch graan te krijgen, probeerde hij ondertussen bij de geallieerden een voorschot van 100.000 ton los te krijgen in ruil voor het gebruik van Nederlandse schepen.

De Amerikanen zagen al deze verdraging ondertussen getergd aan, terwijl de gewenste scheepsruimte ongebruikt in de havens bleef liggen. McCormick overtuigde de geallieerde regeringen nu dat het alsnog tijd was om de Nederlandse vloot te rekwireren.³² Cecil stelde opeens dat Nederland het gevraagde graanvoorschot slechts kon krijgen als de door Nederland af te geven schepen ook in het gevaarlijke gebied zouden varen. Voor 18 maart moest daar een beslissing over vallen.³³ Hij verdedigde dit op grond van de militaire toestand, die op dat moment inderdaad hachelijk leek te worden

voor de geallieerden. Na de overwinning op Rusland had Ludendorff de handen vrij voor een 'beslissend' voorjaarsoffensief op het westfront.³⁴

Cort van der Linden stond nu met het mes op de keel. Daarmee kwamen ook de grenzen van de neutraliteit in zicht. Op een gegeven moment had toegeven niets meer van doen met een zelfstandige politiek. Volgens Van der Linden zou Nederland bij acceptatie van de Amerikaanse eisen de eigen overtuiging opofferen en zich er niet meer op kunnen beroepen zich te verzetten tegen aantasting van het internationaal recht dat voor de premier altijd een richtsnoer was. De geallieerde voorwaarden omtrent varen in het *Sperrgebiet* waren simpelweg eisen die Nederland werden opgedrongen. In de verontwaardigde pers werd gesproken van een 'ultimatum'.³⁵ In een cruciale ministerraad op 16 maart 1918 moest het kabinet beslissen of het met de geallieerde eisen zou instemmen. Het enige alternatief was een tegenvoorstel dat de eisen in zoverre matigde dat een akkoord formeel nog net als neutraal uit te leggen zou zijn. De inhoud daarvan was snel opgesteld. Vervoer van troepen of oorlogsmaterieel was uitgesloten, de bemanning moest de vrijheid behouden al of niet in het door duikboten bedreigde gebied te varen, de schepen moesten onbewapend zijn en na de oorlog had Nederland recht op vergoeding van eventueel vernietigde schepen.³⁶ Natuurlijk was het zeer twijfelachtig of de Amerikanen hierop in zouden gaan. De Nederlandse schepen konden niet worden gebruikt voor het doel waar Amerika ze voor wilde hebben, namelijk troepenvervoer. Tegelijkertijd kon worden betwijfeld of dit niet te ver ging voor een neutrale natie. Het resultaat van zo'n akkoord was hoe dan ook een uitgekleed Nederland, geheel overgeleverd aan de willekeur van één der oorlogvoerenden. Kon een neutraal land zich dat laten aandoen? Was de hele zaak niet een zo grote schending van de Nederlandse belangen, dat er categorisch nee moest volgen om de Amerikanen op het volkenrechtelijke pad te houden?

Volgens Cort van der Linden vormden de Amerikaanse eisen een onacceptabele schending van het volkenrecht en de Nederland toekomende bewegingsvrijheid als neutrale natie. Ze vormden ook een te grove aantasting van de nationale eer en belangen. Van der Linden heeft daarom een absolute afwijzing van de geallieerde eisen bepleit.³⁷ Loudon daarentegen leek vanaf de bekendmaking van de nieuwe geallieerde voorwaarden (zoals hij het liever uitdrukte) nog diplomatieke mogelijkheden te zien.³⁸ Het kabinet sloot zich daarbij aan en wilde blijven onderhandelen. Van der Linden kreeg tijdens de ministerraad alleen Ort en Rambonnet mee. Hij heeft daar altijd 'met bitterheid' op teruggekeken. Dit besluit 'was in strijd met onze neutraliteit en met onze eer', zo stelde hij, maar er zat niets anders op dan toe te geven

aan de meerderheid.³⁹ De krachtige ‘vader’ van het kabinet had zijn regering met die concessie dus niet langer zelf in de hand. Van der Linden liet zijn bezwaren noodgedwongen vallen. Het kabinet wees op het voordeel dat met het voorgestelde compromis in elk geval nog een deel van de vloot voor Nederland behouden bleef en dat de aanvoer van graan zeker werd gesteld.

Het voorstel van de ministerraad leverde Van der Linden wel meteen een nieuw groot struikelblok op waar hij met zijn afwijzing waarschijnlijk al voor vreesde. Zo’n besluit kon nooit genomen worden zonder goedkeuring van het staatshoofd, maar niemand vond de geallieerde eisen schandaliger dan Wilhelmina. Ze koos daarmee partij in een belangrijk debat en kon zo eenvoudig tegenover de meerderheid van haar ministers komen te staan. Dat was constitutioneel onaanvaardbaar, zo begreep Van der Linden. De koningin moest de beslissing van de ministerraad dus wel accepteren. Uiteindelijk gebeurde dat ook, maar het zou Cort van der Linden liefst twee uur kosten om haar te overtuigen.⁴⁰

Het besluit van de ministerraad was vernederend en teleurstellend voor zowel Cort van der Linden als Wilhelmina. Toch was er geen andere oplossing. Van der Lindens minderheidspositie in het kabinet op een zo belangrijk punt zou in normale omstandigheden een kabinetscrisis hebben opgeleverd. In het voorjaar van 1918 waren normale omstandigheden echter ver weg. Allereerst door de gevaarlijke internationale gevolgen van de gerezen problemen. Er moest serieus met oorlog rekening worden gehouden. In zo’n situatie kon Van der Linden de regering niet uit handen geven. Wilhelmina maakte de kwestie nog gecompliceerder. Een constitutionele crisis lag op de loer als de vorstin op een zo essentieel punt een andere mening had dan het kabinet, maar vertrek van het kabinet leek onverantwoord. Zij moest dus wel toegeven aan een kabinet dat niet af kón treden.

De volgende dagen bleek dat de koningin en haar premier niet alleen stonden met hun weerstand tegen de concessies aan de geallieerden. Hoe diep de gekrenkte nationale trots en vernedering werden gevoeld, was te merken toen Loudon op 18 maart in de Tweede Kamer verklaarde dat de geallieerden nieuwe eisen hadden gesteld waaraan de regering onder voorwaarden meende te moeten voldoen.⁴¹ Tot zijn teleurstelling reageerde de Kamer niet alleen met ingehouden woede over het geallieerde beleid, maar ook met een kritische houding over zulke vernederende toezeggingen. Ook de pers was meteen verontwaardigd. *De Nieuwe Courant* vond de opstelling van de regering onbegrijpelijk nadat eerst uit angst voor Duitsland toenadering tot de geallieerden zo lang was getraineed.⁴² *Het Volk* was wat gematigder, maar sprak toch ook van ‘zwakke plekken’ in de regeringsmededeling.⁴³

Weer een dag later zou er een debat volgen dat Loudon bewust liet voorafgaan door een uitgebreidere verklaring en het verzoek aan de parlementariërs hem niet te dwingen zich te mengen in de verdere gedachtewisseling.⁴⁴ Dat was echter te veel gevraagd van een Kamer die net het hoogtepunt van het omvangrijke distributiedebat beleefde. Na Posthuma's rede van tien uur en het vervolg van Treub daarop, was die ochtend net Cort van der Linden aan de beurt om zijn kabinet voor de ondergang te behoeden. De Kamer was nog onder de indruk van zijn verdediging van Posthuma en Kröller en van zijn erkenning dat het niet was gelukt een crisisminister te benoemen die verantwoording kon dragen voor de distributiebeleid, toen Loudon met zijn verklaring de Kamer weer verder opzij hoopte te zetten. Een middag en een nieuwe ochtend gingen daarom heen met breed gedragen kritiek op het regeringsbeleid én de slechte informatievoorziening. Loudon, die volgens pers en parlement tot dan een bijzonder geslaagde minister was geweest, kwam daardoor zwaar onder vuur te liggen en moest uiteindelijk toezeggen dat hij de Kamer voortaan beter zou informeren.⁴⁵

Deze ophef over het buitensluiten van de Kamer was begin 1918 voldoende voor een zodanig stevig debat dat dit thema bijna een concurrentieslag om de aandacht van de Kamer uitvocht met de hooglopende woede over de houding van de geallieerden en de kritiek op de te slappe regering. De ontevredenheid in de Kamer was algemeen. Alleen de kracht waarmee de kritiek werd geuit, verschilde. De eenling Van Doorn kwam met de hardste aantijgingen. Ook de verhitte De Savornin Lohman wilde zich niet onthouden van stevige opmerkingen over de slappe toegeeflijkheid in geallieerde richting. Hij merkte daarbij scherp op dat de regering zo de scheepvaartbelangen boven het landsbelang leek te plaatsen.⁴⁶ Ook in de grote kranten overheerste de kritiek. Volgens *De Standaard* doofde de regering de moed tot weerstand die het volk wel degelijk had.⁴⁷ Hans memoreerde in *De Telegraaf* hoe de pers de regering op buitenlands gebied gedurende de oorlog 'met volmaakte hondentrouw' had gesteund, maar plotseling leek het bij lezing van de bladen 'of er een stel verraders achter de regeeringstafel zit'.⁴⁸ Alleen Elout was in het *Algemeen Handelsblad*, het blad van de grote ondernemers, wat voorzichtiger. Hij vond alle kritiek niet in het landsbelang zolang er nog geen definitieve beslissing was gevallen. Toch was ook hij evenmin meegaand. Hij begreep dat Loudons beleid voortkwam uit de wens de rekwisitie van de handelsvloot te voorkomen, maar 'die illusie zal hem wel spoedig zijn ontnomen'.⁴⁹

Toen Van der Linden na de oorlog op deze episode terugkeek, moest hij dan ook concluderen dat de afkeuring in de Staten-Generaal en het land

algemeen was en het volk bereid was 'den nood te dragen, waarvoor de regering was geweken'. Hij herhaalde daarbij nog eens dat hij het besluit van de regering niet had gewild. Van aftreden was het echter niet gekomen, want hij had nog het vertrouwen van het land en wilde het schip niet midden in de storm verlaten.⁵⁰

De 'schepenroof'

Het vervolg van de crisis verliep zoals was te verwachten. De geallieerden gingen niet in op de Nederlandse verlangens. Loudons voorwaarden zouden de Nederlandse schepen waardeloos maken. De schepen moesten beschikbaar zijn om troepen te vervoeren.⁵¹ In de overtuiging dat een Duits offensief op uitbreken stond, vonden de geallieerden troepentransport cruciaal, en dus kregen de mannen van de harde lijn nu hun zin. Op 20 maart 1918 kondigde president Wilson de eenzijdige rekwisitie van de Nederlandse handelsvloot af.⁵² Een dag later volgden de Britten en Fransen dit voorbeeld. Alle Nederlandse schepen in deze landen, inclusief die van het immense Britse *empire*, werden in beslag genomen. In totaal ging het om 135 schepen met een inhoud van 500.000 ton. Hier leek sprake van een absolute schending van neutrale rechten. Zo werd het in Nederland in elk geval gevoeld. De pers sprak over 'roof' en 'willekeur'.⁵³ De geallieerden hadden echter een weerwoord. Ze wezen op een obsoleet volkenrechtelijk artikel over het *ius angariae*, het recht van angarie. Dit behelsde het recht van belligerenten om tegen redelijke vergoeding neutrale schepen te vorderen indien de oorlogvoering dat vereiste. Het enige effect van deze verwijzing naar het volkenrecht was dat Loudon en Townley elkaar de erop volgende tijd met citaten van rechtsgeleerden om de oren sloegen. Tekenend was in elk geval dat de Britse diplomatie zich jarenlang niet één keer over het *ius angariae* had uitgelaten. Het was altijd een thema geweest voor rechtsgeleerden in hun studeerkamers.⁵⁴

Volgens Cort van der Linden was het gebruik van dit zogenaamde 'recht' juist het teken van de grote rechteloosheid waaraan Nederland ten prooi was gevallen. De regering was zelfs verder gegaan in haar toezeggingen dan de premier voor wenselijk had gehouden en toch besloten de geallieerden alle concessies af te wijzen. Het 'recht' dat voor Van der Linden levenslang een richtsnoer was geweest bij al zijn handelen, leek ineens waardeloos te zijn. Het bezadigde negentiende-eeuwse overleg langs vaste juridische structuren bestond niet meer. Eerst had de premier de aantasting van deze juridische benadering van de politiek door binnenlandse partijhaat moeten aanzien. Nu volgde ook het verval van de internationale pendant, namelijk bedacht-

zame diplomatie. Van der Linden beseftte goed dat volkenrecht voor een kleine natie hand in hand ging met eigenbelang, maar juist daarom was het extra schrijnend dat zijn overtuigde inzet voor het volkenrecht nu tot niet meer dan een roemloze onderwerping aan de geallieerden leidde.

Niemand in Nederland was bereid alle vernederingen zomaar over zich heen te laten komen. Na de forse kritiek op Loudons toegeeflijke reacties op de nieuwe geallieerde eisen, was het tijd om nu hard op te treden. Wilhelmina was furieus en gekrenkt tot in het diepst van haar vaderlandse trots. Ze sprak van een ‘schepenroof’. Van der Linden zag de rekwisitie ook naderhand als een zo ernstig onrecht dat de regering zich af moest vragen of Nederland niet aan de oorlog moest gaan deelnemen.⁵⁵ De enige manier om werkelijk verzet te bieden tegen de vernederende behandeling van Nederland, was de schepen terug te eisen. Een dergelijke eis zou echter alleen serieus worden genomen als daar een ultimatum aan werd verbonden. Het was niet te verwachten dat de geallieerden daarop in zouden gaan, waarna Nederland nog slechts de oorlog zou kunnen verklaren. Iedere andere optie betekende dan immers totaal gezichtsverlies, nog veel erger dan door berusting in de schepenroof al het geval was.

Er zijn geen notulen bekend van de ministerraad waarin het kabinet moest beslissen over het stellen van een ultimatum en daarmee feitelijk over oorlogsdeelname. Als die al gemaakt zijn, heeft Van der Linden ze waarschijnlijk net als de notulen van 1 en 3 oktober 1914 in eigen beheer gehouden. Anders dan bij de notulen van de vorige ministerraad waarin over oorlogsdeelname werd beslist, heeft hij ze ditmaal na afloop van zijn premierschap niet aan de officiële notulen gehecht, en het is (vooralsnog) de vraag of ergens nog staatsstukken van hem te vinden zijn. Als de brokjes informatie over deze ministerraad kloppen, is het ook geen toeval dat eventuele notulen nooit op de daarvoor bestemde plek terecht zijn gekomen. Bij Van der Lindens aftreden zouden zulke notulen hebben gewezen op indringende debatten over maatregelen die een halfjaar later ondenkbaar leken.

Aangezien niet iedereen die met het landsbestuur in aanraking kwam even goed kon zwijgen als Van der Linden zelf, is veel van de gevoerde debatten te reconstrueren. De belangrijkste informatie kwam beschikbaar dankzij de loslippigheid van het Kamerlid R.J.H. Patijn tegen de reder Heldring, die een dagboek bijhield. In 1926 hoorde Heldring van Patijn ‘enkele merkwaardige dingen over gebeurtenissen gedurende den oorlog, die, naar ik veronderstel, wel juist zullen zijn. Toen Amerika in 1917 tot den “schepenroof”, zooals de Koningin het noemde, was overgegaan, had de Ministerraad tegen den zin van Treub, die, als ik mij wel herinner, afwezig was, tot oorlogsver-

klaring besloten. Zoodra Treub hiervan hoorde, verklaarde hij aan Cort van der Linden, dat hij in dat geval zou aftreden en door het land zou gaan, om het land tegen de Regeering, die het in het onheil dreigde te storten, op te zetten. Men heeft toen Gevers uit Berlijn laten komen, om inlichtingen over den internen toestand in Duitschland te verschaffen. Duitschgezind als deze was, heeft hij toen toch gewaarschuwd, dat de innerlijke kracht van onzen oostelijken buurman vrijwel uitgeput was. Deze mededeeling en de houding van Treub hebben ons toen voor het onheil behoed, dat een weinig verlichte regeering – want dat was zij au fond – over het land dreigde te brengen.⁵⁶

Treub heeft zich hier ook over uitgelaten. In de dagen na de ministerraad hield hij dat wel beperkt, maar toch liet hij tegenover Franqui, een medewerker van het Franse gezantschap, iets blijken van zijn irritatie over de houding in het land. Franqui hield dat niet voor zich, maar vertelde ook Townley hoezeer hun grote medestander Treub ‘bitterly disappointed’ was. Treub ‘would rather leave his country than see her become a vassal state of Germany’.⁵⁷ In zijn memoires bleef Treub nog redelijk vaag. Hij stelde slechts dat het volk niet had beseft hoeveel het aan het kabinet te danken had, omdat het kabinet zich niet door zijn verontwaardiging had laten verleiden tot onberaden stappen.⁵⁸ Veel belangrijker is een interview dat Treub in 1931 gaf aan de journalist en staatsrechtgeleerde E. van Raalte. Deze publiceerde het stuk echter pas jaren later, in 1958, vlak na Treubs honderdste geboortedag. Volgens Treub zou de ministerraad na de schepenrekwisitie een ultimatum ernstig hebben overwogen. Hij meende zich net als Loudon en De Jonge echter krachtig te moeten verzetten tegen diegenen die, overtuigd van de Duitse onoverwinnelijkheid, zo’n besluit dachten te moeten nemen. Volgens Treub waren er zelfs ministers die er wel een voordeel in zagen als Nederland alsnog aan Duitse zijde aan de oorlog zou deelnemen. Als het toch tot een ultimatum zou komen, dan zou hij, zo maakte hij in de ministerraad duidelijk, ‘in elk geval aftreden en openlijk aan het land de reden van mijn weggaan mededelen’.⁵⁹

De moeizame verhoudingen in de ministerraad werden natuurlijk nog gecompliceerder door de positie van het staatshoofd. Het is wel duidelijk dat Wilhelmina laaiend was. Een paar dagen voor de ‘schepenroof’ had Cort van der Linden de vorstin pas na veel moeite ertoe weten te bewegen zich te voegen naar de besluiten van de ministerraad. Nu daar een nieuwe belediging op volgde, was het maar de vraag of zij niet op een stevig optreden zou aansturen. Treub heeft zich daar echter niets van willen aantrekken bij zijn verzet in de ministerraad. Het kwam hem naar eigen zeggen te staan op de grote afkeuring van de vorstin, die zoals bekend toch al weinig met hem

op had. Wilhelmina weigerde hem nog te ontvangen tot aan de noodzakelijke afscheidsaudiëntie in september 1918. Dat werd een kort maar krachtig onderhoud. De vorstin zou hebben aangegeven dat zij Treub niet meer had ontvangen, omdat zij de indruk had dat hij niet langer (voldoende) neutraal was. Treub liet natuurlijk meteen merken dat hij daar anders over dacht en meende dat de vorstin en het land zelfs dankbaar moesten zijn 'dat er zich onder de raadslieden van de Kroon in maart jl. mannen bevonden, die tegen anderer zienswijze, ook tegen die van u.m., dorsten ingaan, gelijk ik dat ook van de aanvang af heb gedurfd'.⁶⁰ Ook Heldring erkende later hoe gespannen de verhouding van Treub tot de vorstin was geworden. Wilhelmina zou Treub bij zijn aftreden 'in plaats van hem voor zijn gewichtige diensten te bedanken, nog verwijten gemaakt hebben, waarop Treub haar geantwoord zou hebben, dat haar beste vrienden niet altijd zij waren die haar overeenkomstig haar inzichten raad gaven'.⁶¹ Heldring wist dat dankzij Van Aalst die op dat moment eveneens uit de gratie was bij de koningin.

Op grond van deze later opspelende wrokgevoelens en de vaak wat felle woorden van mannen als Treub en zeker ook Heldring kan worden vermoed dat zij hun kant van het verhaal met de hun kenmerkende krachtadigheid hebben weergegeven. Twijfels rijzen vooral bij Heldrings suggestie dat er al overeenstemming was over een ultimatum, terwijl Treub afwezig zou zijn geweest. Het ligt wel voor de hand dat er met Gevers overleg is geweest, maar misschien is het wat kort door de bocht om te stellen dat de beslissing tot oorlogsdeelname toen al was gevallen. Die stelling wordt in elk geval niet nader ondersteund. Gevers zal in de eerste plaats zijn geconsulteerd over de te verwachten Duitse reactie. De regering moest immers ook rekening houden met het feit dat de oosterburen in de rekwisitie een *casus belli* konden zien. Het was mogelijk dat de Duitsers Nederland op hun beurt een ultimatum zouden stellen omdat Nederland een geallieerde schending van de soevereiniteit had toegestaan. In het slechtste geval kon Duitsland zelfs uit vrees voor nadere geallieerde maatregelen, zoals een bezetting van Walcheren, een preventieve aanval uitvoeren. De grote vraag was natuurlijk of Nederland die Duitse dreiging moest keren door voor die tijd zelf een ultimatum aan de geallieerden te stellen. Als nietsdoen inderdaad oorlog met Duitsland betekende, was dat het overwegen waard. Met een eigen ultimatum aan de geallieerden zou Nederland in plaats van zo'n oorlog tegen Duitsland kiezen voor een oorlog tegen het land dat Nederland zo had vernederd. Dit lijkt de centrale overweging te zijn geweest, waarbij de informatie van Gevers van groot belang was.

Uit de schaarse later opgetekende woorden van Treub en Heldring is niet precies op te maken hoe de ministers op deze situatie reageerden. Desondanks bewijzen hun woorden hoe groot de spanningen in de ministerraad en met de koningin zijn geweest toen er een reactie op de 'schepenroof' moest komen. De handhaving van de eenheid in de ministerraad werd nu dus nog moeilijker dan die taak toch al was op het moment waarop de premier bij het eindeloos voortgaande distributiedebat de speculaties moest trotseren over een eventueel aftreden wegens de ruzies tussen Treub en Posthuma. Uiteindelijk heeft Wilsons schepenrekwisitie helpen voorkomen dat het kabinet over de distributieproblematiek naar huis werd gestuurd, simpelweg omdat zoiets in de gespannen situatie onaanvaardbaar was. Bij de bepaling van de reacties op de rekwisitie zal Van der Linden zich opnieuw bewust zijn geweest van het belang de eenheid te bewaren, enerzijds tussen zijn ministers onderling en anderzijds ten opzichte van de vorstin. Na Treubs dreigementen publiekelijk over de geheime inhoud van het overleg tussen de ministers te spreken, had een ultimatum het kabinet slechts kunnen splijten, het land in oorlogstijd in een onregeerbare toestand achterlatend.

Bovendien steunde het volk oorlogsdeelname aan Duitse zijde niet, zo stelde Van der Linden achteraf. Daarom meende hij geen ultimatum te mogen stellen zolang zo'n ultimatum nog vermeden kon worden. Alleen wanneer de soevereiniteit van Nederland werd geschonden, was hij verplicht oorlog te voeren, maar het was nog steeds vol te houden dat daar geen sprake van was. Van der Linden erkende wel te hebben overwogen of Nederland aan de oorlog moest gaan deelnemen in geval van aantasting van de eigen eer zonder dat het grondgebied werd geschonden. 'Dat dit niet geschied is, ligt waarschijnlijk aan eigen vredesbegeerte en eveneens aan de onzekerheid of ons volk wel om een aantasting van zijn eer de wapenen zou willen opnemen.' Daarnaast kon niemand het realistische argument negeren dat Nederland weinig tegen de grote mogendheden kon doen en de kansen van Duitsland om de oorlog te winnen bovendien daalden.⁶²

Tot slot was ook nog een heel andere mening te horen. De slappe houding van Loudon van een paar dagen eerder was weliswaar schadelijk geweest, maar de rekwisitie zelf zou uiteindelijk juist de beste oplossing zijn. Loudons plan om te onderhandelen werd in de samenleving als gevaarlijk gezien, zo meende ook de Britse gezant Townley. Loudons houding kon leiden tot oorlog met Duitsland, als dat land vond dat Nederland zich met een eventueel akkoord niet neutraal genoeg opstelde. De rekwisitie zelf was echter zo erg nog niet. Allereerst konden de Duitsers Nederland nooit zomaar kwalijk nemen dat schepen zonder toestemming werden gerekwireerd. Bovendien

zouden de Nederlandse handelaren rekwisitie volgens Townley een betere oplossing vinden dan een akkoord.⁶³ Daar had hij gelijk in. Van Aalst was aanvankelijk weliswaar woedend uitgevaren tegen Townley toen rekwisitie dreigde, maar in de uitvoerende commissie van de NOT was hij voorzichtiger. Toen de inbeslagname een feit was, was er eerst wel grote verontwaardiging bij de NOT. Veel NOT-leden zagen echter gauw in dat het een voordeel was dat de schepen nu weer konden varen. Als de reders maar rustig zouden proberen daar zelf bij betrokken te blijven, was er feitelijk niet veel aan de hand.⁶⁴ Bovendien kregen de reders ook nog eens een ruime vergoeding en tot slot voeren ze onder veel duidelijker voorwaarden dan het geval zou zijn geweest als er allerlei afspraken gemaakt hadden moeten worden over het gebruik van schepen die nog in Nederlandse handen waren.

Townley stelde meteen na de rekwisitie dat ook Van der Linden van het begin af aan had ingezien dat rekwisitie dergelijke voordelen bood. Hij zou het daar zelfs altijd al op hebben willen laten aankomen. 'The Prime Minister was all for forcing us into this situation from the first and was talked out of it by Loudon, although the majority of the Cabinet agreed with him, Loudon made a big mistake as his action was severely criticised by his own people, whilst it created no small suspicion on the minds of the Germans, who had an opportunity to threaten these unlucky people with their dire displeasure.'⁶⁵ Townley vreesde dus helemaal niet dat de premier, die hij toch wel eens Duitsgezind had gevonden, een ultimatum wilde stellen.

Bij de uiteindelijke beslissing in de ministerraad over de reactie op de rekwisitie zal ook deze overtuiging dat de rekwisitie voor het land niet erg schadelijk was gewicht in de schaal hebben gelegd. Deze opvatting vormde natuurlijk niet het enige discussiepunt, maar speelde wel mee, naast de genoemde andere vragen of enerzijds de regering zelf en anderzijds de Duitsers in de rekwisitie een aantasting van de soevereiniteit zagen, hoe de eenheid van de ministers onderling en met de Kroon behouden kon blijven en of het volk wel bereid was oorlog te voeren. In die situatie was er voor Cort van der Linden geen reden de eenheid van het kabinet in de waagschaal te stellen en een ultimatum door te zetten. Zo kwam de regering tot de slotsom dat de schepenroof geen schending van de soevereiniteit inhield, maar slechts gradueel erger was dan alle andere vernederingen die Nederland tijdens de oorlog al had moeten slikken. De regering zou slechts haar verontwaardiging uitspreken.⁶⁶

In de Tweede Kamer heeft Cort van der Linden dat gedaan met een vlammend protest tegen de geallieerden. Nadat Loudon vlak daarvoor alle kritiek op zijn toegeeflijkheid had moeten aanhoren, nam de premier ditmaal

dus zelf het heft in handen. Loudon liet zich zelfs niet zien wegens 'een kleine ongesteldheid' die hem echter niet belette in de Eerste Kamer te verschijnen. Aan Van der Linden kwam de taak toe de woede over de schepenroof in de Kamer te verwoorden. Hij sprak daartoe een korte verklaring uit, zoals hij altijd kort van stof was. Hij herinnerde nog eens aan de beslissing concessies aan de geallieerden te doen (hij zei natuurlijk niet dat hij zich daar zelf tegen had verzet). Bij die beslissing was de regering inderdaad niet in overeenstemming geweest met de wensen van het volk, maar wel 'met de vitale belangen van Nederland'. Het was een zelfstandige beslissing genomen 'onder den ban van den nood'. Achteraf bleek dat het ook een beslissing was geweest op grond van 'al te goed vertrouwen' in de geallieerden, die naar werd gehoopt Nederland na de gedane voorstellen nog het eigendom zouden laten over een groot deel van haar vloot. Het bleek zonder resultaat te blijven. Inmiddels was dat alles dan ook voorbij. 'En thans..., Mijnheer de Voorzitter, er zijn oogenblikken ook in het leven van een staatsman, waarin hij uiting moet geven aan hetgeen leeft in zijn gemoed (...) Ik hoop, dat mijn woorden ver over de grenzen zullen worden gehoord, indien ik van deze plaats een vlamvend protest uitspreek tegen het onrecht, den dwang en den smaad die ons wordt aangedaan. Meer dan onze vloot en meer dan ons brood is ons lief onze zelfstandigheid en ons recht. En daaraan zullen wij vasthouden, zullen wij trouw zijn, trouw tot aan den bedelstaf!'⁶⁷

Voor Cort van der Linden bestond er geen indringender manier om uiting te geven aan de verontwaardiging over het geallieerde beleid. Politiek was voor hem het terrein waar de staatsman bedachtzaam de belangen van het volk behartigde. Grote emoties hoorden daar niet thuis. Die leidden slechts tot kortzichtige ideologische strijd. Nu Nederland het slachtoffer werd van onredelijke acties, was het ook voor de staatsman echter tijd om zijn emoties te tonen. De geallieerden hadden stappen gezet die buiten de redelijke verhoudingen tussen beschaafde bevriende naties stonden, en dus paste ook de redelijke politieke opstelling daar niet meer bij. Gevoelens waarvoor normaal geen plaats was in de politiek kregen daarom opeens de ruimte, al was het maar met een enkel woord. Doordat de premier weinig woorden gebruikte, maakte zijn rede in parlement en pers zelfs des te meer indruk. In de Kamer viel Van der Linden applaus en instemmend gejuich ten deel. Afgezien van *De Telegraaf*, die graag kwijt wilde dat de Duitse duikbootoorlog minstens zo erg was, nam de pers dit over. Van der Linden had bovendien de juiste 'pakkende toon' gevonden.⁶⁸

Van der Lindens woorden wekten ondertussen wel een indruk van ultieme machteloosheid die de woede over de aantasting van de nationale waardigheid

alleen maar versterkte. Hoogstens kon de onhandigheid van de Amerikaanse scheepslui enig leedvermaak bieden. De Amerikanen hadden nu wel schepen maar nauwelijks geschikt personeel. De goed opgeleide mannen waren allang elders ingezet, zodat dikwijls onervaren leerling-schippers de Nederlandse schepen in de vaart moesten brengen, met alle gevolgen van dien. Niet zelden leidde de inzet van ongekwalificeerd personeel tot grote technische mankementen, waardoor de Amerikanen niets met de ‘geroofde’ schepen konden beginnen. Daarnaast was er nog wel eens een enkele ‘vaderlandslievende’ Nederlandse matroos die bewust de schepen onklaar maakte. Vaker zal dat echter uit wrok, verveling en baldadigheid zijn gebeurd. Als gevolg van het gebrek aan Amerikaanse zeelui moest de bemanning namelijk verplicht onder Amerikaanse vlag varen. Nadat deze mannen soms maandenlang opgesloten hadden gezeten in een Amerikaanse haven konden ze dus nog steeds niet naar huis. Misschien nog wel erger was dat de Amerikanen geen haast maakten met de betaling van het loon en al helemaal geen aandacht hadden voor mogelijkheden geld naar Nederland te zenden. Vrouw en kinderen in Nederland zaten daarom niet zelden maandenlang zonder inkomsten. Geen wonder dat daarover diverse noodkreten bij het Ministerie van Buitenlandse Zaken binnenkwamen.⁶⁹

Het enige wat Nederland intussen kon en ook moest doen, was vruchteloos protesteren om op zijn minst nog de indruk te wekken dat het land zijn eer hooghield. Dat was van belang om de Duitsers te paaien. Een protest bij de geallieerde regeringen lag dus voor de hand. Daarnaast werden persverklaringen in vele talen opgesteld in de hoop dat die overal in de dagbladen zouden verschijnen. In onder meer Zwitserland en Zweden gebeurde dat ook en in verkorte vorm in diverse Franse bladen. Bij de Amerikaanse en Britse pers was echter geen aandacht voor het thema te bespeuren. De toegezonden verklaring ging bij bijna elk blad regelrecht de prullenbak in.⁷⁰ Daarnaast lieten Cort van der Linden en Loudon een protestverklaring afdrukken in de *Staatscourant*, waarna dit stuk uiteraard ook in diverse Nederlandse bladen en in de bijlagen bij de Handelingen van de Tweede Kamer verscheen.⁷¹ Van der Linden en Loudon keerden zich nogmaals krachtig tegen de aantasting van ‘Recht en Rechtvaardigheid’ waar de vs zich juist altijd op hadden beroepen. Ze gaven tevens ‘met volle openhartigheid’ uiting aan de woede van het Nederlandse volk dat in de beslaglegging een daad van geweld zag waartegen het ‘met al de kracht van zijne overtuiging en zijn gekwetst nationaal gevoel opkomt’. Voor Cort van der Linden waren die thema’s van recht en aantasting van nationale eer het belangrijkste van alles. Ook als hier geen sprake was van een schending van de soevereiniteit,

dan voelde het nog even ernstig. De woede kon er dus ook even groot om zijn, alleen kon oorlogsdeelname achterwege blijven.

Deze uitingen van verontwaardiging waren voor Cort van der Linden het maximaal haalbare in de crisis rond de 'schepenroof'. Het was duidelijk geworden dat Nederland ten opzichte van de oorlogvoerende partijen eenvoudigweg met de rug tegen de muur stond. Als premier kon zijn diplomatie weinig meer uitrichten, mede omdat ook de invloed van de handelselite verdween. Krölller pendelde nog wel trouw heen en weer naar Berlijn, maar kon daar geen toezeggingen meer rond krijgen. Vertragen was het enig haalbare, vooral omdat Ludendorff daar zelf ook op uit was. Ondertussen verhongerde Nederland. Die situatie betekende een aantasting van Van der Lindens zelfstandige politiek én de aantasting van een heel wereldbeeld. In de bezadigde juridische negentiende-eeuwse zakelijkheid van Van der Linden paste zoiets niet. Het was tegelijkertijd tekenend voor Van der Lindens pragmatisme dat hij uiteindelijk bij al zijn verontwaardiging toch in het oog hield wat de minst slechte oplossing was. Zijn afwijzing van Loudons toegeeflijkheid kwam niet alleen voort uit ongecontroleerde woede. Terwijl zijn kabinet op instorten stond, zocht hij de uitweg die zowel ten opzichte van de vorstin als ten opzichte van het land de beste waarborgen bood voor eenheid en bestuur in overeenstemming met het volksbelang. Aanvankelijk lukte dat niet helemaal. Hij moest Loudons plannen accepteren. Na de rekwisitie kreeg Van der Linden alsnog zijn zin. De rekwisitie betekende weliswaar een grove aantasting van zijn volkenrechtelijke, zelfstandige politiek, maar door niet zomaar toe te geven, liet hij in elk geval wel merken aan de Nederlandse 'rechten' vast te houden. Zoals hij dat altijd uitdrukte, wilde hij bijdragen aan de eenheid en veiligheid van het land door middel van een onafhankelijke opstelling in overeenstemming met de wil van het volk. In maart 1918 was een stevige opstelling, zoals ook de vorstin die wenste, volgens de premier een beleid in overeenstemming met die volkswil en een waarborg voor die eenheid en veiligheid. Voor een ultimatum gold dat niet. Die maatregel zette hij dus niet door. Het bleef bij een protest.

Een stevig Duits weerwoord

Bij de 'schepenroof' had Van der Linden zijn zelfstandige beleid moeten prijsgeven voor een willoos meedrijven met de eisen van de oorlogvoerenden. Dat zagen de Duitsers ook. Ludendorffs verwachting dat de schepenrekwisitie Nederland eventueel aan zijn zijde in de oorlog zou brengen, was nog niet uitgekomen. De Duitse legerleider meende de rekwisitie echter wel te kunnen

uitbuiten door grote concessies van Nederland te vragen. Ludendorff richtte zich weer op de zand- en grindkwesitie, waar Nederland al zoveel last mee had gehad bij de Britten. Deze kwesitie had de Nederlandse handel immers een maandenlange telegraafblokkade gekost. Ludendorff wilde nu opnieuw zand en grind via Nederland doorvoeren. De binnenvaart mocht daarbij geen enkele beperking in de weg worden gelegd. Bovendien ging hij nu een cruciale stap verder met de eis dat Nederland ook het vervoer van Duits legermaterieel over het eigen grondgebied moest toestaan. Daarbij eiste Ludendorff niet alleen gebruik van waterwegen, zelfs de spoorverbindingen door Limburg wilde hij tot zijn beschikking hebben om een eind te maken aan de verstoppingen bij de aanvoer over de korte Belgisch-Duitse grens.⁷² Nederland zou niet kunnen weigeren nu de eigen schepen aan Amerika waren afgestaan. ‘Dies umso weniger, als unseren Gegnern Benutzung der Schiffe unbeschraenkt fuer Kriegsmaterial moeglich ist.’⁷³

De Duitse gezant Rosen besefte direct dat er oorlogsgevaar dreigde. Hij bleef van mening dat Nederland beter neutraal kon blijven, maar het was de vraag wat hij als vertegenwoordiger van het *Auswärtige Amt* gedaan kon krijgen bij Ludendorff. Rosen had toch al nooit een persoonlijke band met hem opgebouwd zoals Kriege die had en ook binnen zijn ministerie stond hij niet stevig. Er waren zelfs al pogingen gedaan hem over te plaatsen naar Perzië, waar hij niets zou kunnen beginnen.⁷⁴ Nu het leger de politiek inmiddels volledig had overvleugeld, waren de kansen van zo’n gezant om Ludendorff tot inkeer te brengen gering. Bovendien was de schepenrekvisitie zo ingrijpend geweest dat een tegenprestatie niet af te wijzen was. Het hoogst haalbare leek daarom in elk geval te trachten legermaterieel uit Nederland weg te houden.⁷⁵ Rosen begreep dat er niets anders opzat dan de Nederlandse regering ervan te overtuigen dat de overige eisen ingewilligd moesten worden, anders was er sprake van een *casus belli*. De geallieerden waren echter niets toegeeflijker. Uitgerekend op 20 maart 1918, dus op de dag dat de rekvisitie van de handelsvloot plaatsvond, beklagde de Britse gezant zich nogmaals over de doorvoer van zand en grind door Nederland naar het front.⁷⁶ Toen dat de volgende weken, die zo in het teken stonden van de Duitse dreiging, geen resultaat bleek te hebben, eiste de minister van Buitenlandse Zaken Balfour eenvoudig onvoorwaardelijke stopzetting van de zand- en grinddoorvoer.⁷⁷ Bij zo’n opstelling over zand en grind was er weinig fantasie nodig om de reactie te bedenken op de doorvoer van Duits legermaterieel.

Meer dan ooit zat Nederland klem tussen de twee oorlogvoerende partijen, elk in het nauw en bevreesd voor de nederlaag en elk uit wanhoop eisen stellend die de ander Nederland nooit zou toestaan. Loudon probeerde zoals

zo vaak tijd te winnen en voorlopig vooral geen enkele concessie te doen. Ditmaal kon dat beleid echter wel eens negatief uitpakken. Toen Rosen de Duitse eisen kwam mededelen, kon Loudon in deze omstandigheden alleen nee laten horen, ook al kleepte hij dat dan voorzichtig in. Zo'n onbuigzame opstelling was een klap in het gezicht van Rosen. De Duitse gezant nam in dit gesprek namelijk grote risico's door tegen zijn instructies in weliswaar een nota over de doorvoerkwestie te overleggen, maar de harde eisen van Ludendorff slechts mondeling over te brengen. Bovendien wenste de legerleiding concrete afspraken over een tijdige inwilliging van de eisen, maar in de overtuiging 'daß man mit der niederländischen Regierung ebensowenig wie mit dem lieben Gott Termingeschäfte machen kann' had Rosen dat maar voor zich gehouden.⁷⁸ Voor deze ultieme poging Ludendorffs onbuigzame opstelling te matigen, werd Rosen slechts beloofd met Loudons nee. Rosen interpreteerde dat als een uiting van geallieerde sympathieën.

Rosen meende nu de problemen in de betrekkingen met Nederland niet langer samen met Loudon op te kunnen lossen. Hij vreesde terecht toenevende druk van het Duitse leger. Inderdaad had Ludendorff al soldaten naar de grens met Nederland gestuurd om inwilliging van zijn eisen te bespoedigen. In die situatie kon Loudons houding slechts tot oorlog leiden. De gezant en zijn medewerkers probeerden daarom tegen de diplomatieke gewoontes in de Nederlandse regering buiten het Ministerie van Buitenlandse Zaken om te waarschuwen. Ze benaderden een flink aantal vooraanstaande politici zoals De Savornin Lohman en Troelstra. Rosen gaf Colijn een verkorte weergave van de aan Loudon gestelde eisen met het verzoek dit stuk ook aan Lohman te laten lezen. Colijn voegde een kritische kanttekening toe over Loudon. Die leek blind te zijn voor de dreiging van de Duitse oorlogspartij.⁷⁹ Hij zond bovendien een stevige waarschuwing naar Loudon zelf, die daar echter niet veel mee lijkt te hebben gedaan.⁸⁰ De Duitse diplomaat Von Maltzan voerde de druk de volgende dag verder op door de berichten over Loudons lankmoedige houding ook via Colijns medewerker Gerretson te verspreiden.⁸¹ Die stapte meteen op Snijders en De Savornin Lohman af. De laatste begreep dat er sinds de vorige dag nog niets veranderd was in Loudons houding. Hij ontstak daarover in woede en nam Gerretson stante pede mee naar Cort van der Linden.

Volgens Gerretson bleek daar pas goed hoe eenzijdig Loudon de oorlogsdreiging had opgevat. De premier wist 'mirabile dictu' niets van de gehele geschiedenis af' ook al werd er al twee dagen via Colijn en Lohman gediscussieerd over de Duitse dreiging. Het was zelfs een openbaring voor hem dat de term *casus belli* reeds gevallen was. Gerretson veronderstelde daarom

dat niemand op het Ministerie van Buitenlandse Zaken het de moeite waard had geacht om met Cort van der Linden te overleggen.⁸² Van der Linden maakte snel aantekeningen van alles wat hij hoorde en kreeg daarbij door Lohman het vuur na aan de schenen gelegd. Ondertussen werd ook Colijn nader ingelicht. Gerretson schreef tegelijkertijd een brochure, waaraan hij geheime bijlagen met verslagen van de gang van zaken toevoegde. Lohman selecteerde een zestal Kamerleden aan wie deze stukken werden toegestuurd. Naar aanleiding daarvan had hij een gesprek met Van der Voort van Zijp. Woedend verklaarde deze zijn best te zullen doen om Loudon te lichten. De minister was een 'staatsgevaarlijk oud wijf'.⁸³ Bij anderen die ingevoerd waren in politieke kringen, wekte het feit dat Loudon de minister-president niet had ingelicht eveneens grote verbazing.⁸⁴

Zo gauw Van der Linden erachter kwam hoe ernstig de situatie was, ondernam hij alsnog actie en sprak met Snijders en De Jonge over de kwestie. Dit overleg maakte de zaak nog gecompliceerder. Nadat Loudon met zijn lankmoedige houding bijna een Duits ultimatum had uitgelokt, liet Snijders zich tijdens dit gesprek zó pessimistisch uit over de Nederlandse defensiekracht dat hij alle moed verloren leek te hebben. Mocht het tot een gewapend conflict met Duitsland komen, dan zou Nederland vrijwel niets kunnen uitrichten. Hij leek te suggereren dat Nederland het beter niet op het ultimatum kon laten aankomen, maar in dat uiterste geval beter zelf de Duitse zijde kon kiezen.⁸⁵

Zo dreigden levensgroot de risico's van de verschillen in de opvattingen over de neutraliteitspolitiek in een tijd waarin de handelingsruimte van de regering kleiner werd dan ooit. Er was nauwelijks meer een zelfstandig beleid om beide oorlogvoerende partijen zo goed en zo kwaad als dat ging te vriend te houden. Die benadering maakte plaats voor de overtuiging dat het kiezen van een van beide zijden misschien onvermijdelijk zou worden. De individuele ministers en de opperbevelhebber leken daar steeds meer op te anticiperen. Toch weigerde Cort van der Linden zijn politiek al als verloren te beschouwen. Zijn ministers deelden dat standpunt. Nog op de dag van het gesprek met Snijders maakte de premier de mededeling van de opperbevelhebber in de ministerraad bekend. Het bericht maakte diepe indruk, maar de ministers aanvaardden het defaitisme van Snijders niet. De ministerraad bracht Snijders' woorden vervolgens maar in verband met zijn treurige persoonlijke situatie. Zijn vrouw was onlangs overleden. De ministers wilden ook nog geen onrust wekken. Snijders mocht enige verlopen intrekken, maar daar bleef het bij.⁸⁶

De ministers hadden dus gemeend de ultieme beslissing nog te kunnen uitstellen. Toch bleef de vraag of oorlog onvermijdelijk zou worden angstig actueel. Daarmee gingen de gedachten dus ook meer dan ooit uit naar de vraag voor welke partij in geval van oorlog gekozen moest worden. In die omstandigheden had Van der Linden een gesprek met Rosen, die hier in zijn memoires uitgebreid verslag van heeft gedaan. Rosen zag deze ontmoeting als het sluitstuk op zijn rondgang langs de partijleiders waarmee hij Loudon hoopte te omzeilen. Gespannen, maar geduldig en begripvol luisterde de premier naar Rosens uiteenzetting van de gevaren en de risico's van Loudons beleid. Daarna legde hij regelrecht de cruciale kwestie op tafel: meende Rosen dat Duitsland een beslissende overwinning zou boeken? De gezant verwees naar het grote offensief dat Ludendorff was begonnen, maar moest toch toegeven dat dat nog geen doorbraak had geforceerd. Daarop verklaarde de premier dat de meerderheid van het Nederlandse volk niet overtuigd was van de waarschijnlijkheid, laat staan van de zekerheid dat Duitsland de oorlog zou winnen. Daarmee diende hij in zijn onderhandelingen rekening te houden.⁸⁷

Van der Linden maakte daarom duidelijk geen oplossingen voor de doorvoerkwestie te willen accepteren, die Nederland tegenover de geallieerden in de problemen konden brengen. Hij meende zulke problemen alleen te kunnen voorkomen als hij de zekerheid zou krijgen dat boven op de gestelde eisen voor doorvoer geen nieuwe eisen zouden volgen. Die garantie meende Rosen echter niet te kunnen geven. Zo goed had hij het leger en het *Auswärtige Amt* niet in de hand.⁸⁸ In dat licht bezien is ook het resultaat van een ander Nederlands initiatief tekenend. De regering had zoals vaker op moeilijke momenten Wilhelmina een telegram aan Wilhelm laten sturen om op een vredelievende houding aan te dringen. De keizer tekende er echter op aan dat Nederland zelf een onvriendschappelijke daad had gesteld door in de schepenroof te berusten. Het *Auswärtige Amt* wees daar in het conceptantwoord nog eens op. Nederland zou alleen weer echt neutraal zijn als het land in de doorvoerkwestie een beslissing 'im Sinne unserer Wünsche' zou nemen.⁸⁹ Geruststellend klonk dat niet. Hoewel Rosen deze woorden waarschijnlijk (nog) niet kende, zal hij zich toch bewust zijn geweest van die opstelling. Het was voor hem onmogelijk de garantie te geven dat hij daar iets aan kon veranderen. Hij was alleen bereid Van der Linden toe te zeggen dat hij alles in het werk zou stellen om Nederlandse concessies als voldoende geaccepteerd te krijgen.

In die omstandigheden stelden Van der Linden en Rosen een conceptakkoord op met als kern dat Duitsland wel de vrije hand kreeg om goederen

door te voeren, echter met uitzondering van legermaterieel.⁹⁰ Om het thuisfront gunstig te stemmen liet Rosen weten dat Nederland deze afspraak waarschijnlijk wel zou accepteren. Het hing er slechts vanaf of het lukte 'über Loudon hinwegzugehen'.⁹¹ Het bleef echter de vraag of de stemming in Duitsland voldoende zou bijdraaien. Ludendorff zette het *Auswärtige Amt* juist verder onder druk. 'Ich bin für die schärfste Tonart', zo liet hij weten. Hij bleef dan ook aandringen op een ultimatum, naast de voorwaarden die de politieke én militaire top van Duitsland nu opstelden. Het *Auswärtige Amt* liet in de berichtgeving aan Rosen over die eisen de vraag of de gezant alsnog een ultimatum moest stellen echter wat in het midden. Ook in Duitsland was eensgezindheid dus nog steeds niet bereikt.⁹² Rosen besprak de eisen onderhands met de Nederlandse regering, waarna die op 25 april formeel werden ingediend, echter zonder ultimatum.⁹³

De Nederlandse regering stond zodoende niet meteen voor het blok. Dat was maar goed ook, want zij meende ondanks alle goede bedoelingen van Rosen toch niet zomaar te kunnen instemmen. De Duitsers waren blijkens hun jongste voorwaarden bereid geen wapens over Nederlands grondgebied te vervoeren, maar over de doorvoer van voedsel voor het leger was nooit duidelijk gesproken. Ook in het voorlopige ontwerp van Van der Linden en Rosen was er geen woord over te vinden. De Duitsers dreigden vast te houden aan deze doorvoer, maar de Nederlandse regering keurde dat af. Doorvoer van voedsel was niet in overeenstemming te brengen met de neutraliteit. De regering nam dat standpunt natuurlijk in uit angst voor geallieerde maatregelen. Tegelijkertijd nam de ministerraad het besluit alle verlopen in te trekken. Wel werd nog steeds alles gedaan om onrust te voorkomen. Reeds verleende verlopen werden bijvoorbeeld niet geannuleerd, zoals in maart 1916.⁹⁴

De volgende dag belegde Cort van der Linden tevens een bijzondere Kamerzitting in comité-generaal om duidelijk te maken dat het kabinet eisen wilde stellen die het land eventueel in oorlog konden brengen. Na alle kritiek op het te eigengereide regeringsoptreden werd de Kamer nu dus nader bij het oorlogsgevaar betrokken. Als gevolg van Rosens initiatieven was dat natuurlijk toch al meer het geval dan bij eerdere crises. Het nam niet weg dat in de Kamer meteen de vraag werd gesteld of een openbaar debat niet beter op zijn plaats was geweest. De meerderheid zag echter de waarde van de regeringshouding in. Ditmaal gaf Loudon duidelijk aan wat het grote struikelblok was in de onderhandelingen, namelijk het handhaven van een verbod op de doorvoer van voedsel. De Kamer accepteerde de opvatting dat zulke doorvoer uitgesloten was, ondanks de dreigende consequenties.⁹⁵ In

de ministerraad van dezelfde dag werd besloten het verbod ook echt te handhaven.⁹⁶ Vervolgens kreeg de Duitse regering deze reactie op haar eisen snel toegezonden.⁹⁷

Het standpunt kon het einde van de neutraliteit betekenen. Hoewel keizer Wilhelm op dat moment weer wat was bijgedraaid en de Nederlandse neutraliteit wenste te respecteren, was dat met Ludendorff geenszins het geval. Rosen deed het in zijn memoires wel voorkomen of de Kamer dankzij zijn gesprekken met Van der Linden en de partijleiders aan zijn eisen toegaf, maar in werkelijkheid was hij toch onaangenaam verrast door de zitting, waarvan hij meteen op de hoogte was. Rosen betoonde zich vooral geschokt door Loudons verklaring dat de toestand zeer ernstig was. Hij vond vooral de toonzetting van Loudons woorden onheilspellend. Daarnaast vreesde hij dat Loudon de doorvoer van voedsel daadwerkelijk zou verbieden, een thema waarover Van der Linden en hij voorheen niet expliciet hadden gesproken. Rosen had waarschijnlijk op grond van zijn gesprek met Van der Linden een andere opstelling verwacht. Prompt was de premier opnieuw van de partij om problemen te voorkomen. Meteen kreeg Rosen van hem te horen dat Loudon zijn uitspraken slechts had gedaan om de entente duidelijk te maken hoe moeilijk de positie van Nederland lag.⁹⁸

Het diplomatieke bericht waarin Rosen deze gang van zaken voor het thuisfront vastlegde, mag meer dan verbazingwekkend heten. Allereerst is het al opmerkelijk dat hij kon schrijven over het verloop van een *geheime* Kamerzitting. Nog verrassender is het dat Van der Linden daar meteen met hem over sprak en Loudons woorden verdedigde met een beroep op de geallieerde mening over Nederland. Die houding suggereert dat de geallieerden als vanzelf van een geheime zitting op de hoogte zouden zijn. Rosens kennis van de Kamerzitting kan erop wijzen dat de geheimhouding door de Kamerleden weinig voorstelde, zoals Van der Linden vaker had gemerkt, waarna de premier in die omstandigheid tegenover Rosen maar een gelegenhedsargument verzong over de geallieerden. Het vermoeden rijst echter al snel dat Rosen en Van der Linden elkaar na hun vorige gesprek bewust nog weer opzochten om de gang van zaken te bespreken, geheime zitting of niet. Zoals de Kamerleden zich vaak weinig aan geheimhouding gelegen lieten liggen, zo deed de premier dat ook niet als het hem uitkwam. Wel blijft dan zijn argumentatie over Loudons woorden waarmee hij Rosens ontstemming wilde weerleggen nog steeds opvallend.⁹⁹

Als Rosen die informatie werkelijk dankzij Van der Linden had, dan blijkt uit een volgend diplomatiek bericht ook meteen dat de premier op slinkse wijze voordeel wilde halen uit hun gesprek door de zaken wat rooskleuriger

voor te stellen. Ten eerste kreeg Rosen de algemene teneur van de zitting ietwat gechargeerd te horen. Alle leden zouden voor een overeenkomst met Duitsland zijn, op twee rabiate Duitslandhaters na, zo liet hij de rijkskanselier weten. Bovendien schreef Rosen dat dit in een stemming van 98 tegen 2 was vastgelegd.¹⁰⁰ Zo'n stemming is er echter nooit geweest en de grijze middenmoot van Kamerleden heeft zich ook nooit zo expliciet uitgesproken. Nu zal Rosen het verloop van de debatten in zijn bericht aan het *Auswärtige Amt* misschien wat hebben verdraaid. Hij kan de gang van zaken met zijn aantekening over een stemming wel eens wat helderder hebben overbracht dan de troebele werkelijkheid was. Desondanks paste een korte rechtlijnige mededeling, al dan niet met gefingeerde stemming, uitstekend in de tactiek van Van der Linden. Hij had er tenslotte alle belang bij Duitsland gerust te stellen.

Minstens zo belangrijk was dat de premier samen met Rosen het diplomatieke contact gaande hield. Ludendorff had daarom nog geen reden voor een directe aanval. Voorlopig ging de aandacht nog uit naar onderhandelingen. Niet Loudon, maar Gevers nam die ter hand. Hij ging daarbij ver. Alleen legermaterieel en voedsel voor soldaten mochten Nederland niet in, maar bijvoorbeeld voer voor paarden wel.¹⁰¹ Het was op het randje van het neutrale, maar zo had Duitsland wel een substantiële toezegging in handen. Bovendien had de totstandkoming van deze toezegging weer enige dagen in beslag genomen. Het was al 29 april toen de kwestie rondkwam. Ludendorff was niet bereid geweest om al die tijd zijn leger paraat te houden voor een mogelijke aanval, terwijl aan het westfront de soldaten niet gemist konden worden. Ook dat zal eraan hebben bijgedragen dat Ludendorff uiteindelijk de Nederlandse kwestie maar liet voor wat die was. Zo bleef alleen nog de taak over de geallieerde regeringen ervan te overtuigen dat ze het akkoord moesten respecteren. Die taak was Loudon wél toevertrouwd. Het was de geallieerden duidelijk dat ze na de schepenrekwisitie weinig reden hadden om veeleisend te zijn. Bovendien waren ze zich maar al te bewust van het feit dat een te harde houding oorlog in Nederland kon betekenen. Dat was iets waaraan ze bij gebrek aan soldaten geen behoefte hadden.¹⁰²

Nederland bleef dus uiteindelijk gespaard voor oorlogsellende, maar de doorvoercrisis had Cort van der Linden net als de schepenrekwisitie wel pijnlijk duidelijk gemaakt dat van zijn gewenste zelfstandige politiek niets meer over was. Internationaal zat Nederland gevangen tussen de eisen van beide oorlogvoerende partijen. Er zat niets anders op dan toegeven aan beide partijen, hoezeer dat ook indruiste tegen de eigen neutraliteitsopvattingen. Die toestand maakte in het voorjaar van 1918 de vraag of de Nederlandse

neutraliteit nog wel was te handhaven angstig actueel. Iedereen kon bedenken dat de internationale handelingsruimte van de Nederlandse regering bijzonder klein was geworden. Dat versterkte het belang van onuitgesproken gedachten over de gewenste bondgenoot voor het geval de neutraliteit niet te redden was. Meer en meer leken die gedachten nu ook in de handelingen van politici mee te wegen en kwamen de tegenstellingen dus ook intern aan de oppervlakte.

Zo werd het voor Van der Linden steeds moeilijker een homogeen beleid te handhaven. Hij moest na de botsingen tussen Treub en Posthuma toezien hoe hij ook zelf zijn grip op de oorlogspolitiek verloor. In 1918 moest hij bij de schepenkwestie zelfs berusten in een minderheidspositie binnen zijn kabinet. Bij de doorvoercrisis werd hij door Buitenlandse Zaken zelfs even buiten de neutraliteitsdiscussie gehouden. Daarbij kan de gedachte van Loudon hebben meegespeeld dat een bericht aan de premier de goede contacten met de geallieerden kon schaden, terwijl die contacten voor hem toch altijd vooropstonden. Elegant was het niet, maar Cort van der Linden viel zijn minister er uiteindelijk niet om af. In zijn indringende gesprek met Rosen weigerde hij te erkennen dat Loudon een gevaarlijke koers voorstond.¹⁰³ Ook binnen het kabinet heeft hij Loudon tot het einde toe gesteund. Die houding zou nog van belang worden. Wel moet het de premier duidelijk zijn geweest dat de gevolgen van de zeer beperkte speelruimte op internationaal gebied nu ook intern een crisis dichterbij brachten. Het was maar de vraag of hij in de laatste maanden van zijn kabinetsperiode nog wel voldoende grip had op het landsbestuur om zo'n volledige ineenstorting binnen de regering te voorkomen.

Stuurloos

Door de steeds beperktere internationale speelruimte die Cort van der Linden was toebedeeld, had zijn beleid uiteindelijk veel weg van een lijdzame, afwachtende politiek. Het meest in het oog springende risico van deze onmacht om richting te geven aan het eigen beleid was natuurlijk de dreiging van een mogelijke aanval door een van de oorlogvoerenden. Tegelijkertijd kreeg Van der Linden te maken met de consequenties hiervan voor zijn invloed op de binnenlandse verhoudingen en eenheid van het kabinet.

De ruzies tussen Treub en Posthuma waren een onheilspellend begin geweest, veroorzaakt door hun conflicterende visies op de oorlogspolitiek in een periode waarin het steeds moeilijker werd ruimte te vinden om de verschillen weg te poetsen. In maart 1918 had Van der Linden niet alleen internationaal maar ook intern steeds minder vat op de situatie. Als kabinetsleider hoorde hij de man te zijn die het beleid uitzette, maar bij het distributiedebat leek zijn kabinet willoos de parlementaire kritiek te moeten accepteren en ten tijde van de schepenrekwisitie was hij zelfs in een minderheidspositie in zijn eigen kabinet terechtgekomen. Hij moest zich neerleggen bij de opvattingen van Loudon, met alle consequenties van dien voor de verhoudingen binnen het kabinet én die met Wilhelmina. Het was een moeilijke situatie geweest, die ditmaal mede door de geallieerde opstelling nog tot een goed einde was gekomen. Het gevaar van spanningen binnen het kabinet en met het staatshoofd was echter niet geweken. Bij alle internationale problemen zou Van der Linden daarom toch ook zijn best moeten doen zijn positie als kabinetsleider te bestendigen, al was het maar omdat interne tweestrijd ook weer gevaarlijk was voor de neutraliteitspolitiek.

Cort van der Linden zou daarom weer zijn kwaliteiten moeten aanspreken om tegenstellingen te overbruggen. Daarbij had hij ook rekening te houden met de verhoudingen met de koningin en met opperbevelhebber Snijders, vanwege het oorlogsgevaar één van de machtigste mannen van het land. Het is al uitgebreid aan de orde geweest dat Van der Linden als gevolg van de instructie voor de opperbevelhebber van 1914 de eerstaangewezen man was

om de contacten tussen Snijders en de regering te onderhouden. Destijds waren daar heel wat irritaties over ontstaan. Precies in de gevaarlijke april dagen van 1918 bleek De Jonge zijn oude bezwaren nog niet vergeten te zijn. Het gevolg was een grote crisis in de neutraliteitspolitiek, waardoor Van der Linden bij alle internationale problemen ook werd geconfronteerd met zijn taak werkbare interne verhoudingen te handhaven.

Op de rand van een constitutionele crisis

Nog afgezien van de onduidelijke staatkundige verhoudingen tussen opperbevelhebber en minister van Oorlog waren ook hun persoonlijke contacten allesbehalve constructief. Snijders had tot de val van minister Bosboom in het voorjaar van 1917 te maken gehad met een minister die zich tot het uiterste moest inspannen om een moeizaam evenwicht te bewaren tussen de militaire belangen waar Snijders zelf pal voor stond en de sceptische houding van de Tweede Kamer omtrent het leger. Toen De Jonge eenmaal het ministerschap had overgenomen, was de situatie sterk gewijzigd. In de eerste plaats had De Jonge betere voelhorens voor het contact met de Kamer, en in de tweede plaats nam de militaire dreiging toe, waardoor demobilisatie geen thema meer was en De Jonge zich zonder te veel kritiek op de legerbelangen kon richten. Snijders kreeg daardoor te maken met een minister die niet alleen minstens zo onbuigzaam was als hijzelf, maar ook al zijn aandacht kon richten op de onderlinge tegenstellingen.

Al snel bleek dat De Jonge net als in zijn tijd als kabinetschef zijn best deed een al te machtige positie van de opperbevelhebber te voorkomen. Dat streven leidde geregeld tot botsingen. Snel na de schepenrekwisitie kwam de achterliggende strijd over de onderlinge taakverdeling daarbij zelfs expliciet aan de orde. Om de legersterkte op peil te houden, had de ministerraad begin april ingestemd met Snijders' wens om indien nodig zelfstandig het aantal periodieke verloven geleidelijk te kunnen verminderen.¹ Volgens De Jonge maakte de opperbevelhebber echter misbruik van dat besluit door met veel te ver strekkende maatregelen te komen. Hij kon daar echter weinig aan doen omdat Snijders meende aan de minister geen verantwoording schuldig te zijn. Prompt stuurde De Jonge daarom een voorstel naar al zijn collega's in het kabinet om het besluit terug te draaien.²

Ten tijde van de Duitse dreiging eind april 1918 nam De Jonges ergernis over het beleid van de militaire leider toe. Dat lag niet alleen aan de botsende karakters en de ingewikkelde staatkundige verhoudingen, waardoor de minister Snijders maar niet in het gareel kon krijgen. Tevens speelden tegen-

strijdige visies op de oorlogvoerenden een rol. De Jonge had zich in zijn korte ministerschap ontpopt tot een overtuigde steunpilaar van Treub en Loudon, die Nederland voor alles op goede voet wilden houden met de geallieerden.³ Sniijders had daarentegen het imago net als veel militairen een zekere sympathie voor Duitsland te koesteren. Veel gevolgen voor de neutraliteitskoers had dat in elk geval tot 1918 niet. Uit de correspondentie met de regering zijn Sniijders' sympathieën hoogstens tussen de regels door op te maken.⁴ De opperbevelhebber kon zijn voorkeuren in zulke formele stukken natuurlijk ook niet helder weergeven. Hij had een uitvoerende taak, de regering stelde het beleid vast. Daarin stond neutraliteitshandhaving voorop. Volgens De Jonge maakte dat zijn 'Duitsgezinde' sympathieën echter niet minder gevaarlijk. Het bleef voor hem de vraag of de opperbevelhebber als de nood aan de man zou komen, niet liever aan Duitse zijde dan aan geallieerde zijde de oorlog zou ingaan.

In die omstandigheden liep de onderlinge wrevel verder op toen Sniijders zich op 22 april in reactie op Rosens alarmerende berichten weinig bemoeidigend had uitgelaten over de defensieve kracht van Nederland in een eventuele oorlog met Duitsland.⁵ Na het hierop volgende comité-generaal waar de regering steun kreeg voor de gedeeltelijke afwijzing van de Duitse eisen en het intrekken van de verloven, nodigde De Jonge de opperbevelhebber uit om samen eventuele nadere militaire maatregelen te bespreken. Sniijders zou in het onderhoud zó pessimistisch zijn geweest over de Nederlandse defensiekracht dat hij weerstand tegen Duitsland 'doelloos' noemde. Het leger zou spoedig onder de voet worden gelopen. Voor De Jonge was dit aanleiding hard op te treden tegen de opperbevelhebber. Volgens de minister ondermijnde Sniijders vanuit zijn hoge positie met het woord 'doelloos' de hele landsverdediging. Hij vond dat een opperbevelhebber met zo'n instelling moest aftreden. Bij de al zo lang gespannen verhoudingen was er geen ruimte meer voor overleg. Net zo min als de opperbevelhebber zelf had De Jonge behoefte aan een nadere bespreking om de achtergronden van Sniijders' pessimisme na te gaan. De minister pakte het woord 'doelloos' op en presenteerde het in de krachtigst mogelijke vorm zonder enige nuances mee te wegen. Zo werd het woord 'doelloos' voor de Jonge in de eerste plaats een stok om de opperbevelhebber mee te slaan.

Niet lang nadat de Duitse dreiging was overgewaaid, werd de zaak urgent. De Jonge zette zich schrap om de ministerraad achter zich te krijgen teneinde de lastige opperbevelhebber te verwijderen. Al meteen nadat Sniijders het woord 'doelloos' had gebruikt, had De Jonge de militaire top van Nederland geraadpleegd. Hij was tot de conclusie gekomen dat de meerderheid nog in

het nut van verdediging geloofde. Generaal-majoor J. Burger had zich het meest overtuigd betoond. Bovendien had De Jonge hem (met vooruitziende blik?) in maart al als eventuele opvolger van Sniijders aangemerkt voor het geval deze niet langer in staat zou zijn zijn functie uit te oefenen.⁶ Met die ijzers beslagen, besloot De Jonge op 3 mei een verslag over deze besprekingen in de ministerraad voor te lezen.⁷ Op 8 mei liet hij daarop een nota volgen waarin hij bij het kabinet het ontslag van Sniijders eiste. Het was onbestaanbaar dat het land miljoenen en miljoenen aan de mobilisatie uitgaf, maar dat de man die dat geld diende te besteden dat zelf 'doelloos' vond. Sniijders mocht dan bekwaam, plichtsgetrouw en hardwerkend zijn, daartegenover stond 'dat hij blijkbaar alle *geloof* in zijn zaak heeft verloren'. Dat zou hij vier jaar lang voor zich hebben gehouden. 'Dit heeft mijn vertrouwen in hem ernstig geschokt.' Het aftreden van Sniijders was daarom onvermijdelijk. Alleen kon De Jonge dat zelf niet regelen. Sniijders was immers verantwoording schuldig aan de hele ministerraad. De 'verdere behandeling' van de crisis in de verhouding met de opperbevelhebber zou daarom 'in de eerste plaats door den voorzitter van den ministerraad moeten geschieden'.⁸

Zo stond Cort van der Linden voor een crisis, waarbij meteen duidelijk was dat er hoe dan ook problemen zouden ontstaan. Nu De Jonge zich zo pertinent tegen Sniijders had uitgesproken, leek één van beide te moeten wijken. Het aftreden van Sniijders was echter niet zomaar te realiseren. Jarenlang was de pretentie dat Nederland zich kon verdedigen een hoeksteen van het neutraliteitsbeleid geweest. Juist de overtuiging dat Nederland in staat was neutraal te blijven zou de oorlog buiten de deur houden. Ongeacht Sniijders' opvattingen zou aftreden schade aan dat geloof berokkenen en Nederland in gevaar brengen. Het zou onmogelijk zijn de kwestie helemaal geheim te houden met als gevolg discussies over de Nederlandse defensiekracht en dus aantasting van de gekozen politiek. Voor een eventueel aftreden van De Jonge golden zulke bezwaren echter ook. Bovendien was zo'n oplossing van de onenigheid niet mogelijk, omdat snel bleek dat zijn collega-ministers zijn houding steunden. Door die steun betekende het aftreden van De Jonge noodzakelijkerwijs het aftreden van het hele kabinet, met alle gevolgen van dien voor de internationale positie van het land. Daarnaast stonden voor 3 juli Tweede Kamerverkiezingen gepland. Het zou vrijwel onmogelijk zijn in de tussentijd nog een nieuw kabinet te formeren.

Alleen Cort van der Linden viel Sniijders niet af. Toen de crisis tijdens de kabinetsformatie in juli nog steeds sluimerde, sprak hij met De Savornin Lohman over de problemen tussen Sniijders en De Jonge. Hij vond het woord 'doelloos' geen voldoende reden een crisis uit te lokken. Sniijders had boven-

dien al veel vroeger op de gebreken van de landsdefensie geweest, dus niemand kon hem verwijten veel te laat met zijn pessimistische woorden te komen. De premier betwijfelde daarnaast of Burger een betere opperbevelhebber was. Hij achtte Burger wel hoog, maar Snijders toch hoger. Deze was 'energiek en klaar, helder'. Hoe capabel Van der Linden zijn minister van Oorlog ook vond, anders dan De Jonge had hij daarom 'groot vertrouwen' in Snijders behouden.⁹

Toch was Van der Lindens vertrouwen in de opperbevelhebber, hoe oprecht het zonder meer ook was, niet eens zijn hoofdreden om zich tegen al zijn collega's te verzetten. Doorslaggevend was de te verwachten opstelling van koningin Wilhelmina. Zij was een fervente bewonderaar van de krachtige generaal.¹⁰ Ze zou waarschijnlijk pertinent weigeren hem te ontslaan. Ten tijde van de crisis over de schepenrekwisitie was eens te meer duidelijk geworden hoezeer de vorstin kon volharden in haar wensen. Het had de premier immers heel wat moeite gekost haar toestemming te krijgen voor Loudons besluit om onder voorwaarden toe te geven aan de geallieerden. Destijds was dat uiteindelijk gelukt, maar Van der Linden meende dat de koningin bij een poging Snijders te ontslaan niet snel weer tegen wil en dank haar goedkeuring zou geven.¹¹ Bij alle internationale problemen dreigde de crisis-Snijders dus ook een constitutionele crisis te veroorzaken.

De premier wilde dat voorkomen, maar kwam daardoor wel in een moeizame en uitzonderlijke positie terecht. Hij stond alleen tegenover het hele kabinet, maar als hij aftrad, was het kabinet onthoofd. In de bestaande tijdsomstandigheden kon dat niet. De oorlogstoestand maakte dat gevaarlijk en bovendien was het onmogelijk vlak voor de verkiezingen nog een nieuw kabinet te formeren. Toegeven aan de meerderheid leek hem echter ook onmogelijk. Het was te voorzien dat het staatshoofd dan de uitvoering van een meerderheidsbesluit van het kabinet zou beletten, terwijl daar gezien de omstandigheden niet eens publiekelijk over gesproken kon worden. Vooral nog kon het kabinet daarom niet meer doen dan Van der Linden op te dragen met Wilhelmina over de kwestie te spreken in de hoop overeenstemming met de vorstin te bereiken over de te volgen politiek. De premier liet Wilhelmina weten dat het kabinet enerzijds in meerderheid van mening was dat de opperbevelhebber moest aftreden en dat het anderzijds overtuigd was dat het aftreden van De Jonge alleen of van het kabinet als geheel niet mogelijk was.¹² De koningin weigerde, zoals verwacht, met het vertrek van Snijders in te stemmen.¹³ Daarmee was de patstelling die Van der Linden had voorzien een feit.

Cort van der Linden kon in dit stadium weinig anders doen dan de afwijzende houding van Wilhelmina doorgeven aan De Jonge. Die vroeg op zijn beurt verbijsterd of Van der Linden de vorstin niet had verteld dat dan het hele kabinet zou aftreden, op hemzelf na. 'Zeker', antwoordde Van der Linden, maar 'H.M. was van meening, dat men reizende heeren niet moest ophouden.'¹⁴ Zelfs een persoonlijke mededeling aan de minister van Oorlog kon er bij Wilhelmina niet af, waarna De Jonge maar een audiëntie aanvraagde. Koningin en minister stonden hier lijnrecht tegenover elkaar. De Jonge gaf in harde woorden aan zijn ministeriële verantwoordelijkheid niet te kunnen dragen als hij gedwongen moest aanblijven, maar de koningin hield voet bij stuk. Uiteindelijk had de minister daar zelfs wel bewondering voor. Het enige wat hij kon doen, was nog eens met Snijders spreken om hun argumenten tegenover elkaar te leggen. Het resultaat was dat ze inzagen zakelijk niet meer door één deur te kunnen: één van beiden moest aftreden.¹⁵

De premier beseftte dat hij gezien de vaste overtuiging van Wilhelmina slechts kon proberen de kwestie zo goed mogelijk buiten het debat te houden.¹⁶ Daartoe moest hij De Jonge bewegen in te binden. Een nieuw onderhoud met de standvastige koningin sterkte hem slechts in die opvatting. Om de minister zover te krijgen, besloot de premier blijkens de memoires van De Jonge tot een klassieke verdragingsstactiek. Hij kwam met Wilhelmina en Snijders overeen dat de opperbevelhebber een nota zou opstellen waarin deze zijn standpunten nader uiteen zou zetten. Van der Linden had daarmee een goed argument om De Jonge in de ministerraad, die een dag later zou plaatsvinden, te vragen geen beslissing te nemen over zijn positie voordat hij de nota van Snijders had ontvangen. De notulen van die vergadering van 17 mei vermelden inderdaad dat de beslissing over de crisis werd opgeschort 'tot dat nader overleg zal zijn gepleegd'.¹⁷ De Jonge begreep dat toegeven aan dit uitstel feitelijk de nederlaag betekende. Hij kon echter niet weigeren, omdat zijn collega's afgezien van Cort van der Linden met hem zouden aftreden. Hij wachtte dus toch maar de in het vooruitzicht gestelde nota van Snijders af.¹⁸

De volgende dag had Wilhelmina een overleg met Snijders om de crisis nader te bespreken. De opperbevelhebber wist Wilhelmina helemaal te overtuigen van zijn standpunt, zo dat nog nodig was. Door de zenuwachtige stemming tijdens de oorlogsdreiging zou De Jonge hem verkeerd hebben begrepen. Het was slechts zijn taak geweest duidelijk te maken hoe de verdedigingskracht in elkaar stak opdat de regering goed voorgelicht haar beleid kon vaststellen. Op grond van die verantwoordelijkheid moest hij ervoor zorgen dat de regering in haar overwegingen betrok dat er geen grote kans

op succes was als de wapens tegen Duitsland zouden worden opgenomen. Bovendien had hij deze geringe mogelijkheden in een eventuele oorlog met Duitsland volgens Wilhelmina's aantekeningen niet eens een overwegende factor genoemd voor het te volgen regeringsbeleid. Daarnaast had hij deze mening ook al eerder aan Van der Linden en de koningin duidelijk gemaakt, zodat er geen reden voor De Jonge was opeens een crisis te ontketenen. Snijders meende tot slot dat de strategische situatie en informatie van zijn generale staf hem gelijk gaven. Duitsland had een machtig leger, en één blik op het lot van het veroverde Roemenië liet zien dat een extra front voor dat land geen probleem was. Toch viel de koningin De Jonge na dit gesprek met zijn tegenstander niet zozeer af als de minister van Oorlog het zich zal hebben voorgesteld. Nadat ze rustig beide opinies naast elkaar had gelegd, was ze er toch van overtuigd dat 'De J's motief is eerlijkheid tegenover zichzelf en Kamer'. Maar, de 'Opperbeve[elhebber] zit ertusschen', zo besefte ze maar al te goed en dat mocht niet tot problemen leiden. 'Ik meen dat alle offers gebracht moeten worden ter voorkoming van crisis. Aan Opperbevel[hebber] dit laatste plus vertrouwen mededeelen. Ook uit constitutioneel standpunt geen wijz[iging] Opperbevel thans. Ook daarom zo verkeerd omdat De J. best doel kan bereiken zonder crisis altijd in zijn gedachtegang.'¹⁹

Met zulke koninklijke steun achter de hand, kwam Snijders op 29 mei met zijn nota.²⁰ Het was een 32 pagina's tellend stuk dat, zakelijk en sober gesteld, gedetailleerd inging op de oorlogssituatie. Hij had zijn 'doelloos' in elk geval niet zo bedoeld. Het ging erom aan te geven dat het Nederlandse leger niet lang weerstand kon bieden aan een aanval. Nederland bleef tot dan toe slechts neutraal omdat de oorlogvoerenden daar belang bij hadden, maar dat kon veranderen. Snijders schreef nu duidelijk dat hij in dat geval de militaire gevolgen van een oorlog tegen Duitsland 'belangrijk ongunstiger' achtte dan die van een oorlog tegen de geallieerden. Hij had alleen niet willen zeggen dat de hele verdediging maar achterwege moest blijven. De mobilisatie en het opvoeren van de defensiekracht bleven wel degelijk zinvol. Alleen dat gaf de oorlogvoerenden zekerheid dat Nederland niet door de vijand onder de voet werd gelopen, zodat de mobilisatie toch 'de eenige voorwaarde is, waaronder wij door de oorlogvoerenden met rust kunnen worden gelaten'.²¹

Precies zoals Van der Linden dat wenste, kon De Jonge hier gezien de politieke omstandigheden niets anders op antwoorden dan dat hij zou aanblijven. Dat deed hij ook, maar geenszins van harte. Bovendien liet hij het daar niet bij. In de ministerraad las hij zijn antwoordnota voor waarin hij naast zijn toezegging aan te blijven Snijders er opnieuw in harde bewoordingen van langs gaf. Zijn conclusie bleef dan ook staan. '*Nooit* had hij in

de bekende April-week mogen spreken als hij gedaan heeft. Nu hij dat tóch gedaan heeft, is hij m.i. niet te handhaven; ik althans heb het groote vertrouwen, dat ik in hem had, verloren.²² Na zulke woorden was het maar de vraag of Van der Lindens de crisis met zijn verdragingsstactiek kon laten overwaaien. De situatie bleef net zo gecompliceerd als voorheen. De Jonge maakte feitelijk duidelijk dat hij zich (met steun van alle ministers behalve Van der Linden) bleef keren tegen de opvattingen van het staatshoofd, maar onder druk aanbleef. Dat was staatsrechtelijk eigenlijk uitgesloten. Bij zo'n conflict met de vorstin had één van beide moeten wijken. Óf Wilhelmina gaf eigener beweging toe, wat niet was te verwachten, óf het kabinet trad af.

Cort van der Linden beseftte dat ook. Toch besloot het kabinet in de ministerraad van 8 juni om aan te blijven. Zowel een ontslagaanvraag zo vlak voor de verkiezingen als het doen van mededelingen aan het parlement was immers niet in het landsbelang.²³ De ministers waren er echter wel van doordrongen dat zij zich hiermee op een staatsrechtelijk gevaarlijk pad begaven. Het leek de ministers daarom van belang dat de koningin de formateur van een nieuw kabinet zou inlichten over de ontstane situatie. Cort van der Linden stuurde de nota van De Jonge daarom door naar Wilhelmina met de mededeling dat hij zijn verantwoordelijkheid niet gedekt achtte als zij een nieuwe formateur niet over het conflict kon inlichten.²⁴ De premier zal hebben gehoopt dat hij de zaak daarmee achter zich kon laten, ook al moest dat dan op een constitutioneel weinig aantrekkelijke manier.

Zelfs dat was hem echter niet gegeven. Nu lag Snijders namelijk dwars. Het kon hem niet schelen dat de constitutionele situatie al zeer precair was geworden. Nadat hij de nota van De Jonge onder ogen had gekregen, had hij er alleen nog maar oog voor dat de minister op zijn standpunt bleef staan. De trotse Snijders, reeds gekrenkt door het optreden van De Jonge, wenste niet te blijven werken met een minister die geen vertrouwen in hem had. Hij stapte op Van der Linden af om hem op de hoogte te brengen van 'het voornemen' nu zelf zijn ontslag in te dienen, al zal hij toch hebben beseft hoe de koningin daarover dacht.²⁵ Daardoor werd het nog moeilijker voor Cort van der Linden om het staatsrecht te respecteren en ook nog eens werkbare verhoudingen tussen regering en opperbevelhebber te handhaven.

De premier heeft zich serieus afgevraagd of iedereen nu nog wel kon blijven zitten waar hij zat tot na de verkiezingen een nieuw kabinet zou zijn aangetreden. Het was volgens hem maar al te duidelijk dat de opperbevelhebber niet kón aftreden. Allereerst niet op grond van Wilhelmina's standpunt, maar ook niet gezien de internationale omstandigheden en de hele voorge-

schiedenis van de crisis. Aftreden van het kabinet bleef voor Van der Linden echter ook ongewenst, zo stelde hij tijdens een nieuwe audiëntie bij Wilhelmina. 'Mr. Cort van der Linden blijft het correct achten ontslag te vragen, maar niet in 's Lands belang, omdat hij van oordeel is dat geheim blijven uitgesloten is', zo stelde hij volgens de koningin.²⁶ Daarmee wees hij opnieuw op één van de belangrijkste thema's in zijn oorlogspolitiek. Juist geheimhouding was cruciaal om de strijdende partijen in toom te houden. Zo gauw crises in de openbaarheid kwamen, zouden de oorlogvoerenden hun geloof dat Nederland niet in vijandelijke handen zou vallen wel eens kunnen laten varen.

Gezien de houding van Wilhelmina moest Snijders' verzoek om ontslag dus geweigerd worden, maar tegelijkertijd was dat onmogelijk omdat een kabinetsmeerderheid dit ontslag wél wenste. De koningin zag daar geen probleem in. Zij meende dat haar premier een door haar te tekenen weigering gewoon kon contrasigneren. Hij was immers het hoofd van het kabinet waaraan Snijders verantwoording schuldig was. Van der Linden dacht daar echter anders over. Hij zou zo vanuit een minderheidspositie in het kabinet het standpunt van één van zijn ministers negeren, en dan nog wel dat van de minister van Oorlog met wie Snijders direct moest samenwerken. Hij zou dus eerst met De Jonge tot overeenstemming moeten komen. Het was bovendien niet uitgesloten dat er nog meer problemen met de opperbevelhebber zouden rijzen, waardoor het misschien niet meer zou lukken de genomen beslissingen geheim te houden. Dan zou Van der Linden in grote problemen komen door de handelwijze die Wilhelmina voorstond. Hij kreeg al veel kritiek op zijn 'dictatoriale' optreden. Tot dan toe was dat volgens hem onterecht – hij meende immers te regeren conform de volkswil –, maar hier lag zulke kritiek gevoelig.

De oplossing van Wilhelmina was helder. Op een met pen beschreven papiertje met een kroontje als briefhoofd legde ze die ook in een persoonlijke aantekening vast. Met het oog op de gerezen situatie 'verzoek ik den Opperbevelhebber van Land- en Zeemacht geen ontslag te vragen', zo stelde ze resoluut met een dubbele onderstreping onder het woordje ik.²⁷ Voor Cort van der Linden zat er niets anders op dan daarmee in te stemmen. Om de constitutionele verhoudingen zo goed en zo kwaad als dat kon te redden en zijn positie veilig te stellen, heeft Van der Linden daarbij wel al zijn spitsvondige juridische formalisme aangewend. Snijders had zijn ontslag nog niet formeel aangeboden en dus hoefde dit ook nog niet formeel geweigerd te worden. Wilhelmina zou Snijders dan ook alleen informeel aansporen om zijn voorgenomen ontslag niet in te dienen. In het concept van de brief aan

Snijders schreef ze daarom ook over een ‘eventueele’ ontslagaanvraag. De nadere motivatie was precies zoals Cort van der Linden die ook onderschreef. ‘Het is mij gebleken dat eene eventueele aanvraag om eervol ontslag uwerzijds, door mij gezonden aan den tijdelijken voorzitter van den Ministerraad, vergezeld van mijn wensch om daarop afwijzend te beschikken, tot eene ministeriële crisis zou leiden met de U bekende bezwaren aan openbaarheid verbonden.’ Een alternatief voor zo’n crisis zou bij een ontslagverzoek niet meer zijn te vinden, tenzij de crisis rond de opperbevelhebber tot na de verkiezingen bleef bestaan. Dat was minstens zo strijdig met het landsbelang. Bovendien zou dat leiden tot een gelijktijdige kabinetscrisis en crisis rond de opperbevelhebber. Dat achtte de koningin uitgesloten. De koningin wees Snijders er nog eens op dat ‘het voorgevallene, indien mogelijk mijn vertrouwen in U en in Uw leiding nog versterkt heeft’ en vroeg daarom het verzoek om ontslag achterwege te laten.²⁸

Dankzij het woordje ‘eventueele’ leek Van der Linden sterker te staan. De vorstin benadrukte zo immers dat zij particulier aan Snijders schreef zonder dat er sprake was van een formeel ontslagverzoek. Daar hoefde de premier zich dus niet verantwoordelijk voor te stellen. Om niet in een onmogelijke positie tegenover De Jonge te komen, eiste de premier ook dat niet in de brief zou worden opgenomen dat hij met het schrijven instemde.²⁹ Wel accepteerde hij de formule dat hij er *kennis* van had genomen. Zo althans staat het in het concept dat Wilhelmina van deze brief heeft bewaard. Juist omdat over deze formulering zoveel te doen was, is de rest van de slotzin van deze brief aan Snijders in het licht van Cort van der Lindens constitutionele positie uiterst opvallend. ‘Mocht U na dit schrijven, waarvan de heer Cort van der Linden kennis draagt, termen vinden om genoeg te nemen met den toestand, zooals die nu is, zoo heb ik geen bezwaar dat ter plaatse waar U dit noodig acht, U gebruik maakt van deze letteren.’³⁰

Het is een zin die tot verbazingwekkende conclusies leidt. De premier deed immers altijd zijn uiterste best om al zijn onderhandelingen en alle staatkundige crises zo goed mogelijk geheim te houden. Deze woorden gingen daar lijnrecht tegenin. Snijders kon de brief nu immers overal voor gebruiken. Koningin en minister-president zullen wel vertrouwen hebben gehad in de discretie van Snijders, zodat ze dit risico voor lief namen. Wanneer de crisis rond het opperbevel zich nog verder zou ontwikkelen, iets wat Van der Linden zeker niet voor onmogelijk zal hebben gehouden, zou deze zin echter van grote waarde voor hem zijn. Mocht de zaak in de openbaarheid komen en zou Snijders erop worden aangevallen dat hij tegen de wil van de meerderheid van het kabinet toch was aangebleven, dan zou de opperbevel-

hebber helder en duidelijk kunnen wijzen op de persoonlijke steun van het staatshoofd en zou tevens blijken dat Van der Linden geen formele rol had gespeeld bij die beslissing.

De opvallende zin maakte dus definitief duidelijk dat Cort van der Linden de oplossing van de kwestie aan Wilhelmina persoonlijk heeft overgelaten. Dit betrof niet zomaar een particuliere aansporing aan Snijders om geen ontslagverzoek in te dienen. Het feit dat Snijders met de woorden van de vorstin naar buiten mocht treden, maakte van Wilhelmina's brief nog geen formeel staatsstuk, maar wees toch wel op de persoonlijke inbreng van de vorstin in de landspolitiek met een handelwijze die inging tegen de wens van een kabinetsmeerderheid, zonder dat de premier zich daarvoor verantwoordelijk stelde. Natuurlijk kon de vorstin zich daarbij altijd beroepen op het particuliere karakter van haar correspondentie en het feit dat er nooit formeel een ontslagaanvraag was ingediend. Op die gronden kon worden gesteld dat de gang van zaken constitutioneel correct was. Van der Linden kon bij eventuele problemen altijd aangeven dat hij de particuliere correspondentie van Wilhelmina die Snijders had bewogen in functie te blijven, niet vooraf hoefde te contrasigneren. Snijders en Van der Linden zouden zo dus altijd beiden hun gezicht kunnen redden. Het was echter een weg op het randje van het inconstitutionele.

Toen Snijders onder koninklijke druk inderdaad besloot te blijven, leverde hem dat zelfs nog een vriendelijk schrijven van Wilhelmina op. Zij was meer dan ingenomen met het besluit en voelde zich 'gedrongen U mijne waardeering en erkentelijkheid daarvoor te betuigen. U heeft het Vaderland daarmee een grooten dienst bewezen', schreef zij aan de man die volgens de meerderheid van haar ministers had moeten aftreden.³¹ De ministers beseften maar al te goed hoezeer deze vorstelijke opstelling zonder dat het kabinet aftrad een inconstitutioneel kantje had. Het aanblijven van Snijders zou zelfs gemakkelijk tot verkeerde voorstellingen kunnen leiden over het te eigengereide optreden van het kabinet. Lely bewaarde de stukken over de crisis daarom zorgvuldig met een begeleidend briefje dat ze alleen gebruikt mochten worden als andere publicaties onjuiste voorstellingen gaven.³² Het kabinet was zich er bovendien van bewust dat het onvermijdelijk was het nieuwe kabinet, dat nu snel zou aantreden, met de inhoud van de crisis bekend te maken en een verklaring te geven voor de handhaving van zowel ministers als opperbevelhebber. Om die reden is een overzicht gemaakt van de gang van zaken. Bovendien schreef De Jonge vlak na de verkiezingen een nota om voor zijn opvolger nog eens zijn standpunten uiteen te zetten inzake de 'nog onopgelost gebleven crisis in het defensiebeleid'.³³

Het is opvallend dat alleen de nieuwe minister jhr. G.A.A. Alting von Geusau inzage kreeg in deze nota, waarin De Jonge nogmaals hard over Snijders oordeelde. De opperbevelhebber zou een beleid voeren dat 'niet het meest gewenschte' was voor het land.³⁴ Ook de ministerraad kreeg deze nota niet. Daarmee toonde De Jonge nogmaals op zijn strepen te blijven staan waar het de achterliggende oorzaken van de crisis betrof. De Jonge maakte duidelijk dat zijn opvattingen alleen de nieuwe minister van Oorlog aangingen en niet de ministerraad waaraan Snijders volgens hemzelf verantwoording moest afleggen. Aangezien Von Geusau niet wist dat hij als enige de nota kende, heeft De Jonges handelwijze na het aantreden van het nieuwe kabinet in september 1918 nog tot een groot misverstand geleid. Dat misverstand was extra pijnlijk, omdat de nieuwe ministerraad toch al worstelde met de vraag of de instructie van Snijders gewijzigd moest worden. Opnieuw weigerde Snijders pertinent, waarna hij andermaal zijn zin kreeg. Er zouden geen moeilijkheden tussen ministers en opperbevelhebber ontstaan zolang er een 'geest van vertrouwen blijft bestaan die toch door geen enkele schriftelijke bepaling of interpretatie kan worden verkregen'.³⁵ Dat vertrouwen zou er volgens de nieuwe minister ook zijn. Hij had in elk geval schriftelijk vastgelegd De Jonges pogingen om Snijders te ontslaan af te keuren.³⁶ Daarmee was de kwestie-Snijders even van de baan en kwam de rol van de opperbevelhebber pas tijdens de novemberdagen van 1918 weer ter discussie te staan. Zijn instructie veranderde er niet door. Toen de oorlog eenmaal voorbij was, werd dit moeizame punt zelfs maar weer helemaal naar de achtergrond gedrongen. Bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog was er nog geen oplossing voor.

Met de erkenning van het feit dat in plaats van richtlijnen alleen goede persoonlijke samenwerking voor werkbare relaties met het opperbevel kon zorgen, werd nogmaals het belang van de sturende en bindende taak van de kabinetsleider benadrukt. Tot aan 1918 had Cort van der Linden die taak met succes vervuld. Moeilijkheden met de minister van Oorlog of de opperbevelhebber had hij steeds met diplomatieke voorzichtigheid en steun van het staatshoofd tot een oplossing gebracht. In 1918 namen de spanningen echter toe. De speelruimte van de individuele ministers en legerleider werd navenant kleiner. Iedereen beet zich daardoor vast in zijn eigen standpunt. In het midden zat Cort van der Linden. Het werd steeds moeilijker voor hem om werkbare verhoudingen te handhaven met een politiek boven de tegenstrijdige belangen. Zijn zelfstandige politiek heette vaak daadkrachtig en vast, maar leek vanaf 1918 eerder een politiek van lijdzame onmacht. Er was geen sprake meer van helder bestuur, maar van een kabinet dat als los

zand aan elkaar hing. Met de crisis rond De Jonge werd de situatie zo erg dat zijn tactiek om op het juiste moment in te grijpen om de tegenstellingen te overbruggen onuitvoerbaar leek. De opstelling van Wilhelmina maakte zijn onmacht compleet. In de nog volgende korte tijd tot aan de verkiezingen dreigde de houding van de vorstin het kabinet zelfs alsnog te zullen opbreken.

De konvoikwestie

Het culminatiepunt van alle moeilijkheden met koningin Wilhelmina was de zogeheten 'konvoicrisis' van juni 1918. De kiem daarvoor werd meteen na de rekvisitie van de Nederlandse handelsvloot gelegd. In de ministerraad kwam het voorstel ter sprake om de zo geteisterde Nederlandse scheepvaart te beschermen door gewapende schepen mee te sturen. In zogenaamde 'konvoeien' konden in Nederland liggende schepen dan alsnog varen zonder het risico te lopen te worden aangehouden. Dit plan werd echter niet uitgevoerd. Nog afgezien van de politieke complicaties was er ook het praktische bezwaar dat er te weinig kolen beschikbaar waren.³⁷ Wilhelmina zette het idee echter niet uit haar hoofd.³⁸

In het kabinet was minister Rambonnet van Marine dezelfde mening toegedaan. Hij wenste in eerste instantie de vaart op Indië te hervatten met een konvooi dat voor de regering bestemde goederen en ambtenaren naar de kolonie zou brengen. Zo wilde hij de wereld tonen dat Nederland nog een natie met pit was, die de verbinding met het eigen overzeese gebied kon handhaven. Met dit plan begaf Rambonnet zich wel op glad ijs. De geallieerden beseften dat de succesvolle uitvoering van dit plan kon leiden tot het frequent gebruik van konvoeien. Dan zou de Britse blokkadepolitiek, de hoeksteen van het geallieerde oorlogsbeleid, worden gebroken. Bovendien meenden diverse rechtsgeleerden weliswaar dat het volkenrecht neutrale staten toestond handelsschepen te konvoieren, maar de Britten hadden dat recht nooit erkend. Achteraf heeft Cort van der Linden dan ook moeten toegeven dat met dit plan 'een fout' was gemaakt.³⁹ Daarbij doelde hij niet alleen op een foutieve interpretatie van het volkenrecht. Het plan was ook een politieke blunder, ingegeven door de woede over het Amerikaanse onrecht dat Nederland was aangedaan.

Minister Rambonnet, de drijvende kracht achter het plan, is dat echter altijd anders blijven zien. Sinds het begin van de oorlog had de regering een eigen spoor willen trekken. Het konvooi was een bewijs van weloverwogen vasthoudendheid aan die eenmaal gekozen lijn. Wankelmoedigheid en vrees konden de kracht van de eigen opstelling slechts in gevaar brengen, zo bleef

altijd zijn standpunt.⁴⁰ Begiftigd met die koppige houding bleek Rambonnet weinig oog te hebben voor voorzichtigheid. Hij bracht zijn plan met een mededeling in de Eerste Kamer zelfs vrijwel meteen in de openbaarheid.⁴¹ Midden in de aprilcrisis legde dat nog wat meer druk op de internationale verhoudingen. Bovendien kon de regering zo meteen al niet meer terug zonder gezichtsverlies te lijden. De gevolgen bleken al snel. Nog voor Groot-Brittannië officieel was ingelicht over de plannen, stuurde de gezant al bericht dat zijn regering het konvooirecht niet erkende.⁴² De Britse regering wenste het konvooi alleen te laten uitvaren als het zou voldoen aan strikte voorwaarden, die erop neerkwamen dat zij de volledige controle zou krijgen over de lading en passagiers.

Rambonnet was niet bereid zich aan zulke 'voorwaarden' te onderwerpen. Hij vond dat de Nederlandse regering alleen uit eigen beweging waarborgen kon geven dat het konvooi de neutraliteit niet schond. Aangezien hij meende dat die waarborgen met de Britse eisen overeenkwamen, zou er geen belemmering zijn voor uitvaren, maar onderwerping aan Britse eisen was dat niet. Loudon moest dit standpunt aan de Britten overbrengen. Hij deed dit erg voorzichtig om geen gevoelige plek te raken. Het gevolg was dat de Britten aan zijn woorden de interpretatie gaven dat Nederland wel degelijk aan 'voorwaarden' voldeed.⁴³ Zou dat uiteindelijk niet zo blijken te zijn, dan mocht het konvooi niet varen. Rambonnet bleef echter pertinent weigeren om te spreken over 'voorwaarden' in plaats van over 'waarborgen'. Hij kreeg steun van de koningin voor die opstelling. In het vuur van het ogenblik zette ze voor zichzelf de situatie nog eens op papier. Er was 'zakelijk geen verschil tusschen vrije oorspronkelijke waarborgen en E[ngelse] voorwaarden. Niet toestemmen. Punt. Geen gunst aannemen, geen gevaar convooi; wel mededeelingen doen, maar niet afwachten toestemming. Door Loudon verwaterd overgebracht.'⁴⁴

De Britten wilden op hun beurt niet vertrouwen op Nederlandse waarborgen. Zij wilden in het belang van hun blokkadepolitiek zelf de scheepvaart op de wereldzeeën dicteren. De eisen en klachten aan het adres van Loudon gingen daarom voort. Vlak voor het geplande vertrek van het konvooi op 19 juni werd bijvoorbeeld nog weer geklaagd over het vervoer van verfstoffen die van Duitse oorsprong zouden zijn, en vervolgens over andere lading van het konvooi.⁴⁵ Loudon meende dat de kwestie uit de hand zou lopen als het konvooi desondanks zou varen. Toch hield Rambonnet daaraan vast. Hij wilde alleen beloven dat de producten in Batavia niet zouden worden ontscheept als de Britse bezwaren achteraf terecht bleken te zijn.⁴⁶ Loudon was na overleg met minister Pleyte van Koloniën echter niet bereid dit stand-

punt in te nemen. Die houding wekte grote ergernis op bij Rambonnet die volgens later opgestelde aantekeningen voorvoelde dat dit slechts nieuwe Britse klachten kon uitlokken. Varen was voor hem het devies. Dan zouden de Britten wel inbinden.⁴⁷ Loudon stelde het vertrek van het konvooi echter 24 uur uit en wachtte nieuwe berichten van Townley af. Die waren inderdaad hard gesteld. De Britse gezant eiste compromisloos toegeven aan alle Britse eisen en waarschuwde voor oorlog als Nederland de eisen zou negeren.⁴⁸ Volgens Loudon waren de risico's van het konvooi daarmee te groot. Het deed er niet toe dat Wilhelmina daar anders over dacht.

Cort van der Linden kwam daardoor in de ministerraad van 19 juni voor een vergelijkbaar probleem te staan als bij de 'schepenroof' en de kwestie-Snijders. Opnieuw moest hij een oplossing vinden voor de spanning tussen de opinie van de vorstin en de ministerraad. Evenals het geval was geweest bij de schepenroof voelde Cort van der Linden ook nu weer meer voor een beginselvaste houding dan voor Loudons geschipper. Anderzijds was nu het moment angstig dichtbij gekomen waarop de keuze voor een zelfstandige politiek bij gebrek aan speelruimte een keuze voor oorlogsdeelname zou betekenen, en dat was het laatste waar Van der Linden toe bereid was. Hoewel de premier met het oog op politieke keuzes en de eenheid van Kroon en ministers aanvankelijk wel argumenten voor het konvooiplan van Rambonnet kon bedenken, keerde hij zich daarom toch tegen een harde opstelling. Afgezien van Posthuma weigerden al Rambonnets collega's het konvooi daarom te laten uitvaren zonder voorafgaande toestemming van de geallieerden.⁴⁹ Pas begin juli, toen geheel aan de Britse voorwaarden was voldaan, zouden de schepen varen.⁵⁰ Het was volgens Van der Linden 'een niet schitterende retraite', maar doorzetten zou geen 'levensbelang van ons volk' dienen.⁵¹

Het besluit van de ministerraad zorgde voor een ongekende woede-uitbarsting van Rambonnet over deze slappe politiek. Tegenover de gouverneur-generaal Van Limburg Stirum erkende hij wel dat het voorgestelde konvooi tot oorlog zou kunnen leiden, maar die oorlog kwam 'evengoed met als zonder convooi, zoodra de belangen van een der belligerenten dit meebrengen'. Nietsdoen was niets veiliger dan varen.⁵² Bovendien zouden de Fransen en Amerikanen het konvooi zelfs graag zien, zo stelde hij achteraf, omdat zo de Britse hegemonie op zee werd beperkt.⁵³ Beide veronderstellingen waren in werkelijkheid onwaar. Het Britse *War Cabinet* had op 19 juni besloten dat het konvooi zou worden aangevallen als het zou uitvaren zonder aan de Britse eisen te voldoen.⁵⁴ De Fransen waren bovendien volledig loyaal aan de Britse politiek. Zij erkenden het konvooirecht niet en onderschreven

de eisen aan Nederland.⁵⁵ In plaats van oog te hebben voor deze internationale omstandigheden, rechtte Rambonnet echter de rug. Nu de ministerraad zijn plan had afgewezen, zou hij aftreden.

Anders dan De Jonge een maand eerder diende Rambonnet meteen formeel zijn ontslag in bij de koningin. Hij was niet bereid eerst nog met de premier over zijn positie te overleggen, maar stuurde slechts een kort briefje om zijn besluit bekend te maken.⁵⁶ Hij motiveerde deze stap in zijn ontslagverzoek aan Wilhelmina met de stelling dat de beslissing van de ministerraad zijns inziens ‘uitsluitend door oorlogsvrees’ werd bepaald. Dat vond hij ‘bedenkkelijk voor onze internationale positie en een gevaar veel groter, dan dat, hetwelk nu voor het oogenblik wordt vermeden’.⁵⁷ Het waren precies de standvastige woorden die bij de vorstin een gevoelige snaar raakten. Ook voor Wilhelmina stonden de soevereine rechten voorop. Toegeven aan internationale druk was daar niet mee in overeenstemming.

Cort van der Linden zal zich die koninklijke opvatting zeker hebben gerealiseerd. Zijn positie werd daarmee erg lastig. Gezien de nationale en internationale omstandigheden kon het aftreden van Rambonnet slechte gevolgen hebben. De conflicten in de ministerraad zouden niet geheim kunnen blijven, waardoor het beeld werd aangetast van een natie die krachtig en eensgezind de neutraliteit handhaafde. Bovendien zou ook het parlement moeten worden ingelicht, iets wat Van der Linden evenmin raadzaam vond. Daarom leek het beter Rambonnet geen ontslag te verlenen. Anderzijds was het maar de vraag of Wilhelmina bereid was het ontslag te weigeren. Zij was niet alleen een groot voorstander van Rambonnets onbuigzame opstelling, maar had in het hele kabinet geen vertrouwen meer. Ze had in de voorgaande weken zelfs al maatregelen genomen om haar hele ministersploeg stante pede te vervangen. Al sinds de vernederende schepenrekwisitie zocht ze daartoe advies van een aantal vertrouwde adviseurs.

Eind maart had Idenburg het koninklijke ongenoegen reeds te horen gekregen. De gebeten hond was op dat moment Posthuma, die bij alle kritiek over de distributieproblematiek op het randje van de afgrond had gebalanceerd. Hij was ook volgens de koningin aan vervanging toe, maar een kabinet dat zó zwak optrad als het zittende, zou daar vast niet toe in staat zijn. Cort van der Linden was zijn belofte een aparte crisisminister aan te stellen tenslotte niet nagekomen. Wilhelmina achtte het daarom in het landsbelang dat zij de distributiechaos oploste door een nieuw kabinet aan te stellen dat ook na de verkiezingen zou aanblijven. Idenburg zag echter weinig in zulke gevaarlijke constitutionele experimenten en wist het koninklijk gemoed tot rust te brengen.⁵⁸

Toch pakte de koningin dit plan in april weer op. Nu was Lohman aan de beurt om haar te adviseren. Het hele kabinet moest volgens haar vertrekken, want het was haar duidelijk geworden dat Cort van der Linden niet bereid was alleen Posthuma te laten gaan. Bedaard probeerde Lohman haar op dezelfde wijze als Idenburg van roekeloze acties te weerhouden, waarna Wilhelmina toch op zijn minst bleef hopen dat Colijn aan het kabinet kon worden toegevoegd. Colijn noch Lohman zag hier echter veel in. Het zou het kabinet zo vlak voor de verkiezingen niets versterken. Colijn moest zich immers ook inwerken. Pas eind mei vernam de vorstin via Lohman dat Colijn (die niet op deze zaak inging voor hij terug was van een reis naar Engeland) geen minister wilde worden. Ze moest haar plannen voor een nieuw kabinet dus tot na de verkiezingen uitstellen.⁵⁹ Maar de koningin rustte niet. Wilhelmina, toch niet iemand van lange nota's, liet haar directeur van het Kabinet der Koningin vast een omvangrijke persoonlijke beschouwing naar Lohman sturen over de komende formatie, die naar zij hoopte snel rond zou zijn.⁶⁰

Van der Linden, die ondertussen in de kwestie-Snijders ook zelf kennis had gemaakt met de toorn van de vorstin, zal maar al te goed hebben beseft dat zij na al deze ervaringen licht ontvlambaar zou zijn als haar kabinet in de kwestie-Rambonnet tegen haar wensen in zou gaan. Het was zelfs maar de vraag hoe de premier zelf uit een nieuwe confrontatie te voorschijn zou komen. Opvallend genoeg was Cort van der Linden nog niet uit de gratie van de koningin. Toen zij haar jongste beschouwingen over een nieuw kabinet aan Lohman stuurde, dacht ze er in verband met de continuïteit van het beleid zelfs over om Van der Linden in een nieuw kabinet op te nemen als minister zonder portefeuille, een tot dan onbekende functie die bij de discussies over de zwaarte van het premierschap veelvuldig werd besproken.⁶¹ Als Van der Linden nu een nieuwe botsing met het kabinet zou veroorzaken door Rambonnet niet te laten gaan, zou dit gunstige oordeel snel kunnen veranderen. Maar ook afgezien daarvan zou het conflict tussen Kroon en ministers hoe dan ook scherper worden. Dat achtte Van der Linden nog veel schadelijker dan de internationale consequenties van Rambonnets aftreden. Met die gedachte in het achterhoofd schreef de minister-president een conceptbrief van de ministerraad aan Wilhelmina. Hierin stond dat de ministerraad het besluit van Rambonnet betreurde omdat het konvooi 'toch niet een vitaal belang voor het land' was, maar dat de raad desalniettemin adviseerde het ontslag te verlenen.

Pas later werd deze zinsnede doorgestreept en in de kantlijn vervangen door het advies het ontslag te weigeren. Van der Linden zette zelf zijn paraaf

onder deze wijziging.⁶² Deze verandering van standpunt wijst op flinke discussie in de ministerraad over de vraag of een verscherping van het conflict met Wilhelmina geriskeerd mocht worden. Uiteindelijk werd dat risico dus genomen. Het landsbelang ging voor eventuele problemen met een koppige vorstin. Opvallend is daarbij de positie van Posthuma, die zich aanvankelijk als enige voor Rambonnets standpunt had uitgesproken. Daarin had ook hij een reden kunnen zien om af te treden. Als Rambonnets ontslag zou worden geweigerd, was dat echter niet nodig zijn. Misschien is het dus geen toeval dat tevens als aanvulling in het conceptadvies in de kantlijn de mededeling verscheen dat Posthuma de ontslagaanvraag niet had betreurd.⁶³ Ook in de notulen is deze gang van zaken tussen de regels door te vinden. 'Besloten wordt aan het door den tijdelijken voorzitter ontworpen antwoord toe te voegen het eerbiedig advies aan Hare Majesteit om het gevraagd ontslag niet te verleenen', zo is daar te lezen.⁶⁴ Zodoende werd een ander advies aan Wilhelmina gezonden dan de premier aanvankelijk wenste, ondanks alle gevaren voor de betrekkingen tussen vorstin en ministers.⁶⁵

Zo gauw de koningin het stuk had ontvangen, bleek hoe terecht de vrees van de premier voor de betrekkingen met het staatshoofd was geweest. Cort van der Linden is in zijn hele leven nooit zo hard door Wilhelmina afgefallen als na deze beslissing. Woedend maakte ze haar aantekeningen op de brief van Cort van der Linden. 'Ernstig ontspoord. Verzoek om terug te komen op door mij goedgekeurden weg van flinke neutr[aliteit]. Culminatiepunt fouten Buit[enlandse]. Zaken. Buit. Z. ontslag. Er moet blijk gegeven van herstel dezer fout. Rambonnet óf ontslaan óf in zijn geest handelen. Anders zaak ook voor toekomst verloren.'⁶⁶ Ook uit Wilhelmina's losse aantekeningen vlamt de ontstemming op. Toen Loudon tegen uitvaren van het konvooi besloot, wilde de premier nog doorzetten, zo tekende Wilhelmina aan. En nu kwam opeens een brief van totaal andere strekking. Cort van der Linden was 'eerst voor, nu tegen' zo pende ze met onderstreping nog eens in een overzichtje neer. Dit was slap beleid en daar had de koningin erg weinig mee op.⁶⁷

Het zijn allemaal maar losse krabbels, waarschijnlijk in een eerste opwelling van verbazing en ergernis opgetekend. Deze krabbels laten echter weinig te raden over over het lot van het advies om Rambonnets ontslag te weigeren. Wilhelmina's officiële antwoord, zoals dat via het Kabinet der Koningin werd verstuurd, is dan ook eigenlijk niet meer verrassend. 'De Koningin blijft van oordeel, dat handhaving van eene krachtige politiek tegenover het buitenland de beste waarborg is voor het behoud van den Staat. In afwijking met de zienswijze van den Ministerraad kan Hare Majesteit zich niet veree-

nigen met het geopperde bezwaar, dat de ontslagaanvraag van den Minister van Marine een ongunstigen indruk zou kunnen maken in binnen- en buitenland.⁶⁸ Cort van der Linden gaf nu uiteraard toe. Hij verdedigde zijn wijziging van standpunt met de mededeling dat Rambonnet zijn besluit toch al overal had bekendgemaakt, zodat de slechte indruk die de crisis in binnen- en buitenland zou maken niet meer te vermijden was.⁶⁹ Dat laatste was echter niet de hoofdzaak. De koningin wilde het ontslag, daar viel niets meer aan te doen. Haar instemming met Rambonnets standvastigheid liet ze nog extra blijken door hem twee dagen later te benoemen tot haar adjudant in buitengewone dienst.⁷⁰

Dit alleen al had een reden voor Cort van der Linden kunnen, en staatsrechtelijk gezien moeten zijn geweest om af te treden, net zoals dat ook al bij eerdere crises het geval was. Maar het kabinet strompelde nog even voort, met De Jonge nu ad interim als minister van Marine. Sterker nog, het strompelde niet alleen voort, het ruziede voort met het staatshoofd. Cort van der Linden kreeg het daarom nog even zwaar te verduren. De wilde krabbel waarin Wilhelmina bovenaan de brief van de ministerraad de schuld van de hele kwestie op Loudon schoof, bleef namelijk niet zonder gevolgen. Meteen toen het ontslag van Rambonnet rond was, vroeg Wilhelmina formeel aan Cort van der Linden om Loudon duidelijk te maken dat zijn beleid het landsbelang niet diende.⁷¹ Ze was zelfs zo ontsteld dat ze overwoog welke mogelijkheden zij had in te grijpen, liefst door het kabinet alsnog te vervangen. Alleen met het oog op de internationale politiek was dat nog niet gebeurd. 'Intusschen kunnen 's lands zaken niet de dupe worden van de komende verkiezingen, noch van overwegingen van buit. pol. En kan het oogenblik zeer nabij zijn dat het beleid *niet kan* blijven berusten in de handen aan welke het is toevertrouwd.'⁷²

Tegenover zo'n vorstin had Loudon geen verdere aansporing nodig. Hij kondigde in de ministerraad zijn vertrek aan. Van der Linden meende zijn minister van Buitenlandse Zaken echter binnenboord te moeten houden. Hij had Loudon aan het slot van de konvooicrisis gesteund en was vastbesloten dat te blijven doen. Bovendien was het uitgesloten dat alleen Loudon aftrad. De crises hadden nu lang genoeg geduurd. Eigenlijk moesten alle ministers opstappen. Slechts het feit dat zes dagen later toch al verkiezingen gehouden zouden worden, weerhield de regering daarvan. Op de dag waarop Rambonnet formeel ontslag kreeg, maakte Van der Linden de vorstin daarom tegelijkertijd duidelijk dat het uitgesloten was dat een of meer andere ministers om ontslag zouden verzoeken.⁷³ Voorzichtig heeft de premier geprobeerd de koningin daarvoor te winnen. Aanvankelijk bleek het lastig te zijn haar

tot bedaren te brengen. Ze leek in elk geval een gesprek te willen met Loudon om haar ongenoegen kenbaar te maken, ook al raadde de premier zo'n herhaling van de ruzie met De Jonge af.

Uiteindelijk is Wilhelmina niet zover gegaan. 'Na lang genoeg nagedacht te hebben' schreef ze aan Cort van der Linden haar beslissing. 'Ik meen mijnerzijds geen initiatief te moeten nemen, doch ben bereid indien van U het verzoek mocht komen om den Minister van Buitenlandsche Zaken te ontvangen teneinde de bezwaren welke ik tegen zijn beleid geopperd heb, te bespreken. Ook indien eene zoodanige vraag mij door hem zelf gedaan wordt, zal ik daaraan gevolg geven.'⁷⁴ Loudon was echter een stuk rustiger dan De Jonge en voelde niets voor een hooglopende woordenwisseling waarmee hij niets kon winnen. Hij liet via Van der Linden weten geen onderhoud te wensen, zodat voor de minister-president elke verdere noodzaak verviel om zo'n gesprek te arrangeren.⁷⁵ Loudon bleef dus op zijn post, ondanks alle koninklijke onmin.

Ondertussen was ook De Savornin Lohman weer bij het vorstelijke ongenoegen betrokken. Hij had Wilhelmina weliswaar duidelijk gemaakt dat het kabinet niet zomaar vervangen kon worden, maar de koningin vreesde zozeer voor het slappe kabinetsbeleid dat ze haar ministersploeg in elk geval niet capabel achtte om het land in een oorlogssituatie te leiden. Ze voelde zich verplicht om met Lohman over de gevolgen van een eventuele oorlog voor de positie van het kabinet te spreken. Kon zij in een oorlogssituatie zo snel mogelijk – binnen 24 uur was haar idee – een nieuw kabinet formeren bestaande uit krachtige mannen? Mocht een oorlog uitbreken, dan was ze te laat met overleg. Dat hield ze altijd in haar achterhoofd, en daardoor kwam ook het opzeggen van het vertrouwen in Loudon 'in een ander daglicht te staan als mijn lakonieke aantekeningen wel zouden doen vermoeden'. Een duidelijker uitleg van haar optreden tegenover het kabinet was 'echter een te lang verhaal om op schrift te zetten'. Daarover hoopte ze nog eens mondeling met Lohman te overleggen.⁷⁶

De woorden geven een onthutsend beeld van de verhouding tussen kabinet en vorstin. In onmin gingen beiden na de verkiezingen uiteen. Tijdens de formatieperiode in een gesprek met Lohman terugblikkend, constateerde Van der Linden dat Wilhelmina heel wat moeilijkheden veroorzaakte met haar eigengereide optreden. De vorstin had zijn raad meestal wel gevolgd, 'maar dacht toch inconstitutioneel'. Het was lastig geweest zoals zij buiten hem om met Snijders sprak en zij had 'te veel persoonlijke aanraking met allerlei officieren'. Het was daarom maar het beste dat een nieuw kabinet zich van het begin af krachtig tegenover Wilhelmina zou opstellen.⁷⁷ Schip-

perend tussen de wensen van het kabinet en het optreden van de vorstin had Van der Linden tot het einde toe een constitutionele crisis kunnen voorkomen, maar Wilhelmina had zijn regeerkracht er wel verder mee ondermijnd. De koningin had hem bij de kwestie-De Jonge in een onmogelijke, eenzame positie tegenover zijn kabinetsleden gemanoeuvreerd. Bij de konvoicrisis dreigde vervolgens hetzelfde te gebeuren. Hij kon toen niets anders meer doen dan zijn aanvankelijke besluit haar wensen in te willigen in de ministerraad opgeven ten gunste van de wensen van zijn medeministers. Het gevolg was dat hij ook zelf de toorn van de vorstin over zich afriep en het kabinet nog verder ineenstortte.

Wilhelmina versterkte zo de afbrokkeling van de krachtige, zelfstandige politiek die Van der Linden wenste te voeren. In plaats van een kabinetsleider die de touwtjes in handen had, werd hij een minister die werd meegeleurd in de crises waar zijn regering voor kwam te staan. Bovendien dwongen de crises in de boezem van de regering hem ook tot een openheid jegens het parlement die hij om nationale en internationale redenen graag wilde voorkomen. Vanuit het parlement kwam na Rambonnets ontslag meteen de vraag of dat ontslag verband hield met het konvooi. Het zomerreces was weliswaar aan de gang, maar hier wilde de Kamer toch antwoord op. Van der Linden moest de gang van zaken nu wel kort weergeven, waarna ook een persbericht niet achterwege kon blijven.⁷⁸ Loudon werd gedwongen tevens openheid van zaken te geven over de onderhandelingen met de Engelsen.⁷⁹ Internationaal gezien was de hele konvoikwestie bovendien op niet meer uitgelopen dan het bewijs dat Nederland niet anders kon doen dan zich voegen naar de wensen van de strijdende partijen. Van regeerkracht was geen sprake meer. Het kabinet was uitgeregeerd.

Toch moesten de ministers nog lang wachten voor ze hun departementen konden verlaten. De ingewikkelde uitslag van de verkiezingen van 3 juli 1918 volgens het nieuwe stelsel van evenredige vertegenwoordiging – 50 zetels voor de confessionele coalitie, 2 voor ‘afvallige’ confessionelen en 48 voor hun verbrokkelde linkse tegenstanders – maakte de formatie van een kabinet tot een lastige taak. Nolens kreeg namens de rechterzijde uiteindelijk een formatieopdracht, maar het was onzeker of hij die taak tot een goed einde kon brengen. Ondertussen strompelde het demissionaire kabinet voort zonder dat de ministers zelf precies wisten hoe de formatieontwikkelingen ervoor stonden. Iedereen kon echter bedenken dat er een impasse op de loer lag als de protestantse partijen niet bereid zouden zijn deel te nemen aan een kabinet geleid door een katholiek. Met een dergelijke situatie voor ogen kwam zelfs de naam van Van der Linden weer om de hoek kijken.⁸⁰ Dan was er misschien

alsnog ruimte voor een gemengd, dus liberaal-confessioneel kabinet, dat hij én Wilhelmina al jarenlang wilden formeren. Onder protestanten en liberalen werd er al op gespeculeerd. Van der Linden kon daarbij meteen weer op verrassend veel krediet rekenen.

Hoewel Wilhelmina nog steeds veel voelde voor een gemengd kabinet, richtte zij haar hoop nu toch eerst op Colijn. Van hem verwachtte zij vooral een krachtig kabinet, gemengd of niet. Colijn begreep echter dat een geslaagde formatie uitgesloten was, aangezien Nolens als winnaar van de verkiezingen niets anders wilde dan een confessioneel kabinet onder een katholieke premier. Bovendien bleef hijzelf veel liever in dienst van de Bataafse Petroleum Maatschappij. Hij kwam daarom maar eens bij Van der Linden langs om de zaken te bespreken. Zou Van der Linden niet bereid zijn een geheel nieuw kabinet te formeren, opnieuw extraparlamentair? Van der Linden wist niet goed wat hij ermee aan moest. Hij reageerde gereserveerd op wat volgens hem misschien een poging van Colijn was om op een nette manier een opdracht te weigeren door een alternatief te bieden. Veel zin had hij er niet in. 'Er zouden wellicht omstandigheden zijn, die mij zouden dwingen, maar die omstandigheden waren er nu zeker niet. Men had het er ook niet naar gemaakt om van mij een dergelijk offer te vragen.' Mocht het Nolens echt niet lukken een kabinet onder leiding van een katholieke premier tot stand te brengen, dan was hij met zijn goede contacten met Nolens echter een geschikte man voor een gemengd kabinet. 'Het is mogelijk, dat de Koningin mij laat roepen; maar ik geef mij dan zeker niet gewonnen. Andere mogelijkheden zijn volstrekt nog niet uitgeput', zo stelde Van der Linden daarom.⁸¹

Uitgesloten leek zo'n heroptreden inderdaad niet. In juni was weliswaar sprake van een botsing met Wilhelmina, maar twee maanden later was de vorstin wel weer wat bijgedraaid. Bovendien wenste zij nog altijd graag een gemengd kabinet te zien optreden. Zover kwam het echter niet. Nolens slaagde erin een confessioneel partijkabinet onder leiding van de katholieke jhr. Ch.J.M. Ruijs de Beerenbrouck tot stand te brengen. Van der Linden was er niet ongelukkig mee. Op 72-jarige leeftijd en na vijf jaar premierschap was een rustiger bestaan aanlokkelijk. Hij keerde liever terug in de Raad van State, zoals Wilhelmina hem bij zijn aantreden in 1913 al had beloofd. Ze benoemde hem van harte weer tot staatsraad. In juni was de onderlinge verhouding tijdelijk sterk bekoeld, maar blijvend was dat niet. Hoewel ze 'zonder tranenvloed' afscheid nam van haar kabinet was ze bij het officiële aftreden op 9 september 1918 toch lovend over de prestaties van Cort van der Linden.⁸²

‘Caught unter den Linden’

Bij de viering van Cort van der Lindens zeventigste verjaardag op 14 mei 1916 bleek goed dat slechts enkele kleinigheden ervoor konden zorgen dat zijn beleid als pro-Duits werd veroordeeld. De gezanten van de centrale machten waren de premier persoonlijk voor een felicitatie komen opzoeken. Von Kühlmann had zelfs het initiatief genomen in Berlijn na te vragen of hij namens de rijkskanselier felicitaties mocht overbrengen.¹ De geallieerde gezanten daarentegen hadden alleen een visitekaartje afgegeven. *De Telegraaf* maakte er meteen grote ophef over. Volgens het blad was het een demonstratie van geallieerde zijde om blijk te geven van hun ongenoegen met het te Duitsgezinde regeringsbeleid.² Toen de Oostenrijks-Hongaarse gezant Giskra dit las, kon zelfs hij niet geloven dat zijn vijanden met zo'n slinkse tactiek de verjaardag van de premier voor hun strijd aanwendden. In vredetijd zou niemand zoiets zelfs enige aandacht hebben gegeven, maar nu was er opeens alle belangstelling voor zo'n betekenisloos toeval.³ Dat kon *De Telegraaf* echter niet deren. Het blad wenste slechts het Nederlandse oorlogsbeleid aan de kaak te stellen. Daartoe werd iedereen met een klassiek staaltje ongenueanceerde oorlogsberichtgeving het etiket 'Duits' of 'geallieerd' opgeplakt. Ook Van der Linden bleek in het verjaardagsartikelje weer het doelwit te zijn van zo'n tactiek waarmee zijn Duitsgezinde imago verder werd aangescherpt.

In diplomatieke kringen waren deze vermeende Duitse sympathieën alom bekend. Ook volgens de Engelse gezant Townley vermoedden sommigen dat de premier het liefst een Duitsgericht beleid uitvoerde. In een persoonlijk schrijven aan blokkademinister Cecil vertelde hij dat de premier op zijn gezantschap schertsend 'Caught unter den Linden' werd genoemd, naar de bekende Berlijnse allee. Townley voegde er wel meteen aan toe dat zijn brief 'overstepped the limits of good manner'.⁴ In de oorlogspraktijk ontsnapten zulke afzwakkingen echter vaak aan de aandacht. Er was slechts ruimte voor het eendimensionale etiket 'Duitsgezind' dat steeds verder werd verbreid. De bijnaam deed daardoor veelvuldig de ronde. Ook de Nederlandse gezant

in Londen, Van Swinderen, schreef over 'Cort unter den Linden' in een privébrief aan Colijn.⁵ Van Swinderen keurde daarin het beleid van de premier en zijn collega-ministers in zeer krachtige bewoordingen af omdat zij zich zo uiterst nauwgezet hielden aan de ingezette koers van volkenrechtelijk gefundeerde neutraliteit. Juist omdat 'Cort unter den Linden' zo angstvallig neutraal was, kwam hij in Londen volgens de gezant in een Duitsgezind daglicht te staan. De Londense reactie was volgens Van Swinderen niet anders dan: 'Loop naar de weerga met je dissertaties en wees maar blij dat wij je er zoo af laten komen.' Als Nederland zich niet harder tegen Duitsland opstelde, werd het land, hoe neutraal ook, vanzelf in de richting van de oosterbuur gedwongen. Dat was het ergste wat hij zich kon voorstellen. Daarom wilde Van Swinderen dat Nederland de Britten veel verder tegemoetkwam, wat ook de gevolgen zouden zijn voor de betrekkingen met Duitsland. 'Cort unter den Linden' weigerde tot zijn ergernis zulke risico's in de contacten met Duitsland.⁶

De bijnaam van Cort van der Linden drukte de vermeende Duitsgezindheid zo mooi uit dat deze steeds weer de ronde deed. De bijnaam zorgde zelfs voor het beeld van een premier die Duitsland bewust zou willen bevoordelen. Van Swinderen had die indruk in zijn brief aan Colijn niet willen vestigen. Ook uit Townleys woorden dat het gebruik van de bijnaam niet van goed gedrag getuigde, blijkt dat hij Van der Linden niet van een bewust op Duitsland gerichte politiek beschuldigde. Niet iedereen had in oorlogstijd echter oog voor nuances. Zelfs tegenwoordig hebben historici daar weinig aandacht voor. De context van de brieven van Van Swinderen en Townley is nooit in de literatuur weergegeven. Er is wel belangstelling geweest voor de bijnaam 'Cort unter den Linden' die de premier wegens zijn 'Deutschfreundlichkeit' kreeg, maar nooit voor Van Swinderens opvatting dat Van der Linden met zijn volkenrechtelijke instelling zo neutraal was, dat zijn beleid pro-Duits werd. 'Caught unter den Linden' is vaak geciteerd, maar de toevoeging dat dit 'overstepped the limits of good manner' is nergens te vinden.⁷

Gezien deze belangstelling voor enkel de bijnaam, kwam al helemaal nooit ter sprake dat Townley die naam noteerde in een brief uit maart 1917 met als strekking het advies om juist meer rekening te houden met de gevoeligheden in Nederland. Dat was volgens Townley hard nodig in een maand waarin de crisis met de Britten een hoogtepunt bereikte met discussies over de Princess Melita en een eventuele rekwisitie van de Nederlandse vloot. Daarom stelde Townley, die nog maar net naar Nederland was gestuurd met de opdracht in het Duitse broeinest te Den Haag harder op te treden dan

zijn voorganger, dat de Nederlandse regering niet consequent pro-Duits was, zoals blokkademinister Cecil had gemeend. Om dat standpunt te onderbouwen meende hij het beste te kunnen wijzen op Loudon, die duidelijk op de Britse hand zou zijn. Des te erger was het volgens Townley dat Loudon net bij hem had geklaagd over de houding van het *Foreign Office*. Zo'n klacht was schadelijk. De Britse regering moest juist proberen Nederland zo goed mogelijk voor zich te winnen, zo meende Townley. Om geloofwaardig over te komen, kon Townley echter niet ontkennen dat er ook andere sympathieën binnen de regering leefden. Hij noemde daarbij Posthuma en Cort van der Linden, ook al betwijfelde hij of men veel waarde moest hechten aan dat Duitsgezinde imago.⁸ Ook zijn overtuiging dat het noemen van Van der Lindens beruchte bijnaam eigenlijk niet van goed gedrag getuigde, bevestigt dat. Townley wilde dan ook duidelijk maken dat de vermeende pro-Duitse sympathieën in Nederland niet zomaar tot een antigeallieerde houding zouden leiden.

Het feit dat deze context rond Van der Lindens bijnaam nooit aandacht heeft gekregen, toont aan hoe juist de stelling van de premier was dat leuzen gevaarlijke eenzijdigheid in de hand werkten. Daardoor kon de bijnaam zowel in oorlogstijd als in de geschiedschrijving de indruk wekken dat de premier bewust Duitsland bevoordeelde. Deze gang van zaken is een bewijs voor de kracht van het etiket 'Duitsgezind'. Maar hoe kon dit Duitsgezinde imago ontstaan? De neiging iedereen zonder nuancering in een hokje te drukken, maakt begrijpelijk dat het etiket 'Duitsgezind' erg krachtig en eenzijdig werd. De oorsprong ervan lag echter dieper. In oorlogstijd stimuleerden Van der Lindens filosofische beschouwingen over recht, moraal en gemeenschap de ontwikkeling van zo'n eenzijdig Duitsgezind imago, omdat hij zich daarin baseerde op het Duitse idealisme. De premier was in de praktijk weliswaar een bestuurder met rationele en zelfs pragmatische inslag – zoals bleek uit zijn contacten met Kriege –, maar tegelijkertijd behield hij alle trekken van een filosofisch ingestelde jurist. Hoewel hij na zijn hoogleraarschap geen artikelen meer schreef, had hij nog altijd de neiging zich diepgaand rekenschap te geven van alles wat er in oorlogstijd aan de hand was. Met die overwegingen trachtte hij vervolgens ook zijn neutraliteitspolitiek te rechtvaardigen. In zijn schaarse beschouwingen over de neutraliteit in het parlement gaf Van der Linden publiekelijk iets van deze achterliggende inzichten weer. Na de oorlog heeft hij zich er nog veel duidelijker over uitgelaten. In beide gevallen bleek hoezeer zijn hele neutraliteitspolitiek was gegrondvest op de 'Duitse' theoretische uitgangspunten waarmee hij al als jongeman kennismakte en die hij als hoogleraar verder ontwikkelde. *De*

Telegraaf trok daar radicale conclusies uit, en al snel was ook in diplomatieke kring het oordeel ‘Duitsgezind’ niet meer weg te denken. Het was voldoende om het imago dat hij een voorkeur had voor Duitsland breed te vestigen, maar dat wil niet zeggen dat iedereen daaraan het beeld koppelde dat de premier de bedoeling had in zijn beleid Duitsland te steunen.⁹

De oorzaken van de oorlog en de Nederlandse plichten

In Van der Lindens visie op de oorlog domineerde de vertwijfeling over de ineenstorting van een vertrouwde negentiende-eeuwse wereld, die een onmisbaar kader vormde voor zijn beschouwingen over recht, moraal en gemeenschap. Die beschouwingen zijn al veelvuldig aan de orde geweest. Kort gezegd zag hij de taak het land te besturen altijd als een eervolle plicht waarvoor de samenleving een aantal mensen op grond van hun capaciteiten selecteerde. Zo moest een regering tot stand komen met ministers die inzicht hadden in de ontwikkeling van het hogere rechtsbewustzijn in de samenleving. De ministers namen de verantwoordelijkheid op zich om deze ‘volkswil’ tot uitdrukking te brengen en zo de harmonie in de samenleving te bevorderen. In de binnenlandse politiek moest Van der Linden echter toezien hoe politici in tijden van partijpolitiek in zijn ogen meer en meer het streven naar een harmonische verwezenlijking van de volkswil negeerden. In plaats daarvan zouden zij deelbelangen najagen. De internationale politiek beoordeelde hij op dezelfde manier. Op internationaal niveau hoorden politici zich volgens hem in te zetten voor de ontwikkeling van ‘de gemeenschap der christelijke volken’, maar in de praktijk vertoonden zij een ‘kortzichtigheid’ die uitliep op mondiale vernietiging. Net als op nationaal niveau lag de oorzaak in het nastreven van allerlei bijbelangen die schadelijk waren voor de ontwikkeling van de grote gemeenschap.¹⁰

In de visie van Van der Linden leidde dit nastreven van deelbelangen tot de catastrofe van de Eerste Wereldoorlog. De premier gaf in zijn naoorlogse aantekeningen aan dat de tegenstellingen tussen staat en natie aan de vooravond van de oorlog van een nijpende omvang waren geworden. Volgens hem zouden de politieke leiders staat en natie willen laten samenvallen, omdat dat stabiliteit zou brengen. In veel landen had die samensmelting zich in de loop der eeuwen voorgedaan, maar soms was dat onmogelijk. De natiegedachte, vaak gestimuleerd door het geloof, bracht het gemeenschapsgevoel, de staatsgedachte bracht economische grenzen en veiligheid achter die grenzen. Staten zochten daardoor al snel naar grenzen die niet met de natiegedachte overeenkwamen. In de hele wereld had dat grote gevolgen.

Van der Linden noemde vele voorbeelden. Nationaliteitsbesef leidde tot de strijd van de Ieren tegen de Britten en de tegenstellingen in de multi-etnische staat Oostenrijk-Hongarije. Dit natiegevoel speelde ook bij de Franse wens naar herovering van Elzas-Lotharingen en ging daar samen met het verlangen naar veiligheid achter de linker Rijnsoever. Uit dezelfde staatsoverwegingen kwam de economische wens van Rusland voort om de Dardanellen te bezitten. Dat bezit bood namelijk toegang naar open zee.

Deze botsing tussen economische belangen en natiebesef zou groter zijn geworden door de economische opkomst van Duitsland. Volgens de analyse van Van der Linden bracht de toename van de Duitse bevolking dit land ‘in gelijke positie als E[ngeland]. Het had even als E[ngeland] behoefte aan grondstoffen en voedsel die het betalen moest met zijn industrie’ en met de bewustwording van de Duitse rijkdom wilde het land ‘worden wat anderen reeds lang waren, een groote mogendheid vrij en zelfstandig. Het wilde als anderen een plaats in de zon.’ De ware staatsman kon in die situatie de belangen van het land verenigen met de omstandigheden. Bismarck was daarin geslaagd. In latere jaren verwijderde Duitsland zich met zijn mondiale politiek echter van Rusland en de Frans-Russische samenwerking was een feit. Het had een groot gevaar kunnen opleveren voor de Engelsen, maar Engeland ‘deed wat D[uitsland] verzuimde’. Het land koos de weg van samenwerking met in 1914 uiteindelijk de coalitie van Rusland, Frankrijk en Groot-Brittannië als gevolg. Duitsland, dat het belang van samenwerking had genegeerd, maakte juist allen tot vijand, aldus Van der Linden.¹¹

In die omstandigheden kregen de gevaarlijke deelbelangen de overhand. Het kon zover komen door de indringende ‘oorlogsleuzen’ die de premier altijd zag als een pendant van de partijpolitieke retoriek, maar dan nog veel ernstiger. De geallieerden wezen op de noodzakelijke strijd voor de democratie en de kleine naties, de Duitsers op het belang van een verdedigingsoorlog. Velen bogen voor de kracht van deze leuzen met een mondiale catastrofe als gevolg. Alleen echte staatslieden hadden dat kunnen voorkomen, staatslieden ‘die gevolgen hadden opgewogen tegen het voordeel dat men wenscht te bereiken. Die met den arends-blik van Bismarck in de toekomst hadden gezien.’ Maar Duitsland had geen Bismarck meer en ook Rusland, Frankrijk en Engeland hadden geen staatslieden die de economische ineenstorting zagen die het gevolg zou zijn van de strijd. ‘Zoo was de oorlog een oorlog van kortzichtigheid’, aldus Cort van der Linden.¹²

Daarmee voldeden de leiders niet meer aan de eerste plicht van de verantwoordelijke staatsman om een harmonieuze ontwikkeling van de grote volksgemeenschap mogelijk te maken. Het was volgens Van der Linden best

mogelijk geweest dat de oorlogvoerende staten met hun strijd een hoger doel dienden. Hij was geen pacifist die oorlog en verlies van mensenlevens absoluut afwees. 'Een verheven doel kan den oorlog rechtvaardigen', zo meende hij. Hij dacht daarbij onder meer aan de verdediging van de godsdienst, de verdediging der beschaving of de 'eer' van een volk. 'Er zijn hooger belangen dan het menschenleven', stelde hij daarom. In de Eerste Wereldoorlog zag hij die hogere doelen echter niet. De oorlog bleek een eenvoudige strijd om de macht te zijn.¹³

Van der Linden verdedigde dat inzicht na de oorlog met de stelling dat de strijd geen enkele van de grote wereldproblemen had opgelost. Toen het Ottomaanse rijk in oktober 1914 aan de strijd ging deelnemen, vroeg de premier zich nog af of de oorlog het karakter van een godsdienststrijd tussen islam en christendom zou krijgen. Loudon geloofde daar niets van, maar om de premier tevreden te stellen liet hij zijn gezant in Constantinopel dat ook bevestigen.¹⁴ Godsdienstige tegenstellingen leken uiteindelijk nauwelijks een thema te zijn geweest om de oorlog te rechtvaardigen en voor de klassenstrijd had hetzelfde gegolden. Socialisten streden tegen socialisten, zo analyseerde Van der Linden. De oorlog vernietigde ondertussen talloze grondstoffen en de uitkomst was hooguit een versterking van het communisme 'dat onze beschaving bedreigt'. Daarnaast had de oorlog de tegenstelling tussen staat en natie niet opgeheven en ook de strijd rondom democratie, constitutionele regering, monarchie en absolutisme was gebleven. Het was dus duidelijk dat de oorlog helemaal niet draaide om zulke thema's. Volgens Van der Lindens analyse werd er wel gesproken over de verdediging van beschaving, maar bij iedere partij was dat slechts een roep om verdediging van de eigen beschaving die mondiaal zou moeten heersen. De geallieerde pretentie te strijden voor de democratie en de onafhankelijkheid van de kleine staten was net zo'n leuze. De geallieerden streden immers samen met de tsaar, de meest absolute heerser van Europa, en bovendien hadden zij voorheen niet altijd belangstelling voor die kleine naties. De Boerenoorlog had dat wel aangetoond.

Voor Van der Linden was dat het bewijs dat er een oorlog werd gevoerd zonder hogere doelen. Nederland had daarom geen enkele morele verplichting deel te nemen ter bescherming van de internationale beschaving en gemeenschap. Juist dat morele argument was voor hem doorslaggevend. Er bestonden volgens Van der Linden hogere belangen dan een mensenleven, maar met oorlogsdeelname zou het Nederlandse volk die niet dienen. Oorlogsdeelname betekende voor Nederland behalve ongekend lijden een strijd om eigenbelang, waarvan de resultaten zeer onzeker waren. Het was twijfelachtig of Nederland aan de zijde van de overwinnaars bij een vredescongres

enige voordelen zou binnenhalen, maar verloor Nederland de strijd, dan was het onvermijdelijk dat óf zijn zelfstandig bestaan verdwenen óf zijn koloniën. Ook voor Nederland kon oorlogsdeelname dus alleen de deelname aan een verderfelijke machtsstrijd inhouden. Juist dat was voor Van der Linden naar eigen zeggen altijd de reden geweest neutraal te willen blijven. ‘Deze strijd om de macht was een krenking van de gemeenschap der christelijke volken. En onze neutraliteit was voor mij de uiting van dat gekrenkte gemeenschapsgevoel’, zo stelde hij.¹⁵

Ook in bestraffing van de veroorzakers van de misdaad tegen de mensheid, die de oorlog volgens Van der Linden was, zag hij geen reden de wapens op te pakken. ‘Het is een algemeen rechtsbeginsel dat men niet straft zonder onderzoek bij een onpartijdig gerechtshof en zulk Hof bestond in de wereld’, meende hij.¹⁶ Daarmee toonde hij dat zijn juridische inslag in zijn visie op de oorlog dominant bleef. Straffen zonder onderzoek en zonder getuigenverhoor kwam neer op een lynchpartij, en daar mocht Nederland niet aan meedoen. Cort van der Linden hield vast aan een wereld waarin zowel op nationaal als op internationaal vlak vaste structuren bestonden. Er was een vast kader dat aangaf hoe leiders hun opinies over het algemeen belang moesten afwegen om een harmonieus beleid mogelijk te maken.

De grote desillusie van de oorlog was voor Van der Linden dat er geen sprake meer leek te zijn van die vaste structuren, die leiders dwongen zich in te zetten uit verantwoordelijkheidsbesef voor de beschaving. Politici en diplomaten streefden alleen nog een machtsbelang na, net zoals partijgroepen in de nationale politiek de vastgestelde conventies van ‘goede’ politiek negeerden ten gunste van een strijd om een ‘partijbelang’. Het hele fundament onder Van der Lindens filosofische opvattingen werd zo weggeslagen.

Van der Linden hield met zijn opvattingen overduidelijk vast aan de filosofische uitgangspunten waar hij als hoogleraar over schreef. Zelfs zijn belangstelling voor het sociaal-darwinisme kwam in zijn opvattingen over de oorlog weer terug. Hij was ervan overtuigd dat vooruitgang van de beschaving gebaat was bij strijd tussen de naties. Hij doelde echter op een ‘hogere’ strijd tussen culturen. Die culturele wedijver tussen naties kon louterend zijn. Net zoals individuele strijd het beste in de burgers naar boven bracht om zo de samenleving te versterken, zo stimuleerde strijd tussen culturen ook de ontwikkeling van de internationale gemeenschap. Dat gold echter niet voor de verderfelijke machtsstrijd om deelbelangen waar de oorlog volgens Van der Linden op was uitgelopen, hoezeer woorden als beschaving of cultuur ook als rechtvaardigende leuze de ronde deden.

Het begrip ‘decentralisatie’ waar Van der Linden zijn leven lang naar verwees, had ook in deze visie weer zijn plek. Volgens Van der Linden moest er sprake zijn van een strijd van alle naties afzonderlijk die met elkaar deel bleven uitmaken van de grotere wereldgemeenschap. In lijn met zijn moralistisch-juridisch wereldbeeld had hij daarom ook veel waardering voor het idee om die grotere gemeenschap te institutionaliseren in een volkenbond, waarvan de naties autonome delen waren. Zo’n volkenbond mocht echter nooit een instituut worden waarmee enkele machtige naties van bovenaf de rest hun wil konden opleggen. Van der Linden waardeerde alleen een gemeenschapsvorm waarin de naties van onderaf ieder met hun eigen culturele achtergronden bespraken hoe een harmonieuze samenleving tot stand was te brengen. Ook de louterende culturele strijd was een onderdeel van die internationale samenwerking, met als resultaat de verheffing van de internationale beschaving.¹⁷

Van der Linden wenste in zo’n strijd de beschaving en culturele opvattingen te verdedigen die hij als hoogleraar al ontwikkeld had. Zijn inspiratie had hij daarbij steeds opgedaan in Duitse kring. Daar vond hij de fundamentele uitgangspunten waarop volgens hem het moralistisch getinte plichtsbesef van de negentiende-eeuwse liberale elite stoelde. Een dergelijke duidelijke culturele voorkeur voor Duitse opvattingen betekende dat hij dit gedachtegoed in de internationale culturele strijd om de ontwikkeling van de beschaving zou willen bevorderen. ‘Als ras behooren we eerder bij Duitsland’, zo stelde hij daarom nog in de jaren twintig in een terugblik op zijn leven en de oorlog.¹⁸

Deze door Duitse beschouwingen geïnspireerde opvattingen gaven in oorlogstijd snel aanleiding tot het imago sympathie te koesteren voor Duitsland. Journalisten, diplomaten en politici die minder waardering hadden voor Duitsland konden dat in oorlogstijd gemakkelijk gebruiken om Van der Linden te bekritisieren. Het deed er voor hen niet toe dat de terminologie over moreel gemeenschapsgevoel was te vinden bij een veel bredere groep oudere liberalen, die met weemoed vasthield aan negentiende-eeuwse verhoudingen. Vergelijkbare woorden waren te vinden bij De Beaufort die zijn intellectuele inspiratie altijd duidelijk uit de Angelsaksische wereld had gehaald. Bij de bejaarde oud-liberaal bracht de oorlog een ware ontgoocheling teweeg, omdat de ontwrichting van de ‘beschaafde wereld’ niet in overeenstemming was te brengen met zijn negentiende-eeuwse gedachtegoed.¹⁹ *De Telegraaf* vergat dat liever, maar concentreerde zich op de Duitse inspiratie van de premier die snel werd opgeblazen tot een eendimensionaal etiket. Vandaar dat dit blad aan het etiket ‘Duitsgezind’ al snel het beeld verbond

dat Nederland een premier had die in alles de Duitse zijde zou willen kiezen en de oosterburen het liefst actief aan de overwinning zou helpen.

‘Duitsgezindheid’ en volkenrecht in de praktijk

Van der Linden benadrukte altijd sterk dat zijn regeertaak voortkwam uit de morele plicht bij te dragen aan de ontwikkeling van het vaderland. In de ideale vorm gold het landsbestuur volgens Van der Linden als een eervolle taak, die de uitverkorene kreeg toebedeeld op grond van zijn capaciteiten. Aangezien Van der Linden in 1913 minister was geworden, was het nu dus aan hem en aan niemand anders om van het landsbestuur te maken wat hij kon. Hij diende Nederland nu uit de wurggreep van de strijdende partijen te houden, zoals de door hem bewonderde Bismarck in diens tijd voorkwam dat Duitsland tussen Frankrijk en Rusland bekneld raakte. Al Van der Lindens energie ging naar die taak. Toen Posthuma wegens ziekte tijdelijk vervangen moest worden, nam de premier ook diens departement er nog bij. En waarom? Omdat, zo zei hij in de Kamer, ‘wanneer ik het uitdruk, zoals Bismarck het eens heeft gedaan, het was *meine verdammte Pflicht und Schuldigkeit*. Wanneer ik het op zijn Hollandsch zou willen zeggen, was het dit: omdat ik nu eenmaal de gansche arbeidskracht waarover ik beschik ten dienste heb gesteld van het land.’²⁰

Zulke verwijzingen naar Bismarck laten zien dat de premier zijn interesse voor Duitsland tijdens de oorlog in het openbaar niet verloochende. Hij kon verwachten dat een premier die midden in oorlogstijd in de Tweede Kamer zulke uitspraken deed, bloot zou staan aan de eindeloze speculaties over oorlogssympathieën. Van der Linden meende echter dat er geen enkele reden was om zijn optreden aan zulke speculaties aan te passen. Hij weigerde om zijn Duitsgezinde intellectuele achtergrond en sympathie angstvallig te verbergen. Volgens Van der Linden gaf hij met zijn uitspraken alleen weer wat zijn eigen visie was op zijn politieke handelen, dat volledig was gericht op een vaste neutraliteitskoers. Juist angstvallig de kaken op elkaar houden om alle speculaties te ontlopen, was niet met zo’n koers overeen te brengen. Dat zou geen vaste, zelfstandige koers zijn, maar de beruchte zwakke koers waarmee hij zich zou laten leiden door leuzen en kansberekeningen over het verloop van de oorlog.

De voorkeur voor een volkenrechtelijke neutraliteitspolitiek kwam zowel voort uit deze zelfde wens een zelfstandige, onafhankelijke koers te varen als uit Van der Lindens morele uitgangspunten. Van der Linden gaf ook na de oorlog nog aan dat zowel neutrale staten als strijdende partijen zich aan vaste

regels moesten houden, 'want beiden zijn en blijven leden van de groote familie der beschaafde volken, door het volkenrecht verbonden'. Het volkenrecht bood dus het vaste kader waarbinnen het handelen van alle volken hoorde te vallen. Dat maakte een politiek gebaseerd op het volkenrecht sterk, want los van elke kansberekening en welwillendheid.²¹

Volgens Van der Linden vereiste het volkenrecht in de praktijk bijvoorbeeld eerbiediging van een 'algemeen erkend beginsel' als de vrijheid van de zee. Daarover waren op de conferentie van Londen van 1907 immers afspraken gemaakt. Oorlogvoerenden mochten de handel op zee niet meer beperken dan nodig was voor de onmiddellijke oorlogvoering. Alle blokkadeperikelen lieten zien dat Groot-Brittannië zich daar vanaf het begin van de strijd helemaal niets van aantrok. De Britten maakten zich in de ogen van de premier zo schuldig aan grove schendingen van alle volkenrechtelijke regels over oorlogvoering. In een zelfstandige politiek moest daartegen geïntereceerd worden.

In de publieke opinie dreigden de Britse neutraliteitsschendingen echter gemakkelijk ondergesneeuwd te raken door alle aandacht voor de Duitse duikbootoorlog. Die had hetzelfde doel – uithongering van de vijand – als de Britse maatregelen, maar in de publieke opinie maakte de vernietiging van schepen met opvarenden en al veel meer woede los dan het tegenhouden van het voor Nederland zo nodige graan. Van der Linden zag dat verschil goed in. Hij meende dat Duitsland zichzelf daardoor vergeleken met de Britten grote schade toebrengt. Als gevolg van de duikbootoorlog keerde de publieke opinie zich namelijk eerder tegen Duitsland. De duikbootoorlog 'beleedigt het menselijkheidsgevoel', zo meende hij. Bemanningen en eventuele passagiers van de getorpedeerde schepen werden immers genadeloos in de golven achtergelaten. Duikboten waren te klein om veel mensen in te vervoeren. Toch maakte deze Duitse duikbootpolitiek de rechtsschendingen van de Britten volgens Van der Linden niet minder ernstig. Een zelfstandige neutraliteitspolitiek vereiste daarom protest tegen beide kampen.

De uitvoering van dat volkenrechtelijke beleid was echter niet alleen lastig door de ongelijke gevolgen die de maatregelen van Duitsland en Engeland in de publieke opinie hadden. Van der Linden wees er na de oorlog op dat het moeilijk was geweest aan te geven wanneer de Duitse duikbootpolitiek de volkenrechtelijke regels had geschonden. Volgens de Londense declaratie mochten neutrale schepen alleen worden aangevallen als het onmogelijk was om ze naar een haven op te brengen en daar vervolgens te controleren of er contrabande aan boord was. Duikboten waren echter niet geschikt om schepen op te brengen. Ze konden alleen torpederen. Was daarmee de

uitzondering een feit?²² De kwestie liet zien dat de codificatie van het volkenrecht ver achterliep op de technische ontwikkelingen van de praktijk. Van der Lindens vaste overtuiging dat Nederland tegen alle schendingen van de neutraliteit van welke zijde ook consequent moest protesteren, werd er daardoor niet gemakkelijker op.

Als gevolg van die onduidelijkheden in het recht werd het voor de Britten eenvoudig de politiek van de premier Duitsgezind te noemen als er in hun ogen te veel nadruk werd gelegd op de Britse neutraliteitsschendingen. De kritiek was al snel te horen dat de Hollandse volkenrechtsgeleerden die zouden bepalen wat er in de wereld was toegestaan in hun interpretatie wel erg op Duitse hand waren. Omgekeerd hadden de Duitsers hun grieven ook voor het oprapen. Een belangrijk voorbeeld was de internering van de UB 30 en UB 6, terwijl het gewapende handelsschip *Princess Melita* zomaar had mogen vertrekken.

In deze omstandigheden kwam de uitvoering van de volkenrechtelijke politiek neer op actieve politiek en diplomatie. Een volkenrechtelijke neutraliteitspolitiek was meer dan een zo groot mogelijke terughoudendheid en het verkondigen van geleerde juridische standpunten. Had de regering het daarbij gelaten, dan was de neutraliteit niet behouden gebleven. Volkenrecht was een vast richtsnoer in de contacten met de strijdende partijen om de genomen beslissingen naar beide zijden tegelijkertijd te kunnen verdedigen. Zonder zo'n kader verviel de neutraliteitspolitiek volgens Van der Linden in de gevreesde welwillende politiek, zwak en wankel door het meewaaien met elke wind. Als Nederland op die basis beslissingen zou hebben genomen over een reactie op de Duitse politiek, dan zou dat de geallieerden alleen maar meer mogelijkheden hebben geboden om het Nederlandse beleid aan te vallen. Het volkenrecht was zodoende een noodzakelijk middel in de Nederlandse neutraliteitspolitiek. Cort van der Linden koos de volkenrechtelijke benadering daarom niet alleen op grond van zijn morele uitgangspunten, maar ook omdat hij ervan overtuigd was dat deze benadering in het Nederlandse belang was. Het volkenrecht was voor een kleine handeldrijvende natie de enige manier om buiten de strijd te blijven.

Dit boek heeft diverse voorbeelden laten zien van de diplomatieke werkwijze waarmee Van der Linden het volkenrecht wist te gebruiken om de neutraliteit te handhaven. Hij plaatste zichzelf daarbij niet in eerste instantie prominent op de voorgrond – dat paste niet bij de neutrale houding –, maar hij greep met zijn persoonlijke toepassing van het volkenrecht wel in zo gauw dat nodig was. Dat bleek bijvoorbeeld al vroeg in de oorlog bij de Eems- en Scheldekwesties of bij de wijze waarop hij de particuliere handel inschakelde.

Maatregelen die de regering uit volkenrechtelijk oogpunt niet kon nemen, pasten door de bijdrage van de handel toch in het juridische kader dat Van der Linden nodig achtte om zijn handelen tegenover beide partijen te kunnen verantwoorden. Op dezelfde manier wendde Van der Linden in zijn diplomatieke contacten met Kriege het volkenrecht aan. Een internationaal scheidsgerecht voor de UB 30 moest de oplossing brengen waarmee het handelen was te verantwoorden. Het volkenrecht was hier dus bij uitstek een middel in een actieve diplomatieke werkwijze. De premier toonde daarbij een scherp oog voor de interne verhoudingen bij de Duitsers. Alleen op die manier kon Van der Linden de Duitse legerleiding ervan overtuigen dat het ongewenst was om de Nederlandse neutraliteit te schenden.

Het volkenrecht diende op deze manier om kritiek over vermeend toegeven aan een van beide oorlogvoerende partijen te pareren. Een wondermiddel was dit echter niet, ook al heeft bijvoorbeeld de NOT Van der Linden door deze werkwijze in de eerste oorlogsjaren een grote dienst kunnen bewijzen. Kröller deed hetzelfde dankzij zijn onderhandelingen in Duitsland. Die combinatie was voor Van der Linden essentieel, maar voorstanders van de geallieerde zaak, die de NOT natuurlijk een warm hart toedroegen en dikwijls uit bedrijfsmatig oogpunt ook nog eens fervente vijanden van Kröller waren, zagen dat geregeld anders. Zo kon deze tactiek om de balans met behulp van particuliere partijen door middel van een volkenrechtelijke verdediging te handhaven, uitlopen op een versterking van het Duitsgezinde imago van de premier. Datzelfde gold voor zijn contacten met Kriege. Van der Linden was zich daar zelf ook van bewust. In zijn belangrijke gesprek in april 1917 waarschuwde hij zijn Duitse vriend zelfs expliciet dat Engelse spionnen hem in de gaten hielden. Hij drukte Kriege daarom op het hart zeer goed op te passen dat er geen berichten over hun onderlinge gesprek zouden uitlekken. De premier begreep maar al te goed dat dat zijn positie kon schaden. Hij kon er zomaar van beschuldigd worden in het geheim de Duitse zaak te ondersteunen.

In werkelijkheid deed hij dat niet. Al Van der Lindens onderhandelingen met Duitsers waren erop gericht diplomatiek tegenwicht te bieden aan de kracht van het Duitse leger. Dat was ook het geval in zijn contacten met Von Kühlmann en Rosen. In zijn twee gesprekken met Kriege moest hij verdergaan in zijn uitlatingen, omdat de dreiging toen uitzonderlijk groot werd. Alleen zo kon hij Ludendorff van een aanval weerhouden. Hij zag zich zelfs genoodzaakt uit te spreken dat hij in geval van oorlog altijd aan Duitse zijde wilde deelnemen. Bewust waarschuwde hij die uitspraak nooit uit de context van het gesprek te citeren en absoluut geheim te houden. Dat is

gebeurd en zo heeft Van der Linden de neutraliteit gered. Zijn belangstelling voor Duitsland kwam daarbij bijzonder goed van pas. Het leverde welwillende diplomatieke berichten over hem op en bevorderde de goede verstandhouding met Kriege.

Van der Linden beseftte maar al te goed dat zijn Duitse contacten alleen een gunstig resultaat konden hebben als de geallieerden eveneens overtuigd zouden blijven van het belang Nederland neutraal te laten én geen maatregelen zouden nemen die de Duitsers alsnog tot een aanval zouden brengen. Met zijn Duitsgezinde imago kon de premier daar echter minder aan doen. Hij probeerde het wel, zoals bleek uit zijn contacten met Allizé of zijn poging met een interview de Amerikaanse pers tot een evenwichtige berichtgeving te stimuleren. In de contacten met de geallieerden was de grootste rol echter weggelegd voor Loudon. Op dezelfde manier als Van der Linden altijd een intellectuele belangstelling voor Duitsland had gehad, was Loudon zeer geïnteresseerd in Frankrijk. Bovendien kende hij als oud-gezant in Washington ook de Angelsaksische wereld goed. Deze achtergrond van Loudon is van onovertroffen waarde geweest voor de neutraliteitspolitiek. Zo konden premier en minister van Buitenlandse Zaken beide aan hun ‘eigen’ zijde het Nederlandse belang zo goed mogelijk dienen. Ieder voor zich probeerden ze bij die taak hun formalistische uitgangspunten in te zetten om het evenwicht te bewaren. Loudon probeerde de geallieerden ervan te overtuigen dat het volkenrechtelijke beleid in hun voordeel was met eenzelfde werkwijze als waarmee Van der Linden probeerde om de Duitse militaire en politieke top ervan te overtuigen dat een neutraal Nederland hun voordelen bood.²³ De Fransgezinde Treub kon waar mogelijk ook nog zijn steentje bijdragen, maar met zijn explosieve karakter gaf dat nog wel eens risico’s, terwijl daar bij de diplomatieke Loudon geen sprake van was. Desalniettemin is Van der Linden ook Treub altijd blijven waarderen.

De tegenstellingen in het kabinet tussen ‘geallieerden’ en ‘Duitsers’ bestonden dus wel degelijk en vormden zelfs een waarborg voor de neutraliteitspolitiek. Dit werd tijdens de oorlog alleen niet snel expliciet weergegeven. Daar had de stille diplomatie van Van der Linden en Loudon geen baat bij. Alleen de *Haagsche Post* – destijds een gloednieuw blad waarvan de invloed nog moest groeien – negeerde eenmaal het stilzwijgend geaccepteerde verbod op berichten over oorlogssympathieën. Het blad ging eind 1915 in op de balans die de tegenstellingen konden bieden. Dat gebeurde bij een beschrijving van een nationale kwestie, de strijd tussen Treub en Cort van der Linden over de volgorde waarin belastinghervorming en grondwetsherziening dienden plaats te vinden. ‘Er is geen twijfel aan dat alle ministers zich steeds

hebben beijverd ons land naar alle zijden volkomen neutraal te doen blijven. Maar, het spreekt vanzelf, toch heeft ieder van hen zijn sympathieën. Die van Minister Cort van der Linden, het is in heel zijn omgeving bekend, richten zich zeer beslist naar Duitsche zijde. Die van Minister Treub gaan naar den Franschen kant, met even groote beslistheid. Ofschoon ook van Minister Loudon, den Minister van Buitenlandsche Zaken gezegd kan worden dat hij met zijne sympathieën en natuurlijk alléén dàarmede, aan de zijde der Gealliëerden staat, schijnt toch het aanblijven zoowel van Minister Treub als van Minister Cort van der Linden de beste waarborg voor alle partijen dat onze buitenlandsche politiek zich geen streep van het juiste midden verwijdert.²⁴

Met deze berichtgeving gaf het blad de gang van zaken achter de buitenlandse politiek tot aan het laatste oorlogsjaar uitstekend weer. Het nam niet weg dat er ook na de vaststelling van de volkenrechtelijke politiek op 1 en 3 oktober 1914 wel eens debat plaatsvond over het gewenste beleid. Cort van der Linden botste immers met Treub over de mate waarin de regering steun kon geven aan de NOT en met Loudon over de te volgen koers in de vredespolitiek. Tot gevaarlijke tegenstellingen heeft dit nooit geleid. Pas in het laatste oorlogsjaar werd het door de toenemende druk van de oorlogvoerenden steeds moeilijker om het gevolgde beleid voort te zetten. In de loop van 1917 werd de speelruimte van de Nederlandse diplomatie dermate beperkt dat de oorlogvoerenden Nederland bijna geen ruimte meer overlieten om met de tegenstander tot een vergelijk te komen, ook als ze zelf evengoed de kans kregen met Nederland te overleggen. De *Haagsche Post* had met het artikeltje al aangegeven dat dat in het bijzonder gevaarlijk kon worden als daarbij ook nog eens binnenlandse tegenstellingen de kop op zouden steken.

Aan het eind van de oorlog heeft dat de neutraliteitspolitiek inderdaad zeer belemmerd. De aanzet waren de botsingen tussen Treub en Posthuma sinds voorjaar 1917, maar vanaf 1918 werden de tegenstellingen groter. De druk van de strijdende partijen nam toen zo sterk toe dat politici er serieus rekening mee gingen houden dat het evenwicht tussen beide partijen niet meer te handhaven zou zijn. Een keuze voor één van beide partijen dreigde onvermijdelijk te worden. In die omstandigheden kregen de oorlogssympathieën meer dan ooit invloed. Bij Treub bleek dat overduidelijk tijdens de schepenroof en ook in de crises erna waren de sympathieën doorslaggevend voor de opstelling van de ministers. Cort van der Lindens stelde bij deze crises steeds dat hij de wil van het volk moest volgen, een opvatting die in de praktijk uitmondde in een pragmatische beoordeling van de Nederlandse mogelijkheden. Bij de schepenroof was de woede over de aantasting van de

Nederlandse ‘eer’ groot en hij overwoog of dat reden was voor oorlogsdeelname. Hij vond uiteindelijk van niet. Het volk was niet bereid aan Duitse zijde te strijden en een ultimatum was voor zowel de eenheid van de ministers onderling als de samenwerking met de vorstin niet bevorderlijk. Bovendien was het onduidelijk of Duitsland de oorlog zou winnen. Tot slot bleek rekwisitie helemaal niet zo slecht uit te pakken. Voor Van der Linden waren het allemaal redenen vast te houden aan de neutraliteit en dus ook nog niet te beslissen aan welke zijde Nederland in geval van oorlog wilde strijden.

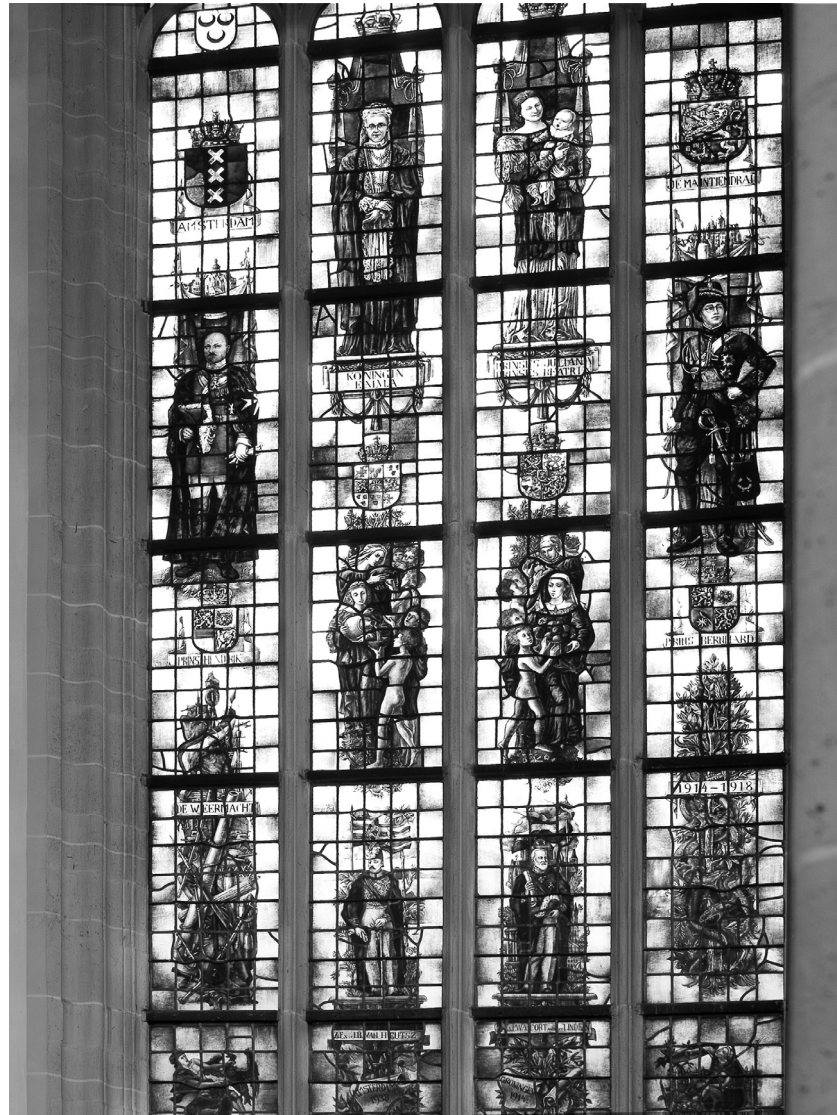
Uitstellen van de ultieme keuze bleef heel het gevaarlijke voorjaar van 1918 zijn uitgangspunt. De overtuiging dat er uiteindelijk misschien toch een zijde gekozen zou moeten worden, beperkte echter zijn mogelijkheden om iedereen te overtuigen van het belang van dat uitstel. Steeds meer gingen de gedachten uit naar de vraag wat er moest gebeuren als de neutraliteitspolitiek zou falen. Snijders probeerde, toen hij een keuze voor één van beide zijden (uit militair oogpunt zeer gewenst) uiteindelijk onvermijdelijk achtte, in de doorvoercrisis met Duitsland te voorkomen dat Nederland aan geallieerde zijde terecht zou komen. Loudon bood daar een geallieerd tegenwicht aan door de kwestie zo goed mogelijk binnen de muren van zijn ministerie te houden met een koers die volgens tegenstanders een oorlog met Duitsland kon uitlokken. Van der Linden zat ertussenin. Toch maakte hij de ultieme keuze nog niet, al begreep hij dat die onvermijdelijk kon worden. Hij probeerde in april het risico van een oorlog met de geallieerden zo klein mogelijk te houden door voldoende concessies van Duitsland te eisen. In een geheime Kamerzitting erkende hij dat die opstelling oorlog met de oosterburen kon betekenen, maar nog steeds zag hij mogelijkheden tussen de partijen door te laveren. Rambonnet wilde echter een eind maken aan deze voorzichtige benadering. Hij kwam met het konvooiplan dat Nederland onvermijdelijk aan Duitse zijde in de oorlog zou hebben gebracht, maar voor Van der Linden bleven dergelijke risico’s uitgesloten.

Van der Linden heeft zijn beleid tot het einde toe kunnen handhaven, ondanks alle twijfels over de haalbaarheid en de druk om voor één van de partijen te kiezen. Nooit zette hij de stap om het Nederlandse beleid op voorhand op een van beide strijdende partijen te richten, ook al leek het goed mogelijk dat de ultieme beslissing ooit aan de orde zou komen. Op de momenten waarop het bijna zover was, hield hij vast aan pragmatische overwegingen. Zo had hij zich waarschijnlijk ook opgesteld als oorlogsdeelname wel onvermijdelijk zou zijn geworden. De ‘volkswil’ en daarmee het ‘pragmatische’ landsbelang zouden de doorslag hebben gegeven. Wel behield hij zijn culturele ‘Duitse’ voorkeuren. Naast Loudon en Treub die met hun

‘geallieerde’ sympathieën en beleid de verhouding met de geallieerden zo goed mogelijk hielden, waren deze ‘Duitse’ sympathieën juist in het nationaal belang. Zo kon Cort van der Linden een beleid voeren dat door tegenwicht te bieden aan de oorlogsplannen van Ludendorff een breuk in de verhouding met Duitsland voorkwam.

DEEL IV

Vader des vaderlands

Gedenkraam in de Nieuwe Kerk te Amsterdam, geplaatst ter gelegenheid van het veertigjarig regeringsjubileum van koningin Wilhelmina. Behalve de koninklijke familie (boven Emma en Juliana met Beatrix, midden Hendrik en Bernhard) zijn onder links luitenant-generaal J.B. van Heutsz en onder rechts Cort van der Linden afgebeeld.
[Foto: Koen Bierbooms Fotografie]

Grijze staatsman

Cort van der Linden legde zijn premierschap begin september 1918 met een gevoel van opluchting neer. De laatste maanden waren de aanvallen die hij vanuit de Kamer te verduren had gehad stevig geweest. Ondertussen kwam de samenhang van zijn kabinet steeds meer onder druk te staan. In die omstandigheden was hij blij het ministeriële leven weer te kunnen verruilen voor het lidmaatschap van de Raad van State, dat hem van 1902 tot 1913 zoveel voldoening had gegeven. Ondanks zijn leeftijd van 72 jaar wilde hij graag terugkeren in deze functie, die hem in staat stelde van afstand betrokken te blijven bij de politiek, zonder zich te mengen in de partijpolitieke strijd. Bovendien paste deze functie bij zijn juridische belangstelling. Op hoge leeftijd waren Cort van der Lindens dagen op publiek gebied zodoende nog steeds gevuld met de staatkunde en het recht. Zijn werk betrof bovendien niet alleen de binnenlandse politiek. Ook op internationaal terrein was hij nog steeds actief. Hij bleef in kringen van volkenrechtsgeleerden ijveren voor een internationale rechtsorde waarvoor de Haagse vredesconferenties van 1899 en 1907 de grondslag moesten vormen. Zijn aanwezigheid in zulke wetenschappelijke kringen paste bovendien bij zijn achtergrond van hoogleraar, waaraan het publiek door zijn filosofische beschouwingen tijdens de oorlog nog vaak was herinnerd. Vanuit zijn achtergrond als partijloze, politiek geïnteresseerde geleerde met volkenrechtelijke belangstelling ontwikkelde Van der Linden zich op grond van zijn prestaties als premier tot een grijze staatsman. Cort van der Linden werd in de publieke beeldvorming een wijze 'grote vaderlander', die Nederland in oorlogstijd had gered en het land met de pacificatie eenheid bracht.

Het is verrassend dat dit beeld van Cort van der Linden na de oorlog tot stand kwam. De formatie van 1918 wees nog niet op algemene waardering voor Cort van der Linden als een partijloze staatsman aan wie Nederland in oorlogstijd zoveel te danken had gehad. Na de politieke omslag die de verkiezingen onder het stelsel van evenredige vertegenwoordiging veroorzaakten, kwam de taak om Nederland veilig door de oorlog te loodsen per

september 1918 in handen van de nieuwe premier Ruijs de Beerenbrouck (tevens minister van Binnenlandse Zaken), Van Karnebeek op Buitenlandse Zaken en H.A. van IJsselsteyn als distributieminister. De benoeming van Ruijs de Beerenbrouck tot premier was allereerst het gevolg van de ingewikkelde binnenlands-politieke verhoudingen, maar er speelden ook internationale overwegingen mee bij de aanstelling van dit nieuwe drietal dat in oorlogstijd de kern van het kabinet vormde. Deze overwegingen weerspiegelden de niet altijd gunstige ervaringen met het voorgaande kabinet.

Van IJsselsteyn zou de chaotische distributie-erfenis van Posthuma en Van der Linden moeten oplossen met een fundamenteel nieuwe koers. Van der Lindens decentralisatie moest het veld ruimen. Van IJsselsteyn diende als een ware crisisminister van bovenaf de touwtjes in handen te nemen. Bovendien zou Van IJsselsteyn het evenwicht tussen de partijen beter moeten waarborgen dan Posthuma had gedaan. Die eis betekende dat ook de 'oorlogssympathieën' in de formatie meespeelden, of dat nu gewenst was of niet. Toen de kabinetscrisis op dood spoor was geraakt, waren die sympathieën zelfs een reden om een premierschap voor Kröller, dat De Savornin Lohman wel zag zitten, toch niet in overweging te nemen. Nog afgezien van het feit dat 's lands handelskoning daar zelf vast niet mee zou instemmen (anders was hij eind 1917 wel crisisminister geworden) was Kröller door zijn vermeende Duitsgezindheid niet geschikt een kabinet te leiden. Althans, dat meende Van IJsselsteyn.¹ De nieuwe koers in de distributiebeleid en dit oordeel over Kröller bewijzen hoe weinig behoefte er bestond om het vermeende triumviraat Kröller-Van der Linden-Posthuma voort te zetten. Dat beleid had afgedaan.

Toen deze formatieoverwegingen werden gemaakt, kon niemand nog voorzien dat de oorlog snel zou eindigen. In korte tijd had de regering van doen met een geallieerde overmacht die op 11 november tot de overwinning leidde. De buitenlandse politiek van Nederland draaide vanaf dat moment om de gespannen verhouding met de geallieerden wegens de vlucht van keizer Wilhelm naar Nederland en annexatiepogingen van België. Cort van der Linden gaf daar als oud-premier bewust geen publieke meningen over. Dat zou niet passend zijn geweest. Volgens de gezant in Londen, De Marees van Swinderen, was het maar goed ook dat Van der Linden nu geacht werd zich stil te houden. Tijdens de oorlog had Van Swinderen zich al kritisch betoond over de theoretische volkenrechtelijke uitgangspunten van de Nederlandse neutraliteitspolitiek. Die leidden in de praktijk tot een te anti-Britse politiek. Tot zijn opluchting had Van Karnebeek daarentegen met uitgekende diplomatie de geallieerden er in de zomer van 1919 van kunnen

weerhouden de Belgische aanspraken op Zeeuws-Vlaanderen en Limburg te steunen. Van Swinderen sidderde echter bij de gedachte hoe deze kwestie was afgelopen 'onder het régime Loudon-Cort v.d. Linden, toen ons buitenlandsch beleid door professoren en niet door diplomaten werd gestuurd'.² De bezwaren tegen Van der Lindens neutraliteitskoers waren na de wapenstilstand dus nog niet meteen vergeten.

Volkenrechtsgeleerde

De kritiek op Cort van der Lindens volkenrechtelijke opstelling raakte de kern van zijn visie op de buitenlandse politiek. Na zijn aftreden als premier hield Van der Linden ondanks al deze kritiek vast aan zijn oude opvattingen. Hij deed zijn volkenrechtelijke professorenimago bovendien extra eer aan toen hij in februari 1919 door Van Karnebeek werd benoemd tot lid van de zogenaamde commissie van voorbereiding voor de derde vredesconferentie. In deze commissie zaten de belangrijkste volkenrechtsgeleerden van Nederland, zoals Van Vollenhoven, Van Eysinga, De Louter en Struycken.³ Van der Linden paste goed in deze kring met zijn wetenschappelijke juridische belangstelling, die hij op volkenrechtelijk gebied bovendien geregeld in de praktijk had gebracht. Zijn deelname aan de internationale conferentie voor het luchtvaartrecht in 1910 en zijn lidmaatschap van het Permanente Hof van Arbitrage hadden daar al op gewezen. Hij ging voort op deze al ingeslagen weg.

De in 1910 opgerichte commissie van voorbereiding voor de derde vredesconferentie was, zoals de naam al aangaf, aanvankelijk bedoeld om een derde Haagse vredesconferentie te organiseren. De Eerste Wereldoorlog had de verwezenlijking van dat doel verhinderd. Na de oorlog zette de commissie haar werk weer voort. Aangezien de grote mogendheden die in Parijs over een vredesverdrag onderhandelden weinig meer zagen in de vroegere Haagse idealen, was het oorspronkelijke doel echter ver te zoeken. In de praktijk was voor de commissieleden niet veel meer weggelegd dan een taak als adviseur. De minister kon hun oordeel vragen over allerlei volkenrechtelijke kwesties. Voor Van Karnebeek was dat in juli 1920 voldoende reden voor een naamswijziging; voortaan was er sprake van de 'commissie van advies voor volkenrechtelijke vraagstukken'.

Het belangrijkste agendapunt van de commissie betrof meteen na de oorlog het plan voor de Volkenbond die als onderdeel van het Parijse vredesverdrag tot stand zou moeten komen.⁴ Vanaf zijn aantreden zou Van der Linden zich intensief met deze kwestie bezighouden. Uit zijn optreden bleek hoezeer

hij bleef hopen langs juridische weg internationale samenwerking en beslechting van geschillen te bereiken. Toen hij nog premier was, had hij zich in de Kamer al over dat ideaal uitgelaten. Hij hoopte dat de commissie dat oude ideaal dichterbij zou brengen. ‘Laten wij het internationalisme op den voorgrond stellen, het nationalisme slechts zoover eerbiedigen als noodzakelijk is’, zo stelde hij toen het thema ontwapening aan de orde was.⁵

Dat uitgangspunt was voor Cort van der Linden een reden zeer kritisch te zijn over de voorgestelde Volkenbond. Sympathie voor de voorstellen over hoe de Volkenbond ingericht zou moeten zijn, had hij ‘in het geheel niet’. De geallieerden hadden zonder overleg met de centrale machten een plan opgesteld. Dat had geleid tot een traktaat dat de overwinnaars aan de overwonnenen oplegden. De voorgestelde Volkenbond had daarom niets te maken met samenwerking. ‘Wat nu bij geweldsvrede gewonnen wordt, zal gezamenlijk zelfs gewapend moeten gehandhaafd worden’, zo stelde Van der Linden. Dat vond hij geen grondslag voor een rechtsbond. Deze morele bezwaren konden zelfs een motief zijn om niet deel te nemen. Hij liet echter in het midden of het politiek gezien voor Nederland verstandig was werkelijk buiten de bond te blijven.⁶ Daarover had de minister geen advies gevraagd.

De minister wilde even later wel weten welke wettelijke maatregelen de commissie nodig achtte voor eventuele toetreding tot de Volkenbond. Bij de beantwoording van die vraag bleek zoals vaker dat Cort van der Linden zijn juridisch gefundeerde idealen had, maar dat hij nooit de praktische kant van de zaak uit het oog verloor. Een subcommissie bestaande uit Van Eysinga, Loder en de visionaire Van Vollenhoven, die al jaren pleitte voor internationale samenwerking met onder meer een internationale politie, meende bijvoorbeeld dat Nederland bij toetreding meteen in de grondwet moest vastleggen dat het verklaren van oorlog verboden was.⁷ Van Vollenhoven erkende daarmee verder te gaan dan de Volkenbond, maar het streven van de Volkenbond ging wel in die richting. Dit streven moest volop ondersteund worden, anders zou er van de hele bond niets terecht komen.⁸ Van der Linden vond zo’n bepaling echter ongewenst en zelfs gevaarlijk. Stel dat België een deel van Nederland bezette – gezien de spanningen van die dagen niet ondenkbaar –, dan zou Nederland zelf niets mogen doen. Zolang het recht op oorlogvoering niet algemeen was afgeschaft, moest Nederland niet eenzijdig aan afschaffing beginnen.⁹

Er waren meer leden in de commissie die hun bedenkingen hadden bij het idealistische internationalisme van Van Vollenhoven. Een uitgesproken minderheid van vier leden keerde zich zelfs sterk tegen deze opvattingen. Deze leden wilden het Volkenbondsverdrag beschouwen als een gewoon

internationaal traktaat. Er was geen reden waarom Nederland voorop moest lopen met pogingen het supranationale streven van de bond te verwezenlijken zolang de grote mogendheden dat zelf niet deden. Nuchter afwachten was eerder de te volgen lijn. Van Vollenhoven stelde een concept op voor het advies aan de minister, waarin hij concludeerde dat tegenover de genoemde minderheid van vier leden een meerderheid van vijf had gestaan. Volgens deze vijf leden moest Nederland na toetreding tot de Volkenbond alles doen om 'een welgezinde en heilzame toepassing' van het Volkenbondsverdrag te verzekeren. Cort van der Linden kwam met een opvallend amendement. De zin over 'heilzame toepassing' vond hij wel wat zwak uitgedrukt. Met het gerealiseerde verdrag was toch immers niemand van de commissie tevreden. Hij wilde toevoegen dat Nederland tevens 'naar vermogen behoort mede te werken, de Volkenbondsgedachte meer dan tot dusver te verwezenlijken'.¹⁰

Cort van der Linden nam in de commissie van voorbereiding voor de derde vredesconferentie dus een middenpositie tussen twee blokken in, zoals zo vaak in zijn leven. Ook bij de grondwetsherziening deed hij zijn best zich niet aan één partij te binden. Hij wilde met praktisch overleg de partijen bijeenbrengen. Ondertussen hoopte hij echter wel met diezelfde praktische benadering zijn eigen grotere doelstellingen dichterbij te brengen. Dat gebeurde in de commissie opnieuw. Daar bleek goed dat Van der Lindens middenpositie tot stand kwam omdat hij zijn idealen verbond met praktisch realisme. Hij vond het waardevol om steun te bieden aan een internationale verdragsorganisatie, maar dat moest wel een echte rechtsbond zijn. Zo lang dat niet zo was, was voorzichtigheid geboden. Het ideaal zelf hield hij echter altijd in het oog.

Cort van der Linden deed daarom wel zijn best om de volgens hem noodzakelijke volkenrechtelijke grondslagen van een echte Volkenbond te leggen. Vooral de totstandkoming van een internationaal gerechtshof hoorde daar volgens hem bij. Al op de Haagse vredesconferenties was daarover gesproken, maar het was toen nog niet gelukt zo'n gerechtshof tot stand te brengen. Na de oorlog kwam dit thema weer op de agenda in combinatie met de oprichting van de Volkenbond. Cort van der Linden vond dat Nederland nu bij de grote mogendheden het belang van een Internationaal Gerechtshof onder de aandacht moest brengen.¹¹ Het zou echter nog tot na de formele oprichting van de Volkenbond duren voor de oprichting van het gerechtshof werkelijk ter hand werd genomen. Opnieuw ging dit juridische idealisme bij Cort van der Linden samen met realisme. Hij had oog voor de noodzaak van concessies om het internationaal gerechtshof in elk geval maar tot stand te brengen en later pas uit te bouwen. Beperking van de competentie van het hof moest

daarom worden geaccepteerd als dat noodzakelijk was om de oprichting rond te krijgen. Bovendien zou een zeer brede verplichte competentie van het hof ertoe kunnen leiden dat uitspraken niet werden geëerbiedigd. Ook daarom was voorzichtigheid bij de oprichting geboden.¹²

De praktische en realistische benadering van Cort van der Linden bij zijn volkenrechtelijke werk leidde er niet toe dat zijn opvattingen eenvoudig tot uitvoering werden gebracht. De voorstellen van de commissie van voorbereiding voor de derde vredesconferentie over wetgeving die nodig zou zijn bij toetreding van Nederland tot de Volkenbond vonden bijvoorbeeld weinig weerklank bij Van Karnebeek. De minister vond dat de voorstellen nog te veel uitgingen van een supranationale bond, terwijl er volgens hem sprake moest zijn van een samenwerking door vertegenwoordigers van de deelnemende staten.¹³ Die opvatting zou na de uiteindelijke deelname aan de Volkenbond ook overheersen. De regering benoemde bijvoorbeeld haar gedelegeerden bij de Volkenbond, terwijl in de commissie van advies nog sprake was geweest van benoemingen door de Tweede Kamer na voordracht door een apolitieke instantie als de Hoge Raad of de Raad van State. Cort van der Linden moest dus toezien hoe van het gewenste karakter van de Volkenbond als internationale rechtsbond aanvankelijk niet veel terecht kwam.

Ondanks het uitblijven van grootse resultaten, betekende Van der Lindens deelname aan de commissie wel een versterking van zijn imago als volkenrechtelijk specialist. Zijn juridische arbeid werd bovendien gewaardeerd. Van Karnebeek oordeelde gunstig over Van der Lindens werk. Na het overlijden van de voorzitter van de commissie van advies voor volkenrechtelijke vraagstukken vroeg de minister of Van der Linden de vacante positie wilde innemen.¹⁴ Van der Linden sloeg dit aanbod echter af. Vervolgens vond hij na enige weken ook de tijd gekomen om zich helemaal uit de commissie terug te trekken.¹⁵ Zijn motieven zijn niet precies bekend, maar het ligt voor de hand dat de teleurstellende resultaten daarbij zullen hebben meegespeeld. Hij bleek zich in de commissie niet langer te kunnen inzetten voor de idealen van de Haagse vredesconferenties. De commissie bleek meer en meer een eenvoudig juridisch adviesorgaan van de minister van Buitenlandse Zaken te zijn die de nadruk legde op de internationale weerstand tegen het 'oeuvre de la Haye'. Die benadering paste niet bij Van der Lindens doelstellingen.

Van der Lindens aftreden betekende niet het einde van zijn inzet voor het internationale recht in lijn met de Haagse opvattingen. Zijn nauwe betrokkenheid bij deze kringen werd onderstreept door zijn benoeming in 1923 tot voorzitter van de Carnegie-stichting. Deze stichting beheerde het Vredespa-

leis in Den Haag. Ze zorgde voor praktische kwestie zoals onderhoud van het gebouw en tuinen of het beheer van de bibliotheek, maar ook voor de betrekkingen tussen het paleis en de daar werkende instanties, namelijk het Permanente Hof van Arbitrage en het Internationale Gerechtshof.¹⁶ Daarnaast fungeerde de Carnegie-stichting als gastheer voor de Haagsche Academie voor Internationaal Recht. Dit was (en is) een studiecentrum waar geleerden van naam en studenten in de zomermaanden bijeenkwamen voor hoogwaardige cursussen op internationaal publiek- en privaatrechtelijk terrein. Na jarenlange discussie werd de academie in 1923 geopend. Cort van der Linden gaf als voorzitter van de Carnegie-stichting bij deze gelegenheid een toespraak.

De rede die hij in de grote rechtszaal van het Vredespaleis hield was niet alleen typerend voor zijn juridische benadering, maar ook voor zijn visie op politiek en samenleving zoals hij die sinds jaren weergaf. Hij herinnerde eraan hoe tegenover de idealen van het Vredespaleis de ellende van de wereldoorlog was komen te staan. Het gevolg was een wereld die balanceerde tussen scepticisme en illusie. Van der Linden drukte zijn gehoor echter op het hart ook een diepere werkelijkheid onder ogen te zien. Die werkelijkheid was dat alle mensen in de moderne wereld, voortgestuwd door wetenschap, industrie en handel, steeds nauwer met hun medemensen verbonden waren. Al hun betrekkingen werden bepaald door moraal, politiek en economie. Deze krachten zorgden voor spanningen tussen vrijheidsstreven en socialisme. Ze zorgden ook voor strijd om doctrines en godsdienst. In deze wereld gedreven door primitieve instincten, passies en egoïsme konden noch de idealisten, noch wijze juristen, noch staatslieden de eeuwige vrede brengen. Door deze tragische menselijke zwakte was het idee van mondiale harmonie niet te vatten. Steeds weer werden oorlogen gevoerd, zogenaamd voor het vaderland, voor de rechtvaardigheid of in naam van de Heer.

De wereldgeschiedenis bestond echter niet alleen uit deze menselijke zwakheden. De mens was ook onderdeel van de ontwikkeling naar een hogere harmonieuze eenheid. Die vooruitgang werd weliswaar belemmerd door revoluties en oorlogen, door reactie en decadentie, maar de opeenvolgende beschavingen onthulden toch de ontwikkeling van de menselijke gemeenschapszin. De wereld veranderde zonder ophouden en ook het recht van vandaag zou niet meer dat van morgen zijn. Als de mens zich echter maar voor die hogere ontwikkeling inzette, dan zouden al die veranderingen de belofte van rechtvaardigheid en vrede bevorderen. De oprichting van de academie voor internationaal recht droeg daaraan bij. Dankzij de activiteiten van de academie werd de publieke opinie zodanig gestuurd dat pessimisme

en utopieën plaatsmaakten voor de voortgaande strijd voor overwinning van het recht. Zo bleef de toorts van de rechtsontwikkeling brandend en zou de totstandkoming van gemeenschapszin van generatie op generatie voortgang vinden, ook al zou het pas zover komen in heel andere tijden en misschien wel andere beschavingen.¹⁷

De echo van de hoogleraar Cort van der Linden klonk sterk door in deze woorden. Als hoogleraar pareerde hij utopische verhalen over een wereld gestuurd door barmhartigheid ook met verwijzingen naar het belang van de liberale vrijheid, recht en eigen initiatief. Het grote verschil lag in de weerklank. Nu stond hij voor een gehoor van vele diplomaten, politici, ambtenaren en juristen die in hem de man zagen om met zulke woorden de Haagsche Academie voor Internationaal Recht te openen. In plaats van de kritisch bejegende hoogleraar van dertig jaar eerder was hij nu de gezaghebbende grijze intellectueel.

Dit lovende oordeel over Van der Linden gold bovendien niet alleen op zuiver academisch internationaalrechtelijk vlak. Deze waardering voor Van der Linden bracht hem nu ook het imago van de geleerde staatsman die zijn wijsheid tevens in de praktijk had toegepast. Aan het eind van de oorlog was zijn benadering van de neutraliteitspolitiek bij zowel collega's als pers uit een aantal hoeken nog goed geweest voor stevige kritiek. Al enkele jaren later werd hij echter gepresenteerd als de redder van het vaderland. Al in 1921 werd in legerkringen de bewondering voor de oud-premier uitgebreid getoond. Te Scheveningen werd een monument onthuld voor leger en vloot om de herinnering aan de moeilijke mobilisatiejaren levend te houden. In een verslag over de onthulling ervan in het marineblad *Onze Vloot* werd nu in gloedvolle woorden beschreven dat in de oorlogsjaren een 'bekwamen en hoogstaanden staatsman' aan het hoofd had gestaan van de regering, die Nederland door de oorlogsellende had geloodst. Niemand zou daar nog aan twifelen. Dat was volgens het blad zelfs des te meer reden te hopen dat de redevoering die de oud-premier bij deze gelegenheid hield opnieuw de nationale gedachte zou versterken.¹⁸ Door de uitgebreide aandacht in de pers droeg een gelegenheid als deze onthulling bij aan de totstandkoming van het beeld van Cort van der Linden als de grijze staatsman aan wie Nederland in de oorlogsjaren zoveel verschuldigd was geweest.¹⁹

Deze bewondering werd in de loop der jaren steeds groter en werd getoond met een woordgebruik dat met het verstrijken der tijd hoe langer hoe ronkender werd. Bij Van der Lindens tachtigste verjaardag in 1926 werd hij in de pers geëerd met *Het Vaderland* als grootste lofredenaar. Het blad van de Haagse liberale kringen stuwde de oud-premier met alle waardering naar

grote hoogten. Zijn betekenis als oorlogspremier stond daarbij weer op de eerste plaats. Dankzij zijn 'grootte staatsmanswijsheid' was Nederland nooit van de vaste neutraliteitspolitiek afgeweken, ondanks de bedenkelijke aan-drang om kracht te tonen door partij te kiezen. Plotseling was zijn volken-rechtelijke professorenimago daarbij veranderd in een pluspunt. 'Wijsgeer als hij was', liet de oud-premier zich door gemopper onder het volk en alle speculaties over oorlogssympathieën niet uit het veld slaan. Hij stevende lijnrecht af op zijn doel en had Nederland zo 'een onschatbaren dienst bewezen'. Met genoegen benadrukte de krant die prestatie. Die moest alom gememoreerd worden, opdat Van der Lindens grote betekenis voor het vaderland door toekomstige geschiedschrijvers niet vergeten zou worden.²⁰

Staatsraad en staatsman

Koningin Wilhelmina bevorderde de toenemende waardering voor Cort van der Lindens politieke handelen, onder meer door hem bij zijn tachtigste verjaardag de hoogste onderscheiding te verlenen die Nederland kent. De oud-premier werd bij die gelegenheid benoemd tot Ridder Grootkruis in de Orde van de Nederlandse Leeuw.²¹ Voor de vorstin was dat meer dan een formaliteit. In het interbellum zou ze net als voorheen zeer nauw met Van der Linden blijven samenwerken. Hij bleef bijvoorbeeld de eerstaangewezen adviseur in hofzaken. Zodoende regelde hij enkele juridische kwesties over de positie van prins Hendrik ten opzichte van zijn Mecklenburgse geboorteland en mocht hij de vorstin adviseren over de maatregelen die nodig waren op het moment waarop prinses Juliana meerderjarig zou worden.²²

Daarnaast bleef hij tot zijn dood een hooggewaardeerde politieke raadsman. De betekenis daarvan kwam natuurlijk het meest op de voorgrond te staan ten tijde van kabinetsformaties. Dat waren immers de momenten waarop de invloed van de vorstin op het staatsbeleid het grootste was en dus was ook de stem van haar persoonlijke adviseurs op die momenten van gewicht. Dat gold in het bijzonder wanneer door politieke verdeeldheid niet op voorhand duidelijk was welke stromingen een nieuw kabinet moesten formeren. In de eerste twee decennia van de twintigste eeuw was dat meerdere malen voorgekomen, met als gevolg Van der Lindens bijdragen aan de formaties van 1905 en 1907 en de totstandkoming van zijn kabinet in 1913. De kern van Van der Lindens benadering lag daarbij steeds weer in zijn afkeer van partijpolitiek en pogingen om de antithese te doorbreken. Van het gewenste gemengde kabinet was het echter nooit gekomen. Zelfs de grondwetsherziening van 1917 had zo'n kabinet tot Van der Lindens spijt

niet dichterbij gebracht. De confessionele coalitie zat na 1918 weer vast in het zadel. Een bisschoppelijke veroordeling van het socialisme zou elke nieuwe partijverhouding zelfs onmogelijk maken. Nolens was niet zo absoluut in zijn oordeel over een eventuele rooms-rode regering als de bisschoppen, maar hij stelde wel dat de katholieken alleen in 'uiterste noodzaak' met de SDAP zouden samenwerken.

De confessionele coalitie leek dus stabiel, tot deze in 1923 voor het eerst grote averij opliep. De oorzaak was de bouw van marineschepen voor Nederlands-Indië. Een katholieke minderheid van tien Kamerleden dreef deze jarenlang slepende kwestie, waarmee Cort van der Linden zich aan de vooravond van de oorlog als premier ook al bezig had moeten houden, op de spits. In tegenstelling tot de rest van hun fractie waren deze tien katholieken niet bereid om de regering in een keer voor meerdere jaren geld toe te staan voor de bouw van een vloot. Daarmee was niet alleen de katholieke fractie gespleten, de tegenstem van het tiental was ook net genoeg om de vlootwet te verwerpen.²³ Nu bleek hoe groot de politieke patstelling werd als de drie partijen van 'de coalitie' niet meer door één deur konden in een tijd waarin niemand gemengde samenwerking haalbaar achtte. Er kwamen verschillende formateurs aan te pas, maar niemand leek een nieuw kabinet te kunnen formeren. De confessionelen bleven verdeeld en ook de formatie van een extraparlamenteair kabinet slaagde niet, zodat al werd teruggekeken naar de beschamende vertoning van 1907 toen De Meester maar was blijven zitten. Destijds was de gang van zaken voor Cort van der Linden reden geweest voor een geprikkelde uithaal naar het partijbelang dat boven het landsbelang werd geplaatst. In 1923 bleek hij weinig van mening veranderd te zijn toen de koningin hem om oplossingen vroeg.

Cort van der Linden moest erkennen dat er geen kans bestond op een splitsing van de rechterzijde, leidend tot een gemengd kabinet. Een voortzetting van het gevallen kabinet leek hem echter ook onverantwoord. Zo'n kabinet zou elk gezag missen. Liever zocht hij de oplossing weer buiten de partijen om. Cort van der Linden wilde een 'zelfstandig' kabinet (dezelfde naam dus waarmee hij zijn eigen kabinet ook altijd aanduidde), zo vertelde hij Wilhelmina. 'Het zal betrekkelijk onverschillig zijn tot welke politieke partijen leden van dit Kabinet zullen behooren', zo meende hij, maar aangezien de confessionelen de meerderheid hadden en zij hun eenheid afgezien van de vlootwet niet wilden opgeven, lag het voor de hand dat het kabinet een 'min of meer rechts' karakter zou krijgen.²⁴ Wilhelmina volgde Cort van der Lindens raad, maar bleef wel voorzichtig. Ze vroeg Van Karnebeek te onderzoeken of zo'n kabinet kans van slagen had, maar gaf hem niet

meteen een formele opdracht. Hij moest zich eerst maar eens in stilte oriënteren. Die handelwijze duidt erop dat de vorstin zelf betwijfelde of Van der Lindens plan wel uitvoerbaar was. Inderdaad had Van Karnebeek weinig tijd nodig om vast te stellen dat een 'zelfstandig' kabinet er niet inzat.

Opnieuw om advies gevraagd, moest Van der Linden wel erkennen dat het aanblijven van Ruijs nu voor de hand lag, maar hij bleef erbij dat zoiets een ongunstige indruk maakte. Een 'zelfstandig' kabinet bleef zijn voorkeur houden. Kon de koningin Colijn niet vragen als formateur van zo'n kabinet? De vorstin beseftte echter dat Colijn sterker stond als hij minister van Financiën bleef in een kabinet van Ruijs dan wanneer hij na het voorgevallene over de financiering van de vloot opeens zelf premier zou worden. Van der Linden had dat ook al aangegeven, maar vond een 'zelfstandig' kabinet buiten de partijpolitiek altijd nog waardevoller dan een heroptreden van een partijkabinet, dus dit nadeel moest maar voor lief worden genomen.²⁵ Colijn tilde echter wel zwaar aan dat nadeel, zo liet hij weten. Met die kennis in het achterhoofd zag Wilhelmina de onhaalbaarheid van verdere formatieopgingen in. Colijn mocht een krachtige minister van Financiën blijven in een kabinet-Ruijs, in plaats van een zwakke premier van een zelfstandige partijloze regering.²⁶

Van der Linden hield in zijn formatieadviezen dus stevig vast aan zijn ideaal dat politiek los van de partijen bedreven moest worden. Hij zag daarom wel wat in een herhaling van zijn eigen werk, zij het dat de vrijzinnige tint van zijn kabinet plaats moest maken voor een confessionele tint. Dat standpunt bewijst nogmaals hoezeer hij terugkeek op zijn eigen regering als een echt extraparlamentaire 'zelfstandige' regering en nooit het idee had als minister van een liberaal partijkabinet te zijn opgetreden. In diezelfde zelfstandige kabinetten lag ook de oplossing voor de toekomst.

Van der Linden moest echter aanzien hoe de partijpolitiek weer overwon, maar niet voor lang. Al eind 1925 kwam de volgende patstelling tot stand, ditmaal zo mogelijk nog ernstiger. Op dat moment was Colijn wel premier geworden na de jongste verkiezingen. De bezwaren van 1923 golden niet meer. Inmiddels zou hij als krachtige kabinetsleider kunnen optreden. Zo was althans de gedachte. Er kon echter worden getwijfeld aan het resultaat van Colijns avontuur. Als verliezer van de verkiezingen had hij geen gunstige uitgangspositie. Bovendien maakte het gezantschap bij het Vaticaan de lotgevallen van zijn kabinet zeer onzeker. Anders dan de vlootwet, die de katholieken tijdelijk spleet, was dit gezantschap een principiële twistappel binnen de coalitie. Dat had ook Van der Linden goed gemerkt toen hij dit gezantschap in 1915 instelde op grond van het belang in oorlogstijd. De

meeste protestanten wensten niet verder te gaan dan een tijdelijk gezantschap. In stilte had de premier Nolens echter al beloofd dat wat hem betreft best sprake kon zijn van een permanent gezantschap. Na de oorlog kwam het ook echt zover. De CHU wenste zich daar echter nooit bij neer te leggen. De partij kreeg bij haar verzet steun van de nieuwe kleine SGP van G.H. Kersten. Toen deze dominee in november 1925 een motie indiende om het gezantschap af te schaffen en daarbij steun kreeg van de CHU, was de coalitie verbroken. Dankzij steun van Marchant, die Colijn graag ten val wilde brengen, moest de regering aftreden.

De nu volgende formatie was nog gecompliceerder dan die van 1923-1924 en duurde ook nog veel langer. Een parlementaire regering, gemengd of niet, bleek onhaalbaar te zijn. De vrijzinnig-democraat J. Limburg slaagde vervolgens bijna in de samenstelling van een extraparlamenteair kabinet. Hij wist zelfs alle beoogde ministers voor een preconstituerend beraad aan één tafel te krijgen. Nog voor het van beëdiging was gekomen, gooide de CHU'er jhr. D.J. de Geer echter de knuppel in het hoenderhok. Hij weigerde met het oog op kritiek van zijn achterban in een kabinet te zitten dat het gezantschap opnieuw zou voorstellen. Dat moest Van Karnebeek als minister van Buitenlandse Zaken maar alleen doen.²⁷ Dat konden de katholieken echter niet accepteren. Zo stond Wilhelmina na maanden formeren weer met lege handen. En dat terwijl de oplossing van de crisis zo dichtbij was geweest. Voor vooraanstaande mannen met overtuigingskracht had het toch wel mogelijk moeten zijn om alle ministers te winnen voor een kabinet zoals Limburg had willen formeren. Toen bleek dat ook een volledig apolitek 'ambtenarenkabinet' (over de invulling van die term was niemand erg duidelijk) moeilijk te realiseren was, hoopte Wilhelmina daarom mannen van statuur te vinden die de kabinetsformatie van Limburg alsnog tot een goed einde konden brengen. Ze dacht daarbij aan twee van haar meest vertrouwde raadgevers: Idenburg en Van der Linden.²⁸

Idenburg kreeg als eerste het plan voorgelegd dat óf Cort van der Linden óf hij de formatie ter hand zouden moeten nemen. Idenburg vond echter bijtijds argumenten om te verdedigen dat hij zich niet in het wespennest van deze formatie diende te steken. Daarmee zou hij als ARP'er zijn partijgenoot Colijn van de troon moeten stoten. Idenburg vond Cort van der Linden echter een geschikte keus. De oud-premier stond bij iedereen hoog aangeschreven, kende veel mensen en had getoond veel tact te bezitten. Idenburg was het echter met Wilhelmina eens dat Van der Linden gezien zijn leeftijd na de formatie geen premier kon worden. Meteen de volgende dag, een zondag nog wel, werd Van der Linden op het paleis ontboden. Hij werd

gevraagd op te treden als formateur van een gemengd extraparlamenteair kabinet, precies het soort kabinet dus dat hemzelf altijd voor ogen had gestaan. In de praktijk zou dat moeten uitdraaien op een hernieuwde poging het kabinet dat Limburg bijna rond had gekregen alsnog tot stand te brengen.

Cort van der Linden was echter niet bereid om vanuit een positie als gezaghebbende staatsman een kabinet onder leiding van bijvoorbeeld Limburg tot stand te brengen, zo deelde hij de koningin mee, en wel omdat hij de door Limburg aangezochte personen geen eerste klasfiguren achtte.²⁹ Met de aangezochte ministerskandidaten zou een kabinet-Limburg in niets lijken op de regering van krachtige zelfstandige mannen van buiten de partijen die hij tijdens zijn eigen regeerperiode al zag als het ideaal voor de toekomst. Voor dat ideaal had hij zich onder meer met de grondwetsherziening willen inzetten. Dat had hij graag willen blijven doen, maar met de formatie van een kabinet-Limburg zou daar geen sprake van zijn. De mannen die Limburg bijeen had gebracht waren voor een deel juist sterk partijpolitiek geprofileerd en anderen waren niet meer dan tweederangsfiguren. Het voorgestelde kabinet bevatte vier (oud-)Kamerleden (onder wie Limburg zelf) waarvan De Geer zelfs minister was geweest, onder meer in het bij uitstek parlementaire kabinet van Colijn. Zo'n groep zou de partijloze politiek waarvoor Van der Linden zich altijd had ingezet niets dichterbij brengen. Daarom was hij niet bereid de formatie van Limburg te dekken met het gezag dat hem, anders dan aan het eind van zijn eigen regeerperiode, in 1926 werd toegeschreven.

Van der Linden liet de koningin echter niet zonder alternatieven achter. Hij suggereerde dat ze de Haagse burgemeester J.A.N. Patijn als formateur kon vragen, maar die had ook maar één dag nodig om te weigeren.

Het was aan de sluwe politiek van De Geer te danken dat er vervolgens toch nog een kabinet tot stand kwam. In het diepste geheim wist hij de formatie tot een goed einde te brengen met wat hij noemde een 'intermezzo'-kabinet dat zou regeren tot de partijen weer in staat waren een werkbare meerderheid te vormen. De Geer zag daarbij parallellen met de regering van Cort van der Linden, die ook een patstelling doorbrak met een extraparlamenteair kabinet los van de partijen. De oud-premier zelf had waarschijnlijk minder op met die vergelijking van De Geer, voor wie hij toch al weinig waardering toonde.³⁰ Na de eerste troonrede van het kabinet-De Geer werd ook in de pers gesproken van een verlegenheidsoplossing in plaats van een krachtig partijloos kabinet. Volgens het *Algemeen Handelsblad* had dat niet hoeven, mits er maar een staatsman zou zijn opgestaan die, anders dan een partijman altijd zou doen, van zijn onafhankelijke positie gebruik had gemaakt om 'naar het voorbeeld van Cort van der Linden een basis voor zijn

beleid te zoeken in den “volkswil”.³¹ Dit citaat laat goed zien dat Cort van der Linden in 1926 in de samenleving opeens kon worden gepresenteerd als de staatsman die met zijn theorie van de volkswil de partijpolitieke problemen uit de weg ruimde. Dat had toch wel eens anders geklonken, ook in het liberale *Algemeen Handelsblad*.

Ook voor de betrekkingen met de vorstin zal deze beeldvorming over de gezaghebbende staatsman gunstig geweest zijn, voor zover er nog iets nodig was om de bijzonder warme relatie van Van der Linden en Wilhelmina te bestendigen. Die relatie bleef altijd even goed, zelfs al moest de vorstin bij de formaties van 1923 en 1926 uiteindelijk toch andere oplossingen zoeken dan Van der Linden aanraadde. Van der Linden bleef tot het eind van zijn leven een van de meest gewaardeerde adviseurs. Nog in 1933 werd hij geraadpleegd over enkele staatsrechtelijke haken en ogen aan de toen ontstane kabinetscrisis waarvoor de vorstin vervroegde Kamerontbinding wenste, destijds nog ongebruikelijk na een kabinetscrisis. Van der Linden vond ontbinding echter acceptabel.³²

Vanuit de positie van staatsman met groot krediet bij samenleving, politici en vorstin bleef Cort van der Linden vrijwel tot het einde van zijn leven zijdelings betrokken bij de politiek. Dankzij zijn lidmaatschap van de Raad van State was hij tijdens het interbellum nog altijd op en rond het Binnenhof te vinden. Hij kon dus steeds contact blijven onderhouden met de belangrijkste politici. Met zijn adviezen als staatsraad bleef hij bovendien nog altijd het regeringsbeleid bijsturen. Een advies van de Raad van State werd immers niet gemakkelijk genegeerd, ook al kon dat wel. Om het gewicht van de adviezen van de Raad zo groot mogelijk te maken, was Van der Lindens imago van gezaghebbende staatsraad dus zeer waardevol. Ook dat kan voor Van der Linden een reden zijn geweest om in 1926 zijn goede naam niet op het spel te zetten met een formatiepoging die niet volledig strookte met de partijloze opstelling waar hij voor stond.

Uit Van der Lindens arbeid voor de Raad van State was na 1918, net als gedurende zijn lidmaatschap voor hij premier werd, duidelijk af te lezen naar welke thema's zijn politieke belangstelling uitging. Hij bleef zich altijd inzetten voor de afdeling buitenlandse zaken, waaraan hij met zijn volkenrechtelijke kennis grote diensten kon bewijzen, en voor de afdeling onderwijs.³³ Na zijn premierschap was het onderwijsbeleid afgesplitst van het Ministerie van Binnenlandse Zaken. Er kwam een apart Ministerie voor Onderwijs dat de opstelling van een nieuwe onderwijswet op basis van artikel 192 voor zijn rekening nam. Door als staatsraad zitting te nemen in de afdeling onderwijs kon Van der Linden dus van een afstandje betrokken blijven bij

de uitwerking van 'zijn' onderwijspacificatie. Tot slot was Van der Linden, net als vanaf 1902, jarenlang lid van de afdeling voor de geschillen van bestuur. Deze afdeling hoorde in geval van een beroep op de Kroon de partijen en ontwierp ter oplossing van het geschil een Koninklijk Besluit. In het bijzonder voor deze afdeling heeft hij veel arbeid verricht. Zoals hij in een interview in 1926 zei, schonk hem dat altijd voldoening. Wel vond hij dat het belang van de aangebrachte zaken afnam.³⁴ Tot aan 1933 bleef Van der Linden lid van deze afdeling. Toen begonnen zijn krachten af te nemen. Nog enige tijd was hij alleen lid van de afdelingen voor onderwijs en buitenlandse zaken, tot hij eind 1934 om gezondheidsredenen een verzoek om ontslag uit de Raad van State indiende.³⁵ Per 1 januari 1935 werd zijn ontslag van kracht. Als 88-jarige nestor werd hij even daarvoor gehuldigd door de vicepresident van de Raad in een vergadering die werd bijgewoond door prinses Juliana.³⁶

Koningin Wilhelmina stuurde de dag erna een telegram. Nu Van der Linden zich tot haar verdriet had moeten terugtrekken, gingen haar gedachten in dankbare herinnering uit naar de jaren waarin zij hadden samengewerkt om het vaderland voor de rampen van de oorlog te behoeden.³⁷ Met dit in de pers afgedrukte telegram stond het beeld van de grijze staatsman weer op de voorgrond. In het interbellum werd hij steeds geassocieerd met de redding van het land en staatsmanswijsheid boven de partijen. Hij werd de man naar wie al tijdens zijn leven scholen en straten werden vernoemd. Als vader van consensus en onderwijspacificatie kreeg hij in 1927 zelfs het verzoek toestemming te geven zijn naam te gebruiken voor een school in Velsen. Het betrof hier een bijzondere, maar wel neutrale school. Het schoolbestuur wilde graag de naam P.W.A. Cort van der Lindenschool gebruiken, omdat hij degene was die de oprichting van zodanige scholen had mogelijk gemaakt.³⁸ Twee jaar later volgde ook een openbare school in Utrecht.³⁹ Zo mocht Van der Linden dus zelf nog meemaken hoe hij, ondanks alle voorgaande kritiek op zijn beleid, uiteindelijk werd geëerd als de wijze grijze staatsman die streefde naar verzoening en harmonie.

Begravenis

Cort van der Linden had zich in de Raad van State voor het landsbestuur ingezet tot hij daar op hoge leeftijd echt niet meer toe in staat was. Zijn gezondheidstoestand ging steeds verder achteruit. Na zijn aftreden zou hij in mei 1935 nog zijn 89ste verjaardag bereiken. Twee maanden later onderging hij een zware operatie in het Rode Kruis Ziekenhuis in Den Haag, waarvan

hij niet meer zou herstellen. Na enkele dagen in kritieke toestand te hebben verkeerdt, stierf hij in de vroege ochtend van 15 juli 1935.

Niet alleen uit de inhoud, maar vooral uit de hoeveelheid necrologieën in dagbladen van alle kleuren bleek hoezeer hij op dat moment bekend was gebleven als de staatsman boven de partijen. *Het Vaderland* sprong er wel uit met zijn omvangrijke berichtgeving – de lezer werd met korte stukjes zelfs dagelijks op de hoogte gehouden van het ziekbed van Van der Linden –, maar ook de bladen van de andere stromingen besteedden ruim aandacht aan zijn overlijden. Het sprak vanzelf dat de bladen vlak na Van der Lindens overlijden een gepaste eerbied in acht namen, maar de diverse en omvangrijke berichten boden meer dan een terugblik op zijn leven getoonzet door beleefde waardering. Naast de uitgebreide lovende aandacht voor Van der Lindens leven in *Het Vaderland* roemden ook de confessionelen hem. *De Standaard* sprak van een ‘groot vaderlander met zeldzamen staat van dienst’ en ook *De Maasbode* herdacht de ‘grijze nationale leider’.⁴⁰

In elke terugblik overheerste zijn nationale betekenis. Daarbij gingen de gedachten meestal eerst uit naar de moeilijke oorlogsjaren. ‘Er was er geen in den lande, die niet het meest onbepaalde vertrouwen had in Cort van der Linden’, zo was in *De Maasbode* te lezen.⁴¹ Zelfs in het Duitse *Berliner Tageblatt* kwam zijn betekenis voor de neutraliteitshandhaving uitgebreid aan bod. Dankzij hem brak in april 1918 geen oorlog uit, nadat Loudon de problemen met Duitsland aanvankelijk buiten de ministerraad gehouden had, zo werd hier in herinnering gebracht.⁴² Ook kreeg de grondwetsherziening in dit blad aandacht, net als in de Nederlandse pers. De confessionelen benadrukten gaarne hoe hij ‘de noodzaak der verzoening van tegenstellingen’ inzag. Dat was ook het geval in *Het Volk* dat Cort van der Linden roemde als bezorger van het algemeen kiesrecht en als de geestelijk vader van de onderwijspacificatie die hij al in de negentiende eeuw wenste. Ook de sociaal-democratische partijleider J.W. Albarda onderstreepte hoe belangrijk Van der Linden op die beide terreinen was geweest.⁴³ Al deze hulde kwam samen op een penning die werd geslagen in opdracht van de Gemeente Universiteit Amsterdam waar Cort van der Linden kortstondig had gewerkt. Naar een ontwerp van Theo van Reijn maakte de N.V. Koninklijke Begeer deze penning met enerzijds Van der Lindens beeltenis en op de keerzijde de woorden ‘civi optime de patria merito’ (voor de burger die het vaderland het beste heeft gediend).⁴⁴

Bij het overlijden van zo’n staatsman kon ook de staat zich niet onbetuigd laten. In de Eerste en in de Tweede Kamer werd hij met een kort woord herdacht, net als in de Raad van State.⁴⁵ Op de begrafenis op 18 juli 1935

had minister-president Colijn een prominente rol. Koningin Wilhelmina liet zich vertegenwoordigen door haar kamerheer jhr. A.G. Sickinghe, tevens de vader van Cort van der Lindens schoondochter Otteline Sickinghe (gehuwd met Pieter Cort van der Linden jr.). Ook Juliana stuurde een kamerheer. Zij waren reeds aanwezig bij een dienst van de remonstrantse predikant J.C.A. Fetter in het woonhuis van Cort van der Linden aan de Koninginnegracht 59. Van huis uit werd zijn stoffelijk overschot vervolgens in een rouwstoet naar de begraafplaats Oud Eik en Duinen gebracht. Aan de lijkkoets hingen onder meer kransen van Wilhelmina en Juliana en van de Carnegie-stichting, het Permanente Hof van Justitie en de Haagsche Academie voor Internationaal Recht. Personeel van de laatste instanties en van het Vredespaleis (waar de vlag halfstok hing) konden nog apart een laatste groet brengen aan de overledene toen de stoet op weg naar de begraafplaats voor het Vredespaleis langsreed.⁴⁶ Zo werd tijdens de begrafenis ook recht gedaan aan Cort van der Lindens betekenis voor deze internationale organisaties.

Tijdens de uitvaartdienst in de aula op Oud Eik en Duinen spraken slechts Colijn en oud-minister Loudon, gevolgd door een korte rede van Pieter Cort van der Linden jr. Colijn wilde een woord spreken namens het Nederlandse volk. Dat volk eerde Van der Linden als een trouw en toegewijd dienaar van het vorstenhuis, waarmee de overledene een unieke band had gehad. Colijn benadrukte dat Cort van der Linden in het volksbesef in de eerste plaats voortleefde als leider van het oorlogskabinet. Anders dan in sommige necrologieën herinnerde de premier er daarbij aan dat de Nederlandse samenleving die taak als oorlogspremier niet altijd gemakkelijk maakte. De handelingen van Van der Lindens kabinet werden soms begrepen en dus had hij ook niet altijd voldoende morele steun van alle zijden ondervonden. Toch vond Colijn dat ook in die dagen het Nederlandse volk in grote meerderheid met diepe verering Van der Lindens arbeid had gadeslagen. Hij was erin geslaagd de invloed tegen te gaan van degenen die destijds andere geluiden hadden laten horen door altijd vast te houden aan het volkenrecht.

Colijn wilde naast zijn woorden over de oorlogstijd niet voorbijgaan aan de grondwetsherziening. Nog steeds waren er volgens Colijn wel mensen te vinden, die met de onderwijspacificatie niet volkomen ingenomen waren. Toch was het een breed gedragen werk, dat een einde maakte aan driekwart eeuw strijd in het Nederlandse volk. De premier verwees daarbij naar Van der Lindens achtergrond als hoogleraar. Anders dan zo vaak het geval was, werd daar bij zijn dood lovend over gesproken. Van der Linden had juist omdat hij zo wijsgerig was aangelegd de diepere beginselen van alle stromingen in het land kunnen peilen. Dat had hem in staat gesteld een indruk van

onpartijdigheid te wekken, waardoor de hervormingen tot stand kwamen. Die onpartijdigheid vond Colijn een van de grootste eigenschappen van Van der Lindens karakter.⁴⁷

Bij zijn dood werd Cort van der Linden zodoende alom geëerd als de nationale staatsman, die boven de partijstrijd uitsteeg en in de moeilijke oorlogsjaren het land had gered. Zowel de *NRC* als *Het Vaderland* zagen in dit beeld een aanleiding om opnieuw een rijmpje af te drukken dat de dichter Charivarius (pseudoniem van G.J. Nolst Trenité) begin 1915 publiceerde toen iedereen zich van schrik nog pal achter de regering stelde.⁴⁸

Aan Cort.

Nomen breve, opera longa

Toen d'eerste schok onz' oude burcht deed beven,
 Hebt gij met Treub, gij duo van de kracht,
 Aan ons verbijsterd volk 't verstand hergeven,
 En in den chaos orde en rust gebracht.

Gij stutte 't Staatshuis sterk, met moed en macht,
 Ook toen in 't boek van 't eigen zieleven
 Met scherpe stift het smartwoord werd geschreven;
 U zij de dank van 't nu en 't nageslacht.

En als soms weer, in deze duistere dagen,
 Bij 't dreigend schijnsel van den vlamengloed,
 De geest benauwd wordt, en het harte bang –

Dan hoedt dit woord den wankle voor versagen:
 De dijkgraaf waakt, bij 't wassen van den vloed!
 Uw naam is Cort – wat gij gewrocht hebt, lang.

Epiloog

In 1938 werd ter gelegenheid van het veertigjarig regeringsjubileum van koningin Wilhelmina in de Nieuwe Kerk in Amsterdam een gedenkraam in glas-in-lood onthuld. Onder grote afbeeldingen van leden van de koninklijke familie kregen ook twee gezichtsbepalende mannen uit de regeringsperiode van de vorstin een plekje: luitenant-generaal J.B. van Heutsz en P.W.A. Cort van der Linden. De premier uit de oorlogsjaren werd afgebeeld naast een symbolische tekening, die verwees naar de moeilijke tijd van 1914 tot 1918. Een gezaghebbende blik en een groot stuk perkament in de hand doen op deze afbeelding denken aan Willem de Zwijger. Dit eerbetoon aan Cort van der Linden als een vader des vaderlands is allereerst een uiting van Wilhelmina's waardering voor haar premier uit de oorlogsjaren. Tevens is in de Nieuwe Kerk tot op de dag van vandaag zo een beeldende weergave te zien van de manier waarop Cort van der Linden vlak na zijn dood werd herinnerd. Al ten tijde van de grondwetsherziening was de vergelijking met de 'vader des vaderlands' in de pers te vinden. Na zijn dood werd die vergelijking steeds vaker naar voren gehaald. De term vader des vaderlands stond nu zowel voor redder van het land in oorlogstijd als voor pacificator boven de binnenlandse strijd. Van der Linden heette de man die het land eenheid en veiligheid gaf, net zoals die andere vader des vaderlands die met de Pacificatie van Gent in 1576 ook eenheid en verzoening had gebracht.

Al deze waardering voor de pacificator en hoeder van de neutraliteit valt op. Dat is in het bijzonder het geval wanneer deze lof wordt geplaatst naast ten eerste alle kritiek op zijn handelen in de laatste oorlogsjaren en ten tweede naast de gevolgen die de grondwetsherziening had voor de Nederlandse politiek. Het veelvuldige eerbetoon dat hem na 1918 ten deel viel, doet vermoeden dat hij met de pacificatie een succesvolle hervorming tot stand bracht. Zelf was hij echter niet onverdeeld gelukkig met de politieke praktijk die na voltooiing van de grondwetsherziening tot stand kwam. Wie de balans van zijn politieke leven opmaakt, moet bovendien erkennen dat zijn werkzaamheden niet alleen een door hem onbedoeld resultaat hebben gehad. De

doelstellingen die hij wél voor ogen had, werden door tijdgenoten zelfs lang niet allemaal onderschreven.

Cort van der Linden verwierp het individualisme en streefde altijd naar een van onderaf georganiseerde ‘organische’ samenleving. Volgens Van der Linden waren alle burgers deel van een grotere gemeenschap die meer inhield dan de individualistische samenvoeging van alle inwoners. De gemeenschap kende een eigen hogere ontwikkeling. Van der Linden verwees daar veelvuldig naar met zijn woorden over de totstandkoming van het hogere rechtsbewustzijn oftewel de volkswil. Iedereen had de morele plicht zich voor de verwezenlijking van het rechtsbewustzijn in te zetten. Zo droegen de burgers bij aan de totstandkoming van maatschappelijke harmonie. De staat was er slechts om zo nodig met wetten de verwezenlijking van het rechtsbewustzijn te bevorderen. De staat handelde dus niet autonoom, maar was een onderdeel van de samenleving waarin het rechtsbewustzijn zich ontwikkelde. Idealiter had die staat dus slechts een kleine rol. Burgers zorgden in het ideale geval vanuit de samenleving voor de noodzakelijke harmonie.

Dat bleek goed bij de kindervetten waarin Cort van der Linden maatschappelijke organisaties in het leven riep voor bescherming en opvoeding van kinderen. Het was evengoed te zien in zijn onderwijsopvattingen. Hij zag het liefst dat het onderwijs in de samenleving zelf tot stand kwam. Om dat mogelijk te maken, had de overheid slechts een ondersteunende taak. Zij moest ervoor zorgen dat de voorwaarden werden geschapen, waardoor vanuit de samenleving zelf onderwijs werd verzorgd, en wel volgens vastgestelde kwaliteitsnormen. Bij de uitoefening van die taak moest de overheid er altijd voor waken dat geen enkel kind een school hoefde te bezoeken die de religieuze opvattingen van de ouders niet respecteerde. Als de lokale situatie wel tot zulke dwang dreigde te leiden of kinderen om andere redenen geen onderwijs dreigden te krijgen, dan verschaftte de overheid zelf onderwijs. In de praktijk moest dat neutraal onderwijs zijn, omdat de overheid niet in staat was zelf scholen voor elke religieuze stroming op te richten. Dat maakte neutraal onderwijs echter nog niet meteen tot het beste onderwijs. Wel tot het best haalbare.

Op staatkundig gebied benadrukte Cort van der Linden eveneens dat de gemeenschap vanuit de samenleving georganiseerd moest worden. Dit decentrale ideaal kon echter niet tot stand komen zolang partijen van bovenaf het volk mobiliseerden. De partijpolitiek zorgde ervoor dat de volkswil niet zuiver in het parlement tot uiting kwam. Partijen vormden een macht tussen volk en vertegenwoordiging in. In het belang van het eigen voortbestaan moesten die partijen de massa met bepaalde leuzen aan zich binden. Onver-

mijdelijk deden politici daaraan mee, omdat anders geen plek in de politiek meer voor hen was weggelegd. Zo vertegenwoordigden zij echter niet de volkswil, maar het eigen partijbelang. Dat kon alleen veranderen als het volk zelf zijn opvattingen zou weergeven in plaats van achter partijen aan te lopen. Daarvoor was een decentraal georganiseerde politiek nodig, waarin de burgers zich uitspraken over die onderwerpen waarmee zij direct te maken hadden en waar zij dus inzicht in hadden. Zo wilde Van der Linden naar eigen zeggen 'een correctief scheppen op de eenzijdigheid van het Parlement, in de publieke opinie'.¹ Als die publieke opinie zich maar sterk genoeg uitte, zou ook een minister daar rekening mee moeten houden. Het volk zelf waarborgde dan dat er sprake was van een regering volgens de wil van datzelfde volk.

Na afloop van zijn premierschap moest Cort van der Linden echter erkennen dat hij dit 'hoofd-idee' achter zijn werk als minister niet had kunnen verwezenlijken. Zijn theorie van de volkswil stond van vele kanten onder druk en voor de ermee verbonden decentralisatie bleek geen ruimte te zijn. De confessionelen hielden na 1918 vast aan hun antithese en partijorganisatie. Vrijzinnig-Democraten als Marchant benadrukten juist het belang van het parlement. Dáár was de volkswil te vinden en dus was iedere regering ondergeschikt aan de beslissingen van de parlementariërs. Over Van der Lindens regeren volgens de volkswil werd uiteindelijk zelfs gesproken als over een 'dictatorschap'. Omgekeerd kwam vanuit behoudender hoek kritiek op het parlementaire stelsel zelf. De hele politiek moest verdwijnen ten gunste van 'mannen van zaken'. Ook daar kon Cort van der Linden echter niet in meegaan. Deze mannen konden weliswaar met economisch inzicht het land dienen, maar van een decentraal georganiseerde politiek van de volkswil kwam het zo niet. Die participatie van het volk moest het gewenste correctief scheppen op de partijpolitieke eenzijdigheid van het parlement, maar de rol van het parlement zelf bleef in Van der Lindens opvattingen intact. Een dergelijk middel om de publieke opinie direct tot uiting te brengen, kwam er echter niet. 'Ik ben niet geslaagd', zo gaf Cort van der Linden tijdens het interbellum dan ook onomwonden aan. 'De Kamer voelde mijn bedoeling als onplezierig. Met een zucht van verlichting zagen ze me gaan.'²

In plaats van organisatie van onderaf ontstond met de voltooiing van de verzuiling een van bovenaf gestructureerde samenleving. Daarin hielden partijen de antithese nog steeds in stand en belemmerde de religieuze groepsvorming de onderwijspacificatie zoals die Van der Linden voor ogen stond. Er was geen sprake van een vreedzame concurrentie tussen scholen. Scholen waren juist onderdeel van grotere blokvorming. Daarmee was de

pacificatie een belemmering voor de decentraal georganiseerde harmonieuze gemeenschap. Dat betekende volgens Van der Linden niet dat het beginsel achter de pacificatie onhaalbaar was. Tijdens het interbellum was het volgens hem de tijd nog niet om te oordelen over het praktische resultaat. Verzuilde uitwassen konden worden weggesneden. Hij verwees naar een beeld dat hij in de Eerste Kamer gebruikte over een tuinman. Als de tuinman ieder ogenblik zenuwachtig gaat kijken of een plant goed groeit en bij de steeds veranderende omstandigheden elke keer weer ingrijpt, dan heeft hij alle kans dat de plant verdort.³ Als de wortels eenmaal gezond zijn en de aarde vruchtbaar is, dan zal de plant wel mooi opgroeien als deze met rust wordt gelaten. Zo was het ook met de politiek. Het beginsel van onderwijspacificatie was doorgevoerd. Vervolgens moest iedereen van die pacificatie afblijven.

Het is opvallend dat Cort van der Linden precies dezelfde vergelijking ook al maakte in zijn oratie uit 1881. Destijds noemde hij de kunst van de hovenier de kunst om te leiden en af te wachten wat de natuur zal doen. 'De kunst van den staatsman, de kunst der politiek is evenzeer: de vooruitgang in de voorafgebakende richting vol angst te behoeden en vol schroom te besturen.'⁴ Dit citaat laat zien dat Cort van der Linden zich al in zijn hoogleraarstijd bewust de vraag stelde welke invloed de mens had op zijn omgeving oftewel in welke mate politici de samenleving konden vormen. De in 1846 geboren Cort van der Linden werd vaak geconfronteerd met de vraag wat zijn rol was te midden van de grote veranderingen in de samenleving waarin hij leefde. Zijn generatie zag razendsnelle ontwikkelingen langskomen. Hij werd geboren toen er nog trekschuiten voeren en stierf toen er al vliegtuigen naar Indië vlogen. Hij werd geboren toen de grondwet van 1848 nog niet bestond en stierf toen het nationaalsocialisme aan de deur klopte. In die tijd maakte hij grote maatschappelijke problemen mee, zoals de armoede en uitbuiting van lagere klassen. Aan het eind van zijn leven kreeg hij vervolgens de Eerste Wereldoorlog over zich heen. Hij ervoer het als de ondergang van de negentiende-eeuwse samenleving gebouwd op recht, moraal en vrijheid, waarvoor hij zich altijd voor had ingezet.

Cort van der Lindens bewustzijn dat hij de omstandigheden slechts beperkt naar zijn hand kon zetten, leidde in de politiek tot een opstelling waarin omstanders vooral pragmatisme herkenden. Hij benaderde politiek als de kunst van het doelmatig handelen. Idealen waren noodzakelijk, maar uitgaande van die idealen moest de politicus zich doelen stellen waarvoor steun bestond in het heersende politiek-intellectuele klimaat. De heersende opvattingen waren slechts in geringe mate aan te passen, net zoals dat het geval

was met het klimaat waarin de plantjes van de hovenier leefden. Hij moest zich dus wel naar dat kader voegen.

Vergelijkbare beperkingen golden ook al tijdens Van der Lindens hoogleraarschap. Hij deed in die jaren zijn best met politiek-filosofische artikelen de positie van de mens binnen de ontwikkeling van de grote gemeenschap te verduidelijken. De diepgravende beschouwingen die hij optekende, vonden echter weinig weerklank. Met zijn kenmerkende combinatie van idealisme en sociaal-darwinisme viel hij tussen de wal van het behoudende liberalisme en het schip van de progressieven. De dominante liberale opvattingen in Nederlandse academische kringen, hoe verschillend ook, lieten kortom weinig ruimte voor zijn persoonlijke standpunten over idealistische groei van harmonie. In Cort van der Lindens reactie op deze kritiek is echter niets te bespeuren van het pragmatisme dat hem later werd toegeschreven. Zijn opvattingen leerden hem dat hij in de samenleving veel moest accepteren, omdat hij zelf niet in staat was enige invloed op maatschappelijke vernieuwingen uit te oefenen. Het gedachtegoed waaraan hij die opvattingen ontleende, wenste hij niet prijs te geven. Hier betrof het onwrikbare, diep gefundeerde overtuigingen, waarmee hij zijn door anderen als pragmatisch omschreven zakelijke politieke opstelling rechtvaardigde.

Cort van der Linden bevorderde met deze onverzettelikheden de waardering voor zijn optreden als hoogleraar niet. Hij werd een intellectuele eenling. Hij merkte dat zelf natuurlijk ook en voelde zich al snel niet gelukkig in het hoogleraarsbestaan. De oorzaak zocht hij aan het eind van zijn leven in de eerste plaats in het feit dat hij niet in staat was gebleken net zo inspirerend te doceren als illustere collega's. De studentenkritiek op de ondoordringbaarheid van zijn colleges vond bovendien een pendant in het oordeel over de duisterheden die hij volgens vakgenoten op schrift stelde. Toch lag het in sommige opzichten gebrekkige resultaat van zijn hoogleraarschap niet alleen aan presentatie. Als hij helder en overtuigend zijn ideeën uiteen had kunnen zetten, had hij misschien meer waardering voor zijn werk kunnen vinden, maar doorslaggevend was dat toch niet.

De grootste belemmering voor Van der Linden lag bij de toch al beperkte voedingsbodem voor zijn idealistische opvattingen in het uitblijven van afgeronde beschouwingen. Van der Linden poogde steeds de hele samenleving van alle tijden en plaatsen in één alomvattend wereldbeeld te vatten en moest vervolgens erkennen dat de wetenschap zover nog niet was. Hij legde altijd de nadruk op zijn twijfels en kwam niet toe aan concrete beschouwingen over bijvoorbeeld het rechtsbewustzijn. Pas dankzij Krabbe werden de opvattingen over het rechtsbewustzijn later toegespitst beschreven. Krabbes

opvattingen zijn voor een groot deel al te vinden in Cort van der Lindens werk, maar anders dan Krabbe worstelde Van der Linden met die opvattingen in het achterhoofd voort. Hij zocht niet naar een afgeronde beschrijving van het begrip 'rechtsbewustzijn', maar hoopte aan te geven welke functie dat rechtsbewustzijn had in een grotere, onkenbare ontwikkeling naar harmonie. Velen zagen in de resultaten daarvan slechts onpraktische duisterheden. Zelfs het latere werk van Krabbe, die als een van de weinigen intellectueel gezien dichtbij Van der Linden stond, maakte zodoende niet de indruk een uitwerking van Van der Lindens gedachtegoed te zijn.

Een andere reden waarom Van der Lindens werk als hoogleraar weinig succesvol was, lag in het feit dat zijn vakgebied niet helemaal geschikt voor hem leek te zijn. Hij bekleedde een leerstoel staathuishoudkunde, terwijl zijn belangstelling veel meer uitging naar staatsinrichting en zuivere rechtswetenschap, in het bijzonder strafrecht en volkenrecht. De staathuishoudkunde, oftewel de (politieke) economie zoals deze wetenschap later werd aangeduid, had daar weliswaar raakvlakken mee, maar het viel te betwijfelen of deze wetenschap goed paste bij Van der Linden met zijn politieke en juridische belangstelling. Eind negentiende eeuw bestond weliswaar een brede stroming die van de economie een historische wetenschap wilde maken waarin de invloed van maatschappelijke verhoudingen op het ontstaan van de economische conjunctuur werd onderzocht. Die benadering had meer gemeen met Van der Lindens uitgangspunten dan de klassieke staathuishoudkunde, die nog niet uitging van het verschijnsel conjunctuur, maar zocht naar een theoretische beschrijving van permanente economische wetten. Toch wijst de inhoud van Van der Lindens publicaties niet op grote belangstelling voor de 'nieuwe' staathuishoudkunde. Ook die liet hij in zijn politieke en filosofische beschouwingen grotendeels links liggen.

Wel schreef hij zijn *Leerboek der financiën* over de theorie der belastingen en twee studies over monetaire politiek. Hierin sloot hij opnieuw aan bij zijn filosofische beschouwingen. De toepassing van zijn belastingopvattingen op de Nederlandse situatie bleef geheel achterwege. Om die reden kwam deze omvangrijke arbeid hem op slechte kritieken te staan. De praktische uitwerking van deze fiscale theorieën was zelfs vrijwel onhaalbaar, zo bleek uit de stevige academische botsing tussen Van der Linden en Pierson, die op dit werk volgde. Al met al was de invloed van Van der Lindens werk als hoogleraar zodoende beperkt.

Er is één opvallende uitzondering. Cort van der Lindens boek *Richting en beleid der liberale partij* uit 1886 zou nog jarenlang veel geciteerd worden. Zelfs tijdens het interbellum werd er nog naar verwezen door jonge liberalen

die hun kwijnende partij een nieuwe richting op wilden sturen, precies zoals Van der Linden dat vele jaren eerder met zijn boek had gedaan.⁵ Voor Van der Lindens overige geschriften bestond in die tijd weinig belangstelling, ondanks al het eerbetoen dat hem toen ten deel viel. Alle aandacht ging uit naar dat ene boek, dat anders dan zijn veelbekritiseerde artikelen juist niet draaide om politiek-filosofische beschouwingen over het staatsbegrip en de rol van de mens in een hogere alomvattende eenheid. Het overgrote deel van *Richting en beleid* behandelde juist de praktische uitwerking van het liberale beleid. Hier gaf Van der Linden toegepaste beschouwingen over de rol van de staat in de sociale kwestie en over staatsinrichting. Daarin bleek zijn kracht te liggen.

Die praktische benadering paste volgens Cort van der Linden bij zijn intellectuele uitgangspunten, omdat die uitgangspunten hem juist duidelijk maakten dat de mens zich moest voegen naar een hogere ontwikkeling. Het was daarom beter binnen dat kader het haalbare te doen om consensus over het staatsbeleid te bevorderen dan een onbereikbaar hoog ideaal na te streven. Voor onpraktische idealisten had hij nooit waardering. Ondertussen bleef Van der Linden wel altijd geïnteresseerd in de vraag waaruit dat kader bestond oftewel welke krachten dan wel bepaalden hoe de samenleving zich ontwikkelde. Wat dreef wijziging van morele opvattingen of technische vernieuwingen? Waarom gingen beschavingen ten onder en kwamen andere op? Wat was het eindpunt van die ontwikkelingen? Van der Linden bleef er altijd in geïnteresseerd en zijn antwoorden op zulke vragen bleven ook altijd zijn richtsnoer bij het beantwoorden van vragen over staatsinrichting en sociaal beleid. De Kamer kreeg dat met de beschouwingen over volkswil en rechtsbewustzijn ook te horen – en liet zulke beschouwingen vervolgens net zozeer voor wat ze waren als academici dat vroeger met die opvattingen hadden gedaan.

Van der Linden hield door zijn belangstelling voor filosofie en in het bijzonder metafysica altijd het imago van een intellectueel en tevens iemand met een diepere hang naar kennis van het mystieke. Deze interesse zou volgens zijn zoon al jong tot ontwikkeling zijn gekomen.⁶ Er is gesuggereerd dat het diep ingrijpende persoonlijke verlies dat hij tot drie keer toe moest verwerken zijn innerlijke drang naar studie van het onkenbare versterkte. Hij vond in elk geval naar eigen zeggen troost in de filosofie na het overlijden van zijn eerste vrouw en van twee van zijn zoons. De filosofie bracht hem tot de overtuiging dat er een hogere ontwikkeling bestond. Zowel leven als sterven waren daar slechts een deel van, een gedachte die Van der Linden de troost bood dat ook sterven een betekenisvolle plaats had.

Cort van der Linden probeerde steeds vanuit een wetenschappelijke interesse deze hogere ontwikkeling te doorgronden. Allerlei verschijnselen hadden daarbij zijn belangstelling. Vooral bij de opkomende psychologie zocht hij al in zijn Groningse tijd houvast. Die belangstelling voor het hogere ebde nooit weg. Integendeel, het overlijden van zijn zoon Coos in 1913 heeft deze belangstelling eerder aangewakkerd. Tekenend is in dit verband zijn bereidheid tijdens het interbellum mee te werken aan een grafologisch onderzoek door een geleerde die meende op wetenschappelijke gronden uit handschriften een persoonlijkheid te kunnen afleiden. De zinnen die Van der Linden instuurde, kenmerken zijn houding. Hij wist niet of het schrift 'inderdaad de verborgenheden van het bewustzijn verraadt. Maar ik geef u gaarne het mijne als een bijdrage tot het materiaal voor uwe belangrijke studien.' De belangstelling was kortom aanwezig, maar van harde conclusies wilde Van der Linden niet weten. De bewuste geleerde deed dat wel. Hij zou enige jaren later uit handschriften bijvoorbeeld aanleg voor misdaad proberen te bewijzen. Uit Cort van der Lindens duidelijke schriftlijnen bleek volgens hem hoeveel wilskracht deze staatsman bezat en hoezeer 'zijn energie den weg der traditie uitgaat'. De rechtse schrijfrichting wees in combinatie met verbonden letters op een man vlug van gedachten, die echter geremd werd door principieel vasthouden aan logische deductie en afkeer van impulsiviteit.⁷

Cort van der Lindens bereidheid om zo'n geleerde van dienst te zijn, toont zijn interesse in psychologie die hij al vaak had verbonden met pogingen hogere mystieke zaken te doorgronden. Steeds bleef hij daarbij de wetenschapper. Ook de godsdienst wilde hij graag op zo'n wetenschappelijke wijze benaderen. Godsdienst was voor hem van grote persoonlijke waarde, maar hij verbond zich niet strikt aan één bepaalde kerk. De christelijke kerk kon op zijn waardering rekenen, maar al voor zijn tijd als hoogleraar gaf hij aan net zo geïnteresseerd te zijn in het Boeddhisme en het Jodendom. 'Mijn lust is filosofie en vergelijkenden godsdienst, geschiedenis en tot eenheid brengen van de Resultaten der Wetenschap. Mijn lust is de studie van de groote vraagstukken van den dag – de godsdienst en de moraal', schreef hij daarom aan zijn verloofde, toen hij twijfelde over de vraag of hij wel hoogleraar wilde worden.

Geloof was voor Cort van der Linden daarom in de eerste plaats iets zeer persoonlijks. Hij leek overtuigd te zijn van het bestaan van een eeuwige ziel. Dat paste in zijn overtuigingen over de ontwikkeling van hogere harmonie waar eenieder deel aan had. Daarnaast geloofde hij op hoge leeftijd ook in een enige God, zo bleek uit zijn toespraak bij zijn aftreden als lid van de

Raad van State.⁸ Op publiek terrein liet hij verder weinig merken van zijn godsdienstige overtuigingen. Toen hij in september 1917 een openingsrede uitsprak (die in de plaats kwam van de troonrede door de koningin, die vlak na de 'laat-zitten-wat-zitverkiezingen' de Staten-Generaal ook al had geopend), riep hij niet om Gods zegen, wat hem op kritiek van de confessionelen kwam te staan. Daarvoor verontschuldigde hij zich. Hij erkende dat hij had moeten voorzien hiermee sommigen te kwetsen. Wel verwierp hij de kritiek dat hij had bedoeld het belang van het geloof te bagatelliseren en zo opzettelijk een deel van het volk griefde. Ook in zijn staatkundige werk werd hij beheerst door zijn innerlijke leven, zo gaf hij aan. Hij behoorde tot de velen in het land 'die in tegenspoed en in voorspoed, en helaas meer in tegenspoed dan in voorspoed, in hun binnenkamer opzien tot God, maar die niettemin geen behoefte gevoelen daarvan in het openbaar te getuigen'.⁹

Deze houding was bij Cort van der Linden zijn hele leven te zien. Er was al sprake van bij zijn tweede huwelijk, toen hij liever niet in de kerk wilde trouwen. Dat standpunt was een teleurstelling geweest voor zijn verloofde, afkomstig uit een familie die zich verbonden had aan de afscheiding uit 1834. Op verzoek van zijn verloofde trouwde hij uiteindelijk toch in de kerk, maar zonder de indruk te willen wekken zich geheel naar de kerk te voegen. Hij was op zondag dan ook geen trouwe bezoeker; geregeld ging zijn vrouw naar de kerk en vertelde ze hem naderhand wat de dominee had gezegd.¹⁰ Hij voelde zich persoonlijk het meest verbonden met de remonstrantse gemeente, waar hij met waardering de preken van de Haagse dominee P. Heering volgde. Op Van der Lindens zeventigste verjaardag in 1916 zou Heering, inmiddels met emeritaat, voor de speciale gelegenheid zelfs nog de preek verzorgen. Tegelijkertijd bleef Van der Linden openstaan voor andere kerkelijke richtingen. Zo bezocht hij tijdens het interbellum op oudejaarsavond wel eens de doopsgezinde gemeente in Den Haag, waar hij zijn oud-collega's Posthuma, Lely en Ort trof.¹¹

Zulk kerkbezoek in verschillende gemeenten met ieder een nadruk op de persoonlijke geloofsbeleving past bijzonder goed bij de zelfstandige, onpartijdige opstelling die als een rode draad door Van der Lindens leven loopt. Hij rekende zich nooit tot bepaalde groepen, maar was bij uitstek de onafhankelijke intellectueel, die zelf zijn mening wilde vormen. Hij had zijn persoonlijke filosofische opvattingen, zijn metafysische interesses en godsdienstige belangstelling. Vanuit een wetenschappelijke benadering wilde hij zijn kennis daarover ontwikkelen, waarbij steeds een zekere scepsis overheerste over de mate waarin de wetenschap zulke verschijnselen kon doorgronden. Die houding maakte hem in zijn tijd als hoogleraar een eenling. Quack

herinnerde zich hem zelfs als een academische buitenstaander, die zich in zichzelf opsloot. In combinatie met zijn introverte, afstandelijke karakter gaf dat de indruk van een intellectueel die stug vasthield aan zijn overtuigingen.

Des te opvallender is de praktische en pragmatische benadering waar Van der Linden in de politiek ook om bekendstond. Een tegenstrijdigheid zag hij daar zelf niet in. De combinatie paste niet alleen bij zijn genoemde overtuiging dat de mens zich naar een hogere ontwikkeling moest voegen, zodat het zinloos was om allerlei eigen utopieën na te streven. Minstens zo belangrijk was zijn formalistische juridische achtergrond. Die achtergrond bood hem een kader voor zijn werkwijze als minister. Zijn juridische benadering was zijn houvast om te bepalen op welke manier hij het zogenaamde 'rechtsbewustzijn' in wetten moest vastleggen en hoe hij die wetten als bestuurder moest afdwingen. Voor die hele taak bestonden immers duidelijke juridische procedures. Dat was zijn gereedschap, en ook dat gereedschap kon weer alleen op een vooraf vastgestelde manier gewijzigd worden.

Deze juridische benadering van Cort van der Linden leidde geregeld tot de toepassing van spitsvondige formalistische redeneringen. Dat kon overkomen als pragmatisme. Cort van der Linden is er zelfs wel om neergezet als een slinkse opportunist. Met zijn juridische benadering verdedigde hij tijdens de Eerste Wereldoorlog bijvoorbeeld het beleid van de NOT. Zo slaagde hij er ook in de machtige Snijders onder de duim te houden. Vooral in het voorjaar van 1918 kwam zijn formalisme in de verhoudingen tot de opperbevelhebber goed tot uiting bij de discussies over de persoonlijke brief van Wilhelmina aan Snijders. Volgens Van der Linden mocht die brief wel met zijn medeweten, maar niet met zijn instemming worden geschreven. Met die voorwaarde meende hij binnen de vastgestelde staatsrechtelijke kaders te blijven. Voordien toonde hij zijn kwaliteiten als formalistisch denkende jurist net zo goed. Een aansprekend voorbeeld is de zaak-Hogerhuis. Hier bleek in het bijzonder hoezeer juridische procedures zijn houvast waren. Ditmaal beperkte hij naar het oordeel van buitenstaanders daarmee echter zijn mogelijkheden. Hij had duidelijk zijn twijfels over de kwaliteit van de rechtszaak tegen de broers Hogerhuis, maar als minister meende hij geen actie te kunnen ondernemen. Waar buitenstaanders soms dus juridisch pragmatisme of zelfs sluw opportunisme zagen, zou Van der Linden hebben gewezen op het vasthouden aan bestaande kaders. Hij handelde met de middelen die de omstandigheden hem boden, meer niet.

Volgens Van der Linden was het vasthouden aan bestaande juridische kaders een uiting van onafhankelijkheid en zelfstandigheid, steeds weer kernwaarden in Van der Lindens leven. Onafhankelijkheid en zelfstandigheid

stonden bij hem dus niet voor eigengereidheid, maar voor het vasthouden aan moraal en recht. Die opvatting van zelfstandigheid was terug te vinden in het regeren naar de volkswil, een politieke opstelling zoals Van der Linden die in 1913 uitgebreid in de Kamer uit de doeken deed. Van der Linden diende zelfstandig, dus los van de partijen, te bepalen welke wetgeving het volk in de snel veranderende samenleving van hem eiste. Deze opvatting van zelfstandigheid lag ook ten grondslag aan de neutraliteitspolitiek. Die moest gebaseerd zijn op een zelfstandige, volkenrechtelijke lijn. Alleen een 'hogere' neutraliteit gebaseerd op recht en moraal kon Nederland volgens Van der Linden buiten de oorlog houden, want alleen zo'n opstelling was werkelijk onafhankelijk. Wie zich zou voegen naar partijbelangen en speculeerde op de uitkomsten van de oorlog om zich bij de winnaar te kunnen voegen, verloor echter de eigen belangen uit het oog.

Zowel op binnenlands als op buitenlands terrein draaide alles dus om het zelfstandig verwezenlijken van de hogere gemeenschapsbelangen en het voorkomen van confrontaties tussen partijbelangen. De volkenrechtelijke neutraliteitspolitiek ging daarom bij Cort van der Linden uit volle overtuiging samen met steun voor de vrede, ook weer op grond van zijn juridische uitgangspunten, niet op basis van utopisch pacifisme. De oorlog was het bewijs van een strijd op basis van kortzichtige deelbelangen. Nederland hield moraal en beschaving echter hoog en zou zich daarom inzetten voor mondiale harmonie. De belangrijkste bijdrage die Nederland aan vrede en recht dacht te kunnen leveren, betrof de organisatie van het vredescongres in Den Haag. Na de twee eerdere Haagse vredesconferenties en de afgebroken voorbereiding voor een derde conferentie zou Nederland op het vredescongres dan alsnog met een derde vredesconferentie aan de uitbouw van het internationaal recht kunnen werken. Cort van der Linden heeft zich daar altijd sterk voor gemaakt. Hij sprak over een Haags vredescongres in zijn contacten met de Duitse gezant Rosen om zo Wilsons vredesplannen de wind uit de zeilen te nemen. Hij kreeg daarbij bovendien de volle ondersteuning van Wilhelmina, die zelfs bereid was in haar audiënties met diplomaten het Haagse vredescongres persoonlijk aan te roeren.

Deze inzet voor vrede en recht mag niet worden gezien als een uiting van idealistisch moralisme van Nederland als 'gidsland'. Die benadering was weliswaar al voor de Eerste Wereldoorlog bij enkele volkenrechtsgeleerden te vinden, maar was niet de overheersende drijfveer. Er was in de eerste plaats sprake van moraal uit noodzaak, en zo zag Cort van der Linden het ook. Hij zag in de volkenrechtelijk geïnspireerde neutraliteitspolitiek ook een Nederlands belang. Een kleine handelsnatie als Nederland kreeg door middel van

volkenrechtelijke afspraken de benodigde zekerheden in de internationale contacten. Bovendien was het volkenrecht als het enige vaste richtsnoer tussen de strijdende partijen niet zomaar een uiting van hoger zelfstandigheidsstreven van de premier. Volgens hem gold ook hier dat Nederland gebaat was bij dit vaste richtsnoer. Zo gauw Nederland de blik naar één van de partijen richtte, zou dat de overtuiging bij de ander wegnemen dat Nederland echt neutraal wilde zijn. Zo zou de regering prompt de neutraliteit in de waagschaal stellen. Het kabinet-Cort van der Linden hechtte daarom belang aan een uitgebreide strikte neutraliteitsproclamatie en hield daar altijd langs volkenrechtelijke lijnen stipt aan vast.

Aan het eind van de Eerste Wereldoorlog nam de kritiek op deze legalistische benadering echter steeds verder toe. Terwijl de tegenstellingen in de oorlogspolitiek dieper werden en eventuele oorlogsdeelname dichterbij kwam, werd het meer en meer de vraag of deze politiek Nederland niet bij toeval aan de ene of de andere zijde in de oorlog zou brengen. In 1914 was dat bezwaar nog terzijde geschoven, maar in 1917 en 1918 werd het hoe langer hoe moeilijker dit risico te negeren. Toch heeft Van der Linden zijn opstelling tot het einde toe kunnen volhouden. Volkenrecht en Nederlands belang bleven voor hem altijd één. Van een omslag in het denken over de oorlog, waarbij recht plaats zou maken voor belang, was bij Van der Linden dus geen sprake. Wel hielden steeds meer kabinetsleden aan het eind van de oorlog, toen de neutraliteitspolitiek tegen haar grenzen op dreigde te lopen, het oog meer en meer gericht op de in dat uiterste geval gewenste zijde. Lely benadrukte in een felicitatie bij Van der Lindens tachtigste verjaardag dat de premier de uiterste consequenties daarvan altijd had kunnen voorkomen. Slechts weinige buitenstaanders konden tijdens het interbellum volgens Lely vermoeden welke ‘moeilijke verhoudingen zich hebben voorgedaan, niet uitsluitend buiten af, maar in het bijzonder ook in kringen van grooten invloed, waarin volgens algemeen vermoeden “behoud van den Vrede” op den voorgrond *zou* hebben gestaan’.¹² Van der Linden antwoordde slechts kort dat hij daartegenover altijd met een koel hoofd het belang van het land had gesteld.¹³ De invulling van dat belang was handhaving van de Nederlandse volkenrechtelijke standpunten.

Cort van der Linden slaagde in die doelstelling dankzij zijn kwaliteiten om alle partijen met tactisch overleg zo goed mogelijk achter zijn benadering te krijgen. Steeds hield hij daarbij vast aan stil overleg achter de schermen. Soms moest hij in dat overleg ver gaan, zoals bleek uit zijn contacten met Kriege. Dankzij die contacten kon hij Ludendorff overtuigen van de waarde van de Nederlandse neutraliteit. Bij zulke contacten was duidelijk sprake

van belangenafwegingen en een spel van geven en nemen. Het gereedschap daarbij was voor Cort van der Linden opnieuw het volkenrecht. Dat kwam in het bijzonder tot uiting in de internationale arbitragecommissie die de kwestie van de duikboten UB 30 en UB 6 oploste. De contacten met Oostenrijk-Hongarije zijn een ander goed voorbeeld. In samenwerking met dat land leek de vrede het beste te bereiken en leken er mogelijkheden te bestaan om tegenwicht te bieden aan de Duitse oorlogsretoriek. Ondertussen maakte Loudon naar Franse en Britse zijde op dezelfde manier gebruik van de diplomatieke verhoudingen om de balans in evenwicht te houden. Waar mogelijk zette Cort van der Linden bovendien nog liever ‘ongebonden’ mannen in, zoals in de eerste plaats Krölller. Die had als handelaar immers veel meer mogelijkheden in zijn contacten met vertegenwoordigers van de oorlogvoerenden.

Cort van der Linden hield in zijn oorlogspolitiek kortom altijd goed in het oog wat de doelstellingen en belangen waren van alle vertegenwoordigers van de strijdende partijen. Vervolgens maakte hij daar met een stille politiek gebruik van. De politicus Cort van der Linden was naast filosoof en rechtsgeleerde vooral ook diplomaat. Die combinatie zorgde ervoor dat hij zich in de internationale politiek, zoals diplomaten van alle tijden, in eerste instantie afvroeg: ‘Waar wil ik in het Nederlands belang heen en hoe kom ik daar?’ Het volkenrecht was bij die taak altijd zijn uitgangspunt. Dat was een middel passend bij zijn wereldbeeld, waarmee hij het belang van Nederland kon dienen. Volkenrecht betekende voor hem echter geen starre opstelling. Het volkenrecht vormde een kader waarvan hij als stille diplomaat flexibel gebruik kon maken om zijn doelen te realiseren.

Deze uitgebreide diplomatieke werkzaamheden laten zien dat de zelfstandige neutraliteitspolitiek waarmee Cort van der Linden Nederland buiten de Eerste Wereldoorlog hield, zeker geen passieve opstelling betekende. Toch is die indruk vaak gewekt. Nederland zou zich sinds de tweede helft van de negentiende eeuw op politiek niveau afsluiten voor het buitenland en alleen op handelspolitiek terrein en met het oog op Indië over de grenzen kijken. Die vorm van neutraliteit als volledige afzijdigheid zou zijn voortgezet tot de neutraliteitspolitiek tijdens het interbellum met de komst van de Volkenbond opeens plaats moest maken voor een ‘zelfstandigheidspolitiek’. Van Karnebeek hechtte sterk aan die laatste term, waarmee hij doelde op de Nederlandse noodzaak zichzelf te blijven en een zelfstandige koers te varen.¹⁴ Voor zo’n beleid was ‘zelfstandigheidspolitiek’ volgens hem een betere term dan ‘neutraliteitspolitiek’. Neutraliteit deed denken aan een passieve houding,

terwijl het begrip zelfstandigheid meer ruimte bood om actief de Nederlandse belangen te dienen.¹⁵

Van Karnebeeks 'nieuwe' benadering sluit echter naadloos aan bij de zelfstandige volkenrechtelijke politiek van het kabinet-Cort van der Linden. Al tijdens de oorlog vereiste de neutraliteit een actieve en zelfstandige opstelling. Ook de militaire politiek maakte deel uit van die actieve benadering. Alleen wanneer Nederland de bereidheid zou tonen om actief een eigen lijn te trekken, zou de neutraliteit houdbaar zijn. De zelfstandigheidspolitiek van Van Karnebeek wees dus zeker niet op een nieuw beleid, iets waar destijds voor werd gevreesd. Van Karnebeek erkende ook zelf dat hij geen nieuwe koers uitzette, maar deed het wel voorkomen of hij een nieuwe term introduceerde die beter bij de Nederlandse politiek paste.¹⁶ In werkelijkheid was niet alleen de praktijk, maar ook de terminologie al in gebruik, zij het dat Van der Linden er minder ophef over maakte. Hij voerde deze politiek liever in stilte uit met zijn kenmerkende diplomatieke werkwijze.

Deze diplomatieke werkwijze paste goed bij heel Van der Lindens politieke opstelling. Ook in de binnenlandse politiek maakte hij gebruik van stil overleg met de leiders van de partijen. Zo kon hij ook de grondwetsherziening van 1917 doorvoeren. De leiders van alle partijen kwamen in de onderwijscommissie samen met hun onderwijsspecialisten in het geheim bijeen om zakelijk de tegenstellingen uit de weg te kunnen ruimen. Net als in de voorgaande staatscommissie van Heemskerk bleef de achterban passief, zij het dat de leiders nu wel in vertrouwen hun Kamerfracties konden raadplegen. Zo wist de commissie welke concessies op te groot verzet zouden stuiten. Deze stille werkwijze zette zich bovendien na de totstandkoming van het onderwijscompromis voort. Tijdens het grote Kamerdebat in de herfst van 1916 bleken de tegenstellingen nog steeds groot te zijn. Het door de onderwijscommissie voorgestelde artikel 192 haalde de eindstreep daardoor niet. Er moest een alternatief komen, door Van der Linden een 'verduidelijking' genoemd. Die kwam tot stand dankzij nieuw stil overleg dat de leiders achter de schermen voerden.

Dit resultaat was niet alleen een gevolg van Cort van der Lindens stille politiek. Ook zijn houding en politieke uitstraling droegen eraan bij. Dit was de houding van wat Colijn noemde 'de witte tovenaars uit het land van Zoetekoekianda'. Colijn, een man van aanpakken en hard tegen hard, moest weinig hebben van het zalvende optreden dat Van der Linden volgens hem toepaste. Hij zag er een stiekeme politiek in waartegen Colijn ten tijde van de debatten over de oprichting van de NUM veel bezwaar had. Dezelfde vergelijking met een tovenaars of Van der Lindens betoverende optreden in

de Tweede Kamer werd in de pers echter ook vaak genoemd als de reden van zijn succes. De instelling van de staatscommissie voor het onderwijs leek door Kuypers verzet en de katholieke aarzelingen aanvankelijk op grote problemen te stuiten. Bij de algemene beschouwingen in 1913 kwam de commissie toch rond, volgens Braakensiek omdat de premier alle Kamerleden met een vertrouwenwekkende uitstraling in zijn ban bracht.

Bij dit consensusstreven was er echter geen sprake van dat de premier enkel ieders wensen in ogenschouw nam om maar een compromis te kunnen bereiken. Hij cijferde zijn eigen opvattingen niet weg, net zo min als het internationale vredesstreven bij Cort van der Linden voortkwam uit een onbaatzuchtig pacifisme. Zijn optreden als 'pacificator' was ingegeven door zijn eigen rotsvaste overtuigingen over het rechtsbewustzijn en het bestaan van een 'organische' gemeenschap. Hij bleef altijd van mening dat die gemeenschap zich ontwikkelde op basis van strijd. Alle burgers moesten zich met elkaar meten om de besten boven te laten komen. Dat gold ook voor de ontwikkeling van nieuwe rechtsregels. Regering en parlement debatteerden over de manier waarop het rechtsbewustzijn in wetten gevat moest worden. Daarover zou altijd verschil van inzicht bestaan. Juist een vrij debat daarover hielp de samenleving verder, want dan werden de argumenten gewogen. Van der Linden begreep dus terdege dat ook hij een interpretatie gaf van de volkswil. Staatkunde was nu eenmaal geen exacte wetenschap. Het was altijd een kwestie van persoonlijk inzicht.¹⁷

Die subjectiviteit hoefde geen probleem op te leveren, mits degenen met het beste inzicht in de volkswil het bestuur maar ter hand namen. Die visie paste goed bij de idealen van de liberalen die in 1848 het bestaande politieke stelsel tot stand hadden gebracht. Cort van der Linden hield, conform zijn voorkeur voor zelfstandige, onafhankelijke politici, altijd aan die vorm van politiek vast. Politici namen dan immers los van partijbelangen de taak op zich om het rechtsbewustzijn in wetgeving tot uitdrukking te brengen. Regering en parlement hadden daarbij ieder hun eigen verantwoordelijkheid. De parlementariërs moesten in debat de opvattingen over het rechtsbewustzijn toetsen, het bestuur lag echter geheel in handen van de regering. Daar stond het parlement buiten, zij het dat de regering met een motie van afkeuring tot aftreden gedwongen kon worden. Dat vormde een waarborg dat het bestuur volgens de volkswil plaatsvond. Cort van der Linden vond alle kritiek op zijn antiparlementaire of zelfs 'dictatoriale' optreden dan ook onterecht. Het parlement had hij nooit willen omzeilen. Hij had alleen over de partijen heen gegrepen, omdat een parlementaire regering onmogelijk was gebleken en de partijen de volkswil niet representeerden.

Van der Linden had altijd veel gezien in het referendum als aanvullend middel om de volkswil tot uitdrukking te brengen. Daarbij kreeg hij veelal steun van behoudende liberalen. In de staatscommissie van Heemskerk gaf de vrijzinnig-democraat Drucker zelfs onomwonden de vrees te kennen dat een referendum conservatief zou werken. Het volk zou eenvoudiger te mobiliseren zijn om tegen te stemmen, dan om steun te bieden aan de ideële voordelen van een hervorming. Van der Linden had, anders dan voor het referendum, echter weinig waardering voor het algemeen kiesrecht. Nog in 1910 vond hij dit onnodig, maar hij erkende dat aan iemand die wilde stemmen het kiesrecht nooit onthouden kon worden. Daarom besloot hij in 1913 toch maar tot de invoering van algemeen kiesrecht, in combinatie met een in extreme vorm doorgevoerde evenredige vertegenwoordiging. Nu het eenmaal zover was gekomen, zou die in 1910 nog volledig door hem afgekeurde evenredige vertegenwoordiging de onafhankelijke afgevaardigde meer kansen bieden. Dankzij dit stelsel zouden alsnog partijloze zelfstandige mannen in het parlement komen, die inzicht hadden in het hogere rechtsbewustzijn, precies zoals de onafhankelijke afgevaardigde van na 1848 in het ideale geval dat inzicht ook had.

Cort van der Linden vond in het evolutiedenken altijd een rechtvaardiging voor dit staatkundige ideaal. Hij stelde dat het gewenste landsbestuur mogelijk zou zijn als iedereen in de samenleving maar de vrijheid had om zich naar gelang van de eigen capaciteiten te ontwikkelen. Dankzij zo'n vrije maatschappelijke strijd zouden deugden als karakter en wilskracht tot stand komen, maar ook toewijding aan de gemeenschap. Voorwaarde daarvoor was dat alle burgers zich op basis van gelijke kansen met elkaar zouden meten, met dien verstande dat er wel verschillen in talenten bestonden. Daarop baseerde Cort van der Linden al in zijn hoogleraarstijd de opvatting dat de overheid onverdiende voordelen in de strijd door familiebanden of conjunctureel toeval moest tegengaan. Naast zijn behoudende staatkundige opvattingen leverde hem dat juist een progressief imago op. Die combinatie van behoudzucht en progressiviteit wees weer op Van der Lindens zelfstandige middenpositie, die hij verdedigde met zijn combinatie van idealisme en evolutietheorie. Er is dus geen sprake van dat hij die theorie afwees.¹⁸ De combinatie van evolutietheorie en rechtsbewustzijn was juist essentieel in zijn denken. In zijn hoogleraarstijd waardeerde hij vooral Spencer en nog in 1910 noemde hij deze filosoof in de debatten in de grondwetscommissie van Heemskerk. Zijn denken maakte Cort van der Linden duidelijk dat het rechtsbewustzijn zich moest ontwikkelen op basis van eerlijke strijd.

Die eerlijke strijd kon volgens Van der Linden alleen tot stand komen door zijn opvattingen over een decentrale organisatie van de gemeenschap. Dit decentrale uitgangspunt was voor Van der Linden veel belangrijker dan democratisering. Democratisering was wel nodig, want onvermijdelijk toen het politieke bewustzijn van het volk toenam. Van der Linden merkte tijdens het interbellum zelfs nog op hoezeer het algemeen kiesrecht een socialistische revolutie de wind uit de zeilen had genomen. Voor hem was dat een bewijs van de noodzakelijkheid van algemeen kiesrecht, zoals hij die in 1913 had erkend.¹⁹ Deze democratisering kon volgens Van der Linden pas succes hebben als deze samenging met de gewenste decentralisatie. Alleen met decentralisatie konden partijpolitieke en maatschappelijke verdeeldheid worden overwonnen, want alleen dan kon iedereen zich in vrijheid ontwikkelen. Bleef decentralisatie achterwege, dan zou de democratisering slechts de onverantwoordelijke strijd om deelbelangen in de hand werken, wat ongetwijfeld zou leiden tot ineenstorting van de samenleving. Met Kerstmis 1918 gaf Van der Linden dat kernachtig aan toen de redactie van het tijdschrift *Eigen Haard* een aantal vooraanstaande Nederlanders uitnodigde om een kerstbijdrage te leveren die van toepassing was op de bijzondere tijden waarin het land zich bevond. Kort van stof zoals altijd, beperkte Van der Linden zich tot een bijdrage van één zin, maar wel een diepzinnige: 'Democratie zal duurzaam zijn naarmate zij vrijheid brengt.'²⁰

Cort van der Linden schreef deze zin toen al duidelijk was geworden dat de grondwetsherziening niet het resultaat zou hebben dat hij voor ogen had gehad. De revolutie van november 1918 was weliswaar overgewaaid, maar ook het democratische landschap van na 1918 kon hem niet bekoren. De antithese bleef daarin immers behouden. Bovendien had de evenredige vertegenwoordiging niet de onafhankelijke mannen in het parlement gebracht, die Van der Linden graag in de politiek zag optreden. Er waren wel veel eenlingen, maar dit waren volgens hem derderangs activisten voor deelbelangen. Decentralisatie had er dus niet voor gezorgd dat de burgers los van partijen hun rechtsbewustzijn uitten om zo ieder vanuit de eigen achtergrond en capaciteiten samen een harmonieuze samenleving te vormen. In plaats daarvan bleek tijdens het interbellum dat decentralisatie het proces van verzuiling had voltooid. De leiders van de verschillende zuilen waren niet de onafhankelijke personen die de verantwoordelijkheid op zich namen om het landsbelang te dienen. Ze waren vertegenwoordigers van deelbelangen, namelijk van de zuilen, die nu volledig geïnstitutionaliseerd werden. Ironisch genoeg leidde de grondwetsherziening dus tot een verzuilde samenleving die veel gemeen had met de idealen van Kuyper, die zich juist zozeer

tegen die grondwetsherziening had verzet. Anders dan Van der Linden wenste, werden de kringen ofwel zuilen nu immers van bovenaf georganiseerd. Dat paste het beste bij de benadering van Kuyper, die naast zijn partij ook een eigen universiteit, krant en kerk had. Met die organen was er geen sprake van decentrale weergave van de volkswil, maar van een van boven af gestuurde partijpolitiek.

Door zich al vanaf de negentiende eeuw met kinderwetten en later met de grondwetsherziening in te zetten voor het ideaal van decentralisatie heeft Cort van der Linden dus de fundamenteën helpen leggen waarop de verzuiling zou verrijzen. Zelf had hij op die fundamenteën echter liever een ander bouwwerk gezien. Tijdens de Eerste Wereldoorlog gaf hij nog aan dat hij een voorbeeld voor zijn 'kringen' zag in de middeleeuwse gemeenschapsorganisatie.²¹ In die middeleeuwse gemeenschap vormden de gilden samen een hogere eenheid. Die zou steeds hechter worden als iedereen zich met plichtsbefef inzette voor de groei van moraal en recht. In plaats daarvan kwamen echter de van bovenaf georganiseerde verzuilde kringen tot stand. Een hoofdoorzaak voor dat onbedoelde resultaat was te vinden in de sociaaleconomische organisatie tijdens de Eerste Wereldoorlog. De overheid moest plotseling allerlei organisaties in het leven roepen om de economie te reguleren. De kringen werden nu dus door de staat ingesteld en kwamen niet als 'gilden' van onderaf tot stand. Daarom konden deze organisaties de van bovenaf georganiseerde verzuilde verenigingen bevorderen. Bovendien belemmerde deze structuur de uitwerking van de democratisering. De crisisorganisaties met de NUM als belangrijkste stonden los van de staat. De regering had er geen directe zeggenschap over, het parlement had geen controlerende macht. Het waren autonome organen met alle gevolgen voor de machtsverhoudingen van dien. Democratie en de effectivering van de volkswil leken daardoor ver te zoeken.

Precies deze teleurstelling voor Cort van der Linden had ook nog eens een internationale pendant. Net zo goed als Van der Linden in het binnenland hoopte op decentrale organisatie waarin alle groepen in de samenleving vanuit hun eigen achtergrond op basis van eigen capaciteiten kringen vormden, zo gold dat ook op internationaal niveau.²² De Haagse vredesconferenties hadden daar een stap toe moeten zetten. Die moesten ervoor zorgen dat alle staten vanuit hun eigen kringen zich op basis van verantwoordelijkheidsbesef en volkenrecht inzetten voor harmonie in de 'beschaafde' westerse wereld. Wat er na 1918 tot stand kwam, was een Volkenbond waarin de Europese overwinnaars de dienst uitmaakten. Bovendien vormde het nieuwe Europa een staatkundige lappendeken uitgaande van natiestaten. Dat was volgens

Van der Linden een onhaalbare en ook nog eens onwenselijke indeling, waarbij de volken van bovenaf werden geordend en macht boven recht ging. Hier was in niets het ideaal meer te herkennen van decentralisatie. Nergens gloorde nog het idee dat kringen zichzelf zouden organiseren en zich vervolgens uit verantwoordelijkheidsbesef inzetten voor de hogere eenheid waar iedereen deel van uitmaakte. Zowel nationaal als internationaal was dat ideaal een illusie gebleken. Het komt erop neer dat wat Cort van der Linden met de grondwetsherziening beoogde, is te beschouwen als een pendant van negentiende-eeuwse multi-etnische staatsvormen zoals in Oostenrijk-Hongarije of Duitse plannen voor Midden-Europa. Wat hij in het verzuilde interbellum kreeg, was een pendant van de naoorlogse staatkundige Midden-Europese lappendeken, waarin iedere natie een eigen territorium zou moeten hebben.

Desalniettemin hield Cort van der Linden vast aan zijn opvattingen over recht, moraal, vrijheid en inzet voor de gemeenschap. Dat liet hij nog in het interbellum duidelijk merken in de toespraak die hij als voorzitter van de Carnegie-stichting hield ter opening van de Haagsche Academie voor Internationaal Recht. Oorlog, partijpolitiek, godsdienststrijd en klassentegenstellingen hadden tot grote desillusies geleid, maar die vormden slechts een deel van de wereldgeschiedenis. De teleurstellende toestand van het land en de wereld kwam voort uit een menselijke zwakte van primitieve instincten, hartstochtelijke passies en egoïsme. Door deze zwakheden brak het hogere ideaal niet door. Dit kwaad kon voortwoekeren en zorgen voor degeneratie van hele beschavingen, zoals dat eerder was gebeurd, bijvoorbeeld in de klassieke oudheid. Zo kon ook de bestaande beschaving ten onder gaan in decadentie en wederzijdse haat om plaats te maken voor een nieuwe, krachtige beschaving. Dan zouden moraal, recht en gemeenschapszin de hogere harmonie alsnog realiseren. Uit die woorden bleek goed dat hij ondanks alle teleurstellingen geen afscheid had genomen van zijn negentiende-eeuwse uitgangspunten. Hij erkende dat ook hij als premier met zijn decentrale idealen slechts een eigen visie had op de menselijke ontwikkeling. Die visie was geen werkelijkheid geworden. Dat was echter geen reden om het achterliggende wereldbeeld op te geven.

Paradoxaal genoeg leverde deze vasthoudendheid Cort van der Linden juist na de mislukking van zijn politiek het imago op van de onafhankelijke grijze staatsman die boven de partijen stond. De ideeën die hem vroeger tot eenling hadden gemaakt, heetten nu hogere gedachten van iemand die met een zelfstandige benadering verzoening bewerkstelligde. Ten tijde van de crisis in de jaren dertig werden zelfs Van der Lindens economische beschou-

EPILOOG

wingen van vijftig jaar eerder uit de kast gehaald, omdat daarin wijze raad te vinden zou zijn. Wat ooit werd genegeerd als duistere beschouwingen, heette vlak na Van der Lindens dood een oplossing van een man van veel kennis en inzicht.²³ Opeens was er waardering voor alle woorden van de wijze pacificator en redder van het vaderland. Cort van der Linden werd dankzij dat beeld van zelfstandigheid en bovenpartijdige inzet voor de natie getypeerd als een ‘vader des vaderlands’. Die uitdrukking was tijdens het interbellum zo vaak te horen geweest dat deze zelfs kon inspireren tot Cort van der Lindens beeltenis in een raam van de Amsterdamse Nieuwe Kerk. Ondanks deze waardering was het resultaat van Cort van der Lindens politieke hervormingen nooit wat hij met zijn negentiende-eeuwse uitgangspunten had willen realiseren.

Noten

Noten inleiding

¹ Inge de Wilde, *De familie Broese van Groenou. Haagse idealisten* (Den Haag 2002) 45-47.

² H. Bruin en C. van der Klaauw, 'Het verdwenen schilderij', *De Witte* 6 (1997) VI 28-34.

³ *NRC*, 24 november 1922, ochtendblad; toespraak Suzanna van Rees-Broese van Groenou, 22 november 1922, NA, archief Cort van der Linden, aanvulling 2003, nog niet geïnventariseerd.

⁴ *Haagsche Post. Extra kerstnummer*, 25 december 1923, nr. 523.

⁵ 'Mysterieuze verdwijning van twee schilderijen uit Kamer', *Haagsche Courant*, 2 juni 1995; *Opsporingsblad kunst en antiek* 16 (1995) VI 3, 4; H. Bruin en C. van der Klaauw, 'Het verdwenen schilderij', *De Witte* 6 (1997) VI 28-34; H. Bruin, 'Het verdwenen schilderij deel II: de briefwisseling', *De Witte* 7 (1998) V 26-29; Jurgens, *Handelingen Eerste Kamer*, 18 mei 1999, 1356.

⁶ Jurgens, *Handelingen Eerste Kamer*, 18 mei 1999, 1356.

⁷ Dick van Rietschoten, 'Cort van der Linden "vader van paarse gedachte"', *Leeuwarder Courant*, 25 maart 2002, 4.

⁸ Frans Smits en Bas de Jong, 'De ware liberaal, en de illusionist van de maakbare samenleving. Kamerleden kiezen de beste en de slechtste minister-president van de twintigste eeuw', *Historisch Nieuwsblad* 11 (2002) II 42-47.

⁹ Piet de Rooy, 'De pacificatie van 1917.

Iedereen in Nederland mag anders zijn', *Historisch Nieuwsblad* 14 (2005) III 8-14; Jan Bank, Gijsbert van Es, Piet de Rooy, *Kortweg Nederland. Wat iedereen wil weten over onze geschiedenis* (Den Haag 2005) 37.

¹⁰ C.W. de Vries, *Cort van der Linden. De visie van een groot staatsman. Waaraan toegevoegd een schema voor grondwetsherziening* (Den Haag 1952).

¹¹ C. Gerretson, 'Cort van der Linden begint met het recht van de minderheid' in: G. Puchinger ed., *Verzamelde werken V* (Geschiedenis 1950-1953) (Baarn 1975) 283-289.

¹² G. Puchinger, 'Cort van der Linden' in: G. Puchinger, *Ontmoetingen met Nederlandse politici* (Zutphen 1981) 224-234; G. Puchinger, 'Pieter Wilhelm Adriaan Cort van der Linden' in: G. Puchinger, *Nederlandse minister-presidenten van de twintigste eeuw* (Amsterdam 1984) 88-107; G. Voerman, 'P.W.A. Cort van der Linden (1846-1935)' in: G.A. van der List, P.G.C. van Schie, *Van Thorbecke tot Telders. Hoofdpersonen uit de geschiedenis van het Nederlandse liberalisme vóór 1940* (Assen 1993) 112-124; J.T. Minderaa, 'Pieter Wilhelm Adrianus Cort van der Linden', *BWNI* (Den Haag 1979) 339-342.

¹³ Jan Joost Lindner, 'Stille stem in roerige tijden. P.W.A. Cort van der Linden', *de Volkskrant*, 4 oktober 1997 en in Paul Brill ed., *Kopstukken van het laagland. Een eeuw Nederland in honderd portretten* ([Amsterdam] 1999) aldaar 11-14; W. van Itallie-van Embden, 'Mr. P.W.A. Cort van der Linden' in: W. van Itallie-van Embden,

Sprekende portretten (Leiden [1924]) 62-73; D. Hans, 'Cort van der Linden' in: D. Hans, *Parlements-film* (Scheveningen [1924]) 20-23; J. Loudon, 'P.W.A. Cort van der Linden' in: M.J. van der Flier ed., *Grotius. Annuaire international pour l'année 1936* (Den Haag 1936) 1-7; Vox, 'Professor Cort van der Linden. Een persoonlijke herinnering', *Eigen Haard* 61 (1935) 473; J.W. Albarda, 'Cort van der Linden †', *De Socialistische Gids* 20 (1935) 553-556. Tijdens de Eerste Wereldoorlog verscheen W.H. de Beaufort, 'Bij de beeltenis van mr. Cort van der Linden', *Eigen Haard* 41 (1915) 975.

¹⁴ G. Voerman, *De geschiedschrijving van het politieke liberalisme. Bibliografie van de VVD en haar voorlopers* (Den Haag 1992) laat zien hoe beperkt de oudere literatuur is.

¹⁵ Het belangrijkste werk waarin de parlementaire geschiedenis van de oorlogsperiode aan bod komt is W.J. van Welderen Rengers, *Schets eener parlementaire geschiedenis van Nederland*. C.W. de Vries, *Vierde deel Nederland 1914-1918* ('s-Gravenhage 1955). Meer dan een zakelijk overzicht van enkele Kamerdebatten biedt dit echter niet.

¹⁶ C. Smit, *Nederland in de Eerste Wereldoorlog* 3dln. (Groningen 1971-1973) en het aanvullende C. Smit, *Tien studiën betreffende Nederland in de Eerste Wereldoorlog* (Groningen 1975).

¹⁷ De belangrijkste werken van voor 1940 zijn H. Brugmans ed., *Nederland in den oorlogstijd. De geschiedenis van Nederland en van Nederlandsch-Indië tijdens den oorlog van 1914 tot 1919, voor zoover zij met dien oorlog verband houdt* (Amsterdam 1920); N. Japikse, *Die Stellung Hollands im Weltkrieg. Politisch und wirtschaftlich* (Den Haag 1921); Ch.A. van Manen, *De Nederlandsche Overzee Trustmaatschappij, middelpunt van het verkeer van onzijdig Nederland met het buitenland tijdens den wereldoorlog 1914-1918*, 8 dln. ('s-Gravenhage 1935); P.H. Ritter, *De donkere poort. Een boek, behelzende tal van persoonlijke herin-*

neringen van vooraanstaande mannen, stemmingsbeelden, indrukken, beschouwingen, belangrijke en onbelangrijke gebeurtenissen, verhalen en anecdoten over Nederland in de jaren 1914-1918, 2 dln. (Den Haag 1931);

J.H. Hoogendijk, *De Nederlandsche koopvaardij in den oorlogstijd* (Amsterdam 1930). In 1985 verscheen een bibliografie met als doel de literatuur over Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog van de laatste vijftien jaar te bespreken (met enkele nog oudere verwijzingen) waarin werd geconstateerd dat het aantal studies mager was. W. Cappers en P. Kamphuis, 'Die Niederlande und der Erste Weltkrieg' in: Jürgen Rohwer ed., *Neue Forschungen zum Ersten Weltkrieg. Literaturberichte und Bibliographien von 30 Mitgliedstaaten der 'Commission Internationale d'Histoire Militaire Comparée'* (Koblenz 1985) 245-255.

De belangrijkste werken zijn: H.W. von der Dunk, 'Nederland ten tijde van de Eerste Wereldoorlog' in: D.P. Blok e.a. ed., *Algemene Geschiedenis der Nederlanden XIV* (Haarlem 1979) 40-52; C.T. de Jong, 'Nederland in de Eerste Wereldoorlog' in: J.A. van Houte e.a. ed., *Algemene Geschiedenis der Nederlanden XII* (Zeist 1958) 53-83 (met goede bibliografie van oude literatuur); A.M.P. Kleijngeld, *Gemobiliseerde militairen in Tilburg tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Tilburg 1983). Bijdragen tot de geschiedenis van het zuiden van Nederland 57; Th.H.J. Stoelinga, *Russische revolutie en vredesverwachtingen in de Nederlandse pers, maart 1917-maart 1918* (Bussum 1967). Verder bestaat nog C.T. de Jong, 'De Nederlandse neutraliteit tijdens de Eerste Wereldoorlog', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 65 (1952) 257-271; Harald Just, 'Neutralität im Ersten Weltkrieg. III Teil: Holland', *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* 20 (1967) 307-355. Tot slot verschenen de ongepubliceerde PhD-thesen J.J. Porter, *Dutch neutrality in two world wars* (Boston 1980); Diana Faye Sanders, *The Netherlands in British strategic planning, August 1914-November 1918* (Uni-

versity of London 1975); Charles Albert Watson, *Britain's Dutch Policy, 1914-1918. The view from British Archives* (Boston 1969).

¹⁸ M.C. Brands, "The great war" die aan ons voorbijging. De blinde vlek in het historische bewustzijn van Nederland' in: M. Berman en J.C.H. Blom ed., *Het belang van de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag 1997) 9-20.

¹⁹ M.C. Brands, 'De grijze verf van historici. WO I blijft aan Nederland voorbijgaan', *Hollands maandblad* 48 (2006) VIII/IX 23-27; Madelon de Keizer en Gerhard Hirschfeld, 'Nederland en W.O. I. Een discussie inzake M.C. Brands' "De grijze verf van historici"', *Hollands maandblad* 48 (2006) XI 46-49.

²⁰ C.B. Wels spreekt over een 'policy of neutrality with its strictly juridical application, by which passivity had come to be regarded as the highest wisdom'. C.B. Wels, *Aloofness & neutrality. Studies on Dutch foreign relations and policy-making institutions* (Utrecht 1982) 21. Daarom zou alle aandacht tijdens de Eerste Wereldoorlog gericht zijn geweest op de juridische verplichtingen van een neutrale natie, die Loudon zo strikt handhaafde dat de onafhankelijkheid erdoor in gevaar kwam. Loudon's juridische benadering zou hebben geleid tot een beleid waarin 'hardly any room was left for a political solution'.

Wels, *Aloofness & neutrality*, 19, 20.
²¹ W.J. van Welderen Rengers, *Schets eener parlementaire geschiedenis van Nederland*. C.W. de Vries, *Tweede deel 1891-1901* ('s-Gravenhage 1950) 210-222. Alleen Bernard Kruithof en Piet de Rooy wezen later op het belang van deze kindwetten. Bernard Kruithof en Piet de Rooy, 'Liefde en plichtsbef. De kindbescherming in Nederland rond 1900', *Sociologisch Tijdschrift* 13 (1987) 637-668. Tevens een korte vermelding van de kindwetten in Piet de Rooy, "Dat de evenaar noch naar links, noch naar rechts doorzwikte." De confesionelen en de moderne natie' in: Uwe

Becker ed., *Nederlandse politiek in historisch en vergelijkend perspectief* (Amsterdam 1993) 69-93.

²² Het standaardwerk bij uitstek is A. Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Haarlem, 9^e druk 1992). Zijn these is uitgebreid besproken, onder anderen door H. Daalder, die al eerder op hetzelfde terrein bezig was met politologisch onderzoek. Daalders belangrijkste artikelen op dit terrein zijn te vinden in de verzamelbundel H. Daalder, *Politiek en historie. Opstellen over Nederlandse politiek en vergelijkende politieke wetenschap*. J.Th.J. van den Berg en B.A.G.M. Tromp ed. (Amsterdam 1990) en in de bundeling van zijn oratie en dieslezing H. Daalder, *Politisering en lijdelijkheid in de Nederlandse politiek* (Assen 1974); Huub Spoormans, *Met uitsluiting van voorregt. Het ontstaan van liberale democratie in Nederland* (Nijmegen 1988) had in het bijzonder aandacht voor het ontstaan van Lijpharts model rond 1917. Afgezien van politologische literatuur bestaat nog J.C. Hordijk, *De democratie van het respect. Schoolstrijd, levensbeschouwing en politiek debat* (Delft 2001) waarin uitgaande van het werk van de filosoof J. Rawls de aanwending van levensbeschouwelijke argumenten in de schoolstrijd wordt onderzocht.

²³ P.J. Oud, *Het jongste verleden. Parlementaire geschiedenis van Nederland 1918-1940. Deel I, 1918-1922* (Assen 1948); N. Japikse, *Staatkundige geschiedenis van Nederland van 1887-1917* (Leiden 1918) 469-511; W.J. van Welderen Rengers, *Schets eener parlementaire geschiedenis van Nederland*. C.W. de Vries, *Vierde deel Nederland 1914-1918* ('s-Gravenhage 1955).

²⁴ C. Hentzen, *De politieke geschiedenis van het lager onderwijs in Nederland. De financiële gelijkstelling 1913-1920* ('s-Gravenhage 1925). F.J.A. Huart behandelde de grondwet van 1917 in 1925 in zijn juridische proefschrift. F.J.A. Huart, *Grondwetsherziening 1917 en 1922* (Arnhem 1925). Het derde grondwetshoofdstuk met bepa-

lingen over de Staten-Generaal op 128-258 en het onderwijsartikel op 337-381.

²⁵ J.P. Gribling ging in zijn biografie van Nolens voorbij aan de bijdrage van Nolens aan de pacificatie, maar publiceerde later wel een beknopt artikel dat vooral steunt op het werk van Hentzen. J.P. Gribling, 'Nolens en de onderwijspacificatie', *Politiek perspectief* 7 (1978) II 30-44. Meer informatie over de pacificatie in L.C. Sutorp, *Jhr. mr. Alexander Frederik de Savornin Lohman 1837-1924. Zijn leven en werken* ('s-Gravenhage 1948) 152-157 en 320-324; E. van Raalte, *Dr. D. Bos. Leven en werken van een Nederlands staatsman* (Assen 1962) 255-268. Daarnaast komt de pacificatie kort aan bod in enkele studies over de schoolstrijd in de negentiende eeuw. Aart Strang, *Eene historische verhandeling over de liberale politiek en het lager onderwijs van 1848 tot 1920* (Utrecht 1930); D. Langedijk, *De schoolstrijd* ('s-Gravenhage 1935); Ido de Haan, 'Een geveld Goliath? Liberale onderwijspolitiek 1848-1920' in: T.J. van der Ploeg e.a., *De vrijheid van onderwijs. De ontwikkeling van een bijzonder grondrecht* (Utrecht 2000) 35-57. Oude literatuur en een omvangrijk overzicht van bronnen uit de tijd zelf in D. Langedijk, *Bibliographie van den schoolstrijd 1795-1920* ('s-Gravenhage 1931). Tevens komt de pacificatie kort aan bod in J.F.A. Braster, *De identiteit van het openbaar onderwijs* (Groningen 1996) 146-152. Tot slot enkele zijdelingse opmerkingen over de pacificatie in P.Th.F.M. Boekholt, 'Naar een gedifferentieerd onderwijssysteem, 1860-1920' in: P.Th.F.M. Boekholt en E.P. de Booy, *Geschiedenis van de school in Nederland* (Assen 1987) 149-228.

²⁶ Geert Dales, *Om de vrijheid. Een liberaal manifest* (Den Haag 2005) 20; "Liberalisme is geen egocentrisme"; Commissievoorzitter Geert Dales over nieuwe uitgangspunten VVD', *NRC Handelsblad*, 25 februari 2005.

²⁷ Anne Bos en Willem Breedveld, "Iederen wil aan de oude werkelijkheid vasthou-

den, maar dat is Utopia". Interview met Ayaan Hirsi Ali', *Jaarboek parlementaire geschiedenis 2005* (Den Haag 2005) 122-129, aldaar 123; Hans Wiegel, 'Vrijzinnig liberalen willen niet af van artikel 23; De pacificatie van 1917 was meer dan een concessie in ruil voor kiesrecht', *NRC Handelsblad*, 6 december 2005; Patrick van Schie, 'Vrijzinnig-democraten zijn geen liberalen. Artikel 23 is wezensvreemd aan de hoofdstroom van het liberalisme', *NRC Handelsblad*, 8 december 2005.

²⁸ C.M. van Driel, *Dienaar van twee heren. Het strijdbaar leven van theoloog-politicus B.D. Eerdmans (1868-1948)* (Kampen 2005) 432-455.

²⁹ P.G.C. van Schie, *Vrijheidsstreven in verdrinking. Liberale partijpolitiek in Nederland 1901-1940* ([Amsterdam] 2005) 189, 428, 429.

³⁰ De omvangrijke diplomatieke archieven van het Franse Ministerie van Buitenlandse Zaken in Parijs en Nantes werden voor zover bekend nog nooit gebruikt in onderzoek naar Nederland ten tijde van de Eerste Wereldoorlog. Farrar gebruikte stukken uit de Parijse Archives Nationales voor een studie naar de blokkadepolitiek waarin de NOT een grote rol speelt. Marjorie Milbank Farrar, *Conflict and compromise: the strategy, politics and diplomacy of the French blockade 1914-1918* (Den Haag 1974). De Weense archivaris Just besteedde aandacht aan Nederland in zijn studies over de Eerste Wereldoorlog. Harald Just, 'Neutralität im Ersten Weltkrieg. III Teil: Holland', *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* 20 (1967) 307-355.

³¹ Aantekeningen opgesteld door P.W.A. Cort van der Linden, z.d. Van deze aantekeningen is een kladversie in het handschrift van Cort van der Linden zelf aanwezig in collectie Cort van der Linden uit privébezit P.W.A.G. Cort van der Linden, NA, archief Cort van der Linden, aanvulling 2003, nog niet geïnventariseerd. Al veel eerder werd een uitgeschreven versie overgedragen aan het Nationaal Archief.

Dit stuk is echter in twee verschillende andere handschriften opgesteld. Op de eerste pagina die gaat over politiek als kunst van het doelmatig handelen heeft nog weer iemand anders ooit aangetekend 'College van mr. P.W.A.C. vd L aan Prinses Juliana', maar daarvoor bestaat voor zover bekend geen nader bewijs. NA, archief Cort van der Linden, toegang 2.21.040, inv.nr. 524.

³² *Algemeen Handelsblad*, 4 november 1916, ochtendblad.

³³ *De Tijd*, 23 oktober 1916.

³⁴ Ritter, *De donkere poort*, I 69.

³⁵ Alexander L. George en Juliette L.

George, 'The psychoanalyst and the biographer' in: Alexander L. George en Juliette L. George, *Presidential personality and performance* (Boulder, Colorado 1998) 13-22, aldaar 18.

³⁶ S. Dresden, *De structuur van de biografie* (Den Haag 1956) 74-82, tevens in: S. Dresden, *Over de biografie* (Amsterdam 2002) 60-67.

Noten hoofdstuk 1

¹ De genealogie van de familie Cort van der Linden in het *Nederlands' Patriciaat* 2 (1911) 326, 327 is niet compleet. Van der Lindens tweede zuster Adriana Petronella Wilhelmina Cort van der Linden ontbreekt. Zij werd geboren op 6 november 1849 en trouwde in 1893 met J.G. Gleichmann, voorzitter van de Tweede Kamer. *Nederlands' Patriciaat* 24 (1938) 65; R.P. Mees, R.Az., 'Levensbericht van mr. J.G. Gleichman', *Levensberichten der afgestorven medeleden van de maatschappij der Nederlandsche letterkunde te Leiden* 1906-1907 (Leiden 1907) 1-41, aldaar 40. Per abuis staat in deze laatste publicatie als naam A.W.P. Cort van der Linden vermeld. Uit het trouwregister van de burgerlijke stand in Den Haag blijkt echter dat A.P.W. Cort van der Linden op 28 maart 1893 trouwde met J.G. Gleichman. GA Den Haag, trouwregister burgerlijke stand, 28 maart 1893 nr. 217.

² J.C. Boogman, *Rondom 1848. De politieke ontwikkeling van Nederland 1840-1858* (Bussum 1978) 148.

³ Voorbeelden betreffen de formatie van het tweede kabinet-Thorbecke, als hij Van der Linden vraagt om naar aanleiding van zijn bezoek aan de koning langs te komen, en ten tweede de onenigheid tussen Thorbecke en Franssen van de Putte, waarbij Thorbecke na het aftreden van zijn tweede kabinet advies vraagt over de beste opstelling in de Kamer. Zie Thorbecke aan G.M. van der Linden, 17 januari 1862 en 6 maart 1866, NA, archief Cort van der Linden, aanvulling 2003, nog niet geïnventariseerd. Hier 38 brieven van Thorbecke aan G.M. van der Linden. Vgl. C.W. de Vries, *De ongekende Thorbecke* (Amsterdam 1950) waarin een deel van deze brieven is afgedrukt, onder meer de bovenstaande; zie nr. 29, p. 217 en nr. 47, p. 249, 250. De tweede brief is ook te vinden in: G.J. Hooykaas, F.J.P. Santegoets ed., *De briefwisseling van J.R. Thorbecke VII 1862-1872*, RGP, kleine serie nr. 98 (Den Haag 2002) 169, 170 (nr. 292). Deze bronnenpublicatie meldt over diverse brieven aan Van der Linden waaronder over de hierboven eerstgenoemde dat de originele niet zijn teruggevonden. Deze originele zijn met een aantal niet bij De Vries afgedrukte en dus nooit gepubliceerde brieven te vinden in NA, archief Cort van der Linden, aanvulling 2003, nog niet geïnventariseerd.

⁴ J.R. Thorbecke aan G.M. van der Linden, 13 oktober 1849 in: G.J. Hooykaas, F.J.P. Santegoets ed., *De briefwisseling van J.R. Thorbecke V 1845-1853*, RGP, kleine serie nr. 78 (Den Haag 1996) 183 (nr. 295); J.R. Thorbecke aan G.M. van der Linden, 12 oktober 1857 in: G.J. Hooykaas, F.J.P. Santegoets ed., *De briefwisseling van J.R. Thorbecke VI 1853-1862*, RGP, kleine serie nr. 92 (Den Haag 1998) 296, 297 (nr. 424).

⁵ Zie de briefwisseling tussen Adelheid Thorbecke en Jacoba Henriëtte van der Linden, NA, archief Cort van der Linden,

inv.nr. 168. Helaas zijn veel brieven van Adelheid Thorbecke ongedateerd, waardoor nadere verwijzing niet goed mogelijk is.

⁶ De oudste zoon van Adrianus was de voor de hand liggende erfgenaam van dit bedrijf, maar hij overleed vóór zijn vader. Hoewel zijn weduwe en minderjarige kinderen daar recht op leken te hebben, ging dit bedrijf na veel perikelen toch over naar de man van een jongere dochter. 'Extract akte van scheiding houdende toebedeeling van het pakhuis met werkgebouw in de houttuinen en de graven, 15 januari 1870' en het volledige 'Scheiding der nalatenschap van wijlen den weledelgeboren heer Adrianus van der Linden Floruszoon gewoond hebbende en overleden te Dordrecht, 15 januari 1870', NA, archief Cort van der Linden, inv.nr. 154.

⁷ De contacten tussen Adrianus en Gijsbertus Martinus Cort Heyligers waren zeer nauw. De voornamen van zijn zoon Gijsbertus Martinus kwamen zelfs van moederszijde. De generaal schreef in de jaren 1830-1831 en, vanuit Frankrijk, in voorjaar 1848 uitgebreid aan Adrianus over zijn belevenissen. NA, archief Cort van der Linden, inv.nrs. 39 en 40. Over Cort Heyligers ook W. van Riemsdijk, 'Gijsbertus Martinus Cort Heijligers. Generaal der infanterie 1770-1849', *De Waterschans* 3 (1996) 85-118; A.J. van der Aa, *Biographisch woordenboek der Nederlanden* VIII (Haarlem 1878) 782, 783.

⁸ Proces-verbaal Raad van Dordrecht, 1 juni 1844; Gouverneur Provincie Zuid-Holland aan Adrianus van der Linden, 25 juni 1844, beide NA, archief Cort van der Linden, inv.nr. 52.

⁹ Op 16 mei 1846 deed G.M. van der Linden aangifte van de geboorte van zijn zoon. Hij verklaarde daarbij hem de namen te geven Pieter Wilhelm Adrianus Cort. Akten van geboorte burgerlijke stand Den Haag, GA Den Haag, 16 mei 1846 nr. 1007, blad 170 (fiche 256).

¹⁰ Aanvankelijk gebeurde dit nog wel met

enige regelmaat, maar later schreef iedereen over Cort van der Linden alvorens dit bij herhalingen soms af te korten tot Van der Linden. Alleen een verstokte oude man als Samuel van Houten die het tijdens zijn leven vaak met Cort van der Linden aan de stok had, schreef in 1913 in zijn staatkundige brieven over het aantreden van de regering-Van der Linden. S. van Houten, *Staatkundige brieven*, 29 september 1913, 14, 15 en 7 november 1913, 27.

¹¹ W. Thorbecke aan P. van der Linden, 1 februari 1866, NA, archief Cort van der Linden, inv.nr. 189.

¹² Geboorteakte van Gijsbertus Martinus Cort, zoon van P.W.A. Cort van der Linden, 21 juni 1881, Akten van geboorte burgerlijke stand Den Haag, GA Den Haag, 21 juni 1881 nr. 2201, blad 103 (fiche 651).

¹³ Cort van der Linden aan college van curatoren van de Rijksuniversiteit Groningen, 19 november 1881, GrA, archief college van curatoren van de Rijksuniversiteit Groningen, toegang 47, inv.nr. 381, exh.nr. 21 dec. 1881 nr. 8.

¹⁴ P.W.A. Cort van der Linden aan zijn vader, 30 april 1853, NA, archief Cort van der Linden, inv.nr. 100.

¹⁵ P.W.A. Cort van der Linden aan zijn moeder, met name 8, 11, 12, 13, 16, 20, 23 december 1853, NA, archief Cort van der Linden, inv.nr. 100.

¹⁶ P.W.A. Cort van der Linden aan zijn moeder, 18 december 1853, NA, archief Cort van der Linden, inv.nr. 100.

¹⁷ P.W.A. Cort van der Linden aan zijn moeder, 26 december 1853, NA, archief Cort van der Linden, inv.nr. 100.

¹⁸ Van Itallie-van Embden, 'Mr. P.W.A. Cort van der Linden', 64.

¹⁹ Van Itallie-van Embden, 'Mr. P.W.A. Cort van der Linden', 65.

²⁰ 'Matrikelboek (register met gegevens over leerlingen) 1862-1878', archief Latijnse School, sedert 1838 Stedelijk Gymnasium, GA Den Haag, beheersnummer 542, inv.nr. 39. Cort van der Linden staat vermeld onder nummer 22, aankomst 3 sep-

tember 1862. Zie ook 'register met namen van de leerlingen', GA Den Haag, archief Latijnsche school, inv.nr. 36, p. 84 nr. 22. Voor leerlingen die voor invoering van een nieuw lesprogramma in 1862 al op school zaten, is een verwijzing aanwezig naar een eerdere inschrijving. Dat geldt niet voor Cort van der Linden.

²¹ Lesprogramma Stedelijk Gymnasium, 1862/1863 en 1863/1864, GA Den Haag, archief Latijnsche School, inv.nr. 81.

²² Overzicht van prijzen en getuigschriften, bijlagen bij de notulen van de vergaderingen van het College van Curatoren van het stedelijk gymnasium, exh.nr. 25 juli 1863, archief college van curatoren van het Stedelijk Gymnasium, GA Den Haag, beheersnummer 495, inv.nr. 10.

²³ 'Matrikelboek (register met gegevens over leerlingen) 1862-1878', archief Latijnsche school, inv.nr. 39, hier nr. 22.

²⁴ 'Promoties, examina Leiden 16 mei 1864 – 3 juni 1865', *Vox studiosorum* 2 (1866/1867) 108-110; 'Promoties, examina Leiden 27 november 1866 – 21 februari 1867', *Vox studiosorum* 3 (1867/1868) 255-256; 'Promoties, examina Leiden 1 juni 1868 – zomervacantie 1868', *Vox studiosorum* 4 (1868/1869) 338-340; 'Promoties, examina Leiden 13 januari 1869 – juni 1869', *Vox studiosorum* 5 (1869/1870) 252-254.

²⁵ Van Itallie-van Embden, 'Mr. P.W.A. Cort van der Linden', 68.

²⁶ P.W.A. Cort van der Linden, *Beschouwingen over het strand* (Leiden 1869), conclusie op 110.

²⁷ A. Nentjes, 'Simon Vissering. De klassieke school in Nederland' in: A.J. Vermaat, J.J. Klant, J.R. Zuidema ed., *Van liberalisten tot instrumentalisten. Anderhalve eeuw economisch denken in Nederland* (Leiden/Antwerpen 1987) 19-37, aldaar 30-32; J.T. Buys, 'Levensbericht van Mr. S. Vissering' in: *Levensberichten der afgestorven medeleden van de maatschappij der Nederlandsche letterkunde. Bijlage tot de handelingen van 1891* (Leiden 1891) 116-154, aldaar 125, 126.

²⁸ Jan Drentje, *Thorbecke. Een filosoof in de politiek* (Amsterdam 2004) 414.

²⁹ W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest. De Leidse universiteit in de negentiende eeuw* (Den Haag 1992) 360.

³⁰ J.D.W. Pape, 'Levensschets van mr. Hendrik Cock', *Levensberichten der afgestorven medeleden van de maatschappij der Nederlandsche Letterkunde 1867* (Leiden 1867) 3-56, aldaar met name 24, 27-28, 34, 40-44.

³¹ H.P.G. Quack, 'Mr. J.T. Buys. Voorzucht, den 9den oktober 1893 gehouden in de Koninklijke Akademie van Wetenschappen', *De Gids* 57 (1893) IV 201-254, aldaar 204-219.

³² Remieg Aerts, *De letterheren. Liberale cultuur in de negentiende eeuw: het tijdschrift De Gids* (Amsterdam 1997) 324-330.

³³ H.P.G. Quack, 'Mr. J.T. Buys', 219, 220; Vgl. Willem Otterspeer, *De werken der wetenschap. Groepsportret met dame III* (Amsterdam 2005) 369. Op pagina 413 wordt precies hetzelfde citaat nogmaals afgedrukt.

³⁴ J.T. Buys, 'Het moderne staatsbegrip', *De Gids* 28 (1864) III 193-217, aldaar 205; vgl. J.T. Buys, *Studiën over staatkunde en staatsrecht*, W.H. de Beaufort en A.R. Arntzenius ed., (2 dln. Arnhem 1894-1895) II 475. In dit boek geannoteerde publicaties van Buys staan alle ook in deze laatstgenoemde verzameling met het werk van Buys.

³⁵ Buys, 'Het moderne staatsbegrip', 214; vgl. Buys, *Studiën over staatkunde en staatsrecht*, II 483.

³⁶ Henk te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbef. Liberalisme en nationalisme in Nederland 1870-1918* (Den Haag 1992) 46.

³⁷ NRC, 11 oktober 1866, ochtendblad.

³⁸ J.T. Buys, *Het regt van de Tweede Kamer. Een woord aan de kiezers* (Haarlem 1866) in het bijzonder 51; vgl. Buys, *Studiën over staatkunde en staatsrecht*, I 139; Iz.J. Lion, *Dertien professoren en prof. J.T. Buijs' "Regt van de Tweede Kamer" wederlegd. Ook een woord aan de kiezers* ('s-Gr-

venhage 1866). Er is hier sprake van der-tien hoogleraren, want later stelden zich naast de eerste tien nog drie hoogleraren op achter de brochure.

³⁹ 'Academisch overzicht Leiden', *Vox Studiosorum* 3 (1867/1868) 100-107, aldaar 104-105.

⁴⁰ 'Vervolg van de korte geschiedenis der Leidsche Hoogeschool (van 15 oktober 1865 tot 15 oktober 1866)', *Almanak van het Leidsche studentencorps* 53 (1867) 215-260, aldaar 239; H.P.G. Quack, 'Mr. J.T. Buys', 231.

⁴¹ 'Stellingen verdedigd in de Leidsche studenten debating society van 26 januari 1866 – 18 maart 1868', *Vox Studiosorum* 4 (1868/1869) 239-257, aldaar 257 (nr. 25, 13 en 18 maart 1868); 'Vervolg van de korte geschiedenis der Leidsche Hoogeschool (van 25 oktober 1867 tot 15 november 1868)', *Almanak van het Leidsche studentencorps* 55 (1869) 177-196, aldaar 185.

⁴² 'Stellingen verdedigd in de Leidsche studenten debating society van 26 januari 1866 – 18 maart 1868', *Vox Studiosorum* 4 (1868/1869) 239-257, aldaar 248, 249 (nr. 15, 22 maart 1867).

⁴³ 'Stellingen verdedigd in de Leidsche studenten debating society van 26 januari 1866 – 18 maart 1868', *Vox Studiosorum* 4 (1868/1869) 239-257, aldaar 242-250 (nr. 7, 26 oktober 1866; nr. 11, 25 januari 1867; nr. 16, 3 april 1867).

⁴⁴ 'Vervolg van de korte geschiedenis der Leidsche Hoogeschool (van 15 oktober 1865 tot 15 oktober 1866)', *Almanak van het Leidsche studentencorps* 53 (1867) 215-260, aldaar 239-241; vgl. *Neerlands weerbaarheid. Jaarboekje voor de Nederlandsche vereenigingen tot vrijwillige oefening in den wapenhandel* 1 (Kampen 1867) 69-72; A.J. Landaal, *Pro Patria 1672-1948. Van studentenwendel tot studentencorps* (Leiden 1949) 38-40.

⁴⁵ Te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbeseft*, 42-44.

⁴⁶ 'Geschiedenis van het Leidsche studentencorps 15 oktober 1865 tot 15 oktober

1866', *Almanak van het Leidsche studentencorps voor 1867*, 239-241; 'Academisch overzicht Leiden', *Vox Studiosorum* 3 (1867/1868) 100-107, aldaar 102-103.

⁴⁷ 'Vervolg van de korte geschiedenis der Leidsche Hoogeschool (van 15 oktober 1866 tot 25 oktober 1867)', *Almanak van het Leidsche studentencorps* 54 (1868) 193-237, aldaar 216-217.

⁴⁸ 'Vervolg van de korte geschiedenis der Leidsche Hoogeschool (van 15 oktober 1866 tot 25 oktober 1867)', *Almanak van het Leidsche studentencorps* 54 (1868) 193-237, aldaar 198-201; 'Academisch overzicht Leiden', *Vox Studiosorum* 3 (1867) 314-322, aldaar 320-322; Landaal, *Pro Patria*, 40-45.

⁴⁹ *Algemeen Nederlandsch Studenten-weekblad "Minerva". Feestnummer ter gelegenheid van het vijftig-jarig bestaan van het Leidsch Studentencorps*, 14 (1 maart 1889) 42.

⁵⁰ Danie de Hiep, Joost Klarenbeek, *125 jaar Vox studiosorum. 1864-1990. Het oudste Nederlandse studentenblad* (Utrecht 1991) 12, 150.

⁵¹ 'Academisch overzicht Leiden', *Vox Studiosorum* 3 (1867) 314-322, aldaar 315.

⁵² *Almanak van het Leidsche studentencorps* 53 (1867) 157; *Almanak van het Leidsche studentencorps* 54 (1868) 135.

⁵³ *Almanak van het Leidsche studentencorps* 55 (1869) 117.

⁵⁴ Cort van der Linden aan W.H. de Beaufort, 29 oktober 1867, NA, Archief W.H. de Beaufort, toegang 2.21.290, inv.nr. 11; *Utrechtsche studenten-almanak voor het jaar 1867* (Utrecht 1866) 76.

⁵⁵ P.W.A. Cort van der Linden, 'Toespraak ter gelegenheid der inauguratie van nieuwe leden van het Leidsche studentencorps, gehouden in de corpsvergadering van 9 oktober 1868 in de stads gehoorzaal te Leyden', *Vox Studiosorum* 4 (1868/1869) 347-361.

⁵⁶ Castoretpollux, 'Mr. G.M. van der Linden' in: Castoretpollux, *Portretten. In de Tweede Kamer* (Sneek 1881) 101-104.

⁵⁷ Cort van der Linden zette uiteen hoe en

wanneer uit overeenkomsten als testamenten of offertes een rechtsverhouding tot stand kwam. Die rechtsverhouding ontstond pas op het moment dat de situatie die een aanbiedende partij bedoelde ook werkelijkheid was geworden én die partij de wil tot uitvoering nog had. Voor acceptatie kon een offerte volgens Van der Linden dus altijd herroepen worden. P.W.A. Cort van der Linden, 'Over het ontstaan van den rechtsband uit overeenkomsten', *Themis. Regtskundig tijdschrift* 33 (1872) 302-351, aldaar met name 324, 325, 336, 337, 349.

⁵⁸ Van Itallie-van Embden, 'Mr. P.W.A. Cort van der Linden', 66.

⁵⁹ Centraal Bureau voor de Genealogie, familieadvertenties Cort van der Linden, 1 maart 1874 en 8 maart 1874.

⁶⁰ Van Itallie-van Embden, 'Mr. P.W.A. Cort van der Linden', 67.

⁶¹ Henri A. Ett, *Holland in rep en roer. De zaak van de weduwe Pruijmers, Jut en zijn vrouw, de moord in Dekkersduin: drie geruchtmakende processen uit de negentiende eeuw* (Amsterdam 1951) 36-47.

⁶² Ett, *Holland in rep en roer*, 51-54.

⁶³ *Akte van beschuldiging met het arrest van terechtstelling in zake tegen Hendrik Jacobus Jut en zijne huisvrouw Christina Goedvolk* ('s-Gravenhage 1876) 9, 10.

⁶⁴ Citaat uit: Ett, *Holland in rep en roer*, 57.

⁶⁵ *Uitvoerig verhaal van den moord van Mevr. van der Kouwen en haar dienstbode Helena Beeloo, en van het daarop gevolgde rechtsgeding tegen H.J. Jut en Christina Goedvolk. Met alle officieele stukken en pleidooien op deze zaak betrekking hebbende, en een aantal afbeeldingen* (Amsterdam [1876]); Advertentie, *NRC*, 27 april 1876, 1^c blad ochtendblad.

⁶⁶ Zie de getuigenverhoren in *Rechtsgeding tegen Hendrik Jacobus Jut en zyne huisvrouw Christina Goedvolk, beschuldigd van den moord gepleegd op Mevrouw van der Kouwen en hare dienstbode Helena Beeloo*. B. de Vries ed. ('s-Gravenhage 1876) 80-82, 98-99, 102-107.

⁶⁷ P.W.A. Cort van der Linden, W. Thorbecke, *Pleidooijen van Mrs. P.W.A. Cort van der Linden en W. Thorbecke in zake H.J. Jut en Christina Goedvolk volgens de eigen aantekeningen der ambtshalve verdedigers* ('s-Gravenhage 1876) 23.

⁶⁸ H.J. Franke, *Twee eeuwen gevangen*.

Over de geschiedenis van het gevangeniswezen en het emancipatieproces van gevangenen vanaf het eind van de achttiende eeuw tot heden (Utrecht 1990) met name 132-136.

⁶⁹ Franke, *Twee eeuwen gevangen*, met name 169-177, 270-288.

⁷⁰ H.J. Franke, *De dood in het leven van alledag. Rouwadvertenties en openbare strafvoltrekkingen in Nederland* ('s-Gravenhage 1985) 138-151, met name 146-148; Hanneke Hoekstra, *Het hart van de natie. Morele verontwaardiging en politieke verandering in Nederland 1870-1919* (Amsterdam 2005) 23-27.

⁷¹ Franke, *De dood in het leven van alledag*, 151, 152.

⁷² Cort van der Linden, Thorbecke, *Pleidooijen van Mrs. P.W.A. Cort van der Linden en W. Thorbecke in zake H.J. Jut en Christina Goedvolk*, met name 2/3, 8.

⁷³ *Rechtsgeding tegen Hendrik Jacobus Jut en zyne huisvrouw Christina Goedvolk*, 255.

⁷⁴ *Het Vaderland*, 8 mei 1876, bijvoegsel.

⁷⁵ Peter Roggeveen, 'De kop van Jut. Kermisattractie vernoemd naar moordenaar', *Traditie. Tijdschrift over tradities en trends* 4 (1998) nr. 3, 6-9; Jan Berns, Ineke Strouken, *Joepie Joepie, Berend Botje, Tante Betje en andere bekende Nederlanders* ('s-Gravenhage 1993) 87-91.

⁷⁶ Multatuli aan G.L. Funke, 19 mei 1876, geciteerd in: Multatuli, *Volledige werken XVIII. Brieven en documenten uit de jaren 1875-1877*. H. van den Berg e.a. ed. (Amsterdam 1987) 361-363.

⁷⁷ Multatuli, *Duizend en eenige hoofdstukken over specialiteiten* (2^c vermeerderde druk, Delft 1879) geciteerd in: Multatuli, *Volledige werken V*. G. Stuiveling ed. (Amsterdam 1952) 594-598; Dik van der Meulen, *Multatuli. Leven en werk van Eduard*

Douwes Dekker (Nijmegen 2002) 610-613.

⁷⁸ Biografisch archief Parlementair Documentatie Centrum, www.parlement.com onder D. Veegens.

⁷⁹ Cort van der Linden aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal, februari 1878, NA, archief Tweede Kamer, toegang 2.02.22, inv.nr. 3350, exh.nr. 14 maart 1878 nr. 235.

⁸⁰ *Handelingen Tweede Kamer*, april 1878, 537.

⁸¹ Kopie KB 9 april 1878 nr. 12, houdende benoeming tot commies-griffier, NA, archief Cort van der Linden, inv.nr. 202; kopie KB 31 januari 1881 nr. 10 houdende verlening van een personele toelage, NA, archief Cort van der Linden, inv.nr. 202; D. Veegens aan minister van Financiën, 27 december 1880, NA, archief Tweede Kamer der Staten-Generaal, inv.nr. 3331. Hierbij vroeg Veegens namens de huishoudelijke commissie van de Tweede Kamer formeel om over te gaan tot de verhoging van de traktementen, die na de begrotingsbehandeling mogelijk was geworden.

⁸² G.H. Hagelstein, *De parlementaire commissies* (Groningen 1991) 38, 39.

⁸³ Bijvoorbeeld het concept van het verslag 'Onteigening ten behoeve der dumping van eene scheidingsloot te Franeker', zitting 1878-1879 nr. 4, NA, archief Tweede Kamer inv.nr. 1873, omslag 68, exh.nr. 29 november 1878 nr. 8. Vergelijkbaar is het concept van het 'Verslag omtrent den staat der hooge, middelbare en lagere scholen over 1876-1877', Verslag der commissie no. 1., zitting 1878-1879 nr. 43, archief Tweede Kamer, inv.nr. 1873, omslag 43 (Het regeringsverslag is gedrukt onder nr. 121 der zitting 1877/1878).

⁸⁴ J.G. Pippel, *Het reglement van orde van de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Zijn geschiedenis en toepassing* ('s-Gravenhage 1950) 68-70.

⁸⁵ M.E. Verburg, *Geschiedenis van het Ministerie van Justitie. Deel I 1798-1898* (Den Haag 1994) 390-392.

⁸⁶ H.J. Smidt, *Geschiedenis van het wet-*

boek van strafrecht. Volledige verzameling van regeeringsontwerpen, gewisselde stukken, gevoerde beraadslagingen enz. 5 dln. (Haarlem 1881-1886) geeft een overzicht van al deze artikelen zoals de staatscommissie ze vaststelde, zoals ze werden gewijzigd bij de indiening door minister Smidt, evenals de artikelen zoals ze luiden na de wijzigingen die minister Modderman indiende na behandeling door de commissie van rapporteurs met alle correspondentie met de Staten-Generaal en de Raad van State, en daarnaast de volledige beraadslagingen in de Staten-Generaal.

⁸⁷ A.G. Bosch, *Het ontstaan van het wetboek van strafrecht. Aantekeningen over de werkzaamheden van de staatscommissie in 1870 belast met de samenstelling van een ontwerp van een nieuw wetboek van strafrecht* (Zwolle 1965) 91, 116.

⁸⁸ W. van der Vlugt, 'A.E.J. Modderman. In piam memoriam', *De Gids* 49 (1885) IV 116-138, aldaar 118-123, 133; C.J. Sickesz, 'Levensbericht van mr. A.E.J. Modderman', *Handelingen en levensberichten van de maatschappij der Nederlandsche letterkundte te Leiden over het jaar 1887* (Leiden 1888) 56-93, aldaar in het bijzonder 58, 67-69, 76-77; A.E.J. Modderman, *Straf - geen kwaad. Redevoering bij de aanvaarding van het hoogleeraarsambt in de rechtsgeleerdheid aan het Athenaeum Illustre te Amsterdam den 24en october 1864 uitgesproken* (Amsterdam 1864) 24, 25.

⁸⁹ Koninklijk Besluit 10 maart 1881 nr. 3, NA, archief Kabinet des Konings, toegang 2.02.04, inv.nr. 2430 exh.nr. 10 maart 1881 nr. 3; Modderman aan de Koning, 8 maart 1881, nr. 4 geh., NA, archief Kabinet des Konings, inv.nr. 2430 exh.nr. 9 maart 1881 nr. 1; Concept Modderman aan de Koning, 8 maart 1881 nr. 4 geheim, NA, archief Ministerie van Justitie, toegang 2.09.05, inv.nr. 6464 exh.nr. 8 maart 1881 geheim. Vgl. M.E. Verburg, *Geschiedenis van het Ministerie van Justitie deel I 1798-1898*, 421 waar dit citaat ook vermeld wordt, maar zonder aan te geven dat het is

doorgehaald. Daarnaast klopt de annotatie hier niet.

⁹⁰ Cort van der Linden aan zijn verloofde, voorjaar 1880, NA, archief Cort van der Linden, inv.nr. 523. Vgl. ook volgende alinea.

⁹¹ Alle citaten van Cort van der Linden aan zijn vrouw uit de genoemde kopieën, helaas vrijwel allemaal zonder datering. Eén exemplaar aanwezig in NA, archief Cort van der Linden, aanvulling 2003 nog niet geïnventariseerd. Daarnaast een exemplaar in NA, archief Cort van der Linden, inv.nr. 523.

⁹² J.D. Veegens e.a., *Adres van het comité voor algemeen stemrecht aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal* (Amsterdam 1880).

⁹³ D. Veegens aan J.D. Veegens, 27 september 1881, NA, archief Veegens, toegang 2.21.166, inv.nr. 129.

⁹⁴ Goeman Borgesius aan Tellegen, 2 oktober 1881, NA, archief Tellegen, toegang 2.21.026.09, inv.nr. 149.

Noten hoofdstuk 2

¹ Cort van der Linden aan Bijvanck, 18 september 1894, UBL, bijzondere collecties, BPL 2246.

² Voordracht faculteit der Rechtsgeleerdheid aan college van curatoren, 17 september 1881, GrA, archief college van curatoren Rijksuniversiteit Groningen, inv.nr. 381, exh.nr. 20 september 1881 nr. 10.

³ Notulen vergadering college van curatoren, 20 september 1881 nr. 10, GrA, archief college van curatoren Rijksuniversiteit Groningen, inv.nr. 144.

⁴ W. Six aan curatoren der Rijks Universiteit te Groningen, 3 oktober 1881 nr. 234, GrA, archief college van curatoren Rijksuniversiteit Groningen, inv.nr. 381, exh.nr. 26 oktober 1881 nr. 9.

⁵ C.J. Sickesz, 'Levensbericht van mr. A.E.J. Modderman', in het bijzonder 66, 74-83, 88; Dagboek De Beaufort oktober 1881 in: W.H. de Beaufort, *Dagboeken en aantekeningen van Willem Hendrik de Beaufort*. J.P. de Valk, M. Faassen ed.,

RGP, kleine serie nr. 73 en 74 (Den Haag 1993) I 18.

⁶ Cort van der Linden aan Modderman, 21 juni 1885, NA, archief Modderman, toegang 2.21.269, inv.nr. 73.

⁷ College van B.D.H. Tellegen, 30 september 1881, NA, archief B.D.H. Tellegen, inv.nr. 139.

⁸ P.W.A. Cort van der Linden, *De wet van het recht. Redevoering bij de aanvaarding van het hoogleeraarsambt aan de Rijksuniversiteit te Groningen op den 24sten November 1881 uitgesproken* (Groningen 1881) 49.

⁹ Cort van der Linden aan curatoren der Rijksuniversiteit te Groningen, 1 oktober 1881 nr. 232, GrA, archief college van curatoren Rijksuniversiteit Groningen, inv.nr. 381, exh.nr. 26 oktober 1881 nr. 9; Notulen vergaderingen college van curatoren, 21 december 1881 nr. 8, GrA, archief college van curatoren, inv.nr. 14.

¹⁰ Contract met architect, 26 mei 1883 en omschrijving van de woning, 26 mei 1883, NA, archief Cort van der Linden, inv.nr. 297.

¹¹ Benoeming tot lid van de plaatselijke commissie van toezicht op het lager onderwijs, Burgemeester en wethouders Groningen aan Cort van der Linden, 10 november 1883, NA, archief Cort van der Linden, inv.nr. 217; vgl. notulen plaatselijke commissie van toezicht op het lager onderwijs te Groningen, 23 november 1883, GrA, archief plaatselijke commissie van toezicht op het lager onderwijs te Groningen, toegang 1375, inv.nr. 128.

¹² Notulen plaatselijke commissie van toezicht op het lager onderwijs te Groningen, 12 februari 1886 nrs. 4 en 11, 9 april 1886 nr. 14, GrA, archief plaatselijke commissie van toezicht op het lager onderwijs te Groningen, inv.nr. 129.

¹³ *Groningsche studenten-almanak voor het jaar 1883. Vindicat atque polit* (Groningen 1883) 28; *Groningsche studenten-almanak voor het jaar 1884. Vindicat atque polit* (Groningen 1884) 26; *Groningsche studen-*

ten-almanak voor het jaar 1885. *Vindicat atque polit* (Groningen 1885) 27.

¹⁴ *Groningsche studenten-almanak voor het jaar 1885. Vindicat atque polit* (Groningen 1885) 187, 188; *Groningsche studenten-almanak voor het jaar 1887. Vindicat atque polit* (Groningen 1887) 196; *Groningsche studenten-almanak voor het jaar 1888. Vindicat atque polit* (Groningen 1888) 145.

¹⁵ Notulen plaatselijke commissie van toezicht op het lager onderwijs te Groningen, 9 november 1888 punt 5, 14 december 1888 punt 1, GrA, archief plaatselijke commissie van toezicht op het lager onderwijs te Groningen, inv. nr. 129.

¹⁶ Afschrift Cort van der Linden aan zijn vrouw, 1886, NA, archief Cort van der Linden, inv.nr. 523.

¹⁷ Afschrift Cort van der Linden aan zijn vrouw, 1889, NA, archief Cort van der Linden, inv.nr. 523.

¹⁸ Voorzitter faculteit der rechtsgeleerdheid G.A. van Hamel aan college van curatoren Gemeente-universiteit van Amsterdam, 11 januari 1891 nr. 231 en 24 januari 1891 nr. 232, GA Amsterdam, archief van het college van curatoren, toegang 279, inv.nr. 20.

¹⁹ Notulen vergaderingen van het college van curatoren Gemeente-universiteit van Amsterdam, 2 februari 1891 en 2 maart 1891, GA Amsterdam, archief van het college van curatoren, inv. nr. 3; Burgemeester en wethouders Amsterdam aan senaat Gemeente-universiteit van Amsterdam, 27 maart 1891, GA Amsterdam, archief van de senaat, toegang 283, inv.nr. 12.

²⁰ P.W.A. Cort van der Linden, *De staathuishoudkunde als sociale wetenschap. Rede, uitgesproken tot aanvaarding van het hoogleeraarsambt aan de universiteit te Amsterdam* ('s-Gravenhage 1891) 42.

²¹ Vgl. rouwadvertentie naar aanleiding van het overlijden van Gijsbertus Martinus, 28 juli 1891, NA, archief Cort van der Linden, inv.nr. 271.

²² *Groningsche studenten-almanak voor het jaar 1891*, 242.

²³ P.J. Troelstra, *Gedenkschriften. Eerste deel: wording* (3^e druk, Amsterdam 1931) 236.

²⁴ *Amsterdamsche studenten-almanak* 63 (1893) 138-142 en 64 (1894) 94.

²⁵ Van Itallie-van Embden, 'Mr. P.W.A. Cort van der Linden', 67.

²⁶ F.S. van Nierop, 'Over P.W.A. Cort van der Linden, *De Zilvercrisis* en P.W.A. Cort van der Linden, *Munt-politiek*, *Rechtsgeleerd magazijn* 3 (1884) 278-283, aldaar 279.

²⁷ Afschrift Cort van der Linden aan zijn vrouw, 1907, archief Cort van der Linden, inv.nr. 523.

²⁸ *De Nieuwe Courant*, 29 december 1913, avondblad.

²⁹ Krantenverslagen in NA, archief Cort van der Linden aanvulling 2003, nog niet geïnventariseerd; *Bescheiden betreffende het ongeval met trein 146ss op 24 december 1913* ('s-Gravenhage 1914), NA, archief Cort van der Linden, inv.nr. 186.

³⁰ Wilhelmina aan Cort van der Linden, 24 december 1914, NA, archief Cort van der Linden, inv.nr. 187; *De Nieuwe Courant*, 29 december 1913, avondblad.

³¹ De Beaufort, *Dagboeken en aantekeningen van Willem Hendrik de Beaufort 1874-1918*, II 604.

³² Cort van der Linden, *De wet van het recht*, 45, 46.

³³ Hans Jörg Sandkühler ed., *Handbuch Deutscher Idealismus* (Stuttgart/Weimar 2005) 13, 144.

³⁴ Cort van der Linden, *De wet van het recht*, 28-30.

³⁵ Cort van der Linden, *De wet van het recht*, 40.

³⁶ Cort van der Linden, *De wet van het recht*, 28-30.

³⁷ Cort van der Linden, *De wet van het recht*, 32.

³⁸ P.W.A. Cort van der Linden, *Volk en staat. Redevoering ter opening zijner colleges* (Groningen 1882) 25, 33, 37.

³⁹ Modderman, *Straf— geen kwaad*, 19.

⁴⁰ Modderman, *Straf— geen kwaad*, 12, 13.

- ⁴¹ Modderman, *Straf – geen kwaad*, 7 en 18.
- ⁴² Voor Krauses levensloop uitgebreid Enrique M. Ureña, *K.C.F. Krause. Philosoph, Freimaurer, Weltbürger. Eine Biographie* (Stuttgart 1991).
- ⁴³ Peter Landau, 'Karl Christian Friedrich Krauses Rechtsphilosophie' in: Klaus-M. Kodalle ed., *Karl Christian Friedrich Krause (1781-1832). Studien zu seiner Philosophie und Krausismo* (Hamburg 1985) 80-92, aldaar 82-85.
- ⁴⁴ Peter Landau, 'Karl Christian Friedrich Krauses Rechtsphilosophie', 89; Siegfried Wollgast, *Karl Christian Friedrich Krause (1781-1832). Anmerkungen zu Leben und Werk*. Sitzungsberichte der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig. Philologisch-historische Klasse. Band 129 Heft 5 (Berlin 1990) 57.
- ⁴⁵ Peter Landau, 'Karl Christian Friedrich Krauses Rechtsphilosophie', 92.
- ⁴⁶ Peter Landau, 'Karl Christian Friedrich Krauses Rechtsphilosophie', 82; Theodor Schwarz, *Die Lehre vom Naturrecht bei Karl Chr. F. Krause* (Bern 1940) 40-43.
- ⁴⁷ P.W.J.H. Cort van der Linden, 'Subjectieve herinneringen', NA, archief Cort van der Linden, inv.nr. 525
- ⁴⁸ W.H. Nolens, *De leer van den H. Thomas van Aquino over het recht* (Utrecht 1890).
- ⁴⁹ Cort van der Linden aan Nolens, 12 maart 1890, KDC, archief Nolens, inv.nr. 1.
- ⁵⁰ Drentje, *Thorbecke. Een filosoof in de politiek*, 107-109 en 371, 372.
- ⁵¹ Drentje, *Thorbecke. Een filosoof in de politiek*, 153-156.
- ⁵² E. Poortinga, *De scheiding tussen publiek- en privaatrecht bij Johan Rudolph Thorbecke (1798-1872). Theorie en toepassing* (Nijmegen 1987) 61.
- ⁵³ Poortinga, *De scheiding tussen publiek- en privaatrecht bij Johan Rudolph Thorbecke*, 58-59, 64-65.
- ⁵⁴ Drentje, *Thorbecke. Een filosoof in de politiek*, 371.
- ⁵⁵ R. van Boneval Faure, 'Levensschets van Mr. B.D.H. Tellegen' in: *Jaarboek van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen gevestigd te Amsterdam voor 1885* (Amsterdam 1885) 42-84, aldaar 62, 63; B.D.H. Tellegen, 'Van waar en waarheen? Eene onuitgesproken toespraak', *De Gids* 36 (1872) II 439-462, aldaar met name 460.
- ⁵⁶ B.D.H. Tellegen, 'Het recht van bestaan van den staat', *Nieuwe bijdragen voor rechtsgeleerdheid en wetgeving, verzameld en uitgegeven door mr. B.J.L. de Geer en mr. Van Boneval Faure* 16 (1866) 527-550, aldaar 540-545.
- ⁵⁷ De slechte voortekenen waren aanwezig nu confessionelen hun idealen in de politiek gingen uitdragen en met name in het buitenland ook de socialisten aan de poorten rammelden. Te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbef*, 51; Aerts, *De letterheren*, 324, 325; J.T. Buys, 'Een alarmkreet. Over: "Gezag en vrijheid" door mr. A.F. de Savornin Lohman', *De Gids* 41 (1877) II 56-84, aldaar 69, 70 en 82, 83; vgl. Buys, *Studiën over staatkunde en staatsrecht*, II 578 en 589, 590.
- ⁵⁸ J.T. Buys, 'De strijd tusschen staat en maatschappij', *Metis. Sociaal en politisch tijdschrift* 2 (1874) 359-409, aldaar 408; Vgl. Buys, *Studiën over staatkunde en staatsrecht*, II 538; H.P.G. Quack, 'Mr. J.T. Buys', *De Gids* 57 (1893) IV 201-254, aldaar 226-230, citaat 228.
- ⁵⁹ J.T. Buys, *De zelfstandigheid van het staatsrecht. Rede uitgesproken door Mr. J.T. Buijs, na de overdracht van het rectoraat aan de hoogeschool te Leiden op 8 februari 1876* (Amsterdam 1876) 14, 16, 20; vgl. Buys, *Studiën over staatkunde en staatsrecht*, II 499, 501, 505.
- ⁶⁰ Te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbef*, 53.
- ⁶¹ Deze kritiek verscheen onder meer in 1874 in *De Standaard*. Buys noemde de mogelijkheid om de kritiek van *De Standaard* te weerleggen zelfs de reden dat hij zijn lezing 'De strijd tusschen staat en maatschappij' had laten publiceren. Buys,

'De strijd tusschen staat en maatschappij', 359; Vgl. Buys, *Studiën over staatkunde en staatsrecht*, II 507.

⁶² Buys, 'De strijd tusschen staat en maatschappij', 399-409; Vgl. Buys, *Studiën over staatkunde en staatsrecht*, II 532-538; Aerts, *De letterheren*, 324-326; Te Velde, *gemeenschapszin en plichtsbeseft*, 51.

⁶³ Cort van der Linden, *Volk en staat*, 20.

⁶⁴ Te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbeseft*, 53; J.T. Buys, 'Stormschade', *De Gids* 40 (1876) I 99-135, aldaar 102; vgl. Buys, *Studiën over staatkunde en staatsrecht*, I 566.

⁶⁵ Stefan Dudink, *Deugdzaam liberalisme. Sociaal-liberalisme in Nederland 1870-1901* (Amsterdam 1997) 76.

⁶⁶ Cort van der Linden, *Volk en staat*, 37-39.

⁶⁷ Van Itallie-van Embden, 'Mr. P.W.A. Cort van der Linden', 69.

⁶⁸ Rik Vuurmans, 'Polak Kerdijk', *BWSA* 4 (1990) 160-163; Jaak Slangen, 'Polak Kerdijk, Arnoldus', *BWN V* (Den Haag 2001) 397-399.

⁶⁹ Cort van der Linden, *Volk en staat*, 6.

⁷⁰ J.D. Veegens, 'Over: Volk en staat. Re-
devoering ter opening zijner colleges uitgesproken door Mr. P.W.A. Cort van der Linden (Groningen 1882)', *Rechtsgeleerd magazijn* 2 (1883) 116-125.

⁷¹ Veegens stelde wel op een theoretisch niveau dat de progressieve stroming zich en bloc tegenover de behoudende vertegenwoordigers van liberalen en conservatieven moest stellen. De laatsten zouden daardoor in staat zijn de confessionelen de wind uit de zeilen te nemen, maar dat kon volgens hem alleen door middel van pragmatisch beleid dat per geval bekeek wat in het landsbelang was. J.D. Veegens, 'Politieke gedachten van een leek', *De Gids* 37 (1873) IV 213-232, hier met name 229, 230.

⁷² Vgl. Aerts, *De letterheren*, 335.

⁷³ J.A.A. Bervoets, 'Veegens, Jacob Dirk', *BWN II* (Amsterdam 1985) 570-572.

⁷⁴ Bert Wartena, *H. Goeman Borgesius (1847-1917). Vader van de verzorgingsstaat. Een halve eeuw liberale en sociale politiek in*

Nederland (Amsterdam 2003) 54, 55. Goeman Borgesius pleitte al bij zijn aantreden als jonge hoofdredacteur van *Het Vaderland* voor zo'n praktische behandeling van alledaagse onderwerpen in plaats van het opstellen van welluidende programma's.

H. te Velde, 'H. Goeman Borgesius (1847-1917)' in: G.A. van der List, P.G.C. van Schie ed., *Van Thorbecke tot Telders.*

Hoofdpersonen uit de geschiedenis van het Nederlandse liberalisme vóór 1940 (Assen/Maastricht 1993) 88-98, aldaar 91, 92.

⁷⁵ 'Vereeniging voor statistiek in Nederland. Vergadering zaterdag 3 april 1875', *Staatkundig en staathuishoudkundig jaarboekje* 27 (1875) 1-56, aldaar 28, 46-49.

⁷⁶ 'Vereeniging voor statistiek in Nederland. Vergadering zaterdag 3 april 1875', 27.

⁷⁷ N.G. Pierson en J.A. Levy voerden bijvoorbeeld een uitgebreid debat waarin de mogelijkheden om tot een specifiek sociaal-liberaal staatsbegrip te komen, werden bediscussieerd. N.G. Pierson, 'Kathedersocialisme', *De Gids* 42 (1878) III 250-280, aldaar 253-256; J.A. Levy, *Engelsch 'kathedersocialisme'* ('s-Gravenhage 1879) 66-69; A. Heemskerk, 'Principieele economische strijd. Engelsch "kathedersocialisme" door mr. J.A. Levy', *Themis. Regtskundig tijdschrift* 41 (1880) 537-572, aldaar 538, 567-572; Dudink, *Deugdzaam liberalisme*, 63-65.

⁷⁸ H. Goeman Borgesius, 'Open brief aan mr. J. baron d'Aulnis de Bourouill', *Vragen des Tijds* 4 (1878) II 219-278, daar 251, 263.

⁷⁹ Wartena, *H. Goeman Borgesius*, 42-44.

⁸⁰ P.W.A. Cort van der Linden, 'De methode in de rechts- en staatswetenschappen', *Themis. Regtskundig tijdschrift* 43 (1882) 390-415, aldaar 402.

⁸¹ Cort van der Linden, 'De methode in de rechts- en staatswetenschappen', 396.

⁸² Dirk Jan Wolffram, *Vrij van wat neerdrukt en beklemt. Staat, gemeenschap, sociale politiek, 1870-1918* (Amsterdam 2003) 83-85.

⁸³ Cort van der Linden, 'Conservatief of

progressief, *De Gids* 57 (1893) I 137-173, aldaar 151.

⁸⁴ Cort van der Linden aan Van der Goes, 24 februari 1892, IISG, archief Van der Goes, inv.nr. 825.

⁸⁵ Cort van der Linden, 'Conservatief of progressief', 146.

⁸⁶ Cort van der Linden, 'Conservatief of progressief', 142, 143.

⁸⁷ Cort van der Linden, 'Conservatief of progressief', 145.

⁸⁸ Cort van der Linden, 'Conservatief of progressief', 153.

⁸⁹ Cort van der Linden, 'Conservatief of progressief', 147.

⁹⁰ C.W. de Vries, *Cort van der Linden. De visie van een groot staatsman*, 10; B. Sijmons, 'Professor Oppenheim', *De Gids* 88 (1924) IV 271-278, aldaar 275; E. van Raalte, 'Een bouwer aan den staat. Prof. Mr. Dr. J. Oppenheim †', *Vragen van den dag. Maandschrift voor Nederland en Koloniën* 39 (1924) 801-819, aldaar 806.

⁹¹ J. Oppenheim, *De theorie van den organischen staat en hare waarde voor onzen tijd. Rede op 18 oktober 1893, bij de aanvaarding van het hoogleeraarsambt aan de rijks-universiteit te Leiden uitgesproken door Mr. J. Oppenheim* (Groningen 1893); P.W.A. Cort van der Linden, 'Staat en gemeenschap', *De Gids* 58 (1894) IV 239-266, aldaar 252.

⁹² Cort van der Linden, 'Staat en gemeenschap', 253.

⁹³ Carla Zoethout, 'Hugo Krabbe over recht, staat en staatsrecht', *Recht en kritiek* 17 (1991) 468-481; J.T. Minderaa, 'Pieter Wilhelm Adrianus Cort van der Linden', 339-342, aldaar 340.

⁹⁴ G.E. Langemeijer, *De wijsbegeerte des rechts en de encyclopaedie der rechtswetenschap sedert 1880. Geschiedenis der Nederlandsche rechtswetenschap deel VI* (Amsterdam 1963) 26.

⁹⁵ R. Kranenburg, 'Hugo Krabbe', *Jaarboek van de maatschappij der Nederlandse Letterkunde* 1936/1937 (Leiden 1937) 155-160, aldaar 158; H. van den Brink, 'Hugo

Krabbe (1857-1936)' in: T.J. Veen, P.C. Kop ed., *Zestig juristen. Bijdragen tot een beeld van de geschiedenis der Nederlandse rechtswetenschap* (Zwolle 1987) 287-291.

⁹⁶ Aerts, *De letterheren*, 364-368.

⁹⁷ H.P.G. Quack, 'Staat en maatschappij', *De Gids* 32 (1868) IV 193-214, aldaar met name 209-212.

⁹⁸ Quack, 'Staat en maatschappij', 212.

⁹⁹ H.P.G. Quack, 'Bouw en samenstel der maatschappij', *De Gids* 39 (1875) II 1-27, aldaar 2, 3.

¹⁰⁰ Quack, 'Bouw en samenstel der maatschappij', 24.

¹⁰¹ H.P.G. Quack, *Herinneringen uit de levensjaren van mr. H.P.G. Quack, 1834-1914* (2^e druk, reprint Nijmegen 1977, oorspronkelijke 2^e druk Amsterdam 1915) 362.

Noten hoofdstuk 3

¹ Piet de Rooy, *Darwin en de strijd langs vaste lijnen* (Nijmegen 1987) in het bijzonder 8, 9.

² Piet de Rooy, 'Bouleeren met de Evolutie', *De Gids* 154 (1991) 343-366, aldaar 353; Bert Theunissen, 'Sociaal-darwinisme. Enkele kanttekeningen bij een meerduidig begrip', *Amsterdams sociologisch tijdschrift* 27 (2000) 96-110.

³ J.D.Y. Peel, *Herbert Spencer. The evolution of a sociologist* (London 1971) 131, 132.

⁴ Aerts, *De letterheren*, 476.

⁵ Stefan Dudink, *Deugdzaam liberalisme*, 239.

⁶ Cort van der Linden, *De wet van het recht*, 5.

⁷ Cort van der Linden, *De wet van het recht*, 5-7.

⁸ Peel, *Herbert Spencer*, 149, 150 en 194.

⁹ Cor Hermans, *De dwaaltocht van het sociaal-darwinisme. Vroege sociale interpretaties van Charles Darwins theorie van natuurlijke selectie 1859-1918* (Amsterdam 2003) 267, 268.

¹⁰ Hermans, *De dwaaltocht van het sociaal-darwinisme*, 270, 275.

- ¹¹ Mike Hawkins, *Social Darwinism in European and American thought, 1860-1945. Nature as a model and nature as a threat* (Cambridge 1997) 87; Piet de Rooy, 'Bou-leeren met de Evolutie', 347-349; Hermans, *De dwaaltocht van het sociaal-darwinisme*, 275.
- ¹² Cort van der Linden, *De wet van het recht*, 20-25, 33-38.
- ¹³ Cort van der Linden, *De wet van het recht*, 26.
- ¹⁴ Cort van der Linden, *De wet van het recht*, 27.
- ¹⁵ Cort van der Linden, *De staathuishoudkunde als sociale wetenschap. Rede, uitgesproken tot aanvaarding van het hoogleeraars-ambt aan de universiteit te Amsterdam* ('s-Gravenhage 1891) 16.
- ¹⁶ Cort van der Linden, 'Staat en gemeenschap', 255, 256.
- ¹⁷ Cort van der Linden, *De staathuishoudkunde als sociale wetenschap*, 25.
- ¹⁸ Cort van der Linden, *Volk en staat*, 17.
- ¹⁹ Hawkins, *Social Darwinism in European and American thought*, 33, 34 en 305, 306.
- ²⁰ Daniel Pick, *Faces of degeneration. A European disorder, c. 1848-1918* (Cambridge 1989) onder meer 22, 90-96, 216-221; Henk te Velde, "In onzen verslaptent tijd met weeke hoofden." Neurasthenie, fin de siècle en liberaal Nederland', *De Gids* 152 (1989) I 14-24, aldaar 15, 16.
- ²¹ P.W.A. Cort van der Linden, 'Vrijheid en hervorming', *De Gids* 51 (1887) II 389-425 en *De Gids* 51 (1887) III 72-125, aldaar II 389-391.
- ²² Cort van der Linden, *De staathuishoudkunde als sociale wetenschap*, 34, 35.
- ²³ Cort van der Linden, *De staathuishoudkunde als sociale wetenschap*, 36.
- ²⁴ Cort van der Linden, 'Vrijheid en hervorming', 99-106, citaten 102-103; Hugo Quintus Röling, *De tragedie van het geslachtsleven.* Dr. J Rutgers (1850-1924) en de Nieuw-Malthusiaansche Bond (opgericht 1881) (Amsterdam 1987) 93.
- ²⁵ Frits Boterman en Piet de Rooy, *Op de grens van twee culturen. Nederland en Duitsland in het Fin de Siècle* (Amsterdam 1999) 20-24.
- ²⁶ Aerts, *De letterheren*, 474-477.
- ²⁷ Te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbesef*, 62; Te Velde, "In onzen verslaptent tijd met weeke hoofden." Neurasthenie, fin de siècle en liberaal Nederland', 17-18.
- ²⁸ W. van der Vlucht, 'In naam der vrijheid. Over H. Spencer: "The man versus the state"', *De Gids* 51 (1887) IV 401-465, aldaar 451.
- ²⁹ Te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbesef*, 75.
- ³⁰ Te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbesef*, 104-106, 114-115; Aerts, *De letterheren*, 476, 477; Ido de Haan, 'Het elan van het instinct. Organische metaforen en de politiek' in: Liesbeth Nijs e.a. ed., *De zieke natie. Over de medicalisering van de samenleving 1860-1914* (Groningen 2002) 124-142, aldaar 129-140.
- ³¹ Cort van der Linden, 'Vrijheid en hervorming', 423.
- ³² Van der Vlucht schreef: 'Nimmer mag de vrije persoonlijke arbeid zelf door de best geregelde staatsbemoeiing zich de taak uit de handen laten nemen, die zijn plicht is en zijne eer.' Van der Vlucht, 'In naam der vrijheid. Over H. Spencer: "the man versus the state"', 463, 464.
- ³³ Marcel Hoogenboom, *Standenstrijd en zekerheid. Een geschiedenis van oude orde en sociale zorg in Nederland* (Amsterdam 2004) 98-100; Wolfram, *Vrij van wat neerdrukt en beklemmt*, 29-35.
- ³⁴ S.R. Steinmetz, 'Voorwoord. Sociale verbetering en aangeboren aanleg' in: J.B. Haycraft, *Darwinisme en maatschappelijke vooruitgang* ('s-Gravenhage 1897) 23; vgl. Jan Noordman, *Om de kwaliteit van het nageslacht. Eugenetica in Nederland 1900-1950* (Nijmegen 1989) 64-69.
- ³⁵ Te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbesef*, 75, 190, 191.
- ³⁶ P.W.A. Cort van der Linden, 'Sociologie en ethnologie. Over S.R. Steinmetz, Het goed recht van sociologie en ethnologie

gie als universiteitsvakken', *De Gids* 59 (1895) III 143-146.

³⁷ Cort van der Linden, 'Vrijheid en hervorming', 91.

³⁸ De Rooy, *Darwin en de strijd langs vaste lijnen*, 9.

³⁹ Buitengewone vergadering college van curatoren Gemeente-universiteit van Amsterdam, 23 maart 1896, GA Amsterdam, archief college van curatoren, inv.nr. 3; Faculteit der rechtsgeleerdheid Gemeente-universiteit van Amsterdam aan College van Curatoren, 2 mei 1896 met benoemingsadvies, 2 mei 1896, GA Amsterdam, archief college van curatoren, inv.nr. 26 exh.nr. 634.

⁴⁰ Cort van der Linden aan college van curatoren Gemeente-universiteit van Amsterdam, 3 mei 1896, GA Amsterdam, archief college van curatoren, inv.nr. 26, exh.nr. 634.

⁴¹ Treub, 'Darwinisme en socialisme', *Sociaal weekblad*, 23 juni 1894, 202.

⁴² Treub, 'Darwinisme en socialisme', *Sociaal weekblad*, 7 juli 1894, 219.

⁴³ Geheel in lijn met Spencers opvattingen, evolueerde ook het sociale instinct. De heterogeniteit van de industriële samenleving zorgde voor zoveel onderlinge afhankelijkheid dat de mens beseftte hoe destructief een amorele gewelddadige strijd was. Dankzij de evolutie zou dat inzicht volgens Treub vanzelf doorbreken. 'Die groepen welke door hare hoogere beschaving de sterkere zijn, werken door het overvleugelen harer minder beschaafde concurrenten de toeneming der beschavingsvatbaarheid door overerving in de hand.' M.W.F. Treub, 'Darwinisme en socialisme', *Sociaal weekblad*, 23 juni 1894, 202.

⁴⁴ Cort van der Linden, *De staathuishoudkunde als sociale wetenschap*, 7-9.

⁴⁵ Cort van der Linden, 'Conservatief of progressief', 149-151.

⁴⁶ Cort van der Linden, *De staathuishoudkunde als sociale wetenschap*, 27; vgl. Piet de Rooy (met medewerking van Sierk Plantinga), *Op zoek naar volmaaktheid*.

H.M. Bernelot Moens en het mysterie van afkomst en toekomst (Houten 1991) 91.

⁴⁷ Vgl. Te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbeseft*, 172.

⁴⁸ Treub, 'Darwinisme en socialisme', *Sociaal weekblad*, 21 juli 1894, 235.

⁴⁹ P.W.A. Cort van der Linden, 'Oeconomische politiek', *Vragen des Tijds* 9 (1883) I, 291-317, daar 298. Ook Treub benadrukte de 'door heriditeit bepaalden' ongelijkheid van de mens. Treub, 'Darwinisme en socialisme', *Sociaal weekblad*, 30 juni 1894, 210.

⁵⁰ Cort van der Linden, 'Oeconomische politiek', 316. In tegenstelling tot wat Dudink meent, verbond Cort van der Linden verdienste dus met erfelijkheid. Dudink meent dat Cort van der Lindens notie van verdienste alleen aan deugdzaamheid was gekoppeld. Erfelijkheid zou bij hem, anders dan bij Treub, geen rol spelen. Ook Cort van der Linden was er echter van overtuigd dat eenieder zijn deugdzaamheid naar verschil van eigen talenten moest vormgeven. In de toepassing van die erfelijkheidsgedachte ging hij zelfs verder dan Treub door de consequenties van degeneratie onder ogen te zien. Vgl. Dudink, *Deugdzaam liberalisme*, 234.

⁵¹ Cort van der Linden, *De staathuishoudkunde als sociale wetenschap*, 36.

⁵² Dudink, *Deugdzaam liberalisme*, 237.

⁵³ Treub, 'Darwinisme en socialisme', *Sociaal weekblad*, 23 juni 1894, 201.

⁵⁴ Treub, 'Darwinisme en socialisme', *Sociaal weekblad*, 23 juni 1894, 202.

⁵⁵ Dudink, *Deugdzaam liberalisme*, 234, 235, 239, 240.

⁵⁶ Piet de Rooy, 'M.W.F. Treub (1858-1931)' in: G.A. van der List, P.G.C. van Schie, *Van Thorbecke tot Telders. Hoofdpersonen uit de geschiedenis van het Nederlandse liberalisme vóór 1940* (Assen/Maastricht 1993) 76-86, aldaar 84.

⁵⁷ Cort van der Linden, *De staathuishoudkunde als sociale wetenschap*, 36.

⁵⁸ Cort van der Linden, *De staathuishoudkunde als sociale wetenschap*, 38.

⁵⁹ Cort van der Linden, 'Vrijheid en hervorming', 115.

⁶⁰ Cort van der Linden, 'Vrijheid en hervorming', 115.

Noten hoofdstuk 4

¹ P.W.A. Cort van der Linden, *Richting en beleid der liberale partij* (Groningen 1886) 18.

² Cort van der Linden, *Richting en beleid der liberale partij*, 17.

³ Cort van der Linden, *Richting en beleid der liberale partij*, 87.

⁴ Cort van der Linden, 'Vrijheid en hervorming', 393, 398.

⁵ P.W.A. Cort van der Linden, *De oorzaken der malaise* (Groningen 1885) 27.

⁶ Cort van der Linden, 'Vrijheid en hervorming', 416.

⁷ Cort van der Linden, 'Vrijheid en hervorming', 418.

⁸ Cort van der Linden, *Richting en beleid der liberale partij*, 88.

⁹ Cort van der Linden, *Richting en beleid der liberale partij*, 44.

¹⁰ P.W.A. Cort van der Linden, 'Sociale rente', *Vragen des tijds* 9 (1883) I 165-189, aldaar 177, 178; vgl. Cort van der Linden, 'Oeconomische politiek', 299, 300.

¹¹ Cort van der Linden, 'Sociale rente', 177-179, 185.

¹² Cort van der Linden, 'Sociale rente', 186, 187.

¹³ Cort van der Linden, 'Oeconomische politiek', 303, 304; Stuurman laat zien dat deze opvattingen over parasitaire politiek en productieve deugd ook te vinden waren bij de Britse liberaal John Bright en bij Samuel van Houten. Deze opvattingen kenmerkten de vernieuwing van het liberale gedachtegoed in de tweede helft van de negentiende eeuw. Siep Stuurman, *Wacht op onze daden. Het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse staat* (Amsterdam 1992) 224, 237-248.

¹⁴ Cort van der Linden, 'Sociale rente', 171.

¹⁵ Cort van der Linden, 'Oeconomische politiek', 304.

¹⁶ Cort van der Linden, 'Oeconomische politiek', 316, 317.

¹⁷ Cort van der Linden, 'Sociale rente', 180.

¹⁸ Cort van der Linden, 'Vrijheid en hervorming', 91; Cort van der Linden, *Richting en beleid der liberale partij*, 160-163.

¹⁹ Cort van der Linden, 'Vrijheid en hervorming', 106.

²⁰ Cort van der Linden, 'Vrijheid en hervorming', 121.

²¹ Cort van der Linden, 'Conservatief of progressief', 154.

²² Bert Wartena, *H. Goeman Borgesius*, 55. Zie ook 17-20.

²³ Cort van der Linden, 'Vrijheid en hervorming', 94, 99.

²⁴ Cort van der Linden, *Richting en beleid der liberale partij*, 171.

²⁵ Cort van der Linden, *Richting en beleid der liberale partij*, 174-176.

²⁶ Cort van der Linden, *Richting en beleid der liberale partij*, 185-188.

²⁷ Cort van der Linden, 'Oeconomische politiek', 312.

²⁸ Cort van der Linden, 'Oeconomische politiek', 312.

²⁹ P.W.A. Cort van der Linden, 'Belastingbegrippen', *De Gids* 48 (1884) IV 185-204, aldaar 196.

³⁰ Cort van der Linden, 'Belastingbegrippen', 201, 202.

³¹ P.W.A. Cort van der Linden, *Leerboek der financiën. De theorie der belastingen* ('s-Gravenhage 1887) 12-14; N.G. Pierson, 'Nieuwe literatuur over belastingen. Mr. P.W.A. Cort van der Linden, *Leerboek der financiën*', *De Gids* 52 (1888) I 287-318, aldaar 288.

³² Cort van der Linden, *Leerboek der financiën*, 65.

³³ Cort van der Linden, *Leerboek der financiën*, 109.

³⁴ Cort van der Linden, *Leerboek der financiën*, 108.

³⁵ Cort van der Linden, *Leerboek der financiën*, vi.

- ³⁶ M.W.F. Treub, 'Over: P.W.A. Cort van der Linden, *Leerboek der Financiën. De theorie der Belastingen*', *Rechtsgeleerd magazijn* 7 (1888) 220-228, aldaar 228; N.G. Pierson, 'Nieuwe literatuur over belastingen. Mr. P.W.A. Cort van der Linden. *Leerboek der financiën*', 288.
- ³⁷ Pierson, 'Nieuwe literatuur over belastingen. Mr. P.W.A. Cort van der Linden. *Leerboek der financiën*', 299, 307, 308, 314.
- ³⁸ P.W.A. Cort van der Linden, 'Drie vragen van belastingbeleid', *De Tijdspiegel* 45 (1888) II 333-355 aldaar 333.
- ³⁹ Cort van der Linden, 'Drie vragen van belastingbeleid', 335-338, 341, 344-349, 355.
- ⁴⁰ Christianne Smit, *Omwiller der billijkheid. De strijd over de invoering van de inkomstenbelasting in Nederland* (Amsterdam 2002) 253.
- ⁴¹ Bert Wartena, *H. Goeman Borgesius*, 219-223.
- ⁴² Concept bestuur Liberale Unie aan Cort van der Linden (en anderen), 29 juni 1889; Commissie voor de bestudering van de belastingherziening aan bestuur van de Liberale Unie, 3 november 1889, beiden NA, archief H.L. Drucker, toegang 2.21.026.04, inv.nr. 119.
- ⁴³ P.J. de Witt aan Drucker, 29 juni 1889, NA, archief Drucker, inv. nr. 119.
- ⁴⁴ Smit, *Omwiller der billijkheid*, 227, 258.
- ⁴⁵ P.W.A. Cort van der Linden, *De voorgestelde kapitaalbelasting* (Amsterdam 1892) 6-8.
- ⁴⁶ Cort van der Linden, *De voorgestelde kapitaalbelasting*, 18-21 en 30-32; P.W.A. Cort van der Linden, 'De landbouw en de voorgestelde belastingontwerpen', *Sociaal weekblad*, 12 maart 1892, 6 (1892) 101-103; P.W.A. Cort van der Linden, 'Grondbelasting of grondrente', *Vragen des Tijds* 16 (1890) II 117-125.
- ⁴⁷ Benoeming als lid en ondervoorzitter van de landbouwcommissie (ingesteld bij KB 18 september 1886 nr. 28), 21 september 1886; ontslag uit landbouwcommissie (ontbonden bij KB 21 januari 1892 nr. 14), 12 februari 1892, NA, archief Cort van der Linden, inv.nr. 219.
- ⁴⁸ Ministerie van Binnenlandsche Zaken aan Cort van der Linden, 10 februari 1893 en 15 februari 1893, NA, archief Cort van der Linden, inv.nr. 221.
- ⁴⁹ Cort van der Linden, *De voorgestelde kapitaalbelasting*, 16-20.
- ⁵⁰ *Algemeen Handelsblad*, 16 maart 1892, avondblad 2^e blad.
- ⁵¹ *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 13 maart 1892, 2^e blad, 15 maart 1892, 2^e blad A, 18 maart 1892, 2^e blad.
- ⁵² *Het Vaderland*, 20 maart 1892, 1^e blad en 22 maart 1892, 1^e blad.
- ⁵³ *Algemeen Handelsblad*, 20 maart 1892, avondblad 2^e blad; *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 15 maart 1892, 2^e blad B.
- ⁵⁴ *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 15 maart 1892, 2^e blad B.
- ⁵⁵ Dagboek Pierson, zondag 6 maart 1892, UBA, collectie NGP XXIX, schrift XIV (afschrift archief DNB, schrift XIV, p. 25).
- ⁵⁶ Dagboek Pierson, zondag 20 maart 1892, UBA, collectie NGP XXIX, schrift XIV (afschrift archief DNB, schrift XIV, p. 25).
- ⁵⁷ Smit, *Omwiller der billijkheid*, 264.
- ⁵⁸ Smit, *Omwiller der billijkheid*, 267.
- ⁵⁹ G. Taal, *Liberale en radicalen in Nederland 1872-1901* (Den Haag 1980) 226-228.
- ⁶⁰ Robert Jacques Schotsman, *De parlementaire behandeling van het monetaire beleid in Nederland sinds 1863* (Meppel 1987) 25-64.
- ⁶¹ Cort van der Linden, *Munt-politiek* (Groningen 1884) 18.
- ⁶² Cort van der Linden, *De zilvercrisis* (Groningen 1883) 4.
- ⁶³ Cort van der Linden, *De zilvercrisis*, 34.
- ⁶⁴ Cort van der Linden, *Munt-politiek*, 8, 9. Hier alle bovenstaande citaten.

Noten hoofdstuk 5

¹ Ron de Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit. Verkiezingen voor de Tweede Kamer, 1848-1887* (Hilversum 1999) 12, 38, 73-75.

² Van Houtens individualisme is wel toe-

geschreven aan zijn doperse achtergrond. Hoewel hij zelf de kerk helemaal de rug toekeerde, beroemde hij zich er toch op in alle zestien kwartieren mennonieten te hebben. C.K. Elout, 'Mr. S van Houten' in: Henri van der Mandere ed., *Mannen en vrouwen van betekenis onze dagen* 42 (1912) 1-76, aldaar 4.

³ Stuurman, *Wacht op onze daden. Het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse staat*, 185-187.

⁴ S. Stuurman, 'S. van Houten (1837-1930)' in: G.A. van der List, P.G.C. van Schie, *Van Thorbecke tot Telders. Hoofdpersonen uit de geschiedenis van het Nederlandse liberalisme vóór 1940* (Assen/Maastricht 1993) 50-61, aldaar 55-60.

⁵ *Provinciale Groninger Courant*, 22 oktober 1884.

⁶ *Nieuwe Groninger Courant*, 21 oktober 1884; *Provinciale Groninger Courant*, 22 oktober 1884.

⁷ Hoofdartikel *Nieuwe Groninger Courant*, 22 oktober 1884 en vervolg 23 oktober 1884; J. Pik, 'Cort van der Linden of Van Houten', *Provinciale Groninger Courant*, 24 oktober 1884; reactie Van Wijck, *Provinciale Groninger Courant*, 25 oktober 1884.

⁸ *Nieuwe Groninger Courant*, 21 oktober 1884; *Provinciale Groninger Courant*, 22 oktober 1884; Cort van der Linden, *De wet van het recht*, 13, 14.

⁹ J. Pik, 'Cort van der Linden of Van Houten?', *Nieuwe Groninger Courant* 27 oktober 1884 én *Provinciale Groninger Courant*, 28 oktober 1884, 2^c bijvoegsel; Van Wijck, 'Een kort antwoord aan de "Nieuwe Groninger Courant" en aan den heer Prins', *Nieuwe Groninger Courant*, 27 oktober 1884 én *Provinciale Groninger Courant*, 28 oktober 1884, 2^c bijvoegsel; Cort van der Linden, *Nieuwe Groninger Courant*, 28 oktober 1884.

¹⁰ *Provinciale Groninger Courant*, 28 oktober 1884.

¹¹ *Nieuwe Groninger Courant*, 28 oktober 1884.

¹² Ron de Jong, 'Uitslagen van de verkiezingen voor de Tweede Kamer, 1848-1918', ING, <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/Verkiezingen>, zie district Groningen 28 oktober 1884.

¹³ *Nieuwe Groninger Courant*, 10 februari 1888.

¹⁴ *Nieuwe Groninger Courant*, 10 februari 1888.

¹⁵ *Nieuwe Groninger Courant*, 21 februari 1888.

¹⁶ *Nieuwe Groninger Courant*, 22 februari 1888.

¹⁷ *Nieuwe Groninger Courant*, 23 februari 1888.

¹⁸ Vergadering kiesvereniging Burgerplicht te Groningen, 22 februari 1888, GrA, archief kiesvereniging Burgerplicht te Groningen, toegang 1453, inv.nr. 1.

¹⁹ *Nieuwe Groninger Courant*, 23 februari 1888.

²⁰ Ron de Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit*, 84.

²¹ *Nieuwe Groninger Courant*, 3 maart 1888; Vergadering kiesvereniging Burgerplicht te Groningen, 2 maart 1888, GrA, archief kiesvereniging Burgerplicht te Groningen, inv.nr. 1.

²² Van Itallie-van Embden, 'Mr. P.W.A. Cort van der Linden', 73.

²³ Cort van der Linden, *Richting en beleid der liberale partij*, 42.

²⁴ Cort van der Linden, *Richting en beleid der liberale partij*, 55, 56.

²⁵ Cort van der Linden, *Richting en beleid der liberale partij*, 55-57.

²⁶ Cort van der Linden, *Richting en beleid der liberale partij*, 66.

²⁷ Cort van der Linden, *Richting en beleid der liberale partij*, 65.

²⁸ Cort van der Linden, *Richting en beleid der liberale partij*, 95.

²⁹ *De Amsterdammer*, 10 december 1885, avondblad en 11 december 1885, avondblad.

³⁰ Van Welderen Rengers, *Schets eener parlementaire geschiedenis van Nederland*. C.W. de Vries, *Tweede deel 1891-1901*, 8-12;

Taal, *Liberalen en radicalen in Nederland*, 196-204.

³¹ W.P. Secker, 'J.P.R. Tak van Poortvliet (1839-1904)' in: G.A. van der List, P.G.C. van Schie ed., *Van Thorbecke tot Telders. Hoofdpersonen uit de geschiedenis van het Nederlandse liberalisme vóór 1940* (Assen/Maastricht 1993) 63-75, aldaar 70; Taal, *Liberalen en radicalen in Nederland*, 232.

³² Taal, *Liberalen en radicalen in Nederland*, 241.

³³ P.W.A. Cort van der Linden, 'Wapenstilstand', *De Gids* 58 (1894) I 34-50, aldaar 35.

³⁴ Cort van der Linden, 'Wapenstilstand', 38, 39.

³⁵ Cort van der Linden, 'Wapenstilstand', 40.

³⁶ Cort van der Linden, 'Wapenstilstand', 43.

³⁷ Cort van der Linden, 'Wapenstilstand', 44-47.

³⁸ Cort van der Linden, 'Wapenstilstand', 48-50.

³⁹ J.T. Buys, 'Aan gene zijde van het algemeen stemrecht', *De Gids* 56 (1892) IV 204-228 en 406-458, met name 222-228 en 445-455, citaat 449; vgl. Buys, *Studiën over staatkunde en staatsrecht*, II 368-373 en 408-417, citaat 412.

⁴⁰ P.W.A. Cort van der Linden, 'Na den strijd', *De Gids* 58 (1894) II 283-306, aldaar 289.

⁴¹ Taal, *Liberalen en radicalen in Nederland*, 285, 286.

⁴² Cort van der Linden, 'Na den strijd', 289.

⁴³ Taal, *Liberalen en radicalen in Nederland*, 262-264.

⁴⁴ Gleichman aan Burgerplicht, 23 maart 1894, in: *De Amsterdammer. Dagblad voor Nederland*, 25 t/m 27 maart 1894 (paasnummer), tweede blad (pagina 5); vgl. *NRC*, 25 maart 1894, tweede blad B met een lovende bespreking van deze brief.

⁴⁵ Taal, *Liberalen en radicalen in Nederland*, 341-342.

⁴⁶ Cort van der Linden aan Gleichman, 27 maart 1894, archief Gleichman, privécollectie Escher-Gleichman Den Haag, inv.nr 444.

⁴⁷ Cort van der Linden, 'Na den strijd', 292.

⁴⁸ Quack, *Herinneringen uit de levensjaren van Mr. H.P.G. Quack*, 123; J.T. Cremer, 'Levensbericht van Mr. J.P.R. Tak van Poortvliet', *Levensberichten der afgestorven medeleden van de maatschappij der Nederlandsche letterkunde te Leiden 1903-1904* (Leiden 1904) 287-305, aldaar 305; De Beaufort signaleerde in 1898 dezelfde achterdocht en een gebrek aan warmte. De Beaufort, *Dagboeken en aantekeningen van Willem Hendrik de Beaufort*, II 1014.

⁴⁹ Henk te Velde, *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl* (Amsterdam 2002) 59-62.

⁵⁰ Taal, *Liberalen en radicalen in Nederland*, 332.

⁵¹ Cort van der Linden, 'Na den strijd', 284, 285.

⁵² Cort van der Linden, 'Na den strijd', 298, 299.

⁵³ Cort van der Linden, 'Beginselen of formules', *De Gids* 59 (1895) I 72-81, aldaar 72, 73.

⁵⁴ Cort van der Linden, 'Na den strijd', 301; Cort van der Linden, 'Wapenstilstand', 36.

⁵⁵ Cort van der Linden, 'Wapenstilstand', 37.

⁵⁶ Cort van der Linden, 'Na den strijd', 302-303.

⁵⁷ Cort van der Linden, 'Beginselen of formules', 78.

⁵⁸ Cort van der Linden, 'Beginselen of formules', 73, 77.

⁵⁹ Cort van der Linden, 'Beginselen of formules', 78.

⁶⁰ Cort van der Linden, 'Na den strijd', 303.

⁶¹ Cort van der Linden, 'Beginselen of formules', 73.

⁶² L.J. Plemp van Duiveland, 'Jhr. mr. Joan Röell' in: Henri van der Mandere

ed., *Mannen en vrouwen van beteekenis in onze dagen* 42 (1912) 1-48, aldaar 15-16, 21-24.

⁶³ Taal, *Liberalen en radicalen in Nederland*, 258-262.

⁶⁴ P.W.A. Cort van der Linden, 'Conservatief kiesrecht', *De Gids* 59 (1895) III 381-394, aldaar 382.

⁶⁵ Cort van der Linden, 'Conservatief kiesrecht', 383-389.

⁶⁶ Cort van der Linden, 'Conservatief kiesrecht', 393.

⁶⁷ Cort van der Linden, 'Conservatief kiesrecht', 390-391.

⁶⁸ Cort van der Linden, 'Conservatief kiesrecht', 389-392.

⁶⁹ Cort van der Linden, 'Conservatief kiesrecht', 392.

⁷⁰ Cort van der Linden, 'Conservatief kiesrecht', 392-394.

⁷¹ Quack, *Herinneringen uit de levensjaren van mr. H.P.G. Quack*, 362; B.H.C.K. van der Wijck, 'Mr. P.W.A. Cort van der Linden', *Woord en beeld. Geïllustreerd maandschrift* 7 (1902) 337-343, aldaar 337; dezelfde mening in Vox, 'Professor Cort van der Linden. Een persoonlijke herinnering', *Eigen Haard* 61 (1935) 473.

Noten hoofdstuk 6

¹ Verburg, *Geschiedenis van het Ministerie van Justitie. Deel I 1798-1898*, 510-514.

² Van der Kaay aan Emma, 22 februari 1896 en Koninklijk Besluit 24 februari 1896 nr. 15, beide NA, archief Kabinet des Konings, inv.nr. 3366 exh.nr. 24 februari 1896 nr. 15.

³ A.G. de Leeuw, 'Levensbericht van W. van der Kaay (1831-1918)' in: *Handelingen van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde en Levensberichten harer afgestorven medeleden 1918-1919* (Leiden 1919) 92-96, aldaar 94; Verburg, *Geschiedenis van het Ministerie van Justitie. Deel I 1798-1898*, 497-498.

⁴ W.H. de Beaufort, biografische notitie over S. van Houten, 1898-ca. 1900 in: *Dag-*

boeken en aantekeningen van Willem Hendrik de Beaufort, II 1002-1008, aldaar 1006; W.J. van Welderen Rengers, *Schets eener parlementaire geschiedenis van Nederland*. C.W. de Vries, *Tweede deel 1891-1901*, 94; Verburg, *Geschiedenis van het Ministerie van Justitie. Deel I 1798-1898*, 497-498.

⁵ Benoeming tot lid van de staatscommissie ter bevordering der codificatie van het internationaal privaatrecht, Koninklijk Besluit 20 februari 1897 nr. 1 en Röell en Van der Kaay aan Emma, 17 februari 1897, beide NA, archief Kabinet des Konings, inv.nr. 3436, exh.nr. 20 februari 1897 nr. 1. Afschrift KB in NA, archief Cort van der Linden, inv.nr. 222.

⁶ Notulen van de staatscommissie ter bevordering der codificatie van het internationaal privaatrecht, 27 maart 1897, NA, archief Cort van der Linden, inv.nr. 237.

⁷ Eervol ontslag uit de staatscommissie ter bevordering der codificatie van het internationaal privaatrecht, Koninklijk Besluit 22 november 1897 nr. 45 en Cort van der Linden en De Beaufort aan Emma, 13 november 1897, beide NA, archief Kabinet des Konings, inv.nr. 3492, exh.nr. 22 november 1897 nr. 45. Afschrift KB in NA, archief Cort van der Linden, inv.nr. 222.

⁸ Schorer aan Emma, 3 juli 1897; Van Naamen aan Emma, 30 juni 1897, Gleichman aan Emma, 5 juli 1897, allen KHA, archief koningin-regentes Emma, A47-XI-5⁶. Zie voor de formatie van 1897 ook Taal, *Liberalen en radicalen in Nederland*, 449-453.

⁹ Dagboek Pierson, 15 juli 1897, UBA, collectie NGP XXIX, schrift XX (afschrift archief DNB schrift XX, p. 13).

¹⁰ Schorer aan Emma, 3 juli 1897, KHA, archief koningin-regentes Emma, A47-XI-5⁶.

¹¹ Dagboek Schorer, 15 juli 1897 in: *Raadsman achter de troon. Dagboekantekeningen van jhr. mr. J.W.M. Schorer, vice-president van de Raad van State 1896-1903*. J.P. de Valk ed. (Hilversum 2002) 36.

¹² Dagboek Pierson, 20 juli 1897, UBA,

collectie NGP XXIX, schrift XX (afschrift archief DNB schrift XX, p. 14).

¹³ N.G. Pierson aan W.H. de Beaufort, 19 juli 1897 in: *Briefwisseling van Nicolaas Gerard Pierson 1839-1909 deel III 1898-1909*. J.G.S.J. van Maarseveen ed. (Amsterdam 1993) 44-45, nr. 980 (NA, archief W.H. de Beaufort, inv.nr. 108). Dagboek Pierson, 20 juli 1897, UBA, collectie NGP XXIX, schrift XX (afschrift archief DNB schrift XX, p. 14).

¹⁴ Dagboek Pierson, 21 juli 1897, UBA, collectie NGP XXIX, schrift XX (afschrift archief DNB schrift XX, p. 15).

¹⁵ Aantekeningen Johanna Cort van der Linden, NA, archief Cort van der Linden, aanvulling 2003, nog niet geïnventariseerd.

¹⁶ A. van Delden aan De Beaufort, 1 augustus 1897, NA, archief De Beaufort, inv.nr. 108.

¹⁷ Van Itallie-van Embden, 'Mr. P.W.A. Cort van der Linden', 69.

¹⁸ Kuyper, *Handelingen Tweede Kamer*, 1 december 1897, 272-273.

¹⁹ *De Telegraaf*, 24 juli 1897, ochtendblad.

²⁰ *NRC*, 24 juli 1897, 2^e blad.

²¹ Dagboek W.H. de Beaufort augustus 1900 in: *Dagboeken en aantekeningen van Willem Hendrik de Beaufort*, I 78.

²² *De Nederlander* (blad gelieerd aan kiesverenigingen Liberale Unie), 24 juli 1897.

²³ *De Maasbode*, 25 juli 1897, 1^e blad.

²⁴ Cort van der Linden aan Bijvanck, 8 augustus 1897, UBL, afd. bijzondere collecties BPL 2246.

²⁵ Constituerend beraad kabinet-Pierson, 22 juli 1897, NA, archief Cort van der Linden, inv.nr. 239.

²⁶ Cort van der Linden, 'Conservatief of progressief', 142.

²⁷ Wolffram, *Vrij van wat neerdrukt en beklemt*, 66, 67.

²⁸ J.A. Levy, *Verslag over kinderbescherming en ouderlijke macht* (Utrecht 1895) 6-9; Marianne Braun, *De prijs van de liefde. De eerste feministische golf, het huwelijksrecht en de vaderlandse geschiedenis* (Amsterdam 1992) 182, 183; Martin Bossenbroek

en Jan H. Kompagnie, *Het mysterie van de verdwenen bordelen. Prostitutie in Nederland in de negentiende eeuw* (Amsterdam 1998) 235-237.

²⁹ Vereniging tot steun van verwaarloosden en gevallen aan minister van Justitie, 30 november 1893, exh. 1 december 1893 nr. 29, NA, archief Ministerie van Justitie, wettendossiers, toegang 2.09.47, inv.nr. 301 (dossier 214, 1897). De vele steunbetuigingen zijn bij deze brief in het dossier gevoegd.

³⁰ J.R. Snouck Henkemans, 'Historische inleiding' in: H. de Bie e.a. ed., *De eerste kwarteeuw der kindervetten 1 december 1905-1930. Uitgegeven in opdracht van den Nederlandschen bond tot Kinderbescherming met steun van het Departement van Justitie* (Leiden 1930) 6-18, aldaar 7.

³¹ De belangrijkste voorbeelden zijn het werk van H.L. Asser en A.J. Rethaan Macaré. Asser presenteerde als winnaar van een prijsvraag van het meisjesgesticht van ds. Pierson een coherent voorstel om de positie van kinderen te verbeteren. Wetsvoorstellen over de ontzetting uit de ouderlijke macht, de regeling van de voogdij en de positie van niet-erkende kinderen vormden de kern van Assers boek. H.L. Asser, *Bescherming van Minderjarigen. Eene studie over het ouderlijk gezag en de voogdij. Bekroonde beantwoording van de prijsvraag, uitgeschreven door het gesticht "Talitha Kûmi"* (Haarlem 1897). Ook grote indruk maakte het werk van A.J. Rethaan Macaré, de oprichter van de Bond voor Kinderbescherming en voorzitter van het Nederlandsch Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen, in welke functie hij de kinderbescherming tevens verbond met de noodzaak van pedagogisch inzicht bij de bestraffing van kinderen. A.J. Rethaan Macaré, *Is onze wijze van kinderen terecht te stellen en te bestraffen doeltreffend? Toespraak bij de opening der jaarlijksche algemeene vergadering van het Nederlandsch Genootschap tot zedelijke verbetering der gevangenen* (Amsterdam 1893); A.J.

Rethaan Macaré, *Is wijziging en aanvulling van onze wetgeving noodig met betrekking tot het overtreden van de strafwet door jeugdige personen; en in welken zin?* ('s Gravenhage 1895). Een andere belangrijke stem in het debat vormde de liberale publicist, kortstondig Kamerlid en prominent lid van de Amsterdamse kiesvereniging Burgerplicht J.A. Levy. Zie J.A. Levy, *Kinderbescherming en ouderlijke macht* (Utrecht 1895); J.A. Levy, *Kinderbescherming. Toespraak bij de opening der jaarlijkse algemeene vergadering van de maatschappij tot nut van het algemeen gehouden te Amsterdam 16 mei 1894* ('s Gravenhage 1894); J.A. Levy e.a., *Het vraagstuk van de verzorging der verwaarloosde kinderen in opdracht van de Maatschappij tot nut van 't algemeen* (Amsterdam 1898).

³² Conceptantwoord op het advies van de Raad van State, minister van Justitie aan Emma, 18 mei 1897, NA, archief Ministerie van Justitie, wettendossiers, inv.nr. 301 (dossier 214, 1897). Op grond van het handschrift kan zonder twijfel worden gesteld dat dit stuk door Cort van der Linden is opgesteld. Vgl. H. Goeman Borgesius, voorzitter van de Vereeniging tegen drankmisbruik en A. van der Voort Azn., secretaris, aan minister van Justitie, 15 februari 1897, exh. 17 februari 1897 nr. 20, NA, archief Ministerie van Justitie, wettendossiers, inv.nr. 301 (dossier 214, 1897). 'Ik geef in overweging dit stuk ter kennisneming te brengen van den heer raadadviseur Cort van der Linden', staat hierop aangetekend. Aandacht van Cort van der Linden voor de rest van de correspondentie op dit terrein ligt daarmee voor de hand.

³³ Cort van der Linden, *De wet van het recht*, 28-30, 40.

³⁴ Voor deze wetten *Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden* 1901, nrs. 62, 63, 64.

³⁵ De wetsontwerpen betreffende de kindervetten (met uitzondering van de vierde wet) worden voor het overgrote deel, maar niet geheel volledig en betrouwbaar onder-

werpsgewijs en artikelsgewijs behandeld in A.D.W. de Vries, F.J.G. van Tricht, *Geschiedenis der wet op de ouderlijke macht en de voogdij* (6 februari 1901, staatsblad nr. 62). *Verzameling van regeeringsontwerpen, gewisselde stukken, gevoerde beraadslagingen enz. met enkele korte kanteekeningen en register* 3 dln. (Groningen 1903, 1905, 1910) en A.D.W. de Vries en F.J.G. van Tricht, *Geschiedenis der wetgeving op de misdadige jeugd (wetten van 12 februari 1901 (s. 63) en 12 februari 1901 (s. 64). Verzameling van regeeringsontwerpen, gewisselde stukken, gevoerde beraadslagingen enz. voorzien van inleiding en register* 2 dln. (Haarlem 1906, 1907). Voor het apolitieke karakter van de wetten zie de diverse herzieningen van de wetsontwerpen, *Handelingen Tweede Kamer*, 1899-1900, bijlage nrs. 29, 30, 31, 32 en Pijnappel, voorzitter commissie van voorbereiding, *Handelingen Tweede Kamer*, 11 mei 1900, 1493, 1494 (De Vries, Van Tricht, *Geschiedenis der wet op de ouderlijke macht en de voogdij*, I 15-17).

³⁶ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 11 mei 1900, 1494 (De Vries, Van Tricht, *Geschiedenis der wet op de ouderlijke macht en de voogdij*, I 17).

³⁷ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 17 mei 1900, 1547 (De Vries, Van Tricht, *Geschiedenis der wet op de ouderlijke macht en de voogdij*, I 376).

³⁸ Cort van der Linden, 'Staat en gemeenschap', 262.

³⁹ Memorie van toelichting op de wet tot wijziging en aanvulling in het Burgerlijk Wetboek omtrent de vaderlijke macht en de voogdij, *Handelingen Tweede Kamer*, 1897-1898, bijlage 189.3, p. 13 (De Vries, Van Tricht, *Geschiedenis der wet op de ouderlijke macht en de voogdij*, I 47, 48).

⁴⁰ *Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden* 1901, nr. 62 artikel 374a.

⁴¹ M.E. Verburg, *Geschiedenis van het Ministerie van Justitie. Deel II 1898-1940* (Den Haag 2001) 27.

⁴² *Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden* 1901, nr. 62 artikel 374b laatste lid.

⁴³ Memorie van antwoord op de wet tot wijziging en aanvulling in het Burgerlijk Wetboek omtrent de vaderlijke macht en de voogdij, *Handelingen Tweede Kamer*, 1899-1900, bijlage 29.1, p. 24 (De Vries, Van Tricht, *Geschiedenis der wet op de ouderlijke macht en de voogdij*, I 44).

⁴⁴ Memorie van toelichting op de wet tot wijziging en aanvulling in het Burgerlijk Wetboek omtrent de vaderlijke macht en de voogdij, *Handelingen Tweede Kamer*, 1897-1898, bijlage 189.3, p. 18 (De Vries en Van Tricht schrappen vreemd genoeg juist deze cruciale passage; De Vries, Van Tricht, *Geschiedenis der wet op de ouderlijke macht en de voogdij*, I 347).

⁴⁵ C. Asser, J. Limburg, *Handleiding tot de beoefening van het Nederlandsch burgerlijk recht. Voortgezet door Mr. J. Limburg. Supplement op het eerste deel, de wet van 6 februari 1901 (Stbl. No. 62) omtrent de ouderlijke macht en de voogdij* (Zwolle 1902) xi, 122. J. Limburg, 'Het wetsontwerp omtrent de vaderlijke macht en de voogdij', *Sociaal weekblad* 12 (9 juli 1898, 16 juli 1898, 23 juli 1898) en (in reactie op het ontwerp-Van der Kaay) M.W.F. Treub, 'Ouderlijk gezag en voogdij', *Sociaal weekblad* 11 (5 juni 1897, 12 juni 1897, 19 juni 1897, 26 juni 1897).

⁴⁶ *Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden* 1901, nr. 62 artikel 374f.

⁴⁷ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 18 mei 1900, 1571 en memorie van toelichting op de wet tot wijziging en aanvulling in het Burgerlijk Wetboek omtrent de vaderlijke macht en de voogdij, *Handelingen Tweede Kamer*, 1897-1898, bijlage 189.3, p. 12 (De Vries, Van Tricht, *Geschiedenis der wet op de ouderlijke macht en de voogdij*, I 21, 521). De wet liet de uitwerking van de bepalingen over de voogdijraad over aan een koninklijk besluit.

⁴⁸ Cort van der Linden, 'Conservatief of progressief', 164.

⁴⁹ Memorie van antwoord op de wet tot wijziging in de bepalingen betreffende het

straffen en de strafrechtspleging ten aanzien van jeugdige personen, *Handelingen Tweede Kamer*, 1899-1900, bijlage 31.1, p. 80 (De Vries, Van Tricht, *Geschiedenis der wetgeving op de misdadige jeugd*, I 106).

⁵⁰ Memorie van toelichting op de wet tot wijziging in de bepalingen betreffende het straffen en de strafrechtspleging ten aanzien van jeugdige personen, *Handelingen Tweede Kamer*, 1897-1898, bijlage 219.3, p. 10, 11 (De Vries, Van Tricht, *Geschiedenis der wetgeving op de misdadige jeugd*, I 89-91).

⁵¹ Memorie van toelichting op de wet houdende maatregelen en voorschriften omtrent maatregelen ten opzichte van jeugdige personen, *Handelingen Tweede Kamer*, 1897-1898, bijlage 220.3, p. 4 (De Vries, Van Tricht, *Geschiedenis der wetgeving op de misdadige jeugd*, II 20).

⁵² Memorie van toelichting op de wet houdende maatregelen en voorschriften omtrent maatregelen ten opzichte van jeugdige personen, *Handelingen Tweede Kamer*, 1897-1898, bijlage 220.3, p. 3 (De Vries, Van Tricht, *Geschiedenis der wetgeving op de misdadige jeugd*, II 17).

⁵³ Vgl. Bernard Kruithof en Piet de Rooy, 'Liefde en plichtsbefes. De kinderbescherming in Nederland rond 1900', *Sociologisch Tijdschrift* 13 (1987) 637-668, aldaar 655-657.

⁵⁴ Memorie van toelichting op de wet houdende maatregelen en voorschriften omtrent maatregelen ten opzichte van jeugdige personen, *Handelingen Tweede Kamer*, 1897-1898, bijlage 220.3, p. 5 (De Vries, Van Tricht, *Geschiedenis der wetgeving op de misdadige jeugd*, II 24, 25).

⁵⁵ Jeroen J.H. Dekker, *Straffen, redden en opvoeden. Het ontstaan en de ontwikkeling van de residentiële heropvoeding in West-Europa, 1814-1914, met bijzondere aandacht voor "Nederlandsch Mettray"* (Utrecht 1985). Voor de plek van de kinderwetten in deze discussie 149-151.

⁵⁶ Memorie van toelichting op de wet tot wijziging in de bepalingen betreffende het

straffen en de strafrechtspleging ten aanzien van jeugdige personen, *Handelingen Tweede Kamer*, 1897-1898, bijlage 219.3, p. 7 (De Vries, Van Tricht, *Geschiedenis der wetgeving op de misdadige jeugd*, I 24).

⁵⁷ W.P.J. Pompe, *Geschiedenis der Nederlandse strafrechtswetenschap sinds de codificatie-beweging. Geschiedenis der Nederlandse rechtswetenschap. Deel II, afl. III* (Amsterdam 1956) 368-377.

⁵⁸ G.A. van Hamel, 'De tegenwoordige beweging op het gebied van het strafrecht' in: G.A. van Hamel, *Verspreide opstellen* (Leiden 1912) I 523-551, aldaar met name 540, 549, 550.

⁵⁹ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 7 juni 1900, 1661 (De Vries, Van Tricht, *Geschiedenis der wetgeving op de misdadige jeugd*, I 47).

⁶⁰ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 7 juni 1900, 1661 (De Vries, Van Tricht, *Geschiedenis der wetgeving op de misdadige jeugd*, I 48).

⁶¹ Modderman, *Straf – geen kwaad*, 3, 24, 25.

⁶² Memorie van toelichting op de wet tot wijziging in de bepalingen betreffende het straffen en de strafrechtspleging ten aanzien van jeugdige personen, *Handelingen Tweede Kamer*, 1897-1898, bijlage 219.3, p. 8 (De Vries, Van Tricht, *Geschiedenis der wetgeving op de misdadige jeugd*, I 62); vgl. Jan-Wilm Delicat, *Van ijzeren vuist naar zachte hand? Idee en praktijk in de rijks-opvoedingsgestichten 1901-1961* (Nijmegen 2001) 14.

⁶³ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 14 juni 1900, 1742 (De Vries, Van Tricht, *Geschiedenis der wetgeving op de misdadige jeugd*, II 184).

⁶⁴ Verburg, *Geschiedenis van het Ministerie van Justitie. Deel II 1898-1940* (Den Haag 2001) 19-24.

⁶⁵ Kruithof en De Rooy, 'Liefde en plichtsbef', 659.

⁶⁶ Kuyper, *Handelingen Tweede Kamer*, 17 mei 1900, 1546, 1550, 1552 (De Vries, Van Tricht, *Geschiedenis der wet op de ouderlij-*

ke macht en de voogdij, I 373-375, 412-415).

⁶⁷ De Savornin Lohman, *Handelingen Tweede Kamer*, 17 mei 1900, 1544-1546 en 1549-1550; Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 17 mei 1900, 1547-1549 (De Vries, Van Tricht, *Geschiedenis der wet op de ouderlijke macht en de voogdij*, I 376-384, met name 378); C. Asser, J. Limburg, *Handleiding tot de beoefening van het Nederlandsch burgerlijk recht. Voortgezet door Mr. J. Limburg. Supplement op het eerste deel*, 103.

⁶⁸ De Savornin Lohman, *Handelingen Tweede Kamer*, 17 mei 1900, 1551 (De Vries, Van Tricht, *Geschiedenis der wet op de ouderlijke macht en de voogdij*, I 389).

⁶⁹ A. Kuyper, *Souvereiniteit in eigen kring. Rede ter inwijding van de Vrije Universiteit, den 20sten october 1880 gehouden, in het Koor der Nieuwe Kerk te Amsterdam* (Amsterdam 1880) II.

⁷⁰ Kuyper, *Souvereiniteit in eigen kring*, 15.

⁷¹ Kuyper, *Souvereiniteit in eigen kring*, 13.

⁷² A. Kuyper, *Ons program* (Amsterdam 1879) 140, 141.

⁷³ Kuyper, *Ons program*, 357, 358.

⁷⁴ De Rooy, "Dat de evenaar noch naar links, noch naar rechts doorzwikke." De confessionelen en de moderne natie', 87; Kruithof, De Rooy, 'Liefde en plichtsbef', 663.

⁷⁵ Oorspronkelijk hanteerde Cort van der Linden in zijn ontwerp de term 'ouderlijk gezag', maar dit werd op advies van de commissie van voorbereiding gewijzigd. Ouderlijk 'gezag' zou in strijd zijn met Gods Woord. Memorie van toelichting op de wet tot wijziging en aanvulling in het Burgerlijk Wetboek omtrent de vaderlijke macht en de voogdij, *Handelingen Tweede Kamer*, 1897-1898, bijlage 189.3, p. 13, 14; Voorlopig verslag en memorie van antwoord betreffende ontwerp tot wijziging en aanvulling van bepalingen in het Burgerlijk Wetboek, beiden *Handelingen Tweede Kamer*, 1899-1900, bijlage 29.1, p. 4 (De Vries, Van Tricht, *Geschiedenis der wet op de ouderlijke macht en de voogdij*, I

56, 57 en 76-79). Tijdens de plenaire behandeling probeerde Kuyper daarentegen weer het woord gezag terug te krijgen met eenzelfde beroep op Gods Woord. Kuyper, *Handelingen Tweede Kamer*, 15 mei 1900, 1496, 1497 (De Vries, Van Tricht, *Geschiedenis der wet op de ouderlijke macht en de voogdij*, I 83, 84).

⁷⁶ Artikel 92 en artikel 356 van het oorspronkelijke ontwerp. Ontwerp van wet tot wijziging en aanvulling in het Burgerlijk Wetboek omtrent de vaderlijke macht en de voogdij, *Handelingen Tweede Kamer*, 1897-1898, bijlage 189.2, p. 1 en 3 (De Vries, Van Tricht, *Geschiedenis der wet op de ouderlijke macht en de voogdij*, I 93 en 283, 284).

⁷⁷ Memorie van antwoord betreffende ontwerp tot wijziging en aanvulling van bepalingen in het Burgerlijk Wetboek, *Handelingen Tweede Kamer*, 1899-1900, bijlage 29.1, p. 6; (De Vries, Van Tricht, *Geschiedenis der wet op de ouderlijke macht en de voogdij*, I 100, 101).

⁷⁸ Memorie van toelichting op de wet tot wijziging en aanvulling in het Burgerlijk Wetboek omtrent de vaderlijke macht en de voogdij, *Handelingen Tweede Kamer*, 1897-1898, bijlage 189.3, p. 13, 14 (De Vries, Van Tricht, *Geschiedenis der wet op de ouderlijke macht en de voogdij*, I 56, 57). Afgezien van deze theoretische discussie liet Cort van der Linden hier weten ook op praktische gronden geen volledige gelijkstelling van man en vrouw te beogen, want dan zou zijn toch al gecompliceerde ontwerp een strekking krijgen die de kindwetten ver te buiten ging.

⁷⁹ 'M.J. Pijnappel', Biografisch archief Parlementair Documentatie Centrum, www.parlement.com.

⁸⁰ Memorie van antwoord betreffende ontwerp tot wijziging en aanvulling van bepalingen in het Burgerlijk Wetboek, *Handelingen Tweede Kamer*, 1899-1900, bijlage 29.1, p. 6 (De Vries, Van Tricht, *Geschiedenis der wet op de ouderlijke macht en de voogdij*, I 102).

⁸¹ Voorlopig verslag en memorie van antwoord betreffende ontwerp tot wijziging en aanvulling van bepalingen in het Burgerlijk Wetboek, beide in *Handelingen Tweede Kamer*, 1899-1900, bijlage 29.1, p. 5, 6 en 18, 19 (De Vries, Van Tricht, *Geschiedenis der wet op de ouderlijke macht en de voogdij*, 95, 96, 100-102 en 285-290).

⁸² Voorlopig verslag en memorie van antwoord betreffende ontwerp tot wijziging en aanvulling van bepalingen in het Burgerlijk Wetboek, beide in *Handelingen Tweede Kamer*, 1899-1900, bijlage 29.1, p. 2 (De Vries, Van Tricht, *Geschiedenis der wet op de ouderlijke macht en de voogdij*, I 58-60). Zie voor wijziging art. 385BW omtrent meerderjarigheid het vergelijkend overzicht van wijzigingen in het wetsontwerp, *Handelingen Tweede Kamer*, 1899-1900, bijlage 29.10, p. 74 (De Vries, Van Tricht, *Geschiedenis der wet op de ouderlijke macht en de voogdij*, I 491).

⁸³ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 15 mei 1900, 1511 (De Vries, Van Tricht, *Geschiedenis der wet op de ouderlijke macht en de voogdij*, I 143).

⁸⁴ Cort van der Linden aan Pijnappel, 24 april 1900, UBA, archief Pijnappel, HSS-mag., Ja 132.

⁸⁵ Vgl. Braun, *De prijs van de liefde*, 187, 201, 202. J.G. van Deirse en C.J.E. graaf van Bylandt waren een uitzondering. Zij stemden met de confessionelen mee. Zie *Handelingen Tweede Kamer*, 18 mei 1900, 1574 (De Vries, Van Tricht, *Geschiedenis der wet op de ouderlijke macht en de voogdij*, I 552, 553). De Savornin Lohman, *Handelingen Tweede Kamer*, 22 mei 1900, 1582 (De Vries, Van Tricht, *Geschiedenis der wet op de ouderlijke macht en de voogdij*, I 552, 553).

⁸⁶ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 17 mei 1900, 1540.

⁸⁷ Memorie van toelichting op het wetsontwerp betreffende erkenning van natuurlijke kinderen, *Handelingen Tweede Kamer*, 1897-1898, bijlage 212.3, p. 7, 8 (*Rechtstoestand van onechte kinderen. Vader-*

schap – afstamming 2dl. (Den Haag 1899) I 26-28); vgl. Selma L. Sevenhuysen, *De orde van het vaderschap. Politieke debatten over ongehuwd moederschap, afstamming en het huwelijk in Nederland 1870-1900* (Amsterdam 1987) 31, 32 voor de oorsprong van deze bepaling, voortkomend uit het verlicht-liberale denken dat de nadruk legde op de maatschappelijke plicht van de vader om vrijwillig het kind te erkennen.

⁸⁸ Sevenhuysen, *De orde van het vaderschap*, 59, 76-79, 233.

⁸⁹ Memorie van toelichting op het wetsontwerp betreffende erkenning van natuurlijke kinderen', *Handelingen Tweede Kamer*, 1897-1898, bijlage 212.3, p. 8 (*Rechtstoestand van onechte kinderen. Vaderschap – afstamming*, I 28-31); Sevenhuysen, *De orde van het vaderschap*, 201-205.

⁹⁰ Memorie van toelichting op het wetsontwerp betreffende erkenning van natuurlijke kinderen', *Handelingen Tweede Kamer*, 1897-1898, bijlage 212.3, p. 7 (*Rechtstoestand van onechte kinderen. Vaderschap – afstamming*, I 24).

⁹¹ Memorie van toelichting op de wet tot wijziging en aanvulling van het Burgerlijk Wetboek o.a. betreffende de erkenning enz. van natuurlijke kinderen, *Handelingen Tweede Kamer*, 1897-1898, bijlage 212.3, p. 8, 9 (*Rechtstoestand van onechte kinderen. Vaderschap – afstamming*, I 29-34; citaat op 34).

⁹² Memorie van toelichting op de wet tot wijziging en aanvulling van het Burgerlijk Wetboek o.a. betreffende de erkenning enz. van natuurlijke kinderen, *Handelingen Tweede Kamer*, 1897-1898, bijlage 212.3, p. 9, 10.

⁹³ Ontwerp van wet tot wijziging en aanvulling van het Burgerlijk Wetboek o.a. betreffende de erkenning enz. van natuurlijke kinderen, *Handelingen Tweede Kamer*, 1897-1898, bijlage 212.1, artikel 329.

⁹⁴ Memorie van antwoord op het wetsontwerp betreffende erkenning van natuurlijke kinderen, *Handelingen Tweede Kamer*, 1899-1900, bijlage 30.1, p. 49.

⁹⁵ Sevenhuysen, *De orde van het vaderschap*, 214.

⁹⁶ Voorlopig verslag op het wetsontwerp betreffende erkenning van natuurlijke kinderen, *Handelingen Tweede Kamer*, 1899-1900, bijlage 30.1, p. 51. (*Rechtstoestand van onechte kinderen. Vaderschap – afstamming*, II 12-14).

⁹⁷ Sevenhuysen, *De orde van het vaderschap*, 237-238.

⁹⁸ Josine Blok, Jannie Poelstra, 'Het verbod van het onderzoek naar het vaderschap en de dubbele moraal' in: *Socialisties-feministische teksten 1* (1974) 125-167, aldaar 162-165. Martin Bossenbroek en Jan H. Kompagnie, *Het mysterie van de verdwenen bordelen. Prostitutie in Nederland in de negentiende eeuw* (Amsterdam 1998) 247, 248.

⁹⁹ P.W.A. Cort van der Linden, 'Aansprakelijkheid der werkgevers voor ongelukken der werklieden', *Themis. Regtskundig tijdschrift* 46 (1885) 442-475, aldaar 442-443.

¹⁰⁰ Cort van der Linden, 'Aansprakelijkheid der werkgevers voor ongelukken der werklieden', 452, 453.

¹⁰¹ Cort van der Linden, 'Aansprakelijkheid der werkgevers voor ongelukken der werklieden', 460.

¹⁰² Cort van der Linden, 'Aansprakelijkheid der werkgevers voor ongelukken der werklieden', 459-461, citaat op 461; R.J.S. Schwitters, *De risico's van de arbeid. Het ontstaan van de ongevallenwet 1901 in sociologisch perspectief* (Groningen 1991) 289-293.

¹⁰³ Cort van der Linden, 'Aansprakelijkheid der werkgevers voor ongelukken der werklieden', 470-472.

¹⁰⁴ W. de Vries Wzn, *De invloed van werkgevers en werknemers op de totstandkoming van de eerste sociale verzekeringswet in Nederland (De ongevallenwet 1901)* (Deventer 1970) 41-44, 53, 54.

¹⁰⁵ C.W. de Vries, 'Tien jaar sociale hervormingsarbeid onder leiding van een liberale regeering, 1891-1901', *Themis. Verzameling van bijdragen tot de kennis van het publiek- en privaatrecht* 85 (1924) 209-235 en 273-318 en 385-429 en 86 (1925) 1-60 en 87

(1926) 1-51 en 191-229 en 391-439 en 89 (1928) 243-272 en 375-438 aldaar 85 (1924) 306, 307, 314; De Vries Wzn., *De invloed van werkgevers en werknemers op de totstandkoming van de eerste sociale verzekeringswet in Nederland*, 54-56.

¹⁰⁶ Memorie van toelichting op het wetsontwerp ter wettelijke verzekering van werklieden tegen de gevolgen van ongevallen in bepaalde bedrijven, *Handelingen Tweede Kamer*, 1897-1898, bijlage 182.3, p. 20.

¹⁰⁷ Kuyper, *Handelingen Tweede Kamer*, 25 oktober 1899, 101.

¹⁰⁸ *De Standaard*, 10 juni 1898, 13 juni 1898, 15 juni 1898, 17 juni 1898; vgl. De Vries Wzn., *De invloed van werkgevers en werknemers op de totstandkoming van de eerste sociale verzekeringswet in Nederland*, 79-83.

¹⁰⁹ Voorlopig verslag op het wetsontwerp ter wettelijke verzekering van werklieden tegen de gevolgen van ongevallen in bepaalde bedrijven, *Handelingen Tweede Kamer*, 1897-1898, bijlage 182.5, p. 33.

¹¹⁰ De Vries Wzn., *De invloed van werkgevers en werknemers op de totstandkoming van de eerste sociale verzekeringswet in Nederland*, 160-163, 192-197. Vgl. Wolffram, die stelt dat Kuyper zich 'als oppositieleider avant la lettre gewillig voor het karretje van enkele grootindustriëlen liet spannen' en er daarmee aan voorbijgaat dat Kuypers amendement precies paste in zijn opvattingen over soevereiniteit in eigen kring. Wolffram, *Vrij van wat neerdrukt en beklemmt*, 106.

¹¹¹ Abraham Kuyper, 'Nota van nadere toelichting op het amendement', *Handelingen Tweede Kamer*, 1899-1900, bijlage 6.1, p. 1; voor het amendement en de eerste toelichting *Handelingen Tweede Kamer*, 1898-1899, bijlage 16.17, p. 121-129.

¹¹² Dagboek Pierson, 6 november 1899, UBA, collectie NGP XXIX, schrift XXIII (afschrift archief DNB schrift XXIII, p. 8); ook W.H. de Beaufort herinnerde zich later deze onenigheid in de ministerraad

over de ongevallenwet, De Beaufort, *Dagboeken en aantekeningen van Willem Hendrik de Beaufort*, 13 februari 1913, II 584.

¹¹³ De Vries Wzn., *De invloed van werkgevers en werknemers op de totstandkoming van de eerste sociale verzekeringswet in Nederland*, 115-116, 144-145; dagboek Pierson, 5 maart 1899, UBA, collectie NGP XXIX, schrift XXII (afschrift archief DNB schrift XXII, p. 7).

¹¹⁴ Lely, *Handelingen Tweede Kamer*, 27 oktober 1899, 154.

¹¹⁵ Kuyper, *Handelingen Tweede Kamer*, 31 oktober en 1 november 1899, 177, 180.

¹¹⁶ Kuyper, *Handelingen Tweede Kamer*, 31 oktober en 1 november 1899, 177.

¹¹⁷ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 31 oktober 1899, 162.

¹¹⁸ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 26 oktober 1899, 118.

¹¹⁹ Eindstemming ongevallenwet, *Handelingen Tweede Kamer*, 13 december 1899, 763.

¹²⁰ Dagboek Pierson, 21 november 1899 en 13 december 1899, UBA, collectie NGP XXIX, schrift XXIII (afschrift archief DNB schrift XXIII, p. 9 en 11).

¹²¹ Eindstemming Eerste Kamer, *Handelingen Eerste Kamer*, 1 juni 1900, 375.

¹²² Pierson aan Wilhelmina, 2 juni 1900 en Pierson aan Wilhelmina, 5 juni 1900, NA, archief Kabinet der Koningin, toegang 2.02.14, inv.nr. 8985, exh.nr. 5 juni 1900 la B en C geheim.

¹²³ Dagboek Pierson, 2 juni 1900, UBA, collectie NGP XXIX, schrift XXIV (afschrift archief DNB schrift XXIV, p. 4); Vergadering ministerraad 5 juni 1900, NA, archief Raad van Ministers, toegang 2.02.05.02, inv.nr. 120; Willem van der Ham, *Verover mij dat land. Lely en de Zuiderzeewerken* (Amsterdam 2007) 87.

¹²⁴ Zie voor de gevolgen voor de uitvoering van de ongevallenwet tot aan de afschaffing in 1967 Peter Kerklaan, 'De lange houdbaarheid van de ongevallenwet in Nederland 1901-1967', *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* 3 (2006) 64-90.

¹²⁵ Bert van den Braak, *De Eerste Kamer. Geschiedenis, samenstelling en betekenis 1815-1995* (Den Haag 1998) 150, 151.

¹²⁶ A.N. Molenaar, 'Minister Cort van der Linden en het risqué professionnel', *Sociaal maandblad arbeid. Gewijd aan arbeidsrecht, arbeidsmarkt, werkloosheidsbestrijding, sociale verzekering en andere vraagstukken* 9 (1954) 410-419, aldaar 411-414; Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 26 oktober 1899, 134. Ook de memorie van toelichting stelde al dat het vraagstuk betreffende ongevallen op het werk opgelost moest worden via de regel dat gemene gevaren zo veel mogelijk gemeenschappelijk moeten worden gekeerd en gemene lasten gemeenschappelijk moeten worden gedragen. Memorie van toelichting op het wetsontwerp ter wettelijke verzekering van werklieden tegen de gevolgen van ongevallen in bepaalde bedrijven, *Handelingen Tweede Kamer*, 1897-1898, bijlage 182.3, p. 12.

¹²⁷ Troelstra, *Handelingen Tweede Kamer*, 15 oktober 1899, 108; mijns inziens heeft A.N. Molenaar dan ook terecht de hypothese aangenomen dat beide ministers het over dit punt niet eens waren. A.N. Molenaar, *Arbeidsrecht. Tweede deel B* (Zwolle 1958) 1552 (noot 3).

¹²⁸ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 26 oktober 1899, 117.

¹²⁹ Bij een verzekering van arbeiders door een werkgever kon volgens Lohman nooit sprake zijn van een publiekrechtelijke verplichting, want dan werd 'plotseling die werkgever, die een particulier contract heeft gemaakt met een werkman, verbonden tegenover den Staat, om te betalen wat de Staat hem oplegt'. Dat was volgens Lohman bij zijn plannen niet aan de orde en mocht ook niet aan de orde zijn. De Savornin Lohman, *Handelingen Tweede Kamer*, 24 oktober 1899, 86. Bij de replieken heeft Lohman dit standpunt nogmaals uitgebreid proberen te verdedigen. Cort van der Linden bestreed hem en vond blijkens een interruptie dat Lohman een woordspel-

letje speelde. De Savornin Lohman, *Handelingen Tweede Kamer*, 26 oktober 1899, 125.

¹³⁰ In de Tweede Kamer stelde Lohman: 'Er moet opgelegd worden een dwang aan alle werkgevers, omdat anders de een zijn plicht doet en de ander dien nalaat, en dat zou zeer onbillijk zijn tegenover degenen die hun plicht doen' en even later expliciet: 'de verplichting tot vergoeding rust dus, bij een goed geregeld arbeidscontract, op den werkgever en niet op de "industrie"'. *Handelingen Tweede Kamer*, 24 oktober 1899, 85, 86. Bij de replieken stelde Lohman opnieuw te betwisten 'dat de zedelijke verplichting om zich te verzekeren juist bij den arbeider bestaat'. *Handelingen Tweede Kamer*, 26 oktober 1899, 123.

¹³¹ Kuyper, *Handelingen Tweede Kamer*, 25 oktober 1899, 101.

¹³² Van Boneval Faure, *Handelingen Eerste Kamer*, 30 mei 1900, 315-318; Vlieland Hein, *Handelingen Eerste Kamer*, 31 mei 1900, 353-357.

¹³³ Cort van der Linden, *Handelingen Eerste Kamer*, 1 juni 1900, 359-363, 362.

¹³⁴ Ook De Vries noemt de rechtsgrond van Cort van der Linden 'mede één van de oorzaken (...) van de oppositie tegen het ontwerp'. De Vries Wzn., *De invloed van werkgevers en werknemers op de totstandkoming van de eerste sociale verzekeringswet in Nederland*, 77.

¹³⁵ *Het Volk*, 5 juni 1900; De Vries Wzn., *De invloed van werkgevers en werknemers op de totstandkoming van de eerste sociale verzekeringswet in Nederland*, 363.

¹³⁶ De Vries, 'Tien jaar sociale hervormingsarbeid onder leiding van een liberale regeering, 1891-1901', *Themis. Verzameling van bijdragen tot de kennis van het publiek- en privaatrecht* 85 (1924) 385-429, aldaar 411.

¹³⁷ Van Welderen Rengers, *Schets eener parlementaire geschiedenis van Nederland*. C.W. de Vries, *Tweede deel 1891-1901*, 199 en 201, 202.

¹³⁸ De Vries, 'Tien jaar sociale hervormingsarbeid onder leiding van een liberale regeering, 1891-1901', *Themis. Verzameling*

van bijdragen tot de kennis van het publiek- en privaatrecht 89 (1928) 375-438, aldaar 437; Van Welderen Rengers, *Schets eener parlementaire geschiedenis van Nederland*. C.W. de Vries, *Tweede deel 1891-1901*, 245, 246.

¹³⁹ Taal, *Liberalen en radicalen in Nederland*, 432-434.

¹⁴⁰ Taal, *Liberalen en radicalen in Nederland*, 456-458.

¹⁴¹ Taal, *Liberalen en radicalen in Nederland*, 474.

¹⁴² Taal, *Liberalen en radicalen in Nederland*, 483.

¹⁴³ Taal, *Liberalen en radicalen in Nederland*, 485-503.

¹⁴⁴ Taal, *Liberalen en radicalen in Nederland*, 384.

Noten hoofdstuk 7

¹ Amsterdam was al vroeg het centrum van de socialistische beweging, maar een hoofdstroming in de landelijke politiek was deze oppositie in de hoofdstad niet. In een tijd waarin een stedelijk arbeidersproletariaat nog in opkomst was, betrof het vooral een lokaal georganiseerde volksbeweging bestaande uit heel diverse elementen, van ontevreden criminele oproerkraaiers tot pleitbezorgers voor onderlinge van onderaf georganiseerde hulp voor de armen. Dennis Bos, *Waarachtige volksvrienden. De vroege socialistische beweging in Amsterdam 1848-1894* (Amsterdam 2001) 339, 340 en 350-354.

² F. Domela Nieuwenhuis, *Het kommunisme en de officiële wetenschap, een weer- en verweerschrift, met een inleiding over de houding van de Vragen des Tijds* (Den Haag [1883]) 7-8, 28-30, 49-52; Bertus Mulder, 'Domela Nieuwenhuis en het kathedersocialisme' in: J. Frieswijk, J.J. Kalma, Y. Kuiper, *Ferdinand Domela Nieuwenhuis. De apostel van de Friese arbeiders* (Drachten/Leeuwarden 1988) 80-91, aldaar 87-89; Dudink, *Deugdzaam liberalisme*, 157-159. Hij verbond aan Van der Lindens

beschrijving van een gemeenschapsaandeel in de productie de consequentie dat iedereen dan ook van die gemeenschap moest ontvangen naar behoefte. Dat communistische beginsel weigerde de redactie te publiceren. Het zou 'onwetenschappelijk' zijn.

³ Jan Meyers, *Domela. Een hemel op aarde* (Amsterdam 1993) 349.

⁴ Anti-marxistische oppositie in de Eerste Internationale onder leiding van onder anderen M. Bakoenin stimuleerde toen de groei van een anti-etatistisch gedachtegoed. George Woodcock, *Anarchism. A history of libertarian ideas and movements* (Harmondsworth, reprint 1970) 158.

⁵ Deze stelling werd onder anderen uitgewerkt door de Russische edelman P.A. Kropotkin. Alleen in volledige vrijheid zou de mens de prikkel en de verantwoordelijkheid gaan voelen om zo goed mogelijk werkzaam te zijn voor de samenleving. Alleen dan zou de mens er namelijk rekening mee houden dat iedereen van elkaar afhankelijk was. Volledige gezagsloosheid garandeerde daarom een stabiele maatschappij op basis van het communistische uitgangspunt dat iedereen naar behoefte de noodzakelijke productie verkreeg. Woodcock, *Anarchism*, 186-193.

⁶ Woodcock, *Anarchism*, 241-243.

⁷ Meyers, *Domela*, 303, 306, 307.

⁸ James Joll, *The anarchists* (2e druk, London 1979) 110-115; Peter Marshall, *Demanding the impossible. A history of anarchism* (London 1992) 437-438.

⁹ Vgl. een waarschuwing van de Franse autoriteiten over vermeende anarchisten, Delcassé aan De Stuers, 3 september 1898, die aan Cort van der Linden werd doorgegeven, NA, archief Ministerie van Justitie, inv.nr. 6493, exh.nr. 12 september 1898 nr. 31 geheim en eenzelfde waarschuwing uit Rusland, De Marees van Swinderen aan De Beaufort, 4 augustus 1898 en De Beaufort aan Cort van der Linden, 24 augustus 1898, NA, archief Ministerie van Justitie, inv.nr. 6492, exh.nr. 25 augustus 1898 nr. 58 geheim.

¹⁰ Dagboek Schorer 30 augustus 1898 en 9 september 1898 in: *Raadsman achter de troon. Dagboekantekeningen van jhr. mr. J.W.M. Schorer, vice-president van de Raad van State 1896-1903*. J.P. de Valk ed. (Hilversum 2002) 40, 49.

¹¹ Cees Fasseur, *Wilhelmina. De jonge koningin* ([Amsterdam] 1998) 175, 176; dagboek Schorer, 6 september 1898 en 18 maart 1899 in: *Raadsman achter de troon*, 46, 55, 56.

¹² Cort van der Linden aan W.H. de Beaufort, 11 november 1898, NA, archief De Beaufort, inv.nr. 109.

¹³ *Conférence internationale de Rome pour la défense sociale contre les anarchistes, 24 novembre – 21 décembre 1898* (Rome 1898). De aangenomen voorstellen aangaande anarchismebestrijding, 21 december 1898, op 61-64. Deze notulen werden uitgegeven in geheime genummerde exemplaren. Nrs. 66 en 119 in NA, archief Ministerie van Justitie, inv.nr. 6495, exh.nr. 12 mei 1899 geheim en nr. 115 samen met protocol nr. 9, NA, archief Ministerie van Justitie, inv.nr. 6651, exh.nr. 12 september 1899 nr. 17 geheim.

¹⁴ Proces-verbaal van verhoor Simon Polak, 24 januari 1899 en officier van justitie Amsterdam aan Cort van der Linden, 24 januari 1899, NA, archief Ministerie van Justitie, inv.nr. 6494, exh.nr. 26 januari 1899 nr. 57 geheim.

¹⁵ Declaratie hoofdcommissaris politie aan Cort van der Linden voor bewaking huis en tuin Surinamestraat 5 van 28 januari t/m 6 februari 1899, 7 februari 1899, NA, archief Ministerie van Justitie, inv.nr. 6494, exh.nr. 3 maart 1899 nr. 8 geheim.

¹⁶ Hoofdcommissaris Politie Amsterdam Frantzen aan officier van justitie Amsterdam, 25 januari 1899; Hoofdcommissaris Politie Amsterdam Frantzen aan officier van justitie Amsterdam, 30 januari 1899; beide NA, archief Ministerie van Justitie, inv.nr. 6494, exh.nr. 16 februari 1899 nr. 48 geheim.

¹⁷ Hoofdcommissaris Politie Amsterdam

Frantzen aan officier van justitie Amsterdam, 3 februari 1899, NA, archief Ministerie van Justitie, inv.nr. 6494, exh.nr. 16 februari 1899 nr. 52 geheim.

¹⁸ Hoofdcommissaris Politie Amsterdam Frantzen aan officier van justitie Amsterdam, 13 februari 1899 en 15 februari 1899, NA, archief Ministerie van Justitie, inv.nr. 6494, exh.nr. 16 februari 1899 nr. 52 geheim.

¹⁹ Officier van justitie te Amsterdam aan Cort van der Linden, 15 februari 1899, NA, archief Ministerie van Justitie, inv.nr. 6494, exh.nr. 16 februari 1899 nr. 51 geheim.

²⁰ Telegram procureur-generaal Amsterdam P.J. Kist aan Cort van der Linden, 15 februari 1899, NA, archief Ministerie van Justitie, inv.nr. 6494, exh.nr. 16 februari 1899 nr. 50 geheim; officier van justitie Amsterdam aan Cort van der Linden, 15 februari 1899, NA, archief Ministerie van Justitie, inv.nr. 6494, exh.nr. 16 februari 1899 nr. 51 geheim; Hoofdcommissaris Politie Amsterdam Frantzen aan officier van justitie Amsterdam, 15 februari 1899, NA, archief Ministerie van Justitie, inv.nr. 6494, exh.nr. 16 februari 1899 nr. 52 geheim.

²¹ Procureur-generaal Amsterdam P.J. Kist aan Cort van der Linden, 22 februari 1899 en Cort van der Linden aan P.J. Kist, 23 februari 1899, beide NA, archief Ministerie van Justitie, inv.nr. 6494, exh.nr. 24 februari 1899 nr. 75 geheim. Cort van der Linden aan directeur van politie te Berlijn, 25 februari 1899, NA, archief Ministerie van Justitie, inv.nr. 6494, exh.nr. 25 februari 1899 nr. 81 geheim.

²² Declaratie hoofdcommissaris politie aan Cort van der Linden voor bewaking huis en tuin Surinamestraat 5 van 12 februari t/m 2 maart 1899, z.d., NA, archief Ministerie van Justitie, inv.nr. 6494, exh.nr. 20 maart 1899 nr. 54 geheim.

²³ Cort van der Linden aan De Beaufort, 25 maart 1899, NA, archief Ministerie van Justitie, inv.nr. 6494, exh.nr. 25 maart 1899 nr. 66 geheim.

- ²⁴ Cort van der Linden aan P.J. Kist, 20 april 1899, NA, archief Ministerie van Justitie, inv.nr. 6494, exh.nr. 20 april 1899 nr. 44 geheim; Cort van der Linden aan directeur der politie te Berlijn, 22 april 1899, NA, archief Ministerie van Justitie, inv.nr. 6494, exh.nr. 22 april 1899 nr. 52 geheim; Kist aan Cort van der Linden 28 april 1899, NA, archief Ministerie van Justitie, inv.nr. 6495, exh.nr. 1 mei 1899 nr. 6 geheim.
- ²⁵ Königlich Preußischen Politzei-Präsident aan Cort van der Linden, 28 april 1899, 20 mei 1899, beide NA, archief Ministerie van Justitie, inv.nr. 6495, exh.nr. 24 mei 1899 nr. 52; Königlich Preußischen Politzei-Präsident aan Cort van der Linden, 2 september 1899 en 8 september 1899, beide NA, archief Ministerie van Justitie, inv.nr. 6496, exh.nr. 13 september 1899 nr. 23.
- ²⁶ Nota betreffende de mogelijkheid voor Nederland om uitvoering te geven aan de 'Propositions arrêtées' der internationale conferentie van Rome, 1898, NA, archief Ministerie van Justitie, inv.nr. 6499, inliggend na exh.nr. 16 oktober 1900 nr. 36 geheim. Ook de internationale samenwerking nam de volgende jaren toe. Hiervan zijn aparte dossiers beschikbaar die buiten het verbaal werden gehouden, NA, archief Ministerie van Justitie, inv.nr. 6648 (geheime stukken betreffende het anarchistencongres 1907), inv.nr. 6649 (geheime stukken betreffende socialisten en anarchistencongressen 1904, 1907, 1918) en inv.nr. 6651 (geheime stukken betreffende anarchisme 1903).
- ²⁷ Cort van der Linden aan procureur-generaal 's-Gravenhage, Arnhem en 's-Hertogenbosch, 26 januari 1901, NA, archief Ministerie van Justitie, inv.nr. 6501, exh.nr. 26 januari 1901 nr. 113, 114 en 115 geheim.
- ²⁸ Van Raalte aan Wilhelmina, 16 februari 1907, NA, archief Ministerie van Justitie, inv.nr. 6531, exh.nr. 16 februari 1907 nr. 49 geheim; dagboek Pierson, 17 februari 1907, collectie NGP XXIX, schrift XXXII (afschrift archief DNB schrift XXXII, p. 21, 22).
- ²⁹ Johan Frieswijk, *Socialisme in Friesland 1880-1900* (Amsterdam 1977) 142-158.
- ³⁰ Frieswijk, *Socialisme in Friesland*, 194-198.
- ³¹ Sleurink, Frieswijk, *De zaak Hogerhuis*, 19, 20; A.C.J. de Vrankrijker, *Onze anarchisten en utopisten rond 1900* (Bussum 1972) 93-96.
- ³² Frieswijk, *Socialisme in Friesland*, 153; Hans Sleurink en Johan Frieswijk, *De zaak Hogerhuis. 'Eene gerechtelijke misdaad'* (Leeuwarden 1984) 14.
- ³³ Gerechtelijk vooronderzoek en strafproces zijn gedetailleerd beschreven in Ulbe Durk Hannema, *De Hogerhuis-zaak* (Drachten 1964) 27-66.
- ³⁴ De rijke jonge jurist P.A. Pijnappel, die zich voor de zaak-Hogerhuis was gaan interesseren, meende dat dit één van de redenen was waarom justitie verzinsels voor waarheid aannam en hoogst ernstige, zij het anonieme mededelingen als kletspraatjes afdeed. P.A. Pijnappel, *De zaak Hogerhuis* (Amsterdam 1899) 39.
- ³⁵ Johan Frieswijk, 'Een socialisties propagandist in revolutionaire jaren. Biografie van Tjeerd Stienstra (1859-1935)', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 2 (1976) 219-256, aldaar 240-249; Tjeerd Stienstra aan zijn moeder en broer, 19 oktober 1896, NA, archief Ministerie van Justitie, inv.nr. 2085, exh.nr. 25 juni 1897 nr. 127.
- ³⁶ De beëdigde verklaringen van Klaas Stienstra en Eeltje Ringia in: Pijnappel, *De zaak Hogerhuis*, 42-51.
- ³⁷ Visscher aan Van der Kaay, 10 april 1897; verklaring Van der Kaay over verzoek adres Grietje Kijlstra, 23 juni 1897, beide NA, archief Ministerie van Justitie, inv.nr. 2085, exh.nr. 25 juni 1897 nr. 127.
- ³⁸ Cort van der Linden aan adressanten Reitsma en Wassenaar, 13 september 1897 nr. 181, NA, archief Ministerie van Justitie, inv.nr. 2087, exh.nr. 13 september 1897 nr. 181 en Cort van der Linden aan Grietje Kijlstra, 13 september 1897, NA, archief

Ministerie van Justitie, inv.nr. 2087, exh.nr. 13 september 1897 nr. 180.

³⁹ Cort van der Linden aan Visscher, 1 oktober 1897, NA, archief Ministerie van Justitie inv.nr. 2087, exh.nr. 1 oktober 1897 nr. 106.

⁴⁰ Cort van der Linden aan Visscher, 18 oktober 1897, NA, archief Ministerie van Justitie, inv.nr. 2087, exh.nr. 18 oktober 1897 nr. 140.

⁴¹ Visscher aan Cort van der Linden, 23 oktober 1897 en officier van justitie Schimmelpenninck aan Visscher, 23 oktober 1897, beide NA, archief Ministerie van Justitie, inv.nr. 2088, exh.nr. 26 oktober 1897 nr.

57.

⁴² Minister van Justitie aan college van regenten over de gevangenen te Leeuwarden, 13 november 1897; Directeur der bijzondere strafgevangenis Leeuwarden Beyl aan Minister van Justitie, 15 november 1897; College van regenten over de gevangenen aan Minister van Justitie, 17 november 1897; alle NA, archief Ministerie van Justitie inv.nr. 6490, exh.nr. 18 november 1897 nr. 12 geheim.

⁴³ *Friesch Volksblad*, 7 november 1897; vgl. de eerste vermelding van het bezoek, *Friesch Volksblad*, 17 oktober 1897.

⁴⁴ Troelstra, *Handelingen Tweede Kamer*, 7 december 1897, 337.

⁴⁵ Troelstra, *Handelingen Tweede Kamer*, 7 december 1897, 335, 340.

⁴⁶ Troelstra, *Handelingen Tweede Kamer*, 7 december 1897, 336.

⁴⁷ Troelstra, *Gedenkschriften. Tweede deel. Groei* (3e druk, Amsterdam 1993) 198.

⁴⁸ Wiebren Hogerhuis aan Jan en Klaske Hogerhuis, z.d., Tresoar, Handschriften afkomstig van de provinciale bibliotheek, toegang 347, inv.nr. 405.

⁴⁹ Cort van der Linden, memorie van antwoord op de staatsbegroting hoofdstuk IV voor het dienstjaar 1898, *Handelingen Tweede Kamer*, 1897-1898, bijlage A, 2 IV, p. 6.

⁵⁰ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 8 december 1897, 349, 350.

⁵¹ Cort van der Linden aan Visscher, 15 december 1897, NA, archief Ministerie van Justitie, inv.nr. 2089, exh.nr. 15 december 1897 nr. 102.

⁵² Troelstra bewaarde afschriften van diverse verhoren, IISG, archief Troelstra, inv.nr. 373 (nrs. 101 t/m 129).

⁵³ Cort van der Linden aan Visscher, 3 maart 1898, NA, archief Ministerie van Justitie, inv.nr. 2091, exh.nr. 3 maart 1898 nr. 100.

⁵⁴ Visscher aan Cort van der Linden, 7 april 1898, NA, archief Ministerie van Justitie, inv.nr. 2093, exh.nr. 22 april 1898 nr. III.

⁵⁵ Cort van der Linden aan Visscher, 22 april 1898, NA, archief Ministerie van Justitie, inv.nr. 2093, exh.nr. 22 april 1898 nr. III.

⁵⁶ Cort van der Linden aan Visscher, 22 april 1898, NA, archief Ministerie van Justitie, inv.nr. 2093, exh.nr. 22 april 1898 nr. III.

⁵⁷ Schimmelpenninck aan Visscher, 17 mei 1898 en 20 mei 1898; Visscher aan Cort van der Linden, 20 mei 1898; Cort van der Linden aan Visscher, 2 juni 1898, alle NA, archief Ministerie van Justitie, inv.nr. 2094, exh.nr. 2 juni 1898 nr. 115.

⁵⁸ Troelstra, *Handelingen Tweede Kamer*, 14 juni 1898, 1022-1028, citaat 1025.

⁵⁹ Troelstra, *Handelingen Tweede Kamer*, 14 juni 1898, 1027, 1028.

⁶⁰ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 14 juni 1898, 1028-1030.

⁶¹ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 14 juni 1898, 1029.

⁶² D. Simons, 'Een merkwaardig stuk', *Het paleis van justitie. Nieuwsblad gewijd aan binnen-en buitenlandse rechtspleging*, 27 nr. 44 (10 juni 1898) 1. De beschikking zelf werd ook afgedrukt in dit blad. 'Beschikking van den heer officier van justitie bij de Arrondissements-Rechtbank te Leeuwarden op de klacht van de moeder en zuster der gebroeders Hogerhuis tegen Gatzze Haitsme', *Het paleis van justitie*, 27 nr. 43 (7 juni 1898) 1-4.

- ⁶³ D. Simons, 'De zaak Hogerhuis', *Het paleis van Justitie*, 27 nr. 54 (15 juli 1898) 1.
- ⁶⁴ Wetsontwerp, voorlopig verslag, memorie van antwoord en diverse wijzigingen in: *Handelingen Tweede Kamer*, 1898-1899, bijlage 78.1 tot 78.16.
- ⁶⁵ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 8 december 1897, 350 en Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 14 juni 1898, 1032.
- ⁶⁶ Memorie van toelichting, *Handelingen Tweede Kamer*, 1898-1899, bijlage 78.3, p. 2.
- ⁶⁷ Officier van justitie Schimmelpenninck aan procureur-generaal Visscher, 18 augustus 1898 en Visscher aan Cort van der Linden, 19 augustus 1898, beide NA, archief Ministerie van Justitie, inv.nr. 6493, exh.nr. 1 september 1898 nr. 8.
- ⁶⁸ Cort van der Linden aan Visscher, 26 augustus 1898, NA, archief Ministerie van Justitie, inv.nr. 6492, exh.nr. 26 augustus 1898 nr. 65 geheim; Cort van der Linden aan Visscher, 1 september 1898, NA, archief Ministerie van Justitie, inv.nr. 6493, exh.nr. 1 september 1898 nr. 8 geheim.
- ⁶⁹ Cort van der Linden aan Visscher, 1 september 1898, NA, archief Ministerie van Justitie, inv.nr. 6493, exh.nr. 1 september 1898 nr. 8.
- ⁷⁰ Schimmelpenninck aan Visscher, 6 oktober 1898, NA, archief Ministerie van Justitie, inv.nr. 2098, exh.nr. 8 oktober 1898 nr. 48.
- ⁷¹ De drie beschuldigde mannen, Geert Hoitinga, Berend van der Ploeg en Daam Bakker, moesten een maand de cel in. Sleuring, Frieswijk, *De zaak Hogerhuis*, 144; Arrest tegen Geert Hoitinga c.s., 17 november 1898, Tresoar, archief van het gerechtshof te Leeuwarden en het parket van de procureur-generaal, toegang 17, inv.nr. 202 nr. 1816.
- ⁷² Cort van der Linden aan procureur-generaal Hoge Raad, 5 december 1898, NA, archief Ministerie van Justitie, inv.nr. 2100, exh.nr. 5 december 1898 nr. 105; procureur-generaal Hoge Raad aan Cort van der Linden, 8 december 1898, NA, archief Ministerie van Justitie, inv.nr. 2100, exh.nr. 12 december 1898 nr. 112.
- ⁷³ Troelstra, *Handelingen Tweede Kamer*, 7 december 1898, 362-364.
- ⁷⁴ Gratieverzoek Kernkamp e.a., 16 augustus 1898 en gratieverzoek G.C. Stellingwerf 20 juli 1898, NA, archief Ministerie van Justitie, inv.nr. 2537, exh.nr. 2 januari 1899 nr. 178.
- ⁷⁵ Cort van der Linden aan Wilhelmina, 16 september 1898, NA, archief Kabinet der Koningin, inv.nr. 4604, exh.nr. 19 september 1898 nr. 54.
- ⁷⁶ Cort van der Linden aan Visscher, 21 september 1898, NA, archief Ministerie van Justitie, inv.nr. 2527, exh.nr. 21 september 1898 nr. 110.
- ⁷⁷ Advies procureur-generaal aan gerechtshof Leeuwarden, 21 oktober 1898, NA, archief Ministerie van Justitie, inv.nr. 2536, exh.nr. 30 december 1898 nr. 107; Het advies van het gerechtshof 21 december 1898 is net als het advies van de PG gepubliceerd in *Nederlandsche Staatscourant*, 1899 nr. 4. Tevens in NA, archief Ministerie van Justitie, inv.nr. 2537, exh.nr. 2 januari 1899 nr. 139. Advies gerechtshof, 21 december 1898, NA, archief Kabinet der Koningin, inv.nr. 4624, exh.nr. 28 december 1898 nr. 91 en vergadering van de Raadkamer van het Gerechtshof te Leeuwarden, 21 december 1898 nr. 566, Tresoar, archief van het gerechtshof te Leeuwarden en het parket van de procureur-generaal, inv.nr. 278.
- ⁷⁸ Cort van der Linden aan Wilhelmina, 24 december 1898, NA, archief Kabinet der Koningin, inv.nr. 4624, exh.nr. 28 december 1898 nr. 91; Minuut Cort van der Linden aan Kabinet der Koningin, 24 december 1898, NA, archief Ministerie van Justitie, inv.nr. 2536, exh.nr. 24 december 1898 nr. 57a met hierbij geleidebrief president gerechtshof Leeuwarden aan Ministerie van Justitie, 21 december 1898 nr. 303.
- ⁷⁹ Schimmelpenninck aan Visscher, 18 augustus 1898 en Visscher aan Cort van der Linden, 19 augustus 1898 (hier citaat),

beide NA, archief Ministerie van Justitie, inv.nr. 6493, exh.nr. 1 september 1898 nr. 8 (deze brieven gaan zowel over aanklacht Hoitinga, als over aanklacht Troelstra).

⁸⁰ Cort van der Linden aan Visscher, 26 augustus 1898, NA, archief Ministerie van Justitie, inv.nr. 6492, exh.nr. 26 augustus 1898 nr. 65 geheim.

⁸¹ Cort van der Linden aan procureur-generaal Den Haag, 12 september 1898, NA, archief Ministerie van Justitie, exh.nr. 12 september 1898 nr. 35; Schimmelpenninck aan Visscher, 6 oktober 1898 en Visscher aan Cort van der Linden, 6 oktober 1898, NA, archief Ministerie van Justitie, inv.nr. 2098, exh.nr. 8 oktober 1898 nr. 48.

⁸² Cort van der Linden aan officier van justitie, 21 februari 1899, NA, archief Ministerie van Justitie, inv.nr. 6494, exh.nr. 21 februari 1899 nr. 63 geheim.

⁸³ Troelstra aan Cort van der Linden, 5 juli 1899 en Cort van der Linden aan Troelstra, 7 juli 1899 nr. 137, beide NA, archief Ministerie van Justitie, inv.nr. 2106, exh.nr. 7 juli 1899 nr. 137; vgl. afschrift Troelstra aan Cort van der Linden, 5 juli 1899, IISG, archief Troelstra, inv.nr. 361 (nr. 9) en Cort van der Linden aan Troelstra, 7 juli 1899, IISG, archief Troelstra, inv.nr. 363 (nr. 34).

⁸⁴ 'Uit de pleitrede van mr. J. Limburg', IISG, archief Troelstra, inv.nr. 373A (nr. 25/4 en 25/5).

⁸⁵ Cort van der Linden aan A.F. de Savornin Lohman, 2 augustus 1899, NA, archief A.F. de Savornin Lohman, toegang 2.21.148, inv.nr. 677.

⁸⁶ Limburg aan Troelstra, 4 augustus 1899, IISG, archief Troelstra, inv.nr. 363 (nr. 28).

⁸⁷ Sleurink, Frieswijk, *De zaak Hogerhuis*, 148-152 en 156-161.

⁸⁸ Sleurink, Frieswijk, *De zaak Hogerhuis*, 152-153.

⁸⁹ Gratieverzoek van J. Troelstra, 19 februari 1900, en afwijzende beschikking van Cort van der Linden, 29 maart 1900, beide NA, archief Ministerie van Justitie, inv.nr. 2563, exh.nr. 29 maart 1900 nr. 94; Cort

van der Linden aan Kabinet der Koningin, 24 maart 1900, NA, archief Ministerie van Justitie, inv.nr. 2562, exh.nr. 24 maart 1900 nr. 109; Gratieverzoek P.C. van Anrooij e.a., 31 maart 1900, en afwijzende beschikking van Cort van der Linden, 19 april 1900, NA, archief Ministerie van Justitie, inv.nr. 2564, exh.nr. 19 april 1900 nr. 180.

⁹⁰ Troelstra aan Cort van der Linden, 16 februari 1900 en Cort van der Linden aan procureur-generaal Den Haag, beide NA, archief Ministerie van Justitie, inv.nr. 2112, afd. 17 februari 1900 nr. 100.

⁹¹ Troelstra, *Gedenkschriften. Tweede deel. Groei*, 216-219.

⁹² Cort van der Linden aan college van regenten van de strafgevangenis te Haarlem, 4 juli 1900, en college van regenten aan Cort van der Linden, 1 augustus 1900, NA, archief Ministerie van Justitie, inv.nr. 6498, exh.nr. 2 augustus 1900 nr. 3 geheim.

⁹³ Troelstra, *Gedenkschriften. Tweede deel. Groei*, 216-220; Aukje Holtrop, *Nynke van Hichtum. Leven en wereld van Sjoukje Troelstra-Bokma de Boer 1860-1939* (Amsterdam 2005) 242.

⁹⁴ Visscher aan Cort van der Linden, 16 november 1900, met inliggend oordeel over voordrachten, 15 november 1900, NA, archief Ministerie van Justitie, inv.nr. 6500, exh.nr. 17 november 1900 nr. 35 geheim.

⁹⁵ Cort van der Linden aan Hoge Raad, 28 november 1900 nr. 75 geheim, NA, archief Ministerie van Justitie, inv.nr. 6500, exh.nr. 28 november 1900 nr. 75 geheim.

⁹⁶ Cort van der Linden aan Wilhelmina, 8 januari 1901, NA, archief Kabinet der Koningin, inv.nr. 4785, exh.nr. 11 januari 1901 nr. 61 (Concept NA, archief Ministerie van Justitie, inv.nr. 6501, exh.nr. 8 januari 1901 nr. 22); Vegelin van Claerbergen aan Cort van der Linden, 11 januari 1901, NA, archief Ministerie van Justitie inv.nr. 6502, exh.nr. 14 januari 1901 nr. 47 geheim (Concept NA, archief Kabinet der Koningin, inv.nr. 4785, exh.nr. 11 januari 1901 nr. 61).

⁹⁷ Vgl. Hannema die na een gedetailleerd onderzoek van het strafproces eveneens concludeerde dat de schuld van de Hogerhuizen niet overtuigend was bewezen en dus vrijspraak had moeten volgen; Hannema, *De Hogerhuis-zaak*, 158.

⁹⁸ 'Een groep verspreide anarchisten te Spanje, Portugal, Italië, Nederland, België, Amerika' aan koningin Wilhelmina, 31 augustus 1900, NA, archief Ministerie van Justitie, inv.nr. 6500, exh.nr. 28 november 1900 nr. 75.

Noten hoofdstuk 8

¹ Dagboek Schorer, 8 maart 1900 in: *Raadsman achter de troon*, 58, 59.

² Cort van der Linden, *Richting en beleid der liberale partij*, 62.

³ Kuypers, *Handelingen Tweede Kamer*, 1 december 1897, 271, 272; Van Welderen Rengers, *Schets eener parlementaire geschiedenis van Nederland*. W.H. Vermeulen, *Tweede deel 1891-1901*, 171.

⁴ Fasseur, *Wilhelmina. De jonge koningin*, 235.

⁵ Fasseur, *Wilhelmina. De jonge koningin*, 205-207, 238.

⁶ Fasseur, *Wilhelmina. De jonge koningin*, 235, 236, 239; Dagboek Schorer, 20 oktober 1900 in: *Raadsman achter de troon*, 69, 70 en 27 november 1900 in: *Raadsman achter de troon*, 81, 82; W.H. de Beaufort, *Dagboeken en aantekeningen De Beaufort*, januari 1901/2, I 105-107.

⁷ Vegelin aan Wilhelmina, 24 oktober 1900. Kopie uit archief Kabinet der Koningin in KHA, archief Wilhelmina, A50-IIb-21.

⁸ Cort van der Linden aan Emma, 30 oktober 1900, KHA, archief Wilhelmina, A50-IIb-3.

⁹ Cort van der Linden aan De Beaufort, 17 november 1900 en 13 december 1900, NA, archief W.H. de Beaufort, inv.nr. 111.

¹⁰ Fasseur, *Wilhelmina. De jonge koningin*, 243, 244.

¹¹ Dagboek Schorer, 20 oktober 1900 in:

Raadsman achter de troon, 71, 72 en 14 november 1900 in: *Raadsman achter de troon*, 78.

¹² Fasseur, *Wilhelmina. De jonge koningin*, 242.

¹³ Cort van der Linden aan Wilhelmina, 3 november 1900 nr. 7 geheim, afschrift uit archief Kabinet der Koningin, KHA, archief Wilhelmina, A50-IIb-3 en A50-IIb-21.

¹⁴ Cort van der Linden aan Wilhelmina, 3 november 1900 nr. 8 geheim, afschrift uit archief Kabinet der Koningin, KHA, archief Wilhelmina, A50-IIb-21 en A50-IIb-3.

¹⁵ Dagboek Schorer, 9 november 1900, *Raadsman achter de troon*, 75.

¹⁶ Dagboek Schorer, 14 november 1900, *Raadsman achter de troon*, 77.

¹⁷ Rutgers van Rozenburg aan Cort van der Linden, 24 november 1900, KHA, archief Wilhelmina, A50-IIb-3.

¹⁸ Cort van der Linden aan Rutgers van Rozenburg, 27 november 1900, KHA, archief Wilhelmina, A50-IIb-3; Nota Cort van der Linden, bijlage bij Cort van der Linden aan Emma, 1 december 1900, KHA, archief Wilhelmina, A50-IIb-3.

¹⁹ Nota Cort van der Linden, bijlage bij Cort van der Linden aan Emma, 1 december 1900, KHA, archief Wilhelmina, A50-IIb-3.

²⁰ De Bas, Snouckaert van Schauburg en Rutgers van Rozenburg aan Von Hadeln, 6 december 1900, KHA, archief Wilhelmina, A50-VIIIa-1; Snouckaert van Schauburg, De Bas en Rutgers van Rozenburg aan Wilhelmina, 26 december 1900, KHA, archief Wilhelmina, A50-VIIIa-1.

²¹ Cort van der Linden en De Beaufort aan Wilhelmina, 2 januari 1901, KHA, archief Wilhelmina, A50-VIIIa-1.

²² De Bas aan Snouckaert, 15 januari 1901, KHA, archief Wilhelmina, A50-VIIIa-1. In een roes van vreugde adresseerde hij de brief echter aan De Beaufort, met daarin de vermelding dat ook de minister van Buitenlandse Zaken bericht zou krijgen! De Beaufort aan Cort van der Linden, 17 januari 1901, NA, archief Cort van der Linden, inv.nr. 240; De Bas aan Cort van der

Linden, 16 januari 1901, NA, archief Cort van der Linden, inv.nr. 240.

²³ Fasseur, *Wilhelmina. De jonge koningin*, 244.

²⁴ Troelstra, *Handelingen Tweede Kamer*, 3 januari 1901, 917.

²⁵ Toespraak van Cort van der Linden bij de voltrekking van het huwelijk, buitengewone *Nederlandsche Staatscourant* 7 februari 1901 nr. 32. Tevens in NA, archief Cort van der Linden, inv.nr. 312.

²⁶ KB 6 februari 1901 nr. 23, NA, archief Kabinet der Koningin, inv.nr. 4792; Pierson aan Wilhelmina, 12 januari 1901, NA, archief Kabinet der Koningin, inv.nr. 4792, exh.nr. 5 februari 1901 nr. 25.

²⁷ Cort van der Linden aan Wilhelmina, 12 januari 1909, KHA, archief Wilhelmina, A50-VIIIa-10.

²⁸ Heemskerk aan Cort van der Linden, 16 januari 1909, NA, archief Cort van der Linden, inv.nr. 243.

²⁹ Cort van der Linden aan Wilhelmina, 26 januari 1909, KHA, archief Wilhelmina, A50-VIIIa-10; Heemskerk aan Wilhelmina, 13 februari 1909, NA, archief Kabinet der Koningin, inv.nr. 8994, exh.nr. 16 februari 1909 la D geheim; Behandeling wetsontwerp op de voorziening in het regentschap in geval van Troonopvolging tijdens de minderjarigheid van den Troonopvolger en wetsontwerp op de regeling van de voogdij over den minderjarigen koning, *Handelingen verenigde vergadering der Staten-Generaal*, 1 april 1901.

³⁰ Cort van der Linden aan Hendrik, 14 januari 1909, KHA, archief Hendrik, A51-VIII-6; Secretaris prins Hendrik Van Suchtelen aan Cort van der Linden, 14 januari 1909, NA, archief Cort van der Linden, inv.nr. 246.

³¹ Uitnodigingen aan Cort van der Linden voor soiree 28 januari en felicitatie bij ontbijt 29 januari 1909, NA, archief Cort van der Linden, inv.nr. 247.

³² Cort van der Linden aan Wilhelmina, 26 januari 1909, KHA, archief Wilhelmina, A 50-VIIIa-10.

³³ Langfeld aan Cort van der Linden, 30 maart 1909, NA, archief Cort van der Linden, inv.nr. 247.

³⁴ 'Overzicht der meeningen, in de Subcommissie geuit, met betrekking tot de be tekenis van art. 22 (voornamelijk ten aanzien van het derde lid) der Grondwet van 1887' en bijlage met nota van Cort van der Linden, 19 februari 1911, NA, archief Ministerie van Binnenlandse Zaken, binnenslands bestuur, toegang 2.04.57, inv.nr. 1005.

³⁵ Cort van der Linden, 5 september 1911, NA, archief staatscommissie 1910-1912, toegang 2.04.53.09 inv.nr. 2, pag. 398; Notulen staatscommissie 1910-1912, 22 september 1911, NA, archief staatscommissie 1910-1912, inv.nr. 2, pag. 541-548.

³⁶ *De Standaard*, 9 december 1916; *Algemeen Handelsblad*, 3 november 1915, avondblad 2^e blad; Ter Spill, *Handelingen Tweede Kamer*, 31 oktober 1916, 317, 318 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, 3 dln., J.B. Kan ed., 's-Gravenhage 1916, II 448-451).

³⁷ M.E. Verburg, *Koningin Emma. Regentes van het Koninkrijk* (Baarn 1989) 191, 192.

³⁸ Advies Raad van State, 21 juni 1904 geheim la A2 met afzonderlijk advies van Cort van der Linden, NA, archief Raad van State, toegang 2.02.06, inv.nr. 1093; J.A. van Zelm van Eldik, *Ons grondwetsartikel regelende de instelling van ridderorden en de ontwikkelingsgang van de Nederlandse orden in de negentiende en twintigste eeuw* ('s-Gravenhage 1985) 33-38.

³⁹ Cort van der Linden aan De Beaufort, 27 oktober 1902, NA, archief De Beaufort, inv.nr. 113.

⁴⁰ Kuyper aan Cort van der Linden, 14 oktober 1902, NA, archief Cort van der Linden, inv.nr. 241; Cort van der Linden aan Kuyper, 15 oktober 1902, HDC, archief Kuyper, inv.nr. 131 (fiche 853).

⁴¹ Cort van der Linden werd op 20 oktober 1902 lid van de Raad van State, *Staatsalmanak voor het Koninkrijk der Nederlanden* 1904, 41.

⁴² Cort van der Linden aan De Beaufort, 27 oktober 1902, NA, archief De Beaufort, inv.nr. 113.

⁴³ *Staatsalmanak voor het Koninkrijk der Nederlanden*, 1904, p. 41, 1905, p. 42, 1906, p. 36, 1907, p. 49, 1908, p. 38, 1909, p. 40, 1910, p. 41, 1911, p. 39, 40, 1912, p. 40, 41, 1913, p. 41, 42.

⁴⁴ Van Itallie-van Embden, 'Mr. P.W.A. Cort van der Linden', 69.

⁴⁵ Notulen Raad van State, volle raad, 10 maart 1903 nr. 23, NA, archief Raad van State, inv.nr. 344.

⁴⁶ Advies Raad van State op het ontwerp tot wijziging en aanvulling der wet tot regeling van het Hooger Onderwijs, NA, archief Raad van State, exh.nr. 3 februari 1903, nr. 26, in het bijzonder p. 3, 4, 7-10; vgl. notulen volle raad, 27 januari 1903 en 3 februari 1903, allen NA, archief Raad van State, inv.nr. 344.

⁴⁷ Advies Raad van State op het ontwerp tot wijziging en aanvulling der wet tot regeling van het Hooger Onderwijs, NA, archief Raad van State, inv.nr. 344, exh.nr. 3 februari 1903, nr. 26, in het bijzonder p. 11.

⁴⁸ Kuyper aan Kabinet der Koningin, 9 maart 1903. In afschrift aanwezig als bijlage bij Vegelin aan Raad van State, 11 maart 1903, NA, archief Raad van State, inv.nr. 863, exh.nr. 17 maart 1903, nr. 10.

⁴⁹ W.J. van Welderen Rengers, *Schets eener parlementaire geschiedenis van Nederland*. W.H. Vermeulen, *Derde deel 1901-1914* ('s-Gravenhage 1950) 68-74.

⁵⁰ Fasseur, *Wilhelmina. De jonge koningin*, 356.

⁵¹ Cort van der Linden aan Wilhelmina, 31 december 1913, KHA, archief Wilhelmina, A50 VII C^c.

⁵² Wilhelmina aan Cort van der Linden, 24 december 1914, NA, archief Cort van der Linden, inv.nr. 187.

⁵³ J. Stoet aan Cort van der Linden, 17 juni, z.j. en 14 mei z.j., NA, archief Cort van der Linden, inv.nr. 257.

⁵⁴ Cort van der Linden aan Wilhelmina,

21 maart 1934, KHA, archief Wilhelmina, A50 VII C^c.

⁵⁵ Johanna Cort van der Linden, 'Bezoek van Hare Majesteit de Koningin met prinses Juliana ten onzen huize op 18 april 1935 te half twaalf ure', NA, archief Cort van der Linden, aanvulling 2003, niet geïnventariseerd.

Noten hoofdstuk 9

¹ G.J. Lammers, *Kroon en kabinetsformatie. Een onderzoek naar de invloed van het parlementaire stelsel op de functie van de kroon bij de kabinetsformatie* (IJmuiden 1952) 130.

² N.P. Mees aan Tydeman, 3 juli 1905, GA Leiden, archief Tydeman, toegang 540, inv.nr. 620; N.P. Mees aan Röell, 10 juli 1905, NA, archief J. Röell, toegang 2.21.183.69, inv.nr. 86; *Dagboeken en aantekeningen van Willem Hendrik de Beaufort*, 3 juli 1905, I 310; Gleichman aan Wilhelmina, 5 juli 1905, NA, archief Kabinet der Koningin, inv.nr. 8990, exh.nr. 5 juli 1905 la A2 geheim.

³ Dagboek Pierson, 9 juli 1905, UBA, collectie NGP XXIX, schrift XXX (afschrift archief DNB schrift XXX, p. 20); Advies Pierson aan Wilhelmina, 9 juli 1905 in: *Briefwisseling van Nicolaas Gerhard Pierson*, III 381, 382 noot 2. Tevens NA, archief Kabinet der Koningin, inv.nr. 8990, exh.nr. 12 augustus 1905 la V4 geheim; Pierson aan Röell, 13 juli 1905 in: *Briefwisseling van Nicolaas Gerhard Pierson*, III, 1898-1909, nr. 1253, 380; P.G.C. van Schie, *Vrijheidsstreven in verdrukking*, 91.

⁴ Aantekeningen Wilhelmina, 30 juni 1905, KHA, archief Wilhelmina, A50-XVI 57, cahier Raad van State 1.

⁵ Fasseur, *Wilhelmina. De jonge koningin*, 356.

⁶ Aantekeningen Wilhelmina, 30 juni 1905, KHA, archief Wilhelmina, A50-XVI 57, cahier Raad van State 1.

⁷ Aantekeningen Wilhelmina, 30 juni 1905, KHA, archief Wilhelmina, A50-XVI 57, cahier Raad van State 1.

- ⁸ Pierson aan W.P. graaf van Bylandt, 8 juli 1905, NA, archief Kabinet der Koningin, inv.nr. 8990, exh.nr. 8 juli 1905 la J4 geheim; N.P. Mees aan Tydeman, 2 augustus 1905, GA Leiden, archief Tydeman, inv.nr. 620.
- ⁹ Van Karnebeek aan Wilhelmina, 3 juli 1905, NA, archief Kabinet der Koningin, inv.nr. 8990, exh.nr. 12 augustus 1905 la V4 geheim.
- ¹⁰ Kuyper benadrukte in zijn advies aan Wilhelmina dat Goeman Borgesius als leider van de vrijzinnigen de verkiezingsstrijd had gestreden met als enig doel om het kabinet te verjagen. Nu dat was gelukt, diende hij dus ook een ander kabinet te formeren, 'tenzij hij voor altoos als staatsman abdiceere', Kuyper aan Wilhelmina, 11 juli 1905, archief Kabinet der Koningin, inv.nr. 8990, exh.nr. 12 augustus 1905 la V4 geheim. Ook de andere door de koningin geraadpleegde antirevolutionairen en katholieken pleitten voor een liberaal minderheidskabinet: Mackay aan Wilhelmina, 3 juli 1905; Loeff aan Wilhelmina, 11 juli 1905; Ruijs de Beerenbrouck aan Wilhelmina, 11 juli 1905; allen NA, archief Kabinet der Koningin, inv.nr. 8990, exh.nr. 12 augustus 1905 la V4 geheim.
- ¹¹ De Savornin Lohman aan Wilhelmina, 5 juli 1905, NA, archief Kabinet der Koningin, inv.nr. 8990, exh.nr. 12 augustus 1905 la V4 geheim.
- ¹² Wilhelmina aan De Savornin Lohman, 5 juli 1905, NA, archief De Savornin Lohman, inv.nr. 705.
- ¹³ Lohman aan Wilhelmina, 6 juli 1905, NA, archief Kabinet der Koningin, inv.nr. 8990, exh.nr. 12 augustus 1905 la V4 geheim.
- ¹⁴ Goeman Borgesius aan Wilhelmina, 11 juli 1905, NA, archief Kabinet der Koningin, inv.nr. 8990, exh.nr. 12 augustus 1905 la V4 geheim.
- ¹⁵ Borgesius aan Tydeman, 16 juli 1905, GA Leiden, archief Tydeman, inv.nr. 620; Tydeman aan De Beaufort, NA, archief De Beaufort, inv.nr. 116; Aantekeningen Tydeman over overleg oud-liberalen, 18 juli 1905; Tydeman aan Goeman Borgesius, 18 juli 1905; Goeman Borgesius aan Tydeman, 19 juli 1905, Tydeman aan Goeman Borgesius, 20 juli 1905, alle GA Leiden, archief Tydeman, inv.nr. 620; vgl. *Dagboeken en aantekeningen van Willem Hendrik de Beaufort*, 18 juli 1905, I 312, 313.
- ¹⁶ Tydeman aan Röell, 22 juli 1905, NA, archief Röell, inv.nr. 86; Borgesius aan Drucker, 19 juli 1905, NA, archief Drucker, inv.nr. 261.
- ¹⁷ Borgesius aan P. Rink, 21 juli 1905, NA, archief VVD en voorlopers, toegang 2.19.022, inv.nr. 1090.
- ¹⁸ Van Welderen Rengers, *Schets eener parlementaire geschiedenis van Nederland*. W.H. Vermeulen, *Derde deel 1901-1914*, 93, 94.
- ¹⁹ Cort van der Linden aan Goeman Borgesius, 20 juli 1905, NA, archief Cort van der Linden, inv.nr. 243; Dagboek Pierson, 2 augustus 1905, UBA, collectie NGP XXIX, schrift XXX (afschrift archief DNB schrift XXX, p. 21); *Dagboeken en aantekeningen van Willem Hendrik de Beaufort*, 29 juli 1905, I 313, 314; Van Schie, *Vrijheidsstreven in verdrukking*, 93, 94.
- ²⁰ Borgesius aan Rink, 23 juli 1905, NA, archief VVD, inv.nr. 1090.
- ²¹ Fasseur, *Wilhelmina. De jonge koningin*, 355; Borgesius aan Drucker, 7 augustus 1905, NA, archief Drucker, inv.nr. 261.
- ²² Dagboek Pierson, 15 augustus 1905, UBA, collectie NGP XXIX, schrift XXXI (afschrift archief DNB schrift XXXI, p. 2).
- ²³ Tydeman, *Handelingen Tweede Kamer*, 5 december 1905, 374.
- ²⁴ Aantekeningen Wilhelmina 12 februari 1907, KHA, archief Wilhelmina, A50-XVI 57, cahier Raad van State 2.
- ²⁵ 'Koninklijk besluit van 23 oktober 1905 nr. 56 tot benoeming eener Staatscommissie voor Grondwetsherziening' in: H.J. Romeijn, *Handelingen over de Herziening der Grondwet 1815 (1887)* 2dln. ('s-Gravenhage 1907) I 97, 98. Ook de voorstellen van de commissie en de afzonderlijke adviezen

van leden zijn hierin te vinden, I-LXXXII. Voor notulen van de vergaderingen zie NA, archief De Beaufort, inv.nr. 228. In oktober 1907 diende de regering daadwerkelijk een wetsontwerp tot grondwetsherziening bij de Tweede Kamer in, maar van de adviezen van de staatscommissie was hierin weinig terug te vinden. Het voorstel behelsde vooral het blanco artikel dat de staatscommissie niet mocht behandelen. Van Welderen Rengers, *Schets eener parlementaire geschiedenis van Nederland*. W.H. Vermeulen, *Derde deel 1901-1914*, 133.

²⁶ Voor de nacht van Staal Manning, *De nacht van Staal en wat nog duister bleef* (Nijmegen 1990) 4-6; Van Welderen Rengers, *Schets eener parlementaire geschiedenis van Nederland*. W.H. Vermeulen, *Derde deel 1901-1914*, 119-123; Suttoorp, *Jbr. nr. Alexander Frederik de Savornin Lohman*, 143-145. Tydeman gaf Staal tijdens de vergadering een briefje met daarop een tweetal vragen. Na een schorsing leidde de positieve beantwoording ervan tot behoud van het politieke leven van De Meester. Het kleine stukje papier heeft hij van Staal teruggerekregen. Op de achterzijde schreef hij: 'Dit is het papiertje dat ik Minister Staal heb gegeven in de loop van het debat om zich op de vragen voor te bereiden en hetgeen tot schorsing der beraadslagingen heeft geleid'. GA Leiden, archief Tydeman, inv.nr. 621.

²⁷ J. Limburg, 'Kraakporselein', *De Gids* 70 (1906) II 189-200, aldaar 193.

²⁸ Fasseur, *Wilhelmina. De jonge koningin*, 430-435.

²⁹ De Meester had naast het aanblijven van Staal als tweede voorwaarde voor zijn aanblijven gesteld dat de confessionelen niet bereid zouden zijn de regering over te nemen. Dat was een extra reden om de christelijk-historische voorzitter van de Eerste Kamer de opdracht te geven een confessioneel kabinet te formeren. Zoals te verwachten was, wensten zijn geestverwanten niet mee te werken. Na een paar dagen gaf hij zijn opdracht daarom terug. Schimmel-

penninck van der Oye aan Wilhelmina, 1 maart 1907, NA, archief Kabinet der Koningin, inv.nr. 8992, exh.nr. 2 maart 1907 la Zbis geheim.

³⁰ Verslag van Röell over crisis 1907, p. 29-33, NA, archief Röell, inv.nr. 92; Tydeman aan De Beaufort, 15 maart 1907, NA, archief De Beaufort, inv.nr. 118.

³¹ Cort van der Linden kreeg daarom nog geen formele opdracht via de officiële kanalen. Hij werd via de vicepresident van de Raad van State P.J. van Swinderen gevraagd te kijken of een formatie haalbaar was. Cort van der Linden aan Vegelin, 6 maart 1907, NA, archief Kabinet der Koningin, inv.nr. 8992, exh.nr. 6 maart 1907 la A1 geheim.

³² Formatieverslag Cort van der Linden, maart 1907, NA, archief Cort van der Linden, inv.nr. 243; De Savornin Lohman aan Cort van der Linden, 9 maart 1907 en minuut Cort van der Linden aan De Savornin Lohman, 10 maart 1907, NA, archief Cort van der Linden, inv.nr. 243. Tevens afschrift in NA, archief Kabinet der Koningin, inv.nr. 8992, exh.nr. 12 maart 1907 la D1 geheim.

³³ Vegelin aan Cort van der Linden, 12 maart 1907, NA, archief Cort van der Linden, inv.nr. 243. Tevens NA, archief Kabinet der Koningin, inv.nr. 8992, exh.nr. 12 maart 1907 la D1 geheim.

³⁴ Formatieverslag Cort van der Linden, maart 1907, NA, archief Cort van der Linden, inv.nr. 243.

³⁵ Dagboek Pierson, 9 maart 1907, UBA, collectie NGP XXIX, schrift XXXII (afschrift archief DNB schrift XXXII, p. 23).

³⁶ 'Opmerkingen van den directeur van het Kabinet der Koningin over de ministeriële crisis 1907', NA, archief Kabinet der Koningin [1868-1939] 1945-1970, toegang 2.02.20.02, inv.nr. 18365.

³⁷ Goeman Borgesius aan Cort van der Linden, 11 maart 1907, NA, archief Cort van der Linden, inv.nr. 243, tevens afschrift NA, archief Kabinet der Koningin, inv.nr. 8992, exh.nr. 12 maart 1907 la D1 geheim.

³⁸ Formatieverslag Cort van der Linden, maart 1907, NA, archief Cort van der Linden, inv.nr. 243.

³⁹ In een brief aan De Meester 12 maart 1907 la C1 geheim moet dit verzoek al gedaan zijn, maar een concept van deze brief ontbreekt in het archief van het Kabinet der Koningin, na la A1 volgt D1; zie ook verslag kabinetsformatie 1907 door directeur Kabinet der Koningin, 12 maart 1907, NA, archief Kabinet der Koningin [1868-1939] 1945-1970, inv.nr. 18365; De Meester aan Wilhelmina, 12 maart 1907, NA, archief Kabinet der Koningin, inv.nr. 8992, exh.nr. 13 maart 1907 la E1 geheim; vgl. Vegelin aan De Meester, 14 maart 1907, NA, archief Kabinet der Koningin, inv.nr. 8992, exh.nr. 14 maart 1907 la G1 geheim.

⁴⁰ De Meester aan Wilhelmina, 16 maart 1907, NA, archief Kabinet der Koningin, inv.nr. 8992, exh.nr. 18 maart 1907 la J1 geheim.

⁴¹ Fasseur, *Wilhelmina. De jonge koningin*, 363-365.

⁴² Verslag kabinetsformatie 1907 door directeur Kabinet der Koningin 18 maart 1907 en 14 maart 1907, NA, archief Kabinet der Koningin [1868-1939] 1945-1970, inv.nr. 18365.

⁴³ Verslag kabinetsformatie 1907 door directeur Kabinet der Koningin, 18 maart 1907, NA, archief Kabinet der Koningin [1868-1939] 1945-1970, inv.nr. 18365. Dit persoonlijke verslag is nooit aan het verbaalarchief toegevoegd en heeft dus ook geen nummer. Het is pas recentelijk tegelijk met veel jongere wel geregistreeerde stukken uit het geheim archief van het Kabinet der Koningin voor raadpleging beschikbaar gekomen.

⁴⁴ Vegelin van Claerbergen aan Cort van der Linden, 18 maart 1907, NA, archief Kabinet der Koningin, inv.nr. 8992, exh.nr. 18 maart 1907 la J1 geheim.

⁴⁵ Cort van der Linden aan Wilhelmina, 21 maart 1907, NA, archief Kabinet der Koningin, inv.nr. 8992, exh.nr. 22 maart 1907 la K1 geheim.

⁴⁶ Persoonlijk formatieverslag van Cort van der Linden, NA, archief Cort van der Linden, inv.nr. 243.

⁴⁷ Cort van der Linden aan Wilhelmina, 22 maart 1907, NA, archief Kabinet der Koningin, inv.nr. 8992, exh.nr. 30 maart 1907 la V1 geheim.

⁴⁸ Aantekeningen Wilhelmina 21 maart 1907, KHA, archief Wilhelmina, A50-XVI 57, cahier Raad van State 2.

⁴⁹ Lohman aan Wilhelmina, 25 maart 1907, NA, archief Kabinet der Koningin, inv.nr. 8992, exh.nr. 4 april 1907 la B2 geheim; Schimmelpenninck aan Wilhelmina, 28 maart 1907, NA, archief Kabinet der Koningin, inv.nr. 8992, exh.nr. 28 maart 1907 la S1 en Schimmelpenninck aan Wilhelmina, 30 maart 1907, NA, archief Kabinet der Koningin, inv.nr. 8992, exh.nr. 30 maart 1907 la U1.

⁵⁰ Wilhelmina gaf zich echter niet eenvoudig gewonnen. Nadat De Meester zijn vroegere woorden had afgezwakt, eiste ze eerst nog nadere uitleg van De Meesters als te algemeen beoordeelde antwoord. Pas daarna kon hij met een nieuwe minister van Oorlog alsnog blijven regeren. De Meester aan Wilhelmina, 29 maart 1907, NA, archief Kabinet der Koningin, inv.nr. 8992, exh.nr. 30 maart 1907 la T1 geheim.

⁵¹ De Vos van Steenwijk aan Vegelin, 8 april 1907, NA, archief Kabinet der Koningin, inv.nr. 8992, exh.nr. 12 april 1907 la G2 geheim; Fasseur, *Wilhelmina. De jonge koningin*, 365.

⁵² Vegelin aan De Vos van Steenwijk, 12 april 1907, NA, archief Kabinet der Koningin, inv.nr. 8992, exh.nr. 12 april 1907 la G2 geheim.

⁵³ De Meester aan Wilhelmina, 24 december 1907, NA, archief Kabinet der Koningin, inv.nr. 8992, exh.nr. 25 december 1907 la V3 geheim.

⁵⁴ Conferentie van HM de Koningin gehouden met Jhr. Mr. A.F. de Savornin Lohman op 23 december 1907, NA, archief Kabinet der Koningin, inv.nr. 8992, exh.nr. 26 december 1907 la W3 geheim.

⁵⁵ Kuyper wilde Goeman Borgesius een geheel nieuw minderheidskabinet laten formeren. Kuyper aan Wilhelmina, 13 januari 1908, NA, archief Kabinet der Koningin, inv.nr. 8993, exh.nr. 2 maart 1908 la B2 geheim.

⁵⁶ De Savornin Lohman aan Wilhelmina, 14 januari 1908, Kolkman aan Wilhelmina, 13 januari 1908, beide NA, archief Kabinet der Koningin, inv.nr. 8993, exh.nr. 2 maart 1908 la B2 geheim; zie ook Conferentie van Wilhelmina gehouden met De Savornin Lohman op 23 december 1907, NA, archief Kabinet der Koningin, inv.nr. 8992, exh.nr. 26 december 1907 la W3 geheim.

⁵⁷ Arno Bornebroek, *Een heer in een volkspartij. Theodoor Heemskerk (1852-1932), minister-president en minister van justitie* (Amsterdam 2006) 153-159.

⁵⁸ Er lag al een brief klaar die hem sommeerde om in de laatste dagen van januari 1908 meteen op de boot te stappen, mogelijk met de intentie van Wilhelmina om hem voor het premierschap te vragen. Idenburg had persoonlijk weinig zin om minister te worden. Bovendien wilde Idenburg, die bekendstond als een verzoener binnen de ARP, Kuyper waarschijnlijk niet voor het hoofd stoten. Het bleef daarom bij een ministerschap dat pas in mei begon. Vegelin aan Idenburg, z.d., niet verzonden. De brief heeft daarom ook geen exh.nr., maar werd bewaard in een apart dossier, los van het geordende geheim-archief. Dit dossier is pas veel later naar het Nationaal Archief overgebracht en daardoor terechtgekomen tussen de stukken van de periode 1945-1970, NA, archief Kabinet der Koningin [1868-1939] 1945-1970, inv.nr. 13865.

⁵⁹ R.J.H. Patijn aan Cort van der Linden, 6 maart 1909, NA, archief Cort van der Linden, inv.nr. 241.

⁶⁰ C.K. Elout, *Figuren en momenten uit de politiek van Koningin Wilhelmina's tijd* (Amsterdam 1938) 53.

⁶¹ Heemskerk aan zijn dochter, afschrift,

20 december 1911, HDC, archief Heemskerk, inv.nr. 2.

⁶² Bornebroek, *Een heer in een volkspartij*, 149, 150.

⁶³ Hans van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie 1908-1980. Enige hoofdlijnen uit haar geschiedenis* (Leiden 1988) I 34-49; Hans van Spanning, 'Van vrij-antirevolutionairen naar Christelijk-Historische Unie' in: George Harinck, Roel Kuiper, Peter Bak, *De antirevolutionaire partij 1829-1980* (Hilversum 2001) 113-122.

⁶⁴ N. Oosterbaan ed., *Politieke en sociale programma's* V (Utrecht 1909) 14-27; C.E. van Koetsveld, *De Christelijk-Historische Unie* (Baarn 1909) 22-39; vgl. in het bijzonder art. 1, 15, 20; *Het beginsel-program*.

Bond van Vrije Liberalen (Den Haag z.j.) geschriften van den Bond van Vrije Liberalen nr. 1.

⁶⁵ 'De strijd in 1909', *De Vaderlander*, 13 juni 1908.

⁶⁶ *De Standaard*, 3 juli 1908.

⁶⁷ Memorie van antwoord staatsbegroting voor 1909, *Handelingen Tweede Kamer*, 1908-1909, bijlage A 2.I.4 p. 17; Heemskerk, *Handelingen Tweede Kamer*, 19-20 november 1908, 602 waar Heemskerk verklaart de opvattingen van Kuyper te delen, iets wat altijd al zo geweest zou zijn; Bornebroek, *Een heer in een volkspartij*, 167-170.

⁶⁸ De Savornin Lohman, *Handelingen Tweede Kamer*, 19 november 1908, 569.

⁶⁹ Goeman Borgesius, *Handelingen Tweede Kamer*, 18 november 1908, 539; Notulen liberale commissie van advies, 15 december 1908, NA, archief VVD, inv.nr. 955; M. Tydeman, *Vooruitzichten. Rede, uitgesproken door M. Tydeman jr. in de Algemeene Vergadering van den Bond van Vrije Liberalen, gehouden op zaterdag 1 mei 1909* ([Den Haag],[1909]). Geschriften van den Bond van Vrije Liberalen nr 3., 14; notulen algemene vergadering Bond van Vrije Liberalen, 1 mei 1909, NA, archief VVD, inv.nr. 952.

⁷⁰ Heemskerk aan Wilhelmina, 23 juli

1909, NA, archief Kabinet der Koningin, inv.nr. 8994, exh.nr. 23 juli 1909 la Qbis geheim.

⁷¹ Lammers, *Kroon en kabinetsformatie*, 135, 136.

⁷² Jan de Bruijn, *Het boetekleed ontsiert de man niet. Abraham Kuyper en de lintjesaffaire (1909-1910)* (Amsterdam 2005) 128-130, 187-191.

⁷³ Schimmelpenninck van der Oye aan Cort van der Linden, 26 december 1909 met hierop aangetekend minuut van Cort van der Linden aan Schimmelpenninck, NA, archief Cort van der Linden, inv.nr. 241.

⁷⁴ P.G.C. van Schie, 'Nuchtere persoonlijkheden schuchter verenigd. Schets van de Bond van Vrije Liberalen (1906-1921)' in: *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke partijen 1997*, 91-117, aldaar 96, 97; Van Schie, *Vrijheidsstreven in verdrukking*, 113-118.

⁷⁵ Van Schie, *Vrijheidsstreven in verdrukking*, 140-150.

Noten hoofdstuk 10

¹ Voorbeelden van zulke technische staatscommissies uit de jaren voorafgaand aan 1910 zijn de staatscommissie ingesteld bij KB van 17 september 1897 nr. 22 'tot onderzoek, welke maatregelen van Rijkswege behoren te worden genomen ten aanzien van de aanleg, het gebruik en de exploitatie van telegraphische en telephonische geleidingen', de staatscommissie ingesteld bij KB van 10 januari 1908 nr. 68 'tot onderzoek van de gemeentefinanciën' en de staatscommissie ingesteld bij KB van 30 juli 1909 nr. 42 'tot onderzoek van maatregelen tegen de werkloosheid'.

² De staatscommissie voor de grondwetsherziening, ingesteld bij KB 11 mei 1883 nr. 1 bestond uit zestien leden, namelijk zes Kamerleden plus de premier en negen niet-politieke leden, zoals de bekende hoogleraren Buys, Tellegen en Asser. Van Welderen Rengers, *Schets eener parlemen-*

taire geschiedenis van Nederland. Eerste deel 1849-1891 (4^e druk, 's-Gravenhage 1950) 685, 686. De notulen van de commissie zijn te vinden in NA, archief staatscommissie 1883, toegang 2.04.53.08.

³ Cort van der Linden aan Heemskerk, 17 februari 1910, NA, archief Ministerie van Binnenlandse Zaken afdeling Binnelands Bestuur, inv.nr. 1005.

⁴ *Nieuwe Courant*, 26 maart 1910, avondblad.

⁵ *De Tijd*, 29 maart 1910.

⁶ *Het Vaderland*, 30 maart 1910, 2^e avondblad en *Het Vaderland*, 1 april 1910, 2^e avondblad.

⁷ *De Tijd*, 29 maart 1910 en *De Tijd*, 5 april 1910. *De Nieuwe Courant* deelde de mening dat Borgesius voor de staatscommissie zou hebben bedankt, terwijl Drucker was bijgedraaid. *De Nieuwe Courant*, 31 maart 1910, avondblad.

⁸ Heemskerk aan Kuyper, 15 maart 1910, HDC, archief Kuyper, inv.nr. 132 (fiche 943) en minuut archief Heemskerk, inv.nr. 48b.

⁹ Sijmons, 'Professor Oppenheim', 273; Van Raalte, 'Een bouwer aan den staat', 805.

¹⁰ NA, archief staatscommissie herziening grondwet 1910-1912, toegang 2.04.53.09.

¹¹ Kuyper, 10 september 1910, NA, archief staatscommissie 1910-1912, inv.nr. 2, p.101-103.

¹² De Savornin Lohman, 9 september 1910 en 15 september 1910, NA, archief staatscommissie 1910-1912, inv.nr. 2, p. 99 en 142-144.

¹³ De Savornin Lohman, 13 september 1911 en 15 september 1911, NA, archief staatscommissie 1910-1912, inv.nr. 2, p. 492, 493 en 513, 514.

¹⁴ Kuyper, 14 september 1911, NA, archief staatscommissie 1910-1912, inv.nr. 2, p. 509.

¹⁵ Nolens, 15 september 1911, NA, archief staatscommissie 1910-1912, inv.nr. 2, p. 520.

¹⁶ Stemming over de vraag of art. 80 een blanco artikel moet worden, 16 september 1910, NA, archief staatscommissie herzie-

- ning grondwet 1910-1912, inv.nr. 2, p. 161. Het blanco artikel werd verworpen met 15 tegen 1 stem, die van Van Doorn.
- ¹⁷ Tydeman, 10 september 1910, NA, archief staatscommissie herziening grondwet 1910-1912, inv.nr. 2, p. 112, 113.
- ¹⁸ Cort van der Linden, 9 september 1910, NA, archief staatscommissie 1910-1912, inv.nr. 2, p. 100.
- ¹⁹ Cort van der Linden, 13 september, NA, archief staatscommissie 1910-1912, inv.nr. 2, p. 123-125.
- ²⁰ Cort van der Linden, *Richting en beleid der liberale partij*, 56, 57.
- ²¹ Cort van der Linden, *Richting en beleid der liberale partij*, 72, 73.
- ²² Afzonderlijk advies Kuypers in: *Handelingen over de herziening der grondwet* Kan ed., I 129-132.
- ²³ Cort van der Linden, 10 januari 1911, NA, archief staatscommissie 1910-1912, inv.nr. 2, p. 173.
- ²⁴ Cort van der Linden, 15 september 1911, NA, archief staatscommissie 1910-1912, inv.nr. 2, p. 516.
- ²⁵ Afzonderlijk advies Drucker en Oppenheim in: *Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., I 83, 84.
- ²⁶ Stemmingen artikel 80, 15 september 1911, NA, archief staatscommissie 1910-1912, inv.nr. 2, p. 522-524.
- ²⁷ 'Verslag der Grondwetscommissie met daarbij behorende ontwerp-Grondwet' in: *Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., I 11-146, aldaar 12-15.
- ²⁸ Cort van der Linden, 9 september 1910, NA, archief staatscommissie 1910-1912, inv.nr. 2, p. 100.
- ²⁹ Cort van der Linden, 13 september 1910, NA, archief staatscommissie 1910-1912, inv.nr. 2, p. 123-125.
- ³⁰ Cort van der Linden, 16 september 1910, NA, archief staatscommissie 1910-1912, inv.nr. 2, p. 156-158.
- ³¹ Cort van der Linden, 16 september 1910, NA, archief staatscommissie 1910-1912, inv.nr. 2, p. 156-157.
- ³² Cort van der Linden, 10 januari 1911, NA, archief staatscommissie 1910-1912, inv.nr. 2, p. 167-168.
- ³³ Cort van der Linden, 10 januari 1911, NA, archief staatscommissie 1910-1912, inv.nr. 2, p. 170.
- ³⁴ Stemming over evenredige vertegenwoordiging, 10 januari 1911, NA, archief staatscommissie 1910-1912, inv.nr. 2, p. 172.
- ³⁵ Drucker, 9 september 1910, NA, archief staatscommissie 1910-1912, inv.nr. 2, p. 99.
- ³⁶ Cort van der Linden, 9 september 1910, NA, archief staatscommissie 1910-1912, inv.nr. 2, p. 100.
- ³⁷ Cort van der Linden, 13 september 1910 en 16 september 1910, NA, archief staatscommissie 1910-1912, inv.nr. 2, p. 100, 124-125 en 157-158.
- ³⁸ De Savornin Lohman, 9 september 1910 en 15 september 1910, NA, archief staatscommissie 1910-1912, inv.nr. 2, p. 99 en 142-144.
- ³⁹ Stemming over het referendum, 16 september 1910, NA, archief staatscommissie 1910-1912, inv.nr. 2, p. 163.
- ⁴⁰ Tydeman, 14 september 1910, NA, archief staatscommissie 1910-1912, inv.nr. 2, p. 138.
- ⁴¹ P.Th.F.M. Boekholt, 'De schoolstrijd van de katholieken' in: T.J. van der Ploeg e.a., *De vrijheid van onderwijs. De ontwikkeling van een bijzonder grondrecht* (Utrecht 2000) 17-34, aldaar 22-26.
- ⁴² Ido de Haan, *Het beginsel van leven en wasdom. De constitutie van de Nederlandse politiek in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2003) 78-80; Ido de Haan, 'Een gevelde Goliath? Liberale onderwijspolitiek 1848-1920' in: T.J. van der Ploeg e.a., *De vrijheid van onderwijs. De ontwikkeling van een bijzonder grondrecht* (Utrecht 2000) 35-57, aldaar 38, 39.
- ⁴³ De Haan, *Het beginsel van leven en wasdom*, 62-70.
- ⁴⁴ De Haan, 'Een gevelde Goliath? Liberale onderwijspolitiek 1848-1920', 40, 41.
- ⁴⁵ Kappeyne van de Coppello, *Handelingen Tweede Kamer*, 24 november 1874, 274-278; Taal, *Liberale en radicalen in Nederland*, 26, 27.

⁴⁶ Het kon Kappeyne niet deren dat zijn opvattingen ten koste konden gaan van een minderheid die ander onderwijs wenste. 'Welnu, dan moet die minderheid maar onderdrukt worden, want dan is zij de vlieg, die de gansche zalf bederft, en heeft zij in onze maatschappij geen recht van bestaan', zo was zijn veelgeciteerde woord. Kappeyne van de Coppello, *Handelingen Tweede Kamer*, 8 december 1874, 500.

⁴⁷ Voor de inhoud van de wet-Kappeyne uitgebreid R.W. Feikema, *De totstandkoming van de schoolwet van Kappeyne. Bijdrage tot de kennis van de parlementaire geschiedenis van Nederland* (Amsterdam 1929) 40-112.

⁴⁸ Dirk Jan Wolffram, 'Vliegen in de zalf. Orthodox-protestantse principes en compromissen inzake armenzorg en schoolstrijd, 1850-1900' in: Dirk Jan Wolffram ed., *Om het christelijk karakter der natie* (Amsterdam 1994) 41-58, aldaar 50, 51.

⁴⁹ Cort van der Linden, *De wet van het recht*, 13.

⁵⁰ Cort van der Linden, *De wet van het recht*, 13, 14.

⁵¹ Cort van der Linden, *Richting en beleid der liberale partij*, 194.

⁵² Cort van der Linden, *Richting en beleid der liberale partij*, 194.

⁵³ Cort van der Linden, *Richting en beleid der liberale partij*, 196, 197.

⁵⁴ Cort van der Linden, *Richting en beleid der liberale partij*, 195.

⁵⁵ Cort van der Linden, *Richting en beleid der liberale partij*, 198.

⁵⁶ Cort van der Linden, *Richting en beleid der liberale partij*, 199.

⁵⁷ Cort van der Linden, *Richting en beleid der liberale partij*, 200.

⁵⁸ Cort van der Linden, *Richting en beleid der liberale partij*, 201 (noot 1).

⁵⁹ Van Welderen Rengers, *Schets eener parlementaire geschiedenis van Nederland. Eerste deel 1849-1891*, 723, 724; Ido de Haan, 'Het onderwijs in de grondwet. Van staatszorg tot vrijheidsrecht' in: N.C.F. van Sas,

H. te Velde ed., *De eeuw van de Grondwet. Grondwet en politiek in Nederland 1798-1917* (Deventer 1998) 182-217, aldaar 209-211.

⁶⁰ A. Postma, 'De onderwijskwesitie en de wet-Mackay van 8 december 1889' in: Th.B.F.M. Brinkel, J. de Bruijn, A. Postma ed., *Het kabinet-Mackay. Opstellen over de eerste christelijke coalitie (1888-1891)* (Baarn 1990) 129-168, aldaar 131-137.

⁶¹ Cort van der Linden, *Richting en beleid der liberale partij*, 204-206. Het is tekenend voor de intellectuele positie van Cort van der Linden. Hij kende veel overeenkomsten met de gedachtewereld van het behoudende liberalisme, maar dit ging op sociaaleconomisch gebied samen met grote aandacht voor de kansen van de lagere klassen in de maatschappelijke strijd. Zijn onderwijsopvattingen passen weer uitstekend bij die middenpositie.

⁶² D. Bos, *Onze volksopleiding* (Groningen 1898) 2-4, 50-52.

⁶³ In deze brochure onderkende De Savornin Lohman dat sommigen de nieuwe onderwijswet slechts een eerste stap vonden, maar als dat zo was, dan was het 'toch zeker een zevenmijlen-laarzen stap'. A.F. de Savornin Lohman, *Pacificatie* (Amsterdam 1889) 84; A.F. de Savornin Lohman, 'De vrije school', *Stemmen des Tijds* 5 (1916) II 331-367, aldaar 334.

⁶⁴ Voorstel voor art. 192 van Kuyper, NA, archief staatscommissie 1910-1912, inv.nr. 2, p. 340-341.

⁶⁵ De Savornin Lohman, 6 maart 1911, NA, archief staatscommissie 1910-1912, inv.nr. 2, p. 330-331.

⁶⁶ Oppenheim, 6 maart 1911, NA, archief staatscommissie 1910-1912, inv.nr. 2, p. 337, 338.

⁶⁷ Oppenheim, 6 maart 1911, NA, archief staatscommissie 1910-1912, inv.nr. 2, p. 337, 338.

⁶⁸ Tydeman, 6 maart 1911 en Röell, 6 maart 1911, NA, archief staatscommissie 1910-1912, inv.nr. 2, p. 331-334.

⁶⁹ De Savornin Lohman, 6 maart 1911,

NA, archief staatscommissie 1910-1912, inv.nr. 2, p. 338-339.

⁷⁰ De Savornin Lohman, 6 maart 1911, NA, archief staatscommissie 1910-1912, inv.nr. 2, p. 338-339.

⁷¹ Cort van der Linden, 6 maart 1911, NA, archief staatscommissie 1910-1912, inv.nr. 2, p. 339.

⁷² Cort van der Linden, 6 maart 1911, NA, archief staatscommissie 1910-1912, inv.nr. 2, p. 339.

⁷³ Cort van der Linden, 6 maart 1911 en Drucker, 6 maart 1911, NA, archief staatscommissie 1910-1912, inv.nr. 2, p. 339, 340.

⁷⁴ Oppenheim, 6 maart 1911, NA, archief staatscommissie 1910-1912, inv.nr. 2, p. 340.

⁷⁵ Cort van der Linden, 6 maart 1911, NA, archief staatscommissie 1910-1912, inv.nr. 2, p. 340.

⁷⁶ Kuyper, 6 maart 1911, NA, archief staatscommissie 1910-1912, inv.nr. 2, p. 340.

⁷⁷ Cort van der Linden, 6 maart 1911, NA, archief staatscommissie 1910-1912, inv.nr. 2, p. 340.

⁷⁸ De Savornin Lohman, 7 maart 1911, NA, archief staatscommissie 1910-1912, inv.nr. 2, p. 348.

⁷⁹ Stemming over art. 192, notulen subcommissie voor hoofdstuk X van staatscommissie 1910-1912, archief staatscommissie 1910-1912, inv.nr. 10, p. 15-16; vgl. verslag subcommissie voor hoofdstuk 10 aan staatscommissie, NA, archief staatscommissie 1910-1912, inv.nr. 10.

⁸⁰ Röell, 11 januari 1912, NA, archief staatscommissie 1910-1912, inv.nr. 2, p. 687, 688.

⁸¹ Röell, 12 januari 1912, NA, archief staatscommissie 1910-1912, inv.nr. 2, p. 701.

⁸² De Savornin Lohman, 11 januari 1912, NA, archief staatscommissie 1910-1912, inv.nr. 2, p. 688-689 en 691. De Savornin Lohman, 12 januari 1912, NA, archief staatscommissie 1910-1912, inv.nr. 2, p. 703.

⁸³ Stemming art. 192, 17 januari 1912, NA, archief staatscommissie 1910-1912, inv.nr. 2, p. 742-744.

⁸⁴ Afzonderlijk advies Van Doorn, Drucker, Van der Feltz, Cort van der Lin-

den, Oppenheim en Tydeman in: *Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., I 91-95.

⁸⁵ Cort van der Linden aan Bos, 8 januari 1914 in: *Notulen der staatscommissie voor het onderwijs ingesteld bij Koninklijk Besluit van 31 december 1913 no. 10* ('s-Gravenhage 1920) I 7.

⁸⁶ Grondwetsvoorstel Heemskerk, *Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., I 179.

Noten hoofdstuk II

¹ Concentratie manifest, *Parlement en kiezer* 1913-1914, 48, 49.

² *Dagboeken en aantekeningen van Willem Hendrik de Beaufort* 21 september 1911, II 543, 544 en 20 december 1912, II 580, 581.

³ Regeringsprogramma 1913, NA, archief Cort van der Linden, inv.nr. 254.

⁴ G.B. van Dijk, 'De kabinetscrisis van 1913 in de Nederlandse pers', *Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden* 21 (1966-1967) I 36-57, aldaar 40-42.

⁵ Cornelis Lely aan Jan Lely, 6 juli 1913, NA, archief Lely, toegang 2.21.210, inv.nr. 150; vgl. K. Jansma, *Lely. Bedwinger der Zuiderzee* (2e herziene druk, Amsterdam 1954) 154, 155.

⁶ Verslag Tydeman over crisis 1913, aantekening 30 juni 1913, GA Leiden, archief Tydeman inv.nr. 624; vgl. Tydeman aan De Beaufort, 7 juli 1913, NA, archief De Beaufort, inv.nr. 124.

⁷ Tydeman aan Wilhelmina, 4 juli 1913, NA, archief Kabinet der Koningin, inv.nr. 8998, exh.nr. 5 juli 1913, la T geheim; De Meester aan Wilhelmina, 7 juli 1913, NA, archief Kabinet der Koningin, inv.nr. 8998, exh.nr. 9 juli 1913 la D1 geheim; Bos aan Wilhelmina, 11 juli 1913, NA, archief Kabinet der Koningin, inv.nr. 8998, exh.nr. 13 juli 1913 la Q1 geheim; De Savornin Lohman aan Wilhelmina, 8 juli 1913, NA, archief Kabinet der Koningin, inv.nr. 8998, exh.nr. 9 juli 1913, la E1 geheim; No lens aan Wilhelmina, 12 juli 1913, NA, ar-

chief Kabinet der Koningin, inv.nr. 8998, exh.nr. 15 juli 1913 la S1 geheim.

⁸ Troelstra aan Wilhelmina, z.d., NA, archief Kabinet der Koningin, inv.nr. 8998, exh.nr. 7 juli 1913 la V geheim; Fasseur, *Wilhelmina. De jonge koningin*, 379-383.

⁹ *Het Volk*, 12 juli 1913.

¹⁰ Troelstra aan Bos, 14 juli 1913 in: Van Raalte, *Dr. D. Bos*, 302-306.

¹¹ Fasseur, *Wilhelmina. De jonge koningin*, 387.

¹² De Savornin Lohman aan Wilhelmina, 8 juli 1913, NA, archief Kabinet der Koningin, inv.nr. 8998, exh.nr. 9 juli 1913, la E1 geheim.

¹³ Bos aan Wilhelmina, 11 juli 1913, NA, archief Kabinet der Koningin, inv.nr. 8998, exh.nr. 13 juli 1913 la Q1 geheim.

¹⁴ Bos aan Wilhelmina, 31 juli 1913, NA, archief Kabinet der Koningin, exh.nr. 31 juli 1913 la D2 geheim; Stoop aan De Vos van Steenwijk, 25 juli 1913, NA, archief Kabinet der Koningin, inv.nr. 8998, 29 juli 1913 la C geheim; vgl. Van Raalte, *Dr. D. Bos*, 257-261.

¹⁵ Verslag Tydeman over crisis 1913, aantekening 3 augustus 1913, GA Leiden, archief Tydeman, inv.nr. 624; Bos aan Drucker, 26 juli 1913, NA, archief Drucker, inv.nr. 270; *De Vaderlander*, 9 augustus 1913 en 13 september 1913; *De Fakkel*, 12 september 1913.

¹⁶ Note verbale Kabinet der Koningin, NA, archief Kabinet der Koningin, inv.nr. 8998, exh.nr. 7 augustus 1913 la L2 geheim.

¹⁷ Kabinet der Koningin aan Cort van der Linden, 12 augustus 1913 en Kabinet der Koningin aan Cort van der Linden, 13 augustus 1913, NA, archief Cort van der Linden, inv.nr. 254.

¹⁸ *De Standaard*, 6 augustus 1913.

¹⁹ Verslag Tydeman over crisis 1913, aantekening 4 augustus 1913, GA Leiden, archief Tydeman, inv.nr. 624.

²⁰ Goeman Borgesius aan Drucker, 4 augustus 1913, NA, archief Drucker, inv.nr. 272; Goeman Borgesius aan De Beaufort, 5 augustus 1913, NA, archief De Beaufort,

inv.nr. 124. Voor de Vrije Liberalen waren Tydeman en De Beaufort aanwezig, voor de Unieliberalen Goeman Borgesius en De Meester, voor de Vrijzinnig Democraten Drucker en Marchant.

²¹ Verslag Tydeman over crisis 1913, aantekening 7 augustus 1913, GA Leiden, archief Tydeman, inv.nr. 624; concept Drucker aan Bos, 6 augustus 1913, NA, archief Drucker, inv.nr. 273; Tydeman aan De Beaufort, 9 augustus 1913, NA, archief De Beaufort, inv.nr. 124.

²² Cort van der Linden aan Wilhelmina, 23 augustus 1913, NA, archief Kabinet der Koningin, inv.nr. 8998, exh.nr. 23 augustus 1913 la T2 geheim. In het regeringsprogramma dat alle ministers ondertekenden stond eveneens dat 'eene staatscommissie zal worden ingesteld aan welke zal worden opgedragen te onderzoeken in hoe ver eene algemeen bevredigende regeling mogelijk is ter zake der subsidiering van het bijzonder onderwijs met de voorwaarden welke daaraan verbonden moeten worden'. 'Regeringsprogram 1913', NA, archief Cort van der Linden, inv.nr. 254.

²³ Vgl. J.A. de Bruyne, *Staatkundige geschiedenis van Nederland in onzen tijd* (Leiden 1917) VI 390; Lammers, *Kroon en kabinetsformatie*, 83.

²⁴ W.H. Vliegen, *Die onze kracht ontwaaken deed. Geschiedenis der sociaaldemocratische arbeiderspartij in Nederland gedurende de eerste 25 jaren van haar bestaan* (Amsterdam 1925) II 534, 535.

²⁵ Wilhelmina bestreed in haar privéaantekeningen in elk geval de mening dat de socialisten een tweede kans hadden kunnen krijgen. Toen de SDAP voor de tweede maal de pogingen van de top blokkeerde om aan de regering deel te nemen, had die stap volgens haar dus ook geen enkele invloed meer. Toen stond voor de koningin allang vast dat er een extraparlamenteair kabinet moest komen. Een zwalkend beleid was aan haar dus niet besteed. Aantekening Wilhelmina over formatie 1913, KHA, archief Wilhelmina, A50-XVI-54-nr. 2.

- ²⁶ P.J. Troelstra, *Gedenkschriften. Derde Deel. Branding* (2^e druk, Amsterdam 1932) 237.
- ²⁷ H.P. Marchant, 'In dagen van crisis', *Vragen des Tijds* 40 (1914) I 1-58, daar 55-57.
- ²⁸ Loeff, *Handelingen Tweede Kamer*, 5 december 1913, 583, 584. Loeff benadrukte dat in de pers over de besprekingen was bericht. Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 10 december 1913, 687.
- ²⁹ Van Schie geeft aan hoe Van der Linden zijn kabinet als extraparlamenteair presenteerde en daarmee suggereerde dat het kabinet helemaal losstond van de partijleiders, terwijl uit het archief van Tydeman blijkt dat er 'wel degelijk' overleg is geweest. Dat overleg was echter niet zo geheim als dit suggereert. P.G.C. van Schie, 'Pijnlijke principes. De liberalen en de grondwetsherziening van 1917', *Jaarboek parlementaire geschiedenis* 2000, 28-43, aldaar 32.
- ³⁰ H.P. Marchant, 'In dagen van crisis', *Vragen des Tijds* 40 (1914) I 1-58, daar 57.
- ³¹ Bos, *Handelingen Tweede Kamer*, 8 december 1913, 603; Tydeman, *Handelingen Tweede Kamer*, 4 december 1913, 579; vgl. Van Schie, 'Pijnlijke principes. De liberalen en de grondwetsherziening van 1917', 32.
- ³² Dagboek Pierson, 21 juli 1897, UBA, collectie NGP XXIX, schrift XX (afschrift archief DNB schrift XX, p. 15).
- ³³ Bos aan Drucker, 9 augustus 1913, Bos aan Drucker, 10 augustus 1913, NA, archief Drucker, inv.nr. 273; vgl. Van Raalte, *Dr. D. Bos*, 294-297; herinneringen Marchant, z.j., NA, archief Marchant, toegang 2.21.117, inv.nr. 487.
- ³⁴ Concept Cort van der Linden aan Emma, 20 oktober 1897, nr. 126A, NA, archief Ministerie van Justitie, inv.nr. 6361.
- ³⁵ Cornelis Lely aan Jan Lely, 9 augustus 1913 en 18 augustus 1913, NA, archief Lely, inv.nr. 150; Jansma, *Lely*, 155, 156; Van der Ham, *Verover mij dat land. Lely en de Zuiderzeewerken*, 130.
- ³⁶ N.E.H. van Esveld, *Treub. Over de drempel der nieuwe samenleving* (Assen 1958) 97, 98.
- ³⁷ J.W. Bonebakker, *Twee verdienstelijke officieren. N. bosboom en C.J. Snijders* (Nieuwkoop 1974) 33, 34.
- ³⁸ *Persoonlijkheden in het Koninkrijk der Nederlanden in woord en beeld* (Amsterdam 1938) 1197.
- ³⁹ Rob van Vuurde, 'Laveren en schippen achter een façade van legalisme. Johan Loudon' in: Duco Hellema, Bert Zeeman en Bert van der Zwan, *De Nederlandse ministers van Buitenlandse Zaken in de twintigste eeuw* (Den Haag 1999) 68-81, aldaar 71.
- ⁴⁰ A.J.H. van Ette, *Onze Ministers sinds 1789* (Alphen aan den Rijn 1948) 12, 71; Minuut Cort van der Linden aan Loudon, 27 september 1913, en Loudon aan Cort van der Linden, 1 november 1913, NA, Kabinetsarchief Ministerie van Binnenlandse Zaken, toegang 2.04.26.02, inv.nr. 524, exh.nr. 5 november 1913 nr. 217 kabinet waarbij Cort van der Linden aan Loudon verzoekt om hem bij de Koningin voor te dragen voor het salaris dat hoort bij de door hem vervulde weken als minister van Buitenlandse Zaken.
- ⁴¹ C.R. Bakhuizen van den Brink, 'C.Th. van Deventer', *Handelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden en levensberichten harer afgestorven medeleden 1916-1917, 108-127*, aldaar 119-122; F.G.P. Jacquet, 'Conrad Theodoor van Deventer', *BWN*, I 137-139.
- ⁴² Idenburg aan Wilhelmina, 15 juli 1913, KHA, archief Wilhelmina, A50-XVI-54 nr. 9; Fasseur, *Wilhelmina. De jonge koningin*, 387, 464.
- ⁴³ Verkiezingsuitslag Amsterdam IX, 17 juni 1913, Ron de Jong, 'Verkiezingen Tweede Kamer', <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/Verkiezingen>.
- ⁴⁴ Kuyper aan Idenburg, 9 september 1913 en 27 september 1913 in: J de Bruijn, G. Puchinger ed., *Briefwisseling Kuyper-Idenburg* (Franeker 1985) 401, 404.
- ⁴⁵ Stoop aan Vegelin van Claerbergen, 2

augustus 1913, NA, archief Kabinet der Koningin, inv.nr. 8998, exh.nr. 3 augustus 1913 la Y2 geheim.

⁴⁶ *Het Vaderland*, 6 augustus 1913 ochtendblad; vergelijkbare twijfels in Netscher, 'Binnenlandsche staatkundige kroniek', *De Nieuwe Gids* 28 (1913) II 431-438, aldaar 436-437.

⁴⁷ *De Vaderlander*, 9 augustus 1913.

⁴⁸ *NRC*, 29 augustus 1913, avondblad D.

⁴⁹ De Vries, *Cort van der Linden*, II-13.

⁵⁰ *De Telegraaf*, 29 augustus 1913, 2^c blad avondblad.

⁵¹ *De Fakkel*, 5 september 1913.

⁵² *Algemeen Handelsblad*, 29 augustus 1913; *De Nieuwe Courant*, 29 augustus 1913, deelde die mening.

⁵³ *De Nederlander*, 30 augustus 1913, 1^c blad.

⁵⁴ *De Standaard*, 11 september 1913; *Het centrum*, 30 augustus 1913; *De Maasbode*, 26 augustus 1913, avondblad en 1 september 1913, avondblad; *Nieuwe Venlosche Courant*, 30 augustus 1913; *De Tijd*, 29 augustus 1913, was van alle rechtse bladen het meest kritisch. Het blad kwam met de kop 'Het kabinet der wanhoop'.

⁵⁵ 'Troonrede 1913' in: *Troonredes, openingsredes, inhuldigingsredes 1814-1963*. Inleiding en annotaties van dr. E. van Raalte ('s-Gravenhage 1964) 213, 214.

⁵⁶ *Het Centrum*, 16 september 1913; *De Nederlander*, 16 september 1913.

⁵⁷ Voorlopig verslag staatsbegroting 1914, *Handelingen Tweede Kamer* 1913-1914, bijlage A, 2.I.4, p. 35.

⁵⁸ Herman Langeveld, *Dit leven van krachtig handelen. Hendrikus Colijn 1869-1944. Eerste deel 1869-1933* ([Amsterdam] 1998) 179, 180.

⁵⁹ Colijn aan Kuiper, 16 september 1913, HDC, archief Kuiper, inv.nr. 133 (fiche 974).

⁶⁰ Kuiper aan Idenburg, 27 september 1913 in: *Briefwisseling Kuiper-Idenburg*, De Bruin en Puchinger ed., 404-407, aldaar 405.

Noten hoofdstuk 12

¹ De complete begrotingsbehandelingen vulden maar liefst 1600 pagina's van de *Handelingen*. Toen eind januari eindelijk Van der Lindens eigen begroting van Binnenlandse Zaken aan de beurt was, kon hij het dan ook niet laten om zich af te vragen hoe de regering naast al dat gepraat nog tijd moest vinden om te regeren. Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 22 januari 1914, 1393; Marchant, 'Staatkundig overzicht', *Vragen des Tijds* 40 (1914) II 58-68, aldaar 58, 59.

² H.T. Colenbrander, *Studiën en aantekeningen over Nederlandsche Politiek (1909-1919)* ('s-Gravenhage 1920) 119.

³ Memorie van antwoord staatsbegroting 1914, *Handelingen Tweede Kamer* 1913-1914, bijlage A, 2.I.6, p. 45, 46.

⁴ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 10 december 1913, 687.

⁵ Loeff aan Nolens, 29 november 1913, KDC, archief Nolens, inv.nr. 235.

⁶ Loeff, *Handelingen Tweede Kamer*, 5 december 1913, 582.

⁷ Loeff, *Handelingen Tweede Kamer*, 5 december 1913, 585.

⁸ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 10 december 1913, 689.

⁹ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 11 december 1913, 727.

¹⁰ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 11 december 1913, 725.

¹¹ De Savornin Lohman, *Handelingen Tweede Kamer*, 1 december 1913, 457.

¹² Cort van der Linden, *Richting en beleid der liberale partij*, 55-57.

¹³ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 10 december 1913, 684.

¹⁴ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 10 december 1913, 686-687.

¹⁵ Cort van der Linden, *De wet van het recht*, 28-30.

¹⁶ Cort van der Linden, 'Beginselen of formules', 72, 73.

¹⁷ J.T. Minderaa, 'Pacifictie en democrati-

- sering in Nederland rond 1918' in: R.A. Koole ed., *Van Bastille tot Binnenhof. De Franse Revolutie en haar invloed op de Nederlandse politieke partijen* (Houten 1989) 49-65, aldaar 53.
- ¹⁸ H. Krabbe, *Die Lehre der Rechtssouveränität. Beitrag zur Staatslehre* (Groningen 1906) 5, 249.
- ¹⁹ H. Krabbe, *De moderne staatsidee* ('s-Gravenhage 1915) 7, 28-34.
- ²⁰ D.P.D. Fabius, 'De moderne staat', *Stemmen des Tijds. Maandschrift voor christendom en cultuur* 6 (1917) I 153-186, aldaar 159-163; D.P.D. Fabius, *Studiën en schetsen op het gebied van staat en maatschappij*, 5de serie nr. 11 (januari 1914) 316 en 6de serie nr. 10 (december 1914) 210-212; B. de Gaay Fortman, 'D.P.D. Fabius' in: *Handelingen en levensberichten van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden 1931-1932* (Leiden 1932) 146-172, aldaar met name 166.
- ²¹ A.A.H. Struycken, *Recht en gezag. Eene critische beschouwing van Krabbe's moderne staatsidee* (Gouda 1916) 24, 25.
- ²² Struycken, *Recht en gezag*, 32-34.
- ²³ A.A.H. Struycken, *Politieke opstellen* (Gouda 1916) 70.
- ²⁴ Struycken, *Politieke opstellen*, 48.
- ²⁵ Reekers, *Handelingen Eerste Kamer*, 17 februari 1914, 233.
- ²⁶ Gaetano Quagliariello, *Politics without parties. Moisei Ostrogorski and the debate on political parties on the eve of the twentieth century* (Aldershot 1996) 87-89.
- ²⁷ Ghita Ionescu, 'Moisey Ostrogorski (1854-1919) and the theory of professional political organization' in: Johan A. Hall ed., *Rediscoveries* (Oxford 1986) 139-160, aldaar 139-146; Rodney Barker and Xenia Howard Johnston, 'The politics and political ideas of Moisei Ostrogorski', *Political studies. The journal of the political studies association of the United Kingdom* 23 (1975) 415-429, aldaar 415-416.
- ²⁸ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 10 december 1913, 688.
- ²⁹ M. Ostrogorski, *La démocratie et l'organisation des partis politiques* (Paris 1903) II 588-594.
- ³⁰ Ostrogorski, *La démocratie et l'organisation des partis politiques*, II 583.
- ³¹ Ostrogorski, *La démocratie et l'organisation des partis politiques*, II 616-617.
- ³² Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 10 december 1913, 688.
- ³³ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 13 december 1913, 812.
- ³⁴ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 10 december 1913, 688.
- ³⁵ Ostrogorski, *La démocratie et l'organisation des partis politiques*, II 626-629.
- ³⁶ Ostrogorski, *La démocratie et l'organisation des partis politiques*, II 630-631.
- ³⁷ Ostrogorski, *La démocratie et l'organisation des partis politiques*, II 622-623.
- ³⁸ Ostrogorski, *La démocratie et l'organisation des partis politiques*, II 629.
- ³⁹ Elout, *Figuren en momenten uit de politiek van Koningin Wilhelmina's tijd*, 66.
- ⁴⁰ Cort van der Linden, *Handelingen Eerste Kamer*, 18 februari 1914, 257.
- ⁴¹ Cort van der Linden, *Handelingen Eerste Kamer*, 18 februari 1914, 256, 257.
- ⁴² Krabbe, *De moderne staatsidee*, 134.
- ⁴³ Krabbe, *De moderne staatsidee*, 129, 130; H. Krabbe, *Het rechtsgezag* ('s-Gravenhage 1917) 72-76.
- ⁴⁴ Bos, *Handelingen Tweede Kamer*, 8 december 1913, 604.
- ⁴⁵ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 10 december 1913, 685.
- ⁴⁶ Memorie van Antwoord staatsbegroting 1914, *Handelingen Tweede Kamer* 1913-1914, bijlage A, 2.1.6, p. 46.
- ⁴⁷ Aantekeningen Wilhelmina op memorie van antwoord Hoofdstuk I staatsbegroting 1913 en Stoop aan Vegelin, 27 november 1913, NA, archief Kabinet der Koningin, inv.nr. 8998.
- ⁴⁸ Vegelin aan Stoop, 29 november 1913, NA, archief Kabinet der Koningin, inv.nr. 8998; N. Cramer e.a., *Het Kabinet der Koningin. Geschiedenis van het instituut en het huis aan de Korte Vijverberg* (2^e druk, 's-Gravenhage 2004) 34.

⁴⁹ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 684.

⁵⁰ Troelstra, *Handelingen Tweede Kamer*, 2 december 1913, 512.

⁵¹ Troelstra, *Handelingen Tweede Kamer*, 2 december 1913, 526.

⁵² Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 11 december 1913, 723-725.

⁵³ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 11 december 1913, 724-725.

⁵⁴ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 11 december 1913, 727.

⁵⁵ Netscher, 'Binnenlandsche staatkundige kroniek', *De Nieuwe Gids* 29 (1914) I 172-179, aldaar 172-174.

⁵⁶ *De Telegraaf*, 11 december 1913, ochtendblad 1^e blad.

⁵⁷ *De Maasbode*, 12 december 1913, ochtendblad; *Het centrum*, 11 december 1913.

⁵⁸ *Haagsche Post*, 10 januari 1914, p. 4 en 14.

⁵⁹ Paul Scholten, 'Het ministerie Cort van der Linden en de volkswil', *Onze Eeuw* 18 (1918) III 1-38, aldaar 17, 29.

Noten hoofdstuk 13

¹ Op 25 mei 1914 werd het eindrapport aan de koningin aangeboden. *Verslag der staatscommissie voor evenredig kiesrecht ingesteld bij Koninklijk Besluit van 15 november 1913 no. 45* ([s-Gravenhage] 1914) 1.

² De staatscommissie voor het onderwijs werd ingesteld bij KB van 31 december 1913 no. 10 en geïnstalleerd met een rede door Cort van der Linden op 8 januari 1914. *Verslag der staatscommissie voor het onderwijs, ingesteld bij koninklijk besluit van 31 december 1913, no. 10 met tien bijlagen* ([s-Gravenhage 1916) 2.

³ *Het volk*, 2 oktober 1914.

⁴ D. Bos, 'De taak van het parlement', *Vragen des Tijds* 41 (1915) I 32-55, aldaar 38, 39.

⁵ Van Welderen Rengers, *Schets eener parlementaire geschiedenis van Nederland*. De Vries, *Vierde deel Nederland 1914-1918*, 84-89.

⁶ *De vrijzinnig-democraat*, 20 februari 1915.

⁷ *Troonredes, openingsredes, inhuldigungsredes 1814-1963*, Van Raalte ed., 218.

⁸ De voorstellen omtrent wijziging van de kiesrechtbepalingen in de grondwet werden op 29 oktober 1915 bij de Tweede Kamer ingediend. *Handelingen Tweede Kamer 1915-1916*, bijlage 226 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed. I 293).

⁹ Voorlopig verslag staatsbegroting voor 1916, *Handelingen Tweede Kamer 1915-1916*, bijlage A, 2.I.3, p. 10; Netscher, 'Binnenlandsche staatkundige kroniek', *De Nieuwe Gids* 31 (1916) I 127-142, aldaar 132, 133.

¹⁰ Memorie van antwoord staatsbegroting voor 1916, *Handelingen Tweede Kamer*, 1915-1916, bijlage A, 2.I.4, p. 21.

¹¹ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 9 december 1915, 478.

¹² Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 9 december 1915, 480; Memorie van antwoord staatsbegroting voor 1916, *Handelingen Tweede Kamer 1915-1916*, bijlage A, 2.I.4, p. 21.

¹³ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 9 december 1915, 480.

¹⁴ Afschrift advies Raad van State, 10 augustus 1915, NA, archief Ministerie van Binnenlandse Zaken, afdeling Binnenlands Bestuur, inv. nr. 1006.

¹⁵ Regeringsverklaring 1913, NA, archief Cort van der Linden, inv. nr. 254.

¹⁶ Memorie van antwoord staatsbegroting voor 1918, *Handelingen Tweede Kamer*, 1917-1918, bijlage 2.I.4, p. 15.

¹⁷ Memorie van toelichting, *Handelingen Tweede Kamer*, 1915-1916, bijlage 226.4, p. 22 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., I 342).

¹⁸ Memorie van toelichting, *Handelingen Tweede Kamer 1915-1916*, bijlage 226.4, p. 22 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., I 342).

¹⁹ Het betrof hier namelijk de leden die ook stelden dat van een volkswil ten gun-

ste van het algemeen kiesrecht niets was gebleken omdat de rechterzijde bij de verkiezingen in totaal meer stemmen (zij het als gevolg van het districtenstelsel minder zetels!) had gehaald dan de linkerzijde. Bovendien zouden bij die verkiezingen de herziening van het tarief van invoerrechten en de staatspensionering meer gewicht in de schaal hebben gelegd dat het algemeen kiesrecht. Voorlopig verslag, *Handelingen Tweede Kamer* 1915-1916, bijlage 226.11 p. 89 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., I 485).

²⁰ Voorlopig verslag, *Handelingen Tweede Kamer* 1915-1916, bijlage 226.11 p. 89 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., I 485).

²¹ Voorlopig verslag, *Handelingen Tweede Kamer* 1915-1916, bijlage 226.11 p. 88 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., I 485).

²² Memorie van antwoord, *Handelingen Tweede Kamer* 1915-1916, bijlage 226.12 p. 106 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., I 547).

²³ Memorie van antwoord, *Handelingen Tweede Kamer* 1915-1916, bijlage 226.12 p. 106 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., I 548).

²⁴ Memorie van antwoord, *Handelingen Tweede Kamer* 1915-1916, bijlage 226.12 p. 106 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., I 548).

²⁵ *Algemeen Handelsblad*, 5 november 1915, avondblad 2^e blad.

²⁶ De Beaufort, *Handelingen Tweede Kamer*, 18 oktober 1916, 44 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., II 123).

²⁷ *De Standaard*, 3 november 1915.

²⁸ *De Standaard*, 20 oktober 1916.

²⁹ Van Idsinga, *Handelingen Tweede Kamer*, 17 oktober 1916, 133 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., II 105).

³⁰ Van Idsinga, *Handelingen Tweede Kamer*, 17 oktober 1916, 130-131 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., II 100).

³¹ De Savornin Lohman, *Handelingen Tweede Kamer*, 18 oktober 1916, 141 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., II 118).

³² Van der Voort van Zijp, *Handelingen Tweede Kamer*, 24 oktober 1916, 202 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., II 223).

³³ Loeff, *Handelingen Tweede Kamer*, 17 oktober 1916, 204 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., II 227); Nolens, *Handelingen Tweede Kamer*, 27 oktober 1916, 297 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., II 409, 410).

³⁴ *Algemeen Handelsblad*, 6 november 1915, avondblad, 2^e blad.

³⁵ De Savornin Lohman, *Handelingen Tweede Kamer*, 18 oktober 1916, 138 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., II 111, 112).

³⁶ Loeff, *Handelingen Tweede Kamer*, 24 oktober 1916, 204 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., II 228).

³⁷ Troelstra, *Handelingen Tweede Kamer*, 19 oktober 1916, 161 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., II 144).

³⁸ Troelstra, *Handelingen Tweede Kamer*, 19 oktober 1916, 162 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., II 148).

³⁹ Troelstra, *Handelingen Tweede Kamer*, 19 oktober 1916, 161, 162 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., II 146, 147).

⁴⁰ Troelstra, *Gedenkschriften. Eerste deel. Wording*, 253, 254; Troelstra, *Gedenkschriften. Vierde deel. Storm*, 47.

⁴¹ Troelstra, *Handelingen Tweede Kamer*, 18 oktober 1916, 147 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., II 130-131).

⁴² Troelstra memoreerde bovendien hoe Nolens bij de discussies over het beëindigen van de godsvrede de premier zelfs het verwijt had gemaakt dat hij de kiesrecht hervorming op grond van de oorlogstoestand eigenlijk had moeten uitstellen, iets wat Nolens in het grondwetsdebat zou herhalen. Troelstra, *Handelingen Tweede Ka-*

- mer, 18 oktober 1916, 152 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., II 140); Nolens, *Handelingen Tweede Kamer*, 27 oktober 1916, 296 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., II 408).
- ⁴³ Troelstra, *Handelingen Tweede Kamer*, 18 oktober 1916, 147 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., II 131).
- ⁴⁴ *De Telegraaf*, 4 november 1916, ochtendblad 2^e blad; *De Nieuwe Courant*, 4 november 1916, ochtendblad.
- ⁴⁵ *De Nieuwe Courant*, 4 november 1916, ochtendblad.
- ⁴⁶ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 3 november 1916, 370 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., II 553).
- ⁴⁷ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 3 november 1916, 371 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., II 555).
- ⁴⁸ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 3 november 1916, 371, 372 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., II 556).
- ⁴⁹ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 3 november 1916, 372 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., II 556).
- ⁵⁰ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 3 november 1916, 370 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., II 555).
- ⁵¹ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 3 november 1916, 372 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., II 557).
- ⁵² Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 3 november 1916, 372, 373 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., II 558).
- ⁵³ *Nieuwe Courant*, 4 november 1916, ochtendblad.
- ⁵⁴ *Algemeen Handelsblad*, 4 november 1916, ochtendblad, 1^e blad.
- ⁵⁵ Memorie van toelichting, *Handelingen Tweede Kamer* 1915-1916, bijlage 226.4 p. 23 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., I 343, 344).
- ⁵⁶ Cort van der Linden, *Richting en beleid der liberale partij*, 65.
- ⁵⁷ Mineke Bosch, *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid. Aletta Jacobs 1854-1929* ([Amsterdam] 2005) 447-450.
- ⁵⁸ *Maandblad van de vereeniging voor vrouwenkiesrecht*, 15 september 1913; Mineke Bosch, *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid. Aletta Jacobs*, 532, 533.
- ⁵⁹ 'Troonrede 1913' in: *Troonredes, openingsrede, inhuldigingsredes 1814-1963*, Van Raalte ed., 213-214.
- ⁶⁰ *Maandblad van de vereeniging voor vrouwenkiesrecht*, 15 oktober 1915.
- ⁶¹ *Maandblad van de vereeniging voor vrouwenkiesrecht*, 15 oktober 1915; *De Vaderlander*, 23 oktober 1915.
- ⁶² *De Vaderlander*, 23 oktober 1915 en 30 oktober 1915.
- ⁶³ Bosch, *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid. Aletta Jacobs*, 577.
- ⁶⁴ *De Telegraaf*, 1 november 1915, avondblad, 3^e blad; *Algemeen Handelsblad*, 5 november 1915, avondblad, 2^e blad.
- ⁶⁵ *Het Vaderland*, 15 november 1915, avondblad A.
- ⁶⁶ Nota van wijzigingen bij het voorstel tot verandering in het IIde, IIde en IVde hoofdstuk der grondwet, *Handelingen Tweede Kamer* 1915-1916, bijlage 226.13, p. 119 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., I 577).
- ⁶⁷ Memorie van toelichting, *Handelingen Tweede Kamer* 1915-1916, bijlage 226.4 pag 23 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., I 343, 344).
- ⁶⁸ Memorie van toelichting, *Handelingen Tweede Kamer* 1915-1916, bijlage 226.4, p. 23 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., I 344).
- ⁶⁹ Memorie van antwoord, *Handelingen Tweede Kamer* 1915-1916, bijlage 226.12, p. 107 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., I 551).
- ⁷⁰ Bosch, *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid. Aletta Jacobs*, 584.

⁷¹ Nolens, *Handelingen Tweede Kamer*, 27 oktober 1916, 297 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., II 411).

⁷² De Savornin Lohman, *Handelingen Tweede Kamer*, 18 oktober 1916, 142 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., II 119).

⁷³ Van der Voort van Zijp, *Handelingen Tweede Kamer*, 24 oktober 1916, 202 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., II 223).

⁷⁴ De Beaufort, *Handelingen Tweede Kamer*, 18 oktober 1916, 145 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., II 126, 127).

⁷⁵ Troelstra, *Handelingen Tweede Kamer*, 7 november 1916, 399 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., II 605).

⁷⁶ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 8 november 1916, 447 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., II 699).

⁷⁷ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 10 november 1916, 491 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., II 788, 789).

⁷⁸ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 3 november 1916, 373 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., II 560).

⁷⁹ Memorie van toelichting, *Handelingen Tweede Kamer* 1915-1916, bijlage 226.4, p. 23 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., I 344).

⁸⁰ Voorlopig verslag, *Handelingen Tweede Kamer* 1915-1916, bijlage 226.11, p. 91, 93 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., I 491, 495).

⁸¹ Memorie van antwoord, *Handelingen Tweede Kamer* 1915-1916, bijlage 226.12, p. 107, 108 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., I 551, 552).

⁸² Loeff, *Handelingen Tweede Kamer*, 24 oktober 1916, 206 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., II 232).

⁸³ De Savornin Lohman, *Handelingen Tweede Kamer*, 16 november 1916, 546, 547

(*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., II 893-896).

⁸⁴ *Dagboeken en aantekeningen van Willem Hendrik de Beaufort* 24 september 1911, II 545, 546.

⁸⁵ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 16 november 1916, 555 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., II 912).

⁸⁶ *Algemeen Handelsblad*, 17 november 1916, ochtendblad, 1^e blad.

Noten hoofdstuk 14

¹ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 3 november 1916, 370 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., II 552).

² Joh. de Vries, 'Het censuskiesrecht en de welvaart in Nederland', *Economisch en sociaal-historisch jaarboek* 34 (1971) 178-231, aldaar 219; Taal, *Liberalen en radicalen in Nederland*, 432.

³ Jasper Loots, *Voor het volk, van het volk. Van districtenstelsel naar evenredige vertegenwoordiging* (Amsterdam 2004) 140, 141.

⁴ Cort van der Linden, 10 januari 1911, NA, archief staatscommissie 1910-1912, inv.nr. 2, p. 167-168.

⁵ Cort van der Linden, 10 januari 1911, NA, archief staatscommissie 1910-1912, inv.nr. 2, p. 170.

⁶ Installatierede Cort van der Linden, 22 november 1913, *Verslag der staatscommissie voor evenredig kiesrecht*, 1, 2. De officiële opdracht luidde te onderzoeken 'welk stelsel van evenredig kiesrecht voor onze vertegenwoordigende lichamen het verkieslijkst is'.

⁷ Loots, *Voor het volk, van het volk*, 10, 123, 124.

⁸ Verkiezingsprogramma's van de drie liberale partijen in: *Parlement en kiezer* 1913-1914, 70-90. Vanzelfsprekend werd het evenredig kiesrecht ook vermeld in het concentratiemanifest. *Parlement en kiezer* 1913-1914, 48, 49.

⁹ Loots, *Voor het volk, van het volk*, 97, 98.

¹⁰ Loots, *Voor het volk, van het volk*, 88-96.

¹¹ Memorie van toelichting, *Handelingen Tweede Kamer* 1915-1916, bijlage 226.4, p. 23 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., I 344).

¹² In *Richting en beleid der liberale partij* gaf Van der Linden al aan dat het rechtsbewustzijn onder het volk en dus de soevereiniteit van het volk altijd het fundamentele uitgangspunt waren. Op grond daarvan kon afhankelijk van de omstandigheden een bepaalde regeringsvorm gekozen worden, zoals aristocratie of parlementaire democratie. Volgens Van der Linden was het parlementaire stelsel in zijn tijd de aangewezen keuze. Cort van der Linden, *Richting en beleid der liberale partij*, 61.

¹³ Cort van der Linden, *Richting en beleid der liberale partij*, 73.

¹⁴ Parlementariërs waren volgens Van der Linden nooit 'lasthebbers' die slechts een concrete mening van het volk overbrachten. Het concrete oordeel over beleid kwam tot stand na vruchtbaar debat in het parlement waarbij de afgevaardigden zelf hun visie gaven op het zich over de jaren heen ontwikkelende rechtsbewustzijn. 'De beginselen der kiezers worden eerst getoetst waar het geldt ze in de praktijk te brengen, en de overtuigende kracht der in het debat gebezigde argumenten zal een der gewichtigste factoren zijn tot wijziging of bevestiging der publieke opinie', zo stelde hij in *Richting en beleid der liberale partij*, 74.

¹⁵ Cort van der Linden, *Richting en beleid der liberale partij*, 68.

¹⁶ Loots, *Voor het volk, van het volk*, 50-59.

¹⁷ Loots, *Voor het volk, van het volk*, 59-61.

¹⁸ P.W.A. Cort van der Linden, 'Evenredige stemwaarde', *Vragen des Tijds* 13 (1887) I 195-212.

¹⁹ Cort van der Linden, 16 september 1910, NA, archief staatscommissie 1910-1912, inv.nr. 2, p. 157; Cort van der Linden, 10 januari 1911, NA, archief staatscommissie 1910-1912, inv.nr. 2, p. 167-168 en p. 170.

²⁰ Tydeman, 10 januari 1911, NA, archief staatscommissie 1910-1912, inv.nr. 2, p. 169 en stemming over de vraag of bepalingen die de evenredige vertegenwoordiging bemoeilijken uit de grondwet moeten worden weggenomen, 10 januari 1911, NA, archief staatscommissie 1910-1912, inv.nr. 2, p. 172.

²¹ Memorie van toelichting, *Handelingen Tweede Kamer* 1915-1916, bijlage 226.4, p. 24 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., I 345).

²² Van Idsinga, *Handelingen Tweede Kamer*, 17 oktober 1916, 133 en 15 november 1916, 539, 540 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., II 106, 885-887).

²³ Uiteraard stond Van Idsinga's naam niet in het voorlopig verslag vermeld, maar in het openbare Kamerdebat memoreerde Rink de passage en stelde terecht dat het wel niemand zou zijn ontgaan wie hier aan het woord was. Rink, *Handelingen Tweede Kamer*, 15 november 1916, 527 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., II 860). Vervolgens sprak Van Idsinga over de evenredige vertegenwoordiging bij de algemene beschouwingen, daarna bij zijn repliek, hij ging er uitgebreid op door bij de behandeling van het artikel en toen Van der Linden hierop een omvangrijk antwoord had gegeven, kwam hij ook nog eens met een ongebruikelijk lang weerwoord.

²⁴ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 15 november 1916, 537 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., II 880).

²⁵ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 6 december 1916, 758, 759 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., II 1206, 1207).

²⁶ Tydeman, *Handelingen Tweede Kamer*, 20 oktober 1916, 180 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., II 182, 183).

²⁷ Van Driel, *Dienaar van twee heren*, 447; Eerdmans, *Handelingen Tweede Kamer*, 26

oktober 1915, 273-275 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., II 364-367). Amendement Eerdmans, 11 november 1916, *Handelingen Tweede Kamer* 1916-1917 bijlage 44.25 p. 50 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., II 65).

²⁸ Ter Spill, *Handelingen Tweede Kamer*, 31 oktober 1916, 319 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., II 452).

²⁹ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 3 november 1916, 374 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., II 562).

³⁰ *Algemeen Handelsblad*, 17 november 1916, ochtendblad, 1^e blad.

³¹ Nierstrasz, *Handelingen Tweede Kamer*, 16 november 1916, 559 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., II 919, 920).

³² Nierstrasz, *Handelingen Tweede Kamer*, 16 november 1916, 560 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., II 921, 922).

³³ Nierstrasz, *Handelingen Tweede Kamer*, 16 november 1916, 560, 561 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., II 923, 924).

³⁴ *Algemeen Handelsblad*, 17 november 1916, ochtendblad, 1^e blad.

³⁵ *Algemeen Handelsblad*, 17 november 1916, ochtendblad, 1^e blad.

³⁶ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 17 november 1916, 570 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., II 938).

³⁷ A.A. de Jonge, *Crisis en critiek der democratie. Anti-democratische stromingen en de daarin levende denkbeelden over de staat in Nederland tussen de wereldoorlogen* (Assen 1968) 42-45.

³⁸ *De Nieuwe Courant*, 17 november 1916, ochtendblad.

³⁹ *De Nieuwe Courant*, 18 november 1916, 2^e avondblad.

⁴⁰ *De Telegraaf*, 18 november 1916, ochtendblad, 1^e blad.

⁴¹ Koen Vossen, *Vrij vissen in het Vondel-*

park. Kleine politieke partijen in Nederland 1918-1940 (Amsterdam 2003) 42.

⁴² Dresselhuys, *Handelingen Tweede Kamer*, 20 november 1917, 408.

⁴³ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 20 november 1917, 412, 413.

⁴⁴ Beginselverklaring en werkprogramma van de Economische Bond, *Parlement en kiezer 1918-1919*, 86-89; *Verslag van de bespreking ten huize van mr. M.W.F. Treub gehouden op zaterdag 6 april 1918* (z.p., z.d.) 34.

⁴⁵ *De Nieuwe Courant*, 15 december 1917, avondblad.

⁴⁶ Marchant, *Handelingen Tweede Kamer*, 28 november 1917, 474.

⁴⁷ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 28 november 1917, 504.

⁴⁸ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 28 november 1917, 505.

Noten hoofdstuk 15

¹ Troelstra, *Handelingen Tweede Kamer*, 18 oktober 1916, 147 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., II 131).

² Cort van der Linden aan Troelstra, 23 februari 1930, IISG, archief Troelstra, inv.nr. 53.

³ *Troonredes, openingsredes, inhuldigingsredes*, Van Raalte ed., 214.

⁴ *De Standaard*, 20 september 1913.

⁵ *De Nederlander*, 16 september 1913.

⁶ *De Tijd*, 22 september 1913. Hentzen, *De politieke geschiedenis van het lager onderwijs in Nederland. De financiële gelijkstelling*, 51. Ook het katholieke *Het Centrum* dat als progressief blad over het algemeen de liberalen vrij goed gezind was, geloofde niet dat de voorgestelde staatscommissie tot onderwijsgelijkstelling kon leiden. *Het Centrum*, 16 september 1913.

⁷ A.C.A. van Vuuren, 'Politiek overzicht', *De katholiek. Godsdiensig, geschied- en letterkundig maandschrift* 151 (1917) I 97-121, aldaar 108-111.

⁸ De Savornin Lohman, 'De totstandkoming van de onderwijsc commissie in 1913',

NA, archief De Savornin Lohman, inv.nr. 290.

⁹ De Savornin Lohman, 'De totstandkoming van de onderwijscommissie in 1913', NA, archief De Savornin Lohman, inv.nr. 290; Suttoorp, *Jhr. mr. Alexander Frederik de Savornin Lohman*, 153.

¹⁰ De Savornin Lohman, 'De totstandkoming van de onderwijscommissie in 1913', NA, archief De Savornin Lohman, inv.nr. 290.

¹¹ Cort van der Linden aan Nolens, 21 september 1913, KDC, archief Nolens, inv.nr. 545.

¹² Notulen katholieke Kamerclub 30 september 1913, KDC, archief katholieke Kamerclub, collectie 107, inv.nr. 102. Agenda Nolens 28 september 1913, KDC, archief Nolens, inv.nr. 24.

¹³ Notulen katholieke Kamerclub 3 oktober 1913 en 10 oktober 1913, KDC, archief katholieke Kamerclub, inv.nr. 102; Cort van der Linden aan Nolens, 1 oktober 1913, KDC, archief Nolens, inv.nr. 545.

¹⁴ Cort van der Linden aan Nolens, 18 oktober 1913, KDC, archief Nolens, inv.nr. 545; agenda Nolens 18 oktober 1913, KDC, archief Nolens, inv.nr. 24.

¹⁵ Notulen katholieke Kamerclub 4 november 1913, KDC, archief katholieke Kamerclub, inv.nr. 102; Hentzen, *De politieke geschiedenis van het lager onderwijs in Nederland. De financiële gelijkstelling*, 56.

¹⁶ Colijn aan Kuypers, 16 september 1913, HDC, archief Kuypers, inv.nr. 133 (fiche 974).

¹⁷ Cort van der Linden aan Kuypers, 20 oktober 1913, HDC, archief Kuypers, inv.nr. 133 (fiche 975).

¹⁸ Cort van der Linden aan Kuypers, 24 oktober 1913, HDC, archief Kuypers, inv.nr. 133 (fiche 975).

¹⁹ Cort van der Linden aan Kuypers, 28 oktober 1913, HDC, archief Kuypers, inv.nr. 133 (fiche 976).

²⁰ Cort van der Linden aan De Savornin Lohman, 31 oktober 1913, NA, archief De Savornin Lohman, inv.nr. 290.

²¹ Voorlopig verslag staatsbegroting 1913,

Handelingen Tweede Kamer 1913-1914, bijlage A, 2.I.4 p. 37, 38.

²² *De Standaard*, 13 november 1913.

²³ *De Tijd* was uitgesproken kritisch, *Het centrum* iets gematigder. Hentzen, *De politieke geschiedenis van het lager onderwijs in Nederland. De financiële gelijkstelling*, 54.

²⁴ Hentzen, *De politieke geschiedenis van het lager onderwijs in Nederland. De financiële gelijkstelling*, 52.

²⁵ Memorie van antwoord staatsbegroting 1913, *Handelingen Tweede Kamer 1913-1914*, bijlage A, 2.I.4 p. 46, 47.

²⁶ Memorie van antwoord staatsbegroting 1913, *Handelingen Tweede Kamer 1913-1914*, bijlage A, 2.I.4 p. 46, 47.

²⁷ *De Standaard*, 28 november 1913.

²⁸ Hentzen, *De politieke geschiedenis van het lager onderwijs in Nederland. De financiële gelijkstelling*, 60, 61.

²⁹ De Savornin Lohman, 'De totstandkoming van de onderwijscommissie in 1913', NA, archief De Savornin Lohman, inv.nr. 290.

³⁰ De Savornin Lohman, 'De totstandkoming van de onderwijscommissie in 1913', NA, archief De Savornin Lohman, inv.nr. 290.

³¹ De Savornin Lohman, 'De totstandkoming van de onderwijscommissie in 1913', NA, archief De Savornin Lohman, inv.nr. 290.

³² De Savornin Lohman aan Nolens, 29 november 1913, KDC, archief Nolens, inv.nr. 670 en minuut NA, archief De Savornin Lohman, inv.nr. 290; minuut De Savornin Lohman aan Van der Voort van Zijp, 29 november 1913, NA, archief De Savornin Lohman, inv.nr. 290.

³³ Notulen katholieke Kamerclub 2 december 1913, KDC, archief katholieke Kamerclub, inv.nr. 102; Loeff aan Nolens, 29 november 1913, KDC, archief Nolens, inv.nr. 235.

³⁴ De Savornin Lohman, 'De totstandkoming van de onderwijscommissie in 1913', NA, archief De Savornin Lohman, inv.nr. 290.

- ³⁵ De Savornin Lohman, *Handelingen Tweede Kamer*, 1 december 1913, 458.
- ³⁶ *De Maasbode*, 2 december 1913, ochtendblad; *De Standaard*, 3 december 1913.
- ³⁷ *De Standaard*, 9 december 1913.
- ³⁸ Van der Voort van Zijp, *Handelingen Tweede Kamer*, 2 december 1913, 494.
- ³⁹ Loeff, *Handelingen Tweede Kamer*, 5 december 1913, 586.
- ⁴⁰ Tydeman, *Handelingen Tweede Kamer*, 4 december 1913, 579.
- ⁴¹ De Meester, *Handelingen Tweede Kamer*, 4 december 1913, 549.
- ⁴² Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 10 december 1913, 689.
- ⁴³ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 10 december 1913, 727.
- ⁴⁴ Loeff, *Handelingen Tweede Kamer*, 13 december 1913, 807; Notulen katholieke Kamerclub 12 december 1913, KDC, archief katholieke Kamerclub, inv.nr. 102.
- ⁴⁵ *De Tijd*, 12 december 1913.
- ⁴⁶ *De Standaard*, 12 december 1913.
- ⁴⁷ Verslag De Savornin Lohman, NA, archief De Savornin Lohman, inv.nr. 290.
- ⁴⁸ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 13 december 1913, 812, 813.
- ⁴⁹ *De Standaard*, 15 december 1913.
- ⁵⁰ *De Standaard*, 16 december 1913.
- ⁵¹ Geërgerd schreef Cort van der Linden aan De Savornin Lohman over zijn problemen met de antirevolutionairen. 'Ik heb met geen der fracties eenige de minste moeite gehad, maar sukkel nu al dagen lang met de AR. Het is werkelijk om het geduld te verliezen!' Cort van der Linden aan De Savornin Lohman, 24 december 1913, NA, archief De Savornin Lohman, inv.nr. 292. Lohman deed vervolgens ook persoonlijk zijn best Van der Molen over de streep te trekken. Achteraf bleek dat niet meer nodig, omdat Van der Molen al toegaf na een nieuwe eigen poging hem voor de commissie te winnen. De Savornin Lohman aan Van der Molen, 25 december 1913, NA, archief De Savornin Lohman, inv.nr. 292.
- ⁵² Van der Molen aan De Savornin Lohman, 25 december 1913, NA, archief De Savornin Lohman, inv.nr. 292.
- ⁵³ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 10 december 1913, 727.
- ⁵⁴ Verslag De Savornin Lohman, NA, archief De Savornin Lohman, inv.nr. 290.
- ⁵⁵ Cort van der Linden aan Bos, 8 januari 1914 in: *Notulen der staatscommissie voor het onderwijs*, I 7.
- ⁵⁶ *Notulen der staatscommissie voor het onderwijs*, 8 januari 1914, I 9.
- ⁵⁷ De leidraad is te vinden in: *Verslag der staatscommissie voor het onderwijs*, 92-97.
- ⁵⁸ Notities De Savornin Lohman over onderwijskwestie, NA, archief De Savornin Lohman, inv.nr. 297.
- ⁵⁹ *Notulen der staatscommissie voor het onderwijs*, 8 januari 1914, I 15.
- ⁶⁰ De leden kwamen tot één afwijking van het voorstel van Bos. Ze vonden het praktisch om na de behandeling van de vragen over het lager onderwijs ook al aan de uitwerking in een onderwijswet te beginnen. *Notulen der staatscommissie voor het onderwijs*, 8 januari 1914, I 8-10. Geheel volgens plan stelde Bos de eerste samenkomst van de subcommissie die zou bepalen of de ontworpen voorstellen een wijziging van artikel 192 vereisten lange tijd uit. Eerst moesten de andere commissies voorstellen hebben gedaan. *Notulen der staatscommissie voor het onderwijs*, 16 juni 1914, I 189, 190. Pas in de vergadering van 15 april 1915 sprak Bos over de subcommissie voor artikel 192, die toen een maand later bijeen zou moeten komen, *Notulen der staatscommissie voor het onderwijs*, 15 april 1915, I 268.
- ⁶¹ *De Telegraaf*, 17 oktober 1915, 3^e blad, 9.
- ⁶² Volgens Bos kon het niet anders of een Kamerlid had onbeschaamd de pers ingelicht. Hij hoopte dat de Kamervoorzitter daarover in het openbaar zijn afkeuring zou uitspreken, maar dat deed deze niet. Het was niet zeker dat het hier een zaak van de Kamer betrof, *Notulen der staatscommissie voor het onderwijs*, 12 november 1915, II 119.

⁶³ *Nieuwe Courant*, 18 oktober 1915, ochtendblad.

⁶⁴ *Het Vaderland*, 18 oktober 1915, 1^e avondblad A.

⁶⁵ *De Standaard*, 22 oktober 1915.

⁶⁶ Het Kamerlid Van Vuuren bijvoorbeeld uitte zijn scepsis na de publicatie in *De Telegraaf*. Van Vuuren, 'Politiek overzicht', *De katholiek* 149 (1916) I 107-127, aldaar 125.

⁶⁷ Bovendien zou de subsidiëring volgens hem oneerlijke verhoudingen in het leven kunnen roepen, bijvoorbeeld bij de financiering van kloosterscholen. De leraren daar droegen hun salaris af, waardoor de overheid de facto kloosters en hun onderwijs bevoordeelde. Notulen subcommissies III (voorwaarden voor de subsidiëring van het bijzonder onderwijs), 13 oktober 1914, NA, archief De Savornin Lohman, inv.nr. 304, p. 2-4 en concept in NA, archief staatscommissie voor het onderwijs ingesteld 31 december 1913, toegang 2.04.48.02, inv.nr. 4.

⁶⁸ Notulen subcommissies III (voorwaarden voor de subsidiëring van het bijzonder onderwijs), 16 oktober 1914, NA, archief De Savornin Lohman, inv.nr. 304, p. 5-8 en concept in NA, archief staatscommissie voor het onderwijs ingesteld 31 december 1913, inv.nr. 4.

⁶⁹ *Notulen der staatscommissie voor het onderwijs*, 12 november 1915, II 119, 129-136 en 25 februari 1916, II 232-238.

⁷⁰ *Notulen der staatscommissie voor het onderwijs*, 25 november 1915, II 234.

⁷¹ *Notulen der staatscommissie voor het onderwijs*, 25 februari 1916, II 241.

⁷² Bos aan De Savornin Lohman, 26 februari 1916, NA, archief De Savornin Lohman, inv.nr. 318.

⁷³ Bos aan De Beaufort, 26 februari 1916, NA, archief De Beaufort, inv.nr. 127.

⁷⁴ Bos aan De Savornin Lohman, 26 februari 1916, NA, archief De Savornin Lohman, inv.nr. 318.

⁷⁵ *Notulen der staatscommissie voor het onderwijs*, 11 maart 1916, II 245-247.

⁷⁶ Afzonderlijk advies Tydeman, *Verslag der staatscommissie voor het onderwijs*, 82-91; Tydeman schreef hierover eerst aan De Beaufort. 'Ik zou dan gaarne met U spreken over de resultaten der Bevredigingscommissie. Den geheele zaak baart mij zorgen. Ik kan mij moeilijk met de voorstellen en rapporten vereenigen en zou daarvan willen doen blijken. Ik begrijp zeer goed, dat ik daarmee aan den loop van zaken niets, of niet veel zal veranderen, maar eenvoudig het rapport mede onder teekenen, en verder zwijgen, dit gaat niet. Ik zal dus wel in een Nota van mijn bezwaren moeten doen blijken. Den politieke gevolgen, in engeren zin, kan ik niet te zwaar laten gelden. Men moet m.i. in zulke gevallen afwachten wat er van komt. Toch zou ik gaarne een en ander nog even tête-à-tête met u bespreken, ook omdat ik inzie, dat ik mij van u scheid in deze, hetgeen mij ook allerminst aangenaam is.' Tydeman aan De Beaufort, 12 februari 1916, NA, archief De Beaufort, inv.nr. 127.

⁷⁷ Van Driel, *Dienaar van twee heren*, 437, 438; B.D. Eerdmans, *Grondwetsherziening en openbaar onderwijs* (Leiden 1916) 7, 8.

⁷⁸ Eerdmans, *Grondwetsherziening en openbaar onderwijs*, 8.

⁷⁹ Eerdmans, *Handelingen Tweede Kamer*, 7 november 1916, 415 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., II 635, 636).

⁸⁰ Eerdmans, *Handelingen Tweede Kamer*, 7 november 1916, 419 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., II 644, 645).

⁸¹ Ter Spill, *Handelingen Tweede Kamer*, 31 oktober 1916, 319 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., II 452).

Noten hoofdstuk 16

¹ A.F. de Savornin Lohman, *De pacificatie* (Amsterdam 1889).

² *NRC*, 26 april 1916, avondblad.

³ A.F. de Savornin Lohman, 'De vrije school', *Stemmen des Tijds* 5 (1916) II 331-367.

- ⁴ Volgens Roodhuyzen was er alleen sprake van een onderwijscompromis. Een koe-handel zou niemand accepteren. 'De Rechterzijde zal natuurlijk nooit, zelfs niet voor de financiële gelijkstelling op onderwijsgebied, een kiesrechtregeling aanvaarden, die zij principieel verwerpelijk acht, en de Linkerzijde verkoopt het Openbaar Onderwijs niet, zelfs niet voor de meest gewenschte regeling van het kiesrecht.' *Het Vaderland*, 18 april 1916, 2^e avondblad.
- ⁵ Bij de instelling van de staatscommissie stelde Cort van der Linden nog eens expliciet dat de leden er niet op uit mochten zijn om hun beginselen te laten triomferen. 'Gij staat thans tegenover het feit, dat uwe opvattingen over en weer elkander beperken.' De verschillende beginselen waren echter 'historisch ontwikkelde gegevens'. Die konden niet genegeerd worden. Het was daarom nodig beiden op dezelfde vaderlandse voedingsbodem tot ontwikkeling te laten komen. *Notulen der staatscommissie voor het onderwijs*, 8 januari 1914, I 4.
- ⁶ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 10 december 1913, 726.
- ⁷ Memorie van toelichting bij artikel 192, *Handelingen Tweede Kamer 1915-1916*, bijlage 359.3 p. 1-2.
- ⁸ Kan noemt dit debatje zo in een korte inleiding op de weergave van de Kamerdebatten over de grondwetsherziening. *Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., II 82.
- ⁹ Tydeman en Otto, *Handelingen Tweede Kamer*, 29 september 1916, 49-52 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., II 82-89).
- ¹⁰ Stemming *Handelingen Tweede Kamer*, 29 september 1916, 52 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., II 89).
- ¹¹ *De Tijd*, 30 september 1916.
- ¹² *De Nederlander*, 12 oktober 1916.
- ¹³ *Vrijzinnig-democraat*, 30 september 1916 en 7 oktober 1916.
- ¹⁴ Van Driel, *Dienaar van twee heren*, 442-445; Van Schie, *Vrijheidsstreven in verdrukking*, 186, 187.
- ¹⁵ *De Vaderlander*, 7 oktober 1916; *Het Vaderland*, 1 oktober 1916, ochtendblad A en 2 oktober 1916, avondblad; vgl. Van Schie, *Vrijheidsstreven in verdrukking*, 186, 187. Al bij het verschijnen van het verslag van de onderwijscommissie was in *De Vaderlander* te lezen dat de onderwijsgelijkstelling het openbaar onderwijs niet in ongunstiger conditie bracht en de herziening dus acceptabel was. *De Vaderlander*, 22 april 1916.
- ¹⁶ Bij de zeventigste verjaardag van Roodhuyzen werd vol lof geschreven over zijn rol bij de pacificatie van Cort van der Linden, toen hij zich 'een steunpilaar voor de groote plannen van dien geëerden bewindman heeft betoond'. *Het Vaderland*, 26 januari 1929, avondblad.
- ¹⁷ *De Fakkel*, 22 september 1916; *De Fakkel*, 20 oktober 1916; Van Schie, *Vrijheidsstreven in verdrukking*, 187.
- ¹⁸ *De Vaderlander*, 7 oktober 1916. Een vrijwel gelijk bericht in *Het Vaderland*, 2 oktober 1916, avondblad 1^e blad.
- ¹⁹ *Het Vaderland*, 27 september 1916, 2^e blad avondblad en 16 oktober 1916, avondblad. Bij het verschijnen van het verslag van de onderwijscommissie had het blad het idee van onderwijs als politiek wisselgeld ook al afgewezen. *Het Vaderland*, 18 april 1916, 2^e avondblad en 25 april 1916, 1^e avondblad.
- ²⁰ *Nieuwe Courant*, 16 oktober 1916, avondblad.
- ²¹ Oud, *Het jongste verleden. Parlementaire geschiedenis van Nederland 1918-1940. Deel I 1918-1922* (Assen 1948) 201.
- ²² Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 3 november 1916, 371 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., II 554).
- ²³ Memorie van antwoord, *Handelingen Eerste Kamer 1916-1917*, 448 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., III 40).
- ²⁴ *De Tijd*, 17 oktober 1916.
- ²⁵ Memorie van antwoord bij artikel 192, *Handelingen Tweede Kamer 1915-1916*, bijlage 359.5 p. 14, 15.

- ²⁶ Memorie van antwoord bij artikel 192, *Handelingen Tweede Kamer* 1915-1916, bijlage 359.5 p. 16.
- ²⁷ Memorie van antwoord bij artikel 192, *Handelingen Tweede Kamer* 1915-1916, bijlage 359.5 p. 15.
- ²⁸ *Het Vaderland*, 9 november 1916, avondblad, 2^e blad.
- ²⁹ Van Driel, *Dienaar van twee heren*, 439, 440; B.D. Eerdmans, *De onderwijsvraag en de volksontwikkeling* (Leiden 1916) 27-28.
- ³⁰ Eerdmans, *Handelingen Tweede Kamer*, 26 oktober 1916, 282 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., II 382); Kappeyne van de Coppello, *Handelingen Tweede Kamer*, 24 november 1874, 276, 277; De Haan, *Het beginsel van leven en wasdom*, 177, 178; De Haan, 'Een gevelde Goliath? Liberale onderwijspolitiek 1848-1920', 46.
- ³¹ Otto, *Handelingen Tweede Kamer*, 2 november 1916, 355-357 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., II 526-529).
- ³² Lief tinck, *Handelingen Tweede Kamer*, 2 november 1916, 365-367 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., II 547-552).
- ³³ Tydeman, *Handelingen Tweede Kamer*, 1 november 1916, 333-335 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., II 479-484).
- ³⁴ Marchant, *Handelingen Tweede Kamer*, 26 oktober 1916, 266-269 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., II 348-356).
- ³⁵ Ketelaar, *Handelingen Tweede Kamer*, 1 november 1916, 337-344, met name 344 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., II 489-503, met name 503).
- ³⁶ De Beaufort, *Handelingen Tweede Kamer*, 18 oktober 1916, 146 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., II 128, 129); De Meester, *Handelingen Tweede Kamer*, 19 oktober 1916, 173 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., II 172).
- ³⁷ De Savornin Lohman, *Handelingen Tweede Kamer*, 20 oktober 1916, 192, 193 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., II 210-211).
- ³⁸ Van der Voort van Zijp, *Handelingen Tweede Kamer*, 20 oktober 1916, 194, 195 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., II 214-215); Loeff, *Handelingen Tweede Kamer*, 24 oktober 1916, 208 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., II 236, 237).
- ³⁹ Nolens, *Handelingen Tweede Kamer*, 27 oktober 1916, 297 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., II 411).
- ⁴⁰ Nolens, *Handelingen Tweede Kamer*, 27 oktober 1916, 299 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., II 414, 415).
- ⁴¹ Nolens, *Handelingen Tweede Kamer*, 27 oktober 1916, 302 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., II 421).
- ⁴² Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 3 november 1916, 379 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., II 571-572).
- ⁴³ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 3 november 1916, 375, 376 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., II 565).
- ⁴⁴ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 3 november 1916, 376 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., II 565); Van Driel, *Dienaar van twee heren*, 449.
- ⁴⁵ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 3 november 1916, 377-379 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., II 568, 571).
- ⁴⁶ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 3 november 1916, 379 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., II 571).
- ⁴⁷ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 3 november 1916, 379-380 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., II 572, 573).
- ⁴⁸ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 3 november 1916, 379 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., II 571-572).

- ⁴⁹ *De Telegraaf*, 4 november 1916, ochtendblad, 2^e blad.
- ⁵⁰ *Algemeen Handelsblad*, 4 november 1916, ochtendblad, 1^e blad.
- ⁵¹ H.T.A.M. van Mierlo, 'Mr Meinard Tydeman (1854-1916)', *De drie steden. Regionaal historisch tijdschrift voor Tiel, Buren en Culemborg* 18 (1997) nr. 2, 23-31, aldaar 30.
- ⁵² Visser van IJzendoorn, *Handelingen Tweede Kamer*, 7 november 1916, 416-418 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., II 640, 644).
- ⁵³ Nolens, *Handelingen Tweede Kamer*, 8 november 1916, 445-446 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., II 697).
- ⁵⁴ Nolens, *Handelingen Tweede Kamer*, 24 november 1916 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., II 1082); J.P. Gribling, 'Nolens en de onderwijspacificatie', *Politiek perspectief* 7 (1978) II 30-44, aldaar 42, 43.
- ⁵⁵ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 24 november 1916, 666 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., II 1085).
- ⁵⁶ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 24 november 1916, 668 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., II 1089).
- ⁵⁷ Stemming over artikel 192, *Handelingen Tweede Kamer*, 28 november 1916, 695 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., II 1137).
- ⁵⁸ Eindstemming over artikel 192, *Handelingen Tweede Kamer*, 21 december 1916, 971 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., II 1285).
- ⁵⁹ *Algemeen Handelsblad*, 25 november 1916, ochtendblad, 1^e blad.
- ⁶⁰ *Algemeen Handelsblad*, 4 november 1916, ochtendblad.
- ⁶¹ *De Tijd*, 29 november 1916.
- ⁶² *De Tijd*, 26 november 1916.
- ⁶³ *De Tijd*, 23 oktober 1916.
- ⁶⁴ *De Nieuwe Courant*, 29 november 1916, ochtendblad.
- ⁶⁵ *De Tijd*, 26 november 1916.
- ⁶⁶ *Het Vaderland*, 29 november 1916.
- ⁶⁷ *Handelingen Tweede Kamer*, 10 december 1913, 689.
- ⁶⁸ H.J. Langeveld, 'De pacificatie: mythe of politieke koehandel?', *Inkom. Maandblad voor school en bestuur* 16 (1992) afl. 5, 6.
- ⁶⁹ Memorie van antwoord Eerste Kamer, *Handelingen Eerste Kamer* 1916-1917, 447 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., III 37).
- ⁷⁰ De Vos van Steenwijk, *Handelingen Eerste Kamer*, 15 mei 1917, 618 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., III 95); Colijn, *Handelingen Eerste Kamer*, 16 mei 1917, 641 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., III 142).
- ⁷¹ Fokker, *Handelingen Eerste Kamer*, 14 mei 1917, 608 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., III 81, 82).
- ⁷² Colijn, *Handelingen Eerste Kamer*, 16 mei 1917, 641 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., III 141).
- ⁷³ Colijn, *Handelingen Eerste Kamer*, 16 mei 1917, 640-642 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., III 141-144).
- ⁷⁴ Cort van der Linden, *Handelingen Eerste Kamer*, 16 mei 1917, 652-654 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., III 166-169).
- ⁷⁵ De Vos van Steenwijk, *Handelingen Eerste Kamer*, 15 mei 1917, 614 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., III 87).
- ⁷⁶ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 11 mei 1917, 2566; Frans Netscher, 'Binnenlandsche staatkundige kroniek', *De Nieuwe Gids* 32 (1917) II 1018-1025, aldaar 1020-1021.
- ⁷⁷ Hentzen, *De politieke geschiedenis van het lager onderwijs in Nederland. De financiële gelijkstelling*, 215, 229. Gemeenten met een confessionele meerderheid in de raad omzeilden het verbod op betalingen aan bijzondere scholen echter geregeld met allerlei juridische spitsvondigheden.

Hentzen, *De politieke geschiedenis van het lager onderwijs in Nederland. De financiële gelijkstelling*, 232, 233.

⁷⁸ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 13 februari 1918, 1375.

⁷⁹ Troelstra, *Handelingen Tweede Kamer*, 13 februari 1918, 1376; Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 13 februari 1918, 1376, 1377.

⁸⁰ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 14 februari 1918, 1407.

⁸¹ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 19 februari 1918, 1464.

⁸² Zonder hoofdelijke stemming nam de Kamer het amendement aan waarmee de laagst betaalde onderwijzers extra geld kregen. *Handelingen Tweede Kamer*, 19 februari 1918, 1466.

⁸³ Ketelaar, *Handelingen Tweede Kamer*, 19 februari 1918, 1464; Troelstra, *Handelingen Tweede Kamer*, 19 februari 1918, 1465; Visser van IJzendoorn, *Handelingen Tweede Kamer*, 19 februari 1918, 1465.

⁸⁴ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 13 februari 1918, 1374.

⁸⁵ Marchant greep die constatering aan voor een nieuwe staatsrechtelijke bestrijding van Van der Lindens opvattingen over een zelfstandig kabinet. Volgens Van der Linden was het regeringsbeleid als gevolg van 'gemeen overleg' met de Kamer aangepast, maar Marchant meende dat de Kamer dat overleg had moeten afdwingen, omdat de noodzakelijke staatsrechtelijke band tussen regering en parlement ontbrak. In de juiste constitutionele verhoudingen met parlementaire kabinetten zou dat overleg zonder dwang altijd bestaan. Marchant, *Handelingen Tweede Kamer*, 19 februari 1918, 1466.

⁸⁶ 'Zóó slap een beleid en zóó weinig beginselvastheid was in de Kamer nog zelden te genieten geweest', zo nam Frans Netscher de mening van de *vrijzinnig democraat* over. Frans Netscher, 'Binnenlandse staatkundige kroniek', *De Nieuwe Gids* 33 (1918) I 466-473, aldaar 470. *De Tijd* hekelde de zwakke manier waarop de

premier zich tegen zijn zin het amendement-Ketelaar liet opdringen. *De Tijd*, 21 februari 1918. Het katholieke Kamerlid van Vuuren zag de oorzaak enige tijd later in Van der Lindens wens om zogenaamd boven het partijgekrakeel staande iedereen tevreden te stellen. In de praktijk gaf hij zo het heft uit handen met als gevolg dat hij niemand tevreden stelde. 'Welke hoedanigheden de premier moge hebben, leiding geven weet hij niet wat is', zo was daarom het oordeel over Van der Linden. Van Vuuren, *De katholiek*, 154 (1918) II 123-145, aldaar 134. Alleen Kuyper nam weer een afwijkend standpunt in. Bij hem klonk nu opeens lof voor de premier, al meende hij niet dat de schoolstrijd voorbij was. Van der Linden was echter wel de man die de ommekeer in de onderwijskwestie tot stand bracht. Daarom was het niet betamelijk 'mee te gaan doen aan het ondermijnen van zijn zedelijk crediet'. *De Standaard*, 18 februari 1918.

⁸⁷ *De Telegraaf*, 10 december 1915 ochtendblad; *De Tijd*, 7 december 1917; *De Avondpost*, 27 augustus 1934.

⁸⁸ Dick van Rietschoten, 'Cort van der Linden "vader van paarse gedachte"', *Leeuwarder Courant*, 25 maart 2002, 4.

⁸⁹ Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*, 104-105.

⁹⁰ H. Daalder, 'The consociational democracy theme' in: H. Daalder, *Politiek en historie. Opstellen over Nederlandse politiek en vergelijkende politieke wetenschap* (Amsterdam 1990) 362-377, aldaar 372-374. Al voor de publicatie van Lijphart benadrukte Daalder het belang van schikken en plooiën in de Nederlandse geschiedenis. H. Daalder, 'Leiding en lijdelijkheid in de Nederlandse politiek' in: H. Daalder, *Politisering en lijdelijkheid in de Nederlandse politiek* (Assen 1974) 9-36, aldaar 33, 34.

⁹¹ Spoormans, *Met uitsluiting van voorregt. Het ontstaan van liberale democratie in Nederland* (Amsterdam 1988) 186, 197.

⁹² Langeveld ontkende dat de pacificatie 'de bijna mythische betekenis heeft die

Lijphart eraan toekende'. H.J. Langeveld, 'De pacificatie: mythe of politieke koehandel', *Inkom. Maandblad voor school en bestuur* 16 (1992) V 1-7, aldaar 2. Piet de Rooy kwam met vergelijkbare kritiek. Volgens hem suggereerde Lijphart dat de grootste politieke problemen van Nederland in 1917 'met één magistrale beweging' uit de weg waren geruimd ten gunste van consensuspolitiek. De pacificatie was echter 'geen bijna bovenaards, althans bovenmenselijk "polderen", maar gewoon zaken doen'. Piet de Rooy, 'De pacificatie van 1917. Iedereen in Nederland mag anders zijn', *Historisch Nieuwsblad* 14 (2005) III 8-14.

⁹³ Spoorhans verdedigde deze stelling met een Marxistische redenering over klassenstrijd als aanjager van hervormingen. 'Door het oplaaien van de klassenstrijd' zouden politici sociale wetgeving urgent vinden, maar de partijverdeling vrijzinnig-confessioneel zou dat onmogelijk maken. De pacificatie kwam daarom voort uit de wens om met een nieuwe partijverdeling sociale wetgeving te kunnen doorvoeren. Spoorhans, 'Met uitsluiting van voorregt'. *Het ontstaan van liberale democratie in Nederland*, 186, 197.

⁹⁴ Spoorhans, 'Met uitsluiting van voorregt'. *Het ontstaan van liberale democratie in Nederland*, 197.

⁹⁵ Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*, 99-130.

⁹⁶ *Notulen der staatscommissie voor het onderwijs*, I 4.

⁹⁷ Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*, 135-191.

⁹⁸ Cort van der Linden, *Handelingen Eerste Kamer*, 16 mei 1917, 653 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., III 167).

⁹⁹ Memorie van antwoord over art. 192, *Handelingen Eerste Kamer* 1916-1917, 457 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., III 58, 59).

¹⁰⁰ Memorie van antwoord over art. 192, *Handelingen Eerste Kamer* 1916-1917, 456

(*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., III 57).

¹⁰¹ Krabbe, 'Compromis of capitulatie', *De Gids* 80 (1916) IV 205-214, aldaar 213.

¹⁰² Cort van der Linden, *Handelingen Eerste Kamer*, 13 februari 1918, 1375.

Noten hoofdstuk 17

¹ Formeel kon pas vanaf 5 september van geallieerden worden gesproken, toen zij het pact van Londen sloten. David Stevenson, *1914-1918. The history of the First World War* (London 2004) 50.

² Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 26 januari 1915, 616.

³ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 9 februari 1917, 1467; W.A.T. de Meester ed., *Gedenkbok van den Europeeschen oorlog*, band 1916-1917 (Leiden 1917) 255.

⁴ Aantekeningen opgesteld door P.W.A. Cort van der Linden, z.d. Van deze aantekeningen is een kladversie in het handschrift van Cort van der Linden zelf aanwezig in NA, archief Cort van der Linden, aanvulling 2003, nog niet geïnventariseerd. Al veel eerder werd een uitgeschreven versie overgedragen aan het Nationaal Archief. Dit stuk is echter in twee verschillende andere handschriften opgesteld. Op de eerste pagina, die gaat over politiek als kunst van het doelmatig handelen, heeft nog weer iemand anders ooit aangetekend 'College van mr. P.W.A.C. vd L aan Prinses Juliana maar daarvoor bestaat voor zover bekend geen nader bewijs. NA, archief Cort van der Linden, inv.nr. 524.

⁵ Conférence internationale de navigation aérienne, *Procès-verbaux des séances et annexes. Paris (18 Mai - 29 Juin 1910)* (Paris 1910). NA, archief Cort van der Linden, inv.nr. 251, tevens in NA, archief Cort van der Linden deel II, toegang 2.21.041 inv.nr. 74.

⁶ Hans Jonkman, Laurence de Blocq van Scheltinga, 'La Cour Permanente d'Arbitrage dans le développement de l'arbitrage

jusqu'à la création de la Cour permanente de justice internationale (1899-1922)', *Guerres mondiales et conflits contemporains. Revue d'histoire* 48 (1998) 3-16, aldaar 5, 6; J.P.A. François, 'La Cour Permanente d'Arbitrage, son origine, sa jurisprudence, son avenir', *Recueil des cours. Académie de droit international* 87 (1955) I 457-562, aldaar 476-478.

⁷ J. Loudon, 'P.W.A. Cort van der Linden' in: M.J. van der Flier ed., *Grotius. Annuaire international pour l'année 1936* (Den Haag 1936) 1-7, aldaar 2.

⁸ James Brown Scott, *Les travaux de la Cour Permanente d'Arbitrage de la Haye* (Oxford 1921); P. Hamilton, *The Permanent Court of Arbitration: international arbitration and dispute resolution. Summaries of Awards, Settlement Agreements and Reports* (Den Haag 1999).

⁹ A. Eyffinger, 'Moraal uit noodzaak. Het Nederlands buitenlands beleid en de internationale rechtsorde' in: R.E. van Ditzhuyzen e.a. ed., *Tweehonderd jaar Ministerie van Buitenlandse Zaken* (Den Haag 1998) 145-163; Rolf Schuurmsma, *Vergeefs onzijdig. Nederlands neutraliteit 1919-1940* (Utrecht 2005) 19, 20.

¹⁰ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 28 november 1917, 511.

¹¹ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 28 november 1917, 512.

¹² Afschrift Lely aan zijn zoon, 27 juli 1914, NA, archief Lely, inv.nr. 150; Jansma, *Lely*, 164, 165.

¹³ Lely aan Cort van der Linden, 27 juli 1914, NA, archief Cort van der Linden, inv.nr. 241.

¹⁴ J.M.J.H. Hemels, 'Het gelukkige moment van een ongelukkige oorlog. Reacties in Westeuropese kranten op gebeurtenissen medio 1914', *Handelingen Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taalen Letterkunde en Geschiedenis* 29 (1975) 29-54, aldaar 43, 50-51.

¹⁵ Gerhard Ritter, *Der Schlieffenplan. Kritik eines Mythos* (München 1956) met name 36-47.

¹⁶ Hubert P. van Tuyll van Serooskerken, *The Netherlands and World War I* (Leiden, Boston, Köln 2001) 58-70.

¹⁷ K. Jansma, *Lely. Bedwinger der Zuiderzee* (2^e herziene druk, Amsterdam 1954) 165.

¹⁸ Cramer, 'Het Kabinet der Koningin 1841-1991. Een staatkundig-historische schets', 35, 36; Thijs Booy, *Het is stil op Het Loo. Overpeinzingen in memoriam koningin Wilhelmina* (Amsterdam 1963) 44, 45.

¹⁹ Wilhelmina, *Eenzaam maar niet alleen* (Amsterdam 1959) 162.

²⁰ De notulen van de ministerraad van 6 augustus 1914 bevatten de aantekening: 'De ministerraad besluit voortaan dagelijks ten 11 ure v.m. te vergaderen (zoolang de oorlog voortduurt). Notulen worden niet gehouden tenzij er besluiten genomen worden. De secretaris J. Loudon'. NA, archief raad van ministers, inv.nr. 134.

²¹ Aantekeningen Cort van der Linden, z.d., NA, archief Cort van der Linden, aanvulling 2003, nog niet geïnventariseerd en NA, archief Cort van der Linden, inv.nr. 524.

²² Fasseur, *Wilhelmina, De jonge koningin*, 417, 418; E. van Raalte, *Staatshoofd en ministers. Nederlands constitutionele monarchie historisch-staatsrechtelijk belicht* (Zwolle 1971) 210-214; André Beening, *Onder de vleugels van de adelaar. De Duitse buitenlandse politiek ten aanzien van Nederland in de periode 1890-1914* (Amsterdam 1994) 247-248.

²³ Den Beer Poortugael aan Wilhelmina, 27 maart 1905, exh.nr. KdK 15 april 1905 litt. L1 geheim, KHA, archief Wilhelmina, A50-XVI-54 nr. 10.

²⁴ Fasseur, *Wilhelmina. De jonge koningin*, 416.

²⁵ Van Raalte, *Staatshoofd en ministers*, 210-212. Wilhelmina heeft eerst overlegd met de directeur van het kabinet Vegelin of het schrijven van een nota aan Kuyper wel gewenst was, Wilhelmina aan Vegelin, 29 april 1905, NA, archief kabinet der konin-

gin exh.nr. 29 april 1905 la MI geheim; N. Cramer, *Het Kabinet der Koningin, 1848-1991*, 30, 31. Klinkert benadrukt dat dit geen gelegenheidsdiscussie was, maar een permanent debat. W. Klinkert, *Het vaderland verdedigd. Plannen en opvattingen over de verdediging van Nederland 1874-1914* ('s-Gravenhage 1992) 429.

²⁶ Nota Koningin Wilhelmina, 29 april 1905 in: *Bescheiden betreffende de buitenlandse politiek van Nederland. Derde periode 1899-1919* [voortaan BBBP], C. Smit ed., (8 dln. Den Haag 1957-1974) II 465-467 (nr. 412).

²⁷ Klinkert, *Het vaderland verdedigd*, 381-387.

²⁸ Klinkert, *Het vaderland verdedigd*, 451-460.

²⁹ Louis van Outhoorn, *Internationale phonogrammen betreffende onze kustverdediging. Bijengegaard en van aantekeningen voorzien door Louis van Outhoorn* (Haarlem 1911) biedt een uitgebreide verzameling internationale persartikelen over deze discussie. De selectie is afkomstig uit Franse, Duitse, Britse en Belgische bladen met achterin een korte aanduiding van de 'kleur' van deze pers.

³⁰ Fasseur, *Wilhelmina. De jonge koningin*, 453.

³¹ Van Aalst aan Wilhelmina, 13 oktober 1913, KHA, archief Wilhelmina, A50, XVI-54-6; H. Pruntel, *Bereiken wat mogelijk is* (Enschede 1994) 159.

³² Fasseur, *Wilhelmina. De jonge koningin*, 453; H.J.G. Beunders, 'Weg met de vlootwet'. *De maritieme bewapeningspolitiek van het kabinet-Ruys de Beerenbrouck en het succesvolle verzet daartegen in 1923* (Amsterdam 1984) 37-40. Voor uitgebreide documentatie over deze financiële discussie zie: *Economic policy in the Netherlands-Indies – Het economisch beleid in Nederlandsch-Indië*. P. Creutzberg ed. (Groningen 1972-1975) I.

³³ De Stuers aan Delcassé, 13 oktober 1914, MAE Parijs, A-guerre 1914-1918, inv.nr. 602-I, nr. 103; De Stuers aan Baschet (di-

recteur *Illustration*), 29 september 1914, MAE Parijs, A-guerre 1914-1918, inv.nr. 602-I, nr. 104; Snijders aan Cort van der Linden, 27 september 1914 en Cort van der Linden aan Snijders, 29 september 1914, NA, archief Raad van Ministers, inv.nr. 906; *Overzicht der voornaamste van Juli 1914 tot October 1915 door het Ministerie van Buitenlandsche Zaken behandelde en voor openbaarmaking geschikte aangelegenheden* [ook odt Oranjeboek] (Den Haag 1916) 3-10; Albert Pingaud, *Histoire diplomatique de la France pendant la grande guerre* (Paris [1940]) III 70.

³⁴ De Marees van Swinderen aan Beelaerts van Blokland, 14 april 1930, exh.nr. 17 april 1930, NA, kabinetarchief Ministerie van Buitenlandse Zaken, toegang 2.05.18, inv.nr. 231; Maartje Abbenhuis, *The Art of staying neutral. The Netherlands in the First World War, 1914-1918* (Amsterdam 2006) 84-86.

³⁵ Cort van der Linden aan Snijders, 1 augustus 1914 en 4 augustus 1914 in: *BBBP*, Smit ed., IV 6, 17, 18 (nr. 12 en nr. 28). Voor maatregelen Loudon ook: Fallon aan Davignon, 4 en 5 augustus 1914 in: *BBBP*, Smit ed., VII 425-428 (nr. 292-295); Abbenhuis, *The Art of staying neutral*, 87.

³⁶ Vgl. Rob van Vuurde, 'Laveren en schippen achter een façade van legalisme', 73. Van Vuurde noemt dit beleid gevaarlijk.

³⁷ Beening, *Onder de vleugels van de adelaar*, 335-348.

³⁸ Notulen buitengewone ministerraad 29 juli 1914 in: *BBBP*, Smit ed., IV 5 (nr. 10).

³⁹ Loudon aan Gevers, 7 augustus 1914 in: *BBBP*, Smit ed., IV 24 (nr. 43).

⁴⁰ Loudon aan De Marees van Swinderen, 8 augustus 1914 in: *BBBP*, Smit ed., IV 29 (nr. 47).

⁴¹ Allizé aan MAE, 7 augustus 1917, MAE Parijs, A-guerre 1914-1918, inv.nr. 608-II nr. 942; Allizé aan MAE, 29 augustus 1917, MAE Nantes, légation de la France à La Haye, inv.nr. 371.

⁴² Aufzeichnung, betreffend eine besprechung des ministerialdirektors dr. Krie-

ge mit dem niederländischen Ministerpräsidenten Cort van der Linden über den verschärften Unterseebootkrieg, 31 januari 1917 in: *BBBP*, Smit ed., VIII (eerste stuk) 3-5 (nr. 1).

⁴³ Sophie de Schaepdrijver, *De groote oorlog. Het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog* (z.p. 1997, 7^e druk 2002) 96.

⁴⁴ Aantekening van Lely, mei 1920, NA, archief Lely, inv.nr. 77.

⁴⁵ Notulen ministerraad 1 en 3 oktober 1914 in: *BBBP*, Smit ed., IV 145-159 (nr. 171). Deze notulen zijn later uitentreuren bestudeerd, bijvoorbeeld in Smit, *Nederland in de Eerste Wereldoorlog II*, 14-20; Frey, *Der Erste Weltkrieg und die Niederlande. Ein neutrales Land im politischen und wirtschaftlichen Kalkül der Kriegsgegner* (Studien zur internationale Geschichte V, Berlin 1998) 71; Koen Koch, 'Nederland en de Eerste Wereldoorlog. Of het geluk van de onverdiende voorspoed' in: André W. Gerrits en Joop H. de Wilde ed., *Aan het slagveld ontsnapt. Over oorlogen die niet plaatsvonden. Een liber amicorum voor Hylke Tromp* (Zutphen 2000) 95-115; Thomas W. Gijswijt, 'Neutraliteit en afhankelijkheid. De Nederlands-Duitse betrekkingen tijdens de Eerste Wereldoorlog' in: Frits Boterman en Marianne Vogel ed., *Nederland en Duitsland in het Interbellum. Wisselwerking en contacten: van politiek tot literatuur* (Hilversum 2003) 21-36, daar 22-23 en de theoretische studie naar beslissingsmodellen in de buitenlandse politiek I.N. Gallhofer, W.E. Saris, 'Strategy choices of foreign policy decision makers', *Journal of conflict resolution* 23 (1979) 425-445.

⁴⁶ Notulen ministerraad 1 en 3 oktober 1914 in: *BBBP*, Smit ed., IV 145-159, aldaar 152 (nr. 171).

⁴⁷ Notulen ministerraad 1 en 3 oktober 1914 in: *BBBP*, Smit ed., IV 145-159, aldaar 145-147 (nr. 171).

⁴⁸ Notulen ministerraad 1 en 3 oktober 1914 in: *BBBP*, Smit ed., IV 145-159, aldaar 154-156 (nr. 171).

⁴⁹ Aantekeningen Cort van der Linden,

z.d., NA, archief Cort van der Linden, aanvulling 2003, nog niet geïnventariseerd en NA, archief Cort van der Linden, inv.nr. 524. Citaat Rambonnet in: Notulen ministerraad 1 en 3 oktober 1914 in: *BBBP*, Smit ed., IV 145-159 daar 146 (nr. 171).

⁵⁰ Van Voorst tot Voorst, *Handelingen Eerste Kamer*, 29 januari 1915, 133.

⁵¹ *Het Vaderland* 29 januari 1915, 1^e avondblad; *De Tijd*, 30 januari 1915. Ook de Belgische gezant Fallon noemde de benoeming een uiting van Wilhelmina's waardeering voor Van der Lindens neutraliteitsbeleid zoals hij dat in de Kamer bij het demobilisatie-debat verdedigde. Daarbij had hij zich laten kennen als een echte staatsman, bovenal in de passages waar hij sprak over de plicht tot behoud van de neutraliteit. Fallon aan Davignon, 30 januari 1915, Diplomatiek archief Brussel, afd. P. Légation des Pays-Bas, inv.nr. 11.

⁵² *Het Vaderland*, 29 januari 1915, 1e avondblad.

⁵³ *Nieuwe Courant*, 29 januari 1915, 2e avondblad.

Noten hoofdstuk 18

¹ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 9 december 1915, 473.

² Aantekeningen Cort van der Linden, z.d., NA, archief Cort van der Linden, aanvulling 2003, niet geïnventariseerd en NA, archief Cort van der Linden, inv.nr. 524.

³ Aantekeningen Cort van der Linden, z.d., NA, archief Cort van der Linden, aanvulling 2003, niet geïnventariseerd en NA, archief Cort van der Linden, inv.nr. 524.

⁴ Labbé aan Doumergue, 12 augustus 1914 in: Ministère des affaires étrangères, *Documents diplomatiques Français (DDF) 1914, 3 août – 31 décembre* (Paris 1999) 44 (nr. 54).

⁵ Labbé aan Delcassé, 22 februari 1915 in: *DDF 1914, 3 août – 31 décembre*, 314, 315 (nr. 241).

⁶ Townley aan Hardinge, 7 juni 1917, Cambridge University, manuscript department, Hardinge Papers, inv.nr. 33.

⁷ Ismee Tames, 'Anti-Duits sentiment of strategie voor de toekomst: Nederlandse intellectuelen aan het begin van de Eerste Wereldoorlog', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 116 (2003) 366-383, aldaar 366-367.

⁸ Herinneringen Cort van der Linden, NA, archief Cort van der Linden, aanvulling 2003, niet geïnventariseerd.

⁹ M.W.F. Treub, *De economische toekomst van Nederland* (Haarlem/Amsterdam 1917). Dit is een bundel artikelen uit de *Haagsche Post*, geschreven toen Treub zijn ministerschap eind 1915 had neergelegd, maar gepubliceerd toen hij inmiddels weer minister was. In dezelfde tijd schreef hij zelfs een boek om zijn beleid te verdedigen. M.W.F. Treub, *Oorlogstijd. Herinneringen en indrukken* (Haarlem/Amsterdam 1916); F.E. Posthuma, 'Wat iedereen in den lande moet weten', *De Nieuwe Courant*, 25 november 1916 avondblad. Aanvankelijk was Posthuma gevraagd voor een interview, maar hij gaf er de voorkeur aan om in een eigen artikel zijn beleid toe te lichten.

¹⁰ Huub Wijfjes, *Journalistiek in Nederland 1850-2000. Beroep, cultuur en organisatie* (Amsterdam 2004) 125; Plemp van Duiveland gaf na de oorlog ook zelf aan dat de regering hem verzocht om de pers neutraal te laten optreden. L.J. Plemp van Duiveland, *Journalistiek in Nederland* (Den Haag 1924) 53.

¹¹ Elisabeth van Blankenstein, *Dr. M. van Blankenstein. Een Nederlands dagbladdiplomaat 1880-1964* ([Den Haag] 1999) 43.

¹² Allizé aan Delcassé, 28 maart 1915 met bijlage door de Amsterdamse consul Labbé over Amsterdamse bladen, MAE Nantes, légation de la France à la Haye, inv.nr. 341; Een vergelijkbaar overzicht gaf Labbé het volgende jaar, Labbé aan Bréal, chef du service de la propagande, 19 april 1916, MAE Nantes, consulat de la France à Amsterdam, inv.nr. 54. Aan Duitse zijde gebeurde precies hetzelfde. Zie *Handbuch der Auslandspresse. Bearbeitet von der Auslandstelle des Kriegspresseamts* (Berlin 1918)

98-108 waar van vrijwel alle belangrijke Nederlandse dagbladen en tijdschriften allereerst de politieke richting in binnen- en buitenland wordt omschreven, evenals hun houding tegenover Duitsland. In het boek wordt voor twaalf andere landen hetzelfde gedaan.

¹³ *Handbuch der Auslandspresse*, 107.

¹⁴ Marcel Broersma, 'Botsende stijlen. De Eerste Wereldoorlog en de Nederlandse journalistieke cultuur', *Tijdschrift voor mediageschiedenis* 2 (1999) II 40-68.

¹⁵ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 28 november 1917, 509.

¹⁶ Snijders aan Cort van der Linden, 23 augustus 1914 met conceptbrief Ministers van Oorlog en Marine aan persorganen, NA, archief ministerraad, inv.nr. 906.

¹⁷ Cort van der Linden aan Snijders (met aantekeningen van Van der Linden in de marge), 28 november 1914, NA, archief ministerraad, inv.nr. 906; Vgl. Cort van der Linden aan Snijders, 30 maart 1915, NA, archief ministerraad, inv.nr. 906.

¹⁸ Vgl. verslag met krantenknipsels van J. Reinecke van der Stuwe, journalist te Londen, april tot augustus 1916, NA, losse aanwinsten 1852-1979, toegang 2.22.01, inv.nr. 313.

¹⁹ 'Amerika en wij. Een interview met minister Cort van der Linden', *De Nieuwe Courant*, 29 november 1917, avondblad.

²⁰ Allizé aan Delcassé, 16 september 1914 in: *DDF 1914 (3 août - 31 décembre)*, 222-223 (nr. 258); Delcassé aan Allizé, 9 juli 1915, MAE Nantes, légation de la France à La Haye, inv.nr. 308.

²¹ Labbé aan Bréal, directeur du service de la propagande, 22 juni 1916, MAE Nantes, consulat de la France à Amsterdam, inv.nr. 54.

²² Markus Bußmann, 'Richard von Kühlmann und die Niederlande', *Jahrbuch. Zentrum für Niederlande-Studien* 9 (1998) 139-173, aldaar 146.

²³ Van Blankenstein, *Dr. M. van Blankenstein*, 44, 45; Von Kühlmann aan W.L.R. von Radowitz, 9 en 19 april 1915, PA, AA,

R 8319; Optekening van Lettenbauer, ambtenaar bij het Auswärtiges Amt, 10 februari 1915 en 20 februari 1915 in: *BBBP*, Smit ed., VII 5, 6 (nr. 2 en 3).

²⁴ Van Vollenhoven aan Loudon, 24 september 1914 in: *BBBP*, Smit ed., IV 127, 128 (nr. 157); Loudon aan Van Vollenhoven, 10 oktober 1914 in: *BBBP*, Smit ed., IV 181-182 (nr. 193).

²⁵ Ismee Tames, *Oorlog voor onze gedachten. Neutraliteit en identiteit in het Nederlandse publieke debat 1914-1918* (Hilversum 2006) 60-72.

²⁶ Ministerie van Oorlog aan Ministerie van Buitenlandse Zaken, 29 maart 1915, MAE Parijs, A-guerre 1914-1918, inv.nr. 602, II 215. Het ministerie van Oorlog onderzocht de berichten van Holdert en kwam tot de conclusie dat de informatie juist leek te zijn, Ministerie van Oorlog aan Ministerie van Buitenlandse Zaken, 3 april 1915, MAE Parijs, A-guerre 1914-1918, inv.nr. 603, 10.

²⁷ Cort van der Linden aan Snijders, 30 maart 1915, NA, archief ministerraad, inv.nr. 906.

²⁸ 'Afschrift Rijkstelegraafkantoor Amsterdam. Opgave van meegeluisterde telefoongesprekken.' Veel van deze afschriften zijn bewaard gebleven, NA, archief ministerraad, inv.nr. 906. Zie onder meer de gesprekken van 10 april, 1 mei, 22 mei, 4 juni 1915; Snijders aan Cort van der Linden, 4 mei 1915, NA, archief ministerraad, inv.nr. 906; Snijders aan Cort van der Linden, 8 mei 1915 met afschrift telefoongesprek tussen Allizé en Gode-mans (redacteur *De Telegraaf*) 7 mei 1915, NA, archief ministerraad, inv.nr. 906.

Uit dit laatste gesprek blijkt onomstotelijk dat Allizé opdrachten gaf over de inhoud van *De Telegraaf*, die inderdaad werden nageleefd blijkens *De Telegraaf* van 8 mei 1915.

²⁹ *De Telegraaf*, 16 juni 1915, avondblad, 2e blad; J.A. Tamis, *Pruissische manieren? Een onderzoek naar het overheidsbeleid ten aanzien van het dagblad De Telegraaf, 1914-*

1915 (doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Leiden, 1988) 75-78.

³⁰ Wijffjes, *Journalistiek in Nederland 1850-2000*, 134.

³¹ Snijders aan Cort van der Linden, 17 juli 1915, NA, archief ministerraad, inv.nr. 906.

³² Snijders aan Cort van der Linden, 25 mei 1915 en 17 juli 1915, NA, archief Ministerraad, inv.nr. 906.

³³ Snijders aan Cort van der Linden, 10 juni 1915, NA, archief ministerraad, inv.nr. 906.

³⁴ J.F. Niermeyer, 'Het Deutsche gevaar III. Een geheim verdrag tusschen Duitschland en Nederland?', *De Telegraaf*, 9 oktober 1915, avondblad 2^e blad.

³⁵ 'Medeplichtig...', *De Telegraaf*, 24 oktober 1915, 2^e blad.

³⁶ Elout, 'Binnenlandsch overzicht', *Onze Eeuw* 15 (1915) IV 294-302, aldaar 298.

³⁷ De Savornin Lohman en Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 1 december 1915, 358.

³⁸ Elout, 'Tweede Kamer. Overzicht', *Algemeen Handelsblad*, 2 december 1915, ochtendblad.

³⁹ Niermeyer, 'Het Deutsche gevaar VI. Geen afspraak met Duitschland – toch mobilisatie', *De Telegraaf*, 22 december 1915, avondblad, 2^e blad.

⁴⁰ 'De legende van het Deutsche verbond', *De Nieuwe Courant*, 20 januari 1916, avondblad en 21 januari 1916, ochtendblad.

⁴¹ G.W. Kernkamp, 'De Europeesche oorlog. XVII. Zwijgen is zilver, spreken is goud', *Vragen des Tijds* 42 (1916) I 323-352, aldaar 350-352.

⁴² Van der Feltz, *Handelingen Eerste Kamer*, 29 februari 1916, 252; Loudon, *Handelingen Eerste Kamer*, 29 februari 1916, 253.

⁴³ M. [Marchant], 'Staatkundig Overzicht', *Vragen des Tijds* 42 (1916) II 110-120 daar 116-117.

⁴⁴ De Beaufort, *Dagboeken en aantekeningen van Willem Hendrik de Beaufort 1874-1918*, december 1915, II 761.

⁴⁵ De Beaufort, *Handelingen Tweede Kamer*, 2 december 1915, 393; Nolens, *Hande-*

lingen Tweede Kamer, 2 december 1915, 295-296; De Savornin Lohman, *Handelingen Tweede Kamer*, 1 december 1915, 358, 359.

⁴⁶ Troonrede 15 september 1914 in: *Troonredes, inhuldigingredes, openingsredes*, Van Raalte ed., 215.

⁴⁷ E.A. van den Heuvel-Strasser, 'Vluchtelingen zorg of vreemdelingenbeleid. De Nederlandse overheid en de Belgische vluchtelingen 1914-1915', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 99 (1986) 184-204, aldaar 190.

⁴⁸ Evelyn de Roodt, *Oorlogsgasten. Vluchtelingen en krijgsgevangenen in Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Zaltbommel 2000) 162.

⁴⁹ Snijders aan Cort van der Linden, 13 november 1914, NA, archief ministerraad, inv.nr. 146.

⁵⁰ Van Terwisga aan Snijders bij Snijders aan Cort van der Linden, 27 oktober 1914, NA, archief ministerraad, inv.nr. 906.

⁵¹ De Roodt, *Oorlogsgasten*, 149-150, 161.

⁵² De Roodt, *Oorlogsgasten*, 159-161.

⁵³ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 17 december 1914, 398.

⁵⁴ Cort van der Linden aan Hendrik Muller, 8 december 1914, NA, archief Ministerie van Binnenlandse Zaken, kabinet, inv.nr. 690.

⁵⁵ Muller aan Cort van der Linden, 11 december 1914, NA, archief Ministerie van Binnenlandse Zaken, kabinet, inv.nr. 690.

⁵⁶ Cort van der Linden aan Muller, 16 december 1914, NA, archief Ministerie van Binnenlandse Zaken, kabinet, inv.nr. 690.

⁵⁷ De Roodt, *Oorlogsgasten*, 159-161.

⁵⁸ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 17 december 1914, 396-399.

⁵⁹ Overzicht organisatie 'Nederlandsche Hulp aan de Krijgsgevangenen van alle oorlogvoerende staten', z.d., NA, aanvulling Archief Cort van der Linden, niet geïnventariseerd.

⁶⁰ J. Cort van der Linden aan A. Herbetette-Allizé, 15 december 1916 en 24 december 1916, MAE Nantes, légation de la France à La Haye, inv.nr. 306.

⁶¹ J. Perrin aan A. Herbetette-Allizé, 9 januari 1917 en 30 januari 1917; J. Cort van der Linden aan A. Herbetette-Allizé, 20 januari 1917, beide MAE Nantes, légation de la France à La Haye, inv.nr. 306.

⁶² J. Cort van der Linden aan A. Herbetette-Allizé, 1 februari 1917, MAE Nantes, légation de la France à La Haye, inv.nr. 306.

⁶³ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 22 januari 1918, 1010.

⁶⁴ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 16 april 1918, 2278.

⁶⁵ Fallon aan MAE Brussel, 5 juli 1918, diplomatiek archief Ministerie van Buitenlandse Zaken Brussel, Pays-Bas 1918, inv.nr. 15.

⁶⁶ Burgemeester en secretaris gemeente Antwerpen aan Cort van der Linden, 30 april 1915, NA, archief Cort van der Linden, inv.nr. 260

⁶⁷ 'Snellaertskring' aan Cort van der Linden, 24 juni 1915, NA, archief Ministerie van Binnenlandse Zaken, kabinet, inv.nr. 690.

Noten hoofdstuk 19

¹ Juridisch gesproken was een blokkade het afsluiten van een land door schepen voor de kust te leggen, zoals in de napoleontische tijd gebeurde, maar dat middel was ten tijde van de moderne duikbootoorlog onmogelijk geworden. Frankrijk en Engeland richtten blokkadeministeries op die een beleid voerden dat het begrip een heel nieuwe betekenis gaf, die overeenkomt met het moderne begrip 'economische oorlogvoering'. Vandenbosch concludeert daarom ook: 'the Anglo-French measures in many respects resembled more a general prohibition of neutral trade with the enemy than a blockade'. Amry Vandenbosch, *The neutrality of the Netherlands during the World War* (Grand Rapids, MI) 225; Marjorie Milbank Farrar, *Conflict and compromise. The strategy, politics and diplomacy of the French blockade 1914-1918* (Den Haag 1974) 1. Vgl. Smit, *Tien studiën betreffende*

Nederland in de Eerste Wereldoorlog, 80, 87.

² Aantekeningen Cort van der Linden, NA, archief Cort van der Linden, aanvulling 2003, niet geïnventariseerd.

³ Pruntel, *Bereiken wat mogelijk is*, 83-87. Het lag vooral aan de Verenigde Staten dat deze bepalingen niet golden voor absolute contrabande, goederen die alleen voor oorlogsdoeleinden gebruikt konden worden. John W. Coogan, *The end of neutrality. The United States, Britain, and maritime rights 1899-1915* (Ithaca/London 1981) 116.

⁴ Voor de Franse opvattingen zie 'projet de décret' 6 augustus 1914, MAE Parijs, A-guerre inv.nr. 1132 nr. 21 waarbij wordt voorgesteld dat de declaratie 'sera appliquée dans toutes ses dispositions durant la guerre'. Op 25 augustus 1914 volgde een *décret* waarin de uitzonderingen wel zijn opgenomen. 'décret', 25 augustus 1914, MAE Parijs, A-guerre 1914-1918, inv.nr. 1132, nr. 47; 'Order in Council, 20 augustus 1914' en 'décret', 25 augustus 1914 in: *Overzicht der voornaamste van juli 1914 tot October 1915 door het Ministerie van Buitenlandsche Zaken behandelde en voor openbaarmaking geschikte aangelegenheden* [ook o.d.t. Oran-jeboek] (Den Haag 1915) 10-14, tevens *Handelingen Tweede Kamer*, 1915-1916, bijlagen staatsbegroting 1916, III nr. 5. Coogan, *The end of neutrality*, 154-160.

⁵ Johnstone aan Grey, 21 augustus 1914 in: *BBBP*, Smit ed., VII 116-118 (nr. 81); Grey aan Johnstone, 25 augustus 1914 in: *BBBP*, Smit ed., VII 124 (nr. 87); Amry Vandenbosch, *The neutrality of the Netherlands during the World War*, 228; Marion C. Siney, *The allied blockade of Germany 1914-1916* (Michigan 1957) 36.

⁶ Aantekeningen Cort van der Linden, z.d., NA, archief Cort van der Linden, aanvulling 2003, niet geïnventariseerd.

⁷ Telegram Von Müller aan AA, 18 augustus 1914, BA Berlijn, Rechtsabteilung AA, R901, inv.nr. 86916; Von Müller aan AA, 18 augustus 1914 nr. A 103, BA Berlijn, Rechtsabteilung AA, R 901, inv.nr. 86916.

⁸ Gevers aan Loudon, 20 augustus 1914 in: *BBBP*, Smit ed., IV 53 (nr. 81); Vgl. Smit, *Nederland in de Eerste Wereldoorlog* II, 71.

⁹ Gneist aan AA, 19 augustus 1914 nr. 37, BA Berlijn, Rechtsabteilung AA, R 901, inv.nr. 86916.

¹⁰ Gneist aan AA, 20 augustus 1914 nr. 43, BA Berlijn, Rechtsabteilung AA, R901, inv.nr. 86916.

¹¹ Gneist aan AA, 20 augustus 1914, nr. 105, BA Berlijn, Rechtsabteilung AA, R901, inv.nr. 86916.

¹² David Stevenson, *1914-1918. The history of the First World War*, 99-102 en 156-162.

¹³ Vandenbosch, *The neutrality of the Netherlands during the World War*, 230-232; Siney, *The allied blockade of Germany 1914-1916*, 39.

¹⁴ Millerand aan Delcassé, 7 oktober 1914 in: *DDF 1914, 3 août - 31 décembre*, 348-359 (nr. 372); Delcassé aan Cambon, 30 september 1914 in: *DDF 1914, 3 août - 31 décembre*, 288 (nr. 342); Delcassé aan ambassadeur te Bern en Rome en gezant te Christiania, Stockholm, Kopenhagen en Den Haag, 2 november 1914 in: *DDF 1914, 3 août - 31 décembre*, 447 (nr. 462); 'décret', 6 november 1914 in: *Overzicht der voornaamste van Juli 1914 tot October 1915 door het Ministerie van Buitenlandsche Zaken behandelde en voor openbaarmaking geschikte aangelegenheden*, 14.

¹⁵ Von Müller aan Loudon, 'Denkschrift über die Stellung Englands und Frankreichs zu der Londoner Seekriegsrechtserklärung', 10 oktober 1914 in: *BBBP*, Smit ed., IV 178.

¹⁶ J. de Vries, 'Schipperen om te leven. De problemen van de Nederlandse handel tot eind 1917' in: R.L. Schuurisma ed., *14-18. De Eerste Wereldoorlog* (Amsterdam 1975) 755-761, aldaar 756, 758; Samuël Kruizinga, 'Neutrality in the balance. The origin of the *Nederlandsche Overzee Trustmaatschappij* (N.O.T.)', *Leidschrift* 20 (2005) 57-82, aldaar 79.

¹⁷ Smit, *Tien studiën betreffende Nederland in de Eerste Wereldoorlog*, 90.

¹⁸ De plannen voor de NOT werden enthousiast opgepakt en ook begin 1915 was er veel waardering voor. Johnstone aan Grey, 14 november 1914 in: *BBBP*, Smit ed., VII 162 (nr. 122); Johnstone aan Grey, 27 februari 1915 in: *BBBP*, Smit ed., VII 187, 188 (nr. 144); Frey, *Der Erste Weltkrieg und die Niederlande*, 120.

¹⁹ Frey, *Der Erste Weltkrieg und die Niederlande*, 123.

²⁰ Etat-major de l'armée, 'Observations sur le contingentement de la Hollande à propos du projet de convention avec le N.O.T.', 5 januari 1915, AN Parijs, Ministère de Commerce et de l'industrie, F12-7950; Albert Pingaud, 'Les Pays-Bas et l'Entente pendant la Grande Guerre', *Revue d'histoire de la guerre mondiale* 17 (1939) 1-18 aldaar 10; Joffre aan Briand, 31 januari 1916, MAE Nantes, ambassade de la France à Londres, inv.nr. B-167; 'Note pour le comité de restriction des approvisionnements et du commerce de l'ennemi. Les résultats de l'institution de N.O.T.', 26 augustus 1915, AN Parijs, *Services extraordinaires des temps de guerre*, F23-171.

²¹ De Franse regering stelde in de zomer van 1915 zelfs twee controleurs aan om in het diepste geheim te onderzoeken hoe de NOT zijn werk deed en of er alsnog producten naar Duitsland gingen. Delcassé aan Allizé, 7 juli 1915 in: *DDF 26 Mai - 15 Septembre 1915* (Paris 2003) 329 (nr. 218).

²² Franse versie: Allizé aan Loudon, 26 december 1914, AN Parijs, Ministère de commerce et de l'industrie, F12-7951; Chilton stuurde ook een Engelse versie naar Londen, Chilton aan Grey, 26 december 1914 in: *BBBP*, Smit ed., VII 177-179 (nr. 135).

²³ Oppenheimer aan Crowe, 28 december 1914 in: *BBBP*, Smit ed., VII 181, 182 (nr. 137). Oppenheimer bevestigt in zijn memoires hoe moeilijk de positie van Allizé was, die moest opboksen tegen een thuisfront dat de handel liever niet in handen gaf van een organisatie als de NOT. De reden dat de Britten dat wel wilden, was natuurlijk gelegen in de verschillende econo-

mische belangen van beide landen, wat geregeld tot botsingen aanleiding zou geven. Oppenheimer, *Stranger within: autobiographical pages* (London [1960]) 247.

²⁴ Allizé aan Delcassé, 7 januari 1915 nr. 22, AN Parijs, Ministère de commerce et de l'industrie, F12-7951.

²⁵ Delcassé aan Millerand, 9 januari 1915, AN Parijs, Ministère de commerce et de l'industrie, F12-7951.

²⁶ Van Vuurde, 'Laveren en schipperen achter een façade van legalisme. John Loudon (1913-1918)', 79, 80.

²⁷ H.A.R. Smidt, 'De bestrijding van de smokkelhandel door het leger tijdens de Eerste Wereldoorlog', *Mededelingen van de sectie militaire geschiedenis* 15 (1993) 43-73, aldaar 52.

²⁸ Uitvoerende Commissie NOT aan Cort van der Linden, Loudon, Treub en Posthuma, 22 oktober 1915, NA, archief crisisinstellingen Eerste Wereldoorlog, toegang 2.06.079, inv.nr. 1275 en inv.nr. 1284.

²⁹ Uitvoerende Commissie NOT aan Cort van der Linden, Loudon, Treub en Posthuma, 26 november 1915, NA, archief crisisinstellingen Eerste Wereldoorlog, inv.nr. 1284.

³⁰ 'Verslag van het besprokene ter audientie bij Z.E. den minister van Financiën op 16 november 1915', bijlage bij notulen vergadering uitvoerende commissie NOT, 16 november 1915, NA, archief crisisinstellingen, inv.nr. 1241.

³¹ Notulen vergadering uitvoerende commissie NOT, 19 november 1915, NA, archief crisisinstellingen, inv.nr. 1241.

³² 'Verslag der bespreking op 19 november van de Uitvoerende Commissie met Bosboom en Snijders', bijlage bij notulen uitvoerende commissie NOT, 19 november 1915, NA, archief crisisinstellingen, inv.nr. 1241.

³³ Van Maanen, *De NOT*, II 149, 150 en VII 219, 220 (bijlage 103 en 104).

³⁴ Smit, *Nederland in de Eerste Wereldoorlog*, II 91; Van Maanen, *De NOT*, II 149, 150 en VII 219, 220 (bijlage 103 en 104).

³⁵ Hoezeer dat commerciële oogmerk vooropstond, blijkt ook wel uit de behandeling van koloniale producten als koffie, tabak en kinabast. Deze zogenaamd 'Nederlandse' goederen vielen niet onder de NOT-bepalingen en mochten bij gebrek aan exportverboden nog vrij naar Duitsland worden uitgevoerd, wat voor de Nederlandse handelaren met hun Indische belangen van grote waarde was. Van Aalst bleef deze uitzonderingsbepaling tegenover de Engelsen straf verdedigen, zozeer dat Oppenheimer aangaf dat 'free tobacco is the price, which His Majesty's government must be prepared to pay for the work done by the Trust', Johnstone aan Grey, 6 september 1916, als bijlage bij 'Memorandum respecting Holland as a base of enemy supplies, 28 september 1916' in: *BBBP*, Smit ed., VII 298-315 (nr. 217), aldaar 307; Smit, *Nederland in de Eerste Wereldoorlog*, II 85. Van Aalst, interview met *De Tijd*, 12 april 1915.

³⁶ H.A.R. Smidt, 'De regulering van de Nederlandse export van landbouwproducten naar Duitsland tijdens de Eerste Wereldoorlog', *Economisch- en sociaal-historisch jaarboek* 54 (1991) 102-133, aldaar 104, 105, 128, 133 (tabel I).

³⁷ H.A.R. Smidt, 'Dutch and Danish agricultural exports during the First World War', *Scandinavian economic history review* 44 (1996) 140-160.

³⁸ Smidt, 'De regulering van de Nederlandse export van landbouwproducten naar Duitsland tijdens de Eerste Wereldoorlog', 116.

³⁹ Herinneringen van Cort van der Linden, NA, archief Cort van der Linden, aanvulling 2003, niet geïnventariseerd.

⁴⁰ W.J.M. van Eysinga, 'Le dr. A.G. Kröller 1862 - 1 mai - 1937', *Grotius. Annuaire international pour l'année 1937*, 1-5.

⁴¹ Ch.A. Cocheret, 'Dr. A.G. Kröller 1862-1941' in: Ch.A. Cocheret, W.P. Lichtenauer ed., *Bekende Rotterdammers door hun stadgenoten beschreven* (Rotterdam 1951) 34-40, aldaar 34.

⁴² A.C. Haak, 'Anthony George Kröller, 1862-1941, zakenman en reder' in: A.C. Haak en P.B. Hofman, *Anton Kröller en De Hoge Veluwe 1909-1935. De geschiedenis van een bijzondere ondernemer* (2^e druk [Hoenderloo] 2003) 6-8; F. Netscher, 'Karakterschets. A.G. Kröller', *De Hollandsche Revue* 1 (1896) 352-367; Wim H. Nijhoff, *Anton Kröller (1862-1941) & Helene Kröller-Müller (1869-1939). Miljoenen, macht en meesterwerken* (Apeldoorn 2006) 29-32.

⁴³ Johannes Houwink ten Cate, *De mannen van de daad' en Duitsland, 1919-1939. Het Hollandse zakenleven en de vooroorlogse buitenlandse politiek* (Den Haag 1995) 16, 20.

⁴⁴ Alleen in een onopzichtig berichtje in de *Staatscourant* werd gemeld dat de regering als gevolg van de toenemende schaarste de aanvoer en distributie van een aantal goederen zelf ter hand zou nemen. *Nederlandsche Staatscourant*, 10 mei 1916. De Britse regering werd hier nooit formeel van op de hoogte gebracht. Daar maakte de Britse gezant zich in een terugblik in het kader van een kritische nota aan Loudon nog steeds druk om. Johnstone aan Loudon, 9 augustus 1916, TNA, FO 382/787, 157702; Johnstone aan Foreign Office, 1 augustus 1916, TNA, FO 382/787, 150110; Siney, *The allied blockade of Germany 1914-1916*, 241, 242.

⁴⁵ Johnstone aan Crowe, 9 juni 1916, TNA, FO 382/787, 111822; Johnstone aan Grey, 10 juni 1916, TNA, FO 382/787, 114092.

⁴⁶ Giskra aan Burián, 7 april 1916 en 17 april 1916, HHStA Wien, Administrative Registratur, F36, inv.nr. 218.

⁴⁷ De tekst van het *agricultural agreement* werd destijds niet openbaar gemaakt, maar is te vinden in: *BBBP*, Smit ed., VII 283-288 (nr. 203); Frey, *Der Erste Weltkrieg und die Niederlande*, 175, 176; Siney, *The allied blockade of Germany 1914-1916*, 198, 199.

⁴⁸ Diana Faye Sanders, *The Netherlands in British strategic planning, august 1914-no-*

vember 1918, 93-96; Frey, *Der Erste Weltkrieg und die Niederlande*, 177.

⁴⁹ Als neutrale macht wilde de Nederlandse regering geen afspraken maken over de vis, maar er werd wel druk onderhandeld om de vissers vrij te krijgen. Het was aan de bedrijfstak zelf om een exportovereenkomst te sluiten, wat verschillende organisaties los van elkaar deden. Over het algemeen kregen de Britten het recht op aankoop van grote hoeveelheden vis tegen gunstige prijzen, terwijl maar een deel naar Duitsland werd geëxporteerd hoewel de prijzen daar hoger lagen. Vgl. D.J. Gouda, *De Nederlandse zeevisserij tijdens de Eerste Wereldoorlog 1914-1918* (Haarlem/Antwerpen 1978) 53-56. Hierin bespreking van de afspraken die door enerzijds de IJmuidse reders en anderzijds de Reedersvereniging voor de Nederlandsche haringvisserij met de Britten werden gemaakt. Zie voor de laatste overeenkomst ook: 'Overeenkomst getroffen tusschen de Britsche regering en de Reedersvereniging voor de Nederlandsche haringvisserij, 26 augustus 1916', Van Maanen, *NOT VII*, bijlage 250; Japikse, *Die Stellung Hollands im Weltkrieg*, 111-115; Smit, *Nederland in de Eerste Wereldoorlog*, II 128-132; Siney, *The allied blockade of Germany 1914-1916*, 201-205.

⁵⁰ Von Kühlmann aan Von Bethmann Hollweg, 4 juli 1916 in: *BBBP*, Smit ed., VII 75, 76 (nr. 49).

⁵¹ Johnstone aan Grey, 9 oktober 1916 in: *BBBP*, Smit ed., VII 328 (nr. 226).

⁵² Board of Trade aan Nicolson, 2 januari 1915, TNA, FO 382/211, 11387; Nicolson aan Board of Trade, 5 januari 1915 en Board of Trade aan Nicolson, 6 januari 1915, TNA FO 382/211, 13272; Eyre Crow aan Findlay, 6 september 1915, TNA, FO 382/211.

⁵³ Johnstone aan Grey, 28 september 1916 en 30 september 1916 in: *BBBP*, Smit ed., VII 319-321 (nr. 219, 220).

⁵⁴ Oppenheimer, 'A Summary of the War Aspect – past, present, and future – of the

Economic Relations between the United Kingdom and Holland', Bodleian Library Oxford, Oppenheimer papers, box 1.

⁵⁵ Frey, *Der Erste Weltkrieg und die Niederlande*, 180, 191; Smidt, 'De regulering van de Nederlandse export van landbouwprodukten naar Duitsland tijdens de Eerste Wereldoorlog', 117-120.

⁵⁶ Johnstone aan Hardinge, 10 augustus 1916, Cambridge University, Hardinge Papers, inv.nr. 24.

⁵⁷ Allizé aan Delcassé, 21 februari 1915, AN Paris, Ministère de Commerce et de l'industrie, inv.nr. F12-7951; vgl. Allizé aan Delcassé, 6 mei 1915, MAE Nantes, légation de la France à la Haye, inv.nr. 334.

⁵⁸ Vgl. Frey, *Der Erste Weltkrieg und die Niederlande*, 171. Frey, die Frankrijk op geen enkele manier in zijn onderzoek naar de Nederlandse economische politiek tijdens de Eerste Wereldoorlog betreft, meent dat het bij gebrek aan bronnen niet duidelijk is waarom de Nederlandse regeringen rantsoeneringsovereenkomsten met de NOT accepteerde.

⁵⁹ Delcassé aan Allizé 31 mei 1915, *DDF 1915 tome II, 26 Mai – 15 Septembre* (Paris 2003) 64 (nr. 43).

⁶⁰ A.C. Bell, *A history of the blockade of Germany and of the countries associated with her in the great war Austria-Hungary, Bulgaria, and Turkey* ([London], [1937]) 268, 275; Siney, *The allied blockade of Germany 1914-1916*, 80, 81 en 86, 87.

⁶¹ Frey, *Der Erste Weltkrieg und die Niederlande*, 171.

⁶² Van Maanen, *De NOT*, III 43-45.

⁶³ Briand aan Fleuriau, 21 april 1916, MAE Nantes, ambassade de la France à Londres, inv.nr. B-167; Allizé aan Briand, 13 mei 1916, MAE Nantes, ambassade de la France à Londres, inv.nr. B-168.

⁶⁴ Briand aan Cambon, 16 mei 1916 en 14 juni 1916, MAE Nantes, ambassade de la France à Londres, inv.nr. B-168.

⁶⁵ Allizé aan Briand, 27 december 1916, MAE Parijs, A-guerre 1914-1918, inv.nr. 607 nr. 171-173.

⁶⁶ Allizé aan Briand, 21 december 1916, MAE Parijs, fonds blocus, inv.nr. 178.

⁶⁷ Aantekeningen Cort van der Linden, z.d., NA, archief Cort van der Linden, aanvulling 2003, niet geïnventariseerd.

⁶⁸ Ritter, *De donkere poort*, I 218-221; Smit, *Nederland in de Eerste wereldoorlog*, II 62-66.

⁶⁹ Allizé aan Minister BuZa, 31 maart 1915, MAE Parijs, A-guerre 1914-1918, inv.nr. 1084, nr. 28.

⁷⁰ Allizé aan MAE, 29 maart 1915, MAE Parijs, A-guerre 1914-1918, inv.nr. 602-II, nr. 213.

⁷¹ Allizé aan Min Buza, 16 april 1915, MAE Parijs, A-guerre 1914-1918, inv.nr. 1084, nr. 35.

⁷² Na deze discussies schreef Treub aan Allizé van nadere stappen af te zien. Allizé aan Min BuZa, 19 april 1915, MAE Parijs, A-guerre 1914-1918, inv.nr. 1084, nr. 39.

Noten hoofdstuk 20

¹ Aantekeningen Cort van der Linden, z.d., NA, archief Cort van der Linden, aanvulling 2003, niet geïnventariseerd.

² Er is veel over dit vraagstuk geschreven, dat ondanks alle problemen zelfs voor de Tweede Wereldoorlog niet tot een oplossing werd gebracht. Uitgebreide behandeling van het vraagstuk daarom in: *Enquête-commissie regeringsbeleid 1940-1945. Verslag houdende de uitkomsten van het onderzoek I A* (3^e druk, Den Haag 1949) 7-18.

³ B.C. de Jonge, *Herinneringen van jhr. mr. B.C. de Jonge met brieven uit zijn nalatenschap*, S.L. van der Wal ed. (Utrecht 1968) 12-15.

⁴ N. Bosboom, *In moeilijke omstandigheden. Augustus 1914-mei 1917* (Gorinchem 1933) 203-205; Bonebakker, *Twee verdienstelijke officieren. N. Bosboom en C.J. Snijders*, 40, 41; 'Onze hooge legeraanvoering I', *De Nieuwe Courant*, 23 november 1907, avondblad en 'Onze hooge legeraanvoering II', *De Nieuwe Courant*, 25 november 1907, avondblad.

⁵ C.J. Snijders, 'Het opperbevel en de politiek, herinneringen en gedachten uit de oorlogsjaren', *Haagsch maandblad* 1 (1924) I 627-646, aldaar 636.

⁶ Notulen van de ministerraad, bijlagen, NA, archief ministerraad, inv.nr. 906.

⁷ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 23 december 1914, 564.

⁸ Bosboom, *Handelingen comité-generaal Tweede Kamer*, NA, archief Tweede Kamer, inv.nr. 249, 21 juli 1915, blad 73-75.

⁹ Nolens en Cort van der Linden, *Handelingen comité-generaal Tweede Kamer*, NA, archief Tweede Kamer, inv.nr. 249, 3 december 1915, blad 60, 61 en 99; Marchant, Cort van der Linden en Bosboom, *Handelingen comité-generaal Tweede Kamer*, NA, archief Tweede Kamer, inv.nr. 249, 7 december 1915, blad 47-49, 143-144, 164.

¹⁰ Van den Berg, *Cornelis Jacobus Snijders (1852-1939)*, 37-48, 61-66. Zie voor Snijders ook Moeyes, *Buiten schot. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog 1914-1918* (Amsterdam, Antwerpen 2001) 55-57.

¹¹ H.P. Marchant, 'Staatkundig overzicht', *Vragen des Tijds* 43 (1917) I 518-531, aldaar 526.

¹² Bonebakker, *Twee verdienstelijke officieren. N. Bosboom en C.J. Snijders*, 43; M.W.F. Treub, *Oorlogstijd. Herinneringen en indrukken* (Haarlem, Amsterdam 1916) 14.

¹³ Snijders aan Cort van der Linden, 22 februari 1915 in: *BBBP*, Smit ed., IV 306-309 (nr. 321); Abbenhuis, *The Art of staying neutral*, 81, 82.

¹⁴ Cort van der Linden aan Snijders, 26 februari 1915 in: *BBBP*, Smit ed., IV 310 (nr. 322).

¹⁵ Snijders aan Cort van der Linden, 30 januari 1917 in: *BBBP*, Smit ed., V (eerste stuk) 1-4 (nr. 1).

¹⁶ Cort van der Linden aan Snijders, 9 februari 1917 in: *BBBP*, Smit ed., V (eerste stuk) 14-21 (nr. 10).

¹⁷ Snijders aan Cort van der Linden, 14 februari 1917 in: *BBBP*, Smit ed., V (eerste stuk) 24-30 (nr. 15).

- ¹⁸ Memorie van Bosboom, 27 februari 1917 in: *BBBP*, Smit ed., V (eerste stuk) 48-51 (nr. 34).
- ¹⁹ De Jonge aan Bosboom, 5 maart 1917, NA, archief Bosboom, toegang 2.21.027, inv.nr. 3.
- ²⁰ Ontwerp Cort van der Linden voor antwoord aan Snijders; De Jonge aan Bosboom, 5 maart 1917, NA, archief Bosboom, inv.nr. 3.
- ²¹ Ontwerp Cort van der Linden voor antwoord aan Snijders; De Jonge aan Bosboom, 5 maart 1917, NA, archief Bosboom, inv.nr. 3.
- ²² Ontwerp Bosboom voor antwoord aan Snijders, 8 maart 1917; ontwerp Cort van der Linden voor antwoord aan Snijders; tweede ontwerp Cort van der Linden voor antwoord aan Snijders, 8 maart 1917, alle NA, archief Bosboom, inv.nr. 3.
- ²³ Cort van der Linden aan Snijders, 8 maart 1917 in: *BBBP*, Smit ed., V (eerste stuk) 61-63 (nr. 49).
- ²⁴ Sanders, *The Netherlands in British strategic planning. August 1914-November 1918*, 28-61 geeft een gedetailleerde bespreking van Churchills aanvalsplannen. Churchill ging met zijn plannen in tegen de tactiek zoals de Britse generale staf die al sinds 1906 voorstond. Als het Britse leger in een oorlog met Duitsland België moest ondersteunen zou dat via Frans grondgebied gebeuren. Hubert P. van Tuyll van Serooskerken, 'The Dutch mobilization of 1914: reading the "enemy's" intentions', *The journal of military history* 64 (2000) 711-737, aldaar 727-729.
- ²⁵ *NRC*, 17 juli 1915, ochtendblad A.
- ²⁶ Fallon aan Davignon, 20 juli 1915 en 22 juli 1915 in: *BBBP*, Smit ed., VII 470-472 (nr. 340 en 341); Von Kühlmann aan Von Bethmann Hollweg, 17 juli 1915, PA, AA, R 8337.
- ²⁷ De Marees van Swinderen aan Loudon, 26 maart 1915 in: *BBBP*, Smit ed., IV 338-340 (nr. 359).
- ²⁸ Bethmann Hollweg over gesprek met Kuyper, 18 april 1916, PA, AA, R 21568.
- ²⁹ Kuyper in *De Standaard* 8 en 11 april 1916 en Von Kühlmann aan Von Bethmann Hollweg, 13 april 1916, PA, AA, R 21562.
- ³⁰ Von Kühlmann aan Von Bethmann Hollweg, 2 juni 1915, PA, AA, R 8337.
- ³¹ Von Kühlmann aan Von Bethmann Hollweg, 10 juni 1915, PA, AA, R 8337; Lancken aan Auswärtiges Amt, 23 juni 1915, PA, AA, R 8337.
- ³² Militärbericht Renner, 10 juni 1915 in: *BBBP*, Smit ed., VII 13, 14 (nr. 8); Renner aan AA, 12 juni 1915, PA, AA, R 8337.
- ³³ In het bijzonder ontstond er ophef toen de Beierse koning Ludwig ook een duit in het zakje wilde doen en liet weten serieus rekening te houden met langdurige Duitse aanwezigheid in België. De Nederlandse gezant in Berlijn Gevers was toch al niet gerust op de gevolgen van alle ophef over de Belgische kwestie, zodat Lodewijks uitspraken een goede aanleiding waren de Duitse regering nogmaals aan de tand te voelen over de plannen met België. Gevers aan Loudon, 1 juni 1915 en 10 juni 1915 in: *BBBP*, Smit ed., IV 373-374 en 376-377 (nr. 393 en 397).
- ³⁴ Frank Wende, *Die belgische Frage in der deutschen Politik des Ersten Weltkrieges* (Hamburg 1969) 29, 76; De Schaepdrijver, *De groote oorlog*, 127.
- ³⁵ Wende, *Die belgische Frage in der deutschen Politik des Ersten Weltkrieges*. 28-31, 48-51.
- ³⁶ Frey, *Der Erste Weltkrieg und die Niederlande*, 62-64.
- ³⁷ Lode Wils, 'De Grootnederlandse beweging 1914-1944. Ontstaan, wezen en gevolgen' in: *Colloquium over de geschiedenis van de Belgisch-Nederlandse betrekkingen tussen 1815 en 1945* (Gent 1982) 419, 423; Bußmann, 'Richard von Kühlmann und die Niederlande', 158-161.
- ³⁸ Wils, 'De Grootnederlandse beweging', 424. Helaas geeft Wils geen bronvermelding bij deze uitspraak.
- ³⁹ Wils, 'De Grootnederlandse beweging', 438.

⁴⁰ De Beaufort, *Dagboeken en aantekeninge van Willem Hendrik de Beaufort*, 27 februari 1915, II 705.

⁴¹ In de *NRC* gaf hij duidelijk aan dat Nederland geen enkele annexatieplannen, politiek of economisch, te duchten had.

NRC, 29 september 1915, avondblad. Daarmee was hij volledig teruggekomen van eerdere minder heldere uitspraken uit oktober 1914 in een interview met Troelstra.

Troelstra, 'Internationale reisbrieven I', *Het Volk*, 27 oktober 1914, 2^e blad; Zimmermann zou na afloop hebben geprobeerd zijn houding wat soepeler voor te stellen en zou zelfs een deel van het interview uit de publicatie hebben geweerd. P.J. Troelstra, *Gedenkschriften. Vierde deel. Storm* (Amsterdam 1931) 17-19. Destijds waren Zimmermanns woorden nog genoeg reden geweest voor de gezant in Berlijn om navraag te doen naar zijn plannen met België, waarna Zimmermann zijn houding afzwakte. Gevers aan Loudon, 31 oktober 1914, archief Ministerie van Buitenlandse Zaken kabinet, inv.nr. 233. De Franse gezant in Nederland meende al dat zijn land deze kwestie moest aangrijpen om de ongerustheid van de neutrale burens van Duitsland op te wekken en uit te buiten. Allizé aan Delcassé, 29 oktober 1914 in: *DDF 3 Août – 31 Décembre 1914*, 428 (nr. 439).

⁴² Gevers aan Loudon, 7 oktober 1915 in: *BBBP*, Smit ed., IV 449-451 (nr. 446).

⁴³ Von Bethmann Hollweg aan Von Tiritz, 23 oktober 1915, BA Freiburg, archief Reichsmarineamt, RM3, inv.nr. 25.

⁴⁴ Het archief van de Duitse generale staf werd tijdens geallieerde bombardementen op Potsdam tijdens de Tweede Wereldoorlog vrijwel helemaal vernietigd.

⁴⁵ 'Die Bedeutung Belgiens für unsere Seeinteressen', 14 oktober 1915, BA Freiburg, archief Reichsmarineamt, RM3, inv.nr. 25.

⁴⁶ Von Holtzendorff aan Wilhelm II, 29 oktober 1915, BA Freiburg, archief Reichsmarineamt, RM 3, inv.nr. 26.

⁴⁷ Von Kühlmann aan Von Bethmann

Hollweg, 16 mei 1916 in: *BBBP*, Smit ed., VII 58 (nr. 43).

⁴⁸ Von Kühlmann aan Von Bethmann Hollweg, 9 juni 1915, PA, AA, R 19987 (band 122 fiche 3).

⁴⁹ Vgl. Wils, 'De Grootnederlandse beweging', 426.

⁵⁰ Van Hamel riep in *De Amsterdammer* al om harde maatregelen. *De Amsterdammer*, 19 maart 1916 en 26 maart 1916. Anderzijds vond bijvoorbeeld de *Nieuwe Courant* het gebeurde wel uitermate vernederend, maar wees de krant toch de harde Engelse reacties af, waarbij de Engelsen Nederland leken voor te schrijven hoe ze zich tegenover Duitsland moesten opstellen. 'De bejegening welke aan de onzijdige zeevarende natieën van beide kanten in dezen oorlog te beurt valt, is niet van dien aard, dat de slagen die de eene oorlogvoerende partij in strijd met alle recht en beloften ons toebrengt, ons van erkentelijkheid jegens de andere zouden behooren te vervullen', *De Nieuwe Courant*, 17 maart 1916, avondblad. De *NRC* had er naast alle verontwaardiging ook meteen op gewezen dat de Engelsen, toch de beschermers van de kleine naties, de import blokkeerden, schepen met lading en al opbrachten en de Nederlandse industrie te gronde richtten. *NRC*, 16 maart 1916, avondblad C.

⁵¹ Deze verklaring stimuleerde slechts de diplomatieke rel over de kwestie-Tubantia. Uiteindelijk waren de Duitsers wel bereid tot internationale arbitrage, maar pas na de oorlog. Toen werd hun schuld alsnog vastgesteld. Ritter, *De donkere poort*, I 405.

⁵² Treub, *Oorlogstijd*, 310.

⁵³ *De Avondpost*, 31 maart 1916, avondblad.

⁵⁴ Ritter, *De donkere poort*, II 10, 11.

⁵⁵ Notulen buitengewone ministerraad, 31 maart 1916 nr. 78, NA, archief ministerraad, inv.nr. 136.

⁵⁶ Cort van der Linden in comité-generaal Tweede Kamer, 4 april 1916, met replieken van Nolens, Bos, Schaper, De Beaufort en De Savornin Lohman, NA, archief Tweede Kamer, inv.nr. 249.

⁵⁷ Gevers aan Loudon, 30 maart 1916 in: *BBBP*, Smit ed., IV 536 (nr. 522); Notulen ministerraad, 30 maart 1916 nr. 77, NA, archief ministerraad, inv.nr. 136.

⁵⁸ Ritter, *De donkere poort*, II 17-20; Ritter verwijst als bron naar gegevens van 'uiterst bevoegde zijde'. Later heeft Ritter aan de historicus C.T. de Jong verteld dat hij deze informatie van Snijders zelf heeft gekregen. C.T. de Jong, 'De Nederlandse neutraliteit tijdens de Eerste Wereldoorlog', *Tijdschrift voor geschiedenis* 65 (1952) 257-271, aldaar 262.

⁵⁹ Gevers aan Loudon, 2 april 1916 in: *BBBP*, Smit ed., IV 537, 538 (nr. 525).

⁶⁰ Telegram Von Kühlmann aan AA, 3 april 1916 nr. 127, PA, AA, R20061 (band 195, fiche 3) en R8338.

⁶¹ Ook een Amerikaanse oorlogsdeelname zou desastreus kunnen zijn, maar het hoofdargument was het belang van een neutraal Nederland voor de Duitse oorlogvoering. Frey, *Der Erste Weltkrieg und die Niederlande*, 83.

⁶² Smit wees erop dat 'van een tegenstelling tussen fronderende militaire en competente civiele autoriteiten niet is gebleken'. Smit, *Nederland in de Eerste Wereldoorlog*, II 116.

⁶³ A.S. de Leeuw, *Nederland in de wereldpolitiek van 1900 tot heden* (Zeist 1936) 176; Vgl. Ger Harmsen, 'Alexander Salomon de Leeuw', *BWSA* 3 (1988) 114-118. Zonder het leger expliciet te noemen heeft ook H.T. Colenbrander vlak na de oorlog zich al op een vergelijkbaar standpunt gesteld als De Leeuw, H.T. Colenbrander, 'De internationale positie van Nederland' in: H. Brugmans ed., *Nederland in den oorlogstijd. De geschiedenis van Nederland en van Nederlandsch-Indië tijdens den oorlog van 1914 tot 1919, voor zoover zij met dien oorlog verband houdt* (Amsterdam 1920) 103-133, aldaar 123.

⁶⁴ Japikse aan Bosboom, 16 september 1923 en Bosboom aan Japikse, 18 september 1923, KB, afdeling bijzondere collecties, 135A39.

⁶⁵ Von Kühlmann aan Von Bethmann Hollweg, 8 april 1916 in: *BBBP*, Smit ed., VII (nr. 38) 53-55; Von Treutler aan AA, 2 april 1916 nr. 240, PA, AA, R 20061 (band 195, fiche 2); Von Treutler aan AA, 4 april 1916 nr. 249, PA, AA, R20062 (band 196, fiche 1).

⁶⁶ Bosenick (Konsulat Rotterdam) aan AA, 1 april 1916 nr. 97 en Treutler (Großes Hauptquartier) aan AA, 2 april 1916 nr. 240, PA, AA, R 20061 (band 195, fiche 1 en 2). Het hoofdkwartier meende nog op 4 april 'durch angeblich bewährten Agenten' op het spoor van de onrust te zijn gekomen. Op 29 maart zou de Engelse regering om vrije doorvaart over de Schelde hebben gevraagd. Op 31 maart werd het verzoek tevergeefs herhaald, waarna de telegraafkabel werd afgesloten om mededelingen over Engelse troepenbewegingen geheim te kunnen houden. Von Treutler (Großes Hauptquartier) aan AA, 4 april 1916 nr. 249, PA, AA, R20062 (band 196, fiche 1).

⁶⁷ Von Kühlmann (Von Stumm) aan AA, 31 maart 1916 nr. 119, 120 en 122, PA, AA, R 20061 (band 195, fiche 2); Von Kühlmann aan Von Bethmann Hollweg, 1 april 1916, PA, AA, R 20061 (band 195, fiche 3); Aufzeichnung F. von Stumm, 31 maart 1916, PA, AA, R 20061 (band 195, fiche 3).

⁶⁸ Loudon aan Van Limburg Stirum, 5 september 1916, NA, archief Van Limburg Stirum, toegang 2.21.108, inv.nr. 47.

⁶⁹ Rosen aan Von Bethmann Hollweg, 10 januari 1917, PA, AA, R 22225; tevens in: NA, kopieën uit *Auswärtiges Amt*, toegang 2.05.16, inv.nr. 6 (365).

⁷⁰ AA aan Von Treutler, 4 april 1916, PA, AA, R 22225.

⁷¹ Snijders' opvattingen over de alerte passen bij deze gedachte. 'Ik vermeen altijd nog, dat het niet-slagen van de pogingen, die in 1915 en 1916 van Duitsche zijde zijn aangewend om verbinding te krijgen met den Nederlandschen generalen staf, heeft geleid tot de Duitsche mededeeling van eind Maart 1916', zo stelde hij in 1917. Snij-

ders aan Loudon, 6 maart 1917 in: *BBBP*, Smit ed., V (eerste stuk) 58-60 (nr. 45).

Noten hoofdstuk 21

- ¹ P.H. Kamphuis, *Het Algemeene Nederlandsche Vrededebond, 1871-1901. Een verkennend onderzoek over dertig jaar ijveren voor een vreedzame internationale samenleving* (Den Haag 1982) 47-56, 159-176.
- ² M.J. Riemens, *Een vergeten hoofdstuk. De Nederlandsche Anti-Oorlog Raad en het Nederlands pacifisme tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Groningen 1995) 43-52.
- ³ Ron Blom, Theunis Stelling, *Niet voor God en niet voor het Vaderland. Linkse soldaten, matrozen en hun organisaties tijdens de mobilisatie van '14-'18* (Soesterberg 2004) 14.
- ⁴ C.V. Lafieber, *Vredes- en bemiddelingspogingen uit het eerste jaar van Wereldoorlog I* (Leiden 1961) 215, 216.
- ⁵ Allizé aan Delcassé, 17 november 1914 in: *DDF 1914, 3 Août – 31 Décembre*, 538 (nr. 549).
- ⁶ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 9 december 1915, 473.
- ⁷ Bastiaan Berend van Dongen, *Revolutie of integratie. De Sociaal Democratische Arbeiders Partij in Nederland (SDAP) tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Leiden 1992) 307-335; 365-384; 589-628; Bas van Dongen, 'De SDAP, de Eerste Wereldoorlog en de vredesbeweging in de SDAP', *Socialisme en Democratie. Maandblad van de Wiardi Beckman Stichting* 39 (1982) 342-354.
- ⁸ Zie voor het congres en de erop volgende vredesreis het verslag van drie Amerikaanse deelnemers, in een herdruk met uitgebreide toelichting: Jane Addams, Emily G. Balch, Alice Hamilton, *Women at The Hague. The international congress of women and its results. With an introduction by Harriet Hyman Alonso* (Chicago 2003). Mineke Bosch, *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid*, 540-571; verder Gertrude Bussey, Margaret Tims, *Women's international league for peace and freedom 1915-1965. A record of fifty years' work* (London 1965) 17-24; Anne Wiltsher, *Most dangerous women. Feminist peace campaigners of the great war* (London 1985) 82-125.
- ⁹ Aletta Jacobs, *Herinneringen van dr. Aletta H. Jacobs* (Amsterdam 1924) 152.
- ¹⁰ Verslag Aletta Jacobs van bezoek op 7 mei 1915, IIAV, archief Aletta Jacobs, inv.nr. 437.
- ¹¹ Jacobs aan Cort van der Linden, 26 juni 1915 en minuut Cort van der Linden aan Jacobs, 28 juni 1915, archief Ministerie van Binnenlandse Zaken, kabinet, inv.nr. 690. Even later bezocht ze ook Loudon. Jacobs aan Loudon, 8 juli 1915, archief Ministerie van Buitenlandse Zaken, kabinet, inv.nr. 86.
- ¹² Verslag Aletta Jacobs van bezoek op 12 augustus 1915, IIAV, archief Aletta Jacobs, inv.nr. 445.
- ¹³ Marijke Mossink, *De levenbrengsters. Over vrouwen, vrede, feminisme en politiek in Nederland 1914-1940* (Amsterdam 1995) 138-146.
- ¹⁴ Reisverslag Aletta Jacobs, augustus-oktober 1915, IIAV, archief Aletta Jacobs, inv.nr. 448.
- ¹⁵ Van Welderen Rengers, *Schets eener parlementaire geschiedenis van Nederland. Eerste deel 1849-1891*, 459.
- ¹⁶ Nolens, *Handelingen Tweede Kamer*, 17 december 1914, 379-381.
- ¹⁷ John F. Pollard, *The unknown pope. Benedict XV (1914-1922) and the pursuit of peace* (London 1999) 87.
- ¹⁸ Loudon, *Handelingen Eerste Kamer*, 10 februari 1915, 160-161.
- ¹⁹ Allizé aan MAE, 27 januari 1915, MAE Parijs, A-guerre 1914-1918, inv.nr. 602, nr. 91.
- ²⁰ Vgl. J.P. Gribbling, *Willem Hubert Nolens 1860-1931. Uit het leven van een priesterstaatsman* (Assen 1978) 168. Gribblings uitgebreide en waardevolle behandeling van de rol van Nolens bij de gezantschapskwestie klopt op één belangrijk punt niet. Dat is zijn suggestie dat Loudon de initiatiefnemer was achter het gezantschap en de

vraag aan Nolens om daartoe naar Rome te reizen.

²¹ Politieke aantekeningen Nolens, 13 april 1915, KDC, archief W.H. Nolens, inv.nr. 624.

²² 'Schets van opteekening, die aan mgr. Nolens pour sa gouverne zou kunnen worden ter hand gesteld, 15 april 1915' in: *BBBP*, Smit ed., IV 350, 351 (nr. 369).

²³ Politieke aantekeningen Nolens, 17 april 1915, KDC, archief W.H. Nolens, inv.nr. 624.

²⁴ Loudon aan Nolens, 18 april 1915, KDC, archief W.H. Nolens, inv.nr. 136.

²⁵ Nolens vertelde deze gang van zaken bij aankomst in Rome aan de Nederlandse gezant bij de Italiaanse regering, Van Welderen Rengers. In 1922 bracht Van Welderen dit over aan Ruijs de Beerenbrouck die premier was toen de vraag speelde of het gezantschap permanent zou worden. G. Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie. Deel II. De geschiedenis van de kabinetsformaties 1925-1929* (Kampen 1980) 258 (noot 212).

²⁶ Notulen katholieke Kamerclub, 20 april 1915, KDC, archief katholieke Kamerclub, inv.nr. 102.

²⁷ Fallon aan Davignon, 23 april 1915 in: *BBBP*, Smit ed., VII 455-456 (nr. 328).

²⁸ Telegram Allizé aan MAE, 24 april 1915 nr. 487, MAE Parijs, A-guerre 1914-1918, inv.nr. 603, nr. 52; Dépêche Allizé aan MAE, 24 april 1915 nr. 556 in: *DDF 1915 tome I, 1 Janvier-25 Mai* (nr. 505) 708 (tevens in MAE Parijs, A-guerre 1914-1918, inv.nr. 603, nr. 53).

²⁹ *De Maasbode*, 22 april 1915, ochtendblad.

³⁰ Notulen ministerraad, 14 mei 1915 nr. 25, NA, archief ministerraad inv.nr. 135.

³¹ Op 14 en 15 mei hadden Nolens en Cort van der Linden gesprekken, op 15 mei volgde nog een gesprek tussen Nolens en Loudon. Agenda's Nolens, KDC, archief W.H. Nolens, inv.nr. 26.

³² Notulen ministerraad 17 mei 1915 nr. 26, NA, archief ministerraad inv.nr. 135.

³³ A.A.H. Struycken, 'De internationale

positie van den paus', *Van onzen Tijd* 15 (1914-1915) 365-367, aldaar 367, herdrukt in: A.A.H. Struycken, *Politieke opstellen* (Arnhem 1916) 103 en A.A.H. Struycken, *Verzamelde werken van prof. mr. A.A.H. Struycken. Vierde deel: verschillende opstellen*. J. Oppenheim ed., (Gouda 1927).

³⁴ De Beaufort, *Dagboeken en aantekeningen van Willem Hendrik de Beaufort*, 11 juni 1915, II 741.

³⁵ *De Nieuwe Courant*, 21 mei 1915, ochtendblad; 'Voorlopig verslag op het wetsontwerp ter aanvulling en verhoging van het IIIde hoofdstuk der staatsbegroting voor het dienstjaar 1915', *Handelingen Tweede Kamer* 1914-1915, bijlagen nr. 363.4, p. 1-6.

³⁶ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 19 mei 1915, 1421.

³⁷ Progressief-liberalen accepteerden het permanente karakter van het gezantschap: Frans Netscher, 'binnenlandsche staatkundige kroniek', *De Nieuwe Gids* 30 (1915) I 806-813 en 965-972; Van Hamel in *De Amsterdammer*, 2 mei 1915. Unaniem keerden de andere groeperingen zich tegen een eventueel permanent gezantschap. Kuypers noemde in *De Standaard* elke twijfel over het tijdelijke karakter 'gevaarlijk', maar steunde het gezantschap wel. *De Standaard*, 5 juni 1915.

³⁸ *De Nieuwe Courant*, 3 juni 1915 ochtendblad.

³⁹ Allizé aan MAE, 23 mei 1915, MAE Parijs, A-guerre 1914-1918, inv.nr. 603, nr. 81.

⁴⁰ Klobukowski aan MAE, 27 mei 1915, MAE Parijs, A-guerre 1914-1918, inv.nr. 603, nr. 86.

⁴¹ Allizé aan MAE, MAE Parijs, A-guerre 1914-1918, inv.nr. 603, nr. 95.

⁴² Allizé aan MAE, 9 juni 1915, MAE Parijs, A-guerre 1914-1918, inv.nr. 603, nr. 108.

⁴³ Eerdmans, *Handelingen Tweede Kamer*, 9 juni 1915, 1480-1485; Van Driel, *Dienaar van twee heren*, 425-431.

⁴⁴ De Savornin Lohman, *Handelingen Tweede Kamer*, 9 juni 1915, 1498.

- ⁴⁵ Loudon, *Handelingen Tweede Kamer*, 10 juni 1915, 1499-1501.
- ⁴⁶ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 10 juni 1915, 1501-1504.
- ⁴⁷ Nolens, *Handelingen Tweede Kamer*, 10 juni 1915, 1506-1507; notulen katholieke Kamerclub 8 juni 1915, KDC, archief katholieke Kamerclub, inv.nr. 102.
- ⁴⁸ Van Raalte, *Leven en werken van een Nederlands staatsman: dr. D. Bos*, 238, 239.
- ⁴⁹ *Aalberse. Dagboeken 1902-1947* (Den Haag 2006) J.P. de Valk, A.C.M. Kappelhof ed., 98 (10 juni 1915); J.P. Gribling, *P.J.M. Aalberse 1871-1948* (Utrecht 1961) 281.
- ⁵⁰ De Beaufort, *Dagboeken en aantekeningen*, 11 juni 1915, II 741.
- ⁵¹ *De Standaard*, 12 juni 1915.
- ⁵² *De Telegraaf*, 11 juni 1915, ochtendblad.
- ⁵³ *De Nieuwe Courant*, 11 juni 1915, ochtendblad.
- ⁵⁴ *Het Vaderland*, 11 juni 1915, ochtendblad.
- ⁵⁵ *De Tijd*, 10 juni 1915.
- ⁵⁶ *De Maasbode*, 11 juni 1915, ochtendblad.
- ⁵⁷ J.P. de Valk, *Roomser dan de paus? Studies over de betrekkingen tussen de Heilige Stoel en het Nederlands katholicisme, 1815-1940* (Nijmegen 1998) 233, 234.
- ⁵⁸ Hans Vermeulen, *De Maasbode. De bewogen geschiedenis van 'DE beste courant van Nederland'* (Zwolle 1994) 82-106 en 148-150.
- ⁵⁹ *Haagsche Post*, 29 mei 1915, p. 2.
- ⁶⁰ 'Minister Cort van der Linden en de Roomschen', *De Fakkel*, 25 juni 1915.
- ⁶¹ Herinneringen H.P. Marchant, NA, archief Marchant, inv.nr. 478, noot op stuk nr. 397; O. Vries, 'De Vrijzinnig-Democratische Bond als factor in de Nederlandse politiek (1917-1933)', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 88 (1973) 444-469, aldaar 461. Marchant gaf deze mening in 1926 ook aan Ruijs de Beerenbrouck te kennen. Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, II 261 (noot 226).
- ⁶² Nolens aan Heilige Stoel, 11 januari 1921, Archief van de Congregazione degli Affari Ecclesiastici Straordinari, serie Olanda, fascioli 65 nr. 122. Met dank aan wijlen G.N. Westerouen van Meeteren.
- ⁶³ G.N. Westerouen van Meeteren, 'Onverwacht gekregen en ook niet verkregen pauselijke adeldom', *Nederlandsche Leeuw. Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Genootschap voor Geslacht- en Wapenkunde*, 119 (2002) 407-419, aldaar 410-415; G.N. Westerouen van Meeteren, 'Op zoek naar de pauselijke adel', *Nederlandsche Leeuw*, 118 (2001) 467-490.
- ⁶⁴ Allizé aan MAE, 14 juli 1915, MAE Parijs, A-guerre 1914-1918, inv.nr. 603, nr. 138.
- ⁶⁵ Allizé aan MAE, 13 december 1915, MAE Parijs, A-guerre 1914-1918, inv.nr. 604, nr. 183; Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 9 december 1915, 473, 474.
- ⁶⁶ De Ligne aan Davignon, 14 juli 1915 in: *BBBBP*, Smit ed., VII 468 (nr. 338).
- ⁶⁷ Barrère (Frans gezant te Rome) aan MAE, 8 augustus 1915, MAE Parijs, A-guerre 1914-1918, inv.nr. 603, nr. 165.
- ⁶⁸ Telegram Von Kühlmann aan AA nr. 354, 9 juni 1915, PA, AA, R 8337.
- ⁶⁹ Von Kühlmann aan Von Bethmann Hollweg, 13 juni 1915, PA, AA, R8337.
- ⁷⁰ Pollard, *The unknown pope. Benedict XV (1914-1922) and the pursuit of peace*, 117-119.
- ⁷¹ Regout aan Loudon, 13 september 1915 in: *BBBBP*, Smit ed., IV 435-439 (nr. 438).
- ⁷² Van Nispen tot Sevenaer aan Loudon, 12 april 1916, exh.nr. 25 april 1916, NA, archief Ministerie van Buitenlandse Zaken kabinet, inv.nr. 210.
- ⁷³ Van Nispen tot Sevenaer aan Min BuZa, 15 juli 1916, exh.nr. 24 juli 1916, NA, archief Ministerie van Buitenlandse Zaken, inv.nr. 210.
- ⁷⁴ 'Opteekening betreffende samenwerking met het Vaticaan in verband met voorbereiding van den vrede', z.d., NA, archief Ministerie van Buitenlandse Zaken, kabinet, inv.nr. 210.
- ⁷⁵ Giskra aan AA, 12 januari 1917, HHStA, PA-XXIII, inv.nr. 34.

- ⁷⁶ Johnstone aan FO, 15 januari 1917, TNA, FO 371/3075; Allizé aan MAE, 15 januari 1917, MAE Parijs, A-paix, inv.nr. 37, nr. III.
- ⁷⁷ Johnstone aan Hardinge, 12 januari 1917, Cambridge University, Hardinge Papers, inv.nr. 29.
- ⁷⁸ Johnstone aan FO, 15 januari 1917, TNA, FO 371/3075.
- ⁷⁹ Fritz Fischer, *Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914/18* (Düsseldorf 1961) 378; vgl. 367, 390, 391.
- ⁸⁰ Erwin Hölzle, *Die Selbstentmachtung Europas. Das Experiment des Friedens vor und im Ersten Weltkrieg* 2dln. (Göttingen 1975-1978) I 549-552; Wolfgang Steglich, *Bundnissicherung oder Verständigungsfrieden. Untersuchungen zu dem Friedensangebot der Mittelmächte von 12 Dezember 1916* (Göttingen 1958) 145, 146.
- ⁸¹ V.H. Rothwell, *British war aims and peace diplomacy 1914-1918* (Oxford 1971) 59-61; Karl. E. Birnbaum, *Peace moves and U-boat warfare. A study of imperial Germany's policy towards the United States. April 8, 1916 – January 9, 1917* (Stockholm 1958) 234-250.
- ⁸² *Het Vaderland*, 23 december 1916, 1^c avondblad A hoopte al op 'een gedenkwaardig moment in de geschiedenis der wereld'. *Algemeen Handelsblad*, 23 december 1916, 1^c avondblad meende dat 'de mogelijkheid bestaat, dat, wanneer men het ernstig wil (...) de grondslag voor vrede gevonden kan worden'. Volgens *De Tijd*, 23 december 1916, kon niemand meer ontkennen dat het moment gekomen was om 'van weerszijden het vredesdoel, hetwelk men zich stelt, scherp te omschrijven'.
- ⁸³ Telegram Loudon aan Van Tets van Goudriaan, 25 december 1916, NA, archief Kabinet der Koningin, inv.nr. 6228, exh.nr. 25 december 1916, nr. 1; minuut in NA, archief Ministerie van Buitenlandse Zaken, kabinet, inv.nr. 242.
- ⁸⁴ Allizé aan MAE, 25 december 1916, MAE Parijs, A-paix, inv.nr. 35 nr. 4;
- Johnstone aan FO, 26 december 1916, TNA, FO371/2806, 261840.
- ⁸⁵ Allizé aan MAE, 24 december 1916, MAE Nantes, légation de la France à la Haye, inv.nr. 381.
- ⁸⁶ Allizé aan MAE, 26 december 1916, MAE Parijs, A-paix, inv.nr. 35, nr. 78.
- ⁸⁷ Telegram Loudon aan Van Tets van Goudriaan, 25 december 1916 en telegram Van Tets van Goudriaan aan Loudon, 25 december 1916, NA, archief Ministerie van Buitenlandse Zaken, kabinet, inv.nr. 242 en NA, archief Kabinet der Koningin, inv.nr. 6228, exh.nr. 25 december 1916, nr. 1.
- ⁸⁸ Allizé aan MAE, 28 december 1916, MAE Parijs, A-paix, inv.nr. 35, nr. 155.
- ⁸⁹ Loudon aan Wilhelmina, 27 december 1916, NA, archief Kabinet der Koningin, inv.nr. 6229, exh.nr. 28 december 1917, nr. 47.
- ⁹⁰ Rosen aan AA, 30 december 1916, PA, AA, R 21857; Kienlin aan AA, 30 december 1916, PA, AA, R 21857.
- ⁹¹ Van Dyke aan Lansing, 21 november 1916; Lansing aan Van Dyke, 20 december 1916, beide, Harvey S. Firestone Library, Princeton (NJ, USA), archief Henry Van Dyke, box 73 folder 5.
- ⁹² *De Nieuwe Courant*, 10 januari 1917, ochtendblad; Rosen aan AA, 10 januari 1917, PA, AA, R 21860; Rosen aan Von Bethmann Hollweg, 10 januari 1917 en 11 januari 1917, PA, AA, R 21860.
- ⁹³ Loudon, *Handelingen Tweede Kamer*, 25 januari 1917, 1240; vragen van J. van Best betreffende stappen ter bevordering van de vrede, ingekomen 27 december 1916, *Handelingen Tweede Kamer*, 1916-1917, ahangsel 65 (nr. 38).
- ⁹⁴ Rosen aan AA, 30 december 1916, PA, AA, R 21857.
- ⁹⁵ Rosen aan AA, 29 december 1916, PA, AA, R 21857.
- ⁹⁶ Briand aan Allizé, 26 december 1916, MAE Nantes, légation de la France à la Haye, inv.nr. 381; Allizé aan MAE, 5 januari 1917, MAE Parijs, A-paix, inv.nr. 36, nr. 148.
- ⁹⁷ Giskra aan Czernin, 27 december 1916,

HHStA, PA-XXIII, inv.nr. 33; Telegram Rosen aan AA, 29 december 1916 nr. 356, PA, AA, R 21857.

⁹⁸ Telegram Rosen aan AA, 30 december 1916 nr. 356, PA, AA, R 21857.

⁹⁹ Telegram Rosen aan AA, 29 december 1916 nr. 356, PA, AA, R 21857.

¹⁰⁰ Rosen aan Von Bethmann Hollweg, 8 januari 1917, PA, AA, R 21860.

¹⁰¹ Rosen aan Von Bethmann Hollweg, 8 januari 1917, PA, AA, R 21860.

¹⁰² Rosen aan Von Bethmann Hollweg, 8 januari 1917, PA, AA, R 21860.

¹⁰³ Manfred Rauchensteiner, *Der Tod des Doppeladlers. Österreich-Ungarn und der Erste Weltkrieg* (2e druk, Graz 1994) 394.

¹⁰⁴ Rauchensteiner, *Der Tod des Doppeladlers*, 398-399, 402-404.

¹⁰⁵ Giskra aan AA, 16 januari 1917, HHStA, Gesandtschaft Haag, VII/2/3, inv.nr. 158.

¹⁰⁶ Széchényi aan AA, 28 februari 1917, HHStA, Gesandtschaft Haag, VII/2/3, inv.nr. 158.

¹⁰⁷ Széchényi aan Czernin, 20 augustus 1917, HHStA, PA-I, inv.nr. 962; Aufzeichnung Von dem Bussche für Michaelis, 15 september 1917 in: Wolfgang Steglich ed., *Die Friedensversuche der Kriegführenden mächte im Sommer und Herbst 1917. Quellenkritische Untersuchungen, Akten und Vernehmungsprotokolle* (Stuttgart 1984) 206, 207 (nr. 130); Széchényi aan Czernin, 6 september 1917 en 31 oktober 1917, HHStA, PA-I, inv.nr. 963.

¹⁰⁸ Townley aan Hardinge, 10 oktober 1917, Cambridge University, Hardinge Papers, inv.nr. 34; Széchényi aan AA, 9 augustus 1917 en 17 november 1917, HHStA, PA-I, inv.nr. 963; W. Steglich, *Der Friedenspolitik der Mittelmächte 1917-1918* (Wiesbaden 1964) 221-224.

¹⁰⁹ Széchényi aan AA, 9 januari 1918 en 28 januari 1918, HHStA, PA-I, inv.nr. 890.

¹¹⁰ Pollard, *The unknown pope*, 123-128.

Over deze vredespoging is een uitgebreide bronnenpublicatie beschikbaar: Wolfgang Steglich ed., *Der Friedensappell Papst Bene-*

dikts XV vom 1. August 1917 und die Mittelmächte (Wiesbaden 1970) en de door dezelfde auteur uitgegeven parlementaire onderzoeken naar deze kwestie. Wolfgang Steglich ed., *Die Verhandlungen des 2. Unterausschusses des parlamentarischen Untersuchungsausschusses über die päpstliche Friedensaktion von 1917* (Wiesbaden 1974).

¹¹¹ Wim Geldolf, *Stockholm 1917. Camille Huysmans in de schaduw van titanen* (Antwerpen 1996); A. Stam, 'Pais noch vree. De socialistische pogingen in 1917 een conferentie te beleggen in Stockholm' in: Schuurisma ed., *14-18. De Eerste Wereldoorlog* (Amsterdam 1976) 792-795.

¹¹² Cort van der Linden, *Handelingen Eerste Kamer*, 11 april 1918, 322.

¹¹³ Stoelinga, *Russische revolutie en vredesverwachtingen in de Nederlandse pers. Maart 1917 - maart 1918*, 20-21, 50-51.

¹¹⁴ David Stevenson, 'The failure of peace by negotiation in 1917', *Historical journal* 34 (1991) 65-88.

¹¹⁵ Dieter Ahlswede, 'Deutsch-britische Friedensgespräche im Haag 1918?', *Die Welt als Geschichte. Eine Zeitschrift für Universalgeschichte* 20 (1960) 187-197; zie voor deze vredespoging ook Harald Just, 'Neutralität im Ersten Weltkrieg. III Teil: Holland', *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* 20 (1967) 307-355, aldaar 315-318. Ook Ludendorff verwijst naar pogingen om via koningin Wilhelmina de vrede te bereiken, maar Duitse initiatieven daartoe zouden zijn mislukt omdat net daarvoor al het Oostenrijkse initiatief van Burián kwam dat door Buriáns wens de onderhandelingen te zeer in eigen hand te houden zou zijn mislukt. Erich Ludendorff, *Das Scheitern der neutralen Friedensvermittlung im August-September 1918* (Berlin 1919) 31, 37-39, 43-46.

Noten hoofdstuk 22

¹ *Haagsche Post*, 10 januari 1914.

² D. Hans begon een interview met Colijn met deze uitspraak van Cort van der

- Linden. D. Hans, 'Gesprek met Colijn', *Haagsche Post*, 10 oktober 1936.
- ³ *De Nieuwe Courant*, 3 augustus 1914, 2^e avondblad; *De Tijd*, 3 augustus 1914.
- ⁴ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 3 augustus 1914, 2585, 2586.
- ⁵ Troelstra, *Handelingen Tweede Kamer*, 3 augustus 1914, 2587-2589.
- ⁶ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 3 augustus 1914, 2589.
- ⁷ D. Bos, 'De taak van het parlement', *Vragen des Tijds* 41 (1915) I 32-55, aldaar 37.
- ⁸ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 26 januari 1915, 615.
- ⁹ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 26 januari 1915, 615.
- ¹⁰ Ritter, *De donkere poort*, I 169.
- ¹¹ Frans Netscher, 'Binnenlandsche staatkundige kroniek', *De Nieuwe Gids* 30 (1915) I 318-325, aldaar 322-323.
- ¹² *Het Vaderland*, 27 januari 1915, avondblad, 1^e blad.
- ¹³ *De Maasbode*, 27 januari 1915, ochtendblad.
- ¹⁴ *Het Volk*, 27 januari 1915.
- ¹⁵ Dagboek De Beaufort, 18 december 1910 in: *Dagboeken en aantekeningen van Willem Hendrik de Beaufort 1874-1918*, I 522.
- ¹⁶ Bosboom, *Handelingen Tweede Kamer*, 26 januari 1915, 614.
- ¹⁷ Vgl. Groenewold, *Hendrik Pieter Marchant (1869-1959). "Le tigre néerlandais"*, 126-129; directe aanleiding waren problemen met de legerintendance.
- ¹⁸ Aantekeningen Marchant, 'Verloop van den crisis in zake den minister van Oorlog Bosboom', 1915, NA, archief Marchant, inv.nr. 314; Aantekeningen Marchant, 'Het kabinet Cort van der Linden', z.j. [rond 1930], NA, archief Marchant, inv.nr. 487, blad 15-16.
- ¹⁹ Minuut Marchant aan Treub, 7 juli 1915, NA, archief Marchant, inv.nr. 314.
- ²⁰ Aantekeningen Marchant, 'Verloop van den crisis in zake den minister van Oorlog Bosboom', 1915, NA, archief Marchant, inv.nr. 314.
- ²¹ Aantekeningen Marchant, 'Verloop van den crisis in zake den minister van Oorlog Bosboom', 1915, NA, archief Marchant, inv.nr. 314.
- ²² Cort van der Linden in comité-generaal Tweede Kamer, 20 juli 1915, NA, archief Tweede Kamer inv.nr. 249, 20 juli 1915, blad 6-9.
- ²³ Cort van der Linden in comité-generaal Tweede Kamer, 21 juli 1915, NA, archief Tweede Kamer inv.nr. 249, 21 juli 1915, blad 113-116.
- ²⁴ Aantekeningen Marchant, 'Verloop van den crisis in zake den minister van Oorlog Bosboom', 1915, NA, archief Marchant, inv.nr. 314.
- ²⁵ Bosboom, *In moeilijke omstandigheden*, 65.
- ²⁶ Bosboom, *In moeilijke omstandigheden*, 79.
- ²⁷ Marchant, 'Staatkundig Overzicht', *Vragen des Tijds* 42 (1916) I 306-322, aldaar 314-316.
- ²⁸ Tot ergernis van Marchant nam Drucker het voorzitterschap van deze intendance-commissie op zich. Marchant aan Drucker, 6 augustus 1915, NA, archief Drucker, inv.nr. 257. In ditzelfde inventarisnummer diverse stukken over de instelling van deze intendance-commissie.
- ²⁹ Marchant aan Bos, 13 augustus 1915, NA, archief Bos, toegang 2.21.026.01, inv.nr. 46.
- ³⁰ Marchant aan Lohman, 4 augustus 1915, NA, archief Marchant, inv.nr. 314.
- ³¹ Lohman aan Marchant, 9 augustus 1915, NA, archief Marchant, inv.nr. 314.
- ³² Marchant aan Bos, 17 augustus 1915, NA, archief Bos, inv.nr. 46.
- ³³ Bosboom aan Snijders, 14 oktober 1915, NA, archief Bosboom, inv.nr. 4.
- ³⁴ Bosboom, *In moeilijke omstandigheden*, 282.
- ³⁵ Bosboom aan Snijders, 14 oktober 1915, NA, archief Bosboom, inv.nr. 4.
- ³⁶ Snijders aan Bosboom, 17 oktober 1915, NA, archief Bosboom, inv.nr. 4.
- ³⁷ Bosboom in comité-generaal Tweede

Kamer, 3 december 1915, NA, archief Tweede Kamer, inv.nr. 249, 3 december 1915, blad 136, 137.

³⁸ Snijders aan Bosboom, 1 december 1915, NA, archief Bosboom inv.nr. 4.

³⁹ Marchant in comité-generaal Tweede Kamer, 7 december 1915, NA, archief Tweede Kamer, inv.nr. 249, 7 december 1915, blad 41-43.

⁴⁰ Cort van der Linden in comité-generaal Tweede Kamer, 3 december 1915, NA, archief Tweede Kamer, inv.nr. 249, 3 december 1915, blad 99-107.

⁴¹ Bos in comité-generaal Tweede Kamer, 7 december 1915, NA, archief Tweede Kamer, inv.nr. 249, 7 december 1915, blad 117-124.

⁴² Nolens, Tydeman en De Savornin Lohman in comité-generaal Tweede Kamer, 7 december 1915, NA, archief Tweede Kamer, inv.nr. 249, 7 december 1915, blad 126-132, 133-134, 142.

⁴³ Cort van der Linden in comité-generaal Tweede Kamer, 7 december 1915, NA, archief Tweede Kamer, inv.nr. 249, 7 december 1915, blad 144-152.

⁴⁴ Bos in comité-generaal Tweede Kamer, 7 december 1915, NA, archief Tweede Kamer, inv.nr. 249, 7 december 1915, blad 169-171.

⁴⁵ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 9 december 1915, 480.

⁴⁶ *Handelingen Tweede Kamer*, 19 mei 1916, 1997-2007; 24 mei 1916, 2026-2035; 25 mei 1916, 2037-2063; 26 mei 1916, 2065-2087.

⁴⁷ Goeman Borgesius, *Handelingen Tweede Kamer*, 12 juli 1916, 2469.

⁴⁸ Van Raalte, *Handelingen Tweede Kamer*, 12 juli 1916, 2478-2480.

⁴⁹ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 12 juli 1916, 2485.

⁵⁰ *Het Vaderland*, 13 juli 1916, ochtendblad.

⁵¹ *NRC*, 13 juli 1916, ochtendblad B.

⁵² *De Telegraaf*, 13 juli 1916, ochtendblad, 1^e blad.

⁵³ *Algemeen Handelsblad*, 13 juli 1916, ochtendblad, 1e blad.

⁵⁴ Bogaarts concludeerde al dat het parlement zich anders dan De Vries meende niet passief opstelde. Dit op grond van de tegenstellingen in de geheime debatten. Die conclusie geldt vanaf 1916 dus ook voor de openbare debatten. M.D. Bogaarts, 'Achter gesloten deuren. Het comité-generaal van de beide Kamers der Staten-Generaal en de strijd om informatie en medezeggenschap inzake defensie en buitenlandse politiek' in: *Jaarboek parlementaire geschiedenis 2004. Het democratisch ideaal* (Den Haag 2004) 44-54, aldaar 45.

⁵⁵ *Troonredes, openingsredes, inhuldigungsredes 1814-1963*, E. van Raalte ed., 219.

⁵⁶ Notulen ministerraad 12 september 1916 nr. 105, NA, archief ministerraad inv.nr. 136.

⁵⁷ Bosboom aan Snijders, 18 september 1916, NA, archief ministerraad inv.nr. 906.

⁵⁸ Snijders aan Bosboom en Cort van der Linden, 30 september 1916, NA, archief ministerraad inv.nr. 906.

⁵⁹ Notulen ministerraad 5 oktober 1916 nr. 109, NA, archief ministerraad inv.nr. 136.

⁶⁰ Conceptnota Bosboom aan Raad van Ministers, NA, archief Bosboom, inv.nr. 4; NA, archief Lely inv.nr.77 en NA, archief ministerraad, inv.nr. 906. Een deel van de nota is te vinden in Bosboom, *In moeilijke omstandigheden*, 296-298.

⁶¹ Er moet veel discussie zijn geweest over deze passage in de conceptnota Bosboom aan ministerraad, oktober 1916. Cort van der Linden heeft eerst commentaar gegeven op een concept in het handschrift van Bosboom. Naast kanttekeningen in zijn handschrift – zoals altijd bij Van der Linden met blauw potlood – ging er ook een grote blauwe streep door de gewraakte passage. Dit exemplaar in NA, archief Bosboom, inv.nr. 4. Hetzelfde concept was in getypte vorm aan alle ministers gestuurd zoals aanwezig in NA, archief Lely, inv.nr. 77. I.t.t. het exemplaar van Lely staat op het concept bij de ministerraadsnotulen met de mededelingen 'aan de Koningin' en 'verzonden 6 oktober' opnieuw de

streek en toevoegingen in het handschrift van CvdL. Aan dit laatste concept valt dus de discussie in de ministerraad te zien. Schrapping en toevoegingen op dit exemplaar in NA, archief ministerraad inv.nr. 906. Zie voor origineel, Cort van der Linden aan Wilhelmina, 6 oktober 1916, exh.nr. 7 oktober 1916 la G geheim, NA, archief Kabinet der Koningin, inv.nr. 9001. Pruntel, *Bereiken wat mogelijk is*, 395 (noot 128) maakt een fout waar hij stelt dat deze toevoeging uit de brief van Bosboom aan Snijders is geschrapt. Het betreft Bosbooms concept aan de ministerraad voor de brief aan de koningin.

⁶² Cort van der Linden aan Wilhelmina, 6 oktober 1916, exh.nr. 7 oktober 1916 la G geheim, NA archief Kabinet der Koningin, inv.nr. 9001. Zie de aantekeningen van Wilhelmina op dit stuk. Ze was niet overtuigd dat Duitsland pas ná een daadwerkelijke aanval van de Engelsen Nederland te hulp zou komen. 'Voor dien tijd' staat er in de marge ondanks de mening van de regering dat Duitsland nooit bij een vermoeden van Engelse acties uit voorzorg zou aanvallen om Nederland niet tot vijand te maken. Dat de Engelsen het initiatief aan Nederland zouden laten bij een eventuele oorlog door zelf alleen de druk steeds verder op te voeren, leek ook niet geloofwaardig. 'Dat doet gene oorlogvoerende partij.' En om alle onduidelijkheid uit te sluiten: 'Als effectieven zienderoogen worden verminderd *moet* dit oorlogskansen vergrooten.'

⁶³ Loudon aan De Beaufort, 9 april 1917, NA, archief De Beaufort, inv.nr. 128.

⁶⁴ Loudon, *Handelingen Tweede Kamer*, 9 mei 1917, 2501-2503

⁶⁵ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 9 mei 1917, 2503, 2504.

⁶⁶ Van Leeuwen, *Handelingen Tweede Kamer*, 9 mei 1917, 2504.

⁶⁷ *De Nieuwe Courant*, 10 mei 1917, ochtendblad.

⁶⁸ Hagelstein, *De parlementaire commissies*, 43, 44; R.H. de Vos van Steenwijk, 'Com-

missies in de Tweede Kamer der Staten-Generaal', *Rechtsgeleerd Magazijn* 45 (1926) 506-522, aldaar 514-519.

⁶⁹ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 9 mei 1917, 2503.

⁷⁰ *De Nieuwe Courant*, 10 mei 1917, ochtendblad.

⁷¹ *De Tijd*, 27 januari 1916.

⁷² Schriftelijke vraag van Arts, 31 januari 1916 met antwoord Bosboom, 25 februari 1916, *Handelingen Tweede Kamer* 1915-1916, aanhangsel nr. 79.

⁷³ Bosboom, *In moeilijke omstandigheden*, 240-244; vgl. Bosboom, *Handelingen Tweede Kamer*, 13 februari 1917, 1553-1554.

⁷⁴ Ruijs de Beerenbrouck, *Handelingen Tweede Kamer*, 13 februari 1917, 1553 en Bosboom, *Handelingen Tweede Kamer*, 13 februari 1917, 1553-1554.

⁷⁵ Ruijs de Beerenbrouck noemde het antwoord later eveneens niet bijzonder gelukkig. Het was 'een openhartige onhandigheid of een onhandige openhartigheid'. Hij verwierp de 'kleine politiek' waarmee sommige Kamerleden het beleid van de minister afkeurden. Ruijs de Beerenbrouck, *Handelingen Tweede Kamer*, 16 februari 1917, 1607-1610.

⁷⁶ Marchant, *Handelingen Tweede Kamer*, 4 mei 1917, 2451-2452 en 2460.

⁷⁷ E. van Raalte, *De minister-president* (Den Haag 1917) 195.

⁷⁸ Marchant, *Handelingen Tweede Kamer*, 10 mei 1917, 2525-2529.

⁷⁹ M. [Marchant], 'Staatkundig overzicht', *Vragen des Tijds* 43 (1917) II 223-240, aldaar 233-234.

⁸⁰ Schaper, *Handelingen Tweede Kamer*, 10 mei 1917, 2530, 2531; Nolens, *Handelingen Tweede Kamer*, 10 mei 1917, 2530.

⁸¹ *De Nieuwe Courant*, 11 mei 1917, ochtendblad; *Het Vaderland*, 11 mei 1917, ochtendblad.

⁸² Cort van der Linden aan zijn vrouw, 17 mei 1917, NA, archief Cort van der Linden, inv.nr. 523.

⁸³ Marchant, *Handelingen Tweede Kamer*, 22 mei 1917, 2658.

- ⁸⁴ Marchant, *Handelingen Tweede Kamer*, 23 mei 1917, 2669.
- ⁸⁵ Marchant, *Handelingen Tweede Kamer*, 22 mei 1917, 2657.
- ⁸⁶ Marchant, *Handelingen Tweede Kamer*, 23 mei 1917, 2669.
- ⁸⁷ Marchant, *Handelingen Tweede Kamer*, 23 mei 1917, 2670.
- ⁸⁸ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 22 mei 1917, 2661.
- ⁸⁹ *Algemeen Handelsblad*, 23 mei 1917, ochtendblad.
- ⁹⁰ *De Tijd*, 24 mei 1917.
- ⁹¹ Dresselhuis, *Handelingen Tweede Kamer*, 20 november 1917, 406-407 en 410-411.
- ⁹² Marchant, *Handelingen Tweede Kamer*, 27 november 1917, 489-490.
- ⁹³ Troelstra, *Handelingen Tweede Kamer*, 21 november 1917, 422.
- ⁹⁴ Troelstra, *Handelingen Tweede Kamer*, 21 november 1917, 425.
- ⁹⁵ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 28 november 1917, 510.
- ⁹⁶ In het kader van het omvangrijke distributiedebat gaf Posthuma de Kamer een overzicht van alle organisaties met het aantal leden en hun salaris. Daarvoor had hij liefst zeven pagina's nodig. Memorie van toelichting distributiewet, *Handelingen Tweede Kamer* 1917-1918, bijlage 243.7, p. 99-105.
- ⁹⁷ *Eindverslag als bedoeld bij art 15 der crisis-enquêtewet 1918 van de staatscommissie tot het instellen van een onderzoek naar hetgeen tijdens den toestand van oorlogsgevaar heeft plaats gevonden ter zake van de voorziening van het land met levensbehoeften enz.* (Den Haag 1922) 67-69.
- ⁹⁸ De beschuldigingen van corruptie dateerden van november 1915. Pas in januari 1918 verscheen een rapport van een vijftal Kamerleden, die de zaak hadden onderzocht. De Jong reageerde daar persoonlijk op in de *NRC*, 6 februari 1918, ochtendblad A. Hoewel formeel geen verband werd gelegd met de voorzichtige inhoud van het rapport, leidde het tot de roep om

een parlementaire enquêtecommissie om corruptie te onderzoeken, *NRC*, 25 februari 1918, avondblad D.

⁹⁹ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 19 juni 1916, 2206.

¹⁰⁰ Tijdens de formatie van 1918 hoorde De Savornin Lohman dit tijdens een gesprek met H.A. van IJsselsteyn, die even later de opvolger Posthuma als minister van Landbouw werd. Formatieverslag De Savornin Lohman 1918 blad 13, NA, archief De Savornin Lohman, inv.nr. 705.

¹⁰¹ *Eindverslag als bedoeld bij art 15 der crisis-enquêtewet 1918*, 35-39; Ivo Kuypers, *In de schaduw van de grote oorlog. De Nederlandse arbeidersbeweging en de overheid 1914-1920* (Amsterdam 2002) 100-101.

¹⁰² *Eindverslag als bedoeld bij art 15 der crisis-enquêtewet 1918*, 70, 71.

¹⁰³ H.Ch.G.J. van der Mandere, *De exportcentrale. Nederlandsche Uitvoer-Maatschappij. Schets, met aantekeningen, van de totstandkoming en behandeling van de wet, houdende bijzondere maatregelen ten aanzien van het goederenverkeer met het buitenland, ontleend aan de gewisselde stukken en redevoeringen* (Amsterdam [1917]) 60-61 en 70-73; *Eindverslag als bedoeld bij art 15 der crisis-enquêtewet 1918*, 44-47; P. van Loenhout, 'De NUM in nood. De verhouding tussen de Nederlandse Uitvoermaatschappij en Groot-Brittannië als één van de bepalende factoren voor het functioneren van de maatschappij als semi-officiële instantie onder het kabinet-Cort van der Linden (1917-1918)', *Ex tempore* 9 (1990) I 19-29, aldaar 20; Karel Huijsinga, 'De Nederlandsche uitvoermaatschappij. Een kort historisch overzicht van haar doel en werking', *Economisch-statistische berichten. Algemeen weekblad voor handel, nijverheid, financiën en verkeer* 4 (1925) II 1014-1017, 1060-1063, 1102-1104, 1142-1145, daar 1016-1017; Smidt, 'De regulering van de Nederlandse export van landbouwprodukten naar Duitsland tijdens de Eerste Wereldoorlog', 123-125.

¹⁰⁴ Uit een 'algemeen verslag van de gestie

der Nederlandsche uitvoermaatschappij van 15 oktober tot 20 december 1917', toen inmiddels met Duitsland een akkoord over kolenlevering tegen kredietverschaffing was gesloten, bleek goed hoezeer Treub met dit akkoord de NUM voor een financiële functie wilde aanwenden, terwijl de aandacht ervoor vooral was gericht op de exportcontrole. NA, archief Van Aalst, toegang 2.21.261, inv.nr. 44.

¹⁰⁵ Van der Mandere, *De export-centrale. Nederlandsche Uitvoer-Maatschappij*, 82, 83.

¹⁰⁶ Vergadering Posthuma, Treub en Loudon met diverse belanghebbenden, 2 april 1917, NA, archief crisisinstellingen, inv.nr. 1937; tevens in NA, archief Van Aalst, inv.nr. 44.

¹⁰⁷ Treub, *Handelingen Eerste Kamer*, 13 april 1917, 422. Motie Van Houten, *Handelingen Eerste Kamer*, 26 april 1917, 521.

¹⁰⁸ J.A.A. Bervoets, 'Jhr. Eeltjo Aldegondus van Beresteijn (1876-1948)', *BWN I* (Den Haag 1979) 38-40; Paul Cronheim, 'Eeltjo Aldegondus van Beresteijn', Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 1947-1949. Levensberichten (Leiden 1950) 85-93, aldaar 90. Hoewel zijn naam eigenlijk Van Beresteijn luidde, werd hij meestal aangeduid als Van Beresteijn.

¹⁰⁹ Van Beresteijn, *Handelingen Tweede Kamer*, 27 februari 1918, 1595-1598.

¹¹⁰ Schaper, *Handelingen Tweede Kamer*, 28 februari 1918, 1640; Troelstra, *Handelingen Tweede Kamer*, 8 maart 1918, 1813.

¹¹¹ Duys, *Handelingen Tweede Kamer*, 7 maart 1918, 1776.

¹¹² Nierstrasz, *Handelingen Tweede Kamer*, 11 maart 1918, 1846.

¹¹³ Nierstrasz, *Handelingen Tweede Kamer*, 11 maart 1918, 1846. Nierstrasz zelf ontken- de in zijn tweede termijn dat zijn uit- spraak dat Kröllers economische politiek volgens velen 'gevaarlijk is voor de duurza- me economische onafhankelijkheid van ons land' bedoeld had dat Kröller Duitsge- zind was. Nierstrasz, *Handelingen Tweede Kamer*, 22 maart 1918, 2182, 2183.

¹¹⁴ *Eindverslag als bedoeld bij art 15 der cri- sis-enquêtewet 1918*, 215-218.

¹¹⁵ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 19 maart 1918, 2040.

¹¹⁶ *Eindverslag als bedoeld bij art 15 der cri- sis-enquêtewet 1918*, 127.

¹¹⁷ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 19 maart 1918, 2040.

¹¹⁸ Ismee Tames, 'Voorbereid op nieuwe tijden. De Nederlandse discussie over 'de ware democratie' tijdens de Eerste Wereld- oorlog' in: Madelon de Keizer, Sophie Ta- tes ed., *Moderniteit. Modernisme en massa- cultuur in Nederland 1914-1940* (Zutphen 2004) 47-65, aldaar 63.

¹¹⁹ Ismee Tames, *Oorlog voor onze gedach- ten*, 243.

¹²⁰ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 19 maart 1918, 2038.

¹²¹ *De Tijd*, 21 februari 1918.

¹²² *De Amsterdammer*, 23 februari 1918.

¹²³ *Het Volk*, 22 maart 1918; *Het Vader- land*, 12 maart 1918, ochtendblad.

¹²⁴ *De Telegraaf*, 24 maart 1918, 2^e blad.

¹²⁵ *Eindverslag als bedoeld bij art 15 der cri- sis-enquêtewet 1918*, 169, 170; ook het door de crisistijd enorm gegroeide aantal ambte- naren daalde niet weer tot het vooroorlog- se niveau. P.G. van IJsselmuiden, *Binnen- landse Zaken en het ontstaan van de moder- ne bureaucratie in Nederland 1813-1940* (Kampen 1988) 186.

¹²⁶ Marianne Brezet heeft aangegeven hoe deze decentralisatie na de oorlog in Rotter- dam vorm kreeg. Marianne Brezet, 'De Eerste Wereldoorlog en de groei van de overheidsbemoeyenis' in: Hans Binneveld e.a. ed., *Leven naast de catastrofe. Neder- land tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Hilver- sum 2001) 111-127, aldaar 126.

¹²⁷ Kuypers, *In de schaduw van de grote oor- log*, 277, 278.

Noten hoofdstuk 23

¹ Van Raalte, *De minister-president*, 204-205.

² Van Raalte publiceerde in 1917 bijvoor- beeld een proefschrift over de rol van de

minister-president en Dooyeweerd behandelde het thema als onderdeel van zijn dissertatie over het functioneren van de ministerraad. Van Raalte, *De minister-president*; Herman Dooyeweerd, *De ministerraad in het Nederlandsche staatsrecht* (Amsterdam 1917).

³ Van Raalte, *De minister-president*, 103-104 en 147-150. In de laatste pagina's wordt dit aan de hand van de positie van Thorbecke duidelijk aangetoond; Henk te Velde, 'De traditie van de minister-president. De bestuurlijke en politieke premier in Nederland' in: Henk te Velde, Mieke Aerts, Remco Visschers, *Omtrent de minister-president. De positie van de minister-president vanuit historisch perspectief* (Den Haag 2005) 7-45, aldaar 11 en 17-19.

⁴ Van Raalte, *De minister-president*, 147-150 en 169-188, 214; Dooyeweerd, *De ministerraad in het Nederlandsche staatsrecht*, 326-341.

⁵ Dooyeweerd, *De ministerraad in het Nederlandsche staatsrecht*, 311.

⁶ Notulen ministerraad 26 september 1914, NA, archief ministerraad, inv.nr. 134.

⁷ Treub, *Oorlogstijd*, 360.

⁸ D. Bos, 'De taak van het parlement', *Vragen des Tijds* 41 (1915) I 32-55, aldaar 50-55; D. Bos, 'Economisch en financieel herstel', *Vragen des Tijds* 41 (1915) I 124-154, aldaar 148-154.

⁹ D.W. Stork aan Cort van der Linden, 10 augustus 1914, 3 september 1914, 10 september 1914, NA, archief Cort van der Linden, inv.nr. 256.

¹⁰ Van Deventer aan Stork, 25 november 1914, 2 december 1914, 12 december 1914, HCO, Archief Stork, toegang 170.1, inv.nr. 171.

¹¹ Van Raalte, *Dr. D. Bos*, 228.

¹² De Muralt, *Handelingen Tweede Kamer*, 10 december 1914, 284; Marchant dikt het verhaal in zijn aantekeningen wat erg aan waar hij in plaats van De Muralt deze uitspraak aan Ketelaar toeschrijft. Ketelaar was jarenlang een goede bekende van Treub. Hij zou gevraagd hebben 'wie zijn

dat?' toen Treub over zijn politieke vrienden sprak. Zie aantekeningen van Marchant over kabinet Cort van der Linden, z.j., NA, archief Marchant, inv.nr. 487, blad 10-12.

¹³ I. Secker, 'Bij vergissing benoemd tot minister?', *Trouw*, 29 januari 1990, 10; Van Esveld, *Treub. Over de drempel der nieuwe samenleving*, 123; Parlementair Documentatie Centrum Leiden, 'A.E.J. Bertling', www.parlement.com.

¹⁴ P.W.J.H. Cort van der Linden aan E. van Raalte, 23 februari 1960, NA, archief E. van Raalte, toegang 2.21.134, inv.nr. 13.

¹⁵ Lely aan zijn zoon, 27 juli 1914, NA, archief Lely, inv.nr. 130.

¹⁶ C.K. Elout, 'Binnenlandsch overzicht', *Onze Eeuw* 14 (1914) IV 450-462, aldaar 457-458.

¹⁷ Dagboek De Beaufort, 24 september 1914, *Dagboeken en aantekeningen van Willem Hendrik de Beaufort*, II 643; Van Schie, *Vrijheidsstreven in verdrukking*, 175.

¹⁸ Bertling aan koningin Wilhelmina, 19 oktober 1914 en Cort van der Linden aan koningin Wilhelmina, 22 oktober 1914, beide NA, archief Kabinet der Koningin, exh.nr. 23 oktober 1914 la E geheim, inv.nr. 8999.

¹⁹ Van Raalte, *Dr. D. Bos*, 218-220.

²⁰ Nog maanden later sudderde het onderlinge wantrouwen door. Het typeert Van der Linden dat hij ook toen de zaken via onderhandse gesprekken probeerde bij te sturen. Hij liet Bos discreet weten dat ze maar eens over hun contacten moesten praten, aangezien hij wel merkte dat het ministerie niet genoeg vertrouwen kreeg bij de liberale leider en de onderlinge verhoudingen veel te wensen overlieten. Van Raalte, *Dr. D. Bos*, 233, 234.

²¹ Van Schie, *Vrijheidsstreven in verdrukking*, 175-178.

²² Stemming wetsontwerp 230 (lening van 275 miljoen), *Handelingen Tweede Kamer*, 11 december 1914, 319.

²³ Oud, *Het jongste verleden. Parlementaire geschiedenis van Nederland 1918-1940*, I 46.

²⁴ Moeyes, *Buiten schot*, 162-172; Geertje Wiersma, 'Oorlog op de beurs. Nederlands beurspubliek 1914-1918' in: H.W. van den Doel, G. van Boom ed., *In het verleden behaalde resultaten. Bijdragen tot de Nederlandse beleggingsgeschiedenis* (Amsterdam 2002) 176-194, aldaar 181-184.

²⁵ Notulen ministerraad, 30 juli 1914, NA, archief ministerraad, inv.nr. 134.

²⁶ Treub, *Oorlogstijd. Herinneringen en indrukken*, 76-80.

²⁷ Van Esveld, *Treub. Over de drempel der nieuwe samenleving*, 34.

²⁸ Schaper, *Handelingen Tweede Kamer*, 27 januari 1916, 1094.

²⁹ Schaper, *Handelingen Tweede Kamer*, 28 januari 1916, 1104. De motie werd met 45 tegen 42 stemmen aangenomen.

³⁰ C.K. Elout, 'Binnenlandsch overzicht', *Onze Eeuw* 16 (1916) I 132-140 en I 453-463, aldaar 139, 460-462.

³¹ Dagboek De Beaufort, 24 januari 1916, *Dagboeken en aantekeningen van Willem Hendrik de Beaufort*, II 776, 777.

³² Tydeman aan De Beaufort, 29 januari 1916, NA, archief De Beaufort, inv.nr. 127.

³³ C.K. Elout, 'Binnenlandsch overzicht', *Onze Eeuw* 16 (1916) I 453-463, aldaar 455.

³⁴ Lely aan zijn zoon, 1 februari 1916, NA, archief Lely inv.nr. 130. Jansma, *Lely*, 177; H.P. Marchant gaf in zijn herinneringen eveneens aan dat het privéleven van Treub de doorslag gaf bij de motie-Schaper die tot zijn aftreden leidde. 'Zonder hier melding te maken van deze omstandigheden van persoonlijke aard' zou het aannemen van de motie volgens Marchant 'niet zijn te verklaren'. Marchant, aantekeningen over het kabinet Cort van der Linden, z.j., blad 12. NA, archief Marchant, inv.nr. 487. De hierna te bespreken rol van Wilhelmina had dus niets te maken met de totstandkoming van de motie van afkeuring. Het feit dat Cort van der Linden niets deed om deze motie te voorkomen en zo Treub in zijn kabinet te houden door te dreigen met een kabinetscrisis, ligt echter wel aan de houding van Wilhelmina.

³⁵ Vgl. Smit, *Nederland in de Eerste Wereldoorlog*, II 136, die zonder bewijs de Duitse gezant Von Kühlmann deze rol in de affaire toedicht.

³⁶ Cort van der Linden aan Wilhelmina, 5 februari 1916, NA, archief Kabinet der Koningin, inv.nr. 9001, exh.nr. 7 februari 1916, la B geheim.

³⁷ Vgl. Fasseur, *Wilhelmina. De jonge koningin*, 514, 515 die op basis van ditzelfde document inderdaad stelt dat ook politieke redenen een rol speelden. Dat geldt echter in de eerste plaats voor Cort van der Linden.

³⁸ Het gebruik van 'als' in plaats van 'dan' is in het origineel terug te vinden.

³⁹ Wilhelmina aan Cort van der Linden, 21 februari 1917, KHA, archief Wilhelmina, A50-VII-C-C. Dit stuk uit privébezit van de familie Cort van der Linden werd in 2000 door P.W.A.G. Cort van der Linden geschonken aan het Koninklijk Huisarchief.

⁴⁰ Marchant aan G.G. van der Hoeven (hoofdredacteur *NRC*), 5 februari 1916, NA, archief Marchant, inv.nr. 241.

⁴¹ Er is geen reden om aan te nemen dat Wilhelmina toen andere motieven had om Treub te laten vallen dan zijn levenswandel. Pas in 1918 werd zijn sympathie voor de entente politiek van belang, maar er zijn geen aanwijzingen dat de vorstin haar ministers al begin 1916 bekritiseerde om hun 'oorlogssympathieën'. Als dat haar hoofdreden was om Treub te laten vallen, had ze ook toen al kritiek moeten hebben op Loudon, zoals dat in 1918 gebeurde. Daar is geen enkele aanwijzing voor.

⁴² Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 9 december 1915, 472-480 daar 480.

⁴³ Treub aan Wilhelmina, 1 februari 1916, NA, archief Kabinet der Koningin, exh.nr. 2 februari 1916 la U geheim, inv.nr. 9001; Treub aan *De Nieuwe Courant*, 31 januari 1916 in: *De Nieuwe Courant*, 1 februari 1916, avondblad.

⁴⁴ Marchant aan G.G. van der Hoeven, 5

- februari 1916, NA, archief Marchant, inv.nr. 241.
- ⁴⁵ Allizé aan MAE, 2 februari 1916, MAE Parijs, A-guerre 1914-1918, inv.nr. 605; Labbé aan Allizé, MAE Nantes, légation de la France à la Haye, inv.nr. 311.
- ⁴⁶ Marchant aan Treub, 8 februari 1916, NA archief Marchant, inv.nr. 242.
- ⁴⁷ De Vries, *Cort van der Linden*, 8.
- ⁴⁸ Pleyte aan Loudon, 10 augustus 1915 in: *BBBP*, Smit ed., IV 417-420 (nr. 421).
- ⁴⁹ Johnstone aan FO, 23 september 1915, TNA, FO 382/211, 137108; Chilton aan FO, 5 oktober 1915, TNA, FO 382/211, 144891.
- ⁵⁰ FO aan Johnstone, 30 september 1915, TNA, FO 382/211, 137108; Chilton aan FO, 6 oktober 1915, TNA, FO 382/211, 145267; FO aan Cambon, 14 oktober 1915, TNA, FO 382/211, 146668.
- ⁵¹ Johnstone aan FO, 22 oktober 1915, TNA, FO 382/211, 156105.
- ⁵² *Algemeen Handelsblad*, 9 oktober 1915, avondblad, 2^e blad (7); *De Telegraaf*, 17 oktober 1915, 2^e blad. Zie voor deze tin-kwestie ook Ritter, *De donkere poort*, I 256-258.
- ⁵³ Cort van der Linden aan zijn vrouw, 22 oktober 1914, NA, archief Cort van der Linden, inv.nr. 523.
- ⁵⁴ J.M.G. van der Poel, 'Folkert Evert Posthuma 1874-1943', *BWN* III, 466-468.
- ⁵⁵ Treub, *Herinneringen en overpeinzingen* (Haarlem 1931) 319; Treub, *Oorlogstijd*, 100-102.
- ⁵⁶ 'Mr. Cort van der Linden †. Persoonlijk woord van Dr. Posthuma', *Nieuws van den dag*, 25 juli 1935.
- ⁵⁷ Széchényi aan Czernin, 28 februari 1917, HHStA, PA-XXIII, inv.nr. 34.
- ⁵⁸ Széchényi aan AA, 28 juli 1917, HHStA, AR-F36, inv.nr. 218; Townley aan Balfour, 15 april 1917, TNA, FO 382/1375, 84404; Townley aan Balfour, 18 april 1917, TNA, FO 382/1375, 84534.
- ⁵⁹ Memorie van toelichting op het wetsontwerp heffing van opcenten op de verdedigingsbelasting, *Handelingen Tweede Kamer* 1917-1918, bijlage 245.3, p. 1, 2.
- ⁶⁰ Smit, *Nederland in de Eerste Wereldoorlog*, III 37, 38.
- ⁶¹ Colijn aan van Limburg Stirum, archief Van Limburg Stirum, 11 december 1917, inv.nr. 49.
- ⁶² Aantekeningen Cort van der Linden, z.d., NA, archief Cort van der Linden, aanvulling 2003, nog niet geïnventariseerd en NA, archief Cort van der Linden, inv.nr. 524.
- ⁶³ De Jong en Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 4 december 1917, 578, 579.
- ⁶⁴ *De Telegraaf*, 2 december 1917, 2^e blad; *De Telegraaf*, 7 december 1917, ochtendblad 2^e blad; *De Nieuwe Courant*, 1 december 1917, avondblad; *De Maasbode*, 6 december 1917, ochtendblad; Townley aan Balfour, 1 en 4 december 1917 in: *BBBP*, Smit ed., VIII (eerste stuk) 461 en 466-468 (nr. 413 en 417).
- ⁶⁵ Treub, *Handelingen Tweede Kamer*, 12 december 1917, 691.
- ⁶⁶ *Algemeen Handelsblad*, 14 december 1917, ochtendblad, 1^e blad.
- ⁶⁷ Memorie van antwoord staatsbegroting voor 1918, *Handelingen Tweede Kamer*, 1917-1918, bijlage 2.I.4, p. 15.
- ⁶⁸ Rutgers, *Handelingen Tweede Kamer*, 21 november 1917, 437; Van der Voort van Zijp, *Handelingen Tweede Kamer*, 22 november 1917, 455; Visser van IJzendoorn, *Handelingen Tweede Kamer*, 23 november 1917, 463, 464; Van Raalte, *Handelingen Tweede Kamer*, 23 november 1917, 469.
- ⁶⁹ Marchant, *Handelingen Tweede Kamer*, 23 november 1917, 477.
- ⁷⁰ *De Telegraaf*, 1 december 1917, ochtendblad, 2^e blad; *Het Vaderland*, 4 december 1917, avondblad B.
- ⁷¹ *Het Vaderland*, 13 december 1917, avondblad B.
- ⁷² Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 28 november 1917, 505, 506.
- ⁷³ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 28 november 1917, 506.
- ⁷⁴ Dooyeweerd, *De ministerraad in het Nederlandsche staatsrecht*, 266-279.

⁷⁵ *De Tijd*, 29 november 1917.

⁷⁶ Troelstra, *Handelingen Tweede Kamer*, 5 december 1917, 627.

⁷⁷ *De Telegraaf*, 1 december 1917, ochtendblad 2^e blad; in de Kamer was eveneens kritiek op Van der Lindens homogeniteitsbegrip te horen. Onder meer Van Raalte, *Handelingen Tweede Kamer*, 5 december 1917, 628; Visser van IJzendoorn, *Handelingen Tweede Kamer*, 5 december 1917, 633, 634; Marchant, *Handelingen Tweede Kamer*, 5 december 1917, 638, 639.

⁷⁸ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 12 december 1917, 691.

⁷⁹ Nolens, *Handelingen Tweede Kamer*, 12 december 1917, 700.

⁸⁰ In de Kamer onder meer: Visser van IJzendoorn, *Handelingen Tweede Kamer*, 12 december 1917, 703; Marchant, *Handelingen Tweede Kamer*, 12 december 1917, 704; *De Nieuwe Courant*, 13 december 1917, ochtendblad.

⁸¹ Notulen buitengewone ministerraad, 3, 5 en 10 december 1917 nr. 58, 59 en 60, NA, archief ministerraad, inv.nr. 137. Het meningsverschil 'wordt opgelost in dien voege dat de verplichting tot het gedeeltelijk in betaling aannemen van credietpapier van de Nederlandsche Uitvoermaatschappij evenmin als reeds ten opzichte van de 6000 ton kaas bepaald was, verbonden zal worden aan den export van de reeds gecontracteerde hoeveelheden gedroogde groenten (Julienne) en suiker, deze laatste evenwel niet vóór een nader te bepalen datum uitgevoerd'.

⁸² Notulen buitengewone ministerraad, 10 december 1917 nr. 60, NA, archief ministerraad, inv.nr. 137. Zie ook Van IJsselmuiden, *Binnenlandse Zaken en het ontstaan van de moderne bureaucratie in Nederland 1813-1940*, 185.

⁸³ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 12 december 1917, 702 en 709.

⁸⁴ Notulen buitengewone ministerraad, 10 december 1917 nr. 60, NA, archief ministerraad, inv.nr. 137.

⁸⁵ Colijn aan van Limburg Stirum, NA, archief Van Limburg Stirum, 11 december 1917, inv.nr. 49.

⁸⁶ Marchant, *Handelingen Tweede Kamer*, 12 december 1917, 704.

⁸⁷ Memorie van antwoord op wet omtrent ter beschikking stelling van levensmiddelen, *Handelingen Tweede Kamer* 1917-1918, bijlage 243.6, p. 39. Voor *De Nieuwe Courant* was dit reden om het hele idee van een crisisminister nog eens stevig te bekritisseren. Het kon de onenigheid alleen maar vergroten. *De Nieuwe Courant*, 6 februari 1918, avondblad.

⁸⁸ Troelstra, *Handelingen Tweede Kamer*, 8 maart 1918, 1815, 1816; Nierstrasz, *Handelingen Tweede Kamer*, 11 maart 1918, 1846; Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 19 maart 1918, 2037.

⁸⁹ Ter Spill, *Handelingen Tweede Kamer*, 1 maart 1918, 1669; vgl. *De Amsterdammer*, 23 februari 1918, waar Van Hamel al vergelijkbare woorden schreef.

⁹⁰ Troelstra, *Handelingen Tweede Kamer*, 8 maart 1918, 1815.

⁹¹ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 19 maart 1918, 2039.

⁹² Troelstra, *Handelingen Tweede Kamer*, 22 maart 1918, 2174.

⁹³ Troelstra, *Handelingen Tweede Kamer*, 22 maart 1918, 2174.

⁹⁴ E. van Raalte, *De ontwikkeling van het minister-presidentschap* (Leiden 1954) 2-4, 12, 24-28; Van IJsselmuiden, *Binnenlandse Zaken en het ontstaan van de moderne bureaucratie in Nederland*, 159, 190; Johan Peter Rehwinkel, *De minister-president. Eerste onder gelijken of gelijke onder eersten?* (Zwolle 1991) 5-16.

⁹⁵ Henk te Velde, 'De traditie van de minister-president. De bestuurlijke en politieke premier in Nederland', 11, 15, 16.

⁹⁶ Troelstra, *Handelingen Tweede Kamer*, 22 maart 1918, 2174. Van Raalte is van gelijke mening waar hij schrijft: 'Sterker mischien nog dan in de voorgaande Ministeries kwam de Premier in de geschiedenis van het kabinet-Cort v.d. Linden naar vo-

ren.', Van Raalte, *De minister-president*, 189.

⁹⁷ *De Telegraaf*, 10 december 1915, ochtendblad, 1e blad.

Noten hoofdstuk 24

¹ Konrad H. Jarausch, *The enigmatic chancellor. Bethmann Hollweg and the hubris of imperial Germany* (New Haven, London 1973) 267-271.

² Martin Kitchen, *The silent dictatorship. The politics of the German High Command under Hindenburg and Ludendorff, 1916-1918* (London 1976) 27, 28.

³ Jarausch, *The enigmatic chancellor*, 290-298.

⁴ Smit, *Nederland in de Eerste Wereldoorlog*, II 181.

⁵ Kitchen, *The silent dictatorship*, 96-98.

⁶ Van Tuyll van Serooskerken, *The Netherlands and World War One*, 165-168.

⁷ Hoezeer de Oostenrijkers gekant waren tegen de onbeperkte duikbootoorlog blijkt wel uit een poging van Czernin om samen met de neutrale regeringen via zijn gezanten alternatieven te vinden, bijvoorbeeld financiële vergoedingen om reders over te halen niet meer naar Engeland te varen, Czernin aan Széchényi en andere gezanten in neutrale landen, 21 februari 1917, HHStA, PA-I, inv.nr. 1049. Manfred Rauchensteiner, *Der Tod des Doppeladlers*, 421-423.

⁸ Giskra aan Czernin, 9 januari 1917; Czernin aan Hohenlohe, 16 januari 1917, Hohenlohe aan Czernin, 17 januari 1917, allen HHStA, PA-I, inv.nr. 889.

⁹ Rosen aan Von Bethmann Hollweg, 30 december 1916, PA, AA, R 8325 en NA, kopieën uit *Auswärtiges Amt*, inv.nr. 2 (753); Rosen aan Von Bethmann Hollweg, 12 januari 1917, PA, AA, R 8325 en NA, kopieën uit *Auswärtiges Amt*, inv.nr. 2 (757).

¹⁰ Snijders aan Cort van der Linden, 3 januari 1917; 'Ontwerpantwoord op nota van Rosen dd 27 december 1916, overge-

legd door Ritmeester Fabius', beide NA, archief Ministerie van Buitenlandse Zaken, kabinet, inv.nr. 231 (map 192).

¹¹ Tot schrik van de Duitse diplomaten in Den Haag en Amsterdam probeerde het leger bijvoorbeeld een deel van hun werk in handen van militairen te geven. Rosen aan Von Bethmann Hollweg, 8 februari 1917, met als bijlage Renner aan gezantschap Den Haag, 2 februari 1917, PA, AA, R 8325; Von Humboldt aan Von Bethmann Hollweg, 9 februari 1917, PA, AA, R 8325.

¹² Friedrich Rosen, *Aus einem diplomatischen Wanderleben III-IV*. Aus dem Nachlaß herausgegeben und eingeleitet von Herbert Müller Werth (Wiesbaden 1959) 126-139.

¹³ Berthold Widmann, 'Zum Tode von Dr. Johannes Kriege', *Berliner Monatshefte. Zeitschrift für neueste Geschichte* 15 (1937) 684-696.

¹⁴ Kröller aan Loudon, 5 februari 1917 in: *BBBP*, Smit ed., V (eerste stuk) 8-13 (nr. 6).

¹⁵ Of er een nog nauwer verband is tussen de reis van Kröller en het bezoek van Kriege aan Nederland, blijft echter onduidelijk. Nadere informatie over de rol van Kröller zou daar eventueel licht op kunnen werpen. De auteur heeft tevergeefs inzage verzocht in de nalatenschap van Samuel van Deventer, de secretaris van Helene Kröller-Müller en bestuurder van Wm H. Müller&Co. Volgens Van Deventer zelf zou Kröller zijn archief hebben verbrand. Van Deventer zegt dat hij Kröller in november 1941 sprak nadat deze een hartaanval had gehad. Kröller meende dat zijn einde naderde. Hij had daarom al zijn papieren verbrand en gaf Van Deventer de vrije hand om zijn zaken te behandelen als of hij er zelf niet meer was. S. van Deventer, *Kröller-Müller. De geschiedenis van een cultureel levenswerk* (Haarlem 1956) 149.

¹⁶ De volgende alinea's zijn gebaseerd op het verslag van het gesprek van Kriege en Cort van der Linden, 'Aufzeichnung, betreffend eine Besprechung des Ministerial-

direktors Dr. Kriege mit dem niederländischen Ministerpräsidenten Cort van der Linden über den verschärften Unterseebootkrieg', 31 januari 1917 in: *BBBP*, Smit ed., VIII (eerste stuk) 3-5 (nr. 1).

¹⁷ 'Aufzeichnung, betreffend eine Besprechung des Ministerdirektors Dr. Kriege mit dem niederländischen Ministerpräsidenten Cort van der Linden über den verschärften Unterseebootkrieg', 31 januari 1917 in: *BBBP*, Smit ed., VIII (eerste stuk), 3-5 (nr. 1).

¹⁸ C. Smit, *Nederland in de Eerste Wereldoorlog*, III 31.

¹⁹ Zimmermann aan Grünau, 6 februari 1917, PA, AA, R 8325.

²⁰ Eric W. Osborne, *Britain's economic blockade of Germany 1914-1919* (London, New York 2004) 153.

²¹ Hardinge aan Johnstone, 20 november 1917, Cambridge University, Hardinge Papers, inv.nr. 27; Blackiston aan Lloyd George, 13 december 1916, HLRO, Lloyd George Papers, LG/F/6/2/3.

²² Hardinge aan Johnstone, 13 januari 1917, Cambridge University, Hardinge Papers, inv.nr. 29.

²³ Lloyd George aan Balfour, 29 december 1916, HLRO, Lloyd George Papers, LG/F/3/2/6.

²⁴ Giskra aan Czernin, 9 januari 1917, HHStA, PA-XXIII, inv.nr. 34.

²⁵ Townley aan Cecil, 17 maart 1917, TNA, FO800/195 (Cecil papers).

²⁶ Cecil aan Townley, 5 maart 1917, TNA, FO800/195 (Cecil papers).

²⁷ Er was ter oplossing even sprake van een alternatieve Britse eis om schepen in andere havens te controleren, maar die concessie werd al gauw weer ingetrokken. Per februari 1917 mochten schepen van en naar Noord-Amerika voor hun controles in plaats van naar Engeland te varen ook enkele andere havens, zoals Halifax, aandoen. Oppenheimer aan Van Aalst, 9 februari 1917 en Van Aalst aan Oppenheimer, 9 februari 1917, Van Maanen, *De NOT*, bijlage 359 en 360. Door vertraging

in het vertrek namen de Britten deze toestemming echter terug. Even leek de toestemming alsnog gegeven te worden, maar al snel weigerden de Britten deze concessie opnieuw. Oppenheimer aan Van Aalst, 16 maart 1917 en 2 april 1917, Van Maanen, *De NOT*, bijlage 365 en 366. De oorzaak was dat de Britten, die met grote tonnagekortten kampten, in ruil de vaart door Nederlanders op Engeland (dus door het *Sperrgebiet*) hervat wilden zien. De Britten weigerden Nederlandse reder zo'n vaart echter te vergemakkelijken door een gewapende escorte mee te sturen. Daarom wilden de Nederlanders hier niet op ingaan. Townley aan Balfour, 1 maart 1917 en Balfour aan Townley, 19 maart 1917 in: *BBBP*, Smit ed., VIII (eerste stuk) 233 en 251 (nr. 201 en 214).

²⁸ Von Holtzendorff aan Von Müller, 2 februari 1917, BA Freiburg, archief Admiralstab der Marine, RM-5, inv.nr. 3038/1.

²⁹ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 6 februari 1917, 1414; Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 8 februari 1917, 1467.

³⁰ *De Nieuwe Courant*, 8 februari 1917, avondblad, 2^e blad; *Het Volk*, 9 februari 1917; ook *De Tijd* hoopte nog dat 'Duitsland niet de kracht zal bezitten, om haar bedreigingen ten uitvoer te brengen', *De Tijd*, 2 februari 1917.

³¹ *Algemeen Handelsblad*, 8 februari 1917, avondblad, 2e blad.

³² 'Een onderhoud met oud-minister Treub over den internationalen toestand', *Haagsche Courant*, 6 februari 1917.

³³ Allizé aan MAE, 2 februari 1917, MAE Parijs, A-guerre 1914-1918, inv.nr. 1084, 211; Allizé aan MAE, 8 februari 1917, MAE Parijs, A-guerre 1914-1918, inv.nr. 1084, 234.

³⁴ Renner aan AA, 5 februari 1917, PA, AA, R 21480.

³⁵ Rosen aan AA, 1 februari 1917, PA, AA, R 21479.

³⁶ Rosen aan AA, 2 februari 1917 in: *BBBP*, Smit ed., VIII (eerste stuk) 6 (nr. 3).

- ³⁷ Staatssekretär Reichsmarine-Amt aan leiders keizerlijke marinebases, 3 februari 1917, BA Freiburg, archief Kaiserliches Marine-Kabinet, RM-2, inv.nr. 1983/5. Over oorlogsvoorbereidingen bij het veldleger is bij gebrek aan bronnenmateriaal weinig bekend. Het betreffende archief werd in de Tweede Wereldoorlog bij een bombardement op Postdam vrijwel helemaal vernietigd.
- ³⁸ Giskra aan AA, 2 februari 1917 en Czernin aan Giskra, 5 februari 1917, HHStA, PA-I, inv.nr. 1046.
- ³⁹ Rosen aan AA, 3 februari 1917, PA, AA, R 21480; afschrift Rosen aan AA, 6 februari 1917, BA Freiburg, archief Admiralstab der Marine, RM-5, inv.nr. 3038/2; afschrift Rosen aan AA, 10 februari 1917, BA Freiburg, archief Admiralstab der Marine, RM-5, inv.nr. 3038/2; afschrift Rosen aan AA, 14 februari 1917 nr. 87 en nr. 88, BA Freiburg, archief Admiralstab der Marine, RM-5, inv.nr. 3038/3.
- ⁴⁰ Von Holtzendorff aan Zimmermann, 5 februari 1917, BA Freiburg, archief Admiralstab der Marine, RM-5, inv.nr. 3038/1; Von Müller aan Von Holtzendorff, 5 en 7 februari 1917, BA Freiburg, archief Admiralstab der Marine, RM-5, nr. 3027/3 en 4; Von Holtzendorff aan Zimmermann, 11 februari 1917, BA Freiburg, archief Admiralstab der Marine, RM-5, inv.nr. 3038/2.
- ⁴¹ Rosen aan AA, 15 februari 1917 PA, AA, R 21483.
- ⁴² Rosen aan Von Bethmann Hollweg, 16 februari 1917, PA, AA, R 21483; Rosen aan AA, 19 februari 1917, PA, AA, R 21484.
- ⁴³ Von Holtzendorff aan Zimmermann, 16 februari 1917, PA, AA, R 21483; Lersner aan AA, 22 februari 1917 in: *BBBP*, Smit ed., VIII (eerste stuk) 10 (nr. 9).
- ⁴⁴ Zimmermann aan Von Holtzendorff, 20 februari 1917, BA Freiburg, archief Admiralstab der Marine, RM-5, inv.nr. 3038/4; Renner aan Grosses Hauptquartier, 19 februari 1917 in: *BBBP*, Smit ed., V (eerste stuk) 39 (nr. 23).
- ⁴⁵ Renner aan Grosses Hauptquartier, 19 februari 1917 in: *BBBP*, Smit ed., V (eerste stuk) 39 (nr. 23). Hieruit blijkt tevens dat dit stuk in Nederland bekend werd.
- ⁴⁶ Von Holtzendorff aan Von Müller, 15 februari 1917, BA Freiburg, archief Admiralstab der Marine, RM-5, inv.nr. 3038/2; Von Holtzendorff aan Rosen, 16 februari 1917, BA Freiburg, archief Admiralstab der Marine, RM-5, inv.nr. 3038/3. Von Müller schreef later ook dat Rosen aan Loudon 'ein Teil – nicht alle – dieser Mitteilungen' over de veiligheid van de vaart had overgebracht. De reders konden zich echter wel bewust zijn van de gevaren en de torpederingen waren dus ook geheel hun eigen schuld. Von Müller aan Von Holtzendorff, 25 februari 1917, BA Freiburg, archief Admiralstab der Marine, RM-5, inv.nr. 3038/7.
- ⁴⁷ Von Holtzendorff aan *Hochseeschef* Marinekorps, 20 februari 1917, BA Freiburg, archief Admiralstab der Marine, RM-5, inv.nr. 6631/1.
- ⁴⁸ *Het Vaderland*, 24 februari 1917, ochtendblad.
- ⁴⁹ *De Telegraaf*, 24 februari 1917, avondblad 2^c blad; *De Tijd*, 24 februari 1917; *De Nieuwe Courant*, 27 februari 1917, 2^c avondblad.
- ⁵⁰ Smit, *Nederland in de Eerste Wereldoorlog*, III 25, 26.
- ⁵¹ Rosen aan Loudon, 19 februari 1917 in: *BBBP*, Smit ed., V (eerste stuk) 38 (nr. 22).
- ⁵² Von Holtzendorff aan Zimmermann, 26 februari 1917, BA Freiburg, archief Admiralstab der Marine, RM-5, inv.nr. 3038/5. Het ontwerp van een dag eerder zie: Von Holtzendorff aan Zimmermann, 25 februari 1917, BA Freiburg, archief Admiralstab der Marine RM-5 inv.nr. 922, tevens in Gerhard Granier, *Die deutsche Seekriegsleitung im Ersten Weltkrieg* III (Koblenz 2000), 508-509 (nr. 501).
- ⁵³ Von Holtzendorff aan Zimmermann, 26 februari 1917, BA Freiburg, archief Admiralstab der Marine, RM-5, inv.nr. 3038/5. Zimmermann aan Von Holtzendorff, 28 februari 1917, BA Freiburg, ar-

chief Admiralstab der Marine, RM-5, inv.nr. 3038/7; vgl. Gevers aan Loudon, 1 maart 1917 in: *BBBP*, Smit ed., V (eerste stuk) 53, 54 (nr. 38).

⁵⁴ Gevers aan Loudon, 26 februari 1917 in: *BBBP*, Smit ed., V (eerste stuk) 47 (nr. 31); Rosen aan AA, 24 februari 1917 in: *BBBP*, Smit ed., VIII (eerste stuk) 11 (nr. 11).

⁵⁵ Von Holtzendorff aan Wilhelm, 24 februari 1917, BA Freiburg, archief Admiralstab der Marine, RM-5, inv.nr. 3038/4, tevens in Granier, *Die deutsche Seekriegsleitung* III, 506-507 (nr. 500).

⁵⁶ Wilhelm aan Wilhelmina, 25 februari 1917 en Wilhelmina aan Wilhelm, 26 februari 1917, KHA, archief Wilhelmina, A50-XVI-54 nr. 1. Wilhelmina aan Wilhelm ook in: *BBBP*, Smit ed., VIII (eerste stuk) 12 (nr. 14). Het telegram van keizer Wilhelm werd tot op heden nooit teruggevonden in de archieven. Zie ook Gevers aan Loudon, 28 februari 1917 in: *BBBP*, Smit ed., V (eerste stuk) 52, 53 (nr. 37).

⁵⁷ Telegram Rosen aan AA, 14 maart 1917 nr. 162, BA Berlijn, Rechtsabteilung AA, R 901, 86759.

⁵⁸ Von Holtzendorff aan Zimmermann, 1 maart 1917 en Von Müller aan Von Holtzendorff, 26 februari 1917, beiden BA Freiburg, archief Reichsmarineamt, RM-3, inv.nr. 5361/3.

⁵⁹ Von Müller aan Von Holtzendorff, 26 februari 1917, BA Freiburg, archief Reichsmarineamt, RM-3, inv.nr. 2945/3.

⁶⁰ Von Holtzendorff aan Wilhelm, 28 februari 1917, BA Freiburg, archief Admiralstab der marine, RM-5, inv.nr. 3038/6.

⁶¹ Uitgebreide correspondentie over deze kwestie in TNA, FO372/1023, in het bijzonder Johnstone aan Loudon, 27 januari 1917, nr. 27532; Johnstone aan FO, 29 januari 1917, nr. 22865; Memorandum Loudon, 26 maart 1917, nr. 95307; Allizé aan MAE, 30 januari 1917, MAE Parijs, A-guerre 1914-1918, inv.nr. 607, 269; Allizé aan MAE, 7, 8, 9 februari en 27 februari 1917, MAE Parijs, A-guerre 1914-1918, inv.nr. 608 (I, 8-20 en 39-40).

⁶² Hardinge aan Johnstone, 22 november 1916, Cambridge University, Hardinge Papers, inv.nr. 27.

⁶³ Johnstone aan Hardinge, 30 november 1916, Cambridge University, Hardinge Papers, inv.nr. 27 en Johnstone aan Hardinge, 8 januari 1917, Cambridge University, Hardinge Papers, inv.nr. 29.

⁶⁴ Briand aan Allizé, 24 december 1916, MAE Nantes, légation de la France à la Haye, inv.nr. 373; De Stuers aan Briand, 20 januari 1917, archief MAE Parijs, A-guerre 1914-1918, inv.nr. 1072, 22.

⁶⁵ Allizé aan MAE, 8 maart 1917, archief MAE Parijs, A-guerre 1914-1918, inv.nr. 1072, 54, 55.

⁶⁶ Ritter, *De donkere poort*, II 132-138; 'Binnenkomst van het Britsche gewapende handelsschip "Princess Melita" te Hoek van Holland' in: *Diplomatieke bescheiden betreffende de toelating van oorlogsschepen en bewapende handelsvaartuigen der oorlogvoerenden binnen het Nederlandsche rechtsgebied* (ook o.d.t. Witboek) ('s-Gravenhage 1917) 3-7; Fallon aan Beyens, 2 april 1917 in: *BBBP*, Smit ed., VIII (tweede stuk) 963, 964 (nr. 847).

⁶⁷ Briand aan Allizé, 14 maart 1917, MAE Nantes, légation de la France à la Haye, inv.nr. 373; Townley aan Hardinge, 11 maart 1917, Cambridge University, Hardinge Papers, inv.nr. 30 (65-68).

⁶⁸ Townley aan Hardinge, 29 maart 1917, Cambridge University, Hardinge Papers, inv.nr. 30 (225-227); Zie ook Townley aan Cecil, 24 maart 1917, TNA, FO 800/195 (Cecil Papers).

⁶⁹ Loudon aan Allizé, 7 april 1917, MAE Nantes, légation de la France à la Haye, inv.nr. 373. Hierbij liet Loudon niets anders weten dan dat zijn standpunt over de kwestie nog in voorbereiding was. Het was zo belangrijk dat dit zorgvuldig moest gebeuren. Daarom stuurde hij eerst maar een exemplaar van het witboek over de zaak, dat ook aan de Staten-Generaal was gestuurd. Op 26 april volgde eindelijk een nietszeggende nota: Loudon aan Allizé, 26

april 1917, MAE Nantes, légation de la France à la Haye, inv.nr. 373. Deze nota ook in: *Diplomatieke bescheiden betreffende de toelating van bewapende handelsvaartuigen der oorlogvoerenden en onzijdigen binnen het Nederlandsche rechtsgebied augustus 1914-november 1917*, 7, 8. Het oordeel van Allizé spreekt boekdelen: 'très savamment conçu mais dont l'argumentation me paraît dans son ensemble assez contestable.' Allizé aan MAE, 28 april 1917, MAE Nantes, légation de la France à la Haye, inv.nr. 373. Het gevolg was een slepende voortzetting van het geruzie: Allizé aan Loudon, 4 mei 1917 en Loudon aan Allizé, 17 mei 1917, MAE Nantes, légation de la France à la Haye, inv.nr. 373.

⁷⁰ Allizé aan MAE, 8 maart 1917, MAE Nantes, ambassade de France à Londres, inv.nr. B-171; Balfour aan Townley, 20 maart 1917 in: *BBBP*, Smit ed., VIII (eerste stuk) 251, 252 (nr. 215); Notulen *war cabinet* 21 maart 1917, TNA, CAB 23/2, 21 maart 1917, nr. 100/7.

⁷¹ Van Swinderen aan Loudon, 31 maart 1917 in: *BBBP*, Smit ed., V (eerste stuk) 87, 88 (nr. 79).

⁷² Allizé aan MAE, 15 maart 1917, MAE Parijs, A-guerre 1914-1918, inv.nr. 1072, nr. 70.

⁷³ Townley aan Cecil, 24 maart 1917, TNA, FO800/195 (Cecil papers).

⁷⁴ Townley aan Hardinge, 29 maart 1917, Cambridge University, Hardinge Papers, inv.nr. 30.

⁷⁵ 'From a blockade point of view I have no indication that the alarmist views of Sir W. Townley are right', zo tekende Cecil aan op Townleys brief. Commentaar bij Townley aan Hardinge, 29 maart 1917, Cambridge University, Hardinge Papers, inv.nr. 30. Voor Cecils standpunt ook: Cecil aan Townley, 4 april 1917, TNA, FO800/195 (Cecil papers).

⁷⁶ Notulen *war cabinet*, 4 april 1917 in: *BBBP*, Smit ed., VIII (eerste stuk) 254-255 (nr. 221); Balfour aan Townley, 4 april 1917 in: *BBBP*, Smit ed., VIII (eerste stuk) 257 (nr. 223).

⁷⁷ Von Holtzendorff aan Zimmermann, 14 maart 1917, BA Berlijn, Rechtsabteilung AA, R 901, inv.nr. 86759; Von Holtzendorff aan Zimmermann, 21 maart 1917 in: *BBBP*, Smit ed., VIII (eerste stuk) 23 (nr. 24).

⁷⁸ Zimmermann aan Rosen, 9 maart 1917, BA Berlijn, Rechtsabteilung AA, R 901, inv.nr. 86759; Rosen aan AA, 11 maart 1917, BA Berlijn, Rechtsabteilung AA, R 901, inv.nr. 86759; Townley aan Hardinge, 29 maart 1917, Cambridge University, Hardinge Papers, inv.nr. 30 (225-227).

⁷⁹ Rosen aan AA, 16 maart 1917 in: *BBBP*, Smit ed., VIII (eerste stuk) 22 (nr. 22).

⁸⁰ Rosen aan AA, 27 februari 1917, BA Berlijn, Rechtsabteilung AA, R 901, inv.nr. 86759; Rosen aan AA, 14 maart 1917, BA Berlijn, Rechtsabteilung AA, R 901, inv.nr. 86759; Rosen aan AA, 24 maart 1917, BA Berlijn, Rechtsabteilung AA, R 901, inv.nr. 86759; Zimmermann aan Rosen, 25 maart 1917, BA Berlijn, Rechtsabteilung AA, R 901, inv.nr. 86759. Rosen aan Von Bethmann Hollweg, 28 maart 1917, BA Berlijn, Rechtsabteilung AA, R 901, inv.nr. 86759. Vgl. Gevers aan Loudon, 12 maart 1917 en 16 maart 1917 in: *BBBP*, Smit ed., V (eerste stuk) 66-68 (nr. 56) en 69-71 (nr. 60). De onwrikbare houding van de Duitse regering leidde uiteraard ook weer tot nieuwe irritaties in Nederland.

⁸¹ Tegenover Széchényi gaf Rosen al aan dat de kwestie van de duikboten uitsluitend bij de marine in handen leek te liggen, waar volgens Széchényi slechts een politiek werd gevoerd die de positie van de Nederlandse regering verzwakte en zo ook de Duitse belangen negeerde. Széchényi aan Czernin, 24 maart 1917 en 26 maart 1917, HHStA, PA-I, inv.nr. 889.

⁸² Rosen aan Von Bethmann Hollweg, 30 maart 1917 in: *BBBP*, Smit ed., VIII (eerste stuk) 29-34 (nr. 29); Militärbericht Renner, 29 maart 1917 in: *BBBP*, Smit ed., VIII (eerste stuk) 26-28 (nr. 28). Zie ook Rosen aan Von Bethmann Hollweg, 14

maart 1917, PA, AA, R 21488; Rosen aan Von Bethmann Hollweg, 17 maart 1917, PA, AA, R 21488 waaruit blijkt hoezeer Rosen radeloos probeerde om de Duitse oorlogspolitiek van koers te doen veranderen. Von Bethmann Hollweg beschikte zelf echter ook niet over de mogelijkheden om alle waarschuwingen ter harte te nemen.

⁸³ Lersner aan AA, 3 april 1917, PA, AA, R 8326; Rosen aan Von Bethmann Hollweg, 6 april 1917 in: *BBBP*, Smit ed., VIII (eerste stuk) 34, 35 (nr. 30); Zimmermann aan Grünau, 7 april 1917 in: *BBBP*, Smit ed., VIII (eerste stuk) 35, 36 (nr. 31); Rosen aan AA, 6 april 1917, PA, AA, R 8326, tevens in NA, kopieën uit *Auswärtiges Amt*, inv.nr. 2 (799).

⁸⁴ Rosen aan Von Bethmann Hollweg, 13 april 1917, PA, AA, R 8326. Tevens in: NA, kopieën uit *Auswärtiges Amt*, inv.nr. 2 (817).

⁸⁵ Von Müller aan Von Holtzendorff, 27 februari 1917, BA Freiburg, archief Admiralstab der Marine, RM-5, inv.nr. 3038/5.

⁸⁶ Bericht van Renner, 4 april 1917, PA, AA, R 8326; Von Bartenwerffer aan Lersner, 7 april 1917, PA, AA, R 8326. Beide ook in: NA, kopieën uit *Auswärtiges Amt*, inv.nr. 2 (815, 816).

⁸⁷ Lersner durfde zo'n verslag niet op te stellen zonder toestemming van zijn baas, *Staatssekretär* Zimmermann, maar hij schreef Zimmermann wel dat hij eigenlijk weinig anders kon. Lersner aan Zimmermann, 7 april 1917, PA, AA, R 8326, tevens in: NA, kopieën uit *Auswärtiges Amt*, inv.nr. 2 (813).

⁸⁸ Zimmermann aan Lersner, 11 april 1917, PA, AA, R 22225.

⁸⁹ Ludendorff aan Zimmermann, 26 april 1917, PA, AA, R 8326; Tevens in: NA, kopieën uit *Auswärtiges Amt*, inv.nr. 2 (822).

⁹⁰ Ludendorff aan AA, 25 augustus 1917, PA, AA, R 22225.

⁹¹ Zimmermann aan Rosen, 20 maart 1917, BA Berlijn, Rechtsabteilung AA, R 901, 86759; Gneist aan Kriege, 21 maart

1917, BA Berlijn, Rechtsabteilung AA, R 901, 86759.

⁹² Gneist aan Kriege, 29 maart 1917, BA Berlijn, Rechtsabteilung AA, R 901, 86759.

⁹³ Lersner aan AA, 28 februari 1917; Lersner aan Ludendorff, 20 maart 1917; Kriege aan Lersner, 21 maart 1917, PA, AA, R 22225.

⁹⁴ Lersner aan Kriege, 21 maart 1917, PA, AA, R 22225.

⁹⁵ Lersner aan Kriege, 26 maart 1917, PA, AA, R 22225.

⁹⁶ 'Aide-mémoire van Gevers', 28 maart 1917, BA Berlijn, Rechtsabteilung AA, R 901, 86759 en PA, AA, R 2190.

⁹⁷ Loudon aan Rosen, 2 april 1917, BA Berlijn, Rechtsabteilung AA, R 901, 86759.

⁹⁸ Van dit gesprek heeft Kriege twee dagen later een uitgebreid verslag gemaakt, waaruit tenzij anders aangegeven alle navolgende citaten in deze paragraaf afkomstig zijn. 'Aufzeichnung, betreffend eine weitere Besprechung des Ministerialdirektors Dr. Kriege mit dem niederländischen Ministerpräsidenten Cort van der Linden über die Beziehungen Deutschlands zu den Niederlanden', 3 april 1917, PA, AA, R 21490, tevens in BA Berlijn, Rechtsabteilung AA, R 901, inv.nr. 86759 en in BA Freiburg, archief kaiserliches Marine-Kabinet, RM2, 1983. In de eerste twee ook bijlagen ten behoeve van het gesprek: Aide-mémoire van Gevers, 28 maart 1917; 'Aufzeichnung über die Zusage "relativer Sicherheit" an holländische Getreideschiffe, z.d.; 'Aufzeichnung über die Strandung des deutschen Unterseeboots U.B. 30', z.d.

⁹⁹ Gevers aan Loudon, 24 april 1917 in: *BBBP*, Smit ed., V (eerste stuk) 103 (nr. 92).

¹⁰⁰ Wilhelmina aan Wilhelm, 6 april 1917; Wilhelm aan Wilhelmina, 13 april 1917; Wilhelmina aan Wilhelm 18 april 1917; Wilhelmina aan Wilhelm, 1 mei 1917; Wilhelm aan Wilhelmina, 8 mei 1917 in: *BBBP*, Smit ed., VIII (eerste stuk) 40, 41, 42, 48 (nr. 35, 37, 38, 42, 43).

¹⁰¹ Von Grünau aan Zimmermann, 7 april

1917 in: *BBBP*, Smit ed., VIII (eerste stuk) 36 (nr. 32); Von Grünau aan AA, 9 april 1917 in: *BBBP*, Smit ed., VIII (eerste stuk) 40 (nr. 35).

¹⁰² Telegram Grünau aan AA, 19 april 1917, PA, AA, R 21492.

¹⁰³ 'Protokoll über die einleitende Verhandlung des niederländischen und des deutschen Kommissars über die Durchführung des deutsch-niederländischen Abkommens betreffend Zurverfügungstellung von 6 deutschen Frachtdampfern für am 22. Februari 1917 versenkte niederländische Frachtdampfer', 22 november 1917; Gevers aan Loudon, 30 november 1917; H.A. van Karnebeek aan S. de Graaff, 11 september 1918; 'Erkenning door de Geallieerden van de vlagoverdracht der 6 Duitse schepen. Résumé, 20 oktober 1918', allen NA, archief Ministerie van Buitenlandse Zaken, A-dossier 250 Europese oorlog, toegang 2.05.23 inv.nr. 869. 'Aufzeichnung' van Kriege, 15 april 1918, NA, archief Ministerie van Buitenlandse Zaken, A-dossier 250, inv.nr. 870.

¹⁰⁴ Rosen aan Von Bethmann Hollweg, 28 maart 1917, BA Berlijn, Rechtsabteilung AA, R 901, inv.nr. 86759; Gneist aan AA, 23 maart 1917, BA Berlijn, Rechtsabteilung AA, R 901, inv.nr. 86759 (tevens afschrift in NA, archief F.E. Posthuma, toegang 2.21.026.07 inv.nr. 3a).

¹⁰⁵ Marc Frey gaat dan ook kort door de bocht wanneer hij aan de hand van hetzelfde verslag van Kriege stelt dat Van der Lindens bespreking van de uitgangspunten van de Nederlandse neutraliteitspolitiek voldoende was om de problemen uit de weg te ruimen: 'Nach diesem Offenbarungseid war eine gütliche Beilegung der anstehenden Probleme rasch erreicht (...) Die Kontroverse um die beiden internierten U-Boote sollten einer Schiedskommission vorgelegt werden.' Over die commissie waren de beide heren het immers nog niet eens. Dat lukte pas later op basis van het toen nog niet geopperde plan van een *internationale* scheidscommissie. Frey,

Der Erste Weltkrieg und die Niederlande, 94.

¹⁰⁶ Kriege aan Cort van der Linden, 7 april 1917 in: *BBBP*, Smit ed., VIII (eerste stuk) 38-39 (nr. 34).

¹⁰⁷ Vgl. de recensie van Van Eysinga van Friedrich Rosen, *Aus einem diplomatischen Wanderleben* III/IV, waarin hij Rosen bekritiseert wegens het negeren van de grote rol van Kriege bij het handhaven van de vrede in Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog. W.J.M. van Eysinga, 'Een Duitser op zijn best', *NRC* 24 oktober 1959, wekelijks bijvoegsel, 5; voor Van Eysinga zie: C.G. Roelofsen, 'jhr. Willem Jan Mari van Eysinga', *BWN* III 169-171.

¹⁰⁸ Aide-mémoire gezantschap der Nederlanden te Berlijn, 29 april 1917, BA Berlijn, Rechtsabteilung AA, R 901, 86759.

¹⁰⁹ 'Zeer vertrouwelijke opteekening voor Z. Excellentie mr. Cort van der Linden', minuut 23 april 1917, NA, archief Van Eysinga, toegang 2.21.060, inv.nr. 60.

¹¹⁰ 'Mitteilung des Barons Gevers an die Niederländische Regierung anlässlich seiner Unterredung mit Exzellenz dr. Kriege am 29. April 1917', BA Berlijn, Rechtsabteilung AA, R 901, 86759.

¹¹¹ 'Mündliche Mitteilung des Niederländischen Gesandten an Seine Exzellenz Dr. Kriege - 3 Mai 1917', BA Berlijn, Rechtsabteilung AA, R 901, 86759.

¹¹² Kriege aan Cort van der Linden, 5 mei 1917, BA Berlijn, Rechtsabteilung AA, R 901, 86759.

¹¹³ Telegram Kriege aan Rosen, 19 juni 1917, BA Berlijn, Rechtsabteilung AA, R 901, 86760.

¹¹⁴ Telegram Romberg aan AA, 23 juni 1917; Telegram Kriege aan Lucius, 26 juni 1917; Telegram Romberg aan AA, 28 juni 1917 en 29 juni 1917, BA Berlijn, Rechtsabteilung AA, R 901, 86760.

¹¹⁵ Verslag mondelinge mededeling Kriege aan Gevers, 23 juni 1917; verslag mondelinge mededeling Gevers aan Kriege, 28 juni 1917; Verslag mondelinge mededeling Kriege aan Gevers, 29 juni 1917; Verslag mon-

delinge mededeling Gevers aan Kriege, 3 juli 1917, BA Berlijn, Rechtsabteilung AA, R 901, 86760.

¹¹⁶ Panwitz aan Lersner, 21 juli 1917 en Lersner aan AA, 22 juli 1917, PA, AA, R 22225. Het is opvallend dat Lersner tegenover het AA zich aanvankelijk juridisch correcter uitdrukte. Ludendorff zou enkel de teruggave van beide duikboten *verwachten*, Lersner aan AA, 19 juli 1917, BA Berlijn, Rechtsabteilung AA, R 901, 86760.

¹¹⁷ Rapport van de internationale commissie inzake de geïnterneerde Duitse onderzeeboten B.30 en B.6, 20 juli 1917, NA, archief Ministerie van Buitenlandse Zaken, kabinet, inv.nr. 476 (map 564).

Noten hoofdstuk 25

¹ Houwink ten Cate, *De mannen van de daad*, 17.

² Houwink ten Cate, *De mannen van de daad*, 16, 20.

³ Van Maanen, *De NOT*, IV 35, 36 en 53.

⁴ Townley aan Balfour, 1 maart 1917 en Balfour aan Townley, 19 maart 1917 in: *BBBP*, Smit ed., VIII (eerste stuk) 233 en 251 (nr. 201 en 214).

⁵ Townley aan Balfour, 2 april 1917, TNA, FO 382/1341, 72398.

⁶ Gneist aan Von Bethmann Hollweg, 25 juni 1917, PA, AA, R 22225.

⁷ NOT aan Loudon, 3 mei 1917 in: *BBBP*, Smit ed., V (eerste stuk) 107 (nr. 95); Townley aan Balfour, 29 april 1917 in: *BBBP*, Smit ed., VIII (eerste stuk) 267, 268 (nr. 234); Townley aan Balfour, 1 mei 1917 in: *BBBP*, Smit ed., VIII (eerste stuk) 268, 269 (nr. 235).

⁸ Townley aan Cecil, 30 mei 1917, TNA, FO 800/195 (Cecil papers).

⁹ Townley aan Cecil, 30 mei 1917, TNA, FO 800/195 (Cecil papers).

¹⁰ Posthuma, *Handelingen Tweede Kamer*, 7 maart 1917, 1938, 1939.

¹¹ Allizé aan MAE, 16 maart 1917, MAE Parijs, fonds blocus, inv.nr. 756.

¹² De geallieerden lieten opnieuw in het

midden dat de minister evenmin expliciet de geallieerden de schuld in de schoenen schoof. Allizé stond meteen weer bij Loudon op de stoep met een klacht, die de minister niet adequaat zou hebben weerlegd. Volgens *De Nieuwe Courant*, 29 maart 1917 ochtendblad had Posthuma in een circulaire aan de gemeentebesturen de vermindering van het broodrantsoen verdedigd omdat er grote onzekerheid bestond over de mogelijkheid geregeld graan uit Amerika aan te voeren. Allizé aan MAE, 30 maart 1917, MAE Nantes, légation de la France à la Haye, inv.nr. 353.

¹³ Als een soort verkapte verontschuldiging gaf Kröller maar toe dat Posthuma niet gelukkig handelde, maar dat lag slechts aan zijn wat koppige natuur en drang zijn visie steeds weer in de pers naar voren te brengen. Dat deed Townley echter weinig. Het was Townley wel bekend dat Posthuma een 'uneducated Friesland peasant' was, en hoe capabel hij verder als minister mocht zijn, zo'n man was 'a positive danger in a Cabinet in the present times'. Townley aan Balfour, 3 april 1917, TNA, FO 382/1341, 72899.

¹⁴ Labbé aan Allizé, 26 januari 1917 en 29 januari 1917, MAE Nantes, consulat de la France à Amsterdam, inv.nr. 54.

¹⁵ De kwestie haalde zelfs het Britse Lagerhuis waar de minister van Buitenlandse Zaken verklaarde dat Nederland dit toch aan zichzelf te wijten had. Als er geen aardappelen naar Duitsland zouden zijn gegaan, zou de levering aan de Britten namelijk ook niet nodig zijn geweest. Townley aan FO, 25 juni 1917, TNA, FO 382/1344, 725, 768; *Het Vaderland*, 3 juli 1917, avondblad B beschrijft de zitting van het Lagerhuis. Vgl. *NRC*, 25 juni 1917, avondblad C. Hier ook een verwijzing naar het populaire Britse blad *Daily mail*, waar de aardappelonlusten werden verbonden met de vermeende wens van de regering de schuld in Britse schoenen te schuiven.

¹⁶ Toen de order klonk om op het oprukkende volk te schieten, zou een aantal sol-

daten demonstratief met een paar jonge vrouwen uit dat volk een café in zijn gedoken. *Algemeen Handelsblad*, 3 juli 1917, ochtendblad 1e blad; *Het Vaderland*, 3 juli 1917, avondblad B dat het bericht van het *Algemeen Handelsblad* integraal afdruckte, vermeldde de dienstweigering zelfs prominent in de kop.

¹⁷ *Algemeen Handelsblad*, 4 juli 1917, ochtendblad, 1e blad. Voor de SDAP en de vakbeweging was het van belang om met de regering tot overeenstemming te komen. Anders zouden anarchisten en communisten van de situatie gebruik kunnen maken hun macht te vergroten ten koste van de SDAP en de vakbeweging. Volgens S.R. de Miranda had *De Tribune* daartoe in samenwerking met *De Telegraaf* het oproer zelfs uitgelokt. S.R. de Miranda, *Het Amsterdamsche aardappelenoproer* (Amsterdam [1917]) 3.

¹⁸ *Algemeen Handelsblad*, 4 juli 1917, ochtendblad, 1e blad.

¹⁹ *Algemeen Handelsblad*, 4 juli 1917 ochtendblad, 1e blad en avondblad, 2e blad; *Nieuws van den dag*, 4 juli 1917, ochtendblad en avondblad, 2e blad.

²⁰ Townley aan Balfour, 23 juni 1917 in: *BBBP*, Smit ed., VIII (eerste stuk) 295, 296 (nr. 261). Ook Allizé kwam direct met kritiek op de regering, Allizé aan Ribot, 19 juni 1917, MAE Parijs, fonds blocus, inv.nr. 181.

²¹ Townley aan FO, 19 juni 1917, TNA, FO 382/1344, 121937; Townley aan FO, 19 juni 1917, TNA, FO 382/1344, 121938; Townley aan Balfour, 20 juni 1917 in: *BBBP*, Smit ed., VIII (eerste stuk) 293, 294, (nr. 259); Townley aan FO, 21 juni 1917, TNA, FO 382/1344, 121938.

²² G. Vissering, 'In Memoriam Joost van Vollenhoven', *Algemeen Handelsblad*, 29 november 1923, avondblad, 3^e blad.

²³ Townley aan Balfour, 23 juni 1917 in: *BBBP*, Smit ed., VIII (eerste stuk) 295, 296 (nr. 261).

²⁴ Townley aan Balfour, 4 juli 1917 nr. 1975; Townley aan Balfour, 4 juli 1917 nr.

1976, Townley aan Balfour, 4 juli 1917 nr. 185 in: *BBBP*, Smit ed., VIII (eerste stuk) 305-309 (nr. 272-274).

²⁵ Townley aan Loudon, 4 juli 1917 in: *BBBP*, Smit ed., V (eerste stuk) 166 (nr. 141); Townley aan Loudon, 7 juli 1917 in: *BBBP*, Smit ed., V (eerste stuk) 167, 168 (nr. 143).

²⁶ Townley aan Cecil, 6 juli 1917, TNA, FO 800/195 (Cecil papers).

²⁷ Townley aan Cecil, 18 juli 1917, TNA, FO 800/195 (Cecil papers).

²⁸ Citaat Townley aan FO, 11 juli 1917, TNA, FO 382/1345, 137291. Loudon liet een soort standje aan zijn collega's echter liever achterwege, wat Townley uiteindelijk accepteerde, maar zou wel graag gebruikmaken van de woorden over Kröller. Townley aan Balfour, 11 juli 1917 in: *BBBP*, Smit ed., VIII (eerste stuk) 318-320 (nr. 284); Townley aan Balfour, 18 juli 1917 in: *BBBP*, Smit ed., VIII (eerste stuk) 323 (nr. 289).

²⁹ Aantekening Akers Douglas onder Townley aan Balfour, 4 juli 1917 in: *BBBP*, Smit ed., VIII (eerste stuk) 306-309 (nr. 274).

³⁰ Townley aan Balfour, 9 augustus 1917, TNA, FO 382/1375, 157528.

³¹ Acht bommen doodden bij deze aanval drie mensen en richtten een flinke ravage aan. Hans van Lith, *Plotseling een vreselijke knal. Bommen en mijnen treffen neutraal Nederland (1914-1918)* (Zaltbommel 2001) 91-96; uitgebreide diplomatieke en juridische correspondentie over deze zaak in TNA, FO 372/1024. Townley merkte op dat de misser aanvankelijk weinig ophef veroorzaakte, maar de anti-Engelse stemming in de pers werd groot toen er niet direct verontschuldiging volgden. Townley aan Cecil, 30 mei 1917, 18 juli 1917, TNA, FO 800/195 (Cecil papers); Van Lith, *Plotseling een vreselijke knal*, 106-112.

³² Loudon aan Van Swinderen, 13 augustus 1917 in: *BBBP*, Smit ed., V (eerste stuk) 202-203 (nr. 187); Smit, *Nederland in de Eerste Wereldoorlog*, III 50, 51.

³³ Wilhelmina aan George V, 7 juli 1917 in: *BBBP*, Smit ed., VIII (eerste stuk) 168 (nr. 144); George V aan Wilhelmina, 10 juli 1917 in: *BBBP*, Smit ed., VIII (eerste stuk) 169 (nr. 147); Wilhelmina aan George V, 15 juli 1917 in: *BBBP*, Smit ed., VIII (eerste stuk) 172 (nr. 151); George V aan Wilhelmina, 17 juli 1917 in: *BBBP*, Smit ed., VIII (eerste stuk) 174 (nr. 155). Cecil waarschuwde wel dat de Koning niet te vaak een concessie mocht doen, want anders zou Wilhelmina veel te vaak een klacht bij hem indienen. Townley aan Cecil, 18 juli 1917, TNA, FO 800/195 (Cecil papers).

³⁴ Allizé merkte begin 1917 kritisch op dat de Engelsen dan wel 'recht' hadden op een deel van de uitvoer, maar het bleef de vraag of er ook schepen waren om die producten te verschepen. Ondertussen ging de uitvoer naar Duitsland door. Allizé aan MAE, 14 februari 1917, MAE Parijs, fonds blocus, inv.nr. 179.

³⁵ Blokkademinister Cochin betoonde zich wel overtuigd van de waarde van de NOT en het systeem van rantsoenen, als de Amerikanen konden helpen een strikt consignatiesysteem af te dwingen, maar de eenvoudigste weg werd volgens hem bewandeld als de VS besloten 'simply to put a stop to all shipments to Northern Europe'; Cochin aan Sharp, ca. 23 april 1917, als bijlage bij Sharp aan Lansing, 11 mei 1917 in: *FRUS*, 1917, II 821-828; Allizé kwam in een uitvoerig bericht met vergelijkbare beschouwingen, Allizé aan MAE, 16 april 1917, MAE Parijs, fonds blocus, inv.nr. 180.

³⁶ Cochin aan Cambon, 3 mei 1917, MAE Nantes, ambassade de France à Londres, inv.nr. B-170; Allizé aan Ribot, 26 april 1917 en 2 mei 1917 en 11 mei 1917, MAE Parijs, fonds blocus, inv.nr. 180; Cochin aan Cambon, 24 mei 1917 en 1 juni 1917 en 8 juni 1917, MAE Nantes, ambassade de la France à Londres, inv.nr. B-170.

³⁷ Alleen al de wens om met de andere geallieerden één lijn te trekken, stimuleerde

dat, maar daarnaast namen de twijfels toe over het *agricultural agreement*, dat Nederland slecht zou naleven; Harwood aan Crowe, 11 mei 1917 in: *BBBP*, Smit ed., VIII (eerste stuk) 278 (nr. 242).

³⁸ Memorandum Spring Rice, 27 juni 1917 in: *FRUS*, 1917, II 892-898. Het heette bij de Britten echter niet de bedoeling te zijn om Nederland uit te hongeren. 'Meeting hold at the Foreign Office, 4 juni 1917' in: *BBBP*, Smit ed., VIII (eerste stuk) 285, 286 (nr. 249); memorandum Foreign Office aan War Cabinet, 18 juni 1917 in: *BBBP*, Smit ed., VIII (eerste stuk) 290, 291 (nr. 256).

³⁹ Proclamation by the president of the USA, 9 juli 1917 in: *FRUS*, 1917, II 903-905. Op 15 juli gingen de maatregelen in. Voor de debatten hierover Thomas A. Baily, *The policy of the United States toward the neutrals 1917-1918* (Baltimore 1942) 64-71.

⁴⁰ Bailey, *The policy of the United States toward the neutrals 1917-1918*, 73.

⁴¹ Dagboek Heldring 10 juli 1917, Heldring, *Herinneringen en dagboek van Ernst Heldring*, De Vries ed., I 206, 207.

⁴² Dagboek Heldring 10 juli 1917, Heldring, *Herinneringen en dagboek van Ernst Heldring*, De Vries ed., I 206, 207.

⁴³ Townley aan Cecil, 18 juli 1917, TNA, FO 800/195 (Cecil papers).

⁴⁴ Loudon aan De Marees van Swinderen, 1 augustus 1917 in: *BBBP*, Smit ed., V (eerste stuk) 181 (nr. 167); Van Maanen, *De NOT*, IV 103, 104.

⁴⁵ Oppenheimer aan Van Aalst, 2 augustus 1917 (bijlage bij Van Aalst aan Loudon, 3 augustus 1917) in: *BBBP*, Smit ed., V (eerste stuk) 184-192 (nr. 171); Van Aalst aan Oppenheimer, 3 augustus 1917 (bijlage bij Van Aalst aan Loudon, 3 augustus 1917) in: *BBBP*, Smit ed., V (eerste stuk) 184-192 (nr. 171).

⁴⁶ Oppenheimer aan Crowe, 9 augustus 1917, Bodleian Library Oxford, Oppenheimer Papers, box 4.

⁴⁷ Oppenheimer aan Van Aalst, 24 augustus

tus 1917 (bijlage bij Valstar aan Loudon, 1 september 1917) in: *BBBP*, Smit ed., V (eerste stuk) 233-235 (nr. 213).

⁴⁸ Langhorne aan Lansing, 16 augustus 1917 in: *BBBP*, Smit ed., VIII (tweede stuk) 699-700 (nr. 617); Hurley aan McCormick, 24 augustus 1917 in: *BBBP*, Smit ed., VIII (tweede stuk) 700 (nr. 618).

⁴⁹ Van Rappard aan Loudon, 30 september 1915 in: *BBBP*, Smit ed., IV 445-446 (nr. 444); Van Rappard aan Loudon, 26 oktober 1915 in: *BBBP*, Smit ed., IV 460-463 (nr. 450); Johnstone aan Grey, 26 oktober 1915 in: *BBBP*, Smit ed., VII 215-216 (nr. 167).

⁵⁰ Loudon aan Van Rappard, 22 juli 1917 in: *BBBP*, Smit ed., V (eerste stuk) 175 (nr. 159); Van Rappard aan Loudon, 26 juli 1917 in: *BBBP*, Smit ed., V (eerste stuk) 178 (nr. 161).

⁵¹ Van Rappard aan Hoover, 30 augustus 1917 in: *BBBP*, Smit ed., VIII (tweede stuk) 700 (nr. 619); Van Rappard aan Lansing, 10 november 1917 in: *BBBP*, Smit ed., VIII (tweede stuk) 729-730 (nr. 637).

⁵² De Amerikaanse *War Trade Board* lag dwars omdat er geen veevoer (dat Duitsland kon bevoordelen) in de overeenkomst mocht worden opgenomen. Nederland zou dat stilzwijgend wel hebben gedaan. Memorandum Van Rappard aan Lansing, 4 september 1917 in: *FRUS*, 1917, II 1129-1132. Department of State aan Van Rappard, 11 september 1917 in: *FRUS*, 1917, II 1134. Van Vollenhoven ging uitgebreid in op deze mislukking, waar hij na aankomst mee was geconfronteerd. Memorandum van de Commissie-Van Vollenhoven, 18 september 1917 in: *BBBP*, Smit ed., VIII (tweede stuk) 704-705 (nr. 623).

⁵³ Frey, *Der Erste Weltkrieg und die Niederlande*, 293-301.

⁵⁴ Rosen aan AA, 4 augustus 1917, NA, archief Posthuma, inv.nr. 3a. Het is zeer opvallend dat dit bericht in bezit kwam van Posthuma.

⁵⁵ Aufzeichnung Simons, 21 augustus 1917, BA Berlijn, Rechtsabteilung AA, R 901,

86972; Frey, *Der Erste Weltkrieg und die Niederlande*, 303.

⁵⁶ Aufzeichnung Simons, 21 augustus 1917; Aufzeichnung Admiralstabes der Marine, 2 september 1917, BA Berlijn, Rechtsabteilung AA, R 901, 86972. In dit laatste stuk wordt nog eens duidelijk dat Duitsland helemaal niet in staat was voldoende kolen te leveren. Eigen kolenschaarste was daarom nog erger dan levering vanuit Engeland, zij het in zeer beperkte mate. 'Solange die deutschen Kohlen fehlen, muß Holland sich englische holen und dafür Schiffsraum opfern (...) Unsere stärkste wirtschaftliche Waffe gegen Holland – die Kohlenlieferung – schwächen wir nicht, wenn wir dafür sorgen, daß die Summe der nach Holland gelangenden deutschen und englischen Kohle stets geringer bleibt, als der gleichzeitige Verbrauch. Dann muß Holland dauernd an seinen Reservebeständen zehren und wird langsam stärker von uns abhängig'; 'Mündliche Mitteilung des Ministerialdirektors Kriege an den niederländischen Gesandten in Berlin über den Ausgleich deutscher und niederländischer Wünsche', 24 augustus 1917 in: *BBBP*, Smit ed., VIII (eerste stuk) 52-54 (nr. 47).

⁵⁷ Telegram Berckheim AA, 28 augustus 1917, BA Berlijn, Rechtsabteilung AA, R 901, 86972.

⁵⁸ Ludendorff aan Von Holtzendorff, 2 september 1917, BA Berlijn, Rechtsabteilung AA, R 901, 86972.

⁵⁹ Treub, *Handelingen Eerste Kamer*, 30 augustus 1917, 135-143, daar 139.

⁶⁰ Telegrammen Gneist en Melchior aan AA, 1 september 1917 nr. 128 en nr. 129, BA Berlijn, Rechtsabteilung AA, R 901, 86972. Gneist en Melchior wisten dankzij een vertrouwelijke mededeling van Kröller dat noch Cort van der Linden noch collega's over Treubs mededeling waren ingelicht.

⁶¹ Von Kühlmann aan Rosen, 6 september 1917 in: *BBBP*, Smit ed., VIII (eerste stuk) 54 (nr. 48); Rosen aan Von Kühl-

mann, 7 september 1917 in: *BBBP*, Smit ed., VIII (eerste stuk) 54-55 (nr. 49).

⁶² Deze politiek zou wel in samenwerking met de Amerikanen tot stand moeten komen. De Amerikanen hadden immers de controle over de aanvoer van graan en veevoer in handen. Vandaar dat Balfour zijn opvattingen aan de Britse ambassadeur in Washington voorlegde. Balfour aan Spring Rice, 28 augustus 1917 in: *BBBP*, Smit ed., VIII (eerste stuk) 354-355 (nr. 308).

⁶³ Aantekeningen Oppenheimer, 14 september 1917, Bodleian Library Oxford, archief Oppenheimer, box 4. Rosen aan Von Kühlmann, 8 september 1917 in: *BBBP*, Smit ed., VIII (eerste stuk) 55 (nr. 50); Gneist aan Kriege, 14 september 1917, BA Berlijn, Rechtsabteilung AA, R 901, 86972. De commissie bestond uit Snouck Hurgronje voor Buitenlandse Zaken, Verwijning voor Landbouw, Nijverheid en Handel en Trip voor Financiën.

⁶⁴ Townley aan Hardinge, 26 september 1917, Cambridge University, Hardinge Papers, inv.nr. 34; Townley aan Hardinge, 16 september 1917 in: *BBBP*, Smit ed., VIII (eerste stuk) 369 (nr. 323); Townley aan Balfour, 16 september 1917 in: *BBBP*, Smit ed., VIII (eerste stuk) 369-371 (nr. 324).

⁶⁵ Townley aan Hardinge, 26 september 1917, Cambridge University, Hardinge Papers, inv.nr. 34.

⁶⁶ Telegrammen Gneist aan Kriege, 14 september 1917 en 15 september 1917, Rosen aan AA, 15 september 1917, BA Berlijn, Rechtsabteilung AA, R 901, 86972.

⁶⁷ Gneist aan Kriege, 28 september 1917, BA Berlijn, Rechtsabteilung AA, R 901, 86972.

⁶⁸ 'Opteekening Von dem Bussche Haddenhausen', 4 oktober 1917 in: *BBBP*, Smit ed., VIII (eerste stuk) 68, 70 (nr. 61).

⁶⁹ Telegram Rosen aan handelsafdeling AA, 6 oktober 1917 nr. 158; telegram Rosen aan AA, 6 oktober 1917 nr. 645, BA Berlijn, Rechtsabteilung AA, R 901, 86972. Hier geeft Rosen de inhoud van het net gesloten kolen-kredietakkoord

weer. Hij vond het akkoord 'außerordentlich günstig'. De precieze afspraken zijn omvangrijk en ingewikkeld. Een vijfde deel van de kolen kwam uit België, waarvoor maar *f* 32,50 per ton werd betaald; de rest kostte *f* 45 per ton. Een exemplaar van de overeenkomst in BA Berlijn, Rechtsabteilung AA, R 901, 86972.

⁷⁰ Rosen aan Michaelis, 10 oktober 1917 in: *BBBP*, Smit ed., VIII (eerste stuk) 73-74 (nr. 66).

⁷¹ Balfour aan Townley, 13 oktober 1917 in: *BBBP*, Smit ed., VIII (eerste stuk) 409 (nr. 366).

⁷² Balfour aan Townley, 15 oktober 1917 in: *BBBP*, Smit ed., VIII (eerste stuk) 412 (nr. 371).

⁷³ Lersner aan AA, 19 oktober 1917 in: *BBBP*, Smit ed., VIII (eerste stuk) 81 (nr. 75).

⁷⁴ *De Amsterdammer*, 22 september 1917.

⁷⁵ Ernst Heldring, *Herinneringen en dagboek van Ernst Heldring (1871-1954)* J. de Vries ed., Werken uitgegeven door het Nederlands Historisch Genootschap, vijfde serie nr. 2 (Utrecht 1970) 216.

Noten hoofdstuk 26

¹ Van Swinderen aan Loudon, 10 oktober 1917 in: *BBBP*, Smit ed., V (eerste stuk) 279-281 (nr. 251); Balfour aan Townley, 5 oktober 1917 in: *BBBP*, Smit ed., VIII (eerste stuk) 395 (nr. 353); Balfour aan Townley, 10 oktober 1917 in: *BBBP*, Smit ed., VIII (eerste stuk) 406-407 (nr. 362).

² Snijders aan Loudon, 12 november 1915 in: *BBBP*, Smit ed., IV 476-477 (nr. 464); Loudon aan Gevers, 23 december 1915 in: *BBBP*, Smit ed., IV 501-502 (nr. 485); Gevers aan Loudon, 28 december 1915 in: *BBBP*, Smit ed., IV 505 (nr. 489); Loudon aan Gevers, 3 januari 1916 in: *BBBP*, Smit ed., IV 508 (nr. 492). Loudon kreeg alleen voor elkaar dat de Duitsers voortaan bij de ladingen documentatie voegden waaruit zou blijken dat deze niet voor militaire doeleinden bestemd was, maar de Neder-

landers konden dat niet controleren. In de zomer van 1916 werd met de Duitsers wel een beperking van de aanvoer overeengekomen, maar vrijwel direct werd de toegestane doorvoer alweer met het vijfvoudige verhoogd.

³ Johnstone aan Hardinge, 12 januari 1917, Cambridge University, Hardinge Papers, inv.nr. 29; Allizé aan MAE, 22 maart 1917, MAE Nantes, légation de la France à La Haye, inv.nr. 353. De zand- en grindkwestie zou voor die tijd zijn blijven liggen omdat de geallieerden zelf gebruikmaakten van doorvoer over het grondgebied van het neutrale Zweden naar Rusland. Vanaf 1917 hield deze doorvoer op als gevolg van de onrust in Rusland, waarna de geallieerden zich niet meer hoefden in te houden. M. Frey, 'Anglo-Dutch Relations during the First World War' in: Nigel Ashton en Duco Hellema ed., *Unspoken Allies. Anglo-Dutch Relations since 1780* (Amsterdam 2001) 59-84, aldaar 69.

⁴ 'Note sur le rapport néerlandais relatif à l'emploi des sables et graviers importées d'Allemagne, par la Hollande, dans les territoires occupés de la Belgique et de la France', als bijlage bij Allizé aan Loudon, 16 maart 1917, MAE Nantes, légation de la France à La Haye, inv.nr. 353. Dit stuk ook als bijlage bij een ondersteunende beschouwing van Townley. Townley aan Loudon, 17 maart 1917, TNA, FO 372/1020, 61459.

⁵ Cecil aan Townley, 24 oktober 1917, TNA, FO 800/195 (Cecil papers).

⁶ Allizé aan MAE, 26 oktober 1917 met *note verbale* bij MAE aan Cambon, 19 november 1917, MAE Nantes, ambassade de la France à Londres, inv.nr. B-171.

⁷ Széchényi aan AA, 31 oktober 1917 en 12 november 1917, HHStA, PA-I, inv.nr. 889; Von Schweinitz aan AA, 2 november 1917, PA, AA, R 8339; Rosen aan AA, 4 november 1917, PA, AA, R 8339; Von Kühlmann aan Von Lersner, 8 november 1917, PA, AA, 8341; Von Kühlmann aan Rosen, 8 november 1917, PA, AA, R 8341.

⁸ Vergadering uitvoerende commissie NOT, 16 oktober 1917, NA, archief crisisinstellingen, inv.nr. 1260, p. 1110-1111 en 1127-1128.

⁹ Public statement issued by the Exports Administrative Board, 5 oktober 1917 in: *FRUS*, 1917, II 958.

¹⁰ 'Open brief aan president Wilson', *De Amsterdammer*, 20 oktober 1917. Tevens in Van Maanen, *De NOT*, VIII 597-599 (bijlage 393). Hoezeer dit een machteloze noodsporang was, blijkt ook uit de vergaderingen van de Uitvoerende Commissie van de NOT, 12 oktober 1917, NA, archief crisisinstellingen, inv.nr. 1260 p. 91, 92. Hier ook de open brief met nadere persstemmen achter de notulen van 23 oktober 1917.

¹¹ Van Vollenhoven aan Vissering, 4 november 1917, kopie in: NA, archief dr. C. Smit, toegang 2.21.272, inv.nr. 58.

¹² Van Rappard aan Loudon, 4 november 1917 in: *BBBP*, Smit ed., V (eerste stuk) 299 (nr. 277); Loudon aan Van Rappard, 7 november 1917 in: *BBBP*, Smit ed., V (eerste stuk) 299, 300 (nr. 278); Van Rappard aan Lansing, 10 november 1917 in: *BBBP*, Smit ed., VIII (tweede stuk) 729, 730 (nr. 637).

¹³ Minutes of a meeting of the War Cabinet, 14 november 1917 in: *BBBP*, Smit ed., VIII (eerste stuk) 443-444 (nr. 395); Balfour aan Spring Rice, 15 november 1917 in: *BBBP*, Smit ed., VIII (eerste stuk) 444 (nr. 396).

¹⁴ Pichon aan Cambon, 20 november 1917, MAE Nantes, ambassade de la France à Londres, inv.nr. B-171.

¹⁵ Loudon had een afvaardiging onder leiding van Snouck Hurgronje naar Londen gestuurd, al gauw gevolgd door Van Vollenhoven toen die uit de VS terug was, maar dit mocht niet baten.

¹⁶ Ludendorff aan AA, 20 november 1917, PA, AA, R22225.

¹⁷ Het interview werd overgenomen door de Nederlandse dagbladen. *De Nieuwe Courant*, 29 november 1917, avondblad;

NRC, 30 november 1917, ochtendblad B; *Het Vaderland*, 30 november 1917, ochtendblad.

¹⁸ *De Nieuwe Courant*, 29 november 1917, avondblad; *NRC*, 30 november 1917, ochtendblad B; *Het Vaderland*, 30 november 1917, ochtendblad.

¹⁹ Bijeenkomst van de Britse, Amerikaanse, Franse en Italiaanse gedelegeerden, 8 december 1917 in: *BBBP*, Smit ed., VIII (eerste stuk) 476-478 (nr. 423). Werd de tonnage niet volledig afgestaan, dan zouden de rantsoenen ook lager worden, zo was al eerder bepaald. Conférence au War Trade Statistical Department, 15 november 1917, MAE Parijs, fonds blocus, inv.nr. 183.

²⁰ Van Swinderen aan Loudon, 12 december 1917 in: *BBBP*, Smit ed., V (eerste stuk) 326 (nr. 311).

²¹ Snouck Hurgronje aan Loudon, z.d. in: *BBBP*, Smit ed., V (eerste stuk) 337-338 (nr. 326); 'Overzicht van de te Londen gevoerde onderhandelingen', 20 januari 1918 in: *BBBP*, Smit ed., V (eerste stuk) 358-360 (nr. 349).

²² Garret aan Lansing, 10 januari 1918 in: *BBBP*, Smit ed., VIII (tweede stuk) 760-761 (nr. 667).

²³ De Amerikaanse regering bleef twijfelen of hier wel sprake was van een 'redelijk' voorstel. Lansing aan Garret, 7 januari 1918 in: *FRUS*, 1918 supplement I, part II, 1383.

²⁴ Polk aan Page, 12 januari 1918 in: *FRUS*, 1918 supplement I, part II, 1387-1388; Lansing aan Page, 15 januari 1918 in: *BBBP*, Smit ed., VIII (tweede stuk) 763 (nr. 669); gedetailleerde behandeling van de Amerikaanse opstelling in Frey, *Der Erste Weltkrieg und die Niederlande*, 261, 262.

²⁵ Kriege aan Rosen, 10 januari 1918, PA, AA, R 21513.

²⁶ Von Maltzan aan AA, 14 januari 1918 in: *BBBP*, Smit ed., VIII (eerste stuk) 100, 101 (nr. 92).

²⁷ Von Holtzendorff aan Von Kühlmann, 22 januari 1918, PA, AA, R 21514.

²⁸ Vanselow, 'Akten-Vermerk über eine Unterhaltung mit Herrn Kröller am 30.I.18', PA, AA, R 21515.

²⁹ Telegram Berckheim namens Ludendorff aan AA, 10 februari 1918, PA, AA, R 21516; Ludendorff aan Von Hertling, 16 februari 1918, PA, AA, R 21517. Het is opvallend dat Frey, die uitgebreid ingaat op de opvattingen van Ludendorff, geen aandacht heeft voor de economische gevolgen van de situatie in Oost-Europa en ook dit laatste cruciale stuk niet gebruikt. Frey, *Der Erste Weltkrieg und die Niederlande*, 266-268.

³⁰ Memorie van Rosen, 28 februari 1918 in: *BBBP*, Smit ed., V (eerste stuk) 403 (nr. 399).

³¹ Gneist aan Von Hertling, 12 maart 1918 in: *BBBP*, Smit ed., VIII (eerste stuk) 119-121 (nr. 101).

³² Na veel moeite stemde Wilson toe. Lansing aan Page, 27 feb 1918 in: *FRUS* 1918, supplement I, part II, 1397-1399; Page aan Lansing in: *BBBP*, Smit ed., VIII (tweede stuk) 777-778 (nr. 684); Polk aan Page, 12 maart 1918 in: *BBBP*, Smit ed., VIII (tweede stuk) 785-786 (nr. 695). De Fransen en Engelsen bleven echter lang bezwaren zien voordat zij akkoord gingen. Townley aan FO, 3 maart 1918, TNA, FO 382/2045, 40024; Townley aan FO, 6 maart 1918, TNA, FO 382/2045, 42472; Allizé aan MAE, 3 maart 1918, AN Parijs, Ministère de commerce et de l'industrie, F12, 7951; Fleuriau aan MAE, 6 maart 1918, MAE Nantes, ambassade de la France à Londres, inv.nr. B-172.

³³ De Marees van Swinderen aan Loudon, 7 maart 1918 in: *BBBP*, Smit ed., V (eerste stuk) 414-415 (nr. 411); Memorandum Cecil voor Koning en Kabinet, 4 maart 1918 in: *BBBP*, Smit ed., VIII (eerste stuk) 518-519 (nr. 454).

³⁴ Stevenson, 1914-1918. *The history of the First World War*, 397-408.

³⁵ *De Nieuwe Courant*, 13 maart 1918, avondblad; *Het Vaderland*, 15 maart 1918, avondblad.

- ³⁶ Notulen buitengewone ministerraad 16 maart 1918 in: *BBBP*, Smit ed., V (eerste stuk) 428 (nr. 424).
- ³⁷ Townley aan FO, 17 maart 1918, TNA, FO 382/2046, 49125.
- ³⁸ Townley aan FO, 8 maart 1918, TNA, FO382/2046; Townley aan FO, 10 maart 1918, TNA, FO 382/2046; Townley aan FO, 11 maart 1918, TNA, FO 382/2046, 16785.
- ³⁹ Aantekeningen Cort van der Linden, z.d., NA, archief Cort van der Linden, aanvulling 2003, nog niet geïnventariseerd en NA, archief Cort van der Linden, inv.nr. 524.
- ⁴⁰ Notulen buitengewone ministerraad 16 maart 1918 in: *BBBP*, Smit ed., V (eerste stuk) 428 (nr. 424); De beslissing werd meteen aan de gezanten bekendgemaakt. Townley aan FO, 17 maart 1918, TNA, FO382/2046, 48123.
- ⁴¹ Loudon, *Handelingen Tweede Kamer*, 18 maart 1918, 2016.
- ⁴² *De Nieuwe Courant*, 19 maart 1918, ochtendblad.
- ⁴³ *Het Volk*, 19 maart 1918.
- ⁴⁴ Loudon, *Handelingen Tweede Kamer*, 19 maart 1918, 2042, 2043.
- ⁴⁵ Loudon, *Handelingen Tweede Kamer*, 20 maart 1918, 2080; vgl. voor beschouwing over publieke opinie over Loudon *Het Vaderland*, 21 maart 1918, avondblad B en *Haagsche Post*, 23 maart 1918, 355.
- ⁴⁶ De Savornin Lohman, *Handelingen Tweede Kamer*, 19 maart 1918, 2046.
- ⁴⁷ *De Standaard*, 20 maart 1918.
- ⁴⁸ *De Telegraaf*, 20 maart 1918, ochtendblad, 2^c blad.
- ⁴⁹ *Algemeen Handelsblad*, 20 maart 1918, ochtendblad, 1^c blad.
- ⁵⁰ Aantekeningen Cort van der Linden, z.d., NA, archief Cort van der Linden, aanvulling 2003, nog niet geïnventariseerd en NA, archief Cort van der Linden, inv.nr. 524.
- ⁵¹ FO aan Townley, 17 maart 1918, TNA, FO 382/2046, 48123. De Amerikaanse regering waarschuwde de Britse regering zelfs tegen mogelijke verdere onderhandelingen. Reading aan FO, 19 maart 1918, TNA, FO 382/2046, 50636.
- ⁵² Proclamation by the president of the USA, 20 maart 1918 met aanvullend *public statement* in: *FRUS* 1918, supplement I, part I, 1416-1420. *Public statement* ook in: *BBBP*, Smit ed., VIII (tweede stuk) 791-793 (nr. 707).
- ⁵³ *De Nieuwe Courant*, 22 maart 1918, avondblad; *Het Volk*, 22 maart 1918; *Het Vaderland*, 22 maart 1918, avondblad B.
- ⁵⁴ Memorandum van de regering van Groot-Brittannië (Balfour aan De Marees van Swinderen), 25 april 1918, NA, archief Ministerie van Buitenlandse Zaken, A-250, inv.nr. 870; Balfour aan De Marees van Swinderen, 2 mei 1918; Loudon aan Townley, 31 mei 1918, NA, Ministerie van Buitenlandse Zaken, A-250, inv.nr. 881 en handgeschreven minuut van Franse vertaling, inv.nr. 870.
- ⁵⁵ Aantekeningen Cort van der Linden, z.d., NA, archief Cort van der Linden, aanvulling 2003, nog niet geïnventariseerd en NA, archief Cort van der Linden, inv.nr. 524.
- ⁵⁶ Heldring, *Herinneringen en dagboek van Ernst Heldring*, 16 januari 1926, I 682, 683.
- ⁵⁷ Townley aan FO, 25 maart 1916, TNA, FO 382/2046, 55052.
- ⁵⁸ Treub, *Herinneringen en overpeinzingen*, 368.
- ⁵⁹ E. van Raalte, 'Treubs houding gedurende wereldoorlog nr. 1', *Vrij Nederland*, 6 december 1958, p. 8.
- ⁶⁰ Van Raalte, 'Treubs houding gedurende wereldoorlog nr. 1', *Vrij Nederland*, 6 december 1958, p. 8; Van Raalte, *Staatshoofd en ministers*, 233, 234.
- ⁶¹ Heldring, *Herinneringen en dagboek van Ernst Heldring*, 16 januari 1926, I 682, 683.
- ⁶² Aantekeningen Cort van der Linden, z.d., NA, archief Cort van der Linden, aanvulling 2003, nog niet geïnventariseerd en NA, archief Cort van der Linden, inv.nr. 524.
- ⁶³ Townley aan Hardinge, 20/21 maart

1918, Cambridge University, Hardinge papers, inv.nr. 36. Ook Oppenheimer geloofde daarom op voorhand dat de gevolgen van de rekwisitie beperkt konden blijven als de handelaren maar goede voorwaarden zouden krijgen en in Nederland goed duidelijk zou worden gemaakt wat rekwisitie voor de scheepvaart betekende. Memorandum Oppenheimer, 12 maart 1918, TNA, FO 382/2046, 47701.

⁶⁴ Townley aan FO, 13 maart 1918, TNA, FO 382/2046, 46845. Hieruit blijkt dat Van Aalst voordat de rekwisitie een feit werd in woede uitbarstte over de te vrezende maatregel. In de Uitvoerende Commissie was hij echter gematigder. Een akkoord bood meer kansen dat Nederland graan zou krijgen dan wanneer Nederland het liet aankomen op rekwisitie. Notulen Uitvoerende Commissie NOT, NA, archief crisisinstellingen, inv.nr. 1264, 15 maart 1918, p. 146-150 en 22 maart 1918, p. 229.

⁶⁵ Townley aan Hardinge, 20/21 maart 1918, Cambridge University, Hardinge papers, inv.nr. 36. De brief is gedateerd 20 maart, maar halverwege, nog voor de passage over Van der Linden, meldt Townley dat hij dit stuk op de 21^e heeft geschreven.

⁶⁶ Treub, *Herinneringen en overpeinzingen*, 368.

⁶⁷ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 22 maart 1918, 2169.

⁶⁸ *De Telegraaf*, 23 maart 1918, avondblad 2^e blad; *Algemeen Handelsblad*, 23 maart 1918, ochtendblad, 1^e blad; *Nieuwe Courant*, 23 maart 1918, ochtendblad.

⁶⁹ Veel van deze brieven in NA, Ministerie van Buitenlandse Zaken, A-250, inv.nr. 880.

⁷⁰ De Marees van Swinderen aan Loudon, 25 april 1918, NA, Ministerie van Buitenlandse Zaken, A-250, inv.nr. 870.

⁷¹ Het origineel van deze verklaring, 30 maart 1918, NA, Ministerie van Buitenlandse Zaken, A-250, inv.nr. 870. Verder in *Staatscourant* 30 maart 1918 nr. 75 en *Handelingen Tweede Kamer*, 1917-1918, bijlage A, 2.III.16, p. 123, 124.

⁷² Von Lersner aan AA, 20 maart 1918 in: *BBBP*, Smit ed., VIII (eerste stuk) 130 (nr. 109).

⁷³ Lersner aan AA, 2 april 1918 in: *BBBP*, Smit ed., VIII (eerste stuk) 136-137 (nr. 117).

⁷⁴ Friedrich Rosen, *Aus einem diplomatischen Wanderleben* III (Wiesbaden 1959) 126-141.

⁷⁵ Rosen aan AA, 22 maart 1918 in: *BBBP*, Smit ed., VIII (eerste stuk) 131-132 (nr. 111).

⁷⁶ *Note Verbale* van Townley, 20 maart 1918 in: *BBBP*, Smit ed., V (eerste stuk) 433 (nr. 430).

⁷⁷ Balfour aan Van Swinderen, 11 april 1918 in: *BBBP*, Smit ed., V (eerste stuk) 442-444 (nr. 441); *Note verbale* van Townley, 17 april 1918 in: *BBBP*, Smit ed., V (eerste stuk) 456 (nr. 444).

⁷⁸ Rosen, *Aus einem diplomatischen Wanderleben*, III 157, 158; 'Denkschrift über die Schwierigkeiten im Schiffsverkehr mit Holland', 15 april 1918 in: *BBBP*, Smit ed., V (eerste stuk) 444-445 (nr. 443).

⁷⁹ Colijn aan De Savornin Lohman, ca. 17 april 1918 in: *BBBP*, Smit ed., V (eerste stuk) 456, 457 (nr. 445) en NA, archief De Savornin Lohman, inv.nr. 462.

⁸⁰ Colijn aan Loudon, 19 april 1918 in: *BBBP*, Smit ed., V (eerste stuk) 460-461 (nr. 447).

⁸¹ Resumé van een onderhoud van Gerretson met Von Maltzan, 18 april 1918 in: *BBBP*, Smit ed., V (eerste stuk) 457 (nr. 446). Tevens NA, archief Gerretson, toegang 2.21.246, inv.nr. 2057. Het stuk werd tevens doorgestuurd naar Lohman, Gerretson aan Lohman, 19 april 1918, NA, archief De Savornin Lohman, inv.nr. 461.

⁸² Verslag Gerretson, NA, archief Gerretson, inv.nr. 2057.

⁸³ Verslag Gerretson, NA, archief Gerretson, inv.nr. 2057.

⁸⁴ Toen Lohman merkte dat de premier buiten de kwestie was gebleven, sprak hij zijn zorgen ook in eigen kring uit. R. Groeninx van Zoelen bleek net zo verbaasd te zijn en was zijn twijfels blijkens

een brief aan Lohman nog niet helemaal kwijt. Hij kon zich niet indenken hoe het toch mogelijk was dat 'minister Cort hier gisteren 10 uur n.m. niets van wist, waar het toch een zaak betrof, naar aanleiding waarvan de uiterste bedreiging als mogelijkheid althans ter sprake was gekomen'. R. Groeninx van Zoelen aan Lohman, 22 april 1918, NA, archief Lohman, inv.nr. 462. Groeninx van Zoelen had zich in maart na de toezeggingen van Loudon in de schepenkwestie al sterk tegen Loudon gekant met een artikeltje getiteld 'down' in *De Nieuwe Courant*, 21 maart 1918, dat voor hem aanleiding was zijn werk voor het Ministerie van Buitenlandse Zaken te staken. Lohman aan Groeninx van Zoelen, 27 maart 1918, NA, archief De Savornin Lohman, inv.nr. 466. In een recensie van het vierde deel van Troelstra's gedenkschriften, weidde *Het Vaderland* lang uit over de aprilcrisis. Ook dit blad meldde dat Loudon de premier niet had ingelicht over de door Rosen weergegeven eisen, waarbij al werd gesproken over een 'casus belli'. *Het Vaderland*, 20 mei 1931, avondblad.

⁸⁵ 'Overzicht van het gebeurde in zake de crisis in het defensiebeleid april-juli 1918', NA, archief ministerraad, inv.nr. 906.

⁸⁶ 'Overzicht van het gebeurde in zake de crisis in het defensiebeleid april-juli 1918', NA, archief ministerraad, inv.nr. 906. In zijn berichtgeving aan zijn ondergeschikten heeft Snijders niet over direct oorlogsgevaar willen schrijven. Verdachte troepenverplaatsingen had zijn inlichtingendienst niet opgemerkt. Hij verwachtte hoogstens afleidingsmanoeuvres om Britse troepen bij het front weg te houden. Snijders aan zijn onderbevelhebbers, 23 april 1918 in: *BBBP*, Smit ed., V (eerste stuk) 466-467 (nr. 453).

⁸⁷ Rosen, *Aus einem diplomatischen Wanderleben*, III 159-162.

⁸⁸ Rosen, *Aus einem diplomatischen Wanderleben*, III 159-162.

⁸⁹ Von Grünau aan AA, 23 april 1918 met telegram Wilhelmina aan Wilhelm en AA

aan Grünau met concepttelegram Wilhelm aan Wilhelmina, 23 april 1918 in: *BBBP*, Smit ed., VIII (eerste stuk) 158, 159 (nr. 137, 138).

⁹⁰ 'Modus vivendi', z.d. in: *BBBP*, Smit ed., V (eerste stuk) 469 (nr. 457).

⁹¹ Rosen aan AA, 23 april 1918 in: *BBBP*, Smit ed., VIII (eerste stuk) 160 (nr. 140).

⁹² Berckheim aan AA, 25 april 1918 in: *BBBP*, Smit ed., VIII (eerste stuk) 161-162 (nr. 142); Berckheim aan AA, 26 april 1918 in: *BBBP*, Smit ed., VIII (eerste stuk) 163-164 (nr. 145).

⁹³ Rosen aan AA, 25 april 1918, in: *BBBP*, Smit ed., VIII (eerste stuk) 162 (nr. 143); Duitse eisen, z.d. [25 april] in: *BBBP*, Smit ed., V (eerste stuk) 471-472 (nr. 459).

⁹⁴ Notulen ministerraad, 25 april 1918 in: *BBBP*, Smit ed., V (eerste stuk) 472, 473 (nr. 460).

⁹⁵ Comité Generaal Tweede Kamer, 26 april 1918 in: *BBBP*, Smit ed., V (eerste stuk) 474-482 (nr. 463).

⁹⁶ Notulen ministerraad, 26 april 1918 in: *BBBP*, Smit ed., V (eerste stuk) 483 (nr. 464).

⁹⁷ Gevers aan Von dem Bussche, 27 april 1918 in: *BBBP*, Smit ed., V (eerste stuk) 484 (nr. 476); Nederlands antwoord op de Duitse eisen met toelichting, 27 april 1918 in: *BBBP*, Smit ed., V (eerste stuk) 485-486 (nr. 469).

⁹⁸ Rosen aan AA, 26 april 1918 in: *BBBP*, Smit ed., VIII (eerste stuk) 162-163 (nr. 144).

⁹⁹ Vgl. Van Tuyll van Serooskerken, *The Netherlands and World War I*, 223.

¹⁰⁰ Rosen aan Von Hertling, 29 april 1918 in: *BBBP*, Smit ed., VIII (eerste stuk) 164-168 (nr. 148).

¹⁰¹ 'Nederlands antwoord op de Duitse eisen', 27 april 1918 in: *BBBP*, Smit ed., V (eerste stuk) 485, 486 (nr. 469); Gevers aan Loudon, 29 april 1918 in: *BBBP*, Smit ed., V (eerste stuk) 489, 490 (nr. 476).

¹⁰² Optekening van minister Loudon, 29 april - 1 mei 1918 in: *BBBP*, Smit ed., V (eerste stuk) 490, 491 (nr. 477); Pingaud,

Histoire diplomatique de la France pendant la grande guerre, 82, 83.

¹⁰³ Rosen, *Aus einem diplomatischen Wanderleben*, III 160.

Noten hoofdstuk 27

¹ Notulen ministerraad 5 april 1918 nr. 17, NA, archief ministerraad, inv.nr. 138.

² De Jonge aan de ministerraad, 10 april 1918, NA, archief Posthuma, inv.nr. 3a en NA, archief Lely, inv.nr. 77.

³ Treub noemt De Jonge zelfs expliciet als 'bondgenoot' in de strijd tegen Duitsgezinde sympathieën in de regering. Van Raalte, 'Treubs houding gedurende wereldoorlog nr. 1', *Vrij Nederland*, 6 december 1958, p. 8.

⁴ Fasseur, *Wilhelmina. De jonge koningin*, 507, 508; Moeyes, *Buiten schot*, 209, 210 en 317, 318.

⁵ 'Overzicht van het gebeurde in zake de crisis van het defensiebeleid april-juli 1918', NA, archief ministerraad, inv.nr. 906.

⁶ 'Overzicht van het gebeurde in zake de crisis van het defensiebeleid april-juli 1918', NA, archief ministerraad, inv.nr. 906.

⁷ De Jonge aan ministerraad, 8 mei 1918 in: *BBBP*, Smit ed., V (eerste stuk) 503-506 (nr. 499).

⁸ De Jonge aan ministerraad, 8 mei 1918 in: *BBBP*, Smit ed., V (eerste stuk) 503-506 (nr. 499).

⁹ Aantekeningen De Savornin Lohman, 31 juli 1918. De Savornin Lohman schreef deze aantekeningen, waarin de formatie het hoofdthema was, op een apart blad, los van een uitgebreid formatieverslag dat in dezelfde tijd werd opgesteld. 'Geheim' zette hij boven dit blad met aantekeningen van 22 juli, 31 juli en 1 augustus 1918. NA, archief De Savornin Lohman, inv.nr. 705.

¹⁰ Fasseur, *Wilhelmina. De jonge koningin*, 496.

¹¹ Aantekeningen Lohman, 31 juli 1918. NA, archief De Savornin Lohman, inv.nr. 705.

¹² Notulen ministerraad, 13 mei 1918 in:

BBBP, Smit ed., V (eerste stuk) 512 (nr. 505); 'Overzicht van het gebeurde in zake de crisis van het defensiebeleid april-juli 1918', NA, archief ministerraad, inv.nr. 906.

¹³ 'Overzicht van het gebeurde in zake de crisis van het defensiebeleid april-juli 1918', NA, archief ministerraad, inv.nr. 906.

¹⁴ De Jonge, *Herinneringen van jhr. mr. B.C. de Jonge*, 44.

¹⁵ De Jonge, *Herinneringen van jhr. mr. B.C. de Jonge*, 44, 45; 'Overzicht van het gebeurde in zake de crisis van het defensiebeleid april-juli 1918', NA, archief ministerraad, inv.nr. 906.

¹⁶ Aantekeningen Lohman, 31 juli 1918, NA, archief De Savornin Lohman, inv.nr. 705.

¹⁷ Notulen ministerraad 17 mei 1918 nr. 28, NA, archief ministerraad, inv.nr. 138.

¹⁸ De Jonge, *Herinneringen van jhr. mr. B.C. de Jonge*, 45, 46.

¹⁹ Aantekening Wilhelmina na conferentie met Snijders, 18 mei 1918, KHA, archief Wilhelmina, A50-XVI-54 nr. 6.

²⁰ Snijders aan ministerraad, 29 mei 1918 in: *BBBP*, Smit ed., V (eerste stuk) 534-546 (nr. 523).

²¹ Snijders aan ministerraad, 29 mei 1918 in: *BBBP*, Smit ed., V (eerste stuk) 534-546, aldaar 542 (nr. 523).

²² De Jonge aan de ministerraad, 8 juni 1918 in: *BBBP*, Smit ed., V (eerste stuk) 558-560 (nr. 531).

²³ Notulen ministerraad, 8 juni 1918 in: *BBBP*, Smit ed., V (eerste stuk) 560 (nr. 532).

²⁴ De Jonge aan de ministerraad, 8 juni 1918, bij Cort van der Linden aan Wilhelmina, 11 juni 1918, KHA, archief Wilhelmina, A50-XVI-54 nr. 6; Concept Cort van der Linden aan Wilhelmina, z.d., NA, archief ministerraad, inv.nr. 906.

²⁵ 'Overzicht van het gebeurde in zake de crisis van het defensiebeleid april-juli 1918', NA, archief ministerraad, inv.nr. 906.

²⁶ Aantekening Wilhelmina, KHA, archief Wilhelmina, A50-XVI-54 nr. 6.

- ²⁷ Aantekening Wilhelmina, KHA, archief Wilhelmina, A50-XVI-54 nr. 6
- ²⁸ Concept Wilhelmina aan Snijders, z.d., KHA, archief Wilhelmina, A50-XVI-54 nr. 6.
- ²⁹ De Jonge, *Herinneringen van jhr. mr. B.C. de Jonge*, 46, 47. De Jonge gebruikt in zijn memoires in plaats van het woord 'kennis' het woord 'medeweten'.
- ³⁰ Concept Wilhelmina aan Snijders, z.d., KHA, archief Wilhelmina, A50-XVI-54 nr. 6.
- ³¹ Concept Wilhelmina aan Snijders, KHA, archief Wilhelmina, A50-XVI-54 nr. 6.
- ³² Aantekeningen Lely, mei 1920, NA, archief Lely, inv.nr. 77; Van Raalte, *Staats-hoofd en ministers*, 231.
- ³³ Nota van De Jonge inzake het beleid van Snijders, 11 juli 1918 in: *BBBP*, Smit ed., V (eerste stuk) 600-603 (nr. 585).
- ³⁴ Nota van De Jonge inzake het beleid van Snijders, 11 juli 1918 in: *BBBP*, Smit ed., V (eerste stuk) 600-603 (nr. 585).
- ³⁵ 'Kort verslag van de bespreking op 26 september 1918 van den Minister van Oorlog, Minister van Marine en Opperbevelhebber van Land- en Zeemacht', NA, archief ministerraad, inv.nr. 906.
- ³⁶ Alting von Geusau, 'Beschouwingen over den crisis minister-opperbevelhebber', 15 september 1918, NA, archief familie Röell, toegang 2.21.315, inv.nr. 142.
- ³⁷ Notulen ministerraad, 12 april 1918 in: *BBBP*, Smit ed., V (eerste stuk) 444 (nr. 442).
- ³⁸ Smit, *Nederland in de Eerste Wereldoorlog*, III 102; Wilhelmina aan Van Limburg Stirum, 15 juni 1918 in: *BBBP*, Smit ed., V (eerste stuk) 568, 569 (nr. 542). Hier schrijft Wilhelmina: 'Het zenden van convoien op groote schaal is geenszins van mijn lijstje geschrapt.'
- ³⁹ Aantekeningen Cort van der Linden, z.d., NA, archief Cort van der Linden, aanvulling 2003, nog niet geïnventariseerd en NA, archief Cort van der Linden, inv.nr. 524.
- ⁴⁰ Verslag Rambonnet over konvooikwestie, oktober 1918, NA, losse aanwinsten, inv.nr. 399. In 1931 heeft Rambonnet in reactie op de net verschenen memoires van Troelstra in *De Avondpost* herhaald dat het konvooi noodzakelijk was om de Nederlandse rechten te handhaven en het land van voedsel te voorzien. *De Avondpost*, 16 mei 1931, ochtendblad.
- ⁴¹ Rambonnet, *Handelingen Eerste Kamer*, 16 april 1918, 389.
- ⁴² Townley aan Loudon, 26 april 1918 en Van Swinderen aan Balfour, 29 april 1918 in: *Diplomatieke bescheiden betreffende de uitzending van een convooi naar Nederlandsch-Indië* ([Den Haag], [1918]) 3 (nr. 1 en 2).
- ⁴³ Loudon aan Townley, 3 juni 1918 en Memorandum *Foreign Office* aan Van Swinderen, 7 juni 1918 in: *Diplomatieke bescheiden betreffende de uitzending van een convooi naar Nederlandsch-Indië*, 3, 4 (nr. 3 en 5).
- ⁴⁴ Aantekeningen Wilhelmina over 'loop der gebeurtenissen' inliggend bij Cort van der Linden aan Wilhelmina, 22 juni 1918, KHA, archief Wilhelmina, A50-XVI-54 nr. 6.
- ⁴⁵ Townley aan Loudon, 18 juni 1918 in: *Diplomatieke bescheiden betreffende de uitzending van een convooi naar Nederlandsch-Indië*, 6 (nr. 10).
- ⁴⁶ Verslag Rambonnet over konvooikwestie, oktober 1918, NA, losse aanwinsten, inv.nr. 399.
- ⁴⁷ Verslag Rambonnet over konvooikwestie, oktober 1918, NA, losse aanwinsten, inv.nr. 399.
- ⁴⁸ Townley aan FO, 18 juni 1918, TNA, FO 372/1151, 108886.
- ⁴⁹ Notulen ministerraad, 19 juni 1918 in: *BBBP*, Smit ed., V (eerste stuk) 576 (nr. 551).
- ⁵⁰ Voor een verslag van de reis C. van Ben-them Jutting, 'De convooireis naar Indië. Als passagier aan boord van de "Bengkalis" van de maatschappij "Nederland"' in: J.H. Hoogendijk ed., *De Nederlandsche koop-*

vaardij in den oorlogstijd (1914-1918) (Amsterdam 1930) 337-344.

⁵¹ Aantekeningen Cort van der Linden, z.d., NA, archief Cort van der Linden, aanvulling 2003, nog niet geïnventariseerd en NA, archief Cort van der Linden, inv.nr. 524.

⁵² Rambonnet aan Van Limburg Stirum, 18 juni 1918, NA, archief Van Limburg Stirum, inv.nr. 23. Jaren later noemde Troelstra het konvooiplan in zijn memoires gevaarlijk en militaristisch. In een reactie stelde Rambonnet dat er nooit sprake was geweest van oorlogsgevaar. *De Avondpost*, 16 mei 1931, ochtendblad.

⁵³ Verslag Rambonnet over konvooikwestie, oktober 1918, NA, losse aanwinsten, inv.nr. 399.

⁵⁴ Notulen War Cabinet, 19 juni 1918 in: *BBBP*, Smit ed., VIII (eerste stuk) 567-569 (nr. 507).

⁵⁵ De Margerie aan Allizé, 29 mei 1918, MAE Parijs, Z-Europe, Pays-Bas, inv.nr. 20; Allizé aan MAE, 17 en 18 juni 1918, MAE Parijs, Z-Europe, Pays-Bas, inv.nr. 20.

⁵⁶ Rambonnet aan Cort van der Linden, 20 juni 1918, NA, archief ministerraad, inv.nr. 884.

⁵⁷ Rambonnet aan Wilhelmina, 20 juni 1918, KHA, archief Wilhelmina, A50-XVI-54 nr. 6.

⁵⁸ G. Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie. Deel I. De geschiedenis van de kabinetsformaties 1918-1924* (Kampen 1969) 28, 29.

⁵⁹ De Savornin Lohman, 'Gesprek met H.M. de Kⁱⁿ op 27 mei 1918', NA, archief De Savornin Lohman, inv.nr. 705 (Hierin ook beschouwingen over het voorgaande gesprek op 29 april 1918 en een gesprek met Colijn op 12 mei 1918); Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, I 29-30.

⁶⁰ Aantekeningen door De Vos van Steenwijk op 12 juni 1918 aan De Savornin Lohman overhandigd. NA, archief De Savornin Lohman, inv.nr. 705; Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, I 31-33.

⁶¹ De Savornin Lohman, 'Gesprek met H.M. de Kⁱⁿ op 27 mei 1918', NA, archief De Savornin Lohman, inv.nr. 705; Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, I 31.

⁶² Concept Cort van der Linden aan Wilhelmina, 22 juni 1918, NA, archief ministerraad, inv.nr. 884.

⁶³ Concept Cort van der Linden aan Wilhelmina, 22 juni 1918, NA, archief ministerraad, inv.nr. 884.

⁶⁴ Notulen ministerraad, 21 juni 1918 in: *BBBP*, Smit ed., V (eerste stuk) 580 (nr. 555).

⁶⁵ Cort van der Linden aan Wilhelmina, 22 juni 1918, NA, archief Kabinet der Koningin, inv.nr. 9003, exh.nr. 24 juni 1918 la H geheim.

⁶⁶ Cort van der Linden aan Wilhelmina, 22 juni 1918, met aantekeningen, KHA, archief Wilhelmina, A50-XVI-54 nr. 6.

⁶⁷ Aantekeningen Wilhelmina, KHA, archief Wilhelmina, A50-XVI-54 nr. 6.

⁶⁸ Directeur Kabinet der Koningin aan Cort van der Linden, 24 juni 1918, NA, archief Kabinet der Koningin, inv.nr. 9003, exh.nr. 24 juni 1918 la H geheim.

⁶⁹ Cort van der Linden aan Wilhelmina, 27 juni 1918, NA, archief Kabinet der Koningin, inv.nr. 9003, exh.nr. 27 juni 1918 la K geheim.

⁷⁰ Fasseur, *Wilhelmina. De jonge koningin*, 527.

⁷¹ Cort van der Linden aan Wilhelmina, 27 juni 1918, NA, archief Kabinet der Koningin, inv.nr. 9003, exh.nr. 27 juni 1918 la L geheim. In deze brief verwijst Van der Linden naar een gesprek dat hij met de koningin had waarin Wilhelmina haar verzoek deed.

⁷² Aantekening Wilhelmina, 26 juni 1918, KHA, archief Wilhelmina, A50-XVI-54 nr. 4.

⁷³ Cort van der Linden aan Wilhelmina, 27 juni 1918, NA, archief Kabinet der Koningin, inv.nr. 9003, exh.nr. 27 juni 1918 la L geheim.

⁷⁴ Wilhelmina aan Cort van der Linden, z.d., KHA, archief Wilhelmina, A50-VII-C.

⁷⁵ Cort van der Linden aan Wilhelmina, 1 juli 1918, minuut achterop Wilhelmina aan Cort van der Linden, z.d., KHA, archief Wilhelmina, A50-VII-C^c.

⁷⁶ Wilhelmina aan De Savornin Lohman, 28 juni 1918, NA, archief De Savornin Lohman, inv.nr. 705 en minuut in KHA, archief Wilhelmina, A50-XVI-54 nr. 4; De Savornin Lohman aan Wilhelmina, 30 juni 1918, KHA, archief Wilhelmina A50-XVI-54 nr. 4 en minuut NA, archief De Savornin Lohman, inv.nr. 705.

⁷⁷ Aantekeningen De Savornin Lohman, 31 juli 1918, NA, archief De Savornin Lohman, inv.nr. 705. Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, I 115.

⁷⁸ Kamervraag Van der Voort van Zijp, 26 juni 1918, met antwoord Cort van der Linden, 28 juni 1918, *Handelingen Tweede Kamer*, 1917-1918, aanhangsel, 251; *Het Vaderland*, 30 juni 1918, ochtendblad B.

⁷⁹ Kamervraag Van Hamel, 3 juli 1918 met antwoord Loudon, 10 juli 1918, *Handelingen Tweede Kamer*, 1917-1918, aanhangsel, 261; Loudon voldeed hieraan met de publicatie van *Diplomatieke bescheiden betreffende de uitzending van een conuooi naar Nederlandsch-Indië*, tevens te vinden in *Handelingen Tweede Kamer*, 1917-1918, bijlage A, 2.III.23, p. 321-331.

⁸⁰ De Savornin Lohman suggereerde dat Cort van der Linden kon worden verzocht te blijven als zowel Nolens als Heemskerck niet zouden slagen in een formatieopdracht. Hij zou dan met een geheel vernieuwde ministerploeg moeten werken want de koningin wilde 'het liefst het geheele kabinet weg hebben, maar er moeten nu eenmaal ministers zijn!' Aantekeningen De Savornin Lohman, 31 juli 1918, NA, archief De Savornin Lohman, inv.nr. 705.

⁸¹ Cort van der Linden aan zijn vrouw, 24 augustus 1918, NA, archief Cort van der Linden, inv.nr. 523.

⁸² Fasseur, *Wilhelmina. De jonge koningin*, 535.

Noten hoofdstuk 28

¹ Von Kühlmann aan AA, 13 mei 1916 en Von Kühlmann aan Von Bethmann Hollweg, 17 mei 1916, PA, AA, R 8294.

² *De Telegraaf*, 16 mei 1916, ochtendblad.

³ Giskra aan Burián, 22 mei 1916, HHStA, PA XXIII, inv.nr. 33. Toen de Belgische minister Beyens van het artikel-tje in *De Telegraaf* kennisnam, wilde hij van zijn gezant graag weten of er overgingen van Duitsgezindheid bij de geallieerden in het spel waren geweest. Dat was volgens de geallieerden niet zo. Hij voegde toe dat Van der Linden altijd strikt neutraal had gehandeld. Beyens aan Fallon, 31 mei 1916 en Fallon aan Beyens, 5 juni 1916 in: *BBBP*, Smit ed., VII 526, 527 (nr. 387, 388).

⁴ Townley aan Cecil, 24 maart 1917, TNA, FO 800/195 (Cecil Papers).

⁵ De Marees van Swinderen aan Colijn, 17 oktober 1917, HDC, archief Colijn, nr. 592, doos 3 omslag 9; H. Langeveld, 'Hendrikus Colijn zwischen Deutschland und England 1910-1918' in: Walter Mülhausen e.a. ed., *Grenzgänger. Persönlichkeiten des Deutsch-Niederländischen Verhältnisses. Horst Lademacher zum 65. Geburtstag* (Münster e.a. 1998) 103-114, aldaar 111.

⁶ De Marees van Swinderen aan Colijn, 17 oktober 1917, HDC, archief Colijn, nr. 592, doos 3 omslag 9.

⁷ Remco van Diepen, "Caught unter den Linden". De internationale positie van Nederland na de Eerste Wereldoorlog', *Nieuwste Tijd. Contactblad van de vereniging voor de geschiedenis van de twintigste eeuw* 12(1999) 23-33, aldaar 23; Remco van Diepen, *Voor volkenbond en vrede. Nederland en het streven naar een nieuwe wereldorde 1919-1946* (Amsterdam 1999) 52; Marc Frey, 'Trade, ships and the neutrality of the Netherlands in the First World War', *The international history review*, 19 (1997) 541-562, aldaar 552; Cees Fasseur, *Wilhelmina. Krijgshaftig en een vormeloze jas* ([Amsterdam] 2001) 253. Het parlementair do-

cumentatiecentrum nam het citaat zelfs op onder het kopje 'anekdotes' in een korte biografie van Cort van der Linden met de mededeling dat deze bijnaam 'in Haagse politieke kringen' de ronde deed. www.parlement.com onder P.W.A. Cort van der Linden. Voor het citaat van Van Swinderen, Langeveld, 'Hendrikus Colijn zwischen Deutschland und England 1910-1918', 111; Bußmann, 'Richard von Kühlmann und die Niederlande', 155; Michael Riemens, *De passie voor vrede. De evolutie van de internationale politieke cultuur in de jaren 1880-1940 en het recipiëren door Nederland* (Amsterdam 2005) 125.

⁸ In hoofdstuk 15 over de 'vaste' neutraliteitspolitiek werd al duidelijk dat Townley het tegenhouden van brieven van Van der Lindens zoon toeschreef aan de mogelijke invloed van zijn vader, die bekendstond als Duitsgezind, 'rightly or wrongly'. Het citaat laat zien dat Townley niet zelf wilde instaan voor de juistheid van dat imago. Townley aan Hardinge, 7 juni 1917, Cambridge University, Hardinge Papers, inv.nr. 33.

⁹ Hoewel de pers altijd zeer voorzichtig was om het thema oorlogssympathieën aan te snijden, ging de *Haagsche Post* er ooit op in met een stukje waaruit bleek dat Cort van der Linden alom werd gezien als iemand met Duitse sympathieën, maar die zorgden naast de geallieerde sympathieën van andere ministers juist voor een stipt neutraal beleid. *Haagsche Post*, 18 januari 1916, 26.

¹⁰ Aantekeningen Cort van der Linden, z.d., NA, archief Cort van der Linden, aanvulling 2003, nog niet geïnventariseerd en NA, archief Cort van der Linden, inv.nr. 524.

¹¹ Aantekeningen Cort van der Linden, z.d., NA, archief Cort van der Linden, aanvulling 2003, nog niet geïnventariseerd en NA, archief Cort van der Linden, inv.nr. 524.

¹² Aantekeningen Cort van der Linden, z.d., NA, archief Cort van der Linden, aan-

vulling 2003, nog niet geïnventariseerd en NA, archief Cort van der Linden, inv.nr. 524.

¹³ Aantekeningen Cort van der Linden, z.d., NA, archief Cort van der Linden, aanvulling 2003, nog niet geïnventariseerd en NA, archief Cort van der Linden, inv.nr. 524.

¹⁴ Loudon aan Van der Does de Willebois, 4 november 1914 in: *BBBP*, Smit ed., IV 221 (nr. 234) en de hierbij aanwezige aantekeningen van Loudon bestemd voor zijn kabinetschef Doude van Troostwijk in: *BBBP*, Smit ed., IV 221, noot 3.

¹⁵ Aantekeningen Cort van der Linden, z.d., NA, archief Cort van der Linden, aanvulling 2003, nog niet geïnventariseerd en NA, archief Cort van der Linden, inv.nr. 524.

¹⁶ Aantekeningen Cort van der Linden, z.d., NA, archief Cort van der Linden, aanvulling 2003, nog niet geïnventariseerd en NA, archief Cort van der Linden, inv.nr. 524.

¹⁷ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 28 november 1917, 509, 510; Cort van der Linden, *Handelingen Eerste Kamer*, 11 april 1918, 325.

¹⁸ Van Itallie-van Embden, 'Mr. P.W.A. Cort van der Linden', 72.

¹⁹ Henk te Velde, 'Een deftige waarnemer van parvenu-staatkunde. W.H. de Beaufort en de Eerste Wereldoorlog' in: S.C. Derks ed., *Nederland in de wereld. Opstellen bij honderd jaar Rijks Geschiedkundige Publicatiën* (Den Haag, Amsterdam 2002) 349-361, aldaar 352, 353.

²⁰ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 16 juni 1916, 2204.

²¹ Aantekeningen Cort van der Linden, z.d., NA, archief Cort van der Linden, aanvulling 2003, nog niet geïnventariseerd en NA, archief Cort van der Linden, inv.nr. 524.

²² Aantekeningen Cort van der Linden, z.d., NA, archief Cort van der Linden, aanvulling 2003, nog niet geïnventariseerd en NA, archief Cort van der Linden, inv.nr. 524.

²³ Het is dus onterecht om een tegenstelling te zien tussen Loudon, 'der auf einer buchstabengetreuen Respektierung völkerrechtlich verbriefter Neutralitätsrechte bestand' en de 'pragmatischen, die Neutralität mehr als politisches Problem auffassenden Ministerpräsidenten'. Marc Frey, 'Kriegsziele, Politik und Wirtschaft. Deutschland und die Niederlande im Ersten Weltkrieg', *Jahrbuch. Zentrum für Niederlande-Studien* 9 (1998) 175-193, aldaar 182.

²⁴ *Haagsche Post*, 8 januari 1916, 26.

Noten hoofdstuk 29

¹ Formatieverslag De Savornin Lohman over formatie 1918, p. 12, NA, archief De Savornin Lohman, inv.nr. 705.

² De Marees van Swinderen aan Van Karnebeek, z.d. [ca. 23 juni 1919] in: *BBBP*, Smit ed., V (tweede stuk) 1093-1094 (nr. 1077).

³ Overzicht van leden van de commissie van advies voor volkenrechtelijke vraagstukken, NA, archief commissie van advies voor volkenrechtelijke vraagstukken, toegang. 2.05.40, inv.nr. 2; De benoeming van Cort van der Linden vond plaats op 18 februari 1919.

⁴ Zie voor de debatten in deze commissie over de voorgestelde Volkenbond ook kort Van Diepen, *Voor volkenbond en vrede*, 36, 37.

⁵ Notulen commissie van voorbereiding voor de derde vredesconferentie, NA archief commissie van advies voor volkenrechtelijke vraagstukken, inv.nrs. 24 en 78, 11 maart 1919, 8.

⁶ Notulen commissie van voorbereiding voor de derde vredesconferentie, NA, archief commissie van advies voor volkenrechtelijke vraagstukken, inv.nrs. 24 en 78, 10 maart 1919, 3-5.

⁷ Loder, Van Vollenhoven en Van Eysinga aan de leden der commissie van voorbereiding van de derde vredesconferentie, 4 juli 1919, NA, archief commissie van ad-

vies voor volkenrechtelijke vraagstukken, inv.nr. 26. Tevens in *Documenten betreffende de buitenlandse politiek van Nederland 1919-1945. Periode A 1919-1930*, J. Woltring ed., RGP, grote serie nr. 156 ('s-Gravenhage 1976) I 12-15 (nr. 6).

⁸ Notulen commissie van voorbereiding voor de derde vredesconferentie, 15 juli 1919, *Documenten betreffende de buitenlandse politiek van Nederland 1919-1945*, I 30 (nr. 15).

⁹ Notulen commissie van voorbereiding voor de derde vredesconferentie, 15 juli 1919, *Documenten betreffende de buitenlandse politiek van Nederland 1919-1945*, I 30 (nr. 15).

¹⁰ Notulen commissie van voorbereiding voor de derde vredesconferentie, 21 juli 1919, *Documenten betreffende de buitenlandse politiek van Nederland 1919-1945*, I 50 (nr. 23).

¹¹ Concept inzake een internationaal gerechtshof, *Documenten betreffende de buitenlandse politiek van Nederland 1919-1945*, I 76 noot 7 (nr. 36 punt 8).

¹² Notulen commissie van advies voor volkenrechtelijke vraagstukken, 18 oktober 1920, *Documenten betreffende de buitenlandse politiek van Nederland 1919-1945*, II 152, 153 (nr. 125).

¹³ Van Karnebeek aan Loeff, voorzitter van de Commissie van Voorbereiding voor de derde Vredesconferentie, 11 oktober 1919, *Documenten betreffende de buitenlandse politiek van Nederland 1919-1945*, I 258-260 (nr. 122).

¹⁴ Minuut Van Karnebeek aan Cort van der Linden, 16 maart 1922, NA, archief Ministerie van Buitenlandse Zaken, A-dossiers, toegang 2.05.21, inv.nr. 1445. 'Niet aanvaard' staat op dit stuk aangetekend.

¹⁵ Minuut Van Karnebeek aan Cort van der Linden, 13 april 1922, NA, archief Ministerie van Buitenlandse Zaken, A-dossiers, inv.nr. 1445; Van Karnebeek aan J.F. Lycklama à Nijeholt, 2 april 1922, NA, archief commissie van advies voor volkenrechtelijke vraagstukken, inv.nr. 2.

- ¹⁶ Arthur Eyffinger, *Het Vredespaleis* (Amsterdam 1988) 53, 113.
- ¹⁷ Académie de droit international de la Haye, *Séance Solennelle d'Inauguration, 14 juillet 1923* (Paris 1923) 2-4.
- ¹⁸ 'De onthulling van het Gedenkteeken voor Leger en Vloot', *Koninklijke Nederlandsche Vereeniging Onze Vloot* 13 (1921) 151-153. De rede van Cort van der Linden, aanvankelijk niet geheel opgenomen, werd nogmaals afgedrukt op pagina 170-173.
- ¹⁹ *NRC*, 20 september 1921, avondblad D; *Het Vaderland*, 20 september 1921, avondblad A en 21 september 1921, ochtendblad.
- ²⁰ *Het Vaderland*, 14 mei 1926, avondblad A.
- ²¹ *Het Vaderland*, 14 mei 1926, avondblad A.
- ²² Cort van der Linden aan Van Tets van Goudriaan, 25 januari 1924, NA, archief Kabinet der Koningin, inv.nr. 9009, exh.nr. 18 februari 1924 geheim la Y; 'Aide mémoire' van Cort van der Linden, 4 januari 1927, NA, archief Kabinet der Koningin, inv.nr. 9012, exh.nr. 28 maart 1927 geheim la E.
- ²³ Oud, *Het jongste verleden*, II 136.
- ²⁴ Cort van der Linden aan Wilhelmina, 3 januari 1924, NA, archief Kabinet der Koningin, inv.nr. 9009, exh.nr. 3 januari 1924 la G geheim.
- ²⁵ Cort van der Linden aan Wilhelmina, 7 januari 1924, archief Kabinet der Koningin, inv.nr. 9009, exh. nr. 7 januari 1924 la O geheim.
- ²⁶ Deze beschrijving van de rol van Cort van der Linden wijkt af van die van Puchinger, die meent dat Cort van der Linden op 7 januari tot aanblijven zou hebben geadviseerd, nadat Colijn zijn bezwaren had kenbaar gemaakt. Uit het niet door Puchinger afgedrukte slot van Van der Lindens brief blijkt dat dat niet klopt. De brief, door Puchinger in afschrift gelezen in het archief van Ruijs de Beerenbrouck, is ook daar echter volledig en past niet bij zijn beschrijving. Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, I 574, 575; Cort van der Linden aan Wilhelmina, 7 januari 1924, afschrift, NA, archief Ruijs de Beerenbrouck, 2.21.244 (fiches kast D5, lade 1) inv.nr. 68.
- ²⁷ Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, II 600-601.
- ²⁸ Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, II 625.
- ²⁹ Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, II 625-627.
- ³⁰ Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, II 642.
- ³¹ *Algemeen Handelsblad*, 21 september 1926, avondblad.
- ³² Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, III 52, 53.
- ³³ De jaarlijks verschenen *Staatsalmanak voor het Koninkrijk der Nederlanden* geeft voor alle jaren 1919-1935 de samenstelling weer van de afdelingen van de Raad van State.
- ³⁴ Van Itallie-van Embden, 'Mr. P.W.A. Cort van der Linden', 69.
- ³⁵ *Het Vaderland*, 3 december 1934, avondblad C; *Het Vaderland*, 4 december 1934, ochtendblad.
- ³⁶ *Het Vaderland*, 19 december 1934, ochtendblad.
- ³⁷ *Het Vaderland*, 20 december 1934, ochtendblad.
- ³⁸ Neutrale schoolvereniging 'Ijmuiden en omstreken' aan Cort van der Linden, 9 augustus 1927, NA, archief Cort van der Linden, inv.nr. 213.
- ³⁹ Burgemeester van Utrecht aan Cort van der Linden, 31 oktober 1929, NA, archief Cort van der Linden, inv.nr. 213.
- ⁴⁰ *Het Vaderland*, 12 juli 1935, ochtendblad en avondblad, 13 juli 1935, ochtendblad en avondblad; 14 juli 1935 ochtendblad; 15 juli 1935, avondblad; *De Standaard*, 15 juli 1935; *De Maasbode*, 15 juli 1935, avondblad, 4^c blad.
- ⁴¹ *De Maasbode*, 15 juli 1935, avondblad, 4^c blad.
- ⁴² *Berliner Tageblatt*, 16 juli 1935, Abend-Ausgabe.
- ⁴³ *Het Volk*, 15 juli 1935, avondblad, 3^c

blad; J.W. Albarda, 'Cort van der Linden†', 553-556.

⁴⁴ A.C. von Weiler, *Naamloze vennootschap Koninklijke Begeer. Ateliers voor edelsmeed- en penningkunst Voorschoten. Penningen geslagen of gegoten in de jaren 1935-1960* V (Leiden 1960) 7; Erik van Scheepen, *Universiteit op de penning. Penningen van Athenaeum Illustre en Universiteit van Amsterdam 1632-1992* (Bussum/Amsterdam 1992) 50.

⁴⁵ *Handelingen Eerste Kamer*, 18 juli 1935, 765; *Handelingen Tweede Kamer*, 17 juli 1935, 2097, 2098; *Het Volk*, 16 juli 1935, avondblad.

⁴⁶ *NRC*, 18 juli 1935, avondblad D.

⁴⁷ 'Redevoeringen uitgesproken bij de teraardebestelling van mr. P.W.A. Cort van der Linden', NA, archief Cort van der Linden, aanvulling 2003, niet geïnventariseerd. Tevens in *NRC*, 18 juli 1935, avondblad D; *Het Vaderland*, 18 juli 1935, avondblad A.

⁴⁸ Charivarius, 'Aan Cort', *De Nieuwe Amsterdammer. Onafhankelijk Nederlandsch weekblad*, 6 februari 1915; *NRC*, 15 juli 1935, avondblad; *Het Vaderland*, 15 juli 1935, avondblad.

Noten epiloog

¹ Van Itallie-van Embden, 'Mr. P.W.A. Cort van der Linden', 71.

² Van Itallie-van Embden, 'Mr. P.W.A. Cort van der Linden', 71.

³ Cort van der Linden, *Handelingen Eerste Kamer*, 16 mei 1917, 653 (*Handelingen over de herziening der grondwet*, Kan ed., III 168).

⁴ Cort van der Linden, *De wet van het recht*, 41.

⁵ *Het Vaderland*, 16 september 1934, ochtendblad.

⁶ P.W.J.H. Cort van der Linden, 'Subjectieve herinneringen', NA, archief Cort van der Linden, inv. nr. 525.

⁷ Robert Saudek, *Wetenschappelijke graphologie: de psychologie van het schrift*

(s-Gravenhage 1925) 212-215. Handschrift Cort van der Linden in bijlage 64.

⁸ *Het Vaderland*, 19 december 1934, ochtendblad.

⁹ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 28 november 1917, 509.

¹⁰ P.W.J.H. Cort van der Linden, 'Subjectieve herinneringen', NA, archief Cort van der Linden, inv.nr. 525.

¹¹ *NRC*, 15 juli 1935, avondblad; *De Vrijheid*, 23 juli 1935; dat Cort van der Linden zich soms onder het gehoor van P.

Heering bevond, blijkt ook uit G.J.

Heering, 'Levensbericht van P. Heering', *Levensberichten van de Maatschappij der Nederlandse letterkunde te Leiden 1921-1922* (Leiden 1922) 43-48, aldaar 46.

¹² Lely aan Cort van der Linden, 13 mei 1926, NA, archief Lely, inv. nr. 7.

¹³ Cort van der Linden aan Lely, 17 mei 1926, NA, archief Lely, inv. nr. 7.

¹⁴ C.B. Wels, 'Van Karnebeeks breuk met de traditie' in: W.W. Mijnhardt ed., *Figuren en figuraties: acht opstellen aangeboden aan J.C. Boogman* (Groningen 1979) 192-221, aldaar 205, 206.

¹⁵ Memorie van antwoord hoofdstuk III staatsbegroting voor 1923, *Handelingen Tweede Kamer*, 1922-1923, bijlage A, 2 III 7, 79.

¹⁶ Van Karnebeek, *Handelingen Tweede Kamer*, 14 december 1922, 1057.

¹⁷ Aantekeningen Cort van der Linden, z.d., NA, archief Cort van der Linden, aanvulling 2003, nog niet geïnventariseerd en NA, archief Cort van der Linden, inv.nr. 524.

¹⁸ Vgl. Stefan Dudink, *Deugdzaam liberalisme*, 239.

¹⁹ Cort van der Linden zei dit in een interview met P.H. Ritter voor het Utrechtse weekblad *De Liberaal* dat niet meer is terug te vinden. De passage werd later in herinnering gebracht door *Het Vaderland*, 4 december 1934, ochtendblad.

²⁰ *Eigen Haard*, 24 december 1918, 849.

²¹ Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 28 november 1917, 510.

²² Cort van der Linden, *Handelingen Tweede Kamer*, 28 november 1917, 510.

²³ *Het Vaderland*, 23 juli 1935, avondblad.

Afkorting

AA	Auswärtiges Amt
AN	Archives nationales
BA	Bundesarchiv
BBBP	<i>Bescheiden betreffende de buitenlandse politiek van Nederland, 1848-1919: derde periode, 1899-1919</i>
BWN	<i>Biografisch Woordenboek van Nederland</i>
BWSA	<i>Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland</i>
DDF	<i>Documents diplomatiques Français</i>
DNB	De Nederlandsche Bank
ed.	edidit
Exh.nr.	Exhibitumnummer
FO	Foreign Office
FRUS	<i>Papers relating to the foreign relations of the United States. The World War</i>
GA	Gemeentearchief
GRA	Groninger Archief
HCO	Historisch Centrum Overijssel
HDC	Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme
HHStA	Haus-, Hof- und Staatsarchiv
HLRO	House of Lords Records Office
IIAV	Internationaal informatiecentrum en archief voor de vrouwenbeweging
IISG	Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis
ING	Instituut voor Nederlandse Geschiedenis
Inv.nr.	Inventarisnummer
KB	Koninklijke Bibliotheek
KDC	Katholiek Documentatie Centrum
KHA	Koninklijk Huisarchief

AFKORTINGEN

la	Littera
NA	Nationaal Archief
NNBW	<i>Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek</i>
NOT	Nederlandsche Overzee Trustmaatschappij
NUM	Nederlandsche Uitvoer Maatschappij
MAE	Ministère des affaires étrangères
o.d.t.	onder de titel
PA	Politisches Archiv
RGP	Rijks Geschiedkundige Publicatiën
TNA	The National Archives
UBA	Universiteitsbibliotheek Amsterdam
UBL	Universiteitsbibliotheek Leiden

Archieven

NEDERLAND

Centraal Bureau voor de Genealogie, Den Haag
Familieadvertenties Cort van der Linden.

Gemeentearchief Amsterdam
College van curatoren gemeente-universiteit Amsterdam, toegang 279.
Senaat van de gemeente-universiteit Amsterdam, toegang 283.

Gemeentearchief Den Haag
Akten van geboorte burgerlijke stand 's-Gravenhage.
College van curatoren van het Stedelijk Gymnasium, thans Gymnasium Haganum, beheersnummer 495.
Huwelijksakten burgerlijke stand 's-Gravenhage.
Latijnsche school, sedert 1838 Stedelijk Gymnasium, thans Gymnasium Haganum, beheersnummer 542.

Gemeentearchief Leiden
Tydeman, toegang 540.

Groninger Archief, Groningen
College van curatoren van de Rijksuniversiteit Groningen, toegang 47.
Kiesvereniging Burgerplicht te Groningen, toegang 1453.
Plaatselijke commissie van toezicht op het lager onderwijs te Groningen, toegang 1375.

Historisch Centrum Overijssel, Zwolle
Archief Stork, toegang 170.1.

Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands protestantisme, vu Amsterdam
Archief Colijn.
Archief Heemskerk.
Archief Kuyper.

Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de vrouwenbeweging (IIAV)
Archief Aletta Jacobs.

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam

Archief Van der Goes.

Archief Troelstra.

Katholiek Documentatie Centrum, Nijmegen

Archief katholieke Kamerclub, collectie 107.

Archief W.H. Nolens.

Koninklijk Huisarchief, Den Haag

Archief koningin Wilhelmina, A50.

Archief koningin-regentes Emma, A49.

Archief prins Hendrik, A51.

Koninklijke Bibliotheek, Den Haag

Afdeling bijzondere collecties.

Nationaal Archief, Den Haag

Overheidsarchieven

Crisisinstellingen Eerste Wereldoorlog, 2.06.79.

Kabinet der Koningin 1898-1945, 2.02.14.

Kabinet der Koningin [1868-1939] 1945-1970, 2.02.20.02.

Kabinet des Konings, 2.02.04.

Kopieën *Auswärtiges Amt*, 2.02.16.

Ministerie van Binnenlandse Zaken, afdeling Binnenlands Bestuur, 2.04.57.

Ministerie van Buitenlandse Zaken, Commissie van advies voor volkenrechtelijke vraagstukken, 2.05.40.

Ministerie van Binnenlandse Zaken, kabinetsarchief, 2.04.26.02.

Ministerie van Buitenlandse Zaken, A-dossiers, 2.05.21.

Ministerie van Buitenlandse Zaken, A-dossier 250 Europese Oorlog, 2.05.23.

Ministerie van Buitenlandse Zaken, kabinetsarchief, 2.05.18.

Ministerie van Justitie, 2.09.05.

Ministerie van Justitie, wettendossiers, 2.09.47.

Raad van Ministers, 2.02.05.02.

Raad van State, 2.02.06.

Staatscommissie 1883-1886, 2.04.53.08.

Staatscommissie 1910-1912, 2.04.53.09.

Staatscommissie voor het onderwijs, 2.04.48.02.

Tweede Kamer der Staten-Generaal, 2.02.22.

Persoonsarchieven

C.J.K. van Aalst, 2.21.261.

W.H. de Beaufort, 2.21.290.

D. Bos, 2.21.026.01.

N. Bosboom, 2.21.027.

H.L. Drucker, toegang 2.21.026.04.

jhr. W.J.M. van Eysinga, 2.21.060.

ARCHIEVEN

F.C. Gerretson, 2.21.246.
C. Lely, 2.21.210.
J.P. graaf van Limburg Stirum, 2.21.108.
P.W.A. Cort van der Linden, 2.21.040.
P.W.A. Cort van der Linden, 2.21.041.
P.W.A. Cort van der Linden, aanvulling 2003, niet geïnventariseerd.
jhr. J. Loudon, 2.21.205.37.
H.P. Marchant, 2.21.117.
familie Modderman, 2.21.269.
F.E. Posthuma, 2.21.026.07.
E. van Raalte, 2.21.134.
jhr. J. Röell, 2.21.183.69.
familie Röell, 2.21.315.
jhr. Ch.J.M. Ruijs de Beerenbrouck, 2.21.244 (fiches kast D5, lade 1).
jhr. A.F. de Savornin Lohman, 2.21.148.
B.D.H. Tellegen, 2.21.026.09.
familie Veegens, toegang 2.21.166.

Overige instanties en personen

VVD en voorlopers, 2.19.022.
Dr. C. Smit, 2.21.272.
Losse aanwinsten 1852-1979, 2.22.01.

Tresoar Leeuwarden

Archief van het gerechtshof Leeuwarden en het parket van de procureur-generaal, toegang 17.
Handschriften afkomstig uit de provinciale bibliotheek, toegang 347.

UB Universiteit Leiden, afdeling bijzondere collecties

Briefwisseling Bijvanck.

UB Universiteit van Amsterdam, afdeling bijzondere collecties

Dagboek N.G. Pierson, collectie NGP XXIX (tevens transcriptie in archief De Nederlandsche Bank toegang 1.121.11/54/ 1).
Collectie Pijnappel.

Privébezit

Archief Gleichman, privécollectie Escher-Gleichman Den Haag.

www.parlement.com

Biografisch archief Parlementair Documentatie Centrum Den Haag.

DUITSLAND

Berlijn

Bundesarchiv Berlin Lichterfelde
Auswärtiges Amt, Rechtsabteilung, R901.

Politisches Archiv, Auswärtiges Amt
Auswärtiges Amt 1867-1920.

Freiburg

Bundesarchiv Militärarchiv
Kaiserliches Marine-Kabinett, RM 2.
Reichsmarineamt, RM 3.
Admiralstab der Marine, RM 5.

OOSTENRIJK

Wenen

Haus-, Hof und Staatsarchiv
Ministerium des Kaiserlichen Hauses und des Äußern
PA I: Allgemeines, 1848-1918.
PA XXIII: Niederlande, 1850-1918.
Administrative Registratur, F36 Schiffswesen/Krieg, 1832-1918.
Gesandtschaft Haag, VII/2/3.

FRANKRIJK

Parijs

Archives Nationales
Ministère de Commerce et de l'Industrie, Série F12.
Services extraordinaires des temps de guerre, Série F23.

Ministère des affaires étrangères, Quai d'Orsay
Correspondance politique et commerciale, A-Guerre 1914-1918.
Correspondance politique et commerciale, A-paix 1914-1918.
Correspondance politique et commerciale, Nouvelle Série 1897-1918, Pays Bas.
Correspondance politique et commerciale 1914-1940, Z-Europe, Pays-Bas.
Fonds Blocus.

Nantes

Ministère des affaires étrangères
Ambassade de la France à Londres, série B 1914-1920.
Consulat de la France à Amsterdam.
Légation de la France à la Haye.

GROOT-BRITTANNIË

Cambridge

Cambridge University, manuscript department
Hardinge Papers.

Oxford

Oxford University, Bodleian Library, manuscript department
Oppenheimer Papers.

Londen

House of Lords Records Office
Lloyd George Papers.

The National Archives

Foreign Office: Contraband Department and Ministry of Blockade, FO 382.

Foreign Office: Political Departments, FO 371.

Foreign Office: Private Offices, FO 800/195 (Cecil papers).

Foreign Office: Treaty Department, FO 372.

War Cabinet, CAB 23/2.

BELGIË

Brussel

Ministerie van Buitenlandse Zaken, diplomatiek archief

Correspondance B., nr. 227.

Correspondance politique, Légation des Pays-Bas.

VERENIGDE STATEN

Princeton, NJ

Firestone Library, Princeton University

Collectie Henry van Dyke.

Washington, DC / Suitland, MD

National Archives, National Records Center Building

Department of State USA, Record Group 59.

Department of State USA, Record Group 84.

Geraadpleegde literatuur

Staatsstukken

- Eindverslag als bedoeld bij art. 15 der crisis-enquêtewet 1918 van de staatscommissie tot het instellen van een onderzoek naar hetgeen tijdens den toestand van oorlogsgevaar heeft plaats gevonden ter zake van de voorziening van het land met levensbehoefden enz.* (Den Haag 1922).
- Enquêtecommissie regeringsbeleid 1940-1945. Verslag houdende de uitkomsten van het onderzoek.* I A (3^e druk, Den Haag 1949).
- Handelingen Eerste Kamer der Staten-Generaal.*
- Handelingen Tweede Kamer der Staten-Generaal.*
- Notulen der staatscommissie voor het onderwijs ingesteld bij koninklijk besluit van 31 december 1913, no. 10, 2 dln.* ('s-Gravenhage 1920).
- Staatsalmanak voor het Koninkrijk der Nederlanden*
- Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden.*
- Verslag der staatscommissie voor evenredig kiesrecht ingesteld bij Koninklijk Besluit van 15 november 1913 no. 45* ([s-Gravenhage] 1914).
- Verslag der staatscommissie voor het onderwijs, ingesteld bij koninklijk besluit van 31 december 1913, no. 10 met tien bijlagen* ('s-Gravenhage 1916).

Gepubliceerde bronnen

- Aalberse. Dagboeken 1902-1947*, J.P. de Valk, A.C.M. Kappelhof ed. (Den Haag 2006).
- Beaufort, W.H. de, *Dagboeken en aantekeningen van Willem Hendrik de Beaufort*. J.P. de Valk, M. van Faassen ed., RGP, kleine serie nr. 73 en 74 (Den Haag 1992).
- Bescheiden betreffende de buitenlandse politiek van Nederland, 1848-1919: derde periode, 1899-1919*, C. Smit ed., RGP, grote serie 100, 102, 106, 109, 116-117, 128, 137, 145-146 ('s-Gravenhage 1957-1974).
- Briefwisseling Kuiper-Idenburg*, J. de Bruijn en G. Puchinger, ed., (Franeker 1985).
- Die deutsche Seekriegsleitung im Ersten Weltkrieg. Dokumentation*, Gerhard Granier ed., 4 dln. (Koblenz 1999-2004).
- Diplomatieke bescheiden betreffende de uitzending van een convooi naar Nederlandsch-Indië*, J. Loudon ed. ('s-Gravenhage 1918).

LITERATUUR

- Diplomatieke bescheiden betreffende de toelating van oorlogsschepen en bewapende handelsvaartuigen der oorlogvoerenden binnen het Nederlandsche rechtsgebied*, J. Loudon ed. ('s-Gravenhage 1918).
- Documenten betreffende de buitenlandse politiek van Nederland 1919-1945. Periode A 1919-1930. Deel 1*, J. Woltring ed., RGP, grote serie nr. 156 ('s-Gravenhage 1976).
- Handelingen over de Herziening der Grondwet 1815 (1887)*, H.J. Romeijn ed., 2 dln. ('s-Gravenhage 1907).
- Handelingen over de herziening der grondwet*, J.B. Kan ed., 3 dln. ('s-Gravenhage 1916).
- Heldring, Ernst, *Herinneringen en dagboek van Ernst Heldring (1871-1954)*, J. de Vries ed., 3 dln. Werken uitgegeven door het Nederlands Historisch Genootschap, vijfde serie nr. 2, 3, 4 (Utrecht 1970).
- Jonge, B.C. de, *Herinneringen van Jhr. Mr. B.C. de Jonge met brieven uit zijn nalatenschap*, S.L. van der Wal ed., Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap, Utrecht, vijfde serie nr. 1 (Utrecht 1968).
- Ministère des affaires étrangères, *Documents diplomatiques Français. 1914. (3 août – 31 décembre)*. Commission de publication des documents diplomatiques français ed. (Paris 1999).
- Ministère des affaires étrangères, *Documents diplomatiques Français. 1915 tome I (1er janvier – 25 mai)*. Commission de publication des documents diplomatiques français ed. (Paris 2002).
- Ministère des affaires étrangères, *Documents diplomatiques Français. 1915 tome II (26 mai – 15 septembre)*. Commission de publication des documents diplomatiques français ed. (Brussel e.a. 2003).
- Ministère des affaires étrangères, *Documents diplomatiques Français. 1915 tome III (15 septembre – 31 décembre)*. Commission de publication des documents diplomatiques français ed. (Brussel e.a. 2004).
- Multatuli, *Volledige werken V*, G. Stuiveling ed. (Amsterdam 1952).
- Multatuli, *Volledige werken XVIII. Brieven en documenten uit de jaren 1875-1877*, H. van den Berg e.a. ed. (Amsterdam 1987).
- Overzicht der voornaamste door het Ministerie van Buitenlandsche Zaken behandelde en voor openbaarmaking geschikte aangelegenheden (Oranjeboek)*, 3 dln. (z.p., 1915-1916).
- Papers relating to the foreign relations of the United States. The World War*, Publications of the Department of State, 6 dln. (Washington 1928-1933).
- Pierson, N.G., *Briefwisseling van Nicolaas Gerhard Pierson 1839-1909 III, 1898-1909*, J.G.S.J. van Maarseveen ed. (Amsterdam 1993).
- Recueil de diverses communications du Ministre des Affaires Étrangères aux États-généraux par apport à la neutralité des Pays-Bas et au respect du droit des gens* (Den Haag 1916).
- Schorer, J.W.M., *Raadsman achter de troon. Dagboek aantekeningen van jhr. mr. J.W.M. Schorer, vice-president van de Raad van State 1896-1903*, J.P. de Valk ed. (Hilversum 2002).
- Steglich, Wolfgang, *Die Friedensversuche der kriegführenden Mächte im Sommer und Herbst 1917: quellenkritische Untersuchungen, Akten und Vernehmungsprotokolle* (Wiesbaden 1984).

LITERATUUR

- Steglich, Wolfgang ed., *Der Friedensappell Papst Benedikts XV vom 1. August 1917 und die Mittelmächte* (Wiesbaden 1970).
- Steglich, Wolfgang ed., *Die Verhandlungen des 2. Unterausschusses des parlamentarischen Untersuchungsausschusses über die päpstliche Friedensaktion von 1917* (Wiesbaden 1974).
- Thorbecke, J.R. *De briefwisseling van J.R. Thorbecke V 1845-1853*, G.J. Hooykaas, F.J.P. Sante-goets ed., RGP, kleine serie nr. 78 (Den Haag 1996).
- Thorbecke, J.R., *De briefwisseling van J.R. Thorbecke VI 1853-1862*, G.J. Hooykaas, F.J.P. Sante-goets ed., RGP, kleine serie nr. 92 (Den Haag 1998).
- Thorbecke, J.R., *De briefwisseling van J.R. Thorbecke VII 1862-1872*, G.J. Hooykaas, F.J.P. Sante-goets ed., RGP, kleine serie nr. 98 (Den Haag 2002).
- Troonredes, openingsredes, inhuldigingsredes 1814-1963*. Inleiding en annotaties van dr. E. van Raalte ('s-Gravenhage 1964).
- Verlag van de bespreking ten huize van mr. M.W.F. Treub gehouden op zaterdag 6 april 1918* (z.p., z.d.).

Kranten en tijdschriften

- Algemeen Handelsblad*
De (groene) Amsterdammer
Arnhemse Courant
De Avondpost
Berliner Tageblatt
Het Centrum
Eigen Haard
De Fakkel
Friesch Volksblad
De Gids
Haagsche Courant
Haagsche Post
De Katholiek (A.C.A. Van Vuuren, 'Politiek overzicht')
De Maasbode
De Nederlander (Christelijk-historisch dagblad)
De Nederlander (blad gelieerd aan kiesverenigingen Liberale Unie)
De Nieuwe Courant
De Nieuwe Gids (Frans Netscher, 'Binnenlandsche staatkundige kroniek')
Nieuwe Groninger Courant
Nieuwe Rotterdamsche Courant
Nieuwe Venlosche Courant
Nieuws van den dag
De Opbouw (H.P. Marchant, 'Staatkundig Overzicht')
Onze Eeuw. Maandschrift voor staatkunde, letteren, wetenschap en kunst (C.K. Elout, 'Binnenlandsch overzicht')
Provinciale Groninger Courant
De Standaard

LITERATUUR

De Telegraaf
De Tijd
Het Vaderland
De Vaderlander
Het Volk
Vox Studiosorum
Vragen des Tijds (H.P. Marchant, 'Staatkundig Overzicht')
De Vrijzinnig-democraat

Literatuur

- Aa, A.J. van der, *Biographisch woordenboek der Nederlanden* VIII (Haarlem 1878).
- Abbenhuis, Maartje, *The Art of staying neutral. The Netherlands in the First World War, 1914-1918* (Amsterdam 2006).
- Abbenhuis, M., 'Rustig te midden van woedende golven; de moeilijke verdediging van de Nederlandse neutraliteit' in: Hans Andriessen, Martin Ros en Perry Pierik, *De grote oorlog. Kroniek 1914-1918*, I (Soesterberg 2002) 303-324.
- Académie de droit international de la Haye, *Séance Solennelle d'Inauguration, 14 juillet 1923* (Paris 1923).
- Addams, Jane, Emily G. Balch, Alice Hamilton, *Women at The Hague. The international congress of women and its results. With an introduction by Harriet Hyman Alonso* (Chicago 2003).
- Aerts, Remieg, *De letterheren. Liberale cultuur in de negentiende eeuw: het tijdschrift De Gids* (Amsterdam 1997).
- Ahlswede, Dieter, 'Deutsch-britische Friedensgespräche im Haag 1918?', *Die Welt als Geschichte. Eine Zeitschrift für Universalgeschichte* 20 (1960) 187-197.
- Akte van beschuldiging met het arrest van teregstelling in zake tegen Hendrik Jacobus Jut en zijne huisvrouw Christina Goedvolk* ('s-Gravenhage 1876).
- Albarda, J.W., 'Cort van der Linden†', *De Socialistische Gids* 20 (1935) 553-556.
- Algemeen Nederlandsch Studenten-woekblad "Minerva". Feestnummer ter gelegenheid van het vijftig-jarig bestaan van het Leidsch Studentencorps*, 14 (1 maart 1889).
- Almanak van het Leidsche studentencorps* 50 (1864) t/m 55 (1869).
- Alonso, Harriet Hyman, *Peace as a women's issue. A history of the U.S. movement for world peace and women's rights* (New York 1993).
- Amsterdamsche studenten-almanak* 61 (1891) t/m 66 (1896).
- Asprey, Robert B., *The German high command at war. Hindenburg and Ludendorff conduct world War I* (New York 1991).
- Asser, C. en J. Limburg, *Handleiding tot de beoefening van het Nederlandsch burgerlijk recht. Voortgezet door Mr. J. Limburg. Supplement op het eerste deel, de wet van 6 februari 1901 (Stbl. No. 62) omtrent de ouderlijke macht en de voogdij* (Zwolle 1902).
- Asser, H.L., *Bescherming van minderjarigen. Eene studie over het ouderlijk gezag en de voogdij. Bekroonde beantwoording van de prijsvraag, uitgeschreven door het gesticht "Talitha Kûmi"* (Haarlem 1897).
- Augur, *Van het Haagsche Binnenhof* (Amsterdam 1901).
- d'Aulnis de Bourouill, J., 'over: P.W.A. Cort van der Linden, *De Zilvercrisis* en P.W.A. Cort van der Linden, *Munt-politiek*', *Themis. Regtskundig tijdschrift* 45 (1884) 601-609.

LITERATUUR

- Bailey, Thomas A., *The policy of the United States toward the neutrals 1917-1918* (Baltimore 1942).
- Bakhuizen van den Brink, C.R., 'C.Th. van Deventer', *Handelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden en levensberichten harer afgestorven medeleden 1916-1917*, 108-127.
- Bank, Jan, Gijsbert van Es, Piet de Rooy, *Kortweg Nederland. Wat iedereen wil weten over onze geschiedenis* (Den Haag 2005).
- Barker, Rodney en Xenia Howard Johnston, 'The politics and political ideas of Moisei Ostrogorski', *Political studies. The journal of the political studies association of the United Kingdom* 23 (1975) 415-429.
- Beaufort, W.H. de, 'Bij de beeltenis van mr. Cort van der Linden', *Eigen Haard* 41 (1915) 975.
- Beening, André, *Onder de vleugels van de adelaar. De Duitse buitenlandse politiek ten aanzien van Nederland in de periode 1890-1914* (Amsterdam 1994).
- Het beginsel-program.* Bond van Vrije Liberalen. Geschriften van den Bond van Vrije Liberalen nr. 1. (Den Haag z.j.)
- Bell, Archibald Colquhoun, *A history of the blockade of Germany and of the countries associated with her in the great war: Austria, Hungary, Bulgaria, and Turkey, 1914-1918* ([London 1937]).
- Benthem Jutting, C. van, 'De convooireis naar Indië. Als passagier aan boord van de "Bengkalis" van de maatschappij "Nederland"' in: J.H. Hoogendijk ed., *De Nederlandsche koopvaardij in den oorlogstijd (1914-1918)* (Amsterdam 1930) 337-344.
- Berg, D. van den, *Cornelis Jacobus Snijders (1852-1939). Een leven in dienst van zijn land en zijn volk. Eene levensbeschrijving, mede steunende op zijne eigen "Herinneringen"* ('s-Gravenhage 1949).
- Berns, Jan en Ineke Strouken, *Joepie Joepie, Berend Botje, Tante Betje en andere bekende Nederlanders* ('s-Gravenhage 1993).
- Bervoets, J.A.A., 'Jhr. Eeltjo Aldegondus van Beresteijn (1876-1948)', *BWN I* (Den Haag 1979) 38-40.
- Bervoets, J.A.A., 'Veegens, Jacob Dirk', *BWN II* (Amsterdam 1985) 570-572.
- Best, Geoffrey, *Humanity in Warfare. The modern history of the international law of armed conflicts* (London 1980).
- Beunders, H.J.G., 'Weg met de vlootwet'. *De maritieme bewapeningspolitiek van het kabinet Ruys-de Beerenbroeck en het succesvolle verzet daartegen in 1923* (Bergen 1984).
- Birnbaum, Karl E., *Peace moves and U-boat warfare. A study of imperial Germany's policy towards the United States. April 8, 1916 - January 9, 1917* (Stockholm 1958).
- Blankenstein, Elisabeth van, *Dr. M. van Blankenstein. Een Nederlands dagbladdiplomaat 1880-1964* (Leiden 1999).
- Blok, Josine en Jannie Poelstra, 'Het verbod van het onderzoek naar het vaderschap en de dubbele moraal' in: *Socialisties-feministische teksten I* (1974) 125-167.
- Blom, Ron en Theunis Stelling, *Niet voor God en niet voor het Vaderland. Linkse soldaten, matrozen en hun organisaties tijdens de mobilisatie van '14-'18* (Soesterberg 2004).
- Boekholt, P.Th.F.M., 'Naar een gedifferentieerd onderwijssysteem, 1860-1920' in: P.Th.F.M. Boekholt en E.P. de Booy, *Geschiedenis van de school in Nederland* (Assen 1987) 149-228.
- Boekholt, P.Th.F.M., 'De onderwijswet van 1801 en het begin van de Staatszorg voor het onderwijs in Nederland' in: P. Boekholt ed., *Tweehonderd jaar onderwijs en de zorg van de Staat* (Assen 2002) 3-10.

- Boekholt, P.Th.F.M., 'De schoolstrijd van de katholieken' in: T.J. van der Ploeg e.a., *De vrijheid van onderwijs. De ontwikkeling van een bijzonder grondrecht* (Utrecht 2000) 17-34.
- Bogaarts, M.D., 'Achter gesloten deuren. Het comité-generaal van de beide Kamers der Staten-Generaal en de strijd om informatie en medezeggenschap inzake defensie en buitenlandse politiek' in: *Jaarboek parlementaire geschiedenis 2004. Het democratisch ideaal* (Den Haag 2004) 44-54.
- Bonebakker, J.W., *Twee verdienstelijke officieren: Nicolaas Bosboom (1855-1937) en Cornelis Jacobus Snijder (1852-1939)* (Nieuwkoop 1974).
- Boneval Faure, R. van, 'Levensschets van Mr. B.D.H. Tellegen' in: *Jaarboek van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen gevestigd te Amsterdam voor 1885* (Amsterdam 1885) 42-84.
- Boogman, J.C., *Rondom 1848. De politieke ontwikkeling van Nederland 1840-1858* (Bussum 1978).
- Booy, Thijs, *Het is stil op het Loo. Overpeinzingen in memoriam koningin Wilhelmina* (Amsterdam 1963).
- Borgesius, H. Goeman, 'Open brief aan mr. J. baron d'Aulnis de Bourouill', *Vragen des Tijds* 4 (1878) II 219-278.
- Bornebroek, Arno, *Een heer in een volkspartij. Theodoor Heemskerk (1852-1932), minister-president en minister van justitie* (Amsterdam 2006).
- Bos, D., 'Economisch en financieel herstel', *Vragen des Tijds* 41 (1915) I 124-154.
- Bos, D., 'Het onderwijs en de grondwet', *Vragen des Tijds* 39 (1913) II 1-47.
- Bos, D., 'De taak van het parlement', *Vragen des Tijds* 41 (1915) I 32-55.
- Bos, D., *Onze volksopleiding* (Groningen 1898).
- Bos, Dennis, *Waarachtige volksvrienden. De vroege socialistische beweging in Amsterdam 1848-1894* (Amsterdam 2001).
- Bosboom, N., *In moeilijke omstandigheden. Augustus 1914-mei 1917* (Gorinchem 1933).
- Bosch, A.G., *Het ontstaan van het wetboek van strafrecht. Aantekeningen over de werkzaamheden van de staatscommissie in 1870 belast met de samenstelling van een ontwerp van een nieuw wetboek van strafrecht* (Zwolle 1965).
- Bosch, Mineke, *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid. Aletta Jacobs 1854-1929* ([Amsterdam] 2005).
- Boschloo, T.J., *De productiemaatschappij. Liberalisme, economische wetenschap en het vraagstuk der armoede in Nederland 1800-1875* (Hilversum 1989).
- Bossenbroek, Martin en Jan H. Kompagnie, *Het mysterie van de verdwenen bordelen. Prostitutie in Nederland in de negentiende eeuw* (Amsterdam 1998).
- Boterman, Frits en Piet de Rooy, *Op de grens van twee culturen. Nederland en Duitsland in het Fin de Siècle* (Amsterdam 1999).
- Braak, Bert van den, *De Eerste Kamer. Geschiedenis, samenstelling en betekenis 1815-1995* (Den Haag 1998).
- Brands, M.C., 'De grijze verf van historici. WO I blijft aan Nederland voorbijgaan', *Hollands maandblad* 48 (2006) VIII/IX 23-27.
- Brands, M.C., "'The great war' die aan ons voorbijging. De blinde vlek in het historische bewustzijn van Nederland' in: M. Berman en J.C.H. Blom ed., *Het belang van de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag 1997) 9-20.
- Braster, J.F.A., *De identiteit van het openbaar onderwijs* (Groningen 1996) 146-152.
- Braun, Marianne, *De prijs van de liefde. De eerste feministische golf, het huwelijksrecht en de vaderlandse geschiedenis* (Amsterdam 1992).

LITERATUUR

- Brevet, F.J., 'Dr. Anthony George Kröller in 1926 en 1927' in: R.A.D. Renting ed., *Rotterdams Jaarboekje* 1974, 234-240.
- Brezet, Marianne, 'De Eerste Wereldoorlog en de groei van de overheidsbemoedening' in: Hans Binneveld e.a. ed., *Leven naast de catastrofe. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Hilversum 2001) 111-127.
- Brink, H. van den, 'Hugo Krabbe (1857-1936)' in: T.J. Veen, P.C. Kop ed., *Zestig juristen. Bijdragen tot een beeld van de geschiedenis der Nederlandse rechtswetenschap* (Zwolle 1987) 287-291.
- Broersma, Marcel, 'Botsende stijlen. De Eerste Wereldoorlog en de Nederlandse journalistieke cultuur', *Tijdschrift voor mediageschiedenis* 2 (1999) II 40-68.
- Brown Scott, James, *Les travaux de la Cour Permanente d'Arbitrage de la Haye* (Oxford 1921); P. Hamilton, *The Permanent Court of Arbitration: international arbitration and dispute resolution. Summaries of Awards, Settlement Agreements and Reports* (Den Haag 1999).
- Brugmans, H. ed., *Nederland in den oorlogstijd. De geschiedenis van Nederland en Nederlands-Indië tijdens den oorlog van 1914 tot 1919, voor zoover zij met dien oorlog verband houdt* (Amsterdam 1920).
- Bruijn, Jan de, *Het boetekleed ontsiert de man niet. Abraham Kuyper en de lintjesaffaire (1909-1910)* (Amsterdam 2005).
- Bruin, H. en C. van der Klaauw, 'Het verdwenen schilderij', *De Witte* 6 (1997) VI 28-34.
- Bruin, H., 'Het verdwenen schilderij deel II: de briefwisseling', *De Witte* 7 (1998) V 26-29.
- Bruyne, J.A. de, *Staatkundige geschiedenis van Nederland in onzen tijd* (Leiden 1917).
- Bussey, Gertrude en Margaret Tims, *Women's international league for peace and freedom 1915-1965* (London 1965).
- Bußmann, Markus, 'Richard von Kühlmann und die Niederlande' in: *Jarhbuch. Zentrum für Niederlande-Studien* 9 (1998) 139-173.
- Buys, J.T., 'Aan gene zijde van het algemeen stemrecht', *De Gids* 56 (1892) IV 204-228 en 406-458.
- Buys, J.T., 'Een alarmkreet. Over: "Gezag en vrijheid" door mr. A.F. de Savornin Lohman', *De Gids* 41 (1877) II 56-84.
- Buys, J.T., 'Levensbericht van Mr. S. Vissering' in: *Levensberichten der afgestorven medeleden van de maatschappij der Nederlandsche letterkunde. Bijlage tot de handelingen van 1891* (Leiden 1891) 116-154.
- Buys, J.T., 'Het moderne staatsbegrip', *De Gids* 28 (1864) III 193-217.
- Buys, J.T., *Het regt van de Tweede Kamer. Een woord aan de kiezers* (Haarlem 1866).
- Buys, J.T., 'Stormschade', *De Gids* 40 (1876) I 99-135.
- Buys, J.T., 'De strijd tusschen staat en maatschappij', *Metis. Sociaal en politisch tijdschrift* 2 (1874) 359-409.
- Buys, J.T., *Studiën over staatkunde en staatsrecht*, W.H. de Beaufort en A.R. Arntzenius ed., 2 dln. (Arnhem 1894-1895).
- Buys, J.T., *De zelfstandigheid van het staatsrecht. Rede uitgesproken door Mr. J.T. Buijs, na de overdracht van het rectoraat aan de hoogeschool te Leiden op 8 februari 1876* (Amsterdam 1876).
- Cappers, W. en P. Kamphuis, 'Die Niederlande und der Erste Weltkrieg' in: Jürgen Rohwer ed., *Neue Forschungen zum Ersten Weltkrieg. Literaturberichte und Bibliographien von 30 Mitgliedstaaten der 'Commission Internationale d'Histoire Militaire Comparée'* (Koblenz 1985) 245-255.

- Castoretpollux, 'Mr. G.M. van der Linden' in: Castoretpollux, *Portretten. In de Tweede Kamer* (Sneek 1881) 101-104.
- Cocheret, Ch.A., 'Dr. A.G. Kröller' in: Ch.A. Cocheret, W.P. Lichtenauer ed., *Bekende Rotterdammers door hun stadgenoten beschreven* (Rotterdam 1951) 34-40.
- Colenbrander, H.T., 'Het rechtschapen gemoed', *De Gids* 78 (1914) II 129-152.
- Colenbrander, H.T., *Studiën en aantekeningen over Nederlandsche Politiek (1909-1919)* ('s-Gravenhage 1920).
- Colenbrander, H.T., 'De internationale positie van Nederland' in: H. Brugmans ed., *Nederland in den oorlogstijd. De geschiedenis van Nederland en van Nederlandsch-Indië tijdens den oorlog van 1914 tot 1919, voor zoover zij met dien oorlog verband houdt* (Amsterdam 1920) 103-133.
- Colijn, H., 'Over den volkerenkrijg', *Stemmen des tijds: maandschrift voor Christendom en Cultuur* jrg. 4 (1914-1915) I 32-75, (afl. 1); I 361-394 (afl. 2); II 368-394 (afl. 3); jrg. 5 (1915-1916) 146-175 (afl. 4); jrg. 6 (1916-1917) 187-218 (afl. 5).
- Coogan, John W., *The end of neutrality. The United States, Britain, and maritime rights 1899-1915* (Ithaca/London 1981).
- Cramer, N., 'Het Kabinet der Koningin 1841-1991. Een staatkundig-historische schets' in: Ch. Dumas en H.P.R. Rosenberg ed., *Het Kabinet der Koningin. Geschiedenis van het instituut en het huis aan de Korte Vijverberg* ('s-Gravenhage 1991).
- Cramer, Nicolaas, *Parlement en pers in verhouding tot de overheid* (Leiden 1958).
- Cremer, J.T., 'Levensbericht van Mr. J.P.R. Tak van Poortvliet', *Levensberichten der afgestorven medeleden van de maatschappij der Nederlandsche letterkunde te Leiden 1903-1904* (Leiden 1904) 287-305.
- Cronheim, Paul, 'Eeltjo Aldegondus van Beresteyn', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 1947-1949. Levensberichten* (Leiden 1950) 85-93.
- Daalder, H., 'Leiding en lijdelijkheid in de Nederlandse politiek' in: H. Daalder, *Politisering en lijdelijkheid in de Nederlandse politiek* (Assen 1974) 9-36.
- Daalder, H., *Politiek en historie. Opstellen over Nederlandse politiek en vergelijkende politieke wetenschap*, J.Th.J. van den Berg en B.A.G.M. Tromp ed. (Amsterdam 1990).
- Dales, Geert, *Om de vrijheid. Een liberaal manifest* (Den Haag 2005).
- Dekker, Jeroen J.H., *Straffen, redden en opvoeden. Het ontstaan en de ontwikkeling van de residentiële heropvoeding in West-Europa, 1814-1914, met bijzondere aandacht voor "Nederlandsch Mettray"* (Utrecht 1985).
- Delicat, Jan-Wilm, *Van ijzeren vuist naar zachte hand? Idee en praktijk in de rijksopvoedingsgestichten 1901-1961* (Nijmegen 2001).
- Deventer, S. van, *Kröller-Müller. De geschiedenis van een cultureel levenswerk* (Haarlem 1956).
- Diepen, Remco van, *Voor volkenbond en vrede. Nederland en het streven naar een nieuwe wereldorde 1919-1946* (Amsterdam 1999).
- Diepen, Remco van, "'Caught unter den Linden". De internationale positie van Nederland na de Eerste Wereldoorlog', *De nieuwste tijd. Contactblad van de vereniging voor de geschiedenis van de twintigste eeuw* 12 (1999) 23-31.
- Dijk, G.B. van, 'De kabinetscrisis van 1913 in de Nederlandse pers', *Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden* 21 (1966-1967) I 36-57.
- Domela Nieuwenhuis, F., *Het kommunisme en de officiële wetenschap, een weer- en verweerschrift, met een inleiding over de houding van de Vragen des Tijds* (Den Haag [1883]).

LITERATUUR

- Dongen, Bas van, 'De SDAP, de Eerste Wereldoorlog en de vreedesbeweging in de SDAP', *Socialisme en democratie* 31 (1982) 342-354.
- Dongen, Bastiaan Berend van, *Revolutie of integratie. De Sociaal Democratische Arbeiders Partij in Nederland (SDAP) tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Leiden 1992).
- Dooyeweerd, Herman, *De ministerraad in het Nederlandsche staatsrecht* (Amsterdam 1917).
- Drentje, Jan, *Thorbecke. Een filosoof in de politiek* (Amsterdam 2004).
- Dresden, S., *De structuur van de biografie* (Den Haag 1956) tevens in: S. Dresden, *Over de biografie* (Amsterdam 2002).
- Driel, C.M. van, *Dienaar van twee heren. Het strijdbaar leven van theoloog-politicus B.D. Eerdmans (1868-1948)* (Kampen 2005).
- Dudink, Stefan, *Deugzaam liberalisme. Sociaal-liberalisme in Nederland 1870-1901* (Amsterdam 1997).
- Dunk, H.W. von der, 'Nederland ten tijde van de Eerste Wereldoorlog' in: D.P. Blok e.a. ed., *Algemene Geschiedenis der Nederlanden XIV* (Haarlem 1979) 40-52.
- Dunk, Herman von der, *Die Niederlande im Kräftepiel zwischen Entente und Kaiserreich* (Institut für Europäischen Geschichte Mainz, Vorträge nr. 74, Wiesbaden 1980).
- Economic policy in the Netherlands-Indies – Het economisch beleid in Nederlandsch-Indië*. P. Creutzberg ed. (Groningen 1972-1975) I.
- Eerdmans, B.D., *Grondwetsherziening en openbaar onderwijs* (Leiden 1916).
- Eerdmans, B.D., *De onderwijsvraag en de volksoontwikkeling* (Leiden 1916).
- Eggen, Albert, *Van daad tot vonnis. Door Drenten gepleegde criminaliteit voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Drentse historische reeks 13) (Assen 2005).
- Elout, C.K., *Figuren en momenten uit de politiek van koningin Wilhelmina's tijd* (Amsterdam 1938).
- Elout, C.K., *De heeren in Den Haag*, 2 dln. (Amsterdam 1907-1909).
- Elout, C.K., 'Mr. S van Houten' in: Henri van der Mandere ed., *Mannen en vrouwen van betekenis onze dagen* 42 (1912) 1-76.
- Elout, C.K., 'De Nederlandsche oorlogpsyche' in: H. Brugmans ed., *Nederland in den ologstijd. De geschiedenis van Nederland en van Nederlandsch-Indië tijdens den oorlog van 1914-1919, voor zoover zij met dien oorlog verband houdt* (Amsterdam 1920) 353-369.
- Esveld, N.E.H. van, *Treub. Over de drempel der nieuwe samenleving* (Assen 1958).
- Ett, Henri A., *Holland in rep en roer. De zaak van de weduwe Pruimers, Jut en zijn vrouw, de moord in Dekkersduin: drie geruchtmakende processen uit de negentiende eeuw* (Amsterdam 1951).
- Ette, A.J.H. van, *Onze Ministers sinds 1789* (Alphen aan den Rijn 1948).
- Eversdijk, Nicole, 'Die Niederlande und Deutschland im Ersten Weltkrieg: ein Beitrag zur wechselseitigen politisch-kulturellen Wahrnehmung', *Jahrbuch für Niederlande-Studien* 7-8 (1997) 231-234.
- Eyffinger, A., 'Moraal uit noodzaak. Het Nederlands buitenlands beleid en de internationale rechtsorde' in: R.E. van Ditzhuyzen e.a. ed., *Tweehonderd jaar Ministerie van Buitenlandse Zaken* (Den Haag 1998) 145-163.
- Eyffinger, Arthur, *Het Vredespaleis* (Amsterdam 1988).
- Eysinga, W.J.M. van, *The Netherlands and the law of neutrality during the Great War* (London 1932).
- Eysinga, W.J.M. van, 'Le dr. A.G. Krölller 1862 – 1 mai – 1937', *Grotius, annuaire international pour l'année 1937*, 1-5.

- Fabius, D.P.D., 'De moderne staat', *Stemmen des Tijds. Maandschrift voor christendom en cultuur* 6 (1917) I, 153-186.
- Fabius, D.P.D., *Studiën en schetsen op het gebied van staat en maatschappij*, 5de serie.
- Farrar, Marjorie Milbank, *Conflict and compromise: the strategy, politics and diplomacy of the French blockade 1914-1918* (Den Haag 1974).
- Fasseur, Cees, *Wilhelmina. De jonge koningin* ([Amsterdam] 1998).
- Fasseur, Cees, *Wilhelmina. Krijgshaftig in een vormeloze jas* ([Amsterdam] 2001).
- Feikema, R.W., *De totstandkoming van de schoolwet van Kappeyne. Bijdrage tot de kennis van de parlementaire geschiedenis van Nederland* (Amsterdam 1929).
- Fischer, Fritz, *Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914/18* (Düsseldorf 1961).
- Flier, M.J. van der, *War finances in the Netherlands up to 1918. The Netherlands and the World War. Volume 1* (Oxford e.a. 1923). Economic and social history of the World War. Dutch series. Publications of the Carnegie Endowment for International Peace. Division of Economics and History.
- François, J.P.A., 'La Cour Permanente d'Arbitrage, son origine, sa jurisprudence, son avenir', *Recueil des cours. Académie de droit international* 87 (1955) 1 457-562.
- Franke, H.J., *De dood in het leven van alledag. Rouwadvertenties en openbare strafvoltagekingen in Nederland* ('s-Gravenhage 1985).
- Franke, H.J., *Twee eeuwen gevangen. Over de geschiedenis van het gevangeniswezen en het emancipatieproces van gevangenen vanaf het eind van de achttiende eeuw tot heden* (Utrecht 1990).
- Frieswijk, Johan, *Socialisme in Friesland 1880-1900* (Amsterdam 1977).
- Frieswijk, Johan, 'Een socialisties propagandist in revolutionaire jaren. Biografie van Tjeerd Stienstra (1859-1935)', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 2 (1976) 219-256.
- Frey, Marc, *Der Erste Weltkrieg und die Niederlande. Ein neutrales Land im politischen und wirtschaftlichen Kalkuel der Kriegsgegner* (Studien zur internationale Geschichte V, Berlin 1998).
- Frey, Marc, 'Anglo-Dutch Relations during the First World War' in: Nigel Ashton, Duco Hellema ed., *Unspoken Allies. Anglo-Dutch Relations since 1780* (Amsterdam 2001) 59-84.
- Frey, Marc, 'Kriegsziele, Politik und Wirtschaft. Deutschland und die Niederlande im Ersten Weltkrieg', *Jahrbuch. Zentrum für Niederlande-studien* 9 (1998) 175-193.
- Frey, Marc, 'Trade, ships and the neutrality of the Netherlands in the First World War', *The international history review* 19 (1997) 541-562.
- Gaay Fortman, B. de, 'D.P.D. Fabius' in: *Handelingen en levensberichten van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden 1931-1932* (Leiden 1932) 146-172.
- Gallhofer, I.N. en W.E. Saris, 'Strategy choices of foreign policy decision makers. The Netherlands 1914', *The journal of conflict resolution* 23 (1979) 425-445.
- Geldolf, Wim, *Stockholm 1917. Camille Huysmans in de schaduw van titanen* (Antwerpen 1996).
- George, Alexander L. en Juliette L. George, 'The psychoanalyst and the biographer' in: idem, *Presidential personality and performance* (Boulder, Colorado 1998) 13-22.
- Gerretson, C., 'Colijn: staatsman-koopman' in: G. Puchinger ed., *Verzamelde werken V* (geschiedenis 1950-1953) (Baarn 1975) 139-161.
- Gerretson, C., 'Cort van der Linden begint met het recht van de minderheid' in: G. Puchinger ed., *Verzamelde werken V* (geschiedenis 1950-1953) (Baarn 1975) 283-289.

- Gerretson, C., 'De ontbrekende schakel in onze parlementaire historie' in: G. Puchinger ed., *Verzamelde werken VI* (geschiedenis 1954-1958) (Baarn 1976) 321-326.
- Gerretson, C., 'Periode uit 1918' in: G. Puchinger ed., *Verzamelde werken V* (geschiedenis 1950-1953) (Baarn 1975) 253-282.
- Gijswijt, Thomas W., 'Neutraliteit en afhankelijkheid. De Nederlands-Duitse politieke betrekkingen tijdens de Eerste Wereldoorlog' in: Frits Boterman en Marianne Vogel ed., *Nederland en Duitsland in het Interbellum*. (Hilversum 2003).
- Gouda, D.J., *De Nederlandse zeevisserij tijdens de Eerste Wereldoorlog 1914 – 1918* (Haarlem/Antwerpen 1978).
- Gribling, J.P., *P.J.M. Aalberse 1871-1948* (Utrecht 1961).
- Gribling, J.P., *Willem Hubertus Nolens 1860-1931. Uit het leven van een priester-staatsman* (Assen 1978).
- Gribling, J.P., 'Nolens en de onderwijspacificatie', *Politiek perspectief* 7 (1978) II 30-44.
- Groenewold, C.A., *Hendrik Pieter Marchant (1869-1959). "Le tigre néerlandais"* (Kampen 1992). *Groningsche studenten-almanak. Vindicat atque polit*, 1881-1891.
- Haak, A.C., 'Anthony George Kröller, 1862-1941, zakenman en reder' in: A.C. Haak en P.B. Hofman, *Anton Kröller en De Hoge Veluwe 1909-1935. De geschiedenis van een bijzondere ondernemer* (2e druk [Hoenderloo] 2003) 6-8.
- Haan, Ido de, *Het beginsel van leven en wasdom. De constitutie van de Nederlandse politiek in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2003) 78-80.
- Haan, Ido de, 'Burgerschap, sociale stratificatie en politieke uitsluiting in de negentiende eeuw' in: Joost Kloek, Karin Tilmans ed., *Burger. Een geschiedenis van het begrip 'burger' in de Nederlanden van de Middeleeuwen tot de 21^e eeuw* (Amsterdam 2002) 231-275.
- Haan, Ido de, 'Het elan van het instinct. Organische metaforen en de politiek' in: Liesbeth Nijs e.a. ed., *De zieke natie. Over de medicalisering van de samenleving 1860-1914* (Groningen 2002) 124-142.
- Haan, Ido de, 'Een geveld Goliath? Liberale onderwijspolitiek 1848-1920' in: T.J. van der Ploeg e.a., *De vrijheid van onderwijs. De ontwikkeling van een bijzonder grondrecht* (Utrecht 2000) 35-57.
- Haan, Ido de, 'Het onderwijs in de grondwet. Van staatszorg tot vrijheidsrecht' in: N.C.F. van Sas, H. te Velde ed., *De eeuw van de Grondwet. Grondwet en politiek in Nederland 1798-1917* (Deventer 1998) 182-217.
- Hagelstein, G.H., *De parlementaire commissies* (Groningen 1991).
- Hagen, Piet, *Journalisten in Nederland. Een persgeschiedenis in portretten. 1850-2000* (Amsterdam 2002).
- Ham, Willem van der, *Verover mij dat land. Lely en de Zuiderzeewerken* (Amsterdam 2007).
- Hamel, G.A. van, 'De tegenwoordige beweging op het gebied van het strafrecht' in: G.A. van Hamel, *Verspreide opstellen* (Leiden 1912) I 523-551.
- Handbuch der Auslandspresse. Bearbeitet von der Auslandstelle des Kriegspresseamts* (Berlin 1918).
- Hannema, Ulbe Durk, *De Hogerhuis-zaak* (Drachten 1964).
- Hans, D., 'Cort van der Linden' in: D. Hans, *Parlements-film* (Scheveningen [1924]) 20-23.
- Harmsen, Ger, 'Alexander Salomon de Leeuw', *BWSA* 3 (1988) 114-118.
- Hawkins, Mike, *Social Darwinism in European and American thought, 1860-1945. Nature as a model and nature as a threat* (Cambridge 1997).
- Heemskerk, A., 'Principieele economische strijd. Engelsch "katheder-socialisme" door mr. J.A. Levy', *Themis. Regtskundig tijdschrift* 41 (1880) 537-572.

- Heering, G.J., 'Levensbericht van P. Heering', *Levensberichten van de Maatschappij der Nederlandse letterkunde te Leiden 1921-1922* (Leiden 1922) 43-48.
- Hemels, J.M.H.J., 'Het gelukkige moment van een ongelukkige oorlog. Reacties in Westeuropese kranten op de gebeurtenissen medio 1914', *Handelingen der koninklijke Zuidnederlandse maatschappij voor taal- en letterkunde en geschiedenis* 29 (1975) 29-54.
- Hentzen, C., *De politieke geschiedenis van het lager onderwijs in Nederland. De financiële gelijkstelling 1913-1920* ('s-Gravenhage 1925).
- Hermans, Cor, *De dwaaltocht van het sociaal-darwinisme. Vroege sociale interpretaties van Charles Darwins theorie van natuurlijke selectie 1859-1918* (Amsterdam 2003).
- Herre, Paul, *Die kleinen Staaten Europas und die Entstehung des Weltkrieges* (München 1937).
- Herwig, Holger. H., *The First World War. Germany and Austria-Hungary 1914-1918* (London e.a. 1997).
- Heuvel Strasser, E.A. van den, 'Vluchtelingen zorg of vreemdelingenbeleid. De Nederlandse overheid en de Belgische vluchtelingen 1914-1915', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 99 (1986) 184-204.
- Hiep, Danie de en Joost Klarenbeek, *125 jaar Vox studiosorum. 1864-1990. Het oudste Nederlandse studentenblad* (Utrecht 1991).
- Hoekstra, Hanneke, *Het hart van de natie. Morele verontwaardiging en politieke verandering in Nederland 1870-1919* (Amsterdam 2005).
- Holtrop, Aukje, *Nynke van Hichtum. Leven en wereld van Sjoukje Troelstra-Bokma de Boer 1860-1939* (Amsterdam 2005).
- Hölzle, Erwin, *Die Selbstentmachtung Europas. Das Experiment des Friedens vor und im Ersten Weltkrieg*, 2dln. (Göttingen 1975-1978).
- Hoogenboom, Marcel, *Standenstrijd en zekerheid. Een geschiedenis van oude orde en sociale zorg in Nederland* (Amsterdam 2004).
- Hoogendijk, J.H., *De Nederlandsche koopvaardij in den oorlogstijd* (Amsterdam 1930).
- Hordijk, J.C., *De democratie van het respect. Schoolstrijd, levensbeschouwing en politiek debat* (Delft 2001).
- Houten, S. van, *Staatkundige brieven* (Haarlem 1883-1929).
- Houwink ten Cate, Johannes, *'De mannen van de daad' en Duitsland, 1919-1939. Het Hollandse zakenleven en de vooroorlogse buitenlandse politiek* (Den Haag 1995).
- Huart, F.J.A., *Grondwetsberziening 1917 en 1922* (Arnhem 1925).
- Huijsinga, Karel, 'De Nederlandsche uitvoermaatschappij. Een kort historisch overzicht van haar doel en werking', *Economisch-statistische berichten. Algemeen weekblad voor handel, nijverheid, financiën en verkeer* 4 (1925) II 1014-1017, 1060-1063, 1102-1104, 1142-1145.
- Ionescu, Ghita, 'Moysey Ostrogorski (1854-1919) and the theory of professional political organization' in: Johan A. Hall ed., *Rediscoveries* (Oxford 1986) 139-160.
- Itallie-van Embden, W. van, 'Mr. P.W.A. Cort van der Linden' in: W. van Itallie-van Embden, *Sprekende portretten* (Leiden [1924]) 62-73.
- Jacobs, Aletta, *Herinneringen van dr. Aletta H. Jacobs* (Amsterdam 1924).
- Jansma, K., *Lely. Bedwinger der Zuiderzee* (2^e herziene druk, Amsterdam 1954).
- Janssen, Karl-Heinz, *Der Kanzler und der General. Die Führungskrise um Bethmann Hollweg und Falkenhayn (1914-1916)* (Göttingen 1967).
- Japikse, N., *Die Stellung Hollands im Weltkrieg. Politisch und wirtschaftlich* (Den Haag 1921).
- Japikse, N., *Staatkundige geschiedenis van Nederland van 1887-1917* (Leiden 1918).

LITERATUUR

- Jacquet, F.G.P., 'Conrad Theodoor Van Deventer', *BWN* 1 (Den Haag 1979) 137-139.
- Jansma, K., *Lely. Bedwinger der Zuiderzee* (2e herziene druk, Amsterdam 1954).
- Jarusch, K.H., *The enigmatic Chancellor. Bethmann Hollweg and the hubris of imperial Germany* (New Haven, London 1973).
- Joll, James, *The anarchists* (2^e druk, London 1979).
- Jong, C.T. de, 'De Nederlandse neutraliteit tijdens de Eerste Wereldoorlog', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 65 (1952) 257-271.
- Jong, C.T. de, 'Nederland in de Eerste Wereldoorlog' in: J.A. van Houte e.a. ed., *Algemene Geschiedenis der Nederlanden XII* (Zeist 1958) 53-83.
- Jong, H. de, 'Iets over de muntquaestie. *De Zilvercrisis* door Mr. P.W.A. Cort van der Linden, hoogleraar te Groningen', *Vragen des Tijds* 10 (1884) I, 294-316.
- Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel een: Voorspel* ('s-Gravenhage 1969). Wetenschappelijke editie.
- Jong, Ron de, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit. Verkiezingen voor de Tweede Kamer, 1848-1887* (Hilversum 1999).
- Jong, Ron de, 'Verkiezingen Tweede Kamer', <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/Verkiezingen>.
- Jong Ozon, K. de, 'De protestanten en het onderwijs' in: J. de Bruijn ed., *Bepaald gebied. Aspecten van het protestants-christelijk leven in Nederland in de jaren 1880-1940* (Baarn 1989) 166-188.
- Jonge, A.A. de, *Crisis en critiek der democratie. Anti-democratische stromingen en de daarin levende denkbeelden over de staat in Nederland tussen de wereldoorlogen* (Assen 1968).
- Jonkman Hans en Laurence de Blocq van Scheltinga, 'La Cour Permanente d'Arbitrage dans le développement de l'arbitrage jusqu'à la création de la Cour permanente de justice internationale (1899-1922)', *Guerres mondiales et conflits contemporains. Revue d'histoire* 48 (1998) 3-16.
- Just, Harald, 'Neutralität im Ersten Weltkrieg. III Teil: Holland', *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* 20 (1967) 307-355.
- Kamp, R. van, *De kolenvoorziening van Nederland gedurende de Eerste Wereldoorlog* (Amsterdam 1968).
- Kamphuis, P.H., *Het Algemeene Nederlandsche Vrededebond, 1871-1901. Een verkennend onderzoek over dertig jaar ijveren voor een vreedzame internationale samenleving* (Den Haag 1982).
- Keizer, Madelon de, en Gerhard Hirschfeld, 'Nederland en w.o. i. Een discussie inzake M.C. Brands' "De grijze verf van historici"', *Hollands maandblad* 48 (2006) XI 46-49.
- Kerklaan, Peter, 'De lange houdbaarheid van de ongevallenwet in Nederland 1901-1967', *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* 3 (2006) 64-90.
- Kitchen, Martin, *The silent dictatorship. The politics of the German High Command under Hindenburg and Ludendorff, 1916-1918* (Linden 1976).
- Kleijngeld, A.M.P., *Gemobiliseerde militairen in Tilburg tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Tilburg 1983). Bijdragen tot de geschiedenis van het zuiden van Nederland 57.
- Klinken, Gert van, *Actieve burgers. Nederlanders en hun politieke partijen 1870-1918* (Amsterdam 2003).
- Klinkert, W., *Het vaderland verdedigd. Plannen en opvattingen over de verdediging van Nederland 1874-1914* ('s-Gravenhage 1992).
- Koch, Jeroen, *Abraham Kuiper. Een biografie* (Amsterdam 2006).

LITERATUUR

- Koch, Koen, 'Nederland en de Eerste Wereldoorlog. Of het geluk van de onverdiende voorspoed' in: A.W.M. Gerrits en J.H. de Wilde ed., *Aan het slagveld ontsnapt. Over oorlogen die niet plaatsvonden. Een liber amicorum voor Hylke Tromp* (Zutphen 2000).
- Koetsveld, C.E. van, *De Christelijk-Historische Unie* (Baarn 1909).
- Krabbe, H., 'Compromis of capitulatie?', *De Gids* 80 (1916) IV 205-214.
- Krabbe, H., 'Grondwetsherziening', *De Gids* 76 (1912) IV 1-27.
- Krabbe, H., *Die Lehre der Rechtssouveränität. Beitrag zur Staatslehre* (Groningen 1906).
- Krabbe, H., *De moderne staatsidee* ('s-Gravenhage 1915).
- Krabbe, H., *Het rechtsgezag* ('s-Gravenhage 1917).
- Kranenburg, R., 'Hugo Krabbe', *Jaarboek van de maatschappij der Nederlandse Letterkunde 1936/1937* (Leiden 1937) 155-160.
- Kruithof, Bernard en Piet de Rooy, 'Liefde en plichtsbef. De kindbescherming in Nederland rond 1900', *Sociologisch Tijdschrift* 13 (1987) 637-668.
- Kruizinga, Samuël, 'Neutrality in the balance. The origin of the *Nederlandsche Overzee Trustmaatschappij* (N.O.T.)', *Leidschrift* 20 (2005) 57-82.
- Kuyper, A., *Ons program* (Amsterdam 1879).
- Kuyper, A., *Souvereiniteit in eigen kring. Rede ter inwijding van de Vrije Universiteit, den 20sten oktober 1880 gehouden, in het Koor der Nieuwe Kerk te Amsterdam* (Amsterdam 1880).
- Kuypers, Ivo, *In de schaduw van de grote oorlog. De Nederlandse arbeidersbeweging en de overheid 1914-1920* (Amsterdam 2002).
- Lademacher, Horst, *Zwei ungleiche Nachbarn. Wege und Wandlungen der deutsch-niederländischen Beziehungen im 19. und 20. Jahrhundert* (Darmstadt 1990).
- Lafeber, C.V., *Vredes- en bemiddelingspogingen uit het eerste jaar van Wereldoorlog I, augustus 1914-december 1915* (Leiden 1961).
- Lammers, G.J., *Kroon en kabinetsformatie. Een onderzoek naar de invloed van het parlementaire stelsel op de functie van de kroon bij de kabinetsformatie* (IJmuiden 1952).
- Landaal, A.J., *Pro Patria 1672-1948. Van studentenvendel tot studentencorps* (Leiden 1949).
- Landau, Peter, 'Karl Christian Friedrich Krauses Rechtsphilosophie' in: Klaus-M. Kodalle ed., *Karl Christian Friedrich Krause (1781-1832). Studien zu seiner Philosophie und Krausismo* (Hamburg 1985) 80-92.
- Langedijk, D., *Bibliographie van den schoolstrijd 1795-1920* ('s-Gravenhage 1931).
- Langedijk, D., *De schoolstrijd* ('s-Gravenhage 1935).
- Langemeijer, G.E., *De wijsbegeerte des rechts en de encyclopaedie der rechtswetenschap sedert 1880. Geschiedenis der Nederlandsche rechtswetenschap deel VI* (Amsterdam 1963).
- Langeveld, Herman Jan, 'Hendrikus Colijn zwischen Deutschland und England, 1910-1918' in: Walter Mühlhausen e.a. ed., *Grenzgänger. Persönlichkeiten des deutsch-niederländischen Verhältnisses: Horst Lademacher zum 65. Geburtstag* (Münster 1998) 103-114.
- Langeveld, Herman, *Dit leven van krachtig handelen. Hendrikus Colijn 1869-1944. Eerste deel 1869-1933* ([Amsterdam] 1998).
- Langeveld, Herman, 'De levensbeschrijving als vergrootglas. Het nut van de politieke biografie', *Biografie bulletin* 15 (2005) III 4-8.
- Langeveld, H.J., 'De pacificatie: mythe of politieke koehandel?', *Inkom. Maandblad voor school en bestuur* 16 (1992) afl. 5.
- Leeuw, A.S. de, *Nederland in de wereldpolitiek van 1900 tot heden* (Zeist 1936).

LITERATUUR

- Leeuw, A.G. de, 'Levensbericht van W. van der Kaay (1831-1918)' in: *Handelingen van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde en Levensberichten harer afgestorven medeleden 1918-1919* (Leiden 1919) 92-96.
- Levy, J.A., *Engelsch "katheder-socialisme"* ('s-Gravenhage 1879).
- Levy, J.A., *Kinderbescherming. Toespraak bij de opening der jaarlijksche algemeene vergadering van de maatschappij tot nut van het algemeen gehouden te Amsterdam 16 mei 1894* ('s Gravenhage 1894).
- Levy, J.A. e.a., *Het vraagstuk van de verzorging der verwaarloosde kinderen in opdracht van de Maatschappij tot nut van 't algemeen* (Amsterdam 1898).
- Levy, J.A., *Verslag over kinderbescherming en ouderlijke macht* (Utrecht 1895).
- Lijphart, A., *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Haarlem, 9^e druk 1992).
- Limburg, J., 'Het wetsontwerp omtrent de vaderlijke macht en de voogdij', *Sociaal weekblad* 12 (9 juli 1898, 16 juli 1898, 23 juli 1898).
- Limburg, J., 'Kraakporselein', *De Gids* 70 (1906) II 189-200.
- Linden, P.W.A. Cort van der, 'Aansprakelijkheid der werkgevers voor ongelukken der werklieden', *Themis. Regtskundig tijdschrift* 46 (1885) 442-475.
- Linden, P.W.A. Cort van der, 'Beginselen of formules', *De Gids* 59 (1895) I 72-81.
- Linden, P.W.A. Cort van der, 'Belastingbegrippen', *De Gids* 48 (1884) IV 185-204.
- Linden, P.W.A. Cort van der, *Beschouwingen over het strand* (Leiden 1869).
- Linden, P.W.A. Cort van der, 'Conservatief kiesrecht', *De Gids* 59 (1895) III 381-394.
- Linden, P.W.A. Cort van der, 'Conservatief of progressief', *De Gids* 57 (1893) I 137-173.
- Linden, P.W.A. Cort van der, 'Drie vragen van belastingbeleid', *De Tijdspiegel* 45 (1888) II 333-355.
- Linden, P.W.A. Cort van der, 'Evenredige stemwaarde', *Vragen des Tijds* 13 (1887) I 195-212.
- Linden, P.W.A. Cort van der, *De goud-nood. De economist. Tijdschrift voor alle standen tot bevordering van volkswelvaart door verspreiding van eenvoudige beginselen van staathuishoudkunde* 33 (1884) 461-484.
- Linden, P.W.A. Cort van der, 'Grondbelasting of grondrente', *Vragen des Tijds* 16 (1890) II 117-125.
- Linden, P.W.A. Cort van der, 'De landbouw en de voorgestelde belastingontwerpen', *Sociaal weekblad*, 12 maart 1892, 6 (1892) 101-103.
- Linden, P.W.A. Cort van der, *Leerboek der financiën. De theorie der belastingen* ('s-Gravenhage 1887).
- Linden, P.W.A. Cort van der, 'De methode in de rechts- en staatswetenschappen', *Themis. Regtskundig tijdschrift* 43 (1882) 390-415.
- Linden, P.W.A. Cort van der, *Munt-politiek* (Groningen 1884).
- Linden, P.W.A. Cort van der, 'Na den strijd', *De Gids* 58 (1894) II 283-306.
- Linden, P.W.A. Cort van der, 'Oeconomische politiek', *Vragen des Tijds* 9 (1883) I 291-317.
- Linden, P.W.A. Cort van der, *De oorzaken der malaise* (Groningen 1885).
- Linden, P.W.A. Cort van der, 'Over het ontstaan van den rechtsband uit overeenkomsten', *Themis. Regtskundig tijdschrift* 33 (1872) 302-351.
- Linden, P.W.A. Cort van der, W. Thorbecke, *Pleidooijen van Mrs. P.W.A. Cort van der Linden en W. Thorbecke in zake H.J. Jut en Christina Goedvolk volgens de eigen aantekeningen der ambts halve verdedigers* ('s-Gravenhage 1876).
- Linden, P.W.A. Cort van der, *Rede van minister Cort van der Linden over onze binnenlandsche en buitenlandsche verhoudingen* (Groningen, [1916]).

LITERATUUR

- Linden, P.W.A. Cort van der, *Richting en beleid der liberale partij* (Groningen 1886).
- Linden, P.W.A. Cort van der, 'Sociale rente', *Vragen des Tijds* 9 (1883) I 165-189.
- Linden, P.W.A. Cort van der, 'Sociologie en ethnologie. Over S.R. Steinmetz, Het goed recht van sociologie en ethnologie als universiteitsvakken', *De Gids* 59 (1895) III 143-146.
- Linden, P.W.A. Cort van der, 'Staat en gemeenschap', *De Gids* 58 (1894) IV 239-266.
- Linden, P.W.A. Cort van der, *De staathuishoudkunde als sociale wetenschap. Rede, uitgesproken tot aanvaarding van het hoogleeraarsambt aan de universiteit te Amsterdam* ('s-Gravenhage 1891).
- Linden, P.W.A. Cort van der, *De taak van den staat ten aanzien van de ontwikkeling des volks* (z.p., [1890?]). IISG BRO 1401/II.
- Linden, P.W.A. Cort van der, *Volk en staat. Redevoering ter opening zijner colleges* (Groningen 1882).
- Linden, P.W.A. Cort van der, *De voorgestelde kapitaalbelasting* (Amsterdam 1892).
- Linden, P.W.A. Cort van der, 'Vrijheid en hervorming', *De Gids* 51 (1887) II 389-425 en *De Gids* 51 (1887) III, 72-125.
- Linden, P.W.A. Cort van der, 'Wapenstilstand', *De Gids* 58 (1894) I 34-50.
- Linden, P.W.A. Cort van der, *De wet van het recht. Redevoering bij de aanvaarding van het hoogleeraarsambt aan de Rijks-universiteit te Groningen op den 24sten November 1881 uitgesproken* (Groningen 1881).
- Linden, P.W.A. Cort van der, *De zilvercrisis* (Groningen 1883).
- Lindner, Jan Joost, 'Stille stem in roerige tijden. P.W.A. Cort van der Linden', *de Volkskrant* 4 oktober 1997 en in Paul Brill ed., *Kopstukken van het laagland. Een eeuw Nederland in honderd portretten* ([Amsterdam] 1999) 11-14.
- Lion, Iz.J., *Dertien professoren en prof. J.T. Buijs' "Regt van de Tweede Kamer" wederlegd. Ook een woord aan de kiezers* ('s-Gravenhage 1866).
- Lith, Hans van, *Plotseling een vreselijke knal: bommen en mijnen treffen neutraal Nederland, 1914-1918* (Zaltbommel 2001).
- Loenhout, P. van, 'De NUM in nood. De verhouding tussen de Nederlandse Uitvoermaatschappij en Groot-Brittannië als één van de bepalende factoren voor het functioneren van de maatschappij als semi-officiële instantie onder het kabinet-Cort van der Linden (1917-1918)', *Ex tempore* 9 (1990) I 19-29.
- Loots, Jasper, *Voor het volk, van het volk. Van districtenstelsel naar evenredige vertegenwoordiging* (Amsterdam 2004).
- Loudon, J., 'P.W.A. Cort van der Linden' in: M.J. van der Flier ed., *Grotius. Annuaire international pour l'année 1936* (Den Haag 1936) 1-7.
- Ludendorff, Erich, *Das Scheitern der neutralen Friedensvermittlung im August-September 1918* (Berlin 1919).
- Mandele, K.E. van der, *Het liberalisme in Nederland: schets van de ontwikkeling in de negentiende eeuw* (Arnhem 1933).
- Mandere, H.Ch.G.J. van der, *De export-centrale. Nederlandsche Uitvoer-Maatschappij. Schets, met aantekeningen, van de totstandkoming en behandeling van de wet, houdende bijzondere maatregelen ten aanzien van het goederenverkeer met het buitenland, ontleend aan de gewisselde stukken en redevoeringen* (Amsterdam [1917]).
- Manen, Ch.A. van, *De Nederlandsche Overzee Trustmaatschappij, middelpunt van het verkeer van onzijdig Nederland met het buitenland tijdens den wereldoorlog 1914-1918*, 8 dln. ('s-Gravenhage 1935).

LITERATUUR

- Manen, Charlotte A. van, 'Duitschland's groei', *De Gids* 79 (1915) II 274-310.
- Manning, A.F., *De nacht van Staal en wat nog duister bleef* (Nijmegen 1990).
- Marshall, Peter, *Demanding the impossible. A history of anarchism* (London 1992).
- Marchant, H.P., 'In dagen van crisis', *Vragen des Tijds* 40 (1914) I 1-58.
- Marchant, H.P., 'Oorlogs- en kiesrechtministerie', *Vragen des Tijds* 41 (1915) I 327-339.
- Mees, R.Az., R.P., 'Levensbericht van mr. J.G. Gleichman', *Levensberichten der afgestorven medeleden van de maatschappij der Nederlandsche letterkunde te Leiden 1906-1907* (Leiden 1907) 1-41.
- Meester, W.A.T. de, ed., *Gedenkboek van den Europeeschen oorlog* (Leiden 1914-1919).
- Meulen, Dik van der, *Multatuli. Leven en werk van Eduard Douwes Dekker* (Nijmegen 2002).
- Meyers, Jan, *Domela, Een hemel op aarde* (Amsterdam 1993).
- Mierlo, H.T.A.M. van, 'Mr. Meinard Tydeman (1854-1916)', *De drie steden. Regionaal historisch tijdschrift voor Tiel, Buren en Culemborg* 18 (1997) nr. 2, 23-31.
- Minderaa, J.T., 'Pacifictie en democratisering in Nederland rond 1918' in: R.A. Koole ed., *Van Bastille tot Binnenhof. De Franse Revolutie en haar invloed op de Nederlandse politieke partijen* (Houten 1989) 49-65.
- Minderaa, J.T., 'Pieter Wilhelm Adrianus Cort van der Linden', *BWN I* (Den Haag 1979) 339-342.
- Miranda, S.R. de, *Het Amsterdamsche aardappelenoproer* (Amsterdam [1917]).
- Modderman, A.E.J., *Straf – geen kwaad. Redevoering bij de aanvaarding van het hoogleeraarsambt in de rechtsgeleerdheid aan het Athenaeum Illustre te Amsterdam den 24en october 1864 uitgesproken* (Amsterdam 1864).
- Moeyes, Paul, *Buiten schot. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Amsterdam 2001).
- Moeyes, Paul, *De sterke arm. De zachte hand. Het Nederlandse leger & de neutraliteitspolitiek 1839-1939* (Amsterdam 2006).
- Molenaar, A.N., *Arbeidsrecht. Tweede deel B* (Zwolle 1958).
- Molenaar, A.N., 'Minister Cort van der Linden en het risique professionnel', *Sociaal maandblad arbeid. Gewijd aan arbeidsrecht, arbeidsmarkt, werkloosheidsbestrijding, sociale verzekering en andere vraagstukken* 9 (1954) 410-419.
- Moret Corrie E., 'Kröller een groot koopman' in: Wim Alings ed., *Ons Nationale Park De Hoge Veluwe* (Nijmegen 1990) 9-19. Eerder uitgegeven als Wim Alings ed., *Het bewaarde landschap. Het nationale park De Hoge Veluwe 1935-1985* (Nijmegen 1985).
- Mossink, Marijke, *De levenbrengsters. Over vrouwen, vrede, feminisme en politiek in Nederland 1914-1940* (Amsterdam 1995).
- Mulder, Bertus, 'Domela Nieuwenhuis en het kathedersocialisme' in: J. Frieswijk, J.J. Kalma, Y. Kuiper, *Ferdinand Domela Nieuwenhuis. De apostel van de Friese arbeiders* (Drachten/ Leeuwarden 1988) 80-91.
- Müller-Werth, Herbert, *Friedrich Rosen. Ein Staatsmännisch denkender Diplomat. Ein Beitrag zur problematik der deutschen Aussenpolitik* (Wiesbaden 1969).
- Müller-Werth, Herbert, 'Friedrich Rosen', *Westfälische Lebensbilder* 8 (1959). Im auftrage der Historischen Kommission Westfalens herausgegeben von Wilhelm Steffens und Karl Zuhorn.
- Nederland's Adelsboek.*
- Nederland's Patriciaat.*
- Neerlands weerbaarheid. Jaarboekje voor de Nederlandsche vereenigingen tot vrijwillige oefening in den wapenhandel* 1 (Kampen 1867).

- Nentjes, A., 'Simon Vissering. De klassieke school in Nederland' in: A.J. Vermaat, J.J. Klant, J.R. Zuidema ed., *Van liberalisten tot instrumentalisten. Anderhalve eeuw economisch denken in Nederland* (Leiden/Antwerpen 1987) 19-37.
- Netscher, Frans, 'Karakterschets. A.G. Kröller', *De Hollandsche Revue* 1 (1896) 352-367.
- Netscher, Frans, 'Karakterschets. C.J.K. van Aalst', *De Hollandsche Revue* 21 (1916) 230-242.
- Nierop, F.S. van, 'Over P.W.A. Cort van der Linden, *De zilvercrisis* en P.W.A. Cort van der Linden, *Munt-politiek*', *Rechtsgeleerd magazijn* 3 (1884) 278-283.
- Nijhoff, Wim H., *Anton Kröller (1862-1941) & Helene Kröller-Müller (1869-1939). Miljoenen, macht en meesterwerken* (Apeldoorn 2006).
- Nolens, W.H., *De leer van den H. Thomas van Aquino over het recht* (Utrecht 1890).
- Noordman, Jan, *Om de kwaliteit van het nageslacht. Eugenetica in Nederland 1900-1950* (Nijmegen 1989).
- 'De onthulling van het Gedenkteeken voor Leger en Vloot', *Koninklijke Nederlandsche Vereeniging Onze Vloot* 13 (1921) 151-153 en vervolg 170-173.
- Oosterbaan, N. ed., *Politieke en sociale programma's V* (Utrecht 1909).
- Oppenheim, J., *De theorie van den organischen staat en hare waarde voor onzen tijd. Rede op 18 oktober 1893, bij de aanvaarding van het hoogleeraarsambt aan de rijksuniversiteit te Leiden uitgesproken door Mr. J. Oppenheim* (Groningen 1893).
- Oppenheimer, Francis, *Stranger within. Autobiographical pages* (London [1960]).
- Osborne, Eric W., *Britain's economic blockade of Germany 1914-1919* (London, New York 2004).
- Ostrogorski, M., *La démocratie et l'organisation des partis politiques* (Paris 1903).
- Otterspeer, Willem, *De werken der wetenschap. Groepsportret met dame III* (Amsterdam 2005).
- Otterspeer, W., *De wiekslag van hun geest. De Leidse universiteit in de negentiende eeuw* (Den Haag 1992).
- Oud, P.J., *Het jongste verleden. Parlementaire geschiedenis van Nederland 1918-1940. Deel 1, 1918-1922* (Assen 1948).
- Outhoorn, Louis van, *Internationale phonogrammen betreffende onze kustverdediging. Bijeengegaard en van aantekeningen voorzien door Louis van Outhoorn* (Haarlem 1911).
- Pape, J.D.W., 'Levensschets van mr. Hendrik Cock', *Levensberichten der afgestorven medeleden van de maatschappij der Nederlandsche Letterkunde 1867* (Leiden 1867) 3-56.
- Parlement en kiezer.*
- Peel, J.D.Y., *Herbert Spencer. The evolution of a sociologist* (London 1971).
- Persoonlijkheden in het Koninkrijk der Nederlanden in woord en beeld* (Amsterdam 1938).
- Pick, Daniel, *Faces of degeneration. A European disorder, c. 1848-1918* (Cambridge 1989).
- Pierson, N.G., 'Kathedersocialisme', *De Gids* 42 (1878) III 250-280.
- Pierson, N.G., 'Nieuwe literatuur over belastingen. Mr. P.W.A. Cort van der Linden, *Leerboek der financiën*', *De Gids* 52 (1888) I 287-318.
- Pijnappel, P.A., *De zaak Hogerhuis* (Amsterdam 1899).
- Pingaud, Albert, *Histoire diplomatique de la France pendant la grande guerre* (Paris [1940]).
- Pingaud, Albert, 'Les Pays-Bas et l'Entente pendant la Grande Guerre', *Revue d'histoire de la guerre mondiale* 17 (1939) 1-18.
- Pippel, J.G., *Het reglement van orde van de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Zijn geschiedenis en toepassing* (s-Gravenhage 1950).

- Plemp van Duiveland, L.J., 'Jhr. mr. Joan Röell' in: Henri van der Mandere ed., *Mannen en vrouwen van beteekenis in onze dagen* 42 (1912) 1-48.
- Plemp van Duiveland, L.J., *Journalistiek in Nederland* (Den Haag 1924).
- Poel, J.M.G. van der, 'Folkert Evert Posthuma 1874-1943', *BWN* III (Den Haag 1989) 466-468.
- Pollard, John F., *The unknown pope. Benedict XV (1914-1922) and the pursuit of peace* (London 1999).
- Pompe, W.P.J., *Geschiedenis der Nederlandse strafrechtswetenschap sinds de codificatie-beweging. Geschiedenis der Nederlandsche rechtswetenschap. Deel II, afl. III.* (Amsterdam 1956).
- Poortinga, E., *De scheiding tussen publiek- en privaatrecht bij Johan Rudolph Thorbecke (1798-1872). Theorie en toepassing* (Nijmegen 1987).
- Porter, J.J., *Dutch neutrality in two world wars* (PhD-thesis, Boston 1980).
- Posthuma, F.E., 'Wat iedereen in den lande moet weten', *De Nieuwe Courant*, 25 november 1916 avondblad.
- Posthuma, F.E., 'Food supply and agriculture' in: *The Netherlands and the World War. Studies in the war history of a neutral* Volume 2 (New Haven e.a. 1928) 207-299. Economic and social history of the World War. Netherlands series. Publications of the Carnegie Endowment for International Peace. Division of Economics and History.
- Postma, A., 'De onderwijskwestie en de wet-Mackay van 8 december 1889' in: Th.B.F.M. Brinkel, J. de Bruijn, A. Postma ed., *Het kabinet-Mackay. Opstellen over de eerste christelijke coalitie (1888-1891)* (Baarn 1990) 129-168.
- Pruntel, H., *Bereiken wat mogelijk is. Besluitvorming in de Brits-Nederlandse betrekkingen, 1914-1916* (Enschede 1994).
- Puchinger, G., *Colijn en het einde van de coalitie. Deel I. De geschiedenis van de kabinetsformaties 1918-1924* (Kampen 1969).
- Puchinger, G., *Colijn en het einde van de coalitie. Deel II. De geschiedenis van de kabinetsformaties 1925-1929* (Kampen 1980).
- Puchinger, G., *Colijn en het einde van de coalitie. Deel III. De geschiedenis van de kabinetsformaties 1933-1939* (Leiden 1993).
- Puchinger, G., 'Cort van der Linden' in: G. Puchinger, *Ontmoetingen met Nederlandse politici* (Zutphen 1981) 224-234.
- Puchinger, G., 'Pieter Wilhelm Adriaan Cort van der Linden' in: G. Puchinger, *Nederlandse minister-presidenten van de twintigste eeuw* (Amsterdam 1984).
- Quack, H.P.G., 'Bouw en samenstel der maatschappij', *De Gids* 39 (1875) II 1-27.
- Quack, H.P.G., 'Mr. J.T. Buys. Voordracht, den 9den october 1893 gehouden in de Koninklijke Akademie van Wetenschappen', *De Gids* 57 (1893) IV 201-254.
- Quack, H.P.G., *Herinneringen uit de levensjaren van mr. H.P.G. Quack, 1834-1914* (2^e druk, reprint Nijmegen 1977, oorspronkelijke 2^e druk Amsterdam 1915).
- Quack, H.P.G., 'Staat en maatschappij', *De Gids* 32 (1868) IV 193-214.
- QuagliarIELLO, Gaetano, *Politics without parties. Moisei Ostrogorski and the debate on political parties on the eve of the twentieth century* (Aldershot 1996).
- Raalte, E. van, *Dr. D. Bos. Leven en werken van een Nederlands staatsman* (Assen 1962).
- Raalte, E. van, 'Een bouwer aan den staat. Prof. Mr. Dr. J. Oppenheim †', *Vragen van den dag. Maandschrift voor Nederland en Koloniën* 39 (1924) 801-819.
- Raalte, E. van, *De minister-president* (Den Haag 1917).
- Raalte, E. van, *De ontwikkeling van het minister-presidentschap* (Leiden 1954).

LITERATUUR

- Raalte, E. van, *Staatshoofd en Ministers. Nederlands constitutionele monarchie historisch-staatsrechtelijk belicht* (Zwolle 1971).
- Raalte, E. van, 'Treubs houding gedurende wereldoorlog nr. 1', *Vrij Nederland*, 6 december 1958, pag. 8.
- Ranitz, Ariane Margaretha de, *'Met een pen en een potlood als wapen': Louis Raemaekers (1869-1956), schets van een politiek tekenaar* (s.l., 1989).
- Rauchensteiner, Manfred, *Der Tod des Doppeladlers. Österreich-Ungarn und der Erste Weltkrieg* (2e druk, Graz 1994).
- Rechtstoestand van onechte kinderen. Vaderschap – afstamming*, 2dln. (Den Haag 1899).
- Rechtsgeding tegen Hendrik Jacobus Jut en z²ne huisvrouw Christina Goedvolk, beschuldigd van den moord gepleegd op Mevrouw van der Kouwen en hare dienstbode Helena Beeloo*. B. de Vries ed. ('s-Gravenhage 1876).
- Rehwinkel, Johan Peter, *De minister-president. Eerste onder gelijken of gelijke onder eersten?* (Zwolle 1991).
- Rethaan Macaré, A.J., *Is onze wijze van kinderen terecht te stellen en te bestraffen doeltreffend? Toespraak bij de opening der jaarlijksche algemeene vergadering van het Nederlandsch Genootschap tot zedelijke verbetering der gevangenen* (Amsterdam 1893).
- Rethaan Macaré, A.J., *Is wijziging en aanvulling van onze wetgeving noodig met betrekking tot het overtreden van de strafwet door jeugdige personen; en in welken zin?* ('s Gravenhage 1895).
- Riemens, M.J., *Een vergeten hoofdstuk: de Nederlandsche Anti-Oorlog Raad en het Nederlands pacifisme tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Groningen 1995).
- Riemens, M.J., *De passie voor vrede: de evolutie van de internationale politieke cultuur in de jaren 1880-1940 en het recipiëren door Nederland* (z.p. 2005).
- Riemsdijk, W. van, 'Gijsbertus Martinus Cort Heijligers. Generaal der infanterie 1770-1849', *De Waterschans* 3 (1996) 85-118.
- Rietschoten, Dick van, 'Cort van der Linden "vader van paarse gedachte"', *Leeuwarder Courant*, 25 maart 2002.
- Ritter, Gerhard, *Der Schlieffenplan* (München 1956).
- Ritter, P.H., *De donkere poort. Een boek, behelzende tal van persoonlijke herinneringen van vooraanstaande mannen, stemmingsbeelden, indrukken, beschouwingen, belangrijke en onbelangrijke gebeurtenissen, verhalen en anecdoten over Nederland in de jaren 1914-1918*, 2 dln. (Den Haag 1931).
- Roelofsen, C.G., 'jhr. Willem Jan Mari van Eysinga', *BWN III* (Den Haag 1989) 169-171.
- Roggeveen, Peter, 'De kop van Jut. Kermisattractie vernoemd naar moordenaar', *Traditie. Tijdschrift over tradities en trends* 4 (1998) nr. 3, 6-9.
- Röling, Hugo Quintus, *'De tragedie van het geslachtsleven.' Dr. J Rutgers (1850-1924) en de Nieuw-Malthusiaansche Bond (opgericht 1881)* (Amsterdam 1987).
- Roodt, Evelyn de, *Oorlogsgasten: vluchtelingen en krijgsgevangenen in Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Zaltbommel 2000).
- Rooy, Piet de, 'Bouleeren met de Evolutie', *De Gids* 154 (1991) 343-366.
- Rooy, Piet de, *Darwin en de strijd langs vaste lijnen* (Nijmegen 1987).
- Rooy, Piet de, "'Dat de evenaar noch naar links, noch naar rechts doorzwikke.'" De confessionelen en de moderne natie' in: Uwe Becker ed., *Nederlandse politiek in historisch en vergelijkend perspectief* (Amsterdam 1993) 69-93.
- Rooy, Piet de, (met medewerking van Sierk Plantinga), *Op zoek naar volmaaktheid. H.M. Bernelot Moens en het mysterie van afkomst en toekomst* (Houten 1991).

LITERATUUR

- Rooy, Piet de, 'De pacificatie van 1917. Iedereen in Nederland mag anders zijn', *Historisch Nieuwsblad* 14 (2005) III 8-14.
- Rooy, Piet de, 'M.W.F. Treub (1858-1931)' in: G.A. van der List, P.G.C. van Schie, *Van Thorbecke tot Telders. Hoofdpersoneen uit de geschiedenis van het Nederlandse liberalisme vóór 1940* (Assen/Maastricht 1993) 76-86.
- Rosen, Friedrich, *Aus einen diplomatischen Wanderleben*, 4 dln. (Berlin 1931-1933, 1959).
- Rothwell, V.H., *British war aims and peace diplomacy 1914-1918* (Oxford 1971).
- Sanders, Diana Faye, *The Netherlands in British strategic planning, august 1914-november 1918* (PhD-thesis, University of London 1975).
- Sandkühler, Hans Jörg, ed., *Handbuch Deutscher Idealismus* (Stuttgart/Weimar 2005).
- Saudek, Robert, *Wetenschappelijke graphologie: de psychologie van het schrift* ('s-Gravenhage 1925).
- Savornin Lohman, A.F. de, *Pacificatie* (Amsterdam 1889).
- Savornin Lohman, A.F. de, 'De vrije school', *Stemmen des Tijds* 5 (1916) II 331-367.
- Schaepdrijver, Sophie de, *De Grootte oorlog. Het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog* (z.p. 1997, 7^e druk 2002).
- Schaepman, Kees, 'Kröller als geheim diplomaat', Wim Alings ed., *Ons Nationale Park De Hoge Veluwe* (Nijmegen 1990) 21-25. Eerder uitgegeven als Wim Alings ed., *Het bewaarde landschap. Het nationale park De Hoge Veluwe 1935-1985* (Nijmegen 1985).
- Schaper, J.H., 'Het kabinet-Cort van der Linden', *De Socialistische Gids. Maandschrift der Sociaal-Democratische Arbeiderspartij 1* (1916) 90-103.
- Schaper, J.H., 'Kink in den kabel', *De Socialistische Gids. Maandschrift der Sociaal-Democratische Arbeiderspartij 1* (1916) 163-166.
- Scheepen, Erik van, *Universiteit op de penning. Penningen van Athenaeum Illustre en Universiteit van Amsterdam 1632-1992* (Bussum/Amsterdam 1992).
- Schie, P.G.C. van, 'Pijnlijke principes. De liberalen en de grondwetsherziening van 1917', *Jaarboek parlementaire geschiedenis* 2000, 28-43.
- Schie, P.G.C. van, *Vrijheidsstreven in verdrukking. Liberale partijpolitiek in Nederland 1901-1940* ([Amsterdam] 2005).
- Schie, P.G.C. van, 'Nuchtere persoonlijkheden schuchter verenigd. Schets van de Bond van Vrije Liberalen (1906-1921)' in: *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke partijen 1997*, 91-117.
- Scholten, Paul, 'De grondwetsherziening', *Onze Eeuw* 17 (1917) I 161-179.
- Scholten, Paul, 'Het ministerie Cort van der Linden en de volkswil', *Onze Eeuw* 18 (1918) III 1-38.
- Scholten, Th.M., 'Anton Kröller', *Economisch-statistische berichten*, 70 (20 mei 1985) 487.
- Schotsman, Robert Jacques, *De parlementaire behandeling van het monetaire beleid in Nederland sinds 1863* (Meppel 1987).
- Schuursma, R.L., e.a., ed., *14-18. De Eerste Wereldoorlog* (Amsterdam 1975/1976).
- Schuursma, Rolf, *Jaren van opgang. Nederland 1900-1930* (Amsterdam 2000).
- Schuursma, Rolf, *Vergeefs onzijdig. Nederlands neutraliteit 1919-1940* (Utrecht 2005).
- Schwarz, Theodor, *Die Lehre vom Naturrecht bei Karl Chr. F. Krause* (Bern 1940).
- Schwitters, R.J.S., *De risico's van de arbeid. Het ontstaan van de ongevallenwet 1901 in sociologisch perspectief* (Groningen 1991).

- Schwitters, R.J.S., 'Vermaatschappelijking van recht in sociologisch perspectief' in: R. Pieterman e.a. ed., *Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis van de negentiende eeuw* (Gouda 1994) 201-223.
- Secker, W.P., 'Bij vergissing benoemd tot minister?', *Trouw*, 29 januari 1990, 10.
- Secker, W.P., *Ministers in beeld: de sociale en functionele herkomst van de Nederlandse ministers (1848-1990)* (Leiden 1991).
- Secker, W.P., 'J.P.R. Tak van Poortvliet (1839-1904)' in: G.A. van der List, P.G.C. van Schie ed., *Van Thorbecke tot Telders. Hoofdpersonen uit de geschiedenis van het Nederlandse liberalisme vóór 1940* (Assen/Maastricht 1993) 63-75.
- Sevenhuysen, Selma L., *De orde van het vaderschap. Politieke debatten over ongehuwd moederschap, afstamming en het huwelijk in Nederland 1870-1900* (Amsterdam 1987).
- Sickesz, C.J., 'Levensbericht van mr. A.E.J. Modderman', *Handelingen en levensberichten van de maatschappij der Nederlandsche letterkunde te Leiden over het jaar 1887* (Leiden 1888) 56-93.
- Sijmons, B., 'Professor Oppenheim', *De Gids* 88 (1924) IV 271-278.
- Simons, D., 'De zaak Hogerhuis', *Het paleis van Justitie. Nieuwsblad gewijd aan binnen- en buitenlandse rechtspleging*, 27 nr. 54 (15 juli 1898) I.
- Simons, D., 'Een merkwaardig stuk', *Het paleis van justitie. Nieuwsblad gewijd aan binnen- en buitenlandse rechtspleging*, 27 nr. 44 (10 juni 1898) I.
- Siney, Marion C., *The allied blockade of Germany 1914-1916* (Michigan 1957).
- Slangen, Jaak, 'Polak Kerdijk, Arnoldus', *BWN V* (Den Haag 2001) 397-399.
- Sleurink, Hans en Johan Frieswijk, *De zaak Hogerhuis. 'Eene gerechtelijke misdaad'* (Leeuwarden 1984).
- Smidt, H.A.R., 'De bestrijding van de smokkelhandel door het leger tijdens de Eerste Wereldoorlog', *Mededelingen van de sectie militaire geschiedenis* 15 (1993) 43-73.
- Smidt, H.A.R., 'Dutch and Danish agricultural exports during the First World War', *The Scandinavian economic history review* 44 (1996) 140-160.
- Smidt, H.A.R., 'De regulering van de Nederlandse export van landbouwprodukten naar Duitsland tijdens de Eerste Wereldoorlog', *Economisch- en sociaal-historisch jaarboek* 54 (1991) 102-133.
- Smidt, H.J., *Geschiedenis van het wetboek van strafrecht. Volledige verzameling van regeringsontwerpen, gewisselde stukken, gevoerde beraadslagingen enz.*, 5 dln. (Haarlem 1881-1886).
- Smit, C., *Nederland in de Eerste Wereldoorlog 1899-1919*, 3dln. (Groningen 1971-1973).
- Smit, C., *Tien studiën betreffende Nederland in de Eerste Wereldoorlog* (Groningen 1975).
- Smit, C., *Hoogtij der neutraliteitspolitiek. De buitenlandse politiek van Nederland 1899-1919* (Leiden 1959).
- Smit, Christianne, *Omwillen der billijkheid. De strijd over de invoering van de inkomstenbelasting in Nederland* (Amsterdam 2002).
- Smits, Frans en Bas de Jong, 'De ware liberaal, en de illusionist van de maakbare samenleving. Kamerleden kiezen de beste en de slechtste minister-president van de twintigste eeuw', *Historisch Nieuwsblad* 11 (2002) II 42-47.
- Snijders, C.J., 'Het opperbevel en de politiek. Herinneringen en gedachten uit de oorlogsjaren', *Haagsch maandblad* 1 (1924) I 627-646.
- Snouck Henkemans, J.R., 'Historische inleiding' in: H. de Bie e.a. ed., *De eerste kwarteeuw der kinderwetten 1 december 1905-1930. Uitgegeven in opdracht van den Nederlandschen bond tot Kinderbescherming met steun van het Departement van Justitie* (Leiden 1930).

LITERATUUR

- Soutou, Georges-Henri, *L'or et le sang. Les buts économiques de la Première Guerre mondiale* (Paris 1989).
- Spanning, Hans van, *De Christelijk-Historische Unie 1908-1980. Enige hoofdlijnen uit haar geschiedenis*, 2dln. (Leiden 1988).
- Spanning, Hans van, 'Van vrij-antirevolutionaire naar Christelijk-Historische Unie' in: George Harinck, Roel Kuiper, Peter Bak, *De antirevolutionaire partij 1829-1980* (Hilversum 2001).
- Spoormans, Huub, *'Met uitsluiting van voorregt'. Het ontstaan van liberale democratie in Nederland* (Nijmegen 1988).
- Staalman, A.P., *Zijn de gebroeders Hogerhuis werkelijk onschuldig veroordeeld?* (Aalsmeer 1899). *Staatkundig en staathuishoudkundig jaarboekje*.
- Staatsalmanak voor het Koninkrijk der Nederlanden*.
- Stam, A., 'Pais noch vree. De socialistische pogingen in 1917 een conferentie te beleggen in Stockholm' in: Schuurma ed., *14-18. De Eerste Wereldoorlog* (Amsterdam 1976).
- Steglich, Wolfgang, *Der Friedenspolitik der Mittelmächte 1917-1918* (Wiesbaden 1964).
- Steglich, Wolfgang, *Bundnissicherung oder Verständigungsfrieden. Untersuchungen zu dem Friedensangebot der Mittelmächte von 12 Dezember 1916* (Göttingen 1958).
- Steinmetz, S.R., 'Voorwoord. Sociale verbetering en aangeboren aanleg' in: J.B. Haycraft, *Darwinisme en maatschappelijke vooruitgang* ('s-Gravenhage 1897).
- Stevenson, David, 'The failure of peace by negotiation in 1917', *Historical journal* 34 (1991).
- Stevenson, David, *1914-1918. The history of the First World War* (London 2004).
- Stoelinga, Th.H.J., *Russische revolutie en vredesverwachtingen in de Nederlandse pers, maart 1917-maart 1918* (Bussum 1967).
- Strachan, Hew, *The First World War. Volume I. To arms* (Oxford 2001).
- Strang, Aart, *Eene historische verhandeling over de liberale politiek en het lager onderwijs van 1848 tot 1920* (Utrecht 1930).
- Struycken, A.A.H., 'De internationale positie van den paus', *Van onzen Tijd* 15 (1914-1915) 365-367.
- Struycken, A.A.H., *Politieke opstellen* (Gouda 1916).
- Struycken, A.A.H., *Recht en gezag. Eene critische beschouwing van Krabbe's moderne staatsidee* (Gouda 1916).
- Struycken, A.A.H., *Verzamelde werken van prof. mr. A.A.H. Struycken. Vierde deel: verschillende opstellen*. J. Oppenheim ed., (Gouda 1927).
- Struycken, A.A.H., 'De vrijzinnige partijen en het onderwijsvraagstuk', *Van onzen Tijd* 17 (1916-1917) 29.
- Stuurman, S., 'S. van Houten (1837-1930)' in: G.A. van der List, P.G.C. van Schie, *Van Thorbecke tot Telders. Hoofdpersonen uit de geschiedenis van het Nederlandse liberalisme vóór 1940* (Assen/Maastricht 1993) 50-61.
- Stuurman, Siep, *Wacht op onze daden. Het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse staat* (Amsterdam 1992).
- Suttorp, L.C., *Jhr. mr. Alexander Frederik de Savornin Lohman 1837-1924. Zijn leven en werken* ('s-Gravenhage 1948).
- Taal, G., *Liberale en radicalen in Nederland 1872-1901* (Den Haag 1980).
- Tames, Ismee, 'Anti-Duits sentiment of strategie voor de toekomst: Nederlandse intellectuelen aan het begin van de Eerste Wereldoorlog', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 116 (2003) 366-383.

- Tames, Ismee, *Oorlog voor onze gedachten. Oorlog, neutraliteit en identiteit in het Nederlandse publieke debat 1914-1918* (Hilversum 2006).
- Tames, Ismee, 'Voorbereid op nieuwe tijden. De Nederlandse discussie over "de ware democratie" tijdens de Eerste Wereldoorlog' in: Madelon de Keizer, Sophie Tates ed., *Moderniteit. Modernisme en massacultuur in Nederland 1914-1940* (Zutphen 2004) 47-65.
- Tamis, J.A., *Pruisische manieren? Een onderzoek naar het overheidsbeleid ten aanzien van het dagblad De Telegraaf, 1914-1915* (doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Leiden, 1988).
- Tellegen, B.D.H., 'Het recht van bestaan van den staat', *Nieuwe bijdragen voor rechtsgeleerdheid en wetgeving, verzameld en uitgegeven door mr. B.J.L. de Geer en mr. Van Boneval Faure* 16 (1866) 527-550.
- Tellegen, B.D.H., 'Van waar en waarheen? Eene onuitgesproken toespraak', *De Gids* 36 (1872) II 439-462.
- Theunissen, Bert, 'Sociaal-darwinisme. Enkele kanttekeningen bij een meerduidig begrip', *Amsterdams sociologisch tijdschrift* 27 (2000) 96-110.
- Treub, M.W.F., 'Darwinisme en socialisme', *Sociaal weekblad*, juni en juli 1894. Ook in: M.W.F. Treub, *Sociale vragen. Verzamelde opstellen van prof. mr. M.W.F. Treub* (Haarlem 1904).
- Treub, M.W.F., *De economische toekomst van Nederland* (Haarlem, Amsterdam 1917).
- Treub, M.W.F., 'De economische toestand van Nederland gedurende den oorlog' in: H. Brugmans ed., *Nederland in den oologstijd. De geschiedenis van Nederland en van Nederlandsch-Indië tijdens den oorlog van 1914-1919 voor zoover zij met dien oorlog verband houdt* (Amsterdam 1920) 134-190.
- Treub, M.W.F., *Herinneringen en overpeinzingen* (Haarlem 1931).
- Treub, M.W.F., 'Liberaal-anarchisten en vrijzinnig-democraten' in: M.W.F. Treub, *Sociale vragen. Verzamelde opstellen van prof. mr. M.W.F. Treub* (Haarlem 1904) 186-206.
- Treub, M.W.F., *Oorlogstijd. Herinneringen en indrukken* (Haarlem/Amsterdam 1916).
- Treub, M.W.F., 'Ouderlijk gezag en voogdij', *Sociaal weekblad* 11 (5 juni 1897, 12 juni 1897, 19 juni 1897, 26 juni 1897).
- Treub, M.W.F., 'Over: P.W.A. Cort van der Linden, *Leerboek der Financiën. De theorie der Belastingen*', *Rechtsgeleerd magazijn* 7 (1888) 220-228.
- Troelstra, P.J., *Gedenkschriften. Eerste deel: wording* (3^e druk, Amsterdam 1931).
- Troelstra, P.J., *Gedenkschriften. Tweede deel. Groei* (3^e druk, Amsterdam 1933).
- Troelstra, P.J., *Gedenkschriften. Derde deel. Branding* (2^e druk, Amsterdam 1932).
- Troelstra, P.J., *Gedenkschriften. Vierde deel. Storm* (Amsterdam 1931).
- Tuyl van Serooskerken, Hubert P. van, 'The Dutch mobilization of 1914: Reading the "enemy's" intentions', *The journal of military history* 64 (2000) 711-737.
- Tuyl van Serooskerken, Hubert P. van, *The Netherlands and World War I* (Leiden 2001).
- Tydemans, M., *Vooruitzichten. Rede, uitgesproken door M. Tydemans jr. in de Algemeene Vergadering van den Bond van Vrije Liberalen, gehouden op zaterdag 1 mei 1909* ([Den Haag], [1909]). Geschriften van den Bond van Vrije Liberalen nr. 3.
- Uitvoerig verhaal van den moord van Mevr. van der Kouwen en haar dienstbode Helena Beeloo, en van het daarop gevolgde rechtsgeding tegen H.J. Jut en Christina Goedvolk. Met alle officieele stukken en pleidooien op deze zaak betrekking hebbende, en een aantal afbeeldingen* (Amsterdam [1876]).
- Ureña, Enrique M., *K.C.F. Krause. Philosoph, Freimaurer, Weltbürger. Eine Biographie* (Stuttgart 1991).
- Utrechtsche studenten-almanak voor het jaar 1867* (Utrecht 1866).

- Valk, J.P. de, *Roomser dan de paus? Studies over de betrekkingen tussen de Heilige Stoel en het Nederlands katholicisme, 1815-1940* (Nijmegen 1998).
- Vandenbosch, Amry, *The Neutrality of the Netherlands during the World War* (Grand Rapids, MI 1927).
- Veegens J.D., e.a., *Adres van het comité voor algemeen stemrecht aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal* (Amsterdam 1880).
- Veegens, J.D., 'Politieke gedachten van een leek', *De Gids* 37 (1873) IV 213-232.
- Veegens, J.D., 'Over: Volk en staat. Redevoering ter opening zijner colleges uitgesproken door Mr. P.W.A. Cort van der Linden (Groningen 1882)', *Rechtsgeleerd magazijn* 2 (1883) 116-125.
- Velde, Henk te, 'Een deftige waarnemer van parvenu-staatkunde. W.H. de Beaufort en de Eerste Wereldoorlog' in: S.C. Derks ed., *Nederland in de wereld. Opstellen bij honderd jaar Rijks Geschiedkundige Publicatiën* (Den Haag, Amsterdam 2002) 349-361.
- Velde, Henk te, *Gemeenschapszin en plichtsbef. Liberalisme en nationalisme in Nederland 1870-1918* (Den Haag 1992).
- Velde, H. te, 'H. Goeman Borgesius (1847-1917)' in: G.A. van der List, P.G.C. van Schie ed., *Van Thorbecke tot Telders. Hoofdpersonen uit de geschiedenis van het Nederlandse liberalisme vóór 1940* (Assen/Maastricht 1993) 88-98.
- Velde, Henk te, "In onzen verslaptent tijd met weeke hoofden." Neurasthenie, fin de siècle en liberaal Nederland', *De Gids* 152 (1989) I 14-24.
- Velde, H. te, 'Kappeyne tegen Kuiper of de principes van het politieke spel' in: H. te Velde en H. Verhage ed., *De eenheid & de delen. Zuilvorming, onderwijs en natievorming in Nederland 1850-1900* (Amsterdam 1996).
- Velde, Henk te, *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl* (Amsterdam 2002).
- Velde, Henk te, *Het theater van de politiek* (Amsterdam 2003).
- Velde, Henk te, 'De traditie van de minister-president. De bestuurlijke en politieke premier in Nederland' in: Henk te Velde, Mieke Aerts, Remco Visschers, *Omtrent de minister-president. De positie van de minister-president vanuit historisch perspectief* (Den Haag 2005).
- Velde, Henk te, *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl* (Amsterdam 2002).
- Verburg, M.E., *Geschiedenis van het Ministerie van Justitie*, 2 dln. (Den Haag 1994, 2001).
- Verburg, M.E., *Koningin Emma. Regentes van het Koninkrijk* (Baarn 1989).
- 'Vereeniging voor statistiek in Nederland. Vergadering zaterdag 3 april 1875', *Staatkundig en staathuishoudkundig jaarboekje* 27 (1875) 1-56.
- Vissering, G., 'In Memoriam Joost van Vollenhoven', *Algemeen Handelsblad*, 29 november 1923, avondblad 3^e blad.
- Vlugt, W. van der, 'In naam der vrijheid. Over H. Spencer: "The man versus the state"', *De Gids* 51 (1887) IV 401-465.
- Vlugt, W. van der, 'A.E.J. Modderman. In piam memoriam', *De Gids* 49 (1885) IV 116-138.
- Vliegen, W.H., *Die onze kracht ontwaken deed. Geschiedenis der sociaaldemocratische arbeiderspartij in Nederland gedurende de eerste 25 jaren van haar bestaan* (Amsterdam 1925).
- Voerman, G., *De geschiedschrijving van het politieke liberalisme. Bibliografie van de VVD en haar voorlopers* (Den Haag 1992).
- Voerman, G., 'P.W.A. Cort van der Linden (1846-1935)' in: G.A. van der List, P.G.C. van Schie, *Van Thorbecke tot Telders. Hoofdpersonen uit de geschiedenis van het Nederlandse liberalisme vóór 1940* (Assen 1993) 112-124.

LITERATUUR

- Vollenhoven, M.W.R. van, *Memoires: beschouwingen, belevenissen, reizen en anecdoten* (Amsterdam/Brussel 1948).
- Vossen, Koen, *Vrij vissen in het Vondelpark. Kleine politieke partijen in Nederland 1918-1940* (Amsterdam 2003).
- Vos van Steenwijk, R.H. de, 'Commissies in de Tweede Kamer der Staten-Generaal', *Rechtsgeleerd Magazijn* 45 (1926) 506-522.
- Vox, 'Professor Cort van der Linden. Een persoonlijke herinnering', *Eigen Haard* 61 (1935) 473.
- Vrankrijker, A.C.J. de, *Onze anarchisten en utopisten rond 1900* (Bussum 1972).
- Vries, A.D.W. de en F.J.G. van Tricht, *Geschiedenis der wet op de ouderlijke macht en de voogdij (6 februari 1901, staatsblad nr. 62). Verzameling van regeeringsontwerpen, gewisselde stukken, gevoerde beraadslagingen enz. met enkele korte kantteekeningen en register*, 3 dln. (Groningen 1903, 1905, 1910).
- Vries, A.D.W. de en F.J.G. van Tricht, *Geschiedenis der wetgeving op de misdadige jeugd (wetten van 12 februari 1901 (s. 63) en 12 februari 1901 (s. 64)). Verzameling van regeeringsontwerpen, gewisselde stukken, gevoerde beraadslagingen enz. voorzien van inleiding en register*, 2 dln. (Haarlem 1906, 1907).
- Vries, C.W. de., *Cort van der Linden. De visie van een groot staatsman. Waaraan toegevoegd een schema voor grondwetsberziening* (Den Haag 1952).
- Vries, C.W. de, *De ongekende Thorbecke* (Amsterdam 1950).
- Vries, C.W. de, 'Tien jaar sociale hervormingsarbeid onder leiding van een liberale regeering, 1891-1901', *Themis. Verzameling van bijdragen tot de kennis van het publiek- en privaatrecht* 85 (1924) 209-235 en 273-318 en 385-429 en 86 (1925) 1-60 en 87 (1926) 1-51 en 191-229 en 391-439 en 89 (1928) 243-272 en 375-438.
- Vries, Joh. de, 'Het censuskiesrecht en de welvaart in Nederland', *Economisch en sociaal-historisch jaarboek* 34 (1971) 178-231.
- Vries, J. de., 'Schipperen om te leven. De problemen van de Nederlandse handel tot eind 1917' in: R.L. Schuurmsma ed., 14-18. *De Eerste Wereldoorlog* (Amsterdam 1975) 755-761.
- Vries, O., 'De Vrijzinnig-Democratische Bond als factor in de Nederlandse politiek (1917-1933)', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 88 (1973) 444-469.
- Vries Wzn, W. de, *De invloed van werkgevers en werknemers op de totstandkoming van de eerste sociale verzekeringswet in Nederland (De ongevallenwet 1901)* (Deventer 1970).
- Vuurde, Rob van, 'Laveren en schipperen achter een façade van legalisme. John Loudon 1913-1918' in: Duco Hellema, Bert Zeeman en Bert van der Zwan, *De Nederlandse ministers van Buitenlandse Zaken in de twintigste eeuw* (Den Haag 1999) 69-81.
- Vuurmans, Rik, 'Polak Kerdijk', *BWSA* 4 (1990) 160-163.
- Wartena, Bert, *H. Goeman Borgesius (1847-1917). Vader van de verzorgingsstaat. Een halve eeuw liberale en sociale politiek in Nederland* (Amsterdam 2003).
- Watson, Charles Albert, *Britain's Dutch Policy, 1914-1918. The view from British Archives* (PhD-thesis, Boston 1969).
- Weiler, A.C. von, *Naamloze vennootschap Koninklijke Begeer. Ateliers voor edelsmeed- en penningkunst voorschoten. Penningen geslagen of gegoten in de jaren 1935-1960 V* (Leiden 1960).
- Welderen Rengers, W.J. van, *Schets eener parlementaire geschiedenis van Nederland*. Voortgezet door W.H. Vermeulen en C.W. de Vries, 5 dln. (vierde bijgewerkte uitgave, 's-Gravenhage, 1950-1955).

LITERATUUR

- Wels, C.B., *Aloofness & neutrality. Studies on Dutch foreign relations and policy-making institutions* (Utrecht 1982).
- Wels, C.B., 'Van Karnebeeks breuk met de traditie' in: W.W. Mijnhardt ed., *Figuren en figuraties: acht opstellen aangeboden aan J.C. Boogman* (Groningen 1979).
- Wende, Frank, *Die belgische Frage in der deutschen Politik des Ersten Weltkrieges* (Hamburg 1969).
- Westerouen van Meeteren, G.N., 'Op zoek naar de pauselijke adel', *De Nederlandsche Leeuw* 118 (2001) v-vi, 467-490.
- Westerouen van Meeteren, G.N., 'Onverwacht gekregen en ook niet verkregen pauselijke adeldom', *Nederlandsche Leeuw. Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Genootschap voor Geslacht- en Wapenkunde*, 119 (2002) 407-419.
- Widmann, Berthold, 'Zum Tode von Dr. Johannes Kriege', *Berliner Monatshefte. Zeitschrift für neueste Geschichte* 15 (1937) 684-696.
- Wiersma, Geertje, 'Oorlog op de beurs. Nederlands beurspubliek 1914-1918' in: H.W. van den Doel, G. van Boom ed., *In het verleden behaalde resultaten. Bijdragen tot de Nederlandse beleggingsgeschiedenis* (Amsterdam 2002) 176-194.
- Wijck, B.H.C.K. van der, 'Mr. P.W.A. Cort van der Linden', *Woord en beeld. Geïllustreerd maandschrift* 7 (1902) 337-343.
- Wijffes, Huub, *Journalistiek in Nederland 1850-2000. Beroep, cultuur en organisatie* (Amsterdam 2004).
- Wilde, Inge de, *De familie Broese van Groenou. Haagse idealisten* (Den Haag 2002).
- Wilhelmina, *Eenzaam maar niet alleen* (Amsterdam 1959).
- Wils, Lode, 'De Grootnederlandse beweging 1914-1944. Ontstaan, wezen en gevolgen' in: *Colloquium over de geschiedenis van de Belgisch-Nederlandse betrekkingen tussen 1815 en 1945* (Gent 1982).
- Wiltsher, Anne, *Most dangerous women. Feminist peace campaigners of the great war* (London 1985).
- Wolffram, D.J. en N. Randerad, 'De Nederlandse bestuurscultuur in historisch perspectief' in: F. Hendriks en T. Toonen ed., *Schikken en plooiën. De stroperige staat bij nader inzien* (Assen 1998) 35-49.
- Wolffram, Dirk Jan, 'Vliegen in de zalf. Orthodox-protestantse principes en compromissen inzake armenzorg en schoolstrijd, 1850-1900' in: Dirk Jan Wolffram ed., *Om het christelijk karakter der natie* (Amsterdam 1994) 41-58.
- Wolffram, Dirk Jan, *Vrij van wat neerdrukt en beklemt. Staat, gemeenschap. Sociale politiek 1870-1918* (Amsterdam 2003).
- Wollgast, Siegfried, *Karl Christian Friedrich Krause (1781-1832). Anmerkungen zu Leben und Werk*. Sitzungsberichte der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig. Philologisch-historische Klasse. Band 129 Heft 5 (Berlin 1990).
- Woodcock, George, *Anarchism. A history of libertarian ideas and movements* (Harmondsworth, reprint 1970).
- Een woord bij het inwerkingtreden der kindervetten. Mededeelingen van de Nederlandschen Bond tot Kinderbescherming no. 9. Verslag van de openbare vergadering op zaterdag 2 december 1905* (Rotterdam [1905]).
- Ijsselmuiden, P.G. van, *Binnenlandse Zaken en het ontstaan van de moderne bureaucratie in Nederland 1813-1940* (Kampen 1988).

LITERATUUR

- Zelm van Eldik, J.A. van, *Ons grondwetsartikel regelende de instelling van ridderorden en de ontwikkelingsgang van de Nederlandse orden in de negentiende en twintigste eeuw* ('s-Gravenhage 1985).
- Zoethout, Carla, 'Hugo Krabbe over recht, staat en staatsrecht', *Recht en kritiek* 17 (1991) 468-481.
- Zwet, Jan Rutger van, *President in Indië en Nederland. N.P. van den Berg als centraal bankier* (Leiden 2004).

Personenregister

- Aalberse, P.J.M. 492
Aalst, C.J.K. van 412, 441, 444, 448, 452, 550, 603, 604, 611, 614, 616, 619, 626, 627, 639, 641
Addams, Jane 482
Akers Douglas, A. 612
Albarda, J.W. 708
Albarda, Sybolt 195
Allizé, Henri 428, 442, 443, 445, 446, 451-456, 485, 487-489, 495, 499, 501-503, 572, 588, 608, 613, 687
Alting von Geusau, jhr. G.A.A. 664
Aquino, Thomas van 70
Asser, T.M.C. 146
d'Aulnis de Bourouill, J. baron 129
- Balfour, A.J. 621, 645
Bas, F. de 218, 219
Beaufort, W.H. de 43, 66, 121, 122, 131, 146, 148, 149, 188, 192, 215, 216, 223, 225, 275, 318, 328, 330, 369, 370, 378, 382, 384, 430, 431, 470, 487, 492, 512, 523, 682
Beaufort, jhr. W.H. de 179
Beaujon, A. 63
Beeloo, Helena 45, 49
Beer Poortugael, jhr. J.C.C. den 411
Benedictus xv, paus 485, 496
Beresteyn, jhr. E.A. van 536, 540
Bergh, Z. van den 207
Bertling, A.E.J. 284, 544-548, 553, 556
Bethmann Hollweg, Theobald von 468, 469, 471, 477, 480, 498, 500-502, 504, 569, 570, 590, 591
Bichon van IJselmonde, C.J.A. 490
Bijvanck, W.G.C. 35, 59
Bismarck, Otto von 41, 115, 116, 389, 679, 683
- Boneval Faure, R.T.H.P.L.A. van 36, 183
Borgesius, H. Goeman 57, 58, 76, 77, 107, 112, 124, 125, 131, 147-149, 185-188, 233-236, 239, 240, 243, 245, 250, 251, 283, 375, 376, 378
Bos, Dirk 265, 277-281, 283, 291, 292, 304, 305, 307, 311, 312, 347, 353, 363-370, 377, 380, 382, 383, 492, 508, 509, 517, 518, 520, 544-548, 553
Bosboom, Nicolaas 284, 415, 416, 432, 444, 445, 459, 460-462, 464-466, 478, 511-516, 519-521, 525-527, 539, 543, 550, 551, 654
Bottomley, Horatio 425
Braakensiek, Johan 364, 366, 379, 538, 554, 555, 725
Brands, M.C. 17-19
Briand, Aristide 501, 571
Broese van Groenou, W. 13, 14
Burger, J. 656, 657
Buys, Johan Theodoor 37-40, 62, 71-74, 80, 127, 131, 295, 297
- Carnot, Marie François Sadi 190
Cecil, Lord Robert 24, 579, 587-589, 612, 626, 629, 632, 675, 677
Charivarius 710
Churchill, Sir Winston 413, 467, 579
Citters, jhr. S. van 250, 271
Cock, H. 37
Cohen Stuart, A.J. 63
Colenbrander, H.T. 291, 478
Colijn, H. 229, 278, 288-290, 322, 356, 391, 411, 479, 514, 558, 563, 566, 646, 647, 669, 674, 676, 703-705, 709, 710, 724
Cort, Anna Euphemia 32
Cort Heyligers, *zie* Heyligers, Cort

PERSONENREGISTER

- Cort van der Linden, *zie* Linden, Cort van der
- Daalder, H. 396
- Darwin, Charles Robert 83
- Delden, A. van 148
- Deventer, C.T. van 285, 545
- Dijk, Paulus van 195
- Dijkstra, Allard 195, 197, 202, 205
- Domela Nieuwenhuis *zie* Nieuwenhuis
- Doorn, W.Th.C. van 251, 256, 635
- Dooyeweerd, H. 561
- Doude van Troostwijk, W.I. 486
- Douwes Dekker, Eduard 49
- Dresden, S. 28
- Dresselhuys, H.C. 346, 530
- Driel, C.M. van 21
- Drucker, H.L. 62, 123, 125, 147, 148, 249-251, 254, 256, 260, 269-271, 283, 726
- Duijs, J.E.W. 491, 536
- Dullert, W.H. 53
- Dyke, Henry van 500
- Eerdmans, B.D. 21, 328, 341, 370, 371, 377, 382, 384, 489, 492, 494
- Elizabeth, keizerin van Oostenrijk, koningin van Hongarije 190
- Elout, C.K. 26, 317, 320, 323, 331, 343, 382, 385, 388, 429, 520, 529, 550, 559, 635
- Emma, koningin-regentes 146, 147, 214, 215, 219, 220, 222, 229
- Eysinga, jhr. W.J.M. van 598, 599, 695, 696
- Fabius, D.P.D. 296, 297
- Falkenhayn, Erich von 471, 569, 570
- Feltz, G.W. baron van der 429
- Fetter, J.C.A. 709
- Fichte, Johann Gottlieb 69
- Fokker van Crayestein van Rengerskerke, A.J.F. 390
- Franqui, E.L.J. 638
- Franz-Ferdinand, kroonprins van Oostenrijk-Hongarije 407
- Freseman Viëtor, J. 59, 61
- Geer, jhr. D.J. de 704, 705
- George v, koning van Groot-Brittannië 613
- Gerretson, F.C. 15, 468, 469, 646, 647
- Gevers, W.A.F. baron 439, 471, 475, 476, 478, 504, 584, 593, 597, 599, 619, 620, 638, 639, 651
- Geyl, Pieter 467
- Gijn, A. van 534, 535, 551
- Gilse, J.A. van 336, 337
- Giskra, C. baron 497, 503, 675
- Gleichman, J.G. 132, 146
- Gneist, Rudolph 592, 601, 606, 620
- Godefroi, M.H. 52, 53
- Goedvolk, Christina 45, 46, 48
- Goeman Borgesius, H. *zie* Borgesius, H. Goeman
- Goes, F. van der 79
- Goudsmit, J.E. 36
- Greve, W. 597
- Grey, Sir. Edward 438
- Groot, Hugo de 438
- Haitsma, Gatze 194, 196-199, 209
- Hamel, G.A. van 94, 158, 159, 622
- Hans, Doe 520, 635
- Hardinge, Lord Charles 24, 421, 586, 588, 589
- Hartogh, A.F.K. 56, 57
- Heemskerk, J. 243, 249
- Heemskerk, Th. 80, 221, 222, 243-247, 249-251, 259, 261, 269, 273-275, 277, 278, 286, 308, 314, 318, 322, 334, 338, 340, 351, 352, 354, 363-367, 373, 377, 381, 385, 724, 726
- Heeres, J.E. 328, 329
- Heering, P. 719
- Hegel, G.W.F. 69
- Heldring, E. 614, 623, 637, 639, 640
- Hem, Piet van der 13, 14
- Hendrik, prins 66, 209, 214-221, 701
- Hentzen, C. 21
- Heutsz, J.B. van 550, 711
- Heyligers, Gijsbert Martinus Cort 32, 33
- Heyligers, Petronella Wilhelmina 32
- Heyligers, Philippus 32
- Heymans, G. 59
- Hindenburg, Paul von 570, 571
- Hogerhuis, Keimpe 193-211, 720
- Hogerhuis, Marten 193-211, 720
- Hogerhuis, Wiebren 193-211, 720
- Holdert, H.M.C. 427, 430

PERSONENREGISTER

- Holtzendorff, Henning von 579, 583-585, 589, 596, 597, 618, 621, 630, 631
- Houten, Samuel van 102, 120-123, 125, 131, 137-139, 149, 150, 187, 318, 319, 334
- Idenburg, A.W.F. 229, 243, 278, 285, 289, 668, 669, 704
- Idsinga, J.W.H.M. van 259, 271, 318, 319, 340-342
- IJsselsteyn, H.A. van 694
- Jacobs, Aletta 326, 482-484
- Jagow, Gottlieb von 414, 428, 475-477
- Jansma, Ymkje 194
- Japikse, N. 21, 478
- Johan Willem Friso, prins 217
- Johnstone, Sir Alan 450-452, 497, 579, 586
- Jong, W.J.E.H.M. de 533, 559, 560
- Jonge, jhr. B.C. de 459, 460, 464-466, 638, 647, 654-665, 668, 671-673
- Juliana, prinses 220-222, 229, 707, 709
- Jurgens, E.C.M. 14
- Jut, Hendrik 45-49, 51
- Kaay, W. van der 145, 146, 148, 150, 151, 155, 195
- Kappeyne van de Coppello, J. 129, 262-264, 382
- Karl I, keizer van Oostenrijk, koning van Hongarije 497, 504
- Karnebeek, jhr. A.P.C. van 234, 235, 417
- Karnebeek, jhr. H.A. van 19, 694, 695, 698, 702-704, 723, 724
- Kerdijk, Arnold 63, 75
- Kernkamp, G.W. 429
- Kersten, G.H. 704
- Ketelaar, Th.M. 379, 382, 393
- Keuchenius, L.W.Ch. 40
- Koning, Johanna Cornelia de 53
- Kouwen, W.T. van der 45, 46, 49
- Krabbe, Hugo 80, 296, 297, 303, 401, 715, 716
- Krause, Karl Christian Friedrich 69-71
- Kriege, Johannes 406, 414, 572, 574-579, 582, 584, 589, 591-602, 617, 618, 621, 625, 626, 630, 645, 677, 686, 687, 722
- Kröller, Anthony George (Anton) 439, 446-448, 450, 451, 456, 457, 534, 536, 537, 558, 563, 575, 577, 597, 603, 604, 606-609, 611, 612, 616-623, 630, 631, 635, 644, 686, 694, 723
- Kröller-Müller, Helene 448
- Kropotkin, P.A. 197
- Kühlmann, R. von 426, 428, 449, 469-473, 476-480, 496, 572, 573, 675, 686
- Kuyper, Abraham 133, 134, 148, 160-163, 165, 177-180, 182-184, 214, 216, 223, 224, 226-228, 231, 234-236, 238, 240, 241, 243-246, 249, 251-257, 260, 266-268, 270-272, 275, 276, 278, 279, 285, 288, 289, 318, 319, 331, 356-359, 362, 363, 367, 369, 377, 378, 380, 402, 410, 411, 417, 422, 468, 492, 531, 542, 567, 568, 725, 727, 728
- Laan, K. ter 306, 368
- Leeuw, A.S. de 478
- Leeuwen, J. van 523, 524
- Lely, C. 66, 149, 176-188, 239, 276, 284, 315, 408, 409, 415, 550, 560, 663, 719, 722
- Lersner, Kurt Freiherr von 591
- Liefstinck, F. 382, 387
- Lijphart, Arend 20, 396, 398, 399
- Limburg, J. 154, 165, 185, 206, 207, 704, 705
- Limburg Stirum, J.P. graaf van 479, 558, 667
- Linden, Adriana Cort van der 31
- Linden, Adrianus van der 32
- Linden, Bernardina Cort van der 31
- Linden, Florus van der 32
- Linden, Geerarda Cort van der 31
- Linden, Gijsbertus Martinus Cort van der 33, 55, 64
- Linden, Gijsbertus Martinus van der 31-33, 44, 53, 70
- Linden, Jacoba Henriette van der 31
- Linden, Jacobus (Coos) Cort van der 55, 65, 229, 718
- Linden, Jan Rudolph Anne Cort van der 31
- Linden, Johanna Cornelia Cort van der 53, 54, 55, 229, 322, 421, 435 *zie ook*: Koning, J. de
- Linden, Pieter Wilhelm Adrianus Cort van der *passim*

PERSONENREGISTER

- Linden, Pieter Willem Jacob Henri Cort van der 33, 55
 Linden, P.W.A.G. Cort van der 12
 Linden, Rudolph Adriaan Damas Cort van der 55
 Lloyd George, David 579, 589
 Loder, B.C.J. 696
 Loeff, J.A. 238, 292-294, 319, 320, 330, 360-362, 383
 Lohman, jhr. A.F. de Savornin 159-161, 169, 170, 182, 183, 206, 229, 234, 235, 238-245, 249, 253, 255, 257, 259-261, 266-273, 275, 277-279, 287, 294, 319, 320, 328, 330, 351, 354, 355, 357-362, 366-369, 373, 374, 377, 383, 397, 417, 422, 429, 430, 490, 513, 515, 517, 635, 646, 647, 656, 669, 672, 694
 Loudon, jhr. J. 18, 19, 284, 413, 414, 429, 435, 436, 439, 440, 442, 443, 445, 452, 454, 455, 479, 482, 485-487, 489, 490, 492, 495, 497, 499-504, 523, 524, 562, 567-569, 571, 572, 581, 582, 584, 585, 587-589, 593, 604, 606, 608, 611, 612, 616, 619, 620, 622, 626, 629, 632-638, 640-653, 655, 657, 666, 667, 670-673, 677, 680, 687-689, 695, 708, 709, 723
 Louter, J. de 695
 Ludendorff, Erich 570, 571, 573-579, 583, 585, 589-594, 601, 618, 621, 627, 628, 630-633, 644, 654, 646, 648-651, 686, 690, 722
 Lynden, A.F. baron van 60

 Mackay, Æ baron 126, 265, 266, 382
 Maltzan, A. von 630, 646
 Marchant, H.P. 280, 282, 325, 328, 347, 348, 377, 382, 390, 392-394, 422, 461, 494, 512-517, 525-530, 532, 536, 540, 552, 553, 560, 563, 704, 713
 Marees van Swinderen, jhr. R. de *zie* Swinderen, jhr. R. de Marees van
 Marken, J.C. van 177
 McCormick, Vance 627, 629, 632
 Mecklenburg, hertog van *zie* Hendrik, prins
 Meester, Th. de 236-242, 246, 278, 288, 361, 378, 383, 384, 412, 542, 546, 702
 Meijier, W. de 132, 133

 Mendels, M. 330
 Middelkoop, Z.W. 207
 Minderaa, J.T. 16
 Mischeff, H. 572
 Modderman, A.E.J. 52, 53, 58-61, 69-71, 157-159
 Molen, J. van der 363
 Müller, E. von 583-585, 590-592
 Muller, Hendrik 434, 435
 Multatuli, *zie* Douwes Dekker, Eduard
 Muralt, R.R.L. de 545

 Nelissen, A.P.L. 173
 Niermeyer, J.F. 428, 429
 Nierstrasz, B. 343-346, 528, 537, 605
 Nieuwenhuis, J.D. Domela 469
 Nieuwenhuis, Ferdinand Domela 189-191, 196, 205, 277, 336
 Nispén tot Sevenaer, jhr. O.F.A.M. van 253, 497
 Nolens, Willem Hubertus 70, 249, 253, 271, 287, 292, 320, 327, 355, 356, 359, 360, 368-370, 380, 383, 384, 386-388, 397, 399, 430, 461, 485-487, 491, 494, 495, 513, 517, 527, 673, 674, 702, 704
 Nolst Trenité, G.J. *zie* Charivarius
 Noyon, T.J. 207

 Oppenheim, Jacques 57, 58, 60, 80, 126, 250, 251, 256, 268-270, 286
 Oppenheimer, Sir Francis 450, 614, 615
 Ort, B. 283, 284, 312, 633, 719
 Ostrogorski, Moisei 299-303, 315, 347
 Otto, P. 382, 384
 Oud, P.J. 21

 Patijn, J.A.N. 705
 Patijn, R.J.H. 637
 Pekelharing, B.H. 75, 77
 Pierson, N.G. 110-114, 147-149, 167, 174, 176, 178-180, 184-188, 214, 215, 233-236, 239, 716
 Pijnappel, M.J. 167-169
 Plate, A. 597
 Plato 81
 Plemp van Duiveland, L.J. 423, 544
 Pleyte, Th.B. 285, 554, 555, 666
 Polak, H. 281

PERSONENREGISTER

- Polak, Simon 191-193
 Posthuma, F.E. 343, 344, 422, 443-445, 448, 450, 532-536, 538, 539, 543, 555-559, 563, 564, 606, 608-612, 616, 618, 620, 629, 635, 640, 652, 653, 667-670, 677, 683, 688, 694, 719
 Puchinger, G. 16

 Quack, H.P.G. 37, 75, 80-82, 133, 141, 719

 Raalte, E.E. van 173, 193, 514, 519, 520, 638
 Raemaekers, L. 428
 Rambonnet, J.J. 284, 415-417, 527, 597, 620, 633, 665-671, 673, 689
 Rappard, W.L.F.Ch. ridder van 459, 615
 Reekers, F.J.M.A. 259, 298
 Regout, L.H.W. 495, 496
 Reiger, W.A. 59, 61
 Renner, Martin 469, 581, 583, 584, 590, 591, 601
 Reijn, Theo van 708
 Rink, P. 235, 328
 Ritter, P.H. 27, 511
 Röell, jhr. Joan 137-139, 145, 146, 176, 188, 238, 250, 251, 269, 271
 Roodhuyzen, Antonie 286, 367, 374, 377-379, 381, 422, 552, 553
 Rosen, Friedrich, 500-503, 573, 574, 581-584, 590-592, 597, 601, 617, 620, 630, 632, 645, 646, 648-652, 655, 686, 721
 Rousseau, Jean-Jacques 68, 69, 296
 Rüdiger, Oscar 191-193
 Ruijs de Beerenbrouck, jhr. Ch.J.M. 495, 526, 566, 674, 694, 703
 Rutgers, V.H. 363

 Sandberg, jhr. J.A. 56
 Sannes, G.W. 436
 Savornin Lohman, jhr. A.F. de *zie* Lohman, jhr. A.F. de Savornin
 Schaepman, H.J.A.M. 70
 Schaper, J.H.A. 491, 513, 527, 536, 549, 551
 Schelling, F.W.J. 69
 Schie, P.G.C. van 21, 22
 Schimmelpenninck, G.J.P. graaf 198, 199, 202, 205
 Schorer, jhr. J.W.M. 146, 147, 213-217

 Schröder, J.C. 427, 430, 431
 Sickinghe, jhr. A.G. 709
 Simons, D. 200, 201
 Six, jhr. W. 60
 Smit, C. 17, 19, 478, 578, 584
 Snijders, Cornelis Jacobus 409, 413, 424, 425, 427, 430, 432, 444, 445, 458-467, 475, 476, 480, 515, 516, 521, 522, 573, 595, 646, 647, 653-664, 667, 669, 672, 689, 720
 Snouck Hurgronje, jhr. A.M. 629, 630
 Snouckaert van Schauburg, A.C. baron 219
 Spencer, Herbert 82, 84-88, 91, 93, 254, 726
 Spoormans, H. 396
 Spill, J.H.W.Q. ter 341-343, 345, 371, 564
 Staal, H.P. 237-239, 244, 289
 Steinmetz, S.R. 92, 93, 95, 256
 Stienstra, Tjeerd 195
 Stork, D.W. 177, 178, 544
 Struycken, A.A.H. 296, 297, 487, 695
 Swetchine, A.N. 497
 Swinderen, jhr. R. de Marees van 467, 676, 694, 695
 Széchényi, Ludwig graaf 504, 557, 590

 Tak van Poortvliet, J.P.R. 126, 128, 129, 131-135, 137-139
 Tellegen, B.D.H. 57, 59, 61, 71, 74, 80
 Terwisga, W.H. van 433
 Thorbecke, Adelheid 31, 34
 Thorbecke, Johan Rudolf 14, 31, 32, 36, 39, 70, 71, 120, 134, 135, 226, 231, 261-263, 375, 384, 494
 Thorbecke, Marie 31
 Thorbecke, Willem 31, 33, 35, 46
 Tienhoven, G. van 126
 Tirpitz, A. von 471
 Townley, Sir Walter 421, 579, 587-590, 606-612, 619, 620, 636, 640, 641, 667, 675-677
 Treub, Hector 96
 Treub, M.W.F. (Wim) 63, 94-97, 110, 154, 165, 176, 185, 188, 284, 289, 311, 314, 315, 346, 347, 415, 416, 421, 422, 429, 439, 440, 443-446, 455, 456, 474, 512, 532, 535, 536, 544-553, 555-559, 563, 564, 581, 603, 618-620, 623, 629, 635, 637-640, 652, 653, 655, 687-689, 710

PERSONENREGISTER

- Troelstra, Pieter Jelles 64, 133, 181, 182, 196, 197, 200-210, 219, 249, 253, 254, 276, 277, 281, 282, 305, 306, 320-323, 328, 329, 344, 352, 364, 392, 393, 508, 509, 511, 513, 530, 531, 536, 538, 546, 561, 564-567, 646
- Tydeman, M. 234-236, 238, 245, 246, 249, 251, 254, 255, 260, 269, 271, 275, 276, 279, 280, 282, 283, 338, 341, 353, 361, 367-370, 378, 382, 384, 385, 386, 397, 517, 546, 550
- Umberto I, koning van Italië 190
- Vanselow, S. 631
- Veegens, D. 50, 53, 56, 58
- Veegens, J.D. 35, 56-58, 75, 76, 123-126
- Verrijn Stuart, C.A. 94
- Visscher, W.A. 198, 199, 202, 205, 209
- Visser van IJzendoorn, A.C. 386, 515
- Vissering, S. 36, 37, 39
- Vlieland Hein, B.M. 183
- Vlugt, W. van der 91, 92
- Vollenhoven, C. van 695, 696
- Vollenhoven, J. van 611, 615, 626, 627
- Voort van Zijp, C. van der 319, 328, 359, 360-364, 383, 647
- Vos van Steenwijk, W.L. baron de 392
- Vries, C.W. de 15, 21, 22, 287
- Vuuren, A.C.A. van 354
- Wal, J. de 36
- Wijck, jhr. B.H.C.K. van der 121, 122, 141
- Wijnbergen, A.I.J. baron van 493, 529
- Wilhelm II, keizer van Duitsland 570, 583, 584, 585, 596, 597, 648, 650, 694
- Wilhelmina, koningin 13, 19, 63, 66, 190, 193, 204, 209-211, 213-220, 222-224, 227-229, 233-235, 237-243, 275-280, 285, 305, 307, 409, 417, 432, 476, 497, 503, 504, 522, 550-552, 584, 585, 596, 634, 637-639, 648, 653, 657-663, 665, 667-674, 701-704, 706, 707, 709, 711, 720, 721
- Willem I, koning 32, 37
- Willem III, koning 37, 39, 222
- Wilson, Thomas Woodrow 483, 484, 498-502, 539, 614, 627, 628, 636, 640, 721
- Wttewaal, Bartholomeus Willem 45
- Wttewaal, Gerard 32
- Wttewaal, Johanna Diderica 45
- Zimmermann, A. 471, 476, 579, 583, 584, 590, 591, 593

Summary

Pieter Wilhelm Adrianus Cort van der Linden was born on the 14th of May 1846, the oldest son of Gijsbertus Martinus van der Linden. Father Van der Linden had been a prominent liberal member of the Second Chamber for years and was a personal friend of Johan Rudolf Thorbecke. As a consequence, Cort van der Linden became familiar early on with the liberal ideas that held sway in Dutch politics in the decades after 1848. These ideas remained important for his political actions and thinking for all of Cort van der Linden's life. He always valued a form of politics in which independent men discussed desirable policies for the country in parliament, and he always disapproved of the party politics that governed the parliamentary system as of the end of the nineteenth century. In his opinion, it was party politics that caused politicians to focus on short-term, special interests, party interests in other words. He believed that national, not individual interests, should again be placed in the foreground, which is why he took a position independent of the parties when he was prime minister. He believed that he could carry out a policy over and above that of the feuding parties in parliament that met the concepts of justice in society and the interests of the country. By defusing party politics he believed that the parliament would once again fulfil the role that it had done right after 1848; as a consequence, he did not speak of an extra-parliamentary cabinet, but of an independent cabinet.

Cort van der Linden's unshakeable belief in an autonomous and independent approach was based on lifelong convictions. Even as a young man he was interested in organic notions of society as expressed by such people as the philosopher K.C.F. Krause. Van der Linden's patron, A.E.J. Modderman, to whom he owed his position as professor, was a great admirer of Krause and would have acquainted Van der Linden with his ideas. Thorbecke also knew Krause's thinking well. The influence of Krause, Modderman and Thorbecke can be seen in Van der Linden's lifelong disapproval of individualism. In his political philosophy, Van der Linden combined this idealistic

social thinking with social Darwinism. He always strived for a bottom-up, 'organic' society. According to Van der Linden, all citizens were part of a larger community that comprised more than just the sum of the individual inhabitants. The community had its own, higher evolution. Van der Linden made numerous references to this when he spoke about the creation of a higher sense of justice, or the will of the people. Everyone had the moral responsibility to contribute to the realization of the common sense of justice, which meant the involvement of citizens in the foundation of social harmony. Competition, or 'struggle' in the terminology of the time, was important in this. The state existed only to promote the realization of the sense of justice by means of laws, which it did by assuring that everyone in society was given an equal chance to develop. The state did not take autonomous actions, in other words, but was a component of society in which the sense of justice was developing. In ideal circumstances, the state had only a small role; in an ideal world, it would be citizens who would see to the necessary harmony in society.

This vision found its expression in the laws concerning children in which Cort van der Linden set up social organizations for the protection and education of children. Such ideas can also be found in his education policies; what he wanted was for education to come into being of its own in society. The government had only a supportive role in this process: it should create the conditions in which society itself would provide education according to established standards of quality. Only if the local situation forced parents to send their children to a school which did not respect their religious beliefs should the government offer education itself. In actual practice that could only be secular education because the government is not capable of setting up schools for every form of religious persuasion, which did not make secular education the best form of teaching, only the most practical.

Cort van der Linden's vision of the structure of the state fit in with his idealistic social ideas of a sense of justice and decentralization. Initially he rejected general suffrage, but in 1913 its implementation was inevitable, which according to Van der Linden, was a result of the nation's evolving sense of justice. He did not wish to introduce general suffrage, however, without doing something about the dangers of party politics. That required a decentralized form of politics in which citizens spoke out on topics that affected them directly. Proportional representation, which he rejected in the Heemskerk government committee, was also supposed to contribute to increasing the chances of independent representatives. His desire in this was to create a corrective measure to the one-sided party politics of parliament.

Cort van der Linden's idealistic social ideas made him an exception in various respects. The dominant liberal conceptions in Dutch academic circles, as different as they might have been, allowed little room for his personal positions on the idealistic growth of harmony. In politics he was always at a distance from the groups that were in the forefront. He was never a member of a liberal party and never held a seat in the Second Chamber; he remained true to his own ideas. This, in combination with his lifelong interest in philosophy and in particular, metaphysics, gave him the image of an intellectual and at the same time of someone with a deeper longing for mystical knowledge.

Consequently, it is all the more striking that Cort van der Linden was known in politics for his practical and pragmatic approach. He himself saw no contradiction in this; the practical approach fit in with his intellectual principles because it was those principles that made it clear that people had to comply with a higher evolution. In that context it was better to do what is achievable to promote consensus about government policy. As a result, he approached politics as the art of possibilities. Ideals were necessary, but using those ideals as a basis, the politician had to set objectives which were supported by the political and intellectual climate of the time. That provided a given framework. At the same time, Van der Linden always remained interested in the question of how that framework came into being and what forces determined how society developed. What was behind changes in moral ideas or technical innovations? Why did some civilizations collapse and others emerge? What was the goal of those developments? Van der Linden contemplated such questions constantly and his answers formed the basis of his politics. The Chamber also heard his perceptions on the will of the people and the sense of justice – and paid just as much attention to those ideas as his academic colleagues did earlier.

This view also fit in with Van der Linden's formal legal background, which offered him a framework for a working model as minister. His legal approach was his anchor in determining how to formulate his sense of justice in legislation and how he had to force that legislation through as leader. There were clear legal procedures for the whole task; that was his tool, a tool which in turn could only be modified by a pre-determined process. This legal approach of his regularly led to clever formal argumentation, which was sometimes interpreted as pragmatism, and he has even been accused of being a cunning opportunist. His response to such an accusation would have been that he simply followed the existing frameworks: he made use of the means that circumstances offered him, nothing more.

According to Van der Linden the maintenance of the existing legal frameworks was an expression of autonomy and independence, two core principles in Van der Linden's life. His notion of independence was not only the basis of his approach to domestic politics, but also to his policy of neutrality during the First World War. The Netherlands should not orient its steps on the basis of a speculative collaboration with one of the belligerents; neutrality had to be based on the independent lines of international law. As soon as the Netherlands would turn its eyes in the direction of one of the parties, the other would no longer be convinced of its true neutrality, and the government would immediately compromise its neutrality. At the same time, a small, trading nation like the Netherlands was assured of the necessary guarantees through agreements based on international law in its international contacts.

At the end of the First World War, criticism of this legalistic approach grew more and more. As the contrasts in war policy became deeper and possible participation in the war came closer, the question imposed itself increasingly whether this policy might not by accident land the Netherlands on one side or the other in the war. In 1914 that objection was still pushed aside, but in 1917 and 1918 it became more and more difficult to ignore this risk. Nonetheless, Van der Linden was able to uphold his point of view until the end. International law and Dutch interest remained always one and the same for him: a change in approach to the war, in which law would make room for interest, was unthinkable for Van der Linden. At the end of the war when the policy of neutrality threatened to have reached the breaking point, more and more members of cabinet, however, were increasingly evaluating which side would be preferred in such an extreme case.

Cort van der Linden was able to sustain this independent policy until he stood down in September 1918 as a result of his ability to use tactical arguments to bring people around to his point of view. During all this time he maintained confidential discussions behind the scenes with such figures as the German legal expert J. Kriege. It is no accident that Van der Linden chose him as discussion partner: Kriege had not only the same legal background as the prime minister, but kept outside of the opposing factions in his own country in the same manner. In Kriege's case that involved the struggle between the army on the one hand, and the diplomats of the Ministry of Foreign Affairs on the other. Kriege's relations with both camps were good. It was through this contact with Kriege that Cort van der Linden was able to convince the commander of the German army, E. Ludendorff, of the importance of Dutch neutrality.

In such contacts there was a clear weighing of interests and a game of give and take. The tool that Cort van der Linden used over and over again in this was international law. That is seen very clearly in the international arbitration committee set up to consider whether two stranded German submarines had been seized unlawfully. The German army threatened to use this situation to attack the Netherlands. Given the bad relationship with the allies, Van der Linden could not afford to simply give into this pressure to avoid such an attack, and the legal façade of an arbitration committee provided the solution. The contacts with the Austro-Hungarian empire are another good example: working with that country seemed to offer the best opportunity for peace and a balance to the German war rhetoric. Concurrently, the foreign minister John Loudon used diplomatic relations to maintain the balance on the French and British side. Whenever possible Cort van der Linden made use of 'independent' men, first and foremost of whom was A.G. Kröller, a businessman who was able to do much more through his contacts with representatives of the warring countries.

Van der Linden's knowledge of Germany and sympathy for German culture helped him to protect Dutch neutrality by means of his diplomacy and international law approach, exactly as Loudon did on the side of the allies. It is not at all the case that his German orientation, about which there was a great deal of speculation both during and after the war, made him lose sight of Dutch interests; combined with Loudon's sympathies for the allies, his preference for German culture was of great value to the Netherlands.

This diplomatic approach fit in well with Van der Linden's political views, and there was not a great deal of difference in his approach to domestic politics. In domestic politics too he carried on confidential discussions with leaders of the various parties, which made it possible for him to carry through the revision of the constitution in 1917. The leaders of all the parties met secretly in the education committee together with their educational specialists to resolve their opposing ideas in a businesslike fashion. Just as in the previous Heemskerk government commission, the grassroots supporters remained passive, although the leaders were now able to consult their parliamentary groups in confidence. As a result, the commission knew which concessions would encounter overly much resistance. This confidential method of procedure continued after the achievement of the educational compromise as well. During the parliamentary debate in the autumn of 1916 it was clear that the differences of opinions were still great, and consequently the article proposed by the education committee, article 192, did not pass. An alternative had to be found, what Van der Linden called a 'clarification', and once again

this occurred as a result of private discussion carried out by leaders behind the scenes.

This outcome was not just a consequence of Cort van der Linden's policy of quiet diplomacy. His presence and political charisma also contributed greatly; there were frequent references to him as a magician or to his magical presentations which caused politicians to be mesmerized by and agree to his compromises. Striving for a consensus did not stem in any way, however, from the prime minister's desire to consider everyone's opinion to achieve a compromise; his approach as 'pacifier' was structured upon his own deep-rooted convictions about the sense of justice and the existence of an 'organic' community.

Still, appreciation for Van der Linden as 'clever magician' and 'honest broker' did not last in his years as prime minister. Immediately after the revision of the constitution, criticism of his parliamentary position intensified, and during the debates about teachers' salaries in 1918 it even looked as if the 'school struggle' might start up again. What is more, his actions never achieved the results he had wished. His decentralization plans did not lead to the expression of a sense of justice distinct from party lines so that each citizen contributed from his or her own background and capacities to the creation of a harmonious society. Instead of that, it became clear during the period between the wars that decentralization had completed the process of compartmentalization along socio-political lines. The leaders of the various factions were not the independent individuals who took on their responsibility to serve the interests of the country. They were representatives of partial interests, socio-political blocks which were now completely institutionalized. Ironically, the revision of the constitution led to a factionalized society which was very similar to the ideals of Abraham Kuyper who had put up so much resistance to the revision of the constitution. Contrary to Van der Linden's intention, the groups – or 'pillars' as they are often referred to – were organized from the top down. His efforts for decentralization, starting in the nineteenth century with the laws to protect children, and later with the revision of the constitution, helped lay the foundation upon which the pillars would rise. He himself would have preferred to see a different construction be built upon that foundation.

A primary cause for that undesired result can be found in the socio-economic organization of society during the First World War. The government was forced to set up quickly various agencies to regulate the economy, known as 'crisis organizations', which were supposed to act as the desired decentralized bodies. The bodies had been set up by the state, however, and did not

come into being out of society as 'guilds', which is why these organizations furthered the growth of the top-down social factions. This structure also impeded the process of democratization. Given the fact that the crisis organizations – of which the NUM (Nederlandsche Uitvoer Maatschappij/Netherlands Export Company) was the most important – were separate from the state, the government had no direct authority over them and parliament no controlling power. These organizations had no direct tie to society either, however: they were autonomous bodies with all of the concomitant power relationships stemming from such a construction. This was a far cry from democracy and the effectuation of the will of the people. As a consequence there was serious criticism in parliament in 1918 about the effect of the rationing policy. It became clear then that Van der Linden's independence from the parties could easily result in a weakening of his position as soon as his special approach was no longer effective.

Paradoxically, Cort van der Linden's independent position led to the image of him, despite the failure of his policies in the period between the wars, of that of the independent, wise old statesman who was above the parties. The ideas that had once made him an exception were now seen as the higher thoughts of someone who achieved reconciliation by means of his independent approach. No one realized that his objectives with the revision of the constitution were not broadly shared – nor were they achieved. All of a sudden there was great appreciation for each and every word of the wise pacifier and saviour of the fatherland. Due to that image of independence and non-partisan efforts for the nation, Cort van der Linden came to be characterized as a 'father of the fatherland'.

Curriculum vitae

Johannes Paul (Johan) den Hertog werd op 23 oktober 1977 geboren te Den Haag. Hij volgde van 1990 tot 1996 de gymnasiumopleiding aan het Huygenslyceum te Voorburg. Van 1996 tot 2001 studeerde hij geschiedenis aan de Universiteit Leiden. Hij studeerde *cum laude* af op een scriptie over behoudende liberalen en conservatieven in de Nederlandse politiek van 1900 tot 1925. Meteen na zijn afstuderen volgde hij een jaar lang de *graduate*-opleiding geschiedenis aan de Ohio State University te Columbus, Ohio in de Verenigde Staten. Van september 2002 tot juni 2007 was hij promovendus aan de Universiteit Leiden.

